PARTS 3 & 4. तृतीयचतुर्थौ भागौ ३-४.

SRIMAD VĀLMIKI RĀMĀYANA

A CRITICAL EDITION

With the commentary of Sri Govindaraja

AND

Extracts from many other commentaries and Readings.

BĀLAKĀṆDA 1—AYODHYĀKĀṆDA 2.

श्रीः ।

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

नानादेशीयकोशानुसारेण संशोधितम् ।

श्रीमद्गोविन्दराजीयव्याख्यानेन तिलकप्रभृत्यनेकापूर्वव्याख्यानोद्धृतैः गोविन्दराजीयानुक्तापूर्वविषयैश्च समलंकृतम् ।

बालकाण्डम् १—अयोध्याकाण्डम् २.

EDITED AND PUBLISHED BY

T. R. KRISHNACHARYA & T. R. VYASACHARYA,

Proprietors, Madhva Vilas Book Depot, Kumbakonam.

Printed by B. R. Ghanekar, for the proprietors
at the "Nirnaya-sagar" Press, 23, Kolbhat Lane,
BOMBAY.

1911.

॥ श्रीरामचन्द्राय नमः ॥

॥ श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ॥

॥ गोविन्दराजीयव्याख्यानसहितम् ॥

विदितमेवैतत्सर्वेषां भरतखण्डस्थानां पाश्चात्यानांच विदुषां, यदस्माभिः दाक्षिणात्यपाठा तत्तदध्यायारंभे अध्यायार्थसंग्रहेण तत्रतत्र कठिनानां पदानां श्लोकानां च विपुलया टिप्पण्या पाठभेदैश्चसंयोज्य १९०६ तमेऽब्दे मुद्रापयितुमारब्धं अष्टादशपर्वात्मकं श्रीमन्महाभारतं इदानीमेव संपूर्णमभवदिति । ४८ सञ्चिकात्मकस्यास्य मूल्यं रू० २४ प्रापणव्ययस्तुपृथक् रू० ३-०-०। अस्य विषयानुक्रमणी वर्णानुक्रमणीच मुद्र्येते । मुद्रणानन्तरं तन्मूल्यं निश्चीयेत ।

ततोपि पूर्वं अस्माभिर्मुद्रापितस्य दाक्षिणात्यपाठानुसारिणः श्रीमद्वाल्मीकिरामायणस्य द्वितीय संस्करणं कर्तुमुद्युक्ता वयं अनेकेषां विदुषां प्रार्थनया प्रतिसर्गं आदौ तत्तत्सर्गार्थसंग्रहेण अनया रीत्या कुत्रापि अमुद्रितचरेण अत्युत्तमेन गोविन्दराजीयाख्येन व्याख्यानेन पाठभेदैश्च सह निर्णयसागर मुद्रणयन्त्रे मुद्रापयितुं प्रारभामहि ।

अपिच अस्मिन्नेव पुस्तके गोविन्दराजेनाव्याख्यातानां श्लोकानां पदानां च महेश्वरतीर्थीय, सत्यधर्मतीर्थीय, रामतिलक, रामानुजीय, तनिश्लोकी, विषमपदविवृति, शिरोमणि, मुनिभावप्रकाशिका, कतक, प्रभृतिषु विद्यमानं व्याख्यानं, तद्व्याख्यातानामपि श्लोकानां पदानांच प्रकारान्तरेण तैर्व्याख्यातृभिः कृतं व्याख्यानं च अपुनरुक्तीकृत्य तत्रतत्र तत्तन्नामनिर्देशपूर्वकं संयोजयामः । किञ्च पुस्तकान्ते ग्रन्थक्रमेण अकारादिक्रमेण च विषयानुक्रमण्यौ संयोज्येते ।

समग्रोऽयं ग्रन्थः २८ संख्याकाभिः महाभारतसञ्चिकासदृशीभिः सञ्चिकाभिः पूर्येतेति प्रतीमः । एकैकस्याः सञ्चिकाया मूल्यं साधारणजनानां १२ आनकाः धनिकानां तु एकारूपिका वैदेशिकानां मूल्यं रू. २-०-० । न पृथक् प्रापणव्ययः एकैकदा मासद्वयव्यवधानेन सञ्चिकाद्वयं वी. पी. द्वारा संमेल्य प्रेष्येत ।

गोविन्दराजीयादिभिरेनेकैःसमग्रैर्व्याख्यानैः सह मुद्रितेन पुस्तकेन यावानुपकारो भवेत् ततो प्यधिकोऽनेन भवेत् । तथाहि अनेकैः समग्रैर्व्याख्यानैस्सह मुद्रितस्य पुस्तकस्य संग्रहे अधिकरूप्यव्ययः, सर्वव्याख्यानान्यवलोक्य कस्मिन्कस्मिन्को विशेषः कीदृशो वा चमत्कारातिशयः इति ज्ञातुं महान् कालशब्दितस्यायुषो व्ययश्च भवेत् । अस्य पुस्तकस्य संग्रहणे तु द्रव्यस्य द्रव्यादप्युत्तमस्यायुषश्चाधिक्यव्ययाभावरूपो लाभः स्यात् ।

परिमितान्येव पुस्तकानि मुद्राप्यन्ते । अस्मदपेक्षितग्राहकजनसंख्यापूरणानुपदं सञ्चिकाया मू अधिकं भवेत् । तस्मादपेक्षितृभिस्सर्वैस्त्वरितव्यम् ।

मध्वविलासपुस्तकालयः कुम्भघोणम् १९११ म्यार्च.	टी. आर् कृष्णाचार्य टी. आर् व्यासाचा प्रोप्रैटर्स.

सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

र्ब्रह्माणंप्रतिशिवयोस्तपःप्रवृत्त्याअपत्योत्पादनवैमुख्यनिवेदनपूर्वकंसेनापत्युत्पादनेउपायकल्पनप्रार्थना ॥ १ ॥ ततोब्रह्म देवानांचोदनयाऽग्निनास्वगतरुद्रतेजसोगङ्गायामुत्सर्जनम् ॥ २॥ तद्धारणाशक्तयागङ्गयाऽग्निवचनेनहिमवत्पादेसमुत्सृ- सःस्कन्दस्यप्रादुर्भावः ॥ ३ ॥ देवैःसैनापत्येऽभिषिक्तेनतेनकुमारेणदैत्यसेनाविजयः ॥ ४ ॥

माने तपो देवे देवाः सर्षिगणाः पुरा ॥ सेनापतिमभीप्सन्तः पितामहमुपागमन् ॥ १ ॥
ब्रुवन्सुराः सर्वे भगवन्तं पितामहम् ॥ प्रणिपत्य सुराः सर्वे सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः ॥ २ ॥
नः सेनापतिर्देव दत्तो भगवता पुरा ॥ [स न जातोऽद्य भगवन्नस्मद्वैरिनिबर्हणः ॥ ३ ॥
ता भगवाञ्शर्वो हिमवच्छिखरेऽद्य वै] ॥ तपः परममास्थाय तप्यते स सहोमया ॥ ४ ॥
ानन्तरं कार्यं लोकानां हितकाम्यया ॥ संविधत्स्व विधानज्ञ त्वं हि नः परमा गतिः ॥ ५ ॥
नां वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः ॥ सान्त्वयन्मधुरैर्वाक्यैस्त्रिदशानिदमब्रवीत् ॥ ६ ॥
त्र्या यदुक्तं तन्न प्रजाः सन्तु पत्निषु ॥ तस्या वचनमक्लिष्टं सत्यमेतन्न संशयः ॥ ७ ॥
काशगा गङ्गा यस्यां पुत्रं हुताशनः ॥ जनयिष्यति देवानां सेनापतिमरिंदमम् ॥ ८ ॥
शैलेन्द्रदुहिता मानयिष्यति तत्सुतम् ॥ उमायास्तद्बहुमतं भविष्यति न संशयः ॥ ९ ॥

ति—एषइति । शैलपुत्र्याः पार्वत्याःसंबन्धी कथा- स्तरो निवेदितः । वक्ष्यमाणगङ्गावैभवकथनोपयो- त्वेनोक्तः । गङ्गायाःप्रभवं प्रभावं । त्वं शृणु । चः ाधान्ये ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्री- द्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्या- याने षट्त्रिंशःसर्गः ॥ ३६ ॥

अथ प्रतिज्ञातं स्कन्दोत्पादकत्वरूपं दिव्यसंभववैभ- हसप्तत्रिंशे—तप्यमानइत्यादि । तप्यमाने तपःक- वादात्मनेपदकर्मवद्भावौ । देवसेनापतित्वंविहाय र्थः ॥ १ ॥ अग्निनापुरोगमेनसहि- सर्वेप्रणिपत्य सुराःसर्वे- रुक्तिः ॥ २ ॥ भगवता यःसेनापतिरस्मभ्यमादिकालेदत्तः सइदानीमु- मयासहतप्यते । स्मेतिप्रसिद्धौ ॥ ३–४ ॥ अनन्तरं सेनापतावन्यपरेसति अत्र सेनापतिविषये । यत्कार्यं तत्संविधत्स्व आलोचय । तमेवाहूयसैनापत्येनिवेशय अन्यंवोत्पादयेत्यर्थः ॥ ५ ॥ सान्त्वयन् । उग्रेतपसि वर्तमानस्यतस्यरुद्रस्यनिवर्तनमशक्यं तत्रनाभिनिवेशः कार्यइतिसमादधानइत्यर्थः ॥ ६ ॥ अन्यंवोत्पादयेत्य- त्रप्रतिवक्ति—शैलेति । शैलपुत्र्या पार्वत्या देवानांपत्नि- षुप्रजानसन्त्विवतियदुक्तं तद् वचनं अक्लिष्टं अमोघं । मयासत्यमेवोच्यते अत्रसंशयोभवद्भिर्नकर्तव्यः ॥ ७ ॥ तर्हिकागतिरित्यत्राह—इयमिति । इयं बुद्धिस्था । अस्तीतिशेषः ॥ ८ ॥ कथमिदंगङ्गासंमन्यतेकुतो- वाउमानकुप्येत्तत्राह—ज्येष्ठेति । तत्सुतं अग्नेःसुतं ।

इतिशेषः ॥ १ ॥ ति० अत्रसुराःसर्वेइतिपुनरुक्तं । अतःपाठान्तरमन्वेषणीयं । द्वितीयार्धेसुराराम रामसंबोधनंचैतत् । शि० सर्वे सर्वेषांमुनीनांईःईप्सितप्राप्तिर्यस्मात्तत्संबोधनंहेसर्वे । किंचसर्वान्एतिस्वप्रकाशब्रह्म- राव्याप्नोतितत्संबोधनं । सुराः परमदातःहेराम । रादानइतिधातोः । सर्वेसुराःपितामहमब्रुवन् । एतेनअत्रसुरास्सर्वेइतिपुन- क्तंअतःपाठान्तरमन्वेषणीयमितिभट्टोक्तिश्चिन्त्या । उक्तरीत्यापौनरुक्त्यस्पर्शाभावात् । यत्तुक्रियाभेदान्नपौनरुक्त्यमितिभूषणकृद्भि- क्तंतदपिचिन्त्यं । समानकर्तृकेत्क्त्वोऽनुशासनेनपौनरुक्त्यतादवस्थ्यात् ॥ २ ॥ शि० ज्येष्ठा पूर्वप्रादुर्भूताशैलेन्द्रदुहितागङ्गा । सेनापतिंमानयिष्यति । स्वजलादुत्पन्नत्वादितिभावः । तत् गङ्गामानविषयीभूतं । उमायाबहुमतं शिवसंसर्गजनितस्वरजोहेतुक-

[पा०] १ ङ. च. छ. ञ. ट. सेन्द्रास्साग्निपुरोगमाः. २ च. छ. ञ. सर्वेसेन्द्रास्सर्षिगणास्ततः. ङ. झ. रामसेन्द्रास्सा- ग्निपुरोगमाः. ३ ङ. झ. येनसेनापतिर्देव. ४ इदमर्धद्वयं क. घ. च. छ. ञ. दृश्यते. ५ च. छ. ञ. हिमवच्छिखरालयः. . हिमवच्छिखरेऽवसत्. ६ ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. सतपःपरमास्थाय. ७ क. ख. सान्त्वयन्विविधैर्वाक्यैः. ८ क. दप्रजास्स्थस्वपत्निषु. ग. ञ. तन्नप्रजास्स्यथपत्निषु. ङ. झ. ट. तन्नप्रजास्स्वासुपत्निषु. घ. तन्नप्रजास्त्वथपत्निषु. ९ क. ख. घ. च. झ. ञ. ट. मेवनसंशयः. १० ङ. झ. ट. माकाशगङ्गाच. ११ क. ख. घ.—छ. झ. ञ. ट. तंसुतम्.

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कृतार्था [1]रघुनन्दन ॥ प्रणिपत्य सुराः सर्वे पितामहमपूजयन् ॥ १० ॥
ते गत्वा [2]पर्वतं राम कैलासं धातुमण्डितम् ॥ अग्निं नियोजयामासुः पुत्रार्थं [3]सर्वदेवताः ॥ १
देवकार्यमिदं देव [4]संविधत्स्व हुताशन ॥ शैलपुत्र्यां [5]महातेजो गङ्गायां तेज उत्सृज ॥ १२ ॥
देवतानां प्रतिज्ञाय गङ्गामभ्येत्य पावकः ॥ [6]गर्भं धारय वै देवि देवतानामिदं प्रियम् ॥ १३ ।
[7]तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दिव्यं रूपमधारयत् ॥ [8]दृष्ट्वा तन्महिमानं स समन्तादवकीर्यत ॥ १४ ॥
[9]समन्ततस्तदा देवीमभ्यषिञ्चत पावकः ॥ सर्वस्रोतांसि पूर्णानि [10]गङ्गाया रघुनन्दन ॥ १५ ॥
तमुवाच ततो गङ्गा [11]सर्वदेवपुरोहितम् ॥ अशक्ता धारणे देव [12]तव तेजः समुद्धतम् ॥
दह्यमानाऽग्निना तेन संप्रव्यथितचेतना ॥ १६ ॥
अथाब्रवीदिदं गङ्गां सर्वदेवहुताशनः ॥ इह [13]हैमवते पादे गर्भोऽयं सन्निवेश्यताम् ॥ १७ ॥
श्रुत्वा त्वग्निवचो गङ्गा तं गर्भमतिभास्वरम् ॥ उत्ससर्ज [14]महातेजः स्रोतोभ्यो हि तदाऽनघ ॥
यदस्या निर्गतं तस्मात्तप्तजांबूनदप्रभम् ॥ काञ्चनं धरणीं प्राप्तं [15]हिरण्यममलं शुभम् ॥ १९ ॥
ताम्रं कार्ष्णायसं चैव तैक्ष्ण्यादेवा[16]भ्यजायत ॥ मलं तस्याभवत्तत्र त्रपु सीसकमेव च ॥

मानयिष्यति बहुमतिपूर्वंजनयिष्यतीत्यर्थः । तदुमायावहुमतं स्वज्येष्ठायाःप्रीत्यर्थत्वादितिभावः ॥ ९ ॥ कृतार्थाः कृतार्थप्रायाः ॥ १० ॥ दैवतशब्दःपुल्लिंगोप्यस्ति " दैवतानिपुंसिवा " इत्यनुशासनात् । दग्धरुद्रतेजसोग्नेःस्थानंकैलासः । पुत्रार्थं पुत्रोत्पादनार्थं अग्निमूर्त्यन्तरं दग्धरुद्रतेजःस्थं ॥ ११ ॥ संविधत्स्व संपादय । अस्यविवरणमुत्तरार्धं । प्रथमंसामान्येनोक्तिरग्निहृदयज्ञानाय। महातेजइतिसंबोधनं। तेजः रेतः ॥ १२ ॥ देवताभ्यस्तथेतिप्रतिज्ञायाकाशगङ्गांगत्वा हे देविगर्भंधारय इत्युवाचेतिशेषः। किमर्थमित्यतआह — देवतानामिदंप्रियमिति ॥ १३ ॥ दिव्यंरूपं दिव्यस्त्रीवेषं । सोग्निस्तस्यामहिमानं सौन्दर्यातिशयंदृष्ट्वा समन्तात् सर्वावयवेभ्यः अवकीर्यत अवाकिरत् । आर्षः श्यन्प्रत्ययः । हृतवीर्योभूत् "अङ्गारसदृशीनारीघृतकुंभसमःपुमान् " इतिन्यायात् ॥१४॥ समन्ततः सर्वावयवेषु । अभ्यषिञ्चत रेतःसर्वावयवेषुयथा
भवतितथासिक्तवानित्यर्थः । तेनसर्वस्रोतांसि सर्वा
यवाः । पूर्णानि व्याप्तानि ॥ १५ ॥ तमित्यर्धत्रय
तेनाग्निना अग्नितेजसा। दह्यमाना अतएवसंप्रव्यथि
चेतना अतिदुःखितचित्तागङ्गा । सर्वदेवानांपुरोहि
" अग्निमीळेपुरोहितं " इतिश्रुतेः । तमग्निमुवाच
कथं हेदेव तवतेजः समुद्धतं अभिवृद्धंभवति । अ
धारणेअशक्तास्मीति॥ १६॥ सर्वदेवानांयत्हुतंतद
तीतिसर्वदेवहुताशनः । पादेपर्यन्तपर्वते अग्निदग्ध
तपर्वतीकृतरुद्रतेजोराशावित्यर्थः ॥ १७ ॥ महाते
तिसंबोधनं। स्रोतोभ्यः उत्कृष्येतिशेषः॥१८॥ अ
गङ्गातः । निर्गतंयत् शोणितादि धरणींगतं
त्तप्तजांबूनदप्रभं द्रुतस्वर्ण
शुभंहिरण्यंरजतंच । अभ
अमलमितिनिर्गतविशेषणंवा

जनिमत्त्वेनात्यन्तप्रेमविषयीभूतंभविष्यति ॥ ९ ॥ **शि०** सर्वदेवताः सर्वःशिवोविष्णुर्वादेवतायेषांते
पिसर्वशब्दःशिववाचकोस्तीतिकोशादौप्रसिद्धं । विष्णुपरतातुस्तमस्मिन्निखिलमितिव्युत्पत्त्यालब्धा । अतएवसर्वेश्शवेशत
नामोक्तिस्संगच्छते ॥ ११ ॥ **ति०** सः ऐश्वरतेजोराशिः । पारदोऽवशीर्यत शीर्णः ॥ १४ ॥ **ति०** अभ्यषिञ्चत रसेश्वरेणे
शेषः । स्रोतांसि नाड्यः ॥ १५ ॥ **ति०** सर्वदेवपुरोगमं पुरोगमः पुरोयायी ॥ १६ ॥ अभिजायत अडभावआ

[पा०] १ ख. पिरघूत्तम. २ ङ. झ. परमंराम. ३ क. ग—छ. झ. ञ. ट. सर्वदेवताः. ४ क. ग. ङ. च.
झ. ञ. ट. समाधत्स्वहुताशन. ५ क. ग. च. छ. महातेजागङ्गायां. ६ च. गर्भंधारय. ७ क. ख. घ.—छ. झ. ञ.
इत्येतद्वचनंश्रुत्वा. ग. अग्नेस्तुवचनं. ८ क. घ. च. छ. ञ. ट. सतस्यामहिमांदृष्ट्वासमन्तादवकीर्यत. ङ. झ. सतस्यामहिमां
ष्ट्वासमन्तादवशीर्यत. ९ क. ख. च. छ. ञ. समन्ततस्तुतांदेवीं. १० ख. घ. च. गङ्गायांरघुनन्दन. ११ ख. ग. ङ. च.
झ. ञ. सर्वदेवपुरोगमं. १२ ङ. च. छ. झ. तेजस्तवसमुद्धतम्. १३ क. ख. घ—छ. झ. हैमवतेपार्श्वे. १४ क. ग.
महातेजाःस्रोतोभ्यो. १५ ख. घ—छ. झ. ञ. मतुलप्रभम्. क. ममलप्रभम्. ग. मभवद्गनम्. १६ ङ. झ. ञ. देवाभिजायत
क. ख. घ. च. देवाभिजायते.

त[1]देतद्धरणीं प्राप्य नानाधातुरवर्धत ॥ २० ॥
निक्षिप्तमात्रे गर्भे तु तेजोभिरभिरञ्जितम् ॥ सर्वं पर्वतसंनद्धं सौवर्णमभवद्वनम् ॥ २१ ॥
[[2]तं देशं तु ततो ब्रह्मा संप्राप्यैनमभाषत ॥ जातस्य रूपं यत्तस्माज्जातरूपं भविष्यति] ॥ २२ ॥
जातरूपमिति ख्यातं तदाप्रभृति राघव ॥ सुवर्णं पुरुषव्याघ्र हुताशनसमप्रभम् ॥
[3]तृणवृक्षलतागुल्मं सर्वं भवति काञ्चनम् ॥ २३ ॥
तं कुमारं त[4]तो जातं सेन्द्राः सहमरुद्गणाः ॥ क्षीरसंभावनार्थाय कृत्तिकाः समयोजयन् ॥ २४ ॥
ताः क्षीरं जातमात्रस्य कृत्वा समयमुत्तमम् ॥ ददुः पुत्रोऽयमस्माकं सर्वासामिति निश्चिताः ॥ २५ ॥
ततस्तु देवताः सर्वाः कार्तिकेय इति ब्रुवन् ॥ पुत्रस्त्रैलोक्यविख्यातो भविष्यति न संशयः ॥२६॥
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा स्कन्नं गर्भपरिस्रवे ॥ स्नापयन्परया लक्ष्म्या दीप्यमा[5]नं यथाऽनलम् ॥२७॥
स्कन्द इत्यब्रुवन्देवाः स्कन्नं ग[6]र्भपरिस्रवात् ॥ कार्तिकेयं म[7]हाभागं काकुत्स्थ ज्वलनोपमम् ॥ २८ ॥
प्रादुर्भूतं ततः क्षीरं कृत्तिकानामनुत्तमम् ॥ षण्णां षडाननो भूत्वा जग्राह स्तनजं पयः ॥ २९ ॥
गृहीत्वा क्षीरमेकाह्ना सुकुमारवपुस्तदा ॥ अजयत्स्वेन वीर्येण दैत्यसैन्यगणान्विभुः ॥ ३० ॥
सुरसेनाग[8]णपतिं त[9]तस्तमतुलद्युतिम् ॥ अभ्यषिञ्चन्सुरगणाः समेत्याग्निपुरोगमाः ॥ ३१ ॥
एष ते राम गङ्गाया वि[10]स्तरोऽभिहितो मया ॥ कुमारसंभवश्चैव धन्यः पुण्यस्तथैव च ॥ ३२ ॥

तात् तैक्ष्ण्यात्क्षारात् । ताम्रंकार्ष्णायसंचाभ्यजायत । तस्याः गङ्गातः अभवत् निर्गच्छतिस्म । मलं तत्र भूमौ । त्रपु सीसकंचाभ्यजायत । कृष्णायसमेवकार्ष्णायसं । उपसंहरति—तदेतदिति । तदेतत् गङ्गातोनिर्गतं ॥२०॥ एवंगर्भोत्सर्जनकालेगङ्गातोनिर्गतानांशोणितादीनांसौवर्णादिभावमुक्त्वागर्भतेजोरञ्जनात् केषांचित्स्वर्णभावमाह—निक्षिप्तेति । गर्भे गङ्गयानिक्षिप्तमात्रे तस्यतेजोभिः अभिरञ्जितं व्याप्तं पर्वतसंनद्धं पूर्वोक्तश्वेतपर्वतसहितं । सर्वंतद्वनं शरवणं । सौवर्णं स्वर्णमयंअभवत् ॥ २१–२२ ॥ यदासुवर्णजातं तदाप्रभृति हुताशनसमप्रभंसुवर्णं जातंरूपंयस्येतिव्युत्पत्त्याजातरूपमितिविख्यातमभूत् । उपसंहरति—तृणेति ॥२३॥ एवं गङ्गयोत्सृष्टस्यगर्भस्यपोषणप्रकारमाह—तमिति । ततः गङ्गोत्सर्जनानन्तरं । जातं तंकुमारं । मरुद्गणाः देवगणाः । सह युगपत् । क्षीरसंभावनार्थाय क्षीरेणवर्धनप्रयोजनाय । कृत्तिकाःसमयोजयन् । ण्यन्तत्वाद्द्विकर्मकत्वं ॥ २४ ॥ कृत्तिकाः अयमस्माकंसर्वासांपुत्रो भवत्वितिदेवैःसह समयं संकेतं । कृत्वा निश्चिताः कृतनिश्चयाःसत्यः । जातमात्रस्यतस्यक्षीरं ददुः दातुमुद्युक्ताः ॥ २५ ॥ उक्तविशेषणःपुत्रः कार्तिकेयः कृत्तिकापुत्रोभविष्यति । इतिब्रुवन् अब्रुवन् ॥ २६ ॥ कृत्तिकाः गर्भपरिस्रवे गर्भोदके । स्कन्नं पतितं । स्नापयन् अस्नापयन् । गर्भस्रवनिवृत्त्यर्थं ॥ २७ ॥ स्कन्नत्वात् स्कन्दइत्यन्वर्थनामचक्रुरित्यर्थः ॥ २८ ॥ ततः स्नापनानन्तरं । षण्णांकृत्तिकानांक्षीरंप्रादुर्भूतं । तच्च स्तनजंपयः षडाननोभूत्वाजग्राह ॥ २९ ॥ एकाह्नेति-टजभावः समासान्तस्यानित्यत्वात् । एकदिनेनस्तन्यं पीत्वाक्रमेणसुकुमारवपुरपिदैत्यगणानजयत् ॥ ३० ॥ सुरसेनागणपतित्वेनाभ्यषिञ्चन्नित्यर्थः । प्रथममभिषेकस्ततोजयइत्यर्थक्रमः ॥३१॥ विस्तरः दिव्यसंभवः ।

ति० अयंभावः । तैक्ष्ण्यमलगन्धयुक्तेनशुद्धेनस्पर्शतोविद्धंस्वर्णं । गन्धयुक्तेनविद्धंरजतं । तैक्ष्ण्ययुक्तेनविद्धंताम्रंलोहंच । मलयुक्तेनविद्धं त्रपुसीसे इतिनानाधातुस्तद्रूपं ॥ २० ॥ **वि०** जातरूपं रूपेणजातमित्यर्थः ॥ २३ ॥ **ति०** स्कन्नःपरिस्रुतइत्यर्थेस्कन्दइतिपृषोदरादित्वात्साधु ॥ २५ ॥ इतिसप्तत्रिंशस्सर्गः ॥ ३७ ॥

[पा०] १ घ. तदेवतंगिरिंप्राप्य. २ अयंश्लोकः ग. ङ च. ञ. दृश्यते. ३ क. तत्रवृक्षलतागुल्मं. ४ ग. तदाजातं. ५ क—घ. मानमिवानलम्. ६ घ. छ. झ. ञ. ट. गर्भपरिस्रवे. ७ क. ख. घ—छ. झ. ञ. महाबाहुं. ८ घ. सेनागणान्प्रभुः. * ङ. झ. गणपतिमभ्यषिञ्चन्महाद्युतिम् । ततस्तममरास्सर्वे. ९ क. च. छ. ञ. ततस्तमनलद्युतिम्. ग. घ. ततस्तममलद्युतिम्. १० घ. विस्तरोहितवोदितः. ख. विस्तरोविनिवेदितः.

भक्तश्च यः कार्तिकेये काकुत्स्थ भुवि मानवः ॥ आयुष्मान्पुत्रपौत्रैश्च [1]स्कन्दसालोक्यतां व्रजेत् ॥ ३३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

अयोध्याधिपतिनासगरेणपत्नीद्वयेनसहसुतार्थंहिमवत्पर्वतेतपश्चरणम् ॥ १ ॥ तत्रतपःप्रसादितभृगुवराज्ज्येष्ठायामसमञ्ज-नाम्नःपुत्रस्यजननम् ॥ २ ॥ कनिष्ठायांषष्टिसहस्रपुत्राणांजननम् ॥ ३ ॥ असमञ्जाद्वंशकरस्यांशुमतोजननम् ॥ ४ ॥ ततोमह-तिगतेकालेसगरेणाश्वमेधोपक्रमः ॥ ५ ॥

तां कथां कौशिको रामे [2]निवेद्य कुशिकात्मजः ॥ पुनरेवापरं वाक्यं काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
अयोध्याधि[3]पतिः शूरः पूर्वमासीन्नराधिपः ॥ सगरो नाम धर्मात्मा प्रजाकामः [4]स चाप्रजाः ॥ २ ॥
[5]वैदर्भदुहिता राम केशिनी नाम नामतः ॥ ज्येष्ठा सगरपत्नी सा धर्मिष्ठा सत्यवादिनी ॥ ३ ॥
[6]अरिष्टनेमिदुहिता रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ द्वितीया सगरस्यासीत्पत्नी सुमतिसंज्ञिता ॥ ४ ॥
ताभ्यां [7]सह तथा राजा पत्नीभ्यां तप्तवांस्तपः ॥ हिमवन्तं [8]समासाद्य भृगुप्रस्रवणे गिरौ ॥ ५ ॥
अथ वर्षशते पूर्णे त[9]पसाऽऽराधितो मुनिः ॥ सगराय वरं प्रादाद्भृगुः [10]सत्यवतांवरः ॥ ६ ॥
अपत्यलाभः सुमहान्भविष्यति तवानघ ॥ कीर्तिं चाप्रतिमां लोके प्राप्स्यसे पुरुषर्षभ ॥ ७ ॥
एका जनयिता तात पुत्रं वंशकरं तव ॥ [11]षष्टिं पुत्रसहस्राणि अपरा जनयिष्यति ॥ ८ ॥
भाषमाणं [12]महात्मानं [13]राजपुत्र्यौ प्रसाद्य तम् ॥ ऊचतुः परमप्रीते कृताञ्जलिपुटे तदा ॥ ९ ॥
एकः कस्याःसुतो ब्रह्मन्का बहूञ्जनयिष्यति ॥ श्रोतुमिच्छावहे ब्रह्मन्सत्यमस्तु वचस्तव ॥ १० ॥
तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा भृगुः परमधार्मिकः ॥ उवाच परमां वाणीं स्वच्छन्दोत्र विधीयताम् ॥ ११ ॥
एको वंशकरो वाऽस्तु बहवो वा महाबलाः ॥ कीर्तिमन्तो महोत्साहाः का वा कं वरमिच्छति ॥ १२ ॥

तमेवाह—कुमारेति । एवमेतदाख्यानश्रवणफलमुक्तं—धन्यइत्यादिना ॥ ३२ ॥ अथप्रसङ्गात्तद्भक्तिफलमाह—भक्तश्चेति । सलोकएवसालोक्यं स्वार्थेष्यञ् । तस्यभावःसालोक्यता स्कन्दसमानलोकत्वमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

एवंदिव्यसंभवंविस्तरंप्रतिपाद्यमानुषलोकसंभवविस्तरंवक्तुमुपक्रमतेष्टात्रिंशे—तामित्यादि । रामे रामाय । कौशिकशब्दार्थमाह—कुशिकात्मजइति ॥ १ ॥ अप्रजाः अतएवप्रजाकामः ॥ २ ॥ यावैदर्भदुहिता साज्येष्ठपत्न्यासीत् ॥ ३ ॥ अरिष्टनेमिः कश्यपः ॥ ४ ॥ भृग्वधिष्ठितंप्रस्रवणंवारिप्रवाहोयस्मिंस्तथा । गिरौपर्यन्तपर्वते ॥ ५ ॥ वर्षशतेपूर्णे तपस्यतइतिशेषः ॥ ६ ॥ सुबह्वपत्यविषयत्वात्सुमहत्त्वं । कीर्तिमिति तेनेतिशेषः ॥ ७ ॥ जनयितेतिलुट् । तातेत्युपलालने ॥ ८ ॥ राजपुत्र्याविति छत्रिन्यायादुक्तं सुमतेःकश्यपपुत्रीत्वात् ॥ ९ ॥ तववचःसत्यमस्तु यस्याएकमिच्छसितस्याएकः यस्याबहूनिच्छसितस्याबहवःसन्त्वित्यर्थः ॥ १० ॥ अत्र पुत्रविषये । स्वच्छन्दः स्वेच्छा । विधीयतां ज्ञाप्यतां ॥ ११ ॥ तदेवविवृणोति—एकइति ॥ १२ ॥

ती० भृगुप्रस्रवणे भृगुप्रस्रवणाख्येहिमवतःपादे ॥ ५ ॥ शि० राजपुत्र्यौ क्षत्रियराजवैदर्भद्विजराजकश्यपयोःपुत्र्यौ । राज-

[पा०] १ क. ख. स्कन्दसालोक्यमाप्नुयात्. २ क. ख. ग. ङ. च. छ. ट. निवेद्यमधुराक्षरम्. झ. ञ. निवेद्यमधुराक्षराम्. घ. निवेद्यमधुरांश्रुतेः. ३ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. पतिर्वीरः. क. ख. पतिःश्रीमान्. ४ क. ख. घ—छ. झ. ञ. ट. सचाप्रजः. ५ क. ख. च. छ. ञ. विदर्भदुहिता. ६ ङ. झ. ट. अरिष्टनेमेर्दुहितासुपर्णभगिनीतुसा. ७ क. ख. घ. सहतदा. ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. सहमहाराजः. ८ ग. घ. समाश्रित्य. ९ क. ख. तपसातोषितो. १० घ. सत्यपराक्रमः. ११ च. छ. षष्टिपुत्रसहस्राणि. क. ग. षष्टिःपुत्रसहस्राणि. १२ ङ. च. छ. झ. ञ. नरव्याघ्रं. १३ ख. ग. राजपत्न्यौ.

मुनेस्तु वचनं श्रुत्वा केशिनी रघुनन्दन ॥ पुत्रं वंशकरं राम जग्राह नृपसन्निधौ ॥ १३ ॥
षष्टिं पुत्रसहस्राणि सुपर्णभगिनी तदा ॥ महोत्साहान्कीर्तिमतो जग्राह सुमतिः सुतान् ॥ १४ ॥
प्रदक्षिणमृषिं कृत्वा शिरसाऽभिप्रणम्य च ॥ जगाम स्वपुरं राजा सभार्यो रघुनन्दन ॥ १५ ॥
अथ काले गते तस्मिञ्ज्येष्ठा पुत्रं व्यजायत ॥ असमञ्ज इति ख्यातं केशिनी सगरात्मजम् ॥ १६ ॥
सुमतिस्तु नरव्याघ्र गर्भतुंबं व्यजायत ॥ षष्टिः पुत्राः सहस्राणि तुंबभेदाद्विनिस्सृताः ॥ १७ ॥
घृतपूर्णेषु कुंभेषु धात्र्यस्तान्समवर्धयन् ॥ कालेन महता सर्वे यौवनं प्रतिपेदिरे ॥ १८ ॥
अथ दीर्घेण कालेन रूपयौवनशालिनः ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि सगरस्याभवंस्तदा ॥ १९ ॥
स च ज्येष्ठो नरश्रेष्ठस्सगरस्यात्मसंभवः ॥ बालान्गृहीत्वा तु जले सरय्वा रघुनन्दन ॥
प्रक्षिप्य प्रहसन्नित्यं मज्जतस्तांन्समीक्ष्य वै ॥ २० ॥
एवं पापसमाचारः सज्जनप्रतिबाधकः ॥ पौराणामहिते युक्तः पुत्रो निर्वासितः पुरात् ॥ २१ ॥
तस्य पुत्रोंशुमान्नाम असमञ्जस्य वीर्यवान् ॥ संमतः सर्वलोकस्य सर्वस्यापि प्रियंवदः ॥ २२ ॥
ततः कालेन महता मतिः समभिजायत ॥ सगरस्य नरश्रेष्ठ यजेयमिति निश्चिता ॥ २३ ॥
स कृत्वा निश्चयं राम सोपाध्यायगणस्तदा ॥ यज्ञकर्मणि वेदज्ञो यष्टुं समुपचक्रमे ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

इन्द्रेणसतिरोधानंसगरयाज्ञीयाश्वापहरणम् ॥ १ ॥ सगरनियोगात्तत्सुतैःषष्टिसहस्रैरश्वान्वेषणायभुवोभेदनम् ॥ २ ॥ ततःप्रजाक्षोभक्षुभितहृदयैर्देवादिभिर्ब्रह्माणंप्रतितद्दुश्चेष्टितनिवेदनम् ॥ ३ ॥

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा कथान्ते रघुनन्दनः ॥ उवाच परमप्रीतो मुनिं दीप्तमिवानलम् ॥ १ ॥

जग्राह वरयामास ॥ १३ ॥ सुपर्णभगिनी गरुडभगिनी ॥ १४ ॥ ऋषिं भृगुं ॥ १५ ॥ व्यजायत प्रसूतवती ॥१६॥ गर्भतुंबं वृत्ताकारंगर्भपिण्डं । कथंततःपुत्रोदयइत्यतआह—षष्टिरिति। तुंबभेदात् नतुगान्धार्याइवपश्चाद्विभजनीयइत्यर्थः ॥ १७ ॥ धात्र्यः उपमातरः । तान् विभक्ततुंबान् ॥ १८ ॥ दीर्घेण कालेनेतियौवनशालित्वेहेतुत्वात्तृतीया । यौवनशालिनइतिपुंल्लिङ्गत्वमार्षं ॥ १९ ॥ अर्धत्रयं ज्येष्ठः असमञ्जः । प्रहसन् स्थितइतिशेषः ॥ २० ॥ निर्वासितः विवास्यतेस्म ॥ २१ ॥ अंशुमान्नाम आसीदितिशेषः ॥ २२ ॥ यजेयमिति निश्चितामतिः समभिजायत समभ्यजायत ॥ २३ ॥ यज्ञकर्मणिनिश्चयंकृत्वा यष्टुंसमुपचक्रमे ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने अष्टत्रिंशःसर्गः ॥ ३८ ॥

अथ रामेणस्वपूर्वकवृत्तान्तप्रस्तावेनकुतूहलात्पृष्टेसति विश्वामित्रेण तदुत्तरकथनमेकोनचत्वारिंशे—वि-

---

शब्देनोभयोर्ग्रहणम् विनिगमनाविरहाद्योग्यत्वाच्च ॥९॥ **ति०** नृपसंनिधावित्यनेनतस्यापिसाक्षित्वमात्रं नतुवरणनियमकर्तृतेति सूचितं ॥१३॥ **शि०** असमञ्जसइत्यानुपूर्वीकोप्येतद्वाचकोस्तीतिभागवतात्असमञ्जसवीर्यवानितिवक्ष्यमाणाच्चनविरोधः ॥१६॥ **शि०** विनिस्सृताः विनिस्सृतानि ॥ १७ ॥ **शि०** असमञ्जसवीर्यवान् असमञ्जसवीर्यसदृशवीर्यविशिष्टः ॥२२॥ इत्यष्टत्रिंशःसर्गः ॥३८॥

शि० विश्वामित्रवचःश्रुत्वाकथान्तेकथासिद्धान्तंज्ञातुंरघुनन्दनोमुनिमुवाच । अन्तति वादंप्रतिबध्नातिससिद्धान्तइत्यर्थः ।

[पा०] १ ट. मुनेस्तद्वचनं. २ क. च. षष्टिपुत्र. ३ घ. ट. भगिनीतथा. ४ क. घ—छ. झ. ञ. प्रणम्यतं. ५ ङ. च. छ. झ. ञ. गतेतस्यज्येष्ठा. ६ ङ. च. षष्टिपुत्रसहस्राणि. ट. षष्टिःपुत्रसहस्राणि. ७ च. षष्टिपुत्रसहस्राणि. ८ क. सजले. ९ झ. प्राहसन्नित्यं. १० घ. ङ. च. स्तान्निरीक्ष्यवै. ख. स्तानवेक्ष्य. च. ट. स्तान्निरीक्षते. ११ क. ख. घ. ङ. च. झ. ञ. पित्रानिर्वासितः. १२ ट. असमञ्जसवीर्यवान्. १३ ख. बुद्धिस्समभिजायत. १४ क. घ—छ. झ. ञ. ट. निश्चयंराजा. ख. निश्चयंतात.

श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते विस्तरेण कथामिमाम् ॥ पूर्वको[1] मे कथं ब्रह्मन्यज्ञं वै समुपाहरत् ॥ २ ॥
[[2]तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितः] ॥ विश्वामित्रस्तु काकुत्स्थमुवाच प्रहसन्निव ॥
श्रूयतां विस्तरो राम सगरस्य महात्मनः ॥ ३ ॥
शङ्करश्वशुरो[3] नाम हिमवानचलोत्तमः[4] ॥ विन्ध्यपर्वतमासाद्य निरीक्षेते परस्परम् ॥ ४ ॥
तयोर्मध्ये प्रवृत्तोऽभूद्यज्ञः[5] स पुरुषोत्तम ॥ स हि देशो नरव्याघ्र प्रशस्तो यज्ञकर्मणि ॥ ५ ॥
तस्याश्वचर्यां काकुत्स्थ दृढधन्वा महारथः ॥ अंशुमान[6]करोत्तात सगरस्य मते स्थितः ॥ ६ ॥
तस्य पर्वणि तं यज्ञं यजमानस्य वासवः ॥ राक्षसीं तनुमास्थाय यज्ञीयाश्वमपाहरत् ॥ ७ ॥
ह्रियमाणे तु काकुत्स्थ तस्मिन्नश्वे[7] महात्मनः[8] ॥ उपाध्यायगणाः सर्वे यजमानमथाब्रुवन् ॥ ८ ॥
अयं पर्वणि वेगेन यज्ञीयाश्वो[9]पनीयते ॥ हर्तारं जहि काकुत्स्थ हयश्चैवोपनीयताम् ॥ ९ ॥
यज्ञच्छिद्रं भवत्येतत्सर्वेषामशिवाय नः ॥ तत्तथा क्रियतां राजन्यथा[10]ऽच्छिद्रः क्रतुर्भवेत् ॥ १० ॥
उपाध्यायवचः[11] श्रुत्वा तस्मिन्सदसि पार्थिवः ॥ षष्टिं[12] पुत्रसहस्राणि वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ११ ॥
गतिं पुत्रा न पश्यामि रक्षसां पुरुषर्षभाः ॥ मन्त्रपूतैर्महाभागैरास्थितो[13] हि महाक्रतुः ॥ १२ ॥
तद्गच्छत विचिन्वध्वं पुत्रका भद्रमस्तु वः ॥ समुद्रमालिनीं सर्वां पृथिवीमनुगच्छत[14] ॥ १३ ॥

श्वामित्रेत्यादि । कथान्ते यज्ञोपक्रमकथनानन्तरं ॥ १ ॥ इमां यज्ञकथां । पूर्वकः मद्वंशकूटस्थः । समुपाहरत् कृतवान् ॥ २ ॥ प्रहसन्निव प्रसन्नवदनइत्यर्थः । स्वविवक्षितस्यैवपृष्टत्वात् प्रहासः । अजानन्निवपृष्टवानितिवा । विस्तरइति । यज्ञस्येतिशेषः ॥ ३ ॥ विन्ध्यपर्वतमासाद्य मध्येमहागिरिनिरोधाभावात्प्राप्य तथाविंध्योपिहिमवन्तं इत्येवंपरस्परमासाद्य । वीक्षानिरोधाभावात्निरीक्षेतेपरस्परं निरीक्षमाणाविवस्थिताविल्यर्थः ॥ ४ ॥ अस्त्वेवं ततःकिमित्यत्राह—हि यस्मात् सदेशः यज्ञकर्मणिप्रशस्तः । “ आर्यावर्तःपुण्यभूमिर्मध्यंविन्ध्यहिमागयोः” इतिवचनात् । अतस्तयोर्मध्येयज्ञःप्रवृत्तोऽभूत् ॥ ५ ॥ अश्वचर्या अश्वानुचरणं । मते आज्ञायां ॥ ६ ॥ तंयज्ञं यजमानस्यतस्य सगरस्य यज्ञीयाश्वं यज्ञार्हाश्वं । राक्षसीं मायामयीं । तनुमास्थाय पर्वणि उक्थ्याहे । “ तिथिभेदेक्षणेपर्व ” इतिनिघण्टुः । अपाहरत् अपहृतवा[न्] ॥७॥ उपाध्यायगणाः ऋत्विग्गणाः ॥ ८॥ अपनीयते “वर्तमानसामीप्येवर्तमानवद्वा” इतिलट् ॥९॥ एतद्यज्ञच्छिद्रं यज्ञापराधः “छिद्रंरन्ध्रापराधयोः” इतिवैजयन्ती । सर्वेषांनःअशिवायभवति तस्मात्क्रतुर्यथा अच्छिद्रोभवेत्तथैवक्रियतां ॥ १० ॥ पार्थिवः सगरः ॥ ११ ॥ हेपुत्राः हियस्मान्महाक्रतुः मन्त्रपूतैर्महाभागैः।आस्थितः अनुष्ठितः।तस्माद्रक्षसांगतिं आगमनं। नपश्यामि प्रसक्त्यभावादितिभावः॥ १२ ॥ अतःकेनप्रकारेणगतोश्वइतिविचिनुध्वमित्याह—तदिति। यद्वा अहंकर्मव्यग्रःस्थितः अश्वापहर्तृणांरक्षसांगतिंगन्तव्यदेशंनपश्यामि विचिनुध्वमित्याह—तदिति। समुद्रएव मालाआवरणमस्याइतिसमुद्रमालिनी तां अनुगच्छत

बन्धनार्थकस्यअतिधातोःकर्तरिक्विप् । “क्रियार्थोपपदस्यचकर्मणिस्थानिनः”इतिचतुर्थी । किंच कथान्ते कथावसानकाले । विद्यमानं मुनिमित्यन्वयः । श्रुत्वेत्यनेनपुनरुक्तिवारणायैषयत्नः । अन्यथातुपौनरुक्त्यंदुर्वारं ॥ १ ॥ ति० प्रहसन्निव विकसितवदनः । स्वपूर्वजवृत्तान्ततयाश्रवणकौतुकेनरामभद्रस्यायंप्रश्नः । अतएवमुनेर्हासः । स्ववंश्यइतिरामस्यापिलोकवत्स्नेहस्संपन्नइति ॥ ३ ॥ ति० मन्त्रपूतैर्महाभागैर्यद्यपिमहाक्रतुरास्थितःअधिष्ठितः । तथापिरक्षसांमाययायदिछिद्रंस्यात्तदाआत्मनोगतिंनपश्यामि ॥ १२ ॥

[पाठ०] १ ङ. च. छ. झ. ञ. पूर्वजोमे. २ इदमर्धं ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. दृश्यते. ३ ङ. च. छ. झ. ञ. श्वशुरोनाम्ना. क. ख. ग. श्वशुरोराम. ४ ङ. च. छ. झ. ञ. हिमवानितिविश्रुतः. ५ ङ. च. झ. समभवद्यज्ञः. ६ च. नकरोत्पौत्रः. ७ क. च. छ. ञ. तस्मिन्यज्ञे. ८ ख. महात्मना. ९ क. ख. घ. च. ञ. याज्ञीयाश्वो. १० क. ङ. च. छ. झ. ञ. न्यज्ञोऽच्छिद्रःकृतोभवेत्. ११ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. सोपाध्यायवचः, १२ च. छ, षष्टिपुत्रसहस्राणि, १३ ङ. च. छ. झ. ञ, रास्थितोपि. १४ ख. ङ. च. छ. झ. ञ. मनुगच्छथ.

एकैकं योजनं पुत्रा विस्तारम[1]भिगच्छत ॥ १४ ॥
यावत्तुरगसंदर्शस्तावत्खनत मेदिनीम् ॥ [2]तं चैव हयहर्तारं मार्गमाणा ममाज्ञया ॥ १५ ॥
दीक्षितः पौत्रसहितः सोपाध्यायग[3]णो ह्यहम् ॥ इह स्थास्यामि भद्रं वो यावत्तुरगदर्शनम् ॥ १६ ॥
[4]इत्युक्त्वा हृष्टमनसो राजपुत्रा महाबलाः ॥ जग्मुर्महीतलं राम पितुर्वचनयन्त्रिताः ॥ १७ ॥
[[5]गत्वा तु पृथिवीं सर्वाम[6]दृष्ट्वा तं महाबलाः] ॥ योजनायामविस्तारमेकैको धरणीतलम् ॥
बिभिदुः [7]पुरुषव्याघ्र वज्रस्पर्शसमै[8]र्नखैः ॥ १८ ॥
शूलैरशनिकल्पैश्च हलैश्चापि सुदारुणैः ॥ भिद्यमाना वसुमती ननाद रघुनन्दन ॥ १९ ॥
नागानां [9]वध्यमानानामसुराणां च राघव ॥ राक्षसानां च[10] दुर्धर्षः सत्वानां निनदोऽभवत् ॥ २० ॥
योजनानां सहस्राणि षष्टिं तु रघुनन्दन ॥ बिभिदु[11]र्धरणीं वीरा रसातलमनुत्तमम् ॥ २१ ॥
एवं पर्वतसंबाधं जंबूद्वीपं नृपात्मजाः ॥ खनन्तो [12]नृपशार्दूल सर्वतः परिचक्रमुः ॥ २२ ॥
ततो देवाः सगन्धर्वाः सासुराः सहपन्नगाः ॥ संभ्रान्तमनसः सर्वे पितामहमुपागमन् ॥ २३ ॥
ते प्रसाद्य महात्मानं विषण्णवदनास्तदा ॥ [13]ऊचुः परमसंत्रस्ताः पितामहमिदं वचः ॥ २४ ॥
भगवन्पृथिवी सर्वा खन्यते सगरात्मजैः ॥ बहवश्च महात्मानो ह[14]न्यन्ते तलवासिनः ॥ २५ ॥
अयं य[15]ज्ञहरोऽस्माकमनेनाश्वोपनीयते ॥ इति ते सर्वभूतानि नि[16]घ्नन्ति सगरात्मजाः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

अन्वेषध्वम् ॥ १३ ॥ अर्धमेकं । प्रथममेकंयोजनंविचित्य पश्चाद्योजनान्तरमितिक्रमेणविचिनुध्वमित्यर्थः । यद्वा एकएकंयोजनमितिक्रमेणविचिनुध्वमित्यर्थः ॥१४॥ यद्भिभूतलेनदृश्यतेतदाकर्तव्यमाह—यावदिति ॥ १५ ॥ ममतुगमनंनयुक्तमित्याह—दीक्षितइति ॥ १६ ॥ यन्त्रिताः नियुक्ताः ॥ १७ ॥ आयामः दैर्घ्यं । विस्तारः विशालता । वज्रस्पर्शसमैः वज्रस्पर्शसमस्पर्शैरित्यर्थः ॥ १८ ॥ अशनिकल्पैः वज्रतुल्यैः ॥१९॥ नागानां सर्पाणां । असुरराक्षसाः पातालवासिनः ॥२०॥ रसातलं पातलं यथाभवतितथा धरणीं बिभिदुः ॥२१॥ संबाधं निबिडं ॥२२–२३॥ प्रसाद्य स्तुत्वा ॥ २४ ॥ तलवासिनः रसातलवासिनः ॥२५॥ यज्ञहरः यज्ञहन्ता । यज्ञहनइतिपाठे हन्तीति हनः पचाद्यच् ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

ति० दीक्षितइत्यादि । तस्यप्रवासनिषेधात्पौत्रस्यबालकत्वाच्चेतिभावः ॥ १६ ॥ शि० अनुत्तमं प्रसिद्धरसातलान्मध्यमसुत्तमंवा । रसातलंकर्तुमिववीराधरणींबिभिदुः । तुशब्दइवार्थे ॥ २१ ॥ इत्येकोनचत्वारिंशःसर्गः ॥ ३९ ॥

[पा०] १ क. ङ. च. छ. ञ. मभिगच्छथ. ख. घ. मधिगच्छथ. २ क. ख. घ—छ. झ. ञ. ट. तमेवहयहर्तारं. ३ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. गणस्त्वहम्. ४ क. ख. घ—छ. ञ. ट. तेसर्वेहृष्टमनसो. ५ इदमर्धं क. ख. च. छ. ञ. ट. दृश्यते. ६ क. ख. च. मदृष्ट्वाऽश्वं. ७ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. पुरुषव्याघ्राः. ८ क. ग. घ—छ. झ. ञ. ट. स्पर्शसमैर्भुजैः. ९ ग. विध्यमानानां. ञ. बाध्यमानानां. १० ङ. झ. ञ. दुराधर्षः. ११ ङ. च. छ. झ. ञ. र्धरणींराम. क—घ. र्धरणींबीर. १२ क—घ. नरशार्दूल. १३ ट. ऊचुःपरमसंभ्रान्ताः. १४ ख. वध्यन्तेतलवासिनः. ग. घ—छ. झ. ञ. ट. वध्यन्तेजलचारिणः. क. हन्यन्तेजलचारिणः. १५ क—च. ञ. ट. यज्ञहनोस्माकं. १६ ग—छ. झ. ञ. ट. हिंसन्तिसगरात्मजाः.

चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

ब्रह्मणादेवान्प्रतिसगरसुतानांकपिलकोपाग्निनाभस्मीभवननिवेदनेनसमाश्वासनम् ॥ १ ॥ सगरपुत्रैःक्रमेणप्राच्यादिदिग्विभेदनेऐशान्यांदिशिकपिलपरिसरचारिणोनिजाश्वस्यावलोकनम् ॥ २ ॥ ततस्तैःकपिलेऽश्वचोरत्वबुद्ध्यातद्वधप्रवृत्तौतेनहुङ्कारमात्रेणतेषांभस्मीकरणम् ॥ ३ ॥

देवतानां वचः श्रुत्वा भगवान्वै पितामहः ॥ प्रत्युवाच [1]सुसंत्रस्तान्कृतान्तबलमोहितान् ॥ १ ॥
यस्येयं वसुधा कृत्स्ना वासुदेवस्य धीमतः ॥ [[2]महिषी माधवस्यैषा [3]स एष भगवान्प्रभुः] ॥ २ ॥
कापिलं रूपमास्थाय धारयत्यनिशं धराम् ॥ तस्य [4]कोपाग्निना दग्धा भविष्यन्ति नृपात्मजाः॥ ३ ॥
पृथिव्याश्[5]चापि निर्भेदो दृष्ट एव सनातनः ॥ सगरस्य च पुत्राणां विनाशोऽदीर्घ[6]जीविनाम् ॥ ४ ॥
पितामहवचः श्रुत्वा त्रयस्त्रिंशद[7]रिंदमं ॥ देवाः परमसंहृष्टाः पुनर्जग्मुर्यथागतम् ॥ ५ ॥
सगरस्य च [8]पुत्राणां प्रादुरासीन्महात्मनाम् ॥ पृथिव्यां भिद्यमानायां निर्घातसमनिःस्वनः ॥ ६ ॥
[9]ततो भित्त्वा [10]महीं सर्वे कृत्वा [11]चापि प्रदक्षिणम् ॥ सहिताः सागराः सर्वे पितरं वाक्यमब्रुवन् ॥ ७ ॥
परिक्रान्ता मही सर्वा सत्ववन्तश्च सूदिताः ॥ देव[12]दानवरक्षांसि पिशाचोरगकिं[13]नराः ॥ ८ ॥
न च पश्यामहेऽश्वं तमश्वहर्तारमेव च ॥ किं करिष्याम भद्रं ते बुद्धिरत्र विचार्यताम् ॥ ९ ॥
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा पुत्राणां राजसत्तमः ॥ समन्युरब्रवीद्वाक्यं सगरो रघुनन्दन ॥ १० ॥
भूयः खनत भद्रं वो निर्भिद्य वसुधातलम् ॥ अश्वहर्तारमासाद्य कृतार्थाश्च [14]निवर्तथ ॥ ११ ॥
पितुर्वचनमा[15]साद्य सगरस्य महात्मनः ॥ [16]षष्टिः पुत्रसहस्राणि रसातलमभिद्रवन् ॥ १२ ॥
[17]खन्यमाने ततस्तस्मिन्ददृशुः पर्वतोपमम् ॥ दिशागजं विरूपाक्षं धारयन्तं महीतलम् ॥ १३ ॥
सपर्वतवनां कृत्स्नां पृथिवीं रघुनन्दन ॥ [18]शिरसा धारयामास विरूपाक्षो महागजः ॥ १४ ॥

कृतःअन्तोजननाशोयैस्तेकृतान्ताः सगरपुत्राः ॥ १ ॥ यस्येतिसार्धश्लोकः ॥ २ ॥ आस्थाय यइतिशेषः ॥ ३ ॥ सनातनः प्रतिकल्पमवश्यंभावी । दृष्टः निश्चितः । अतोनतत्रापिशोकःकार्यइतिभावः । अदीर्घजीविनामितिछेदः । विनाशः दृष्टइत्यनुषङ्गः ॥ ४ ॥ त्रयस्त्रिंशद्देवाः अष्टौवसवएकादशरुद्राद्वादशादित्याअश्विनौच । इदमुपलक्षणं गन्धर्वादेर्गमनस्यापि ॥ ५ ॥ निर्घातः उत्पातविशेषः ॥ ६ ॥ सर्वेमहींप्रदक्षिणं कृत्वा पितरंगत्वा सर्वेपितरमब्रुवन् ॥ ७ ॥ श्लोकद्वयं । सत्ववन्तोबलवन्तः । करिष्यामेतिविसर्गलोपश्छान्दसः ॥ ८–९ ॥ समन्युः अश्वालाभकृतक्रोधवान् ॥ १० ॥ भूयोनिर्भिद्य खनतेत्यन्वयः । निवर्तथ निवर्तध्वं ॥ ११ ॥ अभिद्रवन् अभ्यद्रवन् ॥ १२ ॥ दिशागजं "वष्टिभागुरिः" इत्याप् । विरूपाक्षंविरूपाक्षाख्यं ॥ १३ ॥ उक्तंविवृणोति—सेति

ति० धारयति योगबलेनेतिशेषः ॥ ३ ॥ **ति०** दीर्घदर्शिनां दीर्घदर्शिभिः । सगरपुत्रविनाशोयंदृष्टएव । अतस्तत्रशोकोनुचितः । शेषेषष्ठी । यद्वा । अदीर्घदर्शिनामितिच्छेदः ॥ ४ ॥ **ति०** निर्घातसमनिस्वनः निर्घातनिस्वनसमः । **शि०** निर्घातसमनिस्वनः निर्घातशब्दसदृशशब्दोमहास्वनः । प्रादुरासीत् । नीलोघटोघटइतिवच्छाब्दबोधः । किंचमहान्स्वनःस्वनलंयस्मिन्सः महास्वनः निर्घातसमनिस्वनः प्रादुरासीत् ॥ ६ ॥

[पा०] १ घ. झ. सुमन्त्रस्तान्. २ इदमर्धं ङ. ब. झ. ञ. ट. दृश्यते. ३. झ. सएवभगवान्. ४ ख. ग. घ. कोपाग्निनिर्दग्धाः. ५ ख. श्चापिनिर्भेदो. घ. श्चैवनिर्भेदो. ६ ङ. झ. ञ. दर्शिनाम्. ७ झ. ट. दरिंदमाः. ८ क. ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. पुत्राणांप्रादुरासीन्महास्वनः. ख. पुत्रैस्तुप्रादुरासीन्महात्मभिः. ९ क. ग. ततोगत्वा. १० ख—छ. झ. ञ. ट. महींसर्वां. ११ ख. ग. ट. चाभिप्रदक्षिणम्. १२ घ. दानवगन्धर्वाः. १३ घ—छ. झ. ञ. पन्नगाः, १४ झ. ञ. ट. निवर्तत. १५ क. ग. घ. मास्थाय. ख. माश्रित्य. १६ च. षष्टिपुत्रसहस्राणि. १७ क. ख. खन्यमानेतले. १८ क. ख. घ. ङ. च. झ. ञ. ट. धारयामासशिरसा.

यदा पर्वणि काकुत्स्थ [1]विश्रमार्थं महागजः ॥ खेदाच्चालयते शीर्षं भूमिकंपस्तदा भवेत् ॥ १५ ॥
तं[2] ते प्रदक्षिणं कृत्वा [3]दिशापालं महागजम् ॥ मानयन्तो हि ते राम जग्मुर्भित्वा रसातलम् ॥१६॥
ततः पूर्वां [4]दिशं भित्वा दक्षिणां बिभिदुः पुनः ॥ दक्षिणस्यामपि दिशि ददृशुस्ते महागजम् ॥१७॥
महापद्मं महात्मानं [5]सुमहत्पर्वतोपमम् ॥ शिरसा [6]धारयन्तं ते विस्मयं जग्मुरुत्तमम् ॥ १८ ॥
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा सगरस्य महात्मनः ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि पश्चिमां बिभिदुर्दिशम् ॥ १९ ॥
पश्चिमायामपि दिशि महान्तमचलोपमम् ॥ दिशागजं [7]सौमनसं ददृशुस्ते महाबलाः ॥ २० ॥
तं[8] ते प्रदक्षिणं कृत्वा पृष्ट्वा चापि निरामयम् ॥ [9]खनन्तः [10]समुपक्रान्ता दिशं [11]हैमवतीं ततः ॥ २१ ॥
[12]उत्तरस्यां रघुश्रेष्ठ ददृशुर्हिमपाण्डुरम् ॥ भद्रं भद्रेण वपुषा धारयन्तं महीमिमाम् ॥ २२ ॥
समालभ्य ततः सर्वे कृत्वा चैनं प्रदक्षिणम् ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि बिभिदुर्वसुधातलम् ॥ २३ ॥
ततः प्रागुत्तरां गत्वा सागराः [13]प्रथितां दिशम् ॥ रोषादभ्यखनन्सर्वे पृथिवीं सगरात्मजाः ॥२४॥
ते तु सर्वे महात्मानो भीमवेगा महाबलाः ॥ ददृशुः कपिलं तत्र वासुदेवं सनातनम् ॥ २५ ॥
हयं च तस्य देवस्य चरन्तमविदूरतः ॥ प्रहर्षमतुलं प्राप्ताः सर्वे ते रघुनन्दन ॥ २६ ॥
ते[14] तं हयहरं ज्ञात्वा क्रोधपर्याकुलेक्षणाः ॥ खनित्रलाङ्गलधरा नानावृक्षशिलाधराः ॥
अभ्यधावन्त संक्रुद्धास्तिष्ठतिष्ठेति चाब्रुवन् ॥ २७ ॥
अस्माकं त्वं हि तुरगं [15]यज्ञीयं हृतवानसि ॥ दुर्मेधस्त्वं हि संप्राप्तान्विद्धि नः सगरात्मजान् ॥ २८ ॥
[16]श्रुत्वा तु वचनं तेषां कपिलो रघुनन्दन ॥ [17]रोषेण महताऽऽविष्टो हुंकारमकरोत्तदा ॥ २९ ॥
ततस्तेनाप्रमेयेन कपिलेन महात्मना ॥ भस्मराशीकृताः सर्वे काकुत्स्थ सगरात्मजाः ॥ ३० ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

॥ १४ ॥ पर्वणि काले । खेदाद्धेतोः । विश्रमार्थं श्रमशान्त्यर्थं । चालयते चालयति ॥ १५ ॥ मानयन्तः पूजयन्तः ॥ १६ ॥ ततइत्यस्यविवरणं पूर्वांदिशं भित्वेति ॥ १७ ॥ महागजंविशेषयति—महेति । सुमहदित्यार्षं ॥ १८ ॥ दिक्छब्देन देशउच्यते ॥ १९ ॥ सौमनसं सोमनसाख्यं ॥ २० ॥ निरामयं कुशलं । समुपक्रान्ताः गताः । हैमवतीं हिमवत्संबंधिनीं ॥ २१ ॥ भद्रं भद्राख्यं । भद्रेण शोभनेन ॥ २२ ॥ समालभ्य स्पृष्ट्वा "आलंभःस्पर्शहिंसयोः" इत्यमरः ॥ २३ ॥ प्रागुत्तरां ऐशानींदिशं । प्रथितां अश्वगमनयोग्यतावतीं । गमनखननक्रियाभेदात्सागरसगरात्मजपदप्रयोगः ॥ २४ ॥ महात्मानः महाकायाः । कपिलं कपिलावतारं ॥ २५ ॥ चरन्तं तृणानिभक्षयन्तं ॥ २६ ॥ तेतमितिसार्धश्लोकः । तं कपिलं ॥ २७ ॥ दुर्मेधइतिसंबोधनं ॥ २८–२९॥ अप्रमेयेन अप्रमेयवैभवेन ॥ ३० ॥ इतिश्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणेमणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

शि० हिते अश्वप्राप्तये ॥ १६ ॥ इतिचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४० ॥

[पा०] १ क. ङ. ञ. विश्रामार्थं. २ झ. ञ. तेतंप्रदक्षिणं. ३ च. दिशांपालं. ट. दिशःपालं. ४ ख. ट. दिशंहित्वा. ५ ग. ङ. झ. ञ. ट. सुमहापर्वतोपमम्. ६ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. धारयन्तंगां. ७ क. सुमनसं. ८ झ. ङ. तेतंप्रदक्षिणं. ९ ख. खनितुं. १० क. ग. ङ. झ. ञ. समुपाक्रान्ताः. ११ क—छ. झ. ञ. सोमवतींतदा. ट. हैमवतींतथा. १२ ख. उत्तरस्यामपिदिशि. १३ च. प्रस्थितादिशम्. १४ घ. ङ. झ. ट. तेतंयज्ञहनं. च. छ. तेतंयज्ञहरं. क. तेतंयज्ञहयं. १५ घ. याज्ञीयं. १६ घ. तच्छ्रुत्वावचनं. क. ख. ग. च. छ. झ. ञ. ट. श्रुत्वातद्वचनं. १७ क. ख. क्रोधेनमहता.

एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

सगरेणचिरतरमनागतेषुपुत्रेषुतदन्वेषणायपौत्रस्यांशुमतःप्रेषणम् ॥ १ ॥ अंशुमतापितृखातमार्गगमनेनदिशागजपूजनपूर्वकंभस्मीभूतनिजपितृणामश्वस्यचविलोकनम् ॥ २ ॥ तथातेषांजलदानार्थंतदन्वेषणायपरितोदृक्प्रसारणेगरुडस्यदर्शनम् ॥ ३ ॥ गरुडेनतंप्रतिपितृवृत्तान्तनिवेदनपूर्वकंगङ्गावतारणेनतदंभसातदस्थ्नामाप्लवनचोदना ॥ ४ ॥ अंशुमताऽश्वानयनपूर्वकंपुत्रवृत्तान्तंज्ञापितेनसगरेणयज्ञसमापनम् ॥ ५ ॥ तथाचिरतरंराज्यरक्षणपूर्वकंगङ्गावतारणोपायानध्यवसायेनैवस्वर्गगमनम् ॥ ६ ॥

पुत्रांश्चिरगताञ्ज्ञात्वा सगरो रघुनन्दन ॥ नप्तारमब्रवीद्राजा दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ १ ॥
शूरश्च कृतविद्यश्च पूर्वैस्तुल्योसि तेजसा ॥ पितॄणां गतिमन्विच्छ येन चा[1]श्वोपवाहितः ॥ २ ॥
अन्तर्भौमानि सत्वानि वीर्यवन्ति महान्ति च ॥ [2]तेषां त्वं प्रतिघातार्थं सासिं गृह्णीष्व कार्मुकम् ॥ ३ ॥
अभिवाद्याभिवाद्यांस्त्वं हत्वा विघ्नकरानपि ॥ सिद्धार्थस्सन्निवर्तस्व मम यज्ञस्य पारगः ॥ ४ ॥
एवमुक्तोंऽशुमान्सम्यक्सगरेण महात्मना ॥ धनुरादाय खड्गं च जगाम लघुविक्रमः ॥ ५ ॥
स खातं पितृभिर्मार्गमन्तर्भौमं महात्मभिः ॥ प्रापद्यत [3]नरश्रेष्ठस्तेन [4]राज्ञाऽभिचोदितः ॥ ६ ॥
[5]दैत्यदानवरक्षोभिः पिशाचपतगोरगैः ॥ [6]पूज्यमानं महातेजा दिशागजमपश्यत ॥ ७ ॥
स तं प्रदक्षिणं कृत्वा पृष्ट्वा चैव निरामयम् ॥ पितॄन्स परिपप्रच्छ वाजिहर्तारमेव च ॥ ८ ॥
दिशागजस्तु तच्छ्रुत्वा [7]प्रत्याहांशुमतो वचः ॥ आसमञ्ज कृतार्थस्त्वं सहाश्वः शीघ्रमेष्यसि ॥ ९ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वानेव दिशागजान् ॥ यथाक्रमं यथान्यायं प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ १० ॥
तैश्च सर्वैर्दिशापालैर्[8]वाक्यज्ञैर्वाक्यकोविदैः ॥ पूजितः सहयश्चैव गन्तासीत्यभिचोदितः ॥ ११ ॥
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा जगाम लघुविक्रमः ॥ भस्मराशीकृता यत्र [9]पितरस्तस्य सागराः ॥ १२ ॥
स दुःखवशमापन्नस्त्वसमञ्जसुतस्तदा ॥ चुक्रोश परमार्तस्तु वधात्तेषां सुदुःखितः ॥ १३ ॥
[10]यज्ञीयं च हयं तत्र चरन्तमविदूरतः ॥ ददर्श पुरुषव्याघ्रो दुःखशोकसमन्वितः ॥ १४ ॥

नप्तारं पौत्रं ॥ १ ॥ पूर्वैः पितृभिः । पितॄणां कनिष्ठपितॄणां । गतिं मार्गं । अन्विच्छ अन्वेषय । अश्वोयेनापवाहितस्तस्यचगतिमन्विच्छ ॥ २ ॥ अन्तर्भौमानि भूमेरन्तर्जातानि भूबिलमाश्रितानीत्यर्थः । यानीतिशेषः ॥ ३ ॥ पारगः समाप्तिकरः ॥ ४ ॥ लघुविक्रमः शीघ्रगमनः ॥ ५ ॥ खातं कृप्तमित्यर्थः ॥ ६ ॥ अपश्यत अपश्यत् ॥ ७ ॥ परिपप्रच्छ क्वास्तइतिशेषः ॥ ८ ॥ आसमञ्ज असमञ्जपुत्र । इञभावआर्षः ॥ ९ ॥ समुपचक्रमइतिसविनयत्वप्रकटनं ॥ १० ॥ वक्तुमर्हंवाक्यं । "ऋहलोर्ण्यत्" "चजोःकुघिण्ण्यतोः इतिकुत्वं । वाक्यकोविदैः कालदेशोचितवक्तव्यार्थज्ञैः । यद्वा परवाक्याशयज्ञैः स्वयंवाक्यप्रयोगकुशलैश्चेत्यर्थः । सहयःपितामहसमीपंगन्तासीत्यभिचोदितोऽभूत् ॥ ११ ॥ तस्य अंशुमतः । पितरोयत्रभस्मराशीकृतास्तंदेशंजगाम ॥ १२ ॥ पूर्वमदर्शनाद्दुःखवशमापन्नः तेषां वधात् वधदर्शनात् सुदुःखितः परमार्तः भृशंतप्तः । चुक्रोश रुरोद ॥१३॥ शोकः विलापः ॥ १४॥

शि० महात्मभिः अतिप्रयत्नैः ॥ ६ ॥ शि० हेस अरिनिवर्तकत्वाद्युक्तगुणविशिष्टराम । सोंऽशुमान् ॥ ८ ॥ शि० एतेन गजानांपरमाभिज्ञत्वंसूचितं । विशेषवृत्तानुक्त्यादयालुत्वंचसूचितं । आसमञ्जशब्दःशिवाद्यणन्तः ॥ ९ ॥ शि० सुदुःखितः अत्यन्तदुःखंप्राप्तः । अतएव परमार्तः पृथिव्यांलुण्ठितः ॥ १३ ॥ ति० लोकसंमतः लोकहितः । एतन्मूलकतयासर्वलोकहितगङ्गाया

[पा०] १ च. छ. ज. ञ. ट. चाश्वोपहारितः. २ ङ. झ. तेषांतुप्रतिघातार्थं. ३ क. ट. नरश्रेष्ठतेन. ४ ख. राज्ञानियोजितः. ५ ङ. च. छ. झ. ञ. देवदानव. ६ क. च. छ. ञ. पूज्यमानो. ७ ङ. च. छ. झ. ञ. प्रत्युवाचमहामतिः. घ. प्रीत्याहांशुमतोवचः. ८ क. ख. ग. घ. च—ञ. वाक्यकोविदः. ९ क. ख. घ. पितरस्तत्रसागराः. १० क. ख. घ. च. छ. याज्ञीयं.

स तेषां राजपुत्राणां कर्तुकामो जलक्रियाम् ॥ [1]सलिलार्थी महातेजा न चापश्यज्जलाशयम् ॥१५॥
विसार्य निपुणां दृष्टिं [2]ततोपश्यत्खगाधिपम् ॥ पितॄणां मातुलं राम सुपर्ण[3]मनिलोपमम् ॥ १६ ॥
[4]स चैवमब्रवीद्वाक्यं वैनतेयो महाबलः ॥ मा शुचः पुरुषव्याघ्र वधोऽयं लोकसंमतः ॥ १७ ॥
कपिलेनाप्रमेयेन [5]दग्धा हीमे महाबलाः ॥ सलिलं [6]नार्हसि प्राज्ञ दातुमेषां हि लौकिकम् ॥ १८ ॥
गङ्गा हिमवतो ज्येष्ठा दुहिता पुरुषर्षभ ॥ तस्यां कुरु महाबाहो पि[7]तॄणां तु जलक्रियाम् ॥ १९ ॥
भस्मराशीकृतानेतान्प्लावयेल्लोकपावनी ॥ तया क्लिन्नमिदं भस्म गङ्गया लोककान्तया ॥
[8]षष्टिं पुत्रसहस्राणि [9]स्वर्गलोकं [10]नयिष्यति ॥ २० ॥
[[11]गङ्गामानय भद्रं ते देवलोकान्महीतलम् ॥ क्रियतां [12]यदि शक्तोसि गङ्गायास्तव तारणम्] ॥ २१ ॥
[13]गच्छ चाश्वं महाभाग संगृह्य पुरुषर्षभ ॥ यज्ञं पैतामहं वीर [14]संवर्तयितुमर्हसि ॥ २२ ॥
सुपर्णवचनं श्रुत्वा सोंशुमानतिवीर्यवान् ॥ त्वरितं हयमादाय पुनरायान्[15]महायशाः ॥ २३ ॥
ततो राजानमासाद्य दीक्षितं रघुनन्दन ॥ न्यवेदयद्यथावृत्तं सुपर्ण[16]वचनं तथा ॥ २४ ॥
तच्छ्रुत्वा घोरसंकाशं वाक्यमंशुमतो नृपः ॥ यज्ञं [17]निर्वर्तयामास [18]यथाकल्पं यथाविधि ॥ २५ ॥
स्वपुरं [19]चागमच्छ्रीमानिष्टयज्ञो महीपतिः ॥ गङ्गायाश्चागमे राजा निश्चयं [20]नाध्यगच्छत ॥ २६ ॥
[21]अकृत्वा निश्चयं राजा कालेन महता महान् ॥ त्रिंशद्वर्षसहस्राणि राज्यं कृत्वा दिवं गतः ॥२७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

जलक्रिया तर्पणं ॥ १५ ॥ विसार्य समन्तात्प्रसार्य । निपुणां दूरवीक्षणक्षमां । अनिलोपमं वेगेनेतिशेषः । लोकसंमतः लोकहितः ॥१७॥ हि यस्मात् कपिलेन हताः । लौकिकं लोकतःप्राप्तं । सलिलंदातुंनार्हसि । "चण्डालादुदकात्सर्पाद्वैद्युताद्ब्राह्मणादपि ॥ दंष्ट्रिभ्यश्चपशुभ्यश्चमरणंपापकर्मणां ॥ उदकंपिण्डदानंचएतेभ्योयद्विधीयते ॥ नोपतिष्ठतितत्सर्वमन्तरिक्षेविनश्यति" इतिस्मृतेः । कपिलोब्राह्मणः ॥ १८ ॥ गङ्गा अस्तीतिशेषः ॥ १९ ॥ नकेवलंतत्रजलक्रिया तयासेचनीयंचेत्याह—भस्मेति । सार्धश्लोकः । यदिप्लावयेत् सेचयेत् तदा तया क्लिन्नं सिक्तं । भस्म नयिष्यति नेष्यति ॥ २०—२१ ॥ संवर्तयितुं समापयितुं ॥ २२ ॥ आयात् आगच्छत् ॥ २३ ॥ वृत्तं पितृवृत्तान्तं । सुपर्णवचनंचयथातथान्यवेदयदित्यन्वयः ॥ २४ ॥ यथाकल्पं यथाक्रमं ॥ २५ ॥ निश्चयं उपायं ॥ २६ ॥ महताकालेन दिवंगतइत्यन्वयः ॥२७॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४१ ॥

भूलोकेऽवतारणात् ॥ १७ ॥ **ति०** यतश्च महाबलाः महाबलवत्त्वेनप्रायश्चित्तमर्यादातिक्रान्तपापवन्तः अतोलौकिकसलिलंदातुंनार्हसि ॥ १८ ॥ **ति०** गमिष्यति प्रापयिष्यतीत्यर्थः । अनेन अकृतप्रायश्चित्तानामपिमहापातकिनांऔर्ध्वदेहिकायोग्यानां गङ्गाजलस्पृष्टपुद्गलानांविनापिप्रायश्चित्तान्तरंतत्कालएवसकलौर्ध्वदेहिकक्रियायोग्यत्वंचसूचितं ॥ २० ॥ इत्येकचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४१ ॥

[पा०] १ घ—छ. झ. ञ. सजलार्थी. २ क. सचापश्यत्खगाधिपम्. ट. तत्रापश्यत्. ३ क. च. छ. ज. ञ. मचलोपमम्. घ. मनलोपमम्. ४ क—ट. सचैनमब्रवीत्. ५ क. ख. निर्दग्धाहि. ट. हताहीमे. ६ ङ. च. छ. झ. ञ. नार्हसेप्राज्ञ. ७ ङ—ट. पितृणांसलिलक्रियाम्. ८ च. षष्टिपुत्रसहस्राणि. ९ ख. ब्रह्मलोकं. १० ङ. झ. गमिष्यति. ११ अयंश्लोकः क. च. छ. ञ. दृश्यते. १२ क. च. छ. यदिशक्नोषि. १३ ङ. झ. निर्गच्छाश्वं. १४ ङ. ज. झ. निर्वर्तयितुमर्हसि. १५ क. घ—छ. झ. ञ. न्महातपाः. १६ क. ख. ग. ज. ञ. वचनंयथा. १७ च. छ. ज. ट. निवर्तयामास. १८ क. ग. घ. यथातत्त्वंयथाविधि. १९ ङ. छ. झ. ञ. ट. लगमच्छ्रीमान्. २० क. नाभ्यगच्छत. २१ क—ट. अगत्वानिश्चयं.

द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

सगरपौत्रेणांशुमतास्वपुत्रेदिलीपेराज्यनिधानपूर्वकंगङ्गावतारणायहिमवच्छिखरेतपश्चरणम् ॥ १ ॥ तस्मिंस्तपःफलालाभेनैवस्वर्गतेतदुपायंचिन्तयतापिदिलीपेनतदप्राप्त्यैवस्वर्गगमनम् ॥ २ ॥ तत्सूनुनाभगीरथेनमन्त्रिपुराज्याधानपूर्वकंगङ्गावतारणायगोकर्णेतपश्चरणम् ॥ ३ ॥ तथातपःप्रसन्नंब्रह्माणंप्रतिगङ्गावतरणवरणपूर्वकंस्वकुलानुच्छित्त्यैसंततिवरणम् ॥४॥ ब्रह्मणा तंप्रतिगङ्गायाधरणीतलावतरणनियोजनपूर्वकंतद्धारणायहरप्रसादनचोदना ॥ ५ ॥

कालधर्मं गते राम सगरे प्रकृतीजनाः ॥ राजानं रोचयामासुरंशुमन्तं सुधार्मिकम् ॥ १ ॥
स राजा सुमहानासीदंशुमान्रघुनन्दन ॥ तस्य पुत्रो महानासीद्दिलीप इति विश्रुतः ॥ २ ॥
[1]तस्मिन्राज्यं समावेश्य दिलीपे रघुनन्दन ॥ हिमव[2]च्छिखरे पुण्ये तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ३ ॥
[3]द्वात्रिंशच्च सहस्राणि वर्षाणि [4]सुमहायशाः ॥ [5]तपोवनं गतो राम स्वर्गं [6]लेभे तपोधनः ॥ ४ ॥
दिलीपस्तु महातेजाः श्रुत्वा पैतामहं वधम् ॥ दुःखोपहतया बुद्ध्या निश्चयं [7]नाध्यगच्छत ॥ ५ ॥
कथं गङ्गावतरणं कथं तेषां जलक्रिया ॥ तारयेयं कथं [8]चैनानिति चिन्तापरोऽभवत ॥ ६ ॥
तस्य चिन्तयतो नित्यं [9]धर्मेण विदितात्मनः ॥ पुत्रो भगीरथो नाम जज्ञे परमधार्मिकः ॥ ७ ॥
दिलीपस्तु महातेजा यज्ञैर्बहुभिरिष्टवान् ॥ त्रिंशद्वर्षसहस्राणि राजा राज्यमकारयत् ॥ ८ ॥
अगत्वा निश्चयं राजा तेषामुद्धरणं प्रति ॥ व्याधिना नरशार्दूल कालधर्ममुपेयिवान् ॥ ९ ॥
इन्द्रलोकं गतो राजा [10]स्वार्जितेनैव कर्मणा ॥ राज्ये भगीरथं पुत्रमभिषिच्य [11]नरर्षभः ॥ १० ॥
भगीरथस्तु राजर्षिर्धार्मिको रघुनन्दन ॥ [12]अनपत्यो महातेजाः प्रजाकामः [13]सचाप्रजः ॥ ११ ॥
मन्त्रिष्वाधाय तद्राज्यं गङ्गावतरणे रतः ॥ १२ ॥
[14]स तपो दीर्घमातिष्ठद्गोकर्णे रघुनन्दन ॥ ऊर्ध्वबाहुः पञ्चतपा मासाहारो जितेन्द्रियः ॥ १३ ॥
तस्य वर्षसहस्राणि घोरे तपसि तिष्ठतः ॥ अतीतानि महाबाहो तस्य राज्ञो महात्मनः ॥ १४ ॥

अथ गङ्गायास्त्रिपथगमनहेतुप्रश्नस्यपूर्वप्रकृतस्यसाक्षादुत्तरमाह—कालधर्ममित्यादि । जातमात्रस्यकालेनावश्यंप्राप्तव्योधर्मः कालधर्मः । मरणमितियावत् । प्रकृतीजनाइत्यत्रदीर्घश्छान्दसः । अमात्यवर्गाः । "प्रकृतिःसहजेयोनावमात्येपरमात्मनि" इतिवैजयन्ती । रोचयामासुः न्यायप्राप्तत्वादैच्छन् ॥ १ ॥ सः सुमहान्राजाऽऽसीदित्यन्वयः ॥ २ ॥ तेपे गङ्गावतरणायेतिशेषः ॥ ३ ॥ स्वर्गंलेभे नतुगङ्गां ॥ ४ ॥ वधं अपमृत्युं। दुःखोपहतया पित्रादुश्चरेतपसिकृतेपि तेषांगतिर्नाभूदित्येवंरूपया। नाध्यगच्छत नाध्यगच्छत्॥५॥ निश्चयानधिगममेवाह—कथमित्यादिना ॥६॥ धर्मेण प्रयोजकेन । चिन्तयतः ॥ ७ ॥ अकारयत् अकरोत् ॥ ८ ॥ उपेयिवान् ययौ ॥ ९ ॥ अभिषिच्य इन्द्रलोकंगतः ॥ १० ॥ अनपत्यः अतएवप्रजाकामोऽभूत् । सचाप्रजइत्युत्तरशेषः ॥ ११ ॥ गोकर्णे हिमवत्पादविशेषे । पञ्चाग्नयः चतुर्षुपार्श्वेष्वग्नयउपरिसूर्यश्च तेषांमध्येतपोयस्यसः पञ्चतपाः । मासस्यसकृदाहारो यस्यसः मासाहारः । उभयत्रमध्यमपदलोपीसमासः । पृषोदरादित्वात्साधुत्वं ॥ १३ ॥ तस्यराज्ञोमहात्मनइ-

---

ति० तद्दिलीपवंशजरघुपुत्रकोदिलीपः कालिदासोक्तोन्यएवेतिबोध्यं ॥ ८ ॥ ति० सचप्रजाइत्यस्यमन्त्रिष्वाधायेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ११ ॥ ति० गोकर्णः दक्षिणदिक्स्थतीर्थविशेषोवा ॥ १३ ॥ ति० यद्यस्तीत्यादि असंदिग्धे संदिग्धवचनं " वेदाश्चेत्प्रमाणं-

[पा०] १ ङ. च. छ. झ. ञ. तस्मैराज्यं. २ क. घ—ट. च्छिखरेरम्ये. ३ ङ. च. छ. झ. ञ. द्वात्रिंशच्छतसाहस्रं. ४ ख. ग. सुमहातपाः. ५ क. ख. घ—ट. तपोवनगतोराजा. ६ क. ख. लेभेस्वकर्मभिः. ग. लेभेमहायशाः. ७ क. ग. घ. ज. नाधिगच्छति. ८ क. घ—झ. ट. चैतानितिचिन्ता. ९ क. विजितात्मनः. १० ग. स्वार्जितैरेवकर्मभिः. ११ क. च. ञ. ट. नरर्षभम्. १२ ङ. झ. ट. अनपत्योमहाराजः. १३ ख. समाहितः. झ. सचप्रजाः. १४ ङ. च. झ. ञ. ट. तपोदीर्घंसमातिष्ठत्.

सुप्रीतो भगवान्ब्रह्मा [1]प्रजानां पतिरीश्वरः ॥ १५ ॥
ततः सुरगणैः सार्धमुपागम्य पितामहः ॥ भगीरथं महात्मानं तप्यमानमथाब्रवीत् ॥ १६ ॥
भगीरथ [2]महाभाग प्रीतस्तेऽहं [3]जनेश्वर ॥ तपसा [4]च सुतप्तेन वरं वरय सुव्रत ॥ १७ ॥
तमुवाच महातेजाः सर्वलोकपितामहम् ॥ भगीरथो [5]महाभागः [6]कृताञ्जलिरुपस्थितः ॥ १८ ॥
यदि मे [7]भगवन्प्रीतो यद्यस्ति तपसः फलम् ॥ सगरस्यात्मजाः सर्वे मत्तस्सलिलमाप्नुयुः ॥ १९ ॥
गङ्गायाः सलिलक्लिन्ने भस्मन्येषां महात्मनाम् ॥ स्वर्गं गच्छेयुरत्यन्तं [8]सर्वे मे प्रपितामहाः ॥२०॥
[9]देयां च संततिर्देव नावसीदेत्कुलं च नः ॥ इक्ष्वाकूणां कुले देव एष मेऽस्तु वरः परः ॥ २१ ॥
उक्तवाक्यं तु राजानं सर्वलोकपितामहः ॥ प्रत्युवाच शुभां वाणीं मधुरां मधुराक्षराम् ॥ २२ ॥
[10]मनोरथो महानेष भगीरथ महारथ ॥ एवं भवतु भद्रं ते इक्ष्वाकु[11]कुलवर्धन ॥ २३ ॥
इयं हैमवती [12]गङ्गा ज्येष्ठा हिमवतः सुता ॥ तां वै [13]धारयितुं शक्तो हरस्तत्र नियुज्यताम् ॥ २४ ॥
गङ्गायाः पतनं राजन्पृथिवी न [14]सहिष्यति ॥ तां वै [15]धारयितुं वीर नान्यं पश्यामि शूलिनः ॥ २५ ॥
तमेवमुक्त्वा राजानं [16]गङ्गां चाभाष्य लोककृत् ॥ जगाम त्रिदिवं दे[17]वैस्सह देवैर्मरुद्गणैः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

त्युत्तरशेषः ॥ १४ ॥ सुप्रीतइत्यर्धम् ॥ १५ ॥ अथउपगमनानन्तरं ॥ १६ ॥ तेतपसाप्रीतः ॥ १७ ॥ महातेजाः तपःकृतनिरवधिकतेजाः ॥ १८ ॥ मेतपसइत्यन्वयः ॥ १९ ॥ नकेवलंसलिलाप्तिरन्यच्चेत्याह—गङ्गायाइति । अत्यन्तं अक्षय्यं ॥ २० ॥ इक्ष्वाकूणां कुलेजातस्यमेसंततिर्देया ययानः कुलंनावसीदेत्एषवरः परः द्वितीयोवरोस्त्वित्यन्वयः । तपसेनिर्गमदशायामपिहिप्रजाकामइत्युक्तं ॥ २१ ॥ शुभां शुभहेतुं । मधुरां अर्थतोमनोज्ञां ॥ २२ ॥ मनोरथः तावकइतिशेषः ॥२३॥ इयं संनिहिता । हैमवती हिमवत्संनिहिता । धारयितुंशक्तः हरः । तत्र धारणे । नियुज्यतां प्रार्थ्यतां ॥ २४ ॥ धारयितुं शक्तमितिशेषः ॥२५॥ आभाष्य वत्सेराजानंयथाकालमनुगृहाणेत्युक्त्वेतियावत् । मरुद्गणैः वायुगणैः ॥२६॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

स्युः" इतिवत् । सलिलं स्पर्शमात्रेणस्वर्गतिसाधनंसलिलं ॥ १९ ॥ **ति॰** इक्ष्वाकूणांकुलेजातस्यममसंततिर्देया । यथानःकुलंनावसीदेत् । संतत्यैइतिचतुर्थीप्रथमार्थे । एषपरोवरः द्वितीयवरइत्यर्थः । परेतु संतत्यैतदर्थंनःकुलंनावसीदेदितिचयाचे । मत्कुलेअसंततिःकोपिमाभूदित्यर्थः । उपसंहरति—इक्ष्वाकूणामिति । तत्कुलेजातस्यएषएवपरोवरोस्तु । नातोऽधिकंतृतीयंवरान्तरंयाचेइत्यर्थः । एतेनपूर्वापरोपकारिताभगीरथस्यदर्शितेत्याहुः ॥ २१ ॥ **ति॰** तांगङ्गां । तत्रगङ्गागमनसमये धारयितुंहरएवनियुज्यतां । वैशब्दएवार्थे ॥ २४ ॥ **ति॰** देवैःआजानजैः । मरुद्गणैःकर्मदेवैः । **शि॰** पुनर्मरुद्गणोपादानंब्राह्मणवसिष्ठन्यायेनेतिबोध्यं ॥ २६ ॥ इतिद्विचत्वारिंशस्सर्गः ॥ ४२ ॥

[**पा॰**] १ क. घ—छ. झ. ञ. प्रभुरीश्वरः. २ घ. ङ. च. झ. ञ. महाराज. ज. ट. महातेजः. ३ ङ—ट. जनाधिप. क. ख. नरेश्वर. ४ ट. तेसुतप्तेन. ५ ङ. च. छ. झ. ञ. महाबाहुः. ६ ङ. च. छ. झ. ञ. कृताञ्जलिपुटस्स्थितः. क. ग. कृताञ्जलिरवस्थितः. ७ झ. भगवान्प्रीतो. ८ च. छ. ञ. सर्वेते. ङ. झ. सर्वेच. ९ ङ. झ. देयायाचेहसंतत्यै. १० घ. तपोधनमहातेजः. ११ घ. कुलनन्दन. क. ञ. कुलमव्ययम्. १२ ङ—ञ. ज्येष्ठागङ्गा. १३ क—ट. धारयितुंराजन. १४ ग. ङ. झ. ञ. ट. सहिष्यते. १५ क. ङ. च. झ. ञ. ढ. धारयितुंराजन्. १६ क. च. ज. ञ. गङ्गामाभाष्य. १७ ग. ङ. च. छ. झ. ञ. देवैस्सर्वैस्सहमरुद्गणैः. ख. देवोब्रह्मासहमरुद्गणैः.

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

भगीरथतपस्तुष्टेहरेधारणायसमुद्युक्तेगङ्गयासवेगमाकाशाच्छिवशिरसिनिपतनम् ॥ १ ॥ हरेणगङ्गागर्वखण्डनायजटामण्डलेतन्निरोधनम् ॥ २ ॥ भगीरथेनपुनस्तपःप्रसादितेनगङ्गायाबिन्दुसरसिविसर्जनम् ॥३॥ ततोनिर्गत्यभगीरथरथानुयायिन्यागङ्गयाजन्हुकन्यात्वप्राप्तिपूर्वकंस्वजलैःसगरसुतशरीरभस्मनामाप्लावनम् ॥ ४ ॥ तेनधूतकल्मषैस्तैःस्वर्गगमनम् ॥ ५ ॥

देवदेवे गते तस्मिन्सोऽङ्गुष्ठाग्रनिपीडिताम् ॥ कृत्वा वसुमतीं राम संवत्सरमुपासत ॥ १ ॥
[1]ऊर्ध्वबाहुर्निरालंबो वायुभक्षो निराश्रयः ॥ अचलस्[2]स्थाणुवत्स्थित्वा रा[3]त्रिंदिवमरिंदम ॥ २ ॥
अथ संवत्सरे पूर्णे सर्वलोकनमस्कृतः ॥ उमापतिः पशुपती राजानमिदमब्रवीत् ॥ ३ ॥
प्रीतस्तेऽहं नरश्रेष्ठ करिष्यामि तव प्रियम् ॥ [[4]तमब्रवीन्नृपवरो गङ्गां धारय वै हर ॥ ४ ॥
इत्युक्तो वचनं भर्गः करिष्यामि प्रियं तव] ॥ शिरसा धारयिष्यामि शैलराजसुतामहम् ॥ ५ ॥
ततो हैमवती ज्येष्ठा सर्वलोकनमस्कृता ॥ [[5]उमापतेर्वचश्श्रुत्वा गङ्गा क्रोधसमन्विता] ॥ ६ ॥
तदा सा[6]ऽतिमहद्रूपं कृत्वा वेगं च दुस्सहम् ॥ आकाशाद[7]पतद्राम शिवे शिवशिरस्युत ॥ ७ ॥
अचिन्तयच्च सा देवी गङ्गा परमदुर्धरा ॥ [8]विशाम्यहं हि पातालं स्रोतसा गृह्य शंकरम् ॥ ८ ॥
[9]तस्यावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धस्तु भगवान्हरः ॥ तिरोभावयितुं बुद्धिं चक्रे त्रिणयनस्तदा ॥ ९ ॥
[10]सा तस्मिन्पतिता पुण्या पुण्ये रुद्रस्य मूर्धनि ॥ हि[11]मवत्प्रतिमे राम जटामण्डलगह्वरे ॥ १० ॥
सा कथंचिन्महीं गन्तुं नाशक्नोद्यत्नमास्थिता ॥ नैव[12] निर्गमनं लेभे [13]जटामण्डलमोहिता ॥ ११ ॥
[14]तत्रैवाबंभ्रमद्देवी संवत्सरगणान्बहून् ॥ तामपश्यन्पुनस्तत्र तपः परममास्थितः ॥ १२ ॥
[15]अनेन तोषितश्चाभू[16]दत्यर्थं रघुनन्दन ॥ विससर्ज ततो गङ्गां हरो बिन्दुसरः प्रति ॥ १३ ॥
तस्यां विसृज्यमानायां सप्त स्रोतांसि जज्ञिरे ॥ १४ ॥

अथगङ्गाप्लवनेनसागराणांस्वर्गगतिस्त्रिचत्वारिंशे—देवदेवइत्यादि । उपासत उपास्त । शिवमितिशेषः ॥ १—२ ॥ उमापतिरित्यनेनोमयासहागतइत्युच्यते ॥ ३—४ ॥ प्रियंकरिष्यामीत्येतद्विवृणोति—शिरसेति ॥ ५—६ ॥ अर्धत्रयमेकान्वयं । हैमवती हिमवत्कन्या । शिवे शुद्धे । उतेतिप्रसिद्धौ ॥ ७ ॥ महारूपदुःसहवेगकरणेनिमित्तमाह—अचिन्तयदिति । दुर्धरा धर्तुमशक्या । गृह्य गृहीत्वा ॥ ८ ॥ वलेपनं गर्वं । "वष्टिवागुरिः"इत्यल्लोपः । तिरोभावयितुं तिरोहितां कर्तुं ॥ ९ ॥ जटामण्डलमेवगह्वरंगुहायस्मिंस्तत्तथा ॥ १० ॥ निर्गमनंजटामण्डलान्निस्सरणमात्रमपि जटामण्डलेमोहितासंजातमोहा ॥ ११ ॥ अबंभ्रमत् पुनःपुनरभ्रमत् । यङ्लुगन्ताल्लङ् । आस्थितः राजेतिशेषः ॥ १२ ॥ अनेन तपसा । तोषितश्चासीत् विससर्जच । बिन्दुसरोनाम हिमवतिब्रह्मनिर्मितस्सरोविशेषः ॥ १३ ॥ तस्यामित्यर्धं । स्रोतांसि प्रवाहाः

ति० देवदेवे आजानजानामपिदेवानांदेवेपूज्ये ॥ १ ॥ ति० तस्यावलेपनमितिसन्धिरार्षः । शि० तदा तु गङ्गाविचारसमयएव । तस्याः गङ्गायाः । लेपनं खेलनेच्छावृद्धिंज्ञात्वा क्रुद्धोव क्रुद्धइवहरः तिरोभावयितु स्वशिरसिगङ्गांगोपयितुं बुद्धिं निश्चयं चक्रे । एतेनशिवस्यापिखेलनेच्छासूचिता । तुशब्दएवार्थे । वशब्दइवार्थे अतएवसन्धौनार्षत्वकल्पना ॥९॥ ति० जटामण्डलेनगह्वरे गंभीरे । हिमवत् हिमबिंदुवत्पतिता ॥ १० ॥ ति० जटामण्डलंभ्रान्त्वाप्रान्तमागतापिअन्ततःतत्प्रान्तभागतोपिनिर्गमं नलेभे । प्रान्तभागेपितन्मध्यत्वभ्रमस्यमाययाभगवतोत्पादनात् ॥ ११ ॥ ति० अबभ्रमत् आर्षत्वात्सन्वदित्वंन । शि० अवभ्र-

[पा०] १ अयंश्लोकः क—छ. ञ. दृश्यते. अचलस्स्थाणुवत्. ऊर्ध्वबाहुरिति ज. पाठेक्रमोदृश्यते. २ ङ. च. छ. ञ. स्थाणुवन्नित्यं. ३ क. घ. च. छ. ञ. रात्रिंदिवमतन्द्रितः. ङ. रात्रिंदिवमुपागतः. ४ इदमर्धद्वयं च. छ. दृश्यते. ५ इदमर्धं च. छ. दृश्यते. ६ क. च. छ. ञ. सासुमहद्रूपं. क. घ. सातुमहद्रूपं. ७ क. ख. घ. च. छ. ञ. ट. दपतद्गङ्गा. ८ घ. एतंनयामिपातालं. ९ ख. ज्ञात्वाऽवलेपनंतस्याः. १० क. सातस्यपतितापुण्या. घ. एतस्मिन्पतिता. ११ च. छ. ज. हिमवत्पतितारम. १२ क—ट. नैवसानिर्गमंलेभे. १३ ङ. झ. जटामण्डलमन्ततः. १४ क.—ङ. झ. ञ. तत्रैवाबभ्रमद्देवी. ट. तत्रैवावभ्रमत. च. छ. ज. तत्रैवविभ्रमद्देवी. १५ ङ. झ. ञ. सतेनतोषितश्चासी. १६ घ. ङ. झ. ञ. दत्यन्तंरघुनन्दन.

ह्लादिनी पावनी चैव [1]नलिनी च तथाऽपरा ॥ [2]तिस्रः प्राचीं दिशं [3]जग्मुर्गङ्गाश्शिवजलाश्शुभाः ॥१५॥
सुचक्षुश्चैव सीता च सिन्धुश्चैव महानदी ॥ तिस्रस्त्वेता दिशं जग्मुः प्रतीचीं तु शुभोदकाः ॥१६॥
[[4]तथैव चालिकानाम विश्रुता लोकपावनी] ॥ सप्तमी चान्वगात्तासां [5]भगीरथमथो नृपम् ॥१७॥
भगीरथोपि राजर्षिर्दिव्यं स्यन्दनमास्थितः ॥ प्रायादग्रे महातेजा [6]गङ्गां तं चाप्यनुव्रजत् ॥ १८ ॥
गगनाच्छङ्करशिरस्ततो [7]धरणिमाश्रिता ॥ [8]व्यसर्पत जलं तत्र [9]तीव्रशब्दपुरस्कृतम् ॥ १९ ॥
मत्स्यकच्छपसङ्घैश्च शिंशुमारगणैस्तदा ॥ पतद्भिः [10]पतितैश्चान्यैर्व्यरोचत वसुंधरा ॥ २० ॥
ततो देवर्षिगन्धर्वा [11]यक्षाः सिद्धगणास्तदा ॥ व्यलोकयन्त ते तत्र गगनाद्गां [12]गतां तथा ॥ २१ ॥
[13]विमानैर्नगराकारैर्हयैर्ग[14]जवरैस्तदा ॥ [15]पारिप्लवगतैश्चापि देवता[16]स्तत्र विष्ठिताः ॥ २२ ॥
[17]तदद्भुततमं लोके [18]गङ्गापतनमुत्तमम् ॥ दिदृक्षवो देवगणाः [19]समीयुरमितौजसः ॥ २३ ॥
संपतद्भिः सुरगणैस्तेषां चाभरणौजसा ॥ शतादित्यमिवाभाति गगनं गततोयदम् ॥ २४ ॥
शिंशुमारोरगगणैर्मीनैरपि च चञ्चलैः ॥ विद्युद्भिरिव [20]विक्षिप्तमाकाशमभवत्तदा ॥ २५ ॥
पाण्डुरैः सलिलोत्पीडैः कीर्यमाणैः [21]सहस्रधा ॥ शारदाभ्रैरिवाकीर्णं गगनं हंससंप्लवैः ॥ २६ ॥
क्वचिद्द्रुततरं याति कुटिलं क्वचिदायतम् ॥ [22]विनतं [23]क्वचिदुद्भूतं क्वचिद्याति शनैःशनैः ॥ २७ ॥
सलिलेनैव सलिलं क्वचिदभ्याहतं पुनः ॥ [24]मुहुरूर्ध्वमुखं गत्वा पपात [25]वसुधातलम् ॥ २८ ॥

॥ १४ ॥ स्रोतसांनामनिर्देशपूर्वकंगतिभेदमाह—ह्लादिनीति । शुभाः शोभमानाः ॥ १४ ॥ महानदीति सर्वविशेषणं॥१६॥ सप्तमीत्यर्धं । तासांमध्ये ॥१७॥ स्यन्दनं रथं अनुव्रजत् अन्वव्रजत् । अत्रस्वर्गाकाशभूमिगमनात् त्रिपथगात्वमित्येके दिक्त्रयगमनादित्यपरे॥१८॥ एवं त्रीन्पथःकेनहेतुनेत्यस्योत्तरमभिधाय कर्मभिःकैः समन्वितेत्यस्यचरितभेदप्रश्नस्योत्तरमाह—गगनादिति । तीव्रशब्देहेतुरयं ॥ १९ ॥ शिंशुमारः अंबुकरी " शिंशुमारस्त्वंबुकरी " इतिवैजयन्ती । अन्यैः जलजन्तुविशेषैः ॥ २० ॥ गगनात् रुद्रजटागगनात् । गां भूमिं ॥ २१ ॥ नगराकारैः नगरवद्विपुलैः । पारिप्लवगतैः पारिप्लवंसंभ्रमं गतैरिति विमानादिविशेषणं।तत्र गङ्गापतनप्रदेशे । विष्ठिताः विशेषेणस्थिताः ॥ २२ ॥ लोके भूलोके । अमितौजसइत्यनेन प्रधानदेवाउच्यन्ते ॥ २३ ॥ सुरगणैः अमिततेजोभिरितिसिद्धं । आभाति अभात् ॥ २४ ॥ आकाशं चञ्चलैः शिंशुमारादिभिः विद्युद्भिरिव विक्षिप्तं व्याप्तं अभवत् ॥ २५ ॥ वेगवशेनसहस्रधाकीर्यमाणैः सलिलोत्पीडैः फेनैः हंससंप्लवैः हंससंकुलैः शारदाभ्रैरिव गगनमाकीर्णमित्यन्वयः ॥ २६ ॥ अत्रगङ्गेत्यनुषज्यते । द्रुततरमित्यादिक्रियाविशेषणं । आयतं ऋजु। विनतं निम्नेनसंकुचितं । उद्भूतं पाषाणस्खलनादिनाऊर्ध्वमुखं । सर्वत्रव्यत्ययेनभूतेलट् ॥२७॥ अभ्याहतं वातव्यावर्तितं

मत् अवाभ्रमत् । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वादड्विरहः ॥ १२ ॥ ति० शिंशुमारो नक्रः ॥ २० ॥ ति० पारिप्लवः यानभेदः

[पा०] १ क. ख. घ—ट. नलिनीचतथैवच. २ ख. ङ. च. झ. ञ. ट. तिस्रश्चैतादिशं. ३ ङ. झ. जग्मुःप्रतीचीं तुदिशंशुभाः. ४ इदमर्धं ख. दृश्यते. ५ ङ. झ. भगीरथरथंतदा. ६ ख. गङ्गातंचान्वगाच्छनैः. ७ क—ट. धरणिमागता. ८ ङ. झ. असर्पतजलं. ९ क. ख. तीव्रवेगपुरस्कृतम्. १० ख. ङ. च. छ. झ. ञ. पतितैश्चैव. ११ घ—ट. यक्षसिद्धगणास्तदा. ख. यक्षास्सुरगणास्तदा. क—ट. सिद्धगणास्तथा. १२ क. ट. गतांतदा. १३ ख. ग. छ. ज. ञ. ट. विमानैर्गगनाकारैः. १४ क—घ. च. छ. ज. ञ. ट. वरैस्तदा. १५ क—ञ. पारिप्लवगताश्चापि. १६ क. ख. च. छ. स्तत्रविस्मिताः. घ. स्तत्रशोभिताः. १७ ङ. च. छ. झ. ञ. तदद्भुतमिमं. १८ ङ. च. छ. झ. गङ्गावतरमुत्तमम्. ञ. गंगावतरणंशुभम्. १९ ख. ग. घ. ज. समेयुरमितौजसः. २० क. ञ. विक्षिप्तैः. २१ ख. सहस्रशः. २२ क. ख. घ. विततं. ट. विनीतं. २३ क—घ. झ. क्वचिदुद्धूतं. २४ क—ञ. मुहुरूर्ध्वपथं. ट. मुहुरूर्ध्वगतिं. २५ ख. ग. ङ. च. छ. झ. ञ. वसुधांपुनः.

तच्छङ्करशिरोभ्रष्टं भ्रष्टं[1] भूमितले पुनः ॥ व्यरोचत तदा तोयं निर्मलं गतकल्मषम् ॥ २९ ॥
तत्र[2] देवर्षिगन्धर्वा वसुधातलवासिनः ॥ भवाङ्गपतितं तोयं पवित्रमिति पस्पृशुः ॥ ३० ॥
शापात्प्रपतिता ये च गगनाद्वसुधातलम् ॥ कृत्वा तत्राभिषेकं ते बभूवुर्गतकल्मषाः ॥ ३१ ॥

तरङ्गसलिलेनाभिमुखमाहतमित्यर्थः ॥ २८ ॥ शंकरशिरसिभ्रष्टं पतितमपि । ततःभूमितले पतितमपि । निर्मलं गतंकल्मषंयेन तद्गतकल्मषं पापापहमित्यर्थः ॥ २९ ॥ पवित्रं पावनं । तत्रज्ञापकहेतुमाह—भवाङ्गपतितमिति । भवेन रुद्रेण शिरसाधृतत्वात्पवित्रमितिज्ञात्वापस्पृशुरित्यर्थः । पवित्रमिति सामान्योक्त्याभवस्यान्येषांचपवित्रमित्युक्तं । अतएव " हरस्य गात्रसंस्पर्शात्पवित्रत्वमुपागता" इत्यत्रापिहरस्यशुद्धिप्रदत्वमुपागतेत्यर्थः । अन्येप्यृषयऊचुः श्रीमद्भागवते । "यच्छौचनिस्सृतसरित्प्रवरोदकेनतीर्थेनमूर्ध्निविधृतेनशिवःशिवोभूत्" इति । भारते "तदम्बुपतितंदृष्ट्वादधारशिरसाहरः। पावनार्थंजटामध्येयोग्योस्मीत्यवधारणात् " इति । अत्राप्ययोध्याकाण्डेवक्ष्यति " विष्णुपादोद्भवांदिव्यां " इति । गङ्गायाविष्णुपादोद्भवत्वेन पवित्रत्वरूपंदिव्यत्वं। भवाङ्गात्पतितमितिवार्थः।"द्वितीयाश्रितातीतपतित—"इतिद्वितीयासमासविधानात् पञ्चमीसमासानुपपत्तेश्च भवेनधृतत्वादस्माभिरपिधार्यमितिपस्पृशुरित्येवार्थः। यद्वा भवाङ्गपतितत्वात्पवित्रंनतुपूर्ववदतिपवित्रं।अतएवपस्पृशुः नतुसस्नुः।यद्वा यद्यपिभवाङ्गात्पतितं तथापि विष्णुपादोद्भूतत्वात्पवित्रमितिवा । "नदीवेगेनशुध्यति" इतिन्यायाद्भवसंपर्कविगमेपवित्रमितिवापस्पृशुः ॥ ३० ॥ शापाद्धेतोः

शिबिकादिरूपःशिबिकादियानस्थाइत्यर्थइत्यन्ये ॥ २२ ॥ **ति०** हंससंप्लवैः हंससंचारैश्च आकीर्णं व्याप्तं ॥ २६ ॥ **शि०** निर्मशिलासुपातेनपङ्कादिरूपमलरहितं । किंच निर्गतोयोमःपरिमाणं । " घञर्थेकविधानं " इतिमाधातोःकः । तंलातिगृह्णातीतिनिर्मलं इयत्तारहितप्रभाववदित्यर्थः । गतकल्मषं गतानिनिवृत्तानिकल्मषाणि आश्रितानांपापानियस्मात्तत् । क्तप्रत्ययोपस्थितकालस्यात्राविवक्षा " कर्तुरीप्सिततमं " इतिसूत्रघटकीभूतक्तप्रत्ययोपात्तवर्तमानत्वस्येव । आश्रिताचाविवक्षा " गन्ताविदेशंपथिकःप्रियो मेत्वद्वाक्यमात्रावधिरेवयात्रा । अतोतिमौनंकुरुताम्रचूडत्वांस्वर्णचूडाख्यमहंवदिष्ये " इत्यादौ । तेनयदैवगङ्गादर्शनादितदैवतत्कर्तॄणांपापक्षयइतिफलितं । शंकरशिरोभ्रष्टं शंकरशिरश्च्युतं पुनरनन्तरंभूमितलंभ्रष्टं ॥ २९ ॥ **ति०** पस्पृशुः सस्नुरित्यर्थः । **शि०** तत्रेति । तत्र गङ्गापतनकाले। ऋषिगणगन्धर्वाः वसुधातलवासिनश्च। भवाङ्गपतितं भवाङ्गात्पतितमित्यतःपवित्रं अतिशुद्धंतोयंपस्पृशुरेव । " सर्ववाक्यंसावधारणंभवति " इतिन्यायेनैवकारलाभः । अत्रपस्पृशुरेवेत्युक्त्यानसस्नुरितिफलित । तेनावगाहानर्हवेगवत्त्वं तज्जलस्यसूचितं । पञ्चमीतियोगविभागेन संबन्धसामान्यषष्ठ्यावासमासः पूर्वविधावनत्विधावित्यादाविव । अतिपवित्रमित्यनेनस्वतःपवित्रत्वेसिद्धेपि भवाङ्गस्पर्शद्वारालोकानपिपावयिष्यतीतिहेतुर्ध्वनितः । एतेन अनुशासनविरहात्पञ्चमीसमासानुपपत्तिरितिप्रत्युक्तं । यत्तुसामान्योक्त्याशिवस्यापिपवित्रत्वकारकमितिभूषणकृद्भिरुक्तं तच्चिन्त्यं । हरस्येश्वरत्वेनतत्रमलसंबन्धस्यासंभवेनतत्पवित्रत्वकारकत्वस्यदुर्वचत्वात् । यदीश्वरेपिमलसंबन्धस्स्वीक्रियते तर्हि हर्यनुक्तेर्न्यूनतातेषांस्यात् । किंच हरिहरभक्तानांतीर्थपावनसामर्थ्यमस्तीतिस्मृत्यादिसिद्धम् । अतएव"साधवोन्यासिनश्शान्ताबलिष्ठालोकपावनाः । हरन्त्यघंतेऽङ्गसङ्गात्तेष्वास्तेह्यघभिद्धरिः"इति । गङ्गागमनसमयेगङ्गांप्रतिभगीरथवचनं । "भवद्विधाभागवतास्तीर्थभूतास्स्वयंप्रभो । तीर्थीकुर्वन्तितीर्थानिस्वान्तस्स्थेनगदाभृता"इत्यादिविदुरंप्रतियुधिष्ठिरवचनंचसंगच्छते। एतेनगङ्गाजलसंबन्धाद्धरश्शुद्धः हराङ्गसंबन्धाच्चगङ्गामतिपवित्रतातत्याजेतिवचनंश्रेयस्कामैर्दूरतःपरिवर्जनीयं। आदरणीयंचेदंहरगात्रस्पर्शादतिपवित्रत्वंप्राप्तागङ्गेति । अतएव"हरस्यगात्रसंस्पर्शात्पवित्रत्वमुपागता"इत्यादीनिसंगच्छन्ते। संगच्छतेच "विष्णुपादोद्भवांदिव्यां"इत्यादि। पवित्रत्वमुपागतेत्यत्रपवित्रशब्दोतिपवित्रपरः।"यच्छौचनिस्सृतसरित्प्रवरोदकेनतीर्थेनमूर्ध्न्यधिधृतेनशिवश्शिवोभूत्"इतिभागवतस्यत्वयमर्थः।शिवःस्वतस्सिद्धकल्याणस्वरूपः शिवः लोकानांकल्याणप्रदोऽभूदिति।अयंभावः। यदिशिवोगङ्गांनधारयेत्। तर्हिगङ्गापृथिव्यांनोपलभ्येत । तथाचलोककल्याणंनस्यात् धारणेतुसर्वंसिद्धमिति । अतएव"तदंबुपतितंस्पृष्ट्वादधारशिरसाहरः । पावनार्थंजटामध्येगतोस्मीत्यवधारणात्" इतिभारतपद्ये पूप्रकृतिकणिजन्तप्रकृतिकल्युडन्तप्रयोगः लोकानांपावनार्थमित्यर्थः । अन्यथा "तदंबुपतितंस्पृष्ट्वादधारशिरसाहरः। पूतोभूत्सजटामध्येगतोस्मीत्यवधारणात्"इत्येववदेत् । हरस्येश्वरत्वेप्रमाणंतु "सत्वंरजस्तमइतिप्रकृतेर्गुणास्तैः "इत्यादि । "धारयिष्यतितेवेगंरुद्रस्त्वात्माशरीरिणाम् । यस्मिन्नोतमिदंप्रोतंविश्वशाटीवतन्तुषु । अहंब्रह्माचशर्वश्चजगतःकारणंपरम् "इत्यादिभागवतादिवचनमितिदिक् ॥ ३० ॥

[पा०] १ ट. भूमितलंपुनः. २ क. ख. घ—ट. तत्रर्षिगणगन्धर्वाः.

[1]धूतपापाः पुनस्[2]तेन तोयेनाथ सुभास्वता ॥ पुनराकाशमाविश्य [3]स्वाँल्लोकान्प्रतिपेदिरे ॥ ३२ ॥
मुमुदे मुदितो लोकस्तेन तोयेन भास्वता ॥ कृताभिषेको गङ्गायां [4]बभूव विगतक्लमः ॥ ३३ ॥
[5]भगीरथोपि राजर्षिर्दिव्यं स्यन्दन[6]मास्थितः ॥ प्रायाद[7]ग्रे महातेजास्तं गङ्गा पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ ३४ ॥
देवाः सर्षिगणाः सर्वे दैत्यदानवराक्षसाः ॥ गन्धर्वयक्षप्रवराः सकिंनरमहोरगाः ॥ ३५ ॥
[8]सर्वाश्चाप्सरसो राम भगीरथ[9]रथानुगाम् ॥ गङ्गामन्वगमन्प्रीताः सर्वे जलचराश्च ये ॥ ३६ ॥
यतो भगीरथो राजा ततो गङ्गा यशस्विनी ॥ जगाम सरितांश्रेष्ठा [10]सर्वपापविनाशिनी ॥ ३७ ॥
ततो हि यजमानस्य जह्नोर[11]द्भुतकर्मणः ॥ गङ्गा संप्लावयामास यज्ञवाटं महात्मनः ॥ ३८ ॥
तस्यावलेपनं ज्ञात्वा [12]क्रुद्धो जह्नुश्च राघव ॥ [13]अपिबच्च जलं सर्वं गङ्गायाः परमाद्भुतम् ॥ ३९ ॥
[14]ततो देवाः सगन्धर्वा ऋषयश्च [15]सुविस्मिताः ॥ पूजयन्ति महात्मानं जह्नुं पुरुषसत्तमम् ॥
गङ्गां चापि नयन्तिस्म दुहितृत्वे महात्मनः ॥ ४० ॥
[16]ततस्तुष्टो महातेजाः श्रोत्राभ्या[17]मसृजत्पुनः ॥ ४१ ॥
[[18]विसृज्य गङ्गां राजेन्द्रो ज्ञात्वा प्राप्तं भगीरथम् ॥ पूजयित्वा यथान्यायं यज्ञवाटमुपागमत्] ॥
तस्माज्जह्नुसुता गङ्गा प्रोच्यते जाह्नवीति च ॥ ४२ ॥
जगाम च पुनर्गङ्गा भगीरथरथानुगा ॥ सागरं चापि संप्राप्ता सा सरित्प्रवरा तदा ॥
रसातलमुपागच्छत्सिद्ध्यर्थं तस्य कर्मणः ॥ ४३ ॥
भगीरथोपि राजर्षिर्गङ्गामादाय यत्नतः ॥ पितामहान्भस्मकृता[19]नपश्यद्दीनचेतनः ॥ ४४ ॥
अथ तद्भस्मनां राशिं गङ्गासलिलमुत्तमम् ॥ [20]प्लावयद्धूतपाप्मानः स्वर्गं प्राप्ता रघूत्तम ॥ ४५ ॥

॥ ३१ ॥ आकाशमाविश्य आकाशमार्गेणेत्यर्थः ॥३२॥ मुदितो मुमुदे पुनःपुनर्जहर्षेत्यर्थः ॥३३–३४॥ देवाइतिश्लोकद्वयं । भगीरथरथानुगांगङ्गामन्वगमन् ॥ ३५–३६ ॥ यतः यत्र । ततः तत्र ॥ ३७ ॥ अद्भुतकर्मणइतिवक्ष्यमाणगङ्गापानाभिप्रायं । यज्ञवाटं यज्ञक्षेत्रं ॥ ३८ ॥ वलेपनं गर्वं । परमाद्भुतमितिक्रियाविशेषणं ॥ ३९ ॥ ततइतिसार्धश्लोकः । दुहितृत्वे नयतिस्म दुहितरमकुर्वन्नित्यर्थः ॥ ४० ॥ ततः दुहितृत्वप्रापणात् । श्रोत्राभ्यां नरावयवेषुश्रोत्रस्यातिपावनत्वादितिभावः ॥ ४१–४२ ॥ जगामेत्यर्धत्रयं । तस्यकर्मणः भगीरथयत्नस्य ॥ ४३ ॥ भस्मकृतान् भस्मत्वेनकृतान् ॥ ४४ ॥ तत्सलिलं प्लावयत् । अप्ला-

---

ति० मुदितः दर्शनमात्रेण । मुमुदे स्नानपानादिना ॥ ३३ ॥ **शि०** अत्र प्रार्थनांविनैवगङ्गायज्ञशालांप्रापेत्यनेनजह्नोर्गङ्गोपासकत्वंसूचितं ॥ ३८ ॥ **शि०** हेराघव तस्यागङ्गायाः वले यागशालायाआच्छादने। प्लावनेइत्यर्थः। पनं अहोभाग्यमेतस्ययस्ययज्ञशालांगङ्गाप्राप्तेतिस्वकीयांस्तुतिमेव ज्ञात्वा। अतएव अक्रुद्धः क्रोधरहितएव जह्नुः । परमाद्भुतं लौकिकविलक्षणं सर्वंगङ्गायाजलं अपिबत् । तेनजह्नोःगङ्गाविषयकप्रीत्यतिशयस्सूचितः । तुशब्दावेवार्थे । यत्तुक्रुद्धइतिच्छित्वागङ्गासंप्रदानककोपंवर्णयन्ति तच्चिन्त्यं । गङ्गायाभगीरथानुगमनशीलत्वेनकोपाविषयत्वात् । भगीरथसंप्रदानककोपावर्णनाच्च ॥ ३९ ॥ इतित्रिचत्वारिंशस्सर्गः ॥ ४३ ॥

[पा०] १ च. छ. ञ. धूतशापाः. २ ङ. झ. तोयेनाथशुभान्विताः. क. ख. च. छ. ञ. तोयेनानेनभास्वता. ट. तोयेनचसुभास्वता. ३ क. च. छ. ञ. स्वर्गलोकंप्रपेदिरे. ४ ख. ङ. च. छ. झ. ञ. बभूवगतकल्मषः. ५ ङ. च. छ. झ. ञ. भगीरथोहि. ६ ख. झ. माश्रितः. ७ ङ. झ. दग्रेमहाराजः. ८ घ. ङ. झ. सर्वाश्चाप्सरसो. ९ क. ट. रथानुगाः. १० ख. ङ. च. छ. झ. ञ. सर्वपापप्रणाशिनी. ११ घ. जह्नोरमिततेजसः. १२ क—ट. क्रुद्धोजह्नुस्तु. ग. क्रुद्धोयज्वाच. घ. ज. क्रुद्धोराजाच. १३ क. ख. घ—ट. अपिबत्तुजलं. १४ क. ख. ततोदेवाश्च. १५ घ. तपोधनाः. १६ घ. ततस्तुष्टोमहाराजः. १७ ङ. झ. मसृजत्प्रभुः. १८ इदमर्धद्वयं ख. च. छ. ञ. दृश्यते. १९ ङ. च. छ. झ. ञ. नपश्यद्गतचेतनः. २० ख. घ. ज. झ. प्लावयत्पूतपाप्मानः.

[ततस्तु गङ्गां प्रतिलभ्य राजा दिलीपसूनुर्गगना····।
हृष्टोऽवतार्याशु नृपाच्च जह्नोः संभावयामास पितामहान्सः] ॥ ४६ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

ब्रह्मणाभगीरथंप्रतिसश्लाघंपितामहानांसलिलदानचोदनपूर्वकंस्वलोकगमनम् ॥ १ ॥ भगीरथेनतदनुष्ठानपूर्वकंस्वपुरमेत्यप्रजापालनेनसुखनिवासः ॥ २ ॥

स गत्वा सागरं राजा गङ्गयाऽनुगतस्तदा ॥ प्रविवेश तलं भूमेर्यत्र ते भस्मसात्कृताः ॥ १ ॥
भस्मन्यथाप्लुते राम गङ्गायाः सलिलेन वै ॥ सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्मा राजानमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥
तारिता नरशार्दूल दिवं याताश्च देववत् ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि सगरस्य महात्मनः ॥ ३ ॥
सागरस्य जलं लोके यावत्स्थास्यति पार्थिव ॥ सगरस्यात्मजास्तावत्स्वर्गे स्थास्यन्ति देववत् ॥ ४ ॥
इयं हि दुहिता ज्येष्ठा तव गङ्गा भविष्यति ॥ त्वत्कृतेन च नाम्नाऽथ लोके स्थास्यति विश्रुता ॥५॥
गङ्गा त्रिपथगा राजन्दिव्या भागीरथीति च ॥ त्रीन्पथो भावयन्तीति ततस्त्रिपथगा स्मृता ॥ ६ ॥
पितामहानां सर्वेषां त्वमत्र मनुजाधिप ॥ कुरुष्व सलिलं राजन्प्रतिज्ञामपवर्जय ॥ ७ ॥
पूर्वकेण हि ते राजंस्तेनातियशसा तदा ॥ धर्मिणां प्रवरेणापि नैष प्राप्तो मनोरथः ॥ ८ ॥
तथैवांशुमता तात लोकेऽप्रतिमतेजसा ॥ गङ्गां प्रार्थयता नेतुं प्रतिज्ञा नापवर्जिता ॥ ९ ॥
राजर्षिणा गुणवता महर्षिसमतेजसा ॥ मत्तुल्यतपसा चैव क्षत्रधर्मस्थितेन च ॥ १० ॥
दिलीपेन महाभाग तव पित्रातितेजसा ॥ पुनर्न शङ्किता नेतुं गङ्गां प्रार्थयताऽनघ ॥ ११ ॥
सा त्वया समतिक्रान्ता प्रतिज्ञा पुरुषर्षभ ॥ प्राप्तोसि परमं लोके यशः परमसंमतम् ॥ १२ ॥

वयत् । प्राप्ताः सगरपुत्राइतिशेषः ॥ ४५–४६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने त्रिचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४३ ॥

पूर्वसर्गान्तेसंग्रहेणोक्तंविस्तृणीते चतुश्चत्वारिंशे—सगत्वेत्यादि । भूमेस्तलं पातालं । भस्मसात्कृताः सर्वात्मनाभस्मस्वभावापत्तयेसंपादिताः । "विभाषासातिकार्त्स्न्ये" इतिसातिः ॥ १–२ ॥ तारिताः प्रेतभावान्मोचिताः ॥३॥ स्वर्गप्राप्तेर्विशेषंचाह—सागरस्येति ॥ ४ ॥ त्वत्कृतेननाम्ना लोकेविश्रुता ॥ ५ ॥ तदेवनामद्वयंदर्शयन् त्रिपथगाशब्दंव्युत्पादयति—गङ्गेति ॥ ६ ॥ प्रतिज्ञां गङ्गासलिलप्रदानेनसागरांस्तारयिष्यामीतिप्रतिज्ञां। अपवर्जय समापय॥ ७ ॥ पूर्वकेण सगरेण ॥ ८ ॥ नापवर्जिता नसमापिता ॥९॥ राजर्षिणेतिश्लोकद्वयं । गङ्गांप्रार्थयतापि सापुनर्नेतुंनशङ्किता नविचारितेत्यर्थः ॥ १०–११ ॥ समतिक्रा-

ति० भस्मसात्कृताःकार्त्स्न्येनभस्मकृताः ॥ १ ॥ ति० पूर्वकेण सगरेण। एषः गङ्गालाभरूपः । पूर्वकेणेति कप्रत्ययेन एषैवकुत्सा. द्योत्यते ॥ ७ ॥ ति० गङ्गांनेतुंप्रार्थयता सा गङ्गा नेतुंनशकितेत्यर्थः। यत्तुमहेश्वरतीर्थीये गङ्गामानेतुं नशङ्किता नविचारिता प्रतिज्ञेतिशेषः । चिन्ताविषयमपिनप्रापितेत्यर्थइति । तत् प्रार्थयतेतिपदस्वरसविरोधाच्चिन्त्यं ॥ ११ ॥

[पा०] १ इदंपद्यं ख. दृश्यते. २ च. छ. ज. षष्टिपुत्रसहस्राणि. ३ च. छ. झ. ञ. स्सर्वेदिविस्थास्यन्ति. ४ क. ख. इयंचदुहिता. ५ ख. ग. घ. ज. ट. नाम्नावै. ६ क.—ट. त्रिपथगानाम. ७ क. गमयन्तीति. ८ ङ. झ. तस्मात्रिपथगा. ९ क. मपवर्तय. घ. ज. मनुवर्जय १० क. ख. घ. च. ञ. पूर्वकेणापिते. ११ ज. ट. यशसातथा. १२ क. ख. घ.—ट. प्रवरेणापि. १३ क. ख. घ.—ट. मतावत्स. १४ घ. महाराज. १५ ङ. झ. नैशकितानेतुं.

[1]यच्च गङ्गावतरणं त्वया कृतमरिंदम ॥ अनेन च भवान्प्राप्तो धर्मस्यायतनं महत् ॥ १३ ॥
प्लावयस्व त्वमात्मानं नरोत्तम सदोचिते ॥ सलिले [2]पुरुषव्याघ्र शुचिः पुण्यफलो भव ॥ १४ ॥
पितामहानां सर्वेषां कुरुष्व सलिलक्रियाम् ॥ स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि [3]स्वं लोकं गम्यतां नृप ॥१५॥
इत्येवमुक्त्वा देवेशः सर्वलोकपितामहः ॥ यथाऽऽगतं तथा गच्छद्देवलोकं महायशाः ॥ १६ ॥
भगीरथोपि राजर्षिः कृत्वा सलिलमुत्तमम् ॥ यथाक्रमं यथान्यायं सागराणां महायशाः ॥ १७ ॥
कृतोदकः शुची राजा स्वपुरं प्रविवेश ह ॥ समृद्धार्थो [4]नरश्रेष्ठ [5]स्वराज्यं प्रशशास ह ॥ १८ ॥
प्रमुमोद च लोकस्तं नृपमासाद्य राघव ॥ नष्टशोकः समृद्धार्थो बभूव विगतज्वरः ॥ १९ ॥
एष ते राम गङ्गाया विस्तरोऽभिहितो मया ॥ स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते सन्ध्याकालोतिवर्तते ॥ २० ॥
धन्यं यशस्यमायुष्यं [6]पुत्र्यं [7]स्वर्ग्यमतीव च ॥ यः श्रावयति विप्रेषु क्षत्रियेष्वितरेषु च ॥
प्रीयन्ते पितरस्तस्य प्रीयन्ते दैवतानि च ॥ २१ ॥
इदमाख्यान[8]मव्यग्रो गङ्गावतरणं शुभम् ॥ यः शृणोति च काकुत्स्थ सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥
[9]सर्वे पापाः प्रणश्यन्ति आयुः कीर्तिश्च वर्धते ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

प्रातःकृताह्निकैर्विश्वामित्रादिभिर्नौकयागङ्गामुत्तीर्यउत्तरतटेविशालाख्यनगरीदर्शनम् ॥ १ ॥ विशालावृत्तान्तंपृष्टेनविश्वामित्रेणरामंप्रतितदुपोद्घाततयाक्षीरोदमथनकथाकथनम् ॥ २ ॥

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः ॥ विस्मयं परमं गत्वा विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १ ॥
अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन्कथितं परमं त्वया ॥ गङ्गावतरणं पुण्यं सागरस्यापि पूरणम् ॥ २ ॥

न्तानिस्तीर्णा ॥ १२ ॥ आयतनं प्रतिष्ठां ॥१३॥ प्लावयस्व स्नानंकुर्वित्यर्थः । सदोचिते सदास्नानयोग्ये । अन्यासामेवहिनदीनांरजोदोषइतिभावः ॥ १४ ॥ गम्यतां त्वयापीतिशेषः ॥१५॥ यथाऽऽगतं तथाऽगच्छत् । एकएवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ भगीरथइतिश्लोकद्वयं । यथाक्रमं कृतोदकः अन्येषामपीतिशेषः । प्रशशासह प्रशशासचेत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ विगतज्वरः निरामयइत्यर्थः ॥ १९ ॥ उपसंहरति—एषइति । भद्रंतेस्त्वितिवचनपरिपाटी । सन्ध्याकालोतिवर्तते । इतःपरंनप्रष्टव्यमितिभावः ॥ २० ॥ अथगङ्गावतारश्रावणफलमाह—धन्यमिति । धनादिप्रदमित्यर्थः । सर्वत्रसाधुत्वार्थेयत्प्रत्ययः । इदमाख्यानमित्यनुषज्यते । अर्धत्रयम् ॥ २१ ॥ श्रावयितुःफलमुक्तं संप्रतिश्रोतुःफलमुच्यते । गङ्गावतरणं गङ्गावतरणाख्यं । अर्धत्रयम् ॥२२॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने चतुश्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४४ ॥

एवंदशभिःसर्गैर्गङ्गागाङ्गेयसंभववर्णनव्याजेनधातुमोक्षणगङ्गापूतत्वनिमित्तकं देवतान्तरावरत्वं दर्शितं । अथत्रिभिस्सर्गैःमहेन्द्रस्यावरत्वमुपपाद्यते—विश्वामित्रेत्यादि ॥ १ ॥ पूरणं खननेनाभिवर्धनं ॥ २ ॥

ति० धर्मस्यायतनं । धर्मप्राप्यस्थानं महद्ब्रह्मलोकरूपं ॥ १३ ॥ ति० पुण्यफलइति मत्वर्थीयाजन्तोबहुव्रीहिर्वा ॥ १४ ॥ ति० गम्यतां स्वपुरमितिशेषः ॥ १५ ॥ ति० उत्तमं उत्तमलोकप्रापकं ॥ १७ ॥ इतिचतुश्चत्वारिंशस्सर्गः ॥ ४४ ॥

ति० पूरणं गङ्गयेतिशेषः ॥ २ ॥

[पा०] १ ङ. च. छ. झ. ञ. तच्चगङ्गावतरणं. २ क. ख. ङ.—ट. पुरुषश्रेष्ठ. ३ ख. स्वर्लोकं. ञ. स्वलोकं. ४ क. घ. ट. नरश्रेष्ठः. ५ घ. सराज्यं. ६ ख. घ. पौत्र्यं. ७ क. ङ.—ट. स्वर्ग्यमथापिच. ८ ङ. च. छ. झ. ञ. मायुष्यं. ९ क. सर्वेपापाः. ट. सर्वपापानिनश्यन्ति.

क्षणभूतेव नौ[1] रात्रिः संवृत्तेयं महातपः[2] ॥ इमां चिन्तयतस्सर्वां निखिलेन कथां तव ॥ ३ ॥
[संतुष्टं[3] मे मनो ब्रह्मन्नित्युक्त्वा विरराम हा] ॥ तस्य सा शर्वरी सर्वा सह[4] सौमित्रिणा तदा ॥
जगाम चिन्तयानस्य विश्वामित्र कथांशुभाम् ॥ ४ ॥
ततः प्रभाते विमले विश्वामित्रं महामुनिम्[5] ॥ उवाच राघवो वाक्यं कृताह्निकमरिंदमः ॥ ५ ॥
गता भगवती रात्रिः श्रोतव्यं परमं[6] श्रुतम् ॥ ६ ॥
तराम सारितां श्रेष्ठां पुण्यां[7] त्रिपथगां नदीम् ॥ नौरेषा हि सुखास्तीर्णा ऋषीणां पुण्यकर्मणाम् ॥
भगवन्तमिह प्राप्तं ज्ञात्वा त्वरितमागता ॥ ७ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः ॥ संतारं कारयामास सर्षिसङ्घः[8] सराघवः ॥ ८ ॥
उत्तरं तीरमासाद्य संपूज्यर्षिगणं[9] तदा ॥ गङ्गाकूले निविष्टास्ते विशालां ददृशुः पुरीम् ॥ ९ ॥
ततो मुनिवरस्तूर्णं[10] जगाम सहराघवः ॥ विशालां नगरीं रम्यां[11] दिव्यां स्वर्गोपमां तदा ॥ १० ॥
अथ रामो महाप्राज्ञो[12] विश्वामित्रं महामुनिम् ॥ पप्रच्छ प्राञ्जलिर्भूत्वा विशालामुत्तमां पुरीम् ॥ ११ ॥
कतरो[13] राजवंशोऽयं विशालायां महामुने ॥ श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते परं कौतूहलं हि मे ॥ १२ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामस्य मुनिपुङ्गवः ॥ आख्यातुं तत्समारेभे विशालस्य[14] पुरातनम् ॥ १३ ॥
श्रूयतां राम शक्रस्य कथां कथयतः[15] शुभाम् ॥ अस्मिन्देशे[16] तु यद्वृत्तं तदपि शृणु राघव ॥ १४ ॥
पूर्वं कृतयुगे राम दितेः पुत्रा महाबलाः ॥ अदितेश्च महाभाग वीर्यवन्तः सुधार्मिकाः ॥ १५ ॥
ततस्तेषां नरश्रेष्ठ[17] बुद्धिरासीन्महात्मनाम् ॥ अमरा[18] अजराश्चैव कथं स्याम निरामयाः ॥ १६ ॥
तेषां चिन्तयतां[19] राम बुद्धिरासीन्[20]महात्मनाम् ॥ क्षीरोदमथनं कृत्वा रसं प्राप्स्याम तत्र वै ॥ १७ ॥

क्षणभूतेवनौरात्रिरितिश्लोको गताभगवतीत्यर्धात्परमनुसन्धेयः ॥३॥ क्षणभूतेव जगामेत्यर्थः ॥ ४ ॥ विमले प्रभाते सम्यक्प्रभातइत्यर्थः ॥ ५ ॥ गतेत्यर्धत्रयं । भगवती सत्कथायुक्तत्वात्पूज्या ॥ ६ ॥ तरामेत्यर्धत्रयं । ऋषीणांनौः ऋषितरणार्हा नौः ॥ ७ ॥ सराघवःसर्षिसङ्घः । कारयामास अकरोत् । स्वार्थेणिच् ॥ ८ ॥ ऋषिगणं नौतारणार्थआगतं । संपूज्य पूजापूर्वकंनिवर्त्य । निविष्टाः क्षणंस्थिताः ॥ ९ ॥ विशालां प्रतीतिशेषः ॥ १० ॥ विशालां विशालामाहात्म्यं ॥ ११ ॥ विशालायांवर्तमानो राजवंशःकतरइति द्वितीयःप्रश्नः ॥ १२ ॥ विशालस्य विशालाख्यनगरस्य । पुरातनं कर्म प्रथमप्रवृत्तंवैभवं । आख्यातुंसमारेभे ॥ १३ ॥ अस्मिन्देशेयद्वृत्तंतच्छृणु । तच्छेषतयाशक्रस्यकथांकथयतोमत्तःसाश्रूयतां ॥ १४ ॥ पूर्वं कृतयुगे दितेःपुत्रामहाबलाआसन् । अदितेःपुत्रावीर्यवन्तोधार्मिकाश्चासन् ॥ १५ ॥ म्रियन्तइतिमराः पचाद्यच् । अमराः मरणरहिताः । अजराः जरारहिताः । तेषां देवासुराणां ॥ १६ ॥ रसं अमृतं । तत्र क्षीरोदे

ति० विश्वामित्रेतिसंबोधनं । उक्तस्यैवादरातिशयबोधनायपुनरुपादानम् ॥७॥ **ति०** कारयामास नाविकैरितिशेषः ॥ ८ ॥ **ति०** विशालस्येतिपाठेतन्नगरीनिर्माताराजाविशालोनाम ॥ १३ ॥ **ति०** शक्रस्यकथां विशालावैभवप्रतिपादिकांकथांकथयतस्सकाशान्मयाश्रुताम् ॥ १४ ॥ **वि०** रसं अमृतरूपंरसायनम् ॥ १७ ॥

[**पा०**] १ ङ. सारात्रिः. २ ङ. झ. परंतप. ३ इदमर्धं ज. ट. दृश्यते. ४ झ. ममसौमित्रिणासह. ५ ङ. च. छ. झ. तपोधनम्. ६ झ. परमाद्भुतम्. ७ ख. गंगांत्रिपथगां. ८ ङ. झ. ञ. सर्षिसंघस्यकौशिकः. ९ क. ख. घ.—ट. गणंततः. १० क. मुनिवरश्रेष्ठः. ११ ग. घ. सौम्यां. १२ क. ट. महाप्राज्ञं. १३ ङ. झ. कतमो. १४ ख. ज. झ. विशालायाःपुरातनम्. १५ झ. कथयतश्श्रुताम्. १६ क. च. ट. तांमेनिगदतोवत्सश्शृणुतत्वेनराघव. ङ. च. छ. झ. ञ. अस्मिन्देशेहि. क. ग. घ. ज. अस्मिन्हिदेशे. १७ क. ग. ङ—ट. नरव्याघ्र. घ. महाभाग. १८ ख. अमरानिर्जराश्चैव. क. घ—ज. ञ. विज्वराश्चैव. झ. ट. विजराश्चैव. १९ ङ. झ. चिन्तयतांतत्र. २० क. ख. ङ—ट. रासीद्विपश्चिताम्.

ततो निश्चित्य मथनं [1]योक्त्रं कृत्वा च वासुकिम् ॥ मन्थानं मन्दरं कृत्वा ममन्थुरमितौजसः ॥१८॥
[[2]*अथ वर्षसहस्रेण योक्त्रसर्पशिरांसि च ॥ [3]वमन्त्यतिविषं तत्र ददंशुर्दशनैः शिलाः ॥ १९ ॥
उत्पपाताग्निसंकाशं हालाहलमहाविषम् ॥ तेन दग्धं जगत्सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ २० ॥
अथ देवा महादेवं शंकरं शरणार्थिनः ॥ जग्मुः पशुपतिं रुद्रं त्राहित्राहीति तुष्टुवुः ॥
एवमुक्तस्ततो देवैर्देवदेवेश्वरः प्रभुः ॥ २१ ॥
प्रादुरासीत्ततोऽत्रैव शङ्खचक्रधरो हरिः ॥ उवाचैनं स्मितं कृत्वा रुद्रं [4]शूलभृतं हरिः ॥ २२ ॥
दैवतैर्मथ्यमाने तु यत्पूर्वं समुपस्थितम् ॥ तत्त्वदीयं सुरश्रेष्ठ सुराणाम[5]ग्रजोसि यत् ॥ २३ ॥
[6]अग्रपूजामिमां मत्वा गृहाणेदं [7]विषं प्रभो ॥ इत्युक्त्वा च सुरश्रेष्ठस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २४ ॥
देवतानां भयं दृष्ट्वा श्रुत्वा वाक्यं तु शार्ङ्गिणः ॥ [8]हालाहलविषं घोरं स [9]जग्राहामृतोपमम् ॥२५॥
देवान्विसृज्य देवेशो जगाम भगवान्हरः ॥ ततो देवासुराः सर्वे ममन्थू रघुनन्दन ॥ २६ ॥
प्रविवेशाथ पातालं मन्थानः [10]पर्वतोऽनघ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वास्तुष्टुवुर्मधुसूदनम् ॥ २७ ॥
त्वं गतिः सर्वभूतानां विशेषेण दिवौकसाम् ॥ पालयास्मान्महाबाहो गिरिमुद्धर्तुमर्हसि ॥ २८ ॥
इति श्रुत्वा हृषीकेशः कामठं रूपमास्थितः ॥ पर्वतं पृष्ठतः कृत्वा शिश्ये तत्रोदधौ हरिः ॥ २९ ॥
[11]पर्वताग्रं तु लोकात्मा हस्तेनाक्रम्य केशवः ॥ देवानां मध्यतः स्थित्वा ममन्थ पुरुषोत्तम ॥ ३० ॥
उदतिष्ठत्स धर्मात्मा आयुर्वेदमयः पुमान्] ॥ ३१ ॥
अथ वर्षसहस्रेण सदण्डः सकमण्डलुः ॥ [12]पूर्वं धन्वन्तरिर्नाम अप्सराश्च सुवर्चसः ॥ ३२ ॥
अप्सु निर्मथनादेव [13]रसस्तस्माद्वरस्त्रियः ॥ उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठ तस्मा[14]दप्सरसोऽभवन् ॥ ३३ ॥

॥ १७ ॥ योक्त्रं मथनरज्जुः । मन्थानं मथनदण्डं ॥ १८—३१ ॥ धन्वन्तरिरुत्पपात अप्सराश्च उत्पेतुरितिशेषः । आकारान्तत्वमार्षं ॥ ३२ ॥ अप्सरश्शब्दंनिर्वक्ति । अत्रापूशब्देनतद्विकारभूतंक्षीरमुपलक्ष्यति॰ योक्त्रसर्पोमन्थानरज्जुभूतस्सर्पः । वमन्तइतिपुंस्त्वमार्षं । अतिअतिशयितंविषं ॥ १९ ॥

[पा॰] १ क. कृत्वायोक्त्रंच. * कुण्डलान्तर्गतपाठस्थाने. क. ख. पुस्तकयोरयंपाठोदृश्यते—
अथ दीर्घेण कालेन कालाग्निसदृशं विषम् । उदतिष्ठन्नरश्रेष्ठ हालाहलमिति श्रुतम् ॥ १ ॥
सुरासुराश्च वित्रस्ता दग्धास्तेन विषाग्निना । शरण्यं शरणं जग्मुर्भगवन्तं महेश्वरम् ॥ २ ॥
कृत्वाऽल्पपिण्डं पाणिस्थं तद्विषं भगवान्हरः । सर्वलोकहितार्थाय भगवान्परमेश्वरः ॥ ३ ॥
कण्ठस्थमकरोत्प्राश्य लीलया लोकपूजितः । प्रणम्य विज्वरा जग्मुर्देवदेवं वृषध्वजम् ॥ ४ ॥
मन्दरं पूर्ववत्कृत्वा ममन्थुरमितौजसः । ततः पर्वतमूलं तु पातालं तु प्रवेशितम् ॥ ५ ॥
सुरासुराश्च निश्चेष्टा बभूवुः क्लेशविक्लवाः । देवदुःखनिवृत्त्यर्थमागतः पुरुषोत्तमः ॥ ६ ॥
भयं त्यजत भद्रं व उद्धरिष्याम्यहं गिरिम् । इत्युक्त्वा कूर्मरूपेण विवेश क्षीरवारिधौ ॥ ७ ॥
मन्दरं पृष्ठतः कृत्वा ववृधे कूर्मरूपधृत् । सुरासुरैरनाक्रान्तमुद्गतोऽथ नरोत्तम ॥ ८ ॥
नगाग्रं पीडयामास वामहस्तेन माधवः । ममन्थ देवतानां च मध्ये नारायणो हरिः ॥ ९ ॥
अथ वर्षसहस्रेण ज्येष्ठा नाम वराङ्गना । उत्पपात वरारोहा सागरैरेव कल्पिता ॥ १० ॥
अभवत्पारिजाताख्यो वृक्ष इन्द्राय कल्पितः ॥ ११ ॥

२ एतदादयःकुण्डलान्तर्गतास्त्रयोदशश्लोकाः. ङ—ट. पाठेषुदृश्यन्ते. ३ ङ—ट. वमन्तोतिविषं. ४ ङ. च. छ. झ. ञ. शूलधरं हरिः. ५ ङ. ज. झ. ट. अग्रतोहियत्. ६ ङ—ट. अग्रपूजामिहस्थित्वा. ७ ट. विषंविभो. ८ ङ. छ. ज. झ. ञ. हालाहलंविषं. ९ ङ—ट. संजग्राहामृतोपमम्. १० ङ. झ. ञ. ट. मन्थानःपर्वतोत्तमः. ११ च. छ. ज. पर्वताग्रेतु. १२ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. अथधन्वन्तरिर्नाम. ज. धन्वन्तरीराम. घ. धन्वन्तरिस्समुत्तस्थावप्सराश्च. १३ ख.—ट. रसात्तस्माद्वरस्त्रियः. क. ततस्तस्माद्वरस्त्रियः. १४ ख. दप्सरसस्स्मृताः.

षष्टिः कोट्योऽभवंस्तासामप्सराणां सुवर्चसाम् ॥ असंख्येयास्तु काकुत्स्थ यास्तासां परिचारिकाः ॥३४॥
न ताः स्म प्रतिगृह्णन्ति सर्वे ते देवदानवाः ॥ अप्रतिग्र[1]हणादेव तेन साधारणाः स्मृताः ॥ ३५ ॥
वरुणस्य ततः कन्या वारुणी रघुनन्दन ॥ उत्पपात महाभागा मार्गमाणा परिग्रहम् ॥ ३६ ॥
दितेः पुत्रा न तां राम जगृहुर्वरुणात्मजाम् ॥ अदितेस्तु सुता[2] वीर जगृहुस्तामनिन्दिताम् ॥३७॥
असुरास्तेन दैतेयाः सुरास्तेनादितेः सुताः ॥ हृष्टाः प्रमुदिताश्चासन्वारुणीग्रहणात्सुराः ॥ ३८ ॥
[3]उच्चैःश्रवा हयश्रेष्ठो मणिरत्नं च कौस्तुभम् ॥ [[4]उदतिष्ठन्नरश्रेष्ठ सोमदेवस्तथैव च ॥ ३९ ॥
तुरगं देवराजाय कौस्तुभं केशवाय च ॥ धन्वन्तरिर्महातेजा लोकरक्षणतत्परः ॥ ४० ॥
आयुर्वेदमयो राम तथा साधारणः स्मृतः ॥ सुरासुराश्च गन्धर्वाः [5]क्षोभयामासुरंबुधिम् ॥ ४१ ॥
ततो दीर्घेण कालेन चोत्पन्ना कमलालया ॥ अतीव रूपसंपन्ना प्रथमे वयसि स्थिता ॥ ४२ ॥
सर्वाभरणपूर्णाङ्गी सर्वलक्षणलक्षिता ॥ मकुटाङ्गदचित्राङ्गी नीलकुञ्चितमूर्धजा ॥ ४३ ॥
तप्तहाटकसंकाशा मुक्ताभरणभूषिता ॥ चतुर्भुजा महादेवी पद्महस्ता वरानना ॥ ४४ ॥
सा च देवी तथोत्पन्ना पद्मा श्री[6]र्लोकपूजिता ॥ सा पद्मा पद्मनाभस्य ययौ वक्षस्स्थलं हरेः] ॥४५॥
उदतिष्ठन्नरश्रेष्ठ तथैवामृतमुत्तमम् ॥ ४६ ॥
अथ तस्य कृते राम महानासीत्कुलक्षयः ॥ अदितेस्तु ततः पुत्रा[7] दितेः पुत्रानसूदयन् ॥ ४७ ॥
[8]एकतोऽभ्यागमन्सर्वे [9]ह्यसुरा राक्षसैस्सह ॥ युद्धमासीन्महाघोरं वीर त्रैलोक्यमोहनम् ॥ ४८ ॥
यदा क्षयं गतं सर्वं तदा विष्णुर्महाबलः ॥ अमृतं सोहरत्तूर्णं मायामास्थाय मोहिनीम् ॥ ४९ ॥
ये [10]गताऽभिमुखं वि[11]ष्णुमक्षयं पुरुषोत्तमम् ॥ संपिष्टास्ते तदा युद्धे विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ५० ॥

ते । अप्सुयन्निर्मथनंतस्माद्योरसस्तस्माद्रसाद्यतउत्पेतुस्तस्मादप्सरसोऽभवन् । पृषोदरादित्वात्साधुः ॥३३॥ तासां प्रधानभूतानां ॥३४॥ नताःस्मप्रतिगृह्णन्ति नासाधारण्येनप्रतिगृह्णन्तिस्मेत्यर्थः । कुतः अप्रतिग्रहणात् कोवाममपतिरितिमार्गणाकरणादित्यर्थः । तेन असाधारण्येनपरिग्रहाकरणेन ॥३५॥ वरुणस्य समुद्राधिदेवतायाः । वारुणी सुराधिदेवता । परिग्रहं ममेयमितिपरिग्रहस्यकर्तारं ॥३६-३७॥ प्रसङ्गात्सुरासुरशब्दौनिर्वक्ति—असुराइति । तेन सुरायाः परिग्रहणेन । सुराः अर्शआदित्वादजन्तः । पिष्टादिविकृतिरेवसुरानिन्द्या । हृष्टाः पुलकिताः ॥३८—४५॥ उत्तमं पूर्वोत्पन्नेभ्यःश्रेष्ठं ॥४६॥ तस्यकृते अमृतस्यग्रहणार्थमित्यर्थः । कुलक्षयः उभयपक्षेपिसञ्जातविनाशः । तदेवोपपादयति—अदितेरित्यादिना ॥ ४७ ॥ अनन्तरमसुराः । एकतः एकतां । अभ्यागमन् । बलवृद्ध्यइतिभावः ॥ ४८ ॥ मोहिनीं काममोहजननीं । मायां आश्चर्यशक्तिं । आस्थाय अवलंब्य स्वमाययाद्भुतयोषिदाकृतिंपरिगृह्य । तद्रूपेणतानवञ्चयित्वातेभ्योमृतमहरदित्यर्थः । यद्वा सर्वमोहकरीमन्तर्धानशक्तिमास्थायामृतमाहरदित्यर्थः । पुराणान्तरवृत्तान्तःकल्पभेदेनेतिबोध्यम् ॥ ४९ ॥ अत्रसन्धिरार्षः । येअसुराः अक्षयं अस्तिजायतेपरिणमतेविवर्धतेअपक्षीयतेविनश्यतीत्युक्तषड्भाववि-

शि० तेन देवासुरसमूहेन तासामप्रतिग्रहणादेव तास्साधारणास्स्मृताः । ताइत्युभयान्वयि ॥ ३५ ॥ ति० अदितिसुतांगीकारेहेतुः—अनिन्दितामिति । निषेधशास्त्रंतुमानुषविषयं ॥ ३७ ॥ शि० तत्रासुरशब्देबहुव्रीहिः । सुरशब्दोर्शआद्यजन्तः । एतदनुरोधेन "अथासीद्वारुणीदेवीकन्याकमललोचना । असुराजगृहुस्तांवैहरेरनुमतेनते" इतिभागवतस्यलयमर्थः । हरेरनुमतेस्थिताअसुराःतांवारुणींकन्यांनजगृहुः सुराएवजगृहुरित्यर्थः । किंचअसुराःजगृहुःसुरैर्ग्राहयामासुरिति ॥ ३८ ॥ ति० अत्रममन्थुरमितौजसइतिश्लोकानन्तरं "अथवर्ष-"इत्यादि "आयुर्वेदमयःपुमान्" इत्यन्तत्रयोदशश्लोकाःप्रक्षिप्ताइतिबहवः ।

[पा०] १ ङ. झ. ग्रहणादेवतावै. ग. घ. ग्रहणाच्चैव. क. ग्रहणाच्चेति. २ क. ज. ट. सुराराम. ३ क. उच्चैश्श्रवास्तुतुरगः. ज. ट. उच्चैश्श्रवाहरिश्रेष्ठो. ४ एतत्कुण्डलान्तर्गतंसार्धश्लोकषट्कं क. ख. च. छ. पुस्तकेषुदृश्यते. ५ ख. ममन्थुःक्षीरवारिधिम्. ६ ख. लोकविश्रुता. ७ ङ. च. छ. झ. ञ. दितिपुत्रानयोधयन्. ८ ङ. झ. ञ. एकतामगमन्सर्वे. क. घ. ज. ट. एकतोभ्यगमन्. ९ ज. ह्यमराराक्षसैस्सह. १० क. ख. च. छ. येतदाभिमुखं. ११ ङ. झ. मक्षरंपुरुषोत्तमम्.

अदितेरात्मजा वीरा दितेः पुत्रान्निजघ्निरे ॥ [1]तस्मिन्युद्धे महाघोरे दैतेयादित्ययोर्भृशम् ॥ ५१ ॥
निहत्य दिति[2]पुत्रांश्च रा[3]ज्यं प्राप्य पुरंदरः ॥ शशास मुदितो लोकान्सर्षिसङ्घान्सचारणान् ॥५२॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सुरनिहतपुत्रयादित्याभर्तारंकश्यपंप्रतिइन्द्रहन्तृपुत्रप्रदानप्रार्थना ॥ १ ॥ इन्द्रेणभर्तृचोदनयापुत्रार्थंतपश्चरन्त्यादितेःशुश्रूषणम् ॥ २ ॥ कदाचनदिवास्वपन्त्यास्तस्याउदरंप्रविष्टेनेन्द्रेणसप्तधातद्गर्भविभेदनम् ॥ ३ ॥ ततःप्रतिबुद्धांतांप्रतिइन्द्रेणस्वापराधक्षमापनम् ॥ ४ ॥

हतेषु तेषु पुत्रेषु दितिः परमदुःखिता ॥ मारीचं कश्यपं राम भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
हतपुत्राऽस्मि भगवंस्तव पु[4]त्रैर्महाबलैः ॥ शक्रहन्तारमिच्छामि पुत्रं दीर्घतपोर्जितम् ॥ २ ॥
साऽहं तपश्चरिष्यामि ग[5]र्भं मे दातुमर्हसि ॥ [बल[6]वन्तं महेष्वासं स्थितिज्ञं समदर्शिनं] ॥
ई[7]श्वरं शक्रहन्तारं त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३ ॥
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा मारीचः काश्यपस्तदा ॥ प्रत्युवाच महातेजा दितिं परमदुःखिताम् ॥ ४ ॥
एवं भवतु भद्रं ते शुचिर्भव त[8]पोधने ॥ जनयिष्यसि पुत्रं त्वं शक्रहन्तारमाहवे ॥ ५ ॥
पूर्णे वर्षसहस्रे तु शुचिर्यदि भविष्यसि ॥ पुत्रं त्रै[9]लोक्यभर्तारं मत्तस्त्वं जनयिष्यसि ॥ ६ ॥

कारैःशून्यं। पुरुषोत्तमं सर्वपुरुषेषूत्तमं । विष्णुंअभिमुखंगताः अभिमुखतयाप्रातिकूल्येनगताः । ते विष्णुना संपिष्टाः चूर्णिताः। संविष्टाइतिपाठेयेअमुमभिमुखंगताः शरणागताःदेवाः तेयुद्धे संविष्टाःआविष्टाःआप्यायितबलाआसन्नित्यर्थः ॥५०॥ दितेःपुत्रान् अवशिष्टानितिशेषः । यद्वा अदितेरात्मजाआप्यायितबलाःसन्तःतस्मिन्दैतेयादित्ययोर्देवासुरयोर्युद्धेअसुरान्निजघ्निरे ॥ ५१ ॥ चकारादमृतमपीत्यर्थः। अस्मिन्सर्गेद्वात्रिंशच्छ्लोकाः अन्येकल्पिताः। यद्यप्यत्रकालकूटाद्युत्पत्तिरपेक्षिता तथाप्युत्तरकथाशेषत्वेनसर्वासुरक्षयएवप्रधानतयोपात्तइतिबोध्यम् ॥ ५२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

विष्णुपक्षविरोधेमहानपियत्नोविफलःस्यादित्याहषट्चत्वारिंशे—हतेष्वित्यादि। मारीचं मरीचिपुत्रं ॥१॥ तपोर्जितं तपसाऊर्जितं दृढं । आर्षःसन्धिः ॥ २ ॥ गर्भं पुत्रं । ईश्वरं त्रैलोक्यनियन्तारं । ईदृशमितिपाठेप्ययमर्थोविवक्षितः । अनुज्ञातुं तपइतिशेषः । भर्त्रनुज्ञांविनातपसिस्त्रियाअस्वातन्त्र्यादितिभावः ॥ ३–४ ॥ शुचिर्भव यावत्पुत्रोत्पत्तीतिशेषः ॥ ५ ॥ मत्तः मदनु-

---

अमृतदानराहुशिरश्छेदाद्यवर्णनवत् हालाहलोत्पत्त्याद्यवर्णनमितितदाशयः ॥ ५० ॥ **शि०** अत्रास्मिन्सर्गेद्वात्रिंशच्छ्लोकाः अन्येकल्पिताइतिभूषणकृद्भिरुक्तं तत्रान्येषांकल्पितत्वमूलयुक्तेरभावात् श्लोकार्थानामबाधकत्वाच्च भारतादिप्रसिद्धविषयबोधकत्वाच्च सर्वपुस्तकेषूपलंभाच्च तदप्रमाणमितिप्रामाणिकाः । अतएवममन्थुरमितौजसइतिश्लोकानन्तरंअथवर्षेत्यादिआयुर्वेदमयःपुमानित्यन्तं त्रयोदशश्लोकाःप्रक्षिप्ताइत्यादिनात्रयोदशानामेवप्रक्षिप्तत्वंभट्टैरुक्तं । तन्मतेऽप्येकोनविंशतेःश्लोकानांकल्पितत्वाभाववत्त्वंसिद्धमेव । उक्तत्रयोदशश्लोकानांकल्पितत्वेपिप्रमाणमलब्ध्वाबहुवइत्युक्तं तेनतन्मतेपिसर्वेषांकल्पितत्वाभाववत्त्वमर्थतःफलितं । अतएवतीर्थादिव्याख्यासुकल्पितत्वप्रसङ्गानुत्थानमितिदिक् ॥ ५२ ॥ इतिपञ्चचत्वारिंशस्सर्गः ॥ ४५ ॥

शि० दीर्घतपोर्जितं दीर्घतपेनराज्यविषयकात्यन्तज्ञानेन ऊर्जितं प्रवृद्धं । आलोचनार्थकतपधातोः अच् ॥ २ ॥ **ति०** त्रैलो-

[पा०] १ ङ. च. छ. झ. ञ. अस्मिन्घोरेमयायुद्धे. क. घ. ट. तस्मिन्घोरेमहायुद्धे. २ क. ग—झ. ट. दितिपुत्रांस्तु—ख. दितिपुत्रांस्तान्. ३ क. तदाराज्यं. ४ ङ. च. छ. झ. ञ. महात्मभिः. घ. महारथैः. ५ ग. पुत्रंमेदातु. ६ इदमर्धं ग. ज. दृश्यते. ७ क. ग. घ—ञ. ईदृशंशक्र. ८ ग. तपोधना. ९ ङ. ज. झ—ट. त्रैलोक्यहन्तारं. घ. छ. त्रैलोक्यहर्तारं.

एवमुक्त्वा महातेजाः पाणिना [1]सं ममार्ज ताम् ॥ [2]समालभ्य ततः स्वस्तीत्युक्त्वा स तपसे ययौ ॥७॥
गते तस्मिन्नरश्रेष्ठ दितिः परमहर्षिता ॥ [3]कुशप्लवनमासाद्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ८ ॥
तपस्तस्यां हि कुर्वन्त्यां परिचर्यां चकार ह ॥ सहस्राक्षो नरश्रेष्ठ परया गुणसम्पदा ॥ ९ ॥
अग्निं कुशान्काष्ठमपः फलं मूलं तथैव च ॥ न्यवेदयत्सहस्राक्षो यच्चान्यदपि काङ्क्षितम् ॥ १० ॥
[4]गात्रसंवहनैश्चैव श्रमापनयनैस्तथा ॥ शक्रः सर्वेषु कालेषु दितिं परिचचार ह ॥ ११ ॥
[5]अथ वर्षसहस्रे तु दशोने रघुनन्दन ॥ [6]दितिः परमसंप्रीता सहस्राक्षमथाब्रवीत् ॥ १२ ॥
*याचितेन सुरश्रेष्ठ [7]पित्रा तव महात्मना ॥ वरो वर्षसहस्रान्ते [8]मम दत्तः सुतं प्रति ॥ १३ ॥
तपश्चरन्त्या वर्षाणि दश वीर्यवतां वर ॥ अवशिष्टानि भद्रं ते भ्रातरं द्रक्ष्यसे ततः ॥ १४ ॥
त[9]महं त्वत्कृते [10]पुत्रं [11]समाधास्ये जयोत्सुकम् ॥ त्रैलोक्य[12]विजयं पुत्रं सह भोक्ष्यसि विज्वरः ॥ १५ ॥
एवमुक्त्वा [13]दितिः शक्रं प्राप्ते मध्यं दि[14]वाकरे ॥ निद्रयाऽपहृता देवी पादौ कृत्वाऽथ शीर्षतः ॥१६॥
दृष्ट्वा तामशुचिं शक्रः [15]पादतः कृतमूर्धजाम् ॥ [16]शिरस्स्थाने कृतौ पादौ जहास च मुमोद च ॥१७॥

ग्रहादित्यर्थः ॥ ६ ॥ ममार्जेत्याश्वासनप्रकारः । ततः मार्जनानन्तरं । उदरं समालभ्य स्वस्ति पुत्रोत्पत्तिरूपंशुभं भवत्वित्युक्त्वानुगृह्य । सः काश्यपस्तपसेययौ ॥७॥ कुशप्लवनं विशालायाः पूर्वस्थानं ॥८॥ गुणसम्पदा विनयादिसमृद्ध्या ॥९॥ अग्निमिति परिचर्याप्रकारः ॥ १० ॥ मातृत्वात् गात्रसंवहनानि । श्रमापनयनैः व्यजनवीजनादिभिरितिशेषः ॥ ११ ॥ दशोने दशवर्षोने ॥ १२॥ शुश्रूषाकृतप्रीत्यतिशयाद्वैरंविस्मृतवतीतिभावः ॥ १३ ॥ ततः दशवर्षान्ते ॥ १४ ॥ समाधास्ये विगतवैरंभ्रातृस्नेहवंतमेवकरिष्यामीत्यर्थः । त्रैलोक्यविजयं त्वद्भ्रातृकृतमितिशेषः । अमोघभर्त्रनुग्रहेणाप्रतिबन्धसुतोत्पत्तिंमन्वाना ऋजुतयाशुश्रूषाफलमुक्तवती ॥ १५ ॥ मध्यं गगनमध्यं । शीर्षतः शिरसि । पादौकृत्वा स्थितेतिशेषः । मध्याह्नशयनपरिग्रहप्रसङ्गाभावेनासनएवोपविशन्त्यास्तस्यानिद्रापारवश्येननम्रंशिरःपादयोःसंसक्तमभवदित्यर्थः ॥ १६ ॥ पादतःकृतमूर्धजां पादौकृत्वाथशीर्षतइत्यस्यविवरणं । अतएव अशुचिं तां दृष्ट्वा शिरस्स्थानेकृतौपादौ शिरस्स्पृष्टौपादाविति । मुमोद तेन जहासच । यद्वा प्राप्तेमध्यंदिवाकर इत्यनेन दिवास्वापरूपाशौचंदर्शितं ।

क्यहन्तारं तदधिपशक्रहन्तारं । **शि०** त्रैलोक्यहन्तारं त्रिलोकीहननसमर्थं पुत्रंमत्तस्त्वंजनयिष्यसि । त्रैलोक्यहन्तारमित्यनेनयदित्रिलोकहननयोग्यस्सः तर्हीन्द्रहननयोग्यइतिकिंवक्तव्यमितिकाव्यार्थापत्तिरलङ्कारोध्वनितः । किंच त्रैलोक्यंनियम्यत्वेनास्यास्तीतित्रैलोक्यइन्द्रः । किंचत्रिलोक्याअयंस्वामीत्रैलोक्यः । "तस्येदं"इत्यण् । "यस्येतिच" इतिलोपाभावस्तु संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् ॥ ६ ॥ **ति०** संममार्जतादृशपुत्रोत्पत्तिप्रतिबन्धकीभूतदुरितध्वंसार्थंमार्जनंचकारेत्यर्थः । अथतामालभ्यस्पृष्ट्वा ॥ ७ ॥ **शि०** अथइदंअब्रवीत् । अथशब्दइत्यर्थे ॥ १२ ॥ **ति०** तमाधास्ये हेपुत्र यंपुत्रमहंत्वत्कृतेत्वन्नाशार्थंयाचितवती । तं तवजयोत्सुकमाधास्ये विगतवैरंभ्रातृस्नेहवन्तमेवकरिष्यइत्यन्वयः ॥ १५ ॥ **शि०** पादौशीर्षतः शिरस्स्थापनोचितदेशेदक्षिणेपूर्वेवाकृत्वा निद्रयाअपहृता अपहृतबुद्धिरासीदितिशेषः । अथशब्देनपादयोर्मूर्धजांश्चकृत्वेत्यर्थः ॥ १६ ॥ **शि०** ययाशिरस्स्थानेपादौकृतौतांपादयोःकृतमूर्धजांअतएवाशुचिंतांदितिं शक्रोदृष्ट्वाजहासमुमोदच । जहासेत्यनेन एतावन्तंश्रमंकृत्वापि "सहभोक्ष्यसिविज्वरः" इत्याशीर्वादोमात्रादत्तइतिस्मृतिर्व्यञ्जिता । पादयोर्मूर्धजस्पर्शस्यपूर्वदक्षिणयोःपादस्थापनस्यचाशुचित्वकारणत्वंधर्मशास्त्रादौप्रसिद्धम् ॥ १७ ॥ इतिषट्चत्वारिंशस्सर्गः ॥ ४६ ॥

[पा०] १ ङ—ट. संममार्जताम्. २ ङ. झ. तामालभ्यततः. ज. ट. समालंब्य. क. च. ञ. समालभ्यस्वभवनंजगामसमहानृषिः. ख. समालभ्यस्वभवनंजगामसहसाऋषिः. ग. स्वस्तीत्युक्त्वाच. ३ ख. ङ—ञ. कुशप्लवंसमासाद्य. ४ क. ग. घ. ङ. छ. झ. ञ. ट. गात्रसंवाहनै. ५ ङ. झ. ट. पूर्णेवर्षसहस्रेसा. च. छ. ञ. पूर्णवर्षसहस्रेसा. घ. ज. अथवर्षसहस्रेसा. ६ ङ—ट. दितिःपरमसंहृष्टा. घ. परमसुप्रीता. * अयंश्लोकः ङ. च. छ. झ. ञ. पुस्तकेषुतमहमितिश्लोकात्परतोदृश्यते. ७ ग. घ. ज. तवपित्रा. ८ क—घ. दत्तोममसुतं. ९ ङ. झ. ट. यमहंत्वत्कृते. १० क. ख. ग. ङ. ज. झ. पुत्र. ११ ङ. झ. तमाधास्ये. क. च. छ. समाधत्स्ये. १२ क. ख. घ. च. छ. झ. ञ. ट. विजयंपुत्र. १३ ख. घ. च. छ. ञ. ट. दितिस्तत्र. १४ ङ. झ. ञ. ट. दिनेश्वरे. १५ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. पादयोःकृतमूर्धजाम्. १६ क. शीर्षोपधानेपादौच.

तस्याः शरीरविवरं विवेश[1] च पुरंदरः ॥ गर्भं च सप्तधा राम बिभेद[2] परमात्मवान् ॥ १८ ॥
भिद्यमानस्ततो गर्भो वज्रेण शतपर्वणा ॥ रुरोद सुस्वरं[3] राम ततो दितिरबुध्यत ॥ १९ ॥
मारुदो मारुदश्चेति गर्भं शक्रोऽभ्यभाषत ॥ बिभेद च महातेजा रुदन्तमपि वासवः ॥ २० ॥
न[4] हन्तव्यो न हन्तव्य इत्येवं दितिरब्रवीत् ॥ निष्पपात ततः शक्रो मातुर्वचनगौरवात् ॥ २१ ॥
प्राञ्जलिर्वज्रसहितो दितिं शक्रोऽभ्यभाषत ॥ अशुचिर्देवि सुप्तासि पादयोः कृतमूर्धजा ॥ २२ ॥
तदन्तरमहं लब्ध्वा शक्रहन्तारमाहवे ॥ अभिदं[5] सप्तधा देवि तन्मे त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

इन्द्रेणसप्तानांगर्भच्छेदानांदितिवचनाद्वायुस्कन्धसप्तकस्थानपालकत्वकल्पनम् ॥ १ ॥ विश्वामित्रेणैवमुपोद्घातकथनेनतस्मिन्नेवदितितपश्चरणदेशेइक्ष्वाकुसूनुनाविशालेनविशालाख्यपुरनिर्माणकथनपूर्वकमद्यतनस्यसुमतिनाम्नोराज्ञोविशालवंश्यत्वकथनम् ॥ २ ॥ सुमतिनाराज्ञाविश्वामित्रमुपगम्यसादरपूजनम् ॥ ३ ॥

सप्तधा तु कृते गर्भे दितिः परमदुःखिता ॥ सहस्राक्षं दुराधर्षं वाक्यं सानुनयाऽब्रवीत् ॥ १ ॥
ममापराधाद्गर्भोऽयं सप्तधा विफलीकृतः[6] ॥ नापराधो[7]स्ति देवेश तवात्र बलसूदन ॥ २ ॥
प्रियं[8] तु कर्तुमिच्छामि मम गर्भविपर्यये ॥ मरुतां सप्त[9] सप्तानां स्थानपाला भवन्त्विमे[10] ॥ ३ ॥
वातस्कन्धा इमे[11] सप्त चरन्तु दिवि पुत्रक[12] ॥ मारुता इति विख्याता दिव्यरूपा ममात्मजाः ॥४॥
ब्रह्मलोकं चरत्वेक इन्द्रलोकं तथाऽपरः ॥ दिवि[13] वायुरिति ख्यातस्तृतीयोपि महायशाः ॥ ५ ॥

शीर्षतः शिरस्स्थाने शिरस्स्थानइत्यनुवादात्। पादतः पादस्थाने। शयनपरिग्रहाभावेपिकृष्णाजिनाद्यास्तरणेपादस्थानेशिरः शिरस्स्थानेचपादौ कृत्वा सुप्तवतीत्यर्थः । पादोपधानेशीर्षं शीर्षोपधानेपादौचकृत्वेत्यर्थः । रन्ध्रान्वेषणफलंजातमितिमोदः । वृथागर्वितेयमितिहासः ॥१७॥ शरीरविवरं योनिविवरं । आत्मवान् धैर्यवान् ॥ १८ ॥ शतपर्वणा शतकोटिना ॥ १९ ॥ मारुद इति। रुदिर्अश्रुविमोचनइत्यस्माल्लुङ् । माङ्योगादडभावः ॥ २० ॥ नहन्तव्यः भेदनेकृतेपिप्राणवियोजनंमाकुर्वित्यर्थः ॥ २१—२२ ॥ अन्तरं अवकाशं। क्षन्तुमर्हसि स्वहिंसापरांगामपिहिंस्यादितिन्यायेनयुक्तत्वादितिभावाः ॥२३॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

दुराधर्षं दुर्जयं ॥१॥ अपराधात् प्रमादात् । विफलीकृतः शकलीकृतः ॥ २ ॥ गर्भविपर्यये उपहतगर्भविषये । प्रियं श्रेयः । कर्तुमिच्छामि । तदेवश्रेयआह—मरुतामिति । सप्तानांमरुतां वातस्कन्धानां । इमे सप्तभागाः स्थानपालाः लोकपालाः। भवन्तु । सप्तमरुतश्चोक्ताः । "गगनःस्पर्शनोवायुरनिलश्चतथापरः ॥ प्राणःप्राणेश्वरोजीवइत्येतेसप्तमारुताः" इति । विष्णुपुराणेतु "आवहप्रवहसंवहोद्वहविवहपरिवहपरावहाः सप्तमारुताः"इत्युक्तं ॥३॥ वातस्कन्धाः वातस्कन्धाभिमानिदेवताः । मरुदभिमानिदेवतात्वान्मारुताइतिविख्याताः । त्वत्कृतेन मारुदइत्युच्चारणेन मारुताइतिविख्याताः । पृषोदरादित्वाद्वर्णव्यत्ययइत्याहुः ॥४॥ सप्तमरुतःकुत्रवर्ततेतेषांस्थानपालनंचकथमित्यत्राह—ब्रह्मेति । दिवि अन्तरिक्षे विष्णुपदाख्ये विष्णुलोके ।

शि० वातस्कन्धाः वातभेदाः । सप्त सप्तावयवकसप्तगणाः ॥ ४ ॥ **ति०** एकइति एकः गणइत्यर्थः । प्रथमंसप्तधाविभज्य

[पा०] १ ङ—ट. प्रविवेशपुरन्दरः. २ ङ—छ. झ. ञ. चिच्छेदपरमात्मवान्. ३ ग. घ. सस्वरं. ४ ग. झ. नहन्तव्यं नहन्तव्यमित्येव. ५ क. ख. ग. ङ. ज. झ. अभिन्दं. ६ ङ. च. ज. झ. ञ. शकलीकृतः. ७ ङ. च. झ. ञ. नापराधोहि. ८ ख. झ. ञ. प्रियंत्वत्कृतमिच्छामि. क. तत्कर्तुमिच्छामि. ९ ख. शक्रसप्तानां. १० ग. छ. झ. ञ. भवन्तुते. घ. च. भवन्तुमे. ११ ग. इमेपुत्र. १२ क—घ. च. छ. ज. ञ. ट. पुत्रकाः. १३ झ. ञ. ट. दिव्यवायुरितिख्यातः. घ. दिविवातइति.

चत्वारस्तु सुरश्रेष्ठ दिशो वै तव शासनात् ॥ [1]संचरिष्यन्तु भद्रं ते [2]देवभूता ममात्मजाः ॥
त्वत्कृतेनैव [3]नाम्ना च मारुता इति विश्रुताः ॥ ६ ॥
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः ॥ उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं [4]दितिं बलनिषूदनः ॥ ७ ॥
सर्वमेतद्यथोक्तं ते भविष्यति न संशयः ॥ विचरिष्यन्ति भद्रं ते [5]देवरूपास्तवात्मजाः ॥ ८ ॥
एवं तौ निश्चयं कृत्वा मातापुत्रौ तपोवने ॥ जग्मतुस्त्रिदिवं राम कृतार्थाविति नः श्रुतम् ॥ ९ ॥
एष देशस्स काकुत्स्थ महेन्द्राध्युषितः पुरा ॥ दितिं यत्र तपस्सिद्धामेवं परिचचार सः ॥ १० ॥
इक्ष्वाकोस्तु नरव्याघ्र पुत्रः परमधार्मिकः ॥ अलम्बुसायामुत्पन्नो विशाल इति विश्रुतः ॥ ११ ॥
तेन चासीदिह स्थाने विशालेति पुरी कृता ॥ विशालस्य सुतो राम हेमचन्द्रो महाबलः ॥ १२ ॥
सुचन्द्र इति विख्यातो [6]हेमचन्द्रादनन्तरः ॥ सुचन्द्रतनयो राम धूम्राश्व इति विश्रुतः ॥ १३ ॥
धूम्राश्वतनयश्चापि सृञ्जयः समपद्यत ॥ सृञ्जयस्य [7]सुतः श्रीमान्सहदेवः प्रतापवान् ॥ १४ ॥
कुशाश्वः सहदेवस्य पुत्रः परमधार्मिकः ॥ कुशाश्वस्य महातेजाः सोमदत्तः प्रतापवान् ॥ १५ ॥
सोमदत्तस्य [8]पुत्रस्तु काकुत्स्थ इति विश्रुतः ॥ १६ ॥
तस्य पुत्रो महातेजाः संप्रत्येष पुरीमिमाम् ॥ [9]आवसत्यमरप्रख्यः [10]सुमतिर्नाम दुर्जयः ॥ १७ ॥
इक्ष्वाकोस्तु प्रसादेन सर्वे वैशालिका नृपाः ॥ दीर्घायुषो महात्मानो वीर्यवन्तः सुधार्मिकाः ॥१८॥
इहाद्य [11]रजनीं राम सुखं [12]वत्स्यामहे वयम् ॥ श्वःप्रभाते नरश्रेष्ठ जनकं द्रष्टुमर्हसि ॥ १९ ॥
सुमतिस्तु महातेजा विश्वामित्रमुपागतम् ॥ श्रुत्वा नरवरश्रेष्ठः [13]प्रत्युद्गच्छन्महायशाः ॥ २० ॥
पूजां च परमां कृत्वा सोपाध्यायः सबान्धवः ॥ प्राञ्जलिः कुशलं पृष्ट्वा विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥२१॥
धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मि यस्य मे [14]विषयं मुनिः ॥ संप्राप्तो [15]दर्शनं चैव नास्ति धन्यतरो [16]मया ॥२२॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

चरत्वित्यनुषङ्गः ॥ ५ ॥ चत्वारइतिसार्धश्लोकः ॥६॥ दितिगर्भखण्डनेन सहस्राक्षत्वादीनिसिद्धानीतिभावः ॥ ७ ॥ यथोक्तमित्यस्यविवरणंविचरिष्यन्तीति ॥८॥ नः अस्माभिरित्यर्थः । "क्तस्यचवर्तमाने" इतिषष्ठी ॥९॥ प्रकृतमुपसंहरति—एषइति । सएषइत्यन्वयः । सः इन्द्रः ॥ १० ॥ अथकतरोराजवंशइतिद्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह—इक्ष्वाकोरित्यादिना ॥ ११–१३ ॥ सृञ्जयःसमपद्यत सृञ्जयनामाऽऽसीत् ॥ १४—१५ ॥ सोमदत्तस्येत्यर्धमेकं ॥ १६ ॥ "उपान्वध्याङ्वसः" इत्याधारस्यकर्मत्वं ॥ १७ ॥ कथंकतिपयैरेवपुरुषैरिदानीमिक्ष्वाकुवंशइत्यत्राह—इक्ष्वाकोरिति । विशालानिवासएषांतेवैशालिकाः । कुमुदादित्वात्ठक् । विशालप्रार्थनमिक्ष्वाकुप्रसादनिमित्तं ॥१८॥ वत्स्यामहे आर्षमात्मनेपदं ॥१९॥ प्रात्युद्गच्छत् प्रत्युदगच्छत् ॥२०–२१ ॥ विषयं स्थानं । दर्शनंचप्राप्तइत्यनुषङ्गः । मया सदृश इतिशेषः ॥ २२ ॥ इति गोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

पुनरेकशस्सप्तधाकरणमित्यस्यार्थस्यपुराणान्तरेस्पष्टमुक्तत्वात् इहापि "बिभेदचमहातेजारुदन्तमपि"—इत्यादिनाध्वनितत्वाच्चेतिबोध्यं । एवमपरइत्याद्यपिव्याख्येयं । इन्द्रलोकमिति रुद्रलोकमितिप्रचुरः पाठः । दिव्यवायुः दिविअन्तरिक्षेभवइत्यर्थः ॥ ५ ॥ इतिसप्तचत्वारिंशस्सर्गः ॥ ४७ ॥

[पा०] १ क. झ. ञ. ट. संचरिष्यन्तिभद्रंते. २ झ. कालेनहिममात्मजाः. ३ झ. ञ. ट. नाम्नावै. ख. नाम्नाते. क. नाम्नातु. ४ झ. मितीदंबलसूदनः. च. छ. ञ. दितिंचबलसूदनः. ५ क—घ. देवभूतास्तवात्मजाः. ६ क. ख. ज. ञ. हेमचन्द्रादनन्तरम्. ७ क. सुतश्श्रीमान्. ८ क. च. छ. ञ. पुत्रोऽभूत्. ९ क. निवसत्यमरप्रख्यः. १० ग. सुमतिर्नामविश्रुतः. ११ च. छ. झ. ञ. रजनीमेकां. १२ च. छ. स्थास्यामहेवयम्. झ. ञ. ट. स्वप्स्यामहे. १३ ख. च. छ. झ. ञ. ट. प्रत्याग-च्छन्महायशाः. १४ छ. झ. ञ. विषयंमुने. ज. ट. विषयंगतः. १५ ञ. दर्शनाच्चैव. १६ च. छ. ञ. ट. धन्यतरोमम.

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

विश्वामित्रेणसुमतयेरामलक्ष्मणवृत्तान्तनिवेदनपूर्वकंतदातिथ्यस्वीकारेणरात्रौतत्रनिवासः ॥ १ ॥ परेद्युःसहरामादिभिर्गौतमाश्रमागमनम् ॥ २ ॥ तथारामंप्रतिइन्द्राहल्यावृत्तान्तकथनपूर्वकंगौतमात्तयोःशापप्राप्तिकथनम् ॥ ३ ॥

पृष्ट्वा[1] तु कुशलं तत्र परस्परसमागमे ॥ कथान्ते सुमतिर्वाक्यं व्याजहार महामुनिम् ॥ १ ॥
इमौ कुमारौ भद्रं ते देवतुल्यपराक्रमौ ॥ गजसिंहगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ ॥ २ ॥
पद्मपत्रविशालाक्षौ खङ्ग[2]तूणीधनुर्धरौ ॥ अश्विनाविव रूपेण समुपस्थितयौवनौ ॥ ३ ॥
यदृच्छयैव गां प्राप्तौ देवलोकादिवामरौ ॥ कथं पद्भ्यामिह प्राप्तौ किमर्थं कस्य वा मुने ॥ ४ ॥
भूषयन्ताविमं देशं चन्द्रसूर्याविवांबरम् ॥ परस्परस्य सदृशौ[3] प्रमाणेङ्गितचेष्टितैः ॥ ५ ॥
किमर्थं च नरश्रेष्ठौ[4] संप्राप्तौ दुर्गमे पथि ॥ वरायुधधरौ वीरौ श्रोतुमिच्छामि तत्वतः ॥ ६ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा यथावृत्तं[6] न्यवेदयत् ॥ [अयोध्याधिपतेः[7] पुत्रो राज्ञो दशरथस्य हि ॥
मम यज्ञसमाप्त्यर्थमागतौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७ ॥
सिद्धाश्रममनुप्राप्य राक्षसानभिहत्य च ॥ इमं देशमनुप्राप्तौ वीरौ दशरथात्मजौ] ॥
सिद्धाश्रमनिवासं च राक्षसानां[8] वधं तथा ॥ ८ ॥

अथरामस्यपरमपावनत्वंदर्शयत्यष्टचत्वारिंशे—पृष्ट्वात्वित्यादि । परस्परेत्यविभक्तिकनिर्देशः । परस्परंकुशलंपृष्ट्वा कथान्ते तदुत्तरान्तेइतियोजना ॥ १ ॥ इमावित्यादिपञ्चश्लोकी । इमौकुमारौ कोयंकुमारभावइतिविस्मयते । दृष्टिदोषोमाभूदित्याह—भद्रंतइति । देवतुल्यपराक्रमौ संस्थानविशेषदर्शनेननूनमेतौविष्णुतुल्यपराक्रमावितिमन्यामहे । गजसिंहगतीवीरौशार्दूलवृषभोपमौ ॥ चतुर्गतित्वमुच्यते । गांभीर्यगमनेगजतुल्यौ पराभिभवनार्हगमनेसिंहतुल्यौ भयंकरगमने शार्दूलतुल्यौ सगर्वगमनेवृषभसदृशावित्यर्थः । विशेषेणरावयन्नः शत्रूनितिवीरौ अनुभवितृणांविरोधिनिवर्तकावित्यर्थः । पद्मपत्रविशालाक्षौ द्रष्टॄणामाकर्षकावयवविशेषौ । नयनसौन्दर्येहि लावण्यपरमकाष्ठा । खङ्गतूणीधनुर्धराविति आभरणकोटौ आयुधकोटौच एषामन्तर्भावः । अश्विनाविवरूपेण । रूपवत्सु अश्विनौ प्रसिद्धौ । रूपेणासाधारणधर्मेण ताविवस्थितौ । समुपस्थितयौवनौ रूपानुरूपंप्रादुर्भवद्यौवनौ । यदृच्छयैव भाग्यवशादेव । देवलोकाद्गां भुवं । प्राप्तौ अमरौ कौचिद्देवशेषाविवस्थितौ । तेजसादेवकुमारतुल्यावित्यर्थः । एतत्तेजोविशेषविलोकनेनैतौमर्त्यावपिअमर्त्यावितिप्रतिभातीतिभावः । कथंपद्भ्यांइहप्राप्तौ अतीवकोमलाभ्यांपद्भ्यामिहदुर्गमेपथिकथंप्राप्तावित्युदरंपरिस्पृशति । किमर्थं एतद्रूपदर्शनेनैवावाप्तसमस्तकामावितिनिश्चिनुमः । कस्यवापुत्रावित्यर्थः । यद्वा कस्यपुरुषस्यकतमप्रयोजनायइहप्राप्तावित्यर्थः । मुने सर्वज्ञोभवानिममर्थंजानात्येवेत्यर्थः । चन्द्रसूर्यावम्बरमिव इमंदेशंभूषयन्तौ शैत्यप्रतापाभ्यामुभावपिचन्द्रसूर्यतुल्यौ । अयंलोकोविष्णुपदमासीदितिभावः । भूषयन्तौ निजतेजसेतिभावः । प्रमाणं शरीरौन्नत्यादि । इङ्गितं अन्तर्गतभावसूचकस्मितादिचेष्टितं गमनभाषणविलोकनादि । एतैः परस्परसदृशौतुल्यपुरुषान्तराभावात् । नरश्रेष्ठावपिदुर्गमेपथिकिमर्थंसंप्राप्तौ । पूर्वंपद्भ्यांकथं प्राप्तावित्युक्तं संप्रतिदुर्गमंवनंकिमर्थंप्राप्तावित्युच्यते । वरायुधधरौ आयुधश्रेष्ठधनुरादिधरौ । पूर्वमाभरणान्वयेनखङ्गादिकमुक्तं इदानींतान्येवायुधतयोच्यन्ते । यद्वा पूर्वोक्तानांवरायुधत्वमुच्यते । वरायुधधरौ आयुधश्रेष्ठधनुरादिधरौ । पूर्वमाभरणान्वयेनखङ्गादिकमुक्तं इदानींतान्येवायुधतयोच्यन्ते । यद्वा पूर्वोक्तानांवरायुधत्वमुच्यते । वीरौ वीर्ययुक्तौ । पूर्ववीरशब्दोऽन्यथा व्याख्यातः । श्रोतुमिच्छामितत्वतः यद्यपि राजपुत्रौकस्यचिद्विघ्नस्यशान्तयेआगतावितिसामान्यतोजानामि तथापि विशेषतोज्ञातुमिच्छामीत्यर्थः ॥२–७॥ स्वस्य-

ती० देवतुल्यपराक्रमौ इन्द्रतुल्यपराक्रमौ । शार्दूलवृषभोपमौ अधृष्यत्वेशार्दूलोपमौ सविलासगमनेवृषभोपमौ । पद्मपत्रविशा-

[पा०] १ घ. पृष्ट्वाच. २ झ. तूणधनुर्धरौ. ३ झ. ञ. परस्परेणसदृशौ. ४ ख. ग. मुनिश्रेष्ठ. ५ च. छ. ञ. कस्यपुत्रौ महामुने. ६ ख. यथान्यायंन्यवेदयत्. ७ एतच्छ्लोकद्वयं घ. च. छ. दृश्यते. ८ ख. ग. ट. राक्षसानांचतद्वधम्.

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राजा [१]परमहर्षितः ॥ अतिथी [२]परमौ प्राप्तौ पुत्रौ दशरथस्य तौ ॥
पूजयामास विधिवत्सत्कारार्हौ महाबलौ ॥ ९ ॥
ततः परमसत्कारं सुमतेः प्राप्य राघवौ ॥ उष्य तत्र निशामेकां जग्मतुर्मिथिलां ततः ॥ १० ॥
तान्[३]दृष्ट्वा मुनयः सर्वे जनकस्य पुरीं शुभाम् ॥ साधुसाध्विति शंसन्तो मिथिलां समपूजयन् ॥११॥
मिथिलोपवने तत्र आश्रमं दृश्य राघवः ॥ पुराणं [४]निर्जनं रम्यं पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम् ॥ १२ ॥
श्रीमदा[५]श्रमसंकाशं [६]किंन्विदं मुनिवर्जितम् ॥ श्रोतुमिच्छामि भगवन्कस्यायं पूर्व आश्रमः ॥ १३ ॥
तच्छ्रुत्वा राघवेणोक्तं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ प्रत्युवाच महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥१४॥
हन्त ते कथयिष्यामि शृणु तत्त्वेन राघव ॥ यस्यैतदाश्रमपदं [७]शप्तं कोपान्महात्मना ॥ १५ ॥
गौतमस्य नरश्रेष्ठ पूर्वमासीन्महात्मनः ॥ आश्रमो दिव्यसंकाशः सुरैरपि सुपूजितः ॥ १६ ॥
[८]स चेह तप आतिष्ठदहल्यासहितः पुरा ॥ [९]वर्षपूगाननेकांश्च राजपुत्र [१०]महायशः ॥ १७ ॥
[[११]कदाचिद्दिवसे राम ततो दूरं [१२]गते मुनौ] ॥ तस्यान्तरं विदि[१३]त्वा तु सहस्राक्षः शचीपतिः ॥
मुनिवेष[१४]धरोऽहल्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ १८ ॥
ऋतुकालं प्रतीक्षन्ते नार्थिनः सुसमाहिते ॥ संगमं त्वहमिच्छामि त्वया सह सुमध्यमे ॥ १९ ॥
मुनिवेषं सहस्राक्षं विज्ञाय रघुनन्दन ॥ [१५]मतिं चकार दुर्मेधा देवराजकुतूहलात् ॥ २० ॥
अथाब्रवीत्सुरश्रेष्ठं कृतार्थेनान्तरात्मना ॥ [१६]कृतार्थोऽसि सुरश्रेष्ठ गच्छ शीघ्र[१७]मितः प्रभो ॥ २१ ॥

सिद्धाश्रमनिवासं तत्र स्वयज्ञविघ्नकरराक्षसानामेताभ्यांवधं चकारादिमौदशरथकुमारौहरधनुर्दर्शनायमिथिलांगच्छतइत्येतत्समुच्चीयते । एतत्सर्वंयथावृत्तमब्रवीदितियोजना ॥८॥ विश्वामित्रेतिसार्धश्लोकः ॥ ९ ॥ उष्य उषित्वा । ततः प्रातःकाले । मिथिलां प्रतीतिशेषः ॥ १० ॥ तान् मिथिलांप्रतिप्रस्थितान्रामादीन् । पूजाप्रकारः—साधुसाध्विति ॥ ११ ॥ मिथिलाया उपसमीपेवर्तमानंवनं मिथिलोपवनं तस्मिन् । शून्यं उटजसंस्थानरहितं । दृश्य दृष्ट्वा ॥ १२ ॥ आश्रमसंकाशं आश्रमवद्भासमानं । किंन्विदमित्यस्यविवरणंकस्यायमिति ॥ १३—१४ ॥ अहल्यानुग्रहहेतुकालस्मृतिजसंतोषे हन्तेति । महात्मना कोपाच्छप्तं प्राप्तशापं । इदमाश्रमपदंयस्यभवति तंकथयिष्यामितत्त्वेन शृणु ॥ १५ ॥ दिव्यसंकाशः दिव्यत्वेनभासमानः ॥ १६ ॥ वर्षपूगान् वर्षसमूहान् ॥ १७ ॥ अन्तरं मुनिरहितकालं । मुनिवेषधरः गौतमवेषधरः ॥ १८ ॥ ऋतुकालं । "षोडशर्तुर्निशास्त्रीणां" इत्युक्तकालं । आर्थिनः कामाद्भोगार्थिनः । अनृतुकालत्वान्नायमवसरइत्यहल्ययाप्रतिषिद्धमित्यवगम्यते । सुसमाहिते सम्यक्ब्रह्मणानिर्मिते । अतिसुन्दरीत्यर्थः ॥ १९ ॥ सहस्राक्षंविज्ञाय कदाचिदपिमुनिनैवमर्थनाभावादन्यस्यात्रप्रवेष्टुमशक्तेरिन्द्रस्यैवात्मनिबहुकालमभिलाषश्रवणाच्चेतिभावः ॥ २० ॥ कृतार्थेन संतुष्टेनेत्यर्थः । अन्तरात्मना मनसाउपलक्षिता ॥ २१ ॥

लाक्षावित्यनेन भाग्यसंपत्तिस्सूचिता । **ति०** प्रभुत्वाद्गजगतीरामः । अन्यगतिर्लक्ष्मणः । तथाशार्दूलाकृतीरामः वृषभाकृतिर्लक्ष्मणः । **शि०** किंच देवौ क्रीडाशीलौ । तुल्यपराक्रमौ परस्परंसदृशपराक्रमौ ॥ २ ॥ **ति०** तस्यआश्रमस्य । अन्तरं मुनिसंनिधानरहितंकालं । शचीपतिरित्यनेनशचीतोपिसौन्दर्यमहल्यायाध्वनितं । मुनिवेषधरः गौतमवेषधरः । ममरूपंसमास्थायेतिवक्ष्यमाणत्वात् ॥ १८ ॥ **ति०** सहस्राक्षंविज्ञाय ऋतुकालंप्रतीक्षन्तेनार्थिनः इतिवचनात्तपसाच आश्रमवर्तिसर्वप्राणिजातस्यशङ्काभावायगौतम-

[पा०] १ च. छ. झ. ञ. परमविस्मितः. २ झ. परमंप्राप्तौ. ३ झ. ट. तांदृष्ट्वा. ञ. तेदृष्ट्वा. ४ ख. निर्जनंरामः. ५ झ. ञ. इदमाश्रमसंकाशं. ६ च. छ. ञ. किंत्विदंमुनिवर्जितम्. ७ झ. ट. कोपान्महात्मनः. ख. कोपान्महर्षिणा. क. ञ. महामुनेः. ८ ङ. च. छ. झ. ञ. सचात्रतपआतिष्ठत्. ९ ख. ग. च—ट. वर्षपूगान्यनेकानि. १० ख. ज. महायशाः. ११ इदमर्धं क. ख. ङ. च. छ. ञ. दृश्यते. १२ ङ. च. छ. दूरगतेमुनौ. १३ ज. ट. त्वाथ. ङ. च. छ. ञ. विदित्वाच. १४ ङ. च. छ. झ. ञ. धरोभूत्वाअहल्यामिदमब्रवीत्. १५ क. ख. च. झ. ञ. रतिंचकार. १६ ग. कृतार्थोसि. १७ घ. शीघ्रमलक्षितः.

आत्मानं मां च देवेश सर्वदा रक्ष मानद ॥ इन्द्रस्तु प्रहसन्वाक्यमहल्यामिदमब्रवीत् ॥ २२ ॥
सुश्रोणि परितुष्टोस्मि गमिष्यामि यथागतम् ॥ २३ ॥
एवं संगम्य तु तया निश्चक्रामोटजात्ततः ॥ ससंभ्रमात्त्वरन्राम शङ्कितो गौतमं प्रति ॥ २४ ॥
गौतमं स ददर्शाथ प्रविशन्तं महामुनिम् ॥ देवदानवदुर्धर्षं तपोबलसमन्वितम् ॥ २५ ॥
तीर्थोदकपरिक्लिन्नं दीप्यमानमिवानलम् ॥ गृहीतसमिधं तत्र सकुशं मुनिपुङ्गवम् ॥ २६ ॥
दृष्ट्वा सुरपतिस्त्रस्तो विवर्णवदनोऽभवत् ॥ २७ ॥
अथ दृष्ट्वा सहस्राक्षं मुनिवेषधरं मुनिः ॥ दुर्वृत्तं वृत्तसंपन्नो रोषाद्वचनमब्रवीत् ॥ २८ ॥
मम रूपं समास्थाय कृतवानसि दुर्मते ॥ अकर्तव्यमिदं तस्माद्विफलस्त्वं भविष्यसि ॥ २९ ॥
गौतमेनैवमुक्तस्य सरोषेण महात्मना ॥ पेततुर्वृषणौ भूमौ सहस्राक्षस्य तत्क्षणात् ॥ ३० ॥
[व्यथितस्सहसा चासीद्धतौजा विफलीकृतः ॥ धर्षितस्तपसोग्रेण कश्मलं चैवमाविशत्] ॥३१॥
तथा शप्त्वा स वै शक्रमहल्यामपि शप्तवान् ॥ इह वर्षसहस्राणि बहूनि त्वं निवत्स्यसि ॥ ३२ ॥
वायुभक्षा निराहारा तप्यन्ती भस्मशायिनी ॥ अदृश्या सर्वभूतानामाश्रमेस्मिन्निवत्स्यसि ॥ ३३ ॥
यदा चैतद्वनं घोरं रामो दशरथात्मजः ॥ आगमिष्यति दुर्धर्षस्तदा पूता भविष्यसि ॥ ३४ ॥

रक्ष अप्रकाशगमनादितिभावः ॥ २२ ॥ सुश्रोणीत्यर्धं ॥ २३ ॥ सः । संभ्रमात् भयात् । "संभ्रमोह्यादरे भये" इतिनिघण्टुः । शङ्कितः शङ्कावान् ॥ २४ ॥ गौतममितिश्लोकद्वयं । अथ उटजान्निष्क्रमणकालएव । परिक्लिन्नं स्नात्वाऽऽगतमित्यर्थः । तत्र आश्रमे ॥२५—२६ ॥ दृष्ट्वेत्यर्धं । विवर्णवदनः शुष्कमुखः ॥ २७ ॥ मुनिवेषधरं स्ववेषधरं ॥ २८ ॥ स्वभार्यासंगमस्यदुःशीलत्वेनावाच्यत्वादिदमित्याह । विफलः विगतवृषणः । "लाभनिष्पत्तिभोगेषुबीजेफालेधनेफलं" इतिनिघण्टुः ॥ २९—३२ ॥ कथंनिवासमात्रस्यशापत्वमितितद्विवृणोति—वायुभक्षेति । निराहारा अन्नपानादिरहिता । तप्यन्ती तप्यमाना । भस्मशायिनी भस्मशयना । अत्रबुद्धिपूर्वकव्यभिचारस्यविधीयमानंप्रायश्चित्तंशापापदेशेनोच्यते । एवंव्यक्ततयावाल्मीकिवचनेस्थिते शैलीभवेतिशापः रामपादस्पर्शात्शिलात्वमुक्तिरितिपुराणकथा कल्पान्तरवृत्तमनुसृत्येतिबोध्यं ॥ ३३ ॥ पूता भविष्यसि तत्पादपरागस्पर्शादितिभावः । एतेनबहुवर्षप्रायश्चित्तकरणमपिभगवत्पादरेणुस्पर्शस्यकलांनार्ह-

---

वेषोऽयमिन्द्रइतिज्ञात्वेत्यर्थः । देवराजकुतूहलात् समामभिलषतीतिकौतुकात् दिव्यरतिकौतुकाच्चेत्यर्थः ॥ २० ॥ **ति०** शीघ्रगमनेहेतुःशापतोरक्षणं । विशिष्टस्त्रीचरितेनप्रहासः रक्षणस्यदुर्लभत्वाद्वा गौतमतपोभङ्गस्यस्वेष्टस्यकरणेनाग्निमशापादिभयमल्पमितिवा ॥२२॥ **ति०** तप्यन्ती स्वकृताकार्यस्मरणेनपीडिता । पुराणादिप्रसिद्धशिलारूपप्राप्तिशापस्तुकल्पान्तरीणइतिनविरोधः । अत्रशिलारूपत्वेतात्पर्यकल्पने वातभक्षेत्यनेनविरोधःस्पष्टएवेतिकेचित् । वस्तुतस्तुअदृश्येत्यस्यस्वरूपेणादृश्या शिलाप्रतिमारूपेणसर्वदृश्येत्यर्थः । नचतावताचैतन्यहानिरितिक्षुधापीडास्यादेवेत्यतोवातभक्षा । तदतिरिक्ताहाराभावाच्चनिराहारा । तप्यन्तीस्वकर्मणेतिशेषः । तादृश्यपिभस्मशायिनीनतुस्थिता इतिनकश्चिद्विरोधः ॥ अयंशापउपलक्षणमत्रानन्तभगवत्त्वशापस्य । तदुक्तंपाद्मे । "शापदग्धापुराभर्त्रारामशक्रापराधतः । अहल्याख्याशिलाजज्ञेशतलिङ्गःकृतस्स्वराट्"इति । शिला तत्प्रतिमाकारा । शतशब्दोऽनन्तवाची । लिङ्गशब्देनभगाकारंचिह्नं । स्वराडिन्द्रः ॥ ३३ ॥

[पा०] १ ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. सर्वथारक्ष. ङ. च. छ. झ. ञ. रक्षगौतमात्. २ क. ख. ग. च. परितुष्टोस्मिसुश्रोणि. ३ ङ. झ. संगम्यतुतदा. च. छ. संगम्यतुतथा. ४ ख. टजात्तदा. ५ ख. घ. ससंभ्रमस्त्वरन्. ज. ससंभ्रमात्परिक्रामन्. ६ क—ज. ञ. ट. संददर्शाथ. ७ ख. समिधंशक्रः. ८ ख. ग. च—ट. विषण्णवदनोऽभवत्. ९ ङ—ट. अकर्तव्यमिदंयस्मात्. १० ग. गौतमेनैवमुक्तेतु. ११ झ. सुरोषेण. घ. गौतमेनैवमुक्तस्यसहस्राक्षस्यतत्क्षणात्. पेततुर्वृषणौभूमौसरोषेणमहात्मना. १२ अयंश्लोकः ख. दृश्यते. १३ घ. अथशप्त्वाचवैशक्रंभार्यामपिचशप्तवान्. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. तथाशप्त्वाचवैशक्रंभार्यामपिच. क. तथाशप्त्वासहस्राक्षं. १४ ख. थदेवेशं. १५ ङ. च. छ. झ. ञ. बहूनिनिवसिष्यसि. घ. बहून्यत्रनिवत्स्यसि. १६ ङ. च. छ. झ. ञ. वातभक्षा. क. वायुभक्षाशिलाभूत्वा. १७ ख. मलिनाभस्मशायिनी. १८ ङ—ट. माश्रमेऽस्मिन्वसिष्यसि. क. ख. घ. माश्रमेस्मिन्भविष्यसि. १९ ख. ङ—ट. यदात्वेतद्वनं.

तस्यातिथ्येन दुर्वृत्ते लोभमोहविवर्जिता ॥ मत्सकाशे मुदा युक्ता स्वं वपुर्धारयिष्यसि ॥ ३५ ॥
एवमुक्त्वा महातेजा गौतमो दुष्टचारिणीम् ॥ इममाश्रममुत्सृज्य सिद्धचारणसेविते ॥
हिमवच्छिखरे रम्ये तपस्तेपे महातपाः ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

देवैः गौतमशापेनवृषणरहितस्यदेवेन्द्रस्यपितृदेवप्रसादनेनमेषवृषणसंयोजनम् ॥ १ ॥ विश्वामित्रनिदेशेनगौतमाश्रमप्रवेशिनोरामस्यदर्शनमात्रेणप्रादुर्भूतदिव्यरूपयाऽहल्ययातदानींसंनिहितेनगौतमेनसहश्रीरामाराधनम् ॥ २ ॥

अफलस्तु ततः शक्रो देवानग्निपुरोधसः ॥ अब्रवीत्त्रस्तवदनः सर्षिसङ्घान्सचारणान् ॥ १ ॥
कुर्वता तपसो विघ्नं गौतमस्य महात्मनः ॥ क्रोधमुत्पाद्य हि मया सुरकार्यमिदं कृतम् ॥ २ ॥
अफलोस्मि कृतस्तेन क्रोधात्सा च निराकृता ॥ शापमोक्षेण महता तपोस्यापहृतं मया ॥ ३ ॥
तस्मात्सुरवराः सर्वे सर्षिसङ्घाः सचारणाः ॥ सुरसाह्यकरं सर्वे सफलं कर्तुमर्हथ ॥ ४ ॥
शतक्रतोर्वचः श्रुत्वा देवाः साग्निपुरोगमाः ॥ पितृदेवानुपेत्याहुः सर्वे सह मरुद्गणैः ॥ ५ ॥
[पुराऽविचार्य मोहेन ऋषिपत्नीं शतक्रतुः ॥ धर्षयित्वा मुनेश्शापात्तत्रैव विफलः कृतः ॥
इदानीं कुप्यते देवान्देवराजः पुरन्दरः] ॥ ६ ॥
अयं मेषः सवृषणः शक्रो ह्यवृषणः कृतः ॥ मेषस्य वृषणौ गृह्य शक्रायाशु प्रयच्छथ ॥ ७ ॥

तीत्युक्तं ॥ ३४ ॥ पूतत्वेपिपूर्वरूपप्राप्तिस्त्वत्पादपूजांविनानसंभवतीत्याह—तस्येति । मत्सकाशे मत्समीपे । स्थितेतिशेषः । स्वंवपुः दृश्यंवपुः । केचिदिदंश्लोकद्वयंप्रक्षिप्तमित्याहुः । तन्न । “स्मरन्तीगौतमवचः” इत्याद्युत्तरसर्गवचनविरोधात् ॥ ३५ ॥ एवमितिसार्धश्लोकः । तपस्तेपे तच्छापकृतपापप्रायश्चित्तार्थं ॥३६॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

अनयोर्द्वयोःशापयोरेकःपूर्वमेवमुक्तः अपरस्त्वयामोचनीयइत्याशयेनाह एकोनपञ्चाशे—अफलइत्यादि । अग्निपुरोधसः अग्निपुरोगमान् । त्रस्तवदनः त्रस्तशब्देनतत्कार्यदैन्यमुच्यते ॥१॥ महात्मनःगौतमस्य तपसः अस्मत्पदच्यवनकारणस्य विघ्नं। क्रोधमुत्पाद्य तस्यक्रोधजननमुखेन कुर्वतामयाइदं गौतमतपोभङ्गरूपं । सुरकार्यकृतं सर्वदेवपदच्यवनार्हतपोगौतमेनकृतं । तस्यतपोनाशकमहाक्रोधोत्पादनायतद्भार्ययातुमयाव्यभिचारःकृतइत्यर्थः ॥२॥ तेन गौतमेन । सा अहल्या । निराकृता शापमोक्षपूर्वकंत्यक्ता । शापमोक्षेण मयिअहल्यायांचशापदानेन ॥ ३ ॥ हेसर्वेसुरवरा इतिसंबोधनं । द्वितीयसर्वशब्दस्य सर्वेयूयमितिसंबन्धः । साह्यं साहाय्यं । सफलं मामितिशेषः ॥ ४ ॥ पितृदेवान् अग्निकव्यवाहनादीन् ॥ ५—६ ॥ अयं इदानीं

शि॰ मत्सकाशंममसकाशःसामीप्यंयस्मात् मत्समीपगमनयोग्यमित्यर्थः । स्वंवपुः । अत्रप्रार्थनामन्तरेणानुग्रहवचनोक्त्यामुनेर्दयालुत्वंव्यक्तं । **ती॰** स्वंवपुर्धारयिष्यसीत्यनेन पद्मपुराणोक्तपाषाणावस्थासूच्यते । तथाचपाद्मे “साततस्तस्यरामस्यपादस्पर्शान्महात्मनः । अभूत्सुरूपावनितासमाक्रान्तामहाशिला” इति ॥ ३५ ॥ इत्यष्टचत्वारिंशस्सर्गः ॥ ४८ ॥

[पा॰] १ ख. तस्यातिथ्यंसुदुर्वृत्तेकृत्वापापविवर्जिता. २ ङ--ट. मत्सकाशं. ३ ङ--ञ. देवानग्निपुरोगमान्. ख. घ. देवान्साग्निपुरोधसः. ४ ङ. च. छ. झ. ञ. त्रस्तनयनः. ख. दार्तवदनः. ५ ङ. च. छ. झ. ञ. सिद्धगन्धर्वचारणान्. ६ ख. कोपमुत्पाद्य. ७ क. ङ. ज. झ. ञ. तन्मांसुरवराः. ख. तन्मांसुरगणाः. ८ ग. सुरसाह्यकृतं. क. ख. ङ. झ. ञ. सुरकार्यकरं. ९ ङ. झ. यूयंसफलं. ख. नित्यंसफलं. १० ख. ग. सहसर्वैर्मरुद्गणैः. ज. सर्वैस्सहमरुद्गणैः. ११ इदमर्धत्रयं ख. च. छ. दृश्यते. १२ ग. ङ. झ. प्रयच्छत, च. छ. ञ. प्रदीयताम्.

अफलस्तु कृतो मेषः [1]परां तुष्टिं प्रदास्यति ॥ ८ ॥
भवतां [2]हर्षणार्थे च ये च दास्यन्ति मानवाः ॥ [[3]अक्षयं हि फलं तेषां यूयं दास्यथ पुष्कलम्] ॥९॥
[4]अग्नेस्तु वचनं श्रुत्वा पितृदेवाः समागताः ॥ उत्पाट्य मेषवृषणौ सहस्राक्षे न्यवेशयन् ॥ १० ॥
तदाप्रभृति काकुत्स्थ पितृदेवाः समागताः ॥ अफलान्भुञ्जते मेषान्फलैस्तेषामयोजयन् ॥ ११ ॥
इन्द्रस्तु मेषवृषणस्तदाप्रभृति राघव ॥ गौतमस्य प्रभावेन [5]तपसश्च महात्मनः ॥ १२ ॥
तदागच्छ [6]महातेज आश्रमं पुण्यकर्मणः ॥ तारयैनां महाभागामहल्यां देवरूपिणीम् ॥ १३ ॥
विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य [7]तमाश्रममथाविशत् ॥ १४ ॥
ददर्श च महाभागां तपसा द्योतितप्रभाम् ॥ लोकैरपि समागम्य दुर्निरीक्षां सुरासुरैः ॥ १५ ॥
प्रयत्नान्निर्मितां धात्रा दिव्यां मायामयीमिव ॥ [8]सतुषारावृतां साभ्रां पूर्णचन्द्रप्रभामिव ॥ १६ ॥
[[9]धूमेनापि [10]परीताङ्गीं दीप्तामग्निशिखामिव] ॥ मध्येऽम्भसो दुराधर्षां दीप्तां सूर्यप्रभामिव ॥ १७ ॥
[11]सा हि गौतमवाक्येन दुर्निरीक्ष्या बभूव ह ॥ त्रयाणामपि लोकानां यावद्रामस्य [12]दर्शनम् ॥
शापस्यान्तमुपागम्य तेषां दर्शनमागता ॥ १८ ॥
[13]राघवौ त्वतिथी तस्याः पादौ जगृहतु[14]स्तदा ॥ स्मरन्ती गौतमवचः प्रतिजग्राह [15]सा च तौ ॥ १९ ॥
पाद्यमर्घ्यं [16]तथाऽऽतिथ्यं चकार सुसमाहिता ॥ प्रतिजग्राह काकुत्स्थो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ २० ॥

अग्नेयुष्मभ्यंनियुज्यमानोमेषः । गृह्य गृहीत्वा ॥ ७ ॥ तद्दानेऽस्मत्तुष्टिवैकल्यंस्यादित्यत्राह—अफलइत्यर्धं । प्रदास्यतीत्यनुगृह्णन्ति ॥ ८ ॥ दातृणामपिफलन्यूनतानभवत्वित्यनुगृह्णन्ति । भवतामिति । दास्यन्ति अवृषणमितिशेषः ॥ ९ ॥ अग्निपुरःसराणामित्यर्थः । मेषस्य तदायूपेनियुक्तस्यमेषस्यवृषणौ ॥ १० ॥ तदाप्रभृति वृषणदानात्प्रभृति । दत्तसजातीयत्वाद्वृषणौविनामेषान्भुञ्जते । तेषां सवृषणानां । फलैः सवृषणमेषदानफलैरित्यर्थः । अयोजयन् दातृनितिशेषः ॥ ११ ॥ गौतमस्यतपसःप्रभावेनवृषणहान्या मेषवृषणोभूदित्यर्थः ॥१२॥ तत् त्वदागमनावधित्वादहल्याशापस्येत्यर्थः ॥ १३–१४ ॥ रामसंनिधानमात्रेणाहल्यामुक्तशापास्वरूपंप्राप्तेत्याह—ददर्शचेति सार्धश्लोकद्वयं । तपसा वाय्वाहारत्वादितपसा । द्योतितप्रभां अतिशयितप्रभां । अतएव लोकैः मानुषैः । सुरासुरैरपि । समागम्य समीपमागत्य । दुर्निरीक्षां । दिव्यां अतिमानुषरूपां । मायामयीमिव मायानिर्मितामिवस्थितां । वृक्षलताकुसुमान्तर्वर्तित्वेनसतुषारावरणां । साभ्रांचन्द्रप्रभामिवस्थितां । आवृतशब्दआवरणार्थकः । भावेनिष्ठा सइतिभिन्नंपदंवा । अक्रौर्यदुर्निरीक्ष्यत्वाभ्यांप्रतिबिंबसूर्यप्रभातुल्यां ॥ १५–१७ ॥ अदृश्यासाकथमिदानींदृश्याऽऽसीदित्यत्राहसार्धेन—साहीत्यादि ॥ १८ ॥ तस्याः वृद्धमुनिपत्न्याः । गौतमवचः "तस्यातिथ्येन दुर्वृत्ते" इत्यादिकं । प्रतिजग्राह पूजनीयत्वेनेतिशेषः ॥ १९ ॥ विधिदृष्टेन शास्त्रदृष्टेन । कर्मणा प्रकारेण ।

ति० अंभसः लक्षणयातद्युक्तमेघस्य मध्यस्थांरविप्रभामिवददर्श ॥ १७ ॥ **ति०** तौरामपादौप्रतिजग्राह स्पृष्ट्वाप्रणनाम । यत्तु तौ रामलक्ष्मणौ प्रतिजग्राह पूज्यत्वबुद्धिमकरोदिति । तन्न । अग्रेकाकुत्स्थइत्येकवचनप्रयोगात् ॥ **शि०** तौरामलक्ष्मणौ ॥ १९ ॥ **शि०** काकुत्स्थः लक्ष्मणसहितोरामः । **ति०** काकुत्स्थोरामः । तस्यैवमुख्यतयापूजमात् ॥ २० ॥ इत्येकोनपञ्चाशस्सर्गः ॥ ४९ ॥

[पा०] १ ज. सर्वांतुष्टिं. २ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. हर्षणार्थंच. क. ख. ग. ज. हर्षणार्थाय. ३ इदमर्धं ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. दृश्यते. ४ ख. इत्यग्नेर्वचनंश्रुत्वा. ५ ङ--ञ. तपसाचमहात्मनः. ट. तापसस्य. ६ ख. ग. महातेजाः. ७ ग. तदाश्रममथाविशत्. क. ख. घ--ट. आश्रमंप्रविवेशह. ८ क. तुषारेणावृतांसाभ्रां. ९ इदमर्धं क. घ--ट. दृश्यते. क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. पुस्तकेषुसतुषारावृतां –धूमेनापिपरीताङ्गीं–इत्यर्धयोर्व्युत्क्रमोदृश्यते. ग. पुस्तकेसूर्यप्रभामिवेत्यनन्तरं–धूमेनापीत्यर्धंदृश्यते. १० ङ. झ. ट. भिपरीतांगीं. ११ च. छ. ज. ट. सापिगौतम. १२ घ. ट. दर्शनात्. १३ ङ. च. छ. झ. ञ. राघवौतुतदातस्याः. क--घ. राघवौतुततस्तस्याः. ज. तथातस्याः. १४ ङ. च. छ. झ. ञ. मुदा. १५ क. घ—छ. झ. ञ. ट. सापितौ. १६ ग. तदातिथ्यं. मथातिथ्यं.

पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद्देव[1]दुन्दुभिनिस्वनैः ॥ [2]गन्धर्वाप्सरसां चापि महानासीत्[3]समागमः ॥ २१ ॥
साधुसाध्विति देवास्तामहल्यां समपूजयन् ॥ तपोबलविशुद्धाङ्गीं गौतमस्य वशानुगाम् ॥ २२ ॥
गौतमो हि महातेजा अहल्यासहितः सुखी ॥ रामं संपूज्य विधिवत्तपस्तेपे [4]महातपाः ॥ २३ ॥
रामोपि परमां पूजां गौतमस्य [5]महामुनेः ॥ सकाशाद्विधिवत्प्राप्य जगाम मिथिलां ततः ॥ २४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

जनकेनरामलक्ष्मणाभ्यांसहविश्वामित्रस्यस्वपुरपरिसरागमनश्रवणाच्छतानन्देनसहप्रत्युद्गमनेनपरिपूजनम् ॥ १ ॥ विश्वामित्रेणजनकंप्रतिसाकल्येनरामवृत्तान्तनिवेदनपूर्वकंधनुर्दिदृक्षाकथनम् ॥ २ ॥

ततः प्रागुत्तरां गत्वा रामः सौमित्रिणा सह ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य यज्ञवाटमुपागमत् ॥ १ ॥
रामस्तु मुनिशार्दूलमुवाच सहलक्ष्मणः ॥ साध्वी यज्ञसमृद्धिर्हि जनकस्य महात्मनः ॥ २ ॥
बहूनीह सहस्राणि नानादेशनिवासिनाम् ॥ ब्राह्मणानां महाभाग वेदाध्ययनशालिनाम् ॥ ३ ॥
ऋषिवाटाश्च दृश्यन्ते शकटीशतसंकुलाः ॥ देशो विधीयतां ब्रह्मन्यत्र वत्स्यामहे वयम् ॥ ४ ॥
रामस्य वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ [6]निवेशमकरोद्देशे विविक्ते [7]सलिलायुते ॥ ५ ॥
[8]विश्वामित्रमनुप्राप्तं श्रुत्वा [9]स नृपतिस्तदा ॥ शतानन्दं पुरस्कृत्य पुरोहित[10]मनिन्दितम् ॥
[11]प्रत्युज्जगाम सहसा [12]विनयेन समन्वितः ॥ ६ ॥
ऋत्विजोपि महात्मानस्त्वर्घ्यमादाय [13]सत्वरम् ॥ विश्वामित्राय धर्मेण [14]ददुर्मन्त्रपुरस्कृतम् ॥ ७ ॥

पाद्यादिकंचकारेत्यन्वयः ॥ २० ॥ रामस्येतिशेषः । सम्यगागमःसमागमः नृत्तगीतादिकमितियावत् ॥ २१ ॥ गौतमस्यवशानुगामित्यनेन गौतमस्तदा रामागमनंविदित्वासमागतइत्यवगम्यते ॥ २२ ॥ तेपे तत्रैवाश्रमइतिशेषः ॥ २३ ॥ ततः तस्माद्देशात् ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकोनपञ्चाशःसर्गः ॥ ४९ ॥

एवंरामस्यपरमपावनत्वमुक्तं अथतस्यसीताविवाहवृत्तान्तंप्रस्तौतिश्रियःपतित्वंप्रतिपादयितुंपञ्चाशे–ततः प्रागित्यादि। प्राच्याउत्तरस्याश्चदिशोन्तरालंयत्साप्रागुत्तरातां ऐशानींदिशमित्यर्थः । ततः तस्मादाश्रमात् । यज्ञवाटं जनकस्येतिशेषः ॥ १ ॥ यज्ञसमृद्धिः यज्ञसंभारसामग्री ॥२॥ तामेवाह—बहूनीति । ब्राह्मणानांसहस्राणीत्यन्वयः । दृश्यन्तइतिवक्ष्यमाणमनुषज्यते ॥ ३ ॥ ऋषिवाटाः ऋषिनिवासाः। विधीयतां कल्प्यतां । बहुसंकुलत्वेनैवमुक्तं ॥४॥ विविक्ते विजने पूतेवा । "विविक्तौपूतविजनौ" इत्यमरः। आयुते युक्ते । यौतेर्मिश्रणार्थात्क्तः ॥ ५ ॥ विश्वामित्रमितिसार्धश्लोकः । प्रत्युज्जगाम दीक्षितविमितप्रदेशसीमानमनतिलङ्घयन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥ अर्घ्यमित्यातिथ्यस्योपल-

---

शि॰ इयंयज्ञसमृद्धिःसाध्वी । हिशब्दइयमित्यर्थे ॥२ ॥ **वि॰** विश्वामित्रमित्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं । ऋत्विजोपीत्यत्रपुरस्कृत्येत्यनुकर्षः । महात्मानइतिद्वितीयार्थेप्रथमा । धर्मेण धर्मशास्त्रमार्गेण ददौ । अर्घ्यमितिशेषः । धर्मपुरस्कृतमित्यर्घ्यविशेषणं । "महाजंवामहोक्षंवाश्रोत्रियायोपकल्पयेत्" इतिशास्त्रोक्तनधर्मसाधनेनपुरस्कृतं तत्सहितमितियावत्॥ **शि॰** सत्वराः त्वरायुक्ताः महात्मानऋत्विजः धर्मेण धर्मोत्पादकविधिना मन्त्रपुरस्कृतंअर्घ्यमादाय ग्राहयित्वा ददुः जनकेनदापयामासुः ॥ ७ ॥

[पा॰] १ क––घ. च. दुंदुभिनिस्वनः. २ ख. गन्धर्वाप्सरसानांच. क. ङ. च. छ. झ. ञ. अप्सरसांचैव. ३ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. त्समुत्सवः. ४ ट. महायशाः. ५ ख. घ. ज. ट. महात्मनः. ६ क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. निवासमकरोद्देशे. ७ क. ङ. ञ. झ. ट. सलिलान्विते. ८ क—घ. विश्वामित्रंमुनिश्रेष्ठं. ९ ङ. च. छ. झ. ञ. नृपवरस्तदा. १० ङ. च. छ. झ. ञ. मनिन्दितः. ११ ङ. च. छ. झ. ञ. पुस्तकेषु प्रत्युज्जगामसहसा–ऋत्विजोपिमहात्मानः इत्यर्धयोःपौर्वापर्यंदृश्यते. १२ ज. विस्मयेनसमन्वितः. १३ क. ख. ग. ज. ट. सत्वराः. १४ ङ. छ. झ. ञ. ददौधर्मपुरस्कृतम्.

[1]प्रतिगृह्य तु तां पूजां जनकस्य महात्मनः ॥ पप्रच्छ कुशलं राज्ञो यज्ञस्य च निरामयम् ॥ ८ ॥
[2]स तांश्चापि मुनीन्पृष्ट्वा सो[3]पाध्यायपुरोधसः ॥ य[4]थान्यायं ततः सर्वैः स[5]मागच्छत्प्रहृष्टवत् ॥ ९ ॥
अथ राजा मुनिश्रेष्ठं कृताञ्जलिरभाषत ॥ आसने [6]भगवन्नास्तां सहै[7]भिर्मुनिसत्तमैः ॥ १० ॥
जनकस्य वचः श्रुत्वा निषसाद महामुनिः ॥ पुरोधा ऋत्विजश्चैव राजा च सह मन्त्रिभिः ॥ ११ ॥
आसनेषु यथान्याय[8]मुपविष्टान्समन्ततः ॥ दृष्ट्वा स नृपतिस्तत्र विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १२ ॥
अद्य यज्ञसमृद्धिर्मे सफला दैवतैः कृता ॥ अद्य यज्ञफलं प्राप्तं भगवद्दर्शनान्मया ॥ १३ ॥
धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मि यस्य मे मुनिपुङ्गव ॥ यज्ञोपसदनं ब्रह्मन्प्राप्तोसि मुनिभिः सह ॥ १४ ॥
द्वादशाहं तु ब्रह्मर्षे शे[9]षमाहुर्मनीषिणः ॥ ततो भागार्थिनो देवान्द्रष्टुमर्हसि कौशिक ॥ १५ ॥
इत्युक्त्वा मुनिशार्दूलं [10]प्रहृष्टवदनस्तदा ॥ [11]पुनस्तं परिपप्रच्छ प्राञ्जलिः [12]प्रणतो नृपः ॥ १६ ॥
इमौ कुमारौ भद्रं ते देवतुल्यपराक्रमौ ॥ [13]गजसिंहगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ ॥ १७ ॥
पद्मपत्रविशालाक्षौ खड्गतूणीधनुर्धरौ ॥ अश्विनाविव रूपेण समुपस्थितयौवनौ ॥ १८ ॥
[14]यदृच्छयैव [15]गां प्राप्तौ देवलोकादिवामरौ ॥ [[16]पुण्डरीकविशालाक्षौ वरायुधधरावुभौ ॥ १९ ॥
बद्धगोधाङ्गुलित्राणौ खड्गवन्तौ महाद्युती ॥ काकपक्षधरौ वीरौ कुमाराविव पावकी ॥
रूपौदार्यगुणैः पुंसां दृष्टिचित्तापहारिणौ ॥ २० ॥
प्राकाश्यं कुलमस्माकं मामुद्धर्तुमिहागतौ] ॥ कथं पद्भ्यामिह प्राप्तौ किमर्थं कस्य वा मुने ॥ २१ ॥
वरायुधधरौ वीरौ कस्य पुत्रौ [17]महामुने ॥ भूषयन्ताविमं देशं चन्द्रसूर्याविवांबरम् ॥ २२ ॥
परस्परस्य सदृशौ [18]प्रमाणेङ्गितचेष्टितैः ॥ [19]काकपक्षधरौ वीरौ श्रोतुमिच्छामि तत्वतः ॥ २३ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा जनकस्य महात्मनः ॥ न्यवेदयन्[20]महात्मानौ पुत्रौ दशरथस्य तौ ॥ २४ ॥

क्षणं । मन्त्रपुरस्कृतमित्यनेनमधुपर्ककरणमुच्यते ॥७॥ निरामयं निरुपद्रवत्वं ॥ ८ ॥ तान् अर्घ्यदातॄन् । सोपाध्यायपुरोधसः उपाध्यायाः ऋत्विजः । पुरोधाः शतानन्दः तत्सहितांस्तान् । कुशलंपृष्ट्वेत्यर्थः । सर्वैः जनैः शतानन्दऋत्विगादिभिः । प्रहृष्टवत् सहर्षमित्यर्थः । भावेनिष्ठा । यथान्यायं यथाक्रमं । पृष्ट्वेत्यन्वयः ॥ ९—१० ॥ राजाचेति विश्वामित्रवचनादित्यर्थसिद्धम् ॥ ११ ॥ उपविष्टान् तानितिशेषः ॥ १२ ॥ यज्ञसमृद्धिः समग्रता जातेतिशेषः । सादैवतैःसफलाकृताच । तिष्ठतुयज्ञः भवद्दर्शनमेवयज्ञफलमित्याह—अद्ययज्ञफलमिति ॥ १३—१४ ॥ द्वादशअहानिसमाहृतानिद्वादशाहं "राजाहस्सखिभ्यष्टच्" इतिटच् । "नसङ्ख्यादेः—" इत्यह्नादेशाभावः । द्वादशदिनान्यवशिष्टानियज्ञस्येतिमनीषिणऋत्विजआहुः । ततःभागार्थिनोदेवानिति द्वादशदिनान्तेसुत्याहोमोभविष्यतीत्यर्थः ॥ १५॥ प्रहृष्टेतिकुतूहलविशेषःसूच्यते ॥१६॥ इमावित्यादिश्लोकपञ्चकंव्याख्यातं ॥ १७—२३ ॥ तौ दशरथस्यपुत्राविति न्यवेदयदित्यर्थः ॥ २४ ॥

ति० यज्ञसमृद्धिः अङ्गवैकल्यराहित्यंसाद्गुण्यंच । अतएवसफलाकृता । इष्टिरितिशेषः ॥ १३ ॥ ति० दीक्षांकर्तव्यत्वेनाहुः । दीक्षायास्तावन्तिदिनान्यवशिष्टानिऋत्विजआहुः ॥ १५ ॥ इतिपञ्चाशस्सर्गः ॥ ५० ॥

[पा०] १ क. ग. प्रतिगृह्यच. २ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. सतांश्चाथ. ज. सतानितिमुनिःपृष्ट्वा. क. ग. सतांश्चापिमुनिर्दृष्ट्वा. घ. सतांश्चायमुनिश्रेष्ठान्. ख. मुनीन्दृष्ट्वा. ३ क. ख. सोपाध्यायपुरोहितः. ४ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. यथार्हमृषिभिस्सर्वैः. ख. यथान्यायंमुनिवरैः. घ. ज. यथान्यायमृषिस्सर्वैः. क. यथान्यायंमुनिवरान्. ५ घ. समागम्यप्रहृष्टवत्. ६ क. ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. भगवानास्तां. ७ ख. ग. ङ. च. छ. झ. ञ. मुनिपुंगवैः. ८ क—छ. झ. ञ. ट. मुपविष्टास्समन्ततः. ९ ङ. झ. दीक्षामाहुर्मनीषिणः. ङ. च. छ. ञ. शेषमाहुर्मनस्विनः. १० क. घ. प्रहृष्टवदनंतदा. ख. प्रहृष्टवदनस्तथा. झ. प्रहृष्टवचनस्तदा. ११ क. ततःपुनस्तंपप्रच्छ. १२ क.—ट. प्रयतोनृपः. १३ ङ. झ. ञ. गजतुल्यगती. १४ ङ—ञ. यदृच्छयेव. १५ घ. ज. ट. संप्राप्तौ. १६ एतदर्धपंचकं क. ख. ज. दृश्यते. च. छ. पुस्तकयोःप्रमाणेङ्गितचेष्टितैरित्यतःपरंदृश्यते. १७ ख. महाबलौ. १८ ख. घ. ज. ट. रूपेणेङ्गितचेष्टितैः. १९ ख. सर्वलक्षणसंपन्नौ, क. कस्यपुत्रौमुनिश्रेष्ठ, २० क. ङ, च, छ. झ. ञ. दमेयात्मा.

सिद्धाश्रमनिवासं च [1]राक्षसानां वधं तथा ॥ [2]तत्रागमनमव्यग्रं विशालायाश्च दर्शनम् ॥ २५ ॥
अहल्यादर्शनं चैव गौतमेन समागमम् ॥ महाधनुषि जिज्ञासां [3]कर्तुमागमनं तथा ॥ २६ ॥
एतत्सर्वं महातेजा जनकाय महात्मने ॥ निवेद्य विरराताथ विश्वामित्रो महामुनिः ॥ २७ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

विश्वामित्रेणशतानन्दंप्रतितन्मातुरहल्यायाःपत्यागौतमेनसौमनस्येनपरिपूजनकथनम् ॥ १ ॥ शतानन्देनरामंप्रतिविस्तरेणविश्वामित्रचरित्रकथनारंभः ॥ २ ॥ ब्रह्मपौत्रपौत्रेणविश्वामित्रेणराज्ञाकदाचनसहसेनयाभूसंचरणानुसारेणवसिष्ठाश्रमाभिगमनम् ॥ ३ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ हृष्टरोमा महातेजाः शतानन्दो महातपाः ॥ १ ॥
गौतमस्य सुतो ज्येष्ठस्तपसा द्योतितप्रभः ॥ रामसंदर्शनादेव परं विस्मयमागतः ॥ २ ॥
[4]स तौ निषण्णौ [5]संप्रेक्ष्य सुखासीनौ नृपात्मजौ ॥ शतानन्दो मुनिश्रेष्ठं विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ ३ ॥
[6]अपि ते मुनिशार्दूल मम माता यशस्विनी ॥ दर्शिता राजपुत्राय तपोदीर्घमुपागता ॥ ४ ॥
अपि रामे [7]महातेजा मम माता यशस्विनी ॥ वन्यैरुपाहरत्पूजां पूजार्हे सर्वदेहिनाम् ॥ ५ ॥
अपि रामाय कथितं [8]यथावृत्तं पुरातनम् ॥ मम मातुर्महातेजो [9]दैवेन दुरनुष्ठितम् ॥ ६ ॥
अपि कौशिक भद्रं ते गुरुणा मम संगता ॥ [10]माता मम मुनिश्रेष्ठ रामसंदर्शनादितः ॥ ७ ॥

सिद्धेत्यादित्रयः । अव्यग्रं रक्षस्सहस्रावृतेमार्गेनिर्भयागमनं ॥२५॥ जिज्ञासांसारासारपरीक्षां ॥२६—२७॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

अथाचार्यवैभवस्यज्ञेयत्वाभिप्रायेणविश्वामित्रचरित्रंप्रस्तौति—तस्यतद्वचनंइत्यादिभिःपञ्चदशभिःसर्गैः । तस्येत्यादिद्वौ । हृष्टरोमा संजातरोमाञ्चः । विस्मयमागतः अहोमहिमारामस्य यन्मेमाताकृतार्थीकृतेतिविस्मयंप्राप्तोभूदित्यर्थः ॥ १—२ ॥ निषण्णावित्यस्यविवरणं—सुखासीनाविति ॥३॥ स्वमातरिरामकृतानुग्रहस्यश्रुतस्यविस्मयावहतयापुनःपृच्छति—अपीत्यादि । अपिःप्रश्ने । ते त्वया । दीर्घतपउपागता पूर्वोक्तभस्मशायित्वादिलक्षणंतपःप्राप्ता । अनेनपाषाणीभूयस्थितेति पक्षोनवाल्मीकेः ॥ ४ ॥ रामे रामविषये । वन्यैः कन्दमूलफलादिभिः । अनेनपूर्वमपिवन्यैरेतस्यजीवनमितिगम्यते । सर्वदेहिनांपूजार्हइत्यनेन परत्वंव्यञ्जितं ॥ ५ ॥ हेमहातेजः विश्वामित्र । ममममातुर्विषये दैवेन इन्द्रेण विधिनावा । दुरनुष्ठितं दुरनुष्ठानरूपं । पुरातनंवृत्तं चरितं । यथा यथावत् । कथितंचापि कथितंकिं ॥ ६ ॥ गुरुणा पित्रा । इतः अस्मादुपस्थिताद्रामसंदर्शनात् । यद्वा रामसंदर्शनादितः रामसंदर्शनादिना । तृतीयार्थेतसिः । पूजा अपिशब्दार्थः ॥ ७ ॥

शि० विस्मयमागतः प्राप्तः । आसीदितिशेषः । एतेन रघुनाथशरीरशोभादेर्लौकिकविलक्षणत्वंध्वनितम् ॥२॥ **शि०** यशस्विनीत्यनेनपतिवेषोपिनानादरणीयइतिबुद्ध्यैवेन्द्रस्वीकारःकृतइतिध्वनितम् । तेनतस्याःपतिव्रताग्रणीत्वंव्यक्तं ॥४॥ **ति०** । ममगुरुणा ममातेत्यन्वयः । अत्रवारद्वयंममेतिप्रयोगःहर्षातिशयात् । रामसंदर्शनादितइत्यस्यगतशापेतिशेषः । आदिनापूजापादस्पर्शौ ॥७॥

[पा०] १ ख. राक्षसानांचतद्वधम्. २ ङ. झ. ट. तत्रागमन. ३ च. कर्तुमारोपणंतदा. क. ख. मारोपणंतथा. छ. ज. मागमनंतदा. ४ ङ. च. छ. झ. ञ. एतौनिषण्णौ. ५ ङ. च. छ. पुस्तकेषु. शतानन्दोनृपात्मजौ. सुखासीनौमुनिश्रेष्ठंइतिपाठक्रमो दृश्यते. ६ ख. घ. अपिसामुनिशार्दूल. ७ च. छ. ञ. महाभाग. ग. ट. महातेजो. ८ ङ. च. छ. झ. ञ. यद्वृत्तंतत्पुरातनम्. ९ ङ—ञ. देवेनदुरनुष्ठितम्. ट. देवेनयदनुष्ठितम्. ख. घ. दैवेनयदनुष्ठितम्. १० ग. ङ. च. छ. ञ. ममामाता.

अपि मे गुरुणा रामः पूजितः कुशिकात्मज ॥ इहागतो महातेजाः पूजां[1] प्राप्तो महात्मनः ॥ ८ ॥
अपि शान्तेन मनसा गुरुर्मे कुशिकात्मज ॥ इहागतेन रामेण [2]प्रयतेनाभिवादितः ॥ ९ ॥
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विश्वामित्रो महामुनिः ॥ प्रत्युवाच शतानन्दं वाक्यज्ञो[3] वाक्यकोविदम् ॥ १० ॥
नातिक्रान्तं मुनिश्रेष्ठ यत्कर्तव्यं कृतं मया ॥ संगता मुनिना पत्नी भार्गवेणेव रेणुका ॥ ११ ॥
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य [4]विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ शतानन्दो महातेजा रामं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥
स्वागतं ते नरश्रेष्ठ दिष्ट्या प्राप्तोसि राघव ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य महर्षिम[5]पराजितम् ॥ १३ ॥
[6]अचिन्त्यकर्मा तपसा ब्रह्मर्षि[7]रतुलप्रभः ॥ विश्वामित्रो [8]महातेजा वेत्स्ये[9]नं परमां गतिम् ॥ १४ ॥
नास्ति धन्यतरो राम त्वत्तोऽन्यो भुवि कश्चन ॥ गोप्ता कुशिकपुत्रस्ते येन तप्तं महत्तपः ॥ १५ ॥
[10]श्रूयतामभिधास्यामि कौशिकस्य महात्मनः ॥ यथाबलं [11]यथावृत्तं तन्मे निगदतः शृणु ॥ १६ ॥
[12]राजाऽभूदेष धर्मात्मा दीर्घकालम[13]रिन्दमः ॥ [14]धर्मज्ञः कृतविद्यश्च प्रजानां च हिते रतः ॥ १७ ॥
प्रजापतिसुतस्त्वासीत्कुशो नाम महीपतिः ॥ कुशस्य पुत्रो बलवान्कुशनाभः सुधार्मिकः ॥ १८ ॥
कुशनाभसुतस्त्वासीद्गाधिरित्येव विश्रुतः ॥ गाधेः पुत्रो महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ १९ ॥
विश्वामित्रो महातेजाः पालयामास मेदिनीम् ॥ बहुवर्षसहस्राणि राजा राज्यमकारयत् ॥ २० ॥
[15]कदाचित्तु महातेजा योजयित्वा [16]वरूथिनीम् ॥ अक्षौहिणीपरिवृतः परिचक्राम मेदिनीम् ॥ २१ ॥
नगराणि [17]च राष्ट्राणि सरितश्च [18]तथा गिरीन् ॥ आश्रमान्क्रमशो [19]रामं विचरन्नाजगाम ह ॥ २२ ॥
वसिष्ठस्याश्रमपदं [20]नानावृक्षसमाकुलम् ॥ नानामृगगणाकीर्णं सिद्धचारणसेवितम् ॥ २३ ॥
देवदानवगन्धर्वैः किंनरै[21]रुपशोभितम् ॥ [22]प्रशान्तहरिणाकीर्णं द्विजसङ्घनिषेवितम् ॥ २४ ॥

इह अस्मदाश्रमे। आगतः महातेजाः गुरुः। महात्मनः रामात्। पूजां अहल्यालाभरूपां। अपिप्राप्तः ॥ ८ ॥ शान्तेन कोपरहितेन। मनसा उपलक्षितोगुरुः। इह अस्मदाश्रमे। आगतेन। प्रयतेन मनस्सक्तिरूपयत्नवता। रामेण अभिवादितःकिं ॥ ९—१० ॥ नातिक्रान्तं मयासमयातिक्रमोनकृतः। समयेयत्कर्तव्यं तत्कृतं। तदेवाह—संगतेति। नातिक्रान्तमित्यस्यविवरणं—यत्कर्तव्यमिति। तस्यविवरणं—संगतेति। भार्गवेण जमदग्निना। रेणुका परशुराममातेवेतिभावः ॥ ११—१२ ॥ दिष्ट्या दैवयोगेन ॥ १३ ॥ विश्वामित्रंस्तौति—अचिन्त्येत्यादि। तपसाब्रह्मर्षिः तपसाप्राप्तब्रह्मर्षिभावः। परमांगतिं तवपरमहितप्रदं। वेत्सीत्यत्रकाकुरनुसन्धेया ॥ १४ ॥ एतदेवाह—नास्तीति। धन्यत्वेहेतुः—गोप्तेति। येन कुशिकपुत्रेण ॥ १५ ॥ बलं तपोबलं। यथा यादृशं। वृत्तं चरित्रंच। यथा यादृशं। तथा तत्सर्वं। मे मत्तः। शृणु ॥ १६—१७ ॥ कस्यराज्ञःपुत्रइत्यत्राह—प्रजापतीत्यादिश्लोकत्रयं ॥ १८—१९ ॥ पालयामासेत्यस्यविवरणं—बह्विति ॥ २० ॥ कदाचिदित्याद्यष्टौश्लोकाः। वरूथिनी चतुरङ्गबलं। योजयित्वा उपस्थाप्य ॥ २१—२३ ॥ प्रशान्तत्ववि-

---

ति० महातेजारामः मद्गुरोस्सकाशात्पूजांप्राप्य इहयज्ञभूमावागतइतिपृष्टस्यैवार्थस्यभङ्ग्यन्तरेणप्रश्नः ॥ ८ ॥ ति० शान्तेनमनसोपलक्षितोमेगुरुः। इहागतेन गौतमाश्रमेआगतेन। गौतमपूजितेनरामेणाभिवादितः। नतुमन्मातृदोषात्तिरस्कृतइति प्रश्नान्तरं। पूजाङ्गीकारवन्दनेअतिरस्कारचिह्नमितिभावः ॥ ९ ॥ ति० गोप्ता अस्त्रदानादिना ॥ १५ ॥ ती० बलं क्षत्रबलं। यथा

[पा०] १ क—ट. पूजांप्राप्य. २ ङ. च. छ. झ. ञ. पूजितेनाभिवादितः. घ. प्रयत्नेनाभि. ३ घ. वाक्यज्ञंवाक्यकोविदः. ४ क—घ. ज. विश्वामित्रस्यभाषितं. ५ क. च. ञ. मभिपूजितम्. ६ च. अचिन्त्यतपसायुक्तो. ७ ग. ङ. च. छ. झ. ञ. रमितप्रभ. ८ ख. महाभाग. क. च. छ. ञ. महाबाहो. ९ ङ. झ. ट. वेद्म्येनं. १० ख—छ. झ. ञ. श्रूयतांचापि. ११ ख. ङ. च. छ. झ. ञ. यथातत्वं. १२ ङ. च. छ. झ. ञ. राजासीदेष. १३ क. ख. घ. च. मरिंदम. १४ क. ख. सर्वज्ञः. १५ घ. कदाचित्समहातेजाः. १६ ग. षडङ्गिनीम्. १७ ख. घ. सराष्ट्राणि. १८ क. ख. च. छ. झ. ञ. महागिरीन्. १९ क. ख. घ—छ. झ. ञ. ट. राजा. २० ङ. ज. झ. ट. नानापुष्पलताद्रुमम्. क. ख. घ. नानापुष्पफलद्रुमम्. च. नानापक्षिलताद्भुतम्. छ. ञ. नानापक्षिलताद्रुमम्. २१ घ. रविसेवितम्. २२ क. ख. प्रकीर्णंद्विजसंघातैर्हरिणौघनिषेवितम्.

ब्रह्मर्षिगणसंकीर्णं देवर्षिगणसेवितम् ॥ तपश्चरणसंसिद्धैरग्निकल्पैर्महात्मभिः ॥ २५ ॥
[[1]संततं संकुलं श्रीमद्ब्रह्मकल्पैर्महात्मभिः] ॥ [2]अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्च शीर्णपर्णाशनैस्तथा ॥
फलमूलाशनैर्दान्तैर्जित[3]रोषैर्जितेन्द्रियैः ॥ २६ ॥
ऋषिभिर्वालखिल्यैश्च जपहोमपरायणैः ॥ अन्यैर्वैखानसैश्चैव समन्तादुपशोभितम् ॥ २७ ॥
वसिष्ठस्याश्रमपदं ब्रह्मलोकमिवापरम् ॥ ददर्श जयतां श्रेष्ठो विश्वामित्रो महाबलः ॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकपञ्चाशस्सर्गः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

वसिष्ठेनससैन्यस्यविश्वामित्रस्यातिथ्यायनिजहोमधेनुं शबलांप्रतिसोपस्करान्नसर्जननियोजनम् ॥ १ ॥

[4]स दृष्ट्वा परमप्रीतो विश्वामित्रो महाबलः ॥ [5]प्रणतो विनयाद्वीरो वसिष्ठं जपतांवरम् ॥ १ ॥
स्वागतं तव चेत्युक्तो वसिष्ठेन महात्मना ॥ आसनं चास्य भगवान्वसिष्ठो व्यादिदेश ह ॥ २ ॥
उपविष्टाय च तदा विश्वामित्राय धीमते ॥ यथान्यायं [6]मुनिवरः [7]फलमूलमुपाहरत् ॥ ३ ॥
[8]प्रतिगृह्य च तां पूजां वसिष्ठाद्राजसत्तमः ॥ तपोग्निहोत्रशिष्येषु कुशलं पर्यपृच्छत ॥ ४ ॥
विश्वामित्रो महातेजा वनस्पतिगणे [9]तथा ॥ सर्वत्र कुशलं [10]चाह वसिष्ठो राजसत्तमम् ॥ ५ ॥
सुखोपविष्टं राजानं विश्वामित्रं महातपाः ॥ पप्रच्छ जपतां श्रेष्ठो वसिष्ठो ब्रह्मणः सुतः ॥ ६ ॥
कच्चित्ते कुशलं राजन्कच्चिद्धर्मेण रञ्जयन् ॥ प्रजाः [11]पालयसे वीर राजवृत्तेन धार्मिक ॥ ७ ॥
कच्चित्ते [12]संभृता भृत्याः कच्चित्तिष्ठन्ति शासने ॥ कच्चित्ते विजिताः सर्वे रिपवो रिपुसूदन ॥ ८ ॥
[13]कच्चिद्बलेषु कोशेषु मित्रेषु च परंतप ॥ कुशलं ते नरव्याघ्र [14]पुत्रपौत्रे [15]तवानघ ॥ ९ ॥

शेषणाय पुनर्हरिणोपादानं ॥ २४—२५ ॥ अब्भक्षैः अम्मात्रभक्षैः । दान्तैर्नियतमनस्कैः ॥ २६ ॥ वालखिल्याः ब्रह्मणोवालजाऋषयः । वैखानसाः तन्नखजाः "येनखास्तेवैखानसाः । येवालास्तेवालखिल्याः" इतिश्रुतेः । वसिष्ठाश्रमवैभववर्णनं एवंभूतेनापिसंमानितोविश्वामित्रइतितस्यवैभवकथनार्थं ॥ २७—२८ ॥ इति गोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

विश्वामित्रसंमानंद्विपञ्चाशे—सदृष्ट्वेत्यादि । वसिष्ठंदृष्ट्वा प्रणतः प्रणनाम ॥ १ ॥ उक्तः ऊचे । व्यादिदेश दापयामासेत्यर्थः ॥ २ ॥ उपविष्टायेत्यादिचत्वारः । फलमूलमिति "जातिरप्राणिनां" इत्येकवत्त्वं ॥ ३—४ ॥ राजसत्तमं प्रतीतिशेषः ॥ ५—६ ॥ कच्चिदित्यादित्रयः कच्चिदितिकामप्रवेदनेऽव्ययं । "कच्चित्कामप्रवेदन" इत्यमरः । तवकुशलंममेप्सितमित्यमुमर्थंद्योतयति । राजवृत्तेन चतुर्विधेन । उपलक्षितः । यथाहुः "न्यायेनार्जनमर्थस्यवर्धनंपालनंतथा । सत्पात्रेप्रतिपत्तिश्चराजवृत्तंचतुर्विध" इति ॥ ७ ॥ संभृताः पोषिताः । तिष्ठन्तीतिशेषः ॥ ८ ॥ बलेषु-चतुरङ्गबलेषु । कोशेषु अर्थसमूहेषु पुत्रपौत्रइति गवा-

---

यादृशं । वृत्तं तपोरूपं । **ति०** तत्वं ब्रह्मर्षित्वंच ॥१६॥ **ति०** ज्ञानमात्राधिकृतानारदाद्यादेवलोकसंचारिणोदेवर्षयः । ज्ञानकर्मोभयाधिकृताब्रह्मर्षयोभूप्रतिष्ठाः । **शि०** अग्निकल्पैः अग्निंकल्पयन्तिप्रतिदिनंविधिनास्थापयन्तितेअग्निहोत्रिणइतियावत् । तैः ॥२५॥ **शि०** श्रीमद्ब्रह्मकल्पैः श्रीमन्तोयेब्रह्म वेदंकल्पयन्ति वेदशाखाविभागकर्तारइतियावत् । तैः ॥ २६ ॥ इत्येकपञ्चाशस्सर्गः ॥५१॥

[पा०] १ इदमर्धं ख—ट. दृश्यते. २ घ. अग्निभक्षैः. ३ ङ. झ. जितदोषैः. ४ ङ—ट. तंदृष्ट्वा. ५ क. ख. प्रणम्य. ६ क. ख. मुनिश्रेष्ठः. घ. ऋषिवरः. ७ क. ख. घ. फलमूलान्युपाहरत्. ८ घ—छ. झ. ञ. प्रतिगृह्यतु. ९ ग—ञ. तदा. १० ङ. च. छ. झ. ञ. प्राह. ११ घ—ञ. पालयसेराजन्. १२ ग. ट. सुभृताः. १३ क. ख. घ. द्बलेचकोशेच. ज. द्बलेवाकोशेवा. १४ घ. ज. पुत्रेपौत्रे. १५ ङ—ट. तथानघ.

सर्वत्र कुशलं राजा वसिष्ठं[1] प्रत्युदाहरत् ॥ विश्वामित्रो महातेजा वसिष्ठं विनयान्वितः[2] ॥ १० ॥
कृत्वोभौ[3] सुचिरं कालं धर्मिष्ठौ[4] ताः कथाश्शुभाः[5] ॥ मुदा परमया युक्तौ प्रीयेतां तौ परस्परम् ॥ ११ ॥
ततो वसिष्ठो भगवान्कथान्ते रघुनन्दन ॥ विश्वामित्रमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥ १२ ॥
आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि बलस्यास्य महाबल ॥ तव चैवाप्रमेयस्य यथार्हं संप्रतीच्छ मे ॥ १३ ॥
सत्क्रियां[6] हि[7] भवानेतां प्रतीच्छतु[8] मयोद्यताम्[9] ॥ राजा[10] त्वमतिथिश्रेष्ठः पूजनीयः प्रयत्नतः ॥ १४ ॥
एवमुक्तो वसिष्ठेन विश्वामित्रो महामतिः[11] ॥ कृतमित्यब्रवीद्राजा प्रियवाक्येन[12] मे त्वया ॥ १५ ॥
फलमूलेन भगवन्विद्यते यत्तवाश्रमे ॥ पाद्येनाचमनीयेन भगवद्दर्शनेन च ॥ १६ ॥
सर्वथा[13] च[14] महाप्राज्ञ पूजार्हेण सुपूजितः ॥ गमिष्यामि[15] नमस्तेस्तु मैत्रेणेक्षस्व चक्षुषा ॥ १७ ॥
एवं ब्रुवन्तं राजानं वसिष्ठः पुनरेव हि ॥ न्यमन्त्रयत धर्मात्मा पुनः पुनरुदारधीः ॥ १८ ॥
बाढमित्येव गाधेयो वसिष्ठं प्रत्युवाच ह ॥ यथा प्रियं भगवतस्तथाऽस्तु मुनिसत्तम[16] ॥ १९ ॥
एवमुक्तो[17] महातेजा वसिष्ठो जपतां वरः ॥ आजुहाव ततः प्रीतः कल्माषीं धूतकल्मषः[18] ॥ २० ॥
एह्येहि शबले क्षिप्रं शृणु चापि वचो मम ॥ सबलस्यास्य राजर्षेः कर्तुं व्यवसितोऽस्म्यहम् ॥
भोजनेन महार्हेण सत्कारं संविधत्स्व मे ॥ २१ ॥
यस्य यस्य यथाकामं षड्रसेष्वभिपूजितम् ॥ तत्सर्वं कामधुक्[19] क्षिप्रमभिवर्ष[20] कृते मम ॥ २२ ॥
रसेनान्नेन पानेन लेह्यचोष्येण संयुतम् ॥ अन्नानां[21] निचयं सर्वं सृजस्व शबले त्वर[22] ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

श्वप्रभृतित्वादेकवत्त्वं ॥ ९ ॥ सर्वत्र वसिष्ठपृष्टसर्वविषयइत्यर्थः । वसिष्ठं धनिकं ॥१०॥ ताःकथाः अन्योन्यकुशलप्रश्नोत्तररूपाः । प्रीयेतां अप्रीणयतां ॥११॥ ततइत्यादित्रयः । प्रहसन्निव प्रसन्नमुखइत्यर्थः ॥१२॥ संप्रतीच्छ प्रतिगृहाण ॥ १३ ॥ उद्यतांचिकीर्षितां ॥ १४ ॥ एवमितित्रयः । प्रियवाक्येन आतिथ्यंकरिष्यामीत्यनेनवचनेन । आतिथ्यंकृतं ॥ १५ ॥ तवाश्रमेयद्विद्यते तेनफलमूलेनसुपूजितइत्यन्वयः । पूजार्हेण त्वयेतिशेषः । मैत्रेण स्नेहयुक्तेन । मत्वर्थीयाजन्तः ॥ १६—१७ ॥ एवंब्रुवन्तमितिद्वौ । पुनःन्यमन्त्रयत भोजनार्थंप्रार्थनमकरोत् । पुनःपुनरित्यत्र न्यमन्त्रयतेत्यनुषज्यते । बहुशःप्रत्युत्तरेपि पुनःपुनर्न्यमन्त्रयतेत्यर्थः ॥ १८ ॥ गाधेयः गाधिपुत्रः । बाढमित्यस्यैवविवरणं यथेति ॥ १९ ॥ कल्माषीं चित्रवर्णां । शबलामितियावत् । "चित्रंकिर्मीरकल्माष–"इत्यमरः ॥२०॥ एहीतिसार्धश्लोकः । सबलस्यास्यराजर्षेःसत्कारंकर्तुं व्यवसितोस्मि । संविधत्स्व तदुपयोगिवस्तुजातंसंपादय ॥ २१ ॥ षड्रसेषु यद्यस्ययस्य अभिपूजितं अभिमतं । तत्सर्वं यथाकामं ममकृते अभिवर्षेत्यन्वयः । " अर्थेकृतेचतादर्थ्येनिपातद्वयमव्ययं " इतिनिघण्टुः ॥२२॥ रसेन रसायनभेदेन । अन्नेन भक्ष्येण शष्कुलीलाजादिना । पानेन पेयेन पानकरसादिना । लेह्य-

---

ति॰ एकोवसिष्ठशब्दोवरिष्ठवाची । **शि॰** आवशिष्टं अतिकान्तिमन्तं । विनयान्वितं विनयो विश्वामित्रकर्तृकविनम्रता । अन्वितःप्राप्तःयस्यैतं । आवशिष्टशब्दःआङ्पूर्वककान्त्यर्थकवशधातुप्रकृतिकः औणादिकथन्प्रत्ययान्तः ॥ १० ॥ **मुनिभा॰** कृतमित्येतत्पदंराजपदादुपरि वाक्यादौनिवेश्यं । वसिष्ठेनैवमुक्तोमहामतिर्विश्वामित्रो राजा कृतं वाक्येनमेपूजात्वयाकृतैवेत्यब्रवीत् ॥ १५ ॥ इतिद्विपञ्चाशस्सर्गः ॥ ५२ ॥

[**पा॰**] १ ट. वशिष्ठं. २ ङ. च. ज. झ. ट. विनयाम्वितम्. ३ ङ. च. छ. झ. ञ. कृत्वातौ. ४ ख. घ. ज. धर्मिष्ठौतौ. ५ क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. कथास्तदा. ६ क. घ. सत्क्रियांतु. ७ क. महतींत्वेतां. ख. घ. ज. ट. हिभवांस्त्वेतां. ८ क. प्रतीच्छत्वं. ९ ङ. झ. ञ. ट. मयाकृताम्. १० क. ख. घ—ट. राजंस्त्वमतिथि. ११ च. घ.—छ. झ. महामुनिः. १२ ख.—ञ. पूजावाक्येन. १३ ज. सर्वदा. १४ ख. सुमहाप्राज्ञ. १५ झ. नमस्तेऽस्तुगमिष्यामि. १६ ग. ङ. च. छ. झ. ञ. मुनिपुङ्गव. १७ ङ. च. छ. झ. ञ. एवमुक्तस्तथातेन. १८ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. धूतकल्मषाम्. १९ ख—ट. कामधुग्दिव्ये. २० ग. ज. प्रवर्षस्वकृतेमम. २१ ग. ज. ट. अन्नाद्यनिचयं. २२ ज. ट. शबलेत्विह.

त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

शबलाकल्पितविविधान्नभोजनेनपरिजनैःसहपरितोषमुपगतवताविश्वामित्रेणवसिष्ठंप्रतिप्रतिनिधितयाबहुगोधनधानादि-स्वीकारेण शबलादानप्रार्थनेपिवसिष्ठेनतदनङ्गीकरणम् ॥ १ ॥

एवमुक्ता वसिष्ठेन शबला शत्रुसूदन ॥ विदधे कामधुक्कामान्यस्य[1]यस्य यथेप्सितम् ॥ १ ॥
इक्षून्[2]मधूंस्तथा लाजान्मैरेयांश्च वरासवान् ॥ पा[3]नानि च महार्हाणि भक्ष्यांश्चोच्चाव[4]चांस्तथा ॥ २ ॥
उष्णाढ्यस्यौ[5]दनस्यात्र राशयः पर्वतोपमाः ॥ [6]मृष्टान्नानि च सूपाश्च दधिकुल्यास्तथैव च ॥ ३ ॥
नानास्वादुरसानां च [7]षाँडवानां तथैव च ॥ [8]भाजनानि [9]सुपूर्णानि गौडानि च सहस्रशः ॥ ४ ॥
सर्वमासीत्सुसंतुष्टं हृष्टपुष्ट[10]जनायुतम् ॥ विश्वामित्र[11]बलं राम वसिष्ठे[12]नातितर्पितम् ॥ ५ ॥
[13]विश्वामित्रोऽपि [14]राजर्षिर्हृष्टः पुष्टस्तदाऽभवत् ॥ [15]सान्तःपुरवरो राजा सब्राह्मण[16]पुरोहितः ॥ ६ ॥
सामात्यो मन्त्रिसहितः सभृत्यः पूजितस्तदा ॥ युक्तः [17]परमहर्षेण वसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥
पूजितोऽहं त्वया ब्रह्मन्पूजार्हेण सुसत्कृतः ॥ श्रूयतां[18]मभिधास्यामि वाक्यं वाक्यविशारद ॥ ८ ॥
गवां शतसहस्रेण दीयतां शबला मम ॥ ९ ॥
रत्नं[19] हि भगवन्नेतद्रत्नहारी च पार्थिवः ॥ तस्मान्मे शबलां देहि ममैषा धर्मतो द्विज ॥ १० ॥

चोष्येण लेह्येन जिह्वास्वाद्येनक्षौद्रादिना । चोष्येण अधरपुटग्राह्येणदध्यादिनाच । समन्वितं "सर्वोद्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति" इत्येकवद्भावः । अन्नानां शाल्यन्नादीनां । निचयं राशिं । अनेनभक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यपेयखाद्यरूपषड्विधाभ्यवहारादर्शिताः ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

कामधेनुप्रार्थनंत्रिपञ्चाशे—एवमुक्तेत्यादि । यस्ययस्ययथेप्सितं तथा कामान् काङ्क्षितान् । विदधे ॥ १ ॥ उक्तमेवप्रपञ्चयति—इक्षूनित्यादि । मधूनितिपुँल्लिङ्गत्वमार्षं । मैरेयाः मद्यविशेषाः मैरेयाख्यानित्यर्थः । "मैरेयमासवोधात्रीधातकीगुडवारिभिः" इतिवैजयन्ती । पानानि पानकादीनि । भक्ष्यान् अपूपविशेषान् । उच्चावचात् नानाप्रकारान् । "उच्चावचंनैकभेदं" इत्यमरः । विदधइत्यनुषज्यते ॥२॥ आसन्निति शेषः । मृष्टान्नानि इष्टान्नानि पायसभेदाइतियावत् ॥ ३ ॥ नानाविधाःस्वाद्वोरुच्याःरसाःमाधुर्यादयोयेषांतेषां । षाडवाः षड्रसविकृताःभक्ष्यविशेषाः । शैषिकोण् । तेषांपूर्णानि तैःपूर्णानीत्यर्थः । "पूरणगुण–" इत्यादिना तृतीयार्थेषष्ठी । गौडानि गुडविकाराः । अत्राप्यासन्निति शेषः ॥ ४ ॥ पूर्वमेवहृष्टपुष्टजनायुतंविश्वामित्रबलंसर्वं सुसंतुष्टमासीदित्यन्वयः ॥ ५ ॥ हृष्टः आदरेण । पुष्टः भोजनादिना ॥ ६ ॥ अमात्याः कर्मणिसहायाः । मन्त्रिणः मन्त्रसहायाः ॥ ७ ॥ पूजार्हेण अस्मदादिभिरिति शेषः । पूजितः बहूकृतः । सुसत्कृतः आतिथ्येनसत्कृतः ॥ ८ ॥ शतसहस्रेण निष्क्रयभूतेन । अर्धम् ॥ ९ ॥ हि यस्मात् । एतत्रत्नं स्वजातिश्रेष्ठं । "रत्नंस्वजातिश्रेष्ठेपि" इत्यमरः । यतःपार्थिवोर-

---

ति० दधिकुल्याइत्युपलक्षणंदुग्धादेरपि ॥ ३ ॥ कत० खाण्डवानां भक्ष्यविशेषाणां । शेषेषष्ठी । तैःपूर्णानि । भोजनानि भोजनपात्राणि । गौडानि राजतानि । आसन्निति शेषः । "रजतेगुडः" इत्यभिधानं ॥ ४ ॥ शि० सर्वनाम्नामुद्देश्यविधेयान्यतर-

[पा०] १ क. ग. ङ. छ. झ. ञ. ट. यस्येप्सितंयथा. ख. यस्ययथेप्सितान्. च. यस्येप्सितान्यथा. घ. यस्येप्सितंतथा. २ ग. मधुरसांल्लाजान्. ३ क. महार्हाणिचपानानि. ४ ङ. च. छ. झ. ञ. वचानपि. घ. वचांस्तदा. ५ क. ख. दनस्यापि घ. दनस्यास्य. ६ क. ख. ग. च. छ. ञ. मृष्टान्नानिचसूपांश्च. घ. मृष्टान्यन्नानिपूपांश्च. ७ ख. ग. घ. च. ज. षड्रसानांतथैवच. ङ. छ. झ. ञ. ट. खाण्डवानां. ८ ङ. च. झ. ञ. ट. भोजनानि. ९ घ. च. सुवर्णानि. १० क—घ. जनाकुलम्. ११ क. ख. बलंसर्वं. १२ ख. ग. घ. नाभितर्पितम्. ङ—ट. नसुतर्पितम्. १३ ङ. च. छ. झ. ञ. विश्वामित्रोहि. १४ ख. ग. ज. स्तुष्टःपुष्ट. १५ क. घ. सान्तःपुरचरो. १६ ख. ग. पुरोगमः. १७ क. घ—छ. ञ. परेणहर्षेण. १८ घ. चाभिधास्यामि. १९ घ. रत्नंचभगवन्.

एवमुक्तस्तु भगवान्वसिष्ठो [1]मुनिसत्तमः ॥ विश्वामित्रेण धर्मात्मा प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ ११ ॥
नाहं शतसहस्रेण नापि कोटिशतैर्गवाम् ॥ [2]राजन्दास्यामि शबलां राशिभी रजतस्य वा ॥ १२ ॥
न परित्यागमर्हेयं मत्सकाशादरिन्दम ॥ [3]शाश्वती शबला मह्यं कीर्तिरात्मवतो यथा ॥ १३ ॥
अस्यां हव्यं च कव्यं च प्राणयात्रा तथैव च ॥ आयत्तमग्निहोत्रं च [4]बलिर्होमस्तथैव च ॥ १४ ॥
स्वाहाकारवषट्कारौ विद्याश्च विविधास्तथा ॥ [5]आयत्तमत्र राजर्षे सर्वमेतन्न संशयः ॥ १५ ॥
सर्वस्वमेतत्सत्येन मम तुष्टि[6]करी सदा ॥ कारणैर्बहुभी राजन्न दास्ये शबलां तव ॥ १६ ॥
वसिष्ठेनैवमुक्तस्तु विश्वामित्रोऽ[7]ब्रवीत्ततः ॥ संरब्धतरमत्यर्थं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १७ ॥
हैरण्य[8]कक्ष्याग्रैवेयान्सुवर्णाङ्कुशभूषितान् ॥ ददामि कुञ्जराणां ते सहस्राणि चतुर्दश ॥ १८ ॥
हैरण्यानां [9]रथानां ते श्वेताश्वानां चतुर्युजाम् ॥ [10]ददामि ते शतान्यष्टौ [11]किङ्किणीकविभूषितान् ॥ १९ ॥
हयानां देशजातानां कुलजानां महौजसाम् ॥ सहस्रमेकं दश च [12]ददामि तव सुव्रत ॥ २० ॥
नानावर्णविभक्तानां [13]वयस्स्थानां तथैव च ॥ ददाम्येकां गवां कोटिं शबला दीयतां मम ॥ २१ ॥
यावदिच्छसि [14]रत्नं वा हिरण्यं वा द्विजोत्तम ॥ [15]तावद्ददामि तत्सर्वं [16]शबला दीयतां मम ॥ २२ ॥
एवमुक्तस्तु भगवान्विश्वामित्रेण धीमता ॥ न दास्यामीति शबलां प्राह राजन्कथंचन ॥ २३ ॥
[17]एतदेव हि मे रत्नमेतदेव हि मे धनम् ॥ [18]एतदेव हि [19]सर्वस्वमेतदेव हि जीवितम् ॥ २४ ॥
दर्शश्च पूर्णमासश्च [20]यज्ञाश्चैवाप्तदक्षिणाः ॥ एतदेव हि मे राजन्विविधाश्च क्रियास्तथा ॥ २५ ॥

त्नहारी तस्माद्धर्मतः न्यायतः । ममैषा मेदेहीत्यन्वयः ॥ १० ॥ एवमित्यादिषट् ॥ ११—१२ ॥ परित्यागं विश्लेषं । प्राप्तुंनार्हा । आत्मवतः मनस्विनः । कीर्तिरिव । मह्यं मम । शबला शाश्वती नित्यसंबन्धा ॥ १३ ॥ हव्यं देवार्थं । कव्यं पित्रर्थं । प्राणयात्रा प्राणाग्निहोत्रं । अग्निहोत्रं सायंप्रातःकर्तव्योहोमविशेषः । बलिः भूतबलिः । होमः दर्शपूर्णमासादिः । एतत्सर्वं अस्यांआयत्तं एतदधीनं ॥ १४ ॥ स्वाहाकारः स्वाहेतिमन्त्रः । वषट्कारो वषडितिमन्त्रः । विविधाविद्याः वेदाद्याश्च । अस्यामायत्ताः एतत्पयआदिप्राशनेनचित्तशुद्धेःप्राणतृप्तेर्देहबलादेश्चसाध्यत्वात्तदेकमूलत्वं । अत्रार्थे नसंशयः ॥ १५ ॥ सत्येनवदामीत्यर्थः । कारणैः उक्तैरनुक्तैश्च ॥ १६ ॥ संरब्धतरं अत्यन्ताभिनिवेशयुक्तं ॥ १७ ॥ हैरण्यानि हिरण्मयानि कक्ष्याग्रैवेयाणियेषांते । कक्ष्या मध्यबन्धनार्थारज्जुः । "कक्ष्याप्रकोष्ठेहर्म्यादेःकाञ्च्यांमध्येभबन्धने "इत्यमरः । ग्रैवेयाणि ग्रीवाबन्धनरज्जवः । "ग्रीवाभ्योण्च" इतिचाडञ् । सहस्राणीत्यस्यपुंल्लिङ्गविशेषणमार्षं ॥ १८ ॥ चतुर्युजां चतुर्भिरश्वैर्युक्तानां । गमकत्वात्समासः । सङ्ख्यानियमपरत्वान्नपुनरुक्तिः । किङ्किणीकैर्विभूषितान् ॥ १९ ॥ देशाःकांभोजबाह्लीकादयः । कुलजानां गन्धर्वकुलजातानां । "गन्धर्वकुलजातस्त्वं " इतिपुराणवचनात् ॥ २० ॥ नानावर्णैःविभक्तानां अन्योन्यविलक्षणानां ॥ २१ ॥ यावत्प्रमाणमिच्छसि तावत्प्रमाणंसर्वंददामि ॥ २२ ॥ हेराजन् शबलांनदास्यामीत्यन्वयः ॥ २३ ॥ एतदित्या-

---

लिङ्गतेतिसिद्धान्तात्एतदित्येतच्छब्दस्यनपुंसकत्वं ॥ १० ॥ ति० होमो वैश्वदेवादिः । स्वाहाकारवषट्कारौ तत्साध्ययज्ञौ ॥ १४ ॥ ति० किङ्किणीकविभूषितानिति षष्ठ्यर्थेद्वितीया । रथानांविशेषणमेतत् ॥ १९ ॥ इतित्रिपञ्चाशस्सर्गः ॥ ५३ ॥

[पा०] १ ङ. च. छ. झ. ञ. मुनिपुङ्गवः. २ घ. इमांदास्यामि. ग. नाहंदास्यामि. ३ ख. शबलाशाश्वती. ४ क. ख. ग. बलिहोम. ५ घ. आयत्तंमम. ६ ख. ङ. झ. करीतथा. ७ क. ख. ब्रवीद्वचः. ङ. च. झ. ट. ब्रवीत्तदा. ८ झ. कक्षाग्रैवेयान्. ९ ग. ङ. च. झ. ट. रथानांच. १० ज. दास्यामिते. ११ झ. किङ्किणीशत. १२ ज. ट. दास्यामितव. १३ क. ख. सवत्सानां. १४ ङ. च. छ. झ. ञ. रत्नानि. १५ क. ख. तावद्दास्यामि. १६ ङ. च. झ. ञ. दीयतांशबलामम. १७ क. ङ. ज. एतदेवहिमेसर्वं. १८ एतदेवहिसर्वस्वं. दर्शश्चपूर्णमासश्च. इत्यर्धयोः ज. पुस्तकेव्युत्क्रमोदृश्यते. १९ ज. मेरत्नं. २० च. यज्ञश्चैवसदक्षिणः.

अदोमूलाः क्रियाः सर्वा मम राजन्न संशयः ॥ बहुना किं प्रलापेन न दास्ये कामदोहिनीम् ॥२६॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

विश्वामित्रभटैर्बलात्काल्यमानयाशबलया वसिष्ठनिकटमेत्यसरोदनंशोचनम् ॥ १ ॥ वसिष्ठचोदनयाशबलोत्सृष्टभटैर्विश्वामित्रसेनानिरसनेरुष्टेनतेनास्त्रतेजसा तत्सेनायादूरोत्सारणम् ॥ २ ॥

कामधेनुं वसिष्ठोपि यदा न त्यजते मुनिः ॥ तदास्य शबलां राम विश्वामित्रोन्वकर्षत ॥ १ ॥
नीयमाना तु शबला राम राज्ञा महात्मना ॥ दुःखिता चिन्तयामास रुदन्ती शोककर्शिता ॥ २ ॥
परित्यक्ता वसिष्ठेन किमहं सुमहात्मना ॥ याऽहं राजभटैर्दीना ह्रियेयं भृशदुःखिता ॥ ३ ॥
किं मयाऽपकृतं तस्य महर्षेर्भावितात्मनः ॥ यन्मामेनागसं भक्तामिष्टां त्यजति धार्मिकः ॥ ४ ॥
[इति सा चिन्तयित्वा तु विनिश्वस्य पुनःपुनः ॥ जगाम वेगेन तदा वसिष्ठं परमौजसम्] ॥ ५ ॥
निर्धूय तांस्तदा भृत्याञ्शतशः शत्रुसूदन ॥ जगामानिलवेगेन पादमूलं महात्मनः ॥ ६ ॥
शबला सा रुदन्ती च क्रोशन्ती चेदमब्रवीत् ॥ वसिष्ठस्याग्रतः स्थित्वा मेघदुन्दुभिराविणी ॥ ७ ॥
भगवन्किं परित्यक्ता त्वयाऽहं ब्रह्मणः सुत ॥ यस्माद्राजभृता मां हि नयन्ते त्वत्सकाशतः ॥ ८ ॥
एवमुक्तस्तु ब्रह्मर्षिरिदं वचनमब्रवीत् ॥ शोकसंतप्तहृदयां स्वसारमिव दुःखिताम् ॥ ९ ॥
न त्वां त्यजामि शबले नापि मेऽपकृतं त्वया ॥ एष त्वां नयते राजा बलान्मत्तो महाबलः ॥ १० ॥
न हि तुल्यं बलं मह्यं राजा त्वद्य विशेषतः ॥ बली राजा क्षत्रियश्च पृथिव्याः पतिरेव च ॥ ११ ॥
इयमक्षौहिणी पूर्णा सवाजिरथसंकुला ॥ हस्तिध्वजसमाकीर्णा तेनासौ बलवत्तरः ॥ १२ ॥

दित्रयं ॥ २४—२५ ॥ अदोमूलाः एतन्मूलाः । प्रलापेन भवतइतिशेषः । कामान्दोग्धुंशीलमस्त्यस्या इतिकामदोहिनीं "सुप्यजातौ" इतिणिनिः ॥ २६ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

अथबलात्कारकुपितवसिष्ठप्रहितकामधेनोर्बलसृष्टिश्चतुःपञ्चाशे—कामधेनुमित्यादिदशकं ॥१—२॥ ह्रियेयं कर्मणिसंप्रश्नेलिङ् । कथमपिह्रियेयमित्यर्थः । भृशदुःखिता भृशंदुःखिता । वृत्तिविषयेमकारलोपोभृशमादिमान्ताव्ययस्येष्यते ॥ ३—६ ॥ क्रोशन्ती आर्तस्वरंकुर्वन्ती ॥७॥ राजभृताः राजभटाः । त्वत्सकाशतः त्वत्समीपतः ॥८—९ ॥ मत्तः मत्सकाशात् ॥ १० ॥ मह्यं मम । तर्हितपोबलेनकिमितिनदण्ड्यते तत्राह—राजात्वद्यविशेषतइति । राजातपोबलेन नदण्ड्यइत्यर्थः ॥ ११ ॥ इयमित्यादिपञ्च । सवाजि-

ति० राजभृतैः राजसेवकैः ॥ ३ ॥ ति० दृष्ट्वा ज्ञात्वापि ॥ ४ ॥ ति० रोदनमश्रुपातः । क्रोशनमार्तशब्दः । रुदन्त्यैव ऋषिसमीपगमनं रुदन्त्यैवच कथनमित्येतदर्थंद्विःरुदन्तीति । शि० क्रोशन्ती हेऋषेइत्याह्वानंकुर्वती । रुदन्ती स्वरोदनहेतुककरुणोत्पादनेनान्यानपिरोदयन्तीच ॥७॥ ति० मत्तः अविवेकी ॥१०॥ ती० हस्तिध्वजाः हस्तिपुस्थिताध्वजाः तैस्समाकीर्णा ॥ १२ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. घ—छ. झ. ञ. अतोमूलाः. ज. ततोमूलाः. २ च. झ. रुदती. ३ झ. ञ. ट. राजभृतैर्दीना ह्रियेयं. क. घ. ङ. च. ज. राजभृतैर्दीनाह्रियेयं. ख. दीनाबद्धापाशसुपीडिता. ४ ख. घ. मनागसीं. ५ क. ङ. च. झ. ञ. दृष्ट्वाभक्तांत्यजति. ६ अयंश्लोकः क—ट. दृश्यते. ७ ख. घ. ङ. झ. संचिन्तयित्वातु. ८ ख. ट. निश्वस्यच. ९ क. ख. मुहुर्मुहुः. १० घ. मुनिमब्रवीत्. ११ ख. ग. ज. वसिष्ठस्याभितः. १२ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. रुदन्तीमेघनिस्वना. १३ ख. ङ. च. झ. ञ. द्राजभटाः. १४ ग. ट. नयन्ति. १५ घ. बलोन्मत्तो. १६ क. ज. ट. तुल्यबलं. ग. तुल्यबलंकामं. १७ ख. राज्ञानेनविशेषतः. १८ क. ख. सबलीक्षत्रियोराजा. १९ क. पतिरीश्वरः. २० ञ. सेना. २१ ख. घ—ञ. गजवाजिरथाकुला. क. रथकुञ्जरा. २२ ङ. च. छ. झ. ञ. बलवत्तमः.

एवमुक्ता वसिष्ठेन प्रत्युवाच विनीतवत् ॥ वचनं वचनज्ञा सा ब्रह्मर्षिमतुलप्रभम् ॥ १३ ॥
न बलं क्षत्रियस्याहुर्ब्राह्मणो बलवत्तरः ॥ ब्रह्मन्ब्रह्मबलं दिव्यं क्षत्रात्तु बलवत्तरम् ॥ १४ ॥
अप्रमेयबलं तुभ्यं न त्वया बलवत्तरः ॥ विश्वामित्रो महावीर्यस्तेजस्तव दुरासदम् ॥ १५ ॥
नियुङ्क्ष्व मां महातेजस्त्वद्ब्रह्मबलसंभृताम् ॥ तस्य दर्पबलं यत्तन्नाशयामि दुरात्मनः ॥ १६ ॥
इत्युक्तस्तु तया राम वसिष्ठस्तु महायशाः ॥ सृजस्वेति तदोवाच बलं परबलारुजम् ॥ १७ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुरभिः साऽसृजत्तदा ॥ १८ ॥
तस्या हुंभारवोत्सृष्टाः पप्लवाः शतशो नृप ॥ नाशयन्ति बलं सर्वं विश्वामित्रस्य पश्यतः ॥ १९ ॥
बलं भग्नं ततो दृष्ट्वा रथेनाक्रम्य कौशिकः ॥ स राजा परमक्रुद्धः क्रोधविस्फारितेक्षणः ॥
पप्लवान्नाशयामास शस्त्रैरुच्चावचैरपि ॥ २० ॥
विश्वामित्रार्दितान्दृष्ट्वा पप्लवाञ्शतशस्तदा ॥ भूय एवासृजत्कोपाच्छकान्यवनमिश्रितान् ॥ २१ ॥
तैरासीत्संवृता भूमिः शकैर्यवनमिश्रितैः ॥ प्रभावद्भिर्महावीर्यैर्हेमकिञ्जल्कसन्निभैः ॥ २२ ॥
दीर्घासिपट्टसधरैर्हेमवर्णाम्बरावृतैः ॥ निर्दग्धं तद्बलं सर्वं प्रदीप्तैरिव पावकैः ॥ २३ ॥
ततोऽस्त्राणि महातेजा विश्वामित्रो मुमोच ह ॥ तैस्तैर्यवनकाम्भोजाः पप्लवाश्चाकुलीकृताः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

पुनर्वसिष्ठचोदनयाशबलया निजावयवोत्सृष्टैर्म्लेच्छादिभिर्विश्वामित्रसेनानिश्शेषीकरणम् ॥ १ ॥ ततोवसिष्ठेनजिघांसया समभ्यापततस्तत्सुतशतस्यहुङ्कारेणभस्मीकरणम् ॥ २॥ विश्वामित्रेणहतावशिष्टनिजात्मजस्य राज्यनियोजनपूर्वकं तपसेहिमवद्गमनम् ॥ ३ ॥ तथामहादेवात्सकलास्त्रलाभदर्पेणवसिष्ठाश्रममेत्यमहास्त्रतेजसामुनिजनविक्षोभणम् ॥ ४ ॥ वसिष्ठेनदण्डोद्यमनेनतदग्रेसमवस्थानम् ॥ ५ ॥

ततस्तानाकुलान्दृष्ट्वा विश्वामित्रास्त्रमोहितान् ॥ वसिष्ठश्चोदयामास कामधुक्सृज योगतः ॥ १ ॥

रथसंकुला वाजिसहितरथैस्संकुला ॥ १२—१४ ॥ तुभ्यं तव । त्वया त्वत्तः ॥ १५ ॥ त्वद्ब्रह्मबलेन त्वन्मन्त्रबलेन । संभृतां संवर्धितप्रभावां ॥ १६ ॥ इत्युक्तइत्याद्यष्टौ । आरुजति हिनस्तीत्यारुजं । बलं सैन्यं ॥ १७—१८॥ हुंभारवः पशूनां हुंभाशब्दः । उत्सृष्टाः निर्मिताः । पप्लवशकयवनादिशब्दाः म्लेच्छजातिविशेषवचनाः । पश्यतइत्यनादरेषष्ठी ॥ १९ ॥ विस्फारितं विवृतं ॥ २० ॥ अर्दितान् हिंसितान् ॥ २१ ॥ हेमकिञ्जल्कसन्निभैः हेमशब्दश्चंपकपरः तस्यकनकाह्वयत्वात् । तत्केसरतुल्यैरित्यर्थः ॥ २२ ॥ पट्टसः असिविशेषः ॥ २३—२४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने चतुष्पञ्चाशःसर्गः ॥ ५४ ॥

अथपुनर्दिव्यास्त्रलाभपूर्वविश्वामित्रेणवसिष्ठाश्रमसंरोधःपञ्चपञ्चाशे—ततस्तानित्यादि । हेकामधुक् ।

ति० क्षत्रात् क्षत्रियबलादपि । बलवत्तरमधिकं ॥ १४ ॥ **ति०** नियुङ्क्ष्वेति । कामधेनुत्वान्नियोगापेक्षा । परकाम्यार्थसृष्टावेवतस्याःसामर्थ्यात् । ब्रह्मबलसंभृतां तादृशकार्यसमर्थत्वेनमांध्यायस्वेत्यर्थः ॥ १६ ॥ इतिचतुष्पञ्चाशस्सर्गः ॥ ५४ ॥

[पा०] १ ज. वचनज्ञासौ. २ क—घ. ममितप्रभम्. ३ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. ब्राह्मणाबलवत्तराः. ४ च. क्षत्रंचाबलवत्तरं. ङ. छ. झ. ञ. क्षत्राच्चबलवत्तरम्. ५ ख. ग. ङ—ञ. अप्रमेयं. ६ ख. नलत्तोबल. घ. नत्वसौबल. ७ ग. महाभाग. ८ क. ङ. च. छ. झ. ञ. त्वंब्रह्मबल. घ. त्वद्बृहद्बल. ९ क. ख. ग. ङ—झ. ट. दर्पबलं. १० झ. यत्नंनाश. ११ क. तथा. १२ ख. ग. सुमहायशाः. १३ क. घ. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. बलार्दनम्. ख. बलद्रुहम्. ज. बलार्दन. १४ घ. हुंकारतोत्सृष्टाः. ख. हुंकारवोत्सृष्टाः. ङ. च. ज. हंभारवोत्सृष्टाः. १५ क. पह्लवाश्शतशो. ख. पप्लवाश्शस्त्रपाणयः. १६ घ. धीमतः. १७ ग. रोषविष्फारिते. १८ ख. माययैवासृजद्घोरान्. क. घ—छ. झ. ञ. ट. भूयएवासृजद्घोरान्. १९ ख. ङ. च. छ. ञ. तीक्ष्णासिपट्टिश. २० घ. च. झ. तैस्तेयवन. २१ ङ. च. छ. झ. ञ. बर्बराश्चा.

तस्या [1]हुंभारवाज्जाताः कांभोजा रविसन्निभाः ॥ [2]ऊधसस्त्वथ [3]संजाताः [4]पह्लवाः शस्त्रपाणयः ॥ २ ॥
योनिदेशाच्च यवनाः शकृद्देशा[5]च्छकास्तथा ॥ रोमकूपेषु [6]च म्लेच्छा [7]हारीतास्सकिरातकाः ॥ ३ ॥
तैस्तै[8]र्निषूदितं [9]सर्वं विश्वामित्रस्य तत्क्षणात् ॥ [10]संपदातिगजं साश्वं [11]सरथं रघुनन्दन ॥ ४ ॥
दृष्ट्वा निषूदितं सैन्यं वसिष्ठेन महात्मना ॥ विश्वामित्रसुतानां तु शतं नानाविधायुधम् ॥
अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धं वसिष्ठं जपतांवरम् ॥ ५ ॥
हुंकारेणैव तान्सर्वान्द[12]दाह भगवानृषिः ॥ ६ ॥
ते [13]साश्वरथपादाता वसिष्ठेन महात्मना ॥ भस्मीकृता मुहूर्तेन विश्वामित्रसुता[14]स्तदा ॥ ७ ॥
दृष्ट्वा [15]विनाशितान्पुत्रान्बलं च सुमहायशाः ॥ [16]सव्रीडश्चिन्तयाविष्टो विश्वामित्रोऽभवत्तदा ॥ ८ ॥
समुद्र इव निर्वेगो [17]भग्नदंष्ट्र इवोरगः ॥ उपरक्त इवादित्यः सद्यो निष्प्रभतां गतः ॥ ९ ॥
हतपुत्रबलो दीनो लूनपक्ष इव द्विजः ॥ [18]हतदर्पो हतोत्साहो निर्वेदं समपद्यत ॥ १० ॥
स पुत्रमेकं राज्याय पालयेति नियुज्य च ॥ पृथिवीं क्षत्रधर्मेण [19]वनमेवान्वपद्यत ॥ ११ ॥
स गत्वा हिमवत्[20]पार्श्वं कि[21]न्नरोरगसेवितम् ॥ महादेवप्रसादार्थं तपस्तेपे [22]महातपाः ॥ १२ ॥
केनचित्त्वथ कालेन देवेशो वृषभध्वजः ॥ दर्शयामास वरदो विश्वामित्रं [23]महाबलम् ॥ १३ ॥
किमर्थं तप्यसे राजन्ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ॥ वरदोस्मि [24]वरो यस्ते काङ्क्षितः सोभिधीयताम् ॥ १४ ॥
एवमुक्तस्तु देवेन विश्वामित्रो [25]महातपाः ॥ प्रणिपत्य [26]महादेवमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥
यदि तुष्टो महादेव धनुर्वेदो ममानघ ॥ साङ्गोपाङ्गोपनिषदः [27]सरहस्यः प्रदीयताम् ॥ १६ ॥

योगतः योगमहिम्ना । तिरश्चोपि ब्रह्मप्रसादाद्योगशक्तिरस्तीतिज्ञेयं ॥ १ ॥ तस्याइत्यादि[1]र्चत्वारः । ऊधसः स्तनात् ॥२॥ हारीताः किरातजातिविशेषाः ॥३—४॥ दृष्ट्वेत्यादिषट् । वसिष्ठमभ्यधावत् तस्यसर्वविनाशमूलत्वादितिभावः । जपतांवरंइति हुंकारेणनिरासेहेतुः ॥ ५—६ ॥ मुहूर्तेनेति मासेनानुवाकोऽधीतइतिवदुपसर्गेतृतीया ॥ ७—८ ॥ निर्वेगः युद्धप्रवृत्तिरहितः । उरगइव निश्शक्तिरितिशेषः । उपरक्तः राहुग्रस्तः ॥९॥ निर्वेदं दुःखं ॥ १० ॥ सइत्यादिचत्वारः । एकं अवशिष्टमितिशेषः । राज्याय राज्यंकर्तुं । पृथिवींक्षत्रधर्मेणपालयेत्यन्वयः ॥ ११—१२ ॥ दर्शयामास आत्मानमितिशेषः ॥१३—१४॥ एवमित्यादिचत्वारः ॥१५॥ साङ्गोपाङ्गोपनिषदइत्यकारान्तत्वमार्षं । अङ्गंसन्निपत्योपकारकं उपाङ्गंआरादुपकारकं उपनिषत्रहस्यमन्त्रः ।

ति० सव्रीडमितिक्रियाविशेषणं । **विष०** सर्वान् पुत्रान् ॥ ८ ॥ **ती०** निर्वेदं चतुरङ्गबलेनिष्फलत्वबुद्धिं । **ति०** हतसर्वबलोत्साहः सर्वाणिबलानिशारीरबौद्धास्त्रादीनि तज्जन्योत्साहहीनः ॥ १० ॥ **ती०** क्षत्रधर्मेणपृथिवींपालयेति । अन्यथाऽहमिवभविष्यतीत्याशयः ॥ ११ ॥ **ति०** साङ्गोपाङ्गोपनिषदः । समाहारद्वन्द्वे "द्वन्द्वाच्चुद-" इतिटच् । तेनसहितः ॥ १६ ॥

[**पा०**] १ ङ. च. छ. झ. ञ. हुंकारतोजाताः. ज. हंभारवाज्जाताः. क. हुंफारतोजाताः. २ ङ. च. छ. झ. ञ. ऊधसश्चाथ. ३ ग. ङ—ट. संभूताः. ४ ङ. च. छ. झ. ञ. बर्बराः. ५ ङ. च. छ. झ. ञ. च्छकास्स्मृताः. ६ क. ङ. च. छ. झ. ञ. म्लेच्छाश्च. ज. ट. म्लेच्छास्तु. ७ ग. ट. हारीताः. ८ क. ङ—झ. ट. तैस्तन्निषूदितं. ९ क. सैन्यं. १० ग. सपदातिरथं. ११ ग. सगजं. १२ क—छ. झ. ञ. ट. निर्ददाहमहानृषिः. घ. महामुनिः. १३ घ. साश्वरथसंबाधा. १४ ख. ङ. च. छ. झ. ञ. स्तथा. १५ ङ. झ. ञ. विनाशितान्सर्वान्. १६ झ. सव्रीलंचिन्तया. क. व्रीडितश्चिन्तया. १७ ग. भिन्नदंष्ट्रइवोरगः. १८ च. छ. ञ. गतसर्वबलोत्साहो. ङ. झ. हतसर्वबलोत्साहो. १९ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. वनमेवाभ्यपद्यत. घ. वनमेकोन्वपद्यत. २० ङ. झ. त्पार्श्वे. २१ क. ख. किंनरैरुपशोभितम्. ङ. झ. किंनरोरगसेविते. २२ क. सुदारुणम्. २३ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. महामुनिम्. २४ क. ख. वरोमत्तः. २५ क. ख. महामुनिः. २६ घ—ट. महादेवंविश्वामित्रोऽब्रवीदिदम्. २७ ख. ज. ञ. सरहस्यं.

१ अनेनव्याख्यानेनश्लोकचतुष्टयसद्भावःप्रतीयतेउपलभ्यन्तेतुत्रयएवश्लोकाःअन्योपिगवेषणीयः ।

यानि देवेषु चास्त्राणि [1]दानवेषु महर्षिषु ॥ गन्धर्वयक्षरक्षस्सु प्रतिभान्तु ममानघ ॥
तव प्रसादाद्भवतु देवदेव ममेप्सितम् ॥ १७ ॥
एवमस्त्विति देवेशो वाक्यमुक्त्वा [2]गतस्तदा ॥ १८ ॥
[3]प्राप्य चास्त्राणि राजर्षिर्विश्वामित्रो [4]महाबलः ॥ [5]दर्पेण महता युक्तो दर्पपूर्णोऽभवत्तदा ॥ १९ ॥
विवर्धमानो वीर्येण समुद्र इव [6]पर्वणि ॥ [7]हतमेव तदा मेने वसिष्ठमृषिसत्तमम् ॥ २० ॥
ततो गत्वाऽऽश्रमपदं मुमोचास्त्राणि पार्थिवः ॥ [8]यैस्तत्तपोवनं सर्वं निर्दग्धं चास्त्रतेजसा ॥ २१ ॥
उदीर्यमाणमस्त्रं तद्विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ दृष्ट्वा [9]विप्रद्रुता भीता [10]मुनयः शतशो दिशः ॥ २२ ॥
वसिष्ठस्य च ये शिष्यास्[11]तथैव मृगपक्षिणः ॥ विद्रवन्ति भयाद्भीता नानादिग्भ्यः सहस्रशः ॥२३॥
वसिष्ठस्याश्रमपदं शून्यमासीन्महात्मनः ॥ मुहूर्तमिव निश्शब्दमासीदिरिणसंनिभम् ॥ २४ ॥
वदतो वै वसिष्ठस्य [12]मां भैरिति मुहुर्मुहुः ॥ [13]नाशयाम्यद्य गाधेयं नीहारमिव भास्करः ॥ २५ ॥
एवमुक्त्वा महातेजा वसिष्ठो जपतांवरः ॥ विश्वामित्रं तदा वाक्यं सरोषमिदमब्रवीत् ॥ २६ ॥
आश्रमं [14]चिरसंवृद्धं [15]यद्विनाशितवानसि ॥ [16]दुराचारोसि [17]तन्मूढ तस्मात्त्वं नभविष्यसि ॥ २७ ॥
इत्युक्त्वा परमक्रुद्धो दण्डमुद्यम्य सत्वरः ॥ [18]विधूममिव कालाग्निं [19]यमदण्डमिवापरम् ॥ २८ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

सरहस्यः उपदेशगम्यार्थसहितः ॥ १६ ॥ प्रतिभान्तु तानीतिशेषः । ममेप्सितं अन्यदपीतिशेषः ॥ १७—१८ ॥ प्राप्येत्यादिसप्त । दर्पपूर्णइति क्षत्रियत्वादिदर्पयुक्तः । विशेषास्त्रलाभादिदानींदर्पपूर्णोभूदित्यर्थः ॥ १९—२० ॥ यैरस्त्रैः । अस्त्रतेजसा स्वतेजसा ॥ २१ ॥ उदीर्यमाणं प्रयुज्यमानं ॥ २२ ॥ भयात् भयदादस्त्रात् । नानादिग्भ्यइति व्यत्ययेनद्वितीयार्थेचतुर्थी । नानादिग्भ्यः स्वस्वस्थानेभ्यइतिवा ॥ २३ ॥ आश्रमपदं वनं । शून्यं निस्तरुगुल्मं । इरिणं ऊषरं ॥ २४ ॥ वसिष्ठेरक्षकेविद्यमानेकुतोविद्रवन्तीत्यत्राह—वदतइति । भावलक्षणेषष्ठी अनादरेवा । गाधेयंनाशयामिमाभैरितिवदतोवसिष्ठस्यवचनमनादृत्यविद्रवन्तीतिपूर्वेणान्वयः ॥ २५ ॥ एवमित्यादित्रयः । उक्त्वा स्वानितिशेषः ॥ २६ ॥ नभविष्यसि नशिष्यसीतियावत् ॥ २७ ॥ उद्यम्य तस्थावितिशेषः ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

ति० तवप्रसादात् नतूपदेशापेक्षेतिभावः ॥ १७ ॥ **शि०** अस्त्रतेजसायुक्तः पार्थिवः विश्वामित्रः । आश्रमपदं श्रमनिवर्तकवसिष्ठस्थानं ॥ २१ ॥ **शि०** दुराचारः परवस्त्वपहरणरूपनिषिद्धाचरणमनाश्वासि । यन्मूढ यतःक्रोधादिनिवृत्तेः मूःबंधनं प्रतिबन्धकत्वमितियावत् वहतिप्राप्नोतितत्संबोधनं निवृत्तिप्रतिबन्धकेत्यर्थः ॥ २७ ॥ इतिपञ्चपञ्चाशस्सर्गः ॥ ५५ ॥

[पा०] १ घ. मानवेषु. २ क. ख. दिवंगतः. ३ ख. ज. प्राप्यशस्त्राणि. क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. प्राप्यचास्त्राणिदेवेशाद्विश्वामित्रो. ४ ख. महातपाः. ५ हर्षेणमहता. ६ क. पर्वसु. ७ क. ङ. च. छ. झ. ञ. हतंमेनेतदाराम. ८ क. च. यत्तत्तपोवनं. घ. ङ. च. झ. यैस्तत्तपोवनंनाम. ९ ज. विप्रकृता. ग. विप्रद्रुतास्सर्वे. १० घ. शतशोमुनयोदिशः. ११ ङ. च. छ. झ. ञ. येचवैमृग. १२ क. ग. ज. माभैष्टेति. १३ घ. नाशयिष्यामि. क. नाशयामिच. १४ ज. संसिद्धं. क. संवृत्तं. १५ क. ख. तद्विनाशित. १६ ङ. च. झ. ञ. ट. दुराचारोहि. १७ क. ख. च. छ. ट. यन्मूढ. ङ. ग. झ. यन्मूढस्तस्मा. १८ क. ख. घ—छ. झ. ञ. ट. विधूमइवकालाग्निः. १९ क. ख. च. छ. झ. ञ. यमदण्डइवापरः.

षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

वसिष्ठब्रह्मदण्डेनविश्वामित्रास्त्राणांनिगिरणेतेनक्षत्रबलगर्हणपूर्वकं ब्राह्मण्याधिगमायतपश्चरणनिर्धारणम् ॥ १ ॥

एवमुक्तो वसिष्ठेन विश्वामित्रो महाबलः ॥ आग्नेयमस्त्र[1]मुत्क्षिप्य तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १ ॥
ब्रह्मदण्डं [2]समुत्क्षिप्य कालदण्डमिवापरम् ॥ [[3]प्राहिणोत्तद्वसिष्ठाय विश्वामित्रो महाबलः] ॥
[4]वसिष्ठो भगवान्क्रोधादिदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥
क्षत्रबन्धो स्थितो[5]स्म्येष यद्बलं [6]तद्विदर्शय ॥ नाशया[7]म्यद्य ते दर्पं [8]शस्त्रस्य तव गाधिज ॥ ३ ॥
क्व च ते क्षत्रियबलं क्व च ब्रह्मबलं महत् ॥ पश्य ब्रह्मबलं दिव्यं मम क्षत्रियपांसन ॥ ४ ॥
तस्यास्त्रं गाधिपुत्रस्य घोर[9]माग्नेयमुद्यतम् ॥ ब्रह्मदण्डेन तच्छान्तमग्नेर्वेग इवांभसा ॥ ५ ॥
वारुणं चैव रौद्रं च ऐन्द्रं पाशुपतं [10]तथा ॥ ऐषीकं चापि चिक्षेप [11]कुपितो गाधिनन्दनः ॥ ६ ॥
मानवं मोहनं चैव गान्धर्वं स्वापनं तथा ॥ जृंभणं [12]मादनं चैव संतापनविला[13]पने ॥ ७ ॥
शोषणं [14]दारणं चैव [15]वज्रमस्त्रं सुदुर्जयम् ॥ ब्रह्मपाशं कालपाशं वारुणं पाशमेव च ॥ ८ ॥
[16]पैनाकास्त्रं च दयितं [17]शुष्कार्द्रे अशनी उभे ॥ दण्डास्त्रमथ पैशाचं क्रौञ्च[18]मस्त्रं तथैव च ॥ ९ ॥
धर्मचक्रं कालचक्रं विष्णुचक्रं तथैव च ॥ [19]वायव्यं मथनं चैव अस्त्रं हयशिरस्तथा ॥ १० ॥
शक्तिद्वयं च चिक्षेप कङ्कालं मुसलं तथा ॥ वैद्याधरं महास्त्रं च कालास्त्रमथ दारुणम् ॥
त्रिशूलमस्त्रं घोरं च [20]कापालमथ कङ्कणम् ॥ ११ ॥
एतान्यस्त्राणि चिक्षेप सर्वाणि रघुनन्दन ॥ वसिष्ठे [21]जपतांश्रेष्ठे तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १२ ॥
तानि सर्वाणि दण्डेन ग्रसते ब्रह्मणः सुतः ॥ तेषु[22] शान्तेषु ब्रह्मास्त्रं क्षिप्तवान्गाधिनन्दनः ॥ १३ ॥
तदस्त्रमुद्यतं दृष्ट्वा देवाः साग्निपुरोगमाः ॥ देवर्षयश्च संभ्रान्ता गन्धर्वाः समहोरगाः ॥ १४ ॥
त्रैलोक्यमासीत्संत्रस्तं ब्रह्मास्त्रे समुदीरिते ॥ १५ ॥
तदप्यस्त्रं महाघोरं ब्राह्मं ब्राह्मेण तेजसा ॥ वसिष्ठो ग्रसते सर्वं ब्रह्मदण्डेन राघव ॥ १६ ॥

अथसर्वास्त्रबलसंपूर्णक्षत्रवीर्यादपिब्रह्मबलंबलीयइत्याहषट्पञ्चाशे—एवमुक्तइत्यादि । तिष्ठतिष्ठेति भयजननार्थोक्तिः ॥ १ ॥ ब्रह्मदण्डमित्यादित्रयोविंशतिः । ब्रह्मदण्डं ब्राह्मणासाधारणंदण्डं ॥ २ ॥ क्षत्रबन्धो क्षत्रियाधम । तेदर्पंतवशस्त्रस्यदर्पंच नाशयामीत्यन्वयः ॥ ३ ॥ क्षत्रियपांसनेत्यनन्तरंवसिष्ठोऽब्रवीदिति अनुकृष्यते ॥ ४—११ ॥ वसिष्ठेजपतांश्रेष्ठइत्यनेनजपवैभवमिदंग्रसनमितिद्योतितं । तत् अस्त्रक्षेपणं । अद्भुतमिवाभवत् कार्यलेशस्याप्यदर्शनादितिभावः ॥ १२ ॥ अद्भुतमेवाह—तानीति । ग्रसते अग्रसत ॥ १३ ॥ संभ्रान्ताः आसन्निति शेषः ॥ १४ ॥ समुदीरिते प्रयुक्ते ॥ १५ ॥ ब्राह्मेणतेजसा ब्रह्मविद्याभ्यासजनिततेजसा । उपबृंहितेनब्रह्मदण्डेनेत्यर्थः । अत्र ग्रासक्रियायांनदण्डस्यान्वयः पुत्रैर्गर्दभीभारंवहतीतिति० अग्निपुरोगमोवायुःतत्सहिताः अग्निसहितोवायुःपुरोगमोयेषांयुद्धइतिवा ॥ १४ ॥

[पा०] १ ख. घ. मुद्यम्य. ङ. च. छ. झ. ञ. मुद्दिश्य. ग. ज. मुत्सृज्य. २ ग. ज. सचोत्क्षिप्य. ङ. च. झ. ञ. ट. समुद्यम्य. ३ इदमर्धं ज. दृश्यते. ४ ज. तदस्त्रंप्रहितंवीक्ष्यवसिष्ठःप्रत्युवाचह. ५ च. छ. स्येषः. ६ घ. तन्निदर्शय. ७ ख. घ. ज. म्येषते. क. म्येषवै. ८ ग. च. छ. ञ. क्षत्रस्यतव. ९ क. ङ—ट. माग्नेयमुत्तमम्. १० क. तदा. ११ क—घ. च. ट. रुषितो. १२ क. ग. ज. झ. ञ. मोहनंचैव. ङ. च. छ. ट. मानदंरौद्रं. ख. चैववायव्यं. १३ ख. विलेपने. १४ क. ङ—ज. ञ. ट. दारुणं. १५ क. ग. वज्रमस्त्रंच. क. जृंभमस्त्रं. १६ क—घ. ज. पिनाकास्त्रंच. १७ घ. शुष्कास्त्रमशनिंतथा. ङ. च. झ. ञ. अशनीतथा. ख. चाशनीतथा. क. अशनीतदा. १८ घ. मस्त्रंसुदर्शनम्. १९ घ. आग्नेयमस्त्रंवायव्यं. ख. ब्राह्मंचमथनं. २० ट. कपालमथकिङ्किणीम्. ज. कापालिमथकिङ्किणीम्. २१ ङ. च. ज. जयतांश्रेष्ठे. २२ ख. शान्तेषुतेषुब्रह्मास्त्रं.

ब्रह्मास्त्रं ग्रसमानस्य वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ त्रैलोक्य[1]मोहनं रौद्रं रूपमासीत्सुदारुणम् ॥ १७ ॥
रोमकूपेषु सर्वेषु वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ मरीच्य इव निष्पेतुरग्नेर्धूमाकुलार्चिषः ॥ १८ ॥
[2]प्राज्वलद्ब्रह्मदण्डश्च वसिष्ठस्य करोद्यतः ॥ वि[3]धूम इव कालाग्निर्यमदण्ड इवापरः ॥ १९ ॥
ततोस्तुवन्[4]मुनिगणा वसिष्ठं [5]जपतांवरम् ॥ अमोघं ते बलं ब्रह्मंस्तेजो धार[6]य तेजसा ॥ २० ॥
निगृहीतस्त्वया ब्रह्मन्विश्वामित्रो [7]महातपः ॥ [8]प्रसीद जपतांश्रेष्ठ लोकाः सन्तु गतव्यथाः ॥ २१ ॥
एवमुक्तो महातेजाः शमं चक्रे महातपाः ॥ विश्वामित्रोपि नि[9]कृतो विनिश्वस्येदमब्रवीत् ॥ २२ ॥
धिग्बलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजो बलं बलम् ॥ एकेन ब्रह्मदण्डेन सर्वास्त्राणि हतानि मे ॥ २३ ॥
तदे[10]तं समवेक्ष्याहं प्रसन्नेन्द्रियमानसः ॥ तपो मह[11]त्समास्थास्ये यद्वै ब्रह्मत्व[12]कारणम् ॥ २४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

ब्राह्मण्याधिगमाय भार्यया सह दक्षिणस्यां दिशि तपश्चरति विश्वामित्रे ब्रह्मणा तदाश्रममेत्य तस्मै राजर्षित्वदानेन स्वलोकगमनम् ॥ १ ॥ विश्वामित्रेण स्वाभीप्सितानवाप्तेः पुनस्तपश्चरणम् ॥ २ ॥ अत्रावसरे त्रिशङ्कुना राज्ञा सशरीरं स्वर्गजिगमिषया वसिष्ठं प्रति तथा याजनप्रार्थना ॥ ३ ॥ तेन तदधिक्षेपे तत्पुत्रान्प्रति तन्निवेदनपूर्वकं तथा याजनप्रार्थनम् ॥ ४ ॥

ततः संतप्तहृदयः स्मरन्निग्रहमात्मनः ॥ विनिश्श्वस्य विनिश्श्वस्य कृतवैरो महात्मना ॥ १ ॥
स दक्षिणां दिशं गत्वा महिष्या सह राघव ॥ तताप परमं घोरं विश्वामित्रो [13]महत्तपः ॥ २ ॥
[फल[14]मूलाशनो दान्त[15]श्चकार प[16]रमं तपः] ॥ अथास्य जज्ञिरे पुत्राः सत्यधर्मपरायणाः ॥
हवि[17]ष्यन्दो मधुष्यन्दो दृढनेत्रो महारथः ॥ ३ ॥

वत् । अतोनवक्ष्यमाणेनविरोधः ॥ १६ ॥ त्रैलोक्यस्यमोहनं भयान्मूर्छाजनकं । रौद्रं स्मरणेपि भयंकरं । सुदारुणं दुर्दर्शं ॥ १७ ॥ एतदेवाह—रोमेति । अग्नेरिवमरीच्योविस्फुलिङ्गानिष्पेतुरितियोजना ॥ १८ ॥ दण्डश्चप्राज्वलत् पूर्वास्त्रग्रासेनेतिशेषः ॥ १९ ॥ तेजः ब्रह्मास्त्रतेजः । तेजसा महिम्ना । धारय उपशमय ॥ २०—२१ ॥ शमं कोपशान्तिं निकृतः अपकृतः तिरस्कृतइतियावत् ॥ २२ ॥ क्षत्रियबलं बलंधिक् निन्द्यंबलमित्यर्थः । "धिगुपर्यादिषु" इतिद्वितीया । ब्रह्मतेजसःब्राह्मण्यरूपतेजसः बलं बलं । तदेवप्रशस्तमितियावत् । सर्वास्त्राणि ब्रह्मास्त्रभिन्नानि ॥ २३ ॥ ब्रह्मत्वकारणं ब्राह्मण्यापादकं । प्रसन्नेन्द्रियमानसः परित्यक्तक्षत्ररोषइत्यर्थः २४ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने षट्पञ्चाशःसर्गः॥ ५६ ॥

एवंपशुपतिवितीर्णसरहस्यसर्वास्त्रवैयर्थ्यदर्शनेनरुद्रस्यापरत्वमुपपादितं । अथपूर्वप्रस्तुतब्राह्मण्यस्यात्यन्तदुर्लभत्वंदर्शयतिनवभिः सर्गैः । तत्रत्रिशङ्कुशरणागत्यनुगुणशक्तिमत्त्वंदर्शयतिसप्तपञ्चाशे—ततःसंतप्तहृदयइत्यादि । श्लोकद्वयमेकान्वयं । महात्मना वसिष्ठेन । कृतवैरः अनेनास्यतपोनाशमूलंदर्शितं । ब्रह्मविदपचारोहिसर्वश्रेयोविनाशकः । दक्षिणां शरावत्यपेक्षया । महिष्येत्यनेन भावियाजकत्वानुगुणगार्हस्थ्यंदर्शितं । महत्तपः परमंयथातथाततापेत्यन्वयः ॥ १ ॥ २ ॥ कामक्रोधाद्यनुवृत्तिंदर्शयति—अथेति

ति० हेब्रह्मन्तेबलंअमोघमस्तु अरातावविसर्जनेनाक्षीणमस्तु प्रतिब्रह्मास्त्रंमाप्रयुङ्क्ष्वेतियावत्॥२०॥इतिषट्पञ्चाशस्सर्गः॥५६॥

[पा०] १ च. छ. ज. मोहनघोरं. २ ग. ज. प्रोज्ज्वलन्ब्रह्मदण्डश्च. ख. प्रज्वलद्ब्रह्म. ३ क. घ. च. छ. ज. सधूमइव. ४ घ. न्मुनिगणो. ५ छ. जयतां. ६ घ. धारयतेजसि. ७ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. महाबलः. ८ ङ. च. छ. झ. ञ. अमोघंतेबलंश्रेष्ठ. ९ क. ख. ग. ङ. च. छ. झ. ञ. विनिकृतो. १० तदद्भुतमवेक्ष्याहं. ग. ङ. च. झ. ञ. तदेतत्प्रसमीक्ष्याहं. ११ क. ख. घ. त्समाधास्ये. १२ ग. कारकम्. १३ क. घ—छ. झ. ञ. ट. महातपाः. ख. महामुनिः. १४ इदमर्धं ग—छ. झ. ञ. दृश्यते. १५ ग—छ. झ. ञ. श्चचार. १६ ग. सुमहत्तपः. १७ ञ. हविष्पन्दोमधुष्पन्दः.

पूर्णे वर्षसहस्रे तु ब्रह्मा[1] लोकपितामहः ॥ अब्रवीन्मधुरं वाक्यं विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ ४ ॥
जिता राजर्षिलोकास्ते तपसा कुशिकात्मज ॥ अनेन तपसा त्वां[2] तु राजर्षिरिति विद्महे ॥ ५ ॥
एवमुक्त्वा महातेजा जगाम सह दैवतैः ॥ त्रिविष्टपं ब्रह्मलोकं लोकानां परमेश्वरः ॥ ६ ॥
विश्वामित्रोपि तच्छ्रुत्वा ह्रिया किंचिदवाङ्मुखः ॥ दुःखेन महताऽऽविष्टः समन्युरिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥
तपश्च सुमहत्तप्तं राजर्षिरिति मां विदुः ॥ देवाः स[3]र्षिगणाः सर्वे नास्ति मन्ये तपःफलम् ॥ ८ ॥
एवं निश्चित्य मनसा भूय एव महातपाः ॥ [[4]कोपेन महताऽऽविष्टस्त्रैलोक्यं व्यथयन्निव] ॥
[5]तपश्चकार [6]काकुत्स्थ परमं परमात्मवान् ॥ ९ ॥
एतस्मिन्नेव काले तु सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ त्रिशङ्कुरिति विख्यात इक्ष्वाकुकु[7]लवर्धनः ॥ १० ॥
तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना यजेयमिति राघव ॥ गच्छेयं [8]सशरीरेण देवानां[9] परमां गतिम् ॥ ११ ॥
[10]स वसिष्ठं समाहूय कथयामास चिन्तितम् ॥ अशक्यमिति चाप्युक्तो वसिष्ठेन महात्मना ॥ १२ ॥
प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन स[11] ययौ दक्षिणां दिशम् ॥ ततस्तत्कर्मसिद्ध्यर्थं पुत्रांस्तस्य गतो नृपः ॥ १३ ॥
वासिष्ठा दीर्घतपसस्तपो यत्र हि तेपिरे ॥ त्रिशङ्कुः [12]सुमहातेजाः शतं परमभास्वरम् ॥
वसि[13]ष्ठपुत्रान्ददृशे तप्यमाना[14]न्यशस्विनः ॥ १४ ॥
सोभिगम्य [15]महात्मानः सर्वानेव गुरोः सुतान् ॥ अभिवाद्यानुपूर्व्येण ह्रिया किंचिदवाङ्मुखः ॥
अब्रवीत्सु[16]महात्मानस्सर्वानेव कृताञ्जलिः ॥ १५ ॥
शरणं वः प्र[17]पद्येऽहं शरण्याञ्श[18]रणागतः ॥ प्रत्याख्यातोस्मि भद्रं वो वसिष्ठेन महात्मना ॥ १६ ॥

॥ ३ ॥ अतएवतपसोमन्दफलत्वंदर्शयति—पूर्णइति ॥ ४ ॥ विद्महे आर्षमात्मनेपदं ॥ ५ ॥ एवमित्यादि- चत्वारः । ब्रह्माब्रह्मलोकंजगाम । त्रिविष्टपं देवाजग्मु- रित्यर्थः ॥ ६ ॥ समन्युः सदैन्यः । "मन्युर्दैन्येक्रतौ- क्रुधि" इत्यमरः ॥ ७ ॥ नास्तिमन्येतपःफलं एतन्मा- त्रंमत्तपःफलंनभवति । ब्राह्मण्यस्यैवमदभिमतत्वा- दितिभावः ॥ ८ ॥ परमंतपः पूर्वकृततपसोप्यतिश- यितंतपः । परमात्मवान् अतिशयितयत्नवान् ॥ ९ ॥ विख्यातः अभूदितिशेषः ॥ १० ॥ सशरीरेण आत्म- नेतिशेषः । परमांगतिं स्वर्गमितियावत् ॥ ११ ॥ चिन्तितं सशरीरस्वर्गसाधनयज्ञमित्यर्थः । अशक्यं सशरीरस्वर्गसाधनयज्ञकरणमितिशेषः । अशक्यत्वं- चनऋषेरसामर्थ्यात् नापितादृशकर्मविधानाभावात् "सशरीरएवस्वर्गलोकमेति" इतिश्रुतेः । किंतु । त्रिशङ्कोस्तादृशस्वर्गप्राप्तिर्नास्तीतिपूर्वकल्पवृत्ततज्ज्ञा- नादितिमन्तव्यं । उक्तः अभूदितिशेषः ॥ १२ ॥ तत्कर्मसिद्ध्यर्थं सशरीरस्वर्गसाधनकर्मसिद्ध्यर्थं ॥ १३ ॥ वासिष्ठाइतिसार्धः । यत्रतेपिरे । तत्र- गत्वेतिशेषः । *शतंवासिष्ठानिति । बह्वर्थेशतमिति- निपातनात्सामानाधिकरण्यं ॥ १४ ॥ सइतिसा- र्धः । ह्रिया वसिष्ठप्रत्याख्यानकृतया । महात्मा- नस्सुमहात्मानइति व्यत्ययेनप्रथमा ॥ १५ ॥ शरणं

वि० परमात्मवान् परमात्मध्यानवान् परमधीरश्च ॥ ९ ॥ ति० शरणंगतोऽन्येषांरक्ष्याणांशरणंगतोपि शरणत्वंप्राप्तोपीत्य- र्थः । शि० वः युष्माकं । शरणं रक्षकत्वं । गतः ज्ञातवानहं शरणं रक्षायथास्यात्तथा । शरण्यान् शरणहितान् । वोयुष्मान् । प्रपद्ये प्राप्तोस्मि । एकश्शरणशब्दोभावप्रधानः । गत्यर्थानांज्ञानार्थकत्वं "गमिरवबोधने" इत्यादिव्याख्यानेस्पष्टमेव । वइत्युभ-

[पा०] १ घ. ब्रह्मलोकान्पितामहः. २ क. घ. ङ. च. ज—ट. त्वांहि. ३ ऋषिगणास्सर्वे. ४ इदमर्धं ग. ज. दृश्यते. ५ क. ख. ग. ङ. छ. झ. ञ. तपश्चचार. ६ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. धर्मात्माकाकुत्स्थपरमात्मवान्. ७ क. घ. कुलनन्दनः. ८ क. ख. ग. ङ. छ—ट. स्वशरीरेण. ९ ङ. छ. झ. ञ. देवतानांपरागतिम्. १० ङ. च. ज—ट. वसिष्ठंससमाहूय. क. छ. वसिष्ठं च. ११ क. घ. प्रययौ. १२ क. ख. ग. समहातेजाः. ङ. च. छ. झ. ञ. स्तुमहातेजाः. १३ घ. वसिष्ठस्यचतान्पुत्रांस्तप्य. ज. ट. वासिष्ठान्संददर्शाथतप्य. १४ ङ. च. ज. झ. ञ. न्मनस्विनः. १५ घ. महातेजाः. १६ ग. त्सुमहाभागान्. घ. सुमहातेजाः. १७ ङ. च. ज—ट. प्रपन्नोऽहं. १८ क. ख, ङ. च. छ. झ. ञ, ट. शरणंगतः.

यष्टुकामो महायज्ञं तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ गुरुपुत्रानहं सर्वान्नमस्कृत्य प्रसादये ॥ १७ ॥
शिरसा प्रणतो याचे ब्राह्मणांस्तपसि स्थितान् ॥ ते मां भवन्तः सिद्ध्यर्थं याजयन्तु समाहिताः ॥
सशरीरो यथाऽहं हि देवलोकमवाप्नुयाम् ॥ १८ ॥
प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन गतिमन्यां तपोधनाः ॥ गुरुपुत्रानृते सर्वान्नाहं पश्यामि कांचन ॥ १९ ॥
इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमा गतिः ॥ पुरोधसस्तु विद्वांसस्तारयन्ति सदा नृपान् ॥ २० ॥
तस्मादनन्तरं सर्वे भवन्तो दैवतं मम ॥ २१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

वासिष्ठैःपित्रतिक्रमेणयाजनानङ्गीकारे त्रिशङ्कुनातान्प्रतिस्वस्ययाजकान्तरानुसरणवचनम् ॥ १ ॥ वासिष्ठैश्चण्डालतांप्रापितेनत्रिशङ्कुनाविश्वामित्रमेत्यस्ववृत्तान्तनिवेदनपूर्वकंयाजनप्रार्थना ॥ २ ॥

ततस्त्रिशङ्कोर्वचनं श्रुत्वा क्रोधसमन्वितम् ॥ ऋषिपुत्रशतं राम राजानमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
प्रत्याख्यातो हि दुर्बुद्धे गुरुणा सत्यवादिना ॥ तं कथं समतिक्रम्य शाखान्तरमुपेयिवान् ॥ २ ॥
इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमो गुरुः ॥ न चातिक्रमितुं शक्यं वचनं सत्यवादिनः ॥ ३ ॥
अशक्यमिति चोवाच वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ तं वयं वै समाहर्तुं क्रतुं शक्ताः कथं तव ॥ ४ ॥
बालिशस्त्वं नरश्रेष्ठ गम्यतां स्वपुरं पुनः ॥ याजने भगवाञ्शक्तस्त्रैलोक्यस्यापि पार्थिव ॥ ५ ॥
अवमानं च तत्कर्तुं तस्य शक्ष्यामहे कथम् ॥ ६ ॥

रक्षितारं आगतः "शरणंगृहरक्षित्रोः" इतिवचनात् । रक्षित्रपेक्षयाआगतोहं । शरण्यान् शरणसमर्थान् । शरणंप्रपद्ये रक्षितॄन्प्राप्नोमीत्यर्थः । यद्वा शरणागतःप्रत्याख्यातइत्युत्तरेणान्वयः । तर्ह्याचार्यएवगन्तव्यइत्यत्राह—प्रत्याख्यातइति ॥ १६ ॥ किमर्थंशरणागतिस्तत्राह—यष्टुकामइति । तत् यज्ञानुष्ठानं ॥ १७ ॥ शिरसेतिसार्धः । ब्राह्मणान् ब्रह्मविदः । समाहिताः अवहिताः ॥ १८ ॥ गुरुपुत्रानृते अन्यांकांचनगतिं यजनोपायंनपश्यामीत्यन्वयः ॥ १९ ॥ पुरोधाः पुरोहितः वसिष्ठः ॥ २० ॥ तस्मादित्यर्धं । तस्मात् वसिष्ठात् । अनन्तरं पश्चात् । तस्यारक्षकत्वेभवन्तएवरक्षकाइतिभावः ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने सप्तपञ्चाशःसर्गः ॥ ५७ ॥

गुरुत्यागिनांफलंदर्शयत्यष्टपञ्चाशे—ततस्त्रिशङ्कोरित्यादि । क्रोधसमन्वितमितिशतविशेषणं ॥ १ ॥ शाखान्तरं आश्रयान्तरं ॥ २ ॥ नशक्यं त्वयैक्ष्वाकेणेतिशेषः । सत्यवादिनः तस्येतिशेषः ॥ ३ ॥ अशक्यं यंक्रतुमितिशेषः ॥४॥ बालिशः मूर्खः । "मूर्खवैधेयबालिशाः" इत्यमरः ॥ ५ ॥ अवमानमित्यर्धं । तत्

यान्वयि शब्दाधिकारश्च । यद्वा शरणं स्वेप्सितप्रध्वंसेनवधप्रायं गतः प्राप्तोहं शरणं जीवनालंबोयथास्यात्तथावोयुष्मान्प्रपद्ये । 'शरणंगृहरक्षित्रोर्वधरक्षणयोरपि' इतिमेदिनी ॥ १६ ॥ **ति०** ब्राह्मणान् अन्वर्थब्राह्मणान् ॥ १८ ॥ इतिसप्तपञ्चाशस्सर्गः ॥५७॥

ति० सोवाचेति "सोचिलोपेचेत्—" इतिसाधु ॥४॥ **ति०** त्रैलोक्यस्यापि सिद्ध्यर्थंयाजनेइत्यर्थः । भगवान् वसिष्ठः ॥६॥

[पा०] १ ख नभिवाद्यप्रसादये. २ घ. च. सिद्धार्थं. ३ ङ. च. छ. झ. ञ. यथाहंवै. ४ क. ग. घ. च. छ. ञ. कंचन. ख. किंचन. ५ क. घ. च. इक्ष्वाकूणांतु. ६ क. घ. च. नृपान्सदा. ७ ज. अस्मादनन्तरं. ८ च. झ. ञ. प्रत्याख्यातोसि. ९ ङ. झ. ञ. दुर्मेधाः. १० घ. इक्ष्वाकूणांतु. ११ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. परमागतिः. १२ ग. मितिहोवाच. झ. ञ. मितिसोवाच. १३ ग. कथंशक्ताःक्रतुंतव. ख. घ. ङ. झ. क्रतुंशक्ताःकथंचन. च. ञ. क्रतुंशक्ताःकथंचतत्. १४ घ. स्वपुरंततः. १५ ख. ङ—ट. अवमानंकथंकर्तुं. क. घ. अवमानंवयंकर्तुं. १६ ख. ग. ङ. छ—ट. तस्यशक्ष्यामहेवयम्.

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा क्रोधपर्याकुलाक्षरम्[1] ॥ स राजा पुनरेवैतानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥
प्रत्याख्यातो[2]स्मि गुरुणा गुरुपुत्रै[3]स्तथैव च ॥ अन्यां गतिं गमिष्यामि स्वस्ति वोऽस्तु तपोधनाः ॥८॥
ऋषिपुत्रास्तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं घोराभिसंहितम् ॥ शेपुः परमसंक्रुद्धाश्चण्डालत्वं गमिष्यसि ॥९॥
एवमुक्त्वा[4] महात्मानो विविशु[5]स्ते स्वमाश्रमम् ॥ १० ॥
[[6]तच्छ्रुत्वा घोर[7]संकाशमृषिपुत्रैश्च भाषितम् ॥ प्राविशत्स्वपुरं राजा चिन्तयामास दुःखितः] ॥११॥
अथ रात्र्यां व्यतीतायां राजा चण्डालतां गतः ॥ नीलवस्त्रधरो नीलः परुषो ध्वस्तमूर्धजः ॥
चित्य[8]माल्यानुलेपश्च आयसाभरणोऽभवत् ॥ १२ ॥
तं दृष्ट्वा मन्त्रिणः सर्वे त्य[9]ज्य चण्डालरूपिणम् ॥ प्राद्रवन्सहिता राम पौरा येऽस्यानुगामिनः ॥१३॥
एको हि राजा काकुत्स्थ जगाम परमात्मवान् ॥ दह्यमानो दिवारात्रं विश्वामित्रं तपोधनम् ॥१४॥
विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा राजानं विफलीकृतम् ॥ चण्डालरूपिणं राम मुनिः कारुण्यमागतः ॥ १५ ॥
कारुण्यात्स महातेजा वाक्यं परमधार्मिकः ॥ इदं जगाद भद्रं ते राजानं घोर[10]रूपिणम् ॥ १६ ॥
किमा[11]गमनकार्यं ते राजपुत्र म[12]हाबल ॥ अयोध्याधिपते वीर शापाच्चण्डालतां गतः ॥ १७ ॥
अथ तद्वाक्य[13]माज्ञाय राजा च[14]ण्डालतां गतः ॥ अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥१८॥
प्रत्याख्यातोस्मि गुरुणा गुरुपुत्रैस्तथैव च ॥ [15]अनवाप्यैव तं कामं मया प्राप्तो विपर्ययः ॥ १९ ॥
सशरीरो दिवं यायामिति मे सौम्य[16]दर्शनम् ॥ मया चेष्टं क्रतुशतं तच्च नावाप्यते फलम् ॥२०॥

असाध्यार्थसाधनरूपं ॥ ६ ॥ तेषामितिद्वौ । अन्यां-गतिं याजकान्तरं ॥ ७ ॥ ८ ॥ घोराभिसंहितं साक्षात्कुलगुरुंब्रह्मपुत्रंवसिष्ठमतिक्रम्यपुरोहितान्तराश्रयणरूपघोराभिप्राययुक्तमित्यर्थः । गमिष्यसीत्यनन्तरमितिकरणंद्रष्टव्यं ॥ ९ ॥ एवमित्यर्धे ॥ १०—११ ॥ अत्रचण्डालत्वंनतत्साहश्यमात्रं । किंतुक्षत्रियत्वप्रहाणेनचण्डालत्वजातिप्राप्तिः । ब्राह्मणत्वादिजातेःकर्ममूलत्वेनतदपायेतदपायादित्याह—अथेत्यादि सार्धः । चण्डालतांगतः वक्षस्स्थंयज्ञोपवीतमेववध्र्यासीदित्यर्थः। नीलवस्त्रधरः कटिस्थपीतांबरमेवचण्डालार्हनीलवस्त्रंजातमित्यर्थः । नीलः पूर्वस्थितराजतेजएवनीलवर्णोभवदित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापियोज्यं । परुषः रूक्षाङ्गः । ध्वस्तमूर्धजः ह्रस्वकेशः । चित्यमाल्यानुलेपः चिता श्मशानं तत्रभवंचित्यं तादृशंमाल्यं अनुलेपः चिताभस्मरूपोऽङ्गरागश्चयस्यसतथा। आयसाभरणः अयोविकाराभरणः॥१२–१३॥ परमात्मवान् परमधृतिमान् भूत्वा। दह्यमानः दुःखेनेतिशेषः । विश्वामित्रं वसिष्ठवैरिणं जगाम ॥१४॥ विफलीकृतं वासिष्ठविनाशितैहिकामुष्मिकसाधनमित्यर्थः ॥१५॥ स्ववंशावमानप्रकटनेनरामस्यकोपोभविष्यतीतिसान्त्वयति—भद्रंतइति ॥ १६ ॥ चण्डालतांगतः केन*हेतुनेतिशेषः ॥ १७ ॥ आज्ञाय श्रुत्वेत्यर्थः ॥ १८॥ तंकामं यमुद्दिश्यगुर्वाद्युपासनंकृतमित्यर्थः । विपर्ययः विपरीतप्रयोजनोहेतुविशेषः ॥ १९ ॥ कस्तेकामइत्यत्राह—सशरीरइति । सौम्येतिसंबुद्धिः । दर्शनंबुद्धिः । तच्चफलं क्रतुशतफ-

शि० हेवीरयस्त्वंचण्डालतांगतः तस्यतेइहागमनेकिंप्रयोजनंतद्वदेतिभावः । एतेनत्रिशङ्कुशापः पूर्वमेवविश्वामित्रेणश्रुतइतिध्वनितं । ति० सौम्यदर्शनेतिसंबोधनम् ॥ २० ॥

[पा०] १ घ. पर्याकुलेक्षणः. २ क. ख. ङ—ट. ख्यातोभगवता. घ. ख्यातोवसिष्ठेन. ३ ङ. च. छ. झ. स्तथैवहि. घ. विंशेषतः. ४ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. इत्युक्त्वाते. ५ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. स्स्वंस्वमाश्रमम् . ६ अयंश्लोकः क. ङ. च. छ. ञ. दृश्यते. ७ क. संकाशंगुरुपुत्रैश्च. ८ ग. रक्तमाल्यानुलेपश्च. क. चित्रमाल्यांगरागश्च. ख. ङ—ञ. चित्यमाल्यांगरागश्च. घ. भ्रष्टमाल्यांगरागश्च. ९ घ. ट. त्यक्त्वाचण्डाल. क. छ. त्याज्यंचण्डाल. १० ख. घ—ट. घोरदर्शनम्. ११ घ. किमागमनकृत्यं ते. १२ क. ख. घ. महायशः. १३ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. माकर्ण्य. क. मादाय. ज. मास्थाय. १४ ख. चण्डालएवसः. १५ क. अनवाप्यचतत्कर्म. १६ क—छ. झ. ञ. ट. सौम्यदर्शन.

अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन ॥ कृच्छ्रेष्वपि गतः सौम्य क्षत्रधर्मेण ते शपे ॥ २१ ॥
यज्ञैर्बहुविधैरिष्टं प्रजा धर्मेण पालिताः ॥ गुरवश्च महात्मानः शीलवृत्तेन तोषिताः ॥ २२ ॥
धर्मे प्रयतमानस्य यज्ञं चाहर्तुमिच्छतः ॥ परितोषं न गच्छन्ति गुरवो मुनिपुङ्गव ॥ २३ ॥
दैवमेव[1] परं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ॥ दैवेनाक्रम्यते सर्वं दैवं हि परमा गतिः ॥ २४ ॥
तस्य मे परमार्तस्य प्रसादमभिकाङ्क्षतः ॥ कर्तुमर्हसि भद्रं ते दैवोपहतकर्मणः ॥ २५ ॥
नान्यां[2] गतिं गमिष्यामि नान्यः[3] शरणमस्ति मे ॥ दैवं पुरुषकारेण निवर्तयितुमर्हसि ॥ २६ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

विश्वामित्रेणत्रिशङ्कुंप्रतिशरीरसाहित्येनैवस्वर्गप्रापणप्रतिज्ञानपूर्वकंशिष्याणांनानाश्रमेभ्योमुनिगणानयनायप्रेषणम् ॥ १ ॥ शिष्यैर्विश्वामित्रंप्रतिमुनिजनागमननिवेदनपूर्वकंवासिष्ठानामपहासवचनानुवादः ॥ २ ॥ विश्वामित्रेणतेषांनीचयोनिजननरूपशापदानम् ॥ ३ ॥

उक्तवाक्यं[4] तु राजानं कृपया कुशिकात्मजः ॥ अब्रवीन्मधुरं वाक्यं साक्षाच्चण्डालरूपिणम्[5] ॥ १ ॥
ऐक्ष्वाक[6] स्वागतं[7] वत्स जानामि त्वां सुधार्मिकम् ॥ शरणं ते भविष्यामि[8] मा भैषीर्[9]नृपपुङ्गव ॥ २ ॥
अहमामन्त्रये सर्वान्महर्षीन्पुण्यकर्मणः ॥ यज्ञसाह्यकरान्[10]राजंस्ततो यक्ष्यसि निर्वृतः ॥ ३ ॥
गुरुशापकृतं रूपं यदिदं त्वयि वर्तते ॥ अनेन[11] सह रूपेण सशरीरो[12] गमिष्यसि ॥ ४ ॥

लं सशरीरस्वर्गः ॥२०॥ वसिष्ठप्रत्याख्यानमूलंपापंमयिनास्तीत्याशयेनाह—अनृतमिति । यद्वा "यज्ञोनृतेनक्षरति" इतिवचनात् क्रतुनाशकत्वेनावगतमनृतमपिमयिनास्तीत्याह । मे मया । क्षत्रधर्मेण तत्साक्षितयेत्यर्थः । कृच्छ्रेष्वपिगतः आपद्गतोपि । ते पुरतइतिशेषः ॥ २१ ॥ यज्ञैरिति पूर्वसशरीरत्वसाधनक्रतुशतमुक्तं अत्रनित्यकर्मेतिभिदा । यद्वा पूर्वक्रतुशतं इष्टं यष्टुमुपक्रान्तमित्यर्थः । तच्चनावाप्यते तादृशक्रत्वनुष्ठानमनोरथोनावाप्यतइत्यर्थः । शीलवृत्तेन शीलयुक्तवृत्तेन । शीलं सद्गुणः । वृत्तमाचारः ॥ २२॥ प्रयतमानस्येतिसप्तम्यर्थेषष्ठी । मर्मतिशेषः ॥२३॥ अतइत्युपस्कार्यं । दैवमत्रप्रारब्धफलमदृष्टं । परं श्रेष्ठं । पुरुषहिताहितप्रापकमित्यर्थः । पौरुषं इदानींतनधर्मानुष्ठानं । निरर्थकं प्रारब्धकर्मतिरस्कारानर्हमित्यर्थः । आक्रम्यते अभिभूयते । परमागतिः इतरतिरस्कारेणैहिकसुखदुःखादिप्रापकमित्यर्थः ॥ २४ ॥ प्रसादं दैवानुकूल्यं ॥ २५ ॥ गतिं शरणं । वसिष्ठेनस्वयमाहूतश्चेत्किंकरिष्यसीत्यत्राह—नान्यःशरणमस्तीति । पुरुषकारेण त्वत्प्रसादरूपानुकूल्यकरणेन ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्यानेऽष्टपञ्चाशःसर्गः ॥५८॥

जातिचण्डालस्यकदाचित्तद्भावनिवृत्तिरस्ति नतु कर्मचण्डालस्येत्याहएकोनषष्टितमे—उक्तवाक्यमित्यादि । साक्षाच्चण्डालरूपिणं चण्डालचिह्नधारित्वान्नशास्त्रगम्यचण्डालभावइत्यर्थः ॥ १ ॥ ऐक्ष्वाकेत्यादिचत्वारः ॥ २ ॥ यज्ञसाह्यकरान् यज्ञसहायकरान् ॥ ३ ॥ गमिष्यसि स्वर्गमितिशेषः । अनेनेत्यनेन

शि० सर्वकालंसद्वृत्तत्वात्पापान्तरस्यापिमयिसंभावनानकर्तव्येतिबोधयितुमाह–**यज्ञैरिति** ॥२२॥ इत्यष्टपञ्चाशः सर्गः ॥५८॥

शि० साक्षादेवाब्रवीत् । तुशब्दएवार्थे । साक्षादब्रवीदित्यनेनचण्डालस्साक्षादभिभाषणानर्हइतिनिषेधस्यानर्हःसइतिध्वनितं । तेनकर्मणाजात्याचसनचण्डालइतिव्यञ्जितं । अतएव चण्डालरूपिणमितिविशेषणम् ॥ १ ॥

[**पा०**] १ ख. दैवतंपरमंमन्ये. २ ख. नान्यांगतिंप्रपश्यामि. ३ क. घ. ङ. च. झ. ञ. नान्यच्छरणमस्तिमे. ४ ख. उक्तवाक्यंतुराजानंसाक्षाच्चण्डालरूपिणम्। अब्रवीन्मधुरंवाक्यंकृपयाकुशिकात्मजः. ५ घ. शापाच्चण्डालरूपिणम्. ङ. च. छ. झ. ञ. साक्षाच्चण्डालतांगतम्. ६ ख. ङ—ट. इक्ष्वाको. क. घ. ऐक्ष्वाको. ७ क. ख. स्वागतंतेस्तु. ८ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. तेप्रदास्यामि. ९ घ. माभैषीर्मनुजाधिप. १० घ. यज्ञसाहायिकान्. ११ क. ख. अनेनैवहिरूपेण. १२ घ. स्वर्गलोकंगमिष्यसि.

हस्तप्राप्त[1]महं मन्ये स्वर्गं तव [2]नराधिप ॥ यस्त्वं कौशिकमागम्य शरण्यं [3]शरणागतः ॥ ५ ॥
एवमुक्त्वा महातेजाः पुत्रान्परमधार्मिकान् ॥ व्यादिदेश महाप्राज्ञान्यज्ञसंभारकारणात् ॥
सर्वाञ्शिष्यान्समाहूय वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ६ ॥
[4]सर्वानृषिगणान्वत्सा आनयध्वं ममाज्ञया ॥ [5]सशिष्यसुहृदश्चैव सर्त्विजः [6]सबहुश्रुतान् ॥ ७ ॥
[7]यदन्यो वचनं ब्रूयान्मद्वाक्यबलचोदितः ॥ [8]तत्सर्वमखिलेनोक्तं [9]ममाख्येयमनादृतम् ॥ ८ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दिशो जग्मुस्तदाज्ञया ॥ आजग्मुरथ देशेभ्यः सर्वेभ्यो ब्रह्मवादिनः ॥ ९ ॥
ते[10] च शिष्याः समागम्य मुनिं [11]ज्वलिततेजसम् ॥ ऊचुश्च [12]वचनं सर्वे सर्वेषां ब्रह्मवादिनाम् ॥ १० ॥
श्रुत्वा ते [13]वचनं सर्वे समायान्ति [14]द्विजातयः ॥ सर्वदेशेषु चागच्छन्वर्जयित्वा महोदयम् ॥ ११ ॥
[15]वासिष्ठं तच्छतं सर्वं [16]क्रोधपर्याकुलाक्षरम् ॥ [17]यदाह वचनं सर्वं शृणु त्वं मुनिपुङ्गव ॥ १२ ॥
क्षत्रियो याजको यस्य चण्डालस्य विशेषतः ॥ कथं सदसि भोक्तारो हविस्तस्य सुरर्षयः ॥ १३ ॥
ब्राह्मणा वा महात्मानो भुक्त्वा [18]चण्डालभोजनम् ॥ कथं स्वर्गं गमिष्यन्ति विश्वामित्रेण पालिताः ॥ १४ ॥
एतद्वचननैष्ठुर्यमूचुः संरक्तलोचनाः ॥ वासिष्ठा मुनिशार्दूल [19]सर्वे ते समहोदयाः ॥ १५ ॥
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सर्वेषां मुनिपुङ्गवः ॥ [20]क्रोधसंरक्तनयनः [21]सरोषमिदमब्रवीत् ॥ १६ ॥
ये[22] दूषयन्त्यदुष्टं मां तप उग्रं समास्थितम् ॥ भस्मीभूता दुरात्मानो भविष्यन्ति न संशयः ॥ १७ ॥
अद्य ते कालपाशेन नीता वैवस्वतक्षयम् ॥ सप्तजातिशतान्येव [23]मृतपाः सन्तु सर्वशः ॥ १८ ॥

ऋषिशापकृतरूपस्य ब्रह्मणाप्यवार्यत्वेन जातिचण्डालताऽभावेन मत्तपोमहिमोपबृंहितयज्ञेन सशरीरःस्वर्गंगमिष्यसीतिभावः ॥ ४ ॥ हस्तप्राप्तं अनायासेन सद्योलभ्यं । तत्रहेतुः—यस्त्वमिति ॥ ५ ॥ एवमितिसार्धः । शिष्यान् भृत्यान् ॥ ६ ॥ सुहृदः मत्सुहृदः । शोभनहृदयान्वा ॥ ७ ॥ मद्वाक्यबलेनचोदितः आहूतः यःकश्चनान्यः अनादृतं उपेक्षारूपं चण्डालंयाजयतीतितिनिन्दारूपंवा यद्वाक्यंब्रूयात् तेनोक्तंतत्सर्वमखिलेनममाख्येयं ॥ ८ ॥ तस्येतिद्वौ । ब्रह्मवादिनः शिष्याः ॥ ९ ॥ ब्रह्मवादिनांवचनमित्यन्वयः ॥ १० ॥ यदनादरवचनंमुनीनांतदपिवक्तव्यमित्युक्तत्वात्तदपिवदन्ति श्रुत्वेत्यादिषट् । सर्वदेशेषु स्थिताइतिशेषः । महोदयमिति । तदाख्यमृषिमित्यर्थः । वासिष्ठशतंचवर्जयित्वेतिद्रष्टव्यं ॥ ११ ॥ वासिष्ठंयदाहेत्यत्रमहोदयश्चेत्यपिबोध्यं उपसंहारेतथादर्शनात् ॥ १२ ॥ विप्रस्यैवयाजनाधिकारात् चण्डालस्ययाज्यत्वानधिकारात् तस्यसदसिदेवताःकथंहविर्भोक्तारः । लुट् ऋषयश्चकथमिष्टशिष्टभोक्तारइतिभावः ॥ १३ ॥ पालिताइतिक्षेपोक्तिः । अयाज्ययाजयितारः ऋषयः कथंस्वर्गंगमिष्यन्तीतिभावः ॥ १४—१६ ॥ "तेषांतेजोविशेषेणप्रत्यवायोनविद्यते" इतिन्यायेनचण्डालयाजनमपिजीर्यतीत्यविज्ञाययेदूषन्ति तेभस्मीभूताभविष्यन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥ अद्येत्यादिपञ्च । क्षयं गृहं । सप्तजातिशतानि सप्तजन्मशतानि । मृत-

---

शि० महोदयंवर्जयित्वेत्यनेन तस्यवसिष्ठपुत्रानुयायित्वंध्वनितं ॥११॥ **ति०** वासिष्ठंयच्छतंतदपिवर्जयित्वेतियोजना ॥१२॥ **शि०** सुर्षयः सुराश्चऋषयश्च हविर्भोक्तारःकथं नभोक्तारइत्यर्थः ॥ १३ ॥ **शि०** पूर्वमनधिकारियाजकप्रयुक्ताशुद्धिंहविषउक्त्वा इदानींअनधिकारियाज्यप्रयुक्ताशुद्धिंहविषोबोधयन्नाह—**ब्राह्मणाइति** ॥ १४ ॥ **ति०** यत् यस्मात् ॥ १७ ॥ **ति०** मृतपाः

[पा०] १ घ. मिमंमन्येस्वर्गलोकं. २ क. ख. घ. नरेश्वरम्. ३ घ. ज. ट. शरणंगतः. ४ ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. सर्वानृषीन्सवासिष्ठान्. घ. ज. सर्वानृषिवरान्साधून्. ५ ख. घ—ट. सशिष्यान्सुहृदश्चैव. ६ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. सुबहुश्रुतान्. ७ ज. यद्यन्यो. ८ घ. तत्सर्वमखिलोक्तंहि. ९ घ. समाख्येयमनावृतम्. १० ख. तेतुशिष्याः. ११ ख. ज्वलिततेजसः. १२ क. ख. ङ. च. झ. ञ. वचनंसर्व. १३ घ. वचनंसर्वे. १४ ख. द्विजोत्तमाः. १५ ङ. च. छ. झ. ञ. वासिष्ठंयच्छतं. क. वासिष्ठंतुशतं. १६ ज. क्रोधपर्याकुलेक्षणम्. घ. कोपपर्याकुलाक्षरम्. १७ क. ङ—ञ. यथाहवचनं. १८ ङ. छ. झ. ट. चाण्डालभोजनम्. १९ क. ख. घ—ट. सर्वेसहमहोदयाः. २० ख. कोपसंरक्तनयनः. २१ क. इदंवचनमब्रवीत्. २२ क. ग. घ. झ. ञ. ट. यद्दूषयन्ति. २३ ङ. च. छ. झ. ञ. मृतपास्संभवन्तुते.

श्वमांसनियताहारा मुष्टिका नाम निर्घृणाः ॥ विकृताश्च विरूपाश्च लोकाननुचरन्त्विमान् ॥ १९ ॥
महो[1]दयश्च दुर्बुद्धिर्मामदूष्यं [2]ह्यदूषयत् ॥ दूषितः सर्वलोकेषु निषादत्वं गमिष्यति ॥ २० ॥
प्राणातिपातनिरतो निरनुक्रोशतां गतः ॥ दीर्घकालं मम क्रोधाद्दुर्गतिं वर्तयिष्यति ॥ २१ ॥
एतावदुक्त्वा वचनं विश्वामित्रो महातपाः ॥ विरराम महातेजा ऋषिमध्ये महामुनिः ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

विश्वामित्रेणमुनिगणमध्येस्वाभिप्रायनिवेदनेनतैःसहयज्ञोपक्रमः ॥ १ ॥ तथाभागार्थमाह्वानेष्यनागतेषुदेवेषुतपोबलेन त्रिशङ्कोःस्वर्गप्रापणम् ॥ २ ॥ इन्द्रादिभिःप्रतिरोधे अवाक्छिरस्त्वेनपततातेनमुनिंप्रत्याक्रोशनम् ॥ ३ ॥ विश्वामित्रेणत्रिशङ्कुस्तंभनपूर्वकंस्वर्गान्तरसर्जनप्रतिज्ञानेनकतिपयनक्षत्रसर्जनेदेवैस्तत्परिसान्त्वनम् ॥ ४ ॥ देवैस्त्रिशङ्कोर्मुनिसृष्टनक्षत्राणांचतत्रैवावस्थानानुमतिपूर्वकंपुनःस्वलोकगमनम् ॥ ५ ॥

तपोबलह[3]तान्कृत्वा वासिष्ठान्समहोदयान् ॥ ऋषिमध्ये महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥
अयमिक्ष्वाकुदायादस्त्रिशङ्कुरिति विश्रुतः ॥ धर्मिष्ठश्च वदान्यश्च मां चैव शरणं गतः ॥
ते[4]नानेन शरीरेण देवलोकजिगीषया ॥ २ ॥
यथाऽयं स्वशरीरेण स्व[5]र्गलोकं गमिष्यति ॥ तथा प्रवर्त्यतां यज्ञो भवद्भिश्च मया सह ॥ ३ ॥
विश्वामित्रवचः श्रुत्वा सर्व एव महर्षयः ॥ [6]ऊचुः समेत्य सहिता धर्मज्ञा धर्मसंहितम् ॥ ४ ॥
अयं कुशिकदायादो मुनिः परमकोपनः ॥ यदाह वचनं सम्यगेतत्कार्यं न संशयः ॥ ५ ॥
अग्निकल्पो हि भगवाञ्शापं दास्यति रोषि[7]तः ॥ तस्मात्[8]प्रवर्त्यतां यज्ञः सशरीरो य[9]था दिवम् ॥६॥
गच्छेदिक्ष्वाकुदायादो विश्वामित्रस्य तेजसा ॥ त[10]था प्रवर्त्यतां यज्ञः सर्वे समधितिष्ठत ॥ ७ ॥

पाः शवभक्षकाः ॥ १८ ॥ मुष्टिकाः हीनजातिविशेषाः । विकृताः विकृतवचनव्यापारादयः । विरूपाः विकृतवेषाः ॥ १९ ॥ अदूष्यं उक्तन्यायेनेतिभावः । महोदयश्चेत्यनेन पूर्वशप्तावसिष्ठपुत्राएवेतिगम्यते ॥ २० ॥ प्राणातिपातः बलात्प्राणनाशनं । निरनुक्रोशतां निर्घृणतां । वर्तयिष्यति प्राप्स्यति। ननूग्रतपस्वित्वेपिक्षत्रियस्यचण्डालयाजनं सर्वथाअन्याय्यमेवेति कथंयथार्थवादिषुशापप्रवृत्तिरितिचेदत्रोत्तरं । वसिष्ठवैरनिर्यातनकामस्यविश्वामित्रस्य तपःफलमिदमिति ॥ २१—२२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकोनषष्टितमःसर्गः ॥ ५९ ॥

अथसशरीरस्यत्रिशङ्कोस्स्वर्गप्रापणंषष्टितमे—तप इत्यादि ॥ १ ॥ अयमितिसार्धः । दायमत्तीतिदायादः पुत्रपौत्रादिः । पचाद्यच् । वंशइतियावत् । तेन पूर्वक्षत्रियरूपेण । अनेन इदानींचण्डालरूपेण । शरीरेण देवलोकजिगीषया स्वर्गस्ववशीकर्तुमिच्छया । मांशरणंगतः ॥ २ ॥ यथेतिपश्च ॥ ३ ॥ ऊचुः अन्योन्यमितिशेषः ॥ ४ ॥ सम्यक्कार्यमित्यन्वयः ॥ ५ ॥ स-

---

शववस्त्रादिहारिणः ॥ १८ ॥ ति० मुष्टिकानाम तन्नामानः । इदानींडोंबाइतिप्रसिद्धाः ॥ १९ ॥ इत्येकोनषष्टितमस्सर्गः ॥५९॥

ति० ज्ञात्वा योगबलेन ॥ १ ॥

[पा०] १ ख. घ. महोदयस्तु. २ क. च. ट. मदूषयत्. घ. ञ. हिदूषयन्. ३ ङ. झ. ञ. ट. हताञ्ज्ञात्वा. ४ क. ख. ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. स्वेनानेन. घ. स्वकेनैव. ५ ग. ङ. च. छ. झ. ञ. देवलोकं. ६ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. ऊचुस्समेतास्सहसा. ७ ङ. झ. ञ. ट. रोषतः. ८ क. ग. च. छ. ज. प्रवर्ततां. ९ ङ. च. छ. झ. ञ. यथादिवि. १० क. ख. च. छ. ज. ततःप्रवर्ततां. घ. ङ. झ. ञ. ट. ततःप्रवर्त्यतां.

एवमुक्त्वा महर्षयः चक्रुस्तास्ताः क्रियास्तदा ॥ याजकश्च महातेजा विश्वामित्रोऽभवत्क्रतौ ॥ ८ ॥
ऋत्विजश्चानुपूर्व्येण मन्त्रवन्मन्त्रकोविदाः ॥ चक्रुः सर्वाणि कर्माणि यथाकल्पं यथाविधि ॥ ९ ॥
ततः कालेन महता विश्वामित्रो महातपाः ॥ चकारावाहनं तत्र भागार्थं सर्वदेवताः ॥ १० ॥
नाभ्यागमंस्तदाऽऽहूता भागार्थं सर्वदेवताः ॥ ११ ॥
ततः क्रोधसमाविष्टो विश्वामित्रो महामुनिः ॥ स्रुवमुद्यम्य सक्रोधस्त्रिशङ्कुमिदमब्रवीत् ॥ १२ ॥
पश्य मे तपसो वीर्यं स्वार्जितस्य नरेश्वर ॥ एष त्वां सशरीरेण नयामि स्वर्गमोजसा ॥
दुष्प्रापं स्वशरीरेण दिवं गच्छ नराधिप ॥ १३ ॥
स्वार्जितं किंचिदप्यस्ति मया हि तपसः फलम् ॥ राजन्स्वतेजसा तस्य सशरीरो दिवं व्रज ॥ १४ ॥
उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन्सशरीरो नरेश्वरः ॥ दिवं जगाम काकुत्स्थ मुनीनां पश्यतां तदा ॥ १५ ॥
देवलोकगतं दृष्ट्वा त्रिशङ्कुं पाकशासनः ॥ सह सर्वैः सुरगणैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥
त्रिशङ्को गच्छ भूयस्त्वं नासि स्वर्गकृतालयः ॥ गुरुशापहतो मूढ पत भूमिमवाक्छिराः ॥ १७ ॥
एवमुक्तो महेन्द्रेण त्रिशङ्कुरपतत्पुनः ॥ विक्रोशमानस्त्राहीति विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ १८ ॥
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य क्रोशमानस्य कौशिकः ॥ रोषमाहारयत्तीव्रं तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १९ ॥
ऋषिमध्ये स तेजस्वी प्रजापतिरिवापरः ॥ सृजन्दक्षिणमार्गस्थान्सप्तर्षीनपरान्पुनः ॥ २० ॥
नक्षत्रमालामपरामसृजत्क्रोधमूर्च्छितः ॥ दक्षिणां दिशमास्थाय मुनिमध्ये महायशाः ॥ २१ ॥

मधितिष्ठत स्वस्वार्त्विज्यमितिशेषः ॥ ६—७ ॥ तास्ताःक्रियाः स्वस्वार्त्विज्यकर्माणि । याजकः अध्वर्युः । स्रुवमुद्यम्येतिवक्ष्यमाणत्वात् ॥ ८ ॥ मन्त्रवदितिक्रियाविशेषणं । यथाकल्पं कल्पसूत्रमनतिक्रम्य । यथाविधि यथाशास्त्रं ॥ ९ ॥ महताकालेन द्विस्त्रिर्मन्त्रावृत्त्या । सर्वदेवताः प्रतीतिशेषः ॥ १० ॥ नेत्यर्धं । नाभ्यागमन् अनधिकारिणा अन्यायेनच कृतमकृतमितिन्यायादितिभावः ॥ ११ ॥ स्रुवोद्यमनं कोपजचेष्टाविशेषः ॥ १२ ॥ पश्येतिसार्धः । त्वदभिमतयागस्त्वास्तामितिभावः । एषइत्यव्यवधाने । ओजसा तपोवीर्येण । दुष्प्रापं अन्यैरितिशेषः ॥ १३ ॥ स्वार्जितं सुष्ठ्वार्जितं । स्वतेजसा स्वासाधारणप्रभावेन ॥ १४ ॥ मुनीनांपश्यतां मुनिषुपश्यत्सुसत्सु ॥ १५॥—देवेतिचत्वारः ॥१६॥ स्वर्गकृतालयः स्वर्गालयार्हः ॥१७—१८ ॥ आहारयत् अकरोत् ॥ १९ ॥ सृजन् अभूदितिशेषः । असृजदित्यर्थः ॥२०॥ मुनिमध्येस्थितएव दक्षिणांदिशमास्थाय तामधिकरणंकृत्वा । नक्षत्रमालां सप्तविंशतिनक्षत्रमालां । यथोत्तरतोध्रुवोचलस्तिष्ठति एवंत्रिशङ्कुस्तिष्ठतु । तंपरितोयथासप्तर्षिमण्डलं तद्वदत्रापिभवतु । तत्रयथानक्षत्राणि तद्वदत्रापीत्यर्थः

शि० मन्त्रकोविदाः मन्त्रोपलक्षितयागनिपुणाः ॥ ९ ॥ **शि०** सक्रः अतिक्रियासहितः । अधः कोपान्तर्धारणासमर्थः । क्रइत्यत्रकृधातोः "घञर्थेकविधानं" इतिकः । नञ्पूर्वकधारणार्थकधाधातुप्रकृतिककप्रत्ययान्तोऽधइति । अतएवक्रोधसमाविष्ट इत्यनेननपौनरुक्त्यं । **ति०** सक्रोधः कोपस्यैवाधिकावस्थाक्रोधः ॥ १२ ॥ **ति०** हेराजंस्त्वं तस्यतेजसा वैभवेन दिवंव्रज । क्रुद्धत्वात्पुनरुक्तिर्नदोषः ॥ १४ ॥

[पा०] १ ट. एवमुक्ताः. २ क. ख. घ. च. छ. झ. ञ. संजह्रुस्ताःक्रियास्तदा. ज. ट. संचक्रुस्ताःक्रियास्तदा. च. छ. ञ. चक्रुस्तास्ताःक्रियास्तथा. क. ख. क्रियास्ततः. ३ घ. महाक्रतोः. ४ घ. यथावन्मन्त्रकोविदाः. ५ ङ. च. छ. झ. ञ. स्तदातत्र. ख. घ. ज. ट. स्ततस्तत्र. क. स्तत्रतत्र. ६ ङ. च. छ. झ. ञ. कोपसमाविष्टो. ७ ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. स्वशरीरेण. ८ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. स्वर्गंगच्छनरेश्वर. ९ ज. किंचिदद्यास्ति. घ. किंचिदत्रास्ति. १० घ. मयाद्यतपसः. ११ क. ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. राजंस्त्वं. १२ क. ख. ग. नराधिपः. १३ ट. देवलोकंगतं. ङ. च. छ. झ. ञ. स्वर्गलोकंगतं. १४ घ. सहस्राक्षस्सुरगणैः. १५ च. छ. स्वर्गेकृतालयः. १६ ख. अपतद्भुवि. १७ ज. ट. क्रोधमाहारयत्तीव्रं. ग. रोषमाहारयंस्तीव्रं. १८ ङ. च. झ. नक्षत्रवंशमवरं. १९ ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ऋषिमध्ये. २० क. ग. घ. महातपाः.

[1]सृष्ट्वा नक्षत्रवंशं च क्रोधेन कलुषीकृतः ॥ अन्यमिन्द्रं करिष्यामि लोको वा स्यादनिन्द्रकः ॥
दैवतान्यपि [2]स क्रोधात्स्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ २२ ॥
ततः परमसंभ्रान्ताः सर्षिसङ्घाः [3]सुरासुराः ॥ [[4]सकिंनरमहायक्षाः सहसिद्धाः [5]सचारणाः]
विश्वामित्रं महात्मानमूचुः सानुनयं वचः ॥ २३ ॥
अयं राजा महाभाग गुरुशापपरिक्षतः ॥ सशरीरो दिवं यातुं [6]नार्हत्येव तपोधन ॥ २४ ॥
[7]तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां मुनिपुङ्गवः ॥ अब्रवीत्सुमहद्वाक्यं कौशिकः सर्वदेवताः ॥ २५ ॥
सशरीरस्य भद्रं वस्त्रिशङ्कोरस्य भूपतेः ॥ [8]आरोहणं प्रतिज्ञाय नानृतं कर्तुमुत्सहे ॥ २६ ॥
स्वर्गोऽस्तु सशरीरस्य त्रिशङ्को[9]रस्य शाश्वतः ॥ नक्षत्राणि च सर्वाणि मामकानि [10]ध्रुवाण्यथ ॥ २७ ॥
यावल्लोका धरिष्यन्ति तिष्ठन्त्वेतानि सर्वशः ॥ [11]मत्कृतानि सुराः सर्वे तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ २८ ॥
एवमुक्ताः सुराः सर्वे प्रत्यूचुर्मुनिपुङ्गवम् ॥ २९ ॥
एवं भवतु भद्रं ते तिष्ठन्त्वेतानि सर्वशः ॥ गगने [12]तान्यनेकानि वैश्वानरपथाद्बहिः ॥ ३० ॥
नक्षत्राणि मुनिश्रेष्ठ तेषु [13]ज्योतिषु जाज्वलन् ॥ अवाक्छिरास्त्रिशङ्कुश्च तिष्ठत्वमरसंनिभः ॥ ३१ ॥
अनुयास्यन्ति चैतानि ज्योतींषि नृपसत्तमम् ॥ कृतार्थं कीर्तिमन्तं च [14]स्वर्गलोकगतं तथा ॥ ३२ ॥
विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा सर्वदेवैरभिष्टुतः ॥ [15]ऋषिभिश्च महातेजा बाढमित्या[16]ह देवताः ॥ ३३ ॥

॥ २१ ॥ सृष्ट्वेतिसार्धः । नक्षत्रवंशं क्षुद्रनक्षत्रगणं । द्वितीयार्धान्तेइतिसंकल्प्येत्युपस्कार्यं । अन्यमिन्द्रंकरिष्यामि विद्यमानलोकस्यान्येन्द्रंकरिष्यामि । अनिन्द्रकोलोकोवास्यात् । इन्द्ररहितंलोकान्तरंवाकरिष्यामीत्यर्थः । अतएवाहुराचार्याः "अन्येन्द्रकंभुवनमन्यदनिन्द्रकंवाकर्तुंक्षमेकविरभूदयमन्ववाये" इति । अस्मिन्नर्थेइन्द्रंनाशयिष्यामीत्यर्थःस्यात् । सोनुचितः । सृष्ट्यन्तरोपक्रमविरोधात् । "दैवतान्यपिसक्रोधात्स्रष्टुं समुपचक्रमे" इत्यनन्तरविरोधाच्च । अतएवायमर्थो भवितुमर्हति मयासृज्यमानस्यस्वर्गस्यान्यमिन्द्रंकरिष्यामि अथवामयासृज्यस्स्वर्गलोकोऽनिन्द्रकोवास्तु तत्रत्रिशङ्कुरेवेन्द्रोभवतु तत्परिवारान्सृजेयमितितादृशदेवान्स्रष्टुमुपचक्रमइत्यर्थः ॥ २२ ॥ परमसंभ्रान्ताः स्वप्रतिसृष्टेरतिदुस्सहत्वादितिभावः । सानुनयं ससान्त्वं ॥ २३ ॥ अनुनयमेवाह—अयमित्यादि । नार्हति अदुष्टत्रैवर्णिकसभ्यत्वात्स्वर्गस्येतिभावः ॥ २४ ॥ तेषामितिचत्वारः ॥ २५ ॥ भद्रंवइतिप्रतिसान्त्वं ॥ २६ ॥ स्वर्गोस्तु अयंत्रिशङ्कुस्थितिदेशएवेतिशेषः । मत्कृतानि मत्सृष्टानि । अतएवमामकानि । लोकाः भूरादयः । यावद्धरिष्यन्ति स्थास्यन्ति । सर्वशः सर्वप्रकारेण । ध्रुवाणि भवन्तु । प्रार्थनायांलोट् । तत् पूर्वोक्तं । अनुज्ञातुं अङ्गीकर्तुं ॥ २७—२८ ॥ एवमुक्ताइत्यादिसार्धाःपञ्च ॥ २९ ॥ सर्वशः सर्वाणि । वैश्वानरपथात् वैश्वानरः ज्योतिः तत्पथात्प्रसिद्धानादिज्योतिश्चक्रमार्गात् ॥ ३० ॥ तेषु त्वत्सृष्टेषु । जाज्वलन् अतिशयेनप्रकाशमानः । अवाक्छिराः गुर्वपचारफलप्रकटनायाधोमुखः । अमरसन्निभः तेजसाअमरतुल्यः । तिष्ठतु ध्रुवइवेतिभावः ॥ ३१ ॥ अनुयास्यन्ति स्वर्गनक्षत्राणिध्रुवमिवेतिभावः । स्वर्गलोकगतंयथा स्वर्गलोकगतमिव । कृतार्थमित्यन्वयः ॥ ३२ ॥ बाढमित्यङ्गीकारद्योतकंवचनं ॥ ३३ ॥

तनि० लोकोवास्यात् सेन्द्रं लोकान्तरंवास्यादित्यर्थः । अनिन्द्रकस्स्यात् विद्यमानंभुवनमिन्द्ररहितमनायकंवास्यादित्यर्थः॥२२॥ **ति०** स्वर्गोस्तु स्वर्गपदवाच्यसुखविशेषानुभवोस्तु ॥ २७ ॥ **ति०** बाढमित्येव आहेतिशेषः । दुराग्रहस्यानर्थहेतुतांप्रतिसंधाय

[पा०] १ क. कृत्वानक्षत्र. २ ज. चक्रोधात्. क. ख. ग. संक्रोधात्. ट. सक्रोधस्स्रष्टुं. ३ ज. सचारणाः. ख. सुरर्षभाः. क. सुरर्षयः. ४ इदमर्धं ग. ज. दृश्यते. ५ ज. सुरासुराः. ६ ग. नार्हत्येष. ज. नार्हतीति. घ. नचार्हति. ७ क. ख. घ. ज. तेषांतुव. ८ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. आरोहणंप्रतिज्ञातं. ज. आरोहणे. ९ क. घ. ज. रेवशाश्वतम्. ट. रेष. १० क. ध्रुवाणिच. ११ झ. यत्कृतानि. १२ ग. तानिसर्वाणि. १३ ग. घ. च. ज. ज्योतिष्षुजज्वलुः. १४ क. ट. स्वर्गलोकंगतं. घ. ब्रह्मलोकगतं. क—ट. गतंयथा. १५ ङ. च. छ. झ. ञ. ऋषिमध्ये. १६ क. ङ—ट. मित्येवदेवताः.

ततो देवा महात्मानो मुनयश्च[1] तपोधनाः ॥ जग्मुर्यथागतं सर्वे यज्ञस्यान्ते नरोत्तम ॥ ३४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

अंबरीषेणयजनारंभेइन्द्रेणगूढंयज्ञपशोरपहारेपुरोहितेनानुकल्पतयाराजानंप्रतिनरपशोरानयनचोदना ॥१॥ पशुक्रयणाय पर्यटताराज्ञाभृगुतुन्देऋचीकमृषिंप्रतिगोशतसहस्रस्वीकारेणपशुभावेन सुतविक्रयणप्रार्थना ॥ २ ॥ मातापितृभ्यांज्येष्ठकनिष्ठयोर्विक्रयणानङ्गीकरणे अंबरीषेणपरिशेषादात्मविक्रयनिश्चयात्स्वयमुपागतेनशुनश्शेपनाम्नामध्यमेनसहनिर्गमनम् ॥ ३ ॥

विश्वामित्रो मे[2]हात्माऽथ प्रस्थितान्प्रे[3]क्ष्य तानृषीन् ॥ अब्रवीन्नरशार्दूलस्[4]सर्वांस्तान्वनवासिनः ॥ १ ॥
म[5]हान्विघ्नः प्रवृत्तोऽयं [6]दक्षिणामास्थितो दिशम् ॥ दिशमन्यां [7]प्रपत्स्यामस्तत्र [8]तप्स्यामहे [9]तपः ॥ २ ॥
प[10]श्चिमायां विशालायां पुष्करेषु [11]महात्मनः ॥ सुखं [12]तपश्चरिष्यामो [13]वरं तद्धि तपोवनम् ॥ ३ ॥
एवमुक्त्वा [14]महातेजाः पुष्करेषु महामुनिः ॥ तप उग्रं [15]दुराधर्षं तेपे मूलफलाशनः ॥ ४ ॥
एतस्मिन्नेव काले तु अयोध्याधि[16]पतिर्नृपः ॥ अंबरीष इति ख्यातो यष्टुं समुपचक्रमे ॥ ५ ॥
त[17]स्य वै यजमानस्य पशुमिन्द्रो [18]जहार ह ॥ प्रनष्टे तु प[19]शौ विप्रो राजानमि[20]दमब्रवीत् ॥ ६ ॥
[21]पशुरद्य हृतो राजन्प्रनष्टस्तव दुर्नयात् ॥ अरक्षितारं राजानं घ्नन्ति दोषा नरेश्वर ॥ ७ ॥
प्रायश्चित्तं [22]महद्ध्येतन्नरं वा पुरुषर्षभ ॥ आनयस्व पशुं शीघ्रं यावत्कर्म [23]प्रवर्तते ॥ ८ ॥

यज्ञस्यान्तइत्यनेनविश्वामित्रेणयजमानप्रतिनिधिंकृत्वा यज्ञःसमापितः । देवैर्भागश्चगृहीतइतिगम्यते ॥३४॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

अथ शरणागतशुनःशेपरक्षणोचितशक्तिंवक्तुं तपोन्तरमाहैकषष्टितमे—विश्वामित्रइत्यादि । तान् स्वाज्ञयासमागतान् । वनवासिनः स्वतपोवनवासिनः । ॥ १ ॥ योऽहंदक्षिणांदिशमास्थितः तस्यमेमहान्विघ्नः प्रवृत्तइत्यर्थः ॥ २ ॥ विशालायां विशालतपोवनवत्यां पश्चिमायांदिशिवर्तमानेषु । पुष्करेषु पुष्करतीर्थेषु । तत्तीरेष्वित्यर्थः । महात्मनः हेमहात्मानः ॥ ३—५ ॥ विप्रः पुरोहितइतियावत् ॥६॥ दुर्नयात् अनवधानादित्यर्थः । हृतः केनापीतिशेषः । प्रनष्टः अदृष्टः । णशअदर्शनइतिधातोर्निष्ठा । दोषाः पशुनाशादयः ॥७॥ प्रायश्चित्तं एतत् पशुनाशनिमित्तकं । नरंवा आनयस्व गोभिःक्रीत्वा पशुप्रतिनिधित्वेनेतिशेषः । यावत्प्रवर्त-

---

देवतावचनमङ्गीचकार ॥ ३३ ॥ वि० इतिकुशलवयोराख्यानेतृतीयेह्निवर्तमानकथासमाप्ता ॥ ३४ ॥ इतिषष्टितमस्सर्गः ॥ ६० ॥

ति० सर्वांस्तान्विनयान्वितानितिपाठान्तरं ॥ १ ॥ ति० दक्षिणांदिशं आ समन्ताद्व्याप्य स्थितः अयं त्रिशङ्कुरूपः महाविघ्नः । अस्माकंतपोनाशकत्वात् तच्छायाक्रान्तत्वाच्चायंदेशोतःपरंतपोऽयोग्यइतिभावः ॥ २ ॥ शि० पुष्करेषु तीर्थविशेषे । बहुवचनमादरार्थं । महात्मनः अतिप्रयत्नशीलमुनीनां । एकवचनंजात्यभिप्रायेण ॥ ३ ॥ ति० अभ्याहृतः इदानींअस्माभिरानीतः पशुः तवदुर्नयात् त्वत्पापवशात् तावकरक्षिणांप्रमादाच्चप्रनष्टः ॥ ७ ॥ ति० एतत् पशुनाशरूपं महत्प्रायश्चित्तं महतःप्रायश्चित्तस्यकारणं । प्रक्रान्तंकर्मयावत्प्रवर्तते प्रवर्तिष्यते । तावत् ततःप्रागेव । नष्टंपशुमन्विष्यानय । तत्प्रतिनिधित्वेनक्रीत्वानरंवापशु-

[पा०] १ घ. ङ. च. छ. झ. ञ. ऋषयश्च. २ ङ. च. छ. झ. ञ. महातेजाः. ३ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. न्वीक्ष्यतानृषीन्. ४ ग. स्तान्सर्वान्वनवासिनः. ५ क—घ. झ. ञ. महाविघ्नः. ६ घ. दक्षिणामाश्रितोदिशं. ख. दक्षिणांदिशमास्थितः. ७ क. प्रवेक्ष्यामः. ग. ट. प्रवत्स्यामः. च. प्रयास्यामः. ८ घ. ज. तप्यामहे. ९ घ. ज. वयम्. १० क. घ. च. ज. पश्चिमस्यां. ११ ख. महामुनिः. ख. घ. च. महामनाः. १२ क. ख. तपश्चरिष्यामि. १३ क—घ. ज. परंतद्धि. ङ. च. छ. झ. ञ. सुखंतद्धि. १४ क. महाबाहो. १५ ख. दुराधर्षः. १६ क. घ—ट. पतिर्महान्. १७ ख. तस्यैवयजमानस्य. १८ घ. जहारच. १९ ख. पशौविप्राः. २० ख. मब्रुवन्. २१ ङ. झ. पशुरभ्याहृतो. ख. घ. ञ. पशुरद्याहृतो. २२ ज. मखस्यैतत्. ट. मघस्यैतत्. २३ ज. समाप्यते.

उपाध्यायवचः श्रुत्वा स राजा पुरुषर्षभ ॥ अन्वियेष महाबुद्धिः पशुं गोभिः सहस्रशः ॥ ९ ॥
देशाञ्जनपदांस्तांस्तान्नगराणि वनानि च ॥ आश्रमाणि च पुण्यानि मार्गमाणो महीपतिः ॥ १० ॥
स पुत्रसहितं तात सभार्यं रघुनन्दन ॥ भृगुतुन्दे समासीनमृचीकं संददर्श ह ॥ ११ ॥
तमुवाच महातेजाः प्रणम्याभिप्रसाद्य च ॥ ब्रह्मर्षिं तपसा दीप्तं राजर्षिरमितप्रभः ॥
पृष्ट्वा सर्वत्र कुशलमृचीकं तमिदं वचः ॥ १२ ॥
गवां शतसहस्रेण विक्रीणीषे सुतं यदि ॥ पशोरर्थे महाभाग कृतकृत्योस्मि भार्गव ॥ १३ ॥
सर्वे परिसृता देशा याज्ञीयं न लभे पशुम् ॥ दातुमर्हसि मूल्येन सुतमेकमितो मम ॥ १४ ॥
एवमुक्तो महातेजा ऋचीकस्त्वब्रवीद्वचः ॥ नाहं ज्येष्ठं नरश्रेष्ठ विक्रीणीयां कथंचन ॥ १५ ॥
ऋचीकस्य वचः श्रुत्वा तेषां माता महात्मनाम् ॥ उवाच नरशार्दूलमम्बरीषं तपस्विनी ॥ १६ ॥
अविक्रेयं सुतं ज्येष्ठं भगवानाह भार्गवः ॥ ममापि दयितं विद्धि कनिष्ठं शुनकं नृप ॥
तस्मात्कनीयसं पुत्रं न दास्ये तव पार्थिव ॥ १७ ॥
प्रायेण हि नरश्रेष्ठ ज्येष्ठाः पितृषु वल्लभाः ॥ मातॄणां च कनीयांसस्तस्माद्रक्षे कनीयसम् ॥ १८ ॥
उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन्मुनिपत्न्यां तथैव च ॥ शुनश्शेपः स्वयं राम मध्यमो वाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥
पिता ज्येष्ठमविक्रेयं माता चाह कनीयसम् ॥ विक्रीतं मध्यमं मन्ये राजन्पुत्रं नयस्व माम् ॥ २० ॥
[अथ राजा महाबाहो वाक्यान्ते ब्रह्मवादिनः ॥ हिरण्यस्य सुवर्णस्य कोटिभी रत्नराशिभिः] ॥ २१ ॥
गवां शतसहस्रेण शुनःशेपं नरेश्वरः ॥ गृहीत्वा परमप्रीतो जगाम रघुनन्दन ॥ २२ ॥

ते प्रवार्तिष्यते "यावत्पुरानिपातयोः—"इतिलट् । तावत् ततःपूर्वमेव । अश्वमेधेपशुविसर्जनानन्तरंकर्मकालस्यव्यवहितत्वादितिभावः । वाकारेणपशुंवान्विष्यानयस्वेतिलभ्यते ॥ ८ ॥ सहस्रशः सहस्रसङ्ख्याभिः । मूल्यभूताभिरितिशेषः ॥ ९ ॥ देशानितिजनपदादिसर्वविशेषणं ॥ १० ॥ सइतिच्छेदः । भृगुतुन्दे भृगोर्गिरितटस्यतुन्दे अभ्यन्तरे । भृग्वाख्यऋषिवासस्थानप्रदेशेवा ॥ ११ ॥ सार्धएकान्वयः । तं मुनिं । इदं वक्ष्यमाणं । वचउवाच । ब्रवीतिर्द्विकर्मकः ॥ १२ ॥ पशोः अर्थे प्रयोजनाय । पशुप्रतिनिध्यर्थमित्यर्थः । यदिविक्रीणीषे विक्रीणीथाः । तदाकृतकृत्योस्मि कृतार्थःस्यां ॥ १३ ॥ परिसृताः संचरिताः । याज्ञीयं यज्ञायहितं । "तस्मैहितं" इतिछः । वृद्धिरार्षी । इतः एतेषुसुतेषु । सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ १४ ॥ कथंचन बहुमूल्येनापि । इतरयोरप्रतिषेधादनुमतिर्गम्यते । "अप्रतिषिद्धमनुमतंभवति" इतिन्यायात् शास्त्रेणापत्यदानविक्रययोर्निषेधेपि मूलावसादेधर्मायापत्यदानवद्यज्ञायापत्यविक्रयोनदोषायेतिभावः ॥ १५—१६ ॥ कनीय-

मानयेत्यर्थः । शि० यावत्कर्मप्रवर्तते तावदेवनरंपशुंशीघ्रमानयस्व । एतदेव अघस्य अघविशिष्टपुरुषस्य । प्रायश्चित्तं अनवधानताजनितपापशोधनं । "प्रायःपापमितिप्रोक्तंचित्तंतच्छोधनंस्मृतं" इत्यनुशासनम् । एतेनोपायान्तरंनास्तीतिसूचितं । हिवाशब्दौ एवार्थे ॥ ८ ॥ शि० कापथ्यभ्रमवारणायतादृशानुरागेसदाचारंप्रमाणयन्नाह—**प्रायेणेति** । पितृषुवल्लभाः पितृनिष्ठानुरागविषयीभूताः । भवन्तीतिशेषः । **ति०** पितृषु पितॄणां । रक्षिष्यामीत्यर्थेरक्ष्यइत्यार्षं ॥ १८ ॥ **ति०** विक्रेयं मातापित्रोर्विक्रेयत्वेनसंमतं । मन्ये अर्थादितिशेषः ॥ २० ॥ इत्येकषष्टितमस्सर्गः ॥ ६१ ॥

[पा०] १ झ. पुरुषर्षभः. २ ग. रम्याणि. ३ ख. तंपुत्रसहितं. ४ क. ख. समहीपतिः. ५ ङ—ट. भृगुतुंगे. ख. भृगुपुत्रं. ६ क. ख. उवाचचमहातेजाः. ७ ग. झ. महर्षिं. ८ ग. सइदंवचः. क. घ. तदिदंवचः. ९ ङ. च. छ. झ. ञ. परिगतादेशाः. ट. परिप्लुतादेशाः. ख. ज. परिष्कृतादेशाः. १० ग. ङ. ज. झ. ट. यज्ञीयं. ११ ख. कमतोमम. घ. कंततोमम. १२ ख. स्त्विदमब्रवीत्. १३ क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. मंबरीषमिदंवचः. ख. घ. मंबरीषंमहातपाः. १४ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. शुनकंप्रभो. १५ क. प्रायेणतु. १६ झ. ज्येष्ठःपितृषुवल्लभः. ज. ज्येष्ठाहिपितृवल्लभाः. १७ ख. स्मान्मोक्ष्येकथंसुतम्. १८ घ. राजानंवाक्यमब्रवीत्. १९ ङ. झ. ञ. विक्रेयंमध्यमंमन्येराजन्पुत्रं. क. घ—ट. राजपुत्र. २० अयंश्लोकः ङ. च. छ. झ. ञ. दृश्यते. २१ क. नरेश्वर.

[1]अंबरीषस्तु राजर्षी रथमारोप्य [2]सत्वरः ॥ [3]शुनःशेपं महातेजा जगामाशु [4]महायशाः ॥ २३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

अंबरीषेपुष्करक्षेत्रमेत्यमध्याह्नेविश्रममाणेशुनश्शेपेनतत्रतपस्यन्तंविश्वामित्रमेत्य निजवृत्तान्तनिवेदनपूर्वकंराजकार्याविरोधेनस्वरक्षणप्रार्थना ॥ १ ॥ विश्वामित्रान्मन्त्रद्वयमुपलब्धवताशुनश्शेपेनसहनगरमागतेनांबरीषेणयागोपक्रमः ॥ २ ॥ तत्रपशूकृतेनशुनश्शेपेनविश्वामित्रोपदिष्टगाधाभ्यामिन्द्रोपेन्द्रस्तवनेतुष्टेनेन्द्रेणतन्मोचनपूर्वकंराज्ञोयज्ञफलदानम् ॥ ३ ॥

शुनश्शेपं [5]नरश्रेष्ठ [6]गृहीत्वा तु [7]महायशाः ॥ [8]व्यश्राम्यत्[9]पुष्करे राजा मध्याह्ने रघुनन्दन ॥ १ ॥
तस्य विश्रममाणस्य शुनःशेपो महायशाः ॥ [10]पुष्करक्षेत्रमागम्य विश्वामित्रं ददर्श ह ॥
तप्यन्तमृषिभिः सार्धं मातुलं [11]परमातुरः ॥ २ ॥
[12]विवर्णवदनो दीनस्तृष्णया च श्रमेण च ॥ [13]पपाताङ्के [14]मुनेराशु वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ३ ॥
न मेस्ति माता न पिता ज्ञातयो [15]बान्धवाः कुतः ॥ त्रातुमर्हसि मां सौम्य धर्मेण मुनिपुङ्गव ॥ ४ ॥
त्राता त्वं हि [16]मुनिश्रेष्ठ [17]सर्वेषां त्वं हि भावनः ॥ ५ ॥
राजा च कृतकार्यः स्यादहं दीर्घायुरव्ययः ॥ स्वर्गलोकमुपाश्नीयां तपस्तप्त्वा [18]ह्यनुत्तमम् ॥ ६ ॥
त्वं[19] मे नाथो ह्यनाथस्य भव भव्येन [20]चेतसा ॥ पितेव पुत्रं [21]धर्मात्मंस्त्रातुमर्हसि किल्बिषात् ॥ ७ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रो महातपाः ॥ [22]सान्त्वयित्वा बहुविधं पुत्रानिदमुवाच ह ॥ ८ ॥
यत्कृते पितरः पुत्राञ्जनयन्ति शुभार्थिनः ॥ परलोकहितार्थाय तस्य कालोयमागतः ॥ ९ ॥

समित्यकारान्तत्वमार्षं ॥ १७—२३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

अथ शुनःशेपस्य शरणागतिरुच्यते द्विषष्टितमे—शुनःशेपमित्यादि ॥ १ ॥ तस्यविश्रममाणस्य तस्मिन्विश्राम्यतिसति । आगम्येत्यत्र "वा ल्यपि "इत्यनुनासिकलोपाभावःपक्षे । मातुलं "ऋचीकायकौशिकीप्रतिपादिता" इत्युक्तत्वात् ॥ २ ॥ तृष्णयापिपासया । प्राणपरित्राणलोभेनवा । श्रमेण अध्वश्रमेण मातुलत्वादङ्कपतनं ॥ ३ ॥ नास्ति अरक्षकत्वादसत्प्रायाइत्यर्थः । धर्मेण धर्मरूपप्रयोजनोद्देशेन ॥ ४ ॥ त्रातेत्यर्धं । भावनः हितप्रापकः ॥ ५ ॥ यथाचराजाकृतकार्यःस्यात् अहंच अव्ययः अविनाशः दीर्घायुः अनुत्तमं तपस्तप्त्वा स्वर्गलोकमुपाश्नीयां तथाकुरुष्वेतिशेषः ॥ ६ ॥ भव्येन शुभेन । किल्बिषात् तन्मूलकविपत्तेरित्यर्थः ॥ ७—८ ॥ यस्यप्रयोजनस्यकृते यत्प्रयोजनाय । तादर्थ्येऽव्ययं । पुत्रान्जनयन्ति । मम युष्माकंच परलोकहितार्थाय धर्माय । तस्य वाक्यकरणस्य अयंकालआगतः "जीवतोर्वाक्यकरणात्" इतिस्मृतेः

ती० अङ्के समीपे ॥ ३ ॥ **ति०** अव्ययः धर्मलोपाभाववान् । अश्नीयां प्राप्नुयां । **शि०** राजकार्यसिद्धिमन्तरास्वरक्षामहंनवाञ्छामीतिबोधयितुंस्वेप्सितंप्रार्थयन्नाह—**राजेति** ॥ ६ ॥ **वि०** भव्येन प्रसन्नेन ॥ ७ ॥

[पा०] १ ख. अंबरीषोमहातेजाः. २ ख. घ. सत्वरम्. ३ ख. शुनश्शेपंतुराजर्षिः. घ. शुनश्शेपंमहाराज. ४ क. घ. महातपाः. ५ ङ. नरश्रेष्ठं. ६ ख. गृहीत्वाथ. ७ क. महाबलम्. ख. महाबलः. घ. महातपाः. ज. सुमहायशाः. ८ ङ. छ. ज. झ. ञ. व्यश्रमत्. क. ग. विश्राम्यत्. घ. विश्राम्य. ९ ज. ट. पुष्करेतीर्थे. १० क—घ. च. ज. ट. पुष्करंश्रेष्ठमागम्य. ङ. छ. झ. ञ. पुष्करंज्येष्ठमागम्य. ११ परमात्मनः. १२ क—च. ज—ट. विषण्णवदनो. १३ क. पपाताग्रे. १४ ज. मुनिंराम. क. ख. घ—छ. झ. ञ. ट. मुनेराम. १५ क. ख. नचवान्धवाः. १६ क. ङ—ट. नरश्रेष्ठ. १७ घ. सर्वेषामपिकौशिक. क. ख. भावन. १८ घ. सुदुर्लभम्. १९ क. ख. ङ. च. ज. झ. ञ. समेनाथो. ग. ममनाथोह्यनाथस्य. २० ज. ट. तेजसा. २१ क. धर्मज्ञ. घ. धर्मात्मा. २२ ज. ट. शान्तयित्वा.

अयं मुनिसुतो बालो मत्तश्शरणमिच्छति ॥ अस्य[1] जीवितमात्रेण प्रियं कुरुत पुत्रकाः ॥ १० ॥
सर्वे सुकृत[2]कर्माणः सर्वे धर्मपरायणाः ॥ पशुभूता नरेन्द्रस्य तृप्तिमग्नेः प्रयच्छत[3] ॥ ११ ॥
नाथवांश्च शुनश्शेपो यज्ञश्चा[4]विघ्नितो भवेत् ॥ देवतास्तर्पिताश्च स्युर्मम[5] चापि कृतं वचः ॥ १२ ॥
मुनेस्तु[6] वचनं श्रुत्वा मधुष्यंदादयः[7] सुताः ॥ साभिमानं नरश्रेष्ठ सलीलमिदमब्रुवन् ॥ १३ ॥
कथमात्मसुतान्हित्वा[8] त्रायसेऽन्यसुतं विभो ॥ अकार्यमिव पश्यामः श्वमांसमिव भोजने ॥ १४ ॥
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा पुत्राणां मुनिपुङ्गवः ॥ क्रोधसंरक्त[9]नयनो व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १५ ॥
निस्साध्वसमिदं प्रोक्तं धर्मादपि विगर्हितम् ॥ अतिक्रम्य तु मद्वाक्यं दारुणं रोमहर्षणम् ॥ १६ ॥
श्वमांसभोजिनः[10] सर्वे वासिष्ठा इव जातिषु ॥ पूर्णं वर्षसहस्रं तु पृथिव्यामनुवत्स्यथ[11] ॥ १७ ॥
कृत्वा शापसमायुक्तान्पुत्रान्मुनिर्वरस्तथा[12] ॥ शुनश्शेपमुवाचार्तं[13] कृत्वा रक्षां निरामयम्[14] ॥ १८ ॥
[इदमाह[15] मुनिश्रेष्ठो विश्वामित्रो महातपाः] ॥
पवित्रपाशैरासक्तो[16] रक्तमाल्यानुलेपनः ॥ वैष्णवं यूपमासाद्य वाग्भिरग्निमुदाहर ॥ १९ ॥
[* इन्द्राविष्णू[17] सुरश्रेष्ठौ स्तुहि त्वं मुनिपुत्रक[18]] ॥ इमे तु गाथे[19] द्वे दिव्ये गायेथा मुनिपुत्रक ॥
अंबरीषस्य यज्ञेऽस्मिंस्ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ २० ॥
शुनश्शेपो गृहीत्वा ते द्वे गाथे सुसमाहितः ॥ त्वरया राजसिंहं तमंबरीषमुवाच ह ॥ २१ ॥

॥९॥ शरणं रक्षणं। जीवितमात्रेण जीवनप्रदानमात्रेण ॥१०॥ स्वनियोगकरणार्थमुपश्लोकयति—सर्वइति । प्रयच्छतेतिबहुवचनेन युष्मासु यःकश्चन भवत्विति सूच्यते ॥११॥ मयारक्षितोनाथवान्भवतु। कृतं स्यादिति शेषः ॥१२॥ साभिमानं सगर्वं। सलीलं सपरिहासं ॥१३॥ भोजने भोज्ये। प्राप्ते तत्परित्यागेन श्वमांसभक्षणमिवाकार्यमित्यर्थः । द्वितीयइवशब्दोवाक्यालंकारे ॥१४—१५॥ निस्साध्वसं पितृप्रतिवचनभयरहितं । धर्मात् जीवतोर्वाक्यकरणरूपधर्मात्। विगर्हितं भ्रष्टं। इदमुभयंक्रियाविशेषणं । दारुणं पितृभक्तिरहिततया-परुषं। अतएव रोमहर्षणं रोमाञ्चविकारकरं ॥१६॥ अत्रादौ तस्मादित्युपस्कार्यं । जातिषु मुष्टिकजातिषु ॥ १७ ॥ निरामयं निर्भयं यथाभवतितथा । रक्षां मन्त्रितभस्मधूल्यादिप्रक्षेपरूपाम् ॥ १८ ॥ पाशैः दर्भरशनादिभिः । आसक्तः बद्धः । वैष्णवं विष्णुदेवताकं । "वैष्णवोवैदेवतयायूपः" इतिश्रुतेः । वाग्भिः वक्ष्यमाणगाथाद्वयरूपाभिः । अग्निंप्रत्युदाहर स्तुहि । अग्न्यभिमुखोभूत्वा इन्द्रमिन्द्रानुजंचस्तुहीत्यर्थः ॥१९॥ गाथेदर्शयति—इमेइति। गाथे इन्द्रोपेन्द्रविषये। एका इन्द्रविषया । अन्या उपेन्द्रविषया । ततः गाथाभ्यां । सिद्धिं जीवितसिद्धिं ॥ २० ॥—शुनश्शेपइत्यादि

शि० भोजने प्राप्तपायसादिभोज्ये । पतितंश्वमांसमिव अकार्यंकार्यध्वंसकमेव । पश्यामः । यथाऽग्निहोत्रिणांभोज्येपायसादौ पतितंश्वमांसंभोजनरूपकार्यमात्रध्वंसकं तथा रक्षणीयस्वसुतरक्षासमयेप्राप्तैषाऽन्यसुतरक्षाअवश्यकार्यस्वसुतरक्षामात्रविघातिकेत्यर्थः । एकइवशब्दएवार्थे । इतिवयं पश्यामः निश्चिनुमः । एकइवशब्दइत्यर्थकः ॥ १४ ॥ शि० जातिषु श्वपचजातिविशेषेषु ॥ १७ ॥ ति० निरामयां सर्वदुःखनाशिकां ॥ १८ ॥

[पा०] १ घ. तस्यजीवित. २ क. ख. सर्वेचकृतकर्माणः. ३ क. ख. ग. ङ. च. छ. ज. ञ. प्रयच्छथ. ४ क. ख. घ. ङ. च. झ. ञ. ट. श्चाविघ्नतोभवेत्. ५ ख. छ. ट. ममापिचकृतंवचः. ६ ङ. च. झ. मुनेस्तद्वचनं. त. ज. ऋषेस्तु. ७ ङ. च. छ. झ. ञ. मधुच्छन्दादयः. ट. मधुस्यन्दादयः. ८ ङ. सुतान्हत्वा. ९ घ. कोपसंरक्त. १० क. ख. च. ञ. श्वमांसभोजनाः. पूर्णवर्षसहस्रंतु. श्वमांसभोजिनस्सर्वेइत्यनयोरर्धयोः ट. पुस्तके व्युत्क्रमोदृश्यते. ११ ग. मनुवर्तथ. १२ ख. ग. घ. ङ. छ. झ. ञ. ट. न्मुनिवरस्तदा. १३ ख. मुवाचेदं. १४ क—छ. झ. ञ. ट. निरामयाम्. १५ इदमर्धं च. छ. ञ. दृश्यते. १६ ङ. छ. झ. ट. राबद्धो. * इदमर्धं क. ख. ङ. च. छ. ञ. ट. दृश्यते. १७ ख. छ. इन्द्रविष्णू. १८ ङ. मुनिपुङ्गव. १९ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. इमेचगाथे.

[1]राजसिंह महा[2]सत्व शीघ्रं [3]गच्छावहे सदः ॥ [4]निर्वर्तयस्व राजेन्द्र दीक्षां च [5]समुपाविश ॥ २२ ॥
[6]तद्वाक्यमृषिपुत्रस्य श्रुत्वा हर्षस[7]मुत्सुकः ॥ जगाम नृपतिः शीघ्रं यज्ञवाटमतन्द्रितः ॥ २३ ॥
[8]सदस्यानुमते राजा [9]पवित्रंकृतलक्षणम् ॥ [10]पशुं रक्तांबरं कृत्वा यूपे तं [11]समबन्धयत् ॥ २४ ॥
स बद्धो वाग्भिरग्र्याभिरभितुष्टाव वै [12]सुरौ ॥ इन्द्रमिन्द्रानुजं चैव [13]यथावन्मुनि[14]पुत्रकः ॥ २५ ॥
ततः प्रीतः सहस्राक्षो रहस्य[15]स्तुतितर्पितः ॥ [16]दीर्घमायुस्तदा प्रादाच्छुनश्शेपाय [17]राघव ॥ २६ ॥
स च राजा नरश्रेष्ठ यज्ञस्य च समाप्तवान् ॥ फलं [18]बहुगुणं राम सहस्राक्षप्रसादजम् ॥ २७ ॥
[19]विश्वामित्रोपि धर्मात्मा [20]भूयस्तेपे महातपाः ॥ पुष्करेषु नरश्रेष्ठ दशवर्ष[21]शतानि च ॥ २८ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

ब्रह्मणापुष्करक्षेत्रमेत्यविश्वामित्रायऋषिपददानम् ॥ १ ॥ पुष्करेमेनकादर्शनक्षुभितमनसाविश्वामित्रेणतयासहवत्सरदशकंसुखविहरणम् ॥ २ ॥ ततःपश्चात्तस्सेनतेनतद्विसर्जनपूर्वकंहिमवद्गिरौतपश्चरणम् ॥ ३ ॥ ब्रह्मणातस्मैमहर्षिशब्ददानम् ॥ ४ ॥ तथापितेनापरितोषात्पुनस्तपश्चरणम् ॥ ५ ॥

पूर्णे वर्षसहस्रे तु [22]व्रतस्नातं महामुनिम् ॥ [23]अभ्यागच्छन्सुराः सर्वे तपःफलचि[24]कीर्षवः ॥ १ ॥
अब्रवीत्सुमहातेजा ब्रह्मा [25]सुरुचिरं वचः ॥ ऋषिस्त्वमसि भद्रं ते स्वार्जितैः कर्मभिः शुभैः ॥ २ ॥

॥ २१ ॥ सदः यज्ञवाटमित्यर्थः ॥२२—२३॥ सदस्यानुमते सदस्यानां उपद्रष्टृप्रभृतीनां अनुमते अनुमतौ स्थितइतिशेषः । पवित्रैर्दर्भरज्जुभिः । कृतलक्षणं कृतलाञ्छनंकृतपशुत्वज्ञापनमित्यर्थः । पशुंकृत्वा उपाकरणादिसंस्कारसंस्कृतंकृत्वा ॥ २४ ॥ इन्द्रं पशुभोक्तारं । इन्द्रानुजं यूपदेवं । तुष्टाव इन्द्रानुजंपुरुषकारीकृत्य फलप्रदमिन्द्रंस्तुतवानित्यर्थः ॥ २५ ॥ ततइन्द्रस्यैव फलप्रदत्वमाह—ततइति । प्रीतः स्वस्तुत्यातुष्टः । रहस्यस्तुतितर्पितः स्वस्वामिभूतविष्णुरहस्यस्तुत्यातोषितः ॥ २६ ॥ समाप्तवान् प्राप्तवान् । ननुहरिश्चन्द्रोहवैधसऐक्ष्वाकोराजापुत्रआसेत्यादिबह्वृचब्राह्मणोक्तेतिहासविरुद्धोयंकथमुपपद्यतइतिचेन्न । अंबरीषस्यैवहरिश्चन्द्र इतिसंज्ञान्तरमित्यविरोधस्यनेयत्वात् ॥ २७—२८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

पुत्रविषयक्रूरशापदानेनक्रोधनिर्जयाभावान्नब्रह्मर्षित्वसिद्धिरित्याहत्रिषष्टितमे—पूर्णइत्यादि । व्रतस्नातं व्रतान्तेस्नातं । समाप्तपुनश्चरणमितियावत् । तपःफल चिकीर्षवः तपःफलंदातुमिच्छवः ॥ १ ॥ ऋषिस्त्वमसि । पूर्वतपसाराजर्षिरसि इदानीमृषिरेवासि । अनेन

ती० अभितुष्टाववैसुराविति उपदेशसमये अग्निंवाग्भिरुदाहर इमेद्वेगाधेगायेथाइतिमुनिनोक्तत्वात् वाग्भिरग्निमभिष्ट्यतदनन्तरंगाधाद्वयगानेनइन्द्रोपेन्द्रावभितुष्टावेतिवेदितव्यं । वैशब्दोऽग्निस्तवनसमुच्चायकः ॥ २५ ॥ **शि०** ततः तस्मै । चतुर्थ्यन्तात्तसिः ॥ २६ ॥ **शि०** दशवर्षशतानि सहस्रत्रयवर्षपर्यन्तं ॥ २८ ॥ इतिद्विषष्टितमस्सर्गः ॥ ६२ ॥

शि० वर्षसहस्रे वर्षाणिसहस्राणियास्मिंस्तस्मिन् त्रिसहस्रात्मकेसमये ॥ १ ॥

[पा०] १ क. अंबरीषमहाभागशीघ्रंगच्छामहेपुरम्. २ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. महाबुद्धे. ३ ङ. च. छ. झ. ञ. गच्छामहेवयम्. ४ घ. निवर्तस्वमहाभाग. ५ क. ख. ग. ङ. च. ज—ट. समुपाहर. घ. समुदाहर. ६ ऋषिपुत्रस्य तद्वाक्यं. ७ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. हर्षसमन्वितः. ख. हर्षेणसोत्सुकः. ८ क. ख. ग. छ. सतस्यानुमते. ९ क. ख. ग. पवित्रीकृतलक्षणम्. १० क. पशुंरक्तांबरधरं. ११ घ. समयोजयत्. १२ च. ज. सुरान्. १३ च. यथाहमुनि. १४ ख. ग. छ. मुनिपुङ्गवः. १५ ङ—ट. स्तुतितोषितः. १६ ख. घ. ज. ट. दीर्घमायुस्ततः. १७ क. ख. घ—छ. झ. ञ. ट. वासवः. १८ ज. ट. बहुविधं. १९ ञ. विश्वामित्रोऽथ. २० घ. ज. तपस्तेपे. २१ ज. शतानिसः. २२ ज. विश्वामित्रं. २३ क. ख. ङ—ट. अभ्यगच्छन्. २४ ज. चिकीर्षया. २५ घ. सानुनयंवचः.

तमेवमुक्त्वा देवेशस्त्रिदिवं पुनरभ्यगात् ॥ विश्वामित्रो [1]महातेजा भूयस्तेपे [2]महत्तपः ॥ ३ ॥
ततः कालेन महता मेनका [3]परमाप्सराः ॥ पुष्करेषु नरश्रेष्ठ स्नातुं समुपचक्रमे ॥ ४ ॥
तां ददर्श महातेजा मेनकां कुशिकात्मजः ॥ रूपेणाप्रतिमां तत्र विद्युतं जलदे यथा ॥ ५ ॥
[4]दृष्ट्वा कंदर्पवशगो मुनिस्तामिदमब्रवीत् ॥ ६ ॥
अप्सरः स्वागतं तेऽस्तु वस चेह ममाश्रमे ॥ अनुगृह्णीष्व भद्रं ते [5]मदनेन सुमोहितम् ॥ ७ ॥
इत्युक्ता सा वरारोहा [6]तत्र वासमथाकरोत् ॥ तपसो हि महाविघ्नो विश्वामित्रमु[7]पागतः ॥ ८ ॥
तस्यां वसन्त्यां वर्षाणि पञ्चपञ्च च राघव ॥ विश्वामित्राश्रमे [8]राम सुखेन व्यतिचक्रमुः ॥ ९ ॥
अथ काले गते तस्मिन्विश्वामित्रो महामुनिः ॥ सव्रीड इव संवृत्तश्चिन्ताशोकपरायणः ॥ १० ॥
बुद्धिर्मुनेः समुत्पन्ना सामर्षा रघुनन्दन ॥ [9]सर्वं सुराणां कर्मैतत्तपोपहरणं महत् ॥ ११ ॥
अहोरात्रापदेशेन गताः संवत्सरा दश ॥ काममोहाभिभूतस्य [10]विघ्नोऽयं प्रत्युपस्थितः ॥ १२ ॥
विनिश्वसन्[11]मुनिवरः पश्चात्तापेन दुःखितः ॥ भीतामप्सरसं दृष्ट्वा वेपन्तीं [12]प्राञ्जलिं स्थिताम् ॥१३॥
मेनकां मधुरैर्वाक्यैर्विसृज्य कुशिकात्मजः ॥ उत्तरं पर्वतं राम विश्वामित्रो जगाम ह ॥ १४ ॥
स कृत्वा नैष्ठिकीं बुद्धिं जेतुकामो महायशाः ॥ कौशिकीतीरमासाद्य तपस्तेपे [13]सुदारुणम् ॥ १५ ॥
[14]तस्य वर्षसहस्रं तु [15]घोरं तप उपासतः ॥ उत्तरे पर्वते राम देवतानामभूद्भयम् ॥ १६ ॥
[16]आमन्त्रयन्समागम्य सर्वे [17]सर्षिगणाः सुराः ॥ महर्षिशब्दं लभतां साध्वयं कुशिकात्मजः ॥ १७ ॥
देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः ॥ अब्रवीन्मधुरं वाक्यं विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ १८ ॥
महर्षे [18]स्वागतं वत्स तपसोग्रेण तोषितः ॥ महत्त्वमृषिमुख्यत्वं ददामि तव कौशिक ॥ १९ ॥

राजपदाप्रयोगेणक्षत्रियत्वविश्लेषःकियान्कृतइतिगम्यते ॥ २ ॥ विश्वामित्रोमहातेजाभूयस्तेपेमहत्तपइति । अत्रगायत्रीतृतीयाक्षरम् ॥ ३ ॥ अथास्यजितेन्द्रियत्वाभावख्यापनायकथान्तरंप्रस्तौति—ततःकालेनेत्यादि । अप्सरश्शब्दएकवचनान्तोप्यस्ति । देवप्रेषितेतिसिद्धं ॥ ४ ॥ तत्र सरसि । स्नान्तीमेनका जलदमण्डलमध्यवर्तिनी विद्युदिव स्थितेतिभावः ॥ ५—६ ॥ अनुगृह्णीष्व मत्कामतापंशमयेत्यर्थः ॥ ७—८ ॥ पञ्चपञ्चचेति दशेत्यर्थः । सुखेनवसन्त्यामित्यन्वयः ॥ ९ ॥ सव्रीडइवेत्यत्र इवशब्दोवाक्यालङ्कारे ॥ १० ॥ बुद्धिरित्यादिद्विकं । अहोरात्रापदेशेन अहोरात्रतुल्यतया । अन्तेइतिकरणमध्याहार्यं । इतिबुद्धिरुत्पन्नेत्यन्वयः ॥ ११—१२ ॥ विनिश्वसन्नित्यादिद्विकं । वेपन्तीं वेपमानां । मधुरैः त्वयाकिंकृतं कामपरतन्त्रस्यममैवापराधोयमित्येवंरूपैरित्यर्थः । उत्तरंपर्वतं हिमवन्तं ॥ १३—१४ ॥ नैष्ठिकीं व्रतसमापनपर्यन्तां । जेतुकामः इन्द्रियाणीतिशेषः ॥ १५—१८ ॥ महत्त्वमि-

---

ति० कन्दर्पकृतोदर्पोमदः ॥ ६ ॥ **शि०** सुखेनव्यतिचक्रमुरित्यन्वयः ॥ ९ ॥ **शि०** तस्मिन् दशवर्षात्मके कालेगतेसत्येव । संवृत्तः सम्यक्वृत्तंवर्तनंयस्यसः । महामुनिर्विश्वामित्रः । सव्रीडः अप्सरस्सङ्गहेतुकव्रीडासहितः । अतएवचिन्ताशोकपरायणः । आसेतिशेषः । इवशब्दएवार्थे ॥ १० ॥ **ति०** मधुरैःमत्प्रार्थनयास्थितासीतितवनकश्चनदोषइत्यादिवाक्यैः ॥ १४ ॥ **ति०** नैष्ठिकीं कामस्याप्यकरणंसंकल्प्यात्युत्कटब्रह्मचर्यविषयां । बुद्धिं दृढनिश्चयं ॥ १५ ॥ **शि०** अयं महर्षिशब्दं लभतां । एतेनमहर्षिपदलाभमन्तराएतत्तपोनिवृत्तिर्नभविष्यतीतिदेवतानांनिश्चयोध्वनितः ॥ १७ ॥ **वि०** देवप्रार्थनयामहर्षिशब्देनैवसंबोधयति—

[पा०] १ ज. ट. महर्षिस्तु. ङ. पिधर्मात्मा. २ क. घ. ङ. महातपाः. ३ च. ज. झ. ञ. परमाप्सरा. ४ क. घ—ट. कन्दर्पदर्पवशगो. ५ ङ. च. झ. ञ. ट. मदनेनविमोहितम्. ज. मदनेनानुमोहितम्. ६ ङ. च. झ. ञ. तत्रावासमथा. ७ घ—छ. झ. ञ. ट. मुपागमत्. ८ ग. ङ—ञ. सौम्ये. क. ख. तस्मिन्. घ. रम्ये. ९ ज. सत्यं. १० ख. घ. विघ्नोऽयंसमुपस्थितः. ११ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. सनिश्वसन्. १२ क. ग. घ. प्राञ्जलिस्थिताम्. १३ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. दुरासदम्. १४ क. ङ—ट. तस्यवर्षसहस्राणि. क. घ. तस्यवर्षसहस्रेण. १५ घ. घोरेतपसितिष्ठतः. १६ ख. ग. ङ. च. ज. झ. अमन्त्रयन्. १७ ज. सर्वेऋषिगणाः. १८ ख. स्वागतंतेऽस्तु.

[1]ब्रह्मणस्स वचः श्रुत्वा [2]सर्वलोकेश्वरस्य ह ॥ [3]नविषण्णो न संतुष्टो विश्वामित्रस्तपोधनः ॥ २० ॥
प्राञ्जलिः [4]प्रणतो भूत्वा [5]सर्वलोकपितामहम् ॥ [6]प्रत्युवाच ततो वाचं विश्वामित्रो [7]महामुनिः ॥ २१ ॥
[8]महर्षिशब्दमतुलं स्वार्जितैः कर्मभिः शुभैः ॥ [9]यदि मे [10]भगवानाह [11]ततोऽहं विजितेन्द्रियः ॥ २२ ॥
[12]तमुवाच ततो ब्रह्मा न [13]तावत्त्वं जितेन्द्रियः ॥ [14]यतस्व मुनिशार्दूल इत्युक्त्वा त्रिदिवं गतः ॥ २३ ॥
[15]विप्रस्थितेषु देवेषु विश्वामित्रो महामुनिः ॥ ऊर्ध्वबाहुर्निरालंबो [16]वायुभक्षस्तपश्चरन् ॥ २४ ॥
घर्मे पञ्चतपा भूत्वा वर्षास्वाकाशसंश्रयः ॥ शिशिरे [17]सलिलस्थायी रात्र्यहानि तपोधनः ॥ २५ ॥
एवं [18]वर्षसहस्रं हि [19]तपोघोरमुपागमत् ॥ २६ ॥
[20]तस्मिन्संतप्यमाने तु विश्वामित्रे महामुनौ ॥ [21]संभ्रमः सुमहानासीत्सुराणां वासवस्य च ॥ २७ ॥
रंभामप्सरसं [22]शक्रस्सह सर्वैर्मरुद्गणैः ॥ उवाचात्महितं वाक्यमहितं कौशिकस्य च ॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

चतुष्षष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

विश्वामित्रेणस्वतपोभङ्गायइन्द्रप्रेषितायारंभायाःपाषाणीकरणपूर्वकंक्रोधजयेनतपश्चरणप्रतिज्ञानम् ॥ १ ॥

सुरकार्यमिदं रंभे कर्तव्यं सुमहत्त्वया ॥ लोभनं कौशिकस्येह काममोहसमन्वितम् ॥ १ ॥
तथोक्ता साऽप्सरा राम सहस्राक्षेण धीमता ॥ व्रीडिता [23]प्राञ्जलिर्भूत्वा प्रत्युवाच सुरेश्वरम् ॥ २ ॥
अयं सुरपते घोरो विश्वामित्रो महामुनिः ॥ [24]क्रोधमुत्स्रजते घोरं मयि देव न संशयः ॥

त्यस्यविवरणं ऋषिमुख्यत्वमिति ॥ १९—२१ ॥ ततोहंविजितेन्द्रियः यदिमहर्षित्वंभवतादत्तं ततोहंविजितेन्द्रियश्चास्मीत्यर्थः ॥ २२ ॥ नतावत्त्वंजितेन्द्रियः विकारहेतुसंनिधानेपियावन्नविकरोषि तावन्तंकालंतवजितेन्द्रियत्वंनास्तीत्यर्थः ॥ २३—२४ ॥ आकाशसंश्रयः वर्षावरणरहितदेशस्थः ॥ २५–२६ ॥ संभ्रमः किमस्मत्पदंकाङ्क्षतइति अस्थानेभयशङ्का ॥२७॥ अहितंकौशिकस्यचेत्यनेन तद्विषयवैरनिर्यातनार्थंच रंभाप्रेरणमित्यपिगम्यते ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने त्रिषष्टितमःसर्गः ॥ ६३ ॥

अथरंभयातपोविघ्नश्चतुष्षष्टितमे—सुरकार्यमित्यादि। लोभनं प्रलोभनं। काममोहेन कामकृतवैचित्त्येन। समन्वितं युक्तं। इह अस्मिन्काले। कौशिकप्रलोभनरूपं सुमहत् सुरकार्यं कर्तव्यमित्यन्वयः ॥ १ ॥ व्रीडिता अशक्यार्थवचननिमित्तलज्जावती ॥ २ ॥ उत्स्रजते उत्स्रक्ष्यति । ततः तस्मात् क्रोधोत्सर्जनात् । मे

महर्षेइति ॥१९॥ **ति०** ब्रह्मर्षिशब्दं मदभीष्टं स्वार्जितैःकर्मभिः प्राप्ययदि यतः भगवान्नाह नवदति ततोमन्येहंविजितेन्द्रियः । अत्रकाकुः नविजितेन्द्रियइत्यर्थः ॥ २२ ॥ **शि०** निरालंबः गृहाद्यालंबरहितः ॥ २४ ॥ **शि०** वर्षसहस्राणि त्रिसहस्रवर्षपर्यन्तंघोरंतपः । उपागमत् अकरोत् ॥ २६ ॥ इतित्रिषष्टितमस्सर्गः ॥ ६३ ॥

[पा०] १ ङ. च. छ. झ ञ. ब्रह्मणस्तुवचः. घ. ब्रह्मणोवचनं. २ क. ख. घ—ट. विश्वामित्रस्तपोधनः. ३ इदमर्धं ग. पुस्तकवर्जंअन्यपुस्तकेषुनदृश्यते. ४ क. घ. ज. ट. प्रयतोभूत्वा. ५ घ. ट. प्रत्युवाचमहायशाः. ६ इदमर्धं घ. ट. पुस्तकयोर्नदृश्यते. ७ ज. महायशाः. ८ क. ख. घ. ङ. छ. ज. झ. ञ ब्रह्मर्षिशब्दमतुलं. ९ ख. यतोमे. १० क. ख. घ. ङ. छ—ञ. भगवन्नाह. ११ ख. तदाहं. १२ ज. ट. तमुवाचमहातेजाः. १३ क. ख. तावद्विजितेन्द्रियः. १४ ख. ज. जयस्व. १५ घ. संप्रस्थितेषु. १६ ग. वायुभक्षोचरत्तपः. १७ ङ. च. छ. झ. ञ. सलिलेशायी. १८ ग. ज. ट. वर्षसहस्राणि. क. वर्षसहस्रंतु. १९ ख. तपउग्रंसमागमत्. क. उग्रंतपउपागमत्. २० ग. तस्मिन्हितप्यमानेतु. ख. एवंसुतप्यमानेतु. २१ ङ—ट. संतापस्सुमहानासीत्. २२ ख. सर्वैश्शक्रस्सहमरुद्गणैः. ङ—ट. शक्रस्सर्वैस्सहमरुद्गणैः. २३ क. ग. ङ. च. छ. झ. ञ. प्राञ्जलिर्वाक्यं. २४ झ. ट. क्रोधमुत्स्रक्ष्यते. ख. घोरमुत्सृजतिक्रोधं. च. ज. ञ. क्रोधमुत्सृजतेक्रूरं. क. ग. घोरमुत्सृज्यतेक्रोधं.

ततो हि मे भयं देव प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ३ ॥
एवमुक्तस्तया राम रंभया[1] भीतया तदा ॥ तामुवाच सहस्राक्षो वेपमानां कृताञ्जलिम् ॥ ४ ॥
मा भैषि[2] रंभे भद्रं ते कुरुष्व मम शासनम् ॥ ५ ॥
कोकिलो हृदयग्राही माधवे[3] रुचिरद्रुमे ॥ अहं कन्दर्पसहितः स्थास्यामि तव[4] पार्श्वतः ॥ ६ ॥
त्वं हि रूपं बहुगुणं कृत्वा परमभास्वरम् ॥ तमृषिं कौशिकं रंभे[5] भेदयस्व तपस्विनम्[6] ॥ ७ ॥
सा श्रुत्वा वचनं तस्य कृत्वा रूपमनुत्तमम् ॥ लोभयामास ललिता विश्वामित्रं शुचिस्मिता ॥ ८ ॥
कोकिलस्य[7] तु शुश्राव वल्गु व्याहरतः स्वनम् ॥ संप्रहृष्टेन मनसा तत[8] एनामुदैक्षत ॥ ९ ॥
अथ तस्य च शब्देन गीतेनाप्रतिमेन च ॥ दर्शनेन च रंभाया मुनिः सन्देहमागतः ॥ १० ॥
[ध्यात्वा[9] मुहूर्तं तेजस्वी दण्डाहत इवोरगः । त्रसन्क्रोधसमाविष्टो विपर्व इव भानुमान्] ॥ ११ ॥
सहस्राक्षस्य तत्कर्म[10] विज्ञाय मुनिपुङ्गवः ॥ रंभां क्रोध[11]समाविष्टः शशाप कुशिकात्मजः ॥ १२ ॥
यन्मां लोभयसे[12] रंभे कामक्रोधजयैषिणम् ॥ दश वर्षसहस्राणि शैली स्थास्यसि दुर्भगे ॥ १३ ॥
ब्राह्मणः सुमहातेजास्तपोबलसमन्वितः ॥ उद्धरिष्यति रंभे त्वां मत्क्रोधकलुषीकृताम् ॥ १४ ॥
एवमुक्त्वा महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः[13] ॥ अशक्नुवन्धारयितुं क्रोधं[14] संतापमागतः[15] ॥ १५ ॥
तस्य शापेन महता रंभा शैली[16] तदाऽभवत् ॥ वचः श्रुत्वा च कन्दर्पो महर्षेः स च निर्गतः[17] ॥ १६ ॥
कोपेन सुमहातेजास्[18]तपोपहरणे कृते ॥ इन्द्रियैर[19]जितै राम न लेभे शान्तिमात्मनः ॥ १७ ॥
बभूवास्य मनश्[20]चिन्ता तपोपहरणे कृते ॥ १८ ॥
नैव क्रोधं[21] गमिष्यामि न च वक्ष्ये कथंचन ॥ अथवा नोच्छ्वसिष्यामि संवत्सरशतान्यपि ॥ १९ ॥

मम । भयं भीतिः । प्रसादं नियोगनिवृत्तिरूपं ॥ ३–४ ॥ माभैषिरंभेइत्यत्र आर्षोह्रस्वः ॥ ५ ॥ अहंकोकिलोभूत्वा माधवे वसन्तेसति । स्थास्यामि ॥ ६ ॥ रूपं सौन्दर्यं । बहुगुणं बहवः शृङ्गारचेष्टारूपा गुणा यस्य तथोक्तं । भेदयस्व चलचित्तंकारय ॥ ७ ॥ ललिता सुन्दरी ॥ ८ ॥ वल्गु मनोहरं । संप्रहृष्टेन कोकिलरवश्रवणजसंतोषवता ॥ ९ ॥ तस्य कोकिलस्य गीतेन रंभायाइत्यनुषज्यते । सन्देहं सहस्राक्षप्रेरिता स्वयमागतावेति ॥ १०—११ ॥ तत् रंभाप्रलोभनं । सहस्राक्षस्यकर्मेति विज्ञाय संगीतादिप्रलोभनेनहेतुनानिश्चित्य ॥ १२ ॥ शैली शिलाप्रतिमा । दुर्भगे दुष्टप्रयत्ने । "भगःश्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककिर्तिषु" इत्यमरः ॥ १३ ॥ स्वामिपरतन्त्रायाःकिमस्याःशापेनेतिपश्चात्तापेनानुगृह्णाति—ब्राह्मणइति । ब्राह्मणः ब्रह्मपुत्रो वसिष्ठइत्याहुः ॥ १४ ॥ संतापं शापनिमित्तपश्चात्तापं ॥ १५ ॥ वचः रंभाशापरूपं । सच इन्द्रश्च ॥ १६ ॥ इन्द्रियैरजितैरिति उक्तरीत्याकामक्रोधाहतत्वादितिभावः । इन्द्रियैःहेतुभिः । आत्मनः मनसः । शान्तिं दुःखोपशमं ॥ १७ ॥ मनश्चिन्ता संकल्पः ॥ १८ ॥ नचवक्ष्येकथंचन मौनमेवकरिष्यामीत्यर्थः । नोच्छ्वसिति० कोपेन चात्कामेनच ॥ १९ ॥ इतिचतुष्षष्टितमस्सर्गः ॥ ६४ ॥

[पा०] १ ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. सभयंभीतया. २ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. माभैषीरंभे. ३ क. माधवोरुचिरद्रुमः. ४ ग. मुनिपार्श्वतः. ५ ख. ङ. झ. कौशिकंभद्रे. ६ ख. तपोधनम्. ७ ख. कोकिलस्यच. क. ट. कोकिलस्यस. ८ ङ. च. छ. झ. ञ. सचैनामन्ववैक्षत. ९ अयंश्लोकः क. च. छ. दृश्यते. १० ङ. ब. छ. झ. ञ. तत्सर्वं. ११ घ. कोपसमाविष्टः. १२ ख. क्रोधयसे. १३ ज. ट. महातपाः. १४ घ. ङ. ज. झ. ञ. कोपंसंताप. क. ख. ग. च. छ. कोपसंताप. १५ क. ख. ङ—ञ. मात्मनः. १६ क. शैलीरंभातदाभवत्. ग. ज. शैलीरंभाऽभवत्तदा. १७ घ. निस्सृतः. १८ क—घ. ज. समहातेजाः. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. चमहातेजाः. १९ ज. इन्द्रियैक्षुभितोराम. २० घ. ज. पुनश्चिन्ता. २१ ज. झ. ट. नैवंक्रोधं. क. नवैक्रोधं.

अहं विशोषयिष्यामि ह्यात्मानं विजितेन्द्रियः ॥ तावद्यावद्धि मे प्राप्तं ब्राह्मण्यं तपसार्जितम् ॥
अनुच्छ्वसन्नभुञ्जानस्तिष्ठेयं शाश्वतीः समाः ॥ २० ॥
न हि मे तप्यमानस्य क्षयं यास्यन्ति मूर्तयः ॥ २१ ॥
एवं वर्षसहस्रस्य दीक्षां स मुनिपुङ्गवः ॥ चकाराप्रतिमां लोके प्रतिज्ञां रघुनन्दन ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुष्षष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

पूर्वस्यांदिशिदुश्चरंतपश्चरताविश्वामित्रेण ब्रह्मादिभिर्ब्रह्मर्षित्ववरदानेपितपसोऽनुपरमे देवगणवचसावसिष्ठेनपरमेष्ठिवरानुमोदनेनतन्निवर्तनम् ॥ १ ॥ एवंशतानन्देनविश्वामित्रंबोधितेनजनकेन तत्पूजनपूर्वकंतदनुमत्यास्वभवनगमनम् ॥ २ ॥

अथ हैमवतीं राम दिशं त्यक्त्वा महामुनिः ॥ पूर्वां दिशमनुप्राप्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ १ ॥
मौनं वर्षसहस्रस्य कृत्वा व्रतमनुत्तमम् ॥ चकाराप्रतिमं राम तपः परमदुष्करम् ॥ २ ॥
पूर्णे वर्षसहस्रे तु काष्ठभूतं महामुनिम् ॥ विघ्नैर्बहुभिराधूतं क्रोधो नान्तरमाविशत् ॥ ३ ॥
स कृत्वा निश्चयं राम तप आतिष्ठदव्ययम् ॥ ४ ॥
तस्य वर्षसहस्रस्य व्रते पूर्णे महाव्रतः ॥ भोक्तुमारब्धवानन्नं तस्मिन्काले रघूत्तम ॥
इन्द्रो द्विजातिर्भूत्वा तं सिद्धमन्नमयाचत ॥ ५ ॥
तस्मै दत्वा तदा सिद्धं सर्वं विप्राय निश्चितः ॥ निश्शेषितेऽन्ने भगवानभुक्त्वैव महातपाः ॥
न किंचिदवदद्विप्रं मौनव्रतमुपस्थितः ॥ ६ ॥
[तथैवासीत्पुनर्मौनमनुच्छ्वासं चकार ह] ॥ अथ वर्षसहस्रं वै नोच्छ्वसन्मुनिपुङ्गवः ॥ ७ ॥

ष्यामिकेवलंकुंभकंकरिष्यामीत्यर्थः । उच्छ्वासेनखलुक्रोधादयोभविष्यन्तीतिभावः ॥ १९ ॥ यावत्पर्यन्तं ब्राह्मण्यंप्राप्तंभविष्यतितावत्पर्यन्तं आत्मानं शरीरंशोषयिष्यामि ॥ २० ॥ मूर्तयः शरीरावयवाः । क्षयंनयास्यन्ति । तपःप्रभावादितिभावः ॥ २१ ॥ वर्षसहस्रस्य वर्षसहस्रसंबन्धिनीं। वर्षसहस्रानुयायिनीं । दीक्षां अनुच्छ्वासाभोजनसंकल्पं । उद्दिश्येतिशेषः । अप्रतिमां निस्तुलां । प्रतिज्ञां एवमेवसर्वदाकरिष्यामीत्यध्यवसायं चकार ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने चतुष्षष्टितमःसर्गः ॥ ६४ ॥

अथविश्वामित्रस्यब्रह्मर्षित्वप्राप्तिः पञ्चषष्टितमे— अथहैमवतीमित्यादि ॥ १ ॥ वर्षसहस्रस्य वर्षसहस्रसंबन्धि तत्साध्यमित्यर्थः । मौनंव्रतं मौनरूपंव्रतं । कृत्वा संकल्प्येत्यर्थः ॥ २ ॥ काष्ठभूतं काष्ठवदवस्थितं । आधूतं आकुलीकृतमपि । आन्तरं अन्तरवन्तं । दृढान्तःकरणवन्तमितियावत् । यद्वा तंप्रति क्रोधः अन्तरं अवकाशं । नाविशत् ॥ ३—४ ॥ तस्य पूर्वसंकल्पितस्य । वर्षसहस्रस्य संबन्धिनि । व्रतेपूर्णे । तस्मिन्काले पारणकाले । सिद्धं पक्वं । याचिर्द्विकर्मकः ॥ ५ ॥ निश्चितः तपस्सिद्ध्येसर्वथैवान्नंदातव्यमितिनिश्चयवानित्यर्थः । निश्चितः अशङ्कितइतिवा । निश्शेषितइत्यनेनसर्वमन्नमिन्द्रेणयाचितमितिगम्यते । अभुक्त्वे-

ति० मौनंचात्रकाष्ठमौनं ॥ २ ॥ शि० निश्चितः निर्गतंचितंसंचयोयस्य अन्नान्तरसंचयरहितइत्यर्थः । किंच निश्चितः याचकोनप्रत्याख्येयइतिनिश्चयंप्राप्तः ॥ ६ ॥ शि० मुनिपुङ्गवः विश्वामित्रः । अनुच्छ्वासं उच्छ्वासरहितं । मौनं पुनश्चकार आरेभे । अथ तादृशमौनव्रतप्रारंभानन्तरं । वर्षसहस्रं नोच्छ्वसन् उच्छ्वासरहितस्सन्नेव । तथैववक्रोच्चारादिरहितएवआसीत् । हप्रसिद्धं ।

[पा०] १ ङ—ट. अहंहिशोष. २ क. ख. ग. ङ—ट. यिष्यामिआत्मानं. ३ च. तपसोर्जितम्. क—घ. ज. ट. स्वतपोर्जितम्. ४ घ. तीक्ष्णां. ५ क. घ. ङ. च. झ. ञ. ट. आतिष्ठताव्ययम्. ६ ख. सिद्धमन्नं. ७ घ. नभुक्त्वाच. ८ ट. मौनंव्रत. ९ क. ङ. छ. झ. ञ. ट. मुपास्थितः. ग. घ. ज. मथास्थितः. १० इदमर्धं क—ट. दृश्यते. ११ ङ. च. छ. झ. ञ. सहस्रंच.

तस्यानुच्छ्वसमानस्य मूर्ध्नि धूमो व्यजायत ॥ त्रैलोक्यं येन संभ्रान्त[1]मादीपितमिवाभवत् ॥ ८ ॥
ततो दे[2]वास्सगन्धर्वाः प[3]न्नगासुरराक्षसाः ॥ मोहिता[4]स्तेजसा तस्य तपसा मन्दरश्मयः ॥
कश्मलोपहताः सर्वे पितामहमथाब्रुवन् ॥ ९ ॥
बहुभिः कारणै[5]र्देव विश्वामित्रो महामुनिः ॥ लोभितः क्रोधितश्चैव तपसा चाभिवर्धते ॥
न ह्यस्य वृजिनं किंचिद्दृ[6]श्यते सूक्ष्मम[7]प्यथ ॥ १० ॥
न दीयते यदि त्वस्य मनसा यदभीप्सितम् ॥ वि[8]नाशयति त्रैलोक्यं त[9]पसा सचराचरम् ॥ ११ ॥
व्याकुलाश्च दिशः सर्वा न[10] च किंचित्प्रकाशते ॥ सागराः क्षुभिताः सर्वे विशीर्यन्ते च पर्वताः ॥१२॥
प्रकंपते च[11] पृथिवी वायु[12]र्वाति भृशाकुलः ॥ ब्रह्मन्न प्रतिजानीमो नास्तिको जायते जनः ॥ १३ ॥
संमूढमिव त्रैलोक्यं संप्रक्षुभितमानसम् ॥ भास्करो निष्प्रभश्चैव महर्षेस्तस्य तेजसा ॥ १४ ॥
बुद्धिं न कुरुते या[13]वन्नाशे देव महामुनिः ॥ तावत्प्रसाद्यो भ[14]गवानग्निरूपो महाद्युतिः ॥ १५ ॥
कालाग्निना यथा पूर्वं त्रैलोक्यं दह्यतेऽखि[15]लम् ॥ देवराज्यं चिकीर्षेत दीयतामस्य य[16]न्मतम् ॥१६॥
ततः सुरगणाः सर्वे पितामहपुरोगमाः ॥ विश्वामित्रं महात्मानं वा[17]क्यं मधुरमब्रुवन् ॥
ब्रह्मर्षे स्वागतं तेऽस्तु तपसा स्म सुतोषिताः ॥ १७ ॥
ब्राह्मण्यं तपसोग्रेण प्राप्तवानसि कौशिक ॥ दीर्घमायुश्च ते ब्रह्मन्ददामि समरुद्गणः ॥
स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते गच्छ सौ[18]म्य यथासुखम् ॥ १८ ॥
पितामहवचः श्रुत्वा सर्वेषां च[19] दिवौकसाम् ॥ कृत्वा प्रणामं मुदितो व्याजहार महामुनिः ॥१९॥
ब्राह्मण्यं यदि मे प्राप्तं दीर्घमायुस्तथैव च ॥ ओंका[20]रश्च वषट्कारो वेदाश्च वरयन्तु माम् ॥ २० ॥

ति पुनःपाकार्हतण्डुलासंपादनादितिभावः ॥६—७॥ आदीपितं तापितं ॥८॥ तपसातेजसातपोरूपाग्निना । मोहिताः मूर्च्छिताः । कश्मलोपहताः दुःखोपहताः ॥ ९ ॥ लोभितः लोभकारणैरंभादर्शनादिभिःप्रलोभितः । क्रोधितःक्रोधकारणैर्वर्षसहस्रान्तसिद्धकृतान्नयाचनादिभिःक्रोधितः । वृजिनं पापंरागद्वेषादिलक्षणं । सूक्ष्मं स्वल्पं ॥ १० ॥ विनाशयति विनाशयेत् असावितिशेषः॥११—१२॥ नप्रतिजानीमः प्रतिक्रियामितिशेषः । नास्तिकोजायतइति उक्तसंक्षोभवशान्नास्तिकइवकर्मानुष्ठानशून्योजायतइत्यर्थः ॥ १३ ॥ उक्तार्थानुवादपूर्वकमनुष्ठेयांशउच्यते—संमूढमिवेत्यादि ॥१४॥हेदेव ब्रह्मन् अतःपरंविश्वामित्रः नाशे जगत्क्षये। यावत्बुद्धिंनकुरुते तावत्प्रसाद्यः अनुग्राह्यः ॥ १५ ॥ पूर्वं प्रलयकाले । कालाग्निना त्रैलोक्यं यथा अदह्यत । तथैव त्रैलोक्यं अनेन दह्यते धक्ष्यते । अयंदेवराज्यंचिकीर्षेतापि। अतः अस्ययत्ब्रह्मर्षित्वंमतं । तद्दीयतामित्यर्थः ॥ १६ ॥ ततः देवविज्ञापनानन्तरं ॥१७॥ ब्रह्मवचनंप्राधान्येन ॥ १८—१९ ॥ वरयन्तु अध्या-

वैशब्दएवार्थे ॥ ७ ॥ **ति०** धूमइति धूमकेतुरित्यर्थः । अग्निरितियावत् । अतएवाग्रे ''आतापितमिव'' इतिवक्ष्यति । अयं शुद्धसत्वगुणप्रभवोऽग्निः इतरेषांरजस्तमःप्रधानानांतन्मिश्रसत्वप्रधानानांचदेवादीनांतापजनकइतिबोध्यं ॥ ८ ॥ **शि०** वृजिनं अस्मत्कृतविघ्नजनितदुःखं ॥ १० ॥ **ती०** नास्तिकः नास्तिपरलोकइतिमन्यमानः । **शि०** नास्तिकः नास्ति कं सुखंयस्यसः अत्यन्तव्याकुलत्वेनसुखरहितइत्यर्थः ॥१३॥ **ति०** यद्यसौदेवराज्यमपिचिकीर्षेत तदा तदप्यस्यदीयतामित्यर्थइतिकेचित् । यद्यस्याभीष्टंनदीयते तदाऽसौदेवराज्यंचिकीर्षेत । अतोस्ययन्मनः तत्स्थंब्रह्मर्षित्वं तद्दीयतामित्यर्थइत्यन्ये ॥ १६ ॥ **शि०** अप्रार्थितमपि ददामीत्याह—**दीर्घमायुश्चेति** । समरुद्गणइत्युक्त्यायावद्वायुसंचारमीदृक्ख्यातिर्भविष्यतीतिसूचितं ॥ १८ ॥ **ति०** ओमिति

[पा०] १ ङ. झ. ञ. मातापितमिवा. ज. मुद्दीपितमिवा. २ घ—ट. देवर्षिगन्धर्वाः. ३ क—ट. पन्नगोरगराक्षसाः. ४ ङ. च. छ. झ. ञ. स्तपसातस्यतेजसा. ट. देवतास्तस्य. क. स्तेजसातस्यतपसो. ५ ङ. दैवैर्विश्वामित्रो. ६ क. ख. द्रक्ष्यते. ७ ङ. झ. मप्युत. ८ ख. विनाशमेति. ९ घ. तपसाच. १० आदित्योनप्रकाशते. ११ झ. वसुधा. १२ ङ. च. छ. झ. ञ. वातीहसंकुलः. ज. वात्यशुभाकुलः. १३ ख. देवयावन्नाशे. ज. देवयावदेषजगत्क्षये. १४ ङ—ट. भगवन्नग्नि. १५ क. घ. भृशम्. १६ ङ. झ. ञ. ट. यन्मनः. १७ घ. मिदंवचनमब्रुवन्. १८ ज. सौम्ययथागतम्. १९ ङ—ट. त्रिदिवौकसाम्. २० क. घ—ट. ओंकारोथ.

क्षत्रवेदविदांश्रेष्ठो ब्रह्मवेदविदामपि ॥ ब्रह्मपुत्रो वसिष्ठो मामेवं वदतु देवताः ॥
यद्ययं परमः कामः कृतो यान्तु सुरर्षभाः ॥ २१ ॥
ततः प्रसादितो देवैर्वसिष्ठो जपतांवरः ॥ सख्यं चकार ब्रह्मर्षिरेवमस्त्विति चाब्रवीत् ॥ २२ ॥
ब्रह्मर्षिस्त्वं न संदेहः सर्वं संपत्स्यते तव ॥ इत्युक्त्वा देवताश्चापि सर्वा जग्मुर्यथागतम् ॥ २३ ॥
[विश्वामित्रोपि धर्मात्मा लब्ध्वा ब्राह्मण्यमुत्तमम् ॥ पूजयामास ब्रह्मर्षिं वसिष्ठं जपतांवरम् ॥
कृतकामो महीं सर्वां चचार तपसि स्थितः] ॥ २४ ॥
एवं त्वनेन ब्राह्मण्यं प्राप्तं राम महात्मना ॥ एष राम मुनिश्रेष्ठ एष विग्रहवांस्तपः ॥
एष धर्मपरो नित्यं वीर्यस्यैष परायणम् ॥ २५ ॥
एवमुक्त्वा महातेजा विरराम द्विजोत्तमः ॥ २६ ॥
शतानन्दवचः श्रुत्वा रामलक्ष्मणसन्निधौ ॥ जनकः प्राञ्जलिर्वाक्यमुवाच कुशिकात्मजम् ॥ २७ ॥
धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मि यस्य मे मुनिपुङ्गव ॥ यज्ञं काकुत्स्थसहितः प्राप्तवानसि धार्मिक ॥ २८ ॥
पावितोऽहं त्वया ब्रह्मन्दर्शनेन महामुने ॥ [विश्वामित्र महाभाग ब्रह्मर्षीणां वरोत्तम] ॥
गुणा बहुविधाः प्राप्तास्तव संदर्शनान्मया ॥ २९ ॥
विस्तरेण च ते ब्रह्मन्कीर्त्यमानं महत्तपः ॥ श्रुतं मया महातेजो रामेण च महात्मना ॥ ३० ॥
सदस्यैः प्राप्य च सदः श्रुतास्ते बहवो गुणाः ॥ ३१ ॥
अप्रमेयं तपस्तुभ्यमप्रमेयं च ते बलम् ॥ अप्रमेया गुणाश्चैव नित्यं ते कुशिकात्मज ॥
[पितामहस्य च यथा यथा चैव ह्युमापतेः] ॥ ३२ ॥
तृप्तिराश्चर्यभूतानां कथानां नास्ति मे विभो ॥ कर्मकालो मुनिश्रेष्ठ लंबते रविमण्डलम् ॥ ३३ ॥

पनयाजनार्हाभवन्त्वित्यर्थः ॥ २० ॥ ब्रह्मानुग्रहेपिसजातीयपरिग्रहार्थमाह—क्षत्रेति । क्षत्रवेदाः क्षत्रियाणांशान्तिपुष्ट्यादिप्रयोजनाआथर्वणवेदाः तद्विदांश्रेष्ठः । सूर्यवंशानादिपुरोहितत्वादितिभावः । ब्रह्मवेदाःब्रह्मप्रतिपादकावेदाः । वेदान्ताइत्यर्थः । यद्वा ब्राह्मणमात्रप्रवचनार्हावेदास्त्रयीरूपाः । एवंवदतु ब्रह्मर्षिरितिवदतु । अयंकामः वसिष्ठमुखेनब्रह्मर्षित्ववादरूपःकामः । यदिकृतः । तदैव मद्विषयेकृतकृत्या यान्तु नान्यथेत्यर्थः ॥२१—२२॥ एवमस्त्वित्यस्यविवरणंब्रह्मर्षिस्त्वमिति । सर्वं ब्राह्मण्यं । त्वद्धृतयाजनाध्यापनादिकंच ॥ २३ ॥ अथशतानन्दवचनं—एवमित्यादि । तपइति अकारान्तपुँल्लिङ्गत्वमार्षं ॥ २५—३० ॥ सदःप्राप्यस्थितैः सदस्यैः ॥ ३१ ॥ अप्रमेयाः इयत्तयाज्ञातुमशक्याः॥३२॥ कथानामिति "पूरणगुण—" इतितृतीयार्थेषष्ठी । तृप्तिः

ब्रह्मज्ञानसाधनं । वषडिति यज्ञसाधनं । वेदाश्च तदपेक्षिताङ्गोपाङ्गादिप्रतिपादकाः । वरयन्तु यथावसिष्ठादीन्सहजब्राह्मणान्वरयन्तितथा । वरणंच अध्यापनयाजनयोरनुमतिः । **शि०** ओं प्रणवं कारयतिप्रकटयतिस्वनियम्यब्रह्मद्वारेति ओंकारोरघुनाथः । वषट्कारः वषडुपलक्षितस्वाहादेःकारः करणं उच्चारणमितियावत् । यस्मिन् स रामोद्देश्यकसाङ्गसकलयागःवरयन्तु वसिष्ठादिष्विवमयिसाक्षात्काराःभवन्त्वित्यर्थः । अथशब्दश्चार्थे ॥ २० ॥ **वि०** ब्रह्माद्यनुग्रहेपिजातिब्राह्मण्याभावाद्वसिष्ठेनानङ्गीकारेव्यर्थमेवसर्वमतआह—**क्षत्रेत्यादि** ॥ २१ ॥ **ति०** सर्वं ब्राह्मण्यप्रयोजकंब्राह्मणाज्जन्मतत्संस्कारादि संपद्यते संपन्नं । अनेनत्रिपुरुषपर्यन्तंविश्वामित्रस्यब्राह्मण्यलाभस्सूचितः । एतच्च "अनृष्यानन्तर्ये—"इतिसूत्रेमहाभाष्येस्पष्टं । इतिवसिष्ठोक्तेदेवताअप्युक्त्वाजग्मुरित्यन्वयः ॥ २३ ॥ **ति०** गुणाः कर्मश्रैष्ठ्यजातिश्रैष्ठ्यलक्षणाः ॥ २९ ॥ इतिपञ्चषष्टितमस्सर्गः ॥ ६५ ॥

[पा०] १ ङ. च. छ झ. ञ. यद्येवंपरमः. २ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. संपद्यतेतव. ३ अयंश्लोकः क—ट. दृश्यते. ४ ख. ब्रह्मर्षिंपूजयामास. ५ ख. घ. ट. विग्रहवत्तपः. ६ ग. घ. ट. मुनिपुङ्गवः. ७ ख. घ. धार्मिकः. क. ङ. च. छ. झ. ञ. कौशिक. घ. कौशिकः. ८ इदमर्धं ग. च. ज. दृश्यते. ९ ङ. च. छ. झ. ञ. विस्तरेणचवैब्रह्मन्. घ. सुविस्तरेणतेब्रह्मन्. १० क. ख. ग. च. सदा. ११ ख. तवतपअप्रमेयं च. १२ क. ग. घ. अप्रमेयगुणाश्चैव. १३ इदमर्धं ग. ज. दृश्यते.

श्वः प्रभाते महातेजो द्रष्टुमर्हसि मां पुनः ॥ [रामेण रमणीयेन लक्ष्मणेन च संगतः]॥
स्वागतं तपतां श्रेष्ठ मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३४ ॥
एवमुक्तो मुनिवरः प्रशस्य पुरुषर्षभम् ॥ विससर्जाशु जनकं प्रीतं प्रीतमनास्तदा ॥ ३५ ॥
एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठं वैदेहो मिथिलाधिपः ॥ प्रदक्षिणं चकाराशु सोपाध्यायः सबान्धवः ॥ ३६ ॥
विश्वामित्रोपि धर्मात्मा सरामः सहलक्ष्मणः ॥ स्ववाटमभिचक्राम पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

परेद्युर्विश्वामित्रेणजनकंप्रतिराघवयोर्धनुर्दर्शनचोदना ॥ १ ॥ जनकेनतंप्रतिधनुष्प्रभाववर्णनपूर्वकंस्वस्यतल्लाभप्रकारकथनम् ॥ २ ॥ तथास्वस्यसीतालाभप्रकारादिनिवेदनपूर्वकंरामेणधनुरारोपणेतद्दानप्रतिज्ञानम् ॥ ३ ॥

ततः प्रभाते विमले कृतकर्मा नराधिपः ॥ विश्वामित्रं महात्मानमाजुहाव सराघवम् ॥ १ ॥
तमर्चयित्वा धर्मात्मा शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ राघवौ च महात्मानौ तदा वाक्यमुवाच ह ॥ २ ॥
भगवन्स्वागतं तेऽस्तु किं करोमि तवानघ ॥ भवानाज्ञापयतु मामाज्ञाप्यो भवता ह्यहम् ॥ ३ ॥
एवमुक्तस्तु धर्मात्मा जनकेन महात्मना ॥ प्रत्युवाच मुनिर्वीरं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ४ ॥
पुत्रौ दशरथस्येमौ क्षत्रियौ लोकविश्रुतौ ॥ द्रष्टुकामौ धनुःश्रेष्ठं यदेतत्त्वयि तिष्ठति ॥ ५ ॥
एतद्दर्शय भद्रं ते कृतकामौ नृपात्मजौ ॥ दर्शनादस्य धनुषो यथेष्टं प्रति यास्यतः ॥ ६ ॥
एवमुक्तस्तु जनकः प्रत्युवाच महामुनिम् ॥ श्रूयतामस्य धनुषो यदर्थमिह तिष्ठति ॥ ७ ॥

अलंबुद्धिः । स्वागतमिति त्वदागमनंशुभकृज्जातमित्यर्थः ॥ ३३—३६ ॥ स्ववाटं स्वनिवेशं ॥ ३७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

एवं स्वमातृशापमोचनघटकत्वकृतोपकारस्मृत्या शतानन्दप्रतिपादितेनप्रासङ्गिकेनविश्वामित्रचरित्रेण उपकारकगुरुवैभवोज्ञेयः कामक्रोधौसर्वदादुर्निरोधौ जितकामक्रोधएवब्राह्मणोत्तमः ब्राह्मण्यंच नसुलभं ब्रह्मविदपचारःसर्वारंभनिरोधकः इत्यादिव्यञ्जितमिति प्रबन्धगतवस्तुना वस्तुध्वनिः । अथ स्वयमेवसमस्तजनरक्षणावसरप्रतीक्षोभगवान् देवशरणागतिंव्याजीकृत्यरावणवधायावतीर्णः तदवान्तरोपायभूतां वेदवत्यवतारेस्वतःकृतसङ्कल्पां लक्ष्मीं तुल्यशीलवयोवृत्ताभिजनैव कन्यावरणीयेत्यमुमर्थविशेषंप्रवर्तयिष्यन् जनककुलेऽवतार्य तत्परिणयनायप्रवृत्तः तत्प्रीणनायताटकाताटकेयादिदुष्टवधं कौशिकाध्वरत्राणाहल्याशापमोक्षादिरूपंशिष्टपरिपालनंच विधाय साक्षात्सीतालाभोपायाय यततइत्याह—ततःप्रभातइत्यादिनासर्गद्वयेन ॥ १ ॥ राघवौचार्चयित्वेत्यन्वयः । कर्मणा अर्घ्यप्रदानादिना ॥ २—४ ॥ द्रष्टुकामौ भवतइतिशेषः ॥५॥ अस्यदर्शनादेवकृतकामौभूत्वा प्रतियास्यतइत्यन्वयः ॥ ६ ॥ धनुः यदर्थं यत्प्रयोजनाय । इह अस-

---

शि० कृतकामौ प्रकटितधनुर्दर्शनविषयकेच्छावन्तौ नृपात्मजौ । एतत् भवत्स्थापितं । धनुर्दर्शय । दृशेश्वेतिकर्मत्वं । अस्यधनुषोदर्शनात् इष्टमीप्सितं । यथा यथावत् । प्रतियास्यतः प्राप्स्यतः ॥ ६ ॥

[पा०] १ ग. च. छ. ज. महातेजाः. २ इदमर्धं ख. दृश्यते. ३ क—च. ज—ट. स्वागतंजपतां. ४ क. ख. चकाराथ. ५ क—ञ. सहरामस्सलक्ष्मणः. ६ क. ख. ग. ट. स्ववाटं. ङ. झ. स्ववास. ७ ङ. च. छ. झ. ञ. महात्मभिः. ८ च. ञ. राघवौतु. छ. राघवौतौ. ९ ङ. किंकरोम्मि. १० क. ख. ग. ङ. ज. भवताप्यहम्. ११ ख—ञ. स्सधर्मात्मा. १२ ङ—ट. मुनिश्रेष्ठो. १३ क. वाक्यविदांवरः. १४ ञ. स्यैतौ.

देवरात इति ख्यातो निमे[1]ष्षष्ठो महीपतिः ॥ न्यासोऽयं तस्य भगवन्हस्ते दत्तो [2]महात्मना ॥ ८ ॥
दक्षयज्ञवधे पूर्वं [3]धनुरायम्य वीर्यवान् ॥ रु[4]द्रस्तु त्रिदशान्रोषात्सलीलमिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥
यस्माद्भागार्थिनो [5]भागान्नाकल्पयत मे सुराः ॥ वराङ्गाणि महार्हाणि धनुषा [6]शातयामि वः ॥१०॥
ततो विमनसः सर्वे देवा वै मुनिपुङ्गव ॥ [7]प्रसादयन्ति देवेशं तेषां प्रीतोऽभवद्भवः ॥ ११ ॥
प्रीतिर्युक्तः स सर्वेषां ददौ तेषां महात्मनाम् ॥ १२ ॥
तदेतद्देवदेवस्य धनूरत्नं महात्मनः ॥ न्यासभूतं त[9]दा न्यस्तमस्माकं [10]पूर्वके विभो ॥ १३ ॥
अथ मे कृषतः क्षेत्रं लाङ्गला[11]दुत्थिता मया ॥ क्षेत्रं शोधयता लब्धा नाम्ना सीतेति विश्रुता ॥ १४ ॥
भूतलादुत्थिता सा तु व्यवर्धत ममात्मजा ॥ वीर्यशुल्केति मे कन्या स्थापितेयमयोनिजा ॥ १५ ॥
भूतलादुत्थितां तां तु वर्धमानां ममात्मजाम् ॥ वरयामासुरा[12]गम्य राजानो मुनिपुङ्गव ॥ १६ ॥
तेषां वरयतां कन्यां सर्वेषां पृथिवीक्षिताम् ॥ वीर्यशुल्केति भगवन्न ददामि सुतामहम् ॥ १७ ॥
ततः सर्वे नृपतयः समेत्य मुनिपुङ्गव ॥ मिथिलामभ्युपागम्य वीर्यजिज्ञासव[13]स्तदा ॥ १८ ॥
तेषां जिज्ञासमानानां [14]वीर्यं धनुरुपाहृतम् ॥ न शेकुर्ग्रहणे तस्य धनुषस्तोलनेपि वा ॥ १९ ॥
तेषां वीर्यवतां वीर्यमल्पं ज्ञात्वा महामुने ॥ प्रत्याख्याता नृपतयस्तन्निबोध तपोधन ॥ २० ॥

द्वहे । तिष्ठति । अस्यधनुषः तत्प्रयोजनं श्रूयतामित्यर्थः ॥ ७ ॥ निमेः जनककूटस्थस्य । न्यासः निक्षेपरूपं ॥८॥ उक्तमर्थंविवृणोति—दक्षेत्यादिना । आयम्य आकृष्य ॥ ९ ॥ भागार्थिनः स्विष्टकृदादिभागार्थिनः । मेममेत्यन्वयः । वराङ्गाणि शिरांसि । अत्रतस्मादित्युपस्कार्यं । शातयामि छिनद्मि ॥ १० ॥ विमनसः दीनाः । भवः रुद्रः ॥११ ॥ ददौ धनुरितिशेषः ॥१२॥ धनूरत्नं धनुश्श्रेष्ठं । पूर्वके देवराते । न्यासभूतंन्यस्तं देवैरितिशेषः ॥ १३ ॥ अथेतिवृत्तान्तान्तरारंभे । क्षेत्रं यागभूमिं । मेकृषतः मयिकर्षतीत्यर्थः । चयनार्थमितिशेषः "लाङ्गलंपवीरवमितिद्वाभ्यामृषभेणकृषति" इत्यादिशास्त्रात् । लाङ्गलात् लाङ्गलपद्धतेरित्यर्थः । उत्थितेति कन्येतिशेषः । साचक्षेत्रंशोधयतामयालब्धेतिहेतोर्नाम्नासीतेतिविश्रुताआसीत् सीता लाङ्गलपद्धतिः । सीतायांजातत्वात्सीतेत्युच्यते ॥ १४ ॥ व्यवर्धत मत्कृतपोषणादितिशेषः । अतोममात्मजा । वीर्यं धनुरारोपणं तदेवशुल्कं मूल्यं यस्याः सावीर्यशुल्का इति हेतौ । वीर्यशुल्कत्वात्स्थापिता नकस्मैचिद्दत्तेतिभावः ॥ १५—१७ ॥ वीर्यजिज्ञासवः धनुस्सारजिज्ञासवः । अभवन्नितिशेषः ॥ १८ ॥ वीर्यजिज्ञासमानानांतेषांकृते धनुः उपाहृतं आनीतं । ग्रहणे धारणे । तोलने भारपरीक्षार्थंहस्तेनचालने ॥ १९ ॥ तन्निबोधेति । तदित्यव्ययं । तस्मात्कारणात् । अनन्तरंयद्वृत्तं

ति० न्यासोनिक्षेपः । अयं धनूरूपः । अपरेतु नितरामास्तेदेवतायत्रेतिव्युत्पत्त्यान्यासोदेवपूजास्थानं । तत्पूजार्थंशत्रुवधार्थं चदत्तइत्यर्थः । निक्षेपपरतयाव्याख्यानेतु निक्षेपस्यशुल्कीकरणमनुचितं । भगवतातद्भङ्गेचनिक्षेपारक्षणप्रयुक्तदोषभागिता जनकस्य स्यादितिप्राहुः । **शि०** निमेः निमिवंशोद्भवस्य सुकेतोरित्यर्थः । ज्येष्ठः ज्येष्ठपुत्रः । किंच निमिपुत्रस्यमिथेरेवदेवरातइतिनामान्तरं । निमेष्षष्ठइतिपाठेतु निमिंपरित्यज्यषष्ठइत्यर्थः । अतएव देवरातस्यसप्तमत्वेपिनक्षतिः । न्यासो निक्षेपभूतः । यद्वा न्यासः नितरां आ समन्ताद्भावेन अस्यन्तेरिपवोयेनसः शत्रुनाशकइत्यर्थः । युक्तश्चायमर्थः । अन्यस्वामिकेवस्तुनिस्वातन्त्र्यानुपपत्तेः ॥ ८ ॥ **शि०** दक्षयज्ञवधइति निमित्तसप्तमी । **शि०** वधेइति हिंसार्थकवधधातुप्रकृतिकक्विबन्तप्रकृतिकचतुर्थ्यन्तं । साच "क्रियार्थोपपद" इतिविहिता ॥ ९ ॥ **शि०** प्रसादयन्त प्रासादयन्त ॥ ११ ॥ **ति०** शिवसहितैर्देवैः । न्यासभूतं देवपूजास्थानभूतं । न्यस्तं दत्तं । **शि०** न्यासभूतं नितरांआसः शत्रुविध्वंसनानुकूलोव्यापारस्तंभूतं प्राप्तं शत्रुसंहारकमित्यर्थः । आन्यस्तं अपुनर्ग्रहायस्थापितं । शिवाज्ञयादेवैर्दत्तमित्यर्थः ॥ १३ ॥

[पा०] १ ङ. झ. निमेर्ज्येष्ठो. २ ख. ग. छ. ञ. महासनः. ३ क. धनुरादाय. ख. धनुरानम्य. ४ क. ख. घ—ञ. विध्वस्यत्रिदशान्. ५ ग. ज. ट. भागंनकल्पयथ. ख. भागंनाकल्पयत. ६ ख. पातयामिवः. ७ क. च. छ. ञ. प्रसादयन्तो. ज. ट. प्रसादयन्त. ८ ङ. च. छ. झ. ञ. प्रीतियुक्तस्तु. ९ घ. तदादत्तं. १० ङ. झ. पूर्वजेविभौ. ११ ङ. च. छ. झ. ञ. दुत्थिताततः. ख. दुत्थिताशुभा. १२ घ—ट. रागत्य. १३ क. स्तथा. १४ ख. ङ. च. छ. झ. ञ. शैवंधनुरुपाहृतम्. क. ऐशंधनु.

ततः परमकोपेन राजानो नृपपुङ्गव ॥ न्यरुन्धन्मिथिलां सर्वे वीर्यसन्देहमागताः ॥ २१ ॥
आत्मानमवधूतं ते विज्ञाय नृपपुङ्गवाः ॥ रोषेण महताऽऽविष्टाः पीडयन्मिथिलां पुरीम् ॥२२॥
ततः संवत्सरे पूर्णे क्षयं यातानि सर्वशः ॥ साधनानि मुनिश्रेष्ठ ततोऽहं भृशदुःखितः ॥ २३ ॥
ततो देवगणान्सर्वांस्तपसाहं प्रसादयम् ॥ ददुश्च परमप्रीताश्चतुरङ्गबलं सुराः ॥ २४ ॥
ततो भग्ना नृपतयो हन्यमाना दिशो ययुः ॥ अवीर्या वीर्यसन्दिग्धाः सामात्याः पापकर्मणः ॥२५॥
तदेतन्मुनिशार्दूल धनुः परमभास्वरम् ॥ रामलक्ष्मणयोश्चापि दर्शयिष्यामि सुव्रत ॥ २६ ॥
यद्यस्य धनुषो रामः कुर्यादारोपणं मुने ॥ सुतामयोनिजां सीतां दद्यां दाशरथेरहम् ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

जनकेनविश्वामित्रचोदनयाभटैर्मुनिनिकटंप्रतिधनुरानयनम् ॥ १ ॥ रामेणमुनिजनकयोरनुमत्याधनुषःसमारोपणेनमध्ये-भञ्जनम् ॥ २ ॥ जनकेनसहर्षंरामप्रशंसनपूर्वकंविश्वामित्रानुमत्यादशरथानयनायायोध्यांप्रतिदूतप्रेषणम् ॥ ३ ॥

जनकस्य वचः श्रुत्वा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ धनुर्दर्शय रामाय इति होवाच पार्थिवम् ॥ १ ॥
ततः स राजा जनकः सामन्तान्व्यादिदेश ह ॥ धनुरानीयतां दिव्यं गन्धमाल्यविभूषितम् ॥ २ ॥
जनकेन समादिष्टाः सचिवाः प्राविशन्पुरीम् ॥ तद्धनुः पुरतः कृत्वा निर्जग्मुः पार्थिवाज्ञया ॥ ३ ॥
नृणां शतानि पञ्चाशद्व्यायतानां महात्मनाम् ॥ मञ्जूषामष्टचक्रां तां समूहुस्ते कथंचन ॥ ४ ॥
तामादाय तु मञ्जूषामायसीं यत्र तद्धनुः ॥ सुरोपमं ते जनकमूचुर्नृपतिमन्त्रिणः ॥ ५ ॥
इदं धनुर्वरं राजन्पूजितं सर्वराजभिः ॥ मिथिलाधिप राजेन्द्र दर्शनीयं यदिच्छसि ॥ ६ ॥

तन्निबोधेत्यर्थः ॥ २० ॥ वीर्यसंदेहं वीर्यशैथिल्यं ॥२१॥ मिथिलावरोधेनिमित्तान्तरमाह—आत्मानमिति । ते नृपाः । आत्मानं स्वात्मानं । मया अवधूतं वीर्यशुल्ककरणेनतिरस्कृतं विज्ञाय । पीडयन् अपीडयन् ॥ २२ ॥ साधनानि दुर्गरक्षणसाधनानि ॥ २३ ॥ प्रसादयं प्रासादयं ॥ २४ ॥ वीर्यसन्दिग्धाः सन्दिग्धवीर्याः । पापकर्मणः पापकर्माणः ॥२५—२७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने षट्षष्टितमःसर्गः ॥६६॥

अथ धनुर्भङ्गादिवृत्तान्तःसप्तषष्टितमे—जनकस्येत्यादि ॥ १ ॥ सामंतान् कर्मसचिवान् ॥ २—३ ॥ व्यायतानां दीर्घदेहानां । नृणां । पञ्चाशत्शतानि पञ्चसहस्राणि । अष्टचक्रां अष्टचक्रवच्छकटारोपितामित्यर्थः । मञ्जूषां धनुष्पेटिकां । समूहुः आचकर्षुः । तेचपञ्चसहस्रसंख्याविशिष्टाअपि कथंचन महताप्रयत्नेन । समूहुरितियोजना । अन्येतु अष्टचक्रां अष्टाधश्चक्ररक्षाबन्धवतीं । ऊहुः हस्तैरितिशेषइत्याहुः ॥ ४ ॥ यत्र मञ्जूषायां ॥ ५ ॥ यद्धनुर्दर्शनीयमिच्छसि । तदिदं

ति० मे मया ॥ २२ ॥ शि० दाशरथेरेवयोग्यांसीतांसुतामहंदद्यां । दाशरथयएवेतिप्रत्यासत्त्यालब्धं । षष्ठीमहिम्नायोग्यामित्यध्याहृतं । संप्रदानत्वाविवक्षयाषष्ठीवा ॥ २७ ॥ इतिषट्षष्टितमस्सर्गः ॥ ६६ ॥

शि० ते पुण्यस्थाने । "तश्चोरामृतपुच्छेषुक्रोडेम्लेच्छेचकुत्रचित् । अपुमांस्तरणेपुण्येकथितःशब्दवेदिभिः" इत्यभिधानं ॥४॥

[पा०] १ क—च. ज. ट. अरुन्धन्. २ ङ. झ. मवधूतंमे. ३ ख. ग. घ. ज. ट. मुनिपुङ्गव. ४ क. ख. न्मिथिलामिमाम्. ५ क. घ. ङ. च. छ. ञ. ट. पापकारिणः. ६ क. ख. ङ—ट. सचिवान्व्यादिदेशह. घ. समेतान्व्या. ग. संमतान्व्या. ७ ख. छ. रादीयतां. ८ ङ. झ. माल्यानुलेपितम्. च. छ. ञ. माल्यानुलेपनम्. ९ क. ख. घ. ङ. छ. ञ. ट. न्पुरम्. १० ङ. च. छ. झ. ञ. ट. निर्जग्मुरमितौजसः. ११ ङ. च. छ. झ. ञ. सुमञ्जूषां. १२ ज. ट. दर्शयैनंयदिच्छसि. क. यथेच्छसि. झ. ञ. ट. यदीच्छ सि.

तेषां नृपो वचः श्रुत्वा कृताञ्जलिरभाषत ॥ विश्वामित्रं महात्मानं [1]तौ चोभौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७ ॥
इदं धनुर्वरं ब्रह्मञ्जनकैरभिपूजितम् ॥ राजभिश्च महावीर्यै[2]रशक्तैः पूरितुं पुरा ॥ ८ ॥
नैतत्सुर[3]गणाः सर्वे नासुरा न च राक्षसाः ॥ गन्धर्वयक्षप्रवराः सकिन्नरमहोरगाः ॥ ९ ॥
क्व गतिर्मानुषाणां च धनुषोस्य प्रपूरणे ॥ आरोपणे समायोगे वेपने तोल[4]नेऽपि वा ॥ १० ॥
तदेतद्धनुषां श्रेष्ठमानीतं मुनिपुङ्गव ॥ दर्शयैतन्महाभाग अनयो राजपुत्रयोः ॥ ११ ॥
विश्वामित्रः स[5] धर्मात्मा श्रुत्वा जनकभाषितम् ॥ वत्स राम धनुः पश्य इति राघवमब्रवीत् ॥ १२ ॥
महर्षेर्वचनाद्रामो यत्र तिष्ठति तद्धनुः ॥ मञ्जूषां तामपावृत्य दृष्ट्वा धनुरथाब्रवीत् ॥ १३ ॥
इदं धनुर्वरं ब्रह्मन्[6]संस्पृ[7]शामीह पाणिना ॥ यत्नवांश्च भविष्यामि तोल[8]ने पूरणेपि वा ॥ १४ ॥
बाढमि[9]त्यब्रवीद्राजा मुनिश्च समभाषत ॥ १५ ॥
लीलया स धनुर्मध्ये जग्राह वचनान्मुनेः ॥ पश्यतां नृसहस्राणां बहूनां रघुनन्दनः ॥ १६ ॥
[आरोपयत्स धर्मात्मा सलीलमिव तद्धनुः] ॥ आरोपयि[10]त्वा धर्मात्मा पूरयामास [11]तद्धनुः ॥
तद्बभञ्ज धनुर्मध्ये नरश्रेष्ठो महायशाः ॥ १७ ॥
तस्य शब्दो महानासीन्निर्घातसमनिःस्वनः ॥ भूमिकंपश्च सुमहान्पर्वतस्येव दीर्यतः ॥ १८ ॥
निपेतुश्च नराः सर्वे तेन शब्देन मोहिताः ॥ वर्जयित्वा मुनिवरं राजानं तौ च राघवौ ॥ १९ ॥
प्रत्याश्वस्ते जने तस्मिन्राजा विगतसाध्वसः ॥ उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो मुनिपुङ्गवम् ॥ २० ॥
भगवन्दृष्टवीर्यो मे रामो दशरथात्मजः ॥ अत्यद्भुत[12]मचिन्त्यं च न तर्कितमिदं मया ॥ २१ ॥
जनकानां कुले कीर्तिमाहरिष्यति मे सुता ॥ सीता भर्तारमासाद्य रामं दशरथात्मजम् ॥ २२ ॥

धनुः । आनीतमितिशेषः ॥ ६ ॥ तौचोभाविति उद्दिश्येतिशेषः ॥ ७ ॥ राजभिः पूर्वंसीतार्थिभिः । पूजितं अहोसहासारमैश्वरंधनुरितिश्लाघितमित्यर्थः ॥८॥ एतत् धनुः । सुरगणादयः प्रपूरणादिकंकर्तुंनशक्ताइत्यर्थसिद्धं ॥ ९ ॥ प्रपूरणे नम्रीकरणे । आरोपणे मौर्व्यासंयोजने । समायोगे शरेणयोजने । वेपने मौर्व्याकर्षणे । तोलने भारपरीक्षार्थंकंपनेच मानुषाणांमध्येक्वपुरुषे गतिःशक्तिः ॥ १० ॥ तथाप्यनयोर्दर्शयेत्याह—तदेतदिति ॥ ११—१२ ॥ अपावृत्य अपगतावरणंकृत्वा ॥१३—१५॥ लीलया अप्रयत्नेन ॥१६॥ पूरयामास आकर्णमाकृष्टवान् । ननु उक्तरीत्यामहोन्नतस्यधनुषःकथंबालेनारोपणंसंभवति अग्रस्पर्शाभावादितिचेत् उच्यते । आश्चर्यशक्तिकस्यरामस्यकरस्पर्शादेवावनतंधनुः॥१७॥ निर्घातेति । तल्लक्षणमुक्तंज्योतिषे "वायुनाभिहतोवायुर्गगनात्पततिक्षितौ ॥ यदादीप्तःखगरुतःसनिर्घातोतिदोषकृत्" इति । पर्वतस्येवदीर्यतः पर्वते दीर्यति भिद्यति यथाभूमिकंपः तथाभूमिकंपश्चासीदित्यर्थः ॥१८—१९॥ विगतसाध्वसइत्यनेन रामजामातृकताप्रापकंधनुरारोपणमपिनभवेदिति पूर्वंभीतोऽभूदितिगम्यते॥२०॥ अचिन्त्यं अन्यत्रादर्शनात् । नतार्कितं मनुष्येष्वसंभावितत्वात् । अत्यद्भुतं बालेनकृतत्वात् । इदं ईशधनुरारोपणं ॥२१॥ जनकानां "अनन्तं

ति० जनकैः देवरातातिरिक्तैः । पूजितं ऐश्वरत्वादीश्वरवदेवकेवलंपूजितमित्यर्थः ॥ ८ ॥ **शि०** अथाब्रवीत् मङ्गलवचनमकथयत् ॥ १३ ॥ **ति०** जग्राह पादाङ्गुलेनोन्नतंकृत्वाकरेणजग्राह । तदुक्तंपाद्मे । "रामोपितद्धनुष्कोटिंस्पृष्ट्वापादाङ्गुलात्ततः । उन्नतंचापमारोप्यबभञ्जेमोहिताजनाः "इति । अतिभारवद्वस्तुनःपादाङ्गुल्यामध्यभागपर्यन्तमुन्नमनं मध्येगृहीत्वोद्धारश्च महाबलसाध्यइतिमहाबलवत्त्वमनेनसूचितं ॥ १६ ॥ इतिसप्तषष्टितमस्सर्गः ॥ ६७ ॥

[**पा०**] १ ङ. च. छ. झ. ञ. तावुभौ. २ क. ख. रशक्यंपूरितुंतदा. ङ. ञ. रशक्तैःपूरितुंतदा. झ. रशक्तैःपूरितंतथा. च. छ. अशक्यंपूरितंतदा. ३ क. गणाश्शक्ताः. ४ ङ. च. छ. झ. ञ. तोलनेतदा. ५ क. घ. सुधर्मात्मा. ङ. झ. स्सरामस्तु. ६ ङ. च. छ. झ. ञ. दिव्यं. ७ घ. समाकृष्यामिपाणिना. ८ ग. वेपनेपूरणेपिवा. ९ क—घ. मित्येवतंराजा. १० ग. यत्सधर्मात्मा. क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. यित्वामौर्विंच. ११ ग. वीर्यवान्. १२ ख. ङ—ट. मचिन्त्यंवअतर्कित. क. मचिन्त्यंवाप्यतर्कित.

मम सत्या प्रतिज्ञा च वीर्यशुल्केति कौशिक ॥ सीता प्राणैर्बहुमता देया रामाय मे सुता ॥ २३ ॥
भवतोऽनुमते ब्रह्मञ्शीघ्रं गच्छन्तु मन्त्रिणः ॥ मम कौशिक भद्रं ते अयोध्यां त्वरिता रथैः ॥ २४ ॥
राजानं प्रश्रितैर्वाक्यैरानयन्तु पुरं मम ॥ प्रदानं वीर्यशुल्कायाः कथयन्तु च सर्वशः ॥ २५ ॥
मुनिगुप्तौ च काकुत्स्थौ कथयन्तु नृपाय वै ॥ प्रीयमाणं तु राजानमानयन्तु सुशीघ्रगाः ॥ २६ ॥
कौशिकश्च तथेत्याह राजा चाभाष्य मन्त्रिणः ॥ अयोध्यां प्रेषयामास धर्मात्मा कृतशासनान् ॥
यथावृत्तं समाख्यातुमानेतुं च नृपं तदा ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

जनकदूतैरयोध्यामेत्यदशरथंप्रतिधनुर्भञ्जनादिरामवृत्तान्तनिवेदनपूर्वकंसीतारामविवाहमहोत्सवप्रवर्तनार्थंजनकप्रार्थना-निवेदनम् ॥ १ ॥ दशरथेनसहर्षंवसिष्ठादिभिःसहपरेद्युर्मिथिलांप्रतिप्रस्थाननिर्धारणम् ॥ २ ॥

जनकेन समादिष्टा दूतास्ते क्लान्तवाहनाः ॥ त्रिरात्रमुषिता मार्गे तेयोध्यां प्राविशन्पुरीम् ॥ १ ॥
[राज्ञो भवनमासाद्य द्वारस्थानिदमब्रुवन् ॥ शीघ्रं निवेद्यतां राज्ञे दूतान्नो जनकस्य च ॥
इत्युक्ता द्वारपालास्ते राघवाय न्यवेदयन्] ॥ २ ॥
ते राजवचनाहूता राजवेश्मप्रवेशिताः ॥ ददृशुर्देवसंकाशं वृद्धं दशरथं नृपम् ॥ ३ ॥
बद्धाञ्जलिपुटाः सर्वे दूता विगतसाध्वसाः ॥ राजानं प्रयता वाक्यमब्रुवन्मधुराक्षरम् ॥ ४ ॥

वतमेवित्तंयस्यमेनास्तिकिंचन ॥ मिथिलायांप्रदीप्तायां नमेकिंचित्प्रदह्यते” इतिप्रोक्तनिरतिशयकीर्तिमतामपि । कुले “कुलंतारयतेतातसप्तसप्तचसप्तच” इतिवत् । कीर्तिमित्येकवचनेनैकरूपत्वंव्यज्यते । आहरिष्यति सद्यःप्रापयिष्यति । सिद्धस्यादानंह्याहरणं । सुता सुतश्चेत्स्वार्जितामेवकीर्तिंप्रापयिष्यति । मेसुता स्वसंबन्धप्रयुक्तातिशयः । सीता जन्मप्रयुक्तातिशयः । भर्तारमासाद्य भर्तृसंबन्धकृतातिशयः । भर्तारं भरणदक्षं । “वित्तमिच्छन्तिमातरः” इत्युक्तधनवन्तमित्यर्थः । रामं “रूपमिच्छतिकन्यका” इत्युक्तरूपवन्तं । दशरथात्मजं “बान्धवाःकुलमिच्छन्ति” इत्युक्तरीत्याबन्धुकाङ्क्षितं । एवं सर्वसंमतवरप्राप्त्या कीर्तिमाहरिष्यतीतिभावः ॥ २२ ॥ सत्या जातेतिशेषः । सीता वीर्यशुल्केतिप्रतिज्ञा सत्याजाता । प्राणैः प्राणेभ्यः । बहुमता । सीतादेयेतिसीतापदमुभयत्रान्वेति ॥ २३ ॥ भवतोनुमते भवदनुमत्या । गच्छन्त्वित्यर्थः ॥ २४ ॥ प्रश्रितैः विनयान्वितैः । सर्वशः सर्वमत्रत्यवृत्तान्तमित्यर्थः ॥ २५—२६ ॥ आभाष्य आहूय । कृतशासनान् दत्तकल्याणसंदेशपत्रिकानित्यर्थः । नृपं दशरथं ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने सप्तषष्टितमःसर्गः ॥ ६७ ॥

अथजानकीविवाहायदशरथाह्वानमष्टषष्टितमे—जनकेनेत्यादि । त्रिरात्रमिति । तिस्रोरात्रयस्त्रिरात्रं । सङ्ख्यादित्वात्रात्र्यन्तादच्समासान्तः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥१॥ राजवचनात् जनकोस्मानिहप्रेषितवानितिस्वराजसंकीर्तनात् ॥३॥ विगतसाध्वसाः दशर-

---

शि० अते निरन्तरगमनविशिष्टाधिकरणीभूतेमार्गे । अतइत्यत्रनिरन्तरगमनार्थकाद्धातोरधिकरणेकः । अतएवतेइत्यनेननपौनरुक्त्यं ॥ १ ॥

[पा०] १ ङ. झ. प्रतिज्ञासा. २ ख. नुमताद्ब्रह्मन्. ३ ङ. च. झ. ञ. ट. प्रीतियुक्तंतु. ४ ग—छ. झ. ञ. ट. कौशिकस्तु. ५. ङ.—ट. नृपंतथा. ६. ग. दूतास्तु. ७ इदमर्धत्रयं ग. वर्तते. ८ ङ. च. छ. झ. ञ. राजवचनाद्गत्वा. ९ ख. प्रदुद्रुवुः. १० ख. प्रणतावाक्यं. ख. ङ—ट. प्रश्रितंवाक्यं.

मैथिलो जनको राजा [1]साग्निहोत्रपुरस्कृतम् ॥ कुशलं चाव्ययं चैव सोपाध्यायपुरोहितम् ॥ ५ ॥
मुहुर्मुहुर्मधुरया स्नेह[2]संयुक्तया गिरा ॥ [कु[3]शलं चाव्ययं चैव सोपाध्यायपुरोहितम्] ॥
जनकस्त्वां [4]महाराजाऽऽपृच्छते सपुरस्सरम् ॥ ६ ॥
पृष्ट्वा कुशल[5]मव्यग्रं वैदेहो मिथिलाधिपः ॥ कौशिका[6]नुमते वाक्यं भवन्तमिद[7]मब्रवीत् ॥ ७ ॥
पूर्वं प्रतिज्ञा वि[8]दिता वीर्यशुल्का ममात्मजा ॥ राजानश्च कृतामर्षा निर्वीर्या विमुखीकृताः ॥ ८ ॥
सेयं मम सुता राजन्विश्वामि[9]त्रपुरस्सरैः ॥ यदृच्छया[10]ऽऽगतैर्वीरैर्निर्जिता तव पुत्रकैः ॥ ९ ॥
[11]तच्च राजन्धनुर्दिव्यं मध्ये भग्नं महात्मना ॥ रामेण हि [12]महाराज महत्यां जनसंसदि ॥ १० ॥
अस्मै देया मया सीता वीर्यशुल्का [13]महात्मने ॥ प्रतिज्ञां [14]कर्तुमिच्छामि [15]तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ११ ॥
सोपाध्यायो महाराज पुरोहित[16]पुरस्सरः ॥ शीघ्रमागच्छ भद्रं ते द्रष्टुमर्हसि राघवौ ॥ १२ ॥
प्रीतिं[17] च मम राजेन्द्र निर्वर्तयितुमर्हसि ॥ पुत्रयोरुभयोरेव[18] प्रीतिं त्वमपि लप्स्यसे ॥ १३ ॥
एवं विदेहाधिपतिर्मधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ विश्वामित्राभ्यनुज्ञातः शतानन्दमते स्थितः ॥
[[19]इत्युक्त्वा विरता दूता राजगौरवशङ्किताः] ॥ १४ ॥
दूतवाक्यं तु तच्छ्रुत्वा राजा परमहर्षितः ॥ वसिष्ठं वामदेवं च [20]मन्त्रिणोन्यांश्च सोब्रवीत् ॥ १५ ॥
गुप्तः कुशिकपुत्रेण कौसल्यानन्दवर्धनः ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विदेहेषु वसत्यसौ ॥ १६ ॥
दृष्टवीर्यस्तु काकुत्स्थो जनकेन महात्मना ॥ संप्रदानं सुतायास्तु राघवे कर्तुमिच्छति ॥ १७ ॥

थसौजन्येनविज्ञापनेनिर्भयाः ॥ ४ ॥ मैथिलइत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । मैथिलः मिथिलेश्वरः । पुरस्कृताग्निहोत्रसहितः साग्निहोत्रपुरस्कृतः । आहिताग्न्यादित्वान्निष्ठायाःपरनिपातः । पुरःसरन्तीतिपुरस्सराः भृत्याः । तत्सहितं । एवंभूतंत्वां।कुशलं क्षेमं।अव्ययं अनपायं । योगमितियावत् । आपृच्छते मद्वचनादितिशेषः । "आङिनुप्रच्छ्योरुपसङ्ख्यानं" इतिआत्मनेपदं । अत्रद्वितीयजनकशब्दोविप्रकृष्टजनकशब्दाविस्मरणार्थः ॥ ५—६ ॥ कौशिकानुमते कौशिकानुमत्या ॥ ७ ॥ वीर्यशुल्केति ममप्रतिज्ञा भवद्भिर्विदिता। राजानश्चनिर्वीर्याः धनुरारोपणासमर्थाः । विमुखीकृताइत्यपि विदितमित्यन्वयः ॥ ८ ॥ सेयं उक्तरीत्या सर्वैःप्रार्थनीया। ममसुता त्वयासहसंबन्धार्हस्यमेपुत्री। स्वपुरेतदागमनप्रसक्तिंदर्शयति—विश्वामित्रपुरस्सरैरिति । यदृच्छया मद्भागधेयात् । पुत्रकैः पूजायांबहुवचनं । जामातृत्वाध्यवसायात् महाराजकुमारत्वाद्वापूजा । अल्पार्थेनकप्रत्ययेनबाल्यंद्योतितं ॥९॥ कथंनिर्जितेत्यत्राह—तच्चेति । तच्च ऐश्वरमपिनेदमैन्द्रजालिकमित्याह—महात्मनेति । नेयं पक्षपातोक्तिरित्याह—महत्यामिति ॥ १० ॥ प्रतिज्ञां प्रतिज्ञातंसीताप्रदानं ॥ ११—१२ ॥ प्रीतिं त्वद्दर्शनप्रीतिं सीताप्रदानप्रीतिंवा। पुत्रयोः पुत्रीचपुत्रश्चतयोः। एकशेषः। प्रीतिं तद्विषयप्रीतिं । तदुभयकल्याणदर्शनप्रीतिमितियावत् । मत्पुत्र्यांत्वत्पुत्रेचेत्यर्थः । यद्वा स्नुषाचपुत्रीत्येवगृह्यते । यद्वा लक्ष्मणायोर्मिलाप्रदानंसिद्धंकृत्वोच्यते—उभयोरिति ॥ १३—१५ ॥ गुप्तइत्यादि । विदेहेषु विदेहानांनिवासभूतेदेशे । "जनपदेलुप्" इतिलुप् । असाविति बुद्धिसंनिकर्षेणोच्यते ॥१६—१७॥

शि० जनकः जनानांकंसुखंयस्मात्सः प्रजासुखदातेत्यर्थः । **वि०** पुरस्क्रियन्तइतिपुरस्कृताःमन्त्र्यादयः अग्निहोत्रपदेनतत्साधनऋत्विजः तैस्सहितइत्यर्थः ॥ ५ ॥ **ति०** जामातृत्वबुद्ध्यामहाबलत्वेनेश्वरत्वबुद्ध्याचपूज्यत्वेनपुत्रकैरितिबहुवचनप्रयोगः ॥ ९ ॥ **ति०** तर्तुं पूरयितुं ॥ ११ ॥ **शि०** पुरोहितपुरस्कृतः पुरस्कृतपुरोहितः ॥ १२ ॥

[पा०] १ ज. अग्निहोत्रपुरस्कृतम्. ङ. झ. ञ. ट. साग्निहोत्रपुरस्कृतः. २ ङ. च. छ. झ. ञ. संरक्तया. ट. संसक्तया. ३ इदमर्धं ङ. च. छ. झ. ञ. दृश्यते. ४ ज. महातेजाः. घ. महाराजः. ५ ट. मव्यग्रो. ६ क. नुमतो. ७ ख. ज. माहच. ८ ख. विहिता. ९ ङ. च. छ. झ. ञ. पुरस्कृतैः. १० क. ख. घ—ट. गतैराजन्. ११ क. ख. घ—ट. तच्चरत्नंधनुर्दिव्यं. १२ ख. ग. ङ—ट. महाबाहो. ख. घ. महातेजो. १३ ज. ममात्मजा. १४ क—ट. तर्तुमिच्छामि. १५ ख. मामनुज्ञातुमर्हसि. १६ क. ख. घ—ट. पुरस्कृतः. १७ क. घ—छ. झ. ञ. ट. प्रतिज्ञांममराजेन्द्र. १८ क. ख. प्रीतिंलप्स्यसेवीर्यनिर्जिताम्. घ. रेवप्रीतिंचमयिलप्स्यसे. ङ—ट. रेवप्रीतिंत्वमुपलप्स्यसे. १९ इदमर्धं ग. ज. दृश्यते. २० ङ. च. छ. झ. ञ. मन्त्रिणश्चैवमब्रवीत्.

यदि वो रो[1]चते वृत्तं जनकस्य महात्मनः ॥ पुरीं गच्छामहे शीघ्रं माभूत्कालस्य पर्ययः ॥ १८ ॥
मन्त्रिणो बाढमित्याहुः सह सर्वैर्महर्षिभिः ॥ सुप्रीतश्चाब्रवीद्राजा श्वो या[2]त्रेति स मन्त्रिणः ॥१९॥
[3]मन्त्रिणस्तां [4]नरेन्द्रस्य रात्रिं परमसत्कृताः ॥ [5]ऊषुस्ते मुदिताः सर्वे गुणैः सर्वैस्समन्विताः ॥ २० ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

सपरिजनेनदशरथेनसेनयावसिष्ठादिभिश्चसहमिथिलांप्रत्यागमनम् ॥ १ ॥ जनकेनप्रत्युद्गमनादिपूर्वकंतत्पूजनम् ॥ २ ॥ जनकदशरथाभ्यांमिथःसंभाषणम् ॥ ३ ॥ ततःसर्वैःस्वस्वावासेषुसुखेनरात्रियापनम् ॥ ४ ॥

ततो रात्र्यां व्यतीतायां सोपाध्यायः सबान्धवः ॥ राजा दशरथो हृष्टः सुमन्त्रमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
अद्य सर्वे धनाध्यक्षा धनमादाय पुष्कलम् ॥ व्रजन्त्वग्रे सुविहिता नानारत्नसमन्विताः ॥ २ ॥
[6]चतुरङ्गं बलं चापि शीघ्रं निर्यातु सर्वशः ॥ ममाज्ञाँसम[7]कालं च यानयुग्यमनुत्तमम् ॥ ३ ॥
वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिरथ काश्यपः ॥ [8]मार्कण्डेयः सुदीर्घायुर्ऋषिः कात्यायनस्तथा ॥ ४ ॥
एते द्विजाः [9]प्रयान्त्वग्रे स्यन्दनं योजयस्व मे ॥ यथा कालात्ययो न स्याद्दूता हि त्वरयन्ति माम् ॥५॥
[[10]इत्युक्त्वा स महातेजा राजा दशरथो रथम् ॥ आरुरोह यथा भानुर्भगवान्रघुनन्दनः] ॥ ६ ॥
[11]वचनात्तु नरेन्द्रस्य [12]सा सेना चतुरङ्गिणी ॥ राजानमृषिभिः सार्धं व्रजन्तं पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ ७ ॥
गत्वा चतुरहं [13]मार्गं विदेहानभ्युपेयिवान् ॥ [14]राजा तु जनकः श्रीमाञ्श्रुत्वा पूजामकल्पयत् ॥ ८ ॥
ततो राजानमासाद्य वृद्धं दशरथं नृपम् ॥ [15]जनको मुदितो राजा [16]हर्षं च परमं ययौ ॥
उवाच [17]च नरश्रेष्ठो नरश्रेष्ठं [18]मुदाऽन्वितः ॥ ९ ॥

यौनसंबन्धयोग्यमितिशेषः। पर्ययः अतिक्रमः॥ १८॥ श्वोयात्रेत्यब्रवीदिति तदर्थमुद्युङ्ध्वमितिभावः॥ १९॥ मन्त्रिणः जनकमन्त्रिणः । गुणैः सत्कारातिशयैः । तां-रात्रिं तस्यांरात्र्यामित्यर्थः ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्द-राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने अष्टषष्टितमःसर्गः ॥ ६८ ॥

अथदशरथस्यमिथिलागमनमेकोनसप्ततितमे—त-तोरात्र्यामित्यादि ॥ १ ॥ धनाध्यक्षाः कोशरक्षाधिकृ-ताः। पुष्कलं श्रेष्ठं। "श्रेयान्श्रेष्ठःपुष्कलःस्यात्" इत्यम-रः। सुविहिताः सुसंपादितकल्याणोचितकर्माणः ॥२॥ यानयुग्यमिति। यानं शिबिकान्दोलिकादि। युग्यं रथा-दि। सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः ॥३—४॥ यथाकालात्ययः कालातिक्रमः नस्यात्तथाप्रयान्त्वितियोजना ॥५–७॥ चतुरहं चतुर्ष्वहस्सु । श्रुत्वा दशरथमागतंश्रुत्वा। पूजां उपधां ॥ ८ ॥ राजानमासाद्यमुदितः। विवाहःशीघ्र-

---

ति॰ एकश्चशब्दोहेतौद्वितीयएवार्थे ॥१९॥ **ति॰** नरेन्द्रश्चेतिपाठे सचमुदितउवासेतिविपरिणामः ॥२०॥ इत्यष्टषष्टितमस्सर्गः ६८

ति॰ अनुत्तमानि श्रेष्ठानि । यानानि युग्यानिच यान्तु । वसिष्ठाद्यर्थमितिशेषः ॥ ३ ॥ **ति॰** अग्रेद्विजप्रयाणं प्रयाणेकल्याणाय ॥५॥ **शि॰** पूजां सत्कृतिसामग्रीं । अकल्पयत् समपादयत् । **ति॰** दूतानांत्रिदिनगम्यत्वेपिमार्गस्यचतुरङ्गबलोपेतप्रयाणत्वाच्चतुर्दिनंवासोमध्ये ॥८॥ **ति॰** राजानमासाद्यमुदितोहर्षंययौ। मोदस्यैवाधिकावस्थाहर्षइतिभेदः। **शि॰** वृद्धं विलक्षणैश्वर्यवत्त्वादिनावृद्धिंप्राप्तं। राजानं परमानुरागविशिष्टं ॥ ९ ॥

[**पा॰**] १ ख. रोचतेवृत्तिः. २ क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. यात्रेतिच. ३ क—ञ. मन्त्रिणस्तु. ४ क. ख. नरेन्द्रेण. ५ क. ख. घ—ट. ऊषुःप्रमुदिताः. ६ ख—च. झ. ञ. ट. चतुरङ्गबलंचापि. क. बलंसर्वं. ७ घ. समकालंत्वं. ८ ङ. झ. मार्कण्डेयस्तु. क. ख. च. छ. मार्कण्डेयश्च. ज. ट. मार्कण्डेयोपि. ९ घ. व्रजन्त्वग्रे. १० अयंश्लोकः क. ख. दृश्यते. ११ क—छ. झ. ञ. ट. वचनाच्चनरेशस्य. १२ ङ—ट. सेनाचचतुरङ्गिणी. १३ ङ. च. छ. झ. मार्गे. १४ क—ट. राजाच. १५ ङ—ट. मुदितोजनको. १६ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. प्रहर्षंपरमं. १७ ख. ङ. च. छ. झ. ञ. वचनंश्रेष्ठो. १८ क. ख. ग. ङ—ट. मुदान्वितम्.

[1]स्वागतं ते महाराज दिष्ट्या प्राप्तोसि राघव ॥ पुत्रयोरुभयोः प्रीतिं लप्स्यसे वीर्यनिर्जिताम् ॥१०॥
दिष्ट्या प्राप्तो [2]महातेजा वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ सह सर्वैर्द्विजश्रेष्ठैर्देवैरिव शतक्रतुः ॥ ११ ॥
दिष्ट्या मे निर्जिता विघ्ना दिष्ट्या मे पूजितं कुलम् ॥ राघवैः सह[3]संबन्धो वीर्यश्रेष्ठै[4]र्महात्मभिः ॥१२॥
श्वः [5]प्रभाते नरेन्द्रेन्द्र [6]निर्वर्तयितुमर्हसि ॥ यज्ञस्यान्ते नरश्रेष्ठ विवाहम्[7]ऋषिसंमतम् ॥ १३ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ऋषिमध्ये नराधिपः ॥ वाक्यं वाक्यविदां श्रे[8]ष्ठः प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ १४ ॥
प्रतिग्रहो दातृवशः श्रुतमेतन्मया पुरा ॥ यथा वक्ष्यसि धर्मज्ञ तत्करिष्यामहे वयम् ॥ १५ ॥
[9]धर्मिष्ठं च यशस्यं च वचनं सत्यवादिनः ॥ श्रुत्वा विदेहाधिपतिः परं विस्मयमागतः ॥ १६ ॥
ततः सर्वे मुनिगणाः [10]परस्परसमागमे ॥ हर्षेण महता युक्ता[11]स्तां निशामवसन्सुखम् ॥ १७ ॥
[[12]अथ रामो महातेजा लक्ष्मणेन समं ययौ ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य पितुः पादावुपस्पृशन्] ॥१८॥
राजा च राघवौ पुत्रौ निशाम्य परिहर्षितः ॥ [13]उवास परमप्रीतो जनकेनाभिपूजितः ॥ १९ ॥
जनकोपि महातेजाः [14]क्रियां [15]धर्मेण तत्त्ववित् ॥ यज्ञस्य च सुताभ्यां च कृत्वा रात्रिमुवास ह ॥ २० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

परेद्युर्जनकेनस्वानुजन्मनःकुशध्वजस्यपरिजनैःसहदूतैरानयनम् ॥ १ ॥ जनकेनमन्त्रिमुखादाहूतेनदशरथेनविश्वामित्रादिभिःसहसभांप्रत्यागमनम् ॥ २ ॥ ततोवसिष्ठेनराजप्रार्थनयारामावधिदशरथवंशानुवर्णनम् ॥ ३ ॥

ततः प्रभाते जनकः कृतकर्मा [16]महर्षिभिः ॥ उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः शतानन्दं पुरोहितम् ॥ १ ॥

भावीतिहर्षययौ ॥ ९ ॥ वीर्यनिर्जितां पुत्रयोर्वीर्येण-धनुर्भङ्गादिनासंभूतामित्यर्थः ॥ १० ॥ वसिष्ठस्यशत-क्रतुसाम्यंपूर्णधर्मत्वेन ॥ ११ ॥ विघ्नाः कन्याप्रदान-प्रतिबन्धकाः । पूजितत्वेहेतुमाह—राघवैरिति । यत-इत्युपस्कार्यं ॥ १२ ॥ इक्ष्वाकुप्रथमवंशत्वेन नरेन्द्रा-णामिन्द्रत्वं । यज्ञस्यान्तइति । त्रिचतुरदिनानन्तरभा-विनीतिशेषः । ऋषिसंमतं ब्राह्मंविवाहमित्यर्थः ॥१३॥ महीपतिं जनकं ॥ १४ ॥ कन्यागवादीनांप्रतिग्रहोदा-तृवशएव । यदादातादददाति तदाप्रतिगृह्यतेप्रतिग्रहीत्रे-तिवस्तुस्थितिः । एतत् युष्मदीयंवीर्यशुल्ककन्याप्रदान-मपि । पूर्वमेवश्रुतं अतःपरं कन्याप्रदस्त्वंयथावक्ष्यसि त-थावयंकरिष्यामः ॥ १५ ॥ विस्मयमिति । प्रतिग्रहो-दातृवशइत्यादिविनयोक्तेरितिभावः ॥ १६ ॥ परस्पर-समागमे संभूतेसतीतिशेषः ॥ १७—१८ ॥ निशा-म्य दृष्ट्वा । "शमोदर्शने" इतिमित्वनिषेधान्नह्रस्वः ॥ १९ ॥ यज्ञस्यक्रियां अवशिष्टक्रियां । सुताभ्यां पु-त्र्योः । क्रियां अङ्कुरार्पणादिकं ॥२०॥ इति श्रीगोवि-न्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीरा-ख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

अथजनकेनसंबन्धार्हत्वायेक्ष्वाकुसन्तानकीर्तनं-

शि० राघवैर्भवद्भिस्सहसंबन्धात् मेकुलंपूजितं भविष्यतीतिशेषः॥१२॥ **ति०** संवर्तयितुंनिर्वर्तयितुं ॥१३॥ **ति०** एतत् वाक्यं। मयाश्रुतं । क्षत्रियतयाप्रतिग्रहधर्मस्याद्याप्यज्ञानमेव । सांप्रतमेवानुभवोभविष्यतीतिश्रुतमित्युक्तं ॥१५॥ **ति०** विस्मयं कन्यायावीर्येणशुल्केनजितत्वान्मदनुमत्यनपेक्षायामपिराज्ञोविनयेनतादृशवचनमितिविस्मयः ॥ १६ ॥ इत्येकोनसप्ततितमस्सर्गः ॥ ६९ ॥
ति० अथब्राह्मसंबन्धसदृशेयौनसंबन्धे वध्वपेक्षितःपरस्परकुलाचारस्सर्गाभ्यां—**ततइति** ॥ १ ॥

[पा०] १ ज. स्वागतंहि. ङ. च. छ. झ. ञ. स्वागतंतेनरश्रेष्ठ. २ ख. महाराज. ३ ट. संबन्धाद्वीर्यश्रेष्ठैः. क. ख. संबन्धाद्वीर्यश्लाघ्यैः. ४ घ—ञ. महाबलैः. ५ क. च. ञ. नरेन्द्रस्त्वं. ङ. च. छ. झ. नरेन्द्रत्वं. ख. घ. नरश्रेष्ठ. ६ ख. ग. च. छ. निवर्तयितु. ङ. झ. ञ. संवर्तयितु. ७ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. मृषिसत्तमैः. ब. मृषिभिस्सह. ८ घ. ट. श्रेष्ठं. ९ क. ख. ङ—ट. तद्धर्मिष्ठयशस्यंच. १० घ. परंविस्मयमाययुः. ११ ङ. च. छ. झ. ञ. तांरात्रिं. १२ अयंश्लोकः ट. दृश्यते. १३ घ. ट, उवाचपरम. १४ क—ञ. क्रियाधर्मेण. १५ ख. धर्मवित्. १६ ख. नराधिपः.

भ्राता मम महातेजा [1]यवीयानतिधार्मिकः ॥ कुशध्वज इति ख्यातः पुरी[2]मध्यवसच्छुभाम् ॥ २ ॥
[3]वार्याफलकपर्यन्तां पिबन्निक्षुमतीं नदीम् ॥ सांकाश्यां पुण्यसंकाशां विमानमिव पुष्पकम् ॥ ३ ॥
तमहं द्रष्टुमिच्छामि यज्ञगोप्ता [4]स मे मतः ॥ प्रीतिं सोपि महातेजा इमां भोक्ता मया सह ॥ ४ ॥
[[5]एवमुक्ते तु वचने शतानन्दस्य सन्निधौ ॥ आगताः केचिदव्यग्रा जनकस्तान्समादिशत्] ॥ ५ ॥
[6]शासनात्तु नरेन्द्रस्य प्रययुः शीघ्र[7]वाजिभिः ॥ [8]समानेतुं नरव्याघ्रं विष्णुमिन्द्राज्ञया यथा ॥ ६ ॥
[[9]सांकाश्यान्ते [10]समागत्य ददृशुश्च कुशध्वजम् ॥ न्यवेदयन्यथावृत्तं जनकस्य च चिन्तितम् ॥
तद्वृत्तं नृपतिः श्रुत्वा दूतश्रेष्ठै[11]र्महाबलैः] ॥ ७ ॥
[12]आज्ञयाऽथ नरेन्द्रस्य आजगाम कुशध्वजः ॥ स ददर्श [13]महात्मानं जनकं धर्मवत्सलम् ॥ ८ ॥
सोभिवाद्य शतानन्दं [14]राजानं चापि धार्मिकम् ॥ [15]राजार्हं परमं दिव्यमासनं [16]चाध्यरोहत ॥ ९ ॥
उपविष्टावुभौ तौ तु [17]भ्रातरावतितेजसौ ॥ प्रेषयामासतुर्वीरौ मन्त्रिश्रेष्ठं सुदामनम् ॥ १० ॥
गच्छ मन्त्रिपते शीघ्र[18]मैक्ष्वाकममितप्रभम् ॥ आत्मजैः सह दुर्धर्षमानयस्व समन्त्रिणम् ॥ ११ ॥
[19]औपकार्यां स [20]गत्वा तु रघूणां कुलवर्धनम् ॥ ददर्श शिरसा चैनमभिवाद्येदमब्रवीत् ॥ १२ ॥
अयोध्याधिपते वीर वैदेहो मिथिलाधिपः ॥ स त्वां द्रष्टुं व्यवसितः सोपाध्यायपुरोहितम् ॥ १३ ॥
मन्त्रिश्रेष्ठवचः श्रुत्वा राजा सर्षि[21]गणस्तदा ॥ सबन्धुरगमत्तत्र जनको यत्र वर्तते ॥ १४ ॥
स [22]राजा मन्त्रिसहितः सोपाध्यायः सबान्धवः ॥ वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठो वैदेहमिदमब्रवीत् ॥ १५ ॥
विदितं[23] ते महाराज इक्ष्वाकुकुलदैवतम् ॥ वक्ता सर्वेषु कृत्येषु वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १६ ॥
विश्वामित्राभ्यनुज्ञातः सह सर्वैर्महर्षिभिः ॥ एष वक्ष्यति धर्मात्मा [24]वसिष्ठो मे यथाक्रमम् ॥ १७ ॥

सप्ततितमे—ततःप्रभातइत्यादि । कृतकर्मा समाप्तयज्ञादिक्रियः ॥ १ ॥ अत्रत्यविशेषणानांशतानन्दपरिज्ञातानामप्युपदेशः परंपरयादशरथादिश्रोत्रंप्रापयितुं । वार्याफलकपर्यन्तां दुर्गसंरक्षणार्थपरिखारूपेणावस्थितायां इक्षुमत्यां वारिणिआकीर्णाः निखाताः फलकाश्शूलानि येषुते वार्याफलकाः तादृशाःपर्यन्तप्रदेशायस्यास्तां । वार्यामलकपर्यन्तामितिपाठे वार्यामलकाआमलकविशेषाः तत्पर्यन्तां पुण्यसंकाशां पुण्यतुल्यां पुण्यवत्स्ववासिनांस्वतएवाभीष्टप्रदामित्यर्थः । पुष्पकंविमानमिवस्थितां सांकाश्यांपुरीं । इक्षुमतींनदीं पिबन् तज्जलंपिबन्नित्यर्थः । अध्यवसत् अधिवसति । “उपान्वध्याङ्वसः” इत्याधारस्यकर्मत्वं ॥ २ ॥ ३॥ यज्ञगोप्ता सांकाश्येस्थित्वायज्ञसामग्रीप्रेषणादिनेतिभावः । इमां विवाहकल्याणजां । भोक्तेतिलुट् ॥ ४—५ ॥ नरेन्द्रस्यशासनात् शतानन्दवचनद्वारकादित्यर्थः । विष्णुं उपेन्द्रं ॥ ६—८ ॥ अध्यरोहत पुरोहितराजानुज्ञयेत्यर्थः ॥९–११॥ औपकार्यांदशरथशिबिरनिवेशं । उपकार्याशब्दात्स्वार्थेष्यञ् ॥ १२—१५ ॥ विदितमिति “मतिबुद्धि—” इत्यादिनावर्तमानेक्तः । “क्तस्यचवर्तमाने” इतिषष्ठी । त्वयाविदितमित्यर्थः । दैवतं परमगुरुरित्यर्थः ॥ १६ ॥ मेवक्ष्यति कुलमितिशेषः । विश्वामित्रस्यकोपपरिहारायविश्वामित्राभ्यनुज्ञा-

---

[पा०] १ क. ख. घ—ट. वीर्यवानतिधार्मिकः. २ क. ख. च. मध्यावसच्छुभाम्. ३ क. ख. ग. वार्यामलकपर्यन्तां. घ. सहामलकपर्यन्तां. ४ च. छ. झ. ञ. समेततः. ५ अयंश्लोकः ग. ङ—ट. दृश्यते. ६ घ. शासनाच्च. ७ घ. शीघ्रवाजिनः. ८ क. तमानेतुं. ९ इदमर्धत्रयं ग. ङ—ट. दृश्यते. १० ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. समागम्य. ११ ङ—ञ. महाजवैः. १२ क. ख. ङ—ट. आज्ञयातु. १३ क. ख. महातेजाः. १४ ङ. च. छ. झ. ञ. जनकंचातिधार्मिकम्. ख. ट. राजानमपिधार्मिकम्. १५ घ. आसनंपरमंदिव्यंराजार्हं. १६ ख. ङ—ञ. सोध्यरोहत. १७ क. ख. घ. ज. ट. वमितौजसौ. ङ. च. छ. झ. ञ. वमितद्युती. १८ क. ख. मिक्ष्वाकुममितौजसम्. १९ घ. ङ. औपकार्यं. २० ज. ट. गत्वाथ. २१ ङ. च. छ. झ. ट. गणस्तथा. २२ ङ. च. छ. झ. ञ. राजाचमन्त्रिसहितः. २३ च. विदितंतु. ग. विदितंतेमहातेजाः. २४ ख. घ. छ. ज. ञ. यथाधर्मंयथाक्रमम्.

[[*]एवमुक्त्वा नरश्रेष्ठे राज्ञां मध्ये महात्मनाम्] ॥
तूष्णींभूते दशरथे वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ उवाच वाक्यं [1]वाक्यज्ञो वैदेहं [2]सपुरोधसम् ॥ १८ ॥
अव्यक्तप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य अव्ययः ॥ तस्मान्मरीचिः संजज्ञे मरीचेः काश्यपः सुतः ॥१९॥
विवस्वान्कश्यपाज्जज्ञे मनु[3]र्वैवस्वतः स्मृतः ॥ मनुः प्रजापतिः पूर्वमिक्ष्वाकुस्तु मनोः सुतः ॥ २० ॥
तमिक्ष्वाकुमयोध्यायां राजानं विद्धि पूर्वकम् ॥ [4]इक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान्[5]कुक्षिरित्येव विश्रुतः ॥२१॥
कुक्षेरथात्मजः श्रीमान्विकुक्षि[6]रुदपद्यत ॥ विकुक्षेस्तु महातेजा बाणः पुत्रः प्रतापवान् ॥ २२ ॥
बाणस्य तु महातेजा अनरण्यः प्रतापवान् ॥ अनरण्यात्पृथुर्जज्ञे त्रिशङ्कुस्तु [7]पृथोस्सुतः ॥ २३ ॥
त्रिशङ्कोरभवत्पुत्रो धुन्धुमारो महायशाः ॥ [[8]धुन्धुमारान्महातेजा युवनाश्वो [9]महारथः] ॥
युवनाश्वसुतस्त्वा[10]सीन्मान्धाता पृथिवीपतिः ॥ २४ ॥
[11]मान्धातुस्तु सुतः श्रीमान्सुसन्धिरुदपद्यत ॥ सुसन्धेरपि पुत्रौ द्वौ ध्रुवसन्धिः प्रसेनजित् ॥ २५ ॥
यशस्वी ध्रुवसन्धेस्तु भरतो नाम नामतः ॥ भरतात्तु महातेजा असितो नाम [12]जातवान् ॥ २६ ॥
यस्यैते प्रतिराजान उदपद्यन्त शत्रवः ॥ [13]हैहयास्तालजङ्घाश्च शूराश्च शशिबिन्दवः ॥ २७ ॥
तांस्तु स प्रति[14]युध्यन्वै युद्धे राजा प्रवासितः ॥ २८ ॥
हिमवन्तमुपागम्य भृगु[15]प्रस्रवणेऽवसत् ॥ असितोऽल्पबलो [16]राजा मन्त्रिभिः सहितस्तदा ॥ २९ ॥
द्वे चास्य भार्ये गर्भिण्यौ बभूव[17]तुरिति श्रुतम् ॥ एका गर्भ[18]विनाशाय सपत्न्यै [19]सगरं ददौ ॥ ३० ॥

तइत्युक्तं । "दशपुरुषविख्यातात्" इतिशास्त्रेण यौनसंबन्धापेक्षितांवंशशुद्धिंवक्ष्यतीत्यर्थः ॥ १७—१८ ॥ अव्यक्तं प्रत्यक्षाद्यगोचरं वस्तु प्रभवः कारणं यस्य सोऽव्यक्तप्रभवः । अव्यक्तंकिंनाम वक्ष्यत्ययोध्याकाण्डे "आकाशप्रभवोब्रह्म" इति। अथ कोयमाकाशोपि तमपिवक्ष्यत्युत्तरकाण्डे "संक्षिप्यहिपुरालोकान्माययास्वयमेवहि । महार्णवेशयानोप्सुमांत्वंपूर्वमजीजनः । पद्मेदिव्येर्कसङ्काशेनाभ्यामुत्पाद्यमामपि । प्राजापत्यंत्वयाकर्ममयिसर्वंनिवेशितं" इत्यादिना । शाश्वतः बहुकालस्थायी । नित्यः द्विपरार्धकालंविनाशरहितः । अव्ययः प्रवाहरूपेणप्रतिकल्पमवस्थायी अस्तीतिशेषः ॥ १९ ॥ वैवस्वतः विवस्वत्पुत्रः प्रजापतिः राजा । आसीदितिशेषः ॥ २०—२३ ॥ धुन्धुमारः युवनाश्वापरनामधेयः ॥ २४–२६ ॥ मध्येअसितवृत्तान्तकथनंसगरवैभवातिशयप्रकटनाय। प्रतिराजानः प्रतिपक्षाः । शत्रवः शातयितारः। प्रतिराजानेवतान्विशेषयति—हैहयाइत्यादि ॥२७॥ प्रतियुध्यन् अभिमुखतयायुद्धंकुर्वन् । प्रवासितः राज्याद्भ्रंशितः ॥ २८ ॥ भृगुप्रस्रवणे भृगुमहामुनिसांनिध्यवन्निर्झरोपान्तप्रदेशे । इदमेवपूर्वंभृगुतुन्दइत्युक्तं ॥ २९ ॥ सगरं गरं विषं

शि० अव्यक्तप्रभवः नव्यक्तःकैश्चिज्ज्ञातः प्रभवोजन्मकारणीभूतमात्रादिर्यस्यसस्वयंभूरित्यर्थः । किंच आत् वासुदेवात् व्यक्तंप्राकट्यंयस्यतदव्यक्तंकमलं तस्मात्प्रभवःप्राकट्यंयस्य अयोनिजइत्यर्थः। किंच अव्यक्तंप्रधानंप्रभवतिप्रकटितगुणवत्त्वेनप्रकटयतिसः प्रधानगुणक्षोभहेतुरित्यर्थः ।"अव्यक्तंशंकरेविष्णावव्यक्तंमहदादिषु । आत्मन्यपिस्यादव्यक्तमस्फुटेत्वभिधेयवत्" इतिकोशः ॥ १९ ॥ **शि०** जायत अजायत । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वादड्विरहः ॥ २६ ॥ **ती०** हैहयादयःसोमवंश्याः । शत्रवः हिंसकाः

[पा०] * इदमर्धंकादिषुनक्कापिदृश्यते. १ क. वाक्यज्ञं. २ ग. घ. ट. सपुरोहितम्. ३ ज. ट. स्वतस्सुतः. ४ घ--ञ. इक्ष्वाकुश्च. ५ क. ख. ज. कुक्षिरेवेति. ६ रितिविश्रुतः. ७ क. ख. घ. ङ—ट. पृथोरपि. ८ इदमर्धं क—ट. दृश्यते. ९ महाबलः. १० ङ. च. छ. झ. ञ. सुतश्चासीत्. ज. सुतश्चापि. ग. सुतश्श्रीमान्. ११ ख. मान्धातोस्तु. ज. मान्धातस्य. १२ क. ख. घ—ञ. जायत. १३ क—घ. हेहयास्ताल. १४ ङ. च. छ. झ. ञ. तांश्चसप्रतियुध्यन्वै. ख. तैस्तुसंप्रतियुध्यद्भिर्युद्धे. ज. तांस्तुसंप्रेक्ष्ययुध्यन्सयुधिराजा. ट. युध्यन्हियुधि. १५ क. ख. ङ. च. ज—ट. भार्याभ्यांसहितोऽवसत्. १६ क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. कालधर्ममुपेयिवान्. घ. मन्त्रिभिश्चसुसन्धिभिः. घ. मन्त्रिभिस्सहितःपुरा. क. ख. ङ. ज. झ. ञ. सहितस्तदा. ट. सहितस्तथा. ग. च. सहितस्ततः. १७ ङ. झ. रितिश्रुतिः. १८ क. ङ—ञ. विनाशार्थं. १९ क. ग. घ. सागरंददौ. ख. तुगरं.

ततः [1]शैलवरं रम्यं बभूवाभिरतो मुनिः ॥ भार्गवश्च्यवनो नाम हिमवन्तमुपाश्रितः ॥ ३१ ॥
[2]तत्रैका तु महाभागा भार्गवं देववर्चसम् ॥ ववन्दे पद्मपत्राक्षी काङ्क्षन्ती [3]सुतमात्मनः ॥ ३२ ॥
तमृषिं [4]साऽभ्युपागम्य कालिन्दी चाभ्यवादयत् ॥ स तामभ्यवदद्विप्रः पुत्रेप्सुं पुत्रजन्मनि ॥३३॥
तव कुक्षौ महाभागे सुपुत्रः [5]सुमहाबलः ॥ महावीर्यो महातेजा अचिरात्संजनिष्यति ॥
गरेण सहितः श्रीमान्मा शुचः कमलेक्षणे ॥ ३४ ॥
[[6]एवमुक्ता महाभागा असिते स्वर्गते सति ॥ निधाय चेतो नृपतौ विद्युल्लेखेव सुप्रभा] ॥ ३५ ॥
[7]च्यवनं तु नमस्कृत्य राजपुत्री पतिव्रता ॥ [8]पतिशोकातुरा तस्मात्पुत्रं देवी व्यजायत ॥ ३६ ॥
सपत्न्या तु गरस्तस्यै दत्तो [9]गर्भजिघांसया ॥ सह तेन गरेणैव [10]जातः स सगरोऽभवत् ॥ ३७ ॥
सगरस्यासमञ्जस्तु [11]असमञ्जात्तथांऽशुमान् ॥ दिलीपोंऽशुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः ॥ ३८ ॥
भगीरथात्[12]ककुत्स्थश्च [13]ककुत्स्थस्य रघुस्सुतः ॥ ३९ ॥
रघोस्तु पुत्रस्तेजस्वी प्रवृद्धः पुरुषादकः ॥ कल्माषपादो [14]ह्यभवत्तस्मा[15]ज्जातश्च शङ्खणः ॥ ४० ॥
सुदर्शनः शङ्खणस्य अग्निवर्णः सुदर्शनात् ॥ शीघ्रगस्त्वग्निवर्णस्य शीघ्रगस्य मरुः सुतः ॥
मरोः [16]प्रशुश्रुकस्त्वासीदंबरीषः प्रशुश्रुकात् ॥ ४१ ॥
अंबरीषस्य पुत्रोऽभू[17]न्नहुषः पृथिवीपतिः ॥ नहुषस्य [18]ययातिश्च [19]नाभागस्तु ययातिजः ॥ ४२ ॥
[20]नाभागस्य बभूवाज अजाद्दशरथोऽभवत् ॥ [21]अस्माद्दशरथाज्जातौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४३ ॥
आदिवंशविशुद्धानां राज्ञां परमधर्मिणाम् ॥ इक्ष्वाकु[22]कुलजातानां वीराणां सत्यवादिनाम् ॥ ४४ ॥

सत्सहितंभक्ष्यमित्यर्थः ॥ ३० ॥ अभिरतः प्रीतःसन् हिमवन्तमुपाश्रितोभूत् स्वदेशवासाभिमानेनप्रीतःसन्-तद्वरप्रदानायसन्निहितोभूदित्यर्थः ॥ ३१—३२ ॥ कालिन्दीति सगरमुपयुक्तवत्यानाम । उपागम्य शरणंगत्वा। अभ्यवादयत् शुश्रूषतेस्म। सः पुत्रेप्सुं अप्रतिवन्धपुत्रेप्सुं । पुत्रजन्मनि पुत्रोत्पत्तिविषये ॥ ३३ ॥ गरेण सपत्नीप्रयुक्तेन । माशुचः गरप्रयोगनिमित्तंशोकंमाकुर्वित्यर्थः ॥ ३४—३५ ॥ पतिशोकेत्यनेन तदनन्तरमेवदैवात्पतिर्मृतइतिगम्यते । तस्मात् च्यवनानुग्रहात् ॥ ३६ ॥ अत्रयइत्यनुसन्धेयं। जातइत्यनन्तरंतेनेत्यनुसन्धेयं ॥३७—३९॥ पूर्वप्रवृद्धाख्यः । ततो वसिष्ठशापात् पुरुषादकः राक्षसभूतः । ततःवसिष्ठंप्रतिशापायोद्धृतजलस्यस्वभार्यानुनयात् स्वपदप्रक्षेपेणकल्माषपादाख्यः ॥ ४०—४१ ॥ नहुषययातीचन्द्रवंश्याभ्यामन्यौ । अत्रपुराणेक्रमवैषम्यंकल्पभेदादितिज्ञेयं ॥४२–४३॥ आदिवंशविशुद्धानां आदितआरभ्यवंशेनविशुद्धानां । राज्ञामितिसंबन्धेषष्ठी । वरयइति वरणस्यपुरोहितकृत्यत्वादितिभावः । सदृशेइतिङी-

---

॥ २७ ॥ शि० आदीति आदयः सोमवंश्यापेक्षयाज्येष्ठाः वंशविशुद्धाः वंशोविशुद्धोयेषां तेएवतेइतिकर्मधारयः ॥ ४४ ॥ इतिसप्ततितमस्सर्गः ॥ ७० ॥

[पा०] १ क. ख. ङ. च. झ. ञ. ट. शैलवरेरम्ये. २ क—ट. तत्रचैकामहाभागा. ३ क. ख. घ—ञ. सुतमुत्तमम्. ४ क. ग. तत्रर्षिसाभ्युपागम्य. ५ क. समहाबलः. ६ अयंश्लोकः ग. ज. दृश्यते. ७ ङ. च. छ. झ. ञ. च्यवनंचनमस्कृत्य. ८ झ. पत्याविरहितातस्मात्. ङ. ज. पतिनारहितातस्मात्. घ. पत्युश्शोकातुरा. ९ ख. गर्भजिघांसया. १० ङ. च. छ. झ. संजातःसगरोऽभवत्. क. सजातस्सगरो. ११ क—ट. असमञ्जादथांशुमान्. १२ क. क. ककुत्स्थस्तु. १३ ङ—ट. ककुत्स्थाच्चरघुस्तथा. क. ककुत्स्थात्तुरघुस्तदा. घ. ककुत्स्थस्यरघुस्तदा. ख. रघुस्तस्मादजायत. १४ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. व्यभवत्. १५ क—छ. झ. ञ. ट. ज्जातस्तु. १६ घ. ज. प्रशुश्रुकश्चासीत्. १७ ङ. च. छ. झ. ञ. नहुषश्चमहीपतिः. १८ ग—छ. झ. ञ. ययातिस्तु. १९ क. ख. ग. नाभागश्च. २० ज. ट. नाभागात्तु. २१ ख. घ. ज. तस्माद्दशरथात्. २२ ख. वंशजातानां.

रामलक्ष्मणयोरर्थे त्वत्सुते वरये नृप ॥ सदृशाभ्यां नरश्रेष्ठ सदृशे दातुमर्हसि ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्ततितमस्सर्गः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

जनकेननिजवंशानुकीर्तनपूर्वकंरामलक्ष्मणाभ्यांसीतोर्मिलयोर्दानप्रतिज्ञानम् ॥ १ ॥

एवं ब्रुवाणं जनकः प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ॥ श्रोतुमर्हसि भद्रं ते कुलं नः परिकीर्तितम् ॥ १ ॥
प्रदाने हि मुनिश्रेष्ठ कुलं निरवशेषतः ॥ वक्तव्यं कुलजातेन तन्निबोध महामुने ॥ २ ॥
राजाऽभूत्रिषु लोकेषु विश्रुतः स्वेन कर्मणा ॥ निमिः परमधर्मात्मा सर्वसत्ववतांवरः ॥ ३ ॥
तस्य पुत्रो मिथिर्नाम मिथिला येन निर्मिता ॥ प्रथमो जनको नाम जनकादप्युदावसुः ॥ ४ ॥
उदावसोस्तु धर्मात्मा जातो वै नन्दिवर्धनः ॥ नन्दिवर्धनपुत्रस्तु सुकेतुर्नाम नामतः ॥ ५ ॥
सुकेतोरपि धर्मात्मा देवरातो महाबलः ॥ देवरातस्य राजर्षेर्बृहद्रथ इति स्मृतः ॥ ६ ॥
बृहद्रथस्य शूरोऽभून्महावीरः प्रतापवान् ॥ महावीरस्य धृतिमान्सुधृतिः सत्यविक्रमः ॥ ७ ॥
सुधृतेरपि धर्मात्मा दृष्टकेतुः सुधार्मिकः ॥ दृष्टकेतोस्तु राजर्षेर्हर्यश्व इति विश्रुतः ॥ ८ ॥
हर्यश्वस्य मरुः पुत्रो मरोः पुत्रः प्रतिन्धकः ॥ प्रतिन्धकस्य धर्मात्मा राजा कीर्तिरथः सुतः ॥ ९ ॥
पुत्रः कीर्तिरथस्यापि देवमीढ इति स्मृतः ॥ देवमीढस्य विबुधो विबुधस्य महीध्रकः ॥ १० ॥
महीध्रकसुतो राजा कीर्तिरातो महाबलः ॥ कीर्तिरातस्य राजर्षेर्महारोमा व्यजायत ॥ ११ ॥
महारोम्णस्तु धर्मात्मा स्वर्णरोमा व्यजायत ॥ स्वर्णरोम्णस्तु राजर्षेर्ह्रस्वरोमा व्यजायत ॥ १२ ॥
तस्य पुत्रद्वयं जज्ञे धर्मज्ञस्य महात्मनः ॥ ज्येष्ठोऽहमनुजो भ्राता मम वीरः कुशध्वजः ॥ १३ ॥
मां तु ज्येष्ठं पिता राज्ये सोभिषिच्य नराधिपः ॥ कुशध्वजं समावेश्य भारं मयि वनं गतः ॥१४॥
वृद्धे पितरि स्वर्याते धर्मेण धुरमावहम् ॥ भ्रातरं देवसंकाशं स्नेहात्पश्यन्कुशध्वजम् ॥ १५ ॥
कस्य चित्त्वथ कालस्य सांकाश्यादगमत्पुरात् ॥ सुधन्वा वीर्यवान्राजा मिथिलामवरोधकः ॥ १६ ॥
स च मे प्रेषयामास शैवं धनुरनुत्तमम् ॥ सीता कन्या च पद्माक्षी मह्यं वै दीयतामिति ॥ १७ ॥

बभावआर्षः ॥ ४४—४५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने सप्ततितमःसर्गः ॥ ७० ॥

एवंवसिष्ठेनवरवंशकीर्तनपूर्वकंवधूवरणेकृतेजनकः स्ववंशविशुद्धताज्ञापनपूर्वकंकन्याप्रदानंप्रतिजानीतेएकसप्ततितमे—एवंब्रुवाणमित्यादि ॥ १—२ ॥ सत्त्ववतां बलवतां ॥३॥ प्रथमइति । मिथिमारभ्यास्माकंजनकसंज्ञेतिभावः ॥४—६॥ सुधृतिरित्यन्वर्थसंज्ञाज्ञापनार्थं विशेषणद्वयं ॥७—१३॥ भारं भरणीयं । पोषणीयमितियावत् ॥ १४ ॥ धुरं राज्यभारं ॥ १५ ॥ कस्यचित्कालस्य कस्मिंश्चित्कालेगते । अवरोधकः अवरोद्धुमित्यर्थः । तुमुण्ण्वुलौक्रियायांक्रियार्थायामिति ण्वुल्

ति० अथ जनकः कन्यापितृत्वात् जामातृवर्गेप्रभुतायाअनौचित्येन स्ववंशंस्वयमेवाह—**एवमिति** ॥१॥ **शि०** प्रेषयामास

[पा०] १ सदृशोदातु. २ घ. कुलंनःकीर्तितंपरम्. ३ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. महामते. ४ ट. राजासीत्रिषु. ५ क. ख. घ—छ. झ. ञ. ट. जनकोमिथिपुत्रकः. ज. निर्मितामिथिलायतः. मिथेस्तुजनकोनाम. ६ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. प्रथमोजनकोराजा. घ. मिथिलोजनकोराजाजनकादप्युपावसुः. ७ घ. उपावसोस्तु. ८ ख. राजावैनन्दिवर्धनः. ९ क. ख. घ—ट. नन्दिवर्धसुतश्शूरः. १० क. ख. घ. ज. इतिश्रुतः. ११ ज. महावीर्यःप्रतापवान्. १२ ज. महावीर्यस्य. १३ क—ट. धृष्टकेतुः. १४ धृष्टकेतोस्तु. १५ क—छ. झ. ञ. ट. प्रतीन्धकः. ज. प्रतीन्धनः. १६ घ. कीर्तिरथस्याथ. ज. कीर्तिरथस्यासीत्. १७ ज. सुविधस्सुविधस्य. १८ क. ख. घ—ट. द्वयंराज्ञो. १९ ङ. च. झ. ञ. दागतःपुरात्. २० ज. शैवंचधनुरुत्तमम्.

[1]तस्याऽप्रदानाद्ब्रह्मर्षे युद्धमासीन्मया सह ॥ स हतोऽ[2]भिमुखो राजा सुधन्वा तु मया रणे ॥ १८ ॥
[3]निहत्य तं मुनिश्रेष्ठ सुधन्वानं नराधिपम् ॥ सांका[4]श्ये भ्रातरं वीर[5]मभ्यषिञ्चं [6]कुशध्वजम् ॥ १९ ॥
कनीयानेष मे भ्राता अहं ज्येष्ठो महामुने ॥ ददामि परमप्रीतो वध्वौ ते मुनि[7]पुङ्गव ॥ २० ॥
सीतां रामाय भद्रं ते ऊर्मिलां [8]लक्ष्मणाय च ॥ २१ ॥
वीर्यशुल्कां मम सुतां सीतां सुरसुतोपमाम् ॥ द्वितीयामूर्मिलां चैव त्रिर्द[9]दामि न संशयः ॥२२॥
[[10]ददामि परमप्रीतो वध्वौ ते [11]रघुनन्दन] ॥ रामलक्ष्मणयो [12]राजन्गोदानं कारयस्व ह ॥
पितृकार्यं च भद्रं ते ततो वैवाहिकं कुरु ॥ २३ ॥
म[13]घां ह्यद्य महाबाहो तृतीये दिवसे [14]विभो ॥ फल्गुन्यामुत्तरे राजंस्तस्मिन्वैवाहिकं कुरु ॥
राम[15]लक्ष्मणयो रा[16]जन्दानं कार्यं सुखोदयम् ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

॥ १६—१७ ॥ तस्य सुधन्वनः । अप्रदानात् सीताधनुषोरप्रदानात् ॥ १८—१९ ॥ तेवध्वौददामि स्नुषात्वेनददामि । वसिष्ठेनवरणात्तेददामीत्युक्तं ॥ २० ॥ ध्वावित्युक्तंव्यवस्थयादर्शयति–सीतामित्यर्धेन ॥२१॥ क्तमर्थंसनिमित्तमुपपादयति—वीर्येति । वीर्यशुल्कामित्येतदूर्मिलायाअपिविशेषणं । यद्यपिरामेणैवधनुर्भङ्गःकृतः तथापिताहृशशक्तेर्लक्ष्मणेपिदर्शनात्तद्वीर्यमेव ऊर्मिलायाअपिशुल्कमित्यर्थः । ऊर्मिला जनकस्यौरसपुत्री । त्रिः त्रिवारं । त्रिभिःकरणैर्वा ॥ २२ ॥ गोदानंनाम विवाहपूर्वसमयनियतंकिंचित्कर्म । गावःकेशाः दोःपादमूलरोमाणिच यत्रखण्ड्यन्ते तदेतद्गोदानंनाम समावर्तनाख्यंकर्मेत्याहुः । वैवाहिकंपितृकार्यं नान्दीश्राद्धं ॥ २३ ॥ तृतीये भाविनि । फल्गुन्यां फल्गुन्याख्याके । उत्तरे उत्तरनक्षत्रे । वैवाहिकं विवाहप्रयोजनं । "तदस्यप्रयोजनं" इतिठक् । दानं गोभूतिलहिरण्यादिदानं । सुखोदयं सुखोदर्कं । वधूवरयोरतिशयावहमित्यर्थः । कार्यमिति सामान्योक्त्या मयापि कन्यार्थंक्रियतइतिसूचितं । कन्यादानेउत्तरफल्गुन्याः प्रशस्तत्वमुक्तंज्योतिषे "त्रीण्युत्तराण्यपितथार्कमघानुराधामूलान्त्यसोमकमलोद्भवभान्युडूनि" इति ॥२४॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

दूतद्वाराकथयामासेत्यर्थः ॥ १७ ॥ **ती०** तस्याप्रदानात् तस्य उभयस्य अप्रदानात् । **ति०** विमुखः युद्धमुखः ॥ १८ ॥ **ति०** त्रिर्वेदामि उक्तमपिदार्ढ्यायेत्याशयः ॥ २२ ॥ **ति०** अद्यतृतीयदिवसे तवमिथिलाप्रवेशात्तृतीयदिवसे । यज्ञसमाप्तेस्तृतीयदिवसे वा । अद्य मघानक्षत्रं । फल्गुन्यां पूर्वफल्गुनीनक्षत्रे । उत्तरे श्रेष्ठे । अतएव "भगोयत्रप्रजापतिः" इत्यनेनाविरोधः । उत्तरफल्गुन्यास्त्वयमेतिबोध्यम् । वैवाहिकं विवाहं । विनयादित्वाट्ठक् । "मघानक्षत्रंपितरोदेवताः फल्गुनीनक्षत्रमर्यमादेवता फल्गुनीनक्षत्रंभगोदेवता" इतितैत्तिरीयसंहितायाम् । "अर्यम्णःपूर्वेफल्गुनीभगस्योत्तरे" इतितद्ब्राह्मणेचोक्तत्वेनयथाश्रुतमेवसम्यगितितत्त्वम् । उत्तरेइतिपुंस्त्वमार्षं । यद्यप्युत्तराफल्गुनीसीतायाजन्मर्क्षं तथापितदृक्षेप्रथमचरणंविहायतज्जन्मसत्त्वेनतस्याःकन्याराशित्वात्तृतीयैकादशरूपभकूटशुद्धेस्तस्यनदोषः । भकूटशुद्धौतन्नदुष्टमितिज्योतिश्शास्त्रेप्रसिद्धम् । किंच पूर्वासुतस्याद्वादशश्चन्द्रइतितत्रविवाहोऽनुचितएव । एकनाडीदोषेणचरामसीतयोर्वियोगइतिध्येयम् । रामलक्ष्मणयोरर्थे तदभ्युदयाय । सुखोदयं सुखोदर्कं ॥ २४ ॥ इत्येकसप्ततितमस्सर्गः ॥ ७१ ॥

[पा०] १ ज. ट. तस्याप्रदानाद्भगवन्युद्ध. २ ङ. च. झ. ञ. विमुखो. ३ घ. निहत्यतुनरश्रेष्ठ. ४ च. ञ. सांकाश्याभ्रातरं. ५ क. घ—ट. शूरमभ्यषिञ्चं. ६ क. नराधिपम्. ७ ख. घ. ज. रघुनन्दन. ८ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. लक्ष्मणायैव. ९ क. घ. ङ. च. झ. ञ. त्रिर्वेदामि. १० इदमर्धं क. छ. झ. ञ. ट. दृश्यते. ११ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. मुनिपुङ्गव. क. रघुपुङ्गव. १२ ख. रथें. १३ ज. मघाप्यद्य. १४ क. ग—छ. झ. प्रभो. ख. तथा. १५ ख—ञ. लक्ष्मणयोरर्थे. १६ ग. गोदानंचसुखोदयम्.

द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

वसिष्ठविश्वामित्राभ्यांजनकंप्रतिकुशध्वजकन्ययोर्भरतशत्रुघ्नार्थेवरणम् ॥ १ ॥ जनकेनसहर्षप्रशंसनमभ्यनुज्ञानेदशरथेन विवाहाङ्गभूतगोदानादिक्रियानिर्वर्तनम् ॥ २ ॥

तमुक्तवन्तं वैदेहं विश्वामित्रो महामुनिः ॥ उवाच वचनं वीरं वसिष्ठसहितो नृपम् ॥ १ ॥
अचिन्त्यान्यप्रमेयानि कुलानि नरपुङ्गव ॥ इक्ष्वाकूणां विदेहानां नैषां तुल्योस्ति कश्चन ॥ २ ॥
सदृशो धर्मसंबन्धः सदृशो रूपसंपदा ॥ रामलक्ष्मणयो राजन्सीता चोर्मिलया सह ॥ ३ ॥
वक्तव्यं च नरश्रेष्ठ श्रूयतां वचनं मम ॥ ४ ॥
भ्राता यवीयान्धर्मज्ञ एष राजा कुशध्वजः ॥ अस्य धर्मात्मनो राजन्रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥
सुताद्वयं नरश्रेष्ठ पत्‍न्यर्थं वरयामहे ॥ ५ ॥
भरतस्य कुमारस्य शत्रुघ्नस्य च धीमतः ॥ वरयामः सुते राजंस्तयोरर्थे महात्मनोः ॥ ६ ॥
पुत्रा दशरथस्येमे रूपयौवनशालिनः ॥ लोकपालोपमाः सर्वे देवतुल्यपराक्रमाः ॥ ७ ॥
उभयोरपि राजेन्द्र संबन्धेनानुबध्यताम् ॥ इक्ष्वाकोः कुलमव्यग्रं भवतः पुण्यकर्मणः ॥ ८ ॥
विश्वामित्रवचः श्रुत्वा वसिष्ठस्य मते तदा ॥ जनकः प्राञ्जलिर्वाक्यमुवाच मुनिपुङ्गवौ ॥ ९ ॥
कुलं धन्यमिदं मन्ये येषां नो मुनिपुङ्गवौ ॥ सदृशं कुलसंबन्धं यदाज्ञापयथस्स्वयम् ॥ १० ॥
एवं भवतु भद्रं वः कुशध्वजसुते इमे ॥ पत्न्यौ भजेतां सहितौ शत्रुघ्नभरतावुभौ ॥ ११ ॥

अथविश्वामित्रेणभरतशत्रुघ्नार्थेकुशध्वजसुतावरणंगोदानकरणंचद्विसप्ततितमे—तमुक्तवन्तमित्यादि । नृपं जनकं ॥१॥ अचिन्त्यानि आश्चर्यभूतानि । अप्रमेयानि अपरिच्छेद्यमहिमानि । एषां इक्ष्वाकुविदेहानां । तुल्यः कश्चन नास्ति यतः अतःकारणादचिन्त्यत्वमप्रमेयत्वंचेतिभावः ॥२॥ सीता ऊर्मिलयासह रामलक्ष्मणयोर्दीयतेइतियत् अयंधर्मसंबन्धः धर्मेणसंबन्धः । यौनसंबन्धइतियावत् । सदृशः रूपसंपदाचसदृशः । यद्वा अयंकरिष्यमाणोधर्मसंबन्धः सदृशः उभयकुलसदृशः । रूपसंपदाचसदृशः तुल्यरूपयोर्विवाहइत्यर्थः । अत्रहेतुमाह—रामेति । सीताऊर्मिलयासहरामलक्ष्मणयोः यतःसदृशीत्यनुषङ्गः । यद्वा सीता ऊर्मिलयासहरामलक्ष्मणयोः चकाराद्रामलक्ष्मणौचसीतोर्मिलयोः रूपसंपदा सदृशः । शकारान्तेबहुवचनं । अतःसदृशोधर्मसंबन्धइत्यर्थः ॥ ३ ॥ अन्यद्वक्तव्यंकिंचिदस्ति तदपिश्रूयतामित्यर्थः ॥ ४—५ ॥ पत्न्यर्थमित्युक्तं कयोरित्याकाङ्क्षायां तदुपपादयन्नाह—भरतस्येति । भरतस्य शत्रुघ्नस्यचतयोरुभयोरर्थइत्यन्वयः ॥ ६–७ ॥ उभयोर्युवयोः संबन्धेनकुलद्वयमप्यनुबध्यतामित्यर्थः । भवतःकुलमित्यनुकर्षः । अव्यग्रं निर्दोषम् । अन्योन्यसंबन्धेनान्योन्यमुत्कर्षप्राप्नुयादित्यर्थः ॥ ८ ॥ वसिष्ठस्य मते वसिष्ठानुमतइत्यर्थः ॥ ९ ॥ यद्यस्मात् । मुनिपुङ्गवौयुवां येषांनःकुलसंबन्धं इक्ष्वाकुवंशेनयौनसंबन्धं । स्वयं शिष्यमुखं विना । आज्ञापयथः तस्मात्तेषां नः इदंकुलंधन्यं भाग्यशालीति मन्ये ॥ १० ॥ पत्न्यौ भजेतांपत्नीत्वेनभजेतां । सहितौ सदासहचरौ ॥११॥

शि० अचिन्त्यानि अतिशुद्धत्वेनविवाहार्थसंदेहानर्हाणि ॥ २ ॥ **ति०** उभयोर्भ्रात्रोस्संबन्धेनेक्ष्वाकुकुलंसंबध्यतां तत्रचसंबन्धे पुण्यकर्मणोभवतोऽव्यग्रंचित्तंभवत्विति शेषः । कथमीदृशेनमहाराजेनयुगपन्मयासंबन्धचतुष्टयंकार्यमितिव्यग्रतामास्त्वित्यर्थः ॥ ८ ॥ **वि०** मुनिपुङ्गवौभवन्तौयद्यस्मादाज्ञापयतः ॥ १० ॥

[पा०] १ क. घ. ज. रघुपुङ्गव. ख. च. छ. ञ. रघुनन्दन. २ क. ख. एषराजन्. ३ ख. ग. घ. ज. वरयेमसुते. क. वरयामसुते. च. छ. झ. ञ. ट. वरयेतेसुते. ४ ङ—ट. लोकपालसमाः. ५ ज. उभयोरेव. ६ क. संबन्धेनतु. ज. संबन्धेनानुबुध्यताम्. ७ क. ख. घ—ट. इक्ष्वाकुकुलमव्यग्रं. ग. इक्ष्वाकूणांकुलंचाग्र्यं. ८ क. ग. ङ. झ. येषांतौ. ९ ख. यथाऽऽज्ञापयथः. ञ. यदाज्ञापयतः. १० ख. भद्रंवां. ज. ट. भद्रंते. क. भद्रंनः.

एकाह्ना राजपुत्रीणां चतसॄणां महामुने ॥ पाणीन्गृह्णन्तु चत्वारो राजपुत्रा महाबलाः ॥ १२ ॥
उत्तरे दिवसे ब्रह्मन्फल्गुनीभ्यां मनीषिणः ॥ वैवाहिकं प्रशंसन्ति भगो यत्र प्रजापतिः ॥ १३ ॥
एवमुक्त्वा वचः सौम्यं प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ॥ उभौ मुनिवरौ राजा जनको वाक्यमब्रवीत् ॥१४॥
परो धर्मः कृतो मह्यं शिष्योस्मि भवतोः सदा ॥ १५ ॥
इमान्यासनमुख्यानि आसातां मुनिपुङ्गवौ ॥ यथा दशरथस्येयं तथाऽयोध्यापुरी मम ॥
प्रभुत्वे नास्ति सन्देहो यथार्हं कर्तुमर्हथ ॥ १६ ॥
तथा ब्रुवति वैदेहे जनके रघुनन्दनः ॥ राजा दशरथो हृष्टः प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ १७ ॥
युवामसङ्ख्येयगुणौ भ्रातरौ मिथिलेश्वरौ ॥ ऋषयो राजसङ्घाश्च भवद्भ्यामभिपूजिताः ॥ १८ ॥
स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते गमिष्यामि स्वमालयम् ॥ श्राद्धकर्माणि सर्वाणि विधास्यामीति चाब्रवीत् ॥१९॥
तमापृष्ट्वा नरपतिं राजा दशरथस्तदा ॥ मुनीन्द्रौ तौ पुरस्कृत्य जगामाशु महायशाः ॥ २० ॥
स गत्वा निलयं राजा श्राद्धं कृत्वा विधानतः ॥ प्रभाते काल्यमुत्थाय चक्रे गोदानमुत्तमम् ॥२१॥
गवां शतसहस्राणि ब्राह्मणेभ्यो नराधिपः ॥ एकैकशो ददौ राजा पुत्राननुद्दिश्य धर्मतः ॥ २२ ॥

एकाह्नेत्यजभावआर्षः । सप्तम्यर्थेतृतीया । चतसृणामिति“छन्दस्युभयथा” इतिपक्षेदीर्घः ॥ १२ ॥ उत्तरे फल्गुनीभ्यांउपलक्षितयोर्दिवसयोःउत्तरस्मिन्दिवसे । उत्तरफल्गुन्यामित्यर्थः । यद्वाफल्गुनीभ्यामितिसप्तम्यर्थेचतुर्थी । फल्गुन्यामुत्तरे । फल्गुन्याख्येउत्तरनक्षत्रइत्यर्थः । प्रशस्ततायांहेतुः—भगइति । भगः प्रजापतिः । प्रजोत्पत्तिस्थानयोनिलिङ्गाधिष्ठाता देवता। ननु“एकस्मिंस्तुगृहेकुर्यादेकामेवशुभक्रियां । अनेकांयस्तुकुरुतेसनाशमधिगच्छति” इतिज्योतिश्शास्त्रे एकगृहेअनेकोत्सवनिषेधोदृश्यतइतिचेत् मतान्तरेएकगृहेभ्रातॄणामेकदोत्सवस्यविहितत्वात् । उक्तंहि दैवज्ञविलासे “भिन्नोदरोदयवतामुद्वाहेकल्पयेत्पृथग्वेदिं। एकगृहेजगुरार्या मण्टपमेकंपराशरेणोक्तं” इति। नन्वेवमपिलक्ष्मणशत्रुघ्नयोः कथमेकदाविवाहः “एकमातृप्रसूतानामेकस्मिन्नेववत्सरे । विवाहंमौञ्जिबन्धं चचूडाकर्मनकारयेत्” इतिनिषेधादितिचेत् सत्यं। एकस्मिन्दिनेतुकर्तव्यएव । उक्तंहिदैवज्ञविलासे“भ्रातृद्वयेस्वसृयुगेभ्रातृस्वसृयुगेतथा ॥ समानाश्चक्रियाः कुर्युर्मातृभेदेतथैवच । एकस्मिन्दिवसेत्वेकलग्नेभिन्नांशकेतयोः ॥ एकगर्भोदयवतोर्विवाहःशुभकृद्भवेत्”इति एकोदरयोरप्येकगृहेविवाहकरणवचनंद्रष्टव्यं ॥ १३ ॥ प्रत्युत्थाय आदरातिशयेनेतिभावः ॥ १४ ॥ परोधर्मः कन्याप्रदानरूपः ॥ १५ ॥ इमानीतिसार्धश्लोकएकान्वयः । मद्भ्रातुर्ममदशरथस्यच यान्यासनमुख्यानि सिंहासनानि तानि युवामासातां पुरुषव्यत्ययआर्षः । विनयायप्रथमपुरुषोवा।राज्यत्रयमपियुष्मदीयमित्यर्थः। ननु दशरथसिंहासनं कथंत्वयाशक्यंदातुं तत्राह—यथेति।इयं मिथिला यथादशरथस्येष्टविनियोगार्हा तथा अयोध्याच मम। तथाच युवयोःप्रभुत्वेसन्देहोनास्ति । अतो यथार्हं यथोचितं। प्रभुत्वंकर्तुमर्हथ। पूजायांबहुवचनं।वयंसर्वेभवदधीनाः। यूयमेवास्माकंत्रयाणांहितमुपदिश्य यथोचितंप्रकृतकार्यंकर्तुमर्हथेत्यर्थः ॥ १६ ॥ हृष्टइति । एवमेकवाक्यवादेनेतिशेषः ॥ १७—२० ॥ काल्यं कालेकर्तव्यं । गोदानं समावर्तनं ॥२१॥ तद-

---

ति० आसनमुख्यानि त्रयाणांत्रीणिसिंहासनानि । आस्यतामित्यार्षपरिपालयेतामित्यर्थकं । आसनशब्देन दशरथजनककुशध्वजानांराज्यानिलक्ष्यन्ते ॥ १६ ॥ **ति०** क्षत्रियत्वेपिप्रतिग्रहीतृत्वाद्दातरिजनकेआशीःस्वस्तीत्यादि । **शि०** त्वंस्वस्तिप्राप्नुहिस्वसुतादानेन मङ्गलंप्रापय । अन्तर्भावितणिजर्थः ॥ १९ ॥ **ति०** एकैकशइत्यार्षं । **शि०** एकैकशइत्यत्र “उक्तार्थानां––” इतिन्यायाप्रवृत्तिस्तुद्वौब्राह्मणावित्यादाविव “द्विर्बद्धंसुबद्धंभवति” इतिस्वीकारात् आर्षइत्युक्तिस्तु तदविचारमूलिका ॥ २२ ॥

[पा] १ ङ. झ. भवतोस्तथा. २ ङ. च. छ. झ. ञ. आसतां. ट. आस्येतां. ख. ग. घ. ज. आसेतां. ३ ख. यथेष्टंकर्तुं. ४ ख. ङ. च. छ. झ. ञ. गमिष्यामः. ५ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. विधिवत्. ६ क—ट. विधास्यइति. ७ घ. तौमुनीन्द्रौ. ८ ख. काल्यउत्थाय. ९ ङ. च. छ. झ. ञ. शतसहस्रंच. क. सहस्रंतु.

[1]सुवर्णशृङ्गाः संपन्नाः सवत्साः कांस्यदोहनाः ॥ गवां शतसहस्राणि चत्वारि पुरुषर्षभः ॥ २३ ॥
वित्तमन्यच्च [2]सुबहु द्विजेभ्यो रघुनन्दनः ॥ ददौ गोदानमुद्दिश्य पुत्राणां पुत्रवत्सलः ॥ २४ ॥
[3]स सुतैः कृतगोदानै[4]र्वृतैस्तु नृपतिस्तदा ॥ लोकपालैरिवाभाति वृतः सौम्यः प्रजापतिः ॥ २५ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

जनकेनवैवाहिकवेषभूषितैरामादिभिःसहदशरथादीनांकल्याणमण्टपप्रवेशनम् ॥ १ ॥ वसिष्ठेनजनकप्रार्थनयाविश्वामित्रशतानन्दपुरस्कारेणवैवाहिकक्रियोपक्रमः ॥ २ ॥ श्रीरामादिभिरग्निसंनिधौजनककुशध्वजाभ्यांमन्त्रोदकदानपुरस्सरचोदनेनसीतादिपाणिग्रहणम् ॥ ३ ॥ तदाविवाहोत्सवेदेवगन्धर्वाप्सरोभिःसहर्षपुष्पवर्षणगाननर्तनाद्याचरणम् ॥ ४ ॥

यस्मिंस्तु दिवसे राजा चक्रे गोदानमुत्तमम् ॥ तस्मिंस्तु दिवसे [5]शूरो युधाजि[6]त्समुपेयिवान् ॥ १ ॥
पुत्रः [7]केकयराजस्य साक्षाद्भरतमातुलः ॥ दृष्ट्वा पृष्ट्वा च कुशलं राजानमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥
केकयाधिपती राजा स्नेहात्कुशलमब्रवीत् ॥ येषां कुशलकामोसि तेषां संप्रत्यनामयम् ॥ ३ ॥
स्वस्रीयं मम राजेन्द्र द्रष्टुकामो महीपतिः ॥ तदर्थमुपयातोऽहमयोध्यां रघुनन्दन ॥ ४ ॥
श्रुत्वा त्वहमयोध्यायां [8]विवाहार्थं तवात्मजान् ॥ मिथिला[9]मुपयातांस्तु त्वया सह महीपते ॥ ५ ॥
त्वरयाऽभ्युपयातोऽहं द्रष्टुकामः स्वसुः सुतम् ॥ [[10]तस्य त्वं राजशार्दूल प्रीतिं कर्तुमिहार्हसि ॥ ६ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मधुरं मधुराक्षरम्] ॥ अथ राजा दशरथः प्रियातिथि[11]मुपस्थितम् ॥
दृष्ट्वा परमसत्कारैः [12]पूजनार्हमपूजयत् ॥ ७ ॥
ततस्तामुषितो रात्रिं सह पुत्रैर्महात्मभिः ॥ प्रभाते [13]पुनरुत्थाय [14]कृत्वा कर्माणि कर्मवित् ॥
ऋषींस्तदा पुरस्कृत्य यज्ञवाटमुपागमत् ॥ ८ ॥

ङ्गदानान्याह—गवामित्यादि ॥२२॥ संपन्नाः क्षीरसंपन्नाः । कांस्यदोहनाः कांस्यमयदोहनपात्राः ॥ २३ ॥ सुबहु अन्यद्वित्तंच ॥ २४ ॥ सौम्यः सुप्रसन्नचित्तः ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने द्विसप्ततितमःसर्गः ॥ ७२ ॥

अथसीताविवाहस्त्रिसप्ततितमे—यस्मिन्नित्यादि॥१॥ साक्षात्पदेनभिन्नोदरमातुलोप्यस्तीतिगम्यते ॥ २ ॥ केकयाधिपतिः स्वपिता । अनामयं कुशलं विद्यतइतिशेषः ॥ ३ ॥ स्वसुरपत्यंस्वस्रीयः ॥ ४—७ ॥ यज्ञवाटं यज्ञवाटसमीपं । अत्रयज्ञवाटशब्देनोत्सवशालोच्यते । पूर्वयज्ञस्यान्तइत्युक्तत्वेन यज्ञस्यसमाप्तत्वात् ।

ति० ईदृश्योयागावः तासांगवांचत्वारिलक्षाणिददौइत्युत्तरेणान्वयः ॥ २३ ॥ **ति०** गोदानं तदाख्यंकर्मविशेषं । "गोदानंचौलवत्कार्यंषोडशेऽब्देतदुच्यते । अङ्कोपवेशनंनास्तिश्मश्रूणांमुण्डनंभवेत् । स्नात्वाचवाग्यतस्तिष्ठन्नहश्शेषंनयेदथ । आदित्येऽस्तमितेवाचंविसृजेतान्तिकेगुरोः । अहंवरंददामीतिदद्याद्गोमिथुनंततः ।" इत्याश्वलायनकारिकायां । इदंसमावर्तनपूर्वाङ्गम् । "वेदव्रतानिवापारंनीत्वाह्युभयमेववा । गुरवेतुवरंदत्त्वास्नायीततदनुज्ञया" इतियाज्ञवल्क्यात् ॥ २४ ॥ द्विसप्ततितमस्सर्गः ॥ ७२ ॥

शि० अहं नजहातिचित्तं तत्रैवसर्वदातिष्ठतीत्यर्थः । तंस्वसुस्सुतं । नञ्पूर्वकजहातेःकर्तरिक्तः । नहीयतेचित्तेननत्यज्यतेऽ-

[पा] १ ख. सुवर्णशृङ्गसंपन्नाः. झ. ञ. ट. सुवर्णशृङ्ग्यस्संपन्नाः. २ ख. घ. सुमहद्धि. ३ च. तैस्सुतैःकृत. ४ ख. घ. ङ. च. झ. ञ. ट. र्वृतस्सनृपति. क. वृतश्चनृपति. ५ ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. वीरो. ६ क—घ. ज. स्त्वभ्युपेयिवान्. ७ छ. ज. कैकयराजस्य. ८ ङ. च. ज. विवाहार्थे. ९ ख. मुपयातान्स्म. १० इदमर्धद्वयं ख. दृश्यते. ११ ग. मुपागतम्. १२ ख. ग. पूजार्हतमपूजयत्. ग. पूजार्हसमपूजयत्. १३ ख. काल्यउत्थाय. १४ ख. कृतकर्मानराधिपः. ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. कृत्वाकर्माणितत्त्ववित्.

युक्ते मुहूर्ते विजये सर्वाभरण[1]भूषितैः ॥ भ्रातृभिः सहितो रामः कृतकौतुकमङ्गलः ॥ ९ ॥
[2]वसिष्ठं पुरतः कृत्वा महर्षीनपरानपि ॥ [[3]पितुः समीपम[4]ाश्रित्य तस्थौ भ्रातृभिरावृतः] ॥ १० ॥
वसिष्ठो भगवानेत्य वैदेहमिदमब्रवीत् ॥ ११ ॥
राजा दशरथो राजन्कृतकौतुकमङ्गलैः ॥ पुत्रैर्नरवर[5]श्रेष्ठ दातारमभिकाङ्क्षते ॥ १२ ॥
दातृप्रतिग्रहीतृभ्यां सर्वार्थाः [6]प्रभवन्ति हि ॥ स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व कृत्वा वै[7]वाह्यमुत्तमम् ॥ १३ ॥
इत्युक्तः परमोदारो वसिष्ठेन महात्मना ॥ प्रत्युवाच महातेजा वाक्यं परमधर्मवित् ॥ १४ ॥
कः स्थितः प्रतिहारो मे [8]कस्याज्ञा संप्रतीक्ष्यते ॥ स्वगृहे कोविचारोस्ति यथा राज्यमिदं तव ॥१५॥
कृतकौतुकसर्वस्वा वेदिमूलमुपागताः ॥ मम कन्या मुनिश्रेष्ठ [9]दीप्ता वह्नेरिवार्चिषः ॥ १६ ॥
[10]सज्जोऽहं त्वत्प्रतीक्षोस्मि वे[11]द्यामस्यां प्रतिष्ठितः ॥ [12]अविघ्नं कुरुतां राजा कि[13]मर्थमवलंबते ॥ १७ ॥
तद्वाक्यं जनकेनोक्तं श्रुत्वा दशरथस्तदा ॥ प्रवेशयामास सुतान्सर्वानृषिगणानपि ॥ १८ ॥
[[14]विश्वामित्रो महातेजा विदेहाधिपतेः करम् ॥ कुशध्वजस्य हस्तं च वसिष्ठो भगवानृषिः ॥
गृहीत्वा प्राविशच्छिष्यैः सहितौ द्विजपुङ्गवौ ॥ १९ ॥
अथ राजा दशरथः पुत्रैः स्त्रीभिश्च संवृतः ॥ सर्वानृषीन्पुरस्कृत्य प्रविवेश महाद्युतिः ॥ २० ॥
प्रवेश्यमानं राजानं वसिष्ठं गाधिनः सुतम् ॥ सर्वान्नृपवरान्विप्राञ्जनको धर्मवत्सलः ॥ २१ ॥
वस्त्रैराभरणैश्चैव गन्धपुष्पैश्च साक्षतैः ॥ पूजयामास विधिवद्यथायोग्यं यथाक्रमम्] ॥ २२ ॥
ततो राजा विदेहानां वसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ कारयस्व ऋषे सर्वामृषिभिः [15]सह धार्मिक ॥
रामस्य लोकरामस्य क्रियां वैवाहिकीं प्रभो ॥ २३ ॥
[[16]त्वया न विदितं किंचिन्नास्ति ब्रह्मविदांवर ॥ तस्मात्त्वमेव ब्रह्मर्षे अशेषं कर्तुमर्हसि] ॥ २४ ॥
तथेत्युक्त्वा तु [17]जनकं वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य शतानन्दं च धार्मिकम् ॥२५॥

उत्तरसर्गेदशरथानुयानोक्तेश्च ॥ ८ ॥ युक्ते विवाहानुरूपे । विजये विजयावहे । नतुविजयाख्ये । तस्यापराह्णिकत्वात् । मुहूर्तशब्दस्यघटिकाद्वयपरत्वे विजयःपूर्वाह्णएवभवति पुरतःकृत्वा उपागमदितिशेषः । कृतकौतुकमङ्गलः । कृतविवाहसूत्रबन्धनरूपमङ्गलाचारः "कौतुकंविषयाभोगेहस्तसूत्रे" इत्यमरः ॥ ९ ॥ —॥ ११ ॥ दातारमिति । त्वामितिशेषः ॥ १२ ॥ दातृप्रतिग्रहीतृभ्यामिति । योगइतिशेषः । सर्वार्थाः । दानप्रतिग्रहादयः । विवाहएववैवाह्यं श्रुत्वा । स्वधर्मं प्रतिज्ञारूपं ॥ १३—१४ ॥ प्रतिहारः द्वारपालः । किमर्थंद्रुतमागमनंपरिह्रियतइतिभावः । यथेति । त्वदीयंराज्यमिव मदीयमपिराज्यंतवैव । तथाच मद्गृहमात्रस्यस्वीयत्वेकोविचारइत्यर्थः ॥ १५ ॥ श्रुतकौतुकसर्वस्वाः अनुष्ठितविवाहोपयोगिसर्वमङ्गलाचाराः॥१६॥ अविघ्नं अविलंबं । अवलंबते विलंबते ॥१७॥ श्रुत्वेति । वसिष्ठप्रेरितपुरुषमुखादित्यर्थः ॥ १८—२२ ॥ लोकारमन्तेऽस्मिन्नितिलोकरामः तस्य ॥ २३—२४ ॥ प्रपा पानीयशालिका । अभिनवनारिकेलादिपत्र-

---

सावित्यर्थेतु कर्मणि को बोध्यः । अतएवपूर्वेणाहमित्यनेननपौनरुक्त्यम्॥६॥ **ति०** स्वधर्मं प्रवेशाज्ञादानरूपं । प्रतिपद्यस्व । तावत् द्वार्येवतिष्ठामइतिभावः ॥१३॥ **ति०** सद्यः अस्मिन्काले ॥ १७ ॥ **ति०** अच्छिद्रकुंभैरितिपाठेस्फुटनादिदोषरहितैःस्वर्णकुंभैरिति-

[पा] १ घ. भूषितः. २ छ. वसिष्ठंतुपुरस्कृत्य. ङ. च. झ. ञ. पुरःकृत्वा. ३ इदमर्धं क. ख. ग. ज. दृश्यते. ४ क. मागम्य. ५ घ—ट. श्रेष्ठो. क. श्रेष्ठैः. ६ झ. ञ. ट. संभवन्तिहि. ७ क. वैवाहमुत्तमम्. ८ ङ. ज. झ. ञ. ट. कस्याज्ञां संप्रतीक्षते. ९ ज. दीप्तवह्नेरिवार्चिषः. ख. ङ. ट. दीप्तावह्नेरिवार्चिषा. क. दीप्तावह्नेर्यथार्चिषः. १० झ. ञ. ट. सद्योऽहं. ११ ज. मद्य. १२ ङ. च. झ. ञ. अविघ्नंक्रियतांसर्वं. छ. ज. अविघ्नंक्रियतांराजा. क. अविघ्नःक्रियतांराजा. घ. अविघ्नं क्रियतांब्रह्मन्. ख. अविघ्नंक्रियतांराजन्. १३ ङ. झ. ञ. ट. किमर्थंहिविलंबते. घ. किमर्थमवलंबसे. १४ एतच्छ्लोकचतुष्टयं ख. दृश्यते. १५ छ. सहधार्मिकः. क. सहधार्मिकैः. १६ अयंश्लोकः ख. दृश्यते. १७ क. नृपतिं.

प्रपामध्ये[1] तु विधिवद्वेदिं कृत्वा महातपाः ॥ अलंचकार तां वेदिं गंधपुष्पैः समन्ततः ॥ २६ ॥
सुवर्णपालिकाभिश्च छिद्रकुंभैश्च[2] साङ्कुरैः ॥ अङ्कुराढ्यैः शरावैश्च धूपपात्रैः सधूपकैः ॥ २७ ॥
शङ्खपात्रैः स्रुवैः स्रुग्भिः पात्रैरर्घ्याभिपूरितैः[3] ॥ लाजपूर्णैश्च[4] पात्रीभिरक्षतैरभिसंस्कृतैः[5] ॥ २८ ॥
दर्भैः समैः समास्तीर्य विधिवन्मन्त्रपूर्वकम् ॥ अग्निमाधाय[6] वेद्यां तु विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ॥
जुहावाग्नौ महातेजा वसिष्ठो[7] भगवानृषिः ॥ २९ ॥
ततः सीतां समानीय सर्वाभरणभूषिताम् ॥ [पद्मां[8] पद्मवियुक्तां वै केशवाङ्कच्युतामिव ॥
विद्युत्प्रभां विशालाक्षीं स्निग्धकुञ्चितमूर्धजाम् ॥ ३० ॥
हंसाङ्कितेन क्षौमेण किंचित्पीतेन संवृताम् ॥ वासितेनोत्तरीयेण सुरक्तेन सुसंवृताम्]॥ ३१ ॥
समक्षमग्नेः संस्थाप्य राघवाभिमुखे[9] तदा ॥ अब्रवीज्जनको राजा[10] कौसल्यानन्दवर्धनम्[11] ॥ ३२ ॥
इयं सीता मम सुता सहधर्मचरी तव ॥ प्रतीच्छ चैनां भद्रं ते पाणिं गृह्णीष्व पाणिना ॥ ३३ ॥

रचितमण्टपइत्यर्थः । सुवर्णपालिकाभिः साङ्कुराभिरितिलिङ्गविपरिणामेनानुकृष्यते । छिद्रकुंभैः करकैः । शङ्खपात्रैःशङ्खरूपपात्रैः । स्रुक्स्रुवौ आज्यहोमसाधनपात्रविशेषौ । अर्घ्याभिपूरितैः अर्घ्यार्थजलपूरितैः । लाजपूर्णैः पात्रैरित्यनुषज्यते । पात्रीभिः कार्यान्तरोपयुक्तपात्रान्तरैः । अभिसंस्कृतैः हरिद्रालेपनादिसंस्कारवद्भिः । अलञ्चकारेति पूर्वेणान्वयः ॥ २६—२८ ॥ समैः समपरिमाणैः । अत्र पाणिग्रहणात्पूर्वहोमआभ्युदयिकः ॥ २९-३२ ॥ अथसौन्दर्याभिजात्यादिना सीतायाःप्रतिग्रहार्हतांवदन्प्रतिग्रहमनुजानाति—इयमिति । इयं अपरिच्छेद्यसौन्दर्यसौकुमार्यलावण्यादिकंप्रत्यक्षेणनिर्दिशति । नकेवलंप्रत्यक्षंसौन्दर्यादिकं प्र-

कतकः । करकैरितितीर्थः ॥२७॥ **तनि०** इयं निरतिशयरूपवती । सीतेति जन्मपरिशुद्धिरुच्यते । ममसुतेत्यावासपरिशुद्धिः । तव सौन्दर्यवागुरयासर्वहृदयाकर्षकस्य । सहधर्मचरी नित्यंसहधर्मचारिणी । भविष्यतीतिकालविशेषविधानाभावात् । नित्यंसहधर्मचारिण्याःकिमिदंदानमितिनकोपःकार्यइतिप्रसादंयाचते—**भद्रंतइति** । मासोत्सवादिष्वर्चाविग्रहविवाहवदवतारानुगुणविवाहादिकंनविरुध्यतइतिहृदयम् । यद्वा मत्तोपिप्रेमातिशयस्तवापीतिदृष्टिदोषपरिहारार्थंरक्षांकरोति—**भद्रंतइति** । पाणिंगृह्णीष्वपाणिनेति तादृशावस्थानुभवेननयनसाफल्यंभजामइतिभावः । आचार्यास्तुप्रकारान्तरेणव्याचक्षते । इयं रूपौदार्यगुणैरहमेवगरीयानितिनतूष्णींस्थातव्यं । एनामपिपश्य । "तुल्यशीलवयोवृत्ता" इत्याद्युक्तलक्षणवत्त्वात्तवेयमर्हति । अतिशयान्तरमाह—**सीतेति** । आभिजात्यायोनिजत्वेअतिशयिते । इयंसीता । सुवर्णलताभूमावेवखलूत्पद्यते । हिरण्यवर्णाखल्वियं ममसुता "जनकानांकुलेकीर्तिमाहरिष्यतिमेसुता" इतिप्रसिद्धिविषया सहधर्मचरी त्वदाचरितधर्माणांप्रवर्तयित्री । प्रतीच्छ अत्यादरेणगृहाण । "नचसीतात्वयाहीना" इत्यादिवत् "नजीवेयंक्षणमपि" इत्येवंप्रकारेणच स्थातव्यं । एनामागतामपरिहारेणस्वीकुरु । पाणिंगृह्णीष्वपाणिना पाणिग्रहणेनाशिथिलकङ्कणांकुरु । भद्रंतइति गृहीतपाण्योरुभयोरपिमङ्गलाशासनंकरोति । पाणिना प्रणयापराधेपाणिनापादग्रहणंभविष्यति इदानींपाणिंगृह्णीष्व । केचिदेवंवर्णयन्ति । इयं त्वद्विश्लेषव्यतिरिक्तकालमात्रसत्तावती । पतिव्रतायाःस्त्रियाभर्तृविरहेसत्तानाश एवेतिप्रसिद्धंखलु । इयं "आर्तार्तेमुदितेहृष्टाप्रोषितेमलिनाकृशा । मृतेम्रियेतयानारीसास्त्रीज्ञेयापतिव्रता" इतिशास्त्रविषयभूतपतिव्रतास्त्रीभ्यउत्तमाखलु तद्विलक्षणाच । इयं त्वदात्मभूतात्वच्छरीरभूताच । सीतानिमित्तन्यूनतातवैवखलु स्वच्छायादोषश्छायावतएवखलु । सुता "मातरमङ्गनाः" इतिमातृगुणानुवृत्त्यापृथिवीगन्धसारभूतक्षमादिगुणवतीच । ममसुतेति नेकवलंराजकुमारीत्वेन भोगदानं किंतु हेमारविन्दन्यायेनाश्रितवैलक्षण्यानुगुण्येनविशेषतोभोगदानमिति । एनां एवंव्रतनियमैरुत्पन्नां । भद्रंते "भुङ्क्ष्वशेषमखिलंतव "इतिवत् व्रतनियमादिजन्यतायास्सफलत्वंतवैव । भोग्यवस्तुगुणपौष्कल्यंभोक्तुरेवातिशयितभोगाय । पाणिंगृह्णीष्वपाणिना सीता हस्तंप्रसार्यग्रहीतुंनजानाति त्वमेवगृह्णीष्व । पाणिंगृह्णीष्वपाणिनेति "बाहुच्छायामवष्टब्धायस्यलोकामहात्मनः" इत्यादि-

[पा०] १ घ. सभामध्येतु. ज. प्रपामध्येच. २ ग. जलकुंभैश्च. घ. झ. ञ. चित्रकुंभैश्च. ३ घ. पाद्यैरर्घ्यादिपूरितैः. ङ—ञ. रर्घ्यादिपूजितैः. क. ज. ट. रर्घ्याभिपूजितैः. ख. ग. घ. पात्रैरर्घ्यादिपूरितैः. ४ ग. स्तथापात्रैः. क. श्चपात्रौघैः. ख. श्चपात्रैश्च. ५ क. ख. घ. छ—ट. रपिसंस्कृतैः. ६ झ. अग्निमाधायतंवेद्यां. क. ङ. च. ज. ञ. मादायवेद्यांतु. ७ क. ग. घ. ज. ट. वसिष्ठऋषिसत्तमः. ख. ङ. च. ञ. वसिष्ठोमुनिसत्तमः. झ. मुनिपुङ्गवः. ८ एतत्पद्यद्वयं ख. दृश्यते. ९ क. ज. ञ. राघवाभिमुखंतदा. च. राघवाभिमुखींतदा. १० घ. वाक्यं. ११ ख. घ. नन्दिवर्धनम्.

पतिव्रता महाभागा छायेवानु[1]गता सदा ॥ इत्युक्त्वा प्राक्षिपद्राजा [2]मन्त्रपूतं जलं तदा ॥ ३४ ॥
[[3]प्रक्षिप्ते सलिले भूमौ गगने चोत्थितास्स्वनाः] ॥ साधुसाध्विति देवानामृषीणां वदतां [4]तदा ॥
देवदुन्दुभिनि[5]र्घोषः पुष्पव[6]र्षो महानभूत् ॥ ३५ ॥
एवं दत्वा [7]तदा सीतां मन्त्रोदकपुरस्कृताम् ॥ अब्रवीज्जनको राजा हर्षेणाभि[8]परिप्लुतः ॥ ३६ ॥
लक्ष्मणागच्छ भद्रं ते [9]ऊर्मिलामुद्यतां मया ॥ प्रतीच्छ पाणिं गृह्णीष्व मा [10]भूत्कालस्य पर्ययः ॥३७॥
तमेवमुक्त्वा जनको भरतं चाभ्यभाषत ॥ [11]गृहाण पाणिं माण्डव्याः पाणिना रघुनन्दन ॥ ३८ ॥
शत्रुघ्नं चापि धर्मात्मा [12]अब्रवीज्जनकेश्वरः ॥ [13]श्रुतकीर्त्या महाबाहो पाणिं गृह्णीष्व पाणिना ॥ ३९ ॥

त्यक्षदृष्टमप्यनुमानेनबुभुत्समानस्यायोनिजत्वेनानुमेयंचेत्याह सीता । सीता लाङ्गलपद्धतिः । तज्जन्यतया तथाव्यपदेशः । इयंसीता यासिद्धाश्रमात्प्रभृति धनुर्भङ्गादिना कुतूहलगोचरतामासादिता सेयंसीता । यद्वा सीतादर्शनदशायां विद्युत्स्फुरणसमयइव कचिदप्यवयविप्रतिपत्त्यभावेन ससंभ्रमंरामंप्रत्याह—इयंसीतेति । यद्वा "प्रासादेसापथिपथिचसापृष्ठतःसापुरःसा" इत्युक्तरीत्या अनवरतभावनाप्रकर्षेण सर्वत्र सीतायाःप्रतीयमानत्वादाह—इयंसीतेति । यद्वा यथा तं रामआत्मानंमानुषंमन्यते एवंसीतापि । अतोराघवत्वेभवत्सीतेत्याह—इयंसीतेति । नकेवलंसौन्दर्यमस्मदपेक्षितं किंत्वाभिजात्यंचेत्यत्राह—ममसुतेति । आचारप्रधानजनककुलजातायाः किंवक्तव्यमाभिजात्यमिति भावः । यद्वा ममसुता "महतातपसारामं" इतिवत् तुभ्यंदातुंविरचितविविधव्रतोपवासादिकस्यममकन्येत्यर्थः । अस्त्वियंसुन्दरीभोगार्था धर्माचरणार्थमन्ययाभवितव्यमितिमन्येतेत्यत्राह—सहधर्मचरीतवेति । भोगार्थेयमेव धर्माचरणार्थापीतिभावः । समानोधर्मः सहधर्मः तंचरतीतिसहधर्मचरी । "दोषोयद्यपितस्यस्यात्सतामेतदगर्हितं" इतिवक्तुस्तवानुरूपेयं "नकश्चिन्नापराध्यति" इतिवक्तीतिभावः । एवंसौन्दर्याभिजात्यधर्माचरणशीलत्वादिमत्त्वेपि त्वदनुमत्यभावान्नैनांप्रतिगृह्णामीत्यत्राह—प्रतीच्छचैनामिति । प्रतीच्छ गृहाण । सीतायाः रामाविनाभूततया तस्याः प्रदानानर्हत्वात् ददामीत्यनुक्तिः । भद्रंते स्वतस्सिद्धायाः कस्त्वंदातुमिति रामः कुप्येदितिसान्त्वयति । यद्वा निरतिशयकन्यालक्षणशालिन्याअस्याःप्रतिग्रहे भवतःसर्वाणिमङ्गलानिभविष्यन्तीत्यर्थः । यद्वा अनुरूपवधूवरयोःसंयोगे दृष्टिदोषोभविष्यतीति मङ्गलमाशास्ते—भद्रंतइति । एवंमयानुज्ञाते गान्धर्वराक्षसाभ्यामुद्वहेदितिभीतः प्राह—पाणिंगृह्णीष्वेति । "यदिकामयेतस्त्रीरेवजनयेयमित्यङ्गुलीरेवगृह्णीयात्" इत्याद्युक्तकामव्यावृत्तये पाणिमित्युक्तं । प्रणयधारायांपादग्रहणमस्तु संप्रतिपाणिंगृह्णीष्वपाणिनेति साहित्यकृतशोभाविशेषदर्शनाभिलाषेणोक्तं । ब्राह्मणस्यैवपाणिग्रहणं क्षत्रियादेःशरादिग्रहणंविहितं अतः कथमिदंसंगच्छतइति नशङ्कनीयं । तस्यासवर्णविषयत्वात् । आहमनुः "पाणिग्रहणसंस्कारःसवर्णासुप्रदृश्यते ॥ असवर्णास्वयंज्ञेयोविधिरुद्वाहकर्मणि ॥ शरःक्षत्रिययाग्राह्यःप्रतोदोवैश्यकन्यया ॥ वासोदशाशूद्रयातुवर्णोत्कृष्टस्यवेदने" इति । अतःसर्ववर्णानामपिसवर्णासुपाणिग्रहोस्त्येव ॥ ३३ ॥ पतिव्रतेत्यादि भविष्यतीतिशेषः । प्राक्षिपत् रामहस्तइतिशेषः ॥३४॥ शुभनिमित्तमाह—साध्विति । वदतां वदत्सु । पुष्पवर्षः पुष्पवर्षश्च ॥३५—३६॥ पर्ययः विलंबइत्यर्थः । भिन्नमातृकत्वाद्भरतात्पूर्वंलक्ष्मणविवाहोनदुष्यति । " पितृव्यपुत्रेसापत्नेपरनारीसुतेषुवा ॥ विवाहदानयज्ञादौपरिवेदोनदूषणं" इति-

प्रसिद्धपराक्रमशालिहस्तेनहस्तंगृह्णीष्व । **ती०** तवभुजवीर्यनिर्जितातवाभिमुखंस्थिताइयंसीता ममसुतेत्याभिजात्यकथनं । सहधर्मचरीति यस्त्वयानुष्ठेयोधर्मस्सोनयासहकर्तव्यइत्यर्थः । एनांप्रतीच्छ अङ्गीकुरु । पाणिंगृह्णीष्वपाणिनेति "गृभ्णामितेसौभगत्वायहस्तं" इतिमन्त्रपूर्वकंपाणिंगृहाणेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ छायेवानुगता नित्यसंबद्धा । भवत्विितिशेषः ॥ ३४ ॥ **ति०** मन्त्रोदकपुरस्कृतां

[**पा०**] १ ख. गतातव. २ क. ख. च. मन्त्रपूर्वंजलं. ३ इदमर्धं ख. दृश्यते. ४ ङ. तथा. ५ ज. ट. निर्घोषैः. ६ ख. वृष्टिश्चखाच्युता. क. वृष्टिर्महत्यभूत्. ७ क. ख. घ—ट. सुतांसीतां. ८ क. घ. ङ. ज. पिपरिप्लुतः. ९ क. ऊर्मिलाचममात्मजा. १० घ. त्कालविपर्ययः. ११ क. ख. पाणिंगृह्णीष्वमाण्डव्याः. १२ क. ङ. च. झ. ञ. ट. अब्रवीन्मिथिलेश्वरः. घ. ह्यब्रवीज्जनकेश्वरः. १३ ङ. च. झ. कीर्तेर्महाबाहो. ख. महाभाग.

सर्वे भवन्तः सौम्याश्च सर्वे सुचरितव्रताः ॥ पत्नीभिः सन्तु काकुत्स्था मा भूत्कालस्य पर्ययः ॥४०॥
जनकस्य वचः श्रुत्वा पाणीन्पाणिभिरस्पृशन् ॥ चत्वारस्ते चतसृणां वसिष्ठस्य मते स्थिताः ॥ ४१ ॥
अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य वेदिं राजानमेव च ॥ ऋषींश्चैव महात्मानः सभार्या रघुसत्तमाः ॥
यथोक्तेन तदा चक्रुर्विवाहं विधिपूर्वकम् ॥ ४२ ॥
[काकुत्स्थैश्च गृहीतेषु ललितेषु च पाणिषु] ॥ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीदन्तरिक्षात्सुभास्वरा ॥
दिव्यदुन्दुभिनिर्घोषैर्गीतवादित्रनिःस्वनैः ॥ ४३ ॥
ननृतुश्चाप्सरस्सङ्घा गन्धर्वाश्च जगुः कलम् ॥ विवाहे रघुमुख्यानां तदद्भुतमदृश्यत ॥ ४४ ॥
ईदृशे वर्तमाने तु तूर्योद्घुष्टनिनादिते ॥ त्रिरग्निं ते परिक्रम्य ऊहुर्भार्या महौजसः ॥ ४५ ॥
अथोपकार्यां जग्मुस्ते सभार्या रघुन्दनाः ॥ [प्रीयमाणो दशरथः पुत्रान्पुत्रवतां वरः] ॥
राजाप्यनुययौ पश्यन्सर्षिसङ्घः सबान्धवः ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

स्मरणात् ॥ ३७—३९ ॥ पत्नीभिः सहिताइतिशेषः। अत्रोदकप्रदानमर्थसिद्धं । जनकेनानुज्ञामात्रंकृतं ज्येष्ठत्वात् उदकप्रक्षेपणंतु माण्डवीश्रुतकीर्त्योः कुशध्वजेनैव । तदाहयाज्ञवल्क्यः “ पितापितामहोभ्रातासकुल्योजननीतथा ॥ कन्याप्रदःपूर्वनाशेप्रकृतिस्थःपरःपरः ” इति ॥ ४०—४१ ॥ अत्रैकस्यांवेदिकायांएकस्मिन्नेवाग्नौवसिष्ठोजुहाव तेनैवमेकमग्निंसर्वेस्वस्वभार्यापाणीन् गृहीत्वा प्रदक्षिणीकृत्यचक्रुरित्युत्तरत्रान्वयः। राजानं जनकं । यथोक्तेन शास्त्रोक्तप्रकारेण । विधिपूर्वकं कल्पसूत्रपूर्वकं । विवाहं विवाहकर्म । तदा तस्मिन्काले । चक्रुः स्वसूत्रानुरोधेनप्रत्येकंपाणिग्रहणहोमंचक्रुरित्यर्थः । पूर्ववसिष्ठेनहोमवचनमाभ्युदयिककर्मपरं । अग्निप्रतिष्ठापनपूर्वकंविवाहहोमोत्रोच्यते । पाणिग्रहणानन्तरमाग्निंब्राह्मणान् दातारंजनकंच प्रदक्षिणीकृत्य स्वकल्पोक्तविधानेन प्रत्येकमग्निंप्रतिष्ठाप्य विवाहहोमांश्चक्रुरित्यर्थः ॥ ४२ ॥ सीताप्रदानकालिकंशुभंनिमित्तमुक्तं । अथसर्वसाधारण्येनविवाहकर्मकालिकशुभनिमित्तानिदर्शयति—पुष्पवृष्टिरिति ॥ ४३ ॥ तत् पुष्पवृष्ट्यादिकं ॥ ४४ ॥ अथ लाजहोमपूर्वकंस्वस्वाग्निप्रदक्षिणत्रयंदर्शयति—ईदृशइति । ईदृशे पूर्वोक्तरूपे । तूर्याणां नृत्यगीतवाद्यानां । उद्घुष्टेन उद्घोषणेन । निनादिते नादेप्रतिध्वनिरूपेवर्तमाने । अग्निं स्वस्वाग्निं । त्रिःपरिक्रम्य ऊहुः विवाहंनिर्वर्तयामासुः ॥ ४५ ॥ राजा दशरथः । पश्यन् सभार्यान्पुत्रानित्यर्थः ॥ ४६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

दानीयमन्त्रोदकाभ्यांपुरस्कृताम् ॥ ३६ ॥ **ति०** तूर्योद्घुष्टनिनादिते तूर्याणांयदुद्घुष्टंघोषस्तन्निनादितेकाले । त्रिरग्निमित्युपसंहारेण पुनर्वादः ॥ ४५ ॥ इतित्रिसप्ततितमस्सर्गः ॥ ७३ ॥

[पा०] १ घ. कालविपर्ययः. २ क—ट. प्रदक्षिणंकृत्वा. ३ ङ. च. ज. झ. ट. ऋषींश्चापिमहात्मानः. ग. घ. महाभागान्. ४ ङ. झ. ञ. सहभार्यारघूद्वहाः. क—घ. ज. ट. रघूत्तमाः. ५ ज. ट. यथोक्तेनचतच्चक्रुः. ६ इदमर्धं ख. ज. दृश्यते. ७ ट. तदद्भुतमिवाभवत्. ८ ङ. ज. झ. ञ. अथोपकार्यं. ९ क. ख. छ. ज. सदारारघुनन्दनाः. १० इदमर्धं ख. दृश्यते.

चतुस्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

विश्वामित्रेणरामादीनामाशीर्वचनपूर्वकंजनकदशरथयोरापृच्छनेनस्वाश्रमगमनम् ॥ १ ॥ दशरथेनरामादिभिःसहजनकदत्तपारिबर्हपरिग्रहपूर्वकंतदापृच्छनेनायोध्यांप्रतिनिर्गमनम् ॥ २ ॥ मध्येमार्गमपशकुनदर्शनेनविषीदतोदशरथस्यप्रश्नेवसिष्ठेनतंप्रतिभयप्रसञ्जननिवेदनपूर्वकंतदुपशमनिवेदनम् ॥ ३ ॥ अत्रान्तरेवमान्तरात्प्रादुर्भवतिभगवतिभार्गवेदशरथेचानर्थाशङ्किनिवसिष्ठादिभिस्तदाश्वासनपूर्वकंसरभसमर्घ्यादिनारामाराधनम् ॥ ४ ॥

अथ रात्र्यां व्यतीतायां विश्वामित्रो महामुनिः ॥ आपृष्ट्वा तौ च[1] राजानौ जगामोत्तरपर्वतम् ॥
[आशीर्भिः[2] पूरयित्वा[3] च कुमारांश्चै[4] सराघवान्] ॥ १ ॥
विश्वामित्रे गते[5] राजा वैदेहं मिथिलाधिपम् ॥ आपृष्ट्वाथ[6] जगामाशु राजा दशरथः पुरीम् ॥ २ ॥
[गच्छन्तं[7] तं तु राजानमन्वगच्छन्नराधिपः] ॥ ३ ॥
अथ राजा विदेहानां ददौ कन्याधनं बहु ॥ ४ ॥
गवां शतसहस्राणि बहूनि मिथिलेश्वरः[8] ॥ कंबलानां च मुख्यानां क्षौम[9]कोट्यंबराणि च ॥ ५ ॥
हस्त्यश्वरथपादातं दिव्यरूपं स्वलङ्कृतम् ॥ ददौ कन्यापिता[10] तासां दासी[11]दासमनुत्तमम् ॥ ६ ॥
हिरण्यस्य सुवर्णस्य मुक्तानां विद्रुमस्य च ॥ ददौ परम[12]संहृष्टः कन्याधन[13]मनुत्तमम् ॥ ७ ॥
दत्वा बहु[14]धनं राजा समनुज्ञाप्य पार्थिवम्[15] ॥ प्रविवेश स्वनिलयं मिथिलां मिथिलेश्वरः[16] ॥ ८ ॥
राजा[17]प्ययोध्याधिपतिस्सहपुत्रैर्महात्मभिः ॥ ऋषीन्सर्वान्पुरस्कृत्य जगाम सबला[18]नुगः ॥
[वाहिनीं[19] महतीं कर्षन्कीर्तिमांश्च ययौ तदा] ॥ ९ ॥
गच्छन्तं[20] तं नरव्याघ्रं सर्षिसङ्घं सराघवम् ॥ घोराः[21] स्म पक्षिणो वाचो व्याहरन्ति ततस्ततः[22] ॥
भौमाश्चैव मृगाः सर्वे गच्छन्ति स्म प्रदक्षिणम् ॥ १० ॥
तान्दृष्ट्वा राजशार्दूलो[23] वसिष्ठं[24] पर्यपृच्छत ॥ ११ ॥

अथायोध्याप्रस्थाने मध्येमार्गेजामदग्न्यागमनं चतुस्सप्ततितमे—अथरात्र्यामित्यादि। आपृष्ट्वा आपृच्छ्य। उत्तरपर्वतं स्वावासंहिमवन्तं ॥ १ ॥ आपृष्ट्वा जगामेति क्रियावृत्त्याराजपदावृत्तिः ॥२–४॥ कन्याधनमेवविवृणोति–गवामित्यादि। कंबलानामित्यत्रापि शतसहस्राणीत्यनुषज्यते। क्षौमकोट्यंबराणि क्षौमाश्चकोट्यंबराणिचेतिद्वन्द्वः। क्षौमानामपिबहुत्वमर्थसिद्धं। क्षौमरूपकोट्यंबराणि उत्कृष्टवस्त्राणीतिवा। हस्तीत्यादि सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः। कन्यापिता जनकः। गवाश्वादित्वाद्दासीदासमित्येकवद्भावः ॥ ५—६ ॥ हिरण्यस्य रजतस्य शतमितिशेषः ॥ ७—८ ॥ सबलानुगः बलैश्चतुरङ्गैः अनुगैः किङ्करैश्चसहितः ॥ ९ ॥ नरव्याघ्रं प्रतीतिशेषः। घोराइत्यनेनाशुभसूचकत्वमुक्तं। पक्षिणः वायसादयः। प्रदक्षिणमितिशुभसूचनं।

शि० राजा अतिदीप्त्या उपलक्षितः। राजा दशरथः। अथजगाममंगलगमनंचकार ॥ २ ॥ **ती०** क्षौमान् पट्टवस्त्राणि। कोटीतिभिन्नंपदंसङ्ख्यावाचि। नपुंसकत्वमार्षं। कोटिक्षौमान् कोट्यंबराणीति कोटिशब्दस्योभयत्रान्वयः ॥ ५ ॥ **ती०** सुवर्णस्य शोभनवर्णस्य। अत्रषष्ठ्यन्तानांपूर्वपठितकोटिशब्देनान्वयः ॥ ७ ॥

[पा०] १ ट. तौहि. २ इदमर्धं ख. ग. च. दृश्यते. ३ ग. च. पूजयित्वा. ४ ख. कुमारांश्चैवराघवे. ५ ख. गते तस्मिन्वैदेहं. ६ ग. घ. ज. ट. आपृच्छ्याथ. क. ङ. च. छ. झ. ञ. आपृष्ट्वैव. ७ इदमर्धं ख. ज. दृश्यते. ८ क. ख. मिथिलाधिपः. ट. पृथिवीपतिः. ९ क. ङ. ज. झ. क्षौमान्कोट्यंबराणिच. च. छ. ञ. ददौकोट्यंबराणिच. १० ङ. ज. झ. ट. कन्याशतं. ११ ज. दासीदाससमन्वितम्. १२ ङ. च. छ. झ. ञ. राजासुसंहृष्टः. ग. परमसंतुष्टः. १३ ज. रत्नराशिमनुत्तमम्. १४ क. ङ—ट. बहुविधंराजा. १५ क. ख. राघवम्. १६ ज. मिथिलाधिपः. १७ ग. राजात्वयोध्याधिपतिः. १८ ङ. झ. सबलान्वितः. १९ इदमर्धं ख. दृश्यते. २० ङ. च. झ. ञ. गच्छन्तंतु. २१ ङ—ट. घोरास्तु. क. ख. घोराश्च. २२ ङ. च. छ. झ. ञ. समन्ततः. २३ क. ख. नरशार्दूलो. २४ घ. वसिष्ठंप्रत्यभाषत.

असौम्याः पक्षिणो घोरा मृगाश्चापि प्रदक्षिणाः ॥ किमिदं हृदयोत्कंपि मनो [1]मम विषीदति ॥१२॥
राज्ञो [2]दशरथस्यैतच्छ्रुत्वा वाक्यं महानृषिः ॥ उवाच मधुरां वाणीं श्रूयतामस्य यत्फलम् ॥ १३ ॥
उपस्थितं भयं घोरं [3]दिव्यं पक्षि[4]मुखाच्च्युतम् ॥ मृगाः प्रशमयन्त्येते संतापस्त्यज्यतामयम् ॥ १४ ॥
तेषां संवदतां तत्र वायुः प्रादुर्बभूव ह ॥ कंपयन्पृथिवीं [5]सर्वां पातयंश्च [6]द्रुमाञ्शुभान् ॥ १५ ॥
तमसा संवृतः सूर्यः [7]सर्वा न प्रबभुर्दिशः ॥ भस्मना चावृतं सर्वं संमूढमिव तद्बलम् ॥ १६ ॥
वसिष्ठ[8]श्चर्षयश्चान्ये राजा च ससुतस्तदा ॥ [9]ससंज्ञा इव तत्रासन्सर्वमन्यद्विचेतनम् ॥ १७ ॥
तस्मिंस्तमसि घोरे तु भस्मच्छन्नेव सा चमूः ॥ ददर्श भीम[10]संकाशं जटामण्डलधारिणम् ॥ १८ ॥
भार्गवं [11]जामदग्न्यं तं [12]राजराजविमर्दिनम् ॥ कैलासमिव दुर्धर्षं कालाग्निमिव दुस्सहम् ॥ १९ ॥
ज्वलन्तमिव तेजोभिर्दुर्निरीक्ष्यं पृथग्जनैः ॥ स्कन्धे [13]चासाद्य परशुं धनुर्विद्युद्गणोपमम् ॥
प्रगृह्य [14]शरमुख्यं च [15]त्रिपुरघ्नं यथा शिवम् ॥ २० ॥
तं दृष्ट्वा भीमसंकाशं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ [[16]यथा कृष्णगतिं घोरं युगान्ते प्रोद्यतं तथा] ॥
वसिष्ठ[17]प्रमुखा विप्रा जपहोमपरायणाः ॥ २१ ॥
संगता मुनयः सर्वे संजजल्पुरथो मिथः ॥ कच्चित्पितृवधामर्षी क्षत्रं नोत्सादयिष्यति ॥ २२ ॥
पूर्वं क्षत्रवधं कृत्वा गतमन्युर्गतज्वरः ॥ क्षत्रस्योत्सादनं भूयो न खल्वस्य चिकीर्षितम् ॥ २३ ॥
एवमुक्त्वाऽर्घ्यमादाय भार्गवं भीमदर्शनम् ॥ ऋषयो रामरामेति [18]वचो मधुरमब्रुवन् ॥ २४ ॥
[19]प्रतिगृह्य तु तां पूजामृषिदत्तां प्रतापवान् ॥ रामं दाशरथिं रामो जामदग्न्योऽभ्यभाषत ॥ २५ ॥
[[20]तस्मिंस्तु घोरे जमदग्निसूनुना त्वासादिते राममभिप्रकोपे ॥

अन्तरिक्षेअशुभसूचनं । भूमौशुभसूचनमित्यर्थस्यद्योतनार्थंभौमाइतिपदं ॥ १०—११ ॥ हृदयमुत्कंपयितुंशीलमस्येतिहृदयोत्कंपि । इदंकिंसुखोदर्कंदुःखोदर्कंवेतिमनोविषीदति । शुभाशुभसूचनदर्शनेनोभयत्रनिर्णयकारणाभावादितिभावः ॥ १२—१३ ॥ पक्षिमुखाच्च्युतं पक्षिमुखेनसूचितमित्यर्थः । प्रशमयन्ति प्रशमंसूचयन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ संवदतां संवदत्सु ॥१५॥ भस्मनाचावृतंअभूदितिशेषः ॥ १६—१८ ॥ जामदग्न्यमिति अनन्तरापत्येपियञ् । गोत्रत्वारोपात् । जामदग्न्येयमितिपाठे "इतश्चानिञः" इति बह्वचूल्लेप्यार्षत्वाड्डूक् ॥ १९ ॥ पृथग्जनैः पामरैः। विद्युद्गणोपममितितेजस्वितायांदृष्टान्तः । त्रिपुरघ्नमितितृन् । "अमनुष्यकर्तृकेच" इतिहन्तेष्टक्॥२०॥ होमोमानसः ॥ २१ ॥ कच्चिदिति मनसोविमर्शे ॥ २२ ॥ नोत्साद-

---

ति० दिवि खे भवंदिव्यं । पक्षिमुखाच्च्युतं वचनं । **शि०** दिव्यं स्वाप्रतुल्यं । पक्षिमुखाच्च्युतंवचनं । दिव्यमितिस्वप्नार्थकदिवुधातुप्रकृतिक ण्यत्प्रत्ययान्तं । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः ॥ १४ ॥ **शि०** भीमसंकाशं भयंकरप्रकाशविशिष्टं ॥ १८ ॥ **ति०** जपहोमपरायणाः आसन्नितिशेषः । यद्यपिहोमोऽग्न्यधिकरणस्तदापथिचलनसमयेबाधितः तथापि "अपानेजुह्वतिप्राणं—" इत्यादिर्बोध्यइतिकेचित् ॥ २१ ॥ **शि०** अथोसंजजल्पुः मङ्गलहेतुकजल्पनंचक्रुः । यद्यपिपितृवधामर्षी क्षत्रियकृतपितृवधहेतुकामर्षविशिष्टः आसीदितिशेषः । तथापिक्षत्रं क्षत्रियवंशंनोत्सादयिष्यति । कच्चिच्छब्दोयद्यपीत्यर्थे ॥ २२ ॥ इतिचतुस्सप्ततितमस्सर्गः ॥ ७४ ॥

[पा०] १ घ. ममचसीदति. २ क. दशरथस्यैव. ३ क. दिव्यपक्षि. ४ क. घ—ज. मुखाच्छ्रुतम्. ५ क. ख. ग. ङ—ञ. न्मेदिनींसर्वां. ६ क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. महाद्रुमान्. ७ ङ. छ. झ. ञ. ट. सर्वेनावेदिषुर्दिशः. ८ क—छ. झ. ञ. ट. ऋषयश्चान्ये. ९ क. ख. घ. च. छ. विसंज्ञाइव. ट. सशङ्काइव. १० ज. हिमसंकाशं. ११ क—ट. जामदग्नेयं. १२ ङ—ट. राजाराजविमर्दनम्. घ. राजवंशविमर्दनम्. ख. राजराजविमर्दनम्. १३ क—ञ. चासज्य. १४ ङ. झ. ञ. शरमुग्रंच. च. छ. शस्त्रमुग्रंच. १५ ष. त्रिपुरघ्नोयथाशिवः. ग. त्रिपुरघ्नोयथाहरः. १६ इदमर्धं ख. दृश्यते. १७ ख. घ. प्रमुखास्सर्वे. १८ घ. ङ. च. छ. झ. ञ. मधुरंवाक्यमब्रुवन्. क. ख. मधुरांवाचमब्रुवन्. ग. अब्रुवन्मधुरांगिरम्. १९ ख. प्रतिगृह्यच. २० अयंश्लोकः ख. दृश्यते.

दृढं नरेन्द्रस्य बलं महाबलं भयं प्रविष्टं च विषादितं च] ॥ २६ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुस्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

परशुरामेणदशरथप्रार्थनानादरणेनैव तदात्मजंरामंप्रतिशैववैष्णवधनुर्द्वयपुरावृत्तादिनिवेदनपूर्वकंवीर्यपरीक्षणायस्वीय-वैष्णवधनुःप्रदानेन तदारोपणचोदना ॥ १ ॥

राम दा[1]शरथे राम वीर्यं ते श्रूयतेऽद्भुतम् ॥ धनुषो भेदनं चैव निखिलेन [2]मया श्रुतम् ॥ १ ॥
तदद्भुतमचिन्त्यं च [3]भेदनं धनुषस्त्वया ॥ तच्छ्रुत्वाऽहमनुप्राप्तो धनु[4]र्गृह्य परं शुभम् ॥ २ ॥
तदिदं घोरसङ्काशं जामदग्न्यं महद्धनुः ॥ पूरयस्व शरेणैव स्व[5]बलं दर्शयस्व च ॥ ३ ॥
तदहं ते बलं दृष्ट्वा धनुषो[6]स्य प्रपूरणे ॥ द्वन्द्वयुद्धं प्रदास्यामि वीर्य[7]श्लाघ्यस्य राघव ॥ ४ ॥
[भीतो [8]यदि धनुस्त्यक्त्वा निर्जितोस्मीति वा वद] ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा दशरथ[9]स्तदा ॥
विषण्णवदनो दीनः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥
क्षत्र[10]रोषात्प्रशान्तस्त्वं ब्राह्मण[11]श्च महायशाः ॥ बालानां मम पुत्राणामभयं दातुमर्हसि ॥ ६ ॥
भार्गवाणां कुले जातः स्वाध्यायव्रतशालिनाम् ॥ सहस्राक्षे प्रतिज्ञाय [12]शस्त्रं निक्षिप्तवानसि ॥ ७ ॥
स त्वं धर्मपरो भूत्वा कश्यपाय वसुंधराम् ॥ दत्वा वनमुपागम्य महेन्द्रकृतकेतनः ॥ ८ ॥
मम सर्वविनाशाय संप्राप्तस्त्वं महामुने ॥ [13]न चैकस्मिन्हते रामे सर्वे जीवामहे वयम् ॥ ९ ॥
ब्रुवत्येवं दशरथे जामदग्न्यः प्रतापवान् ॥ [14]अनादृत्यैव तद्वाक्यं राममेवाभ्यभाषत ॥
[रोषा[15]त्प्रस्फुरमाणोष्ठो रामं परमधन्विनम्] ॥ १० ॥

यिष्यतीत्यत्रहेतुमाह—पूर्वमिति ॥ २३—२६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने चतुस्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

पूर्वमवतारप्रस्तावे जगत्पतित्वेनविष्णोःपरत्वमुक्तं "अहंवेद्मिमहात्मानं" इतिविश्वामित्रवचनेनपुरुषसूक्तं तत्र मानत्वेनसूचितं । कश्यपस्तुतौच "शरीरेतवपश्यामिजगत्सर्वमिदंप्रभो । त्वमनादिरनिर्देश्यस्त्वामहं शरणंगतः" इतिसर्वजगत्कारणत्वादिकमुक्तं। रुद्रस्य-च गङ्गाधारणधातुमोक्षणादिवृत्तान्तेन कर्मवश्यत्वेन प्राकृतशरीरवर्तित्वेनचापरत्वंसूचितं। संप्रत्यल्पशक्तिकत्वेन तस्यापरत्वमाहपञ्चसप्ततितमे—रामेत्यादि । रोषातिरेकेण रामेतिद्विःसंबोधनं । भेदनंचेतिचकारेण ताटकावधादि समुच्चीयते ॥ १ ॥ अचिन्त्यंच भवतीतिशेषः । तच्छ्रुत्वेत्यतःपूर्वमतइत्युपस्कार्यं ॥२॥ जमदग्नेरागतं जामदग्न्यं । आगतार्थेयञार्षः ॥ ३ ॥ तत् तदा ॥ ४—५ ॥ संप्रत्यस्थानेभयशङ्कितया दशरथो रामेप्रेमभराक्रान्तोरामवैभवं ताटकाताटकेयनिरसनादिनाजानन्नपि मङ्गलाशासनमारचयति—क्षत्रेति ॥ ६ ॥ सहस्राक्षे तत्संनिधावित्यर्थः । निक्षिप्तवान् त्यक्तवानित्यर्थः ॥ ७ ॥ महेन्द्रकृतकेतनः महेन्द्रपर्वतेकृतनिवासः ॥ ८ ॥ सर्वविनाशाय-संप्राप्तइत्येतदुपपादयति—नचेति ॥ ९—१० ॥

[पा०] १ क—ट. दाशरथेवीर. २ ज. मयाकृतम्. ३ ज. भेदेनधनुषश्चयत्. छ. ञ. भेदनंधनुषस्तदा. ङ च. झ. भेदनंधनुषस्तथा. ४ क. ङ—ञ. गृह्यापरंशुभम्. घ. गृह्यापरंशिवम्. ५ ञ. स्वंबलंदर्शयस्वच. घ. स्वबलंदर्शयस्वमे. ६ ङ. च. छ. झ. ञ. प्यस्यपूरणे. ७ क. ख. ङ—ट. वीर्यश्लाघ्यमहंतव. ग. घ. वीरश्लाघ्यमिदंतव. ८ इदमर्धं ख. दृश्यते. ९ क. ख. स्तथा. १० ज. क्षत्रकोपात्प्रशान्तश्च. ११ ट. स्त्वंमहातपाः. ङ—ञ. श्चमहातपाः. १२ ङ. च. छ. झ. ञ. शस्त्रंप्रक्षिप्तवानसि. १३ क. च. छ. नचैतस्मिन्हते. १४ च. छ. झ. ञ. अनादृत्यतु. १५ इदमर्धं ख. दृश्यते.

इमे द्वे धनुषी [1]श्रेष्ठे दिव्ये लोका[2]भिविश्रुते ॥ [3]दृढे बलवती मुख्ये सुकृते विश्वकर्मणा ॥ ११ ॥
[[4]करवीरसमे गन्धे विशाले विमले शुभे] ॥ [5]अतिसृष्टं सुरैरेकं त्र्यंबकाय [6]युयुत्सवे ॥ १२ ॥
त्रिपुरघ्नं [7]नरश्रेष्ठ भग्नं काकुत्स्थ यत्त्वया ॥ [[8]इदं द्वितीयं दुर्धर्षं विष्णोर्दत्तं सुरोत्तमैः] ॥ १३ ॥
तदिदं वैष्णवं राम धनुः [9]परमभास्वरम् ॥ समानसारं काकुत्स्थ रौद्रेण धनुषा त्विदम् ॥ १४ ॥
[10]तदा तु देवताः सर्वाः पृच्छन्ति स्म पितामहम् ॥ शितिकण्ठस्य विष्णोश्च बलाबलनिरीक्षया ॥१५॥
अभिप्रायं तु विज्ञाय देवतानां पितामहः ॥ विरोधं जनयामास [11]तयोः सत्यवतांवरः ॥ १६ ॥
विरोधे[12] च महद्युद्धमभवद्रोमहर्षणम् ॥ शितिकण्ठस्य विष्णोश्च [13]परस्परजिगीषिणोः ॥ १७ ॥
[14]तदा तु जृंभितं शैवं धनुर्भीमपराक्रमम् ॥ हुंकारेण महादेवः स्तंभितोथ त्रिलोचनः ॥ १८ ॥
देवैस्तदा समागम्य सर्षिसङ्घैः सचारणैः ॥ याचितौ प्रशमं तत्र जग्मतु[15]स्तौ सुरोत्तमौ ॥ १९ ॥
जृंभितं तद्धनुर्दृष्ट्वा शैवं विष्णुपराक्रमैः ॥ अधिकं मेनिरे विष्णुं देवाः सर्षि[16]गणास्तदा ॥ २० ॥

लोकाभिविश्रुते लोकेसर्वतःप्रसिद्धे । बलवती इतिनपुंसकद्विवचनं। सुकृते प्रयत्नेननिर्मिते ॥११॥ अतिसृष्टं दत्तं । युयुत्सवे त्रिपुरवासिभिर्योद्धुमिच्छवे ॥ १२ ॥ यत्त्वयाभग्नं तत्र्यंबकायदत्तमितिपूर्वेणान्वयः ॥१३॥ समानसारं समानबलं ॥ १४ ॥ समानसारत्वेकिमिदानींपरीक्ष्यमित्याशङ्क्य रौद्रस्यधनुषोवैकल्यादितिवक्तुं प्रस्तावान्तरमुपक्षिपति—तदेत्यादि । तदा दुष्करत्रिपुरहननानन्तरकाले। बलाबलनिरीक्षया बलाबलनिरीक्षणेच्छया। कोऽनयोर्बलवानित्यपृच्छन्नित्यर्थः ॥१५॥ पूर्ववराहादिरूपेणभूम्युद्धरणादिकरणेन विष्णुरधिकइतिस्तुवतस्त्वत्तःश्रुतं अधुनाविष्णुमुपसर्जनीकृत्यत्रिपुरहननाद्रुद्रस्याधिकबलत्वंप्रतीयतइत्यभिप्रायमित्यर्थः । सत्यवतांवरइत्यनेनबहुशउपदेशेपिनैषांचित्तंसमाधत्ते अतःक्रिययैवबलतारतम्यंदर्शयिष्यामीत्यभिप्रेत्य विरोधंजनयामासेतिगम्यते । अहंधन्वीप्रधानः विष्णुस्तुममोपसर्जनइत्युक्तंरुद्रेणेतिविष्णुंप्रत्युक्त्वा शराग्रतयामयावस्थानान्मयैवत्रिपुरहननंकृतमितिविष्णुनोक्तमितिरुद्रंप्रत्युक्त्वाच विरोधजननमित्यवगम्यते ॥ १६—१७ ॥ जृंभितमित्यत्रापिहुंकारेणेत्यनुषज्यते । जृंभितं भग्नमितियावत् । हुंकारेण नत्वभिमन्त्रितबाणेन । महादेवः । महादेवशब्दोमहावृक्षसमाख्यारि[illegible]तिभावः । त्रिलोचनइत्यनेन तृतीयंलोचनमपिनि[illegible]र्थकंकृतमितिभावः ॥ १८ ॥ याचितौप्रशमंजग्मतुः । विष्णुःकिमनेनबालेन अनुकंप्यतामितियाचितस्तन्निग्रहान्निवृत्तः रुद्रस्तुस्वामितःपराजयोनास्माकंदोषायेतिसान्त्वितस्तत्तुल्यत्वाभिमानान्निवर्तितइत्यर्थः॥१९॥ अथ स्वाभिमतसिद्धिमाह—जृंभितमिति । तत् विष्णवधिष्ठानेनपूर्वंत्रिपुरघ्नं । जृंभितं विष्णवधिष्ठानाभावेनजृंभितं । दृष्ट्वा नत्वाप्तवाक्याच्छ्रुत्वा । शैवं शिवाभिमानमात्रविषयभूतं । विष्णुपराक्रमैः पूजायांबहुवचनं । हुंकारेणेतिपूर्वमुक्तेः । आधिक्यावबोधनंनपक्षपातमूलमित्याह—सर्षिगणाइति । अतीन्द्रियार्थद्रष्टा-

तनि० नकेवलंधनुषोजृंभणं किंतुतदाश्रयस्यापीत्याह—**हुङ्कारेणेति** । महादेवइतिविडंबनगर्भं । घृतकोशातकीशब्दवदनर्थकोमहादेवशब्दइत्यर्थः । **शि०** महादेवः स्तंभितः व्यापाररहितः आसीदितिशेषः । एतेनसत्त्वगुणस्यतदानींप्राबल्यंसूचितं । **वैद्यनाथी०** "रजस्सत्त्वंतमश्चैवकदाचिदभिभूयान्यतमद्भवति" इतिन्यायेनतयोर्युद्धकालेसत्त्वगुणप्राधान्याद्विष्णुनात्रिलोचनश्चस्तंभितः स्तंभितप्रायोऽभूत् ॥ १८ ॥ **ति०** विष्णुं अधिकं श्रेष्ठं । सेव्यत्वेनमेनिरे ज्ञातवन्तः । वस्तुतस्तु प्रकृतयुद्धेविष्णोराधिक्यदर्शनात्त्रिपुरवधेशिवस्याधिक्यदर्शनात्तयोस्साम्यग्रहणमितितात्पर्यं । **शि०** देवाःविष्णुमधिकंमेनिरे स्वीकृततत्सत्वगुणस्यतत्कालेआधिक्यंस्वीचक्रुरित्यर्थः । **वैद्यनाथीयं** परमार्थविद्भिः रुद्रोधिकोविष्णुर्न्यूनः विष्णुरधिकोरुद्रोन्यूनः इतिदुर्मतिर्दूरेत्याज्या । एकस्यैवपरमात्मनोगुणभेदमात्रनिबन्धनौरुद्रविष्णुशब्दौ भेदाभावात् । एवंचयोविष्णुस्सएवरुद्रःकदाचिल्लीलयान्यूनत्वेनाधिकत्वेनचभाति इति बोध्यम् ॥ २० ॥

[**पा०**] १ ट. दिव्येश्रेष्ठे. २ ख. ग. ङ—ट. भिपूजिते. ३ ट. दृढेबहुबले. ४ इदमर्धं ख. दृश्यते. ५ ङ. च. छ. झ. अनुसृष्टंसुरैरेकं. ६ क. ग. युयुत्सते. ७ घ. धनुश्श्रेष्ठं. ८ इदमर्धं क—ट. दृश्यते. ९ क. ख. घ—ट. परपुरञ्जयम्. १० घ. कदाचिद्देवताः. ११ च. छ. तयोस्सत्वपरीक्षया. १२ ङ—ट. विरोधेतु. १३ क—ङ. ज—ट. परस्परजयैषिणोः. १४ क. ख. ग. ट. तदातज्जृंभितं. १५ क. ख. स्तौसुरेश्वरौ. १६ ङ. झ. ञ. गणास्तथा.

[[1]पूजयित्वा ततो विष्णुमामन्त्र्य च पिनाकिनम् ॥ ब्रह्मेन्द्रादीन्पुरस्कृत्य नाकपृष्ठं ययुस्तदा] ॥२१॥
धनू रुद्रस्तु संक्रुद्धो विदेहेषु महायशाः ॥ देवरातस्य राजर्षेर्ददौ हस्ते ससायकम् ॥ २२ ॥
[[2]तद्धनुर्देवरातोपि शिरसा गृह्य पूजयत् ॥ भग्नं तन्मनुजश्रेष्ठ त्वया पैनाकमुत्तमम्] ॥ २३ ॥
इदं च वैष्णवं राम [3]धनुः परपुरंजयम् ॥ ऋचीके भार्गवे प्रादाद्विष्णुः संन्यासमुत्तमम् ॥ २४ ॥
ऋचीकस्तु महातेजाः पुत्रस्याप्रतिकर्मणः ॥ पितुर्मम ददौ दिव्यं जमदग्नेर्महात्मनः ॥ २५ ॥
न्यस्त[4]शस्त्रे पितरि मे तपोबलसमन्विते ॥ अर्जुनो वि[5]दधे मृत्युं प्राकृतां बुद्धिमास्थितः ॥ २६ ॥
वधमप्रतिरूपं तु पितुः श्रुत्वा सुदारुणम् ॥ [[6]अमर्षो मे महानासीत्सर्वलोकभयप्रदः ॥
शास्त्रतोऽग्निर्हुतो विप्रैर्यथा हुतमुखे प्रभुः ॥ २७ ॥
अशक्नुवान्स तं क्रोधं धनुर्गृह्य परं शुभम्] ॥ [7]क्षत्रमुत्सादयन्रोषाज्जातंजातमनेकशः ॥ २८ ॥
पृथिवीं [8]चाखिलां प्राप्य कश्यपाय महात्मने ॥ [9]यज्ञस्यान्ते तदा राम दक्षिणां [10]पुण्यकर्मणे ॥ २९ ॥
दत्वा महेन्द्रनिलयस्तपोबलसमन्वितः ॥ [[11]स्थितोस्मि तस्मिंस्तप्यन्वै सुसुखं सुरसेविते ॥ ३० ॥
अद्य तूत्तमवीर्येण त्वया राम महाबल] ॥ [12]श्रुतवान्धनुषो भेदं ततोऽहं द्रुतमागतः ॥ ३१ ॥
[13]तदिदं वैष्णवं राम पितृपैतामहं महत् ॥ क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य गृह्णीष्व धनुरुत्तमम् ॥ ३२ ॥

रऋषयः तेषांगणाः वैखानसवालखिल्यादयः । "भूयसांस्याद्बलीयस्त्वं" इतिन्यायेन तज्ज्ञानंनपक्षपातमूलं नवाभ्रान्तिमूलमितिभावः । एतेन "एकएवरुद्रो नद्वितीयायतस्थे" इत्यादिश्रुतिः "नकिरिन्द्रत्वदुत्तरः" इत्यादिवदितरापेक्षयाश्रेष्ठत्वाभिप्राया । "एकोहवैनारायणआसीत्" इत्यादिश्रुत्युक्तोनारायणापरपर्यायो विष्णुरेवपरंतत्वमित्यभिहितं । एतेन तमउद्रेकेणकदाचिद्रुद्रस्यपराजयोनदोषायेतिकेनचिदुक्तंप्रत्युक्तं । तमोऽभिभवस्यैवापरत्वनियामकत्वात् । इन्द्रजिता रामपराजयस्तु अदृश्यो न शब्दवेधेनवध्यइतिधर्मप्रवर्तनाय । धर्मसंस्थापनायहि तदवतारइत्युक्तं । अत्र तु स्वरूपतएवरुद्रस्यपराजयः । किंच रुद्रपराजयस्य तमःकृतत्वे देवानामधिकत्वबुद्धिर्नस्यादेव । अयंचधनुर्भङ्गो दक्षयज्ञान्तइतिबोध्यं । अन्यथा "दक्षयज्ञवधेपूर्वंधनुरायम्यवीर्यवान्" इत्यादिना दक्षयज्ञान्ते रुद्रोदेवानांधनुर्ददावित्युक्तंविरुध्येत । अत्रेदमेवधनुस्त्रिपुरघ्नमित्युक्तत्वादेतद्विरुद्धं मेरुधनुष्ट्वं पुराणान्तरोक्तमनादरणीयं । ननु पूर्वंदक्षयज्ञान्तेरुद्रोदेवेभ्योधनुर्दत्तवानित्युक्तं पुनश्चदेवरातायरुद्रोदत्तवानित्युक्तं विश्वामित्राश्रमे मुनिभिर्यज्ञेजनकायदेवाददुरित्युक्तं अनसूयासमीपेसीतया जनकाय वरुणेनदत्तमित्युक्तं । कथमिदंसंगच्छते । श्रूयतां । पूर्वंदेवास्त्रिपुरवधायविश्वकर्मणानिर्मितं धनूरुद्रायददुः । तद्दक्षयज्ञान्ते विरोधेविष्णुहुंकारेणजृंभितं देवैः प्रार्थितोरुद्रोदेवरातस्य हस्तेदत्तवान् । ततःप्रभृति न्यासभावेनमैथिलेषुवर्तमानं तत्स्वत्वेनदेवावरुणेनजनकायादापयन्निति‌क्रमः । तेनदक्षयज्ञान्तेधनुर्दानवचनं देवैर्जनकस्ययज्ञफलत्वेनदानवचनं वरुणेनदत्तत्ववचनंच समञ्जसंभवति ॥ २०—२५ ॥ अर्जुनः कार्तवीर्यार्जुनः ॥ २६—२७ ॥ अनेकशः त्रिस्सप्तकृत्वः ॥ २८—३१ ॥ उत्तमं अशिथिलमित्यर्थः । पितृपैतामहं पितृपितामहक्रमायातं । उत्तरपदवृद्धिरार्षी । क्षत्रधर्ममिति ब्राह्मणवन्नश-

ती० प्राकृतां तामसीं । देहात्मबुद्धिमित्यर्थः ॥ २६ ॥ **ति०** उत्सादयं उत्सादितवान् । अडभावआर्षः ॥ २८ ॥ इति पञ्चसप्ततितमस्सर्गः ॥ ७५ ॥

[पा०] १ अयंश्लोकः ख. च. छ. दृश्यते. २ अयंश्लोकः ख. दृश्यते. ३ क. ख. च. धनुस्तेनसमप्रभम्. ज. धनुः परमभास्वरम्. ४ ग. न्यस्तशस्त्रेचपितरि. क. ख. न्यस्तशस्त्रेतु. ५ च. छ. विदधेतत्र. ६ इदमर्धत्रयं ख. दृश्यते. ७ क. ङ. ज. झ. ञ. क्षत्रमुत्सादयम्. ट. क्षत्रमुत्पाटयन्रोषात्. ८ ट. लखिलांप्राप्य. ख. चाखिलांप्रादां. ९ ङ. झ. यज्ञस्यान्तेऽददंराम. ख. स्यान्तेऽददां. ज. ददौराम. १० ज. पुण्यकर्मणाम्. ११ अयंश्लोकः ख. दृश्यते. १२ क—छ. झ. ञ. श्रुत्वातुधनुषोभेदं, ख. ग. श्रुत्वातुधनुषोभेदंविस्मितानांनभस्तले । भाषतांदेवसङ्घानांततोऽहंद्रुतमागतः. १३ च. छ. झ. ञ. तदेववैष्णवं,

योजयस्व धनुःश्रेष्ठे शरं परपुरंजयम् ॥ [1]यदि शक्नोषि काकुत्स्थ द्वन्द्वं दास्यामि [2]ते ततः ॥ ३३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

रामेणपरशुरामंप्रतिस्वशरस्यलक्ष्यभेदननियमाभिधानेनलक्ष्यविकल्पपूर्वकंतत्प्रदर्शनचोदना ॥ १ ॥ रामेणभार्गवरामवचनात्तदीयलोकेषुशरविमोचनम् ॥ २ ॥ जामदग्न्येनसुरादिसमक्षंरामस्यसाक्षान्नारायणत्वावधारणोक्तिपूर्वकंमहेन्द्रमहीधरंप्रतिगमनम् ॥ ३ ॥

श्रुत्वा[3] तज्जामदग्न्यस्य वाक्यं दाशरथिस्तदा ॥ गौरवाद्यन्त्रितक[4]थः पितू राममथाब्रवीत् ॥ १ ॥
श्रुतवा[5]नस्मि यत्कर्म कृतवानसि भार्गव ॥ अनुरुध्यामहे ब्रह्मन्पितुरा[6]नृण्यमास्थितः ॥ २ ॥
वीर्यहीनमिवाशक्तं क्षत्रधर्मेण भार्गव ॥ अवजानासि मे[7] तेजः पश्य मेऽद्य पराक्रमम् ॥ ३ ॥
इत्युक्त्वा राघवः क्रुद्धो भार्गवस्य [8]शरासनम् ॥ [9]शरं च प्रतिजग्राह हस्ताल्लघुपराक्रमः ॥ ४ ॥
आरोप्य सं[10]धनू रामः शरं सज्यं चकार ह ॥ जामदग्न्यं ततो रामं रामः [11]क्रुद्धोऽब्रवीद्वचः ॥ ५ ॥
ब्राह्मणोसीति पू[12]ज्यो मे विश्वामित्रकृतेन च ॥ तस्माच्छक्तो न[13] ते राम मोक्तुं[14] प्राणहरं शरम् ॥ ६ ॥
इमां [15]पादगतिं राम तपो[16]बलसमार्जिताम् ॥ लोकान्[17]प्रतिमान्वा ते [18]हनिष्यामि यदिच्छसि ॥ ७ ॥

क्तइतिमाब्रूहीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ यदिशक्नोषि तावतापि नत्वांमुञ्चामि अपितु ततः अनन्तरं द्वन्द्वयुद्धंदास्यामि । वीर्यपरीक्षणार्थमिदमितिभावः ॥ ३३ ॥ इतिश्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणेमणिमञ्जीराख्यानेबालकाण्डव्याख्याने पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

अथ जामदग्न्यगर्वनिर्वापणंषट्सप्ततितमे—श्रुत्वेत्यादि । पितुर्गौरवादिति पितुःसन्निधिगौरवादित्यर्थः । यन्त्रिता नियमिता कथा उच्चैःकथनं येन सतथा ॥१॥ पितुरानृण्यं पितृघातिक्षत्रवधेनपितृवैरशुद्धिंआस्थितः सन् यत्कर्म त्रिस्सप्तकृत्वःक्षत्रवधरूपं कृतवानसि तच्छ्रुतवानस्मि । तदनुरुन्ध्यामहे अनुरुन्धमः । अवश्यंशूरेणवैरशुद्धेःकर्तव्यत्वात् । कर्तरियगार्षः ॥२॥ वीर्यहीनं अतएवक्षत्रधर्मेणप्राप्तधनुर्ग्रहणयुद्धादावशक्तमिव मन्यमानो यन्मां अवजानासि क्षत्रधर्मपुरस्कृत्येत्यादिनाऽवमानंकृतवानसि तन्नानुरुंध्यामहे ।“अस्मदोद्वयोश्च” इतिचकारादेकस्मिन्बहुवचनं । अतः तेजः परपरिभवासहनं । पराक्रमम् स्वशक्त्यापराभिभवनंच पश्य ॥ ३—५ ॥ विश्वामित्रकृतेन विश्वामित्रकृतस्नेहेन । विश्वामित्रभगिन्यांसत्यवत्यामृचीकाज्जातोजमदग्निः तस्यपुत्रःपरशुरामइतिविश्वामित्रसंबन्धेनेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ते तुभ्यं पादयोर्गतिं गमनं । लोकान् लोकप्राप्तिं । यदिच्छसि अनयोर्मध्येयदिच्छसितद्वदेत्यर्थः । यदी-

---

ती० अनुरुध्यामहे पितुरानृण्यंपुत्राणांकर्तव्यमिति भवत्कृतंक्षत्रविशसनंसहामहइत्यर्थः । क्षत्रियसाधारण्येनमदवज्ञांनसहामह इतिभावः ॥ २ ॥ शि० अशक्तं ब्राह्मणोद्देश्यकातिभाषणसंबन्धिसामर्थ्यरहितं ॥ ३ ॥ ति० धनुः चात्भार्गवनिष्ठांवैष्णवींशक्तिं । जग्राह । तदुक्तंपाद्मे “इत्युक्त्वादेविवैष्णव्याशक्त्यातद्गतयासह । जग्राहवैष्णवंचापंविनयेनचलीलया” इति । अत्राप्यग्रेवक्ष्यति ‘निर्वीर्योजामदग्न्योसौ” इति । लघुश्शीघ्रःपराक्रमोयस्यसः । शि० क्रुद्धः क्रुधंस्वाश्रितकोपंजहातिहापयतीतितथा । वरायुधं चापं । शरंचप्रतिसंगृह्य गृहीत्वा । धनुरारोप्यशरं सज्यं ज्यासंयुक्तं चकार ॥ ४ ॥

[पा०] १ ग. घ. झ. यदिशक्तोसि. २ ख. तेतदा. ३ ग. तच्छ्रुत्वाजामदग्न्यस्य. च. छ. झ. ञ. श्रुत्वातुजामदग्न्यस्य. ४ घ. कथोजामदग्न्यमथाब्रवीत्. ५ ज. ट. कृतवानसियत्कर्मश्रुतवानस्मिभार्गव. ६ क. ग. घ. च. छ. ज. रानृण्यमास्थितम्. ७ क. मांराम. ८ क—घ. च—ट. वरायुधम्. ९ झ. धनुश्चप्रतिजग्राह. क—घ. च. छ. ज. ञ. ट. शरंचप्रतिसंगृह्य. १० ज. तद्धनूरामः. ११ क. ख. च. छ. झ. ञ. क्रुद्धोऽब्रवीदिदम्. १२ क. ग. घ. मेपूज्यः. १३ घ. नमेराम. १४ ख. घ. मोक्ष्येप्राणहरं शरम्. १५ क—घ. च. छ. झ. ञ. ट. बाणद्गतिंराम. १६ घ. च. ज. ञ. समार्जिताम्. झ. ट. समर्जितान्. १७ घ. नप्रतिमेयान्वा. क. ख. ग. च—ट. नप्रतिमान्वापि. १८ क. च. छ. झ. ञ. हनिष्यामीतिमेमतिः. ख. हरिष्यामियदिच्छसि.

न ह्ययं वैष्णवो दिव्यः शरः परपुरञ्जयः ॥ मोघः[1] पतति वीर्येण[2] बलदर्पविनाशनः ॥ ८ ॥
[इति[3] ब्रुवति काकुत्स्थे भार्गवं प्रति रोषिते ॥ [4]शतक्रतुमुखा देवाः पुरस्कृत्य शतक्रतुम्] ॥ ९ ॥
वरायुधधरं[5] रामं द्रष्टुं सर्षिगणाः सुराः ॥ पितामहं पुरस्कृत्य समेतास्तत्र[6] सङ्घशः ॥ १० ॥
गन्धर्वाप्सरसश्चैव सिद्धचारण[7]किंनराः ॥ यक्षराक्षसनागाश्च तद्द्रष्टुं महदद्भुतम् ॥ ११ ॥
जडीकृते तदा लोके रामे वरधनुर्धरे ॥ निर्वीर्यो [8]जामदग्न्योसौ रामो राममुदैक्षत ॥ १२ ॥
[9]तेजोभिर्हतवीर्यत्वाज्जामदग्न्यो जडीकृतः ॥ रामं कमलपत्राक्षं [10]मन्दंमन्दमुवाच ह ॥ १३ ॥
[[11]रामराम महाबाहो शृणु राम मयेरितम् ॥ राजसूये कृते पूर्वं यज्ञे दशरथात्मज] ॥ १४ ॥
कश्यपाय मया दत्ता [12]यदा पूर्वं वसुन्धरा ॥ विषये मे न वस्तव्यमिति मां कश्यपोऽब्रवीत् ॥ १५ ॥
सोहं गुरुवचः कुर्वन्पृथिव्यां न वसे निशाम् ॥ [13]कृता प्रतिज्ञा काकुत्स्थ [14]कृता भूः कश्यपस्य हि ॥१६॥
तदिमां[15] त्वं गतिं वीर हन्तुं नार्हसि राघव ॥ मनोजवं गमिष्यामि महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥ १७ ॥
लोकास्त्वप्रतिमा [16]राम निर्जितास्[17]तपसा मया ॥ जहि ताञ्शरमुख्येन [18]मा भूत्कालस्य पर्ययः ॥१८॥
अक्षय्यं[19] मधुहन्तारं जानामि त्वां [20]सुरोत्तमम् ॥ धनुषोस्य परामर्शात्[21]स्वस्ति तेऽस्तु परंतप ॥ १९ ॥
एते सुरगणाः सर्वे निरीक्षन्ते समागताः ॥ त्वामप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वन्द्वमाहवे ॥ २० ॥
न चेयं मम[22] काकुत्स्थ व्रीडा भवितुमर्हति ॥ त्वया त्रैलोक्यनाथेन [23]यदहं विमुखीकृतः ॥ २१ ॥

च्छसीतिपाठोयुक्तः । उभयथाप्रतिबद्धःकचित्तिष्ठेन्न-लोकंपीडयेदितिरामस्यहृदयं ॥ ७ ॥ वीर्येण स्वश-क्त्या । मोघोनपतति लक्ष्यमभित्वानतूष्णींपततीत्यर्थः ॥ ८—९ ॥ वरायुधेत्यादि । रामं तन्महदद्भुतंकर्मच द्रष्टुं समेताइत्यन्वयः ॥ १०—११ ॥ लोके जने । जडीकृते स्तब्धे । निर्वीर्यः निर्गतवैष्णवतेजाः । त-थाचपुराणान्तरं "ततःपरशुरामस्यदेहान्निर्गत्यवैष्णव-म् । पश्यतांसर्वदेवानांतेजोराममुपाविशत्" इति । उ-दैक्षत विस्मितइतिशेषः ॥ १२ ॥ उवाच प्रश्नोत्तरमि-तिशेषः ॥१३—१४॥ कश्यपायेत्यादि । यदाब्रवीत्त-दाप्रभृति नवसइत्यन्वयः । गुरुवचः कश्यपवचः । कुर्वन् परिपालयन् । कुतइत्यत्राह—कृतेति । हिशब्दः प्रसिद्धौ । यतः सर्वप्रसिद्धतया भूः काश्यपस्य स्वत्वे-नकृता त्वद्विषये न वत्स्यामीतिप्रतिज्ञाचकृता तस्मादि-त्यर्थः ॥१५—१६॥ गतिं गमनं ॥१७॥ लोकहननं-नामलोकदानप्रतिबन्धः । मूर्तस्यवाअमूर्तस्यवाकार्यस्य-प्रतिहननमेव रामशरस्यापेक्षितमितिभावः॥१८॥अक्ष-य्यं निर्विकारं मधुहन्तारं विरोधिनिरसनशीलं । अने-न "नब्रह्मानेशानः" इतिमहोपनिषदुपबृंहिता । पराम-र्शात् ग्रहणात् ॥१९—२०॥ इयं त्वयाविमुखीकृतिः ।

ति० तद्द्रष्टुंआगताइतिशेषः ॥ ११ ॥ **ति०** तपसा यज्ञादिरूपेण । निर्जिताः अर्जिताः । अत्रपुण्यार्जितलोकहननाभ्यनुज्ञया-ऽस्यतत्वज्ञत्वंव्यङ्ग्यम् । रामस्यलोकदानप्रतिबन्धयोस्स्वातन्त्र्यदर्शनेनपरेशत्वबोधनंच । पाद्मेपि । "शतयज्ञकृतंपुण्यंतदस्त्रायन्यवे-दयत्" इति ॥ १८ ॥ **ति०** यतः "उतामृतत्वस्येशानः" इतिश्रुतिप्रसिद्धंब्रह्मैवत्वमित्याह—**अक्षय्यमिति** । अक्षय्यं अनाद्यन्तं केनापिपराजयंनेतुमशक्यंच ॥१९॥ **ति०** इयं त्वद्विषयेअशक्तिः । विमुखीकृतस्वशक्तेःस्वस्मिन्योजनेनाशक्तःकृतः । एतेन स्वस्य भगवदंशत्वं रामस्यचपूर्णभगवदवतारत्वं सूचितं । स्वातिरिक्तेनविमुखीकरणेहिव्रीडा नतुस्वात्मनामाययातथाकरणे इतिभावः ।

[पा०] १ घ. अमोघोप्रतिवीर्येण. २ ग. परदर्पविनाशनः. ३ इदमर्धं क. ख. दृश्यते. ४ इदमर्धं क. दृश्यते. ५ ज. धरंवीरं. ६ क. ख. च. छ. झ. ञ. ट. स्तत्रसर्वशः. ७ घ. चारणगुह्यकाः. ज. ट. किंनरचारणाः. ८ क. ख. जामदग्न्योथ. ९ च. छ. झ. ञ. तेजोभिर्गतवीर्यत्वात्. क. ख. ग. ट. तेजोभिर्हतवीर्यत्वात्. घ. ततोभिहतवीर्यश्च. १० ख. च. झ. मन्दम-न्दमुवाचह. ११ अयंश्लोकः क. दृश्यते. १२ ज. ट. यथापूर्ववसुंधरा. घ. महतीयंवसुंधरा. १३ क. ख. च. छ. झ. ञ. ट. तदाप्रभृतिकाकुत्स्थ. ग. इतिप्रतिज्ञाकाकुत्स्थ. ङ. ज. तथाप्रतिज्ञाकाकुत्स्थ. १४ क. च. छ. झ. ञ. ट. कृतामेकश्यपस्य. ख. ग. घ. कृतावैकश्यपस्यह. १५ च. छ. तदिमांमद्गतिंवीर. घ. यदिमांतांगतिंवीर. ञ. तामिमांमद्गतिंराम. झ. तामिमांमद्ग-तिंवीर. १६ क. वीर. १७ ट. तपसानिर्जितामया. १८ घ. ज. माभूत्कालविपर्ययः. १९ च. झ. ञ. अक्षय्यं. २० च. छ. झ. ञ. सुरेश्वरम्. २१ ज. मेऽस्तु. २२ ट. रामकाकुत्स्थ. २३ ज. यथाहं.

शरमप्रतिमं राम मोक्तुमर्हसि सुव्रत ॥ शरमोक्षे [1]गमिष्यामि महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥ २२ ॥
तथा ब्रुवति रामे तु जामदग्न्ये प्रतापवान् ॥ रामो दाशरथिः श्रीमांश्चिक्षेप शरमुत्तमम् ॥ २३ ॥
[2]स हतान्दृश्य रामेण [3]स्वाँल्लोकांस्तपसाऽऽर्जितान् ॥ जामदग्न्यो जगामाशु महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥२४॥
ततो वितिमिराः सर्वा [4]दिशश्चोपदिशस्तथा ॥ [5]सुराः सर्षिगणा रामं प्रशशंसुरु[6]र्दायुधम् ॥ २५ ॥
रामं दाशरथिं रामो जामदग्न्यः [7]प्रशस्य च ॥ ततः [8]प्रदक्षिणं कृत्वा जगामात्मगतिं प्रभुः ॥ २६ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

गतेजामदग्न्येरामेणतद्दत्तवैष्णवधनुषोवरुणहस्तेप्रदानम् ॥ १ ॥ भार्गवनिर्गमनश्रवणहृष्टेनदशरथेनसेनादीनामयोध्यांप्रतिगमनचोदना ॥ २ ॥ पौरैर्वादित्रघोषपुरस्सरंप्रत्युद्गम्यमानेनदशरथेनरामादिभिःसहायोध्याप्रवेशः ॥ ३ ॥ रामादिभिश्चतुर्भिःस्वस्वजायाभिःसहस्वस्वभवनेषुसुखविहरणम् ॥ ४ ॥ ततःकतिपयकालानन्तरंभरतमातुलेनयुधाजितादशरथानुमत्याभरतशत्रुघ्नयोःस्वपुरंप्रत्यानयनम् ॥ ५ ॥ श्रीरामेणपित्राज्ञयाप्रजापालनपूर्वकंश्रीसीतयासहस्वनगरेसुखविहरणम् ॥ ६ ॥

गते रामे प्रशान्तात्मा रामो दाशरथिर्धनुः ॥ वरुणायाप्रमेयाय ददौ हस्ते [9]ससायकम् ॥ १ ॥
अभिवाद्य ततो रामो वसिष्ठप्रमुखानृषीन् ॥ पितरं [10]विह्वलं दृष्ट्वा प्रोवाच रघुनन्दनः ॥ २ ॥
जामदग्न्यो गतो रामः प्रयातु चतुरङ्गिणी ॥ अयोध्याभिमुखी सेना त्वया नाथेन पालिता ॥ ३ ॥
[[11]संदिशस्व महाराज सेनां त्वच्छासने स्थिताम् ॥ शासनं काङ्क्षते सेना चातकालिर्जलं यथा] ॥४॥
रामस्य वचनं [12]श्रुत्वा राजा दशरथः सुतम् ॥ बाहुभ्यां संपरिष्वज्य [13]मूर्ध्नि चाघ्राय राघवम् ॥ ५ ॥
गतो राम इति श्रुत्वा हृष्टः प्रमुदितो नृपः ॥ पुनर्जातं तदा मेने [14]पुत्रमात्मानमेव च ॥ ६ ॥
चोदयामास तां सेनां जगामाशु ततः पुरीम् ॥ ७ ॥

व्रीडा लज्जा ॥ २१ ॥ शरमोक्षे सति । अहं दृष्टशरलक्ष्यस्वार्जितलोकगतिः ॥ २२—२३ ॥ दृश्य दृष्ट्वा । लोकान् हतान् लोकप्राप्तिहेतुकर्माणि विफलीकृतानीत्यर्थः ॥२४—२५॥ आत्मगतिं स्वस्थानं ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

अथस्वपुरंप्राप्यसीतयारामःसुखमुवासेत्याहसप्ततितमे—गतइत्यादि। रामे परशुरामे। वरुणाय न्यासत्वेनेतिशेषः । अप्रमेयाय अदृश्यायेत्यर्थः ॥ १ ॥ विह्वलं परवशं । अनेन परशुरामेणकृतांपरत्वसूचिकांस्तुतिं वरुणायधनुर्दानंच दशरथोनज्ञातवानितिगम्यते ॥ २ ॥ चतुरङ्गिणीति "प्रातिपदिकान्तनुम्" इत्यादिना णत्वं ॥ ३—४ ॥ रामस्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । रामस्यवचनंश्रुत्वा विह्वलतयाअस्पष्टंवचनंश्रुत्वा । गतोरामइतिश्रुत्वा क्रमेणपुनःस्पष्टंश्रुत्वेत्यर्थः ।

एतद्व्यवहारप्रयोजनंच दययादशरथादीन्प्रतिस्वरूपबोधनं रामस्यपूर्णतेजोवत्त्वसंपादनंचेतिभाति । वैष्णवतेजसोंशेनान्यत्रसत्त्वेरावणवधस्यदुष्करत्वात् । एतदर्थमेवरावणवधेच्छुदेवगन्धर्वादीनांद्रष्टुमागमनंपूर्वमुक्तं ॥ २१ ॥ **ति०** दाशरथिंप्रदक्षिणीकृत्य अन्तर्यामित्वेनज्ञानात्प्रदक्षिणकरणंच क्षत्रियत्वाच्चतस्यप्रणत्यकरणंकायेनेतिबोध्यं ॥ २६ ॥ इतिषट्सप्ततितमस्सर्गः ॥ ७६ ॥

ति० वरुणस्याप्रमेयत्वंभृगवेसाक्षाद्ब्रह्मविद्याप्रदत्वात् । इदंचतैत्तिरीयोपनिषदिस्पष्टं ॥ १ ॥ **शि०** पितरंचाभिवाद्य विकलं वीनांपक्षिणांकलंस्वस्वनीडगमनंयस्मिन् तं सायंकालं । दृष्ट्वाप्रोवाच ॥ २ ॥

[पा०] १ ख. ज. ञ. गमिष्येऽहं. २ ज. निहतान्दृश्य. ३ ज. ताँल्लोकांस्तपसा. ४ ख. श्चविदिश. ५ घ. देवास्सर्षिगणाः. ६ ज. ट. मुदान्विताः. झ. प्रपूजितः. ७ घ. च. छ. ञ. प्रशस्यह. ८ क—घच. झ. प्रदक्षिणीकृत्य. ९ क—छ. झ. ञ. ट. महायशाः. १० ङ. झ. ट. विकलंदृष्ट्वा. ११ अयंश्लोकः ख. ग. ज. दृश्यते. १२ ग. घ. ट. तद्वचश्श्रुत्वा. क. चवचश्श्रुत्वा. ख. तुवचः. १३ घ—छ. झ. ञ. मूर्ध्न्युपाघ्राय. १४ क. सुतानात्मान. ख. पुत्रांश्चात्मान.

पताकाध्वजिनीं रम्यां तूर्योद्घुष्टनिनादिताम् ॥ सिक्तराजपथां रम्यां प्रकीर्णकुसुमोत्कराम् ॥ ८ ॥
राजप्रवेशसुमुखैः पौरैर्म[1]ङ्गलवादिभिः ॥ संपूर्णां प्राविशद्राजा जनौघैः समलङ्कृताम् ॥ ९ ॥
पौरैः प्रत्युद्गतो दूरं द्विजैश्च[2] पुरवासिभिः ॥ पुत्रैरनुगतः श्रीमा[3]ञ्श्रीमद्भिश्च महायशाः ॥ १० ॥
प्रविवेश गृहं राजा हिमवत्सं[4]दर्शं पुनः ॥ ननन्द सं[5]जनो राजा गृहे कामैः सुपूजितः ॥ ११ ॥
कौसल्या च सुमित्रा च कैकयी च सुमध्यमा ॥ वधूप्रतिग्रहे युक्ता याश्चान्या राजयोषितः ॥१२॥
[[6]रामं च लक्ष्मणं चैव शत्रुघ्नं भरतं तथा ॥ आर्चयन्मङ्गलाशीर्भिर्मङ्गलैरभ्यपूजयन् ॥
उपाहारैश्च संहृष्टाः कुमारानभिपूज्य च] ॥ १३ ॥
ततः सीतां महाभागामूर्मिलां च यशस्विनीम् ॥ कुशध्वजसुते चोभे जगृहुर्नृपपत्नयः ॥ १४ ॥
मङ्ग[8]लालापनैश्चैव शोभिताः क्षौमवाससः ॥ देवतायतनान्याशु सर्वा[9]स्ताः प्रत्यपूजयन् ॥ १५ ॥
अभिवाद्याभि[10]वाद्यांश्च सर्वा राजसुतास्त[11]दा ॥ [[12]स्वंस्वं [13]गृहमथासाद्य कुबेरभवनोपमम् ॥ १६ ॥
गोभिर्धनैश्च धान्यैश्च तर्पयित्वा द्विजोत्तमान्] ॥ रेमिरे मुदि[14]ताः सर्वा भर्तृभिः सहिता रहः ॥१७॥
कुमाराश्च महात्मानो वीर्येणाप्रतिमा भुवि ॥ कृतदाराः कृतास्त्राश्च सधनाः ससुहृज्जनाः ॥ १८ ॥
शुश्रूषमाणाः पितरं वर्तयन्ति नरर्षभाः ॥ [[15]कालेकाले तु नीतिज्ञास्तोषयन्तो गुरुं गुणैः] ॥१९॥
कस्यचित्त्वथ कालस्य राजा दशरथः सुतम् ॥ [[16]अभिवादयितुं प्राप्तं श्यामं कमललोचनम्] ॥
अक्लिष्टकारिणं शूरं परसैन्यविमर्दनम् ॥ २० ॥
विनयं देहयोगेन संप्राप्तमिव संस्थितम् ॥ भरतं कैकयीपुत्रमब्रवीद्र[17]घुनन्दनः ॥ २१ ॥
अयं केकयराजस्य पुत्रो वसति पुत्रक ॥ त्वां नेतुमागतो वीर[18] युधाजिन्मातुलस्तव ॥ २२ ॥
[*[19]प्रार्थितस्तेन धर्मज्ञ मिथिलायामहं तदा ॥ ऋषिमध्ये तु तस्य त्वं प्रीतिं कर्तुमिहार्हसि *] ॥२३॥

हृष्टः पुलकितः ॥ ५—७ ॥ रम्यामितिपुनरुक्तिस्तत्द्विशेषणकृतरमणीयत्वाभिप्रायेण पताका । ध्वजपटः । ध्वजःदण्डः । पताकान्विताध्वजाअस्यांसन्तीति पताकाध्वजिनीं । ह्रस्वदीर्घध्वजभेदइत्यप्याहुः । उद्घुष्टमितिभावेनिष्ठा । तूर्योद्घोषेणसंजातनिनादामित्यर्थः ॥ ८ ॥ राजप्रवेशेन सुमुखैः विकसन्मुखैः । मङ्गलं आशीर्वचनं वक्तुंशीलमेषामस्तीतिमङ्गलवादिभिः ॥ ९—१० ॥ जनःसम्बन्धिजनः । गृहेस्थितैरितिशेषः । काम्यन्तइतिकामाः विषयभोगपरिकराःतैः ॥ ११ ॥ वधूनां स्नुषाणां प्रतिग्रहे उपचारे स्वस्वान्तःपुरानयनेवा । "वधूर्जायास्नुषा" इत्यमरः । युक्ता आसक्ताः । आसन्नितिशेषः ॥ १२—१३ ॥ जगृहुः अन्तःपुरं प्रावेशयन् ॥ १४ ॥ मङ्गलालापनैः स्वस्तिवाचनैः । शोभिताः । मङ्गलालंभनैरितिपाठे आलंभनं चन्दनचर्चा । देवतायतनानि गृहदेवतानामर्चागृहाणि । प्रत्यपूजयन् गन्धपुष्पादिभिरपूजयन् । आयतनपूजामात्रे स्त्रीणामधिकारादितिभावः ॥ १५ ॥ सर्वाअभिवाद्य सर्वारेमिरइत्यन्वयः ॥ १६—१८ ॥ वर्तयन्ति अनुवर्तयन्तिस्म ॥ १९ ॥ कस्यचित्त्वथकालस्य कस्मिंश्चित्कालेगतेसति ॥ २०—२१ ॥ मातुलस्तवेति अतोगच्छेतिव्यञ्जनावृत्त्योक्तिः पुत्रविरहका-

ति० होमैः गृहप्रवेशनीयहोमैः ॥ १५ ॥

[पा०] १ च. छ. ज. ञ. ट. मङ्गलपाणिभिः. २ ख. स्वपुरवासिभिः. ३ क. ख. शूरैः. ४ क. ख. घ—ट. त्सदृशंप्रियम्. ५ च. छ. झ. ञ. ट. स्वजनैराजा. ६ इदमर्धत्रयं क. ख. दृश्यते. ७ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. नृपयोषितः. ८ क. मङ्गलाभरणाश्चैव. ख. मङ्गलाभरणैश्चैव घ. मङ्गलालेपनैश्चैव. ञ. मंगलालंभनैश्चैव. ज. मङ्गलारंभकैश्चैव. ङ. च. छ. झ. मङ्गलालापनैर्होमैः. ९ ख. यथार्हंप्रत्यपूजयन्. १० ख. भिवाद्यास्ताः. ११ घ. ट. स्तथा. १२ अयंश्लोकः ख. ग. ज. दृश्यते. १३ ख. गृहंसमासाद्य. १४ ख. मुग्धाः. १५ इदमर्धं ख. ग. दृश्यते. १६ इदमर्धत्रयं ख. दृश्यते. १७ ग. घ. ज. ट. द्रघुसत्तमः. ख. द्रघुनन्दनम्. १८ ङ. च. छ. झ. ञ. वीरो. १९ अयंश्लोकः ख. ग. ज. दृश्यते.

श्रुत्वा दशरथस्यैतद्भरतः कैकयीसुतः ॥ [अ[1]भिवाद्य गुरुं रामं परिष्वज्य च लक्ष्मणम्] ॥
गमनायाभिचक्राम शत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ २४ ॥
आपृच्छ्य पितरं शू[2]रो रामं चाक्लिष्टकारिणम् ॥ मातृश्चापि नरश्रेष्ठः शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ २५ ॥
[यु[3]धाजित्प्राप्य भरतं सशत्रुघ्नं प्रहर्षितः ॥ स्वपुरं प्राविशद्वीरः पिता तस्य तुतोष ह] ॥ २६ ॥
गते च भरते रामो लक्ष्मणश्च म[4]हाबलः ॥ पितरं देवसंकाशं पूजयामासतुस्तदा ॥ २७ ॥
पितुराज्ञां पुरस्कृत्य पौरकार्याणि सर्वशः ॥ चकार रा[5]मो धर्मात्मा प्रियाणि च हितानि च ॥ २८ ॥
मातृभ्यो मातृकार्याणि कृ[6]त्वा परमयन्त्रितः ॥ गुरूणां गुरुकार्याणि कालेकालेऽ[7]न्ववैक्षत ॥ २९ ॥
ए[8]वं दशरथः प्रीतो ब्राह्मणा नैगमा[9]स्तदा ॥ रामस्य शील[10]वृत्तेन सर्वे विषयवासिनः ॥ ३० ॥
तेषामतियशा लोके रामः सत्यपराक्रमः ॥ स्वयंभूरिव भूतानां बभूव गुणवत्तरः ॥ ३१ ॥
रा[11]मस्तु सीतया सार्धं विजहार बहूनृतून् ॥ मनस्वी [12]तद्गतस्तस्या नित्यं हृदि समर्पितः ॥ ३२ ॥
प्रिया तु सीता रामस्य दाराः पितृकृता इति ॥ गुणा[13]द्रूपगुणाच्चापि [14]प्रीतिर्भूयोभ्यवर्धत ॥
[[15]हृदयं चैव जानाति प्रीतियोगि परस्परम्] ॥ ३३ ॥

तर्यात् ॥ २२—२४ ॥ अक्लिष्टं कस्यापिदुःखरहितं यथाभवतितथा कर्तुं शीलमस्त्यस्येतितं ॥ २५—२८ ॥ परमयन्त्रितः परमं अत्यन्तं यन्त्रितः श्रुतिस्मृतिमर्यादानतिलङ्घी। गुरुकार्याणि गुरूचितशुश्रूषादिकार्याणि। अन्ववैक्षत परिपालयतिस्मेत्यर्थः ॥ २९ ॥ एवं एतादृशेन शीलवृत्तेन । नैगमाः वणिजः ॥ ३० ॥ नकेवलंशीलवृत्तेन किंतुसर्वैरपिगुणैरित्याशयेनाह—तेषामिति । तेषां ब्राह्मणादीनांमध्ये ॥ ३१ ॥ एवं धर्मपरतांरामस्योक्त्वा धर्माविरुद्धकामाभिरतिंदर्शयति—रामस्त्वित्यादिनाश्लोकचतुष्टयेन । रामस्तु । तुशब्देनपूर्वस्माद्वैलक्षण्यमुच्यते । पितृशुश्रूषणधर्मप्रवर्तनदेवताराधनादिकंहिपूर्वमुक्तं । सएवंकर्तासंप्रतिवात्स्यायनमभ्यस्यकामतन्त्रपरोभूत्। सीतया अयोनिजया। "सहयुक्तेऽप्रधाने" इतितृतीया । स्वाभाविकसौन्दर्यसमृद्ध्यैवावतीर्णापि भोगस्रोतस्यप्रधानाभूदिति रामस्यप्रावण्यातिशयःप्रदर्शितः । विजहार। परस्मैपदेनफलापर्यवसायितोच्यते । "स्वरितञितः कर्त्रभिप्रायेक्रियाफले" इतिविहाररूपक्रियाफलस्यकर्तृगामित्वेह्यात्मनेपदमेवभवेत् । तथाच चिरतरविहारोपिभोगोपोद्घातकेलितांनातिशेतइतिभावः । बहूनृतून् । अत्यन्तसंयोगेद्वितीया । तया भोगनैरन्तर्यंसूच्यते । बहूनृतूनित्युक्तं नतुवत्सरानिति । तेनतत्तदृतूचितभोगोपकरणैर्भोगान्सबुभुजइत्युक्तं । मनोस्यास्तीतिमनस्वी । भूमार्थेमत्वर्थीयः । तथाच संश्लेषदशायांसीतासंकल्पमप्यतिशय्य भोगस्रोतःप्रवर्तयितेत्यर्थः । नित्यंतद्गतः तस्यांगतः । "सप्तमी–" इतियोगविभागात्समासः । जातिगुणवदपृथक्सिद्धतयातदेकरसोभूदित्यर्थः। सर्वदातदासक्तचित्तोऽभूदितिभावः । तस्याहृदिनित्यंसमर्पितः सीतापिरामकृततत्तद्व्यापारेणवशीकृता तदायत्तचित्ताऽऽसीत् । नित्यं सुचिरंभोगेपि सद्यस्संगतेवनिरवधिकप्रेमभारभरिताऽभूदित्यर्थः ॥ ३२ ॥ नित्यंतद्गतइत्यत्रहेतुमाह—प्रियात्विति । तुरवधारणे । पितृकृतादाराइतिहेतोरेवरामस्यसीताप्रियासीत् । तर्हिसीतावैलक्षण्यमकिंचित्करं नेत्याह । गुणात् भर्तृशुश्रूषणादिगुणात् । रूपस्य देहस्य । गुणात् सौन्दर्यात् । अपिशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । आभिजात्यादिभिश्च । प्री-

तेषांचतुर्णांपुत्राणांमध्येसत्यपराक्रमोरामएवातियशाः । भूतानांमध्येस्वयंभूरिवगुणवत्तरोबभूवेत्यन्वयः । शि० स्वयंभवति प्रादुर्भूततांप्राप्नोतीतिस्वयंभूः रामः । लोकेभूतानां प्रादुर्भावंप्राप्तानांमध्ये अतियशाः गुणवत्तरश्च बभूव । इवश्चार्थे ॥ ३१ ॥

[पा०] १ इदमर्धं क. ख. ग. दृश्यते. २ क. ज. ट. वीरो. ३ अयंश्लोकः क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. दृश्यते. ४ क. घ. महारथः. ५ ङ. च. छ. झ. ञ. रामस्सर्वाणि. ६ ख. राज्ञापरमयन्त्रितः. क. रामःपरमयन्त्रितः ७ क. चकारह. ८ ख. राजादशरथः. ९ क. ग. घ. ङ. झ. ञ. ट. स्तथा. १० ग. ज. शीलवृत्ताभ्यां. ११ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. रामश्च. १२ घ. ङ. झ. ञ. ट. तद्गतमनास्तस्याहृदि. क. च. छ. तद्गतमनानित्यंहृदि. ज. तद्गतस्त्वरया. १३ घ. द्रूपकृताच्चापि. १४ ङ. च. ञ. भूयोविवर्धते. ख. ग. ज. भूयोव्यवर्धत. झ. ट. भूयोऽभिवर्धते. ख. भूयोऽन्ववर्धत. १५ इदमर्धं क. दृश्यते.

तस्याश्च भर्ता द्विगुणं हृदये परिवर्तते ॥ अन्तर्जातमपि व्यक्तमाख्याति हृदयं हृदा ॥ ३४ ॥
तस्य भूयो विशेषेण मैथिली जनकात्मजा ॥ देवताभिः समा रूपे सीता श्रीरिव रूपिणी ॥ ३५ ॥
तया स राजर्षिसुतोभिरामया समेयिवानुत्तमराजकन्यया ॥
अतीव रामः शुशुभेऽतिकामया विभुः श्रिया विष्णुरिवामरेश्वरः ॥ ३६ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसहस्रिकायां संहितायां बालकाण्डे सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥ इति बालकाण्डः संपूर्णः ॥ १ ॥

तिर्भूयोऽभ्यवर्धत । रामस्यसीतायामित्यर्थसिद्धं । अतोबहूनृतून्विजहारेत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ अथरामस्येवसीताया अपि रामेनिरन्तरानुरागं दर्शयन् तस्याहृदिनित्यंसमर्पितइत्युक्तंविवृणोति—तस्याश्चेति । तस्याभर्ता रामश्च । हृदये सीतायाहृदये । द्विगुणंयथाभवतितथापरिवर्तते । रामाद्विगुणाप्रीतिःसीतायारामेभूदित्यर्थः । यथारामस्यसीतायांप्रीतिः पितृकृतदारत्वकृता सौन्दर्यकृताच एवंरामेपिसीतायाः प्रीतिर्नोभयकृता किंतु भर्तृत्वमात्रकृता । वक्ष्यत्यनसूयांप्रतिसीता "यद्यप्येषभवेद्भर्ता ममार्यवृत्तवर्जितः । अद्वैधमुपचर्तव्यस्तथाप्येषमयाभवेत्" इत्यादि । अनेन गुणादित्युक्तरामविषयानुरागोविवृतः । एतादृशानुरागोरामेणकथंविज्ञायतइत्यत्राह—अन्तरिति । अन्तर्जातं सीताहृद्गतमपिहृदयगूढभावं । अनुरागमितियावत् । हृदा तर्केण अनुभावैरितियावत् । व्यक्तमाख्याति जानाति । चक्षिङःख्याञादेशःसार्वधातुकेप्यार्षः । तस्यदर्शनार्थत्वं चख्युरित्यादौसिद्धं । परकीयहृदयंकथंव्यक्तीभवतीत्यपेक्षायां तत्रैवसर्वदापरिवर्तमानत्वादित्युक्तं पूर्वार्धे ॥ ३४ ॥ रामवत्सीतापि रामहृदयंविशेषेणव्यक्तंवेत्तीत्याह—तस्येति । तस्य रामस्य हृदयं सीता भूयो विशेषेण । रामादतिरिक्तंजानातीत्यर्थः । रामो यादृशभोगमभिलषति तदिङ्गितेनज्ञात्वा स्वयंतदनुरूपा भवति । नतुतदतिरिक्तभोगमभिलषते । एवंरामोपीतिभावः । रामादप्यतिशयेनसीतायाःकान्तेङ्गितपरिज्ञानेहेतुचतुष्टयमाह—मैथिलीत्यादि । देशस्वभावाद्वंशस्वभावाच्च सूक्ष्मज्ञा । देवताभिःसमेति प्रागल्भ्यमुच्यते । रूपे विषये रूपिणी सर्वैर्दृश्यमानरूपवती श्रीरिवस्थिता । अनेन सहजबुद्धिविशेषोदर्शितः ॥३५॥ एवमनवधिकमन्योन्यानुरागमुपपाद्य तदनुरूपंभोगंदर्शयति—तयेति । राजर्षिसुतः महाराजसुतत्वेननिरवधिकभोगोपकरणवान् । उत्तमराजकन्यया ततोप्यधिकतदुपकरणवत्या । रामः रमयिता अभिरामया ततोप्यतिशयेनरमयित्र्या । सः अतिशयितकामः । अतिकामया रामादप्यधिककामयेत्यर्थः । तया सीतया । समेयिवान् सम्यगेयिवान् एकीभावेन संश्लिष्टः । स्वयंग्रहाश्लेषविषयीभूतःसन् । "लीनेव प्रतिबिंबितेवलिखितेवोत्कीर्णरूपेवच प्रत्युप्तेवचवज्रलेपघटितेवान्तर्निखातेवच । सा नश्चेतसि कीलितेव विशिखैश्चेतोभुवः पञ्चभिश्चिन्तासन्ततितन्तुजालनिबिडस्यूतेव लग्ना प्रिया" इतिवत् । विभुः प्रत्यालिङ्गनादिसमर्थः । अमरेश्वरोविष्णुः आदिविष्णुः । श्रियेव मूर्तिभेदेनोपमानत्वं । अतीव अतिशयेन शुशुभेरेजे । तुल्यानुरागस्यातिशयितस्त्रीकामस्यभोगसमृद्धिहेतुत्वादितिभावः ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने सप्तसप्ततितमःसर्गः ॥ ७७ ॥

वेदे शास्त्रेषु वादेष्वनितरसुलभां कीर्तिमाटीकमानः काव्यालङ्कारनाट्यप्रभृतिषु पटुधीः कोपि टीकाविधाने ॥ शुद्धान्तःपद्मशुद्धान्तितमधुमथनः शुद्धसत्वैकमूर्तिर्गोविन्दार्यो विचार्यव्यतनुत विमलां बालकाण्डस्य टीकाम् ॥ इतिबालकाण्डव्याख्यानं संपूर्णं ॥

तनि० राजर्षिसुतइति उत्तमराजकन्ययेतिचाभिजनवृत्तादितौल्यमुक्तं । अभिरामया सौन्दर्येणातिरमणीयया अतिकामया- अतिस्नेहया समेयिवान् अतिसंश्लेषेणाभेदंप्राप्तः । यद्वा अतिकामया अतिक्रान्तमन्मथया । तेनाप्राकृतविग्रहवत्तयादिव्यदंपतिभोगएवात्राभिव्यज्यते ॥ ३६ ॥ इतिसप्तसप्ततितमस्सर्गः ॥ ७७ ॥ ॥ **बालकाण्डस्संपूर्णः** ॥

[पा०] १ ङ. च. झ. ञ. ट. अन्तर्गतमपि. २ ख. सदा. ३ क. तस्मिन्भूयो. ४ घ. ङ. च. झ. ञ. ट. सुतोभिकामया. क. सुतोनिकामया. ५ ङ. च. छ. ञ. ट. शुशुभेमुदान्वितो. ज. शुशुभेऽतिकान्तया.

इदं बालकाण्डं कुंभघोणस्थेन टी. आर. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च
मुंबय्यां निर्णयसागरमुद्रायन्त्रे मुद्रापितम् । शकाब्दाः १८३२ सन १९११.

SRIMAD VĀLMIKI RĀMĀYANA

A CRITICAL EDITION

With the commentary of Sri Govindaraja

AND

Extracts from many other commentaries and Readings.

AYODHYĀKĀṆDA 2.

EDITED AND PUBLISHED BY

T. R. KRISHNACHARYA & T. R. VYASACHARYA,

Proprietors, Madhva Vilâs Book Depot, Kumbakonam.

Printed by B. R. Ghanekar for the proprietors,

at the "Nirnaya-sagar" Press, 23, Kolbhat Lane,

BOMBAY.

1911.

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्गोविन्दराजीयव्याख्यानसमलंकृतम् ।

तथा

तिलकप्रभृत्यनेकापूर्वव्याख्यानोद्धृतैः
गोविन्दराजीयानुक्तापूर्वविषयैश्च संवलितम् ।

अयोध्याकाण्डम् २.

एतच्च

कुम्भघोणस्थेन श्रीमन्मध्वविलासपुस्तकालयाधिपतिना

टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च

अनेकेषां विदुषां साहाय्येन नानादेशीयकोशानुसारेण

संशोध्य

मुंबापुर्यां

तुकाराम जावजी इत्येतेषां निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रे मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शाके १८३२ साधारणनाम संवत्सरे ।

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्गोविन्दराजीयव्याख्यासमलंकृतम् ।

अयोध्याकाण्डम् २

श्रीरामचन्द्राय नमः ॥

प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

सशत्रुघ्नेभरतेमातुलकुलंगतेदशरथेनरामेगुणबाहुल्यदर्शनेनतस्ययौवराज्याभिषेकचिकीर्षयातन्निश्चयार्थंनानादेशेभ्योराज्ञामानयनम् ॥ १ ॥ तैराजभिःसहदशरथस्यसभाप्रवेशः ॥ २ ॥

गच्छता मातुलकुलं भरतेन तदाऽनघः ॥ शत्रुघ्नो नित्यशत्रुघ्नो नीतः प्रीतिपुरस्कृतः ॥ १ ॥

श्रीरामचन्द्रायनमः ॥ श्रावंश्रावंशठारेः शमदमवपुषः फुल्लवक्त्रारविन्दादालोच्यालोच्य वाचा प्रकृतिमधुरया प्रोच्य विद्वज्जनेभ्यः ॥ गोविन्दार्यः सुधीशः कुशिककुलमणिर्गूढगाढाशयाढ्यं सम्यक्साकेतकाण्डं सरसजनमुदे सादरं व्याकरोति ॥ प्रथमेकाण्डे "एतस्मिन्नन्तरेविष्णुः" इत्यादिना "यतोवाइमानि" इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितंजगत्कारणत्वं "अहंवेद्मिमहात्मानं" इत्यादिनापुरुषसूक्तोक्तमहापुरुषत्वं "त्वमनादिरनिर्देश्यः" इत्यादिना अचिन्त्यवैभवत्वं इत्येवंसर्वस्मात्परत्वमुक्तं"अधिकंमेनिरेविष्णुं"इत्यादिनातदितरेषामपरत्वंच । संप्रतितस्यहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानताप्रतिपाद्यतेद्वितीयकाण्डेन । अथवा पूर्वं वक्ष्यमाणधर्मानुष्ठानोपयोगितया रामायणपुरुषाणांमहाकुलप्रसूतत्वमहागुरुकृपालब्धधनुर्वेदरहस्यत्वतत्संवादभूतताटकाताटकेयादिनिरासहरधनुर्भङ्गवैष्णवचापपरिग्रहप्रभृतिगुणाः सहधर्मचारिणीयोगश्चसप्रपञ्चंदर्शिताः । अथ तदनुष्ठिताः पितृवचनपरिपालनादिसामान्यधर्माः भगवच्छेषत्वपारतन्त्र्यभागवताभिमाननिष्ठारूपविशेषधर्माश्च प्रतिपाद्यन्ते । पूर्वकाण्डेलक्ष्मीयोगोदर्शितः अत्रभूमियोगःप्रदर्शितइत्यपिब्रुवते । पूर्वंपरत्वमुक्तं अत्रसौलभ्यमित्यप्याहुः । पूर्वंलक्ष्मीविशिष्टंप्राप्यस्वरूपमुक्तं प्राप्तरूपजीवस्वरूपमत्रनिरूप्यते । तत्रप्रथममतिरहस्यतयाऽवश्यविज्ञातव्यां लघूपपादनां भागवताभिमाननिष्ठां शत्रुघ्नानुष्ठानमुखेनदर्शयति—गच्छतेति । गच्छता वर्तमाननिर्देशेनशत्रुघ्नगमनस्यभरतगमनेनैककालत्वावगमादसिवसनादिवत्तस्यतदेकपारतन्त्र्यंगम्यते । मातुलकुलं मातुलगृहं । द्वितीययाभरतोद्देश्यस्यैवशत्रुघ्नोद्देश्यत्वावबोधनाच्छेष्युद्देश्योद्देश्यकत्वरूपंपारतन्त्र्यमुच्यते । भगवत्पारतन्त्र्यरूपंभागवतत्वमाह–भरतेनेति । भरतइतिराज्यस्यभरणात्" इतिसहस्रानीकनिर्वहणा-

श्रीरामायनमः । **तनि०** भरतस्यमातुलकुलमुद्देश्यं शत्रुघ्नस्यतुभरतः युधाजित्खलुभरतमेवानेतुमागतः । गच्छतेतिवर्तमाननिर्देशेनभरतगमनकालेगन्तव्यमितिमनसिनस्थितं । नचदशरथेनरामेणवानुज्ञातइतिव्यज्यते । भरतेन रामेवनंगते लक्ष्मणेतदनुवर्तिनिदशरथेस्वर्गतेअनेनैवरामराज्यंभर्तव्यमितिभाविज्ञानवतोवसिष्ठाल्लब्धभरतनामधेयेन । तदा स्वस्यापिराजपुत्रत्वेननक्षत्रानुगुणमुहूर्तादिकेविचारणीयेपितन्मुहूर्तएवस्वस्यापिसुमुहूर्तइतिगतः । अनघः कामादिहेतुकव्यसनरहितः । शत्रुघ्नः अस्यामनुष्यत्वात् "अमनुष्यकर्तृकेच" इतिटक् । नीतः छायावत्स्वयंद्रव्यत्वेपिजातिगुणवत्पारतन्त्र्यंप्राप्तः । प्रीतिपुरस्कृतः ज्येष्ठानुवर्तित्वं नविधिप्रेरितत्वेन भवति । अपितु अयोध्यायांभरतकैङ्कर्यंबहुभिर्विभज्यगृह्यते तत्रचेदेकेनैवमयाभोक्तुंशक्यमितिभक्तिप्रेरितः ॥ **ती०** नीतः मातुलगृहवासजनितसौख्यादिकमनेनविनाऽसत्कल्पमितिधियानीतइतिभावः । **ति०** अनघः सोदरस्यलक्ष्मणस्यबलवद्रामाश्रयप्रयुक्तेर्ष्या-

स तत्र न्यवसद्भ्रात्रा सह सत्कारसत्कृतः ॥ मातुलेनाश्वपतिना पुत्रस्नेहेन [1]लालितः ॥ २ ॥
तत्रापि निवसन्तौ तौ तर्प्यमाणौ च कामतः ॥ भ्रातरौ स्मरतां [2]वीरौ वृद्धं दशरथं नृपम् ॥ ३ ॥
राजाऽपि तौ महातेजाः सस्मार [3]प्रोषितौ सुतौ ॥ उभौ भरतशत्रुघ्नौ महेन्द्रवरुणोपमौ ॥ ४ ॥
सर्व एव तु तस्येष्टाश्चत्वारः [4]पुरुषर्षभाः ॥ स्वशरीराद्विनिर्वृत्ताश्चत्वार इव बाहवः ॥ ५ ॥

त् । रामेवनंगतेतदनुसारिणिचलक्ष्मणेराजनिचत्रिद-
शसदनमुपसेदुषि केवलरामाज्ञयाप्राज्यराज्यभारनि-
र्वाहकरणेनेत्यर्थः । तदा तद्गमनकालएव । अनेनस्वा-
नुकूलचन्द्रताराबलाद्यनपेक्षणोक्तयापारतन्त्र्यमेवविशे-
षितं । अनघः अस्मिन्प्रकरणेअघशब्देनकेवलरामं-
भक्तिरुच्यते । स्वशेषिभूतभरतोद्देश्यताकारेणहिशत्रु-
घ्नस्यरामभक्तिरुद्देश्या । अतएववक्ष्यति "नाहंस्वपि-
मिजागर्मितमेवार्यंविचिन्तयन्" इति । "जग्राहभर-
तोरश्मीन्शत्रुघ्नश्छत्रमाददे" इतिच । अनिष्टावहस्यपा-
पशब्दवाच्यत्वात् । स्वशेषिभरतोद्देश्यत्वाकारंविनारा-
मभक्तेरनिष्टावहत्वात्तस्याअघत्वं "नसुकृतंनदुष्कृतंस-
र्वेपाप्मानोतोनिवर्तन्ते" इतिश्रुतौ सुकृतस्य मुमुक्षोर-
निष्टावहत्वेनपाप्मत्वव्यपदेशात् । शत्रुघ्नः शत्रून्लव-
णासुरादीन्हनिष्यत्ययमितिभाविप्रतिसन्धानेनशत्रुघ्न
इतिवसिष्ठेनकृतनामधेयः । नित्यशत्रुघ्नः नित्यशत्र-
वोज्ञानेन्द्रियाणि । शरीरेनित्यंसंनिधायविषयान्त-
रप्रावण्यरूपविपरीतकार्यकारित्वात् । तान्हन्ती-
तिनित्यशत्रुघ्नः । इन्द्रियनिग्रहवानित्यर्थः । पुंसां-
दृष्टिचित्तापहारिण्यपिनमग्नेन्द्रियः । रामविषयभ-
क्तिःस्वाधिकारविरुद्धेतितन्निवर्तनमस्यकार्यमेव । नी-
तइत्युक्तं नतुययाविति । तेनाचिद्वत्पारतन्त्र्यमुक्तं ।
प्रीतिपुरस्कृतः किंकरोमिज्येष्ठानुवर्तनंकनिष्ठेनकार्य-
मितिविधिपरतन्त्रोनगतः अपितुप्रीतिप्रेरितोऽगच्छदि-
त्युक्तं । तेनचितोव्यावृत्तिरुक्ता । प्रीतिरेवह्यचेतनापे-
क्षयाचेतनस्यविशेषः । भगवत्पारतन्त्र्यंतुचेतनाचेत-
नसाधारणमेव । यद्यत्यन्तसारग्राहीपुरुषःस्यात्तदा-
शत्रुघ्नवद्भागवतपरतन्त्रतयावर्तितव्यमितिव्यञ्जितं ।
व्यञ्जनावृत्त्याभिमतार्थप्रदर्शनंह्युत्तमकाव्यकृत्यं ॥ १ ॥
रामभक्तोभरतःकथंतंविहायमातुलकुलेन्यवसदित्यपे-
क्षायां रामाभिमानविषयभूतशत्रुघ्नसहवासादित्याह—

सइति । सः भरतः । तत्र मातुलगृहे । अश्वपतिना
मातुलेन युधाजिता । सत्कारसत्कृतः जात्यश्वप्रदाना-
दिना पूजितोपि । पुत्रस्नेहेन पुत्रविषयस्नेहतुल्यस्नेहेन ।
लालितः विशिष्टभोजनाच्छादनाभरणप्रदानादिभिरु-
पलालितोपिसन् । भ्रात्रा शत्रुघ्नेन । सह । न्यवसत् ।
भ्रातृस्नेहेनैवतत्रस्थितः । नतुमातुलोपलालनमात्रादि-
तिभावः । यद्वा सः शत्रुघ्नः । भ्रात्रासहलालितइत्यन्व-
यः । " सहयुक्तेप्रधाने" इतितृतीया । अश्वपतिः स्व-
स्त्रीयादपिशत्रुघ्नमतिशयेनलालितवानित्यर्थः । अथवा
भ्रात्रासहन्यवसत् रामेणसहन्यवसत् । सदारामचिन्त-
यातेनसहवर्तमानइवस्थितइत्यर्थः ॥ २ ॥ तत्र सर्वोप-
लालनभूयिष्ठेमातुलगृहे । निवसन्तावपि । कामतः का-
म्यमानसर्वाभिमतवस्तुभिः । तृतीयार्थेतसिः । तर्प्यमा-
णौच संतोष्यमाणावपि । वीरौ महोत्साहौ । तौ भ्रातरौ
भरतशत्रुघ्नौ । वृद्धंनृपं जीर्णमहीपतिंदशरथं । स्मरतां
अस्मरतां । अनित्यमागमशासनमित्यडभावः । दशरथो
वृद्धोभून्नराज्यभरणेसम्यक्क्षमते अपीदानींरामंयुवरा-
जंकारयेदिति अचिन्तयतामितिभावः ॥ ३ ॥ महा-
तेजाः सत्पुत्रलाभकृतनिरवधिकतेजस्कः । राजा दश-
रथः । महेन्द्रवरुणोपमौ तद्वन्निरपायमैत्रीसंपन्नौ ।
प्रोषितौ देशान्तरगतौ । निरवधिकप्रीतिविषयभूतौ
उभौ भरतशत्रुघ्नौ सुतौ सस्मार । सर्वसंपत्समृद्ध-
स्यापिमेपुत्रद्वयासन्निधानमेवन्यूनतेत्यस्मरदितिभावः ।
उभावितिस्मृतिविषयेतारतम्याभावोक्तिः ॥ ४ ॥
रामलक्ष्मणसन्निधानेकथमितरपुत्रस्मरणमित्यत्राह—
सर्वइति । तुशब्दउक्तशङ्काव्यावृत्त्यर्थः । चत्वारः च-
तुर्धावस्थिताः । पुरुषर्षभाः पुरुषोत्तमाः । सर्वे अविशे-
षेण । तस्य दशरथस्य । शरीराद्विनिर्वृत्ताः निष्पन्नाः ।
चत्वारोबाहवइव इष्टाः प्रियाएवासन् । अभूतोपमा ।
अयोगव्यवच्छेदार्थेएवकारः । लोकेकस्यचिच्चतुर्षुबाहु-

रहितः । **वि०** अनघः अहमपिदाशरथिःममभ्रात्रनुवर्तनंकिमित्येवंअघंनविद्यतेयस्यसः । **शि०** तदा पित्राज्ञाकाले ॥ १ ॥ **ति०** पुत्रस्नेहेन पुत्रादप्यधिकस्नेहेनेत्येके ॥ २ ॥ **ती०** तत्रापीतिअपिनास्थलसौख्यंद्योत्यते । वृद्धंस्मरतामित्यत्रशुश्रूषाकालोतीतइतिधर्मलोपभियापितरंस्मृतवन्तावितितात्पर्यं ॥ ३ ॥ विनिर्वृत्ताः विनिर्गताः । अनेनराज्ञोविष्णुरूपकध्वनिः ॥ ५ ॥

[पा०] १ च. ज. पालितः. २ क. च. महावीरौ. ३ ग. घ. ज. प्रेषितौ. ४ घ. पुरुषोत्तमाः.

तेषामपि महातेजा रामो रतिकरः पितुः ॥ स्वयंभूरिव भूतानां बभूव गुणवत्तरः ॥ ६ ॥
स हि देवैरुदीर्णस्य रावणस्य वधार्थिभिः ॥ अर्थितो मानुषे लोके जज्ञे विष्णुः सनातनः ॥ ७ ॥
कौसल्या शुशुभे तेन पुत्रेणामिततेजसा ॥ यथा वरेण देवानामदितिर्वज्रपाणिना ॥ ८ ॥
स हि रूपोपपन्नश्च वीर्यवाननसूयकः ॥ भूमावनुपमः सूनुर्गुणैर्दशरथोपमः ॥ ९ ॥
स तु नित्यं प्रशान्तात्मा मृदुपूर्वं च भाषते ॥ उच्यमानोऽपि परुषं नोत्तरं प्रतिपद्यते ॥ १० ॥

षुसत्सुयथातस्यैकोपिनाप्रियोभवति एवंतेषुपुत्रेष्वेकोपिनानिष्टोभूदित्यर्थः । उपमानेस्वशरीरविनिर्वृत्तत्वोक्त्या एतेषुराज्ञःस्वशरीरविनिर्वृत्तत्वाभिमानमात्रमित्युक्तं ॥ ५ ॥ एवंचतुर्णांप्रियत्वाविशेषेपि रामेगुणातिरेककृतप्रीतिविशेषोस्तीत्याह—तेषामिति । तेषामितिनिर्धारणेषष्ठी । भूतानांप्राणिनांमध्ये स्वयंभूः ब्रह्मेव । तेषांपुत्राणांमध्ये गुणवत्तरः अतिशयेनगुणवान् । महातेजाः तादृग्गुणप्रकाशकनिरवधिकतेजस्कः । रामः पितूरतिकरोबभूव । निरतिशयप्रीतिः रतिः ॥६॥ कथमितरापेक्षयागुणवत्तरत्वमित्यपेक्षायांविष्णोः प्रधानावतारत्वादित्याह—सहीति । हीति "अजायमानो बहुधाविजायते" इतिश्रुतिप्रसिद्धिंद्योतयति । देवैः नह्यनन्यप्रयोजनैरर्थितः किंतुप्रयोजनान्तरपरैः । न केवलं प्रयोजनान्तरपरैः अपितु "ईश्वरोहमहंभोगी" इत्येवंदुरभिमानिभिः । मदोपिदीव्यतिधातोरर्थएव । नरकासुरवधेस्वकार्यनिष्पत्त्यनन्तरंपारिजातनिमित्तंकृष्णेनैवयोद्धुमुपक्रान्तैरित्यर्थः । उदीर्णस्य उद्भटस्य । "उदीर्णउद्भटः" इत्याद्यमरः । नैसर्गिकगर्वेणसर्वजगद्विनाशयतइत्यर्थः । वधस्यार्थत्वे हेतुरयं । रावणस्य यैर्वरोदत्तस्तानेवनिलयान्निष्कासयतइत्यर्थः । वधार्थिभिः एकस्यसंहारेणराज्यमखिलंसुखेन वर्तिष्यतइतिप्रपन्नैः । अर्थितः प्रार्थितः । नोपासितः । मानुषेलोके यत्रदेवाअपिमनुष्यगन्धमसहमानाश्छर्दनपूर्वकंकुत्सयन्तोयोजनादुपरिस्थित्वाहविराददते तेपियस्यमनुष्यस्थानीयाः सोस्मिन्मानुषेलोकेजातः हन्तकिमिदंसौलभ्यमितिभावः । जज्ञे ननृसिंहादिवदाविर्भूतः । सजज्ञे रामोजज्ञे । लोकोहिदशमासान्गर्भेऽवस्थायजायते अयं तु "ततश्चद्वादशेमासे" इत्युक्तरीत्याततोप्यधिककालंगर्भेस्थित्वाजज्ञे । विष्णुःव्यापकंवस्तु । व्याप्यैकदेशस्यमत्पुत्रोयमित्यभिमान्यमभूत् । सनातनः नित्यवस्त्वेवमात्मानमन्यथाचकार ॥ ७ ॥ नकेवलंपितुरेवानन्दकरः मातुरपीत्याह—कौसल्येति । अमिततेजसा अपरिमितपराक्रमेण । तेन रामेण । पुत्रेण । कौसल्या देवानांवरेण वज्रपाणिना इन्द्रेण । अदितिर्यथा अदितिरिव । शुशुभे बभौ । तेन सन्तुष्टासीदित्यर्थः ॥ ८ ॥ गुणवत्तरइत्युक्तंप्रपञ्चयति—सहीत्यादीना । सः रामः । रूपोपपन्नः सौन्दर्ययुक्तः । चकारेण "रूपौदार्यगुणैः" इत्युक्तौदार्यादिकंसमुच्चीयते । वीर्यवान् मृगनाभिगन्धवत्स्वयमविकृतएव परेषांविकारकारी । अनसूयकः गुणेषुदोषाविष्करणमसूया अविद्यमानाऽसूयायस्यासावनसूयकः । भूमावनुपमःसूनुः भूमावेवतत्तुल्यःपुत्रः कौसल्यातिरिक्तायाः कस्याश्चिदपिनास्तीत्यर्थः । दिवित्वदितेर्वज्रपाणिरस्त्येवेतिभावः । गुणैराकारेङ्गितचेष्टाभिःदशरथोपमः । दीपादुत्पन्नप्रदीपवत् ॥ ९ ॥ अथदशरथादाधिक्यमाह—सइति । तुशब्देनदशरथाद्वैलक्षण्यमुच्यते । सः रामः । परुषं परुषवचनं । केनचिदुच्यमानोपि उत्तरं उत्तरवचनं । नप्रतिपद्यते नवदतीत्यर्थः । अपिशब्देन तद्वक्तृत्वप्रसक्तिरेवनास्तीतिगम्यते । उत्तराप्रतिपत्तौहेतुः—नित्यंप्रशान्तात्मेति । अक्रोधनस्वभावइत्यर्थः । नकेवलमुत्तराप्रतिपत्तिः किंतुतंपरुषवक्तारंप्रति मृदुपू-

मुनिभाव० भूतानां इन्द्रादीनां । स्वयंभूः ब्रह्मा । पितुःस्वपितुर्विष्णोः । ज्येष्ठपुत्रत्वाद्यथाप्रीतिकरः तथैवरतिकरः प्रियकरोबभूव । यद्वा रामःपितुःतेषांभ्रातॄणांचप्रीतिकरः स्वयंभूःपितुर्विष्णोश्चभूतानांचयथाप्रीतिकरस्तथैवेत्यर्थः । विष्णोर्ब्रह्मादिभूतजनकत्वं "यतोवाइमानिभूतानि—" इतिश्रुत्या "आत्मनःप्रथमंपुत्रंब्रह्माणमसृजद्विभुः । ततश्चराचरंविश्वंविष्णुर्विश्वजगन्मयः" इत्यानुशासनिकोक्तप्रक्रिययाच सिद्धमेव ॥ **ति०** वज्रपाणिनाप्रार्थितेनदेवानांवरेणवामनेनादितिरिवेत्यर्थइत्यन्ये । **शि०** वज्रपाणिना इन्द्रेण अदितिर्यथा अदितिरिव शुशुभे । इवुवत्सवितागच्छतीतिवदुपमानोपमेयभावः ॥ ८ ॥ **स०** दशः पक्षीविहंगमइतिहलायुधोक्तेःदशःपक्षीगरुडः सरथोयस्यसदशरथोनारायणःतस्यतुल्यः । "मत्स्यकूर्मवराहाद्यास्समाविष्णोरभेदतः ।

[पा०] १ ख. ग. यथाचदेवीदेवानां. ख. यथादेवेनदेवानां. ज. यथाचदिविदेवानां. २ ख. छ. सहिवीर्योपपन्नश्चरूपवान्. ३ घ. ङ. झ. ट. सचनित्यं. ख. सहिनित्यं. ४ घ. प्रभाषते.

कथंचिदुपकारेण[1] कृतेनैकेन तुष्यति ॥ न स्मरत्यपकाराणां शतमप्यात्मवत्तया ॥ ११ ॥
शीलवृद्धैर्ज्ञानवृद्धैर्वयोवृद्धैश्च[2] सज्जनैः ॥ कथयन्नास्त वै नित्यमस्त्रयोग्यान्तरेष्वपि ॥ १२ ॥
बुद्धिमान्मधुराभाषी पूर्वभाषी प्रियंवदः ॥ वीर्यवान्न[3] च वीर्येण महता स्वेन विस्मितः ॥ १३ ॥
न चानृतकथो विद्वान्वृद्धानां प्रतिपूजकः ॥ अनुरक्तः प्रजाभिश्च प्रजाश्चाप्यनुरज्यते[4] ॥ १४ ॥

वैसान्त्वपूर्वचभाषते ॥ १० ॥ अथास्यकृतज्ञत्वमाह—कथंचिदिति । कथंचित्कृतेन यथातथावापीत्युक्तरीत्याकृतेन । यद्वा यादृच्छिकप्रासङ्गिकतयाकृतेन । यद्वा प्रयोजनान्तरपरतयाकृतेन कथंचित्कृतेन अहृदयतयाकृतेन । कथंचित्कृतेन पत्रपुष्पाद्यन्यतमेनकृतेन यद्वा स्वस्मात्किंचित्फललाभायकृतेन । यद्वा "साङ्केत्यंपारिहास्यंवास्तोभंहेलनमेववा" इत्येवंकृतेन । उपकारेण अण्वपिमहत्त्वेनाभिमन्यमानस्यभगवतोभिप्रायेणोपकारेणेत्युक्तं । कृतेन कर्तुमीप्सितेन। "आशंसायांभूतवच्च" इतिक्तः । एकेन सकृत्कृतेन। तुष्यति सदाप्रीतिंप्राप्नोति । तोषफलस्यकदाचिदपिनक्षयइतिभावः । एवमुपकारेणतुष्यन्नपकारेणापिकिंकुप्यति नेत्याह—नस्मरतीति । अपकाराणां सम्यक्कृतापराधानां । शतमपि असङ्ख्येयमपि । "शतंसहस्रमयुतंसर्वमानन्त्यवाचकं" इत्युक्तेः । नस्मरति नचिन्तयति । कःपुनःकोपस्यावकाशइतिभावः । उभयत्रहेतुमाह—आत्मवत्तयेति । वशीकृतमनस्कतयेत्यर्थः । यद्वा आत्मवत्तया ज्ञानवत्तया । "उदाराःसर्वएवैते । नकश्चिन्नापराध्यति" इत्येवमध्यवसायवत्तयेत्यर्थः ॥ ११ ॥ अथास्य गुणवर्धकंसत्सङ्गमाह—शीलवृद्धैरिति । शीलं सदाचारः । सज्जनैरितित्रिष्वप्यनुषज्यते। शीलवृद्धैः सदाचारसंपन्नैःसज्जनैः कथयन्नास्त । तैःसहसूक्ष्मतराचारविशेषान्प्रतिपादयन्नास्तेत्यर्थः । ज्ञानवृद्धैः परिपक्मोक्षविषयिभिः "मोक्षेधीर्ज्ञानं" इत्यमरः । तादृशैः सज्जनैः। कथयन्नास्त। तैर्वेदान्तरहस्यमुद्घाटयन्नास्तेत्यर्थः । वयोवृद्धैःसज्जनैःकथयन्नास्त क्रमागतसंप्रदायविशेषान्कथयन्नास्तेत्यर्थः । सज्जनैरितिसामान्योक्त्याप्रामकुलादितारतम्यंनतेनादृतमित्युच्यते । तृतीययातेषामप्रधानत्वावगमात्स्वयमेवतेषामर्थविशेषंदर्शयतीतिसूचितं । नित्यमित्यनेनननेदंकादाचित्कमित्युच्यते । विशेषणत्रयान्तचकारेण ज्ञानशीलवयोवृद्धैः शीलज्ञानवृद्धैः ज्ञानवयोवृद्धैः शीलवयोवृद्धैश्चेतिसमुच्चीयते । नेदंनित्याग्निहोत्रवत्कचित्समयइत्याह—अस्त्रेति । अस्त्राणां योग्यः अभ्यासः "योग्योगुणनिकाभ्यासः"इतिवैजयन्ती । तस्यान्तरेषु अवकाशेष्वपि। अपिशब्देनसमयान्तरेतत्कथनं किंपुनर्न्यायसिद्धमित्युक्तं। सत्संगतिंविनाक्षणमपिनतिष्ठतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ परायत्तसकलव्यापारत्वमाह—बुद्धिमानिति । बुद्धिमान् प्रशस्तबुद्धिः । कथंसर्वेजनाः सुखंवसेयुरित्येवंसर्वदालोकसंरक्षणचिन्तापरइत्यर्थः। मधुराभाषी मधुरभाषणशीलः । यद्यद्वक्तितन्मधुरमेववदतीत्यर्थः। पूर्वभाषी अतिनीचंप्रत्यपिस्वयमेवपूर्वभाषमाणइत्यर्थः । प्रियंवदःप्रियवाग्वचनशीलः "प्रियवशेवदःखच्" इतिताच्छील्ये खच् । "खित्यनव्ययस्य" इतिह्रस्वः "अरुर्द्विषदजन्तस्यमुम्" इतिमुमागमः। शत्रुविषयेपिप्रियवचनशीलः। वीर्यवान् आश्रितविरोधिनिरसनक्षमः । पूर्ववीर्यवानित्यविकृतत्वमुक्तमितिनपुनरुक्तिः । महतास्वेनवीर्येणनविस्मितः आश्रितसकलविरोधिनिरसनेकृतेपि "नातिस्वस्थमनाययौ" इत्युक्तरीत्याकिंकृतं मयेत्यपर्याप्तएवस्थितः । "गर्वः स्याद्विस्मयोमदः" इत्यमरः । वर्ततइतिशेषः ॥१३॥ सइतिशेषः । सः रामः । अनृतकथोनभवति। कथा प्रबन्धकल्पना । अनृता असत्या कथा यस्य सतथा । कल्पितेतिवृत्तकासत्काव्यालापवर्जितइत्यर्थः । वेत्तीतिविद्वान् । "विदेःशतुर्वसुः" अनृतकथाभावश्चनतदज्ञानात् । किंतु तद्वर्ज्यत्वज्ञानादित्यर्थः । वृद्धानां पूर्वोक्तत्रिविधवृद्धानां प्रतिपूजकः प्रत्युद्गम्यपूजकः । ब्राह्मणप्रतिपूजकइतिपाठे बालवृद्धसाधारण्येनब्राह्मणमात्रपूजापरः । "दशवर्षश्चब्राह्मणः शतवर्षश्चक्षत्रियः पितापुत्रौस्मृतौविद्धि" इत्यापस्तंबः । प्रजाभिः पण्डितपामराविशेषेणसर्वाभिः प्रजाभिः । अनुरक्तः अनुरागविषयीकृतः । तत्रहेतुमाह प्रजाश्चाप्यनुरज्जते अनुरञ्जयतीत्यर्थः । अन्तर्भा-

ब्रह्माद्यास्त्वसमाःप्रोक्ताःप्रकृतिश्चसमाऽसमा" इतिवाराहे ॥ ९ ॥ ति० अनुरक्तः अनुरंजितः । अन्तर्भावितण्यर्थः । अनुरज्यते

[पा०] १ ङ. झ. कदाचिदुपकारेण. २ ज. शीलवृद्धैस्तपोवृद्धैर्ज्ञानवृद्धैश्च. क. ज्ञानवृद्धैर्वयोवृद्धैःशीलवृद्धैश्च. ख. ग. च. ञ. शीलवृद्धैर्वयोवृद्धैर्ज्ञानवृद्धैश्च. ३ ग. नतुवीर्येण. ४ घ. ङ. झ. ट. प्यनुरज्यते.

सानुक्रोशो जितक्रोधो ब्राह्मणप्रतिपूजकः ॥ दीनानुकंपी धर्मज्ञो नित्यं प्रग्रहवाञ्शुचिः ॥ १५ ॥
[1]कुलोचितमतिः क्षात्रं धर्मं [2]स्वं बहुमन्यते ॥ मन्यते [3]परया कीर्त्या महत्स्वर्गफलं ततः ॥ १६ ॥
[4]नाश्रेयसि रतो विद्वान्न विरुद्धकथारुचिः ॥ [5]उत्तरोत्तरयुक्तौ च वक्ता वाचस्पतिर्यथा ॥ १७ ॥
अरोगस्तरुणो वाग्मी वपुष्मान्देशकालवित् ॥ लोके पुरुषसारज्ञः साधुरेको विनिर्मितः ॥ १८ ॥
स तु श्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तः प्रजानां पार्थिवात्मजः ॥ बहिश्चर इव प्राणो बभूव [6]गुणतः प्रियः ॥ १९ ॥
[7]सम्यग्विद्याव्रतस्नातो यथावत्साङ्गवेदवित् ॥ [8]ईष्वस्त्रे च पितुः श्रेष्ठो बभूव भरताग्रजः ॥ २० ॥

वितण्यन्तोयं । स्वयंपूर्वंप्रजारञ्जयित्वा ततस्ताभिरनुरक्तोभवतीत्यर्थः । चापयःसर्वत्रोक्तगुणसमुच्चयार्थाः ॥ १४ ॥ सानुक्रोशः सदयः । "कृपादयानुकम्पास्यादनुक्रोशः" इत्यमरः । दयाहिनामा परदुःखासहिष्णुत्वं । जितक्रोधः वशीकृतकोपः । नत्ववशेनक्रोधउत्पद्यतइत्यर्थः । ब्रह्म वेदः तद्विदन्तीतिब्राह्मणाः "तदधीतेतद्वेद" इत्यण् । प्रत्युद्गम्यपूजकः प्रतिपूजकः । ब्राह्मणानांप्रतिपूजकइति याजकादित्वात्षष्ठीसमासः । दीनानुकम्पी दीनेषुविशेषतोनुकम्पावान् । विशेषोनाम यत्रदीनोदृष्टः तत्रैवस्थित्वा दानमानादिकरणं । धर्मज्ञसामान्यविशेषधर्मज्ञः । प्रग्रहवान्नियमवान् । "अभयंसर्वभूतेभ्योददाम्येतद्व्रतंमम" इतिवक्ष्यति । शुचिः परस्वानाकाङ्क्षी । "योर्थेशुचिःसहिशुचिर्नमृद्वारिशुचिःशुचिः" इतिमनुस्मरणात् ॥ १५ ॥ कुलोचितमतिः इक्ष्वाकुवंशोचितदयादाक्षिण्यशरणागतसंरक्षणादिधर्मैकप्रवणबुद्धिः । स्वं क्षात्रंधर्मं । दुष्टनिग्रहपूर्वकंप्रजापरिपालनरूपं । बहुमन्यते गौरवेणजानाति । "श्रेयान्स्वधर्मः" इतिश्रवणात्परत्वापादकधर्मेभ्योपि जनित्वार्जितंक्षत्रधर्मंगौरवेणपश्यतीत्यर्थः । बहुमानेहेतुमाह—मन्यतइति । ततः क्षत्रधर्मात् । परयाकीर्त्या महत्स्वर्गफलंभवतीति मन्यते जानाति । स्ववर्णस्वाश्रमोचितधर्मःकीर्तिद्वारास्वर्गसाधनमितिज्ञात्वाक्षत्रधर्मं विशिष्यानुतिष्ठतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ अश्रेयसि निष्फलेकर्मणि । नरतः नसक्तः । कादाचित्कलीलाकर्मनदुष्यतीतिभावः । द्यूतादिषुनसक्तइत्यर्थः । तत्रहेतुः विद्वानिति । नविरुद्धकथारुचिः धर्मविरुद्धग्राम्यालापादिपुरुचिरहितः । उत्तरोत्तरयुक्तौ लौकिकवैदिकविषयोत्तरोत्तरयुक्तिकक्ष्यायां । वाचस्पतिर्यथा बृहस्पतिरिव । वक्ता अप्रतिहतवाग्व्यवहारः ॥ १७ ॥ "युवास्यात्साधुयुवाध्यायकः आशिष्ठोद्दढिष्ठोबलिष्ठः" इत्यादिश्रुत्यर्थोनेनप्रतिपाद्यते । अरोगः आधिव्याधिरहितः । अनेनआशिष्ठइत्युक्तमशनसामर्थ्यमाशीर्वादविषयत्वं चोक्तं । तरुणः युवा । वाग्मी प्रशस्तवाक् । अनेनयुवाध्यायकइत्युक्तमुक्तं । वपुष्मान् प्रशस्तशरीरः । अनेनबलिष्ठइत्युक्तंकायबलमुक्तं । देशकालवित् अध्ययनेदेशकालज्ञः । अनेनसाधुशब्दार्थोविवृतः । पुरुषसारज्ञः सकृद्दर्शनमात्रेणपुरुषहृदयसर्वस्वज्ञः । "सारोबलेस्थिरांशेच" इत्यमरः । लोके एकः अद्वितीयः साधुरितिविनिर्मितः निश्चितः । "अपकारिषु यःसाधुःससाधुरितिकीर्तितः" इत्युक्तसाधुविशेषत्वज्ञापनं ॥ १८ ॥ श्रेष्ठैः उत्कृष्टैरन्यैश्च । गुणैर्युक्तः पार्थिवात्मजः बहिश्चरःप्राणइव प्रजानां गुणतः गुणैः । प्रियोबभूव ॥ १९ ॥ केचिद्विद्यामात्रेणस्नाताः केचिद्व्रतमात्रेणस्नाताः रामस्तुविद्याव्रताभ्यांस्नातः "अधीत्यस्नायात्" इतिस्मृत्युक्तरीत्यासम्यग्वेदानधीत्यव्रतानिचकृत्वा कृतसमावर्तनइत्यर्थः । यथावत् तत्वतः । साङ्गवेदवित् साङ्गवेदार्थज्ञः । अनयापृथगुक्त्याअध्ययनमक्षरराशिग्रहणफलमित्यवगम्यते । इषवः अमन्त्रकाःशराः । अस्त्राणिसमन्त्रकाः । सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः । इष्वस्त्रविषये । पितुः दशरथात् । श्रेष्ठः दशरथादवराः खल्वितरेधन्विनइतिभावः । भरताग्रजः । अस्मिन्नर्थेभरतेननिरूपणीयोरामः "महेष्वासेमहाप्राज्ञेभरते

अनुरञ्जयति । तेनपरस्परानुरागः ॥ १४ ॥ **ति०** प्रग्रहः दुष्टनिग्रहः इन्द्रियनिग्रहश्च । **शि०** सानुकः अनुकेण स्वीयपालनविषयकनिरन्तरयत्नेन सहितः । अशः स्वतनुप्रकाशद्वारासर्वत्रपूर्णः ॥ १५ ॥ अश्रेयसि अश्रेयस्करे निषिद्धकर्मणीत्यर्थः ॥ १७ ॥ **शि०** पुरुषसारात्महात्मनः जानातीतिपुरुषसारज्ञः ॥ १९ ॥ **ती०** प्राणत्वेननिरूपणात् प्रजानांरामभद्रादधिकमभिमतवस्तु-

[पा०] १ घ. कुलोचितमिदंक्षात्रंधर्मंस्वमितिमन्यते. २ ङ. च झ. ञ. ट. स्वधर्मंबहुमन्यते. ३ ट. परयाप्रीत्या. ४ ख. ग. ङ. छ. ज. झ. ट. नाश्रेयसिरतोयश्च. च. नाश्रेयसपरोनित्यं. क. नाश्रेयसिपरोनित्यं. घ. ज. नाश्रेयसिरतोनित्यं. ५ ङ. च. झ. उत्तरोत्तरयुक्तीनां. ६ ग. ज. गुणवत्तरः. ७ ङ. छ. झ. ञ. ट. सर्वविद्याव्रतस्नातो. ८ क. इष्वस्त्रेष्वपितुश्रेष्ठो.

कल्याणाभिजनः साधुरदीनः सत्यवागृजुः ॥ वृद्धैरभिविनीतश्च द्विजैर्धर्मार्थदर्शिभिः ॥ २१ ॥
धर्मकामार्थतत्वज्ञः स्मृतिमान्प्रतिभानवान् ॥ लौकिके समयाचारे कृतकल्पो विशारदः ॥ २२ ॥
निभृतः संवृताकारो गुप्तमन्त्रः सहायवान् ॥ अमोघक्रोधहर्षश्च त्यागसंयमकालवित् ॥ २३ ॥
दृढभक्तिः स्थिरप्रज्ञो नासद्ग्राही न दुर्वचाः ॥ निस्तन्द्रिरप्रमत्तश्च स्वदोषपरदोषवित् ॥ २४ ॥
शास्त्रज्ञश्च कृतज्ञश्च पुरुषान्तरकोविदः ॥ यः प्रग्रहानुग्रहयोर्यथान्यायं विचक्षणः ॥ २५ ॥
सत्संग्रहप्रग्रहणे[1] स्थानविन्निग्रहस्य च ॥ आयकर्मण्युपायज्ञः संदृष्टव्ययकर्मवित्[2] ॥ २६ ॥
श्रैष्ठ्यं शास्त्रसमूहेषु प्राप्तो व्यामिश्रकेषु च ॥ अर्थधर्मौ च संगृह्य सुखतन्त्रो न चालसः ॥ २७ ॥

स्वयमागते" इतिरामस्यवचनात् ॥ २० ॥ अभिजनः मातृपितृवंशः । कल्याणः शोभनः अभिजनो येन सतथा । तत्रहेतुः—साधुरिति । निर्दोषइत्यर्थः । अदीनः क्षोभहेतुषुसत्स्वप्यक्षोभ्यान्तःकरणः । सत्यवाक् अतिकृच्छ्रेपिसत्यवचननिरतः । ऋजुः स्वाराध्यः । अभिविनीतः सुशिक्षितः ॥ २१ ॥ धर्मकामार्थतत्वज्ञः "नपूर्वाह्णमध्याह्नापराह्णानफलान्कुर्या" दिति स्मृत्युक्तरीत्या पूर्वाह्णादिषुकालेषुकर्तव्यधर्मार्थकामज्ञइत्यर्थः । स्मृतिमान् ज्ञातार्थविषयेविस्मरणरहितः । प्रतिभानवान् "प्रज्ञां नवनवोन्मेषशालिनीं प्रतिभां विदुः" इतिप्रोक्तलक्षणप्रतिभानयुक्तः । लौकिके लोकैकप्रमाणके । समयाचारे साङ्केतिकाचारे । " संकेतस्तुसमयः" इत्यमरः । कृतकल्पः कृतसंस्थापनः । विशारदः तदाचरणसमर्थः ॥ २२ ॥ निभृतः विनीतः । "वश्यःप्रणेयोनिभृतविनीतप्रश्रिताःसमाः" इत्यमरः। संवृताकारः हृदिस्थितकर्तव्यार्थव्यञ्जकेङ्गिताकारगोपनचतुरः । संवृतत्वं गूढत्वं । गुप्तमन्त्रः फलपर्यन्तमन्यैरविदितमन्त्रइत्यर्थः । सहायवान् प्रशस्तमन्त्रयुक्तः । अमोघक्रोधहर्षः फलपर्यवसायिकोपसन्तोषः । त्यागसंयमकालवित् । वस्तुत्यागतत्संग्रहणकालवित् ॥२३॥ दृढभक्तिः देवगुर्वादिषुनिश्चलभक्तिः । स्थिरप्रज्ञः भक्तिजन्याप्रकंप्यतत्वज्ञानः । अतएवनासद्ग्राही नासदर्थग्राही । असज्जनसंग्रहणरहितोवा । नदुर्वचाः नपरुषभाषी । निस्तन्द्रिः आलस्यरहितः । सर्वदाशास्त्रपरिशीलनपरइत्यर्थः । अतएवाप्रमत्तः शास्त्रार्थेष्वनवधानरहितः । स्वदोषपरदोषवित् । लोकेकश्चित्पश्यतिपरदोषं आत्मदोषंनपश्यति । अयंतुनतथा । परदोषवत्स्वदोषंचपश्यत्येव । वक्ष्यतिभरतंप्रति । " शिरसायाचतस्तस्यवचनंनकृतंमया " इति ॥२४॥ शास्त्रज्ञः साङ्गवेदातिरिक्तविद्यास्थानज्ञः । कृतं कृतान्तं सिद्धान्तं जानातीतिकृतज्ञः । अतः "कथंचिदुपकारेण कृतेनैकेनतुष्यति " इत्यनेननपुनरुक्तिः । पुरुषाणामन्तरं तारतम्यं तत्रकोविदःपण्डितः । पुरुषदर्शनमात्रेणायंसाधुरयमसाधुरिति तत्तत्स्वरूपविशेषज्ञइत्यर्थः । यः प्रसिद्धः । प्रग्रहः मित्रादिस्वीकारः । अनुग्रहः स्वीकृतपरिपालनं । तयोः यथान्यायं यथाशास्त्रं । विचक्षणः समर्थः । शास्त्रमर्यादामनतिक्रम्यमित्रस्वीकारादिकृदित्यर्थः । "सुप्सुपा" इतिसमासः ॥ २५ ॥ सतां संग्रहे स्वीकारे । प्रग्रहणे परिपालनेच । विचक्षणइतिशेषः । निग्रहस्य असन्निग्रहस्यच । स्थानवित् अवकाशवित् । " अवकाशेस्थितौस्थानं" इत्यमरः । आयकर्मणि न्यायप्राप्तधनार्जनकर्मणि । उपायज्ञः । पुष्पेभ्योमधुमधुकरइव अपीडनेनप्रजाभ्योधनमादातुं चतुरइत्यर्थः । संदृष्टव्ययकर्मवित् "कश्चिदायस्यचार्धेनचतुर्भागेनवापुनः । पादभागैस्त्रिभिर्वापिव्ययःसंचोद्यतेबुधैः" इत्यादिशास्त्रावगतव्ययकर्मज्ञः ॥२६॥ शास्त्रसमूहेषु वेदवेदाङ्गेषु । श्रैष्ठ्यंमहातात्पर्यज्ञत्वं । प्राप्तः । व्यामिश्रकेषु संस्कृतप्राकृतभाषात्मककाव्यनाटकालंकारादिषुच । श्रैष्ठ्यंप्राप्तइत्यनुषङ्गः । अर्थधर्मौसंगृह्य सुखतन्त्रः सुखपरतन्त्रः । अर्थधर्मसंग्रहणपूर्वकमेवसुखसेवी नतुकेवलकामपरतन्त्रइत्यर्थः । नचालसः । नास्तीतिद्योत्यते ।

ति० एवंश्रेष्ठगुणैर्युक्तत्वोपदेशेपिदार्ढ्यायसत्यत्वप्रत्यापनायचपुनरुपदिशति—**सत्त्विति** ॥२०॥ **ती०** कल्याणाभिजनः कल्याणानांजन्मभूमिः । **शि०** कल्याणाभिजनः कल्याणानिआश्रितानांमङ्गलानिअभिजनयत्युत्पादयतिसः ॥ २१ ॥ **ति०** गुप्तैर्मित्रैस्सहायवानितिपाठःप्रचुरः ॥ २३ ॥ **मुनिभाव०** प्रग्रहानुग्रहयोः प्रग्रहः शरणागतस्यप्रथमस्वीकारः । अनुग्रहोनामस्वीकृतस्यपरिपालनं । यद्वा प्रग्रहः करादीनांप्रग्रहणं । अनुग्रहः तस्मिन्सावशेषग्रहणम् ॥ २५ ॥ **ती०** सत्संग्रहस्सदाचारः

[पा०] १ ङ. झ, ट. सत्संग्रहानुग्रहणे. २ क. ख, घ. सदृष्टव्यय.

वैहारिकाणां शिल्पानां विज्ञातार्थविभागवित् ॥ आरोहे विनये चैव युक्तो वारणवाजिनाम् ॥२८॥
धनुर्वेदविदांश्रेष्ठो लोकेऽतिरथसंमतः ॥ अभियाता प्रहर्ता च सेनानयविशारदः ॥
अप्रधृष्यश्च संग्रामे क्रुद्धैरपि सुरासुरैः ॥ २९ ॥
अनसूयो जितक्रोधो न दृप्तो न च मत्सरी ॥ न चावमन्ता भूतानां न च कालवशानुगः ॥ ३० ॥
एवं श्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तः प्रजानां पार्थिवात्मजः ॥ संमतस्त्रिषु लोकेषु वसुधायाः क्षमागुणैः ॥
बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यो वीर्येणापि शचीपतेः ॥ ३१ ॥
तथा सर्वप्रजाकान्तैः प्रीतिसंजननैः पितुः ॥ गुणैर्विरुरुचे रामो दीप्तः सूर्य इवांशुभिः ॥ ३२ ॥
तमेवं व्रतसंपन्नमप्रधृष्यपराक्रमम् ॥ लोकपालोपमं नाथमकामयत मेदिनी ॥ ३३ ॥

अर्थधर्मसंग्रहेनिरालस्यः ॥ २७ ॥ वैहारिकाणां विहारप्रयोजनानां । "तदस्यप्रयोजनं" इतिठक् । शिल्पानां गीतवादित्राणां चित्रकर्मादीनांच । विज्ञाता विशेषज्ञः । अर्थविभागवित् "धर्माययशसेऽर्थाय आत्मनेस्वजनायच ॥ पञ्चधाविभजन्वित्तमिहामुत्रच-शोभते" इत्युक्तविभागवित् । वारणवाजिनां गजानामश्वानांच । आरोहे आरोहणे । विनये आरुह्यशिक्षणेच । युक्तः समर्थः ॥ २८ ॥ धनुरित्यर्धाधिकः । धनुरादिस्वरूपप्रतिपादकोवेदोधनुर्वेदः । उपवेदत्वाद्धनुर्वेदस्यवेदत्वं । तद्विदांमध्येश्रेष्ठः । सममर्धनुर्वेदविदित्यर्थः । लोके सर्वत्र । अतिरथानां अप्रतिहतरथगतीनां । संमतः पूजितः । "मतिबुद्धि" इत्यादिनाक्तः । "क्तेनचपूजायां" इतिसमासप्रतिषेधाभाव आर्षः । अभियाता शत्रुसमागमानन्तरंनप्रहर्तुमिच्छति किंतुस्वयमेवयत्रशत्रवस्तत्रगच्छति । तत्रापिनदुर्गप्रदेशावलंबनेनयाति किंत्वभियाता अभिमुखंयाता । प्रहर्ताचअभिगम्यनयोधैर्योधयति किंतुस्वयमेव नासीरेस्थित्वा प्रथमंप्रहरति । सेनानयविशारदः स्वयंप्रहरन्नपिनस्वसेनांछेदयति किंतुपरदुरवगाहचक्रव्यूहादिविभागेनसेनाप्रापणसमर्थः । अप्रधृष्यश्च प्रधर्षयितुमशक्यः सर्वथाविजयीत्यर्थः । संग्रामे । प्रणत्यातुजेतुंशक्यइत्यर्थः । नकेवलंमनुष्यैः सुरासुरैः परस्परविरोधंविहायमिलितैरपि । नचोपशान्तैः । क्रुद्धैः क्रोधपरवशैः ॥ २९ ॥ एवंकल्याणगुणपरिपूर्णत्वमुक्तं । अथहेयप्रत्यनीकत्वमाह—अनसूयइति । अनसूयः असूयारहितः । जितक्रोधः क्रोधपारवश्यरहितः । नदृप्तः नगर्विष्ठः । नचमत्सरी परसंपद्विषयेद्वेषरहितः । "मत्सरोन्यशुभद्वेषे"इत्यमरः । नच कालवशानुगः सत्वरजस्तमःप्रधानकालानुगुणसत्वरजस्तमोगुणोनभवति । केवलसत्वमूर्तिरित्यर्थः ॥३०॥ उक्तगुणोपसंहारपूर्वकंगुणान्तराण्याह—एवमिति।एवं उक्तप्रकारेण । पार्थिवात्मजः रामः । प्रजानांमध्ये श्रेष्ठैर्लोकोत्तरैर्गुणैर्युक्तः । त्रिषुलोकेषु संमतः पूजितः। क्षमागुणैः क्षमारूपगुणैः । बहुवचनंप्रकारभेदाभिप्रायेण । वसुधायाः भूमेः तुल्यइतिवक्ष्यमाणमनुषज्यते ॥३१॥ उपसंहरति—तथेति । तथा पूर्वोक्तरीत्या । सर्वप्रजाकान्तैः स्त्रीबालयुववृद्धानांप्रियैः प्रीतिसंजननैः । दृष्टान्तार्थमिदं । पितुरिवसर्वेषांप्रियैरित्यर्थः । एवंभूतैर्गुणैः रामः स्वतःसुन्दरः । स्वतोदीप्तः सूर्योंऽशुभिरिव । विरुरुचे बभौ ॥३२॥ एवंरामगुणान्प्रदर्श्य तत्कृतंभूम्युपलक्षितसकललोकप्रावण्यंदर्शयति—तमेवमिति । एवं गुणसंपन्नत्ववत् । व्रतसंपन्नं

तस्यप्रग्रहणेअनुष्ठानइत्यर्थः । **शि०** सतां महात्मनां संग्रहः स्वीकारः अनुग्रहणं तत्सेवनं तयोस्समाहारः ॥ २६ ॥ **ति०** सिद्धानामितिपाठेसिद्धाःदेवभेदाइतिकतककृत् । **शि०** अजितकः अजितः पराभवितुमशक्यः कः कृतिर्यस्यसः । तत्रहेतुः अधः नधो धाता यस्यसः स्वसत्ताश्रितइत्यर्थः ॥ ३० ॥ **ती०** क्षमागुणैः क्षान्तिप्रधानैर्गुणैरितिमध्यमपदलोपिसमासः । **शि०** बृहस्पतेःशचीपतेश्चबुध्या अतुल्यः तोलयितुमशक्यः । कर्मणियत् । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । नञर्थलाभस्तुवीर्यशब्दात्पूर्वमकारं छित्वा ॥ ३१ ॥ **तनि०** एवंवृत्तसंपन्नं सदाचारसंपन्नं । लोकपालउपेन्द्रः । तस्यस्थितिकर्तृत्वेनावतारात्सउपमायस्यतं । नाथलेनाकामयत । मेदिनीशब्देनमेदिनीस्थायिनोजनालक्ष्यन्ते "मञ्चाःक्रोशन्ति" इतिवदितिकेचित् । मेदिनी तदधिष्ठानदेवता अका-

[पा०] १ घ. विज्ञाताक्षविभागवित्. २ ख. रथसत्तमः. ३ ङ. झ. ट. नावज्ञेयश्चभूतानां. ४ क. घ. श्रेष्ठगुणैः. ५ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. वीर्येचापि. ६ क. दीप्तैस्सूर्य. ७ क—ट. तमेवंवृत्तसंपन्नं. ८ क. ञ. अप्रमेयपराक्रमम्. ९ च. छ. ञ. लोकनाथोपमं. घ. लोकपालोपमंरामं.

एतैस्तु बहुभिर्युक्तं गुणैरनुपमैः सुतम् ॥ दृष्ट्वा दशरथो राजा चक्रे चिन्तां परंतपः ॥ ३४ ॥
अथ राज्ञो बभूवैवं वृद्धस्य चिरजीविनः ॥ प्रीतिरेषा कथं रामो राजा स्यान्मयि जीवति ॥ ३५ ॥
एषा ह्यस्य परा प्रीतिर्हृदि सं[1]परिवर्तते ॥ कदा नाम सुतं द्रक्ष्याम्यभिषिक्तमहं प्रियम् ॥ ३६ ॥
वृद्धिकामो हि लोकस्य सर्व[2]भूतानुकंपनः ॥ मत्तः प्रियतरो लोके पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ ३७ ॥
यमशक्रसमो वीर्ये बृहस्पतिसमो मतौ ॥ महीधरसमो धृत्यां मत्तश्च गुणवत्तरः ॥ ३८ ॥
महीमहमिमां कृत्स्नामधितिष्ठन्तमात्मजम् ॥ अनेन वयसा दृष्ट्वा यथा स्वर्गमवाप्नुयाम् ॥ ३९ ॥
[3]इत्येतैर्विविधैस्तैस्तैरन्यपार्थिवदुर्लभैः ॥ शिष्टैरपरिमेयैश्च [4]लोके लोकोत्तरैर्गुणैः ॥ ४० ॥
[5]तं समीक्ष्य महाराजो युक्तं समुदितैः [6]शुभैः ॥ निश्चित्य सचिवैः सार्धं [7]युवराजममन्यत ॥ ४१ ॥
दिव्यन्तरिक्षे भूमौ च घोरमुत्पातजं भयम् ॥ [8]संचचक्षे च मेधावी शरीरे चात्मनो जराम् ॥ ४२ ॥

आश्रितसंरक्षणरूपव्रतसंपन्नं । अप्रधृष्यपराक्रमं अकुण्ठपराक्रमं । सर्वेलोकपालाउपमायस्यतं रामं । मेदिनीनाथं अकामयत भूमेर्नाथत्वोचितोऽभूदित्यर्थः । अथवा एवं बालकाण्डोक्तरीत्या व्रतसंपन्नं । "रामस्तुसीतयासार्धं" इत्युक्तरीत्याक्रीडारससंपन्नं । अप्रधृष्यपराक्रमं विरोधिवर्गनिवर्त्यसात्म्यभोगप्रदं । लोकान्पालयतीतिलोकपालः । समस्तोपभोगसाधनसंपन्नइत्यर्थः । उप समीपे मा लक्ष्मीः सीतारूपा यस्यसः उपमः लोकपालश्चासावुपमश्चेति समासः । तं लक्ष्म्याभोगाननुभवन्तंरामं । मेदिन्यपिनाथमकामयत । स्वयंवरेणकण्ठेमालिकांदातुमैच्छदित्यर्थः ॥ ३३ ॥ नकेवलंलोकस्तंनाथमकामयत राजापीत्याह—एतैरिति । एतैः पूर्वोक्तैः । बहुभिः असङ्ख्येयैः । अनुपमैः लोकेकुत्राप्येतादृशगुणादर्शनादसदृशैः । गुणैर्युक्तंसुतंदृष्ट्वा राजा राज्यभरणश्रान्तः । परंतपः शत्रुसंहारव्यग्रः दशरथः । चिन्तां मनोरथं चक्रे ॥ ३४ ॥ तामेवचिन्तांस्पष्टयति—अथेत्यादिनास्वर्गमवाप्नुयामित्यन्तेन । अथ रामगुणदर्शनानन्तरं । चिरजीविनः वृद्धस्य । वयोवृद्धस्येतिज्ञानवृद्धव्यावृत्तिः । वृद्धत्वात्प्रीतिरित्युच्यते । एवं एवंप्रकारेणेत्यर्थः । मयिजीवतिरामः कथंराजास्यादित्येषाप्रीतिर्बभूव । अत्रकथमित्युक्तिः कैकेयीवरदानकृतविघ्नशङ्काप्रतिसंधानेन ॥ ३५ ॥ प्रीतेरौत्कट्यमाह—एषेति । अत्रान्तेइतिकरणंद्रष्टव्यं । द्रक्ष्यामि इत्येषा । परा निरतिशया । प्रीतिः । अस्य दशरथस्य । हृदिसंपरिवर्तते सम्यक् अविच्छिन्नंअनुवर्तते ॥ ३६ ॥ अथरामस्यराजत्वयोग्यतानुसन्धानं दशरथस्यदर्शयतिश्लोकत्रयेण—वृद्धिकामइत्यनेनापूर्वैश्वर्यप्रदत्वमुक्तं । सर्वभूतान्यनुकंपयतीतिसर्वभूतानुकंपनः । कर्तरिल्युट् । अनेनभ्रष्टैश्वर्यसाधकत्वमुक्तं । ममात्मजइतिशेषः । दानेसंतापहारित्वेचदृष्टान्तमाह—वृष्टिमान्पर्जन्यइवेति । लोकेविषये । मत्तःप्रियतरः अतिशयेनप्रीतिमान् । प्रीणातीतिप्रियः पचाद्यच् ॥ ३७ ॥ पूर्वंप्रियतरत्वमुक्तं अत्रतद्धेतुगुणवत्तरत्वमुच्यते—यमशक्रसमइति । प्रत्येकंसाम्यानर्हत्वाद्यमशक्रेत्युक्तं ॥ ३८ ॥ यथास्वर्गं स्वसदृशं स्वसुकृतानुरूपंस्वर्गमित्यर्थः । यद्वा यथास्वर्गं यथाभूतस्वर्गं । "यस्त्वयासहसस्वर्गः" इत्युक्तरामसौन्दर्यानुभवस्वर्गमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ श्लोकद्वयमेकान्वयं । इति पूर्वोक्तरीत्या । विविधैस्तैस्तैः तत्तत्कार्यभेदेनप्रसिद्धैः । अन्यपार्थिवदुर्लभैः सामान्यराजदुर्लभैः । शिष्टैः उक्तव्यतिरिक्तसौशील्यादिभिः । अपरिमेयैः असङ्ख्येयैः । कतिपयगुणाःप्रदर्शिताः शिष्टास्त्वपरिमेयाइतिभावः । लोके लोकोत्तरैःलोकेकुत्राप्येवंलोकोत्तरगुणानसन्तीत्यर्थः । समुदितैः स्वाभाविकैः । शुभैः कल्याणतमैः । एतैर्गुणैर्युक्तं तं रामं समीक्ष्य । महाराजः दशरथः । सचिवैःसार्धंनिश्चित्य युवराजममन्यत अयंयुवराजोभवेदितिनिश्चितवानित्यर्थः ॥ ४०–४१ ॥ अथसद्योरामाभिषेककर्तव्यताहेतुं स्वविपत्तिसूचकं दुर्निमित्तमा-

मयत शिष्टपरिपालनदुष्टनिग्रहयोर्मेदिन्याएवहर्षहेतुत्वात् । तथोक्तं "भूमिर्दृप्तनृपव्याजदैत्यानीकशतायुतैः । आक्रान्ताभूरिभारेण ब्रह्माणंशरणंययौ" इति ॥ ३३ ॥ ति० यौवराज्यं तस्येतिशेषः ॥ ४१ ॥

[पा०] १ घ. संप्रतिवर्तते. २ ङ. झ. ट. भूतानुकंपकः. ३ क. च. छ. झ. ञ. ट. इत्येवंविविधैः. ४ घ—झ. ट. लोकेलोकोत्तमैर्गुणैः. क. लोकपालोपमैर्गुणैः. ५ ङ. छ. झ. ञ. ट. तंसमीक्ष्यतदाराजा. क. तंसमीक्ष्यमहातेजाः. ६ क—ट. गुणैः. ७ छ. झ—ठ. यौवराज्यममन्यत. ८ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. संचचक्षेऽथ.

पूर्णचन्द्राननस्याथ शोकापनुदमात्मनः ॥ लोके रामस्य बुबुधे संप्रियत्वं महात्मनः ॥ ४३ ॥
आत्मनश्च प्रजानां च [1]श्रेयसे च प्रियेण च ॥ [2]प्राप्तकालेन धर्मात्मा भक्त्या त्वरितवान्नृपः ॥ ४४ ॥
नानानगरवास्तव्यान्पृथग्जानपदानपि ॥ समानिनाय [3]मेदिन्याः प्रधानान्[4]पृथिवीपतीन् ॥ ४५ ॥
[5]न तु केकयराजानं जनकं वा [6]नराधिपः ॥ त्वरया चानयामास पश्चात्तौ श्रोष्यतः प्रियम् ॥ ४६ ॥
तान्वेश्मनानाभरणैर्यथार्हं प्रतिपूजितान् ॥ ददर्शालंकृतो राजा प्रजापतिरिव प्रजाः ॥ ४७ ॥
अथोपविष्टे नृपतौ [7]तस्मिन्परबलार्दने ॥ ततः प्रविविशुः शेषा राजानो लोकसंमताः ॥ ४८ ॥
अथ [8]राजवितीर्णेषु विविधेष्वासनेषु च ॥ राजानमेवाभिमुखा निषेदुर्[9]नियता नृपाः ॥ ४९ ॥

स लब्धमानैर्विनयान्वितैर्नृपैः पुरालयैर्जानपदैश्च मानवैः ॥
उपोपविष्टैर्नृपतिर्वृतो बभौ सहस्रचक्षुर्भगवानिवामरैः ॥ ५० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

त्मनोजरांचालोचितवानित्याह—दिवीति । दिव्यन्तरिक्षे भूमौचयान्युत्पातानितज्जंभयमित्यर्थः । तानिचोक्तानि ज्योतिःशास्त्रे । " स्वर्भानुकेतुनक्षत्रग्रहताराऽर्कचन्द्रजं । दिविचोत्पद्यतेयच्चतद्दिव्यमितिकीर्तितं ।वाय्वभ्रसंध्यादिग्दाहपरिवेषतमांसिच । खपुरंचेन्द्रचापंचतद्विद्यादन्तरिक्षजं । भूमावुत्पद्यतेयच्चस्थावरंवाथजङ्गमं।तदेकदेशिकंभौममुत्पातंपरिचक्षते" इति । भयावहानिघोराणिदिव्याद्युत्पातानीतिफलितार्थः । मेधावी सूक्ष्मदर्शी राजा । संचचक्षे दृष्टवान् । सचिवायोक्तवानितिवा । आत्मनः शरीरेजरांचसंचचक्षे । ख्याञभावआर्षः ॥ ४२ ॥ एवंरामाभिषेकेहेतुद्वयमुक्तं । सर्वलोकप्रियत्वंचहेतुमाह—पूर्णचन्द्राननस्येति । अथ उत्पातदर्शनानन्तरं । पूर्णचन्द्राननस्य तद्वत्सर्वसंतापहरस्य । महात्मनः महामतेः । रामस्य । लोकेविषये संप्रियत्वं । कीदृशं । आत्मनः स्वस्यशोकापनुदं उत्पातादिभयनिवर्तकं । सम्यक्प्रियत्वं । बुबुधे अनुसंदधावित्यर्थः ॥४३॥एवमनुसंधानप्रयोजनमाह—आत्मनइति । आत्मनःप्रजानांच श्रेयसे हितार्थाय । प्रियेणच प्रियायच । चतुर्थ्यर्थेतृतीया । धर्मात्मा धर्मशीलः । धर्मेणप्राणिसंरक्षकः । नृपः । प्राप्तकालेनोपलक्षितःसन् । भक्त्या प्रीत्या । त्वरितवान् प्राप्तकालत्वं स्वस्यवृद्धत्वं रामयौवनं वसन्तकालोवा ॥४४॥ नानानगरेषुवसन्तीतिनानानगरवास्तव्याः तान् । "वसेस्तव्यत्कर्तरिणिच्च"इति कर्तरितव्यत्प्रत्ययः । पृथग्जानपदान् जनपदान्तरस्थान् । मेदिन्याः भुवः । प्रधानान् नकेवलानवान्तरनृपतीनित्यर्थः । पृथक्समानिनायेतिवा ॥ ४५ ॥ श्रोष्यतइत्यनन्तरमितिकरणंद्रष्टव्यं । अनानयनेहेतुमाह—त्वरयेति । दूरवर्तित्वादितिभावः । केकयराजानमित्यत्र समासान्तविधेरनित्यत्वाट्टजभावः ॥४६॥ प्रथमंवेश्मनानाभरणैःप्रतिपूज्यपश्चात्तान्ददर्शेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ दर्शनप्रकारमेवाह—अथेति । प्रविविशुः सभामितिशेषः। शेषाः केकयराजजनकभिन्नाः ॥ ४८ ॥ राजवितीर्णेषु राजदत्तेषु। नियताः नियतदेशाधिपत्याः अन्तरङ्गावा । पादाप्रसारणादिनियमयुक्तावा ॥४९॥ लब्धमानैःप्राप्तबहुमानैः । पुरालयैः नानानगरवासिभिः । उपोपविष्टैः राजवचनश्रवणादरेणमन्दंमन्दंसमीपंप्राप्तैः । नृपैः मानवैश्चवृतोनृपतिः । भगवान् माहात्म्यवान् । सहस्रचक्षुः इन्द्रइव बभौ ॥ ५० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीतांबराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

ति० पुरालयैः राजसेवार्थंसदाऽयोध्यास्थितैः ॥ ५० ॥ इतिप्रथमस्सर्गः ॥ १ ॥

[पा०] १ ख. घ. च. श्रेयसाच. २ च. ञ. प्राप्तकालेसधर्मात्मा. ङ. छ. झ. ट. प्राप्तेकालेस. ३ क. ङ. च. झ. ट. मेदिन्यां. ४ ख. ङ. छ. झ. ञ. ट. पृथिवीपतिः. ५ अयंश्लोकः क. ख. घ—छ. झ. ञ. ट. पुस्तकेषु तान्वेश्मेत्युत्तरश्लोकादनन्तरंदृश्यते. ६ क. घ. नराधिपं. ७ क. ख. घ—छ. ञ. ट. परपुरार्दने. ८ च. ञ. राज्ञावितीर्णेषु. ९ क. संयतान्नृपाः.

द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

दशरथेनसदस्यान्प्रतिस्वस्यजरासंभवाद्रामेराज्यभारस्थापनेनविश्रमेच्छानिवेदनेतैस्तदङ्गीकरणम् ॥ १ ॥ पुनस्तेनतदभिप्रायजिज्ञासयारामस्ययौवराज्याभिषेकाङ्गीकारकारणप्रश्नेतैस्तद्गुणानुवादपूर्वकमभिषेककरणप्रार्थना ॥ २ ॥

ततः परिषदं सर्वामामन्त्र्य वसुधाधिपः ॥ हितमुद्धर्षणं चैवमुवाच प्रथितं वचः ॥ १ ॥
दुन्दुभिस्वनकल्पेन गंभीरेणानुनादिना ॥ स्वरेण महता राजा जीमूत इव नादयन् ॥ २ ॥
राजलक्षणयुक्तेन कान्तेनानुपमेन च ॥ उवाच रसयुक्तेन स्वरेण नृपतिर्नृपान् ॥ ३ ॥
विदितं भवतामेतद्यथा मे राज्यमुत्तमम् ॥ पूर्वकैर्मम राजेन्द्रैः सुतवत्परिपालितम् ॥ ४ ॥
सोहमिक्ष्वाकुभिः सर्वैर्नरेन्द्रैः परिपालितम् ॥ श्रेयसा योक्तुकामोस्मि सुखार्हमखिलं जगत् ॥ ५ ॥
मयाप्याचरितं पूर्वैः पन्थानमनुगच्छता ॥ प्रजा नित्यमनिद्रेण यथाशक्त्यभिरक्षिताः ॥ ६ ॥
इदं शरीरं कृत्स्नस्य लोकस्य चरता हितम् ॥ पाण्डुरस्यातपत्रस्य च्छायायां जरितं मया ॥ ७ ॥
प्राप्य वर्षसहस्राणि बहून्यायूंषि जीवतः ॥ जीर्णस्यास्य शरीरस्य विश्रान्तिमभिरोचये ॥ ८ ॥
राजप्रभावजुष्टां हि दुर्वहामजितेन्द्रियैः ॥ परिश्रान्तोस्मि लोकस्य गुर्वीं धर्मधुरं वहन् ॥ ९ ॥

अथरामाभिषेकस्यसर्वसंमतत्वंदर्शयतिद्वितीये—ततइत्यादि । ततःराजादिनिवेशानन्तरं । परिषदं पौरजानपदसमूहं । आमन्त्र्य अभिमुखीकृत्य । हितं श्रेयस्करं । उद्धर्षणं उत्कूलहर्षजनकं । प्रथितं प्रकटार्थं । एवंवक्ष्यमाणरीत्या ॥ १ ॥ प्रथितमुवाचेत्युक्तंविशदयति—दुन्दुभिस्वनकल्पेनेति । दुन्दुभिस्वनकल्पेन भेरीस्वनसदृशेन । ईषदसमाप्तौकल्पप्प्रत्ययः । गंभीरेण गंभीरार्थेन । अनुनादिना दिशःप्रतिध्वनयता । स्वरेण महतास्वरेण नादयन् । जीमूतइव मेघइवस्थितः । राजा उवाच । पुनःस्वरःकीदृशः । राजलक्षणयुक्तेन प्रभावानुरूपेण । कान्तेन मृदुना । रसयुक्तेन माधुर्यवता ॥ २—३ ॥ स्वकृतराज्यपरिपालनस्यपूर्वकृतपालनादविशेषंसूचयन्नाह—विदितमिति । अन्तेइतिकरणंद्रष्टव्यं । उत्तमं विपुलं । मे एतद्राज्यं । ममपूर्वकैः पूर्वैः । राजेन्द्रैः रघुप्रभृतिभिः । सुतवत्परिपालितं अतिप्रेम्णासुरक्षितं । इत्येतद्भवतांविदितं । “क्तस्यचवर्तमाने” इतिषष्ठी । भवद्भिर्विदितमित्यर्थः ॥ ४ ॥ अस्तुततःकिमित्यत्राह—सोहमिति । सः तद्वंश्यः । अहं । इक्ष्वाकुभिः इक्ष्वाकुवंश्यैः । सर्वैर्नरेन्द्रैः परिपालितं अतएवसुखार्हं अखिलं जगत् राज्यं । श्रेयसा सुखेन । अधुनापि योक्तुंकामयइति योक्तुकामः । अस्मि “तुंकाममनसोरपि” इतिमकारलोपः । योक्तुमिच्छामीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ननुभवत्कृतंपालनमेवास्माकंश्रेयइत्यत्राह—मयापीति । पूर्वैः राजभिः । आचरितं क्षुण्णं । पन्थानं मर्यादां । अनुगच्छता अनुसरता । नित्यं अनिद्रेण जागरूकेण । मयापि प्रजाः यथाशक्त्यभिरक्षिताः । यथाशक्तीतिविनयोक्तिः ॥ ६ ॥ तर्हीदानीमपितथैवरक्ष्यतामित्यत्राह—इदमिति । कृत्स्नस्यलोकस्य जनस्य । हितं चरता कुर्वता । मया । इदं शरीरं । भवतांप्रत्यक्षंहीतिभावः । पाण्डुरस्यातपत्रस्य श्वेतस्यछत्रस्य । छायायांजरितं संजातजरंकृतं । जरापर्यन्तमेकच्छत्रतयापराक्रमनिधिर्भूत्वा मयानियमेन लोकहितमाचरितमित्यर्थः ॥ ७ ॥ तर्हिसंप्रतिकिंकर्तव्यमित्यत्राह—प्राप्येति । बहूनि वर्षसहस्राणि षष्टिवर्षसहस्रपरिमितानि । आयूंषि । प्राप्य जीवतः क्रमेण जीर्णस्यास्यशरीरस्य । विश्रान्तिं राज्यभाराद्विरतिं । अभिरोचये इच्छामि । एतेनययातिवद्विषयचापलेननराज्याद्विरम्यतइतिदर्शितं ॥ ८ ॥ इतःपरंराज्यवहनाशक्तौनिमित्तमाह—राजेति । राजप्रभावैः शौर्यादिभिः । जुष्टां सेवितुमर्हां । अजितेन्द्रियैः विषयपरैः ।

शि० हितं सर्वोपकारकं ॥ १ ॥ ति० अनिद्रेण स्वसुखनिरपेक्षेण ॥ ६ ॥

[पा०] १ घ. प्रश्रितंवचः. २ घ. ङ. झ. ट. दुन्दुभिस्वर. ३ घ. च. छ. झ. ञ. ट. त्प्रतिपालितम्. ४ घ. च. छ. झ. ञ. ट. प्रतिपालितम्. ५ घ—छ. झ. ञ. ट. योक्तुमिच्छामि. ६ क. मयाचाचरितं. ७ ग. ज मतन्द्रेण. ८ क. लोकस्यकृत्स्नस्य. ९ घ. विश्राममभिरोचये. १० च. छ. झ. ञ. ट. जुष्टांच.

सोहं विश्रममिच्छामि पुत्रं कृत्वा प्रजाहिते ॥ सन्निकृष्टानिमान्सर्वाननुमान्य द्विजर्षभान् ॥ १० ॥
अनुजातो हि मां सर्वैर्गुणैर्ज्येष्ठो ममात्मजः ॥ पुरंदरसमो वीर्ये रामः परपुरंजयः ॥ ११ ॥
तं चन्द्रमिव पुष्येण युक्तं धर्मभृतांवरम् ॥ यौवराज्ये नियोक्तास्मि प्रीतः पुरुषपुङ्गवम् ॥ १२ ॥
अनुरूपः स वै नाथो लक्ष्मीवांल्लक्ष्मणाग्रजः ॥ त्रैलोक्यमपि नाथेन येन स्यान्नाथवत्तरम् ॥ १३ ॥

दुर्वहां तादृशप्रभावरहितैर्वोढुमशक्यां । गुर्वीं बहुसाधननिर्वाह्यां । लोकस्य धर्मधुरं धर्मस्थापनरूपभारं । वहन्नहं परिश्रान्तोस्मि ॥ ९ ॥ विवक्षितमर्थंदर्शयति—सइति । सः एवंश्रान्तोऽहं । प्रजाहिते प्रजारक्षणविषये । पुत्रं कृत्वा नियम्य । सन्निकृष्टान् अन्तरङ्गभूतान् । इमान् सर्वान् द्विजर्षभान् ब्राह्मणश्रेष्ठान् । अनुमान्य कृतानुमतिकान्कृत्वा । मानयतेर्ण्यन्ताल्ल्यप् । विश्रमं श्रान्तिनिवृत्तिमिच्छामि ॥ १० ॥ कस्तेपुत्रो यौवराज्येनियोज्योऽभिमतस्तत्राह—अनुजातइति । वीर्येविषये पुरन्दरसमः इन्द्रतुल्यः । तौल्यमेवाह—परेषां शत्रूणां पुराणि जयति स्वाधीनीकरोतीति परपुरंजयः । असंज्ञायामपिजेःखजार्षः । रामः रामनामकः । ममज्येष्ठआत्मजः । सर्वैर्गुणैः शौर्यादिभिः । मामनुजातः । "अनुर्लक्षणे" इत्यनुःकर्मप्रवचनीयः । तद्योगान्मामितिद्वितीया । मद्गुणान्सर्वाननुप्राप्यजातइत्यर्थः । ननु "मत्तश्चगुणवत्तरः । अपरिमेयैश्चलोकेलोकोत्तरैर्गुणैः" इतिपूर्वमुक्तं कथमिदानीमनुजातोहिमांसर्वैर्गुणैरित्युच्यते पुरन्दरसमइतिच उच्यते "अन्यामध्यस्थचिन्ताहिविमर्दाभ्यधिकोदया" इतिन्यायेनपौरमुखेनरामस्य सर्वाभ्यधिकगुणतांवाचयितुमेवमुक्तमितिध्येयं । अतएववक्ष्यति– "बह्वोनृपकल्याणगुणाःपुत्रस्यसन्तिते" इति ॥११॥ तं स्वगुणतुल्यगुणं । धर्मभृतां धार्मिकाणां । वरं पुरुषपुङ्गवं पुष्येणनक्षत्रेणयुक्तं चन्द्रमिवस्थितं तद्वदत्युज्ज्वलं । यद्वा पुष्यनक्षत्रेभिषेककरणात्पुष्येणचन्द्रमिवेत्युक्तं।यौवराज्येनियोक्तास्मि । यद्वा चन्द्रमिवस्थितं तं श्वःपुष्येण यौवराज्येनियोक्तास्मीत्यर्थः ॥१२॥ दशरथवचनंवाल्मीकिस्तत्वज्ञतयाश्लाघते—अनुरूपइति । सः रामः । अनुरूपः अनुगुणः । नाथः लोकस्येतिशेषः । अनुरूपत्वेहेतुः—लक्ष्मीवानिति । अपरिच्छिन्नतेजस्कइत्यर्थः । तत्रापिहेतुः—लक्ष्मणाग्रजइति । लक्ष्मणोलक्ष्मिवर्धनः" इत्युक्तं । यद्वा अनुरूपत्वेहेतुः—लक्ष्मणाग्रजइति । लक्ष्मणइवसर्वत्रस्वाश्रितेप्रेमशालीत्यर्थः । अथवा अनुरूपइत्यादि नित्यानपायिन्यालक्ष्म्याविशिष्टः परिजनपर्यन्तोरामः सर्वस्यनिरुपाधिकःशेषी । दशरथस्तुराज्यपालनोपाधिकशेषी । वैइतिश्रुत्यादिप्रसिद्धिंद्योतयति । "दासभूताःस्वतःसर्वेह्यात्मानःपरमात्मनः" इत्याद्युक्तेः । तस्यनिरुपाधिकशेषित्वेनिमित्तमाह—त्रैलोक्यमिति । त्रयोलोकाएवत्रैलोक्यं । चतुर्वर्णादित्वात्स्वार्थेष्यञ् । त्रैलोक्यमपि येननाथेन नाथवत्तरं अतिशयेननाथवत् । रामस्यरक्षकत्वावलोकने कियन्मात्रंत्रैलोक्यमितिभातीत्यर्थः । अथवा अनेनश्लोकेनरामस्यपरत्वमुच्यते । सः रामः । अनुरूपोनाथः सहजशेषीजगतः । अन्येतुकर्मानुगुणतयौपाधिकाः । अनुकूलंरूपंयस्यसोनुरूपः । "समःसमविभक्ताङ्गः, चन्द्रकान्ताननं" इत्याद्युक्तनिरुपमसौन्दर्यशालिदिव्यमङ्गलविग्रहइत्यर्थः । अनुकूलंस्वरूपंयस्यासावनुरूपः । शतगुणितोत्तरक्रमेणनिरतिशयदशाशिरस्कतयाऽभ्यस्यमानानन्दरूपइत्यर्थः । "आनन्दोब्रह्म" तिह्युक्तं । अनुगतंरूपंयस्यासावनुरूपः सर्वव्यापीत्यर्थः । अनुरूपः अनुप्रविष्टचराचरादिकशरीरः । सर्वशरीरीत्यर्थः । अनुरूपः अनुस्यूतरूपः । परव्यूहविभवान्तर्याम्यर्चावताररूपेणनानावतारशालीत्यर्थः । अनुरूपः ओः रुद्रस्य रूपं शरीरं तद्विलक्षणशरीरः । "वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मतादिगंबरत्वेननिवेदितंवसु" इत्याद्युक्तरूपविलक्षणरूपः । पुण्डरीकाक्षत्वादियुक्तः । उस्वरूपभिन्नइतित्रिमूर्तिसाम्यंचनिरस्यते । वीनां पक्षिणां नाथो विनाथः हंसः । तत्संबन्धीवैनाथः । अण्यादिवृद्धिः । हंसवाहनःचतुर्मुखः । तत्सहितः सवैनाथः । नाभिपद्मस्थलस्थितचतुर्मुखइत्यर्थः । वैनाथो गरुडवाहनो वा । नाथत्वेहेतुः—लक्ष्मीवानिति । नित्ययोगेमतुप् ।

ती० अनुज्ञाप्येतिपाठेअनुज्ञांकारयित्वेत्यर्थः ॥ १० ॥

[पा०] १ क. ङ. झ. ञ. ट. विश्राममिच्छामि. २ क. रामंकृत्वा. ३ क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. णैश्श्रेष्ठो. ४ घ. ज. राज्येनयोक्तास्मि. ५ ङ. छ. झ. प्रातःपुरुषपुङ्गवम् . ६ क. ख. ग. ङ—ट. सवोनाथो. घ. सवोराजा.

अनेन श्रेयसा सद्यः [1]संयोज्यैवमिमां महीम् ॥ गतक्लेशो भविष्यामि सुते तस्मिन्निवेश्य वै ॥ १४ ॥
[2]यदीदं मेऽनुरूपार्थं मया साधु सुमन्त्रितम् ॥ [3]भवन्तो मेऽनुमन्यन्तां कथं वा करवाण्यहम् ॥१५॥
[4]यद्यप्येषा मम प्रीतिर्हितमन्यद्विचिन्त्यताम् ॥ अन्या मध्यस्थ[5]चिन्ता हि विमर्दाभ्यधिकोदया ॥१६॥
इति ब्रुवन्तं मुदिताः प्रत्यनन्द[6]न्नृपा नृपम् ॥ वृष्टिमन्तं [7]महामेघं [8]नर्दन्त इव बर्हिणः ॥ १७ ॥
[9]स्निग्धोऽनुनादी संजज्ञे [10]तत्र हर्षसमीरितः ॥ जनौघोद्घुष्टसंनादो [11]विमानं कंपयन्निव ॥ १८ ॥
तस्य धर्मार्थविदुषो भावमा[12]ज्ञाय सर्वशः ॥ ब्राह्मणा [13]जनमुख्याश्च पौरजानपदैः सह ॥ १९ ॥
[14]समेत्य मन्त्रयित्वा तु समतांगतबुद्धयः ॥ ऊचुश्च मनसा [15]ज्ञात्वा वृद्धं दश[16]रथं नृपम् ॥ २० ॥

"ह्रीश्चतेलक्ष्मीश्चपत्न्यौ। अप्रमेयंहितत्तेजोयस्यसाजनकात्मजा । वेदान्तास्तत्वचिन्तांमुरभिदुरसियत्पादचिह्नैस्तरन्ति" । पत्नीविशिष्टत्ववत् परिजनविशिष्टत्वमाह—लक्ष्मणाग्रजइति । लक्ष्मणशब्दः कैङ्कर्यपरमात्रोपलक्षणार्थः । अग्रजइतितन्निरूप्यत्वोक्त्या आश्रितपारतन्त्र्यमुक्तं। ननुकथमयमनुरूपोनाथः ब्रह्मरुद्रादयोपिहिसन्तिनाथा इत्यत्राह—त्रैलोक्यमपीति । कृतकमकृतकंकृतकाकृतकमित्युक्तंसमस्तंजगदित्यर्थः । येननाथेननाथवदित्यनेनेन्द्रादिव्यावृत्तिः । तरपाब्रह्मरुद्रादिव्यावृत्तिः । तन्नाथत्वस्यैतन्मूलत्वात् । "युगकोटिसहस्राणिविष्णुमाराध्यपद्मभूः । पुनस्त्रैलोक्यधातृत्वंप्राप्तवानितिशुश्रुम । महादेवःसर्वमेधेमहात्माहुत्वात्मानंदेवदेवोबभूव" इत्यादिस्मृतयस्तत्रमानं । त्रैलोक्यंनाथवत्तरंरक्ष्यापेक्षयारक्षकत्वराधिकेत्यर्थः ॥ १३ ॥ इमां मयाचिरकालधृतां महीं । तस्मिन् ज्येष्ठे । सुते निवेश्य महीपालभारंनिक्षिप्येत्यर्थः । अनेन तन्निवेशरूपेण । श्रेयसाच महीमेवंसद्यःसंयोज्य । गतक्लेशः गतराज्यभरणक्लेशः । भविष्यामि । रामाभिषेकस्यद्वेफले मह्याःश्रेयो ममविश्रान्तिश्चेतिभावः ॥ १४ ॥ इदं रामाभिषेकरूपंकार्यं । मे राज्यभरणश्रान्तस्यवृद्धस्यमम यद्यनुरूपार्थं उचितप्रयोजनकंचेत् । मयावासाधुसुमन्त्रितंयदि । सम्यक्विचार्यारब्धंचेदित्यर्थः । तदाभवन्तः मे मह्यं । अनुमन्यन्तां अनुमतिंकुर्वन्तु । इदंमेअनुकूलार्थंचेत्कथंवान्यत्करवाणि ॥ १५॥ यत्तेप्रियंतत्क्रियतामित्यत्राह—यद्यपीति । एषारामाभिषेकविषया प्रीतिर्यद्यप्यस्ति तथाप्यन्यद्धितमस्तिचेच्चिन्त्यतां । ननुकस्त्वत्तोधिकदर्शीत्यत्राह—अन्येति । मध्यस्थानां रागद्वेषरहितानां । चिन्ता विचारः । अन्या अन्यादृशी । स्वमात्रचिन्तातोविलक्षणा । तदेव वैलक्षण्यमाह—विमर्दाभ्यधिकोदयेति । विमर्देन पूर्वापरपक्षसंघर्षणेनहेतुना । अभ्यधिकोदया अधिकार्थप्रादुर्भावाहि ॥१६॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण । ब्रुवन्तं नृपं दशरथं । नृपाः परिषद्गताराजानः । वृष्टिमन्तं वर्षुकं । महामेघं नर्दन्तः केकांकुर्वन्तः । बर्हिणइव मयूराइव । मुदिताः सन्तः प्रत्यनन्दन् प्राशंसन् ॥ १७ ॥ तत्र सभायां । स्निग्धः स्नेहाभिव्यञ्जकः । अनुनादी प्रतिध्वनिकारी । जनौघोद्घुष्टः जनसमूहोत्पादितः । सन्नादः समीचीनशब्दः । विमानं तदास्थानमण्टपविमानं । कंपयन्निव संजज्ञे । नकेवलंराजानएव सर्वेपिजनास्तच्छ्रुत्वासंतुष्टाइत्यर्थः ॥ १८ ॥ तस्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । ब्राह्मणाः वसिष्ठाद्याः । जनमुख्याः राजानश्च । पौरैर्नागरिकैः जानपदैश्च । समेत्य संयुज्य । मन्त्रयित्वा युक्तायुक्तंविचार्य । धर्मार्थविदुषः स्वस्य वार्धकेयुवराजस्थापनंधर्मः प्रजानामर्थसाधनंचेति जानतः । तस्य दशरथस्य । भावं वचनमूलतात्पर्यं । सर्वशः सर्वप्रकारेण । देशकालेङ्गितादिभिः । आज्ञाय आसमन्ताज्ज्ञात्वा । समतां साम्यं गताः बुद्धयो येषां ते तथोक्ताः । ऐकमत्यंप्राप्ताःसन्तःमनसाच ज्ञात्वा

ति० मेदिनींकंपयन्निव । अनुनादः सामन्तकृतहर्षजवाक्यप्रतिध्वनिः संजज्ञे । सभायामितिशेषः । जनौघानामुद्घुष्टेनशब्देनसन्संभवन्नादःप्रतिध्वनिः । पृथिवींकंपयन्निवसंजज्ञे । बहिरितिशेषः ॥ १८ ॥

[पा०] १ ङ. च. छ. झ. ट. संयोक्ष्येऽहमिमां. क. ञ. संयोज्यचमहीमिमाम्. ख. संयोज्याहमिमांमहीम्. ग. घ. ज. संयोज्यैवंमहीमिमाम्. २ क—ट. यदिदं. ३ घ. भवन्तोप्यनुमन्यन्तां. ४ ख. यद्येषाममच. ५ क—छ. झ. ट. चिन्तातु. ६ घ. नृपात्मजम्. ७ घ. च. यथामेघं. ८ ख. ग. नृत्यन्तइव. ९ क. घ—छ. झ. ञ. ट. स्निग्धोनुनादः. ग. स्निग्धोविनादः. १० ङ. च. छ. झ. ञ. ट. ततोहर्ष. ११ ङ. झ. मेदिनींकंपयन्निव. १२ ख. माज्ञायतत्वतः. १३ क—ञ. बलमुख्याश्च. १४ छ. ट. समेत्यतेमन्त्रयित्वा. ङ. झ. तेमन्त्रयितुं. १५ क. ग. ज्ञात्वा. १६ ख. दशरथंवचः.

अनेकवर्षसाहस्रो वृद्धस्त्वमसि पार्थिव ॥ स रामं युवराजानमभिषिञ्चस्व [1]पार्थिवम् ॥ २१ ॥
इच्छामो हि महाबाहुं रघुवीरं महाबलम् ॥ गजेन महताऽऽयान्तं रामं [2]छत्रावृताननम् ॥ २२ ॥

प्रत्येकंस्वस्वहृदयेननिश्चित्य । वृद्धंनृपं वक्ष्यमाणवचनार्हं दशरथं ऊचुः ॥ १९–२० ॥ वृद्धंनृपमितिकविना सूचितमर्थंदर्शयन्ति–अनेकेति । हेपार्थिव त्वं अनेकवर्षसाहस्रः सहस्राण्येवसाहस्राणि । स्वार्थेअण् । अनेकानिवर्षसाहस्राणियस्य सतथा । वृद्धोसीतिविशेषणमहिम्नाअतिवृद्धोसीतिगम्यते । सः तादृशवृद्धत्वं । पार्थिवं पृथिवीशासनार्हं । युवराजानं युवराजं । समासान्तस्यानित्यत्वान्न “ राजाहस्सखिभ्यः ” इतिटच् । अभिषिञ्चस्व । यथारामोयुवराजोभवतितथाऽभिषिञ्चेत्यर्थः ॥ २१ ॥ ननुरक्षकेमयिविद्यमाने किमर्थंरामाभिषेकोऽपेक्ष्यतइत्याशङ्कायां नहिवयं रक्षणार्थंतमपेक्षामहे किंतुसौन्दर्यविशेषानुभवार्थमित्याहुः–इच्छामइति । इच्छामइति बहुवचनेन सर्वेषामिच्छावैषम्याभावउक्तः । महाबाहुमिति“आयताश्चसुवृत्ताश्च”इत्युक्तरीत्या सहजबाहुसौन्दर्यं तत्कालाङ्कुशाकर्षणादिव्यापारविशेषश्चोच्यते । इच्छामः अभिषेकपट्टबन्धादियुक्ततयास्थितं द्रष्टुमिच्छामः । इच्छामात्रमस्माकं कार्यनिर्वहणं भवदधीनं । इच्छामः अस्माकमिच्छावर्तते “ श्रेयांसि बहुविघ्नानि ” इति एवंविधश्रेयोस्माभिर्लभ्यतेकिं । इच्छामः अभिषेकःसिध्यतुवानवा इच्छा निष्प्रतिबन्धा । सुन्दरवस्तुदर्शनेइच्छाप्रवर्ततेखलु । इच्छामः सर्वप्रकारेणरक्षकत्वाद्वाचाप्रार्थयितुमशक्तामनसाइच्छामः । भवदभिप्रायज्ञानेनइदानीमिच्छामइतिवदामः । केषांचिदस्तिनकेषांचिदितिन किंतुसर्वेइच्छामः । हि सर्वलोकप्रसिद्धंखलु । “ *जनौघोद्घुष्टसंनादोविमानंकंपयन्निव ” इतिसर्वजनकोलाहलेनतवगृहंविश्लिष्टबन्धंखलु । अकामयतमेदिनी त्वयिनिर्वाहकेसत्येवभूमिःस्वयंवरंकृतवतीखलु । त्वयिकरग्रहं कुर्वतिरामकामनानयुक्तेतिध्वन्यते । कामुकीनांनमर्यादाखलु । लोकपालोपमं विष्णुसदृशं । अतएववृतवतीभूमिः । मेदिनी मधुकैटभवसाविस्रगन्धेनोपहता “ सर्वगन्धः ” इति । रामसौगन्ध्येनवासयितुमकामयत । कर्पूरचन्दनादिकमिवस्वशेषकोटीकृतवती । नाथं सौगन्ध्यासौगन्ध्ययोः स्वस्यैवशेषिणोभोग्यतयातद्विप्रवासनानिवर्तनेनस्वशेषरक्षकं । महाबाहुं बाहुबलस्यालक्ष्याखल्वियं । “ शक्तस्त्रैलोक्यमप्येकः ” इति । नकेवलंकोसलराज्यं लङ्काराज्यमपिरक्षितुंशक्तिरस्ति । महाबाहुं आयताश्चइति “ आजानुबाहुश्च ” इतिचमहापुरुषलक्षणदर्शनेननज्ञायतेकिं । विभूतिद्वयनिर्वाहकबाहुःखलु । महाबाहुं “बाहुच्छायामवष्टभ्य”इति छायास्मद्रक्षणे नपर्याप्ताकिं । “ ररक्षधर्मेणबलेनचैव” इतिधर्मबलमप्यस्तीत्याहुः–रघुवीरं “दीनान्दानेनराघवः ” इतिप्रसिद्धःखलु । “ आनृशंस्यंपरोधर्म ” इतिपरेषामप्युपदेशपर्यन्तंखलुरक्षणं । रघुवीरं रघ्वपेक्षयास्यैवधर्मिष्ठताज्ञायतेखलु । रघुंप्रतिक्षुधार्तस्यमरणेतवपापंनभवतीत्युक्तेतूष्णींस्थितवान् । अयंतु “ अप्यहंजीवितंजह्यां ” इतिखलूक्तवान् । महाबलं मनोबलयुक्तं । “ नहिप्रतिज्ञांसंश्रुत्य, नत्यजेयं, एतद्व्रतंमम ” इतिवक्ष्यति । गजेन महतायान्तं गजेनत्वयादत्तकिरीटपट्टबन्धादियुक्तःशत्रुंजयेनागच्छतिचेत्तदाज्ञायते । गजेननरथादिना “ मत्तमातङ्गगामिनं ” इतितद्गमनोपमानगतिमता । महता अत्युन्नतेन । सर्वशक्तिमता । आयान्तं महावीथीमध्येप्रतिगृहाङ्गणमायान्तं । “एकः स्वादुनभुञ्जीत” इतिपुत्रकलत्रादिभिः सहानुभवरसमास्वादयामः । रामं सौन्दर्यगुणैः सकलमनोरञ्जकं । छत्रावृताननं दृष्टिदोषपरिहारायान्तरङ्गेणछत्रेणावृतमुखं दृश्यादृश्यैकदेशतयासाकल्येनमुखदर्शनाभिलाषमुत्पादयन्तं । अन्तरङ्गसुहृद्भिर्वातातपपरिम्लानताशङ्कयाभूचक्रच्छत्रेणाच्छादितमुखपङ्कजं । छत्रावृताननं । “ एकच्छत्रांमहींभुङ्क्ते ” इतिलक्षणशास्त्रकथितसमवृत्तविशालोत्तमाङ्गत्वव्यञ्जकेन निरङ्कुशप्रशासनवशीकृतनिखिलभूपालवलयतानिरूपकेणछत्रेणपाण्डुरेण परभागभावमापन्नेन नितरांप्रकाशितेन्दीवरसदृशमुखं । विशदीकृतमुक्तं । रघुवीरमितिगजस्कन्धावस्थानसूचितोवीर्यविशेषउच्यते । महाबलं मत्तमातङ्गमपितृणीकृत्यगमनसमर्थं । महागजेनशत्रुंजयेनाया-

शि० रामंयुवराजानं अभिषिञ्चस्व युवराजत्वेनाभिषेकंकारयेत्यर्थः । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात्परस्मैपदाभावः । स्वेतिभिन्नपदं । आत्मीयेत्यर्थः । स्वश्चासौपार्थिवश्चेतिकर्मधारयोवा ॥ २१ ॥

[पा०] १ ग. घ. ज. धार्मिकम्. क. ख. च. छ. झ. ञ. पार्थिव. २ क. छत्रवृताननम्.

इति तद्वचनं श्रुत्वा राजा तेषां मनःप्रियम् ॥ अजानन्निव जिज्ञासुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥
श्रुत्वैव वचनं यन्मे राघवं पतिमिच्छथ ॥ राजानः संशयोऽयं मे किमिदं ब्रूत तत्वतः ॥ २४ ॥
कथं नु मयि धर्मेण पृथिवीमनुशासति ॥ भवन्तो द्रष्टुमिच्छन्ति युवराजं ममात्मजम् ॥ २५ ॥
ते तमूचुर्महात्मानं पौरजानपदैः सह ॥ बहवो नृप कल्याणा गुणाः पुत्रस्य सन्ति ते ॥ २६ ॥
गुणान्गुणवतो देव देवकल्पस्य धीमतः ॥ प्रियानानन्दनान्कृत्स्नान्प्रवक्ष्यामोद्य ताञ्शृणु ॥ २७ ॥
दिव्यैर्गुणैः शक्रसमो रामः सत्यपराक्रमः ॥ इक्ष्वाकुभ्योपि सर्वेभ्यो ह्यतिरिक्तो विशांपते ॥ २८ ॥

न्तंगच्छन्तमित्यनुभवसाक्षिकःसुषमाविशेषःसूच्यते । रामं स्वसौन्दर्येणगजमलंकुर्वाणमिवस्थितं । छत्रावृताननं वदनप्रभामण्डलेनेवछत्रावरणेनजनितसौन्दर्यं । एतैरभिषेकानन्तरभाविभिर्विशेषणैरभिषेकःकर्तव्यइति व्यञ्जनावृत्त्याप्रार्थ्यते ॥ २२॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण । तद्वचनं तेषांपौरादीनांवचनं । श्रुत्वा । तद्वचनभङ्ग्यैव तेषांमनःप्रियं मनस्संतोषं । जानन्नप्यजानन्निवजिज्ञासुः तन्मुखेनैवज्ञातुमिच्छुः । इदं वक्ष्यमाणं । वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥ हेराजानः मेवचनंश्रुत्वैव नतुपूर्वापरंपर्यालोच्य । राघवं रामं। पतिं राजानं । इच्छथेतियत् । अयं मेसंशयः संशयहेतुः । विधेयापेक्षयापुँल्लिङ्गता । संशयप्रकारमाह—किमिदमिति । इदं राघवाभिषेकप्रार्थनं । किं किंनिमित्तकं । इति तत्वतोब्रूत अत्रनिमित्तंयाथातथ्येन कथयतेत्यर्थः ॥ २४ ॥ पुनःसंशयं विशिनष्टि—कथमिति । मयिधर्मेणपृथिवीमनुशासति भवन्तोममात्मजं अतिमुग्धंयुवराजं द्रष्टुंकथमिच्छन्ति । मयिचिरंस्वसुखनिरभिलाषतयाराज्यपरिपालनजागरूके तिष्ठतिममापत्यं पतिमभिलषथ कोवामेपराधइतिभावः ॥ २५ ॥ नतेकश्चिदपराधः किंतुतवपुत्रस्यगुणानामपराधइत्याहुः—तइति । ते राजानः । पौरजानपदैःसह पण्डितपामराविशेषेणसर्वैऐकमत्यंप्राप्येत्यर्थः । महात्मानं महाबुद्धिं तं गुणग्राहिणंदशरथं ऊचुः । हेनृपेतिसंबोधनेनतारतम्यज्ञतोक्ता । तेपुत्रस्य बहवःकल्याणागुणास्सन्ति तवतुनृपरिपालनमेकोगुणइतिभावः । रामप्रशंसयातस्यासूयामाभूदिति तेपुत्रस्येत्युक्तं । तदतिशयस्सर्वोपित्वत्संबन्धकृतइतिभावः । गुणाइतिबहुवचनेनैवबहुत्वेसिद्धेऽपिबहवइत्युक्त्याअसङ्ख्येयगुणत्वमुक्तं । पुत्रस्यगुणाइत्यनेनजन्मसिद्धत्वोक्त्यागुणानांस्वाभाविकत्वमुक्तं । कल्याणाः अखिलहेयप्रत्यनीकाः । आश्रयसंबन्धेनशुभीभूतावा "गुणाःसत्यज्ञानप्रभृतयउतत्वद्गततयाशुभीभूयंयाताः" इत्यभियुक्तोक्तेः । अत्र " स्वाभाविकानवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणगणः " इतियामुनाचार्यवचनमनुसन्धेयं ॥ २६ ॥ केतेगुणाइत्याकाङ्क्षायांतान्वक्तुंप्रतिजानीते–गुणानिति । हेदेव हेराजन् । गुणवतः प्रशस्तबहुगुणकस्य । देवकल्पस्य देवतुल्यस्य । धीमतः रामस्य । प्रियान् इष्टान् । आनन्दनान् प्रीतिजनकान् । तान् प्रसिद्धान् । कृत्स्नान् गुणान् । अद्य प्राप्तकाले । शृणु प्रवक्ष्यामः । गुणवतोगुणानित्यनेनगुणानामनारोपितत्वेनस्वाभाविकत्वमुक्तं । देवकल्पस्येत्यनेनगुणानांसंभावितत्वं । धीमतइत्यनेनगुणानांमध्येज्ञानस्यप्राधान्यमुक्तं । ब्राह्मणाआगतावसिष्ठोप्यागतइत्यत्रवसिष्ठस्येव । प्रियानित्यनेनकल्याणत्वं आनन्दनानित्यनेननिरतिशयत्वं कृत्स्नानित्यनेनासंख्येयत्वंच विवक्षितं । एतावत्पर्यन्तंकिमर्थंनोक्तमित्यपेक्षायांभवत्प्रश्नकालएवास्मदुक्तेरवसरइत्यद्येत्यनेनसूचयन्ति । प्रवक्ष्यामइतिप्रवचनोक्त्या भगवद्गुणोपदेशेधिकारितारतम्यंनास्ति अजानताजानद्भ्यः श्रोतव्यमेवेतिसूचितं । शृण्वित्यनेनरामगुणश्रवणेनिरतिशयानन्दसम्भोभविष्यसि । कथंचिन्मनःसंस्तभ्यश्रोतव्यमित्युक्तं ॥ २७ ॥ दिव्यैः अमानुषैः। गुणैः शौर्यवीर्यादिभिः। शक्रसमः इन्द्रसमः। सत्यपराक्रमः अमोघविक्रमः । इक्ष्वाकुभ्यः इक्ष्वाकुवंश्येभ्यः। सर्वेभ्योतिरिक्तःसमधिकः । "अतिरिक्तःसमधिकः" इत्यमरः । शौर्यादिभिरितिशेषः । राज्ञोमनःप्रीणनायसंबोधयन्ति–

तनि० उपक्रान्तकार्यसम्यग्जातं राजलोकएवत्वरतइत्यतिहृष्टः तंहर्षंगोपयन् तैरेववाचयितव्यमितिमनसिकृत्वाह—**कथमिति** ॥ २५ ॥

[पा०] १ क. ज. तेषांराजा. २ ङ. च. छ. झ. ट. तदिदंब्रूत. ३ ङ. छ. झ. ट. महाबलम्. ४ ङ. छ. झ. ट. महात्मानः. ५ च. छ. झ. ञ. ट. कल्याणगुणाः. ६ ङ. झ. ट. सन्तिसुतस्यते. ७ ज. नानन्ददान्. ख. नानन्दजननान्.

रामः सत्पुरुषो लोके सत्यधर्मपरायणः ॥ साक्षाद्रामाद्विनिर्वृत्तो धर्मश्चापि श्रिया सह ॥ २९ ॥
प्रजासुखत्वे चन्द्रस्य वसुधायाः क्षमागुणैः ॥ बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यो वीर्ये साक्षाच्छचीपतेः ॥३०॥
धर्मज्ञः सत्यसन्धश्च शीलवाननसूयकः ॥ क्षान्तः सान्त्वयिता श्लक्ष्णः कृतज्ञो विजितेन्द्रियः ॥३१॥
मृदुश्च स्थिरचित्तश्च सदा भव्योऽनसूयकः ॥ ३२ ॥
प्रियवादी च भूतानां सत्यवादी च राघवः ॥ बहुश्रुतानां वृद्धानां ब्राह्मणानामुपासिता ॥ ३३ ॥

विशांपतइति । विशां प्रजानां पते ॥२८॥ लोकेरामएवसत्पुरुषः रिपूणामपिवत्सलइत्यर्थः । सत्यधर्मावेवपरायणं परमागतिर्यस्यसः सत्यधर्मपरायणः । सत्यधर्मैकनिरतइत्यर्थः । किंच धर्मः श्रिया तत्फलभूतयासंपदासह । रामात् साक्षात् अव्यवधानेन विनिर्वृत्तः निष्पन्नः । धर्मार्थयोरितरनिरपेक्षतयानिर्वाहकइत्यर्थः ॥ २९ ॥ रामनिष्ठगुणसमुदायस्यैकत्रासंभवादेकैकगुणयोगेनचन्द्रादीन्दृष्टान्तयन्ति—प्रजेति । प्रजासुखत्वे प्रजानांसुखकरत्वे । चन्द्रस्य तुल्यः । क्षमागुणविषये वसुधायाः भूमेः तुल्यः । बुद्ध्या बुद्ध्यसाधारणधर्मेण बृहस्पतेस्तुल्यः । वीर्येविषये शचीपतेः साक्षात् तुल्यः । "साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः" इत्यमरः ॥ ३० ॥ धर्मं सामान्यविशेषरूपमशेषं जानातीतिधर्मज्ञः । सत्याअमोघा सन्धाप्रतिज्ञा यस्यासौसत्यसन्धः । "सन्धाप्रतिज्ञामर्यादा" इत्यमरः । शीलवान् शीलंहिनाम महतोमन्दैः सहनैरन्ध्र्येणसंश्लेषः तद्वान् । अनसूयकः गुणेषुदोषाविष्करणमसूया तद्रहितः । बहुव्रीहौकप् । क्षान्तः क्षमावान् । क्षमाऽत्राश्रितापराधसहिष्णुत्वं । क्षमेरूदित्त्वात्पक्षेनेट् । नकेवलंसहिष्णुरपराधिषु सान्त्वयिता कुपितान्दुःखितांश्चप्रतिसान्त्ववादी । श्लक्ष्णः प्रियंवदः । "समौश्लक्ष्णप्रियंवदौ" इत्यमरः। कृतज्ञः स्वल्पमपिसकृत्कृतमुपकारंबहुतयाजानन्नित्यर्थः । विजितेन्द्रियः विषयचापलरहितः ॥ ३१ ॥ मृदुत्वं समाश्रितजनविश्लेषभीरुत्वं । चित्तस्थैर्यंनाम अतिसङ्कटेप्यङ्गीकृतविषयपरित्यागराहित्यं । सदा भव्यः कुशलः आश्रिताधीनोवा ॥ ३२ ॥ प्रियवादी "सत्यं ब्रूयात्प्रियंब्रूयान्नब्रूयात्सत्यमप्रियं" इत्युक्तरीत्याप्रियवादित्वेपिसत्यवादीत्यर्थः । प्रियवादीच चकारोऽवधारणार्थः। प्रियवाद्येव नतुसत्यमप्यप्रियंवदतीत्यर्थः। "नब्रूयात्सत्यमप्रियं" इतिस्मरणात् । भूतानां भवनमात्रोपाधिकानांसर्वेषांजनानां । सत्यवादी "सत्यंब्रूयात्" इतिविहितसत्यवचनः । चकारेणप्रियमप्यसत्यंनवदतीत्यवधार्यते । यद्वा सत्यमितिपरलोकहितमुच्यते "सत्येनलोकाञ्जयति" इतिप्रयोगानुसारात् । प्रियवचनस्यनिषिद्धसाधारणत्वाददृष्टविरोधिप्रियंनवदतीत्यर्थः । राघवः रघुराक्षससंवादादिषु प्रियसत्यवचनंप्रसिद्धमितिकुलागतोधर्मइत्यर्थः । एतादृशज्ञानवत्त्वंपुस्तकनिरीक्षणादिना पण्डितंमन्यतया वा नभवतीत्याह—बहुश्रुतानामिति । बहुभ्यआचार्येभ्योबहुभिःशास्त्रैर्बहुधाबहुप्रकारेण श्रुतं येषामस्तीतितेषां । वृद्धानां शीलवयोवृद्धानां । ब्राह्मणानां उक्तलक्षणेषुक्षत्रियेषुसत्स्वपिब्राह्मणानेवज्ञानार्थमुपास्तइत्यर्थः। प्रियवादी ग्रीष्मघर्मसंतप्तस्थलेप्रवर्षीवलाहकइवसुशीतलंवचनंवक्तीत्यर्थः । किमीदृशवचनंदिव्यान्तःपुरस्य मातापित्रादीनां वसिष्ठादीनांवा नेत्याह—भूतानां सत्तायोगिसकलपदार्थानांच प्रियवादी । किंसर्वत्रप्रियमेववदति नेत्याह—सत्यवादी भूतहितादृष्टार्थवचनइत्यर्थः । प्रियहितवादीतिभावः । किमिदं विरुद्धंद्वयमघटितघटनासामर्थ्यादित्यपेक्षायां नतथा किंतु कुलप्रभावादित्याह—राघवइति । एवंविधगुणः किंसगर्वोवर्तते नेत्याह—बह्विति । संभावितगुणैरतृप्तस्सन्पुनरप्यतिशयायज्ञानिनांप्राङ्गणंगत्वातिष्ठतीत्यर्थः। यत्किंचिच्छ्रवणमात्रेणतृप्तानांज्ञानादिवृद्धानां "सर्वतःसारमादद्यात्पुष्पेभ्यइवषट्पदः" इत्युक्तरीत्या बहुभ्यःसारग्रहणंकृतवानित्यर्थः । ब्राह्मणानां "सावियायाविमुक्तये" इत्युक्तब्रह्मविद्यानिष्ठानां। नतु "विद्यान्याशिल्पनैपुणम्" इत्युक्तान्यविद्यानिष्ठानाम् । उपासिता तद्गृहंगत्वाऽनुवर्तयिता। नतुस्वगृहेतानानी-

ती० अनसूयकः नविद्यतेअसूयाअन्यविषयिणीयस्यसः । उत्तरत्र नविद्यतेअसूयास्वविषयिणी अन्यकृतायस्यसतथोक्तइतिनपुनरुक्तिः ॥ ३१ ॥ शि० बहुश्रुतादित्रयाणां उपासिता सत्कारकारी ॥ ३३ ॥

[पा०] १ क. सत्यधर्मपराक्रमः. ङ. छ. झ. ट. सत्यस्सत्यपरायणः.

तेनास्येहातुला कीर्तिर्यशस्तेजश्च वर्धते ॥ देवासुरमनुष्याणां सर्वास्त्रेषु विशारदः ॥ ३४ ॥
सम्यग्विद्याव्रतस्नातो यथावत्साङ्गवेदवित् ॥ गान्धर्वे च भुवि श्रेष्ठो बभूव भरताग्रजः ॥ ३५ ॥
कल्याणाभिजनः साधुरदीनात्मा महामतिः[१] ॥ द्विजैरभिविनीतश्च श्रेष्ठैर्धर्मार्थनैपुणैः ॥ ३६ ॥
[२]यदा व्रजति संग्रामं ग्रामार्थे नगरस्य वा ॥ गत्वा सौमित्रिसहितो [३]नाविजित्य निवर्तते ॥ ३७ ॥
संग्रामात्पुनरागम्य कुञ्जरेण रथेन वा ॥ पौरान्स्वजनवन्नित्यं कुशलं परिपृच्छति ॥ ३८ ॥
पुत्रेष्वग्निषु दारेषु प्रेष्यशिष्यगणेषु च ॥ निखिलेना[४]नुपूर्व्याच्च पिता पुत्रानिवौरसान् ॥ ३९ ॥
शुश्रूषन्ते च वः शिष्याः [५]कच्चित्कर्मसु दंशिताः ॥ इति नः पुरुषव्याघ्रः सदा रामोऽभिभाषते ॥४०॥
व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखितः ॥ उत्सवेषु च सर्वेषु पितेव परितुष्यति ॥ ४१ ॥
सत्यवादी महेष्वासो वृद्धसेवी जितेन्द्रियः ॥ स्मितपूर्वाभिभाषी च धर्मं सर्वात्मना श्रितः ॥ ४२ ॥
सम्यग्योक्ता श्रेयसां च [६]न विगृह्यकथारुचिः ॥ उत्तरो[७]त्तरयुक्तौ च वक्ता वाचस्पतिर्यथा ॥ ४३ ॥

यश्रोता ॥३३॥ वृद्धोपासनसिद्धान्गुणानाह—तेनेति । तेन समृद्धोपासनेन । कीर्तिः औदार्यादिगुणनिमित्ताप्रथा । यशः पराक्रमादिनिबन्धनाप्रथा । यद्वा कीर्तिः प्रथा । यशः तत्कारणबलादानादिकं । तेजः पराभिभवनसामर्थ्यं ॥ ३४ ॥ विद्याव्रतस्नातः "वेदमधीत्यस्नायात्" इतिस्मृतिप्रक्रिययानिखिलवेदाध्ययनव्रताचरणानन्तरभाविस्नानकर्मयुक्तः । सम्यक् गुरुकुलवासाद्यङ्गसहिततयासाङ्गवेदवित् । "शिक्षाव्याकरणंछन्दोनिरुक्तंज्यौतिषंतथा । कल्पश्चेतिव्याहृतानिवेदाङ्गानिमनीषिभिः" इत्युक्ताङ्गसहितवेदार्थज्ञः । यथावत् यथासंप्रदायं । गान्धर्वेच संगीतशास्त्रेपि । सामगानोपयुक्तत्वादितिभावः ॥ ३५ ॥ कल्याणाभिजनः परिशुद्धोभयवंशः । साधुः स्वयंपरिशुद्धः । अदीनात्मा क्षोभहेतुष्वप्यक्षोभ्यान्तःकरणः । धर्मार्थनैपुणैः धर्मार्थप्रतिपादनकुशलैः । स्वार्थेऽण्प्रत्ययः । श्रेष्ठैः अभिजनविद्यावृत्तयुक्तैः । अभिविनीतः सर्वतः सुशिक्षितः ॥ ३६ ॥ ग्रामार्थइत्यत्र ग्रामेत्यविभक्तिकनिर्देशः । ग्रामस्यनगरस्यवार्थे प्रयोजनेनिमित्ते । नाविजित्य निवर्ततइत्यभिधानात् रामस्यसुबाहुमारीचविषयेजेतृत्ववदन्यत्रापिशत्रुविषयेजेतृत्वमभूदित्यवगम्यते ॥३७—३८॥ कुशलप्रश्नप्रकारमाह—पुत्रेष्विति । प्रेष्यः भृत्यः । निखिलेन कार्त्स्न्येन । आनुपूर्व्यात् प्रधानक्रमेण । पृच्छतीत्यनुषज्यते ॥३९॥ दंशिताः सन्नद्धाः "सन्नद्धोवर्मितःसज्जोदंशितः" इत्यमरः ॥ ४० ॥ सत्पुरुषसंभावितगुणानभिधायरामस्यसाधारणगुणानाह—व्यसनेष्विति । मनुष्याणां दिव्यान्तःपुरस्थितमातृप्रभृतीनांनभवति किंतुमनुष्याणां आढ्यदरिद्रद्विजादितारतम्यानादरेणमनुष्यजात्याक्रान्तानां । व्यसनेषु अल्पानल्पविचारमन्तरेणव्यसनपदार्थेषु । भृशं व्यसनवतोयादृशंतादृशंन किंतुपङ्कमग्नगजइवस्वमाहात्म्यानुगुणंयावत्सत्ताकंच दुःखितोभवति । नतुदिनक्रमेणविस्मरति । इदंदुःखंमत्परिपालनवैगुण्येनखल्वागतमितिनितरांदुःखितोभवति । "ह्रीरेषातुममातुला" इतिवक्ष्यति । उत्सवेषु पुत्रजननादिषु । सर्वेषु पुत्रीजननाद्यनादरविरहेणद्वारिचूतकिसलयमालाबन्धनमुपधीकृत्यप्रवृत्तेष्वित्यर्थः । पितेव पुत्रादीनांपुत्राद्युत्सवेषुयःपितुःपरितोषोजायते सद्विविधः । पामराणामर्थलाभलौकिकसहायनिमित्तः पण्डितानांस्वोत्तारकत्वनिमित्तश्च । एवमुभयविधपरितोषोरामस्याप्यस्ति "प्रनृत्यन्तिपितामहाः । यद्येकोपिगयांव्रजेत्" इतिवत् । "मनुष्याणांसहस्रेषुकश्चिद्यततिसिद्धये । बहुजन्मसहस्रान्तेदिष्टयायस्तुप्रपद्यते" इतिप्रत्याशासंभवात् । अत्रपरिशब्दोवीप्सायांवर्तते । अत्रापिभृशमित्यनुवर्तते ॥ ४१ ॥ सत्यवादी अतिसङ्कटावस्थायामपिसत्यवचनशीलः । सर्वात्मनाधर्मश्रितः अतिदुर्घटदशायामपिधर्मंनत्यजतीत्यर्थः ॥४२॥ श्रेयसांसम्यग्योक्ता संपादकः । नविगृह्यकथारुचिः "नविगृह्यकथांकुर्यात्" इतिनिषिद्धयोर्जल्पवितण्डयो-

ति० देवासुरमनुष्याणामितिनिर्धारणेषष्ठी ॥ ३४ ॥ **ति०** नविगृह्यकथारुचिः विग्रहोवृथाकलहस्तंकृत्वाजल्पवितण्डादिकथा-

[पा०] १ क. महाद्युतिः. २ घ. यदाभजति. ३ ख. नोऽविजित्य. ४ ङ. झ. ञ. ट. नुपूर्व्याच. ५ क. ङ. च. ञ. ट. कच्चिद्धर्मेषुदंशिताः. झ. ठ. कच्चिद्धर्मसु. ज. क्वचित्कर्मसु. ६ ख. नविरुद्धकथारुचिः. झ. नविगर्ह्यकथा. ७ ख. युक्तीनां.

सुभ्रूरायतताम्राक्षः साक्षाद्विष्णुरिव स्वयम् ॥ रामो लोकाभिरामोऽयं शौर्यवीर्यपराक्रमैः ॥ ४४ ॥
प्रजापालन[1]तत्त्वज्ञो नरागो[2]पहतेन्द्रियः ॥ शक्तस्त्रैलोक्यम[3]प्येको भोक्तुं किंनु महीमिमाम् ॥ ४५ ॥
नास्य क्रोधः प्रसादश्च निरर्थोऽस्ति कदाचन ॥ [4]हन्त्येव नियमाद्[5]वध्यानवध्ये न च कुप्यति ॥ ४६ ॥
युनक्त्यर्थैः प्रहृष्टश्च [6]तमसौ यत्र तुष्यति ॥ ४७ ॥

[7]शान्तैः सर्वप्रजाकान्तैः प्रीतिसंजननैर्नृणाम् ॥ [8]गुणैर्विरुरुचे रामो दीप्तः सूर्य इवांशुभिः ॥ ४८ ॥
तमेवंगुणसंपन्नं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ लोकपालोपमं नाथमकामयत मेदिनी ॥ ४९ ॥
वत्सः श्रेयसि जातस्ते दिष्ट्याऽसौ [9]तव राघव ॥ दिष्ट्या पुत्रगुणैर्युक्तो मारीच इव काश्यपः ॥५०॥
बलमारोग्यमायुश्च रामस्य विदितात्मनः ॥ देवासुरमनुष्येषु [10]सगन्धर्वोरगेषु च ॥ ५१ ॥
[11]आशंसते जनः सर्वो राष्ट्रे पुरवरे तथा ॥ [12]आभ्यन्तरश्च बाह्यश्च पौरजानपदो जनः ॥५२॥
स्त्रियो वृद्धास्तरुण्यश्च सायं प्रातः समाहिताः ॥ सर्वान्देवान्नमस्यन्ति रामस्यार्थे [13]यशस्विनः ॥ ५३ ॥

र्निवृत्तरागः । निवृत्तरागत्वंकिमवक्तृत्वान्नेत्याह्—उत्तरेति ॥ ४३ ॥ उक्तकल्याणगुणानुरूपाकारसौभाग्यमाह्—सुभ्रूरिति । शूरस्यभावःशौर्यं । तच्चमरणनिर्भयत्वं । "शूरोमरणनिर्भयात्" इतिवचनात् । वीर्यं स्वयमविकृतःसन्परान्विविधमीरयतिविद्रावयतीतिवीरः तस्यभावोवीर्यं । दुष्प्रवेशचक्रव्यूहादिविशिष्टसैन्ययुक्तान्देवासुरानपियेनोत्साहेनाक्रमति सपराक्रमः ॥ ४४ ॥ "रामोराज्यमुपासित्वा" इत्युक्तरीत्याप्रजापालनतत्वज्ञः । नरागोपहतेन्द्रियः । इन्द्रियचापलरहितइति नसमासः । भोक्तुं पालयितुं ॥४५॥ नियमात् नियमेन । वध्यान् शास्त्रतोवध्यान् । हन्त्येव । अवध्ये शास्त्रतोऽवध्येविषये ॥ ४६ ॥ यत्र यस्मिन्पुरुषे । तुष्यति । तं तुष्टोसौ । अर्थैः अभिलषितपदार्थैः । युनक्ति योजयति ॥ ४७ ॥ शान्तैः शमप्रधानैः । सर्वप्रजानां कान्तैः काम्यमानैः । सर्वजनभोग्यैरित्यर्थः । अतएव प्रीतिसंजननैः । दान्तइतिपाठे यमनियमादिरूपतपःक्लेशसहः । "तपःक्लेशसहोदान्तः" इत्यमरः । दीप्तः ग्रीष्मादिकालिकः ॥ ४८ ॥ मेदिनी मेदिनीस्थजनता ॥ ४९ ॥ तव दिष्ट्या भाग्येन । श्रेयसि श्रेयोनिमित्तं । वत्सः पुत्रोजातः । पुत्रगुणैर्युक्तः पुन्नाम्नोनरकात्त्रायतइतिव्युत्पत्तिसिद्धपितृतारकगुणैर्युक्तः । मारीचः मरीचेःपुत्रः । काश्यपः कश्यपगोत्रः ॥ ५० ॥ श्लोकद्वयमेकान्वयं । देवासुरमनुष्येषुसर्वोजनः राष्ट्रे इतरराष्ट्रे । पुरवरे इतरपुरवरेच । वर्तमानोजनः । आभ्यन्तरः अन्तःपुरचारीजनः । पौरजानपदः स्वपुरस्वजनपदस्थोजनश्च । विदितात्मनः प्रसिद्धशीलस्य । रामस्य बलादिकमाशंसते प्रार्थयते । मनुष्यशब्दोत्रदेवादिसाहचर्यादृषिवचनः ॥५१–५२॥ स्त्रियः अतिगंभीरतयास्वहृदयंव्यक्तमनाविष्कुर्वन्त्यः । वृद्धाः करणपाटवरहिताः । अत्यलसतयासर्वत्रानादरंकुर्वन्त्यः । तरुण्यः यौवनमदान्धतया विवेकशून्याः । सायंप्रातरित्युपलक्षणं । त्रिसन्ध्यमित्यर्थः । तेनमङ्गलाशासनकालनियमोक्तिः । समाहिताः सावधानाः । अनेनरामगुणगृहीततयास्वारसिकप्रेमकत्वेनसमनस्कत्वमुक्तं । सर्वान्देवानिति प्रेमकलुषिततयान्यूनाधिकविभागमन्तरेणलौकिकवैदिकविभागमन्तरेणच नमस्यन्तीति रामरक्ष्यानेवदेवान्नामरक्षकान्मन्यन्तइतिप्रेमान्ध्यकाष्ठादर्शिता। रामस्यार्थे रामस्यबलारोग्यादिप्रयोजनसिद्ध्यैवस्वप्रयोजनंनान्तरीयकमितितस्यैवप्रयोजनमुद्दिश्य । यशस्विनः देवतान्तरनमस्कारस्यरामप्रयोजनपर्यवसितत्वात् रामप्रेमपारवश्येनकृतत्वाच्च स्वरूपविरुद्धदेवतान्तरभजन-

रुचिर्यथाप्राकृतस्तथानेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ति० असौतेवत्सःदिष्ट्या अस्मद्भाग्येन । श्रेयसि प्रजारक्षणरूपेसमर्थोजातः । किंच असौ राघवः । तवदिष्ट्या भाग्येन मरीचिप्रजापतेःपुत्रःकश्यपइवपुत्रगुणैर्युक्तोजातइत्यर्थः ॥ ५० ॥ इतिद्वितीयस्सर्गः ॥ २ ॥

[पा०] १ क—ट. पालनसंयुक्तो. २ क. ख. झ. ट. पहितेन्द्रियः. ३ क—ट. मप्येषः. ४ क. घ—छ. झ. ञ. ट. हन्त्येष. ५ ख. द्वेध्यमवध्ये. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. द्वेध्यानवध्येषुनकुप्यति. ग. द्वेध्यंयदेषखलुकुप्यति. ख. यस्यैषखलुकुप्यति. क. मवध्येचनकुप्यति. ६ ख. मनसायत्रतुष्यति. ७ ङ. च. छ. ट. दान्तैः. ८ ख. गुणैर्विराजते. ९ झ. तवराघवः. १० क. गन्धर्वैपूरगेषुच. ११ क. ख. आशंसन्तेजनास्सर्वे. १२ क—घ. च. छ. ज. अभ्यन्तरश्च. १३ च. झ. ञ. ट. मनस्विनः.

तेषामायाचितं देव त्वत्प्रसादात्समृद्ध्यताम् ॥ ५४ ॥
राममिन्दीवरश्यामं सर्वशत्रुनिबर्हणम् ॥ पश्यामो यौवराज्यस्थं तव राजोत्तमात्मजम् ॥ ५५ ॥
तं देवदेवोपममात्मजं ते सर्वस्य लोकस्य हिते निविष्टम् ॥
हिताय नः क्षिप्रमुदारजुष्टं मुदाऽभिषेक्तुं वरद त्वमर्हसि ॥ ५६ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

दशरथेनवसिष्ठंप्रतिरामस्ययौवराज्याभिषेकसंभारसंभरणनिवेदनेतेनसुमन्त्रादीन्प्रतितन्निदेशकरणम् ॥ १ ॥ ततोदशरथेन स्वाज्ञयासुमन्त्रानीतंरामंप्रतियौवराज्याभिषेकनिश्चयनिवेदनपूर्वकंहितोपदेशः ॥ २ ॥ रामसुहृद्भिःकौसल्यांप्रतिपुत्रस्ययौवराज्यप्राप्तिरूपप्रियवृत्तान्तनिवेदनम् ॥ ३ ॥ रामेणहितोपदेशग्रहणानन्तरं दशरथाभिवादनपूर्वकं स्वगृहगमनम् ॥ ४ ॥

तेषामञ्जलिपद्मानि प्रगृहीतानि सर्वशः ॥ प्रतिगृह्याब्रवीद्राजा तेभ्यः प्रियहितं वचः ॥ १ ॥
अहोस्मि परमप्रीतः प्रभावश्चातुलो मम ॥ यन्मे ज्येष्ठं प्रियं पुत्रं यौवराज्यस्थमिच्छथ ॥ २ ॥
इति प्रत्यर्च्य तान्राजा ब्राह्मणानिदमब्रवीत् ॥ वसिष्ठं वामदेवं च तेषामेवोपशृण्वताम् ॥ ३ ॥
चैत्रः श्रीमानयं मासः पुण्यः पुष्पितकाननः ॥ यौवराज्याय रामस्य सर्वमेवोपकल्प्यताम् ॥ ४ ॥
राज्ञस्तूपरते वाक्ये जनघोषो महानभूत् ॥ शनैस्तस्मिन्प्रशान्ते च जनघोषे जनाधिपः ॥
वसिष्ठं मुनिशार्दूलं राजा वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥

रूपमयशोनास्तीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ आयाचितं रामाभिषेकरूपाभिमतार्थप्रार्थनं । समृद्ध्यतां सफलंभवतु ॥ ५४ ॥ इन्दीवरश्याममिति समुदायशोभोक्ता । सर्वशत्रुनिबर्हणमिति स्वसौन्दर्यातिशयदर्शनमग्नचित्तत्वरूपकामादिशत्रुनिबर्हणमित्यर्थः । पश्यामः द्रक्ष्यामः । "वर्तमानसामीप्येवर्तमानवद्वा" इतिभविष्यदर्थेलट् ॥ ५५ ॥ देवेतिसंबुद्धिः । देवदेवः विष्णुः तत्सदृशमितिवा । निविष्टं दत्तावधानमित्यर्थः । उदारजुष्टं औदार्ययुक्तं । भावप्रधानोनिर्देशः । उदारैर्जुष्टंसेवितमितिवा ॥ ५६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीतांबराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने द्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥

एवं निश्चिताभिषेकस्यसंभारसंभरणप्रवृत्तिस्तृतीये । प्रगृहीतानि प्रकर्षेणगृहीतानि । शिरसिबद्धानीत्यर्थः । अञ्जलिरूपाणिपद्मानि अञ्जलिपद्मानि । अञ्जलीनांपद्ममुकुलाकारत्वादत्रत्यपद्मशब्दःपद्ममुकुलपरः । प्रतिगृह्य वीक्षणवचनप्रत्यञ्जलिभिर्यथायोगमञ्जलीनांप्रतिग्रहः ॥ १ ॥ अहोस्मीतिसन्धिरार्षः ॥ २ ॥ राजा दशरथः । इति पूर्वोक्तरीत्या । तान् प्रार्थनापरान् । ब्राह्मणान् । अभ्यर्च्य मधुरवचनैःसंमान्य । तेषामेवोपशृण्वतां तेषुउपशृण्वत्सुसत्स्वेव । वसिष्ठंवामदेवंचेदमब्रवीत् ॥ ३ ॥ अभिषेकविषयनिरतिशयादरेणतदुचितकालंप्रशंसति—चैत्रइति । चैत्रः यथेतरेभ्यःप्रधानभूतोरामःतथामासान्तरेभ्योयंमासः । श्रीमान् यथासर्वसुखावहत्वाद्रामःसर्वेषांराजा तथासर्वसुखकरत्वादसौसर्वमासानांराजा । अयंमासः अभिषेकमनोरथसमयएवसन्निहितः । अयंमासः अवतारहेतुरेवाभिषेकहेतुः । पुण्यः रमणीयः पुण्यवर्धनोवा । पुष्पितकाननः अस्मत्प्रयत्नालंकृतनगरवैलक्षण्येनस्वयमेवालंकृतवनः । यद्वा रामस्यकनककिरीटधारणसमये स्वयंकुसुममुकुटधारीवनप्रदेशोजातः॥४॥ वसिष्ठशब्दोवामदेवस्याप्युपलक्षणपरः । वसिष्ठंवामदेवमितिद्वयोःप्रस्तुतत्वात् । एवंव्यादिश्यविप्रौतावित्युपरिवक्ष्यमाणत्वाच्च । प्राधान्याद्वसिष्ठस्योपादानं । जनघोषः चिरप्रार्थितरामाभिषेकविषयोस्मन्मनोरथः

[पा०] १ ङ. छ. झ. तेषांतद्याचितं. २ ख. प्रियमिदं. ३ ख. श्चातुलोमहान्. ४ झ. इतिप्रत्यर्चितान्. ५ ख. ग. प्रशान्तेतु. ६ क. च. ञ. नराधिपः.

अभिषेकाय रामस्य यत्कर्म सपरिच्छदम् ॥ तदद्य [1]भगवन्सर्वमाज्ञापयितुमर्हसि ॥ ६ ॥
तच्छ्रुत्वा भूमिपालस्य वसिष्ठो [2]द्विजसत्तमः ॥ आदिदेशाग्रतो राज्ञः स्थितान्युक्तान्कृताञ्जलीन् ॥७॥
सुवर्णादीनि रत्नानि बलीन्सर्वौषधीरपि ॥ [3]शुक्लमाल्यांश्च लाजांश्च पृथक्च मधुसर्पिषी ॥ ८ ॥
अहतानि च वासांसि रथं सर्वायुधान्यपि ॥ [4]चतुरङ्गबलं चैव गजं च शुभलक्षणम् ॥ ९ ॥
चामरव्य[5]जने श्वेते ध्वजं छत्रं च पाण्डुरम् ॥ शतं च शातकुंभानां कुंभानामग्निवर्चसाम् ॥ १० ॥
हिरण्य[6]शृङ्गमृषभं समग्रं व्याघ्रचर्म च ॥ उपस्थापयत प्रातर[7]ग्न्यगारं महीपतेः ॥ ११ ॥
[8]यच्चान्यत्किंचिदेष्टव्यं तत्सर्वमुपकल्प्यताम् ॥ १२ ॥
अन्तःपुरस्य द्वाराणि सर्वस्य नगरस्य च ॥ चन्दनस्रग्भिरर्च्यन्तां धूपैश्च घ्राणहारिभिः ॥ १३ ॥
प्रशस्त[9]मन्नं गुणवद्दधि क्षीरोपसेचनम् ॥ द्विजानां [10]शतसाहस्रे यत्प्रकाममलं भवेत् ॥ १४ ॥
सत्कृत्य द्विजमुख्यानां श्वः प्रभाते प्रदीयताम् ॥ घृतं दधि च लाजाश्च दक्षिणाश्चापि पुष्कलाः ॥१५॥
सूर्येऽभ्युदितमात्रे श्वो भविता स्वस्तिवाचनम् ॥ ब्राह्मणाश्च निमन्त्र्यन्तां कल्प्यन्तामासनानि च ॥
आब[11]ध्यन्तां पताकाश्च राजमार्गश्च सिच्यताम् ॥ १६ ॥
सर्वे च ता[12]लावचरा गणिकाश्च स्वलंकृताः ॥ कक्ष्यां द्वितीयामासाद्य तिष्ठन्तु नृपवेश्मनः ॥ १७ ॥
देवायतनचैत्येषु [13]सान्नभक्षाः सदक्षिणाः ॥ उपस्थापयितव्याः स्युर्माल्ययोग्याः पृथक्पृथक् ॥ १८ ॥

फलितइत्येवंरूपः ॥ ५ ॥ सपरिच्छदं सोपकरणं ॥ ६ ॥ युक्तान् राजकार्यनियुक्तान् सुमन्त्रादीनधिकारिणइतियावत् ॥ ७ ॥ बलीन् उपहारान् । "करोपहारयोःपुंसिबलिः" इत्यमरः । ओषधयः व्रीहिमुद्गादयः । शुक्लमाल्यांश्चेतिलिङ्गव्यत्ययआर्षः । पृथक् पृथक्पात्रगृहीते । मधुसर्पिषी क्षौद्रघृते ॥८॥ अहतानि "ईषद्धौतंनवंश्वेतंसदशंयन्नधारितं। अहतंतद्विजानीयाद्दैवेपित्र्येचकर्मणि" इत्युक्तजलप्रक्षालनादिगुणयुक्तानि ॥९॥ चामरव्यजने चामररूपव्यजने । शातकुंभानां सौवर्णानां ॥ १० ॥ हिरण्यशृङ्गं हिरण्यालंकृतशृङ्गं । समग्रं संपूर्णावयवं । उपस्थापयत प्रापयत । अग्न्यगारं अग्निहोत्रगृहं ॥११॥ अन्यत् गन्धपुष्पादिकं। एष्टव्यं अपेक्षणीयं ॥ १२ ॥ अन्तःपुरस्य राजगृहस्य । सर्वस्यनगरस्यद्वाराणि सर्वाणिनगरद्वाराणीत्यर्थः । घ्राणहारिभिः घ्राणद्वारापुरुषाकर्षकैः ॥१३॥ सहस्रमेवसाहस्रं । शतसाहस्रशब्दोपरिमितवचनः । विषयसप्तमी । अलं पर्याप्तं । "अलंभूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकं" इत्यमरः । शतसाहस्रविषयेप्रकामं अत्यर्थं । पर्याप्तं प्राशस्त्यादिगुणविशिष्टं । यदन्नंभवेत्तत्संपाद्यतामित्यर्थः ॥ १४ ॥ द्विजमुख्यानां द्विजमुख्येभ्यः । सत्कृत्यदीयतां तदन्नमितिशेषः । पुष्कलाः संपूर्णाः ॥ १५ ॥ सूर्येअभ्युदितमात्रे सूर्योदयानन्तरमेव । श्वः परेद्युः । स्वस्तिवाचनंभविता । तदर्थंब्राह्मणाश्चनिमन्त्र्यन्तां आहूयन्तां । आसनानि तेषामितिशेषः। आबध्यन्तां प्रतिगृहमितिशेषः ॥१६॥ तालैरवचरन्तिजीवन्तीतितालावचराः नर्तकादयः । कक्ष्यांद्वितीयामिति । अन्तःकक्ष्यायामभिषेकप्रवृत्तेस्तत्रचब्राह्मणैर्वस्तव्यत्वादितिभावः ॥ १७ ॥ देवायतनचैत्येषु देवगृहेषु चतुष्पथेषुचेत्यर्थः । अन्नभक्षैःसहवर्तन्तइतिसान्नभक्षाः । अन्नमोदकहस्ताइतियावत् । माल्यप्रदानयोग्याः माल्ययोग्याः । मध्यमपदलोपिसमासः माल्यार्थसाधनानि । पृथक्पृथगिति । देवा-

---

ति० अहतानि सदशानि तदानीमेवतन्तुवाययन्त्रादुद्धृतानि ॥ ९ ॥ **ति०** शतसाहस्रं शतसाहस्रंप्रति ॥ १४ ॥ **ती०** चैत्येषु रथ्यावृक्षेषुच । **ति०** माल्ययोग्याः मालामर्हतीतिमाल्यमर्चनंतद्योग्याःगन्धपुष्पादयः । देवायतनचैत्ययोःपृथक्पृथगुपस्थापयि-

[पा०] १ ख. ग. ज. भगवान्सर्वं. २ ङ. छ. झ. ट. मुनिसत्तमः. ३ क. ख. ङ—ट. शुक्लमाल्यानि. ४ क. ग. ञ. चतुरङ्गबलंचैव. ५ ङ. छ. झ. ट. व्यजनेचोभे. घ. व्यजनेचैव. ६ क. च. छ. ज. ञ. शृङ्गंवृषभं. ७ ङ. च. छ. झ. रग्न्यगारे. ट. रम्यागारे. क. घ. ज. ञ. रम्यागारं. ८ इदमर्धं ङ. छ. झ. पुस्तकेषु उपस्थापयतेत्यर्धात्पूर्वंदृश्यते. ९ क. मन्नंघृतवत्. घ. ज. विधिवत्. १० क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. शतसाहस्रं. ११ घ. आविध्यन्तां. १२ ख. तालवचनाः. घ. तालचतुराः. ङ. च. छ. झ. ञ. तालापचराः. १३ घ. ङ. झ. ञ. सान्नभक्ष्याः.

[1]दीर्घासिबद्धा योधाश्च संनद्धा मृष्टवाससः ॥ महा[2]राजाङ्गणं सर्वे प्रविशन्तु महोदयम् ॥ १९ ॥
एवं व्यादिश्य [3]विप्रौ तौ क्रियास्तत्र [4]सुनिष्ठितौ ॥ चक्रतुश्चैव यच्छेषं पार्थिवाय निवेद्य च ॥ २० ॥
कृतमित्येव चाब्रूतामभिगम्य जगत्पतिम् ॥ यथो[5]क्तवचनं प्रीतौ [6]हर्षयुक्तौ [7]द्विजर्षभौ ॥ २१ ॥
ततः सुमन्त्रं द्युतिमान्राजा वचनमब्रवीत् ॥ रामः कृतात्मा भवता शीघ्रमानीयतामिति ॥ २२ ॥
स तथेति प्रतिज्ञाय सुमन्त्रो राजशासनात् ॥ [8]रामं तत्रानयांचक्रे रथेन रथिनां वरम् ॥ २३ ॥
अथ तत्र [9]समासीनास्तदा दशरथं नृप ॥ प्राच्योदीच्याः प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च भूमिपाः ॥२४॥
[10]म्लेच्छाचार्याश्च ये चान्ये वनशैलान्तवासिनः ॥ उपासांचक्रिरे सर्वे तं [11]देवा इव वासवम् ॥२५॥
तेषां मध्ये स राजर्षिर्मरुतामिव वासवः ॥ प्रासादस्थो [12]रथगतं ददर्शायान्तमात्मजम् ॥ २६ ॥
गन्धर्वराजप्रतिमं लोके विख्यातपौरुषम् ॥ दीर्घबाहुं महासत्वं मत्तमातङ्गगामिनम् ॥ २७ ॥
चन्द्रकान्तानानं राममतीव प्रियदर्शनम् ॥ रूपौदार्यगुणैः पुंसां दृष्टिचित्तापहारिणम् ॥ २८ ॥

यतनचैत्ययोरितिशेषः । ब्राह्मणैर्देवताःपूजनीयाइत्यर्थः ॥ १८ ॥ दीर्घासिबद्धाः बद्धदीर्घासयः । "प्रहरणार्थेभ्यःपरेनिष्ठासप्तम्यौभवतः" इतिनिष्ठायाःपरनिपातः । महानुदयोरामाभिषेकरूपाभ्युदयोयस्मिन्तं महोदयं ॥ १९ ॥ विप्रौ वसिष्ठवामदेवौ । क्रियाः पुरोहितकर्तव्याः । तत्र राजगृहे । व्यादिश्य आज्ञाप्य । यच्छेषं दासीपरिजनाद्यानयनं तदपि पार्थिवाय राज्ञे । निवेद्य चक्रतुः ॥ २० ॥ अथ जगत्पतिं राजानं । अभिगम्य यथोक्तवचनं उक्तवचनमनतिक्रम्य । कृतमिति प्रीतौ हर्षयुक्तौ । प्रीतिर्मनोगतोहर्षः । मानसप्रीतिजन्यरोमाञ्चादिशरीरविकारोहर्षः । तद्युक्तौ । पूर्वश्लोकेनिवेद्येत्यनेनशेषसंपादनविषयनिवेदनमुक्तं अब्रूतामितिपूर्वोक्तसकलसिद्धिविषयमितिनपुनरुक्तिः ॥ २१ ॥ कृतात्मा सुशिक्षितबुद्धिः । शीघ्रागमनहेतुरयं । "आत्माजीवेधृतौबुद्धौ" इत्यमरः ॥ २२—२३ ॥ अथ सुमन्त्रनिर्गमनानन्तरं । तत्र प्रासादे । समासीनाः सम्यगुपविष्टाः । प्राच्याइत्यादौ "द्युप्राक्" इत्यादिनायदादयः शैषिकाभवार्थाः। म्लेच्छाचार्याः म्लेच्छप्रभवः । अन्तशब्दःप्रदेशवाची । प्राच्येत्यादिनाशैलान्तवासिनइत्यन्तेन मूलभृत्यश्रेणिसुहृद्विषदाटविकमितिषड्विधबलोपास्यत्वं सार्वभौमचिह्नमुक्तं ॥ २४—२६ ॥ गन्धर्वराजप्रतिमं भोगस्रोतःप्रावण्यवेषसौन्दर्येषु गन्धर्वराजौपम्यं । न केवलंभोगधारारसिकत्वेन वीररसानभिज्ञत्वमित्याह—लोकेविख्यातपौरुषं। पौरुषोपयुक्तसंहननवत्त्वमाह—दीर्घबाहुमिति । नकेवलंशिरीषपुष्पसुकुमारबाहुत्वेनान्तस्साररहित्यमित्याह—महासत्वमिति । तदनुगुणगतिविशेषमाह—मत्तमातङ्गगामिनमिति । सगर्वसलीलगमनंमदालसगमनंवाविवक्षितं ॥२७॥ चन्द्रकान्तानानं चन्द्राननमित्युक्तेप्याह्लादकत्वादिसिद्धेर्निरतिशयाह्लादकत्वंद्योतयितुंकान्तशब्दः । चन्द्रात्कान्ताननमितिविग्रहः । अनेनावयवशोभावत्त्वमुक्तं । रामं विग्रहगुणैःस्वरूपगुणैश्चरमयन्तं । समुदायशोभावत्त्वमाह—अतीवप्रियदर्शनमिति । निरन्तरदर्शनेपि प्रतिक्षणंनवनवीभूतदर्शनं । रूपौदार्यगुणैः रूपं विग्रहः । औदार्यं अनुभवितृभ्योनुभवदानं । "यआत्मदाबलदा" इतिश्रुतेः । गुण्यतेसदानुसन्धीयतइति गुणः । "गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु" इतिनिघण्टुः । तेनसदानुसन्धीयमानंसौशील्यमुच्यते । अहोमहानयमस्मादृशेषुक्षुद्रेष्वप्यतिसंश्लेषेणवर्ततइतिसर्वदानुसन्धीयमानत्वात् । पुंसामिति कठिनचित्तानामपि किमुतस्त्रीणामितिभावः । यद्वा पुंशब्देनस्त्रीपुंससाधारणमात्ममात्रमुच्यते । "पुमानेकोव्यवस्थितः" इति श्रीविष्णुपुराणेप्रयोगात् । तेनसुरनर-

तव्याः ॥ १८ ॥ **ति०** दीर्घाअसयोयेषांतेबद्धगोधाचर्माणश्चेतिद्वन्द्वः ॥ १९ ॥ **ति०** कृतात्मा धर्मेषुकृतबुद्धिः ॥ २२ ॥ **ति०** गन्धर्वराजप्रतिमत्वं सौन्दर्यवत्त्वेनसुस्वरत्वेनच ॥ २७ ॥

[पा०] १ झ. दीर्घासिबद्धगोधाश्च. २ ङ. झ. राजाङ्गणंशूराः. ३ ङ. झ. विप्रौतु. ४ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. विनिष्ठितौ. ५ ख. यथोक्तंवचनं. ६ ख. ग. हर्षयुक्तं. ७ झ. ट. द्विजोत्तमौ. ८ क. च. राममामन्त्रयाञ्चक्रे. ९ ङ. झ. सहासीनाः. १० क—छ. झ. ञ. म्लेच्छाश्चार्याश्च. ११ ङ. छ. झ. ट. देवावासवंयथा. १२ ङ. छ. झ. ट. दशरथो. क. च. ञ. रथस्थंतं.

घर्माभितप्ताः पर्जन्यं ह्लादयन्तमिव प्रजाः ॥ नं ततर्प समायान्तं पश्यमानो नराधिपः ॥ २९ ॥
अवतार्य सुमन्त्रस्तं राघवं स्यन्दनोत्तमात् ॥ पितुः समीपं गच्छन्तं प्राञ्जलिः पृष्ठतोऽन्वगात् ॥३०॥
स तं कैलासशृङ्गाभं प्रासादं नरपुङ्गवः ॥ आरुरोह नृपं द्रष्टुं सह सूतेन राघवः ॥ ३१ ॥
स प्राञ्जलिरभिप्रेत्य प्रणतः पितुरन्तिके ॥ नाम स्वं श्रावयन्रामो ववन्दे चरणौ पितुः ॥ ३२ ॥
तं दृष्ट्वा प्रणतं पार्श्वे कृताञ्जलिपुटं नृपः ॥ गृह्याञ्जलौ समाकृष्य सस्वजे प्रियमात्मजम् ॥ ३३ ॥
तस्मै चाभ्युदितं सम्यङ्मणिकाञ्चनभूषितम् ॥ दिदेश राजा रुचिरं रामाय परमासनम् ॥ ३४ ॥
तदासनवरं प्राप्य व्यदीपयत राघवः ॥ स्वयैव प्रभया मेरुमुदये विमलो रविः ॥ ३५ ॥
तेन विभ्राजता तत्र सा सभाऽभिव्यरोचत ॥ विमलग्रहनक्षत्रा शारदी द्यौरिवेन्दुना ॥ ३६ ॥
तं पश्यमानो नृपतिस्तुतोष प्रियमात्मजम् ॥ अलंकृतमिवात्मानमादर्शतलसंस्थितम् ॥ ३७ ॥
स तं सस्मितमाभाष्य पुत्रं पुत्रवतां वरः ॥ उवाचेदं वचो राजा देवेन्द्रमिव कश्यपः ॥ ३८ ॥
जेष्ठायामसि मे पत्न्यां सदृश्यां सदृशः सुतः ॥ उत्पन्नस्त्वं गुणश्रेष्ठो मम रामात्मजः प्रियः ॥३९॥
यतस्त्वया प्रजाश्चेमाः स्वगुणैरनुरञ्जिताः ॥ तस्मात्त्वं पुष्ययोगेन यौवराज्यमवाप्नुहि ॥ ४० ॥

तिर्यगादिभेदभिन्नानांस्त्रीपुंनपुंसकभेदभिन्नानांसर्वेषां दृष्टिचित्तापहारउक्तः । वक्ष्यतिरामविरहेस्थावरजङ्गमवस्तुमात्रंपरिम्लानमिति । यद्वा पुंसामपिरामंपश्यतांस्त्रीभूत्वाऽहममुमनुभवेयमित्यभिलाषोभवति । यथाहुः "पाञ्चाल्याःपद्मपत्राक्ष्याःस्नायन्त्याजघनंघनं । याःस्त्रियोदृष्टवत्यस्ताःपुंभावंमनसाययुः" इति ॥ २८ ॥ पश्यमानइतिनिर्निमेषदर्शनमुक्तं । नततर्पेति प्रतिक्षणमनुभवेपिनवनवप्रेमास्पदतयानतृप्तिरभूदित्यर्थः ॥ २९ ॥ अवतार्येति अवतारणंहस्तप्रदानादिना ॥ ३०—३१ ॥ अभिप्रेत्य प्राप्य । प्रणतः "दण्डवत्प्रणमेद्भूमावुपेत्यगुरुमन्वहं" इत्युक्तप्रक्रिययादण्डवत्प्रणतइत्यर्थः । स्वंनामश्रावयन् । "शर्मेतिब्राह्मणस्योक्तं वर्मेतिक्षत्रियस्यच" इतिवचनाद्रामवर्माहमस्मिभोइति श्रावयन्नित्यर्थः ॥ ३२ ॥ अञ्जलौगृह्य अञ्जलिंप्रगृह्य । "सक्थिनिकर्णेवागृहीत्वा" इतिमहाभाष्यकारवचनात् अञ्जलावितिकर्मणिसप्तमी ॥ ३३ ॥ अभ्युदितं उन्नतं ॥ ३४ ॥ आसनवरंप्राप्य तदासनंस्वयैवप्रभया व्यदीपयत् । विमलोरविरुदयमेरुंप्राप्येव । सूर्यस्यप्रधानमेरुप्राप्तेःसाक्षादभावादत्रमेरुशब्देनास्ताद्रिसमीपवर्तीसावर्णिमेरुरुच्यते । उदयश्चोत्तरवर्षस्थितसिद्धपुरवासिजनापेक्षया इयमुदयास्तमयव्यवस्थासूर्यसिद्धान्तेआर्यभट्टेचप्रसिद्धा । "भूवृत्तपादेपूर्वस्यांयवकोटीतिविश्रुता । भद्राश्ववर्षेनगरीस्वर्णप्राकारतोरणा ॥ याम्यायांभारतेवर्षेलङ्कातद्वन्महापुरी । पश्चिमेकेतुमालाख्येरोमकेतिचकीर्तिता ॥ उदक्सिद्धपुरीनामकुरुवर्षेप्रतिष्ठिता॥उदयोयोलङ्कायांसोस्तमयःसवितुरेवसिद्धपुरे। मध्याह्नेयवकोट्यांरोमकविषयेऽर्धरात्रंस्यात् ॥ भारतादिषुवर्षेषुतद्वदेवपरिभ्रमन् । मध्योदयार्धरात्रांस्तुकालान्कुर्यात्प्रदक्षिणं" इति ॥ ३५ ॥ विभ्राजता प्रकाशमानेन । विमलग्रहनक्षत्रेतिदृष्टान्तबलेनदशरथवसिष्ठादिभिरीषत्प्रकाशितत्वमवगम्यते ॥ ३६ ॥ पश्यमानः पश्यन् । आदर्शतलसंस्थितमित्यनेनरामस्यमुखनासिकाचरणादिसर्वावयवेनपितृसरूपत्वमावेदितं ॥ ३७ ॥ सस्मितमितिक्रियाविशेषणं । आभाष्य रामेतिसंबोध्य ॥ ३८ ॥ रामस्यैवराज्याभिषेकार्हतामभिव्यञ्जयन्नाह—ज्येष्ठायामिति । आत्मजस्सुतः औरसस्सुतः ॥ ३९ ॥ पुष्ययोगेनेति "प्रकृत्यादिभ्यउपसङ्ख्यानं" इतितृतीया । पुष्येणचन्द्रमसोयोगःपुष्य-

ति० तेन सहेतिशेषः ॥ ३१ ॥ स० मेरुमेवं मेरुमिव । "ववायथातथैवैवंसाम्ये" इत्यमरः ॥ ३५ ॥ ति० सभापि नकेव-

[पा०] १ घ. नततर्ष. २ ङ. छ. झ. ञ. ट. सुमन्त्रस्तु. ३ क. च. स्यन्दनात्तदा. ४ ङ. छ. झ. रघुनन्दनः. ख. रघुपुङ्गवः. ५ ङ. छ. झ. ट. सहसातेनराघवः. ६ च—ट. चाभ्युद्यतं. क. च. चाभ्युदितंसौम्यं. ख. चाभ्युदितंरम्यं. ग. घ. चाभ्युदितंदिव्यं. ७ ङ. छ. झ. तथासनवरं. ८ ट. स्वयैवंप्रभया. ९ झ. सभापि. १० ङ. छ. झ. ट. सुस्थितमाभाष्य. ११ ख. ङ. छ. झ. ट. गुणज्येष्ठो. घ. ज. गुणैश्श्रेष्ठः. १२ ख—ङ. छ—ट. त्वयायतःप्रजा. क. च. त्वयायथा. १३ क. च. ञ. स्वगुणेनाभिरञ्जिताः. ख. स्वगुणैरभिरञ्जिताः.

कामतस्त्वं प्रकृत्यैव विनीतो गुणवानसि ॥ गुणवत्यपि तु स्नेहात्पुत्र वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ४१ ॥
भूयो विनयमास्थाय भव नित्यं जितेन्द्रियः ॥ कामक्रोधसमुत्थानि त्यजेथा व्यसनानि च ॥४२॥
परोक्षया वर्तमानो वृत्त्या प्रत्यक्षया तथा ॥ अमात्यप्रभृतीः सर्वाः प्रकृतीश्चानुरञ्जय ॥ ४३ ॥
कोष्ठागारायुधागारैः कृत्वा सन्निचयान्बहून् ॥ तुष्टानुरक्तप्रकृतिर्यः पालयति मेदिनीम् ॥ ४४ ॥
तस्य नन्दन्ति मित्राणि लब्ध्वाऽमृतमिवामराः ॥ तस्मात्त्वमपि चात्मानं नियम्यैवं समाचर ॥४५॥
तच्छ्रुत्वा सुहृदस्तस्य रामस्य प्रियकारिणः ॥ त्वरिताः शीघ्रमभ्येत्य कौसल्यायै न्यवेदयन् ॥ ४६ ॥
सा हिरण्यं च गाश्चैव रत्नानि विविधानि च ॥ व्यादिदेश प्रियाख्येभ्यः कौसल्या प्रमदोत्तमा ॥४७॥
अथाभिवाद्य राजानं रथमारुह्य राघवः ॥ ययौ स्वं द्युतिमद्वेश्म जनौघैः प्रतिपूजितः ॥ ४८ ॥

ते चापि पौरा नृपतेर्वचस्तच्छ्रुत्वा तदा लाभमिवेष्टमाशु ॥
नरेन्द्रमामन्त्र्य गृहाणि गत्वा देवान्समानर्चुरभिप्रहृष्टाः ॥ ४९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

योगः । तदुपलक्षितकालइत्यर्थः । पुष्यनक्षत्रयुक्तेदिवसइत्यर्थः ॥ ४० ॥ कामतः प्रकामं । गुणवति त्वयीतिशेषः । यद्यपिभवान्सर्वगुणसंपन्नः तथापिपुत्रस्नेहाद्भवतेकिंचिदुपदिशामीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ भूयोविनयं सातिशयविनयं । कामक्रोधसमुत्थानिव्यसनानि "स्त्रीद्यूतमृगयामद्यवाक्पारुष्योग्रदण्डताः । अर्थसंदूषणंचेतिराज्ञांव्यसनसप्तकं" इत्युक्तानिव्यसनानि । अर्थसंदूषणं पित्रादिसञ्चितार्थस्यनाशनं । यद्वा "मृगयाऽक्षोदिवास्वापःपरिवादःस्त्रियोमदः । तौर्यत्रिकंवृथाध्वाचकामजोदशकोगुणः" इत्येतानिकामजानि । "पैशुन्यंसाहसंद्रोहईर्ष्यासूयार्थदूषणं । वाग्दण्डयोश्चपारुष्यंक्रोधजोपिगुणोष्टकः"इत्युक्तानिक्रोधजानिचव्यसनानि ॥ ४२ ॥ अप्रत्यक्षयावृत्त्या तक्षप्रभृतिकर्मान्तिकानां परोक्षोभूत्वाऽधिकृतमुखेनयत्कार्याणिसंविधत्तेसापरोक्षवृत्तिः । अव्यवधानेनामात्यादीन्ययावृत्त्यानुगृह्णातिसाप्रत्यक्षवृत्तिः । ताभ्यांवर्तमानस्सन् अमात्यप्रभृतीःसर्वाःप्रकृतीश्चानुरञ्जयेतिसंबन्धः । यद्वा परोक्षया चारमुखतःपरोक्षानुभवसिद्धया । वृत्त्या स्वपरराष्ट्रवृत्तान्तविचारेण । सहवर्तमानोभव । तथा प्रत्यक्षया नित्यंयथाकालमास्थानमास्थाय स्वानुभवसिद्धयथोक्तवृत्तान्तविचारोभव । अमात्यप्रभृतीःसर्वाःप्रकृतीः अमात्यसेनानीपुररक्षिणः पौरजानपदाःसर्वप्रजाश्च अनुरञ्जय ॥ ४३ ॥ श्लोकद्वयमेकान्वयं । कोष्ठागाराणि अयुतनियुतादिसङ्ख्यधान्यराशिग्राहीणिकोष्ठरूपतयानिर्मितान्यगाराणि । आयुधागाराणि समग्रनिजबलापेक्षिताष्टादशविधायुधप्रतिष्ठागाराणि । तैःसह सन्निचयान् निचीयन्तेएष्वितिनिचयाः नवरत्नहेमरजतवस्त्राभरणादिसंपूर्णास्तत्तत्कोशाः । तान् तुष्टानुरक्तप्रकृतिरिति उक्तनिचयबलादितिशेषः । मित्राणि सामन्ताः । आत्मानं मनः ॥ ४४—४५ ॥ तत् रामाभिषेकप्रस्तावनं ॥ ४६ ॥ प्रियाख्येभ्यः प्रियं रामाभिषेकमाचक्षतइतिप्रियाख्याः । "चक्षिङःख्याञ्" इति ख्याञादेशः ॥ ४७—४८ ॥ आनर्चुः रामाभिषेकविघ्नवारणाय ॥ ४९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीतांबराख्याने अयोध्याकाण्डे तृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥

लमासनमेव ॥ ३६ ॥ ति० इष्टाः स्वस्य अनुरक्ताः स्वस्मिन् प्रकृतयःप्रजाः यस्य । तस्यमित्राण्यमृतंलब्ध्वाअमराइवतंलब्ध्वा नन्दन्ति ॥ ४४ ॥ इतितृतीयस्सर्गः ॥ ३ ॥

[पा०] १ ङ. झ. निर्णीतोगुणवानिति. २ घ. कामक्रोधसमृद्धानि. ३ ङ. झ. त्यजस्वव्यसनानिच. ४ ङ. छ. झ. ट. प्रजाश्चैवानुरञ्जय. ५ क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. इष्टानुरक्त. घ. तुष्टोनुरक्त. ६ क. ङ. च. छ. झ. ञ. ढ. त्पुत्रत्वमात्मानं. ७ छ. प्रियकांक्षिणः. ८ ङ. छ. झ. ट. शीघ्रमागत्य. ९ क. च. ञ. साहिरण्यानि. १० घ. द्युतिमान्वेश्म. ११ घ. छ. परिपूजितः. १२ च. ञ. मिवेष्टमात्मनः. १३ क—घ. च. ञ. रतिप्रहृष्टाः.

चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

दशरथेनरात्रौदुस्स्वप्नदर्शनादभिषेकविघ्नशङ्कयापुनारामममानाय्य तंप्रतिभरतागमनात्पूर्वमेवाभिषेककालनिवेदनपूर्वकंसीतयासहरात्रावुपवासादिव्रताचरणचोदना ॥ १ ॥ दशरथाभ्यनुज्ञातेनरामेणकौसल्यान्तःपुरंप्रविश्यतदाशीर्वादस्वीकरणपूर्वकंतत्रपूर्वमागतयासीतयासहस्वावासगमनम् ॥ २ ॥

गतेष्वथ नृपो भूयः पौरेषु सह मन्त्रिभिः ॥ मन्त्रयित्वा ततश्चक्रे निश्चयज्ञः सं[1]निश्चयम् ॥ १ ॥
श्व एव पुण्यो भविता श्वो[2]ऽभिषेच्यस्तु मे सुतः ॥ रामो रा[3]जीवताम्राक्षो यौ[4]वराज्य इति प्रभुः ॥२॥
अथान्तर्गृहमाविश्य राजा दशरथस्तदा ॥ सूतमामन्त्रयामास रामं पुनरिहानय ॥ ३ ॥
[5]प्रतिगृह्य स तद्वाक्यं सूतः पुनरुपाययौ ॥ रामस्य भवनं शीघ्रं राममानयितुं पुनः ॥ ४ ॥
द्वास्स्थैरावेदितं तस्य रामायागमनं पुनः ॥ श्रुत्वैव चापि रामस्तं प्राप्तं शङ्कान्वितोऽभवत् ॥ ५ ॥
प्रवेश्य चैनं [6]त्वरितं रामो वचनमब्रवीत् ॥ यदाग[7]मनकृत्यं ते भूयस्तद्ब्रूह्यशेषतः ॥ ६ ॥
तमुवाच ततः सूतो राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ श्रुत्वा [8]प्रमाणमत्र त्वं गमनाये[9]तराय वा ॥ ७ ॥
इति सूतवचः श्रुत्वा रा[10]मोऽथ त्वरयाऽन्वितः ॥ प्रययौ राजभवनं पुनर्द्रष्टुं नरेश्वरम् ॥ ८ ॥
तं[11] श्रुत्वा समनुप्राप्तं रामं दशरथो नृपः ॥ प्रवेशयामास गृहं विवक्षुः प्रियमुत्तमम् ॥ ९ ॥
प्रविशन्नेव च श्रीमान्राघवो भवनं पितुः ॥ ददर्श पितरं दूरात्प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ॥ १० ॥
[12]प्रणमन्तं स[13]मुत्थाप्य [14]तं परिष्वज्य भूमिपः ॥ प्रदि[15]श्य चास्मै रुचिरमा[16]सनं पुनरब्रवीत् ॥ ११ ॥
राम वृद्धोस्मि दीर्घायुर्भुक्ता भोगा [17]मयेप्सिताः ॥ अन्नवद्भिः क्रतुशतै[18]स्तथेष्टं भूरिदक्षिणैः ॥ १२ ॥

एवंपूर्वविचारितमपिराममाहूयोक्तमपिरामाभिषेकं पुनर्मन्त्रिभिःकालविशेषनिर्णयपूर्वकंराममाहूयसविशेषमुपदिशतिचतुर्थे—गतेष्वित्यादिना । श्लोकद्वयमेकान्वयं । अभिषेच्यइतिनिश्चयंचक्रइतिसंबन्धः ॥१–२॥ अन्तर्गृहमाविश्येत्यनेनमन्त्रिणामपिविसर्जनंसिद्धं । आमन्त्रयामास नियोजयामासेत्यर्थः । आनयेत्यत्रइतिकरणंद्रष्टव्यं ॥ ३ ॥ आनयितुं आनेतुमित्यर्थः । इडार्षः ॥ ४ ॥ तस्य सुमन्त्रस्य । पुनरागमनं रामाय द्वास्स्थैरावेदितं । रामश्चापि प्राप्तंआगतं । सुमन्त्रंश्रुत्वैवशङ्कान्वितोभवत् । किमभिषेकविघ्नःकश्चिदासीत्उतान्यः कश्चिदुपप्लवोऽभूदितिशङ्का ॥ ५ ॥ भूयः पुनः । तेयदागमनकृत्यंतद्ब्रूहीतिसंबन्धः ॥ ६ ॥ सूतः श्रुत्वा रामवाक्यमितिशेषः । ततः रामवाक्यश्रवणानन्तरं । राममुवाच । कथमिति । हेराम राजात्वांद्रष्टुमिच्छति । अत्र दशरथसमीपे । गमनाय इतराय अगमनायच । त्वंप्रमाणं कर्ताशीघ्रं गच्छेत्यर्थः । इतरशब्दस्यसर्वनामकार्याभावआर्षः ॥ ७—९ ॥ राघवः पितुर्भवनंप्रविशन्नेवदूरात्प्रणिपत्यकृताञ्जलिःसन् । पितरंददर्श । दूरात्प्रणिपातोविनयातिशयात् ॥ १० ॥ समीपेपुनःप्रणमन्तमित्यर्थः ॥ ११ ॥ वृद्धोस्मीत्यनन्त-

---

ति० पूर्वागमनापेक्षया पूर्वानयनापेक्षयाचपुनस्त्वम् ॥ ४ ॥ **ति०** शङ्कान्वितः राज्ञआपच्छङ्कान्वितः ॥ ५ ॥ **वि०** इतराय अगमनायच । **शि०** इतराय इतायप्राप्तायजनाय रो दानंतस्मैच प्रमाणं निश्चयं कुर्वितिशेषः ॥ ७ ॥ **वि०** प्रियं स्वप्रियं ॥ ९ ॥ **ति०** दूरात्प्रणिपातः किंवदिष्यतीतिभीत्या ॥ १० ॥ **ति०** प्रदिश्य हस्तेनदर्शयित्वा । चाद्वचसाप्युक्त्वा । अस्मै रामाय चात्सुमन्त्राय । रामंच रामंतु ॥ ११ ॥

[पा०] १ ख. ङ. सुनिश्चयं. घ. सुनिश्चितम्. २ क. ग. ञ. श्वोऽभिषिच्येत. ख. घ. श्वोऽभिषिञ्चन्तुमेसुतम्. ३ ङ. छ. झ. ट. राजीवपत्राक्षो. ४ ङ. छ. झ. ट. युवराजइतिप्रभुः. ५ क. ग—छ. झ. ञ. ट. प्रतिगृह्यतु. ६ ङ. छ. झ. ट. त्वरितो. ७ क. च. ञ. गमनकार्यंते. ८ क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. प्रमाणंतत्रत्वं. ९ ङ. ञ. ट. येतरायच. ख. येतरायवै. १० ङ. छ. झ. ट. रामोपि. ११ घ. च. तच्छ्रुत्वा. १२ क. च. प्रणमन्तंपरिष्वज्यसमनुज्ञाप्यभूमिपः. १३ ङ. झ. ट. तमुत्थाप्य. १४ ख. ग. ङ. छ. झ. ञ. ट. संपरिष्वज्य. १५ ङ. झ. ट. प्रदिश्यचासनंचास्मै. १६ ङ. छ. झ. ट. रामंच पुनरब्रवीत्. १७ क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. यथेप्सिताः. १८ क. ख. घ—छ. झ. ञ. ट. यथेष्टंभूरिदक्षिणैः.

जातमिष्टमपत्यं मे त्वमद्या[1]नुपमं भुवि ॥ दत्तमिष्टमधीतं च मया पुरुषसत्तम ॥ १३ ॥
अनुभूतानि चेष्टानि मया वीर[2]सुखान्यपि ॥ देवर्षिपितृविप्राणामनृणोस्मि तथाऽऽत्मनः ॥ १४ ॥
न किंचिन्मम कर्तव्यं तवान्यत्राभिषेचनात् ॥ [3]अतो यत्त्वामहं ब्रूयां तन्मे त्वं कर्तुमर्हसि ॥ १५ ॥
अद्य प्रकृतयः सर्वास्त्वामिच्छन्ति नराधिपम् ॥ अतस्त्वां युवराजानमभिषेक्ष्यामि पुत्रक ॥ १६ ॥
अपि चाद्याशुभा[4]न्राम स्वप्ने पश्यामि दारुणान् ॥ सनिर्घाता [5]दिवोल्का च [6]पततीह महास्वना ॥ १७ ॥
अवष्टब्धं च मे राम नक्षत्रं [7]दारुणैर्ग्रहैः ॥ आवेदयन्ति दैवज्ञाः सूर्याङ्गारकराहुभिः ॥ १८ ॥
[8]प्रायेण हि निमित्तानामीदृशानां समुद्भवे ॥ [9]राजा हि मृत्युमाप्नोति घोरां [10]वाऽऽपदमृच्छति ॥ १९ ॥
तद्यावदेव मे चेतो [11]न विमुह्यति राघव ॥ तावदेवाभिषिञ्चस्व चला हि प्राणिनां मतिः ॥ २० ॥
[12]अद्य चन्द्रोऽभ्युपगतः पुष्यात्पूर्वं [13]पुनर्वसू ॥ श्वः पुष्ययोगं नियतं [14]वक्ष्यन्ते दैवचिन्तकाः ॥ २१ ॥
[15]ततः पुष्येऽभिषिञ्चस्व मनस्त्वरयतीव माम् ॥ श्वस्त्वाऽहमभिषेक्ष्यामि यौवराज्ये परंतप ॥ २२ ॥

रंदीर्घायुरितिवृद्धत्वविवरणं । यद्वा ज्ञानवृद्धत्वव्यावृत्तये—दीर्घायुरिति । "विधिहीनमसृष्टान्नंमन्त्रहीनमदक्षिणं ॥ श्रद्धाविरहितंयज्ञंतामसंपरिचक्षते" इत्यन्नादिहीनस्ययज्ञस्यनिन्दनादन्नवद्भिरित्यादिविशेषणं । क्रतुशतैः ज्योतिष्टोमाद्यश्वमेधपर्यन्तयागभेदैः । इष्टं यजनंकृतं ॥ १२ ॥ इष्टमपत्यं अभिमतमपत्यं । इष्टंदत्तं अभिमतंवस्तुदत्तं ॥ १३ ॥ देवर्षीति देवानामनृणःक्रतुशतैः । ऋषीणामनृणोऽध्ययनेन । पितृणामनृणोऽपत्योत्पादनेन । विप्राणामनृणोदत्तेन । आत्मनोनृणःसुखानुभवेन । यद्यपिब्रह्मचर्यादिऋणत्रयंश्रुतिसिद्धं "जायमानोवैब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाजायते । ब्रह्मचर्येणऋषिभ्योयज्ञेनदेवेभ्यःप्रजयापितृभ्यः" इति । तथापिऋणपञ्चकमितिमतान्तरं । यद्वा ऋणत्रयव्यपदेशः प्राधान्यादितरयोरुपलक्षणत्वाद्वा । ननुदेवादीनांपञ्चानांकथमुत्तमर्णत्वं । अत्राहुः देवानामिन्द्रियाधिष्ठातॄणां जितेन्द्रियताकारकत्वेनोपकारकत्वात् ऋषीणांवागुपकारकत्वात् पितृणांतनूपकारकत्वात् विप्राणांकर्माधीनसर्वसंस्कारसाधनेनाघनाशकत्वात् आत्मनःशरीरेन्द्रियसंघातरूपस्यज्ञानप्रकाशहेतुत्वेनोपकारकत्वाच्च तदप्रत्युपकारःपुरुषस्यऋणमेव । अन्यत्रचोक्तं "अनिबिद्धसुखत्यागीपशुरेवनसंशयः" इति ॥ १४—१६ ॥ अशुभान् अशुभसूचकान् । दारुणान् भयंकरान् । नीलवर्णस्त्रीपरिष्वङ्गादीन् । उल्का निर्गतज्वाला । निर्घातः अमेघाशनिः ॥ १७ ॥ नक्षत्रं जन्मनक्षत्रं । अवष्टब्धं आक्रान्तं । अत्रेतिकरणंद्रष्टव्यं । दैवज्ञाः ज्यौतिषिकाः । "सांवत्सरोज्यौतिषिकोदैवज्ञगणकावपि" इत्यमरः । सूर्याङ्गारकराहुभिर्ग्रहैरवष्टब्धमित्यावेदयन्तीतिसंबन्धः ॥ १८ ॥ दुर्निमित्तफलमाह—प्रायेणेति । ऋच्छति ऋच्छतिवेत्यर्थः ॥ १९ ॥ चेतः त्वामभिषेक्ष्यासीतिबुद्धिः । नविमुञ्चति मामितिशेषः । कुतोबुद्धिविमोचनप्रसक्तिरित्यत्राह—चलाहीति । मात्रन्तरादिप्रार्थनादिभिरितिभावः ॥ २० ॥ पुष्ययोगं पुष्येणचन्द्रस्ययोगं । नियतं अभिषेकनियतं । प्रशस्तमित्यर्थः । दैवचिन्तकाः ग्रहचारज्ञाः । वक्ष्यन्ते वदन्ति ॥ २१ ॥ अभिषिञ्चस्व अभिषिक्तोभव । त्वरयतीवे-

---

ति० ऋष्यृणेविप्रर्णस्य देवर्णेजीवर्णस्यान्तर्भावंकृत्वा "ऋणानित्रीण्यपाकृत्य—"इतिस्मृतिवादः ॥ १४ ॥ **ति०** यद्ब्रूयांतन्मे वचःकर्तुमर्हसि । अविलंबेनेतिशेषः ॥ १५ ॥ **ति०** दिवोल्काः दिवःउल्काः । सन्धिरार्षः । दिवादिवसेइत्यन्ये । उल्काःज्वालाः पतन्ति ॥१७॥ **ति०** नियतं शुद्धगणितनिश्चितं ॥२१॥ **शि०** अभिषिञ्चस्व राममितिशेषः । इतिमनोममानसंत्वरयति ॥२२॥

[**पा०**] १ क. च. ञ. नुपमोभुवि. २ क. ख. च. ञ. सुखानिच. छ. सुखानितु. ३ घ. ततोयत्त्वामहं. ४ क. च. ञ. न्स्वप्नान्रामपश्यामि. ङ. छ. झ. ट. स्वप्नान्पश्यामिराघव. ५ क. घ. च. महोल्काश्च. ख. ग. महोल्काच. ङ. छ. झ. ञ. ट. दिवोल्काश्च. ६ घ. ङ. छ. झ. ञ. ट. पतन्तिहि. च. पतिताश्चमहास्वनाः. क. पतिताहिमहास्वनाः. ख. पतितेहमहास्वना. ७ ङ. छ. झ. ट. दारुणग्रहैः. ८ ख. ग. ङ. छ. झ. ञ. ट. प्रायेणच. ९ क. च. ञ. राजामृत्युमवाप्नोति. १० ङ. च. छ. झ. ट. चापदमृच्छति. ११ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. नविमुह्यतिराघव. १२ ङ. छ. झ. ट. अद्यचन्द्रोभ्युपगमत्. १३ घ. ङ. च. झ. ञ. पुनर्वसुम्. १४ क. वक्ष्यतेदैवचिन्तकः. १५ ख. ङ. छ. झ. ट. तत्रपुष्ये.

तस्मात्त्वया[1]ऽद्यप्रभृति निशेयं नियतात्मना ॥ सह वध्वोपवस्तव्या दर्भप्रस्तरशायिना ॥ २३ ॥
सुहृदश्चाप्रमत्तास्त्वां रक्षन्त्वद्य समन्ततः ॥ भवन्ति बहुविघ्नानि कार्याण्ये[2]वंविधानि हि ॥ २४ ॥
विप्रोषितश्च भरतो यावदेव पुरादितः ॥ तावदेवाभिषेकस्ते प्राप्तकालो मतो मम ॥ २५ ॥
कामं खलु सतां वृत्ते भ्राता ते भरतः स्थितः ॥ जेष्ठानुवर्ती धर्मात्मा सानुक्रोशो जितेन्द्रियः ॥ २६ ॥
किंतु[3] चित्तं मनुष्याणामनित्यमिति मे मतिः[4] ॥ सतां[5] तु धर्मनित्यानां कृतशोभि[6] च राघव ॥ २७ ॥
इत्युक्तः सोभ्यनुज्ञातः श्वो भाविन्यभिषेचने ॥ व्रजेति रामः पितरमभिवाद्या[7]भ्ययाद्गृहम् ॥ २८ ॥
प्रविश्य चात्मनो वेश्म राज्ञो[8]द्दिष्टेऽभिषेचने ॥ तत्क्षणेन[9] च निर्गम्य[10] मातुरन्तःपुरं ययौ ॥ २९ ॥
तत्र तां प्रवणामेव मातरं क्षौमवासिनीम् ॥ वाग्यतां देवतागारे ददर्शायाचतीं श्रियम् ॥ ३० ॥
प्रागेव चागता तत्र सुमित्रा लक्ष्मणस्तदा[11] ॥ सीता चानायिता श्रुत्वा प्रियं रामाभिषेचनम् ॥ ३१ ॥
तस्मिन्काले[12] हि कौसल्या तस्थावामीलितेक्षणा ॥ सुमित्रयाऽन्वास्यमाना सीतया लक्ष्मणेन च ॥ ३२ ॥
श्रुत्वा पुष्येण[13] पुत्रस्य यौवराज्या[14]भिषेचनम् ॥ प्राणायामेन पुरुषं ध्यायमाना जनार्दनम् ॥ ३३ ॥

तीवशब्दएवकारार्थः ॥ २२ ॥ अद्यप्रभृति एतदहरारभ्य । निशा उपवस्तव्या । "वसेरश्यर्थस्यप्रतिषेधो वक्तव्यः"इतिभोजननिवृत्त्यर्थस्यवसेरकर्मकत्वादत्रसकर्मकत्वमार्षं । निशायामुपवस्तव्यमित्यर्थः । दर्भप्रस्तरोदर्भास्तरणं॥२३॥एवंविधानि अभिषेकादिमहाश्रेयोरूपाणि॥२४॥ केकयराजायराज्यशुल्कंदत्वाकैकेयीविवाहंकृतवान् तंवृत्तान्तंहृदिकृत्वाह—विप्रोषितइति । अयंवृत्तान्तःसप्तोत्तरशततमेसर्गे । "पुराभ्रातःपितानःसमातरंतेसमुद्वहन् । मातामहेसमाश्रौषीद्राज्यशुल्कमनुत्तमं" इतिस्पष्टीभविष्यति । प्राप्तकालइत्यत्रेतिकरणंद्रष्टव्यं ॥ २५ ॥ वृत्ते आचारे ॥ २६ ॥ अत्यन्तधार्मिष्ठानामपिचेतश्चञ्चलत्वात् मित्रभेदादिनाऽन्यथाभवतीत्याह—किंत्विति । किंतु तथापीत्यर्थः । यद्यपि "कामंखलुसतांवृत्ते" इत्याद्युक्तगुणविशिष्टतयासनशङ्कास्पदीभूतः तथापि मनुष्याणां मनुष्यत्वसाधारण्येनशङ्कितं चित्तं अनित्यं चञ्चलमितिमेमतिः ममनिश्चयइत्यर्थः । सामान्यप्रयुक्तदोषोविशेषेनसंक्रमतइत्याह—सतांत्विति । तुशब्दःपक्षव्यावृत्त्यर्थः । धर्मनित्यानां धर्मैकनिरतानां । कृतशोभि कृतेनपरस्परोपकारेणशोभते नतुभेदंप्राप्नोति । राघव रघुवंशोत्पन्नस्त्वंस्ववंशप्रभावंनजानासिकिं । अन्येत्वेवंव्याचक्षते । धर्मनित्यानां धर्मनिरतानां । चित्तं कृतशोभि कृतेनपरकृतमित्रभेदादिनाशोभितुंशीलमस्यास्तीतिकृतशोभीति । अपरेत्वाहुः । सतांचित्तं कृतेनकार्येणशोभते नतुकरिष्यमाणेन । कृतं कार्यमनुमोदतेनतुकरिष्यमाणमितिभावइति ॥ २७ ॥ अभिषेचनेविषये इत्युक्तः सरामः व्रजेत्यनुज्ञातइतिसंबन्धः ॥ २८ ॥ राज्ञोद्दिष्टेऽभिषेचनइतिनिमित्तसप्तमी । राज्ञोद्दिष्टमभिषेकंकथयितुमित्यर्थः ॥ २९ ॥ प्रवणां स्वासाधारणदेवतासक्तचित्तां । क्षौमवासिनीं व्रतोपयुक्तक्षौमवस्त्रधरां । वाग्यतां यतवाचं । मौनवतीमित्यर्थः । श्रियं संपदं । आयाचतीं प्रार्थयन्तीं । रामायेतिशेषः ॥ ३० ॥ प्राक् रामागमनात्पूर्वमेव । सुमित्रा प्रियंरामाभिषेचनंश्रुत्वा आगता । लक्ष्मणश्च तदा सुमित्रागमनकाले आगतः । सीतातुपरतन्त्रत्वात्स्वयंनागता । किंतुदासीभिरानायिता ॥ ३१ ॥ तस्मिन् रामागमनकाले । पुत्रस्यपुष्ये-

ति० राज्ञाआदिष्टे आज्ञप्तेअभिषेचने । सीतायैतदपेक्षितराजोपदिष्टसभार्योपवासानुष्ठाननिवेदनायस्वगृहंप्रविश्य तत्रसीतामदृष्ट्वा तत्क्षणादेवमातुरन्तःपुरंययौ ॥ २९ ॥ **स०** पुरुषं पूर्णषड्गुणं । जनार्दनं जनंजननमर्दयतीतिवा नजायतेजनःअर्दयतिसंसारमित्यर्दनः जनश्चासावर्दनश्चेतिवा तं ॥ ३३ ॥

[**पा०**] १ ख. ग. ज. स्त्वयाद्यव्रतिना. २ घ. ण्येवंविधानिच. ३ ख—छ. झ. ञ. ट. किंनुचित्तं. ४ झ. ट. मेमनः. ५ क—छ. झ. ञ. ट. सतांच. ६ क. च. ञ. कृतशोभिहि. ७ ङ. च. छ. झ. ट. मभिभाष्याभ्यया. ८ ख. ङ. छ. झ. ट. राज्ञादिष्टे. ९ ङ. छ. झ. ट. तत्क्षणादेव. ख. तस्मिन्क्षणेस. क. च. ञ. तत्क्षणेनस. १० क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. निष्क्रम्य. ११ ग. घ. ङ. छ. ज. झ. ट. लक्ष्मणस्तथा. १२ क. च. ञ. न्कालेतु. ङ. च. झ. ट. न्कालेऽपि. ख. न्कालेव. १३ ङ. छ. झ. ट. पुष्येच. ख. पुण्येन. १४ ख. घ. ङ. ज. झ. ट. राज्येऽभिषेचनम्.

[1]तथा सन्नियमामे[2]वं सोभिगम्याभिवाद्य च ॥ उवाच वचनं रामो हर्षयं[3]स्तामिदं तदा ॥ ३४ ॥
अम्ब पित्रा नियुक्तोसि प्रजापालनकर्मणि ॥ भविता [4]श्वोऽभिषेको मे यथा मे शासनं पितुः ॥३५॥
सीतयाऽप्युपवस्तव्या [5]रजनीयं मया सह ॥ [6]एवमृत्विगुपाध्यायैः [7]सह मामुक्तवान्पिता ॥ ३६ ॥
यानियान्यत्र यो[8]ग्यानि श्वो भाविन्यभिषेचने ॥ तानि मे [9]मङ्गलान्यद्य [10]वैदेह्यांश्चैव कारय ॥ ३७ ॥
एतच्छ्रुत्वा तु कौसल्या चिरकालाभिकाङ्क्षितम् ॥ हर्ष[11]बाष्पकलं वाक्यमिदं राममभाषत ॥ ३८ ॥
वत्स राम चिरं जीव हतास्ते परिपन्थिनः ॥ ज्ञातीन्मे त्वं श्रिया युक्तः सुमित्रायाश्च नन्दय ॥ ३९ ॥
कल्याणे [12]बत नक्षत्रे [13]मयि जातोसि पुत्रक ॥ येन त्वया दशरथो गुणैराराधितः पिता ॥ ४० ॥
अमोघं बत मे क्षान्तं पुरुषे पुष्करेक्षणे ॥ येयमिक्ष्वाकुराज्यश्रीः पुत्र त्वां संश्रयिष्यति ॥ ४१ ॥
इत्येवमुक्तो [14]मात्रेदं रामो भ्रातरमब्रवीत् ॥ प्राञ्जलिं [15]प्रह्वमासीनमभिवीक्ष्य स्मयन्निव ॥ ४२ ॥
लक्ष्मणेमां मया सार्धं प्रशाधि त्वं वसुंधराम् ॥ द्वितीयं मेन्तरात्मानं त्वामियं श्रीरुपस्थिता ॥४३॥
सौमित्रे भुंक्ष्व भोगांस्[16]त्वमिष्टान्राज्यफलानि च ॥ [17]जीवितं च हि राज्यं च त्वदर्थमभिकामये ॥४४॥
इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामो मातरावभिवाद्य च ॥ अभ्यनुज्ञाप्य सीतां च [18]जगाम स्वं निवेशनम् ॥४५॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

णयौवराज्याभिषेचनंश्रुत्वा सुमित्रादिभिरन्वास्यमाना प्राणायामेन प्राणायामपूर्वकं । पुरुषं पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यपुरुषशब्दवाच्यं । जनार्दनं नारायणं । ध्यायमाना ध्यायन्ती । आमीलितेक्षणा तस्थौ ॥३२—३३॥ तथा पूर्वोक्तरीत्या। सन्नियमां समीचीननियमां ॥३४॥ मेपितुःशासनंयथातथाऽभिषेकःश्वोभवितेतिसंबन्धः ॥ ३५ ॥ सीतयामयापि सह तुल्यतया । इयंरजनी एतद्दिनरात्रिः । उपवस्तव्या । अस्यांरजन्यामुपवस्तव्यमित्यर्थः। किंत्वयैवोच्यतेनेत्याह—एवमिति ॥३६॥ मङ्गलानि मङ्गलकर्माणि ॥३७॥ हर्षबाष्पकलं हर्षबाष्पेणकलमव्यक्तमधुरं । वाक्यं ईषद्वाक्यं ॥ ३८ ॥ हताः भवन्त्वितिशेषः । ज्ञातीन् बन्धून् ॥ ३९ ॥ कल्याणे अतिशोभने । नक्षत्रे मयिजातोसि । बतेतिसंतोषे । "खेदानुकंपासंतोषविस्मयामन्त्रणेबत" इत्यमरः । मयेतिपाठे मयाहेतुनेत्यर्थः । येन येनकारणेन ॥ ४० ॥ पुष्करेक्षणे पुण्डरीकाक्षे । पुरुषे नारायणेविषये । मेक्षान्तं व्रतोपवासादिक्लेशसहनं । अमोघं सफलं । साफल्येहेतुमाह—येयमिति । सासंश्रयिष्यतीतिशेषः ॥ ४१ ॥ स्मयन्निव समन्दस्मितइत्यर्थः । सतोषातिशयेनाब्रवीदितिभावः ॥ ४२ ॥ द्वितीयमन्तरात्मानं द्वितीयंप्राणं ॥ ४३ ॥ भोगान् भोग्यपदार्थान् । इष्टान् अभिमतान् । राज्यफलानि अनर्घ्यरत्नवस्त्राभरणादीनि ॥ ४४ ॥ सीतांचाभ्यनुज्ञाप्य मातृभ्यामितिशेषः ॥ ४५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीतांबराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने चतुर्थःसर्गः ॥ ४ ॥

शि० एवमुपाध्यायैरुक्तंवचःसपितामामुक्तवान् ॥ ३६ ॥ **ति०** कल्याणेनक्षत्रे शुभयुक्तेकाले । मयाजातः जनितः ॥ ४० ॥ **ति०** यद्वाराज्यफलानि धर्मार्थौ । तौचप्राप्नुहि ॥ ४४ ॥ इतिचतुर्थस्सर्गः ॥ ४ ॥

[पा०] १ ज. तदासनियमां. क—छ. झ. तथासनियमां. २ ख. ग. ज. मेवंसोभिगम्य. ३ ङ. झ. ट. स्तामिदंवरं. ग. घ. ज. स्तामनिन्दिताम्. ४ क. च. ञ. श्वोऽभिषेकोऽयं. ५ ख. रजनीचमया. ६ ङ. झ. ट. एवमुक्तमुपाध्यायैः. ७ ङ. छ. झ. ट. सहिमामुक्तवान्. ८ घ. योज्यानि. ९ ख. मङ्गलान्यत्र. १० ख. ग. घ. ज. वैदेह्याश्चापि. ११ ङ. छ. झ. ञ. ट. बाष्पाकुलं. १२ घ. कल्याणेऽदितिनक्षत्रे. १३ ख—च. झ. ट. मयाजातोसि. १४ ङ. छ. झ. ट. मात्रातु. १५ ङ. ट. प्राक्समासीनं. १६ घ. भोग्यांस्त्वं. १७ ङ. झ. ट. जीवितंचापि. १८ ङ. छ. झ. ट. ययौस्वंचनिवेशनम्.

पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

वसिष्ठेनदशरथचोदनयारामनिवेशनंप्राप्यसीतयासहमन्त्रवद्व्रताचरणनिवेदनपूर्वकं पुनर्दशरथसमीपगमनम् ॥ १ ॥ वसिष्ठाभ्यनुज्ञातेनृपेणसभाजनविसर्जनपूर्वकंस्वान्तःपुरप्रवेशः ॥ २ ॥

संदिश्य रामं नृपतिः श्वो भाविन्यभिषेचने ॥ पुरोहितं समाहूय वसिष्ठं चे[1]दमब्रवीत् ॥ १ ॥
गच्छोपवासं काकुत्स्थं कारयाद्य तपोधन ॥ [2]श्रीयशोराज्यलाभाय वध्वा सह [3]यतव्रतम् ॥ २ ॥
तथेति च स राजानमुक्त्वा वेदविदां वरः ॥ स्वयं वसिष्ठो भगवान्ययौ रामनिवेशनम् ॥ ३ ॥
उपवा[4]सयितुं रामं मन्त्रवन्मन्त्र[5]कोविदः ॥ ब्राह्मं रथवरं युक्तमास्थाय [6]सुदृढव्रतः ॥ ४ ॥
स [7]रामभवनं प्राप्य पाण्डुराभ्रघनप्रभम् ॥ तिस्रः कक्ष्या रथेनैव विवेश मुनिसत्तमः ॥ ५ ॥
तमा[8]र्गतमृषिं रामस्त्वरन्निव [9]ससंभ्रमः ॥ मानयिष्यन्स मानार्हं निश्चक्राम निवेशनात् ॥ ६ ॥
अभ्येत्य त्वर[10]माणश्च रथाभ्याशं मनीषिणः ॥ ततोऽवतारयामास परिगृह्य रथात्स्वयम् ॥ ७ ॥
स चैनं प्रश्रितं दृष्ट्वा संभाष्याभिप्रसाद्य च ॥ [11]प्रियार्हं हर्षयन्राममित्युवाच पुरोहितः ॥ ८ ॥
प्रसन्नस्ते पिता राम यौ[12]वराज्यमवाप्स्यसि ॥ उपवासं भवानद्य करोतु सह सीतया ॥ ९ ॥
प्रातस्त्वामभिषेक्ता हि यौवराज्ये नराधिपः ॥ पिता दशरथः प्रीत्या ययातिं नहुषो यथा ॥१०॥
इत्युक्त्वा स तदा राममुपवासं [13]यतव्रतम् ॥ [14]मन्त्रवत्कारयामास वैदेह्या [15]सहितं मुनिः ॥ ११ ॥
ततो यथावद्रामेण स राज्ञो गुरुरर्चितः ॥ अभ्यनुज्ञाप्य काकुत्स्थं ययौ रामनिवेशनात् ॥ १२ ॥
सुहृद्भिस्तत्र रामोपि [16]सहासीनः प्रियंवदैः ॥ सभाजितो विवेशाथताननुज्ञाप्य सर्वशः ॥ १३ ॥
[17]हृष्टनारीनरयुतं रामवेश्म [18]तदा बभौ ॥ यथा मत्तद्विजगणं प्रफुल्लनलिनं सरः ॥ १४ ॥
स राजभवनप्रख्यात्तस्माद्रामनिवेशनात् ॥ [19]निर्गत्य ददृशे मार्गं वसिष्ठो जनसंवृतम् ॥ १५ ॥

अथोपवासस्यपुरोहितसंकल्पमन्त्रादिसाध्यत्वात्पुरोहितंसंदिशतिपञ्चमे। संदिश्य व्रतोपवासादिकंकुर्वित्यनुज्ञाप्य ॥१॥ काकुत्स्थमुपवासंकारय "हृक्रोरन्यतरस्यां" इतिविकल्पेनकाकुत्स्थशब्दस्यकर्मसंज्ञा ॥२—३॥ ब्राह्मं ब्राह्मणवहनयोग्यं। युक्तं वाजिभिर्युक्तं। आस्थाय ययावितिपूर्वेणसंबन्धः ॥ ४ ॥ पाण्डुराभ्रघनप्रभं पाण्डुराभ्रमूर्तसदृशप्रभं । "घनोमेघेमूर्तिगुणेत्रिषुमूर्तेनिरन्तरे" इत्यमरः ॥ ५॥ त्वरन्निव इवशब्दोवाक्यालंकारे। मानयिष्यन् माननाद्धेतोः । "लक्षणहेत्वोःक्रियायाः" इतिहेत्वर्थेशतृप्रत्ययः ॥ ६ ॥ रथाभ्याशं रथसमीपं ॥ ७ ॥ प्रश्रितं विनीतं । "विनीतप्रश्रितौसमौ" इत्यमरः । संभाष्य कुशलप्रश्नंकृत्वा । सभाज्येतिपाठेकुशलप्रश्नाधीनप्रीतिंजनयित्वेत्यर्थः। सभाजप्रीतिसेवनयोरित्यस्माद्धातोरार्षोल्यप्। प्रियार्हं प्रियकथनार्हं ॥८—११॥ काकुत्स्थमभ्यनुज्ञाप्य अनुयान्तंरामंनिवर्तस्वेत्युक्त्वा । ययौ निर्ययौ ॥ १२—१५ ॥

ती० पाण्डुराभ्रघनप्रभं पाण्डुराभ्रस्येवघनासान्द्राप्रभायस्यतत् ॥ ५ ॥ **ति०** त्वरन्निव त्वरन्नेव ॥ ६ ॥ **ति०** राजभवनं मूलराजभवनं । प्रख्यं सदृशं ॥ १५ ॥

[पा०] १ क. मिदमब्रवीत्. २ ङ. छ. झ. ञ. ट. श्रेयसेराज्य. ३ ङ. छ. झ. यतव्रत. ४ ङ. छ. झ. ट. यितुंवीरं. ५ ङ. छ. झ. ट. मन्त्रविन्मन्त्रकोविदम्. ज. मन्त्रयन्मन्त्रपारगः. ख. ग. घ. मन्त्रवन्मन्त्रपारगः. क. च. ञ. काकुत्स्थंमन्त्रकोविदम्. ६ ङ. छ. ग. ज. झ. ट. ठ. सुधृतव्रतः. ७ क. च. ञ. भवनंगत्वा. ८ ख. समागतमृषिं. ९ ङ. छ. झ. ञ. ट. ससंभ्रमम्. १० ख. ग. ङ. छ. झ. ट. त्वरमाणोथ. ११ क. प्रियार्हो. १२ ङ. छ. झ. ट. यत्त्वंराज्य. १३ ख. घ. छ. झ. यतव्रतः. १४ क. ङ. च. ञ. मन्त्रवित्कारयामास. १५ ङ. छ. झ. सहितंशुचिः. १६ क. च. सुखासीनः. १७ क. च. ञ. प्रहृष्टनरनारीकं. १८ क. बभौतदा. १९ क. ग. घ. च. ज. ञ. निस्सृत्य ददृशे.

[1]बृन्दबृन्दैरयोध्यायां राजमार्गाः समन्ततः ॥ बभूवु[2]रभिसंबाधाः कुतूह[3]लजनैर्वृताः ॥ १६ ॥
[4]जनबृन्दोर्मिसंघर्षहर्ष[5]स्वनवतस्तदा ॥ बभूव राजमार्गस्य सागरस्येव निस्वनः ॥ १७ ॥
सिक्तसं[6]मृष्टरथ्या हि [7]तदहर्वनमालिनी ॥ आसी[8]दयोध्या नगरी समु[9]च्छ्रितगृहध्वजा ॥ १८ ॥
[10]तदा ह्ययोध्यानिलयः सस्त्रीबाला[11]बलो जनः ॥ रामाभिषे[12]कमाकाङ्क्षन्नाकाङ्क्षदुदयं रवेः ॥ १९ ॥
प्रजालङ्कारभूतं च [13]जनस्यानन्दवर्धनम् ॥ उत्सुकोऽभूज्जनो द्रष्टुं [14]तमयोध्यामहोत्सवम् ॥ २० ॥
[15]एवं तं जनसंबाधं राजमार्गं पुरोहितः ॥ व्यूहन्निव जनौघं तं शनै राजकुलं ययौ ॥ २१ ॥
[16]शुभ्राभ्रशिखरप्रख्यं प्रासाद[17]मधिरुह्य सः ॥ समीयाय नरेन्द्रेण शक्रेणेव बृहस्पतिः ॥ २२ ॥
[18]तमागतमभिप्रेक्ष्य हित्वा राजासनं नृपः ॥ [19]पप्रच्छ स च तस्मै तत्कृतमि[20]त्यभ्यवेदयत् ॥ २३ ॥
[21]तेन चैव तदा तुल्यं सहासीनाः सभासदः ॥ आसनेभ्यः समुत्तस्थुः पूजयन्तः पुरोहितम् ॥२४॥
गुरुणा त्वभ्यनुज्ञातो मनुजौघं विसृज्य तम् ॥ विवेशान्तःपुरं राजा सिंहो गिरिगुहामिव ॥ २५ ॥

[22]तदग्र्यरूपं प्रमदागणाकुलं महेन्द्रवेश्मप्रतिमं निवेशनम् ॥
विदीपयंश्चारु विवेश पार्थिवः शशीव तारागणसंकुलं नभः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

बृन्दानुबद्धानिबृन्दानियेषांतेबृन्दबृन्दाः । तैः । कुतूहलजनैर्वृताराजमार्गा अभिसंबाधाः निबिडाः । बभूवुरितियोजना । बृन्दबृन्दमितिपाठे बृन्दंबृन्दंयथाभवतितथास्थितैरितिशेषः ॥ १६ ॥ जनबृन्दान्येवऊर्मयः तेषां संघर्षः अन्योन्यघटनं । हर्षः आनन्दोद्रेकः ताभ्यांजनितःस्वनोस्यास्तीतिस्वनवान् तस्य।एतेन सागरोपमासमर्थिता ॥१७॥ तदहः तस्मिन्नहनि । वनमालिनी अलङ्कारार्थविरचितक्रमुककदल्यादिवनपङ्क्तियुक्तेतियावत् ॥१८॥ सस्त्रीबालाबलः अबलाःबलरहिताः वृद्धाइतियावत् । रामाभिषेकमाकाङ्क्षन्नाकाङ्क्षदुदयंरवेरिति रामाभिषेकार्थंउदयमाकाङ्क्षदित्यर्थः । श्वोरामाभिषेकइतिवार्ता यदासमजनि तदाप्रभृति रामाभिषेकादरातिशयेन आहारनिद्रादिव्यापारान्विहाय परदिवससूर्योदयमाकाङ्क्षदितिभावः ॥ १९ ॥ प्रजालङ्कारभूतं प्रजालङ्करणहेतुभूतं प्रजालङ्कारप्रचुरमितिवा ॥ २० ॥ राजमार्गं पश्यन्नितिशेषः। तंजनौघंव्यूहन्निव रामाभिषेकजनितानन्दनिर्भरंजनौघं तत्रतत्रसमूहीकुर्वन्निव । शनैः राजकुलं राजगृहं ययौ ॥२१—२२॥ नृपोदशरथः । राजासनं स्वाधिष्ठितंसिंहासनं। हित्वा प्रत्युत्थायेत्यर्थः । पप्रच्छ किंरामस्योपवासःकारितइतीतिशेषः । सः वसिष्ठः। तस्मै दशरथाय । तत् उपवासकरणं ॥ २३ ॥ तदा दशरथसमुत्थानकाले । तुल्यं युगपत् ॥ २४—२५ ॥ विदीपयन् तेजोविशेषेणद्योतयन् ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीतांबराख्याने अयोध्याकाण्डे पञ्चमःसर्गः ॥ ५ ॥

ति० सस्त्रीबालाकुलः स्त्रीबालैस्सहितश्चासावाकुलःसंतोषात्संभ्रान्तचित्तः । आकाङ्क्षन् अभूदितिशेषः ॥ १९ ॥ इतिपञ्चमस्सर्गः ॥ ५ ॥

[पा०] १ ख. ग. बृन्दंबृन्दमयोध्यायां. २ ट. रतिसंबाधाः. ३ क. कुतूहलिजनैर्वृताः. ४ ख. जनसंघोर्मि. ५ क. च. स्वनवतस्स्वनः. झ. स्वनवृतस्तदा. ६ क. च. ञ. रथ्याच. ७ ङ. छ. झ. ट. तथाचवनमालिनी. ८ ङ. छ. झ. ट. दयोध्यातदहः. ९ क. बृहद्ध्वजा. १० छ. तदाह्ययोध्या. ११ ङ. च. छ. झ. ट. बालाकुलोजनः. १२ क. ग. घ. ङ. छ. झ. ञ. ट. न्नाकाङ्क्षनुदयं. १३ ख. जनस्यानन्दिवर्धनम्. १४ ञ. मयोध्यायां. १५ झ. एवंतज्जनसंबाधं. १६ क. घ—छ. झ. ञ. ट. सिताभ्रशिखरप्रख्यं. ख. श्वेताद्रिशिखरप्रख्यं. १७ ङ. छ. झ. ट. मधिरुह्यच. १८ ख. समागतंमुनिंप्रेक्ष्य. १९ ङ. छ. झ. ञ. ट. पप्रच्छस्वमतंतस्मै. २० क. च. ञ. त्यभ्यचोदयत्. २१ ख. ग. तेनचैवसहासीनास्तदातुल्यं. २२ क. ग—ञ. तदग्र्यवेषप्रमदाजनाकुलं.

षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

श्रीरामेणवसिष्ठनियोगात्स्नानादिनियमेनसीतयासहश्रीनारायणोपासनादिपूर्वकं नियमेनकुशसंस्तरेशयनम् ॥ १ ॥ तथा-निशावसानेप्रबोधितेनसन्ध्योपासनादिपूर्वकं ब्राह्मणैःपुण्याहवाचनम् ॥ २ ॥ पौरैःपुरालङ्करणादिपूर्वकं दशरथप्रशंसनम् ॥ ३ ॥ रामाभिषेकदिदृक्षयासमागतैर्नानाजानपदजनैर्नगरपरिपूरणम् ॥ ४ ॥

गते पुरोहिते रामः स्नातो नियतमानसः ॥ सह पत्न्या विशालाक्ष्या नारायणमुपागमत् ॥ १ ॥
प्रगृह्य शिरसा पा[1]त्रीं हविषो विधि[2]वत्तदा ॥ महते दैवतायाज्यं जुहाव [3]ज्वलितेऽनले ॥ २ ॥
शेषं च हविषस्तस्य प्राश्याशास्यात्मनः प्रियम् ॥ ध्यायन्नारायणं देवं स्वास्तीर्णे कुशसंस्तरे ॥ ३ ॥
वाग्यतः सह वैदेह्या भूत्वा नियतमानसः ॥ श्रीमत्यायतने विष्णोः शिश्ये नरवरात्मजः ॥ ४ ॥
एकयामावशिष्टायां रा[4]त्र्यां प्रतिविबुध्य सः ॥ अलङ्कार[5]विधिं कृत्स्नं कारयामास वेश्मनः ॥ ५ ॥
[6]तत्र शृण्वन्सुखा वाचः सूतमागधवन्दिनाम् ॥ पूर्वां स[7]न्ध्यामुपासीनो जजाप [8]यतमानसः ॥ ६ ॥

अथरामस्याभिषेकसन्नाहंदर्शयतिषष्ठे—पुरोहिते गतइत्यसन्निधानकृतराजसगुणनिमित्तकनास्तिक्यव्यावृत्तिः । स्नातइतिकायशुद्धिः । नियतमानसइति मनश्शुद्धिः । सहपत्न्येतिश्रीरङ्गविग्रहानुभवसागरतरणस्यसहायोक्तिः "पत्युर्नोयज्ञसंयोगे" इतिदीक्षानियमस्यपत्नीसहायत्वोक्तिश्च । तृतीययाआराधनकाले सीतायाउपकरणसमर्पणपरताव्यज्यते । विशालाक्ष्येतिरामविग्रहानुभवादपिश्रीरङ्गविग्रहस्यनिरतिशयप्रियास्पदत्वेननिर्निमेषानुभवउक्तः । विशालाक्ष्या नारायणमिति सीतानेत्रवागुरानाकृष्टतयासीतायाअप्राधान्यं । नारायणस्यस्वाभीप्सिततमत्वेनप्राधान्यंचोक्तं । अत्र नारायणइतिश्रीरङ्गनायकउच्यते । उत्तरत्रतस्यैवविभीषणायदानोक्तेः ॥ १ ॥ शिरसापात्रींप्रगृह्येति "उपरिहिदेवेभ्योधारयति" इतिश्रुतिरुपबृंहिता । महतेदैवताय निरतिशयमहिमवतेदैवताय । "तंदेवतानांपरमंचदैवतं" इतिश्रुतेर्नारायणायेत्यर्थः । नारायणमुपागमदित्युपक्रमात् । ध्यायन्नारायणंदेवमित्युत्तरत्रोक्तेश्च । तेनमहतेदैवतायेतिमहादेववाचित्वभ्रान्तिर्निरस्ता । नचव्यस्तस्यविभिन्नविभक्त्यन्तस्यैकपदत्वमेकावाशक्तिरस्ति । महादेवशब्दस्याखण्डस्यशिवेशक्तावपिखण्डपदद्वयस्य प्रस्तुतपरदेवतावरुद्धस्याप्रस्तुतान्यदेवतावाचकत्वकल्पनमन्धतामिस्रनिपातकदुरितादृष्टंविनानशक्यते ॥ २ ॥ आत्मनः प्रियमाशास्य श्रीरङ्गार्पितहविश्शेषं स्वस्यात्यन्तप्रियत्वेनानुसन्धाय नारायणंश्रीरङ्गनायकंध्यायन् कुशसंस्तरे कुशमयेशयनीये ।"शयनीयेसप्ततन्तौसंस्तरःपरिकीर्तितः" इतिनिघण्टुः ॥ ३ ॥ वैदेह्यासहेतिउभयोरप्येकशय्यायांजितेन्द्रियत्वंध्वनितं। श्रीमति "विमानंप्रणवाकारं" इत्याद्युक्तवेदत्रयसारभूतप्रणवाकारे । "ऋचःसामानियजूंषि । साहिश्रीरमृतासतां" इतिश्रुतेः। विष्णोरायतने श्रीरङ्गधाम्नि। शिश्ये शयनंकृतवान्। नरवरात्मजः । स्वस्यसाक्षाद्भगवदवतारत्वेपि श्रीरङ्गविग्रहार्चोपसर्जनभावःस्वावतारानुमतक्षत्रियधर्मानुगुणः॥ ४॥ अलङ्कारविधिं अलङ्कारविधानं। "विधिर्विधानेदैवेपि" इत्यमरः ॥ ५ ॥ सूताः सूतकुलोत्पन्नाः पुण्यश्लोकदेवताकीर्तकाः । मागधाः मगधदेशोत्पन्नाःवंशावलिकीर्तकाः। वन्दिनः स्तुतिपाठकाः। सन्ध्यां सन्ध्याधिदेवतां सूर्यं । उपासीनः ध्यायन् । नियतमानसः

तनि॰ अत्रविशेष्यानुपादानाद्विशालाक्षीशब्दस्यलक्ष्म्यांरूढिप्रायत्वंव्यज्यते । अतएव "ऋतेमायांविशालाक्षींतवपूर्वपरिग्रहं" इत्यत्रविशालाक्षीशब्देनलक्ष्मीरूपविशेष्यंव्यज्यते । अत्रनारायणइतिश्रीरङ्गनायकउच्यते । उपागमदित्यत्र अगमदित्यनेनभगवन्मन्दिरप्राप्तिकथनादुपशब्देननिवेदनपर्यन्तभगवदाराधनंव्यज्यते । शेषंगोविन्दराजीयवत् ॥ १ ॥ **शि॰** शिरसा तदुपलक्षितनमस्कारेण । नमस्कारपूर्वकंहविःपात्रंगृहीत्वेत्यर्थः ॥ २ ॥ **ति॰** आत्मनःप्रियं राज्याभिषेकाविघ्नरूपं वस्तुतोरावणवधफलक-

[पा॰] १ क. पात्रं. २ ख. ङ. छ. झ. विधिवत्ततः. ३ छ. झ. ज्वलितानले. ४ क. च. ट. रात्र्यांप्रतिबोध्यसः. घ. रात्र्यांप्रतिविबोध्य. च. ञ. प्रतिविबुध्यवै. ५ ङ. छ. झ. ट. विधिंसम्यक्. ६ च. ञ. ट. ततश्शृण्वन्. ७ घ. संध्यांसमासीनो. ८ झ. ञ. सुसमाहितः.

तुष्टाव प्रणतश्चैव शिरसा मधुसूदनम् ॥ विमलक्षौमसंवीतो वाचयामास च[1] द्विजान् ॥ ७ ॥
तेषां पुण्याह[2]घोषोथ गंभीरमधुर[3]स्तदा ॥ अयोध्यां पूरयामास तूर्यघोषानुनादितः ॥ ८ ॥
कृतोपवासं तु तदा वैदेह्या सह राघवम् ॥ अयोध्यानिलयः श्रुत्वा सर्वः प्रमुदितो जनः ॥ ९ ॥
ततः पौरजनः सर्वः श्रुत्वा रामाभिषेचनम् ॥ प्रभातां रजनीं दृष्ट्वा चक्रे शोभयितुं [4]पुरीम् ॥ १० ॥
सिताभ्र[5]शिखराभेषु देवतायतनेषु च ॥ चतुष्पथेषु रथ्यासु चैत्येष्वट्टालकेषु च ॥ ११ ॥
नानापण्यसमृद्धेषु वणिजामापणेषु च ॥ कुटुंबिनां समृद्धेषु श्रीमत्सु भवनेषु च ॥ १२ ॥
सभासु चैव सर्वासु वृक्षेष्वालक्षितेषु च ॥ ध्वजाः [6]समुच्छ्रिताश्चित्राः पतकाश्चा[7]भवंस्तदा ॥ १३ ॥
[8]नटनर्तकसङ्घानां गायकानां च गायताम् ॥ मनःकर्णसुखा वाचः [9]शुश्रुवुश्च ततस्ततः ॥ १४ ॥
[10]रामाभिषेकयुक्ताश्च कथाश्चक्रुर्मिथो जनाः ॥ रामाभिषेके संप्राप्ते चत्वरेषु गृहेषु च ॥ १५ ॥
बाला अपि क्रीडमाना गृहद्वारेषु [11]सङ्घशः ॥ [12]रामाभिषेकसंयुक्ताश्च[13]क्रुरेवं मिथः कथाः ॥ १६ ॥
कृतपुष्पोपहारश्च धूपगन्धाधिवासितः ॥ राजमार्गः कृतः श्रीमान्पौरै रामाभिषेचने ॥ १७ ॥

नियतमनस्कः अनन्यचित्तइतियावत् । जजाप गायत्रीमितिशेषः ॥ ६ ॥ सन्ध्योपासनानन्तरं मधुसूदनं सूर्यान्तर्वर्तिनंनारायणं तुष्टाव मित्रस्येत्यादिनेतिशेषः। शिरसाप्रणतः दण्डवत्प्रणतः । विमलक्षौमसंवीतइत्यनेन नूतनवस्त्रपरिवृत्त्या प्रातर्गौणस्नानमुक्तं। वाचयामास स्वस्तिवाचनंकारयामासेत्यर्थः ॥ ७ ॥ तूर्यघोषानुनादितः तूर्यघोषानुबन्धिनादयुक्तः ॥ ८ ॥ प्रमुदितः संतुष्टः अभूत् ॥ ९ ॥ पुरींशोभयितुंचक्रे पुरशोभोत्पादनार्थं संमार्जनालेपनवितानमालिकाबन्धनकर्मादिकमकरोदित्यर्थः ॥१०॥ चैत्येषु बौद्धालयेषु। अट्टालकेषु प्राकारोपरियुद्धार्थपरिकल्पितचतुस्स्तंभमण्डपेष्वितियावत् ॥ ११—१२ ॥ आलक्षितेषु आसमन्ताल्लक्षितेषु। समुन्नतत्वाद्दूरादप्यक्षिगोचरेष्वित्यर्थः । ध्वजाः सचिह्नाः । पतकाः चिह्नरहिताः । समुच्छ्रिताः बद्धाः ॥१३॥ नटाः नाटकाः अभिनयकर्तारः । नर्तकाः केवलाङ्गहारकृतः । मनःकर्णसुखाः "संश्रवेमधुरंवाक्यं" इत्युक्तरीत्याश्रवणमात्रेणसुखकराः पश्चान्मनसश्चाह्लादकाइत्यर्थः । शुश्रुवुः जनाइतिशेषः ॥ १४ ॥ मिथः अन्योन्यं। "मिथोन्योन्यं" इत्यमरः। चत्वरेषु अङ्गणेषु । गृहेषुस्त्रीभिः बहिरङ्गणेषुजनैश्चकथाश्चक्रुरितिरामभक्तावकृत्रिमत्वमुक्तं॥१५–१६॥ कृत-

---

वनगमनरूपं आशास्य संकल्प्येत्यर्थः ॥ ३ ॥ **शि०** सूताः पौराणिकाः ॥६॥ **शि०** सरामःद्विजानतुष्टाव । मधुसूदनं मधुसूदनशब्दं । वाचयामासच द्विजैरुच्चारयामासेत्यर्थः । मधुसूदनशब्दार्थस्तु मधौचैत्रे सूःप्रादुर्भावोयस्यसः । उद्यतेस्वस्वकल्याणार्थंसर्वैरुच्यतइतिउत् । अनितिब्रह्मादीनपिपालयतीतिअनः । त्रयाणांकर्मधारयः । एतेनस्वनामोच्चारणविषयकप्रीत्यतिशयोरघुनाथस्यसूचितः । दूरान्वयीदमितितुनभ्रमितव्यम् । पाठक्रमादर्थक्रमस्यबलीयस्त्वादाकाङ्क्षितत्वाच्चेतिदिक् ॥ ७ ॥ **शि०** तदा मधुसूदनशब्दोच्चारणकाले । तेषां द्विजानां । तूर्यघोषानुनादितः तूर्यघोषानुनादविशिष्टः । पुण्याहघोषोत्थगंभीरमधुरः पुण्यंपवित्रत्वंनजहातीतिपुण्याहः । सार्वकालिकपवित्रतासंपादकधर्मविशिष्टइत्यर्थः । सएवघोषः मधुसूदनशब्दशब्दःतेनोत्थःसंजातःगंभीरमधुरःगंभीरेणगांभीर्येणसहितः मधुरोमाधुर्यं गांभीर्यमाधुर्येइत्यर्थः । अयोध्यांपूरयामास । गंभीरमधुरशब्दौभावप्रधानौ ॥ ८ ॥ **शि०** चक्रे प्रयत्नमितिशेषः । शोभायुतामित्याचार्यपाठः ॥ १० ॥ **शि०** चैत्येषु चैत्यंचैतन्यंअस्तियेषु । अर्शआद्यजन्तः । इदंदेवतायतनादिविशेषणम् । एतेनरामधाम्नश्चैतन्यंव्यक्तं । तत्रप्रमाणं "यत्रगुल्मलतावृक्षानित्यशोभान्तिचिन्मयाः" इत्यादि । चैत्येषुबौद्धालयेष्वितिगोविन्दाचार्यव्याख्यानंतु "ननास्तिकोनानृतकः—"इत्यादिनाबालकाण्डोक्तेनविरोधात्त्यक्तमितिदिक् ॥ ११ ॥ **ति०** ततः तत्रायोध्यायां ॥ १४ ॥ **ति०** रामाभिषवः रामाभिषेकः ॥ १६ ॥

[पा०] १ क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. सद्विजान्. २ ञ. ट. घोषोत्थ. ३ झ. गभीरमधुरस्तदा. ङ. छ. झ. ट. मधुरस्तथा. ४ क. च. ञ. पुरम्. ५ च. ञ. शुभ्राभ्रशिखराभेषु. ६ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. समुच्छ्रितास्साधु. ७ ङ. छ. झ. श्चाभवंस्तथा. ८ घ. नर्तकीनटसङ्घानां. ९ ङ. छ. झ. ट. शुश्रावजनताततः. १० क. ख. ग. ङ. ञ. रामाभिषवयुक्ताश्च. च. छ. ज. ठ. रामाभिषवसंयुक्ताः. ११ क. ख. ञ. ट. सर्वशः. १२ क. ख. ङ. च. झ. रामाभिषवसंयुक्ताः. १३ क—ङ. झ. ञ. चक्रुरेवंकथामिथः. छ. कथाश्चक्रुर्मिथोजनाः.

प्रकाशकरणार्थं च निशागमनशङ्कया ॥ दीपवृक्षांस्तथा चक्रुरनुरथ्यासु सर्वशः ॥ १८ ॥
अलंकारं पुरस्यैवं कृत्वा तत्पुरवासिनः ॥ आकाङ्क्षमाणा रामस्य यौवराज्याभिषेचनम् ॥ १९ ॥
समेत्य सङ्घशः सर्वे चत्वरेषु सभासु च ॥ कथयन्तो मिथस्तत्र प्रशशंसुर्जनाधिपम् ॥ २० ॥
अहो महात्मा राजाऽयमिक्ष्वाकुकुलनन्दनः ॥ ज्ञात्वा यो वृद्धमात्मानं रामं राज्येऽभिषेक्ष्यति ॥२१॥
सर्वे ह्यनुगृहीताः स्म यन्नो रामो महीपतिः ॥ चिराय भविता गोप्ता दृष्टलोकपरावरः ॥ २२ ॥
अनुद्धतमना विद्वान्धर्मात्मा भ्रातृवत्सलः ॥ यथा च भ्रातृषु स्निग्धस्तथाऽस्मास्वपि राघवः ॥२३॥
चिरं जीवतु धर्मात्मा राजा दशरथोऽनघः ॥ यत्प्रसादेनाभिषिक्तं रामं द्रक्ष्यामहे वयम् ॥ २४ ॥
एवंविधं कथयतां पौराणां शुश्रुवुस्तदा ॥ दिग्भ्योपि श्रुतवृत्तान्ताः प्राप्ता जानपदा जनाः ॥ २५॥
ते तु दिग्भ्यः पुरीं प्राप्ता द्रष्टुं रामाभिषेचनम् ॥ रामस्य पूरयामासुः पुरीं जानपदा जनाः ॥२६॥
जनौघैस्तैर्विसर्पद्भिः शुश्रुवे तत्र निस्वनः ॥ पर्वसूदीर्णवेगस्य सागरस्येव निस्वनः ॥ २७ ॥

ततस्तदिन्द्रक्षयसन्निभं पुरं दिदृक्षुभिर्जानपदैरुपागतैः ॥
समन्ततः सस्वनमाकुलं बभौ समुद्रयादोभिरिवार्णवोदकम् ॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

पुष्पोपहारः कृतपुष्पबलिः ॥ १७ ॥ प्रकाशकरणार्थं वितानक्रमुककदल्यादिसमग्रताजनिततिमिरतिरोहितवस्तुप्रकाशनार्थं । यद्वा निशागमनशङ्कयाप्रकाशकरणार्थं । दीपवृक्षान् वृक्षाकारदीपस्तंभान् । अभिषेकानन्तरंगजस्कन्धाधिरूढतयाभिषेकालंकारप्रदर्शनार्थंनिर्गमनात्पूर्वंयदिकार्यवशान्निशास्यात्तदारामालंकारप्रदर्शनार्थंदीपवृक्षान् । अनुरथ्यासु रथ्यासुरथ्यासु । विभक्तेर्लिंगभावआर्षः । निशागमनशङ्कयारामस्यप्रकाशकरणार्थंअनुरथ्यासुसर्वशः सर्वप्रकारान् । दीपवृक्षान्चक्रुश्च । तथाशब्दश्चार्थः ॥१८॥ अलङ्कारमित्यादिश्लोकद्वयम् ॥ १९—२० ॥ प्रशंसामेवाह—अहोइत्यादि ॥ २१ ॥ सर्वेप्यनुगृहीताःस्म देवेनेतिशेषः । नः अस्मान् । गोप्ता भवितेतिसंबन्धः । दृष्टलोकपरावरः दृष्टेयेलोकेपरावरेउत्कृष्टापकृष्टवस्तुनीयेनसतथोक्तः ॥ २२—२४ ॥ श्रुतवृत्तान्ताः श्रुतरामाभिषेकवार्ताः अतएवदिग्भ्यःप्राप्ताः जानपदाजनाः एवंविधं कथयतांपौराणांशुश्रुवुः । एवंविधंवाक्यजातमित्यर्थसिद्धं ॥ २५ ॥ पूर्वदिनेसकलजनसन्निधौ रामाभिषेकस्यप्रतिश्रुतत्वाद्रामस्यपुरीमितिनिर्दिष्टवान्ऋषिः ॥२६॥ विसर्पद्भिः नानादेशेभ्यआगच्छद्भिः । उत्पादितइतिशेषः । उदीर्णवेगस्य उज्जृंभितवेगस्य ॥ २७ ॥ इन्द्रक्षयः इन्द्रगृहं । "निवेशःशरणंक्षयः" इत्यमरः । अयोध्यापुरस्यामरावतीसादृश्येवक्तव्ये तत्सारभूतेन्द्रभवनदृष्टान्तीकरणादयोध्यायाअतिरमणीयताद्योत्यते । जानपदैःसमन्ततः आकुलमितिसंबन्धः । समुद्रयादोभिः समुद्रान्तर्वर्तितिमितिमिङ्गिलादिजन्तुभिः । "यादांसिजलजन्तवः" इत्यमरः । कर्णावतंसादिपदवदविश्लेषप्रदर्शनायसमुद्रशब्दः । यद्वा समुद्रयादोभिः स-

---

ति० अनुरथ्यासु रथ्यापार्श्वयोः ॥ १८ ॥ **स०** आकाङ्क्षमाणाः इच्छन्तः । काङ्क्षिधातोश्चानश् । तेनकाङ्क्षिधातोःपरस्मैपदित्वेनकथमात्मनेपदित्वमितिशङ्कानवकाशः ॥ १९ ॥ **ति०** दृष्टलोकपरावरः भावप्रधानोनिर्देशः । यथावदवगततज्जनप्राशस्त्याप्राशस्त्यः । **शि०** दृष्टाःलोकाभुवनानिपरावराःउत्तमाधमाःयेनसः । **स०** दृष्टोज्ञातोलोकोयेनसदृष्टलोकः पराःलोकोत्तमत्वेनप्रसिद्धाब्रह्मादयःअवरायस्मादितिपरावरः । दृष्टलोकश्चासौपरावरश्चेतिवा । परोऽवरश्चलोकोदृष्टोयेनेतिवा । "कडाराःकर्मधारये" इति परनिपातः ॥ २२ ॥ **ति०** उपाहितैः उपागतैरित्यर्थः । हिगतौइत्यस्यरूपं । **स०** "भूमिविद्युत्सरिल्लतावनिताभिधानानि" इति लिङ्गानुशासनसूत्रे सरिद्वाचिनांशब्दानांस्त्रीलमभिधाय "यादोनपुंसकं यादश्शब्दस्सरिद्वाचकोपिक्लीबस्स्यात्" इति यादश्शब्दस्यनदीवाचकत्वोक्तेः समुद्रयादोभिः समुद्रसंगतनदीभिरिवेतिवा ॥ २८ ॥ इतिषष्ठस्सर्गः ॥ ६ ॥

[**पा०**] १ क—झ. प्रकाशीकरणार्थंच. २ घ. स्तत्रआशशंसुर्जनाशिवम्. ३ क. च. ञ. कुलवर्धनः. ४ ङ. छ. झ. ट. वृद्धंस्वमात्मानं. ५ ङ. झ. शुश्रुवुःपरे. छ. पुरे. ६ क. ग. ङ. च. झ. ञ. ट. दिग्भ्योविश्रुत. ७ ङ. छ. भ. रुपाहितैः.

सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अपराह्णेप्रासादोपरिसंचरन्त्याकुब्जयामन्थराभिधयाकैकेयीप्रियदास्याऽयोध्यामहोत्सवस्यकौसल्ययाब्राह्मणेभ्योहर्षेणधनादिवितरणस्यचदर्शनेनरामस्यधात्रींप्रतितत्कारणप्रश्नः ॥ १ ॥ धात्र्यारामाभिषेकस्यतत्कारणत्वंबोधितयातयासरभसंकैकेयीमेत्यतांप्रतिदशरथगर्हणपूर्वकं रामाभिषेकनिवेदनेनतद्विघातनचोदना ॥ २ ॥ कैकेय्यातांप्रतिरामाभिषेकस्यस्वाभीष्टत्वनिवेदनेनपारितोषिकतयाकिंचिदाभरणवितरणम् ॥ ३ ॥

ज्ञातिदासी यतो जाता कैकेय्यास्तु सहोषिता ॥ प्रासादं चन्द्रसंकाशमारुरोह यदृच्छया ॥ १ ॥
सिक्तराज[2]पथां रम्यां प्रकीर्ण[3]कुसुमोत्कराम् ॥ अयोध्यां मन्थरा तस्मात्प्रासादादन्ववैक्षत ॥ २ ॥
पताकाभिर्वराहाभिर्ध्वजैश्च समलंकृताम् ॥ [4]वृतां छन्दपथैश्चापि शिरःस्नातजनैर्वृताम् ॥ ३ ॥

मुद्रगामिनीभिर्नदीभिः "यादोनपुंसकं" इति यादश्शब्दस्यनदीवाचकत्वेपिनपुंसकत्वंपाणिनीयलिङ्गानुशासनोक्तं । उदकशब्देनसस्वनत्वमुक्तं ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीतांबराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने षष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥

अथरावणवधकाङ्क्षिभिर्देवैराविष्टमन्थरावाक्याद्रामाभिषेकविघ्नःप्रतिपाद्यते । पूर्वसर्गे गतेपुरोहितइत्यादिना तूर्यघोषानुनादितइत्यन्तेन पूर्वदिवसेअभिषेकाङ्गभूतव्रतोपवासादिकमाचरतोरामस्यवृत्तान्तमभिधाय कृतोपवासंतुतदेत्यारभ्य सर्गपर्यन्तेन रामाभिषेकश्रवणजनितानन्दनिर्भराणांपौराणांजानपदानांच जनानां रामाभिषेकदिवसप्राक्तनवृत्तान्तमभिधाय वाचःक्रमवर्तित्वादृषिः पूर्वदिवसप्रवृत्तकैकेयीवृत्तान्तंवक्तुमुपक्रमते—ज्ञातिदासीत्यादिना। कैकेय्याःज्ञातिदासी कैकेयीबन्धुदासी । " सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाःसमाः " इत्यमरः । यतोजाता यत्रकुत्रचिज्जाता । अविज्ञातदेशमातापितृकेत्यर्थः । अतःकैकेय्याज्ञातिदासीत्वमपि स्वोदरप्रपूरणार्थंकृतमित्यवगन्तव्यं । सहोषिता सहावस्थिता । मन्थरायाःकैकेय्यासहावस्थानमपिहास्यहेतुभूतकुब्जात्वनिबन्धनं । यदृच्छया स्वैरितया । "यदृच्छास्वैरिता" इत्यमरः । यद्वा यतोजाता यतःकुतश्चिज्जाता । तादृशीनामयोध्यायां जननासंभवात् । यद्वा तन्नामजातिनिरूपणायोग्यतयातथानिर्देशः । आचार्यास्तुदेवैरेवंस्वकार्यार्थंकैकेयीं भेदयितुंप्रेषितेतिदेवरहस्यस्यगोप्यतयातथानिर्देशइत्याहुः ॥ १ ॥ प्रासादादन्ववैक्षत पूर्वश्लोकेआरोहणस्योक्तत्वात्प्रासादादित्यस्यान्ववैक्षतेत्यनेनसंबन्धः । "अधिकरणेचोपसङ्ख्यानं" इत्यधिकरणेल्यब्लोपेपञ्चमी । प्रासादेस्थित्वाप्रैक्षतेत्यर्थः ॥ २ ॥ वराहाभिः श्रेष्ठाभिरित्यर्थः । छन्दपथैर्वृतां स्वच्छन्दगमनयोग्योपवीथीभिरावृतां । शिरस्स्नातैःशिरसास्ना-

---

ति॰ ज्ञातिदासीयतोनित्यमितिपाठे यतःकैकेय्याज्ञातेर्मातृकुलस्यदासी यतश्चकैकेय्यानित्यंसहोषिता अतोजनकोलाहलंश्रुत्वाकैकेय्यैतदर्थंनिवेदयितुं यदृच्छया स्वयमेव नत्वन्यप्रेरणया प्रासादमारुरोहेत्यन्वयः । इदंतुयुक्तं । "मन्थरानामकार्यार्थमप्सराप्रेषितासुरैः । दासीकाचनकैकेय्यैदत्ताकेकयभूभृता" इतिपाद्मोक्तेः। कार्यार्थे रावणवधरूपकार्यार्थे । दासीस्वयमागत्यकैकयराजस्यजातेतिशेषः । **शि॰** अजाता आय विष्णवे तेनसहोद्वाहार्थमित्यर्थः । जायतेकुशध्वजभार्यायांप्रादुर्भवतीत्यजा । प्रतिज्ञातरावणवधवेदवत्यपरावस्थाकमाण्डवीत्यर्थः । तयासहअततिसततंगच्छतीत्यजातामन्थरेत्यर्थः । यतः कैकेय्याज्ञातिदासी ज्ञातिर्ज्ञानंतद्युक्तादासी अतिज्ञानवत्यनुचरी । अजातेत्यनेनवेदवत्यभिप्रायाभिज्ञत्वंतद्धिताचरणकर्तृत्वंचमन्थरायाव्यक्तम् ॥ १ ॥ **ती॰** पताकाभिः सूक्ष्मध्वजैः । ध्वजैः स्थूलध्वजैः । छन्नपथैः पूरितनिम्नोन्नतप्रदेशैः । कृतां अलंकृतां । **ति॰** वराहाभिः श्रेष्ठयोग्याभिः राजयोग्याभिरितियावत् । एतदुत्तरं "कृतांछन्नपथैश्चापिस्वच्छन्दकपथैर्वृताम्" इत्यर्धंपठन्ति । स्वच्छन्दकपथैः उत्सवादिषुजनभूयस्त्वेनप्रवेशनिर्गमार्थंप्राकारादिभङ्गेनकृतैर्मार्गैः । शिरस्स्नातैः कृताभ्यङ्गस्नानैः । **शि॰** वराहाभिः वराःसर्वश्रेष्ठाःअतएवअर्हाः अयोध्यायोग्याः । कर्मधारयः। किंचवरोऽर्हःपूजायासां । किंच वरैस्सर्वश्रेष्ठैर्ब्रह्मादिभिरर्हाःप्रशंसिताइत्यर्थः। एतेन तत्पताकानांप्राकृतविलक्षणत्वंसूचितं । शिरस्स्नातजनैः मूर्धाभिषिक्तैराजभिरित्यर्थः । किंच शिरसिस्नातंविधिनाऽभिषेकोयेषां । किंच छन्दःस्वाधीनःपथो-

[पा॰] १ ङ. छ. झ. कैकेय्यातु. २ क. ख. ग. च. झ. ञ. पथांकृत्स्नां. ३ क. ख. ङ. छ. झ. ञ. कमलोत्पलाम्. च. कमलोत्कराम्. ४ ग. वृत्तांस्वच्छन्दपथगैः. ख. वृतांजानपदैश्चापि. घ. कृतांछन्नपथैश्चापि. ङ. च. छ. ञ. कृतांछन्नपथैश्चापि स्वच्छन्दकपथैर्वृताम् । सिक्तांचन्दनतोयैश्चशिरस्स्नातजनैर्युताम्. । झ. समलंकृतां । सिक्तांचन्दनतोयैश्चशिरस्स्नातजनैर्युताम्.

माल्यमोदकहस्तैश्च द्विजेन्द्रैरभिनादिताम् ॥ शुक्लदेवगृहद्वारां सर्व[1]वादित्रनिस्वनाम् ॥ ४ ॥
संप्रहृष्टजनाकीर्णां ब्रह्मघो[2]षाभिनादिताम् ॥ प्रहृष्टवरहस्त्यश्वां सं[3]प्रणर्दितगोवृषाम् ॥ ५ ॥
[4]प्रहृष्टमुदितैः पौरैरुच्छ्रितध्वजमालिनीम् ॥ अयोध्यां मन्थरा दृष्ट्वा [5]परं विस्मयमागता ॥ ६ ॥
[6]प्रहर्षोत्फुल्लनयनां पाण्डुरक्षौमवासिनीम् ॥ अविदूरे स्थितां दृष्ट्वा धात्रीं पप्रच्छ मन्थरा ॥ ७ ॥
उत्तमेनाभिसंयुक्ता हर्षेणार्थपरा सती ॥ राममाता धनं किं नु जनेभ्यः संप्रयच्छति ॥ ८ ॥
[7]अतिमात्रप्रहर्षोऽयं किं [8]जनस्य च शंस मे ॥ कारयिष्यति किं[9]वापि संप्रहृष्टो महीपतिः ॥ ९ ॥
[10]विदीर्यमाणा हर्षेण [11]धात्री तु परया मुदा ॥ आचचक्षेथ कुब्जायै भूयसीं राघवश्रियम् ॥ १० ॥
श्वः पुष्येण जितक्रोधं यौव[12]राज्येन राघवम् ॥ राजा दशरथो राम[13]मभिषेचयिताऽनघम् ॥ ११ ॥
धात्र्या[14]स्तु वचनं श्रुत्वा कुब्जा क्षिप्रममर्षिता ॥ कैलासशि[15]खराकारात्प्रासादादवरोहत ॥ १२ ॥
सा दह्यमाना [16]कोपेन मन्थरा पापदर्शिनी ॥ [17]शयानामेत्य कैकेयीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १३ ॥
उत्तिष्ठ मूढे किं शेषे भयं त्वामभिवर्तते ॥ उपप्लुतमघौघेन किं[18]मात्मानं न बुध्यसे ॥ १४ ॥
अनिष्टे सुभगाकारे सौभाग्येन विकत्थसे ॥ चलं हि तव सौभाग्यं नद्याः स्रोत इवोष्णगे ॥ १५ ॥

तैः ॥ ३॥ रामोपायनार्थंमाल्यमोदकहस्तैः । शुक्लदेवगृहद्वारामिति । शुक्लानिसुधाधवलितानिदेवगृहद्वाराणियस्यां ॥४॥ ब्रह्मघोषाभिनादितां ब्रह्मघोषैः वेदपारायणघोषैः अभिनादितां ।"वेदस्तत्त्वंतपोब्रह्म" इत्यमरः। रामाभिषेकस्यतिरश्चामप्यानन्दावहत्वात् "प्रहृष्टवरहस्त्यश्वांसंप्रणर्दितगोवृषां" इत्युक्तं । गोवृषाः गोपुङ्गवाः ॥ ५ ॥ प्रहृष्टमुदितैः प्रहृष्टाः सञ्जातरोमाञ्चादिगात्रविकाराः । मुदिताः मानससंतोषयुक्ताः । तैः । उच्छ्रितेत्यत्रप्रकृतोत्सवकृतध्वजसंबन्धउच्यते । ध्वजैश्चसमलंकृतामित्यत्रनित्यबद्धध्वजत्वमुक्तं ॥ ६ ॥ धात्रीं उपमातरं । " धात्री स्यादुपमाता " इत्यमरः । प्रहर्षोत्फुल्लनयनामित्यादिविशेषणादियंरामोपमाता ॥ ७ ॥ अर्थपरासती अर्थपरासत्यपि । उत्तमेनहर्षेणाभिसंयुक्ताधनंप्रयच्छति किं ! यद्वा अर्थपरा उत्तरोत्तरार्थाभिवृद्ध्यैधनंप्रयच्छति । नामग्रहणस्यासह्यत्वाद्राममातेत्युक्तिः ॥ ८ ॥ जनस्यायमत्यन्तप्रहर्षश्च किं किमर्थं । किंनिमित्तंवामहीपतिः किंकर्म कारयिष्यति ॥ ९ ॥ हर्षेणविदीर्यमाणा अन्तर्गतहर्षौत्कट्याद्देहपोषमुखविकासादिनाबहिःप्रसरणाद्विदीर्यमाणेवोपलक्षिता । परयामुदाआचचक्षे स्वनिर्भरानन्दसन्दोहपरिवाहस्यपात्रभूताकाचिल्लब्धेतिपरमानन्दयुक्तासती प्रतिकूलायैतस्यै अकथनीयमप्यकथयदितिभावः । राघवेश्रियं राघवेन्यस्यमानांराज्यलक्ष्मीं ॥१०॥ पुष्येणयुक्ते श्वः उत्तरदिने । जितक्रोधमनघमित्यभिषेकोपयुक्तगुणजातोपलक्षणं । यौवराज्येनाभिषेचयिता यौवराज्यार्थमभिषेचयितेत्यर्थः॥११॥ अवरोहत अवारुहत् ॥ १२—१३ ॥ उपप्लुतं उपहतं । अघौघेन अघं दुःखं । " अंहोदुःखव्यसनेष्वघं " इति । " ओघोवृन्देंभसांरये " इतिचामरः ॥ १४ ॥ वस्तुतःराज्ञोनिष्टे सुभगाकारे आपाततःसौभाग्यवतीवभासमाने । असुभगाकारइतिवाछेदः । सौभाग्येनहेतुना विकत्थसे ममैवसौभाग्यमस्तीत्यात्मानंश्लाघसे । इयमुक्तिः पूर्व-

गमनंयेषांतेपरमहंसास्तैरित्यर्थः ॥ ३ ॥ **ति०** धात्रींरामस्येतिशेषः ॥ ७ ॥ **शि०** राघवे राघवनिमित्तं । भूयसीं अत्यधिकां । श्रियं राज्याभिषेकसामग्रीमित्यर्थः ॥ १० ॥ **ती०** अनघं भ्रातृषुवैषम्यरूपदोषरहितं । **शि०** अनघं स्वाश्रिताघनिवर्तकं ॥ ११ ॥ **शि०** पापदर्शिनी पापंराक्षसकृतोपद्रवंपश्यतितच्छीला ॥ १३ ॥

[पा०] १ क. ख. ङ. झ. ञ. वादित्रनादिताम्. २ ङ. छ. झ. ट. घोषोपनादिताम्. क. घोषविनादिताम्. घ. ज. घोषानुनादिताम्. ३ ख. ग. प्रणादितगोवृषाम्. ४ ङ. झ. ट. हृष्टप्रमुदितैः. ख. हृष्टैःप्रमुदितैः. ५ घ. परमंविस्मयंगता. ६ क. ग—ट. साहर्षोत्पुल्ल. ख. सहर्षोत्फुल्ल. ७ क—घ. ज. ञ. अतिमात्रंप्रहर्षोयं. ङ. छ. ट. अतिमात्रप्रहर्षःकिं. झ. अतिमात्रंप्रहर्षःकिं. ८ ङ. छ. ट. झ. जनस्यास्यच. ९ घ. किंचापि. १० क. घ. छ. ञ. उदीर्यमाणा. ११ क—ग. च. ञ. धात्रीपरमया. १२ ङ. छ. झ. राज्येनचानघं. १३ ङ. झ. मभिषेक्ताहिराघवम्. घ. अभिषेचयतेऽनघम्. १४ क. च. ञ. स्तद्वचनं. १५ च. शिखरोत्तुङ्गात्. १६ ङ. छ. झ. ट. क्रोधेन. १७ झ. ट. शयानामेव. १८ ङ. छ. झ. ट. नात्मानमवबुध्यसे.

एवमुक्ता तु कैकेयी [1]रुष्टया परुषं वचः ॥ कुब्जया पापदर्शिन्या विषादमगमत्परम् ॥ १६ ॥
कैकेयी त्वब्रवीत्कुब्जां कच्चि[2]त्क्षेमं न मन्थरे ॥ विषण्णवदनां हि त्वां लक्षये भृशदुःखिताम् ॥
[[3]मन्थरे तद्ब्रवीह्यद्य कुतस्ते भयमागतम्] ॥ १७ ॥
मन्थरा तु वचः श्रुत्वा कैकेय्या मधुराक्षरम् ॥ उवाच क्रो[4]धसंयुक्ता वाक्यं वाक्यविशारदा ॥१८॥
सा विषण्णतरा भूत्वा कुब्जा त[5]स्या हितैषिणी ॥ विषादयन्ती प्रोवाच भेदयन्ती च राघवम् ॥१९॥
[6]अक्षय्यं सुमहद्देवि प्रवृत्तं त्वद्विनाशनम् ॥ रामं दशरथो राजा यौवराज्येऽभिषे[7]क्ष्यति ॥ २० ॥
[8]साऽस्म्यगाधे भये मग्ना दुःखशोकसमन्विता ॥ दह्यमा[9]नाऽनलेनेव त्वद्धितार्थमिहागता ॥ २१ ॥
तव दुःखेन कैकेयि मम [10]दुःखं महद्भवेत् ॥ त्वद्वृद्धौ मम वृद्धिश्च भवे[11]दत्र न संशयः ॥ २२ ॥
नराधिपकुले जाता महिषी त्वं महीपतेः ॥ उग्रत्वं राजधर्माणां कथं देवि न बुध्यसे ॥ २३ ॥
धर्मवादी शठो भर्ता श्लक्ष्णवादी च दारुणः ॥ शुद्धभावेन जानीषे तेनै[12]वमतिसन्धिता ॥ २४ ॥
[13]उपस्थितं प्रयुञ्जानस्त्वयि सान्त्वमनर्थकम् ॥ अर्थेनैवाद्य ते भर्ता कौसल्यां योजयिष्यति ॥ २५ ॥
[14]अपवाह्य स दुष्टात्मा भरतं तव बन्धुषु ॥ [15]कौल्ये स्थापयिता रामं राज्ये निहतकण्टके ॥ २६ ॥
शत्रुः पतिप्रवादेन मात्रेव हितकाम्यया ॥ आशीविष [16]इवाङ्केन बाले परि[17]हृतस्त्वया ॥ २७ ॥

कालिकात्सश्लाघापरेत्यवगन्तव्या । इदानींमत्सौभाग्यस्यकाहानिरित्यत्राह—चलंहीति । उष्णंगच्छतीत्युष्णगः ग्रीष्मकालः । तस्मिन् । नद्याःस्रोतइव चलं क्षीणमित्यर्थः ॥ १५ ॥ परुषंवचउक्त्वा । " अप्रधानेदुहादीनां " इत्यप्रधानेकर्मकारकेनिष्ठा ॥ १६ ॥ कच्चित्क्षेमं मह्यमितिशेषः ॥ १७ ॥ क्रोधसंयुक्ता रामाभिषेकाविचारणादितिभावः ॥१८॥ विषादयन्तीभेदयन्तीतिशतृद्वयंहेत्वर्थे । राज्यश्रियोज्ञातिगामित्वानिष्टप्रकाशनेनविषादहेतवे सामान्यतःपुत्रत्वप्रयुक्तरामविषयस्नेहभेदनहेतवेचेत्यर्थः ॥ १९ ॥ अक्षय्यं अशक्यप्रतीकारं । त्वद्विनाशनं त्वद्विनाशः । भावेल्युट् ॥ २० ॥ दुःखशोकसमन्विता अनभिमतरामाभिषेकश्रवणजनितव्यसनजंदुःखं । अभिमतभरताभिषेकराहित्यजःशोकः । ताभ्यांसमन्विता ॥ २१ ॥ ननु ममदुःखादिहेतौसतिकुतस्तेदुःखप्रसक्तिरित्यत्राह—तवेति ॥ २२ ॥ ननुरामाभिषेकमात्रंकथंमेदुःखहेतुरित्यत्राह—नराधिपेति । उग्रत्वं क्रौर्यं ॥ २३ ॥ ननुमत्प्रियःकथमनिष्टंकरिष्यतीत्यत्राह—धर्मवादीति । धर्मवादीवभासमानः । वस्तुतःशठः गूढविप्रियकृत् । श्लक्ष्णवादी कण्ठादुपरिप्रियवचनशीलः । दारुणः क्रूरकर्मकारी । एवंभूतमेनंशुद्धस्वभावेनोपलक्षितंजानीषे । तथानमन्तव्यं । यतस्तेनैवं अतिसन्धिता वञ्चिता ॥ २४ ॥ शठत्वमेवाह—उपस्थितमिति । उपस्थितं तत्कालोचिततयाभाषितं । अनर्थकं त्वदर्थनाशनं । त्वयिसान्त्वं अनुसरणं । प्रयुञ्जानः कौसल्यामर्थेन योजयिष्यति ॥ २५ ॥ अतिसन्धानप्रकारमाह—अपवाह्येति । अपवाह्य उद्वास्य । कालमर्हतीतिकाल्यं अर्होर्थेयत् । श्वःप्रातरित्यर्थः ॥२६॥ हेबाले मुग्धे

ति० विषण्णतराभूत्वा तदाकारेवभूत्वा अप्सरस्त्वेनसर्वज्ञत्वाद्वास्तवविषादाभावात् ॥ १९ ॥ **ति०** ननुदास्यास्तवकुतोभयमित्यतआह—**तवेति** ॥ २२ ॥ **ती०** धर्मवादीवाङ्मात्रेणधार्मिकः । शुद्धभावेइतिसंबोधनं । हेशुद्धहृदये ॥ २४ ॥ **ती०** उपस्थितः त्वत्समीपेस्थितः ॥ २५ ॥ **ति०** काल्ये अन्यत्रोपसंक्रमणकालार्हे । कौल्येइतिपाठः । कुलक्रमागतइत्यर्थेआर्षः ॥ २६ ॥ **ती०** परिहृतइतिपाठे बालेअपरिहृतइतिच्छेदः । वस्तुतस्तुत्याज्यएवेतिभावः ॥ २७ ॥ इतिसप्तमस्सर्गः ॥ ७ ॥

[पा०] १ घ. दुष्टयां. २ क. ख. ज. ट. त्क्षेमंनुमन्थरे. ३ इदमर्धं ख. दृश्यते. ४ क. च. ञ. क्रोधसंरब्धा. ५ झ. तस्यांहितैषिणी. ६ ञ. अक्षयंहिमहद्देवि. ख. ग. ङ. छ. झ. ट. अक्षयंसुमहद्देवि. घ. ज. अक्षेमंसुमहद्देवि. क. अक्षेमंहिमहेवि. ७ क. अभिषेक्ष्यते. ८ घ. सास्म्यभागेभये. ९ ख. नानलेनैव. १० क. च. ञ. दुःखंभवेन्महत्. ११ क. ञ. भवेदेवनसंशयः. ङ. ट. भवेदिहनसंशयः. छ. ज. भवेदत्रनसंशयः. १२ ज. मभिवञ्चिता. १३ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. उपस्थितःप्रयुञ्जानः. १४ ग. घ. ङ. छ. झ. ट. अपवाह्यतु. ख. अपवाह्यसु. १५ क. ख. च. काल्यं. छ. कौल्ये. १६ घ. ङ. झ. इवांगेन. १७ ङ. च. छ. ज. झ. ञ. परिधृतस्त्वया.

यथा हि कुर्या[1]त्सर्पो वा शत्रुर्वा प्रत्युपेक्षितः ॥ राज्ञा दशरथेनाद्य सपुत्रा त्वं तथा कृता ॥ २८ ॥
पापेनानृतसान्त्वेन बाले [2]नित्यसुखोचिते ॥ रामं [3]स्थापयता राज्ये सानुबन्धा हता ह्यसि ॥ २९ ॥
[4]सा प्राप्तकालं कैकेयि क्षिप्रं कुरु हितं तव ॥ त्रायस्व पुत्रमात्मानं मां च विस्मयदर्शने ॥ ३० ॥
मन्थराया वचः श्रुत्वा [5]शयाना सा शुभानना ॥ उत्तस्थौ हर्षसंपूर्णा चन्द्रलेखेव शारदी ॥ ३१ ॥
अतीव [6]सा तु संहृष्टा कैकेयी विस्मयान्विता ॥ [7]एकमाभरणं तस्यै कुब्जायै प्रददौ शुभम् ॥ ३२ ॥
दत्वा [8]त्वाभरणं तस्यै कुब्जायै प्रमदोत्तमा ॥ कैकेयी [9]मन्थरां दृष्ट्वा पुनरेवाब्रवीदिदम् ॥ ३३ ॥
[10]इदं तु मन्थरे मह्य[11]माख्यासि परमं प्रियम् ॥ एतन्मे प्रिय[12]माख्यातुः किं[13] वा भूयः करोमि ते ॥ ३४ ॥
रामे वा भरते वाऽहं विशेषं नोपलक्षये ॥ तस्मात्तुष्टाऽस्मि यद्राजा रामं राज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ ३५ ॥

न मे परं किंचिदि[14]तस्त्वया पुनः प्रियं प्रियार्हे सुवचं [15]वचः परम् ॥
[16]तथा ह्यवोचस्त्वमतः प्रियोत्तरं [17]परं वरं ते [18]प्रददामि तं [19]वृणु ॥ ३६ ॥
[[20]इति ब्रुवन्त्याः कैकेय्याः श्रुत्वा सानन्दमुत्तरम् ॥ वाण्या तु प्रेरिता सा तु कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ ३७ ॥]

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

आगाम्यनर्थानभिज्ञेइतियावत् । पतिप्रवादेन पतिव्यपदेशेन । शत्रुः छन्नहृदयःशात्रवःपतिः । त्वया ऋजुप्रकृतिकया । मात्रेव सर्पशिशुंपोषयित्र्येव । हितकाम्यया हितप्रापणेच्छया । आशीविषइव छन्नविषःसर्पइव । अङ्केन उत्सङ्गेन परिहृतः परिधृतइत्यर्थः । यद्वा अङ्केनपरिहृतः अङ्कान्नपरिहृतः । किंत्वङ्कएवधृत्वोपलालितः । यथासर्पपोषयित्रीबाला सर्पस्यान्तार्विषमज्ञात्वा केवलंहितकाम्ययाङ्केसर्पमुपलालयति तथा त्वमपि बाला भर्तुःकुटिलहृदयमजानती विश्वस्य तमङ्के उपलालयसीत्यर्थः । यथाङ्कोपलालितआशीविषः कदाचिद्धितपरामपिपोषयित्रींदशेत् एवं तेभर्तापि विश्वस्तांत्वामर्थहीनांकारयेत् । अतस्स आशीविषइव नानुसरणीयस्त्वयेतिभावः ॥ २७ ॥ एवंगम्यमर्थविशदयति—यथेति ॥ २८ ॥ सानुबन्धा पुत्रमित्रादिपरिकरसहिता ॥ २९ ॥ विस्मयदर्शने आश्चर्यावहज्ञानयुक्ते तत्तत्कालोचितकर्तव्यनिरूपणचतुरइत्यर्थः । यद्वा अनेन हितकरणहेतुदशरथवशीकरणसाधनसौन्दर्यं सूच्यते ॥ ३० ॥ एवं देवावेशवशाद्विपरीतवाक्ययामन्थरयोक्तापिकैकेयी महाकुलप्रसूततया सत्प्रकृतिस्सती रामाभिषेकंस्वहितंमन्यमानाह—मन्थरायाइति ॥ ३१—३३ ॥ एतत्प्रियमाख्यातुः आख्यात्र्याः । तेकिंवाकरोमीतिसंबन्धः । एतन्मेप्रियमाख्यातमितिपाठे आख्यातंएतत्प्रियमुद्दिश्य तेभूयः किंवाकरोमीतिसंबन्धः ॥ ३४ ॥ ननुसपत्नीपुत्रेकथं तवैतादृशीप्रीतिरित्यत्राह—रामइति ॥ ३५ ॥ हेप्रियार्हे प्रियदानार्हे । मे इतःपरं रामाभिषेककथनादन्यत्किंचित् । प्रियं अभिमतं । परंवचस्त्वयापुनर्नसुवचं वक्तुंनशक्यं । हि यस्मात्कारणात् । त्वंतथा सर्वप्रियेभ्योधिकं । प्रियं रामाभिषेकरूपं । अवोचः उक्तवती । अतः प्रियोत्तरं प्रीतिविषयेषु श्रेष्ठं "पर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः" इत्यमरः । परं अन्यं । वरं वरणीयं वस्तुविशेषं । ते तुभ्यं । प्रददामि । तंवृणु वृणीष्वेतियोजना ॥ ३६—३७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीतांबराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥

[पा०] १ ङ. छ. झ. च्छत्रुर्वासर्पोवा. ज. त्सर्पोहि. २ ङ. च. ज. झ. ञ. नित्यंसुखोचिते. ङ. छ. झ. सुखोचिता. ३ क—घ. च. ज. ञ. स्थापयिताराज्ये. ४ ट. साप्राप्तकाला. क. ख. संप्राप्तकालं. ५ क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. शयनात्सा शुभानना. ६ घ. ङ. छ. ज. झ. सातुसंतुष्टा. ७ ङ. छ. झ. दिव्यमाभरणं. ८ ग. दत्वाचाभरणं. ९ क. ख. ग. ङ. ज. झ. मन्थरांहृष्टा. १० क. घ. च. ज. ञ. इदंहिमन्थरे. ११ ङ. छ. झ. ट. माख्यानंपरमंप्रियम्. १२ ङ. छ. ज. झ. प्रियमाख्यातं. च. ञ. प्रियमाख्यातुं. ख. प्रियमाख्यात्र्याः. १३ क. च. ञ. भूयःकिंवा. १४ ङ. छ. झ. ञ. दितोवरंपुनः. १५ ङ. छ. झ. ट. वचोऽमृतम्. १६ घ. कथाह्यवोचः. १७ झ. ट. वरंपरंते. १८ क, ख, ग. ज. प्रददानि. १९ ख. संवृणु. २० अयंश्लोकः ज. दृश्यते.

अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

रामाभिषेकस्य भरतानर्थहेतुत्वमावेदयन्तींमन्थरांप्रतिकैकेय्यारामगुणप्रशंसनपूर्वकं तदभिषेकस्य स्वाभीष्टत्वप्रतिपादनम् ॥ १ ॥ पुनर्मन्थरयाकैकेयींप्रति बहुधाहेतूपन्यासपूर्वकं रामाभिषेकस्यानर्थहेतुत्वसमर्थनेनतद्विघातचोदना ॥ २ ॥

मन्थरा त्वभ्यसूयैनामुत्सृज्या[1]भरणं च तत् ॥ उवाचेदं ततो वाक्यं कोपदुःखसमन्विता ॥ १ ॥
हर्षं कि[2]मिदमस्थाने कृतवत्यसि [3]बालिशे ॥ शोकसागरम[4]ध्यस्थमात्मानं नावबुध्यसे ॥ २ ॥
मनसा [5]प्रहसामि त्वां देवि दुःखार्दिता सती॥ यच्छोचितव्ये हृष्टाऽसि [6]प्राप्येदं व्यसनं महत्॥ ३ ॥
शोचामि दुर्मतित्वं ते का हि [7]प्राज्ञा प्रहर्षयेत् ॥ अरेः सपत्नीपुत्रस्य वृद्धिं मृत्योरिवागताम् ॥ ४ ॥
भरतादेव रामस्य राज्यसाधारणाद्भयम् ॥ तद्विचिन्त्य विषण्णास्मि भयं भीताद्धि जायते ॥ ५ ॥
लक्ष्मणो हि [8]महेष्वासो रामं सर्वात्मना [9]गतः ॥ शत्रुघ्नश्चापि भरतं काकुत्स्थं लक्ष्मणो यथा ॥ ६ ॥
प्रत्यासन्नक्रमेणापि [10]भरतस्यैव भामिनि ॥ राज्यक्रमो [11]विप्रकृष्टस्तयो[12]स्तावत्कनीयसोः ॥ ७ ॥
विदुषः [13]क्षत्रचारित्रे प्राज्ञस्य प्राप्तकारिणः ॥ भयात्प्रवेपे रामस्य चिन्तयन्ती तवात्मजम् ॥ ८ ॥

अथकुमतिजनसंसर्गवशेन महतामपिकदाचिच्चित्तचलनंस्यादित्यमुमर्थंद्योतयन्नाह—मन्थरेत्यादि । अभ्यसूय असूयांकृत्वा । एनांप्रतीतिशेषः । कोपदुःखसमन्विता हितंनश्रृणोतीतिकोपः । आगमिष्यत्यनर्थइतिदुःखं ॥ १ ॥ हेबालिशे अज्ञे । अस्थाने अनुचितकाले । हर्षंकृतवत्यसि। किमिदं । अत्रकारणंनजानामि । अस्थानकृतत्वमाह—शोकेति ॥ २ ॥ इदं रामाभिषेकरूपं । महद्व्यसनं । प्राप्य तेनैवहेतुनाशोचितव्येविषयेहृष्टासीतियत् अतोहंदुःखार्दितासती त्वांमनसा प्रहसामि । यथोन्मत्तप्रमुदर्शने ॥३॥ एवं बालिशत्वमन्वयमुखेनदर्शयित्वा व्यतिरेकमुखेनापि दर्शयति—शोचामीति । ते दुर्मतित्वं दुष्टबुद्धित्वं शोचामि। मतेर्दुष्टत्वमनर्थविषयप्रीतिजनकत्वं । मृत्योरिव सपत्नीपुत्रस्यारेरागतांवृद्धिं काहिप्राज्ञा कावाप्रशस्तबुद्धिः। प्रहर्षयेत् प्रहर्षसाधनंकुर्यात्। "तत्करोति" इति णिच् । हर्षइतिकरणेघञ्प्रत्ययः । लालयेदितिवार्थः ॥ ४ ॥ उक्तांव्यसनमहत्तांदर्शयति—भरतादिति । राज्यंसाधारणंयस्य तस्माद्भरतादेव रामस्ययद्भयं तद्विचिन्त्य विषण्णास्मि । रामस्यभयमस्तु भरतस्यकिमित्यतआह—भयमिति । योयस्माद्भीतः सतस्यभयमवश्यमुत्पादयति व्याघ्रसर्पादिविषये तथादर्शनादिति भावः ॥ ५ ॥ यद्यपि लक्ष्मणशत्रुघ्नयोरपिराज्यंसाधारणं तथापि तयोःपरतन्त्रत्वान्नभयप्रसक्तिरित्याह—लक्ष्मणइति । सर्वात्मना सर्वप्रकारेण मनोवाक्कायैरित्यर्थः । अतोरामस्य नलक्ष्मणाद्भयमितिभावः । शत्रुघ्नस्यभरतपरतन्त्रत्वेन नततःपृथग्भयमित्यर्थः ॥ ६ ॥ भरतादेवेत्यत्र हेत्वन्तरमाह—प्रत्यासन्नेति । प्रत्यासन्नेन सन्निकृष्टेन क्रमेण पुनर्वसुपुष्यनक्षत्रजननक्रमेण । भरतस्यैव राज्यंप्राप्तमितिशेषः। कनीयसोः कनिष्ठयोः। राज्यक्रमः राज्यप्राप्तिक्रमस्तु । विप्रकृष्टः व्यवहितः । सत्यपिपारतन्त्र्ये राज्यविषयेसर्वेषामभिलाषस्तुल्यः । यथाभरतस्येतिशङ्कायां प्रथमंरामस्यराज्यंप्राप्तं ततोभरतस्य ततोलक्ष्मणशत्रुघ्नयोः । तथाच प्रथमोद्वितीयंजिघांसति । अतोरामाद्भयंभरतस्यैवेति भावः ॥ ७ ॥ एवं राज्यक्रमोभरतस्यसन्निहितोस्तु तथापि रामेप्रथमप्राप्तिमतिविद्यमाने का भरतस्यराज्यशङ्केत्यत्राह—विदुषइति । विदुषः स्वतएवविवेकशालिनः । विशिष्यक्षत्रचारित्रे राजनीतौ प्राज्ञस्य प्राप्तकारिणः अविलंबेनकालोचितकर्तव्यार्थकारिणः । रामस्य भयात् भाव्यनर्थकरणभयात् । तवात्मजं उक्त-

[पा०] १ घ. ङ. छ. झ. ट. भरणंहितत्. २ ङ. छ. झ. ट. किमर्थमस्थाने. ३ घ. भामिनि. ४ ख. ग. च. ज. मध्यस्थानात्मानमव. ङ. छ. ट. मध्यस्थंनात्मानमव. ५ घ. झ. प्रसहामित्वां. ६ ङ. छ. झ. ट. प्राप्यत्वंव्यसनं. घ. प्राप्तेदं व्यसनं. ७ ङ. प्रज्ञा. ८ ङ. छ. झ. ट. महाबाहूरामं. ९ घ. श्रितः. १० छ. क. भरतस्येह. ११ ङ. छ. झ. ट. विसृष्टस्तुतयो. ख. ज. विकृष्टस्तु. १२ क—ट. स्तावद्यवीयसोः. १३ ट. क्षत्रचारित्रं.

सुभगा खलु कौसल्या यस्याः पुत्रोऽभिषेक्ष्यते ॥ यौवराज्येन महता श्वः पुष्येण द्विजोत्तमैः ॥९॥
प्राप्तां सुमहतीं प्रीतिं प्रतीतां तां हतद्विषम् ॥ उपस्थास्यसि कौसल्यां दासीवत्त्वं कृताञ्जलिः ॥ १० ॥
एवंचेत्त्वं सहास्माभिस्तस्याः प्रेष्या भविष्यसि ॥ पुत्रश्च तव रामस्य प्रेष्यभावं गमिष्यति ॥ ११ ॥
हृष्टाः खलु भविष्यन्ति रामस्य परमाः स्त्रियः ॥ अप्रहृष्टा भविष्यन्ति स्नुषास्ते भरतक्षये ॥ १२ ॥
तां दृष्ट्वा परमप्रीतां ब्रुवन्तीं मन्थरां ततः ॥ रामस्यैव गुणान्देवी कैकेयी प्रशशंस ह ॥ १३ ॥

वैदुष्यादिरहितं चिन्तयन्तीप्रवेपे । षष्ठीचात्र संबन्धसामान्ये ॥ ८॥ कैकेय्याईर्ष्योत्पादनार्थं कौसल्यासौभाग्यंदर्शयति—सुभगेत्यादिना । सुभगा भाग्यशीला । यौवराज्येनेतिहेतौतृतीया ॥९॥ रामतोभरतस्येवकौसल्यातोस्याअनर्थंदर्शयति—प्राप्तामिति । रामाभिषेकेण सुमहतींश्रियंप्राप्तां । प्रतीतां ख्यातां । "प्रतीतेप्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः"इत्यमरः । हतद्विषं अधरीकृतसपत्नीकां । तां कौसल्यां । उपस्थास्यसि सेविष्यसे ॥ १० ॥ नकेवलंतवैकस्यादास्यं किंतुत्वदनुबन्धिजनस्यापीत्याह—एवमिति । तवदास्यंप्राप्तंचेदित्यर्थः ॥११॥ राममहिष्याएकत्वेपि रामस्यपरमाःस्त्रियइतिबहुवचननिर्देशःपरिचारिकाभिप्रायेण । भरतक्षये भरतस्यदारिद्र्यरूपक्षयेसति । नन्वत्रस्त्रीशब्दोभार्यापरएव । स्नुषास्तेभरतक्षयेइतिस्नुषाशब्दसाहचर्यात् । अतएव सुन्दरकाण्डेसीतयोच्यते "पितुर्निदेशंनियमेनकृत्वावनान्निवृत्तश्चरितव्रतश्च । स्त्रीभिश्चमन्येविपुलेक्षणाभिस्त्वंरंस्यसेवीतभयःकृतार्थः" इति । युद्धकाण्डेचदर्भशयनवर्णने "भुजैःपरमनारीणामभिमृष्टमनेकधा" इत्युक्तं । नहिभुजैर्भुजाभिमर्शोभार्याभ्योऽन्यत्रसंभवति । उत्तरकाण्डेचाश्वमेधोपक्रमे "मातरश्चैवसर्वामे कुमाराःस्त्रीगणानिच । अग्रतोभरतंकृत्वागच्छन्त्वग्रे समाधिना" इतिदर्शितं । अत्रस्त्रीगणकुमारव्यपदेशो विनासीतातिरिक्तभार्यासद्भावंनसंभवति । किंचश्रुतार्थापत्तिरपिरामस्यसीतातिरिक्तधर्मदारसद्भावेप्रमाणं । नह्यपत्नीकस्ययज्ञानुष्ठानंसंभवति भोगदारान्तरासंभवेनरामस्यैकदारव्रतत्वंभृगुशापपालनंच॥ सीताप्रतिकृतिकरणंतुसीतास्नेहबहुमानार्थं । अत्रोच्यते । रामस्यैकदारव्रतत्वंसर्वसिद्धं । तच्चपत्न्यन्तरसंभवे नसंगच्छते । नचयज्ञकरणानुपपत्तिः । सीताप्रतिकृतिकरणेनतदुपपत्तेः । अतएवोत्तरकाण्डेवक्ष्यति "काञ्चनींममपत्नींचदीक्षार्हांयज्ञकर्मणि । अग्रतोभरतःकृत्वागच्छत्वग्रेमहामतिः" इतिसीताप्रतिकृतेर्दीक्षार्हत्वं पत्नीत्वंच । पुनश्चोत्तरत्र "नसीतायाःपरांभार्यांवव्रेसरघुनन्दनः । यज्ञेयज्ञेचपत्न्यर्थंकाञ्चनीजानकीभवत्" इति । नहिवचनविरोधेन्यायःप्रवर्तते । अनेनवचनेनप्रत्यक्षश्रुत्यविरुद्धेनविदूरभार्योऽननुकूलभार्यश्चभार्याप्रतिकृतिंकृत्वाश्रौतस्मार्तकर्माणिकुर्यादितिविधिरुन्नीयते । स्मृतिश्चतथाविधापठ्यते । यथाहेमाद्रौ "दूरभार्योननुकूलभार्यश्चदर्भपिञ्जूलैर्भार्याप्रतिनिधिंविधायपार्वणंकुर्यात्" इति । पत्नीकर्तव्यानिकर्माण्यध्वर्युर्यजमानोवाकुर्यात् । यथातस्यामसमर्थायां पत्नीविनाशाभावान्नाग्निर्विनाशः । यत्तुयेनकेनचिदुक्तं सीताप्रतिकृतिकरणंसीतास्नेहबहुमानार्थमिति तत्तुच्छं । संत्यक्तभार्यायांस्नेहबहुमानकरणस्यावद्यावहत्वात् । "मातरश्चैवसर्वामेकुमाराःस्त्रीगणानिच" इत्यत्र मेमातरः भरतादीनांकुमाराःस्त्रियश्चेत्यर्थः । दारान्तरसंभवेपि तेषांधर्मार्थत्वेनप्रजार्थत्वाभावेन रामस्यकुमाराभावात्तत्सहचरितस्त्रीगणाश्च भरतादीनामेवेतिसुव्यक्तं । एवंच रामस्यपरमाःस्त्रियःपरमनारीणां स्त्रीभिश्चमन्ये इत्यादिषु भोगप्रसंजनेनधर्मदारपरत्वासंभवात् साधारणादिपरिग्रहशङ्कानवकाशाच्चान्यपरत्वमवसेयं । परमाःस्त्रियइतिपरिचारिकान्तर्भावेन । स्त्रीभिश्चमन्यइति स्वविनाशेरुयन्तरसंभावनया । परमनारीणामित्यस्य कविवचनत्वेन श्रीभूम्याद्यभिमर्शविषयत्वाच्चेतिदिक् ॥ १२ ॥ रामस्यैवंविधगुणत्वेहित्वदुक्तादोषाःस्युस्तदेवनास्तीतिमूलेकुठारंनिदधातीत्याह—तामिति । अप्रीतामितिपदच्छेदः । क्षोभहेतौनितरांविद्यमानेप्यक्षोभ्यमनस्कत्वाद्देवीतिता-

ती० भरतक्षये भरतगृहे । ति० भरतक्षये भरतप्रभावनाशे । शि० स्त्रियइतिबहुलमादरार्थं । किंचस्त्रीशब्दस्त्रीत्वजातिवि-

[पा०] १ क. ङ. झ. ट. सुभगाकिल. २ क. छ. झ. ञ. वसुमतींप्रीतिं. च. वसुमतींप्रीतां. ट. वसुमतीप्रीतिं. ३ ङ. छ. झ. ट. प्रतीतांहतविद्विषम्. ४ क—ट. एवंचत्वं. ५ घ. ङ. छ. झ. ट. प्रेष्यत्वंहि. ६ घ. प्रशशंससा.

धर्मज्ञो [१]गुरुभिर्दान्तः कृतज्ञः [२]सत्यवाक्छुचिः ॥ रामो [३]राज्ञः सुतो ज्येष्ठो यौव[४]राज्यमतोर्हति ॥१४॥
[५]भ्रातॄन्भृत्यांश्च दीर्घायुः [६]पितृवत्पालयिष्यति ॥ [७]संतप्यसे कथं कुब्जे श्रुत्वा रामाभिषेचनम् ॥१५॥
भरतश्चापि रामस्य ध्रुवं वर्षशतात्परम् ॥ पितृपैतामहं राज्य[८]मवाप्ता पुरुषर्षभः ॥ १६ ॥
सा त्वमभ्युदये प्राप्ते [९]वर्तमाने च मन्थरे ॥ भविष्यति च कल्याणे [१०]किमर्थं परितप्यसे ॥ १७ ॥
[११]यथा मे भरतो मान्यस्तथा भूयोपि राघवः ॥ कौसल्यातोतिरिक्तं च [१२]सोनुशुश्रूषते हि माम् ॥१८॥
[१३]राज्यं यदि हि रामस्य भरतस्यापि [१४]तत्तथा ॥ मन्यते हि यथात्मानं तथा [१५]भ्रातॄंस्तु राघवः ॥ १९ ॥
[१६]कैकेय्या वचनं श्रुत्वा मन्थरा भृशदुःखिता ॥ दीर्घ[१७]मुष्णं विनिश्वस्य कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ २० ॥
अनर्थदर्शिनी [१८]मौर्ख्यान्नात्मानमवबुध्यसे ॥ शोकव्यसनविस्तीर्णे [१९]मज्जन्ती दुःखसागरे ॥ २१ ॥
भविता राघवो राजा [२०]राघवस्यानु यः सुतः ॥ राजवंशात्तु [२१]कैकेयि भरतः परिहास्यते ॥ २२ ॥

मृषिः श्लाघते ॥ १३ ॥ मन्थरोक्तराज्यसाधारण्यंनिवर्तयति—धर्मज्ञइति । दान्तः दमितः । "दान्तस्तुदमिते" इत्यमरः । शिक्षितइत्यर्थः । कृतज्ञः सत्पुत्रसमाचारज्ञइत्यर्थः ॥ १४ ॥ अथ भरतानर्थशङ्कांपरिहरति—भ्रातॄनिति ॥१५॥ राज्यंचभरतस्यक्रमाद्भविष्यतीत्याह—भरतइति । वर्षशतात्परं रामराज्यात्परमित्यर्थः । दशवर्षसहस्राणिरामोराज्यंपालयिष्यतीति कैकेयीनजानाति । अतोलोकरीत्यावदतीतिज्ञेयं । अवाप्तेतिलुट् । स्वानन्तरं भरतस्यराज्यलाभायसंप्रति तस्मैयौवराज्यंदास्यतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ प्राप्ते उचिते । अभ्युदये रामाभिषेकरूपे । शोभने वर्तमाने प्रत्यासन्नेसति । कल्याणे भरताभिषेकरूपे भविष्यतिच किमर्थंपरितप्यसइतिसंबन्धः ॥ १७ ॥ एवं पुत्रानर्थशङ्कांपरिहृत्य स्वानर्थशङ्कांपरिहरति—यथेति । मान्यः बहुमान्यः । भूयः भृशं । अत्रहेतुमाह—कौसल्यात इति । अतिरिक्तं अभ्यधिकंयथाभवतितथा ॥ १८ ॥ माभूद्वर्षशतात्परंभरतस्यराज्यलाभः तथापि राज्यलाभसौख्यमस्तीत्याह—राज्यमित्यादिना ॥१९—२०॥ अनर्थदर्शिनी अनर्थस्यैवार्थत्वेनदर्शनशीलेत्यर्थः । यद्वा अर्थादर्शिनी प्रयोजनानभिज्ञेत्यर्थः । मौर्ख्यात् अविमृश्यकारित्वात् । शोकव्यसनविस्तीर्णे विलापहेतुःशोकः । व्यसनंविपत् । "व्यसनंविपदिभ्रंशे" इत्यमरः । यद्वा शोकः इष्टवियोगजंदुःखं । भरतस्य राज्यभ्रंशेनवनप्रापणजंदुःखमितियावत् । विपत् स्वस्यसुखाद्भ्रंशः । दुःखसागरे सपत्नीसेवारूपे । मज्जन्तीतथाभूतमात्मानंनावबुध्यसे ॥ २१ ॥ वर्षशता-

शिष्टपरः । नतुपाणिगृहीतीपरः । तेनबहुत्वंयुक्तमेव ॥ १२ ॥ **ति०** पितृवद्भ्रातॄनविभागेनपालयतोरामस्य वर्षशतात्परमपि यदा राज्यविभागेच्छा तदा भरतोराज्यमवाप्स्यति । ध्रुवापिशब्दाभ्यां लक्ष्मणशत्रुघ्नयोरपि राज्यप्राप्तिर्ध्रुवेतिसूचितम् । **शि०** ननुभरतस्यराज्यानधिकारित्वेपिभ्रातृत्वात्किंचित्तेनापिप्राप्तव्यमतस्तदागमनेसतिरामाभिषेकेणभवितव्यं अन्यथाकिंचिदपिनप्राप्स्यतीत्यतआह—**भरतइति**। वर्षशतात् बहुखण्डैर्व्याप्तं । पितृपैतामहंराज्यं । नरर्षभोरामोऽवाप्स्यति । भरतस्तु ध्रुवं अचलं । रामस्यपरं तृप्तिं । अवाप्स्यति । एतेनरामप्रीतेर्दुर्लभत्वंव्यञ्जितम् । किंच रामस्यराज्यंभरतएवप्राप्स्यति रामाभिषेकानन्तरंपालनाधिकारंरामोभरतायैवदातेत्यर्थः । एतेनभरतोरामस्यातिप्रीतिविषयइतिध्वनितम् । यद्वा अप्राप्यवस्तुप्राप्त्यर्थंयत्नोनकर्तव्यइतिभरतराज्यप्राप्त्यर्थंनयतितव्यमितिबोधयन्तीआह—**भरतइति** । रामस्ययोग्यंपितृपैतामहंराज्यंनरर्षभोभरतःवर्षशतात्परमपि । अवाप्स्यति अनवाप्स्यति । भागुरिमतेनवाकारलोपः । वर्षशतात्परं अग्रे । भरतः प्राप्स्यतीत्यर्थस्तुनयुक्तः सर्वप्रमाणाविषयत्वेनासंभवादितिदिक् ॥ १६ ॥

[पा०] १ ङ. छ. झ. ट. गुणवान्दान्तः. २ घ. ङ. छ. झ. ट. सत्यवाञ्छुचिः. ३ क. ङ. छ. झ. ट. राजसुतो. ४ क. च. ञ. राज्यंततोर्हति. ५ क. च. ञ. नमात्यान्दीर्घायुः. छ. न्पुत्रांश्च. ६ ख. पुत्रवत्पालयिष्यति. ७ ख. संतप्यसि. ८ ङ. छ. झ. ट. मवाप्स्यतिनरर्षभः. ९ ङ. छ. झ. दह्यमानेवमन्थरे. १० ङ. छ. झ. ट. किमिदंपरि. ११ ङ. छ. झ. ट. यथावैभरतो. १२ ग. घ. ज. सतुशुश्रूषते. ङ. छ. झ. ममशुश्रूषतेबहु. १३ क. राज्यंचयदि. ग. च. छ. ञ. राज्यंयदिह. १४ ङ. छ. झ. ट. तत्तदा. १५ क. ख. ग. ज. ञ. भ्रातॄंश्च. १६ ख. ग. घ. ज. कैकेयीवचनं. १७ च. ञ. दीर्घमुष्णंच. १८ क. च. ञ. मौर्ख्यादात्मानंनाव. १९ च. ञ. ट. मज्जन्तं. २० क.—च. ज. झ. ञ. राघवस्यच. २१ क. ङ. ज. झ. ञ. भरतःकैकेयि.

न हि राज्ञः सुताः सर्वे राज्ये तिष्ठन्ति भामिनि ॥ स्थाप्यमानेषु सर्वेषु सुमहाननयो भवेत् ॥२३॥
तस्माज्ज्येष्ठे हि कैकेयि राज्यतन्त्राणि पार्थिवाः ॥ स्थापयन्त्यनवद्याङ्गि गुण[1]वत्स्वितरेष्वपि ॥ २४ ॥
असा[2]वत्यन्तनिर्भग्नस्तव पुत्रो भविष्यति ॥ अनाथवत्सुखेभ्यश्च राजवंशाच्च वत्सले ॥ २५ ॥
साऽहं [3]त्वदर्थे संप्राप्ता त्वं तु मां नावबुध्यसे ॥ [4]सपत्निवृद्धौ या मे त्वं प्रदेयं [5]दातुमिच्छसि ॥२६॥
ध्रुवं तु भरतं रामः प्राप्य राज्यमकण्टकम् ॥ देशान्तर [6]वा नयिता लोकान्तरमथापि वा ॥ २७ ॥
[7]बाल एव हि मातुल्यं भरतो नायितस्त्वया ॥ सन्निकर्षाच्च सौहार्दं जायते [8]स्थावरेष्वपि ॥ २८ ॥
[9]भरतस्याप्यनुवशः शत्रुघ्नोपि [10]समागतः ॥ [11]लक्ष्मणो हि यथा रामं [12]तथासौ भरतं गतः ॥ २९ ॥
श्रूयते हि द्रुमः कश्चिच्छेत्तव्यो [13]वनजीविभिः ॥ सन्निकर्षादिषीकाभिर्मोचितः परमाद्भयात् ॥ ३० ॥
गोप्ता हि रामं सौमित्रिर्लक्ष्मणं चापि राघवः ॥ अश्विनोरिव सौभ्रात्रं तयोर्लोकेषु विश्रुतम् ॥३१॥

त्परमित्युक्तभरतराज्यप्राप्तिंनिराकरोति—भवितेति । राघवस्यानु राघवानन्तरं । तस्ययःसुतःसराजाभविष्यति । परिहास्यते निर्वास्यते । गत्यर्थाद्धसेर्णिजन्तात्कर्मणिलट् ॥ २२ ॥ उक्तेर्थेहेतुमाह—नहीति । भामिनि कोपने । “ कोपनासैवभामिनी” इत्यमरः । अनयःनीतिविरोधः ॥ २३ ॥ राज्यतन्त्राणि राज्यपरिपालनादिव्यापारान् । “तन्त्रंस्वराष्ट्रव्यापारे” इति वैजयन्ती ॥ २४ ॥ एवंराज्यभ्रंशमुक्त्वाराज्यालाभेपिराज्यसुखंभरतस्यास्तीतिकैकेय्योक्तंपरिहरति—असाविति । अत्यन्तनिर्भग्नः सुतरांप्रच्यावितः । वत्सले पुत्रवत्सले ॥ २५ ॥ ज्येष्ठेवर्तमानेभरतस्यराज्ययोग्यताभावात्किंकुर्मइत्यत्राह—सेति । त्वदर्थे त्वत्पुत्रराज्यभ्रंशपरिहारकथनार्थमित्यर्थः । सपत्निवृद्धाविति “ङ्यापोः—” इतिह्रस्वः । यात्वंसपत्निवृद्धौ प्रदेयं पारितोषिकं । दातुमिच्छसि सात्वं नावबुध्यसइत्यन्वयः ॥ २६ ॥ असावत्यन्तनिर्भग्नइत्युक्तंविवृणोति—ध्रुवमित्यादिना ॥ २७ ॥ रामकर्तृकंभाव्यनिष्टंप्रदर्श्य कैकेयीकृतमप्यनर्थंदर्शयति—बालइति । मातुल्यं मातुलसंबन्धिगृहमित्यर्थः । नायितोहि प्रापितःखलु । अनेनकाहानिरित्याशङ्क्यहानिमेवदर्शयति—सन्निकर्षादिति । स्थावरेष्वपि वृक्षगुल्मादिस्थावरेष्वपि । सन्निकर्षाच्च अत्यन्तसमीपावस्थानाच्च सौहार्दंजायते अन्योन्यसंश्लेषरूपःसुहृद्भावोजायते । राज्ञोरामभरतादिषुकिमुत तादृशसन्निकर्षस्त्वयाविघटितइतिभावः ॥ २८ ॥ भरतस्यासन्निधानेपि शत्रुघ्नसन्निधानेभरतेप्रीतिःस्यात्तदपिनास्तीत्याह—भरतस्यापीति । अनुवशः विधेयः । समं भरतेनसह । अनुवशत्वमुपपादयति—लक्ष्मणोहीति । हि यस्मात् रामंलक्ष्मणइवासौ शत्रुघ्नः भरतंगतः आश्रितः ॥ २९ ॥ स्थावरेष्वपीत्युक्तमुपपादयति—श्रूयतेहीति । वनजीविभिः वनोद्भूतकाष्ठजीविभिः । छेत्तव्यः प्राप्तच्छेदनकालः । कश्चित्द्रुमः तस्माच्छेदनरूपात् परमाद्भयात् । इषीकाभिः इषीकाकण्टकबहुलगुल्मैः । सन्निकर्षात् परितःपरिवारणरूपात् । मोचितइतिश्रूयतेहि जनपरंपरयेतिशेषः । स्वस्यनित्यान्तःपुरवर्तित्वेन तत्साक्षात्काराभा-

ती॰ अनयः राज्यशैथिल्यरूपः । **शि॰** रामराज्यकालेभरतोपिकस्यचिद्देशस्यराजाभवितेत्याशानकर्तव्येतिसूचयितुमाह—**नहीति** । **स॰** भामिनि तेजस्विनि ॥ २३ ॥ **ती॰** राज्यतन्त्राणि राज्याङ्गानिहस्त्यश्वादीनि ॥ २४ ॥ **वि॰** वत्सले सर्वत्र दयाशीले ॥ २५ ॥ **वि॰** अर्हसि अर्हेवाचरसि । इच्छसीत्यर्थः ॥ २६ ॥ **ति॰** नाययिता लुट् । लोकान्तरमिति हनिष्यतीतियावत् ॥ २७ ॥ **शि॰** शत्रुघ्नस्यापिदुःखमेवभवितेतिबोधयन्तीआह—**भरतानुगतइति** । सःशत्रुघ्नोपि भरतानुगतः भरतानुसारीसन् तत्समं रामकर्तृकद्रोहविषयत्वेनभरतसाम्यं गतःप्राप्तः । समशब्दोभावप्रधानः ॥ २९ ॥ लक्ष्मणसाहाय्यात् भरतकर्तृकापकृतिप्रसक्तिः रामेनभवितेतिबोधयितुमन्यसंनिकर्षादन्यस्यानर्थनिवृत्तिर्लोकेदृष्टेत्याह—**श्रूयतइति** ॥ ३० ॥

[पा॰] १ क. च. ञ. त्स्वितरेषुच. २ ख. घ. ज. वत्यन्तनिर्भिन्नः. ३ ख. घ. त्वदर्थं. ४ घ. सपत्निवृद्धिकामेलं. ५ घ.—छ. ञ. ट. दातुमर्हसि. ६ क. ख. ग. ङ. च. छ. झ. ट. देशान्तरंनाययिता. घ. लोकान्तरंनाययिता. ७ ङ. झ. बालएवतु. ८ झ. स्थावरेष्विव. ९ ख. भरतस्याप्यनुमतः. क. च. ञ. भरतस्याप्यनुवशात्. झ. भरतानुवशात्सोपिशत्रुघ्नस्तत्समंगतः. ट. भरतानुमतस्सोपि. १० ग. समाहितः. ११ ग. घ. ज. लक्ष्मणस्तु. १२ ङ. झ. तथायंभरतंगतः. १३ ङ. छ. झ. वनजीवनैः.

तस्मान्न लक्ष्मणे रामः पापं किंचित्करिष्यति ॥ रामस्तु भरते पापं कुर्यादिति न संशयः ॥ ३२ ॥
तस्माद्राजगृहादेव वनं गच्छतु ते सुतः ॥ एतद्धि रोचते मह्यं भृशं चापि हितं तव ॥ ३३ ॥
एवं ते ज्ञातिपक्षस्य श्रेयश्चैव भविष्यति ॥ यदि चेद्भरतो धर्मात्पित्र्यं राज्यमवाप्स्यति ॥ ३४ ॥
स ते सुखोचितो बालो रामस्य सहजो रिपुः ॥ समृद्धार्थस्य नष्टार्थो जीविष्यति कथं वशे ॥ ३५ ॥
अभिद्रुतमिवारण्ये सिंहेन गजयूथपम् ॥ प्रच्छाद्यमानं रामेण भरतं त्रातुमर्हसि ॥ ३६ ॥
दर्पान्निराकृता पूर्वं त्वया सौभाग्यवत्तया ॥ राममाता सपत्नी ते कथं वैरं न यातयेत् ॥ ३७ ॥

यदा हि रामः पृथिवीमवाप्स्यति प्रभूतरत्नाकरशैलपत्तनाम् ॥
तदा गमिष्यस्यशुभं पराभवं सहैव दीना भरतेन भामिनि ॥ ३८ ॥
यदा हि रामः पृथिवीमवाप्स्यति ध्रुवं प्रनष्टो भरतो भविष्यति ॥
अतो हि संचिन्तय राज्यमात्मजे परस्य चैवाद्य विवासकारणम् ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

मन्थरादुर्बोधनदुर्विकृतहृदययाकैकेय्यातांप्रतिरामप्रवासनभरताभिषेचनप्रतिज्ञानपूर्वकंतदुपायकथनचोदना ॥ १ ॥ मन्थरयाकैकेयींप्रतिदैवासुरसमरवृत्तवृत्तान्तनिवेदनेनदशरथकृतवरद्वयदानप्रतिज्ञानस्मारणपूर्वकं तंप्रतिरामविवासनभरताभिषेकयोर्वरत्वेनवरणचोदना ॥ २ ॥ कैकेय्यामन्थराप्रशंसनपूर्वकमाभरणाद्यवमोचनेनक्रोधागारेक्षितौशयनम् ॥ ३ ॥

एवमुक्ता तु कैकेयी कोपेनं ज्वलितानना ॥ दीर्घमुष्णं विनिश्वस्य मन्थरामिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
अद्य राममितः क्षिप्रं वनं प्रस्थापयाम्यहम् ॥ यौवराज्ये च भरतं क्षिप्रमेवाभिषेचये ॥ २ ॥

वात् श्रूयतइत्युक्तिः ॥ ३०—३१ ॥ पापं वधं ॥ ३२ ॥ तस्मात् पापकरणाद्धेतोः । राजगृहात् केकयराजगृहात् । नत्विहागत्यमर्तव्यमितिभावः ॥ ३३ ॥ धर्मात् पित्रनुमतिरूपात् । भरतोराज्यंयद्यवाप्स्यति एवंचेत्तेज्ञातिपक्षस्य बन्धुवर्गस्य श्रेयश्चापिभविष्यति ॥ ३४ ॥ राज्यानवाप्तावनिष्टमाह—सइति । सहजो रिपुः सपत्नीपुत्रत्वात्सहजःशत्रुः । तेसबालः भरतः रामस्यवशेकथंजीविष्यति ॥ ३५ ॥ एवमनर्थपौष्कल्येतत्परिहारायकर्तव्यमाह—अभिद्रुतमिति । प्रच्छाद्यमानं अभिभूयमानं ॥ ३६ ॥ कथंवैरंनयातयेत् । वैरयातनंवैरशुद्धिः तांत्वयिदास्यापादनेनसंपादयेदित्यर्थः ॥ ३७ ॥ उपसंहरति—यदेत्यादिना ॥ ३८ ॥ कैकेय्यनर्थमुक्त्वाभरतानर्थमाह—यदाहीति । राज्यं राज्यकारणं । परस्य रामस्य ॥ ३९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीतांबराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने अष्टमःसर्गः ॥ ८ ॥

अथरामगुणज्ञापिकैकेयी कार्यपरैर्देवैःक्षुब्धहृदया-

सत्य० राजगृहात् तन्नामकान्मातुलपुरात् । यद्वा ल्यब्लोपनिमित्तापञ्चमी । अस्मद्गृहाशांपरित्यज्येत्यर्थः ॥ ३३ ॥ **ति०** नयापयेत् नकुर्यादित्यर्थः । नपातयेदितिपाठेप्ययमेवार्थः ॥ ३७ ॥ **ति०** परस्य रामस्य चात्लक्ष्मणसीतयोर्विवासकारणंच-चिन्तय ॥ ३९ ॥ इत्यष्टमस्सर्गः ॥ ८ ॥

शि० उष्णंयथास्यात्तथादीर्घंविनिश्वस्य मन्थरयाकोपेनैवएवमुक्ता ज्वलितानना प्रकाशितवदना प्रसन्नवदनेत्यर्थः । कैंकेयीमन्थरामिदमब्रवीत् । प्रसन्नवदनेत्यनेन रामोऽवश्यंदेवकार्यार्थंप्रवत्स्यतीतितदनुकूलमेवेयंप्रार्थयतइतिहेतुःसूचितः । तेनब्रह्मादि-

[पा०] १ ञ. छ. ट. कुर्यादेव. २ क. ख. च. ञ. द्राजगृहाद्देवि. ३ क. ख. ङ. च. छ. ञ. गच्छतुराघवः. ४ ज. एतद्विरोचते. ख. एतच्चरोचते. ५ ङ. झ. ट. यापयेत्. क. ख. कारयेत्. ६ ङ. यदाच. ७ छ. झ. मवाप्स्यते. ८ ङ. छ. ?. शैलसंयुताम्. ९ ख. ग. घ. च. ज. ञ. ट. चाद्यैवविवास. छ. ज. चैवास्यविवास. १० क—ञ. क्रोधेन. ११ क. च. ञ. मुष्णंचनिश्वस्य. १२ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. राज्येनभरतं. १३ ङ. छ. झ. क्षिप्रमद्याभिषेचये. ख. मद्याभिषेचयेत्.

इदं त्विदानीं संपश्य के[1]नोपायेन मन्थरे ॥ भरतः प्राप्नुयाद्राज्यं न तु रामः कथंचन ॥ ३ ॥
एवमु[2]क्ता तया देव्या मन्थरा पापदर्शिनी ॥ रामार्थमु[3]पहिंसन्ती कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥
हन्तेदानीं [4]प्रवक्ष्यामि कैकेयि [5]श्रूयतां च मे ॥ [6]यथा ते भरतो राज्यं पुत्रः प्राप्स्यति केवलम् ॥५॥
किं न स्मरसि कैकेयि स्मरन्ती वा निगूहसे ॥ यदुच्यमानमात्मार्थं [7]मत्तस्त्वं श्रोतुमिच्छसि ॥ ६ ॥
मयोच्यमानं यदि ते [8]श्रोतुं छन्दो विलासिनि॥ श्रूयतामभिधास्यामि [9]श्रुत्वा चापि विमृश्यताम् ॥७॥
[10]श्रुत्वेदं वचनं तस्या मन्थरायास्तु कैकयी ॥ किंचिदुत्थाय शयनात्स्वास्तीर्णादिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥
[11]कथय त्वं ममोपायं केनोपायेन मन्थरे ॥ भरतः प्राप्नुयाद्राज्यं न तु रामः कथंचन ॥ ९ ॥
एवमुक्ता [12]तया देव्या मन्थरा पापदर्शिनी ॥ रामार्थमुपहिंसन्ती [13]कुब्जा वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥
[14]तव दैवासुरे युद्धे सह राजर्षिभिः पतिः ॥ [15]अगच्छत्त्वामुपादाय देवराजस्य साह्यकृत् ॥ ११ ॥
[16]दिशमास्थाय वै देवि दक्षिणां दण्डकान्प्रति ॥ वैजयन्तमिति ख्यातं पुरं यत्र तिमिध्वजः ॥१२॥
स शंबर इति ख्यातः शतमायो महासुरः ॥ ददौ शक्रस्य संग्रामं देवसङ्घैरनिर्जितैः[17] ॥ १३ ॥
तस्मिन्महति संग्रामे पुरुषान्क्षतविक्षतान् ॥ रात्रौ प्रसुप्तान्घ्नन्तिस्म [18]तरसाऽसाद्य राक्षसाः ॥ १४ ॥

सतीमन्थरावचनमनुमोदितवतीत्याह्—एवमित्यादि । कोपेन दास्यप्राप्तिश्रवणजकोपेन ॥ १–२॥ मन्थराया अतिकुशलबुद्धियोगंदृष्ट्वा तामेवोपायंपृच्छति—इदमिति। इदं प्रस्तुतकार्योपयोगिसाधनं। संपश्य संचिन्तय ॥ ३ ॥ रामार्थं रामाभिषेकरूपप्रयोजनं ॥ ४ ॥ हन्तशब्दोहर्षेवर्तते । स्वाभिमतरामविवासनपूर्वकभरताभिषेकोपायप्रश्ननिबन्धनोत्रहर्षः । वरस्मरणहेतुकोवा । मे मत्तः। केवलंराज्यं कृत्स्नंराज्यं । "निर्णीतिकेवलमितित्रिलिङ्गंत्वेककृत्स्नयोः" इत्यमरः ॥ ५ ॥ हेकैकेयि त्वं उच्यमानं त्वयाबहुशःकथ्यमानं। आत्मार्थं आत्मप्रयोजनं । मत्तः श्रोतुमिच्छसीतियत् अतस्तन्नस्मरसिकिं। स्मरन्तीवानिगूहसेकिमितियोजना॥६॥ छन्दः अभिलाषः । "छन्दःपद्येभिलाषेच" इत्यमरः ॥ ७ ॥ किंचिदुत्थानमादरातिशयात् । उत्थानहेतुर्नशय्यादोषइत्याशयेनाह—स्वास्तीर्णादिति ॥ ८॥ कथयत्वंममोपायमित्यस्यविवरणं—केनेत्यादि ॥ ९–१०॥ वरंस्मारयितुंपूर्वकथामाह । तवेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । हेकैकेयि दैवासुरे देवासुरसंबन्धिनियुद्धे तवपतिः देवराजस्य साह्यकृत् साहाय्यकृत्सन् राजर्षिभिः स्वाश्रितैःसह त्वांचोपादाय दण्डकान्प्रति दक्षिणांदिशं आस्थाय प्राप्य । यत्र तिमिध्वजोवर्तते तद्वैजयन्ताख्यं पुरमगच्छदितिसंबन्धः ॥ ११—१२ ॥ कस्तिमिध्वजः सकीदृशः सकमपराधंकृतवानित्यत्राह—सइति । देवसङ्घैःअनिर्जितः देवसङ्घान्पराभूय शक्राययुद्धंददावित्यर्थः ॥ १३ ॥ क्षताः बाणशूलादिभिः संजातव्रणाः । विक्षताः खड्गपरशुपट्टसादिभिर्विविधंप्रहृताः । तान् रात्रौप्रसुप्तान् घ्नन्तिस्मेत्यभिधानात् पुरुषाणांक्षतविक्षतत्वं दिवायुद्धकृतमित्यवगम्यते । राक्षसाः अ-

---

प्रार्थनयादेवकार्यार्थंरामप्रादुर्भूतिरितिकैकेय्यास्मृतमितिध्वनितम् । तुशब्दएवार्थे ॥ १ ॥ **वि०** त्वंप्रपश्य आलोचयेत्यर्थः । तदुपायापरिज्ञानेपि मे मत्तः श्रूयतां ॥ ५ ॥ **ती०** महोपायं अमोघोपायं ॥ ८ ॥ **ति०** अपास्य आस्तरणादाकृष्य । **शि०** राक्षसाः राक्षसकर्मवत्त्वेनतत्त्वंप्राप्ताः । असुरसाहाय्यार्थमागताराक्षसजातयोवा ॥ १४ ॥

[पा०] १ ङ. छ. झ. पायेनसाधये. २ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. मुक्तातुसादेव्या. ३ ख. छ. हिंसन्तीं. ४ ग. ङ. छ. झ. ञ. प्रपश्यत्वं. ५ झ. ट. श्रूयतांवचः. ६ ग. यथामे. ख. यथाहि. ७ ज. र्थमतस्त्वंश्रोतु. ८ क. श्रोतुंज्ञात्वाविलासिनि. ९ ङ. छ. झ. ञ. ट. श्रुत्वाचैतद्विधीयताम्. १० ङ. छ. झ. ञ. श्रुत्वैवंवचनं. ११ ङ.—झ. ट. कथयस्वममोपायं. छ. कथयत्वंमहोपायं. १२ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. तदादेव्या. १३ च. ञ. कुब्जावाक्यमथाब्रवीत्. ङ. छ. झ. ट. कैकेयीमिदमब्रवीत्. १४ ङ. झ. ञ. पुरादेवासुरेयुद्धे. क. ख. घ. ज. तवदेवासुरे. १५ छ. झ. आगच्छत्त्वा. १६ ख. ङ. छ. झ. ट. मास्थायकैकेयि. १७ ङ. च. झ. ञ. रनिन्दितः. १८ ङ. छ. झ. ञ. ट. तरसापास्य. च. तरसातेऽत्र.

तत्राकरोन्महद्युद्धं राजा दशरथस्तदा ॥ असुरैश्च महाबाहुः शस्त्रैश्च शकलीकृतः ॥ १५ ॥
अपवाह्य त्वया देवि संग्रामान्नष्टचेतनः ॥ तत्रापि विक्षतः शस्त्रैः पतिस्ते रक्षितस्त्वया ॥ १६ ॥
तुष्टेन तेन [1]दत्तौ ते द्वौ वरौ शुभदर्शने ॥ १७ ॥
स त्वयोक्तः पतिर्देवि [2]यदेच्छेयं [3]तदा वरौ ॥ [4]गृह्णीयामिति तत्तेन तथेत्युक्तं महात्मना ॥ १८ ॥
[5]अनभिज्ञा ह्यहं देवि त्वयैव [6]कथिता पुरा ॥ कथैषा तव तु स्नेहान्म[7]नसा धार्यते मया ॥ १९ ॥
रामाभिषेकसंभारान्निगृह्य [8]च निवर्तय ॥ [9]तौ वरौ याच भर्तारं भरतस्याभिषेचनम् ॥
[10]प्रव्राजनं तु रामस्य [11]त्वं वर्षाणि चतुर्दश ॥ २० ॥
चतुर्दश हि वर्षाणि रामे प्रव्राजिते वनम् ॥ प्रजाभावगतस्नेहः स्थिरः पुत्रो भविष्यति ॥ २१ ॥
क्रोधागारं प्रविश्याद्य क्रुद्धेवाश्वपतेः सुते ॥ शेष्वानन्तर्हि[12]तायां त्वं भूमौ मलिनवासिनी ॥ २२ ॥
मा स्मैनं प्रत्युदीक्षेथा मा चैनमभिभाषथाः ॥ [13]रुदन्ती चापि तं दृष्ट्वा जगत्यां शोकलालसा ॥२३॥
दयिता त्वं सदा भर्तुरत्र मे नास्ति संशयः ॥ [14]त्वत्कृते स महाराजो विशेदपि हुताशनम् ॥ २४ ॥
न त्वां क्रोधयितुं शक्तो न क्रुद्धां प्रत्युदीक्षितुम् ॥ तव प्रियार्थं [15]राजा हि प्राणानपि परित्यजेत् ॥२५॥
[16]न ह्यतिक्रमितुं शक्तस्तव वाक्यं महीपतिः ॥ मन्दस्वभावे बुध्यस्व सौभाग्यबलमात्मनः ॥ २६ ॥
[17]मणिमुक्तं सुवर्णानि रत्नानि विविधानि च ॥ दद्याद्दशरथो राजा मा स्म तेषु मनः कृथाः ॥२७॥
[18]यौ तौ दैवासुरे युद्धे वरौ [19]दशरथोऽददात् ॥ तौ स्मारय महाभागे सोर्थो [20]मां त्वामतिक्रमेत् ॥२८॥

सुराः ॥१४॥ तत्र प्रसुप्तप्रदेशे । तदा रात्रौ ॥ १५ ॥ हेदेवि नष्टचेतनः मूर्च्छितः तेपतिः त्वया सारथ्यंकुर्वाणयासंग्रामात् अपवाह्य अन्यत्रनीत्वा रक्षितः शीतोपचारैराप्यायितः। तत्र यत्रापवाहितस्तस्मिन्स्थले । शस्त्रैर्विक्षतः पुनर्युद्धेशस्त्रैःविक्षतःसन् त्वयारक्षितः। ततोपवाह्यरक्षितइतियोजना ॥ १६ ॥ तुष्टेनेत्यर्धमेकंवाक्यं । द्विधारक्षणात् द्वौवरौदत्ताविति भावः ॥ १७ ॥ इच्छेयमित्यर्थेलिङ् । तेन दशरथेन । तत् वरं तथा इच्छयाददानीत्युक्तं ॥ १८ ॥ कथमिदंत्वयाज्ञातमित्यत्राह—अनभिज्ञेति ॥ १९॥ रामाभिषेकेइत्यादिसार्धश्लोकएकान्वयः । निगृह्य बलात्कृत्य । भर्तारमितिशेषः । रामप्रव्राजनभरताभिषेचनरूपौ तौवरौ याचस्व ॥ २० ॥ चतुर्दशसङ्ख्याकिमर्थेत्यत्राह—चतुर्दशेति । प्रजाभावगतस्नेहः प्रजानां भावंअभिप्रायं गतःप्राप्तः स्नेहोयस्यसतथोक्तः । स्थिरः अप्रकंप्यः ॥ २१ ॥ एवमुपायमुपदिश्यउपायप्रवर्तनप्रकारमाह—क्रोधेति । प्रणयकलहादिनाक्रुद्धाःस्त्रियोयत्रवसन्तितत्क्रोधागारं। अनन्तर्हितायां अनास्तृतायां ॥२२॥ तंदृष्ट्वा रुदन्ती शोकलालसाचसती एनंमाप्रत्युदीक्षेथाः माचैनमभिभाषथाइत्यन्वयः। जगत्यां भूमौ । शयानेतिशेषः ॥ २३ ॥ एवंकरणेझटितिकार्यसिद्धिर्भविष्यतीत्याह—दयितेति । अत्र दयितत्वविषये । त्वत्कृते त्वत्प्रीतिनिमित्तं ॥ २४—२५ ॥ मन्दस्वभावे अलसस्वभावे । सौभाग्यबलं सौन्दर्यबलं ॥ २६ ॥ वरदानव्यतिरिक्तंमण्यादिकंचनस्वीकुर्वित्याह—मणीति । मणयःरत्नानिमुक्ताश्चेत्येकवद्भावः । मणिमुक्तं । रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि। "रत्नंस्वजातिश्रेष्ठेपि" इत्यमरः ॥ २७ ॥ यौताविति यत्तच्छब्दप्रयोगःप्रसिद्ध्यतिशयद्योतनार्थः। तौस्मारय दातव्यत्वेनेतिशेषः । सोर्थः रामविवासनभरताभिषेकरूपार्थः । मातिक्रमेत् सर्वथासिध्यत्येवे-

[पा०] १ क. ख. च. ञ. दत्तौतु. २ ङ. छ. झ. ट. यदिच्छेयं. ३ क. ख. ङ. ज. झ. ट. तदावरम्. ४ ङ. छ. झ. ट. गृह्णीयांतुतदाभर्तस्तथेत्युक्तं. क. ग. गृह्णीयामितितत्वेन. घ. गृहीष्यामीतितत्वेन. ५ ख. अनभिज्ञास्म्यहं. ६ ग. छ. ज. झ. कथितंपुरा. ७ ट. मनसैवावधार्यते. ८ क. ख. घ—ट. विनिवर्तय. ९ छ. झ. तौचयाचस्व. ङ. वरौयाचस्व. १० क—ङ. ज. झ. ट. प्रव्राजनंच. ११ ङ. छ. झ. वर्षाणिचचतुर्दश. १२ ट. तायांवै. १३ ङ. छ. झ. ट. रुदन्तीपार्थिवं. ग. रुदन्तीचाथतं. १४ ग. ङ—ट. त्वत्कृतेच. १५ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. राजातु. १६ ज. नव्यतिक्रमितुं. १७ ङ. च. छ. ञ. ट. मणिरत्नंसुवर्णंच. क. मणिमुक्तंसुवर्णंच. ग. घ. ज. झ. मणिमुक्तासुवर्णानि. ख. मणिमुक्तासुवर्णंच. १८ ग. ज. ट. यौतेदेवासुरे. १९ ङ. छ. झ. ञ. रथोददौ. च. रथोऽददत्. २० झ. नत्वाक्रमेदिति. ङ. मातिक्रमेदिति. घ. मात्वामभिक्रमेत्.

यदा तु ते वरं दद्यात्स्वयमुत्थाप्य राघवः ॥ व्यवस्थाप्य महाराजं त्वमिमं वृणुया वरम् ॥ २९ ॥
[1]रामं प्रव्राजयारण्ये नव वर्षाणि पञ्च च ॥ भरतः क्रियतां [2]राजा [3]पृथिव्याः पार्थिवर्षभः ॥ ३० ॥
चतुर्दश हि वर्षाणि रामे प्रव्राजिते वनम् ॥ रूढश्च कृतमूलश्च शेषं स्थास्यति ते सुतः ॥ ३१ ॥
रामप्रव्राजनं चैव देवि याचस्व [4]तं वरम् ॥ [5]एवं सिध्यन्ति पुत्रस्य सर्वार्थास्तव [6]भामिनि ॥ ३२ ॥
एवं प्रव्राजितश्चैव रामोऽरामो भविष्यति ॥ भरतश्च हतामित्रस्तव राजा भविष्यति ॥ ३३ ॥
येन कालेन रामश्च वनात्प्रत्यागमिष्यति ॥ [7]तेन कालेन पुत्रस्ते कृतमूलो भविष्यति ॥
संगृहीतमनुष्यश्च सुहृद्भिः [8]सार्धमात्मवान् ॥ ३४ ॥
[9]प्राप्तकालं तु ते मन्ये राजानं वीतसाध्वसा ॥ रामाभिषेकसं[10]भारान्निगृह्यविनिवर्तय ॥ ३५ ॥
अनर्थमर्थरूपेण ग्राहिता सा ततस्तया ॥ हृष्टा प्रतीता कैकेयी मन्थरामिदमब्रवीत् ॥ ३६ ॥
सा हि वाक्येन कुब्जायाः किशोरीवोत्पथं गता ॥ कैकेयी विस्मयं [11]प्राप्ता परं परमदर्शना ॥ ३७ ॥
[12]कुब्जे त्वां नाभिजानामि श्रेष्ठां श्रेष्ठाभिधायिनीम् ॥ पृथिव्यामसि कुब्जानामुत्तमा बुद्धिनिश्चये ॥ ३८ ॥
त्वमेव तु ममार्थेषु नित्ययुक्ता हितैषिणी ॥ नाहं समवबुध्येयं कुब्जे राज्ञश्चिकीर्षितम् ॥ ३९ ॥
सन्ति [13]दुस्संस्थिताः कुब्जा वक्राः [14]परमपापिकाः ॥ त्वं पद्ममिव वातेन संनता प्रियदर्शना ॥ ४० ॥

त्यर्थः । राज्ञःसत्यप्रतिज्ञत्वादितिभावः ॥२८॥ राघवः दशरथः । व्यवस्थाप्य सत्येस्थापयित्वा ॥२९—३०॥ रूढः प्रसिद्धः अभिवृद्धोवा । कृतमूलः स्ववशीकृतमूलबलइत्यर्थः । शेषं चतुर्दशवर्षव्यतिरिक्तंपुरुषायुषशेषं ॥ ३१ ॥ रामप्रव्राजनंचेतिचकारेण भरताभिषेकः समुच्चीयते ॥ ३२ ॥ रामोरामइत्यत्र अरामइतिपदच्छेदः । अरामोभविष्यति इदानीमेवप्रकृतिस्नेहपात्रंनभविष्यतीत्यर्थः । यद्वा रामोभविष्यति एकएवभविष्यतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ कृतमूलः रूढमूलः । कृतमूलइत्यस्यैवविवरणं संगृहीतेत्यर्धंसंगृहीतमनुष्यश्चेत्यत्र भविष्यतीत्यनुषज्यते । संगृहीताः अनुरञ्जिताः मनुष्याः पौरजानपदाः येन सतथोक्तः । तत्रहेतुः—आत्मवानिति ॥ ३४ ॥ प्राप्तकालं अभिमतप्रार्थनोचितकालं । वीतसाध्वसा विगतभया । अमुंकालं प्राप्तकालंमन्ये । तेनविनिवर्तयेतिसंबन्धः ॥ ३५ ॥ अनर्थं विरुद्धार्थं । अर्थरूपेण अनुकूलार्थरूपेण ग्राहिता बोधिता । तथैवप्रतीता ज्ञातवती । अतएवहृष्टा ॥ ३६ ॥ सेति । प्रतीतेत्यस्योपपादनमेतत् । किशोरी बडवा । उत्पथं अमार्गं । परमदर्शना पुरेतिशेषः ॥ ३७ ॥ नाभिजानामीति । एतावत्कालमितिशेषः । पृथिव्यांयावत्यःकुब्जाःसन्ति तासांसर्वासांमध्ये त्वमुत्तमा बुद्धिनिश्चये विषये । अनेन कुब्जानांप्रायेण बुद्धितैक्ष्ण्यमस्तीतिद्योतितम् ॥ ३८ ॥ समवबुध्येयमिति शकिलिङ् ॥ ३९ ॥ दुस्संस्थिताः दुस्सन्निवे-

---

ती० रमयत्यानन्दयतीतिरामः । मुनीनामितिशेषः ॥ ३३ ॥ **ति०** नसमवबुद्ध्येयं त्वत्कृतबोधनाभावेइतिशेषः । चिकीर्षितं रामाभिषेकायभरतस्यविवासनादि । कैकेय्याएवंमतिकारणंक्वचित्पठ्यते । "नहितद्बुबुधेपापंशापदोषेणमोहिता । केकयेषुहिसाबाल्येब्राह्मणंरूक्षरूपिणम् । असूयितवतीबालातेनशप्तामहात्मना । यस्मादसूयसेविप्रंत्वंरूपमददर्पिता । तस्मादसूयांत्वमपिलोकेप्राप्स्यसिकुत्सिताम् । इतिशापसमाच्छन्नामन्थरावशमागता" इति । असूयां असूयाविषयताम् ॥ ३९ ॥ **ति०** अथकुब्जांकुब्जान्तरवैलक्षण्येनस्तौति—**सन्तीत्यादि** । त्वद्व्यतिरिक्ताइतिशेषः । दुस्संस्थिताः दुस्संस्थावयवसंनिवेशाः । अतएवपरमपापिकाः परमपापदर्शनाः । **शि०** अवक्राः कौटिल्यरहिताः । किंच । अवे प्रजापालने कः कृतिर्येषां । अतएवपरं केवलं । अपापिकाः नपापि कर्मयेषांतेऽपि । मन्त्रिणइति शेषः । दुस्संस्थिताः अविज्ञाताभिप्रायाः सन्ति । एतेनराज्ञो-

[पा०] १ ङ. रामप्रव्राजनंदूरं. छ. झ. रामप्रव्रजनंदूरं. २ च. ञ. राज्यं. ३ क. ङ. च. छ. झ. पृथिव्यां. ४ ख. तेवरम्. ५ क—छ. झ. ञ. ट. एवंसेत्स्यन्तिपुत्रस्य. ज. एवंलप्स्यन्तिपुत्रस्य. ६ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. कामिनि. ७ छ. झ. अन्तर्बहिश्चपुत्रस्ते. ८ ङ. छ. झ. ट. साकमात्मवान्. ९ झ. प्राप्तकालंनुमन्येऽहं. ङ. ट. प्राप्तकालंतुमन्ये. घ. प्राप्तकालं तुतंमन्ये. १० क—छ. झ. ञ. ट. संकल्पान्निगृह्य. ११ ङ. छ. झ. ट. प्राप्य. १२ ख. ज. कुब्जेत्वांनावजानामि. ङ. छ. झ. प्रज्ञांतेनावजानामिश्रेष्ठेश्रेष्ठाभिधायिनि. १३ ङ. छ. झ. ट. दुस्संस्थिताःकुब्जे. १४ ग. घ. ज. परमदारुणाः.

उरस्तेऽभिनिविष्टं वै यावत्स्कन्धात्[1]समुन्नतम् ॥ अधस्ताच्चोदरं[2] शातं सुनाभमिव लज्जितम् ॥४१॥
परिपूर्णं[3] तु जघनं सुपीनौ च पयोधरौ ॥ विमलेन्दुसमं वक्त्रमहो राजसि मन्थरे ॥ ४२ ॥
जघनं तव निर्घुष्टं[4] रशनादाम[5]शोभितम् ॥ जङ्घे भृशमुपन्यस्ते पादौ चाप्यायतावुभौ[6] ॥ ४३ ॥
त्वमायताभ्यां सक्थिभ्यां[7] मन्थरे क्षौमवासिनी ॥ अग्रतो मम गच्छन्ती राजहंसीव[8] राजसे ॥ ४४ ॥
आसन्याश्शंबरे मायाः सहस्रमसुराधिपे ॥ सर्वास्त्वयि[9] निविष्टास्ता भूयश्चान्याः[10] सहस्रशः ॥ ४५ ॥
[11]तवेदं स्थगु यद्दीर्घं रथघोणमिवायतम् ॥ मतयः क्षत्रविद्याश्च मायाश्चात्र वसन्ति[12] ते ॥ ४६ ॥
अत्र ते प्रतिमोक्ष्यामि[13] मालां कुब्जे हिरण्मयीम् ॥ अभिषिक्ते च भरते राघवे च वनं गते ॥ ४७ ॥
जात्येन च सुवर्णेन सुनिष्टप्तेन[14] मन्थरे ॥ लब्धार्था च प्रतीता च लेपयिष्यामि ते स्थगु ॥ ४८ ॥
मुखे च तिलकं चित्रं जातरूपमयं शुभम् ॥ कारयिष्यामि ते कुब्जे शुभान्याभरणानि च ॥ ४९ ॥
परिधाय शुभे वस्त्रे देवतेव चरिष्यसि ॥ ५० ॥
चन्द्रमाह्वयमानेन मुखेनाप्रतिमानना ॥ गमिष्यसि गतिं मुख्यां गर्वयन्ती[15] द्विषज्जनम् ॥ ५१ ॥
तवापि कुब्जाः कुब्जायाः सर्वाभरणभूषिताः ॥ पादौ परिचरिष्यन्ति यथैव त्वं सदा मम ॥५२॥
इति[16] प्रशस्यमाना सा कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ शयानां शयने शुभ्रे वेद्यामग्निशिखामिव ॥ ५३ ॥

शाः ॥ ४० ॥ तेउरः अभिनिविष्टं अभिनिवेशवत्सत् स्कन्धाभ्यांस्पर्धमानंसत् । यावत्स्कन्धात् स्कन्धपर्यन्तं । समुन्नतमित्युत्प्रेक्षा । अधस्तात् उरसोधस्तात् । स्थितं । सुनाभं शोभननाभि । योगविभागादच् । उदरं उरसः सजातीयस्यउन्नतिंदृष्ट्वालज्जितमिव शातं कृशं ॥४१॥ परिपूर्णं पृथुलं ॥ ४२ ॥ उपन्यस्ते संश्लिष्टे । सुसन्निवेशेवा । आयतौ दीर्घौ ॥ ४३ ॥ सक्थिभ्यां ऊरुभ्यां । "सक्थिक्लीबेपुमानूरुः" इत्यमरः । उपलक्षणेतृतीया ॥ ४४ ॥ अन्याः लौकिक्योमायाः ॥ ४५ ॥ स्थगु उरोनिस्सृतोन्नतविकृतावयवविशेषः । रथघोणं नासिकाकाररथावयवविशेषः । "स्मृतिर्व्यतीतविषयामतिरागामिगोचरा । बुद्धिस्तात्कालिकीज्ञेयाप्रज्ञात्रैकालिकीमता" इत्युक्तविषयविभागेन मतेर्बाहुल्यं । क्षत्रविद्याः राजनीतयः । मायाः विचित्रकुत्सितशक्तयः । अत्र स्थगुनि ॥ ४६—४७ ॥ उत्तमस्वर्णजातौभवंजात्यं । दिगादित्वाद्यत् । सुनिष्टप्तेन सुद्रुतेन । सुवर्णेनलेपयिष्यामि सुवर्णकञ्चुकेनालंकरिष्यामीत्यर्थः । यद्वा चन्दनसंघृष्टसुवर्णेनसहलेपयिष्यामीत्यर्थः । प्रतीता संतुष्टा ॥ ४८ ॥ जातरूपमयं सुवर्णमयं । चित्रं नानारत्नखचिततयानानावर्णं । तिलकं तिलकाकारंभूषणं ॥ ४९—५० ॥ आह्वयमानेन स्पर्धमानेन । "स्पर्धायामाङः" इत्यात्मनेपदं । मुखेनहेतुना अप्रतिमानना अप्रतिद्वन्द्वमुखी । द्विषज्जनं मत्सपत्नीजनंप्रति । गर्वयन्ती गर्वंकुर्वन्ती । गर्वशब्दात् "तत्करोति" इतिण्यन्ताच्छत्रादि । स्वार्थेणिजित्येके । मुख्यां तृणीकृतसर्वजनां । गतिं पादन्यासविशेषं । गमि-

---

मन्त्र्यधीनत्वंव्यक्तं । तेनास्मिन्विषयेराज्ञोनापराधइतिसूचितम् । तेनत्वद्बोधनमन्तराइदंमज्ज्ञानविषयीभूतंनस्यादितिव्यञ्जितं । तेनत्वत्सदृशीमत्प्रियाऽन्यानास्तीतिबोधितम् ॥ ४० ॥ **ति०** अधस्ताच्चैवसंशातमितिपाठे सुनाभशब्देनोदरमुच्यते । **ति०** यावत्संस्थानमुन्नतमितिपाठे स्तनावधिसमस्थानरूपसर्वसाधारणसंस्थानंयावत्समुन्नतं । एतेनस्थगुमत्कुब्जत्वंप्रतिपादितम् ॥ ४१ ॥ **ति०** निर्मृष्टं रोमादिकश्मलहीनं । निर्घुष्टमितिपाठे रशनास्थक्षुद्रघण्टाभिश्शब्दायमानं ॥ ४३ ॥ **कत०** सक्थिनी पृष्ठफलके ॥ ४४ ॥

[**पा०**] १ क. त्स्कन्धंसमुन्नतं. २ घ. ङ. ज—ट. दरंशान्तं. ३ क—घ. च. ञ. परिपूर्णंच. घ. ङ. छ. ज. ट. प्रतिपूर्णंच. ४ क—ङ. छ. ज. झ. ट. निर्मृष्टं. ५ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. दामभूषितम्. ६ ङ. छ. झ. ञ. ट. चव्यायतावुभौ. ७ घ. पादाभ्यां. ८ ङ. छ. झ. ट. राजसेऽतीवशोभने. ९ ङ. छ. झ. ट. हृदयेतेनिविष्टास्ताः. १० क. भूयस्यस्ताः. ११ इदमर्धं क. च. पुस्तकयोः मतयःक्षत्रविद्याश्चेत्यर्धात्परंदृश्यते. १२ छ. वसन्तिहि. १३ ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. तेऽहंप्रमोक्ष्यामि. १४ क—ट. सुनिष्टप्तेनसुन्दरि. १५ ख. ङ. छ. झ. ट. गर्वयन्तीद्विषज्जने. च. ञ. गर्हयन्तीद्विषज्जने. क. घ. गर्हयन्तीद्विषज्जनम्. १६ क. च. ञ. प्रशस्यमानासाकुब्जा.

गतोदके सेतुबन्धो न कल्याणि विधीयते ॥ उत्तिष्ठ कुरु [1]कल्याणि राजानमनुदर्शय ॥ ५४ ॥
तथा प्रोत्साहिता देवी गत्वा मन्थरया सह ॥ क्रोधागारं विशालाक्षी सौभाग्यमदगर्विता ॥ ५५ ॥
अनेकशतसाहस्रं मुक्ताहारं वराङ्गना ॥ अवमुच्य [2]वरार्हाणि शुभान्याभरणानि च ॥ ५६ ॥
[3]ततो हेमोपमा तत्र कुब्जावाक्यवशं गता ॥ संविश्य भूमौ कैकेयी मन्थरामिदमब्रवीत् ॥ ५७ ॥
[4]इह वा मां मृतां कुब्जे नृपायावेदयिष्यसि ॥ [5]वनं तु राघवे प्राप्ते भरतः [6]प्राप्स्यति क्षितिम् ॥ ५८ ॥
न सुवर्णेन मे ह्यर्थो [7]न रत्नैर्न च भूषणैः ॥ एष मे जीवितस्यान्तो रामो यद्यभिषिच्यते ॥ ५९ ॥

अथो पुनस्तां महिषीं महीक्षितो वचोभिरत्यर्थमहापराक्रमैः ॥
उवाच कुब्जा भरतस्य मातरं हितं वचो राममुपेत्य चाहितम् ॥ ६० ॥
प्रपत्स्यते राज्यमिदं हि राघवो यदि ध्रुवं त्वं ससुता च तप्स्यसे ॥
[8]अतो हि कल्याणि यतस्व तत्तथा यथा सुतस्ते भरतोऽभिषेक्ष्यते ॥ ६१ ॥
[9]तथाऽतिविद्धा [10]महिषी तु कुब्जया [11]समाहता वागिषुभिर्मुहुर्मुहुः ॥
निधाय हस्तौ हृदयेऽतिविस्मिता शशंस कुब्जां [12]कुपिता पुनःपुनः ॥ ६२ ॥
यमस्य वा मां विषयं गतामितो [13]निशाम्य कुब्जे प्रतिवेदयिष्यसि ॥
वनं गते वा सुचिराय राघवे समृद्धकामो भरतो भविष्यति ॥ ६३ ॥
अहं हि नैवास्तरणानि न स्रजो [14]न चन्दनं नाञ्जनपानभोजनम् ॥
न किंचिदिच्छामि न चेह जीवितं न चेदितो गच्छति राघवो वनम् ॥ ६४ ॥
अथैतदुक्त्वा वचनं सुदारुणं निधाय सर्वाभरणानि भामिनी ॥
[15]असंवृतामास्तरणेन मेदिनीं तदाऽधिशिश्ये पतितेव किन्नरी ॥ ६५ ॥

ष्यसि करिष्यसि । ओदनपाकंपचतीतिवन्निर्देशः ॥ ५१—५३ ॥ हेकल्याणि कुरु मदुक्तप्रकारमिति शेषः । राजानमनुदर्शय क्रोधागारमितिशेषः । यद्वा अनुदर्शय प्रतीक्षस्वेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ तथाप्रोत्साहितेत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं । अनेकशतसाहस्रं बहुमूल्यमितियावत् । "शतमानविंशतिक" इत्यादिना- क्रीतार्थेऽण् ॥ ५५—५७ ॥ नृपाय मदुपेक्षकाय ॥ ५८—५९ ॥ कैकेयीनिश्चयंद्रढयति—अथोइति । राममुपेत्य राममुद्दिश्य ॥ ६०—६१ ॥ अतिविद्धा अतिदुःखिता । निधायहस्तौहृदयइतिविस्मयाभिनयः । अतिविस्मिता अतिस्निग्धः कथंमदनिष्टंकरिष्यतीति । कुपिता रामाभिषेकप्रवर्तकंभर्तारमुद्दिश्यकुपितेत्यर्थः ॥ ६२—६३ ॥ इतोगच्छतीतिवर्तमानसामीप्येलट् ॥ ६४ ॥ मेदिनीमधिशिश्ये । " अधिशीङ्स्थासांक-

---

शि० कल्याणं । सज्जनानामित्यर्थः ॥ ५४ ॥ **शि०** सौभाग्यमदगर्विता । सौभाग्यस्य अहोभाग्यमस्माकंयस्यादेवसंतापहारकाःरामादयःपुत्राइतिस्वातिशयभाग्यवत्तायाः मदेनगर्विता । किंच । सौभाग्यैः शोभनभाग्यवद्भिर्मन्यतेऽतिश्रेष्ठत्वेनज्ञायतेऽसावितिसौभाग्यमत् सैवागर्वितेतिकर्मधारयः ॥ ५५ ॥ **ति०** निशाम्य दृष्ट्वा । प्रतिवेदयिष्यसि दशरथायेतिशेषः ॥ ६३ ॥ **ति०** पुण्यक्षयाद्भूमौपतिताकिन्नरीव ॥ ६५ ॥ इतिनवमस्सर्गः ॥ ९ ॥

[पा०] १ ग. ङ. छ. झ. ञ. ट. कुरुकल्याणं. २ ख. घ. महार्हाणि. ३ ङ. च. झ. ञ. ट. तदाहेमोपमा. ४ घ. इहमांचमृतांकुब्जे. ५ ख. ग. घ. वनंवाराघवे. ६ ङ. झ. ट. प्राप्स्यतेक्षितिम्. ७ क. नचरत्नैर्नभोजनैः. ख. ग. घ. च. छ. झ. ञ. ट. नरत्नर्नचभोजनैः. ८ ग. ङ. छ. झ. ञ. ट. ततोहिकल्याणि. ९ घ. तदाऽतिवृद्धा. ज. यथातिविद्धा. १० ङ. छ. झ. ञ. महिषीतिकुब्जया. ११ ग. घ. ङ. ज. समाहिता. १२ क. रुषिता. ख. कुपितां. १३ ख. घ—छ. झ. ञ. ट. निशम्यकुब्जे. १४ घ. विलेपनंनाञ्जनपान. १५ झ. ठ. असंस्कृतामास्तरणेन.

उदीर्णसंरंभतमोवृताननां तथाऽवमुक्तोत्तममाल्यभूषणा ॥
नरेन्द्रपत्नी [1]विमला बभूव सा तमोवृता द्यौरिव मग्नतारका ॥ ६६ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

दशमः सर्गः ॥ १० ॥

सुमन्त्रादीन्प्रतिरामाभिषेकसामग्रीसज्जीकरणनियोजनपूर्वकं प्रियाख्यानायकैकेयीगृहमुपगतवता दशरथेनतत्रतदर्शनजविषादात्प्रतिहारींप्रतिप्रश्नः ॥ १ ॥ तयाकैकेय्याःक्रोधागारेशयनंनिवेदितेनतेन तांप्रत्युपलालनपूर्वकंप्रियवचनैःसमाश्वासनम् ॥ २ ॥

विदर्शिता यदा देवी कुब्जया पापया भृशम् ॥ तदा शेते स्म सा भूमौ दिग्धविद्धेव किन्नरी ॥१॥
निश्चित्य मनसा कृत्यं सा सम्यगिति भामिनी ॥ मन्थरायै शनैः सर्वमाचचक्षे विचक्षणा ॥ २ ॥
सा दीना निश्चयं कृत्वा मन्थरावाक्यमोहिता ॥ नागकन्येव निश्वस्य दीर्घमुष्णं च भामिनी ॥
मुहूर्तं चिन्तयामास मार्गमात्मसुखावहम् ॥ ३ ॥
सा सुहृच्चार्थकामा च तं निशम्य [3]सुनिश्चयम् ॥ बभूव परमप्रीता सिद्धिं प्राप्येव मन्थरा ॥ ४ ॥
अथ [2]साऽमर्षिता देवी सम्यकृत्वा विनिश्चयम् ॥ संविवेशाबला भूमौ निवेश्य भ्रुकुटीं मुखे ॥ ५ ॥
[4]ततश्चित्राणि माल्यानि दिव्यान्याभरणानि च ॥ अपविद्धानि कैकेय्या तानि भूमिं प्रपेदिरे ॥ ६ ॥
तया तान्यपविद्धानि माल्यान्याभरणानि च ॥ अशोभयन्त वसुधां नक्षत्राणि यथा नभः ॥ ७ ॥
क्रोधागारे [5]निपतिता सा बभौ मलिनांबरा ॥ [6]एकवेणीं दृढं बध्वा गतसत्वेव किन्नरी ॥ ८ ॥

मे" इतिसप्तम्यर्थेद्वितीया ॥६५॥ उदीर्णःउत्कटःसंरंभः कोपःसएवतमः तेनवृताननां । विमला पूर्वविमला । तमोवृता नीलाभ्रयुक्ततमोवृता । मग्नतारका अस्तमितितारका ॥ ६६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचितेश्रीमद्रामायणभूषणे पीतांबराख्याने अयोध्याकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

अथपूर्वोक्तंकैकेयीक्रोधमविचाल्यत्वसूचनायानुवदन्राज्ञः कैकेयीदर्शनानुनयौदर्शयति—विदर्शितेति । विदर्शिता विपरीतंबोधिता । दिग्धविद्धा विषलिप्तबाणेनप्रहृता " विषाक्तेदिग्धलिप्तकौ " इत्यमरः ॥ १ ॥ सा कैकेयी । कृत्यं कर्तव्यं । पूर्वोक्तरीत्यामनसानिश्चित्य । सर्वत्वदुक्तंसम्यगितिमन्थरायैआचचक्षे इतिसंबन्धः ॥ २ ॥ सादीनेत्यर्धत्रयमेकंवाक्यं । दीना अत्रस्वोद्योगःफलिष्यतिनवेतिशङ्कयादीना । मार्गं उपायं। एतदर्धत्रयंनिश्चित्येतिपूर्वश्लोकात्पूर्वमेवनिवेशनीयं । अर्थसङ्गतिस्वारस्यात् ॥ ३ ॥ तंनिश्चयं " इहवामांमृतां " इत्यादिनापूर्वसर्गान्तोक्तनिश्चयं । निशम्य श्रुत्वा । सिद्धिं निश्चयफलं । प्राप्येवप्रीता ॥४॥ पुनःसंवेशनाभिधानंरोषसूचकभ्रुकुटीकरणमाल्यभूषणापवेधादिविशेषप्रदर्शनार्थं । भ्रुकुटीं क्रोधजनिताकारविशेषं ॥ ५ ॥ पूर्वंत्यक्तभूषणादीनामौदासीन्येनभूमौविक्षेपंदर्शयति—ततइति । यान्यपविद्धानि तानिभूमिंप्रपेदिरे नतुमञ्जूषिकां । क्रोधातिशयसूचनायभूमावुत्सर्जनं ॥ ६ ॥ व्याकीर्णत्वद्योतनायतानिवर्णयति—तयेत्यादिना ॥ ७ ॥ गतसत्वा क्षीणबला। विगतासुरितिवार्थः। " द्रव्यासुव्यवसायेषुसत्वमस्त्रीतुजन्तुषु " इत्यमरः ॥ ८ ॥

वि॰ किन्नरी कामरूपप्रधानोजातिविशेषः । **स॰** यद्वा पापया निकृतिनाम्न्याअसुर्या । "अनर्हायास्त्वयाऽऽज्ञप्ताकैकेय्याअपिसद्गतिः । सूत्वातुभरतंनैषागच्छेतनिरयानिति । तथापिसायदावेशाच्चकारत्वय्यशोभनम् । निकृतिर्नामसाक्षिप्तामयातमसिशाश्वते " इतितात्पर्यनिर्णये नवमेआचार्योक्तेः ॥ १ ॥ **ति॰** निधिमितिपाठे धनंप्राप्येवपरमप्रीताबभूव । वस्तुतोयद्देव-

[पा॰] १ ञ. विमनाबभूवसा. २ क—ट. सारुषिता. ३ घ. सुनिश्चयम्. ४ ग. घ. ज. तत्रसर्वाणिमाल्यानि. ५ ग. घ. च—ट. चपतिता. ६ ख. ङ—ट. एकवेणींदृढां.

आज्ञाप्य तु महाराजो राघवस्याभिषेचनम् ॥ उपस्थानमनुज्ञाप्य प्रविवेश निवेशनम् ॥ ९ ॥
अद्य रामाभिषेको वै प्रसिद्ध इति जज्ञिवान् ॥ [1]प्रियार्हां प्रियमाख्यातुं विवेशान्तःपुरं वशी ॥१०॥
स कैकेय्या गृहं श्रेष्ठं प्रविवेश महायशाः ॥ पाण्डुरा[2]भ्रमिवाकाशं राहुयुक्तं निशाकरः ॥ ११ ॥
[3]शुकबर्हिणसंघुष्टं क्रौञ्चहंसरुतायुतम् ॥ वादित्ररवसंघुष्टं [4]कुब्जावामनिकायुतम् ॥ १२ ॥
लतागृहैश्चित्रगृहैश्चम्पकाशोकशोभितैः ॥ दान्तराजतसौवर्णवेदिकाभिः [5]समायुतम् ॥ १३ ॥
नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैर्वापीभि[6]श्चोपशोभितम् ॥ दान्तराजतसौवर्णैः संवृतं परमासनैः ॥ १४ ॥
विविधैरन्नपानैश्च भक्ष्यैश्च विविधैरपि ॥ उपपन्नं महार्हैश्च [7]भूषितैस्त्रिदिवोपमम् ॥ १५ ॥
[विवेशान्तःपुरं राजा सिंहो गिरिगुहामिव ॥][8]
[9]तत्प्रविश्य महाराजः स्वमन्तःपुरमृद्धिमत् ॥ न ददर्श [10]प्रियां राजा कैकेयीं शयनोत्तमे ॥ १६ ॥
स कामबलसंयुक्तो [11]रत्यर्थं मनुजाधिपः ॥ अपश्यन्दयितां भार्यां पप्रच्छ विषसाद च ॥ १७ ॥
न हि तस्य पुरा देवी तां वेलामत्यवर्तत ॥ न च राजा गृहं शून्यं प्रविवेश कदाचन ॥ १८ ॥
ततो गृहगतो राजा कैकेयीं पर्यपृच्छत ॥ [12]यथापुरमविज्ञाय स्वार्थलिप्सुमपण्डिताम् ॥ १९ ॥
प्रतिहारी त्वथोवाच [13]संत्रस्ता सुकृताञ्जलिः ॥ देव देवी भृशं क्रुद्धा क्रोधागारमभिद्रुता ॥ २० ॥
प्रतिहार्या वचः श्रुत्वा राजा परमदुर्मनाः ॥ विषसाद पुनर्भूयो लुलितव्याकुलेन्द्रियः ॥ २१ ॥

आज्ञाप्य सुमन्त्रादीन्नियम्य । अभिषेचनं अभिषेचनसाधनंप्रति । उपस्थानं आस्थानं । सदइत्यर्थः । अनुज्ञाप्य अनुज्ञांकारयित्वा । यद्वा पञ्चमसर्गे "गुरुणात्वभ्यनुज्ञातः" तइत्युक्तत्वाद्वसिष्ठएवोपस्थानशब्देनोच्यते ॥ ९ ॥ रामाभिषेकः अद्यवै इदानीमेव । प्रसिद्धइतिजज्ञिवान् । इतःपूर्वंकैकेय्याःश्रोतुमवकाशोनास्तीतिज्ञातवानित्यर्थः । सर्वमस्यवशेवर्ततइतिवशी स्वतन्त्रः । अतःस्वयमेवप्रियार्हांकैकेयींप्रतिप्रियमाख्यातुमन्तःपुरंविवेश ॥ १० ॥ स्वबाधककैकेयीयुक्तत्वाद्राहुयुक्तमित्युक्तं ॥ ११ ॥ अथदशरथस्यकैकेयीवचनकर्तव्यत्वाय रामाभिषेकविघ्नमियंकरिष्यतीतिबुद्ध्यनुत्पादायच रतिभावोद्दीपनान्यन्तःपुरेदर्शयति—शुकेत्यादि । वादित्ररवसंघुष्टं वीणादिचतुर्विधवाद्यरवानुनादितं । " ततंवीणादिकंवाद्यमानद्धंमुरजादिकं । वंशादिकंतुसुषिरंकांस्यतालादिकंघनं ॥ चतुर्विधमिदंवाद्यंवादित्रातोद्यनामकं " इत्यमरः । कुब्जादीनांप्रियानुकूल्यहेतुत्वाद्रतिवृद्धिहेतुत्वं ॥ १२ ॥ लतागृहैः चित्रगृहैश्चोपलक्षितं । दान्ताः दन्तनिर्मिताः ॥ १३ ॥ नित्यपुष्पफलैरिति । दोहदविशेषादितिज्ञेयं ॥१४॥ भक्ष्यैः अपूपादिभिः । भूषितैः स्त्रीजनैरितिशेषः । अतएवत्रिदिवोपमं ॥ १५—१६ ॥ कामबलसंयुक्तः उद्दीपनदर्शनादुचितकालत्वाच्चेतिभावः । अतएवरत्यर्थंपप्रच्छ कगतासीत्येवं । प्रत्युत्तराभावाद्विषसादच॥१७॥ विषादहेतुमाह—नहीति । तांवेलां रतिवेलां ॥ १८ ॥ कैकेयीं स्वार्थलिप्सुं स्वप्रयोजनपरां । अविज्ञाय यथापुरं यथापूर्वं । पर्यपृच्छत प्रतिहारीमितिशेषः । पूर्वमदर्शनकालेयथापृच्छति तथाऽपृच्छदित्यर्थः॥१९–२०॥ भूयःअतिशयेन । अदर्शनविषादादपिक्रोधागारप्रवेशश्रवणादतिशयेनविषसाद । लुलितव्याकुलेन्द्रियः लुलितानिघूर्णितानिव्याकुलानिस्वस्वविषयग्रहणासमर्था-

---

कार्यार्थंस्वयंभूलोकमागतादासीचजातातद्विषयांसिद्धिंप्राप्येत्यर्थः । रामगमनस्यसंभावनामात्रविषयत्वादिवेति ॥ ४ ॥ **ति०** वशी स्वस्त्रीव्यतिरिक्तविषये ॥ १० ॥ **ति०** ह्रस्वाः वामनिकाः । कुब्जाभिर्वामनिकाभिश्चयुतं । सुरूपदासीनांसापत्न्यसंभावनयाअन्तःपुरेअवासात् ॥ १२ ॥ **ति०** कामबलसंयुक्तः कामबलं तदुद्रेकस्तत्संयुक्तः । अतएवरत्यर्थी । **शि०** कामबलेन अभिषेक-

[पा०] १ घ. प्रियायैप्रियमाख्यातुं. क. प्रियमाख्यामः. २ ख. घ. ज. मिवाकाशे. ३ ङ. च. छ. झ. ञ. शुकबर्हिसमायुक्तं. क. ख. बर्हिणसंयुक्तं. ४ च. कुब्जवामनिकाथुतम्. ५ घ. समावृतम्. ६ ङ. च. छ. झ. ञ. रुपशोभितम्. ७ क. ग. घ—ञ. भूषणैस्त्रिदिवोपमम्. ८ इदमर्धं ज. दृश्यते. ९ ङ. छ. झ. सप्रविश्य. १० ङ. छ. झ. स्त्रियंराजा. ११ ङ. च. झ. ञ. रत्यर्थीमनुजाधिपः. १२ च. ज. यथापूर्वमविज्ञाय. १३ ङ. छ. झ. संत्रस्तातु.

तत्र तां पतितां भूमौ शयानामतथोचिताम् ॥ प्रतप्त इव दुःखेन सोपश्यज्जगतीपतिः ॥ २२ ॥
स वृद्धस्तरुणीं भार्यां प्राणेभ्योपि गरीयसीम् ॥ अपापः पापसंकल्पां ददर्श धरणीतले ॥ २३ ॥
लतामिव विनिष्कृत्तां पतितां देवतामिव ॥ किन्नरीमिव निर्धूतां च्युतामप्सरसं यथा ॥ २४ ॥
[1]मायामिव परिभ्रष्टां हरिणीमिव संयताम् ॥ करेणुमिव दिग्धेन विद्धां मृगयुना वने ॥ २५ ॥
महागज इवारण्ये स्नेहा[2]त्परिममर्श ताम् ॥ २६ ॥
परि[3]मृश्य च पाणिभ्यामभिसंत्रस्तचेतनः ॥ कामी कमलपत्राक्षीमुवाच वनितामिदम् ॥ २७ ॥
न तेऽहमभिजानामि क्रोधमात्मनि संश्रितम् ॥ देवि के[4]नाभिशप्ताऽसि के[5]न वाऽसि विमानिता॥२८॥
[6]यदिदं मम दुःखाय शेषे कल्याणि पांसुषु ॥ २९ ॥
भूमौ शेषे किमर्थं त्वं म[7]यि कल्याणचेतसि ॥ भूतोपहतचित्तेव मम चित्तप्रमाथिनी ॥ ३० ॥
सन्ति मे कुशला वैद्यास्त्वभितुष्टाश्च सर्वशः ॥सुखितां त्वां करिष्यन्ति व्याधिमाचक्ष्व भामिनि ॥३१॥
[8]कस्य वा ते प्रियं कार्यं केन वा विप्रियं कृतम् ॥ कः प्रियं लभतामद्य को वा सुमहदप्रियम् ॥३२॥
[9]मा रोदीर्मा च कार्षीस्त्वं देवि सं[10]परिशोषणम्॥ अवध्यो वध्यतां को वा को [11]वा वध्यो विमुच्यताम्३३
दरिद्रः को [12]भवत्वाढ्यो द्रव्य[13]वान्वाऽप्यकिंचनः ॥ अहं चैव मदीयाश्च सर्वे तव वशानुगाः ॥ ३४ ॥
न ते किंचिदभिप्रायं व्याहन्तुमहमुत्सहे ॥ आत्मनो जीवितेनापि ब्रूहि [14]यन्मनसेच्छसि ॥ ३५ ॥

निइन्द्रियाणियस्यसतथोक्तः ॥ २१ ॥ अतथोचितां भूमिशयनानर्हां ॥ २२ ॥ रामाभिषेकसंरंभेसपत्नीमातुःक्रोधस्तन्निमित्तइतिकुतोराजानज्ञातवानित्यत्राह —सइति । अकुटिलत्वात्व्यामोहाच्चनज्ञातवानितिभावः ॥ २३ ॥ तद्दर्शनस्यदुस्सहत्वमाह—लतामिवेति । पतितां भूगतां । निर्धूतां । धूञ्कंपने । व्याकुलितामितियावत् । च्युतां दिवइतिशेषः ॥ २४ ॥ वामीमिवपरिभ्रष्टामित्यपिपाठः। वामीं बडबां "वाम्यश्वाबडबा" इत्यमरः। संयतां वागुरयाबद्धां । दिग्धेन विषलिप्तबाणेन । "विषाक्तेदिग्धलिप्तकौ" इत्यमरः । मृगयुना व्याधेन । सम्यग्भूगतत्वाश्चर्यावहत्वदयनीयत्वदर्शनीयत्वविलुलितवर्णत्वनिश्चेष्टत्वसंतापावहत्वानि क्रमाल्लताद्यौपम्येनलभ्यन्ते ॥ २५ ॥ अभिसंत्रस्तचेतनः अभितःसम्यक् त्रस्ताचेतना बुद्धिर्यस्य। किमर्थेच्छुः उतरोगग्रस्ता उतक्रुद्धेतित्रासः । कमलपत्राक्षीमितिकामित्वद्योतनं ॥ २६—२७ ॥ आत्मनि त्वयि । मयिवा । अभिशप्ता परुषिता ॥ २८ ॥ पांसुषुशेषइतियत्इदंममदुःखायेतिसंबन्धः ॥ २९ ॥ भूतोपहतचित्तेव पिशाचग्रस्तचित्तेव ॥ ३० ॥ रोगपक्षंपरिहरति —सन्तीत्यादि । अभितुष्टाः दानमानादिभिः ॥ ३१ ॥ क्रोधपक्षेपरिहारमाह—कस्यवेति । कस्येति तृतीयार्थेषष्ठी । केनवातेप्रियंकृतमित्यर्थः । प्रियाप्रियकारिणोःफलमाह—कःप्रियमिति ॥ ३२ ॥ मारोदीः रोदनंमाकार्षीः । संपरिशोषणं कायक्लेशं ॥ ३३ ॥ अर्थेच्छापक्षंपरिहरति—अहमिति ॥ ३४ ॥ ममजीवनेनापिहेतुना त्वत्प्रियं व्याहन्तुंनोत्सहे त्वत्प्रियार्थं

विषयकातीच्छया संयुक्तः । अतएवरत्यर्थी राज्ञीप्रीतिप्रयोजनः ॥ १७ ॥ **शि०** पापसंकल्पां पापाय पापिराक्षसविनाशाय संकल्पोयस्यास्तां ॥ २३ ॥ **स०** महागजइति करेणुमित्यनुषज्यते ॥ २६ ॥ **ति०** मारौत्सीः । आत्मनोऽभिप्रायंरुद्धंगुप्तंमाकार्षीरित्यर्थः ॥ ३३ ॥

[पा०] १ ख. मालामिवपरिभ्रष्टां. २ ग. ङ. छ. झ. त्परमदुःखितां. ३ छ. झ. परिमृज्यच. ४ क. ग. ङ—झ. केनाभियुक्तासि. ५ ञ. केनवास्यवमानिता. ६ छ. यदीदं. क. यदीह. ७ ग. ज. मयिकल्याणिजीवति. ८ छ. झ. कस्यवापिप्रियंकार्यं. ख. कस्यवाविप्रियंकार्यं. ९ क. ङ. च. छ. झ. मारौत्सीर्माचकर्षीस्त्वं. १० ख. देविमेपरिशोषणं. ११ ख. ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. वध्यःकोवाविमुच्यताम्. क. वध्यःकोत्रविमुच्यताम्. १२ क. ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. कोभवेदाढ्यः. १३ क. ञ. न्कोप्यकिंचनः. १४ ङ. छ. झ. ट. यन्मनसिस्थितम्. च. ञ. यन्मनसीच्छसि.

बलमात्मनि जानन्ती न मां शङ्कितुमर्हसि ॥ करिष्यामि तव प्रीतिं सुकृतेनापि ते शपे ॥ ३६ ॥
यावदावर्तते चक्रं तावती मे वसुंधरा ॥ ३७ ॥
प्राचीनाः सिंधुसौवीराः सौराष्ट्रा दक्षिणापथाः॥ वङ्गाङ्गमगधा मत्स्याः समृद्धाः काशिकोसलाः॥३८॥
तत्र जातं बहुद्रव्यं धनधान्यमजाविकम् ॥ ततो वृणीष्व कैकेयि यद्यत्त्वं मनसेच्छसि ॥ ३९ ॥
किमायासेन ते भीरु उत्तिष्ठोत्तिष्ठ शोभने ॥ तत्त्वं मे ब्रूहि कैकेयि यतस्ते भयमागतम् ॥
तत्ते व्यपनयिष्यामि नीहारमिव रश्मिवान् ॥ ४० ॥
तथोक्ता सा समाश्वस्ता वक्तुकामा तदप्रियम् ॥ परिपीडयितुं भूयो भर्तारमुपचक्रमे ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

कैकेय्या स्वाभीष्टकरणप्रतिज्ञाने तन्निवेदनंनिवेदितेनदशरथेनतांप्रति तत्करणप्रतिज्ञानम् ॥१॥ कैकेय्यादशरथप्रतिज्ञाने देवादीनांसाक्षीकरणपूर्वकंतंप्रति देवासुरयुद्धेस्वस्मैवरदानप्रतिज्ञानुस्मारणेनरामप्रवासनभरताभिषेचनयोर्वरत्वेनवरणम् ॥२॥

तं मन्मथशरैर्विद्धं कामवेगवशानुगम् ॥ उवाच पृथिवीपालं कैकेयी दारुणं वचः ॥ १ ॥
नास्मि विप्रकृता देव केनचिन्नावमानिता ॥ अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तमिच्छामि त्वया कृतम् ॥ २ ॥
प्रतिज्ञां प्रतिजानीष्व यदि त्वं कर्तुमिच्छसि ॥ अथ तं[११] व्याहरिष्यामि यद[१२]भिप्रार्थितं मया ॥ ३ ॥
तामुवाच म[१३]हातेजाः कैकेयीमीष[१४]दुत्स्मितः ॥ कामी हस्तेन संगृह्य मूर्धजेषु शु[१५]चिस्मिताम् ॥ ४ ॥

जीवितमपिपरित्यजासीत्यर्थः ॥३५॥ आत्मनिबलं त्वयि विद्यमानंवाल्लभ्यंबलं ॥ ३६ ॥ चक्रं सूर्यस्यरथचक्रं आज्ञावा ॥ ३७ ॥ प्राचीनाइत्यादि प्राचीनादिदेशाः । येसन्तीतिशेषः ॥ ३८ ॥ तत्र तेषुदेशेषु । धनधान्यं यदस्तीतिशेषः । ततः तत्र ॥३९॥ आयासेन भूशयनायासेन । तत् भयनिमित्तं । रश्मिवान् सूर्यः ॥४०॥ परिपीडयितुं प्रतिज्ञाकरणेननिर्बन्धयितुं ॥ ४१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणेपीतांबराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने दशमःसर्गः१०

अथ "व्यवस्थाप्यमहाराजंत्वमिमंवृणुयावरं" इति मन्थरयोपदिष्टमनुतिष्ठतीत्याह—तमित्यादिना ॥ १ ॥ विप्रकृता रोगग्रस्ता । नार्थकामास्मीत्यपिद्रष्टव्यं । निग्रहानुग्रहपक्षंमनसिकृत्वाह—अभिप्रायस्त्विति । अभिप्रायः अभिप्रेतोर्थः । अस्तीतिशेषः । त्वयाकृतं त्वयाप्रतिश्रुतं । तमिच्छामीतिसंबन्धः ॥ २ ॥ प्रतिज्ञांप्रतिजानीष्व शपथंकुर्वित्यर्थः ॥ ३ ॥ ईषदुत्स्मितः भवदाज्ञाकारिणिमयिकिंशपथेनेतिकिंचिदुद्गतस्मितः । यद्वा अभिप्रेतकरणमीषत्करमित्युत्स्मितः । यद्वा शङ्कितरोगाद्यभावात् । हस्तेनमूर्धजेषुसंगृह्येति शिरोऽङ्के

शि० आत्मनि तवात्मभूतेमयि ॥ ३६ ॥ **ती०** चक्रं भूचक्रं ॥ ३७ ॥ **शि०** भूयोत्यन्तं । तथोक्ता अतएवसमाश्वस्ता अतएववक्तुकामा साकैकेयी तदप्रियं देवद्विषंराक्षसमित्यर्थः । परिपीडयितुं हिंसयितुं । भर्तारं वक्तुमितिशेषः । उपचक्रमे ॥ ४१ ॥ इतिदशमस्सर्गः ॥ १० ॥

शि० मन्मथशरैः मदं संसारदैन्यं मथन्ति निवर्तयन्तीति मन्मथाः वसिष्ठादयः तेषांशरैः शत्रुनिवर्तकशरसदृशाविद्यानिवर्तकवचनैः । विद्धं व्याप्तं । अतएवकामवेगवशानुगं कामवेगोवशोयेषां तेअनुगाअनुचरायस्यतं । पृथिवीपालं दशरथम् । दारुणं दारुणवस्तुस्वीकारकं । वचउवाच । ग्लेपनार्थकमदधातुप्रकृतिकभावक्विबन्तंमदिति । शरशब्दआचारक्विबन्तप्रकृतिककर्तृक्विबन्तः ॥ १ ॥

[**पा०**] १ छ. तावच्चैववसुंधरा. २ ङ. छ. झ. ट. द्राविडास्सिंधुसौवीराः. ३ क. मागधाः. ४ ञ. मात्स्याः. ५ च. छ. धनंधान्य. ६ क. च. ञ. तत्तद्वृणीष्व. ७ क. यतस्त्वांभय. ८ ग. ज. तत्तद्व्यपनयिष्यामि. ९ ज. भास्करः. १० ख. ङ. केनचिन्नविमानिता. ११ ङ. झ. ट. तेव्याहरिष्यामि. १२ ख. यदभिप्रार्थितंमम. ङ. छ. झ. ट. यथाभिप्रार्थितं. १३ ख. ग. ङ—ट. महाराजः. १४ छ. झ. ट. मीषदुत्स्मयः. १५ ङ. छ. झ. भुविस्थिताम्.

अवलिप्ते न जानासि त्वत्तः [1]प्रियतमा मम ॥ [2]मनुजव्याघ्राद्रामादन्यो न विद्यते ॥ ५ ॥
तेनाजय्येन मुख्येन राघवेण महात्मना ॥ शपे ते [3]जीवनार्हेण ब्रूहि [4]यन्मनसेच्छसि ॥ ६ ॥
यं मुहूर्तमपश्यंस्तु न [5]जीवेयमहं ध्रुवम् ॥ तेन रामेण [6]कैकेयि शपे ते वचनक्रियाम् ॥ ७ ॥
आत्मना [7]वाऽऽत्मजैश्चान्यैर्वृणे यं मनुजर्षभम् ॥ तेन रामेण [8]कैकेयि शपे ते वचनक्रियाम् ॥ ८ ॥
भद्रे हृदयमप्येतदनुमृश्योद्[9]धरस्व मे ॥ एतत्समीक्ष्य कैकेयि ब्रूहि यत्साधु मन्यसे ॥ ९ ॥
बलमात्मनि [10]पश्यन्ती न [11]मां शङ्कितुमर्हसि ॥ करिष्यामि तव प्रीतिं सुकृतेनापि ते शपे ॥ १० ॥
सा तदर्थमना देवी तमभिप्रायमागतम् ॥ [12]निर्माध्यस्थ्याच्च हर्षाच्च बभाषे [13]दुस्सहं वचः ॥ ११ ॥
तेन वाक्येन संहृष्टा [14]तमभिप्रायमागतम् ॥ व्याजहार महाघोरमभ्यागतमिवान्तकम् ॥ १२ ॥
यथा क्रमेण [15]शपसि वरं मम ददासि च ॥ तच्छृण्वन्तु त्रयस्त्रिंशद्देवाः [16]साग्निपुरोगमाः ॥ १३ ॥

कृत्वेतिभावः । स्वाभिमुखीकरणायवेणीमवलंब्येतिवार्थः ॥ ४ ॥ अवलिप्ते सौभाग्यगर्विते । मम त्वत्तः प्रियतमा स्त्रीणांमध्येत्वत्तःप्रियतमानास्ति । रामादन्यो मनुजःप्रियतमोनविद्यतेइतिजानासीतिसंबन्धः ॥५॥ जीवनार्हेण जीवनादपिपूज्येन ॥ ६ ॥ अस्यैवविवरणं —यमिति । तेवचनक्रियां तववचनकरणंप्रतीतिशेषः ॥ ७ ॥ आत्मना स्वदेहेन । आत्मजैः भरतादिभिः । अन्यैश्च प्रियबन्धुभिश्च । मूल्यभूतैरेतैर्यरामंवृणे सर्वान्परित्यज्यापिराममेवपरिगृह्णामीतिभावः ॥ ८ ॥ हेभद्रे मेहृदयं एतत् एतादृशं । अनुमृश्य शपथवचनानुसारित्वेननिर्धार्य । उद्धरस्व उज्जीवय । एतत् वाङ्मनसयोरैकरूप्यं । समीक्ष्य सम्यगालोच्य । यत्साधु इष्टं । मन्यसे । तद्ब्रूहि । त्वदभीष्टकरणमेवमज्जीवनं अन्यथा नजीवामीत्यर्थः ॥ ९ ॥ आत्मनिबलं त्वयिविद्यमानं दृष्टिचित्तापहारिसौभाग्यबलं॥१०॥ तदर्थमनाः मन्थरोपदिष्टरामविवासनपूर्वकभरताभिषेकरूपार्थमनाः । अभिप्रायमागतं स्वाभिमतशपथंप्राप्तं । निर्माध्यस्थ्यात् निर्गतमध्यस्थभावात् । पक्षपातादित्यर्थः ॥ ११ ॥ उक्तमर्थंसविशेषमाह—तेनेति । तेनवाक्येन शपथपूर्वकंत्वदभिमतंकरिष्यामीत्युक्तदशरथवचनेन ॥ १२ ॥ दशरथवाक्यंदृढीकर्तुंनरस्यधर्माधर्मसाक्षिभूतादेवताः श्रावयति—यथाक्रमेणेति । क्रमेण प्रियपुत्रसुकृतक्रमेण ।

ति० प्रियतरोमम स्त्रीणांमध्येत्वत्तः पुंसांमध्येरामादन्यइतियोज्यम् । यद्वारामादन्यस्त्वत्तोधिकः प्रियतरोनेत्यर्थः । रामेऽस्याद्वेषमजानतएवमुक्तिः । रामएवत्वत्तोऽधिकःप्रियइत्याशयः । **शि०** त्वत्तःप्रियतमाऽन्यास्त्रीन रामादन्योमनुजः पुरुषः प्रियतमोन । इतिप्रियतमाशब्दोलिङ्गविपरिणामेनोत्तरत्रापिसंबध्यते । अन्यशब्दश्चतद्विपरिणामेनपूर्वत्रसंबध्यते ॥ ५ ॥ **ति०** तेनेति । त्वत्तोपिप्रियतरेणेत्यर्थः । अतएवमुख्येन ॥ ६ ॥ **ती०** बभाषे भाषितुमालोचनंकृतवती । **शि०** तदर्थमनाः तेषांदेवानामर्थे मनोयस्यास्सा । तं रामस्त्वयासेव्यइत्याकारकं । अभिप्रायं आगतं निवेदितवन्तंराजानं । निर्माध्यस्थ्यात् नितरांमाध्यस्थ्यस्यमध्यस्थधर्मस्य अप्राप्तिर्यस्मिन् तत् । दुर्वचं अन्यैर्वक्तुमशक्यं । वचोबभाषे । आगतमित्यत्रान्तर्भावितणिजर्थः । कर्तरि निष्ठा ॥ ११ ॥ **ती०** व्याजहार व्याहर्तुंनिश्चितवती । **शि०** तद्वचनप्रभाववर्णयन्नाह—**तेनेति** । आत्मनः स्त्रीस्वभावस्य । व्या आच्छादकेन अतिचातुर्यविशिष्टेनेत्यर्थः । तेनवाक्येन अभ्यागतं स्वप्रतापेनसर्वत्रपूर्णं । अभिप्रायं गूढाभिप्रायविशिष्टं । अन्तकं देवानांबन्धकं । तं रावणं । जहार जघानेव । कैकेयीवचनश्रवणमात्रेणरक्षसांसंतापोजातइतितात्पर्यं । अतएव बभाषेइत्यनेननपौनरुक्त्यं । संवरणार्थकवेञ्धातुप्रकृतिककर्तृक्विबन्तप्रकृतिकतृतीयान्तं—**व्येति** ॥ १२ ॥

[पा०] १ ख. ङ. छ. झ. ञ. प्रियतरोमम. च. प्रियतमोमम. २ छ. द्रामादन्यन्नविद्यते. ३ ख. जीवितार्हेण. ४ ङ. छ. झ. यन्मनसेप्सितम्. ५ झ. जीवेतमहं. ६ ट. वैदेवि. ७ क. च. छ. झ. ञ. ट. चात्मजैश्चान्यैः. ८ ञ. ट. वैदेवि. ९ ट. द्धरस्वमाम्. १० क. ग. ज. जानन्ती. ११ ङ. च. छ. झ. ञ. नविशङ्कितुमर्हसि. ट. नमांशङ्कितुमर्हसि. १२ क. निर्मध्यस्थात्प्रहर्षाच्च. च. ज. ञ. निर्माध्यस्थ्यात्प्रहर्षाच्च. ग. निर्मध्यस्थाच्चहर्षाच्च. १३ क. ख. ग. ङ.—ट. दुर्वचं वचः. १४ क. ख. ग. ङ—ञ. तमभिप्रायमात्मनः. १५ ङ. छ. झ. ट. शपसे. १६ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. स्सेन्द्रपुरोगमाः.

चन्द्रादित्यौ नभश्चैव ग्रहा रात्र्यहनी दिशः ॥ जगच्च [1]पृथिवी चैव [2]सगन्धर्वा सराक्षसा ॥ १४ ॥
निशाचराणि भूतानि गृहेषु गृहदेवताः ॥ यानि चान्यानि भूतानि जानीयु[3]र्भाषितं तव ॥ १५ ॥
सत्यसन्धो महातेजा धर्मज्ञः [4]सुसमाहितः ॥ वरं मम ददात्येष [5]तन्मे शृण्वन्तु [6]दैवताः ॥ १६ ॥
इति देवी महेष्वासं परिगृह्याभिशस्य च ॥ ततः परमुवाचेदं वरदं काममोहितम् ॥ १७ ॥
स्मर राजन्पुरावृत्तं तस्मिन्[7]दैवासुरे रणे ॥ [8]तत्र चाच्यावयच्छत्रुस्तव जीवितमन्तरा ॥ १८ ॥
तत्र चापि मया देव यत्त्वं समभिरक्षितः ॥ जाग्रत्या यतमानायास्ततो मे [9]प्राददा वरौ ॥ १९ ॥
[10]तौ तु दत्तौ वरौ देव [11]निक्षेपौ मृगयाम्यहम् ॥ [12]तवैव पृथिवीपाल सकाशे [13]सत्यसङ्गर ॥ २० ॥
तत्प्रतिश्रुत्य धर्मेण न चेद्दास्यसि मे वरम् ॥ [14]अद्यैव हि प्रहास्यामि जीवितं त्वद्विमानिता ॥ २१ ॥
वाङ्मात्रेण तदा राजा [15]कैकेय्या स्ववशे कृतः ॥ [16]प्रचस्कन्द विनाशाय पाशं मृग इवात्मनः ॥ २२ ॥
ततः परमुवाचेदं वरदं काममोहितम् ॥ [17]वरौ यौ मे त्वया देव तदा दत्तौ महीपते ॥ २३ ॥
तौ तावदहमद्यैव वक्ष्यामि शृणु मे वचः ॥ २४ ॥
[18]अभिषेकसमारंभो राघवस्योपकल्पितः ॥ अनेनैवाभिषेकेण भरतो [19]मेऽभिषेच्यताम् ॥ २५ ॥
यो द्वितीयो वरो देव दत्तः प्रीतेन मे त्वया ॥ तदा [20]दैवासुरे युद्धे तस्य कालोऽयमागतः ॥ २६ ॥
नव पञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः ॥ चीरा[21]जिनजटाधारी रामो भवतु तापसः ॥ २७ ॥

यथाशपसि वरंददासिच तथातच्छृण्वन्त्वितिसंबन्धः ॥ १३ ॥ ग्रहाः नवग्रहाः । जगत् लोकः । "लोको विष्टपंभुवनंजगत्" इत्यमरः । लोकश्चात्रस्वर्गएव ॥ १४—१६ ॥ परिगृह्य धर्मपाशेनसंयम्य । अभिशस्य सर्वादेवताःसाक्षित्वेनशृण्वन्त्वित्युद्धुष्य ॥१७॥ पूर्ववृत्तमेवाह—तत्रेति । तत्र रात्रियुद्धे । अन्तरा मध्ये । तवजीवितं अच्यावयत् अचालयत् । शस्त्रप्रहारादिनामूर्च्छांप्रापितवानित्यर्थः ॥ १८ ॥ यतमानायाः सारथ्येयत्नंकुर्वाणायाः ॥ १९ ॥ हेपृथिवीपाल तवसकाशेएव निक्षेपौ निक्षेपत्वेनस्थापितौ । तौतुवरौ तावेववरौ । मृगयामि अन्वेषयामि । इच्छामीत्यर्थः ॥ २० ॥ वरमितिजात्येकवचनं ॥ २१ ॥ वाङ्मात्रेण पूर्वदत्तवरस्मारकवचनमात्रेण । कैकेय्या स्ववशे कृतः राजा वाङ्मात्रेण मृगशब्दानुकारिणालुब्धककथितेन । आत्मनोविनाशाय पाशंमृगइव वागुरांमृगइव धर्मपाशं प्रचस्कन्द गतवान् । स्कन्दिर्गतिशोषणयोरितिधातुः । वरप्रदानमङ्गीचकारेत्यर्थः । यद्वा वागुरांप्राप्तोमृगइवप्रचस्कन्द । शोषणंप्राप्तइत्यर्थः ॥ २२—२३ ॥ तौवरौवक्ष्यामि तौवरौविभज्यप्रदातुंप्रकारंवक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २४ ॥ अभिषेकसमारंभः अभिषेकसामग्री । यइतिशेषः । अभिषेकेण अभिषेकसामग्र्या ॥ २५—२६ ॥ चीरं वल्कलं ॥ २७ ॥

शि० सर्वेदैवताः देवतानामिमेनियन्तारोदैवताः ब्रह्मादयः । शृण्वन्तु । अतएवनपौनरुक्त्यम् ॥ १६ ॥ ति० अच्यावयत्प्रच्युतवीर्यमकरोत् । अडभावआर्षः ॥ १७ ॥ जाग्रत्या मयायत्यतस्त्वंरक्षितः ततःस्वजीवनाययातमानायाममभवान्वरौ प्रददौ ॥ १९ ॥ इत्येकादशस्सर्गः ॥ ११ ॥

[पा०] १ ख. ग. ङ—ट. पृथिवीचेयं. २ क. ख. छ.—ट. सगन्धर्वास्सराक्षसाः. ३ च. र्भाषितंचतत्. ४ ङ. छ. झ. ट. सत्यवाक्छुचिः. ५ क. तंचशृण्वन्तु. ६ ङ. झ. ञ. ट. दैवताः. ७ क. ख. ग. ङ. छ—ट. देवासुरेरणे. ८ ङ. झ. ञ. ट. तत्रत्वांच्यावयच्छत्रु. ९ क. ग—ङ. छ—ट. प्रददौवरौ. १० ङ. च. छ. झ. ञ. ट. तौदत्तौच वरौदेव. ख. ज. तौतुदत्तवरौ. ११ क. ख. ग. निक्षेपं. ज. निक्षिप्तौ. १२ ज. तदेव. १३ ङ.—छ. झ. ट. रघुनन्दन. १४ क. अद्यैवतु. १५ ख. कैकेय्याश्च. छ. झ. कैकेय्यास्ववशेकृतः. ट. स्ववशीकृतः. १६ ग. ज. प्रविवेशविनाशाय. १७ ङ. छ. झ. ट. वरौदेयौत्वयादेव. क. ख. च. ज. ञ. वरौमेयौ. १८ क. ग. ज. योऽभिषेकसमारंभो. १९ क. ख. ग. ङ. छ—ट. मेऽभिषिच्यताम्. २० क. ख. ङ. झ. ञ. ट. देवासुरे. २१ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. चीराजिनधरोधीरो.

भरतो भजतामद्य यौवराज्यमकण्टकम् ॥ एष मे परमः कामो [1]दत्तमेव वरं वृणे ॥ २८ ॥
अद्य चैव हि पश्येयं प्रयान्तं [2]राघवं वनम् ॥ २९ ॥

स राजराजो भव सत्यसङ्गरः कुलं च शीलं च हि रक्ष जन्म च ॥
परत्रवासे हि वदन्त्यनुत्तमं तपोधनाः सत्यवचो हितं नृणाम् ॥ ३० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकादशः सर्गः॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

दशरथेनकैकयींप्रतिरामगुणप्रशंसनेन तस्यवनप्रवासनकारणदोषाभावप्रतिपादनपूर्वकंसानुनयंवरयाच्ञापरित्यागप्रार्थना ॥ १ ॥ कैकेय्याशैब्यादिदृष्टान्तप्रदर्शनपूर्वकंहठाद्वरद्वयनिर्वर्तननिर्बन्धेदशरथेनपरुषोक्तिभिस्तद्गर्हणपूर्वकंपुनःप्रसादनायपाद-प्रणिपातप्रयतनम् ॥ २ ॥

ततः श्रुत्वा महाराजः कैकेय्या दारुणं वचः ॥ चिन्ता[3]मभिसमापेदे मुहूर्तं प्रतताप च ॥ १ ॥
किंनु [4]मे यदि वा स्वप्नश्चित्तमोहोपि वा मम ॥ अनुभूतोपसर्गो वा [5]मनसो वाऽप्युपद्रवः ॥
इति संचिन्त्य तद्राजा [6]नाभ्यगच्छत्तदा सुखम् ॥ २ ॥
प्रतिलभ्य [7]चिरात्संज्ञां कैकेयी[8]वाक्यताडितः ॥ व्यथितो विक्लबश्चैव व्याघ्रीं दृष्ट्वा यथा मृगः ॥ ३ ॥
असंवृतायामासीनो जगत्यां दीर्घमुच्छ्वसन् ॥ मण्डले पन्नगो रुद्धो मन्त्रैरिव महाविषः ॥ ४ ॥
अहो धिगिति सामर्षो वाचमुक्त्वा नराधिपः ॥ मोहमापेदिवान्भूयः शोकोपहतचेतनः ॥ ५ ॥
चिरेण तु नृपः संज्ञां प्रतिलभ्य सुदुःखितः ॥ कैकेयीमब्रवीत्क्रुद्धः [9]प्रदहन्निव चक्षुषा ॥ ६ ॥
नृशंसे दुष्टचारित्रे कुलस्यास्य विनाशिनि ॥ किं कृतं तव रामेण पापे पापं मयाऽपि वा ॥ ७ ॥

विलंबव्यावृत्त्यर्थमाह—भरतइत्यादिना । दत्तमेव न तुनूतनंकिंचिदर्थये ॥ २८—२९ ॥ सत्यस्यावश्यकर्तव्यत्वमाह—सइति । राजराजः सत्वं सत्यसङ्गरः सत्यप्रतिज्ञः। भव । तेन सत्यसङ्गरत्वेनकुलादित्रयंरक्ष। सत्यस्यरक्षकत्वमुपपादयति—परत्रेति । नृणांहितंसत्यवचः। परत्रवासे स्वर्गलोकादिवासे । अनुत्तमं अत्यन्तोत्तमसाधनं । वदन्ति ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीतांबराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकादशस्सर्गः ॥ ११ ॥

अथसत्यपाशबद्धस्यराज्ञःशोकंवर्णयति—ततइति । प्रतताप मुमूर्छेतियावत् ॥ १ ॥ चिन्तांविवृणोति—किंन्विति । किंन्वितिसामान्याकारेणचिन्ता । स्वदुःखावहस्यरामाभिषेकविघ्नस्यसत्स्वभावयाकैकेय्याकथनासंभवादिदंपारमार्थिकंनभवति स्वप्नोयदिवा । अथवेदानींनिद्रायाअसंभवाच्चित्तमोहः भ्रमोवा । इदानीं भ्रमकारणाभावादनुभूतोपसर्गोवा । जन्मान्तरानुभूतानामर्थानांउपसर्गःभावनावा । स्मरणमितियावत् । जन्मान्तरेप्येवंविधावस्थायाअसंभावितत्वादाह । मनसउपद्रवोवा । रोगजविकारोवा । उन्मादइतियावत् । प्रततापचेत्येतदनुवदति—इतीति ॥ २ ॥ प्रतिलभ्येत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं । व्यथितः दुःखितः । विक्लबः विह्वलः “ विक्लबोविह्वलः ” इत्यमरः ॥ ३ ॥ मण्डले अहितुण्डिकयन्त्रमण्डले ॥ ४—६ ॥ किंपापं

शि० दारुणं रामवियोगप्रारब्धमङ्गलकार्याभावोभयबोधकत्वेनश्रवणानर्हं । कैकेय्यावचश्श्रुत्वा चिन्तां अभिसमापेदे प्राप । अतएवप्रतताप । संतापकवचनश्रावकत्वेनकैकेय्याःपातिव्रत्यभङ्गइतितुनभ्रमितव्यम् । रावणादिवधद्वाराएतद्यशःप्रख्यापनहेतुभूतत्वेनास्यनिंबाद्यौषधतुल्यत्वेनादोषात् ॥ १ ॥

[पा०] १ क. ग. च. ट. दत्तमेवंवरं. २ ङ. छ. झ. ञ. ट. राघवंवने. ३ क. ख. मपिसमापेदे. ४ ङ. छ. झ. ञ. ट. मेऽयंदिवास्वप्नः. ५ क. च. ञ. मानसोवा. ६ क. ख. ग. ङ—ट. नाध्यगच्छत्तदा. ७ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. ततस्संज्ञां. ८ ङ. छ. झ. ट. वाक्यतापितः. ख. वाक्यपीडितः. ९ ङ. छ. झ. ट. निर्दहन्निवतेजसा.

[1]यदा ते जननीतुल्यां वृत्तिं वहति राघवः ॥ [2]तस्यैव त्वमनर्थाय किंनिमित्तमिहोद्यता ॥ ८ ॥
त्वं मयात्मवि[3]नाशार्थं भवनं [4]स्वं प्रवेशिता ॥ अविज्ञानान्नृपसुता व्याली तीक्ष्ण[5]विषा यथा ॥ ९ ॥
जीव[6]लोको यथा सर्वो रामस्याह गुणस्तवम् ॥ अपराधं कमुद्दिश्य त्यक्ष्यामीष्टमहं सुतम् ॥ १० ॥
कौस[7]ल्यां वा सुमित्रां वा त्यजेयमपि वा श्रियम् ॥ [8]जीवितं वाऽत्मनो रामं न त्वेव पितृवत्सलम् ॥ ११ ॥
परा भवति मे प्रीतिर्दृष्ट्वा तनयमग्रजम् ॥ अपश्यतस्तु मे रामं न[9]ष्टा भवति चेतना ॥ १२ ॥
तिष्ठेल्लोको विना सूर्यं सस्यं वा सलिलं विना ॥ न तु रामं विना देहे तिष्ठेत्तु मम जीवितम् ॥ १३ ॥
तदलं त्यज्यतामेष निश्चयः पापनिश्चये ॥ अपि ते चरणौ मूर्ध्ना स्पृशाम्येष प्रसीद मे ॥ १४ ॥
[10]किमिदं चिन्तितं पापे त्वया परमदारुणम् ॥ १५ ॥
अथ जिज्ञाससे मां त्वं भरतस्य प्रियाप्रिये ॥ अस्तु यत्तत्त्वया पूर्वं व्याहृतं राघवं प्रति ॥ १६ ॥
स मे ज्येष्ठः[11] सुतः श्रीमान्धर्मज्येष्ठ इतीव मे ॥ तत्त्वया प्रियवादिन्या सेवार्थं कथितं भवेत् ॥ १७ ॥
तच्छ्रुत्वा शोकसंतप्ता संतापयसि मां भृशम् ॥ आविष्टाऽसि [12]गृहं शून्यं सा त्वं परवशं गता ॥ १८ ॥
इक्ष्वाकूणां कुले देवि संप्राप्तस्सुमहानयम् ॥ अनयो नयसंपन्ने यत्र ते विकृता मतिः ॥ १९ ॥
न हि किंचिदयुक्तं वा विप्रियं वा पुरा मम ॥ अकरोस्त्वं विशालाक्षि तेन न श्रद्द[13]धाम्यहम् ॥ २० ॥

कृतमित्यन्वयः । पापं अपराधः ॥ ७ ॥ वृत्तिं शुश्रूषां । तस्यैव तदैवेत्यपिबोध्यं । तस्यैव नतुतत्पुत्रादेः । तदैव नतुकालान्तरे शुश्रूषाभावदशायां ॥ ८ ॥ नृपसुतेत्यत्रेतिकरणंद्रष्टव्यं ॥ ९—१३ ॥ एषनिश्चयः रामविवासननिश्चयः। अपितेचरणाविति । अपिःप्रश्नार्थकः ॥ १४—१५ ॥ अथेत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं । अथेतिप्रश्ने । त्वंभरतस्यप्रियाप्रियेविषयेमांजिज्ञाससे ज्ञातुमिच्छसि । तदिदानीमपिभरतोभिषिच्यतामिति यत्तदस्तु तद्वक्तुमुचितं । त्वयापूर्वंराघवंप्रति समेज्येष्ठः सुतइत्यादियद्व्याहृतं तत् प्रियवादिन्यात्वया सेवार्थं ममनोरञ्जनार्थं रामकृतशुश्रूषार्थंवा कथितंभवेत् । रामविवासनोक्तिस्तेनविरुद्धेत्यर्थः । परीक्षार्थमपिभरतोऽभिषिच्यतामित्येववक्तुमुचितं । नतुरामोविवास्यतामित्येतत् । पूर्वापरविरोधादितिभावः । रामविवासनोक्तिश्चभरतेप्रीतिपरीक्षार्थमेवास्त्वित्यतआह—तदिति । तत् रामाभिषेचनं । श्रुत्वा शोकसंतप्तासती मां भृशं अतिनिर्बन्धेन। संतापयसि । किंचपरवशं परबोधनवशंगतासती। शून्यंगृहं क्रोधागारं । आविष्टासि प्रविष्टासि । इदंसर्वंपरीक्षार्थत्वे न संगच्छतइतिभावः । शून्यैर्ग्रहैरितिपाठे शून्यैर्ग्रहैराविष्टा पिशाचादिभिराविष्टेत्यर्थः ॥ १६—१८ ॥ कुलानर्थकरंचेदंवचनमित्याह—इक्ष्वाकूणामिति । नयसंपन्ने एतावत्कालंनीतिशालिनि । यत्र इक्ष्वाकुकुलमध्ये । तेमतिरेवमिदानींविकृता विपरीताजाता । तत्रकुले । अयं संनिहितः। सुमहाननयः अनर्थः। संप्राप्तः। सत्प्रकृतेर्विपरीतबुद्धिःकुलस्यानर्थहेतुरितिभावः ॥ १९ ॥ पूर्वापरपर्यालोचनयात्वद्वचनंनश्रद्धेयंचेत्याह—नहीति । अयुक्तं अहितमितियावत् । नश्रद्दधामि इदमहितंवि-

ति० चेतनं चैतन्यं । **स०** चेतनं स्मृतिः ॥१२ ॥ **ति०** तेचरणाविति । धर्मशास्त्रतोत्यनुचितमपिकामशास्त्रमर्यादयात्वत्प्रीत्यर्थमितिशेषः ॥ १४ ॥ **ति०** एवंविधचिन्तापिमहाकुलजायांत्वयिअसंभावितैव । किंतर्हीदंतत्राह । शून्येगृहे भूतादिभिराविष्टासि । तत्तुल्येनवाक्येन खिदावेशितदुष्टमतिरसि । अतःपरवशंगताएवंवदसीत्यर्थः । **ती०** शून्यं अगोचरं । ग्रहं भूतपिशाचादिकं । आविष्टा प्राप्तासि । शून्येइतिपाठे शून्ये विवेकशून्ये ॥ १९ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. च. ज. झ. ञ. सदाते. २ ङ. छ—ट. तस्यैवं. ३ ङ. छ. ज. झ. ट. विनाशाय. ४ ङ. च. छ. झ. ट. स्वंनिवेशिता. क. ख. संप्रवेशिता. ञ. संनिवेशिता. ५ ख. विषाइव. ६ ङ. छ. झ. ञ. ट. जीवलोकोयदासर्वो. क. जीवलोकोसदासर्वो. ख. जीवलोकायदासर्वैरामस्याहुर्गुणस्तवम्. ७ झ. ञ. ट. कौसल्यांचसुमित्रांच. ८ ङ. छ. झ. ञ. जीवितंचात्मना. च. ठ. जीवितंचात्मनो. ९ क. ख. ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. नष्टंभवतिचेतनम्. १० ङ. छ. झ. किमर्थंचिन्तितं. ट. किमर्थंचिन्त्यते. ११ छ. झ. ञ. ट. ज्येष्ठसुतः. १२ ख. ग. ङ. छ. झ. ञ. ट. गृहेशून्ये. छ. ग्रहंशून्यं. १३ ङ. छ. झ. ट. श्रद्दधामिते.

[1]ननु ते राघवस्तुल्यो भरतेन महात्मना ॥ [2]बहुशो हि सुबाले त्वं कथाः कथयसे मम ॥ २१ ॥
तस्य धर्मात्मनो देवि [3]वने वासं यशस्विनः ॥ कथं रोचयसे भीरु नव वर्षाणि पञ्च च ॥ २२ ॥
[4]अत्यन्तसुकुमारस्य तस्य धर्मे [5]धृतात्मनः ॥ कथं रोचयसे वासमरण्ये भृशदारुणे ॥ २३ ॥
रोचयस्यभिरामस्य रामस्य [6]शुभलोचने ॥ तव शुश्रूषमाणस्य किमर्थं विप्रवासनम् ॥ २४ ॥
[7]रामो हि भरताद्भूयस्तव शुश्रूषते सदा ॥ विशेषं त्वयि तस्मात्तु भरतस्य [8]न लक्षये ॥ २५ ॥
शुश्रूषां गौरवं चैव प्रमाणं वचनक्रियाम् ॥ [9]कस्ते भूयस्तरं कुर्यादन्यत्र [10]मनुजर्षभात् ॥ २६ ॥
बहूनां स्त्रीसहस्राणां बहूनां चोपजीविनाम् ॥ परिवादोपवादो वा राघवे नोपपद्यते ॥ २७ ॥
सान्त्वयन्सर्वभूतानि रामः शुद्धेन चेतसा ॥ गृह्णाति मनुजव्याघ्रः प्रियैर्[11]विषयवासिनः ॥ २८ ॥
[12]सत्येन लोकाञ्जयति [13]दीनान्दानेन राघवः ॥ गुरूञ्शुश्रूषया वीरो धनुषा युधि शात्रवान् ॥ २९ ॥
सत्यं दानं तपस्त्यागो मित्रता शौचमार्जवम् ॥ विद्या च गुरुशुश्रूषा ध्रुवाण्येतानि राघवे ॥ ३० ॥
तस्मिन्नार्जवसंपन्ने देवि देवोपमे कथम् ॥ पापमाशंससे रामे महर्षिसमतेजसि ॥ ३१ ॥

प्रियकरणमितिशेषः ॥२०॥ त्वत्प्रीतिविरुद्धंचेदंवचनमित्याह—नन्वित्यादि। ते राघवः भरतेन तुल्योननुतुल्यः खलु। अत्रत्वद्वचनमेवप्रमाणमित्याह—बहुशइति। बहुशइत्यनेनाहृदयत्वव्यावृत्तिः। सुबालेइत्यकुटिलत्वव्यावृत्तिः ॥ २१ ॥ धर्मात्मनइत्यनेनवनवासहेतुभूताकृत्यराहित्यमुक्तं। भीरुइति। तवचधर्मभीरुत्वंक्वगतमितिभावः ॥ २२ ॥ रामसौकुमार्यानुचितंचेदमित्याह—अत्यन्तेति ॥ २३ ॥ शुश्रूषादर्शनेनापिरामो नविवासनार्हइत्याह—रोचयसीति। तवशुश्रूषमाणस्येत्यत्र "नलोकाव्यय—" इत्यादिनानिषिद्धाऽपिषष्ठ्यार्षीबोध्या ॥ २४ ॥ शुश्रूषमाणस्येत्येतदुपपादयति—रामोहीति ॥ २५ ॥ नकेवलं शुश्रूषैवैवंवचनकारणं अपितु प्रमाणादिकमपीत्याह—शुश्रूषामिति। गौरवं प्रतिपत्तिः। प्रमाणं पूजा। वचनक्रिया उक्तकरणं ॥ २६ ॥ परिवादादिकमपिरामविवासकारणं नास्तीत्याह—बहूनामिति। स्त्रीसहस्राणामुपजीविनां चसंबन्धीपरिवादोनोपपद्यते। बहूनामितिविशेषणेन तन्मध्येएकयाएकेनवास्त्रीपुरुषाविशेषेणपरिवादस्तत्संबन्धीपरिभवविषयवादः अपवादःनिन्दावा राघवेनोपपद्यते नदृश्यते ॥ २७ ॥ अविवासननिमित्तभूतान्भूयोगुणान्दर्शयति—सान्त्वयन्नित्यादि। अनेनवाङ्मनःकायैर्जनरञ्जकत्वमुक्तं। प्रियैः अभीष्टप्रदानैः। गृह्णाति संगृह्णाति ॥२८॥ सत्येन भूतहितेन। लोकान् स्वर्गादिवैकुंठपर्यन्तान्। जयति स्वाधीनान्करोति। दीनान् दरिद्रान्। दानेन धनप्रदानेन। जयति वशीकरोति। गुरून्शुश्रूषयाजयति स्वहितोपदेशप्रवणान्करोति। शात्रवान् शत्रून् धनुषा धनुःप्रदर्शनमात्रेण। नतु बाणप्रयोगेण। युधि युद्धे। नतुकपटवृत्त्या। जयति निरस्यतीत्यर्थः। वीरइतिसर्वत्रसंबध्यते। दयावीरस्त्यागवीरोविद्यावीरःपराक्रमवीरइत्येवं। चोलमहीपतिःकदाचित्सन्निहितंमध्यमवीथिभट्टारकंप्रति " आत्मानंमानुषंमन्ये " इतिवदन्रामः कथंजटायुषोमोक्षंदत्तवानितिपप्रच्छ। सोपि " सत्येनलोकाञ्जयति " इत्युक्त्या महतींबहुमतिमवाप्तवानित्यैतिह्यमत्रज्ञेयं ॥२९॥ सत्यादीनिचनकादाचित्कानीत्याह—सत्यमिति। तपःप्रभृतिगुणषट्कंपूर्वश्लोकेऽर्थसिद्धमनूद्यते। दानं परलोकप्रयोजनं। तपः शास्त्रविहितभोजनानिवृत्त्यादिरूपः। त्यागः ऐहिकप्रयोजनःप्रीत्यर्थः। मित्रता सर्वसुहृत्त्वं। शौचं स्नानजन्यशुद्धिः। आर्जवं परचित्तानुवर्तित्वं। विद्या तत्त्वज्ञानं। गुरुशुश्रूषा गुरोःशुश्रूषा पादसंवाहनादिपरिचर्या ॥ ३० ॥ आर्जवसंपन्नइति दानादिसंपत्तेरप्युपलक्षणं। पापं विवासनरूपं। आ-

ति० कृतात्मनः शिक्षितमनस्कस्य ॥ २३ ॥ शि० समूलिकाकीर्तिःपरिवादः। निर्मूलिकाकीर्तिरपवादः ॥ २७ ॥

[पा०] १ ग. ज. ननुमेराघव. २ क. ग. ङ. छ—ट. बहुशोहिस्म. क. ञ. बहुशोहिस्मबाल्येलं. ३ क. वनवासं. ४ क. ञ. अत्यर्थसुकुमारस्य. ५ ङ. छ. झ. ट. कृतात्मनः. ख. रतात्मनः. ६ ख. शुभदर्शने. ज. प्रियदर्शने. ७ क. ख. रामोपि. ८ छ. नलक्ष्यते. ९ ङ. छ. झ. ट. कस्तुभूयस्तरं. क. ख. ग. च. ज. भूयस्तरां. १० ङ. छ. झ. ट. पुरुषर्षभात्. ११ ख. प्रियेविषयवासिनः. १२ ङ. छ. झ. सत्वेन. १३ ङ. छ. झ. ट. द्विजान्दानेन.

न स्मराम्यप्रियं वाक्यं लोकस्य प्रियवादिनः ॥ स कथं त्वत्कृते रामं वक्ष्यामि प्रियमप्रियम् ॥३२॥
क्षमा यस्मिन्दमस्त्यागः सत्यं धर्मः कृतज्ञता ॥ अप्यहिंसा च भूतानां तमृते का गतिर्मम ॥३३॥
मम वृद्धस्य कैकेयि गतान्तस्य तपस्विनः ॥ दीनं लालप्यमानस्य कारुण्यं कर्तुमर्हसि ॥ ३४ ॥
पृथिव्यां सागरान्तायां यत्किंचिदधिगम्यते ॥ तत्सर्वं तव दास्यामि मां च त्वां मन्युराविशेत् ॥३५॥
अञ्जलिं कुर्मि कैकेयि पादौ चापि स्पृशामि ते ॥ शरणं भव रामस्य माऽधर्मो मामिह स्पृशेत् ॥३६॥
इति दुःखाभिसंतप्तं विलपन्तमचेतनम् ॥ घूर्णमानं महाराजं शोकेन समभिप्लुतम् ॥ ३७ ॥
पारं शोकार्णवस्याशु प्रार्थयन्तं पुनःपुनः ॥ प्रत्युवाचाथ कैकेयी रौद्रा रौद्रतरं वचः ॥ ३८ ॥
यदि दत्त्वा वरौ राजन्पुनः प्रत्यनुतप्यसे ॥ धार्मिकत्वं कथं वीर पृथिव्यां कथयिष्यसि ॥ ३९ ॥
यदा समेता बहवस्त्वया राजर्षयः सह ॥ कथयिष्यन्ति धर्मज्ञास्तत्र किं प्रतिवक्ष्यसि ॥ ४० ॥
यस्याः प्रसादे जीवामि या च मामभ्यपालयत् ॥ तस्याः कृतं मया मिथ्या कैकेय्या इति वक्ष्यसि ॥४१॥
किल्बिषत्वं नरेन्द्राणां करिष्यसि नराधिप ॥ यो दत्त्वा वरमद्यैव पुनरन्यानि भाषसे ॥ ४२ ॥

शंससे प्रार्थयसि ॥ ३१ ॥ लोकस्य जनमात्रस्य । प्रियवादिनः प्रियवदनशीलस्य । किमुतास्माकमिति भावः । रामस्यसंबन्धि अप्रियं विवासनविषयंवाक्यं । नस्मरामि स्मर्तुमपिनशक्नोमीत्यर्थः । सः तदस्मर्ता अहं । त्वत्कृते परुषोक्तिमत्स्त्रीकृते । रामं सर्वस्यरमयितारं । प्रियं रमयितृत्वाभावेपिपुत्रत्वेनप्रियंप्रति । कथमप्रियंवक्ष्यामि ॥ ३२ ॥ यस्मिन्क्षमादयोवर्तन्ते तमृतेममकागतिः कोवारक्षकः । तादृशंरक्षकंकथंत्यक्ष्यामीतिभावः ॥ ३३ ॥ गतान्तस्य गतः प्राप्तः अन्तश्चरमकालोयेन तस्य । वृद्धत्वेपिप्राप्तचरमकालस्येत्यर्थः । तपस्विनः शोचनीयावस्थस्य । लालप्यमानस्य पुनःपुनः कथनशीलस्य । मम मयीत्यर्थः । संबन्धसामान्येषष्ठी ॥ ३४ ॥ सागरान्तायामित्यनेनकृत्स्नायामितिलभ्यते । यत्किंचिद्धनं अधिगम्यते लभ्यते । तत्सर्वं तव तुभ्यं । दास्यामि । मन्युः रामविषयक्रोधः ॥ ३५ ॥ कुर्मि करोमि । अञ्जलिपूर्वकंपादवन्दनंकरोमीत्यर्थः । शरणं रक्षितृ । अधर्मः प्रतिज्ञाभङ्गरूपः । रामाभिषेकमनुजानीहीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ इतीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । अचेतनं मूर्च्छितं । घूर्णमानं इतस्ततोविवर्तमानं । शोकेन भाविरामविरहस्मरणदुःखेन । समभिप्लुतं सम्यगभिव्याप्तं ॥ ३७ ॥ पारं अन्तं । रामाभिषेकमितियावत् । अथ कृत्स्नं । इतिवचोविशेषणं "आरंभप्रश्नकात्स्न्र्येष्वथोअथ" इत्यमरः । रौद्रा भयंकरविकारा । रामाभिषेकनिवर्तनविषयेयद्यद्वक्तव्यंतत्सर्वमुवाचेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ धार्मिकत्वं स्वीयमितिशेषः ॥ ३९ ॥ कथयिष्यन्ति उपकारिण्याः कैकेय्याःकिंप्रत्युपकृतमितिकदाचिद्धर्मप्रसङ्गेवक्ष्यन्ति । तत्र तदा । किंप्रतिवक्ष्यसि कीदृशंप्रत्युत्तरंदास्यसि ॥ ४० ॥ प्रसादेसतिजीवामि । प्रसादेनजीवामीत्यर्थः । प्रसादमेवाह—याचेति । याचमांमूर्च्छितत्वदशायांरणादन्यत्रापनीयाभ्यपालयत् शिशिरोपचारादिनाररक्षेत्यर्थः । तस्याः मया मिथ्या असत्यं । कृतमितिवक्ष्यसि किमितिकाकुः । तस्मादद्यप्रतिज्ञां निर्वहेतिभावः ॥ ४१ ॥ किल्बिषत्वं अपयशोरूपमालिन्यं । नरेन्द्राणामित्यनेनसजातीयेष्वेकेन कृतमपयशः सर्वानपिस्पृशति सर्वेराजानएवंविधाइति ।

ति० मृत्युं मन्मृत्युसंपादकानिष्टाभिनिवेशं ॥ ३५ ॥ **ति०** प्रलपन्तं प्रार्थयन्तं ॥ ३७ ॥ **ति०** नरेन्द्राणां स्ववंश्यानां । किल्बिषं अयशोरूपंमालिन्यंकरिष्यसि ॥ ४२ ॥

[पा०] १ ङ. छ. झ. ट. यस्मिंस्तपस्त्यागः. २ क. ख. ग. छ. ज. ञ. अविहिंसाच. ३ ङ.—ट. माचत्वंमृत्युमाविश. ग. त्वांमृत्युराविशेत्. ख. त्वंमृत्युमाविशेः. ४ ज. विलपन्तंपुनःपुनः. ग. ज. विलपन्तमचेतसम्. ग. ङ. झ. ट. प्रलपन्तं पुनःपुनः. ५ ख. राजर्षयस्तदा. ६ क. कथयिष्यसिधर्मज्ञ. ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. कथयिष्यन्तिधर्मज्ञ. ७ क. ख. ग. च. ज. ञ. ट. प्रयत्नेजीवामि. छ. प्रसादाज्जीवामि. ८ क. ख. ग. च. झ. ञ. ट. तस्याःकृता. ९ छ. वक्ष्यते.

शैब्यः श्येनकपोतीये स्वमांसं पक्षिणे ददौ ॥ अलर्कश्चक्षुषी दत्वा जगाम गतिमुत्तमाम् ॥ ४३ ॥
सागरः समयं कृत्वा न वेलामतिवर्तते ॥ समयं माऽनृतं कार्षीः पूर्वं वृत्तमनुस्मरन् ॥ ४४ ॥
स[1] त्वं धर्मं परित्यज्य रामं राज्येऽभिषिच्य च ॥ सह कौसल्यया नित्यं रन्तुमिच्छसि दुर्मते ॥ ४५ ॥
भवत्वधर्मो धर्मो वा सत्यं वा यदि वाऽनृतम् ॥ यत्त्वया संश्रुतं मह्यं तस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥४६॥
अहं हि विषमद्यैव पीत्वा बहु तवाग्रतः ॥ पश्यतस्ते मरिष्यामि रामो यद्यभिषिच्यते ॥ ४७ ॥
एकाहमपि पश्येयं यद्यहं राममातरम् ॥ अञ्जलिं प्रतिगृह्णन्तीं [2]श्रेयो ननु मृतिर्मम ॥ ४८ ॥
भरतेनात्म[3]ना चाहं [4]शपे ते मनुजाधिप ॥ यथा नान्येन तुष्येयमृते रामवि[5]वासनात् ॥ ४९ ॥
एतावदुक्त्वा वचनं कैकेयी विरराम ह ॥ विलपन्तं च राजानं न प्रतिव्याजहार सा ॥ ५० ॥
[6]श्रुत्वा च राजा कैकेय्या [7]वृत्तं परमशोभनम् ॥ रामस्य च वने वासमैश्वर्यं भरतस्य च ॥ ५१ ॥
नाभ्यभाषत कैकेयीं मुहूर्तं व्याकुलेन्द्रियः ॥ प्रैक्षतानिमिषो देवीं प्रियामप्रियवादिनीम् ॥ ५२ ॥
तां हि वज्रसमां वाचमाकर्ण्य हृदयाप्रियाम् ॥ दुःखशोक[8]मयीं घोरां राजा न सुखितोऽभवत् ॥ ५३ ॥
स देव्या व्यवसायं च घोरं च शपथं कृतम् ॥ ध्यात्वा रामेति निश्वस्य च्छिन्नस्तरुरिवापतत् ॥५४॥
नष्टचित्तो यथोन्मत्तो वि[9]परीतो यथाऽतुरः ॥ हृततेजा यथा सर्पो बभूव जगतीपतिः ॥ ५५ ॥

अन्यानि वरदानविरुद्धानि ॥ ४२ ॥ दुष्करस्यापि प्रतिज्ञातस्यकर्तव्यत्वंपूर्वचक्रवर्त्यनुष्ठानेनदर्शयति—शैब्यइति । शैब्योराजा । श्येनकपोतीये श्येनकपोतयोर्विरोधेप्राप्ते । पक्षिणे श्येनाय । स्वमांसं कपोतमांसप्रतिनिधित्वेनददौ । इत्थंकिलपौराणिकीगाथा । इन्द्राग्नीश्येनकपोतौभूत्वाशैब्यौदार्यपरीक्षितुंभक्षकभक्ष्यभावमापन्नौशैब्यसमीपमागतौ । तत्रकपोतोऽभयार्थी शैब्याङ्कमाविवेश । तस्मैचसोऽभयंददौ । ततःश्येनेन मद्भक्षणंदैवविहितंत्यजेत्युक्ते नाहंत्यजेयं अपितुतत्प्रतिनिधिमांसमेवददामीत्युक्ते तर्हित्वन्मांसमेवमेप्रयच्छ नान्यदित्युक्ते स्वमांसमपिसर्वंदत्तवानिति । अलर्कश्च राजर्षिर्ब्राह्मणायान्धायवरंप्रतिश्रुत्यतेनराजचक्षुषास्वचक्षुःप्रतिसंधानेअर्थिते स्वचक्षुषीदत्वाउत्तमांगातिंजगाम ॥ ४३ ॥ किंच सागरः समुद्रो देवैःप्रार्थितोवेलानतिलङ्घनाय तत्तेभ्यःप्रतिश्रुत्याद्यापिवेलांनातिवर्तते । तस्मात्त्वमपिपूर्वंशैब्यादिवृत्तान्तमनुस्मरन्समयं प्रतिज्ञां । अनृतं मिथ्याभूतं । माकार्षीः ॥४४ ॥ एवं न्यायमुक्त्वातदनुमोदमानंप्रत्याह—सत्वमिति ॥४५॥ स्वसिद्धान्तमाह—भवत्विति । मदुक्तोरामविवासनपूर्वकोभरताभिषेको धर्मोवाऽधर्मोवाभवतु "रामंप्रव्राजयारण्यं" इत्यादिमदुक्तंवचनं सत्यं समीचीनंवा । अनृतं असमीचीनंवाभवतु। त्वयायन्मह्यंसंश्रुतं शपथपूर्वकंदास्यामीतिप्रतिज्ञातं । तस्य व्यतिक्रमः अन्यथाभावः । नास्तीतियोजना ॥ ४६ ॥ व्यतिक्रमोकिं करिष्यसीत्यत्राह—अहमिति ॥ ४७ ॥ कौसल्यातोप्यधिकंभोगंतवदास्यामीत्यत्रतत्प्राधान्यंनसहइत्याह—एकाहमिति । अञ्जलिंप्रतिगृह्णंतीं राजमातृत्वेनसर्वेषामितिशेषः। श्रेयः तदातदपेक्षयेतिशेषः ॥४८–५०॥ वनवासैश्वर्यरूपंवृतंवरमितिसंबन्धः ॥ ५१ ॥ प्रैक्षतानिमिषइतिनिरन्तरचिन्तावशात्क्रोधाद्वानिर्निमेषप्रेक्षणम् ॥५२॥ दुःखशोकमयीमिति । अनुचितभरताभिषेकादुःखं । रामविवासनाच्छोकः॥५३॥ शपथंकृतं स्वेनेतिशेषः। निश्वस्येति अशक्यप्रतीकारत्वादितिभावः ॥५४॥ नष्टचित्तः कलुषितहृदयः। उन्मत्तः उन्मादी ।

ति० अशोभनंपरंरामवनवासभरतैश्वर्यविषयंवाक्यंश्रुत्वेत्यन्वयः । शि० वनेवासं वनवासबोधकमित्यर्थः । भरतस्यैश्वर्यं ऐश्वर्यसंबन्धीत्यर्थः । अशोभनं अभिषेकनिवृत्तिहेतुत्वेनशोभारहितंकैकेय्यावाक्यंश्रुत्वा परमन्यत्किंचिन्नाभ्यभाषत । भाषणरहितत्वेपिकिमकरोदित्यतआह । अनिमिषस्सन्प्रैक्षत अपश्यत् । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ५१—५२॥

[पा०] १ क. ख. ग. ज. सत्यंधर्मं. २ छ. नक्रियांसमुपाददे. ३ क. त्मनावाऽहं. ४ ग. ज. शपेयंमनुजाधिप. ५ ट. रामविवासनम. ६ ख. ङ. च. छ. झ. श्रुत्वातुराजा. ७ क. ङ. छ. झ. ञ. ट. वाक्यंपरमशोभनम्. ख. वृत्तंपरमदारुणम्. ८ क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. मयींश्रुत्वा. ९ ग. ह्यपनीतोयथाऽऽतुरः.

दी[1]नया तु गिरा राजा इति होवाच कैकयीम् ॥ ५६ ॥
अनर्थमि[2]ममर्थाभं केन त्व[3]मुपदर्शिता ॥ भूतोपहतचित्तेव ब्रु[4]वन्ती मां न लज्जसे ॥ ५७ ॥
शीलव्यसनमेतत्ते नाभिजानाम्यहं पुरा ॥ बालायास्त[5]त्त्विदानीं ते लक्षये विपरीतवत् ॥ ५८ ॥
कुतो वा ते भयं जातं या त्वमेवंविधं वरम् ॥ राष्ट्रे भरतमासीनं वृणीषे राघवं वने ॥ ५९ ॥
विरमैतेन भावेन त्वमेतेना[6]नृतेन वा ॥ यदि भर्तुः प्रियं कार्यं लोकस्य भरतस्य च ॥ ६० ॥
नृशंसे पापसंकल्पे क्षुद्रे दुष्कृतकारिणि ॥ किंनु दुःखमलीकं वा मयि रामे च पश्यसि ॥ ६१ ॥
न कथंचिदृते रामाद्भरतो राज्यमावसेत् ॥ रामादपि हि तं मन्ये धर्मतो बलवत्तरम् ॥ ६२ ॥
क[7]थं द्रक्ष्यामि रामस्य वनं गच्छेति भाषिते ॥ मु[8]खवर्णं वि[9]वर्णं तं यथैवेन्दुमुपप्लुतम् ॥ ६३ ॥
तां हि मे सुकृतां बुद्धिं सुहृद्भिः सह निश्चिताम् ॥ कथं द्रक्ष्याम्यपावृत्तां परैरिव हतां चमूम् ॥ ६४ ॥
किं मां वक्ष्यन्ति राजानो नानादिग्भ्यः समागताः ॥ बालो बतायमैक्ष्वाकश्चिरं राज्यमकारयत् ६५
य[10]दा तु बहवो वृद्धा गुणवन्तो बहुश्रुताः ॥ परि[11]प्रक्ष्यन्ति काकुत्स्थं [12]वक्ष्यामि किमहं तदा ॥ ६६ ॥
कैकेय्या क्लिश्यमानेन पु[13]त्रः प्रव्राजितो मया ॥ यदि सत्यं ब्रवीम्येतत्तदसत्यं भविष्यति ॥ ६७ ॥

विपरीतः सन्निपातादिनाविपरीतप्रकृतिः । आतुरः व्याधितः। "व्याधितोपटुरातुरः" इत्यमरः । हृततेजाः मन्त्रापहृतवीर्यः ॥ ५५—५६ ॥ उपदर्शिता बोधिता ॥ ५७ ॥ शीलव्यसनं सद्वृत्तभ्रंशं । "व्यसनं विपदि भ्रंशे" इत्यमरः। नाभिजानामि किंतुशीलमेवाभिजानामि। तत्रहेतुमाह—बालायाइति । इदानीं प्रौढतायां । तत् शीलं। विपरीतवत् विपरीतत्ववत्। भावप्रधानोनिर्देशः । स्वार्थेवतिर्वा ॥ ५८ ॥ कुतइति कुतोनिमित्तात्। एवंविधमित्यस्यैवविवरणं राष्ट्रइति। वनेराघवमिति आसीनमित्यनुषङ्गः ॥५९॥ एतेनभावेन भरताभिषेकरूपेण । विरम माप्रवर्तिष्ठाः । अनृतेन अनृतपदवाच्येन । एतेनवा रामविवासनरूपेणभावेनवा । विरमेतिसंबन्धः ॥ ६० ॥ नृशंसे निर्दये । तत्रहेतुः—पापसंकल्पइति । रामविवासनरूपपापसंकल्पे । तत्रापिहेतुः क्षुद्रइति । अल्पमतिके । तत्रापिहेतुः—दुष्कृतकारिणीति । जन्मान्तरेपापकारिणीत्यर्थः । दुःखं दुःखनिमित्तं । अलीकं अप्रियं । "अलीकंत्वप्रियेऽनृते" इत्यमरः ॥ ६१—६२ ॥ वनंगच्छेतिमया भाषितेसति। विवर्णं विपरीतवर्णत्वमापादितं । रामस्यमुखवर्णं उपप्लुतं राहुग्रस्तमिव कथंद्रक्ष्यामीतिसंबन्धः ॥ ६३ ॥ तां बुद्धिस्थां । सुकृतां मन्त्रिभिः सहसुष्ठुनिश्चितां । अथसुहृद्भिस्सहनिश्चितांबुद्धिं अपावृत्तां अधरोत्तरीकृतां । कथंद्रक्ष्यामि अनुभविष्यामि ॥ ६४ ॥ बतेतिखेदे । ऐक्ष्वाकः रामः । राज्यमकारयत् किमकरोत् । इतिमांकिंवक्ष्यन्तीतिसंबन्धः । यद्वा बालः अज्ञः । दशरथः । घुणक्षतलिपिन्यायेनदैवाच्चिरंराज्यमकरोदितिमांवक्ष्यन्ति—किमिति ॥ ६५ ॥ यदा श्वः प्रातः वृद्धाः काकुत्स्थंप्रक्ष्यन्ति क्वगतोरामःकुतोनाभिषिक्तइतिप्रक्ष्यन्ति । तदाहं किं वक्ष्यामिप्रत्युत्तरं ॥ ६६ ॥ कैकेयीवरप्रदाननिमित्तं

ति० एतेननिर्धूतपातिव्रत्यलक्षणेनभावेनोपलक्षिता । किंच एतेन अशक्यवरद्वारकेण । अनृतेन ममानृततासंपादकेनकर्मणा । उपलक्षितात्वमेवंवराद्विरम । **स०** अनृतेन ऋतनामहरिविरुद्धेन । भावेन अभिप्रायेण ॥ ६० ॥ **ती०** रामादृते रामंविना । भरतःकथंचिदपिराज्यंनावसेत् नाक्रामेत् । अनेनयथाभागशश्चतुर्णामेवराज्यमनुमन्यस्वेत्युक्तं ॥ ६२ ॥ **स०** वनंगच्छेतिमयाभाषितेउक्तेसत्यपि । त्वंकथंवक्ष्यसि। तस्यत्वदतिप्रियत्वादितिभावः । उपप्लुतमिन्दुंयथा तमिव विवर्णंमुखवर्णं आदर्शादौकथंद्रक्ष्यामीतिसंबन्धः । **शि०** रामस्य रामं । कथंवक्ष्यसि । कर्मणःसंबन्धसामान्यत्वेनविवक्षणाद्रामस्येतिषष्ठी ॥ ६३ ॥

[पा०] १ ङ. छ. झ. ञ. दीनयाऽऽतुरयावाचा. २ ज. मिदमर्थाभं. ३ ङ. छ—ट. मुपदेशिता. ४ क. ब्रुवन्तीत्वं. ५ ख. स्तदिदानींते. ६ ङ. च. छ. झ. ट. नानृतेनच. ७ ङ. छ. झ. ट. कथंवक्ष्यसि. ८ क. ग. मुखेवर्णं. ९ ङ. छ. झ. ट. विवर्णंतु. १० ङ. झ. यदाहिबहवो. ११ घ. ङ. परिपृच्छन्ति. १२ ङ. छ. झ. वक्ष्यामीहकथंतदा. घ. वक्ष्यामिकिमिदंतदा. १३ क—ङ. ञ. रामःप्रव्राजितो.

किं मां वक्ष्यति कौसल्या राघवे वनमास्थिते ॥ किं चैनां प्रतिवक्ष्यामि कृत्वा विप्रियमीदृशम् ॥६८॥
यदा यदा हि कौसल्या दासीवच्च सखीव च ॥ भार्यावद्भगिनीवच्च मातृवच्चोपतिष्ठति ॥ ६९ ॥
सततं प्रियकामा मे प्रियपुत्रा प्रियंवदा ॥ न मया सत्कृता देवी सत्कारार्हा कृते तव ॥ ७० ॥
इदानीं तत्तपति मां यन्मया सुकृतं त्वयि ॥ अपथ्यव्यञ्जनोपेतं भुक्तमन्नमिवातुरम् ॥ ७१ ॥
विप्रकारं च रामस्य संप्रयाणं वनस्य च ॥ सुमित्रा प्रेक्ष्य वै भीता कथं मे विश्वसिष्यति ॥ ७२ ॥
कृपणं बत वैदेही श्रोष्यति द्वयमप्रियम् ॥ मां च पञ्चत्वमापन्नं रामं च वनमाश्रितम् ॥ ७३ ॥
वैदेही बत मे प्राणाञ्शोचन्ती क्षपयिष्यति ॥ हीना हिमवतः पार्श्वे किंनरेणेव किंनरी ॥ ७४ ॥
न हि राममहं दृष्ट्वा प्रविशन्तं महावने ॥ चिरं जीवितुमाशंसे रुदन्तीं चापि मैथिलीम् ॥ ७५ ॥
सा नूनं विधवा राज्यं सपुत्रा कारयिष्यसि ॥ न हि प्रव्राजिते रामे देवि जीवितुमुत्सहे ॥ ७६ ॥
सतीं त्वामहमत्यन्तं व्यवस्याम्यसतीं सतीम् ॥ रूपिणीं विषसंयुक्तां पीत्वेव मदिरां नरः ॥ ७७ ॥
अनृतैर्बहु मां सान्त्वैः सान्त्वयन्ती स्म भाषसे ॥ गीतशब्देन संरुध्य लुब्धो मृगमिवावधीः ॥७८॥
अनार्य इति मामार्याः पुत्र विक्रायिकं ध्रुवम् ॥ धिक्करिष्यन्ति रथ्यासु सुरापं ब्राह्मणं यथा ॥७९॥
अहो दुःखमहो कृच्छ्रं यत्र वाचः क्षमे तव ॥ दुःखमेवंविधं प्राप्तं पुराकृतमिवाशुभम् ॥ ८० ॥

प्रव्राजितइत्युच्यतामित्यत्राह—कैकेय्येति । कैकेय्या क्लिश्यमानेन पूर्वदत्तौवरौभरताभिषेकरामविवासनरूपेणदातव्यावित्युक्तवत्याकैकेय्यापीड्यमानेन । मया प्रव्राजितइत्येतत्सत्यंयदिब्रवीमि तदा तत् राममभिषेक्ष्यामीतिवचनं। असत्यंभविष्यति। तद्बाधोनसंभवति। पूर्वप्रवृत्तत्वादितिभावः ॥ ६७॥ किंमांवक्ष्यति मत्पुत्रेणतेकिमपराद्धमित्येवंवक्ष्यतीतिभावः । किंप्रतिवक्ष्यामि नकिमपीत्यर्थः ॥ ६८ ॥ यदेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । यदायदाउपतिष्ठति तत्तदुचितकृत्येनोपास्ते । तदातदासत्कारार्हा तवकृते नसत्कृता तवविप्रियंभविष्यतीतिसानसत्कृतेत्यर्थः । परिचर्याकाले दासीवत्परिचरति । नमहिषीत्वंपुरस्करोति । द्यूतक्रीडादिसमये सखीवव्यवहरति । धर्मानुष्ठानसमयेभार्यावत् भार्यायाथथावर्तितव्यं तथावर्तते । नतुमहिषीत्वाभिमानेन जोषमास्तइत्यर्थः । भार्यान्तरविवाहसमये भगिनीवत् सोदरीव। उपलालयति। शरीरपोषणादिदशायांमातृवद्धितपरातिष्ठतीतिभावः ॥ ६९—७० ॥ इदानीं त्वद्दौर्जन्यदर्शनकाले । त्वयि विषये । मयायत्सुकृतं सुष्ठूपचरितं । तत् अपथ्यव्यञ्जनोपेतं दध्याद्युपस्कृतमन्नं आतुरं व्याधितमिव । मांतपति तापयति । अन्तर्भावितण्यर्थोयं । त्वय्युपचाराकरणेसंप्रतिममतापएवनभवेत्। एतादृशवाल्लभ्याभावादितिभावः ॥७१॥ विप्रकारं विपरीतप्रकारं। अभिषेकतिरस्कारमित्यर्थः । वनस्येतिकर्मणिषष्ठी । भीता मत्पुत्रस्यविप्रकारःकिमुतेतिभीता । मे मां ॥ ७२ ॥ श्रोष्यतीतियत् तत्कृपणं कष्टं । बतेतियोजना ॥७३—७६॥ पूर्वंसतीत्वेनज्ञातांत्वामिदानीमनेनव्यापारेण असतींसतीं असतीत्वेन स्थितां । व्यवस्यामि । कथमिव रूपिणीं दृष्टिप्रियां । विषसंयुक्तांमदिरां मद्यविशेषं । पीत्वा नरः पानानन्तरंतामसतीं दुष्टामध्यवस्यति । तथा कार्यकालेत्वामसतीमध्यवस्यामीत्यर्थः ॥ ७७ ॥ अनृतैःसान्त्वैरिष्टवचनैर्मांसान्त्वयन्तीसतीभाषसेस्म । अतःगीतशब्देन मृगवशीकरणहेतुगानशब्देन। संरुध्य मृगं लुब्धः व्याधइव मामवधीः ॥ ७८ ॥ पुत्रविक्रायिकंपुत्रमूल्येनस्त्रीसुखक्रेतारं । मां आर्याः सन्तः। अयमनार्यः पुत्रविक्रयपापकृत्। इतिधिक्करिष्यन्ति ॥ ७९ ॥ एता-

ती० मे मदर्थे । उपलक्षणमेतत् । रामार्थंशोचन्तीप्राणान्क्षपयिष्यतीत्यर्थः । बतेतिखेदे । शि० क्षपयिष्यति क्षीणाभविष्यति । तत्रदृष्टान्तः किंनरेणस्वश्वशुरेणहीनाकिंनरीव । यदिचतत्रपत्युर्वियोगःप्रसिद्धस्तदावियोगांशेक्षीणत्वांशेचदृष्टान्तोबोध्यः ॥ ७४ ॥ ति० विकरिष्यन्ति निन्दयिष्यन्ति ॥ ७९ ॥ ति० दुःखंकष्टं । कृच्छ्रं कष्टं । अहोकष्टमहोकष्टमितियावत् ॥ ८० ॥

[पा०] १ ङ. च. झ. ञ. ट. यदायदाच. २ ङ. झ. दासीवच. ख. ञ. दासीवच्चोपतिष्ठते. ३ क. बतमत्प्राणान्. ४ क—ञ. प्रवसन्तं. ५ क. च. ञ. रामेप्रव्राजितेदेविनाहंजीवितु. ६ क—झ. ट. वैतमां. ७ क. च. ज. ञ. सान्त्वयन्तीव. ८ क. ङ. च—झ. ट. विकरिष्यन्ति. घ. कथयिष्यन्ति. ९ क. च. ममहत्कृच्छ्रं. ख. कृच्छ्रमिदंदुःखं.

चिरं खलु [1]मया पापे त्वं पापेनाभिरक्षिता ॥ अज्ञानादुपसंपन्ना रज्जुरुद्बन्धिनी यथा ॥ ८१ ॥
रममाणस्त्वया सार्धं मृत्युं त्वां नाभिलक्षये ॥ बालो रहसि हस्तेन कृष्णसर्पमिवास्पृशम् ॥ ८२ ॥
[2]मया ह्यपितृकः पुत्रः स महात्मा दुरात्मना ॥ तं तु मां जीवलोकोयं नूनमाक्रोष्टुमर्हति ॥ ८३ ॥
बालिशो बत कामात्मा राजा दशरथो भृशम् ॥ स्त्रीकृते यः प्रियं पुत्रं वनं प्रस्थापयिष्यति ॥८४॥
[3]व्रतैश्च ब्रह्मचर्यैश्च गुरुभिश्चोपकर्शितः ॥ भोगकाले महत्कृच्छ्रं पुनरेव प्रपत्स्यते ॥ ८५ ॥
नालं द्वितीयं वचनं पुत्रो मां प्रति भाषितुम् ॥ स वनं प्रव्रजेत्युक्तो बाढमित्येव वक्ष्यति ॥ ८६ ॥
[4]यदि मे राघवः कुर्याद्वनं गच्छेति चोदितः ॥ प्रतिकूलं प्रियं मे स्यान्न तु वत्सः करिष्यति ॥८७॥
[5]शुद्धभावो हि भावं मे न तु ज्ञास्यति राघवः ॥ स वनं प्रव्रजेत्युक्तो बाढमित्येव वक्ष्यति ॥ ८८ ॥
राघवे हि वनं प्राप्ते सर्वलोकस्य धिक्कृतम् ॥ मृत्युरक्षमणीयं मां नयिष्यति यमक्षयम् ॥ ८९ ॥
मृते मयि गते रामे वनं मनुजपुङ्गवे ॥ [6]इष्टे मम जने शेषे किं पापं प्रतिपत्स्यसे ॥ ९० ॥
[7]कौसल्यां मां च रामं च पुत्रौ च यदि हास्यति ॥ दुःखान्यसहती देवी मामे[8]वानु मरिष्यति ॥९१॥
कौसल्यां च सुमित्रां च मां च पुत्रैस्त्रिभिः सह ॥ प्रक्षिप्य नरके सा त्वं कैकेयि सुखिता भव ॥९२॥

दृशदुःखस्याननुभूतत्वाद्विषादातिशयेनविस्मयते— अहोइति । कृच्छ्रं कष्टं । "स्यात्कष्टंकृच्छ्रं" इत्यमरः । एतादृशदुःखकृच्छ्रेकदाचिदपिमयानप्राप्तेइत्यर्थः । किंचयस्मिन्वरप्रदानविषयेतववाचःक्षमे एवंविधंदुःखं पुराकृतंअशुभमिवाशुभफलमिवप्राप्तं ॥ ८० ॥ सौख्यार्थकृतंत्वद्रक्षणंस्वनाशायपरिणतमितिखिद्यति— चिरमित्यादिना ॥ ८१ ॥ नाभिलक्षये किंत्वस्पृशमितियोजना ॥ ८२ ॥ अपितृकः पितृकृतरक्षणादिरहित इत्यर्थः । आसीदितिशेषः । तं तथाविधं मां आक्रोष्टुं आक्रोशंकर्तुं ॥ ८३ ॥ आक्रोशप्रकारमाह—बालिश इति । बालिशः मूर्खः । " मूर्खवैधेयबालिशाः " इत्यमरः ॥ ८४ ॥ व्रतैः काण्डव्रतैः । ब्रह्मचर्यैः मधुमांसवर्जनादिब्रह्मचारिधर्मैः । गुरुभिः गुरुकृतशिक्षादिभिः । भोगकाले गार्हस्थ्यावस्थायां ॥ ८५ ॥ सःपुत्रः वनंप्रव्रजेत्युक्तःसन् द्वितीयंवचनं परिहारवचनं । मांप्रतिभाषितुंनालं । किंतुबाढमित्येववक्ष्यति । बाढमित्यङ्गीकारोक्तिः ॥ ८६ ॥ मे मया । वनंगच्छेतिचोदितोरामः प्रतिकूलं वनंप्रत्यगमनं । यदिकुर्यात्तदामेप्रियंस्यात् । वत्सस्तुतन्नकरिष्यति ॥ ८७ ॥ शुद्धभावः शुद्धहृदयः । मेभावं हृदयं । नज्ञास्यति । मांशुद्धतया जानन्ममवचनहृदयं नज्ञास्यतीतिभावः । अतो बाढमित्येववक्ष्यतीतिसंबन्धः ॥ ८८ ॥ सर्वलोकस्य सर्वजनस्य । " लोकस्तुभुवनेजने " इत्यमरः । धिक्कृतं धिक्करणं । अक्षमणीयं क्षन्तुमशक्यं । किंतुमृत्युर्मां यमक्षयं यमगृहं । नयिष्यति ॥ ८९ ॥ शेषे कौसल्यादौ । किंपापं कमन्यायं । प्रतिपत्स्यसे चिन्तयिष्यसि ॥ ९० ॥ पुत्रौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ । देवी सुमित्रा ॥९१॥ अत्रनरकशब्दे-

शि० गुरुभिः बहुभिः । ब्रह्मचर्यैः ब्रह्मणोवेदस्यचर्याबोधनंयेषुतैःवेदबोधितैरेवेत्यर्थः । व्रतैः नियमितभोजनादिभिःचकारद्वयमेवार्थकं ॥ ८५ ॥ **शि०** मां मृत्युः मृतेःउःकालःपरमात्मा यमक्षयं यमस्यकालस्यक्षयःअभावोयस्मिंस्तंसाकेतलोकं नयिष्यति नेष्यति प्रापयिष्यति । "उगौंरीपतिरुःकालस्सेतुरब्धिःपरायणम्" इतिमात्रिकाः । अतएवनचकालवशानुगइत्यनेननविरोधः । स्मृतौकालशब्दःप्राकृतकालपरः । **ति०** अक्षमणीयं दुस्सहवृत्तं अतएवसर्वलोकस्यधिकृतं ॥ ८९ ॥ कौसल्यामांरामंचहास्यति ताभ्यांहीनाभविष्यति । चात्सुमित्रा । यदिपुत्रौच । चाद्राममंमांच । एतैर्यदिहीनाभविष्यति तदादुःखान्यसहती देवी कौसल्या सुमित्राच मामेवानुमरिष्यति । लक्ष्मणस्यरामेणसहनियतंगमनात् शत्रुघ्नस्यभरतानुयायित्वेपि अतीवत्वदनुरञ्जनं कुर्वतोरामस्येवतस्यापित्वयाक्रूरतयानिराकरणात्पुत्रौहास्यतीत्युक्तं । तेनतस्याःक्रौर्यातिशयोव्यङ्ग्यः । राज्ञःशोकातिशयवत्त्वाद्विसंष्टुलवाक्यप्रयोगोनदोषाय ॥ ९१ ॥

[पा०] १ क. च. महापापे. २ अस्मिन्श्लोके पूर्वोत्तरार्धयोः ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. पाठेषु व्युत्क्रमोदृश्यते. ३ ङ. छ. झ. वेदैश्चब्रह्म. ४ क. तथैवराघवः. ५ अयंश्लोकः ग. ङ. छ. झ. ट. पुस्तकेषुनदृश्यते. घ. शुद्धस्वभावोभावंमे. ६ क. इष्टोममजनः शेषःकिंपापंप्रतिपत्स्यते. ७ ङ.—ट. कौसल्यामांच. ख. सुमित्रामांच. ८ ङ. छ. झ. ट. वानुगमिष्यति, घ. वानुकरिष्यति.

मया रामेण च त्यक्तं शाश्वतं सत्कृतं गुणैः ॥ इक्ष्वाकुकुलमक्षोभ्यमाकुलं पालयिष्यसि ॥ ९३ ॥
प्रिय चेद्भरतस्यैतद्रामप्रव्राजनं भवेत् ॥ मा स्म मे भरतः कार्षीत्प्रेतकृत्यं गतायुषः ॥ ९४ ॥
[1]हन्तानार्ये ममामित्रे सकामा भव कैकयि ॥ मृते मयि गते रामे वनं [2]पुरुषपुङ्गवे ॥ ९५ ॥
सेदानीं विधवा राज्यं सपुत्रा कारयिष्यसि ॥ ९६ ॥
त्वं राज[3]पुत्रीवादेन [4]न्यवसो मम वेश्मनि ॥ अकीर्तिश्चातुला लोके ध्रुवः परिभवश्च मे ॥
सर्वभूतेषु चावज्ञा यथा पापकृतस्तथा ॥ ९७ ॥
कथं रथैर्विभुर्यात्वा गजाश्वैश्च मुहुर्मुहुः ॥ पद्भ्यां रामो महारण्ये वत्सो मे विचरिष्यति ॥ ९८ ॥
यस्य [5]त्वाहारसमये सूदाः कुण्डलधारिणः ॥ [6]अहंपूर्वाः पचन्ति स्म [7]प्रशस्तं पानभोजनम् ॥ ९९ ॥
[8]स कथं नु कषायाणि तिक्तानि कटुकानि च ॥ भक्षयन्वन्यमाहारं सुतो मे वर्तयिष्यति ॥१००॥
महार्ह[9]वस्त्रसंवीतो भूत्वा चिरं[10]सुखोषितः ॥ [11]काषायपरिधानस्तु कथं [12]भूमौ निवत्स्यति ॥ १०१ ॥
[13]कस्यैतद्दारुणं [14]वाक्यमेवंविधमचिन्तितम् ॥ रामस्यारण्यगमनं भरतस्याभिषेचनम् ॥ १०२ ॥
धिगस्तु योषितो नाम शठाः [15]स्वार्थपरास्सदा ॥ न ब्रवीमि स्त्रियः सर्वा भरतस्यैव मातरम् ॥१०३॥

अनर्थभावेऽर्थपरे नृशंसे [16]ममानुतापाय निविष्टभावे ॥
किमप्रियं पश्यसि मन्निमित्तं हितानुकारिण्यथवापि रामे ॥ १०४ ॥
परित्यजेयुः [17]पितरो हि पुत्रान्भार्याः पतींश्चापि [18]कृतानुरागाः ॥
कृत्स्नं हि सर्वं कुपितं जगत्स्याद्दृष्ट्वैव रामं व्यसने निमग्नम् ॥ १०५ ॥
अहं पुनर्देव कुमाररूपमलंकृतं [19]तं सुतमाव्रजन्तम् ॥
नन्दामि [20]पश्यन्नपि दर्शनेन भवामि [21]दृष्ट्वा च पुनर्युवेव ॥ १०६ ॥

नदुःखंलक्ष्यते ॥ ९२ ॥ आकुलं क्षुभितं । पालयिष्यसि ॥ ९३—९६ ॥ त्वमित्याद्यर्धत्रयमेकान्वयं । अकीर्त्यादित्रयरूपा त्वं राजपुत्रीवादेन राजपुत्रीव्यपदेशेन । ममवेश्मनिन्यवसः । परिभवः महाजनसमक्षंधिक्कारः । अवज्ञा क्षुद्रत्वेनप्रतिपत्तिः ॥ ९७—९८ ॥ सूदाः पाचकाः । अहंपूर्वाः अहमहमिकावन्तः । प्रशस्तं "आयुःसत्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः । रस्याःस्निग्धाःस्थिराहृद्याआहाराःसात्विकप्रियाः" इत्युक्तप्रकारेणश्रेष्ठं ॥ ९९ ॥ कषायादित्रयरूपं वन्यमाहारंभक्षयन् कथंनुवर्तयिष्यति केनप्रकारेणजीविष्यति ॥१००॥ महार्हेण अतिश्लाघ्येन वस्त्रेण संवीतः संवृतः । चिरसुखोषितः चिरकालंसुखास्तरणोषितः । काषायपरिधानः कषायेण रक्तं काषायं । काषायं परिधानं वस्त्रं यस्य सतथोक्तः ॥१०१॥ रामस्यारण्यगमनं भरतस्याभिषेचनमित्येवंविधमेतद्वाक्यं कस्य । केनोपदिष्टमित्यर्थः । यद्वाकस्य सह्यमितिशेषः ॥१०२॥ शठाः गूढविप्रियकारिण्यः । कौसल्यादिषुतदसंभवादाह—नब्रवीमीति ॥ १०३ ॥ मन्निमित्तं मत्कारणकं । रामे रामनिमित्तकंवा ॥ १०४ ॥ कृत्स्नंजगत् । गच्छतीतिव्युत्पत्त्याजगच्छब्देनजीववर्गउच्यते । सर्वशब्देनस्थावरजातमुच्यते । कुपितं त्वांप्रतीतिशेषः ॥१०५॥ अहंपुनः अहंतु । मत्स्वभावोलौकिकेभ्योभिन्नः देव-

ति० राजपुत्रि दैवेन दुरदृष्टेन ॥ ९७ ॥ शि० चिरसुखोचितः सार्वकालिकानन्दयोग्यः ॥ १०१ ॥ ति० स्वस्यरामंविनाजी-

[पा०] १ इदमर्धं छ. झ. ट. पाठेषुनदृश्यते. हन्तानार्ये. मृतेमयिगते. इत्यर्धयोः ङ. पुस्तकेपौर्वापर्यंदृश्यते. २ ख. मनुजपुङ्गवे. ३ ङ. झ. ट. पुत्रीदैवेन. घ. पुत्रीव्याजेन. ४ घ. न्यवसीर्मम. ज. न्यवसेर्मम. ५ क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. चाहारसमये. ६ ग. घ. अहंपूर्वं. ७ ङ. छ. ज. झ. ट. प्रसन्नाःपानभोजनम्. ८ क. च. सकथंतु. ९ ङ. छ. झ. वस्त्रसंबद्धो. ट. वस्त्रैस्संवीतो. १० क. ख. घ—छ. झ. ञ. सुखोचितः. ११ ग. ङ. छ. कषाय. १२ ङ. छ. झ. ट. रामोभविष्यति. १३ क. छ. झ. ट. कस्येदंदारुणं. १४ ङ. छ. झ. ट. मेवंविधमपीरितम्. १५ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. स्वार्थपरायणाः. १६ ङ. छ. झ. ट. तापायनिवेशितासि. १७ ङ. छ. झ. ञ. ट. पितरोपि. १८ क. कृतानुरागान्. १९ ख. मत्सुतमाव्रजन्तम्. २० ङ. च. छ. झ. ञ. ट. पश्यन्निवदर्शनेन. २१ ख. ङ. च. छ. ञ. ट. दृष्ट्वैवपुनः. क. दृष्ट्वापि.

विना[1]पि सूर्येण भवेत्प्रवृत्तिरवर्षता वज्रधरेण वाऽपि ॥
रामं तु गच्छन्तमितः समीक्ष्य जीवेन्न कश्चित्त्विति चेतना मे ॥ १०७ ॥
विनाशकामामहितामभित्रामावासयं मृत्युमिवात्मनस्त्वाम् ॥
चिरं बताङ्केन धृ[2]तासि सर्पी महाविषा तेन हतोस्मि मोहात् ॥ १०८ ॥
मया च रामेण च[3] लक्ष्मणेन प्रशास्तु हीनो भ[4]रतस्त्वया सह ॥
पुरं च राष्ट्रं च निहत्य बान्धवान्ममाहितानां च भ[5]वाभिहर्षिणी ॥ १०९ ॥
नृशंसवृत्ते व्यसनप्रहारिणि प्रसह्य वाक्यं यदिहाद्य भाषसे ॥
न नाम [6]ते केन मुखात्पत[7]न्त्यधो विशीर्यमाणा दशनाः सहस्रधा ॥ ११० ॥
न किंचिदाहाहितमप्रियं वचो न वेत्ति रामः परुषाणि भाषितुम् ॥
कथं नु रा[8]मे ह्यभिरामवादिनि ब्रवीषि दोषान्गुणनित्यसंमते ॥ १११ ॥
प्रताम्य[9] वा प्रज्वल वा प्रणश्य वा स[10]हस्रशो वा स्फुटिता महीं व्रज ॥
न ते करिष्यामि वचः सुदारुणं म[11]माहितं के[12]कयराजपांसनि ॥ ११२ ॥
क्षुरोपमां नित्यमसत्प्रियंवदां प्रदुष्टभावां स्वकुलोपघातिनीम् ॥

कुमाररूपं निसर्गसुन्दरं । अलंकृतं अलंकारैरतिशयितशोभं । चन्द्रकान्ताननमित्यस्यहृदिविपरिवर्तमानत्वात्तमित्युक्तं । सुतंसौन्दर्याद्यभावेपिसुतत्वप्रयुक्तप्रेमास्पदं । आव्रजन्तं मत्तमातङ्गगामिनमित्युक्तरीत्यागमनकालिकसंभ्रमविशेषशालिनं । दर्शनेन मानसज्ञानेन । पश्यन्नपिनन्दामि । दृष्ट्वापुनःसाक्षात्कृत्यतु । युवेवभवामि युववद्धृष्टपुष्टाङ्गोभवामि ॥ १०६ ॥ प्रवृत्तिः संचारः । चेतना बुद्धिः । वज्रधरपक्षेप्रवृत्तिशब्देन जीवनविषयप्रवृत्तिरुच्यते ॥ १०७ ॥ मोहात् आवासयं गृहइतिशेषः । सर्पी सर्पजातिः । जातिलक्षणो ङीष् । त्वंमोहादङ्केनधृतासि । तेनाङ्कधारणेन ॥१०८॥ सलक्ष्मणेनरामेणमयाचहीनोभरतस्त्वयासहपुरंराष्ट्रं बान्धवांश्चनिहत्य प्रशास्तु पुरादिहननरूपंप्रशासनंकरोतु । ममाहितानां शत्रूणांच । अभिहर्षिणीभवेतिसंबन्धः ॥ १०९ ॥ नृशंसवृत्ते क्रूरव्यापारे । व्यसनप्रहारिणि क्षतेप्रहारन्यायेनविपदिप्रहरणशीले । रामविरहासहनं विपत् तत्रप्रहारः पुनःपुनश्चोदनं । त्वंइहदेशे । अद्य अस्मिन्काले । प्रसह्य पतिस्वातन्त्र्यंतिरस्कृत्य । यद्वाक्यं भाषसे तत्रतेमुखात् दशनाःसहस्रधाविशीर्णाःसन्तः केननामहेतुना नपतन्तीतिसंबन्धः ॥ ११० ॥ रामः अहितमप्रियंच किंचिद्वचोनाह । परुषाणिभाषितुंनवेत्ति । ज्ञानपूर्वकत्वाद्भाषणस्यकुतस्तत्प्रसक्तिरितिभावः । नकेवलंपरुषावेदनं प्रत्युताभिरामवादिनि सर्वप्रियभाषिणि । गुणैर्नित्यं संमतेरामे । कथंनु दोषान् प्रव्राजनहेतून् ब्रवीषि ॥१११॥ प्रताम्य ग्लानिंभज । ताम्यतेर्लोण्मध्यमपुरुषैकवचनं । प्रज्वल कुपिताभव । प्रणश्य नष्टाभव । सहस्रशः स्फुटितासतीमहींव्रजवा । भृगोः पतवेत्यर्थः । केकयराजानांपांसनि दूषणि ॥ ११२ ॥ क्षुरोपमां तद्वत्क्रूरां । असत्प्रियंवदां मिथ्याप्रियवादिनीं । प्रदुष्टभावां प्रकर्षेणदुष्टहृदयां । अमनोरमामिति

वनव्यतिरेकं दर्शयिष्यंस्तदन्वयेस्वजीवनान्वयंदर्शयति— **अहमिति** । आव्रजन्तं मत्समीपेआगच्छन्तं । श्रुत्वेतिशेषः । दर्शनेनचक्षुषापश्यन्निवनन्दामि । **स०** देवकुमाररूपं देवस्यहरेः कुमारोमारस्तस्यरूपमिवरूपंयस्यासौतथोक्तः ॥ १०६ ॥ **ति०** रामंतुविनानकस्यापिजीवनमितिमेमतिः । अन्तर्यामिणं विनाकस्यापिव्यवहारस्यासिद्धेः । एवंचस्वाजीवनं कैमुतिकन्यायसिद्धमितिभावः ॥ १०७ ॥ **वि०** मम अहितानां शत्रूणां । अभिभाषणशीलाभव । वार्ताकरणयोग्यबान्धवाभावादितिभावः ॥ १०९ ॥ **शि०** प्रसह्य अनादृत्ययत्इहास्मिन्समयेभाषसे तेनभाषणेन ॥ ११० ॥

[पा०] १ क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. विनाहि. २ क. च. ञ. धृताहिसर्पी. ख. ज. धृतासि. ३ क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. सलक्ष्मणेन. ४ क. ख. भरतस्सहत्वया. ५ च. छ. झ. ञ. भवाभिभाषिणी. ६ छ. झ. ट. तेतेन. ७ ग. ज. त्पतत्यधोविशीर्यमाणारसना. ८ छ. रामेत्वभिराम. ख. रामेप्यभिराम. घ. रामेऽभ्यभिराम. ९ ङ. प्रतप्यवा. ख. छ. प्रताप्य. १० क. सहस्रधावा. ११ ङ. छ. झ. समाहितं. १२ ङ. छ. झ. पांसने. ख. ज. ट. पांसिनि.

न[1] जीवितुं त्वां विषहेऽमनोरमां दिधक्षमाणां हृदयं सबन्धनम् ॥ ११३ ॥
न जीवितं मेऽस्ति कुतः पुनः सुखं विनाऽत्मजेनात्मवतः[2] कुतो रतिः ॥
ममाहितं देवि न कर्तुमर्हसि स्पृशामि पादावपि ते प्रसीद मे ॥ ११४ ॥
स भूमिपालो विलपन्ननाथवत्स्त्रिया गृहीतो हृदयेऽतिमात्रया ॥
पपात देव्याश्चरणौ प्रसारितौ[3]वुभावसंस्पृश्य यथाऽऽतुरस्तथा ॥ ११५ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

कैकेय्यापुनर्वरदाननिर्बन्धेदशरथेनसकरुणमात्मपरिशोचनपूर्वकंबहुधातद्गर्हणम् ॥ १ ॥ तथासूर्येऽस्तंगते आप्रभातं दुःखेनविलापपूर्वकं कैकेयींप्रतिसानुनयं रामायराज्यदानयाचनम् ॥ २ ॥ कैकेय्याहठाद्दशरथप्रार्थनानङ्गीकारे तेनपुनर्मूर्च्छया क्षितौनिपतनम् ॥ ३ ॥ ततःप्रबुद्धेनतेनप्रभातेवैतालिकैःक्रियमाणमङ्गलवाद्यवादनपूर्वकस्वप्रबोधननिवारणम् ॥ ४ ॥

अतदर्हं महाराजं शयानमतथोचितम् ॥ ययातिमिव पुण्यान्ते देवलोकात्परिच्युतम् ॥ १ ॥
अनर्थरूपाऽसिद्धार्था ह्यभीता भयदर्शिनी[4] ॥ पुनराकारयामास तमेव वरमङ्गना ॥ २ ॥
त्वं कत्थसे[5] महाराज सत्यवादी दृढव्रतः ॥ मम चेमं[6] वरं कस्माद्विधारयितुमिच्छसि ॥ ३ ॥
एवमुक्तस्तु कैकेय्या राजा दशरथस्तदा ॥ प्रत्युवाच ततः क्रुद्धो मुहूर्तं विह्वलन्निव[7] ॥ ४ ॥

पदच्छेदः । सबन्धनं समूलं । प्राणरूपमूलसहितं "प्राणबन्धनंहिसौम्यमनः" इतिश्रुतेः । सदिन्धनमिति पाठेहृदयमेवसदिन्धनं । दिधक्षमाणां दग्धुमिच्छन्तीं । त्वांजीवितुं जीवयितुं । नविषहे नोत्सहे ॥ ११३ ॥ रतिः त्वद्विषयेतिशेषः । यदेवमतआह—ममाहितमिति । आत्मवतः जीवतइत्यर्थः ॥ ११४ ॥ अतिमात्रया अमर्यादया । स्त्रियाहृदयेगृहीतः तदधीनहृदयइत्यर्थः । भूमिपालोपितांनिग्रहीतुमसमर्थइत्यर्थः । अनाथवद्विलपन् त्वांजीवयितुंनोत्सहेतेपादौस्पृशामिप्रसीदेत्यनवस्थितवचनानिभाषमाणः । प्रसारितावित्यनेनानादरउक्तः । असंस्पृश्येत्यनेनपिस्पृक्षायामेवमूर्च्छाजातेतिगम्यते ॥ ११५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीतांबराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने द्वादशःसर्गः ॥ १२ ॥

" नतेकरिष्यामिवचः " इत्युक्त्वाऽपिधर्मपाशबद्धतयापश्चात्तप्तः पुनस्तांसान्त्वयति त्रयोदशे—अतदर्हमित्यादि । श्लोकद्वयमेकान्वयं । अतदर्हं तादृशदुःखानर्हं । अतथोचितं अधश्शयनानुचितं । अनर्थरूपा पापरूपा । असिद्धार्था अनिष्पन्नप्रयोजना । अभीता लोकापवादभीतिरहिता । भयदर्शिनी दशरथस्येति शेषः। यद्वा अभयदर्शिनी दशरथस्यभयमपश्यतीत्यर्थः। तमेववरं पूर्वदत्तमेववरमुद्दिश्य। महाराजं आकारयामास संबोधयामास । यद्वा दातव्यत्वेनग्राहयामासेत्यर्थः । वस्तुतस्त्वेकवचनस्वारस्यात् वरं श्रेष्ठं दशरथं । स्वाभिमतकथनायाह्वयामासेत्यर्थः ॥ १—२ ॥ विधारयितुं ऋणत्वेनधारयितुं । च्यावयितुंवा । विशेषेणधारयितुमादातुमितिवार्थः ॥ ३ ॥ विह्वलन्मूर्च्छन्

स० प्रसारितौ प्रणामंकुर्यादित्यन्यत्रप्रसारितौ ॥ ११५ ॥ इतिद्वादशस्सर्गः ॥ १२ ॥

ति० अतदर्हं स्त्रीप्रणामानर्हं ॥ १ ॥ **ती०** भयदर्शिनीतिच्छेदे रामाद्भरतस्यभयदर्शिनी । **शि०** सिद्धार्था साधितदेवप्रयोजना । अभीता वास्तवयशोरूपपत्यर्थसाधकत्वरूपधर्मविशिष्टत्वेनधर्मच्युतिभीतिरहिता । किंच अभीता वास्तवयशोरूपपत्यर्थप्रापिका । इणोरूपं ॥ २ ॥ **शि०** कथ्यसे जनैरितिशेषः ॥ ३ ॥

[पा०] १ घ. नजीवतींत्वां. २ ङ. छ. झ. नात्मवतां. क—घ. च. ज. ञ. नात्मवता. ३ ख. ङ. छ. झ. ट. वसंप्राप्य. ४ ख, पापदर्शिनी. ५ क—घ. च, ट, कथ्यसे. ६ ख. ङ. च. छ. झ. ट. चेदं. ज. चैवं. ७ क. छ. विलपन्निव.

मृते मयि गते रामे वनं मनुजपुङ्गवे ॥ हन्तानार्ये ममामित्रे सकामा [1]सुखिनी भव ॥ ५ ॥
स्वर्गेऽपि खलु रामस्य कुशलं दैवतैरहम् ॥ प्रत्यादेशादभिहितं धारयिष्ये [2]कथं बत ॥ ६ ॥
कैकेय्याः प्रियकामेन रामः प्रव्राजितो [3]मया ॥ यदि सत्यं ब्रवीम्येतत्तदसत्यं भविष्यति ॥ ७ ॥
अपुत्रेण मया पुत्रः श्रमेण महता महान् ॥ रामो लब्धो [5]महाबाहुः स कथं त्यज्यते मया ॥ ८ ॥
शूरश्च कृतविद्यश्च जितक्रोधः क्षमापरः ॥ कथं कमलपत्राक्षो मया रामो विवास्यते ॥ ९ ॥
कथमिन्दीवरश्यामं दीर्घबाहुं महाबलम् ॥ अभिराममहं रामं [6]प्रेषयिष्यामि दण्डकान् ॥ १० ॥
सुखानामुचितस्यैव दुःखैरनुचितस्य च ॥ दुःखं नामानुपश्येयं कथं रामस्य धीमतः ॥ ११ ॥
यदि दुः[7]खमकृत्वाऽद्य मम संक्रमणं भवेत् ॥ अदुःखार्हस्य रामस्य ततः सुखमवाप्नुयाम् ॥ १२ ॥
नृशंसे पापसंकल्पे रामं सत्यपराक्रमम् ॥ किं विप्रियेण कैकेयि प्रियं योजयसे मम ॥ १३ ॥
अकीर्तिरतुला लोके [8]ध्रुवः परिभवश्च मे ॥ १४ ॥
तथा विलपतस्तस्य परिभ्रमितचेतसः ॥ अस्त[9]मभ्यागमत्सूर्यो रजनी चाभ्यवर्तत ॥ १५ ॥
साऽत्रियामा [10]तथाऽऽर्तस्य चन्द्रमण्डलमण्डिता ॥ राज्ञो विलपमानस्य न व्यभासत शर्वरी ॥ १६ ॥
[11]तथैवोष्णं विनिश्वस्य वृद्धो दशरथो नृपः ॥ विललापार्तवद्दुःखं गगनासक्तलोचनः ॥ १७ ॥
न प्रभातं [12]त्वयेच्छामि निशे [13]नक्षत्रभूषणे ॥ क्रियतां मे दया भद्रे [14]मयाऽयं रचितोऽञ्जलिः ॥ १८ ॥
अथवा गम्यतां शीघ्रं नाहमिच्छामि निर्घृणाम् ॥ नृशंसां कैकयीं द्रष्टुं यत्कृते व्यसनं महत् ॥ १९ ॥
एवमुक्त्वा ततो [15]राजा कैकेयीं संयताञ्जलिः ॥ प्रसादयामास पुनः कैकेयीं चेदमब्रवीत् ॥ २० ॥

॥ ४—५ ॥ रामस्यकुशलंप्रति दैवतैःप्रत्यादेशादभिहितं धिक्कारपूर्वमभिहितंवाक्यं । कथंधारयिष्ये सहिष्ये । मूढस्त्रीहेतोःकथंगुणवत्पुत्रंत्यक्तवानसीत्यभिहितंश्रुत्वाकथमात्मानंधारयिष्ये । तथाचरामप्रवासनेइह परत्रचममसौख्यंनास्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ननुसत्यप्रतिज्ञत्वनिर्वाहार्थंरामःप्रव्राजितइतिवक्तव्यमित्यत्राह—कैकेय्याइति । मयेत्यनन्तरमितिकरणंद्रष्टव्यं । तदसत्यं भविष्यति । " श्वस्त्वाहमभिषेक्ष्यामियौवराज्येपरंतप " इतिरामोद्देशेनोक्तंवाक्यमसत्यंभविष्यतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ अपरित्यागेहेत्वन्तराणिदर्शयति—अपुत्रेणेत्यादि ॥ ८—१० ॥ दुःखैरिति षष्ठ्यर्थेतृतीया ॥ ११ ॥ अदुःखार्हस्यरामस्यदुःखमकृत्वाममसंक्रमणंयदिभवेत् । ततः तदा । सुखमवाप्नुयां । संक्रमणं तृणजलूकान्यायेनदेहाद्देहान्तरप्राप्तिः । पञ्चत्वमिति यावत् ॥ १२ ॥ ममप्रियंरामं विप्रियेण अनभिमतदण्डकारण्यगमनेन । किं किमर्थं योजयसे ॥ १३ ॥ अकीर्तिरित्यर्धं । भविष्यतीतिशेषः ॥ १४ ॥ तस्य विलपतः तस्मिन्विलपतिसतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ अत्रियामा यामत्रयवत्त्वंविहायातिदीर्घेत्यर्थः ॥ १६ ॥ आर्तवत् महारोगादिनापीडितइव । दुःखंविललाप । शृण्वतांयथादुःखंभवतितथाविललापेत्यर्थः ॥ १७ ॥ प्रभातं प्रभातत्वं । भावेनिष्ठा । अत्रप्रकरणेभर्त्सनप्रसादनाभ्यांपुनःपुनःक्रियमाणाभ्यांधर्ममपित्यक्तुंनशक्नोमिनपुत्रमपीतिगम्यते ॥ १८ ॥ निर्घृणां निर्दयां ।

ति० स्थापयिष्यामि प्रस्थापयिष्यामि ॥ १० ॥ **ति०** मरणेवराप्रदानजन्यदोषोपिन । जीवतोहिसाप्रतिज्ञेतिभावः ॥ १२ ॥ अकीर्तिः । स्त्रीजितइत्यकीर्तिः । जन्मसंपादितांकीर्तिं परिभविष्यतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ **स०** त्रयोयामायस्यास्सात्रियामा । आद्यन्तयोरर्धयामयोश्चेष्टाकालत्वेनदिनप्रायत्वात् । यद्वात्रीन्धर्मादीन्यापयतिनिरवकाशीकरोतिकामप्रधानत्वात् । अन्तर्भावितण्यर्थाद्यातेः "अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्योमन्" इतिमन् ॥ १६ ॥ **ति०** तवेतिपाठेत्वत्संबन्धिप्रातःकालं ॥ १८ ॥ **ति०** राज-

[पा०] १ ख. च. ञ. सुखिता. २ च. कथंचन. ङ. कथंचनु. ३ क—ट. वनम्. ४ क. इति. ५ ङ. छ. झ. ट. महातेजाः. ६ ङ. छ. झ. ट. स्थापयिष्यामि. ७ ङ.—ट. मकृत्वातु. ८ ङ. छ. झ. ट. ध्रुवंपरिभविष्यति. ९ क. च. सभ्यागतस्सूर्यो. १० ग. ङ. छ. झ. ट. तदार्तस्य. घ. तदातस्य. ११ ङ. छ. झ. सदैवोष्णं. ख. अथैवोष्णं. १२ क. च. ञ. ट. तवेच्छामि. १३ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. भूषिते. १४ क. ख. रचितोऽयंमयाञ्जलिः. क. ङ. छ. झ. ट. मम. १५ ङ. च. छ. झ. ट. राजधर्मवित्.

साधुवृत्तस्य[1] दीनस्य त्वद्गतस्य गतायुषः ॥ प्रसादः क्रियतां [2]देवि भद्रे राज्ञो विशेषतः ॥ २१ ॥
शून्ये न खलु सुश्रोणि मयेदं [3]समुदाहृतम् ॥ कुरु साधु प्रसादं मे बाले सहृदया ह्यसि ॥ २२ ॥
प्रसीद देवि [4]रामो मे त्वद्दत्तं राज्यमव्ययम् ॥ लभतामसितापाङ्गे यशः [5]परमवाप्नुहि ॥ २३ ॥
मम रामस्य लोकस्य गुरूणां भरतस्य च ॥ प्रियमे[6]तद्गुरुश्रोणि कुरु चारुमुखेक्षणे ॥ २४ ॥

विशुद्धभावस्य हि[7] दुष्टभावा [8]ताम्रेक्षणस्याश्रुकलस्य राज्ञः ॥
श्रुत्वा विचित्रं करुणं विलापं भर्तुर्नृशंसा न चकार वाक्यम् ॥ २५ ॥
ततः स राजा [9]पुनरेव मूर्च्छितः प्रिया[10]मदुष्टां प्रतिकूलभाषिणीम् ॥
समीक्ष्य पुत्रस्य विवासनं प्रति क्षितौ विसंज्ञो निपपात दुःखितः ॥ २६ ॥
इतीव राज्ञो व्यथितस्य सा निशा जगाम घोरं श्वसतो मनस्विनः ॥
विबोध्यमानः प्रतिबोधनं तदा निवारयामास स राजसत्तमः ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

प्रभातेकैकेय्यादशरथंप्रति सदृष्टान्तप्रदर्शनंसत्यवचनप्रशंसनेनस्वाभिमताकरणेस्वप्राणविमोक्षणप्रतिज्ञानपूर्वकंसद्योराम-प्रवासनचोदना ॥ १ ॥ ततोदशरथेनकैकेयींप्रतिसगर्हणंवरदानसूचनपूर्वकंस्वस्यरामदिदृक्षानिवेदनम् ॥ २ ॥ वसिष्ठेनस्ना-नाद्याह्निकनिर्वर्तनपूर्वकंदशरथदिदृक्षयाकैकेय्यन्तःपुरंप्रत्यागमनम् ॥ ३ ॥ पूर्वमेवान्तःपुरद्वारमुपगतवतासुमन्त्रेणवसिष्ठवच-नाद्दशरथसमीपमेत्यतदभिष्टवनपूर्वकंरामाभिषेचनप्रार्थना ॥ ४ ॥ तथास्वकृतस्तवनसंदीपितशोकस्यराज्ञःकरुणवचनश्रवणा-त्किंचित्पश्चादपाक्रमणम् ॥ ५ ॥ तथाकैकेयीचोदनयारामानयनायान्तःपुराद्बहिर्निर्गमनम् ॥ ६ ॥

पुत्रशोकार्दितं पापा विसंज्ञं पतितं भुवि ॥ विचे[11]ष्टमान[12]मुद्वीक्ष्य [13]सैक्ष्वाकमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
पापं [14]कृत्वैव किमिदं मम संश्रुत्य संश्रवम् ॥ शेषे क्षितितले सन्नः स्थित्यां स्थातुं त्वमर्हसि ॥ २ ॥

प्रत्युत नृशंसां क्रूरां ॥ १९—२० ॥ त्वद्गतस्य त्वदेकशरणस्येत्यर्थः । गतायुषः अल्पावशेषमतीतायुषइत्यर्थः॥ २१ ॥ शून्ये निर्जनेप्रदेशे । इदं रामाभिषेचनं । नसमुदाहृतंखलु किंतुसर्वजनसन्निधौसमुदाहृतमित्यर्थः । यद्वा शून्येन दीनेनमयेत्यर्थः ॥ २२—२४ ॥ ताम्रेक्षणस्य दुःखातिशयेनेतिशेषः। अश्रुकलस्य अश्रुपूर्णस्य । कलिःकामधेनुः । विचित्रं प्रसादनभर्त्सनसहितत्वात् ॥ २५—२६ ॥ प्रतिबोधनं शङ्खपटहवीणादिकंप्रतिबोधनसाधनं । यद्वा वैतालिकैःक्रियमाणंप्रतिबोधनं ॥२७॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीतांबराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने त्रयोदशःसर्गः ॥ १३ ॥

अथरामविवासननिर्धारणंदर्शयतिचतुर्दशे—पुत्रेत्यादि ॥ १ ॥ संश्रवं दास्यामीतिप्रतिज्ञां। संश्रुत्य कृत्वेत्यर्थः । पाकंपचतीतिवन्निर्देशः । पापं प्रतिज्ञाताकरणरूपंपापं कृत्वैव क्षितितले सन्नः अवसन्नःसन् । शेषे किमिदं । स्थित्यां मर्यादायां सत्यपरिपालनरूपा-

---

धर्मवित् सामादिविज्ञाता ॥२०॥ **ती०** प्राक्नित्यंप्रियां । अदुष्टां पतिव्रतां । तत्कालेदैवात्प्रतिकूलभाषिणींतांसमीक्ष्य पुत्रस्यविवास-नंप्रतिव्रियमाणंतद्वरंचसमीक्ष्य पर्यालोच्य कर्तव्यमूढोमूर्च्छितःक्षितौविसंज्ञःपपातेत्यर्थः ॥ २६ ॥ इतित्रयोदशःसर्गः ॥ १३ ॥

स० मदर्थे राजाम्रियतेचेन्म्रियतांप्रवयाः आरब्धकार्यंतुनत्याज्यमितिनिर्णीयाह—**पुत्रेत्यादि**। विचेष्टमानं विशब्दोत्र विप्रियमित्यादाविवनञर्थे । अचेष्टमानम् ॥१॥ **शि०** संश्रवंदास्यामीतिपूर्वप्रतिज्ञाविषयीभूतंवरद्वयमित्यर्थः । संश्रुत्यतद्दास्यामीतीदानीं-

[पा०] १ घ. साधुवृद्धस्य. २ ङ. च. छ. झ. ट. भद्रेदेवि. ग. घ. देविममराज्ञो. ख. भद्रेराज्ञे. ३ ङ. छ. झ. समुपाहृतम्. ४ क. च. छ. ञ. रामोपि. ५ ङ. च छ. ञ. ट. मवाप्स्यसि. ६ ग. घ. मेतदुरुश्रोणि. ख. मेतत्तुसुश्रोणि. ७ घ. सुदुष्ट. ८ ङ. छ. झ. ट. दीनस्यताम्राश्रुकलस्य. घ. ताम्राश्रुमुखस्य. ९ ख. भयमोहमूर्च्छितः. १० क. ग—छ. झ. ञ. ट. मतुष्टां. ११ झ—ठ. विचेष्टमान. १२ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. मुत्प्रेक्ष्य. १३ घ. ङ. छ. झ. ञ. ट. ऐक्ष्वाक. १४ क. ख. ग. ङ—ट. कृत्वेव.

मन्त्रिभिस्त्वं यथोद्दिष्टैश्चतुर्भिस्त्रिभिरेव वा ॥ कच्चित्समस्तैर्व्यस्तैश्च मन्त्रं मन्त्रयसे मिथः ॥ ७२ ॥
कच्चित्ते सफला वेदाः कच्चित्ते सफलाः क्रियाः ॥ कच्चित्ते सफला दाराः कच्चित्ते सफलं श्रुतम् ॥७३॥

गीषुः तस्यशत्रुःमित्रंशत्रोर्मित्रंमित्रमित्रंशत्रुमित्रमित्रं चेतिपुरोवर्तिनःपञ्च । पार्ष्णिग्राहःआक्रन्दःपार्ष्णिग्राहासारः आक्रन्दासारश्चेतिपृष्ठभागस्थाश्चत्वारः । पार्श्वस्थोमध्यमः । तेषांबहिरवस्थितउदासीनश्चेति । तथाचकामन्दकः " संपन्नस्तुप्रकृतिभिर्महोत्साहःकृतश्रमः । जेतुमेषणशीलश्चविजिगीषुरितिस्मृतः । अरिर्मित्रमरेर्मित्रंमित्रमित्रमतःपरम् । तथारिमित्रमित्रंच विजिगीषोःपुरःसराः । पार्ष्णिग्राहस्ततःपश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरः । आसारावनयोश्चैवविजिगीषोस्तुपृष्ठतः । अरेश्चविजिगीषोश्चमध्यमोभूम्यनन्तरः । अनुग्रहेसंहतयोर्व्यस्तयोर्निग्रहेप्रभुः । मण्डलाद्बहिरेतेषामुदासीनोबलाधिकः । अनुग्रहेसंहतानांव्यस्तानांच वधेप्रभुः " इति । अत्रशत्रुमित्रशब्दौ पुरस्तादव्यवहितानन्तरराष्ट्राधिपतिमेकव्यवहितानन्तरराष्ट्राधिपतिंचक्रमेणवदतः । पार्ष्णिग्राहाक्रन्दशब्दावपिपृष्ठतस्तादृशौक्रमेणवदतः । नतुप्रसिद्धशत्रुमित्रपरौ । " विषयानन्तरोराजाशत्रुर्मित्रमतःपरम् । उदासीनःपरतरःपार्ष्णिग्राहस्तुपृष्ठतः" इत्यमरः । आसारः सुहृद्बलं । "आसारःस्यान्मित्रबले" इतिरत्नमाला । मध्यमशब्देनच अरिविजिगीषोर्व्यस्तयोःसमस्तयोश्च निग्रहानुग्रहसमर्थः पार्श्वदेशस्थःकश्चिदुक्तेभ्योन्यो राजोच्यते । नतुमध्यवर्ती । उदासीनशब्देनच एतेषांसर्वेषामपिव्यस्तानांसमस्तानांचनिग्रहानुग्रहसमर्थःकश्चिद्विप्रकृष्टदेशस्थोराजोच्यते । यात्रादण्डविधानं यात्रा यानं दण्डस्यसैन्यस्यविधानं संविधानं व्यूहभेदविधानं । यद्वा दण्डःशत्रुनिरसनं तस्य विधानंप्रकारः । यात्राचदण्डविधानंचयात्रादण्डविधानं प्रकृतिमण्डलमित्यत्रात्रचैकवद्भावः । सेनाव्यूहभेदाःपूर्वमुक्ताः शत्रुनिरसनप्रकाराश्चस्फुटाःसुज्ञेया इति यात्राशब्दितंयानंप्रदर्श्यते । तच्चपञ्चविधं बलातिशयेनपार्ष्णिग्राहादिभिर्विगृह्यशत्रूद्देशेनयानं विगृह्ययानं । पार्ष्णिग्राहादिभिःसंधिंकृत्वाशत्रूद्देशेनयानं संधाययानं । सामन्तैःसमेत्ययानंसंभूययानं । अन्योद्देशेनयात्राप्रसङ्गमुत्पाद्य अन्यंप्रतियानंप्रसङ्गतोयानं । अन्यप्रसङ्गंकृत्वाबलवत्तयातमुपेक्ष्यतन्मित्रोद्देशेनयानमुपेक्ष्ययानमिति । यथाकामन्दकीये " विगृह्यसंधायतथासंभूयाथप्रसङ्गतः । उपेक्ष्य चेतिनिपुणैर्यानंपञ्चविधंस्मृतं " इति । द्वियोनीइति संधिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाःषड्गुणाः पृथक्पथक् प्रतिपादिताः । इदानींद्वैगुण्यमतावलम्बनेन यानादीन्संधिविग्रहयोरन्तर्भाव्यवदति । यानासनेविग्रहस्यस्वरूपं द्वैधीभावसमाश्रयौसंधेरूपं । तत्रविजिगीषोररिंप्रतियात्रा यानं तयोर्मिथःप्रतिबद्धशक्त्योः कालप्रतीक्षयातूष्णीमवस्थानमासनं । दुर्बलस्यप्रबलयोर्द्विषतोर्वाचिकमात्मसमर्पणंद्वैधीभावः । तथाह " बलिनोर्द्विषतोर्मध्येवाचात्मानंसमर्पयन् । द्वैधीभावेनवर्तेतकाकाक्षिवदलक्षितः " इति । अरिणापीड्यमानस्यबलवदाश्रयणंसमाश्रयइतिविवेकः । तदुक्तं कामन्दकेन " यानासनेविग्रहस्यरूपंसद्भिरितिस्मृतम् । संधेश्चसंधिमार्गज्ञैर्द्वैधीभावसमाश्रयौ " इति । एतान् पूर्वोक्तन् । यथावदनुमन्यसे अनुतिष्ठसिकच्चिदित्यर्थः । उक्तदशवर्गादीनांतत्त्वंज्ञात्वाहेयान् जहासि ग्राह्यान्गृह्णासिकच्चिदितियावत् ॥ ६९—७१ ॥ यथोद्दिष्टैः शास्त्रोक्तमन्त्रिलक्षणलक्षितैः । यथोद्दिष्टमितिपाठे नीतिशास्त्रोक्तमन्त्रविचारमार्गमनतिक्रम्येत्यर्थः । बहुभिर्मन्त्रकरणेमन्त्रभिन्नत्वसंभवादेकमत्याभावाच्चचतुर्भिस्त्रिभिरेववेत्युक्तं । व्यस्तैस्तत्तन्मतंपरिज्ञायसमस्तैश्चतुर्भिस्त्रिभिर्वापरिगणितैर्मन्त्रिभिः । मिथः रहसि मन्त्रंमन्त्रयसेकच्चित् ॥ ७२ ॥ राज्ञामवश्यंसंपादनीयानर्थान्पृच्छति—कच्चित्तेसफलावेदाइति । तेवेदाः त्वदधीतावेदाः सफलाःकच्चित् अग्निहोत्राद्यनुष्ठानेनसफलीकृताःकच्चित् । क्रियन्तेसाध्यन्तइतिक्रियाः धनानि । धनानित्वत्संपादितानि दानभोगाभ्यांसफलीकृतानिकच्चित् । तेदाराः सफलाः कच्चित् रतिपुत्राभ्यांसफलाः कच्चित् । तेश्रुतं शास्त्रश्रवणं सफलंकच्चित् शीलवृत्ताभ्यांसफलंकच्चित् । तथाच

ति० क्रियाः राजकार्याणि तत्तदुद्देश्यफलयुक्तानि । स० क्रियाः औपासनादिरूपाः ॥ ७३ ॥

[पा०] १ ख. ङ. छ. झ. ट. यथोद्दिष्टंचतुर्भिः. २ क. च. ञ. र्व्यस्तैर्वा. ३ ङ. छ. झ. ट. बुध.

कच्चिदेषैव ते बुद्धिर्यथोक्ता मम राघव ॥ आयुष्या च यशस्या च धर्मकामार्थसंहिता ॥ ७४ ॥
यां वृत्तिं वर्तते तातो यां च नः प्रपितामहाः॥ तां वृत्तिं वर्तसे कच्चिद्या च सत्पथगा शुभा ॥७५॥
कच्चित्स्वादुकृतं भोज्यमेको नाश्नासि राघव ॥ कच्चिदाशंसमानेभ्यो मित्रेभ्यः संप्रयच्छसि ॥७६॥
राजा तु धर्मेण हि पालयित्वा महामतिर्दण्डधरः प्रजानाम् ॥
अवाप्य कृत्स्नां वसुधां यथावदितश्च्युतः स्वर्गमुपैति विद्वान् ॥ ७७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

एकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

भरतेनरामंप्रतिस्वकुलाचारानुस्मारणेनतदभिषेचनप्रार्थनपूर्वकंतच्छोकहेतुकत्वेनपितुःस्वर्गतिनिवेदनम् ॥ १ ॥

रामस्य वचनं श्रुत्वा भरतः प्रत्युवाच ह ॥ किं मे धर्माद्विहीनस्य राजधर्मः करिष्यति ॥ १ ॥

महाभारते "अग्निहोत्रफलावेदाः दत्तभुक्तफलंधनम् । रतिपुत्रफलादाराः शीलवृत्तफलंश्रुतं" इति ॥ ७३ ॥ आयुष्या यशस्या धर्मकामार्थसंहिता उक्ता एषाबुद्धिर्मयश्चा तथैवतववर्ततेकच्चित् ॥७४॥ अथ उक्तानुक्तंसकलंसंग्रहेणदर्शयति—यामित्यादिना । वृत्तिमाचरन् वर्तते अवर्तिष्ट। यद्वा दशरथमरणस्याज्ञातत्वाद्वर्ततइत्युक्तिः । पितामहस्य अजस्य चिरंराज्यपरिपालनाभावात् प्रपितामहाः इत्युक्तं। प्रपितामहाः प्रपितामहप्रभृतयः। यथा "सप्तमीशौण्डैः" इत्यत्रशौण्डादिभिरितिवृत्तिकारः । अत्रअवर्तन्तेत्यध्याहार्यं । पित्राद्यननुष्ठितस्यानुष्ठानेप्राप्तेआह—याचसत्पथगाशुभेति । सत्पथगा सन्मार्गानुसारिणी । शुभा अनिन्दिता ॥ ७५ ॥ स्वादुकृतं मधुरतयासिद्धं । आशंसमानेभ्यः धनमितिशेषः ॥ ७६ ॥ एवमाचरतोराज्ञऐहिकामुष्मिकफले दर्शयति—राजात्वित्यादिना । तुशब्देन राजवैलक्षण्यमुच्यते।हिःप्रसिद्धौ। पालयित्वा महीमितिशेषः।महामतिःउक्तनीतिधर्मज्ञः। दण्डधरःयुक्तदण्डधरः। यथावत् पूर्वराजवत् । इतः अस्माल्लोकात् । च्युतः प्रारब्धकर्मावसाने मृतइत्यर्थः । विद्वान् शरीरभिन्नात्मज्ञानवान् ॥ ७७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्यानेशततमःसर्गः ॥ १०० ॥

रामस्यवचनंश्रुत्वाभरतःप्रत्युवाचहेत्यादिरयंसर्गएवात्रलेखनीयः । तंतुरामःसमाश्वास्यभ्रातरंगुरुवत्सलमित्यादिसर्गस्तु लेखकैःप्रमादाल्लिखितः । तस्योक्तप्रश्नोत्तरत्वाभावात् अत्रभरतोच्यमानपितृमरणश्रवणानन्तरंरामस्यदुःखितत्वाश्रवणात् । अत्रमहेश्वरतीर्थेनसर्गपौर्वापर्यवैपरीत्यमनालोच्यस्वदृष्टकोशमात्रप्रामाण्येन तंतुरामःसमाश्वास्येत्यादिकंसर्गमेवैकोत्तरशततमंमन्वानेन तत्सर्गव्याख्यानान्ते तत्रत्यार्थविरोधमालोच्यैवमाक्षेपपरिहारावुक्तौ। ननु"आर्यंतातःपरित्यज्यकृत्वाकर्मसुदुष्करम् । गतःस्वर्गंमहाबाहुःपुत्रशोकाभिपीडितः" इति "इमाःप्रकृतयः सर्वाविधवामातरश्चयाः । त्वत्सकाशमनुप्राप्ता" इति चभरतेनोक्ते रामस्तदानीमशोचन् तदुल्लङ्घ्याभिषेकप्रत्याख्यानमेवकिमितिकृतवान् । नैषदोषः । तस्मिन्भरतवाक्यप्रबन्धेपितृमरणमानुषङ्गिकत्वेनोक्तं राज्यस्वीकरणमेवप्राधान्येनोक्तं अतोरामस्त्वेवंमन्यते। पितापुत्रशोकेनमृतकल्पोनपुनर्जीविष्यतीतिमृतइत्युच्य-

ति० इतश्च्युतः इतः एतद्देहलोकाभ्यां । शि० राजा सर्वत्रप्रकाशमानेनधर्मेणोपलक्षितः ॥७७॥ इतिशततमस्सर्गः॥१००॥

ति० अथभरतः पितृवृत्तान्तप्रश्नोत्तरमुक्त्वाकच्चित्प्रश्नोत्तरमाह—**रामस्येति** । धर्मात् राज्यायोग्यत्वेनराजधर्माद्राज्यात् । विहीनस्यत्वत्पृष्टराजधर्मोमेक्कोपयुक्तः अनुपनीतयागवत् । अतोऽनवसरदुस्स्थोमयि "कच्चिन्नुधरते" इत्यादिप्रश्नइतिभावः । शि० राजधर्मः राजधर्मोपदेशः । तनि० धर्मात् रामकैङ्कर्यरूपपरमैकान्तिधर्मात् स्वरूपनिरूपकशेषत्वधर्माद्वा । विहीनस्य राजधर्मः तद्विरोधिसामान्यधर्मः ॥ १ ॥

[पा०] १ च. ञ. देषाच. २ ङ. छ. झ. ञ. ट. महीपतिः. ३ रामस्यवचनंश्रुत्वेत्यादिरयंसर्गः झ. ञ. ठ. पुस्तकेषु १०२ तमसर्गतयावर्तते ।

शाश्वतोऽयं सदा धर्मः स्थितोस्मासु नरर्षभ ॥ ज्येष्ठपुत्रे स्थिते राजन्न कनीयान्नृपो भवेत् ॥ २ ॥
स समृद्धां मया सार्धमयोध्यां गच्छ राघव ॥ अभिषेचय चात्मानं कुलस्यास्य भवाय नः ॥ ३ ॥
राजानं मानुषं प्राहुर्देवत्वे स मतो मम ॥ यस्य धर्मार्थसहितं वृत्तमाहुरमानुषम् ॥ ४ ॥
केकयस्थे च मयि तु त्वयि चारण्यमाश्रिते ॥ दिवमार्यो गतो राजा यायजूकः सतां मतः ॥ ५ ॥
निष्क्रान्तमात्रे भवति सहसीते सलक्ष्मणे ॥ दुःखशोकाभिभूतस्तु राजा त्रिदिवमभ्यगात् ॥ ६ ॥
उत्तिष्ठ पुरुषव्याघ्र क्रियतामुदकं पितुः ॥ अहं चायं च शत्रुघ्नः पूर्वमेव कृतोदकौ ॥ ७ ॥
प्रियेण खलु दत्तं हि पितृलोकेषु राघव ॥ अक्षय्यं भवतीत्याहुर्भवांश्चैव पितुः प्रियः ॥ ८ ॥

त्वामेव शोचंस्तव दर्शनेप्सुस्त्वय्येव सक्तामनिवर्त्य बुद्धिम् ॥
त्वया विहीनस्तव शोकरुग्णस्त्वां संस्मरन्नस्तमितः पिता ते ॥ ९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

ते मातरश्चविधवाकल्पाइति विधवाइत्युच्यन्ते।अनेनम-माभिषेचनमेवप्राधान्येनोच्यतइति। अतोशोचन्नभिषे-कप्रत्याख्यानंकृतवान् स्ववाक्ये पितृमरणानुवादस्यचा-यमेवार्थइति । अत्रायंपरिहारोनयुज्यते। यदिचपितामृ-तकल्पत्वेनमृतइत्युच्यतइतिरामोगृह्णीयात् तदा “व्या-दिश्यचमहातेजादिवंदशरथोगतः” इतिनानुवदेत् । यस्तुस्वाशयंस्वयमेवैवमितिवदति तस्यान्येनगत्यन्त-रेसतितद्विरुद्धाभिप्रायकल्पनंकथंकर्तुंशक्यं । अतोने-नैवानुवादेनरामेणपितामृतइत्येवगृहीतमितिभाति । किंच प्रकृतीनांमातॄणांचसमागमनात्पूर्वं “ इमाः प्रकृतयःसर्वाविधवामातरश्चयाः । त्वत्सकाशमनु-प्राप्ताःप्रसादंकर्तुमर्हसि” इत्यङ्गुल्यादिनिर्देशानुपपत्ते-श्च । अतः तंतुरामःसमाश्वास्येत्यादिसर्गाः वसिष्ठं पुरतःकृत्वेतित्र्युत्तरशततमसर्गान्तरंचतुरुत्तरशततम-सर्गत्वेनलेखनीयःपठनीयश्च । तथाचेत्सङ्गतःस्यात् । अतोत्ररामस्यवचनंश्रुत्वेत्ययंसर्गएवव्याख्यायते । ध-र्मात् त्वत्सेवारूपमुख्यधर्मात् । यद्वा धर्मात् त्वदुक्त-राजधर्मानुष्ठानहेतुभूतराजभावात्। राजधर्मः त्वदुक्त-नीतिस्थः ॥ १ ॥ कुतस्तेराजभावाभावइत्यत्राह—शाश्वतइति । अस्मासुअस्मत्पूर्वेषु ॥ २ ॥ भवाय भद्राय । “भवोभद्रेहरेप्राप्तौसत्तासंसारजन्मसु” इतिवैजयन्ती ॥ ३ ॥ नसर्वसुलभंराजत्वमित्याह—राजानमिति । प्राहुः प्राकृताजनाइतिशेषः । सः राजा । मम देवत्वेमतः देवत्वेनसंमतइत्यर्थः ॥ ४ ॥ एवंसन्निहितनीतिप्रश्नस्योत्तरमुक्त्वा प्राथमिकराजवि-षयप्रश्नस्योत्तरमाह—केकयस्थइति। यायजूकः इज्या-शीलः । “इज्याशीलोयायजूकः” इत्यमरः ॥ ५ ॥ मन्निर्गमनानन्तरंकतिदिवसेषुराजादिवंगतइत्यत्राह—निष्क्रान्तमात्रइति ॥ ६—७ ॥ भवद्भ्यांदत्तोकिंमया-पिदातव्यमित्यत्राह—प्रियेणेति ॥ ८ ॥ प्रियत्वमेवद-र्शयति—त्वामेवेति । रुग्णः पीडितइतियावत् ॥९॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकोत्तरश-ततमःसर्गः ॥ १०१ ॥

तनि० अयं पूर्वोक्तः शाश्वतः नित्यसिद्धः अस्मासुसदास्थितः । शत्रुघ्नलक्ष्मणापेक्षयाबहुवचनं । नरर्षभ पुरुषोत्तम । **ति०** शाश्वतः कुलक्रमागतः । अस्मासु अस्मत्पूर्वेषु । यथेतिपाठे यथाशास्त्रं स्थितः प्रतिष्ठितः । **स०** राजा राज्ञा । **तनि०** येलोकाः राजानंमानुषंप्राहुः तएवयस्यतेधर्मार्थसहितंवृत्तममानुषंप्राहुः मनुष्यसंस्थानत्वेप्यतिमानुषशीलवृत्तवेषैरतिलङ्घितसर्वलो-कसाम्यत्वेन देवत्वे नारायणत्वे। ममसंमतइत्यर्थः। **ती०** देवत्वप्रापकतपश्चरणंविहायममराज्याभिषेकेणकिमित्यतआह—**राजान-मिति** । यद्यपिराजानंमानुषंप्राहुः तथापिममदेवत्वेसंमतः । कुतः यस्यवृत्तममानुषं दिव्यं देवत्वसंपादकमित्यर्थः । तपश्चरणेन क्लेशद्वारादेवत्वं राज्यपरिपालनेनभोगद्वारादेवत्वमितिभावः । **स०** राजानंलौकिकं मानुषंप्राहुः ममतु त्वंदेवत्वेसंमतः । तत्रहेतुः **यस्येति** ॥ ६३ ॥ **ति०** उक्तमपि राजमरणंरामेणविषयान्तरोत्तरदानादश्रुतमिवमत्वापुनस्तदेवाह—**केकयस्थइति** ॥ ५ ॥ **ति०** कृतोदकाविति कृतसपिण्डीकरणान्तसर्वकृत्यौ ॥ ७ ॥ इत्येकोत्तरशततमस्सर्गः ॥ १०१ ॥

[**पा०**] १ क. ङ. च. झ. ञ. ट. ज्येष्ठे. २ क. ञ. राज्ञांन. ङ. छ. झ. ट. ठ. राजान. ३ क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. कनीयान्भवेन्नृपः. ४ क. च. ञ. तुचमयि. ५ ग. मास्थिते. ६ ङ. झ. ट. धीमान्स्वर्गगतो. ७ ग. मत्यगात्. ८ क.—ट. किल. ९ ख. ङ. छ.—ट. अक्षयं. १० ङ. छ. झ. ट. संस्मरन्नेवगतः.

द्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

पितुःस्वर्गतिश्रवणजशोकसंमूर्च्छितस्यरामस्यभरतादिभिःसलिलसेचनादिनामूर्च्छापनोदनम् ॥ १ ॥ रामेणपित्रनुशोचनेनबहुधापरिदेवनम् ॥ २ ॥ भरतादिभिःसमाश्वासितेनरामेणसीतासमाश्वासनपूर्वकंमन्दाकिनीमेत्यपित्रेजलदानपूर्वकंनिवापदानम् ॥ ३ ॥ ततःपर्णशालामेत्यरुदतांरामादीनांतुमुलशब्दश्रवणसंभ्रान्तैर्भरतसैनिकैस्ताद्दग्भ्रातृसमागमावलोकनायसरभसंतत्समीपगमनम् ॥ ४ ॥ रामेणतेषांयथार्हसंमाननम् ॥ ५ ॥

तां श्रुत्वा करुणां वाचं पितुर्मरण[1]संहिताम् ॥ राघवो भरतेनोक्तां बभूव गतचेतनः ॥ १ ॥
तं तु वज्रमिवोत्सृष्टमाहवे दानवारिणा ॥ वाग्वज्रं भरतेनोक्तममनोज्ञं परंतपः ॥ २ ॥
प्रगृह्य [2]बाहू रामो वै [3]पुष्पिताग्रो यथा द्रुमः ॥ वने परशुना कृत्तस्[4]तथा भुवि पपात ह ॥ ३ ॥
तथा [5]निपतितं रामं जगत्यां जगतीपतिम् ॥ कूलघातपरिश्रान्तं प्रसुप्तमिव कुञ्जरम् ॥ ४ ॥
भ्रातरस्ते महेष्वासं सर्वतः शोक[6]कर्शितम् ॥ रुदन्तः सह वैदेह्या सिषिचुः [7]सलिलेन वै ॥ ५ ॥
स तु संज्ञां पुनर्लब्ध्वा नेत्राभ्या[8]मास्रमुत्सृजन् ॥ [9]उपाक्रामत काकुत्स्थः कृपणं बहु भाषितुम् ॥ ६ ॥
स रामः स्वर्गतं श्रुत्वा पितरं [10]पृथिवीपतिम् ॥ उवाच भरतं वाक्यं [11]धर्मात्मा धर्मसंहितम् ॥ ७ ॥
किं करिष्याम्ययोध्यायां [12]ताते दिष्टां गतिं गते ॥ कस्तां राजवराद्धीनामयोध्यां पालयिष्यति ॥ ८ ॥
किंतु तस्य मया कार्यं [13]दुर्जातेन महात्मनः ॥ यो मृतो मम शोकेन [14]मया चापि न संस्कृतः ॥ ९ ॥
अहो भरत सिद्धार्थो येन राजा त्वयाऽनघ ॥ शत्रुघ्नेन च सर्वेषु [15]प्रेतकृत्येषु [16]सत्कृतः ॥ १० ॥
निष्प्रधानामनेकाग्रां नरेन्द्रेण विनाकृताम् ॥ निवृत्तवनवासोपि नायोध्यां गन्तुमुत्सहे ॥ ११ ॥

करुणां शोकावहां । यद्वा अकरुणां करुणारहितां क्रूरामितियावत् ॥ १ ॥ तंत्वित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यं । दानवारिणा इन्द्रेण । बाहूप्रगृह्य पाणिनापाणिंनिष्पीडय उद्धृत्यवा । वाग्वज्रमित्यस्यपूर्वश्लोकादनुषक्तेनश्रुत्वेत्यनेनान्वयः ॥ २—३ ॥ तथेत्यादिश्लोकद्वयं । कूलघातेन मदेनदन्तकण्डूाचकृतेनकूलप्रहारेण परिश्रान्तं । अतएवप्रसुप्तंकुञ्जरमिवस्थितं मूर्च्छितमित्यर्थः । सलिलेन सर्वतःसिषिचुः सर्वगात्राणिमोहशान्तयेसिक्तवन्तः । यतःअमृतंवाआपस्तस्मादद्भिरेवतांतमभिषिञ्चन्तीतिश्रुतिरपिहिवदति ॥ ४—५ ॥ उपाक्रामत उपाक्रमत । दीर्घआर्षः ॥ ६—७ ॥ दिष्टां काललकल्पितां । "कालोदिष्टोप्यनेहापि" इत्यमरः । यद्वा दिष्टां दैवकल्पितां । "दैवंदिष्टंभागधेयं" इत्यमरः । राजवरात् तृतीयार्थेपञ्चमी । [पाठान्तरंकिंकरिष्यामीत्यस्यभावमुद्घाटयति—राजवरेति । राजवराधीनां तद्रक्षणाधीनामित्यर्थः] ॥ ८ ॥ पितृमरणहेतुभूतत्वात्तत्संस्कारानुपयोगाच्चात्मानंविगर्हते—किंनुतस्येति ॥ ९ ॥ अनघ "पुत्रमन्त्येतुकर्मणि" इत्युक्तपितृसंस्काररूपभाग्यविघटकपापरहित । अहंहि तादृशपापवानितिभावः । येनकारणेनत्वयाशत्रुघ्नेनच सर्वेषुप्रेतकृत्येषुप्राप्तेषु राजासत्कृतः ॥ १० ॥ एकाग्रा अनाकुला । "अनाकुलेपिचैकाग्रः" इत्यमरः । सान भवतीत्यनेकाग्रा तां आकुलामितियावत् ॥ ११ ॥

शि० मरणसंहितां अन्यागम्यलोकान्तरगमनकर्तृत्वेनमरणसदृशगमनसंयुक्तां ॥ १ ॥ **ति०** बाहूप्रगृह्य अतिशिथिलौकृत्वा । भरतादिदर्शनेनहर्षात् पुष्पिताङ्गद्रुमसादृश्यं । **स०** कृत्तः छिन्नः ॥३॥ **शि०** दुर्जातेन दुःखेनपितृकर्तृकातियागादिनाजातंजनिर्यस्यतेन । मया महात्मनस्तस्यपितुः किंकार्यं । भूयः पिता ममशोकेन अमृतः लोकान्तरगमनकर्तृत्वेनमृतसदृशः सः मयानसंस्कृतः यात्राकालेमत्कर्तृकसंस्कारंनप्राप्तः ॥ ९॥ **ति०** सत्कृतः संस्कारकर्मणापूजितः ॥ १० ॥ **ति०** निष्प्रधानां प्रधानहीनां अतएव

[पा०] १ घ. संयुतां. २ क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. रामोबाहू. ३ ङ. झ. ट. पुष्पिताङ्गइव. ४ घ. स्तदाभूमौ. ५ क. ख. घ.—ट. हिपतितं. ग. विपतितं. ६ ग. च. ञ. कर्शिताः. ७ च. ज. ञ. सलिलेनतु. ८ छ.—ञ. मश्रुमुत्सृजन्. ९ क. ख. ग. च. ञ. उपाक्रमत. १० घ. जगतीपतिं. ११ क. च. ञ. धर्मज्ञं. १२ ग. तातेचत्रिदिवं. १३ ङ. दुर्जनेन. १४ ङ. छ. झ. ट. समयानच. १५ क. कार्येषु. १६ क. घ. च. ञ. संस्कृतः.

-समाप्तवनवासं मामयोध्यायां परंतप ॥ कोनु शासिष्यति पुनस्ताते लोकान्तरं गते ॥ १२ ॥
पुरा प्रेक्ष्य सुवृत्तं मां पिता यान्याह सान्त्वयन् ॥ वाक्यानि तानि श्रोष्यामि कुतः [१]कर्णसुखान्यहम् ॥ १३ ॥
एवमु[२]क्त्वा स भरतं भार्यामभ्येत्य राघवः ॥ उवाच शोकसन्तप्तः पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ १४ ॥
सीते मृतस्ते श्वशुरः [३]पित्रा हीनोसि लक्ष्मण ॥ भरतो दुःखमाचष्टे [४]स्वर्गतं पृथिवीपतिम् ॥ १५ ॥
ततो बहुगुणं तेषां बाष्पं नेत्रेष्वजायत ॥ [५]तथा ब्रुवति काकुत्स्थे कुमाराणां यशस्विनाम् ॥ १६ ॥
ततस्ते भ्रातरः सर्वे भृशमाश्वास्य [६]राघवम् ॥ अब्रुवञ्जगतीभर्तुः क्रियतामुदकं पितुः ॥ १७ ॥
सा सीता [७]श्वशुरं श्रुत्वा स्वर्गलोकगतं नृपम् ॥ नेत्राभ्यामश्रु[८]पूर्णाभ्यामशकन्नेक्षितुं [९]पतिम् ॥ १८ ॥
सान्त्वयित्वा तु तां रामो [१०]रुदन्तीं जनकात्मजाम् ॥ उवाच लक्ष्मणं तत्र [११]दुःखितो दुःखितं वचः १९
आनयेङ्गुदिपिण्याकं चीरमाहर चोत्तरम् ॥ जलक्रियार्थं तातस्य गमिष्यामि महात्मनः ॥ २० ॥
सीता पुरस्ताद्व्रजतु त्वमेनामभितो व्रज ॥ अहं पश्चाद्गमिष्यामि गतिर्ह्येषा सुदारुणा ॥ २१ ॥
ततो नित्यानुगस्तेषां विदितात्मा महामतिः ॥ मृदुर्दान्तश्च [१२]शान्तश्च रामे च दृढभक्तिमान् ॥ २२ ॥
सुमन्त्रस्तैर्नृपसुतैः सार्धमाश्वास्य राघवम् ॥ अवातारयदालम्ब्य नदीं मन्दाकिनीं शिवाम् ॥ २३ ॥
ते सुतीर्थां ततः कृच्छ्रादु[१३]पागम्य यशस्विनः ॥ नदीं मन्दाकिनीं रम्यां सदापुष्पितकाननाम् ॥ २४ ॥
शी[१४]घ्रस्रोतसमासाद्य तीर्थं [१५]शिवमकर्दमम् ॥ सिषिचु[१६]स्तूदकं राज्ञे [१७]तत्रैतत्ते भवत्विति ॥ २५ ॥

शासिष्यति कार्येषुनियोक्ष्यतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ सुवृत्तं शोभनंनियोगाचरणरूपंवृत्तंयस्यतं । कुतः कस्मात्पुरुषात् ॥ १३ ॥ अभ्येत्य अभिमुखोभूत्वा ॥ १४ ॥ दुःखमित्येतत् क्रियाविशेषणं । इत्युवाचेतिपूर्वेणान्वयः ॥ १५—१६ ॥ क्रियतामित्यत्रेतिकरणंद्रष्टव्यं ॥ १७—१९ ॥ इङ्गुदिपिण्याकं तपस्विभोज्यंतापसतरुबीजपिण्याकं । अनिःसारिततैलंपिष्ट्वाचूर्णीकृत्य पिण्डीकृतमिङ्गुदिबीजमेव पिण्याकत्वेनोपचर्यते । "इङ्गुदीतापसतरुः" इत्यमरः । चीरं वासउदकदानार्थं [चीरं स्नानार्थपरिधानं] उत्तरं उत्तरीयंच ॥ २० ॥ अभितः पश्चात् । "अभितःपरितः—" इत्यादिना एनामितिद्वितीया । सुदारुणा सुतरांदुःसहा । गतिः दुखिनांगतिः । एषाहि स्नानाद्यर्थंस्त्रीबालपुरःसराखल्वित्यर्थः । तथाचसूत्रं "सर्वेकंनिष्ठप्रथमाअनुपूर्वइतरेस्त्रियोग्रे" इति ॥ २१ ॥ नित्यानुगः कुलक्रमानुगतानुचरः । विदितात्मा ज्ञातात्मस्वरूपः ॥ २२—२३ ॥ ते सीतालक्ष्मणरामाः । स्त्रियोप्युदकंदिशन्तीतिशास्त्रसिद्धं। शीघ्रस्रोतसं नदीमुपागम्य अकर्दमंतीर्थं अवतारप्रदेशमासाद्य । तत हेतात । ते तुभ्यं । एतद्भवत्वित्युच्चार्यउदकंसिषिचुः ददुरित्यर्थः । स्नानमर्थात्सिद्धं । सीतायाः स्नानमात्रेन्वयोवा । कृच्छ्रादित्यनेनतेषांदुःखातिशयात्स्खलितगमनमुच्यते । सुतीर्थामित्यनेनपुण्यतीर्थत्वमुक्तं । उपगम्येत्यनेन नदीतीरेपिकंचित्कालंरोदनाचारउक्तः । यशस्विनइत्यनेन शास्त्रानतिक्रमउक्तः । रम्यामित्यनेन दुःखशान्तिहेतुत्वमुक्तं । पुष्पितकाननामित्यनेन उदकदान-

अनेकाग्रां बहुनायकां । अत्रोभयत्रहेतुः **नरेन्द्रेणविनाकृतामिति** ॥ ११ ॥ **स०** यान्याह तानि तज्जातीयानि ॥ १३ ॥ **स०** भार्यां लक्ष्मणचेत्यपिग्राह्यं ॥ १४ ॥ **ति०** स्वर्गतिरूपंदुःखं । **तनि०** तेश्वशुरः त्वय्यत्यन्तप्रीतियुक्तश्श्वशुरः । पित्राहीनोसिलक्ष्मणेत्यनेन त्वमेवपित्राहीनः नाहमितिगम्यते । "नसंवृत्तःपितामम" इतिवक्ष्यमाणत्वात् ॥ १५ ॥ **ति०** उत्तरं उत्तमं नवीनंचीरं । **स०** गमिष्यामि नदींप्रतीतिशेषः ॥ २० ॥ **शि०** कान्तः तेजस्वी ॥ २२ ॥ **ति०** तत ३ एतद्भवत्वित्युच्चार्य सिषिचुः ददुः । ततेत्येतत्पितुर्नामगोत्ररूपोपलक्षणं बोध्यं । संबोधनेप्लुतकरणादसंधिः । केचित्तुततेत्युक्तौनामाद्युच्चारणस्यनप्रयो-

[पा०] १ ग. घ. ज. श्रोत्र. २ क. ख. ङ. च. झ. ञ. ट. मुक्त्वाथ. ३ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. पितृहीनोसि. ४ ख. ङ. छ. झ. ञ. ट. स्वर्गतिंपृथिवीपतेः. ५ ख. एवं. ६ ङ. छ. झ. दुःखितं. ७ ङ. छ. झ. स्वर्गतंश्रुत्वाश्वशुरंतंमहानृपं. ८ क. ख. ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. पूर्णाभ्यांनशशाकेक्षितुं. ९ ङ. छ. झ. ट. प्रियं. १० च. छ. झ. ट. रुदतीं. ११ क. दुःखितंदुःखितो. १२ क. ङ. छ. झ. ट. कान्तश्च. १३ क. ग. ङ. छ. झ. ट. उपगम्य. १४ ग. दीर्घस्रोतसं. १५ ग. शुचिं. १६ क. ग. श्चोदकं. १७ क. ग. ङ.—ट. तत ३ एतद्भवत्विति.

[1]प्रगृह्य च महीपालो जलपूरितमञ्जलिम् ॥ दिशं याम्यामभिमुखो रुदन्वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥
एतत्ते राजशार्दूल विमलं तोयमक्षयम् ॥ पि[2]तृलोक[3]गतस्याद्य मद्दत्तमुपतिष्ठतु ॥ २७ ॥
ततो मन्दाकिनीतीरा[4]त्प्रत्युत्तीर्य स राघवः ॥ पितुश्चकार तेजस्वी नि[5]र्वापं भ्रातृभिः सह ॥ २८ ॥
ऐङ्गुदं [6]बदरीमिश्रं पिण्याकं दर्भसंस्तरे ॥ न्यस्य रामः सुदुःखार्तो रुदन्वचनमब्रवीत् ॥ २९ ॥
इदं भुङ्क्ष्व महाराज प्रीतो यदशना वयम् ॥ [7]यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवताः ॥ ३० ॥
ततस्तेनैव मार्गेण प्रत्युत्तीर्य [8]नदीतटात् ॥ आरुरोह नरव्याघ्रो रम्यसानुं महीधरम् ॥ ३१ ॥
ततः पर्णकुटीद्वारमासाद्य जगतीपतिः ॥ परिजग्राह [9]बाहुभ्यामुभौ भरतलक्ष्मणौ ॥ ३२ ॥
तेषां तु रुदतां शब्दा[10]त्प्रतिश्रुत्कोऽभवद्गिरौ ॥ भ्रातॄणां सह वैदेह्या [11]सिंहानामिव नर्दताम् ॥ ३३ ॥
महाबलानां रुदतां कुर्वतामुदकं पितुः ॥ विज्ञाय तुमुलं शब्दं त्रस्ता भरतसैनिकाः ॥ ३४ ॥
अब्रुवंश्चापि रामेण भरतः सङ्गतो ध्रुवम् ॥ ते[12]षामेव [13]महाञ्छब्दः शोचतां पितरं मृतम् ॥ ३५ ॥
अथ वासा[14]न्परित्यज्य तं सर्वेऽभिमुखाः स्वनम् ॥ अप्येकमनसो जग्मुर्यथास्थानं प्रधाविताः ॥३६॥
हयैरन्ये गजैरन्ये रथैरन्ये स्वलङ्कृतैः ॥ सुकुमारास्तथैवान्ये पद्भिरेव नरा ययुः ॥ ३७ ॥
अचिरप्रोषितं रामं चिरविप्रोषितं यथा ॥ द्रष्टुकामो जनः सर्वो जगाम सहसाऽऽश्रमम् ॥ ३८ ॥
भ्रातॄणां त्वरितास्त[15]त्र द्रष्टुकामाः समागमम् ॥ ययुर्बहुविधै[16]र्यानैः खुरनेमिस्वना[17]कुलैः ॥ ३९ ॥

समाप्तिपर्यन्तमनातपत्वमुक्तं । शीघ्रस्रोतसमित्यनेन स्नानकालेस्रोतोभिमुखत्वमुक्तं । शिवं शुद्धं । अकर्दमंतीर्थमासाद्येत्यनेन तीरेसेचनमुक्तं ॥ २४—२५ ॥ दानप्रकारमाह—प्रगृह्येत्यादिना ॥ २६ ॥ दानमन्त्रमाह—एतदित्यादिना ॥ २७ ॥ भ्रातृभिःसह मन्दाकिनीतीरात्प्रत्युत्तीर्यपितुर्निर्वापं पिण्डप्रदानं।चकार मन्दाकिनीतीरात्समुत्तीर्येत्युदकदानदेशात्किंचित्प्रदेशान्तरगमनवचनात् सपिण्डीकरणमेवकृतमित्यवगम्यते । दशाहात्यये उदकदानंविनापिण्डदानस्याचोदितत्वात् उदकसेचनवत्कनिष्ठेनलक्ष्मणेनपिण्डदानानुक्तेश्च ॥२८—३२ ॥ प्रतिश्रुत्कः प्रतिध्वनिः ॥ ३३ ॥ महाबलानामित्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यं । त्रस्ताः किं भविष्यतीतिधियाउद्विग्नाः । उद्वेगानन्तरंनिश्चित्यवदन्तिस्मेत्याह—अब्रुवन्नित्यादिना । मृतंपितरंउद्दिश्येतिशेषः ॥ ३४—३५ ॥ स्वनमभिमुखाः स्वनोत्पत्तिदिगभिमुखाइत्यर्थः । यथास्थानं शब्दोत्पत्तिप्रदेशमनतिक्रम्यप्रधाविताः शीघ्रगतियुक्ताः ॥ ३६ ॥ सुकुमाराइति हयैरित्यादिभिरुक्तानांत्रयाणांविशेषणं । सुकुमारत्वाभावे दुःखितंरामंप्रतिपद्भ्यामेवगन्तव्यत्वात् ॥ ३७—३८ ॥ एषांयानैर्गमनं दर्शनत्वरया । ययुर्बहुविधैर्यानैरिति खुरनेमिसमाहतेतिचपाठः । ययुर्बहुविधैर्युक्तैरितिपाठे युक्तैः सज्जैः । यानैरिति

जनं अस्मादेवाचारादित्याहुः। **स०** हेतत तात । दूराद्धूतेचेतिप्लुतता ॥ २५ ॥ **ति०** एतदेवविवृणोति-**प्रगृह्येति** । याम्यां दक्षिणां । यत्त्वाधुनिकनिबन्धेषुसुमन्तुनाम्नालिखितंवचनं क्षत्रियाणामुदङ्मुखजलदानबोधकं तन्निर्मूलं । एतदाचारविरोधात् । निकृष्टक्षत्रियपरंवा । रुदन्नित्यनेन पित्रादिविषयेरोदने ननिषेधइतिसूचितं ॥ २६ ॥ **ति०** नचयदाकदाचित्पितुर्मरणश्रवणेपुत्रस्यदशाहाशौचतायास्स्मृतिषूक्तत्वेन कथंकृतक्रियस्यपितुः प्रथमदिनएवपिण्डदानमितिवाच्यं । तस्यास्स्मृतेः क्षत्रियेतरविषयत्वात्कलिविषयत्वाद्वा नदोषः ॥ २८ ॥ **ति०** ऐङ्गुदं इङ्गुदिबीजसंबन्धि । बदरैः बदरफलैः ॥ २९ ॥ **ति०** ननुराज्ञेकथंपिण्याकपिण्डदानंतत्राह **यदशनाइति** । यदशनाइत्यस्य तदशनाअस्मत्पितरइतिशेषः । तत्रसामान्येनार्थान्तरन्यासमाह—**यदन्नइति** । **स०** वयंयदशनाः । बहुव्रीहिः । तदिदंभुङ्क्ष्वच ॥३०॥ **स०** प्रतिशब्दःशब्दजन्यशब्दः ॥ ३३ ॥ **स०** त्रस्ताः किंनवीनाकाचिदापत्प्राप्तेतिभीताः ॥ ३४ ॥

[पा०] १ ङ. छ. झ. ट. प्रगृह्यतु. २ घ. पितृलोकं. ३ ख. गतस्यास्य. ४ ङ. छ. झ. ट. तीरंप्र. ५ ङ. छ. झ. ञ. ट. निर्वापं. ६ क. ग. ङ. छ. झ. ञ. ट. बदरैर्मिश्रं. ७ ङ. यदन्नंपुरुषोश्नाति. ८ ङ. छ. झ. ट. सरित्तटात्. ९ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. पाणिभ्यां. १० ङ. छ.—ट. ठ. त्प्रतिशब्दो. ११ ख. ग. ङ.—ट. सिंहानांनर्दतामिव. १२ क. च. ञ. तेषामेष. १३ ग. घ. ज. महाशब्दः. १४ ङ.—ट. वाहान्. १५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. स्तेतु. १६ क. घ. ज. र्युक्तैः. १७ क. ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. समाकुलैः.

सा भूमिर्बहुभिर्यानैः खुरनेमि[1]समाहता ॥ मुमोच तुमुलं शब्दं द्यौरिवाभ्रसमागमे ॥ ४० ॥
तेन वित्रासिता नागाः करेणुपरिवारिताः ॥ आवासयन्तो गन्धेन जग्मुरन्यद्वनं ततः ॥ ४१ ॥
वराहवृक[2]सङ्घाश्च महिषाः सर्प[3]वानराः ॥ व्याघ्रगोकर्णगवया वित्रेसुः पृषतैः सह ॥ ४२ ॥
रथाङ्ग[4]साह्वा नत्यूहा हंसाः कारण्डवाः प्लवाः ॥ तथा पुंस्कोकिलाः क्रौञ्चा विसंज्ञा भेजिरे दिशः ॥४३॥
तेन शब्देन वित्रस्तैराकाशं पक्षिभिर्वृतम्[5] ॥ मनुष्यै[6]रावृता भूमिरुभयं प्रबभौ तदा ॥ ४४ ॥
ततस्तं पुरुषव्याघ्रं यशस्विनमरिंदमम्[7] ॥ आसीनं स्थण्डिले रामं ददर्श सहसा जनः ॥ ४५ ॥
विगर्हमाणः कैकेयीं सहितो मन्थरामपि ॥ अभिगम्य जनो रामं बाष्पपूर्णमुखोऽभवत् ॥ ४६ ॥
तान्नरान्[8]बाष्पपूर्णाक्षान्समीक्ष्याथ सुदुःखितान् ॥ पर्यष्वजत धर्मज्ञः पितृवन्मातृवच्च सः ॥ ४७ ॥

स[9] तत्र कांश्चित्परिषस्वजे नरान्नराश्च केचित्तु तमभ्यवादयन् ॥
चकार सर्वान्सवयस्यबान्धवान्यथार्हमासाद्य तदा नृपात्मजः ॥ ४८ ॥
स[10] तत्र तेषां रुदतां महात्मनां भुवं च खं चानुनि[11]नादयन्स्वनः ॥
गुहा[12] गिरीणां च दिशश्च सन्ततं मृदङ्गघोष[13]प्रतिमः प्रशुश्रुवे ॥ ४९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्व्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

वसिष्ठेनकौसल्यादिभिःसहरामाश्रमंप्रतिप्रस्थानम् ॥ १ ॥ कौसल्ययामध्येमार्गंसपत्नीःप्रतिमन्दाकिनीतीरेदक्षिणाग्रदर्भेषु-दशरथायरामन्यस्तेङ्गुदिपिण्याकप्रदर्शनेनराजानंप्रतिसकरुणंपरिशोचनम् ॥ २ ॥ कौसल्यादिभिराश्रमेरामदर्शनम् ॥ ३ ॥ रामलक्ष्मणाभ्यांतत्पादाभिवादनम् ॥ ४ ॥ कौसल्ययास्वपादाभिवादिनींसीतामालिङ्ग्यतांप्रतिशोचनम् ॥ ५ ॥ रामेणवसिष्ठ-पादाभिवादनपूर्वकंतेनसहोपवेशनम् ॥ ६ ॥ भरतेनमन्त्रिप्रभृतिभिःसहतत्समीपेउपवेशनम् ॥ ७ ॥

वसिष्ठः पुरतः कृत्वा दारान्दशरथस्य च ॥ अभिचक्राम तं देशं रामदर्शन[14]तर्षितः ॥ १ ॥
राजपत्न्य[15]श्च गच्छन्त्यो मन्दं मन्दाकिनीं प्रति ॥ ददृशुस्तत्र तत्तीर्थं रामलक्ष्मणसेवितम् ॥ २ ॥
कौसल्या बाष्पपूर्णेन मुखेन परिशुष्यता ॥ सुमित्राम[16]ब्रवीद्दीना याश्चान्या राजयोषितः ॥ ३ ॥

शेषः ॥ ३९—४० ॥ आवासयन्तः मदगन्धेनावासयन्तः । एतेन वनगजानामपिरामदर्शनहर्षोद्योत्यते ॥ ४१ ॥ गोकर्णः गोरिवकर्णौयस्यसगोकर्णः । महापृषतविशेषः ॥ ४२ ॥ नत्यूहाः जलरङ्कवः । "नत्यूहोजलरङ्कुःस्यात्" इतिहलायुधः । प्लवाः स्थूलबकविशेषाः ॥ ४३—४५ ॥ सहितः अन्योन्यसंगतः ॥ ४६—४७ ॥ चकार संमानमितिशेषः ॥ ४८—४९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने द्व्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

अथमातृसमागमस्त्र्युत्तरशततमे । रामदर्शनतार्षितः

शि० अकल्मषं कल्मषनिवर्तकं ॥ ४५ ॥ शि० अत्रविगर्हणं शिखीनष्टइत्यादाविवविशेषणांशेपर्यवसन्नं । अतएवोत्तरत्ररामालिङ्गनंसंगच्छते ॥ ४६ ॥ ति० अनुविनादयन् प्रतिध्वनयन् ॥ ४९ ॥ इतिद्व्युत्तरशततमस्सर्गः ॥ १०२ ॥

[पा०] १ ङ. झ. ञ. ट. रथनेमि. २ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. मृगसिंहाश्च. ग. मृगसङ्घाश्च. ३ ङ. छ. झ. ञ. ट. सृमरास्तथा. ४ ङ. छ. झ. ट. रथाह्वहंसानत्यूहाःप्लवाःकारण्डवाःपरे. च. रथाङ्गकाःसदात्यूहाः. ञ. रथाङ्गाह्वाःसनत्यूहाः. ५ घ. पक्षिसंवृतं. ६ घ. मानुषैः. ७ क. ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. मकल्मषं. ८ घ. तांस्तदाबाष्प. ९ ख. ततश्च. १० क. ख. ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. ततस्स. ११ ख.—ट. विनादयन्. १२ च. ञ. महागिरीणां. १३ क. घ.—ट. प्रतिमोविशुश्रुवे. ख. ग. प्रतिमोपि. १४ ट. कर्शितः. क. ग. हर्षितः. १५ क. पत्न्यस्तु. १६ ख. ग. च. छ. झ. ञ. मब्रवीद्दीनां. ङ. मब्रवीदेनां.

इदं तेषामनाथानां क्लिष्टमक्लिष्टकर्मणाम् ॥ वने प्राक्केवलं तीर्थं ये ते निर्विषयीकृताः ॥ ४ ॥
इतः सुमित्रे पुत्रस्ते सदा जलमतन्द्रितः ॥ स्वयं हरति सौमित्रिर्मम पुत्रस्य कारणात् ॥ ५ ॥
जघन्यमपि ते पुत्रः कृतवान्न तु गर्हितः ॥ भ्रातुर्यदर्थसंहितं सर्वं तद्विहितं गुणैः ॥ ६ ॥
अद्यायमपि ते पुत्रः क्लेशानामतथोचितः ॥ नीचानर्थसमाचारं सज्जं कर्म प्रमुञ्चतु ॥ ७ ॥
दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु सा ददर्श महीतले ॥ पितुरिङ्गुदिपिण्याकं न्यस्तमायतलोचना ॥ ८ ॥
तं भूमौ पितुरार्तेन न्यस्तं रामेण वीक्ष्य सा ॥ उवाच देवी कौसल्या सर्वा दशरथस्त्रियः ॥ ९ ॥
इदमिक्ष्वाकुनाथस्य राघवस्य महात्मनः ॥ राघवेण पितुर्दत्तं पश्यतैतद्यथाविधि ॥ १० ॥
तस्य देवसमानस्य पार्थिवस्य महात्मनः ॥ नैतदौपयिकं मन्ये भुक्तभोगस्य भोजनम् ॥ ११ ॥
चतुरन्तां महीं भुक्त्वा महेन्द्रसदृशो विभुः ॥ कथमिङ्गुदिपिण्याकं स भुङ्क्ते वसुधाधिपः ॥ १२ ॥
अतो दुःखतरं लोके न किंचित्प्रतिभाति मा ॥ यत्र रामः पितुर्दद्यादिङ्गुदीक्षोदमृद्धिमान् ॥ १३ ॥
रामेणेङ्गुदिपिण्याकं पितुर्दत्तं समीक्ष्य मे ॥ कथं दुःखेन हृदयं न स्फोटति सहस्रधा ॥ १४ ॥
श्रुतिस्तु खल्वियं सत्या लौकिकी प्रतिभाति मां ॥ यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवताः ॥ १५ ॥
एवमार्ता सपत्न्यस्ता जग्मुराश्वास्य तां तदा ॥ ददृशुश्चाश्रमे रामं स्वर्गच्युतमिवामरम् ॥ १६ ॥

रामदर्शनेसंजाताभिलाषः । " कामोभिलाषस्तर्षश्च " इत्यमरः ॥ १—३ ॥ ते प्रसिद्धा रामादयः । ये प्राक् निर्विषयीकृताः राज्यान्निष्कासिताः वने तेषां क्लिष्टमुपमर्दितं । इदंतीर्थं अवतरणं । केवलं निश्चितं । " केवलंनिश्चितेक्लीबेवाच्यवत्त्वेककृत्स्नयोः " इतिवैजयन्ती ॥४—५॥ जघन्यं हीनं जलाहरणादिकर्म कृतवानपि नगर्हितः । कुतइत्यत्राह—भ्रातुरिति । भ्रातुः ज्येष्ठभ्रातुः । अर्थसहितं प्रयोजनसहितं । यत्कर्म तत्सर्वं गुणैर्विहितं । " ज्येष्ठभ्रातापितृसमः " इतिवचनात्पितृशुश्रूषावद्गुणायकल्पतइत्यर्थः ॥ ६ ॥ क्लेशानामतथोचितः इदानींयादृशक्लेशानुभवस्तादृशक्लेशानामनुचितः । ते अयंपुत्रः नीचानर्थसमाचारं निकृष्टदुःखप्रचुरसमाचारसहितं । सज्जं उद्युक्तं । कर्म अद्यप्रमुञ्चत्वपि अपिशब्दःसंभावनायां । " अपिःसंभावनाप्रश्नगर्हाशङ्कासमुच्चये " इतिवैजयन्ती । भरतप्रार्थनयारामेणस्वराज्येस्वीकृते लक्ष्मणस्यनीचकर्मप्रमोचनंसंभवेदितिभावः ॥ ७ ॥ पितुरिति चतुर्थ्यर्थेषष्ठी ॥ ८—१० ॥ औपयिकं प्राप्तं । "युक्तंस्यादुचितंन्याय्यंप्राप्तमौपयिकंतथा"इतिहलायुधः ॥ ११—१२ ॥ राज्यैश्वर्ययोग्यतयाऋद्धिमानित्युक्तिः ॥ १३ स्फोटति स्फुटति ॥ १४ ॥ सत्या सत्यार्था । लौकिकी लोकविदिता लोकप्रसिद्धेतियावत् । देवताइतिश्रुतिः

ति० प्राक्कलनं बहुव्रीहिरयं । प्रथमपरिग्रहवत् । तीर्थं पुण्यतीर्थं । गङ्गायमुनापरपारभवमिदमेव । प्राक्केवलमितिपाठआधुनिककल्पितः । नापितत्रार्थसामञ्जस्यमितिकतकः । तत्रापिपाठे प्राक्परिगृहीतमितिशेषः । प्राक्परिगृहीतंतीर्थं जलानयनादिव्यवहारोपयोगीमार्गः । इदमेवेतिकेवलं निश्चितमित्यर्थोवक्तुंशक्यः । **स०** क्लिष्टं दुःखरोहं । प्राक्कलनं बहुदिनमारभ्यस्नानाद्यर्थंपरिगृहीतं । तीर्थं अवतारप्रदेशः । इतिनिश्चयइतिशेषः ॥ ४ ॥ वक्ष्यमाणसौमित्रिपदव्याख्यानं**सुमित्रेपुत्रस्त**इति ॥ ५ ॥ **ति०** गुणैः ज्येष्ठत्वसौभ्रात्रधार्मिकत्वादिभिर्विशिष्टस्यभ्रातुर्यदर्थरहितं प्रयोजनरहितं तदेवगर्हितंभवति । **शि०** भ्रातुरर्थरहितंयत् तदेव सर्वं । गुणैः गुणवद्भिर्गर्हितं ॥ ६ ॥ **ति०** क्लेशानां अनुभूयमानानां । तथा यथानुभवमुचितोनेत्यतथोचितः । ते अयंपुत्रः नीचार्होयोऽनर्थः दुःखजनकः समाचारः अनुष्ठानंयस्मिंस्तत्तथा सज्जं प्रस्तुतं । यथोक्तंकर्ममुञ्चतु रामस्यप्रत्यावर्तिष्यमाणत्वादितिभावः ॥ एकःशत्रुघ्नस्तुभरतसंगादेतत्कर्मनकरोत्येव अयमपिमुञ्चत्वित्यपेरर्थः ॥ ७ ॥ **ति०** स्त्रियः प्रतीतिशेषः ॥ ९ ॥ **ति०** औपयिकं उचितं ॥ ११ ॥ **ति०** चतुरन्तां चतुस्समुद्रावसानां ॥१२॥ **ति०** क्षोदं पिष्टं । **स०** यत्रयत् । अतः अस्मात् ॥१३॥

[पा०] १ ङ. छ. झ. ट. प्राक्कलनं. २ ङ. छ. झ. ट. रहितं. ३ ङ. छ. झ. ट. तद्गर्हितं. ४ ङ. अथायं. ५ घ. पुनर्दत्तं. ६ क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. भुवि. ७ घ. कामं. ख. कथमैङ्गुद. ८ ग. घ. भुङ्क्ते स. ९ ङ. छ. झ. ट. मे. च. ञ. मां. १० ङ. छ. झ. ट. मे. च. ज. ञ. मां. ११ घ. ज. मार्ताः. १२ क. ञ. स्वर्गाच्युतं.

सर्वभोगैः[1] परित्यक्तं रामं संप्रेक्ष्य मातरः ॥ आर्ता मुमुचुरश्रूणि सस्वरं[2] शोककर्शिताः ॥ १७ ॥
तासां रामः समुत्थाय जग्राह चरणाञ्शुभान्[3] ॥ मातॄणां मनुजव्याघ्रः सर्वासां सत्यसङ्गरः ॥ १८ ॥
ताः पाणिभिः सुखस्पर्शैर्[4]मृद्वङ्गुलितलैः[5] शुभैः ॥ प्रममार्जू रजः पृष्ठाद्रामस्यायतलोचनाः ॥ १९ ॥
सौमित्रिरपि ताः सर्वा मातॄः संप्रेक्ष्य दुःखितः[6] ॥ अभ्यवादयतासक्तं शनै रामादनन्तरम् ॥ २० ॥
यथा रामे तथा तस्मिन्सर्वा ववृतिरे स्त्रियः ॥ वृत्तिं दशरथाज्जाते लक्ष्मणे शुभलक्षणे ॥ २१ ॥
सीताऽपि चरणांस्तासामुपसंगृह्य दुःखिता ॥ श्वश्रूणामश्रुपूर्णाक्षी सा बभूवाग्रतः[7] स्थिता ॥ २२ ॥
तां परिष्वज्य दुःखार्ता माता दुहितरं यथा ॥ वनवासकृशां[8] दीनां कौसल्या वाक्यमब्रवीत् ॥ २३ ॥
विदेहराजस्य सुता स्नुषा दशरथस्य च ॥ रामपत्नी कथं दुःखं संप्राप्ता निर्जने[9] वने ॥ २४ ॥
पद्ममातपसंतप्तं परिक्लिष्टमिवोत्पलम् ॥ काञ्चनं रजसा ध्वस्तं क्लिष्टं चन्द्रमिवाम्बुदैः ॥ २५ ॥
मुखं ते प्रेक्ष्य मां शोको दहत्यग्निरिवाश्रयम् ॥ भृशं मनसि वैदेहि व्यसनारणिसंभवः ॥ २६ ॥
ब्रुवन्त्यामेवमार्तायां जनन्यां भरताग्रजः ॥ पादावासाद्य जग्राह वसिष्ठस्य च[10] राघवः ॥ २७ ॥

पुरोहितस्याग्निसमस्य[11] वै तदा बृहस्पतेरिन्द्र इवामराधिपः[12] ॥
प्रगृह्य पादौ सुसमृद्धतेजसः सहैव तेनोपविवेश राघवः ॥ २८ ॥
ततो जघन्यं सहितैः[13] समन्त्रिभिः[14] पुरप्रधानैश्च सहैव[15] सैनिकैः ॥
जनेन धर्मज्ञतमेन धर्मवानुपोपविष्टो भरतस्तदाऽग्रजम् ॥ २९ ॥
उपोपविष्टस्तु तथा[16] स वीर्यवांस्तपस्विवेषेण समीक्ष्य राघवम् ॥
श्रिया ज्वलन्तं भरतः कृताञ्जलिर्यथा महेन्द्रः प्रयतः प्रजापतिम् ॥ ३० ॥
किमेष वाक्यं भरतोऽद्य राघवं प्रणम्य सत्कृत्य च साधु वक्ष्यति ॥
इतीव तस्यार्यजनस्य तत्त्वतो[17] बभूव कौतूहलमुत्तमं तदा ॥ ३१ ॥
स राघवः सत्यधृतिश्च लक्ष्मणो महानुभावो भरतश्च धार्मिकः ॥

सत्येत्यन्वयः ॥ १५—१८ ॥ रामस्यायतलोचना इतिपाठः ॥ १९ ॥ असक्तं अविरतं । " अविरत-मनवरतंस्यादेकार्थमनारतमसक्तमपि " इतिहलायुधः ॥ २० ॥ ववृतिरे चक्रुरित्यर्थः ॥ २१—२४ ॥ तेमुखंप्रेक्ष्य स्थितामितिशेषः । मां मनसिस्थितःसन्निति शेषः । आश्रयं आश्रयभूतंकाष्ठादिकं ॥ २५—२८ ॥ ततोजघन्यं वसिष्ठरामोपवेशादनन्तरं । उपोपविष्टः । " प्रसमुपोदःपादपूरणे " इतिद्विर्वचनं ॥ २९ ॥ कृताञ्जलिः अभूदितिशेषः ॥ ३० ॥ इतीवेत्यत्र इवश-

---

स० सत्यसंगरः सत्याकैकेय्यासह नविद्यतेसंगरः कलहोयस्यसः । सत्यप्रतिज्ञइतिवा ॥ १८ ॥ **ति०** पृष्ठात् पृष्ठदेशात् । "पृष्ठंतुचरमंतनोः" [illegible]मरः ॥ १९ ॥ **स०** आसक्तं आसक्तिपूर्वकं स्नेहपूर्वकमितियावत् ॥ २० ॥ **ति०** वनवासकृतांदीनां वनवास-कृतदीनत्ववतीमितियावत् । **शि०** वनवासेकृतंप्रयत्नोयस्यास्तां अतएवदीनांक्षीणत्वेनप्रतीयमानां ॥ २३ ॥ **ति०** शोकाग्निः आश्रयं गृहमिव ॥ आशयमितिपाठेप्याशयोगृहमेव आशय्यतेऽत्रेतिव्युत्पत्तेः ॥ २६ ॥ **ति०** जघन्यं जघनभागं पृष्ठभागमाश्रि-तस्सन्नुपोपविष्टोबभूवेत्यन्वयः । **शि०** जघन्यं निम्नदेशमवलोक्य तत् आग्रजं अग्रजासनं । उपोपविष्टः ॥ २९ ॥

[पा०] १ ग. ङ. झ. ट. तंभोगैःसंपरित्यक्तं. छ. तंभोगैःपरिसंत्यक्तं. २ च. सुस्वरं. ३ ङ. च. छ. झ. ञ. ट चरणांबुजान्. ४ ग. घ. ज. शुभस्पर्शैः. ५ घ. ज. दलैः. ६ ख. ग. च. दुःखिताः. ७ घ.—छ. झ. ञ. ट. संबभूव. ८ ग. ङ. छ. झ. ट. कृतां. ९ ङ. छ. झ. ट. विजने. १० क. ङ. झ. ञ. ट. सराघवः. ११ क. ख. ग. ङ. च. झ. ञ. ट. समस्यतस्यवै. १२ ङ. इवामराग्रजः. १३ क. ख. सहतैः. १४ ङ. छ. झ. ट. स्वमन्त्रिभिः. १५ क. ख. ङ. च. झ. ञ. ट. तथैव. १६ ङ. छ. झ. ट. तदाति. क.—घ. च. ज. ञ. तदास. १७ च. ञ. सर्वतो.

वृताः सु[1]हृद्भिश्च विरे[2]जुरध्वरे यथा सदस्यैः सहितास्त्रयोऽग्नयः ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

चतुरुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

रामेणतापसवेषधारिणंभरतंप्रतिराज्यपरित्यागेनवनंप्रत्यागमननिमित्तप्रश्नः ॥ १ ॥ भरतेनरामंप्रतिकैकेयीगर्हणपूर्वकं सप्रणामंराज्यस्वीकारप्रार्थना ॥ २ ॥ रामेणभरतंप्रतिपितृवाक्यपरिपालनस्योभाभ्यामवश्यंकर्तव्यत्वसमर्थनपूर्वकंतत्रभागद्वय परिकल्पनेनस्वेनवनवासरूपस्वभागपरिग्रहणदृष्टान्तीकरणेनराज्यपरिपालनरूपतदीयभागपरिग्रहणचोदना ॥ ३ ॥

तं[3] तु रामः [4]समाज्ञाय [5]भ्रातरं गुरुवत्सलम् ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ १ ॥
किमेतदिच्छेयमहं श्रोतुं प्रव्याहृतं त्वया ॥ यस्मात्त्वमागतो देशमिमं चीरजटा[6]जिनी ॥ २ ॥
[7]किंनिमित्तमिमं देशं कृष्णाजिनजटाधरः ॥ हित्वा राज्यं प्रविष्टस्त्वं तत्सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥
इत्युक्तः कैकयीपुत्रः काकुत्स्थेन महात्मना ॥ प्रगृह्य बलवद्भूयः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥
[8]आर्य तातः परित्यज्य कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ गतः स्वर्गं महाबाहुः पुत्रशोकाभिपीडितः ॥ ५ ॥
स्त्रिया नियुक्तः कैकेय्या मम मात्रा परन्तप ॥ चकार सु[9]महत्पापमिदमात्मयशोहरम् ॥ ६ ॥
सा राज्यफलमप्राप्य विधवा शोककर्शिता ॥ पतिष्यति महाघोरे नि[10]रये जननी मम ॥ ७ ॥
तस्य मे दासभूतस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ अभिषिञ्चस्व चाद्यैव [11]राज्येन मघवानिव ॥ ८ ॥

ब्दोवाक्यालंकारे ॥ ३१—३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीतांबराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने त्र्युत्तरशततमःसर्गः॥१०३॥

अथरामभरतयोरुक्तिप्रत्युक्तीचतुरुत्तरशततमे—तंत्वित्यादिना । गुरुवत्सलं गुरौस्वस्मिन् भक्तं । समाज्ञाय ज्ञात्वा प्राप्तराज्यपरित्यागेनजटावल्कलधारणादिनाचस्वस्मिन्भक्तियुक्तंज्ञात्वेत्यर्थः । समाश्वास्येति पाठे प्रियवचनादिभिः सम्यगाश्वास्येत्यर्थः ॥ १ ॥ यस्मात्कारणात् त्वं चीरजटाजिनीसन् इमंदेशमागतः एतत् एतत्कारणंकिं । अहंत्वयाप्रव्याहृतंश्रोतुमिच्छेयं श्रोतुमिच्छामि नतुऊहेयेतिभावः ॥ २ ॥ एवमुक्तेपि शोकेनतूष्णींस्थितंपुनःपृच्छति—किंनिमित्तमित्यादिश्लोकद्वयेन । काकुत्स्थेन बलवत्प्रगृह्य गाढंपरिष्वज्य तत्सर्वंवक्तुमर्हसीतिभूयउक्तः कैकयीपुत्रः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीदित्यन्वयः ॥ ३—४ ॥ सुदुष्करंकर्मकृत्वा ज्येष्ठार्हराज्यंस्त्रीनियोगात्कनिष्ठसात्कृत्येत्यर्थः । आर्यं त्वां परित्यज्य विवास्य ॥ ५ ॥ सुमहत्पापं सुपुत्रस्य वनेप्रव्राजनरूपं ॥ ६ ॥ सा एवंरूपपापप्रेरणकर्त्री ॥ ७ ॥ तस्य कैकेयीसंबन्धात्प्राप्तापवादस्येत्यर्थः ।

ति० त्रयोऽग्नयः शत्रुघ्नस्याप्राधान्येनपरिहरणात् ॥ **स०** लक्ष्मणशत्रुघ्नयोरेकोदरजत्वाच्छत्रुघ्नस्यपृथगनुक्तिः ॥ ३२ ॥ इतित्र्युत्तरशततमस्सर्गः ॥ १०३ ॥

ति० एवंकच्चित्प्रश्नानन्तरंस्वस्यराजत्वाभावंसूचयितुंतदुत्तरमप्रयच्छन्तंभरतंप्रतिरामेणागमनप्रयोजनप्रश्नः **तंत्विति** । समाज्ञाय कुशलप्रश्नव्याजेनसर्वधर्माञ्ज्ञापयित्वा ॥ १ ॥ **ति०** पूर्वपृष्टमेवार्थं क्वनुतेऽभूत्पितेत्येवंरूपंभङ्ग्यन्तरेणपुनःपृष्टंज्ञात्वातदुत्तरमाह—**आर्येति** । परित्यज्य अस्मान्सर्वानिमंचलोकमितिशेषः । आर्यंपरित्यज्येतिपाठे विवास्येत्यर्थः । **स०** पुत्रशो[illegible]डितः पुत्रोवनंगतइतिशोकेनाभिपीडितः । **शि०** हे आर्य स्त्रिया मत्पत्न्या । प्रार्थितयेतिशेषः । ममत्राकैकेय्या नियुक्तः प्रार्थितः । तातः सुदुष्करंकर्मकृत्वा त्वांप्रव्राज्येत्यर्थः । परित्यज्य प्रकटायोध्यामितिशेषः । स्वर्गं अप्रकटसाकेतंगतः । अतस्साकैकेयी इदंमहत्पापं चकार । स्त्रियाप्रार्थितयेत्यनेन मन्थरामाण्डव्योरतिप्रीतिस्सूचिता । तेनमाण्डवीकर्तृकमेवेदंसर्वमितिसूचितं । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ५ ॥ **ति०** सुमहदितिपाठे सेत्यध्याहारः ॥ ६ ॥ **शि०** नरके नरोच्चारितनिन्दाशब्दे । पतिष्यति अपतत् । लृङ्पात्तभविष्यत्त्वस्याविवक्षा ॥७॥ **ति०** एवंपितृमरणेश्रुतेतदुचितकृत्येकृतेततःपरंयद्वक्तव्यंतत्संक्षेपेणाधुनैवब्रूतेभरतः—**तस्यम-**

[पा०] १ क. ग. च. सुहृद्भिस्तु. २ ङ. छ. झ. ट. विरेजिरेऽध्वरे. ३ अयंसर्गः ङ. च. झ. ञ. ठ. पुस्तकेषु १०१ तमसर्गतयादृश्यते. ४ ग. घ. समाश्वास्य. ५ घ. च. ञ. भरतं. ६ ख. ग. जटाधरः. ज. जटाजिनः. ७ ख. ग. ङ. छ.—ट. यन्निमित्तं. ८ ग. छ. झ. ट. आर्यतातः. ९ ङ. ट. सामहृत्. १० क. ग. च. छ. झ. ञ. ट. नरके. ११ ख. राज्येस्मिन्ममराघव.

इमाः प्रकृतयः सर्वा विधवा मातरश्च याः ॥ त्वत्सकाशमनुप्राप्ताः प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ९ ॥
तदानुपूर्व्या[1] युक्तं[2] च युक्तं चात्मनि मानद ॥ राज्यं प्राप्नुहि धर्मेण सकामान्सुहृदः कुरु ॥ १० ॥
भवत्वविधवा भूमिः समग्रा पतिना त्वया ॥ शशिना विमलेनेव शारदी रजनी यथा ॥ ११ ॥
एभिश्च सचिवैः सार्धं शिरसा याचितो मया ॥ भ्रातुः शिष्यस्य दासस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥१२॥
तदिदं शाश्वतं पित्र्यं सर्वं [3]प्रकृतिमण्डलम् ॥ पूजितं पुरुषव्याघ्र नातिक्रमितुमर्हसि ॥ १३ ॥
एवमुक्त्वा महाबाहुः सबाष्पः कैकयीसुतः ॥ रामस्य शिरसा पादौ जग्राह विधिवत्पुनः[4] ॥ १४ ॥
तं मत्तमिव मातङ्गं निःश्वसन्तं पुनः पुनः ॥ भ्रातरं भरतं रामः परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ १५ ॥
कुलीनः सत्त्वसंपन्नः[5] तेजस्वी चरितव्रतः ॥ राज्यहेतोः कथं पापमाचरेत्त्वद्विधो[6] जनः ॥ १६ ॥
न दोषं त्वयि[7] पश्यामि सूक्ष्ममप्यरिसूदन ॥ न चापि जननीं बाल्यात्त्वं विगर्हितुमर्हसि ॥ १७ ॥
कामकारो महाप्राज्ञ गुरूणां सर्वदा[8]ऽनघ ॥ उपपन्नेषु दारेषु पुत्रेषु च विधीयते ॥ १८ ॥
वयमस्य यथा लोके संख्याताः सौम्य साधुभिः ॥ भार्याः[9] पुत्राश्च शिष्याश्च त्वं[10]मनुज्ञातुमर्हसि ॥१९॥
वने वा चीरं[11]वसनं सौम्य कृष्णाजिनाम्बरम् ॥ राज्ये वा[12]ऽपि महाराजो[13] मां वासयितुमीश्वरः ॥२०॥

राज्येन हेतुना ॥ ८—९ ॥ आनुपूर्व्यायुक्तं ज्येष्ठानुक्रमेणसंगतं । आत्मनियुक्तंच भरणसमर्थेत्वय्येवप्राप्तं ॥ १० ॥ पतिनेति नाभावआर्षः । रजनीयथा रजनीव । भूमिः शशिनेवत्वया अविधवाभवतु ॥ ११ ॥ एभिः ममैकस्यशोकाश्रुपातमसहमानः कथमेषामश्रूणिसहिष्य तइतिमत्वायुद्धायसंनद्धैरिवरथगजतुरगपदातिभिः सार्धमागतोस्मि । सचिवैः ममहियाचनमुपेक्ष्यं अस्मद्राज्यनिर्वाहकैःपूजनीयैःसचिवैर्याचितंतवानतिक्रमणीयंहि । याचितः ममाग्रतःस्थितिरेवालंतव कार्यकरणाय किंपुनर्याचनेपिकृते । शिरसायाचितः शिरसायाचतस्तस्यवचनंनकृतंमयेतिखलु तवहृदयमनुशेते । मया एतावत्पर्यन्तंत्वमेवमांयाचित्वाममनोरथंपूरितवानसि । भ्रातुः किमर्थंयाचितव्यंतवानुजो नभवामिकिं । शिष्यस्य अनुजोभूत्वाभवतासहकिमंशभाकृतिष्ठामि मन्त्रसंबन्धोपित्वत्तःखलु । दासस्य शिष्योभूत्वाक्रयविक्रयार्होनभवामिकिं । अतःप्रसादं कर्तुमर्हसि उक्तैरमोघैः हेतुभिर्ममयाच्ञांसफलांकुरुष्व ॥ १२ ॥ एभिश्चसचिवैरित्यस्यविवक्षितंदर्शयति— तदिति । तत् पुरवर्तनदशायामसन्निहितं । इदं इदानींसन्निहितं । शाश्वतं सनातनं परम्पराप्राप्तमितियावत् । पूजितं पूजार्हं । प्रकृतीनांमन्त्रिप्रभृतीनांमण्डलं समूहं । नातिक्रमितुमर्हसि तद्वचनंनातिक्रमणीयमित्यर्थः ॥ १३ ॥ महाबाहुः प्रसारितबाहुरितियावत् । कैकयीसुतः मातुर्दोषादियमवस्थेतिभावः । पुनरिति पूर्वयाचितवान् ततःशरणागतिमकरोदित्यर्थः ॥१४—१५ ॥ कुलीनः महाकुलप्रसूतः । सत्त्वसंपन्नः सत्त्वगुणसंपन्नः । पापं ज्येष्ठविषयप्रातिकूल्यरूपं ॥ १६ ॥ बाल्यात् अज्ञानादित्यर्थः ॥ १७ ॥ कामकारः स्वच्छन्दकरणं । उपपन्नेषु शिष्यदासादिषु ॥ १८ ॥ लोकेभार्यादयः साधुभिर्यथासंख्याताः नियाम्यत्वेनपरिगणिताः । वयमपि तथादशरथस्येति त्वंज्ञातुमर्हसि । अनुर्निरर्थकः ॥ १९ ॥ चीरंद्रुमवल्क-

इति । स० मे मयि ॥ ८ ॥ स० प्रकृतयः सप्तप्रधानपुरुषाः ॥ ९ ॥ ति० यतश्च त्वं आनुपूर्व्या ज्येष्ठत्वलक्षणया । युक्तः यतश्च आत्मनि[illegible] । अभिषेचनंयुक्तं । तस्माद्धर्मेणराज्यंप्राप्नुहि ॥ १० ॥ स० भूमिः अविधवा यथा सम्यक् भवतु । पतिनेत्यार्षः । लाक्षणिकोवापतिशब्दः । शारदी शरत्कालसंबन्धिनीरजनी । शशिनेव । यथेत्यस्यसम्यगित्यर्थकत्वंतु "निवृत्तिमार्गःकथितआदौभगवतायथा" इतियथेतिसुधोक्तेर्ज्ञेयं ॥ यद्वा शशिनोनिष्कलङ्कत्वरूपविमलत्वस्यक्वाप्यभावात्संपूर्णकलत्वेनविमलवद्विद्यमानेनशशिनारजनीयथातथेत्यर्थः ॥ ११ ॥ शि० यदित्वत्सदृशोनाचरेत्तर्हित्वंनाचरेरितिकिंवक्तव्यमितिकाव्यार्थापत्तिरलङ्कारो ध्वनितः । एतेनत्वयिराज्याकाङ्क्षानास्तीत्यस्माभिर्ज्ञातमितिसूचितं ॥ १६ ॥ ती० गुरूणां महतां । उपपन्नेषु युक्तेषु । संमतेष्वित्यर्थः । महान्तोप्यभिमतदारादिषुस्नेहंकुर्वन्तीतिभावः । ति० गुरूणां पित्रादीनां । कामकारः स्वच्छन्दाचरणमित्यर्थः । स्वेच्छा-

[पा०] १ ङ. ट. तथा. २ ङ. छ. झ. ञ. ट. युक्तश्च. ३ क. ङ. च. छ. झ. ट. सचिवमण्डलं. ४ क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. भरतःपुनः. ५ ङ. सत्यसंकल्पः. ६ क. ङ. च. छ. झ. ञ. माचरेन्मद्विधो. ७ क. तव. ८ ख. ग. ज. सर्वथा. ९ ख. भार्यापुत्रश्चशिष्यश्च. १० क.—ठ. त्वमपि. ११ ज. सौम्यवसनंचीरकृष्णा. १२ क. चापि. १३ ग. महाबाहो.

यावत्पितरि धर्मज्ञे[1] गौरवं लोकसत्कृतम्[2] ॥ तावद्धर्मभृतां[3]श्रेष्ठ जनन्यामपि गौरवम् ॥ २१ ॥
एताभ्यां धर्मशीलाभ्यां वनं गच्छेति राघव ॥ मातापितृभ्यामुक्तोऽहं कथमन्यत्समाचरे ॥ २२ ॥
त्वया राज्यमयोध्यायां प्राप्तव्यं लोकसत्कृतम्[4] ॥ वस्तव्यं दण्डकारण्ये मया वल्कलवाससा ॥ २३ ॥
एवं[5] कृत्वा महाराजो[6] विभागं लोकसंनिधौ ॥ व्यादिश्य च महातेजा[7] दिवं दशरथो गतः ॥ २४ ॥
स च प्रमाणं धर्मात्मा[8] राजा लोकगुरुस्तव ॥ पित्रा दत्तं यथा भागमुपभोक्तुं त्वमर्हसि ॥ २५ ॥
चतुर्दशसमाः सौम्य दण्डकारण्यमाश्रितः ॥ उपभोक्ष्ये त्वहं[9] दत्तं भागं[10] पित्रा महात्मना ॥ २६ ॥
यदब्रवीन्मां नरलोकसत्कृतः पिता महात्मा विबुधाधिपोपमः ॥
तदेव मन्ये परमात्मनो[11] हितं न सर्वलोकेश्वरभावमप्यहम्[12] ॥ २७ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चतुरुत्तरशततमः सर्गः ॥१०४॥

पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

भरतेनरामंप्रतिपित्रास्वस्मैराज्यदानेपिकैकेय्यनुमत्यास्वेनतस्मैराज्यदानोक्तिपूर्वकंतत्स्वीकारप्रार्थना ॥ १ ॥ रामेणस्ववनगमनस्यात्महेतुकत्वज्ञानेनदूयमानंभरतंप्रतिशास्त्रार्थोपन्यासेनसमाश्वासनपूर्वकंराज्यपालनचोदना ॥ २ ॥

ततः पुरुषसिंहानां वृतानां तैः सुहृद्गणैः ॥ शोचतामेव रजनी दुःखेन व्यत्यवर्तत ॥ १ ॥

लंवसनमुत्तरीयंयस्यतं । कृष्णाजिनं अम्बरं अधराम्बरं यस्यतं । ईश्वरः नियन्ता ॥ २० ॥ पितरि यावत् यत्परिमाणकंगौरवं । जनन्यामपि तावत् तत्परिमाणकंगौरवं कर्तव्यमितिशेषः । यत्तच्छब्दाभ्यां "यत्तदेतेभ्यःपरिमाणेवतुप्" इतिवतुप् ॥ २१ ॥ फलितमाह्—एताभ्यामिति । समाचरे समाचरामि कथं समाचराणीत्यर्थः ॥ २२—२४ ॥ पित्रादत्तंभागं यथा यथावत् । उपभोक्तुमित्यन्वयः ॥ २५—२६ ॥ परमात्मनोहितं आत्मनःपरंहितं ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने चतुरुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

अथपुनर्भरतस्यकैकेयीनिर्बन्धकृतपितृनियोगपरिहारोचितवचनपूर्वकंप्रार्थनंरामस्यचतत्समाश्वासनंतत्त्वोपदेशेनेत्येतत्पञ्चोत्तरशततमे—ततःपुरुषसिंहाना-

---

नियोजनमितियावत् ॥ १८ ॥ **स०** एवंविभागं तद्बोधकवाक्यं ॥ २४ ॥ **ति०** यथाभागं पितृकल्पितचतुर्दशवर्षपर्यन्तं । अनेन तदनन्तरमहंभोक्ष्यामीतिसूचितं । मात्रापि चतुर्दशवर्षपर्यन्तंवनवासएववृतः नतुसर्वथामेराज्यत्यागः पित्रापि तावदेवानुमतमितिभावः ॥२५॥ **ती०** ननु "आर्यतातःपरित्यज्यकृत्वाकर्मसुदुष्करम् । गतस्स्वर्गमहाबाहुःपुत्रशोकाभिपीडितः" इति "इमाःप्रकृतयस्सर्वाविधवामातरश्चयाः । त्वत्सकाशमनुप्राप्ताः" इतिभरतेनोक्ते रामस्तदानीमशोचंस्तदुल्लंघ्याभिषेकप्रत्याख्यानमेवकिमितिकृतवान् । नैषदोषः तस्मिन्भरतवाक्यप्रबन्धेपितृमरणमानुषङ्गिकत्वेनोक्तं प्राधान्येनराज्यस्वीकरणमेवोच्यते । अतोरामस्तदेवंमन्यते पितापुत्रशोकेनमृतकल्पोनपुनर्जीविष्यतीतिमृतइत्युच्यते । मातरश्च विधवाकल्पाइतिविधवाइत्युच्यन्ते । अनेनममाभिषेकवचनमेवप्राधान्येनोच्यतइत्यशोचन्नभिषेकप्रत्याख्यानंकृतवान् । स्ववाक्येपिपितृमरणानुवादस्यचायमेवपरिहारः ॥ **ति०**पितामहात्मा ब्रह्मणातुल्यः । अव्ययं सर्वलोकेश्वरत्वं ब्रह्मत्वं पित्रननुमतमितिशेषः । नहितमित्यन्वयः । ननुपितृमरणश्र[illegible]रंशोकमुल्लङ्घ्याभिषेकप्रत्याख्यानमेवकुतइतिचेच्छृणु । भरतस्याभिषेककरणप्रत्याशावारणायकैकेय्यालोकानांचान्यथासंभावनावारणायशोककालेपिधैर्यमवलंब्यतत्करणं शोककालेप्येवंधैर्यंकर्तव्यमितिलोकोपदेशायेतिममप्रतिभाति ॥ **कतक०** गतस्स्वर्गमितिभरतेनोक्ते पितृमरणोचितसर्वकार्यकरणेकृते भरतः "तस्यमे" इत्याद्युक्तवान् । कविस्तु संक्षेपेणादावुक्त्वाऽग्रेविस्तरेणवदतीतिप्रायःकवेस्स्वभावः ॥२७॥ इतिचतुरुत्तरशततमस्सर्गः ॥ १०४ ॥

शि०शोचतां रामानयनोपायंचिन्तयतामित्यर्थः ॥ १ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. ङ. छ. झ. ञ. ट. धर्मज्ञ. २ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. सत्कृते. ३ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. कृतां. ४ ङ. संमतं. ५ ख. ग. ङ. छ. झ. ट. एवमुक्त्वा. ६ ग. महाभागो. ७ क. च. ञ. महाभागोदिवं. ८ क. धर्मज्ञ. ९ ट. चयद्दत्तं. ग. तुतद्दत्तं. ख. तुमेदत्तं. १० घ. पित्राभागं. ११ ग. चिरमात्मनो. १२ ङ. झ. ट. मव्ययं.

रजन्यां सुप्रभातायां भ्रातरस्ते सुहृद्वृताः ॥ मन्दाकिन्यां हुतं जप्यं कृत्वा राममुपागमन् ॥ २ ॥
तूष्णीं ते समुपासीना न कश्चित्किंचिदब्रवीत् ॥ भरतस्तु सुहृन्मध्ये रामं वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥
सान्त्विता मामिका माता दत्तं राज्यमिदं मम ॥ तद्ददामि तवैवाहं भुङ्क्ष्व राज्यमकण्टकम् ॥ ४ ॥
महतेवाऽम्बुवेगेन भिन्नः[1] सेतुर्जलागमे ॥ दुरावारं त्वदन्येन राज्यखण्डमिदं महत् ॥ ५ ॥
गतिं खर इवाश्वस्य तार्क्ष्यस्येव पतत्रिणः ॥ अनुगन्तुं न शक्तिर्मे गतिं तव महीपते ॥ ६ ॥
सुजीवं नित्यशस्तस्य यः परैरुपजीव्यते ॥ राम तेन[2] तु दुर्जीवं यः परानुपजीवति ॥ ७ ॥
यथा[3] तु रोपितो वृक्षः पुरुषेण विवर्धितः ॥ ह्रस्वकेन दुरारोहो रूढस्कन्धो महाद्रुमः ॥ ८ ॥
स यथा[4] पुष्पितो भूत्वा फलानि न विदर्शयेत् ॥ स तां नानुभवेत्प्रीतिं यस्य हेतोः प्ररोपितः[5] ॥९॥

मित्यादि ॥ १ ॥ हुतं होमं ॥ २—३ ॥ दत्तमन्यथयितुमशक्तोहमितिरामोवदेदितिमत्वातस्यपरिहारानुगुणंवचनमाह—सान्त्वितेति । ममेयंमामिका शैषिकोण् । " तवकममकावेकवचने " इत्यण् । सन्नियोगेनास्मच्छब्दस्यममकादेशः आदिवृद्धिश्च । "प्रत्ययस्थात्—" इत्यत्रमामकनरकयोरुपसंख्यानात्ककारात्पूर्वस्याकारस्यइकारः । मातृविरोधे नस्वीकुर्यादितिमत्वाह—सान्त्वितेति । दत्तस्यान्यथाकरणमनुचितमितिरामोवदेदितिपरिहरति—दत्तमिति । त्रयएवाधनाइतिन्यायेनदासस्यस्वंत्वदीयमिति ददामीत्यर्थः ॥ ४ ॥ त्वमेवराज्यंरक्षेत्याशङ्क्याह—महतेति । जलागमेति । जलागमे वर्षाकाले । दुरावारं आवरीतुमशक्यं । राज्यखण्डं नवखण्डेषुभरतखण्डाख्यं राज्यं कोसलराज्यखण्डंवा ॥ ५ ॥ राज्यस्यदुरावारत्वमुक्त्वास्वस्याशक्तिमाह—गतिमिति । खरेत्यविभक्तिकनिर्देशः खरस्येत्यर्थः । प्रकृतिभावआर्षः । पतत्रिणः पक्षिमात्रस्य । अश्वस्यगतिमनुगन्तुंखरस्ययथा नशक्तिः गरुडस्यगतिमनुगन्तुंकेवलपक्षिणोयथाचशक्तिर्नास्ति तथेत्यर्थः ॥ ६ ॥ तवशक्तिर्नास्तिचेदन्यः कश्चिद्राज्यंरक्षत्वित्यत्राह—सुजीवमिति । नित्यशः नित्यं ॥ ७ ॥ उचितंचत्वद्रक्षणमेवेत्याह—यथेत्यादिना । श्लोकत्रयमेकान्वयं । यथात्वितिनिपातसमुदायोयमुदाहरणोपक्रमद्योतनार्थः । केनचित्पुरुषेण रोपितः बीजावापेनोत्पादितः योवृक्षः पुत्रःसंवर्धितः । ह्रस्वकेन वामनेन । दुरारोहः क्रमेणरूढस्कन्धः । महाद्रुमोजातः सयथापुष्पितोभूत्वा फलानिनविदर्शयेत् सरोपयिता यस्यफलस्य हेतोः हेतुना । तंवृक्षंरोपितवान् तां फलविषयिणीं । प्रीतिं नानुभवेत् । विनयेनप्रत्येकंवक्तुमशक्तःसमुदायरूपेणदर्शयति । भर्तात्वमस्मान्भृत्यान् नशाधि यदि एषोपमेति एषा पूर्वोक्तमर्थजातमुपमा । उपमाशब्दापेक्षयास्त्रीलिङ्गत्वं । रोपयिता अभिवृद्धोवृक्षः पुष्पदर्शनंफलादर्शनंचोपमेत्यर्थः । तमर्थमुपमेयमर्थजातंवेत्तुमर्हसि भावज्ञानकुशलःखल्वसीत्यर्थः । रोपयितुर्दशरथउपमेयः । वर्धितमहावृक्षस्यभवान् पुष्पदर्शनस्याभिषेचनौन्मुख्यंफलाननुभवस्यभवतोराज्यापरिपालनमित्येतत्सर्वंत्वंजाना-

ति० मन्दाकिन्यांतत्तीरे । ति० द्वारमितिपाठे उटजद्वारमित्यर्थइतिकेचित् । तन्न उत्तरसर्गेमन्दाकिनीतीरेराममुवाचेत्युक्तेः । तस्माद्राममितिपाठेरामाधिष्ठितनदीमित्यर्थउचितः ॥ २ ॥ ति० माता कैकेयी प्रथमंराज्ञा राज्यदानेनसान्त्विता कृताश्वासा । अनन्तरंत्वया ममेदंराज्यंद[illegible]द्राज्यमकण्टकं उक्तप्रकारेणपितृवचनस्यापिपरिपालनात्प्रत्यूहरहितं ॥४॥ ति० अश्वगतिमनुगंतुंखरोयथानशक्तः तार्क्ष्यगत्यनुगमनेयथेतरपक्षिणोनशक्ताः तथातवगतिंत्वदीयांराज्यपालनशक्तिमनुगंतुंमेनशक्तिः इवशब्दोयथार्थे । निपातानामनेकार्थत्वात् ।शि० तवगतिंसामर्थ्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ति० यःपरैर्नित्यशउपजीव्यते तस्यसुजीवं शोभनंजीवनमित्यर्थः । भावघञन्तंक्लीबमपिक्वचित् । "घञजपाःपुंसि" इतितुप्रायिकमितिबोध्यं । तस्येत्यर्थेतेनेत्यार्षं । दुर्जीवं दुःखंजीवनं । तस्मात्तवराज्यकरणमेवोचितमिति भावः । स० यः परैरुपजीव्यते तस्यजीवं सुजीवं । दुर्जीवं । "ईषद्दुस्सुषु—" इत्यादिनाखल् । तादृशंदुर्जीवं ते तव नतु माभूत् ॥ ७ ॥ ती० लोकरक्षणार्थंदशरथेनोत्पाद्यवर्धितस्सकलसद्गुणसंपन्नस्त्वं यदिलोकरक्षणंनकुर्यास्तदातस्यलोकस्यदशरथस्यचत्वयानप्रयोजनमित्यस्योपदेशमुखेनफलादर्शनवृक्षौपम्यमाह—यथात्वित्यादिश्लोकत्रयेण ॥८॥ ति० प्रभावितः उत्पादितः । यत्र रक्षण-

[पा०] १ ङ. ज. भिन्नसेतुः. २ क. घ. च. ञ. तस्य. ३ ङ. यथात्वारोपितो. ४ क. ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. यदा. ५ क. ग. घ. ज. झ. ञ. प्रभावितः. ख. सरोपितः.

एषोपमा महाबाहो [1]तमर्थं वेत्तुमर्हसि ॥ [2]यदि त्वमस्मान्वृषभो [3]भर्ता भृत्यान्न शाधि हि ॥ १० ॥
श्रेणयस्त्वां महाराज पश्यन्त्वग्र्याश्च सर्वशः ॥ प्रतपन्तमिवादित्यं [4]राज्ये स्थितमरिंदमम् ॥ ११ ॥
[5]तवाऽनुयाने काकुत्स्थ मत्ता नर्दन्तु कुञ्जराः ॥ अन्तःपुरगता[6] नार्यो नन्दन्तु सुसमाहिताः ॥ १२ ॥
तस्य [7]साध्वित्यमन्यन्त नागरा विविधा जनाः ॥ भरतस्य वचः श्रुत्वा रामं प्रत्यनुयाचतः ॥ १३ ॥
तमेवं दुःखितं [8]प्रेक्ष्य विलपन्तं यशस्विनम् ॥ रामः कृतात्मा भरतं समाश्वासयदात्मवान् ॥ १४ ॥
नात्मनः [9]कामकारोस्ति पुरुषोऽयमनीश्वरः ॥ इतश्चेतरतश्चैनं कृतान्तः परिकर्षति ॥ १५ ॥
सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ॥ संयोगा विप्रयोगान्ता [10]मरणान्तं च जीवितम् ॥१६॥
यथा फलानां पक्कानां नान्यत्र पतनाद्भयम् ॥ एवं नरस्य जातस्य नान्यत्र मरणाद्भयम् ॥ १७ ॥
यथाऽगारं दृढस्थूणं जीर्णं [11]भूत्वाऽवसीदति ॥ [12]तथैव सीदन्ति नरा जरामृत्युवशंगताः ॥ १८ ॥

सीत्यर्थः । एतत्सर्वं महाबाहोइत्यनेनसूचितम् ॥ ८—१० ॥ श्रेणयः पौरश्रेणयः । अग्र्याः प्रधानाः ॥ ११—१३ ॥ दुःखितं स्वप्रार्थनानङ्गीकारेणदुःखितं । विलपन्तं ममहेतोरार्यविवासनंपितुर्मरणमित्यादि जातमितिप्रलपन्तं । कृतात्मा सुशिक्षितबुद्धिः धैर्यवान्वा ॥ १४ ॥ कैकेयीप्रेरितोराजाभवांश्चनमद्वनवासहेतुः किन्तुदैवमेवेतितत्त्वदृष्ट्याभरतंदुःखान्निवर्तयितुमुपक्रमते—नात्मनइत्यादि । आत्मनः पुरुषस्य । कामकारः ऐच्छिकव्यापारोनास्ति । यतोयंपुरुषः अनीश्वरः अस्वतन्त्रइत्यर्थः । इतश्च एतस्माद्देशाद्देशान्तरं । इतरतः अन्यदेशाच्च एनंदेशं कृतान्तः स्वतन्त्रदैवमेव परिकर्षति आकर्षति । “ दैवेकृतान्तःसिद्धान्तेयमाकुशलकर्मणोः ” इतिवैजयन्ती । यथोक्तं भगवतागीताचार्येण “ ईश्वरःसर्वभूतानांहृद्देशेऽर्जुनतिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानियन्त्रारूढानिमायया ” इति ॥ १५ ॥ अपरिहरणीयवस्तुस्वभावपर्यालोचनायांपितृमरणेनापिशोकस्यावकाशोनास्तीत्यमुमर्थमाह—सर्वइति । निचयाः धनसंचयाः सर्वेबहुशःसंपादिताअपि क्षयान्ताः क्षयपर्यवसायिनः । चोरेण कामेन राज्ञावा नश्यन्तीत्यर्थः । समुच्छ्रयाः अत्यन्तसमुन्नताअपि । पतनान्ताः अत्युन्नतपदस्थिता ब्रह्मेन्द्रादयोपि स्वस्वाधिकारसमाप्तिदशायांतत्पदभ्रंशपर्यवसायिनइतियावत् । संयोगाः पुत्रमित्रकलत्रादिसंबन्धाअपि । विप्रयोगान्ताः विरहपर्यवसायिनः । जीवितंच उत्कृष्टजीवनमपि । मरणान्तं अपरिहार्यमरणाधीनभङ्गशालीत्यर्थः । पितृमरणशोकेनैवमुच्यते भरतेनेत्यारोप्य तदपनोदनंकृतमस्मिञ्श्लोकेपादत्रयोक्तार्थत्रयंदृष्टान्तार्थं । तुरीयपादश्चदार्ष्टान्तिकंदशरथमरणमभिप्रैति । अतः अपरिहार्यकालकृतत्वात्पितृमरणमपिनशोचनीयमितिभावः ॥ १६ ॥ प्रथमश्लोके वनगमनंनमयास्वतन्त्रेणकृतमपित्वीश्वरकृतमित्युक्तं । द्वितीयश्लोकेदशरथमरणंचकालकृतमतस्तत्रापिनशोचनीयमित्युक्तं । अथद्वितीयश्लोकोक्तंसदृष्टान्तंप्रपञ्चयति—

काले । **शि०** यस्यहेतोः प्ररोपितः तस्याभावादितिशेषः ॥ ९ ॥ वृषभः सर्वश्रेष्ठः भर्ता त्वं अस्मान्भृत्यान्नशाधि तदा एषातवोपमा । तत्तस्माद्धेतोः तदर्थं राज्यरूपार्थं । वेत्तुं लब्धुं । अर्हसि “वृषभःश्रेष्ठवृषयोः” इतिमेदिनी ॥ १० ॥ **स०** श्रेणयः नानाजनसंघाः ॥ ११ ॥ **ति०** तस्यवचः साध्विति अनुमन्यन्तेतियोजना । अन्वमन्यन्तेत्यर्थः ॥ १३ ॥ **शि०** कृतात्मा कृतः आत्मा वनगमनायप्रयत्नोयेनसरामः ॥ १४ ॥ **स०** कृतान्तोदैवं । इतः एतल्लोकाद्देहाद्वा । इतरतः लोकान्तरादपि परिकर्षति कर्मफलमनुभावयति ॥ १५ ॥ **शि०** मुख्यंदुःखंमरणदुःखमितितस्यैवप्रतिक्रियाविचारणीयेतिबोधयन्नाह—**यथेति** । यथापक्कानांफलानां तालादिजन्यानांपतनादन्यत्र अन्यस्मिन्काले भयं काकादिपक्षिभक्षणभीतिर्नास्ति । तथा जातस्यनरस्य मरणात् मर्त्यलोकादन्यत्रभयंनास्ति । एतेन मर्त्यलोकादन्यत्रनयनेयत्नःकर्तव्यइतिसूचितम् । **स०** मरणादन्यत्र अन्यस्मान्नभयं ॥ १७ ॥

[पा०] १ ङ. छ. झ. ञ. ट. तदर्थं. २ क. ख. ङ.—ट. यत्र. ३ च. ञ. भृत्यान्भर्तान. क. भृत्यान्भक्तान्न. ४ ग. छ. झ. ट. राज्यस्थित. ५ ङ. तातानु. छ. झ. तवानु. ६ च. ञ. चरा. ७ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. साध्वनुमन्यन्त. ८ घ. वीक्ष्य. ९ ङ. छ. झ. ट. कामकारोहि. १० घ. मरणान्तंतु. ११ ग. ङ. छ. झ. ट. भूत्वोप. १२ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. तथाव.

[1]अत्येति रजनी या तु सा न प्रतिनिवर्तते ॥ यात्येव यमुना [2]पूर्णा [3]समुद्रमुदकाकुलम् ॥ १९ ॥
अहोरात्राणि गच्छन्ति सर्वेषां प्राणिनामिह ॥ आयूंषि क्षपयन्त्याशु ग्रीष्मे जलमिवांशवः ॥ २० ॥
आत्मानमनुशोच त्वं किमन्यमनुशोचसि ॥ [4]आयुस्ते हीयते यस्य [5]स्थितस्य च गतस्य च ॥ २१ ॥
सहैव मृत्युर्व्रजति सह मृत्युर्निषीदति ॥ गत्वा [6]सुदीर्घमध्वानं सह मृत्युर्निवर्तते ॥ २२ ॥
गात्रेषु वलयः प्राप्ताः श्वेताश्चैव शिरोरुहाः ॥ जरया पुरुषो जीर्णः किं हि कृत्वा प्रभावयेत् ॥२३॥
नन्दन्त्युदित आदित्ये नन्दन्त्यस्त[7]मिते रवौ ॥ आत्मनो नावबुध्यन्ते मनुष्या जीवितक्षयम् ॥२४॥
हृष्यन्त्यृतुमुखं दृष्ट्वा नवंनवमिहागतम् ॥ ऋतूनां परिवर्तेन प्राणिनां प्राणसंक्षयः ॥ २५ ॥
यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महार्णवे ॥ समेत्य च व्यपेयातां कालमासाद्य कंचन ॥ २६ ॥
एवं भार्याश्च पुत्राश्च ज्ञातयश्च [8]धनानि च ॥ समेत्य व्यवधावन्ति ध्रुवो ह्येषां विनाभवः ॥ २७ ॥
नात्र कश्चिद्यथाभावं प्राणी [9]समभिवर्तते ॥ तेन तस्मिन्न सामर्थ्यं प्रेतस्यास्त्यनुशोचतः ॥ २८ ॥

यतियथेत्यादिना ॥ १७—१८ ॥ समुद्रस्योदकाकुलत्वविशेषणं यमुनायाःसर्वथाऽनिवर्त्यत्वाय ॥ १९ ॥ गच्छन्तीतिप्रथमाबहुवचनमहोरात्रविशेषणं । अंशवः सूर्यस्येतिशेषः ॥ २० ॥ शोकविषयंनिर्धारयति—आत्मानमिति । आयुस्ते यतोहीयते अतःपरलोकचिन्तामेवकुर्वित्यर्थः ॥ २१ ॥ मृत्युःसर्वथादुष्परिहरइत्याह—सहैवेति ॥ २२ ॥ कालान्तरेतथैवकरिष्यामीत्यत्राह—गात्रेष्वित्यादिना । तस्माद्बाल्यएवआत्मज्ञानाययतेतेत्युक्तंभवति । किंहिकृत्वा पूर्वोक्तोपद्रवपरिहारत्वेनकमुपायंकृत्वा आत्मानंप्रभुंकुर्यादित्यर्थः ॥२३॥ बाल्येपिपुरुषाणांविवेकोदुर्लभइत्याह—नन्दन्तीत्यादिना । आदित्येउदितेनन्दन्ति अर्थार्जनकालोयमागतइति । रवौ अस्तमितेपिनन्दन्ति कामोपभोगकालोयमागतइति । आत्मनोजीवितक्षयंनावबुध्यन्ते सच्छिद्रघटेगृहीतंजलमिवप्रतिक्षणमायुःक्षीयतइतिनजानन्ति । जीवितकालएवपरलोकहितंकर्तुंनेच्छन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥ तत्तदृत्वागमंदृष्ट्वा नानाभोगहेतुरितिहृष्यन्ति । प्रत्युतऋत्वागमोऽनर्थहेतुरित्याह—ऋतूनां परिवर्तेनेति ॥ २५ ॥ श्लिष्टानांविश्लेषस्यावश्यंभावित्वात्तदपिनशोचनीयमित्यभिप्रायेणाह—यथाकाष्ठमितिश्लोकद्वयेन । विनाभवः वियोगः ॥२६—२७॥ अस्मिँल्लोकेकश्चिदपिप्राणी यथाभावंनसमभिवर्तते यथाभिलाषंबन्धुभिःसहनवर्तते । तेनकारणेन प्रेतस्य मृतस्यहेतोः । अनुशोचतः पुरुषस्य तस्मिन् मरणनिवारणे । सामर्थ्यंनास्ति । [अस्मिन्बद्धलोकेकश्चिदपि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषुकोपिजन्तुः । यथाभावं यथाभिलाषं । अप्रतिहतसंकल्पतयेत्यर्थः । नसमभिवर्तते । कश्चिदित्यनेन मानुषाद्यपेक्षयाचिरकालवर्तिनां शक्त्यतिशयभाजामपिब्रह्मादीनामधिकारावसाने मरणं दुर्निवारमेवेत्याशयः । तेन एवमप्रतिहतसंकल्पत्वाभा-

रामानुजीयं । समुद्रंलवणार्णवमितिपाठस्सम्यक् । **ति०** अतीतरजन्यप्रतिनिवृत्तौदृष्टान्तोयमुनायात्येव नप्रतिनिवर्ततइत्यर्थः । उदकार्णवमित्यत्रोदकपदमधिकं । **स०** समुद्रंयथाभवतितथा सचिह्नमितितदर्थः । उदकार्णवमितिदध्यादिसमुद्रव्यावृत्त्यर्थं ॥ १९ ॥ **ति०** गच्छन्तीतिशत्रन्तं । आशयेइतिपाठेजलाशयइत्यर्थः ॥ २० ॥ **ति०** आयुस्तु यस्य यस्यकस्यापीत्यर्थः । **ती०** आत्मानमनुशोच नश्वरफलसाधनेषुव्यापृतंत्वामेवानुशोचेत्यर्थः । **स०** आत्मानमनुशोच आयुर्गच्छतिश्रेयस्साधनंकिंमयाकार्यमितिचिन्तय । **शि०** स्थितस्य कदाचिदिहलोकेविद्यमानस्य । गतस्य कदाचिद्देवलोकंप्राप्तस्यचयस्यप्राकृतजनस्य आयुर्हीयते तमात्मानंशरीरिणं । अनुशोच तद्दुःखनिवर्तकयत्नंकुर्वित्यर्थः । अन्यं प्राकृतविलक्षणं मां । किं किमर्थमनुशोचसि ॥ २१ ॥ **ति०** **सहेति** । अन्तर्यामिणएवमृत्युरूपत्वात् । अतोपरिहार्यस्सइतिभावः ॥ २२ ॥ **स०** वलयः जराज्ञापकाङ्गशैथिल्यानि । **ति०** यद्वा किंकृत्वा कमुपायंकृत्वा । एतत्सर्वपरिहारेसमर्थोभवेदित्यर्थः । **शि०** वलयः जराकृताकारविशेषाः । किंकृत्वाप्रभावयेत् । एतेनास्मत्प्रयत्नमन्तरामृत्युनिवृत्तिर्नभवितेतिसूचितं ॥ २३ ॥ **ति०** आत्ममुखमितिपाठे स्वस्वाभिमुखमृतूनांपरिवर्तंदृष्ट्वा हृष्यन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ **ति०** अत्र संसारे । कश्चिदपिप्राणी यथाभावं यथाप्राप्तंस्वभावंमृतिजनिलक्षणं । नसमतिवर्तते नलङ्घयति ।

[पा०] १ ङ. अतीता. २ ङ. छ. झ. ञ. ट. पूर्णं. ३ घ. ज. समुद्रंलवणार्णवं. क. ख. ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. समुद्रमुदकार्णवं. ४ छ. झ. ट. आयुस्तु. ५ छ. झ. ट. स्थितस्याथ. ख. ग. स्थितस्यापि. ६ ख. सुदूरं ग. ञ. सदीर्घं. ७ छ. झ. ट. मितेऽहनि. क. च. ञ. मितेऽपिच. ८ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. वसूनि. ९ ङ. छ. झ. ट. समतिवर्तते.

यथा हि सार्थं गच्छन्तं ब्रूयात्कश्चित्पथि स्थितः ॥ अहमप्यागमिष्यामि पृष्ठतो भवतामिति ॥२९॥
एवं पूर्वैर्गतो मार्गः पितृपैतामहो ध्रुवः ॥ तमापन्नः कथं शोचेद्यस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ३० ॥
वयसः पतमानस्य स्रोतसो वाऽनिवर्तिनः ॥ आत्मा सुखे नियोक्तव्यः सुखभाजः प्रजाः स्मृताः ॥३१॥
[२]धर्मात्मा स शुभैः [३]कृत्स्नैः क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः ॥ धूतपापो गतः [४]स्वर्गं पिता नः पृथिवीपतिः ॥३२॥
भृत्यानां भरणात्सम्यक्प्रजानां परिपालनात् ॥ [५]अर्थादानाच्च धर्मेण पिता नस्त्रिदिवं गतः ॥ ३३ ॥
[६]कर्मभिस्तु शुभैरिष्टैः क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः ॥ स्वर्गं दशरथः प्राप्तः पिता नः पृथिवीपतिः ॥ ३४ ॥
इष्ट्वा बहुविधैर्यज्ञैर्भोगांश्चावाप्य पुष्कलान् ॥ उत्तमं चायुरासाद्य स्वर्गतः पृथिवीपतिः ॥ ३५ ॥
[८]आयुरुत्तममासाद्य भोगानपि च राघवः ॥ स [९]न शोच्यः पिता तातः स्वर्गतः सत्कृतः सताम् ॥ ३६ ॥
स [१०]जीर्णं मानुषं देहं परित्यज्य पिता हि नः ॥ दैवीमृ[११]द्धिमनुप्राप्तो ब्रह्मलोकविहारिणीम् ॥ ३७ ॥
तं तु नैवंविधः कश्चित्प्राज्ञः शोचितुमर्हति ॥ [१२]तद्विधो यद्विधश्चापि श्रुतवान्बुद्धिमत्तरः ॥ ३८ ॥
एते बहुवि[१३]धाः शोका विलापरुदिते [१४]तथा ॥ वर्जनीया हि धीरेण सर्वावस्थासु धीमता ॥ ३९ ॥

वेन । प्रेतस्य मृतस्यहेतोः । अनुशोचतःपुरुषस्य तस्मिन्मरणनिवारणेसामर्थ्यंनास्ति । अतः ब्रह्मादीनामप्यपरिहार्येशोकंविहायसर्वानर्थनिवृत्तयेप्रयतेतेति भावः] ॥ २८ ॥ यथेत्यादिश्लोकद्वयं । गच्छन्तंसार्थं पथिकसमूहं । पथिस्थितःपुरुषोयथा अहमप्यागमिष्यामीतिब्रूयादनुगच्छतिच । एवं पूर्वैर्वंश्यैः गतः प्राप्तोमार्गः । पितृपैतामहः पितृपितामहसंबन्धी । तैरपिप्राप्तइतियावत् । ध्रुवः पुत्रादिभिरपिगन्तव्यत्वेन निश्चितः ॥ २९—३० ॥ उक्तमर्थमुपसंहरति—वयसइत्यादिना । "यस्यचभावेनभावलक्षणं" इतिसप्तम्यर्थेषष्ठी । वाशब्दइवार्थः । अनिवर्तिनिस्रोतसीव वयसिपतमाने अनिवर्तितयागच्छतिसति । आत्मा सुखे सुखहेतौधर्मे । नियोक्तव्यः परलोकहितचिन्तयेतिशेषः । यतः प्रजाः सुखभाजः धर्मसाध्यसुखासक्ताः स्मृताइतियोज्यं ॥ ३१ ॥ एवंलोकस्थितिः अस्मत्पितरंप्रतितु नशोकगन्धोपिकार्यइत्याशयेनाह—धर्मात्मेत्यादिना ॥ ३२ ॥ धर्मेण अर्थादानात् धर्मेणकरादिग्रहणात् ॥ ३३ ॥ इष्टैः जनानांस्वस्यचाभिमतैः । शुभैःकर्मभिः महापथेपुतटाकनिर्माणादिभिः ॥ ३४—३५ ॥ उत्तमं तत्पूर्वराजायुरपेक्षया अधिकतमं । आयुः भोगानपिचासाद्यस्वर्गतः सतांसत्कृतः सपिता नशोच्यइत्यन्वयः ॥ ३६ ॥ दैवीमृद्धिं देवसंबन्धिसंपदं दिव्यदेहादिलाभरूपामित्यर्थः ॥ ३७ ॥ एवंविधः प्राज्ञइति भरतगुणंप्रत्यक्षेणनिर्दिशति । एवंविधइत्युक्तमुद्घाटयति—तद्विधइति । श्रुतवान् बुद्धिमत्तरश्च यद्विधोसि तद्विधइत्यर्थः ॥ ३८ ॥ बहुविधाः दशरथमरणमद्विवासनादिभेदेनबहुप्रकाराः । विलापरुदिते प्रलापाश्रुमोचनेच । वर्जनीयेइतिविपरिणामेना-

तेनहेतुना प्रेतस्य संबन्धसामान्येषष्ठी । प्रेतमनुशोचतोस्य तस्मिन् स्वीयप्रेतभावनिवर्तने । सामर्थ्यंनास्ति ॥२८॥ **ति०** पैतृपितामहैः । वृद्धिरार्षी । पितृपैतामहैरित्यर्थः ॥ ३० ॥ **ती०** उत्तमं पापप्रसङ्गरहितं ॥ ३५ ॥ **ति०** श्रुतवान् अधीतात्मविद्यः । तद्विधोयद्विधश्चासीतिपाठे श्रुतवान्बुद्धिमत्तरश्चयद्विधोसि तद्विधोभवान्नशोचितुमर्हसीत्यर्थइतितीर्थः । ब्रह्मलोकंप्राप्तस्यात्यन्तंशोकोनुचितइति भावः । **शि०** तं प्राकृतविलक्षणसंपत्तिविशिष्टंराजानं । एवंविधःराजसदृशःकश्चित्प्राज्ञः । त्वद्विधोमद्विधश्च श्रुतवान् शास्त्रज्ञः । शोचितुंनार्हति ॥ ३८ ॥ इतिपञ्चोत्तरशततमस्सर्गः ॥ १०५ ॥

[पा०] १ झ. पैतृपितामहैः. ङ. छ. ज. ट. पितृपैतामहैः. २ घ. धर्मात्माथ. ङ. छ. ज. झ. ट. धर्मात्मासु. ३ क. च. ञ. सर्वैः. घ. कृत्स्नैः. ४ ञ. स्वर्गंदशरथःप्राप्तःपिता. धूतपापोगतइत्येतदारभ्य सनशोच्यःपितेत्येतत्पूर्वं विद्यमानान्यष्टावर्धानि झ. पुस्तकेनदृश्यन्ते. ट. पुस्तकेतु. भृत्यानांभरणादितिश्लोकवर्जंशिष्टानिषडर्धानि नदृश्यन्ते. तत्रापि. भृत्यानांभरणादितिश्लोकस्तु सनशोच्यःपितेत्यनन्तरं सजीर्णंमानुषमित्यर्धात्पूर्वंदृश्यते. ५ ख. ग. घ. ज. ञ. ट. अर्थदानाच्च. ६ क. ख. ग. च. ञ. कर्मभिस्सुशुभैः. ७ क. च. श्चापिसुपुष्कलान्. ८ आयुरुत्तममित्यर्धं ञ. पुस्तकेनदृश्यते. ९ क. ख. ग. ननः. च. नतु. छ. झ. ञ. नस. १० ग. छ. झ. जीर्णमानुषं. ११ ग. दैवींवृत्तिं. ख. च. दैवींसिद्धिं. ङ. दैवमृद्धिं. १२ ख. घ. त्वद्विधोमद्विधश्चासि. ग. ङ. च. ज.—ट. त्वद्विधोमद्विधश्चापि. १३ घ. विधादुःखा. १४ घ. ङ. छ. झ. ट. तदा.

[1]स स्वस्थो भव मा [2]शोचीर्यात्वा[3]चावस तां पुरीम् ॥ तथा [4]पित्रा नियुक्तोसि वशिना [5]वदतांवर ॥४०॥
यत्राहमपि तेनैव नियुक्तः पुण्यकर्मणा ॥ तत्रैवाहं करिष्यामि पितुरार्यस्य शासनम् ॥ ४१ ॥
न मया शासनं तस्य त्यक्तुं न्याय्यमरिंदम ॥ [6]तत्त्वयाऽपि सदा [7]मान्यं स वै बन्धुः स नः पिता ॥४२
तद्वचः पितुरेवाहं संमतं धर्म[8]चारिणः ॥ कर्मणा पालयिष्यामि वनवासेन राघव ॥ ४३ ॥
धार्मिकेणानृशंसेन नरेण [9]गुरुवर्तिना ॥ भवितव्यं नरव्याघ्र [10]परंलोकं जिगीषता ॥ ४४ ॥
आत्मानमनुतिष्ठ त्वं स्वभावेन नरर्षभ ॥ निशाम्य तु शुभं वृत्तं पितुर्दशरथस्य नः ॥ ४५ ॥
इत्येवमुक्त्वा वचनं महात्मा पितुर्निदेशप्रति[11]पालनार्थम् ॥
यवीयसं भ्रातरमर्थवच्च प्रभुर्मुहूर्ताद्विरराम रामः ॥ ४६ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥१०५॥

षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

भरतेनरामंप्रतिसहेतूपन्यासंबहुधाराज्यस्वीकारप्रार्थनापूर्वकंतेनायोध्यांप्रत्यनागमनेस्वेनापितदगमनेप्रतिज्ञानम् ॥ १ ॥ रामेणपितृवचनपरिरक्षणदीक्षिततयाभरतप्रार्थनानङ्गीकारेपौरैःकौसल्यादिभिश्चरामंप्रतिप्रार्थना ॥ २ ॥

एवमुक्त्वा तु वि[12]रते रामे वचनमर्थवत् ॥ ततो मन्दाकिनीतीरे रामं प्रकृतिवत्सलम् ॥
उवाच भरतश्चित्रं धार्मिको धार्मिकं वचः ॥ १ ॥
को हि स्यादीदृशो लोके यादृशस्त्व[13]मरिन्दम ॥ न त्वां प्रव्यथयेद्दुःखं प्रीतिर्वा न प्रहर्षयेत् ॥ २ ॥
सं[14]मतश्चासि वृद्धानां तांश्च पृच्छसि संशयान् ॥ ३ ॥
यथा मृतस्तथा जीवन्यथाऽसति तथा सति ॥ यस्यैष बुद्धिलाभः स्यात्परितप्येत केन सः ॥ ४ ॥

न्वयः ॥ ३९ ॥ मद्विवासनंत्वयापिमान्यमित्याह—सस्वस्थइत्यादिना । यात्वा गत्वा । तांपुरीं आवस अधितिष्ठ ॥ ४० ॥ यत्र वनरूपेस्थाने ॥४१—४४॥ स्वभावेनात्मानमनुतिष्ठ राजभावेनभवन्तंयोजयेत्यर्थः। निशाम्य दृष्ट्वा ज्ञात्वेतियावत् ॥ ४५ ॥ यवीयसं यवीयांसं ॥ ४६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

अथरामंप्रतिभरतस्यश्लाघ्यतरोचितोत्तरं षडुत्तरशततमे । अस्मिन्सर्गेश्लोकव्यत्यासःसर्गभेदश्चदृश्यते तच्छुद्धयेक्रमेणव्याक्रियते—एवमुक्त्वात्विति। निरुत्तरमुक्तवन्तंरामंप्रतिमुखान्तरेणोत्तरस्योच्यमानत्वाच्चित्रमित्युक्तं ॥ १—२ ॥ वृद्धानां त्रैविद्यवृद्धानां। संमतः सर्वज्ञत्वेनसंमतः । तथापि तान्संशयान पृच्छसीतिसंबन्धः ॥ ३ ॥ पितृवियोगादिजनितदुःखेनमयाकथितमितिहिभवतोक्तंममतादृशदुःखप्रसङ्ग एवनास्तीत्याह—यथामृतइति । मृतः पुरुषोयथाद्वे-

---

शि० चित्रं अनेकविधयुक्तिविशिष्टं ॥ १ ॥ ति० वृद्धानांसंमतोपि धर्मविषयेरामवदेववर्तितव्यमितिदृष्टान्तभूतोपिलोकमर्यादामनुसरंस्तान्वृद्धान्संशयान् संशयास्पदधर्मान्पृच्छसि । एवंच सर्वज्ञाप्तकामत्वात्तवनदुःखमितिभावः ॥ ३ ॥ ति० यथामृतस्तथाजीवन् । अस्ययथाजीवंस्तथामृतइतिवाक्यशेषआर्थिकोयोज्यः । यथा मृतस्त्यक्तदेहआत्मादेहपुत्रादिभिरसंबन्धस्तथा जीवन्नपितैरसंबन्धः । नित्यशुचिसुखचिदात्मनोनित्याशुचिदुःखजडेनदेहेनतदीयैश्चासंबन्धात् । यथाच जीवन्स्वकर्मानुरूपंसंसरति

[पा०] १ ग. तत्स्वस्थो. ख. ज. सुखस्थो. २ क. ख. घ.—ट. शोकोयात्वा. ३ क. ख. ग. ज. ञ. चवस. ४ ख. पितृनियुक्तोसि. ५ क. ददतां. ६ ख. ट. सत्वया. ७ ख.—ट. मान्यः. ८ च. छ. झ. ञ. ट. चारिणां. ९ ख. घ. गुणवर्तिना. १० क. ख. च. लोकजिगीषया. ध. लोकजिगीषुणा. ११ ख. पालनाय. १२ ङ. विरतोरामो. १३ ग. च. मरिंदमः. १४ ङ. छ.—ट. संमतश्चापि.

परावरज्ञो यश्च स्या[1]त्तथा त्वं मनुजाधिप ॥ स एवं व्यसनं प्राप्य न विषीदितुमर्हति ॥ ५ ॥
अमरोपमसत्त्वस्त्वं महात्मा सत्यसङ्गरः ॥ सर्वज्ञः सर्वदर्शी च बुद्धिमांश्चा[2]सि राघव ॥ ६ ॥
न त्वामेवं गुणैर्युक्तं [3]प्रभवाभवकोविदम् ॥ अविषह्यतमं दुःखमासादयितुमर्हति ॥
[[4]एवमुक्त्वा तु भरतो रामं पुनरथाब्रवीत्] ॥ ७ ॥
प्रोषिते मयि यत्पापं मात्रा मत्कारणात्कृतम् ॥ क्षुद्रया तदनिष्टं मे प्रसीदतु भवान्मम ॥ ८ ॥
धर्मबन्धेन बद्धोस्मि तेनेमां नेह मातरम् ॥ हन्मि तीव्रेण दण्डेन दण्डार्हां पापकारिणीम् ॥ ९ ॥
कथं दशरथाज्जातः [5]शुद्धाभिजनकर्मणः ॥ जानन्धर्म[6]मधर्मिष्ठं कुर्यां कर्म जुगुप्सितम् ॥ १० ॥
गुरुः क्रियावान्वृद्धश्च राजा प्रेतः पितेति च ॥ तातं न परिगर्हेयं दैवतं चेति संसदि ॥ ११ ॥
को हि धर्मार्थयोर्हीनमीदृशं कर्म किल्बिषम् ॥ [7]स्त्रियाः प्रियं चिकीर्षुः सन्कुर्याद्धर्मज्ञ धर्मवित् ॥१२॥

षविषयोनभवति जीवन्नपितथा । यथाअसतितथा सति अविद्यमानेवस्तुनियथारागोनास्ति विद्यमानेवस्तुन्यपितथा । इत्येषबुद्धिलाभोयस्य सकेनहेतुनापरितप्येत नकेनापीत्यर्थः । भवदुक्तप्रकारेणममदुःखलेशोपिनास्तीतिभावः ॥ ४ ॥ किमर्थंतर्हिशोकमूलवचनंत्वयोक्तमित्याशङ्क्यभवद्व्यसनासहतयेत्याह—परावरज्ञइति । यः परावरज्ञः त्रिकालज्ञः आत्मानात्मज्ञोवा परमात्मजीवात्मस्वरूपज्ञोवा । सः एवंव्यसनं प्राप्यापिव्यथितुंनार्हति तथात्वमपीतिसंबन्धः । अथापितवराज्यभ्रंशवनवासरूपव्यसनंत्वद्विश्लेषंचाहंकथं सहेयेतिभावः ॥ ५ ॥ अमरोपमेतिपृथक्पदं । सत्त्वः सत्त्वगुणसंपन्नः । अर्शआद्यच् । स्वाश्रितानांसत्त्वगुणकार्यतत्त्वज्ञानप्रवर्तकत्वाद्वा सत्त्वइत्युच्यते । " सत्त्वस्यैषप्रवर्तकः " इतिहिश्रुतिः । महात्मा महाधैर्यः । अतएव सत्यसङ्गरः सत्यप्रतिज्ञः । सर्वज्ञइत्यादिभिस्त्रिभिर्भूतवर्तमानभावियावद्वस्तुज्ञानवत्त्वमुक्तं ॥ ६ ॥ प्रभवाभवकोविदं उत्पत्तिविनाशज्ञमित्यर्थः । भूतानामितिशेषः । अविषह्यतममपि अस्मदादीनामितिशेषः । दुःखं राज्यभ्रंशवनवासादिहेतुकं । नासादयितुमर्हति नाभिभवितुमर्हति ॥ ७—८ ॥ धर्मबन्धेन धर्मपाशेन ॥ ९ ॥ जुगुप्सितं लोकगर्हितं ॥ १० ॥ क्रियावान् यज्ञादिक्रियावान् । संसदि सभायां ॥ ११ ॥ धर्मार्थयोर्हीनं

तथा मृतोपिस्वकर्मानुरूपंपरत्र । किंच यथाजीवन्सर्वैस्संबद्धस्तथा मृतोपि । सर्वात्मत्वादस्य । किंच यथाऽसति अविद्यमाने । नरागोजायते तथा सति विद्यमानेपि । रागोनयुक्तः । यथावा सति साधौ । द्वेषोनयुक्तस्तथाऽसति असाधावपि । द्वेषोनयुक्तः । किंच यथाऽसतिप्रपञ्चेऽनुरागस्तथा सति ब्रह्मणियुक्तः । किंच सति ब्रह्मणि । तन्निष्ठितस्ययथानबन्धोमुक्तिश्चभवति तथा लोकसंग्रहार्थमसन्निष्ठस्यापिनबन्धोमुक्तिश्चभवति । यस्य त्वादृशस्य । एषः उक्तार्थविषयकोबुद्धिलाभस्स्यात्सराजयोगी केनपरितप्येत नकेनापिहेतुनेत्यर्थः । **शि०** यथामृतः लोकान्तरंप्राप्तः । तथाजीवन् इहलोकेस्थितोपि यथा सति सत्पुरुषे । यथापराधदण्डः तथा असति असत्पुरुषेपि । यस्यैषबुद्धिलाभस्स्यात्सकेनहेतुनापरितप्येत नकेनापीत्यर्थः ॥ ४ ॥ **स०** व्यसनंव्यसनावस्थां प्राप्यापि विषीदितुं विषादंप्राप्तुं । नार्हति । तत्रदृष्टान्तो—**यथात्वमिति** । विषीदितुमित्यत्रसीदादेशइडागमश्चार्षः ॥ ५ ॥ **स०** अमरोपमसत्त्वः देवसमबलः । बुद्ध्यारोहार्थमेतत् । सर्वज्ञः सामान्यज्ञानवान् । सर्वदर्शी सर्वसाक्षी । बुद्धिमान् सर्वविषयकविशेषज्ञानवान् । मतुपाऽयमर्थोलभ्यते ॥ ६ ॥ **ति०** एवंचत्वामेवंविधं यद्यपिदुःखंनपीडयति तथापिमादृशंपीडयत्येवेति "स्वस्थोभवमाशोक" इत्यस्योत्तरमेतत्पर्यन्तं ॥ ७ ॥ **शि०** मात्रा मातृसदृशत्वेनमाननीययामन्थरया । अयंमातृशब्दआचारक्विबन्तप्रकृतिककर्तृक्विबन्तः ॥ ८ ॥ **शि०** धर्मबन्धेन स्त्रीनहन्तव्येतिवचनरूपबन्धनेन । **ति०** इमां सर्वान्तर्यामिणस्त्वद्द्वेषिणीं ॥ ९ ॥ **शि०** शुभाभिजनकर्मणः शुभेअभिजनकर्मणीयस्यतस्मात् । **ती०** अधर्मिष्ठं अधर्मप्रचुरत्वात् । कर्म राज्यापहरणरूपमित्यर्थः । **स०** कर्म मातृहननरूपं ॥ १० ॥ **शि०** वृद्धः ज्ञानवयोभ्यामधिकः । अतएव गुरुः पूजनीयइत्यर्थः ॥ ११ ॥ एवंगुरुत्वादिहेतुभिर्यद्यप्यहंनपरिगर्हे तथापि वस्तुतोगर्ह्यएवेत्याह—**कोहीति** । धर्मार्थयोर्हीनं ताभ्यांहीनं कामप्रधानं । **स०**

[पा०] १ ख. घ. च. छ. झ. ट. स्याद्यथा. २ ख. छ. ज. श्चापि. ३ ख. ज. प्रभावाभाव. ४ इदमर्धं क. ख. ग. च. पुस्तकेषुदृश्यते. ५ ङ. छ. झ. ट. शुभाभिजन. ६ ङ. छ. झ. ट. मधर्मंच. ७ ङ. ज. झ. स्त्रियः.

अन्तकाले हि भूतानि मुह्यन्तीति पुराश्रुतिः ॥ राज्ञैवं कुर्वता लोके प्रत्यक्षं सा श्रुतिः कृता ॥१३॥
साध्वर्थमभिसन्धाय क्रोधान्मोहाच्च साहसात् ॥ तातस्य यदतिक्रान्तं प्रत्याहरतु तद्भवान् ॥ १४ ॥
पितुर्हि यदतिक्रान्तं पुत्रो यः साधु मन्यते ॥ तदपत्यं मतं लोके विपरीतमतोऽन्यथा ॥ १५ ॥
तदपत्यं भवानस्तु मा भवान्दुष्कृतं पितुः ॥ अभिपत्ता कृतं कर्म लोके धीरैर्विगर्हितम् ॥ १६ ॥
कैकेयीं मां च तातं च सुहृदो बान्धवांश्च नः ॥ पौरजानपदान्सर्वांस्त्रातु सर्वमिदं भवान् ॥ १७ ॥
क्व चारण्यं क्व च क्षात्रं क्व जटाः क्व च पालनम् ॥ ईदृशं व्याहतं कर्म न भवान्कर्तुमर्हति ॥ १८ ॥
एष हि प्रथमो धर्मः क्षत्रियस्याभिषेचनम् ॥ येन शक्यं महाप्राज्ञ प्रजानां परिपालनम् ॥ १९ ॥
कश्च प्रत्यक्षमुत्सृज्य संशयस्थमलक्षणम् ॥ आयतिस्थं चरेद्धर्मं क्षत्रबन्धुरनिश्चितम् ॥ २० ॥
अथ क्लेशजमेव त्वं धर्मं चरितुमिच्छसि ॥ धर्मेण चतुरो वर्णान्पालयन्क्लेशमाप्नुहि ॥ २१ ॥
चतुर्णामाश्रमाणां हि गार्हस्थ्यं श्रेष्ठमाश्रमम् ॥ प्राहुर्धर्मज्ञ धर्मज्ञास्तं कथं त्यक्तुमर्हसि ॥ २२ ॥

धर्मार्थाभ्यांहीनं कामप्रधानमितियावत् ॥ १२ ॥ अन्तकाले विनाशकाले । मुह्यन्ति मोहंप्राप्नुवन्ति विपरीतबुद्धिंप्राप्नुवन्तीतियावत् ।पुराश्रुतिः पुरातनीगाथेत्यर्थः ॥ १३ ॥ क्रोधात् विषमद्यैवपास्यामीत्युक्तकैकेयीक्रोधात् । मोहात् कैकेयीविषयमोहात् । साहसात् साहसकरणात् अविमृश्यकारित्वादितियावत् । तातस्य यदविक्रान्तं यद्धर्मातिक्रमणं । तत्साध्वर्थमभिसन्धाय समीचीनार्थंस्मृत्वा । भवान् प्रत्याहरतु निवर्तयतु॥१४॥ साधुमन्यते साधुकर्तुंमन्यतइत्यर्थः । तदपत्यंमतं पितुरपतनहेतुत्वात्तदेवापत्यत्वेनसंमतं ॥ १५ ॥ तदपत्यंभवानस्तु तादृशमपत्यमस्तु माऽभिपत्ता प्राप्तुंनार्हतीत्यर्थः ॥ १६—१८ ॥ तापसधर्मावलम्बनंक्षत्रियाणामप्यस्तीत्याशङ्क्याह—एषहीत्यादिना ॥ १९ ॥ प्रत्यक्षं परिदृश्यमानत्यागभोगयुक्तं । धर्मं परलोकश्रेयःसाधनं प्रजापालनरूपंधर्मं । उत्सृज्य संशयस्थं अप्रत्यक्षं अङ्गलोपादिसंभावनयासंशयितफलसिद्धिकमित्यर्थः । अलक्षणं लक्षणरहितं । क्रियाशक्तिरपूर्ववेतिदुर्निरूपमित्यर्थः । आयतिस्थं कालान्तरभाविफलं । अनिश्चितं क्षत्रियेणप्रथममिदमनुष्ठेयमितिकेनापिप्रमाणेनानिश्चितं । तापसधर्मं कःक्षत्रियः चरेत् नकोपीत्यर्थः ॥२०॥ अथक्लेशजमेवत्वंधर्मंचरितुमिच्छसि तथापिचातुर्वर्ण्यपालनतत्तद्धर्मस्थापनादिक्लेशयुक्तत्वाद्राज्यपालनमेवाचरेत्याह—अथेति ॥ २१ ॥ सर्वाश्रमधर्मापेक्षयाश्रेष्ठतमोगार्हस्थ्यधर्मः कथंत्यज्यतइत्याह—चतुर्णामिति ॥

धर्मज्ञाः धर्मविदोयेन तस्यसंबुद्धिः । हेधर्मज्ञ कोहिधर्मविदितिवा ॥ १२ ॥ **ति०** प्रत्यक्षा सत्या ॥ १३ ॥ **ति०** तातस्ययदतिक्रान्तं । भावेनिष्ठा । ज्येष्ठाभिषेकलक्षणसाध्वेथानुनुष्ठानं तत् साध्वर्थमभिसंधाय राजोक्तार्थेष्वकृतमस्यसाधुत्वमितिविचार्य प्रत्याहरतु निवर्तयतु । **शि०** अर्थमभिसंधाय अर्थबुद्धिंकृत्वा । तातस्ययदतिक्रान्तं अभिषेकातिक्रमणं तद्भवान्प्रत्याहरतु ॥ १४ ॥ **ति०** अतिक्रान्तं अतिक्रमस्तं । साधुमन्यते तद्वैपरीत्याचरणेनसाधुयथातथासंपादयति तदपत्यं । **स०** यःपुत्रःसाधुमन्यते तदेवापत्यं । विधेयापेक्षयातच्छब्दे नपुंसकता । अतोन्यथाचेत्पितृकृतातिक्रमणस्यसाधुत्वेनज्ञानाभावेविपरीतं अनपत्यमेवतदिति भावः । नञ्पूर्वात्पत्लृपतनेइत्यस्मात्करणेयत्प्रत्ययेरूपं । अपतनहेतुरपत्यमित्युक्तंभवति ॥ १५ ॥ **ति०** अतीति । यत् तत्कृतं दशरथकृतंकर्म तदति धर्ममतिक्रम्यप्रवृत्तं । अतएव लोकेधीरैर्विगर्हितं । अतस्तदनुमननमनुचितमिति । पितृवचसःपरिपाल्यत्वेयुक्तंधर्मवदभिषेकवचनमेवपरिपाल्येतिव्यङ्ग्यं । **स०** तदपत्यं अन्वर्थकापत्यशब्दवाच्यः । पितुर्दुष्कृतंभवान् नानुमन्यतामितिशेषः ॥ १६ ॥ **स०** सर्वांस्त्रातुंइदंसर्वमदुक्तं भवान् अनुमन्यतामितिशेषः ॥ १७ ॥ **ति०** ननुवानप्रस्थाश्रमःक्षत्रियस्याप्यस्ति तत्राह—**एषहीति** । येनाभिषेचनेनपालनं तद्रूपधर्मसंपादनं प्रथमः आद्योधर्मइत्यर्थः । एवंच सआश्रमोराज्यपरिपालनोत्तरं वार्धके उचितः नापिसमुख्योधर्मइतिभावः ॥ १९ ॥ **ति०** तस्यामुख्यत्वमेवदर्शयति—**कश्चेति** । प्रत्यक्षं प्रत्यक्षसुखसाधनं धर्मं प्रजापालनरूपमुत्सृज्य संशयस्थं अप्रत्यक्षत्वात् । कोहितद्वेद यद्यमुष्मिँल्लोके अस्तिवानवेतिश्रुत्याभिनीयमानसन्देहास्पदं । अलक्षणं असुखलक्षणं । आयतिस्थं उत्तरवयःप्राप्यं । अनिश्चितं अनित्यानुष्ठानं । नहिप्रजापालनवत्क्षत्रियस्यनित्यप्राप्तोऽयंधर्मः ।

[पा०] १ ख. कालेषु. २ क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. प्रत्यक्षा. ३ क.—ट. समति. ४ घ. भवान्मा. ५ ग. ङ. छ. झ. ञ. ट. अतियत्तत्कृतं. ६ ख. ग. वीर. ७ ख. पदानेतान्. ८ ख.—ठ. स्त्रातुं. ९ ङ. छ. झ. मुत्तमं. १० क.—ट. आहुः ११ ङ. छ. झ. ट. मिच्छसि. ख. मर्हति.

श्रुतेन [1]बालः स्थानेन जन्मना [2]भवतो ह्यहम् ॥ स कथं पालयिष्यामि भूमिं भवति तिष्ठति ॥२३॥
हीनबुद्धिगुणो बालो हीनः स्थानेन चाप्यहम् ॥ भवता च विनाभूतो न वर्तयितुमुत्सहे ॥ २४ ॥
इदं निखिलम[3]व्यग्रं [4]राज्यं पित्र्यमकण्टकम् ॥ अनुशाधि स्वधर्मेण धर्मज्ञ सह बान्धवैः ॥ २५ ॥
इहैव त्वाभिषिञ्चन्तु सर्वाः प्रकृतयः सह ॥ ऋत्विजः सवसिष्ठाश्च [5]मन्त्रवन्मन्त्रकोविदाः ॥ २६ ॥
अभिषिक्तस्त्वमस्माभिरयोध्यां पालने व्रज ॥ विजित्य तरसा लोकान्मरुद्भिरिव वासवः ॥ २७ ॥
ऋणानि त्रीण्यपाकुर्वन्दुर्हृदः साधु निर्दहन् ॥ सुहृदस्तर्पयन्कामैस्त्वमेवात्रानुशाधि माम् ॥ २८ ॥
अद्यार्य मुदिताः सन्तु सुहृदस्तेऽभिषेचने ॥ अद्य भीताः [6]पलायन्तां दुर्हृदस्ते दिशो दश ॥ २९ ॥
आक्रोशं मम मातुश्च प्रमृज्य पुरुषर्षभ ॥ अद्य तत्रभवन्तं च पितरं रक्ष किल्बिषात् ॥ ३० ॥
शिरसा त्वाऽभियाचेऽहं कुरुष्व करुणां मयि ॥ बान्धवेषु च सर्वेषु भूतेष्विव महेश्वरः ॥ ३१ ॥
[7]अथैतत्पृष्ठतः कृत्वा वनमेव [8]भवानितः ॥ गमिष्यति गमिष्यामि भवता सार्धमप्यहम् ॥ ३२ ॥

तथा हि रामो भरतेन ताम्यता प्रसाद्यमानः शिरसा महीपतिः ॥
न चैव चक्रे गमनाय सत्त्ववान्मतिं पितुस्तद्वचने [9]व्यवस्थितः ॥ ३३ ॥
तदद्भुतं स्थैर्यमवेक्ष्य राघवे समं जनो हर्षमवाप दुःखितः ॥
न यात्ययोध्यामिति दुःखितोऽभवत्स्थिरप्रतिज्ञत्वमवेक्ष्य हर्षितः ॥ ३४ ॥

॥ २२ ॥ स्वशक्त्यापिभवतैवराज्यंपालयितव्यमित्याह—श्रुतेनेति । श्रुतेन विद्यया । स्थानेन पदेन प्राप्तिक्रमेणेतियावत् ॥ २३ ॥ कथमेवमुच्यतेबालत्वस्यमापितुल्यत्वात् भवदपेक्षयाऽहंकियान्वृद्धइत्यतआह—हीनेति । हीनबुद्धिगुणः सद्गुणबुद्धिरहितः । वर्तयितुं स्थातुं । भवताविनातूष्णींस्थातुमपिनोत्सहे किंपुनाराज्यंकर्तुमितिभावः ॥ २४—२५ ॥ सह संभूय ॥ २६ ॥ विजित्य स्थितइतिशेषः । मरुद्भिः देवैः ॥ २७॥ रामंराज्याङ्गीकरणायप्रोत्साहयति—ऋणानीत्यादिना । दुर्हृदः शत्रून् ॥ २८—२९ ॥ आक्रोशं शापं । "शाप आक्रोशआक्षेपः" इतिहलायुधः । जनकर्तृकमितिशेषः । तत्रभवन्तं पूज्यं । तत्रभवानत्रभवानितिशब्दौवृद्धैः पूज्येप्रयुज्येते ॥३०॥ मयि बान्धवेषुच करुणांकुर्वितिसंबन्धः । महेश्वरोविष्णुः । "यद्वेदादौस्वरःप्रोक्तोवेदान्तेच प्रतिष्ठितः । तस्यप्रकृतिलीनस्ययःपरःसमहेश्वरः" इति पूर्वप्रकृतदहरविद्याकरणमन्त्रप्रणवप्रकृतिभूताकारवाच्योमहेश्वरइत्युक्तेः । दहरोपास्यश्चापहतपाप्मत्वादिगुणकः पुरुषोत्तमः । " सउत्तमःपुरुषः " इतितत्समानप्रकरणेछान्दोग्येश्रवणात् । अपहतपाप्मत्वंचरुद्रस्यनास्ति । " अनपहतपाप्मावाअहमस्मि " इतिरुद्रेणैवोक्तेः । भूतसंहाराधिकृतस्यरुद्रस्यभूतेषुकरुणाच गगनकुसुमतुल्या । अतः " सएकाकीनरमते नततोविजुगुप्सितः " इत्यादिश्रुतिस्मृत्यादिभिःसुप्रसिद्धापारकारुण्यवात्सल्यादिगुणगणः पुरुषोत्तमएवमहेश्वरइतिदिक् ॥ ३१—३२ ॥ गमनाय अयोध्यांप्रतीतिशेषः । तद्वचने तस्मिन्वचने ॥ ३३ ॥ समं युग-

नित्यत्वेतद्रहितदशरथादेःपापित्वप्रसङ्गः । तं क्षत्रबन्धुः क्षत्राणांबन्धुरितिसमासेनक्षत्रियकुलसंमतइत्यर्थः । निन्दायांबन्धुच्प्रत्ययान्तस्तु निन्द्यक्षत्रियादिवाचीतिकतकः । कश्चरेत् नकोपीत्यर्थः । अन्येतु क्षत्रबन्धुरपि निन्द्यक्षत्रियोपि राज्यानर्होपीदृशंधर्मंन चरेत् किंपुनर्वाच्यंराज्याधिकारीत्यर्थमाहुः ॥ २० ॥ **ति०** वर्तयितुं जीवितुमपि ॥ २४ ॥ **शि०** अग्र्यं पौर्वकालिकं ॥ २५ ॥ **ति०** ऋणानीति । "जायमानोवैब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाञ्जायते" इतिश्रुतौब्राह्मणपदमुपलक्षणमितिभावः । अत्र अयोध्यायां । स्थित्वेतिशेषः ॥२८॥ **ति०** दुष्प्रदाः दुःखप्रदाः ॥ २९ ॥ **ति०** आक्रोशं निन्दां ॥ ३०—३१ ॥ **शि०** महेश्वरः महादेवइव **ति०** पृष्ठतःकृत्वा तिरस्कृत्य । मत्प्रार्थनामितिशेषः । इतोपिवनमेव जनसंबाधभयेनास्माद्वनादपिवनान्तरमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ इतिषडुत्तरशततमस्सर्गः ॥ १०६ ॥

[पा०] १ ख. बालोज्ञानेन. २ घ. भवतोप्यहं. ३ ट. मप्यग्र्यं. ४ ग. घ. पित्र्यंराज्यं. ५ ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट मन्त्रविन्मन्त्र. ६ ङ. छ. ज. झ. ट. पलायन्तुदुष्प्रदाः. क. च. ञ. पलायन्तामरयस्ते. ७ क. ख. ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. अथवापृष्ठतः. ज. अथैतत्पृष्ठतः. ८ ग. भवानिह. ९ क. ङ. च. ज.—ट. प्रतिष्ठितः.

तमृत्विजो नैगमयूथवल्लभास्तदा विसंज्ञाश्रुकलाश्च मातरः ॥
तथा ब्रुवाणं भरतं प्रतुष्टुवुः प्रणम्य रामं च ययाचिरे सह ॥ ३५ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

दशरथेनस्वस्मैराज्यदानेकैकेय्यांतस्यकाममोहस्यहेतुतांमन्वानंभरतंप्रतिरामेणराज्यदानस्यकन्याशुल्कप्रत्युपकारोभयरूपत्वकथनेनराज्ञिदोषाभावोपपादनम् ॥ १ ॥ तथापुत्रशब्दनिर्वचनेनपितृत्तारणस्यपुत्रसाधारण्योक्तिपूर्वकंतंप्रतिराज्यरक्षणचोदना ॥ २ ॥

पुनरेवं ब्रुवाणं तं भरतं लक्ष्मणाग्रजः ॥ प्रत्युवाच ततः श्रीमाञ्ज्ञातिमध्येऽभिसत्कृतः ॥ १ ॥
उपपन्नमिदं वाक्यं यत्त्वमेवमभाषथाः ॥ जातः पुत्रो दशरथात्कैकेय्यां राजसत्तमात् ॥ २ ॥
पुरा भ्रातः पिता नः स मातरं ते समुद्वहन् ॥ मातामहे समाश्रौषीद्राज्यशुल्कमनुत्तमम् ॥ ३ ॥
दैवासुरे च संग्रामे जनन्यै तव पार्थिवः ॥ संप्रहृष्टो ददौ राजा वरमाराधितः प्रभुः ॥ ४ ॥
ततः सा संप्रतिश्राव्य तव माता यशस्विनी ॥ अयाचत नरश्रेष्ठं द्वौ वरौ वरवर्णिनी ॥ ५ ॥
तव राज्यं नरव्याघ्र मम प्रव्राजनं तथा ॥ तौ च राजा तदा तस्यै नियुक्तः प्रददौ वरौ ॥ ६ ॥

पत् ॥ ३४ ॥ नैगमयूथवल्लभाः निगमःपुरंतत्रभवाः नैगमाः । “ निगमोनिश्चयेवेदेपुरेपथिवणिक्पथ ” इतिवैजयन्ती । यूथवल्लभाः गणमुख्याः । विसंज्ञाश्रुकलाः विगतसंज्ञाः अश्रुक्लिन्नाश्चेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

अभिसत्कृतः भरतेनस्तोत्रादिनासम्यगभिपूजितः ॥ १—२ ॥ काममोहेनपित्राकृतमितिपितरंनिन्दन्तं भरतंप्रतिरामोमोहहेतुप्रसक्तिरेवनास्तीतिदुष्परिहरंहेत्वन्तरमाह—पुरेत्यादिना । राज्यशुल्कंसमाश्रौषीत् तवपुत्रिकायांयोजनिष्यतेतस्मैराज्यंदास्यामीतिप्रतिज्ञां कृतवान् ॥ ३ ॥ दैवासुरे देवासुरसंबन्धिनि । वरं वरद्वयं ॥ ४ ॥ तवमाता संप्रतिश्राव्य शपथंकारयित्वा । ततः द्वौवरौ अयाचतेतिसंबन्धः ॥ ५ ॥ याच्ञाप्रकारमाह—तवेत्यादिना । ननुकैकेयीस्वोद्वाहकालेकन्याशुल्कत्वेनभरतस्यप्राप्तंराज्यंवरविषयत्वेन कथमयाचत । उच्यते । बाल्यवृत्तान्तत्वाच्चिरकालान्तरितत्वाच्चसन्निहितंवरद्वयमेवयाचितवतीतिनदोषः । मध्येप्राप्तस्यापिवरद्वयस्य । “ किंनस्मरसिकैकेयि ” इतिमन्थरयास्मारितत्वाच्चिरकालवृत्तान्तस्यविस्मरणमुपपन्नमेव । ननुदशरथउद्वाहकालेकैकेयीपुत्रायप्रतिश्रुतंराज्यंरामायदातुंकथमुद्युक्तवात् । सत्यं । “ उद्वाहकालेरतिसंप्रयोगेप्राणात्ययेसर्वधनापहारे । विप्रस्यचार्थेप्यनृतंवदेयुःपञ्चानृतान्याहुरपातकानि ” इतिन्यायेनदोषाभावंहृदिनिधायतथाकृतवानितिनदोषः । केकयोपिरामगुणानुविद्धतयाराज्यंनदौहित्राययाचित-

ति० उपपन्नं युक्तिमत् । तत्रहेतुः जातइत्यादि । स० यतोतइतिशेषः ॥ २ ॥ ति० ननु “स्त्रीषुनर्मविवाहेचवृत्त्यर्थप्राणसंकटे । गोब्राह्मणार्थेहिंसायांनानृतंस्याज्जुगुप्सितं” इतिस्मृतेःकौसल्यायांविद्यमानायांकैकेयीविवाहस्यनर्मविवाहत्वात्तत्प्रतिज्ञाहानिर्नदोषायेत्यतआह—देवासुरेचेति । देवासुरे तत्संबन्धिनि । एवंचोपकारप्रत्युपकाररूपत्वादेतदनृतेमहान्दोषइतिभावः । वरं वरद्वयं । स० देवासुरइति । मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्तोऽयंशब्दः । देवसहिताअसुरायस्मिन्नित्युत्तरपदलोपीसमासोवा । शि० राजा अत्यनुरागवान् ॥ ४ ॥ ती० उमासंहितायांपार्वतींप्रतिशिववचनं । “पट्टाभिषेकसमयेभवेयंस्मारितोह्यहम् । त्वयावाऽन्येनभूपालतथाचेत्करवाण्यहम् । इत्थंप्रतिज्ञामकरोदाहिताग्र्यग्रणीर्नृपः” इतिकैकेयीविवाहसमयेकेकयदशरथसंकेतस्यविद्यमानत्वान्नदोषः ॥ ५ ॥ ति० तद्वरं तद्रूपवरं ॥ ६ ॥

[पा०] १ ख.—ट. स्तथा. २ ग. भरतंच. ३ क. ग. च. ञ. ब्रुवाणंतु. ४ च. ञ. भरताग्रजः. ५ क.—घ. च. ज. ञ. मध्येति. ङ. छ. झ. ट. मध्येसु. ६ घ. नःस्म. ७ क. नराधीशं. ग. नरव्याघ्रं. ८ ख.—ट. तच. ९ ग.—ट. तथा. १० क. ङ.—ञ. वरं.

तेन पित्राऽहमप्यत्र नियुक्तः पुरुषर्षभ ॥ चतुर्दश वने वासं वर्षाणि वरदानिकम् ॥ ७ ॥
सोहं वनमिदं प्राप्तो निर्जनं लक्ष्मणान्वितः ॥ सीतया चाप्रतिद्वन्द्वः सत्यवादे स्थितः पितुः ॥ ८ ॥
भवानपि तथेत्येव पितरं सत्यवादिनम् ॥ कर्तुमर्हति राजेन्द्र क्षिप्रमेवाभिषेचनात् ॥ ९ ॥
ऋणान्मोचय राजानं मत्कृते भरत प्रभुम् ॥ पितरं चापि धर्मज्ञं मातरं चाभिनन्दय ॥ १० ॥
श्रूयते हि पुरा तात श्रुतिर्गीता यशस्विना ॥ गयेन यजमानेन गयेष्वेव पितॄन्प्रति ॥ ११ ॥
पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः ॥ तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः पितॄन्यत्पाति वा सुतः ॥ १२ ॥
एष्टव्या बहवः पुत्रा गुणवन्तो बहुश्रुताः ॥ तेषां वै समवेतानामपि कश्चिद्गयां व्रजेत् ॥ १३ ॥
एवं राजर्षयः सर्वे प्रतीता राजनन्दन ॥ तस्मात्त्राहि नरश्रेष्ठ पितरं नरकात्प्रभो ॥ १४ ॥
अयोध्यां गच्छ भरत प्रकृतीरनुरञ्जय ॥ शत्रुघ्नसहितो वीर सह सर्वैर्द्विजातिभिः ॥ १५ ॥
प्रवेक्ष्ये दण्डकारण्यमहमप्यविलम्बयन् ॥ आभ्यां तु सहितो राजन्वैदेह्या लक्ष्मणेन च ॥ १६ ॥

त्वं राजा भरत भव स्वयं नराणां वन्यानामहमपि राजराण्मृगाणाम् ॥
गच्छ त्वं पुरवरमद्य संप्रहृष्टः संहृष्टस्त्वहमपि दण्डकान्प्रवेक्ष्ये ॥ १७ ॥
छायां ते दिनकरभाः प्रबाधमानं वर्षत्रं भरत करोतु मूर्ध्नि शीताम् ॥
एतेषामहमपि काननद्रुमाणां छायां तामतिशयिनीं सुखी श्रयिष्ये ॥ १८ ॥

वान् । रामोपिसुमन्त्रादिभ्यइदंरहस्यंश्रुतवान् । अत एव हि तेश्रृण्वन्तोनुमान्यस्थितवन्तइतिद्रष्टव्यम् ॥६॥ तेन कैकेय्यैप्रतिश्रुतराज्येन । अत्रवने दण्डकारण्ये । वरदानिकं वरदाननिमित्तकं । वासंनियुक्तइतिसंबन्धः ॥ ७ ॥ अप्रतिद्वन्द्वः केनापिवारयितुमशक्यइतियावत् ॥ ८—९ ॥ ऋणान्मोचयराजानं स्वाभिषेचनेन कैकेय्याऋणाद्राजानंमोचयेत्यर्थः ॥ १० ॥ स्वोक्तार्थस्यावश्यकर्तव्यत्वेसंमतिमाह—श्रूयतइत्यादिना । गयेन गयाख्येन । गयेषु गयाख्येषुप्रदेशेषु ॥ ११ ॥ पुन्नाम्नोनरकात्त्रायतइतिपुत्रः । पितॄन्पाति तदुद्देशकृतेष्टापूर्तादिनास्वर्लोकंप्रापय्यरक्षतीत्यर्थः ॥१२॥ एष्टव्याः काङ्क्षितव्याः ॥ १३ ॥ एवं उक्तप्रकारेण । प्रतीताः निश्चितवन्तः ॥ १४—१६ ॥ मृगाणांराजराट् भवामि मृगाणांरञ्जकः शिक्षकश्चभवामीत्यर्थः । अत्रमृगशब्देन तत्तुल्यामुनयोलक्ष्यन्ते । यद्वा भाविसुग्रीवरञ्जनवालिवधादीनांबीजन्यासोयं ॥ १७ ॥ वर्षत्रं छत्रं

ति० अत्र दण्डकाख्येवने । चतुर्दशवर्षाणिवरदानिकंवरदाननिमित्तकंवासं । नियुक्तः तंप्रतिप्रेरितइत्यर्थः । अत्रायमप्यर्थः । देवेभ्योमद्दत्तवरदाननिमित्तकं । अन्तर्यामिणातथाप्रेरणात् । अतएवात्रदण्डकारण्येएतत्प्रसंगेनैवतत्प्रयोजननिष्पत्तेरिति ॥ ७ ॥ **ति०** ननुवनेरक्षआदिभ्योनानादुःखसंभावनेत्यतः—**अप्रतिद्वन्द्वइति** । समाधिकबलशत्रुहीनः । सर्वेपिमत्तोहीनबलाएवेति नतद्भयावकाशइतिव्यङ्ग्योऽर्थः । आपाततस्तु अप्रतिद्वन्द्वः स्पर्धारहितइति । **शि०** अप्रतिद्वन्द्वः शीतोष्णादिबाधारहितोऽहंइदंवनंप्राप्तः **स०** अप्रतिद्वन्द्वः नियामकशून्यः ॥ ८ ॥ **ति०** अर्हसीत्यार्षे । अर्हतीतिपाठान्तरं । अतएवसंबोधनं—**राजेन्द्रेति** । **स०** अभिषेचनात् स्वस्येतिशेषः ॥ ९ ॥ **ति०** ऋणात् कैकेयीसंबन्ध्यृणात् । मत्कृते मत्प्रीत्यर्थं । त्राहीत्यार्षं । अभिनन्दय नतु निन्दय । तत्कृतस्यार्थस्यबहूपकारकत्वादितिव्यङ्ग्यं ॥ १० ॥ **ति०** पितॄन्प्रति पितृप्रीतिमुद्दिश्य ॥ ११ ॥ **ति०** पितॄन्पातीत्यर्थे पुत्रस्यपृषोदरादित्वात्साधुत्वं ॥ १२ ॥ **स०** समवेतानां मिलितानांमध्ये ॥ १३ ॥ **ति०** एवं पितृपरलोकसाधनं । **स०** नरकात् प्रतिश्रुतवराप्रदानकृतात् । **शि०** नरकात् जनापवादशब्दात् ॥ १४ ॥ **शि०** राजराट् राजराजोप्यहंमृगाणांराजाभवामीतिशेषः ॥ १७ ॥ **स०** दिनकरभाइतिद्वितीयान्तं । प्रबाधमानंसत् छायांकरोतु ॥ १८ ॥ इतिसप्तोत्तरशततमस्सर्गः ॥१०७॥

[पा०] १ च. विजनं. २ ग. द्वन्द्वस्तस्यवाक्ये. ३ ग.—च. ज. झ. मर्हसि. ४ ख. ज. ञ. ट. राजेन्द्रं. ५ ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. त्राहिधर्मज्ञ. ६ क. ख. घ. ज. चापि. ७ ङ. छ. झ. ट. धीमता. ८ क. घ.—छ. झ. ञ. ट. पितृन्यःपाति. ९ झ. ट. ठ. सर्वतः. १० च. ञ. समवेतानांयदि. ११ ङ. छ. झ. ट. रघुनन्दन. १२ ङ. झ. ट. रुपरञ्जय. १३ ङ. छ. झ. ट. वीरवैदेह्या. १४ क.—घ. च. ज. ञ. भवभरत. १५ ख. ग. घ. प्रबाधमानां. १६ ग. कानने. १७ ख. ग. ङ. छ. झ. ट. शनैः च. ञ. सुखं.

[1]शत्रुघ्नः कुशलमतिस्तु ते सहायः सौमित्रिर्मम विदितः प्रधानमित्रम् ॥
चत्वारस्तनयवरा वयं नरेन्द्रं सत्यस्थं भरत चराम मा [2]विषादम् ॥ १९ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

रामेणभरतेनिरुत्तरीकृतेजाबालिनानास्तिकमताश्रयणेनरामंप्रतिराज्यस्वीकारचोदना ॥ १ ॥

आश्वासयन्तं भरतं जाबालिर्ब्राह्मणोत्तमः ॥ उवाच रामं धर्मज्ञं धर्मापेतमिदं वचः ॥ १ ॥
साधु राघव मा भूत्ते [3]बुद्धिरेवं निरर्थिका ॥ प्राकृतस्य नरस्येव [4]ह्यार्यबुद्धेर्मनस्विनः ॥ २ ॥
कः कस्य पुरुषो बन्धुः [5]किमाप्यं कस्य केनचित् ॥ [6]यदेको जायते जन्तुरेक एव विनश्यति ॥ ३ ॥
तस्मान्माता पिता चेति राम [7]सज्जेत यो नरः ॥ उन्मत्त [8]इव स ज्ञेयो नास्ति कश्चिद्धि कस्य चित् ४
यथा ग्रामान्तरं गच्छन्नरः [9]कश्चित्क्वचिद्वसेत् ॥ उत्सृज्य च तमावासं प्रतिष्ठतापरेऽहनि ॥ ५ ॥
एवमेव मनुष्याणां पिता माता गृहं वसु ॥ आवासमात्रं काकुत्स्थ सज्जन्ते नात्र सज्जनाः ॥ ६ ॥
पित्र्यं राज्यं [10]परित्यज्य [11]स नार्हसि नरोत्तम ॥ आस्थातुं कापथं दुःखं विषमं बहुकण्टकम् ॥ ७ ॥
समृद्धायामयोध्यायामात्मानमभिषेचय ॥ एकवेणीधरा हि त्वां नगरी संप्रतीक्षते ॥ ८ ॥
राजभोगाननुभवन्महार्हान्पार्थिवात्मज ॥ विहर त्वमयोध्यायां यथा शक्रस्त्रिविष्टपे ॥ ९ ॥
न ते कश्चिद्दशरथस्त्वं च तस्य न कश्चन ॥ अन्यो राजा [12]त्वमन्यः स तस्मात्कुरु [13]यदुच्यते ॥ १० ॥

सुखीश्रयिष्यइतिपाठः ॥ १८ ॥ चराम करवामेत्यर्थः ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

एवंरामेणोक्तेनिरुत्तरतयास्थितंभरतमालोक्यहितपरतयाजाबालिश्चार्वाकमतमाश्रित्योत्तरमाह अष्टोत्तरशततमे—आश्वासयन्तमित्यादिना । ब्राह्मणोत्तमइत्यनेनवक्ष्यमाणंनास्तिकवचनमहृदयमितिद्योत्यते । धर्मापेतंवैदिकधर्मापेतं ॥ १ ॥ बुद्धिःसाधुमाभूत्सम्यक्निवर्त्यतामित्यर्थः ॥२॥ कस्यपुरुषस्य केनचित्साधनेन किमाप्यं नकिमपीत्यर्थः ॥ ३—४ ॥ आवासमात्रमिति मार्गस्थसत्रशालायांविश्रमार्थक्षणंनिवासेपितद्विसृज्यगच्छतःपथिकस्यतच्चिन्तानुवृत्तिवत्यावत्संश्लेषमेवमातापित्रादयोनुवर्तनीयाः विश्लेषेतत्स्मृतिरपिविफला किमुततत्प्रीत्यर्थकार्याचरणमितिभावः ॥५—६ ॥ रामाभिप्रायेणेदं परप्रतीत्यापरोबोधनीयइतिन्यायात् । कापथं कुत्सितमार्गं । दुःखं दुःखप्रदं । विषमं यौवनानुचितं । बहुकण्टकं अनेकोपपल्लवसहितं । कापथमित्यनेनानुचितवानप्रस्थमार्गएवोच्यते ॥ ७ ॥ एकवेणीधरा व्रतपरायणेत्यर्थः । नगरी तदधिदेवता ॥ ८—९ ॥ यदुच्यते मयेतिशे-

स० धर्मापेतं धर्मविरुद्धं । चार्वाकमतावलंबनात् ॥ १ ॥ **ति०** साधु सम्यग्युक्तिमत् इदंवचइतिपूर्वान्वय्येतत् । इदंशब्दार्थो—**राघवेत्यादि** । प्राकृतस्य पामरस्य । एवंबुद्धिः पितृवचःपरिपालनीयमित्येवंरूपा । **शि०** प्राकृतस्येवेत्युक्त्या रामस्यप्राकृतविलक्षणत्वंसूचितं ॥ २ ॥ **स०** सज्जेत आसक्तोभवेत् ॥ ४ ॥ **ति०** कापथं वनमार्गं आस्तिकसेव्यंमार्गंच ॥ ७ ॥ **स०** यदुच्यते मया । **ति०** उक्तंसंबन्धाभावमुपसंहरति—**नेति** । मिथ्यापितृवचनाभिनिवेशंमुक्त्वाराज्यंकुर्विंतियदुच्यते तत्कुरु । अन्यः लज्जनकादन्यः । संप्रतिराजा । एवंचक्षणभङ्गवादेनान्यत्वंगूढाशयतयोक्तं । नन्वेवमपितत्संताननिविष्टतयाकश्चित्संबन्धो भवेत् अन्यथापितरंविनापिपुत्रोत्पत्तिस्स्यादितिचेन्न । तावतापिनिमित्तकारणत्वमेव नोपादानत्वं । तेन यूकालिक्षादेरिवतवापितेन

[पा०] १ ङ. छ. झ. ट. शत्रुघ्नस्त्वतुलमतिस्तु. २ ङ—ट. विषीद. ३ ग. रेषा. ४ ख. महाबुद्धेस्तपस्विनः. क. ग. ङ. छ. झ. ञ. ट. ह्यार्यबुद्धेस्तपस्विनः. ५ ख. किंकार्यं. ६ ङ. छ. झ. ट. एकोहि. ७ ग. घ. सज्जति. ८ घ. इति. ९ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. द्वहिर्वसेत्. १० क. घ.—छ. झ. ञ. ट. सुमुत्सृज्य. ११ ख. नार्हसित्वं. १२ क. च. ञ. त्वमप्यन्यस्तस्मात्. ङ. छ. झ. ट. त्वमन्यस्तु. ख. ग. घ. ज. त्वमन्यश्च. १३ घ. यथोच्यते.

बीजमात्रं पिता [1]जन्तोः शुक्रं रुधिरमेव च ॥ संयुक्तमृतुमन्मात्रा पुरुषस्येह जन्म तत् ॥ ११ ॥
गतः स नृपतिस्तत्र गन्तव्यं यत्र तेन वै ॥ प्रवृत्तिरेषा म[2]र्त्यानां त्वं तु मिथ्या विहन्यसे ॥ १२ ॥
अर्थधर्मपरा [3]येये तांस्ताञ्शोचामि नेतरान् ॥ ते हि दुःखमिह प्राप्य विनाशं प्रेत्य [4]भेजिरे ॥१३॥
अष्टकापितृदैवत्यमित्ययं प्रसृतो जनः ॥ अन्नस्योपद्रवं पश्य मृतो हि किमशिष्यति ॥ १४ ॥
यदि भुक्तमिहान्येन देहमन्यस्य गच्छति ॥ दद्यात्[5]प्रवसतः श्राद्धं न तत्पथ्यशनं भवेत् ॥ १५ ॥
दानसंवनना ह्येते ग्रन्था मेधाविभिः कृताः ॥ यजस्व देहि दीक्षस्व तपस्तप्यस्व संत्यज ॥ १६ ॥
स नास्ति परमि[6]त्येव कुरु बुद्धिं महामते ॥ प्रत्यक्षं यत्तदातिष्ठ परोक्षं पृष्ठतः कुरु ॥ १७ ॥

षः ॥ १० ॥ पिता जन्तोर्बीजमात्रं अल्पकारणं । प्रधानकारणंतु ऋतुमन्मात्रा संयुक्तंधृतं । शुक्लंरुधिरमेवच शुक्लशोणितमेवतत् शुक्लशोणितं पुरुषस्यजन्मकारणं ॥ ११ ॥ तेन नृपेण । यत्र येषुभूतेषुगन्तव्यं सनृपतिस्तत्रगतः पञ्चभूतेषुलयंप्राप्तइत्यर्थः । पञ्चभूतमयत्वान्नरपतिशरीरस्य तद्व्यतिरिक्तस्यात्मनोऽभावात् । मर्त्यानां मरणशीलानां । एषाप्रवृत्तिः अयंस्वभावइत्यर्थः । त्वंतुमिथ्याविहन्यसे मिथ्याभूतेनसंबन्धेनपीड्यसे ॥ १२ ॥ अर्थधर्मपराः प्रत्यक्षसौख्यं विहायकेवलार्थसंपादनपराः धर्मपराश्च । इतरान् केवलप्रत्यक्षसुखानुभवपरान् । अर्थधर्मपरविषयशोकहेतुमाह—तेहीति । प्रेत्यापिविनाशं दुःखंभेजिरइति संबन्धः ॥ १३ ॥ धर्मस्याफलत्वेस्थालीपुलाकन्यायेन किंचिदुदाहरणमाह—अष्टकापितृदैवत्यमिति । अयं जनः अष्टका अष्टकाश्राद्धं पितृदैवत्यं प्रतिसांवत्सरिकमितियत्कर्म । कर्तुमितिशेषः । प्रसृतः प्रवृत्तः । अत्र तत्सर्वमितिशेषः । अन्नस्य उपद्रवं क्षयं । पश्य तत्सर्वस्वभोज्यान्नस्यनिरर्थकक्षयहेतुं आलोचयेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—मृतोहिकिमशिष्यतीति ॥ १४ ॥ उक्तमेवार्थंतर्कमुखेनद्रढयति—यदीति । अन्येनभुक्तमन्नमन्यस्यदेहंगच्छतियदि तर्हि प्रवसतः श्राद्धंदद्यात् पथिगच्छन्तमुद्दिश्यभोजयेत् । तत् अन्यभुक्तमन्नंपथ्यशनं भवेत् पथिकस्यपाथेयंभवेत् नचैवंदृश्यते अतः श्राद्धादिकंमृतस्याशनंनभवतीतिभावः ॥ १५ ॥ एवमेकत्रवैदिककर्मणिफलव्यभिचारदर्शनात्सर्वत्रापिवैदिके न फलप्रसक्तिरित्याह—दानसंवननाइत्यादिना । दानसंवननाः दानायवशीकरणोपायाः । "संवननंकर्मणावशीकरणं" इतिहलायुधः । मेधाविभिः परद्रव्यग्रहणकुशलबुद्धिभिः । यजस्व देवताराधनंकुरुष्व । संत्यज अर्थेषणादीन्सम्यक्त्यज । अत्रेतिकरणंद्रष्टव्यं । यजस्वेत्यादिरूपाग्रन्थाः मेधाविभिः कृताइत्यन्वयः ॥१६॥ सः पितृवचनंपरिपालनीयमितिमन्यमानः त्वं परंपर-

कश्चित्संबन्धइत्याशयः ॥ १० ॥ **ति०** बीजमात्रं निमित्तकारणमात्रं । मात्रपदेनोपादानत्वव्यावृत्तिः । तर्ह्युपादानंकिंतत्राह—**ऋतुमन्मात्रेति** । ऋतुमत्यामात्रेत्यर्थेपुंवद्भावः । यत्तादृश्यामात्रागर्भेधृतंसंयुक्तंपरस्परमिलितंशुक्रंशोणितंच तदिहलोकेपुरुषस्य शरीरस्यजन्म उपादानकारणंभवतीत्यर्थः । एवंचशुक्रशोणितयोगादाकृष्टपञ्चभूतसमूहएवपुरुषश्चेतनः नतस्यकेनचित्संबन्धइत्याशयः ॥ ११ ॥ **ति०** विहन्यसे राज्यरूपात्पुरुषार्थादितिशेषः ॥ १२ ॥ **ति०** नन्वर्थविघातेपिधर्मोमेभविष्यतीत्यत्राह—**अर्थेत्यादि** । अर्थे प्रत्यक्षसिद्धपुरुषार्थेप्राप्ते तंपरित्यज्ययेयेआस्तिकाःधर्मपराः ताञ्शोचामि । धर्मफलभोक्तुरभावादितिभावः । तदेवाह—**तेहीति** । प्रेत्य अन्तसमयंप्राप्य । विनाशंभेजिरे नत्वत्रोपार्जितधर्मस्यतत्रावस्थितिरस्ति । **स०** अर्थधर्मपराः अर्थशब्दोनिवृत्तिपरः । अर्थेन निवृत्त्या । प्राप्तराज्यपरित्यागेनेतियावत् । धर्मपराः । ते इहदुःखं प्रारब्धं । प्रेत्य मृत्वाविनाशं अदर्शनं । लेभिरे प्राप्तवन्तः । णशअदर्शनइतिधातोः ॥ १३ ॥ **स०** अशिष्यति भक्षयिष्यति ॥१४॥ **ति०** भोक्त्रभावेनदूषितमप्यर्थंयुक्त्यन्तरेणदूषयति--**यदीति** । प्रवसतामुद्देशंकृत्वाश्राद्धंदद्यात् । प्राप्तकालेलिङ् । तद्दानमेवोचितमित्यर्थः । नतुतत्पथ्यशनं । तस्मैदीयमानंपथ्यशनंपाथेयंभवेत् न्याय्यमितिशेषः । भारवहनेनदुःखदत्वादितिभावः । एतेनैवन्यायेनदेवार्थदानमपिव्यर्थमित्युपपादितं ॥ १५ ॥ **ति०** एवंवैदिकाचारंप्रदूष्यतत्प्रतिपादकागमाप्रामाण्यमाह—**दानेति** । यजस्वदेवपूजांकुरु । दीक्षस्व यागार्थं । तपः चान्द्रायणादि । संत्यज प्रव्रजेत्येवंपरावेदादयोग्रंथाः । मेधाविभिः वार्तादिनाजीवनेक्लेशंपश्यद्भिः पामरप्रतारणायानायासेनधनग्रहणायकृताः । अतोनतेप्रमाणमितिभावः ॥ १६ ॥ **ति०** परं ऐहिकात्परं परलोकप्रयोजनंकिंचिद्धर्माख्यं । नास्ती-

[पा०] १ च. जन्तोर्युक्तंतच्छुक्रशोणितं. ङ. छ. झ. ञ. जन्तोःशुक्रंशोणितमेव. ट. जन्तोःशुक्रशोणितमेव. २ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. भूतानां. ३ प. च. ञ. येच. ४ ग. ङ. छ. झ. ट. लेभिरे. ५ ङ. छ. झ. ट. त्प्रवसतां. ६ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. मित्येतत्कुरु॰

स तांबुद्धिं पुरस्कृत्य सर्वलोकनिदर्शिनीम् ॥ राज्यं त्वं प्रतिगृह्णीष्व भरतेन प्रसादितः ॥ १८ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥१०८॥

नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

रामेणनिपुणतरोपन्यासेनजाबालिदर्शितनास्तिकवादनिराकरणम् ॥ १ ॥ जाबालिनास्वेननास्तिकवादपरिग्रहेकारणनिवेदनपूर्वकंश्रीरामप्रसादनम् ॥ २ ॥

जाबालेस्तु वचः श्रुत्वा रामः सत्यात्मनां वरः ॥ उवाच परया भक्त्या स्वबुद्ध्या चाविपन्नया ॥१॥
भवान्मे प्रियकामार्थं वचनं यदिहोक्तवान् ॥ अकार्यं कार्यसङ्काशमपथ्यं पथ्यसंमितम् ॥ २ ॥
निर्मर्यादस्तु पुरुषः पापाचारसमन्वितः ॥ मानं न लभते सत्सु भिन्नचारित्रदर्शनः ॥ ३ ॥
कुलीनमकुलीनं वा वीरं पुरुषमानिनम् ॥ चारित्रमेव व्याख्याति शुचिं वा यदि वाऽशुचिम् ॥४॥
अनार्यस्त्वार्यसंकाशः शौचाद्धीनस्तथा शुचिः ॥ लक्षण्यवदलक्षण्यो दुःशीलः शीलवानिव ॥ ५ ॥
अधर्मं धर्मवेषेण यदीमं लोकसंकरम् ॥ अभिपत्स्ये शुभं हित्वा क्रियाविधिविवर्जितम् ॥ ६ ॥
कश्चेतयानः पुरुषः कार्याकार्यविचक्षणः ॥ बहुमंस्यति मां लोके दुर्वृत्तं लोकदूषणम् ॥ ७ ॥

लोकानुभाव्यं यत्प्रत्यक्षं प्रत्यक्षसिद्धंराज्यभोगादिकं । तदातिष्ठप्रतिगृह्णीष्व परोक्षं परोक्षसुखफलकंपितृवचनपरिपालनादिकं ॥ १७ ॥ तांबुद्धिं प्रत्यक्षादन्यन्नास्तीतिबुद्धिं । सर्वलोकनिदर्शिनीं सर्वजनसंमतामित्यर्थः ॥१८॥ इतिश्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

अथजाबालिमतनिरासपूर्वकं वैदिकमतस्थापनंनवोत्तरशततमेसर्गे—जाबालेरित्यादिना । सत्यात्मनां सत्यबुद्धीनां भक्त्या । वैदिकधर्मश्रद्धया । अविपन्नया जाबालिवचनैः सांदृष्टिकैरप्यचलितया ॥ १ ॥ प्रियकामार्थं प्रियविषयेच्छासिद्ध्यर्थं यद्वचनमुक्तवान् तत् कार्यसंकाशं कार्यवत्प्रतीयमानं । अकार्यं पथ्यसंमितं पथ्यवदवभासमानं । अपथ्यं दुःखोदर्कमितियावत् एवंवचनंदूषितं ॥ २ ॥ अथवक्तारंदूषयति—निर्मर्यादइत्यादिना । निर्मर्यादः मर्यादारहितः । अतएव पापाचारसमन्वितः तत्रहेतुः—भिन्नचारित्रदर्शनइति । दर्शनं मतं वेदविहिताद्भिन्नाचारप्रतिपादकमतप्रवर्तकइत्यर्थः । एवंभूतःपुरुषः सत्सु मानं पूजां । नलभते प्रत्युत निन्दामेवलभतइत्यर्थः ॥ ३ ॥ पापाचारत्वेकिंप्रमाणमित्याशङ्क्य तदुक्तिरेवप्रमाणमित्याह—कुलीनमित्यादिना । पुरुषमानिनं । अतिधीरमित्यर्थः । चारित्रं उक्तरूपाचारः ॥ ४ ॥ एतादृशपुरुषोपदेशश्रवणेस्वस्यानर्थंदर्शयतिश्लोकत्रयेण—अनार्यइत्यादिना । अनार्यएवसन्नार्यसंकाशः शौचाद्धीनएवसन्शुचिरिव लक्षण्यवत् शिष्टलक्षणयुक्ततुल्यएवसन् । अलक्षण्यः लक्षणहीनः । शीलवानिवसन्दुःशीलः अहं शुभंहित्वा शुभसाधनं वैदिकधर्मंहित्वा । लोकसंकरं लोकसंकरकारकं । क्रियाविधिविवर्जितं वैदिकक्रिययावेदविधिनाचवर्जितंइमं त्वदुक्तमधर्मं। धर्मवेषेण धर्मत्वेनाभिपत्स्ये स्वीकरि-

---

तिबुद्धिंकुरु । परोक्षं अनुमानशब्दादिगम्यं ॥ १७ ॥ **ति०** सतां प्रत्यक्षसिद्धस्यैवसत्यत्वंवदतां । तएवहिसाधवोनतुशब्दप्रमाणकादेस्सत्यत्वंवदन्तइतिभावः । भिन्नेपदेवा । सः त्वं ॥ १८ ॥ इत्यष्टोत्तरशततमस्सर्गः ॥ १०८ ॥

ति० सत्यपराक्रमः सत्यप्रधानःपराक्रमोयस्यसः । विप्रतिपन्नया जाबाल्युक्तार्थेप्रतिपत्तिरहितया । बुद्ध्यायुक्तस्सन् सूक्त्या वेदलक्षणसुवचनालंबनेन । उवाच । **स०** अविप्रतिपन्नया वेदाद्यविरुद्धया ॥ १ ॥ **ति०** आर्यसंस्थानः तत्सदृशः ॥ ५ ॥ **ति०** यद्यहंत्वदुपदिष्टंलोकसंकरकारकंअधर्ममार्गं धर्मवेषेणयुक्तोऽभिपत्स्ये तदाविधिविवर्जितां श्रुत्याद्युक्तविधानरहितां । क्रियांकृत्वातत

[पा०] १ ङ. छ. ट. सत्वंनिगृह्णीष्व. २ ख. ज. सत्यवतां. घ. ङ. छ. झ. ट. सत्यपराक्रमः. ३ क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. सूक्त्या. ख. युक्त्या. ४ ङ. छ. झ. ट. बुद्ध्याविप्रतिपन्नया. ५ ग. घ. ङ. छ.—ट. संस्थानः. ६ ङ. छ. झ. ञ. ट. यद्यहं. ७ ङ. छ. झ. ट. क्रियांविधिविवर्जितां. ८ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. बहुमन्येत.

कस्य धा[1]स्याम्यहं वृ[2]त्तं केन वा स्वर्गमाप्नुयाम् ॥ अनया व[3]र्तमानो हि वृत्त्या हीनप्रतिज्ञया ॥ ८ ॥
कामवृ[4]त्तस्त्वयं लोकः कृत्स्नः समुपवर्तते ॥ यद्वृत्ताः सन्ति राजानस्तद्वृत्ताः सन्ति हि प्रजाः ॥९॥
सत्यमेवानृशंसं च राजवृत्तं सनातनम् ॥ तस्मात्सत्यात्मकं राज्यं सत्ये लोकः प्रतिष्ठितः ॥ १० ॥
ऋ[5]षयश्चैव देवाश्च सत्यमेव हि मेनिरे ॥ सत्यवादी हि लोकेऽस्मि[6]न्परमं गच्छति क्षयम् ॥ ११ ॥
उद्विजन्ते यथा सर्पान्नरादनृतवादिनः ॥ धर्मः स[7]त्यं परो लोके मूलं स्व[8]र्गस्य चोच्यते ॥ १२ ॥
सत्यमेवेश्वरो लोके स[9]त्यं पद्मा श्रिता सदा ॥ सत्यमूलानि सर्वाणि सत्यान्नास्ति परं पदम् ॥१३॥
दत्तमिष्टं हुतं चैव तप्तानि च[10]ं तपांसि च ॥ वेदाः सत्यप्रतिष्ठानास्तस्मात्सत्यपरो भवेत् ॥ १४ ॥
एकः पालयते लोकमेकः पालयते कुलम् ॥ मज्जत्येको हि निर[11]यं एकः स्वर्गे महीयते ॥ १५ ॥
सोहं पि[12]तुर्नियोगं तु किमर्थं नानुपालये ॥ सत्यप्रतिश्रवः सत्यं सत्येन समयीकृ[13]तः ॥ १६ ॥

ष्यामियदि दुर्वृत्तंमां चेतयानः ज्ञानवान् कःपुरुषः लोकेबहुमंस्यति नकोपीत्यर्थः ॥ ५—७ ॥ नकेवलंबहुमानहानिः परलोकहानिश्चेत्याह—कस्येत्यादिना । अहं हीनप्रतिज्ञया वनवासप्रतिज्ञारहितया । अनयावृत्त्या "परोक्षंपृष्ठतःकुरु" इतित्वदुक्तयावृत्त्यावर्तमानः सन् । वृत्तं त्वदुक्ताचरणं । कस्य धास्यामि आधास्यामि उपदेक्ष्यामीत्यर्थः । दास्यामीतिपाठान्तरं । केनवासाधनेनस्वर्गमाप्नुयामितियोजना ॥ ८ ॥ त्वदुक्ताचरणेसर्वलोकस्यापिपरलोकहानिःस्यादित्याह—कामवृत्तइत्यादिना ॥ ९ ॥ सत्यप्रशंसापूर्वकंसत्यनिष्ठांदर्शयन्सत्यपरत्वरूपस्वमतंस्थापयति—सत्यमेवेत्यादिना । अनृशंसं भूतानुकम्पाप्रधानं सनातनंच राजवृत्तं सत्यमेव सत्यरूपमेव तस्मात् राजवृत्तस्यसत्यरूपत्वात् । राज्यं राज्यस्थजनजातं । सत्यात्मकं सत्यरूपं सत्यप्रधानमितियावत् । लोकइतिजात्येकवचनं ॥ १० ॥ मेनिरे उत्कृष्टमितिशेषः । परमंक्षयं परमंधाम । "धिष्ण्यं धामनिकेतनंचसदनंवस्त्यंचवास्तुक्षयः" इतिवैजयन्ती ॥ ११ ॥ उद्विजन्ते जनाइतिशेषः ॥ १२ ॥ ईश्वरःनियन्ताव्यवस्थापकइतियावत् ॥ १३ ॥ सत्यप्रतिष्ठानाः सत्याधाराः । सत्यप्रतिष्ठानानीतिविपरिणम्यपूर्वार्धेनयोज्यं ॥ १४ ॥ प्रस्तुतसत्यनिष्णातस्यैहिकामुष्मिकफलं तद्रहितस्यनिरयप्राप्तिंचदर्शयति—एकइत्यादिना ॥ १५ ॥ सत्यप्रतिश्रवः सत्यसन्धः

एवशुभंहित्वा अशुभंप्राप्नुयामितिशेषः ॥ ६ ॥ **शि०** हीनप्रतिज्ञया हीना निवृत्ता प्रतिज्ञायस्यां तया अनयावृत्त्यावर्तमानोऽहं वृत्तं स्वधर्मच्युतिरूपवृत्तान्तं । कस्ययास्यामि प्रापयिष्यामि कथयिष्यामीत्यर्थः । केनकर्मणा उपलक्षितंजनंस्वर्गं अवाप्नुयां प्रापयेयं ॥ ८ ॥ **ति०** सत्यपरः सत्यंपरंश्रेष्ठंयस्यसः धर्मः सर्वस्यमूलमुच्यते ॥ १२ ॥ **ति०** लोके ईश्वरस्सत्यमेव सत्यपदवाच्यइतिप्रसिद्धइत्यर्थः । तथा सद्भिराश्रितोधर्मः सत्ये सत्यपदवाच्येईश्वरे । प्रतिष्ठितः । आदौतस्यैवधर्मोपदेष्टृत्वादित्यर्थः । सत्येपद्माप्रतिष्ठितेतिपाठान्तरं । पद्मा लक्ष्मीः । सत्यमूलानिसर्वाणीत्यनेन जगदुपादानप्रवर्तकत्वेनसर्वाधिष्ठानत्वेनचतत्सिद्धिर्दर्शिता । तस्यैवतत्त्वेहेतुमाह । सत्यात्परंपदंनास्ति । अनेन तदितरस्यसर्वस्यमिथ्यात्वमचेतनत्वंचदर्शितं । एतेन चेतनानधिष्ठिता मायैवजगदुपादानकारणमितिनिरस्तं । चेतनाधिष्ठानंविनातत्परिणामासंभवात् । तस्याःपरिणामित्वेनमिथ्यात्वेनचेतनाधिष्ठानत्वासंभवाच्च ॥ १३ ॥ **ति०** एवंनास्तिकंप्रतीश्वरंप्रसाध्यवेदप्रामाण्यंसाधयति—**दत्तमित्यादि** । दत्तादीनिप्रतिपादयन्तोवेदाः सत्यप्रतिष्ठानाः सत्यादीश्वरात् श्वासप्रश्वासवदाविर्भूताइतिवक्तृदोषशंकाकलङ्कराहित्येनतत्प्रतिपादितदानादीनांफलसंवाददर्शनेनच सर्वत्राप्रामाण्यशङ्कारहिताः किंतुस्वतःप्रमाणभूताएवेतिभावः । तस्मात् सत्यस्यईश्वरवाचकवाच्यत्वेनतदभेदात्सत्यपरः सत्यपरिपालनतत्परोभवेदित्यर्थः ॥ १४ ॥ **ति०** वेदोक्तधर्माधर्मफलस्यप्रत्यक्षमनुभूयमानत्वेनतत्प्रामाण्यंसिद्धमित्याह—**एकइति** । लोकं राज्यं । कुलं स्वकुलमात्रं । एतेनपालनसाधनधर्मफलतारतम्यस्यवेदोक्तस्यानुभवोदर्शितः । निरयोत्रदुःखं । स्वर्गश्च सुखं । तेनधर्माधर्मफलानुभवोदर्शितः । **स०** एकः अन्यः । "एकेमुख्यान्यकेवलाः" इत्यमरः ॥ १५ ॥ **स०** सत्येनशपथेन समयीकृतः कैकेय्याप्रतिज्ञावान्कृतः यतः अतः कथंनानुपालये । कृतमित्यपिपाठः । **ति०** सोहं उक्तरीत्याएवंविवेकवानित्यर्थः ।

[पा०] १ क. ख. ग. ङ. च. छ. झ. ट. यास्याम्यहं. २ क. वृत्तिं. ३ क. ग. ङ.—ट. वर्तमानोहं. ४ ङ. छ. झ. ञ. ट. वृत्तोन्वयं. क.—घ. च. ज. वृत्तस्स्वयं. ५ क. ख. ऋषयश्चहि. ६ ङ. छ. झ. ट. परंगच्छतिचाक्षयं. ७ ङ. छ. झ. ञ. ट. सत्यपरो. ८ ङ. छ. झ. ट. सर्वस्य. ९ ङ. च. छ. झ. ट. सत्येधर्मःसदाश्रितः. घ. सत्यंपद्मासनाश्रिता. ख. ग. ज. सत्यंपद्मासमाश्रिता. १० घ. सुतपांसि. ११. ङ. नरके. १२ क. ख. ङ. छ. झ. ञ. ट. निर्देशं. १३ ङ. छ. झ. ट. कृतं.

नैव [1]लोभान्न मोहाद्वा [2]न ह्यज्ञानात्तमोन्वितः ॥ सेतुं सत्यस्य भेत्स्यामि गुरोः सत्यप्रतिश्रवः ॥१७॥
असत्यसन्धस्य सतश्चलस्यास्थिरचेतसः ॥ नैव देवा न पितरः प्रतीच्छन्तीति नः श्रुतम् ॥ १८ ॥
प्रत्यगात्ममिमं धर्मं सत्यं पश्याम्यहं [3]स्वयम् ॥ भारः [4]सत्पुरुषाचीर्णस्तदर्थ[5]मभिमन्यते ॥ १९ ॥
[6]क्षात्र धर्ममहं त्यक्ष्ये ह्यधर्मं धर्मसंहितम् ॥ क्षुद्रैर्नृशंसैर्लुब्धैश्च सेवितं पापकर्मभिः ॥ २० ॥
कायेन कुरुते पापं मनसा [7]संप्रधार्य च ॥ अनृतं जिह्वया [8]चाह त्रिविधं [9]कर्म पातकम् ॥ २१ ॥
भूमिः कीर्तिर्यशो लक्ष्मीः पुरुषं प्रार्थयन्ति हि ॥ [10]स्वर्गस्थं [11]चानुपश्यन्ति सत्यमेव भजेत तत् ॥२२॥
श्रेष्ठं ह्यनार्यमेव स्याद्यद्भवानवधार्य माम् ॥ आह युक्तिकरैर्वाक्यैरिदं भद्रं कुरुष्व ह ॥ २३ ॥

॥ १६ ॥ लोभात् राज्यलोभात् । मोहात् विप्रलम्भवाक्यजनितचित्तविभ्रमात् । अज्ञानात् तमोन्वितः तमोगुणयुक्तः । सत्यस्य "करिष्यामितवप्रीतिंसुकृतेनापितेशपे"इत्यस्यसत्यवचनस्य । सेतुं मर्यादां ॥ १७ ॥ चलस्य चलस्वभावस्य । प्रतीच्छन्ति हव्यकव्यादिकमितिशेषः । नः अस्माभिः । श्रुतं ॥ १८ ॥ अहं सत्यं सत्यरूपमिमंधर्मं प्रत्यगात्मंस्वयंपश्यामि आत्मानंप्रत्यविनाभूतत्वेनप्रवृत्तंपश्यामीत्यर्थः । सत्पुरुषाचीर्णः सत्पुरुषैराचरितः संपादितइतियावत् । भारः जटावल्कलादिभारः । तदर्थं सत्यरूपधर्मार्थं । अभिमन्यते अभिमतोभवति ॥ १९ ॥ पूर्वैराचरितंसत्यंपरित्यज्य त्वदुक्तरीत्याराज्यंनाङ्गीकरिष्यामीत्याह—क्षात्रमित्यादिना । अधर्मं अधर्मप्रचुरं । धर्मसंहितं धर्मलेशसहितं । अधर्मप्रचुरधर्मलेशयुक्तक्षत्रियधर्ममहंत्यक्ष्यइत्यर्थः ॥ २०—२१ ॥ कीर्तिःवितरणजनिताप्रथा । यशः पौरुषनिबन्धनं । पुरुषं करणत्रयेणसत्यनिष्णातं । अनुपश्यन्ति अनुसृत्यपश्यन्ति अनुबध्नन्तीतियावत् ॥ २२ ॥ श्रेष्ठमित्यवधार्यनिश्चित्य । इदंभद्रंकुरुष्वेति भवान्युक्तिकरैर्वाक्यैः यदाह तदनार्यमेवस्यात् ॥२३॥

ननुस्त्रीवशतयापितृकृतेननियोगेकिमियतानिर्बन्धनेनतत्राह—**सत्येति** । यतोमेपितासत्यप्रतिश्रवः स्वप्रतिज्ञातसत्याङ्गीकारवान् । समयीसदाचरवान् । अतस्तेनसत्येनसत्यपरिपालनेनहेतुनासत्यमेवमांप्रतिकृतं उक्तमित्यर्थः । **शि०** राजा यतस्सत्यप्रतिश्रवः अतस्सत्येन सत्यपरिपालनहेतुना । सत्यमेवकृतंआज्ञापितमित्यर्थः । एतेन धर्मपरिपालनमेवप्रव्राजनेहेतुरितिसूचितं ॥ १६ ॥ **ति०** पूर्वंसत्यप्रतिश्रवः शपथपूर्वकंकृतप्रतिज्ञस्सन् नैवभेत्स्यामि नभेत्स्यामि नचभेत्स्यामीतित्रिवारोक्त्यासर्वथादार्ढ्यंसूचितं । **स०** तमः तत्कार्यंकोपादि । गुरोः पितुः ॥ १७ ॥ **स०** उपासकस्यचञ्चलत्वादेव तेपिदेवाद्याः अस्थिरचेतसस्सन्तः नप्रतीच्छन्तिगृह्णन्ति । हव्यादिकमितिशेषः ॥ १८ ॥ **स०** प्रत्यगात्मं अञ्चन्तिगच्छन्तिनानायोनिष्वित्यञ्चः । तेचतेआत्मानः अगात्मानोजीवाः । अगात्मनःप्रतिविद्यमानंप्रत्यगात्मं । वीप्सायामव्ययीभावः । "अनश्च" इतिटच् । सत्यं सत्यपरिपालनं ध्रुवं मुख्यंधर्मंपश्यामि । भारः जटाभारः यतः धर्मार्थंसत्पुरुषैश्चीर्णः अतस्तदर्थं अभिनन्द्यते आद्रियते ॥ १९ ॥ **ति०** ननुस्वधर्मो राज्यपालनमेवकिमितिनाभिनन्द्यतेतत्राह—**क्षात्रमिति** । धर्मसंहितं धर्मवत्प्रतिभासमानं वस्तुतोऽधर्मं पित्राज्ञाभङ्गकरत्वात् । क्षुद्रादिभिस्सेवितं ईदृशंक्षात्रधर्मं पित्राज्ञाभङ्गेनराज्यकरणरूपं । अहंत्यक्ष्ये नतुन्याय्यंक्षात्रधर्ममितिभावः ॥२०॥ **ति०** अस्य पापस्यशरीरसाध्यत्वेपि कायिकवाचिकमानसिकसकलपापप्रसक्तिरित्याह—**कायेनेति** । आदौमनसा एवंकर्मकरिष्यइतितत्पापंसंप्रधार्य ततोजिह्वया ऋतं धर्मजनकं ततोभिन्नमनृतं तत्कर्म कर्तव्यत्वेनजिह्वयातत्सहायभूतेषुपुरुषेष्वाह । ततःकायेनकुरुते । अतःपापंकर्म क्रियारूपंपापं त्रिविधं कायिकवाचिकमानसिकरूपत्रिविधजनकमित्यर्थः । तेनकायिकंपापंबहुदुःखजनकमितिभावः । कलौतुपापसंकल्पादितोनदोषइत्युक्तंभागवते । "नानुद्वेष्टिकलिंसम्राट्सारङ्गइवसारभुक् । कुशलान्याशुसिद्ध्यन्तिनेतराणिकृतानियत्" सम्राट परीक्षित् । सारमाह—कुशलानि पुण्यानि । आशु संकल्पमात्रात् । सिद्ध्यन्ति यथामानसपूजा । इतराणिपापानिसंकल्पमात्रान्नफलन्ति । यत् यतः । तानिकृतान्येवफलन्तीतितदर्थः । **शि०** कायेनयत्पापंकुरुतेतत् जिह्वयाअनृतंयदाहतच्च मनसाअसंप्रधार्य अनिश्चित्यैवयत्कुरुते दुर्मार्गेधावतीत्यर्थः । तच्च पापं । अतःपातकंत्रिविधं । मनोवाक्कायत्रितयसंबन्धित्वात्त्रिप्रकारकं । एतेन सत्यप्रतिज्ञत्वत्यागपूर्वमेतद्राज्यकरणेत्रिविधपापसंबन्धोभविष्यतीतिसूचितं ॥ २१ ॥ **ति०** अवधार्य युक्तत्वेननिश्चित्य ।

[पा०] १ घ. मोहान्नलोभाद्वा. २ क. ख. ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. नचाज्ञानात्. ३ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. ध्रुवं. ४ ङ. छ. झ. ञ. ट. सत्पुरुषैश्चीर्णः. ५ ख. ग. ङ.—ट. मभिनन्द्यते. ६ ख. घ. ङ. ट. क्षात्रधर्मं. ७ क. ङ. च. छ. झ. ट. संप्रधार्यतत्. ख. ग. संप्रधारयन्. ८ ग. चेमं. ख. वक्ति. ९ छ. पापमात्मजं. १० च.—ट. सत्यंसमनुवर्तन्ते सत्यमेवभजेत्ततः. ११ ख. ग. चानुबध्नन्ति.

कथं ह्यहं प्रतिज्ञाय वनवासमिमं गुरौ ॥ भरतस्य करिष्यामि वचो हित्वा गुरोर्वचः ॥ २४ ॥
स्थिरा मया प्रतिज्ञाता प्रतिज्ञा गुरुसन्निधौ ॥ प्रहृष्यमाणा सा देवी कैकेयी चाभवत्तदा ॥ २५ ॥
वनवासं वसन्नेवं शुचिर्नियतभोजनः ॥ मूलैः पुष्पैः फलैः पुण्यैः पितॄन्देवांश्च तर्पयन् ॥ २६ ॥
संतुष्टपञ्चवर्गोहं लोकयात्रां प्रवर्तये ॥ अकुहः श्रद्दधानः सन्कार्याकार्यविचक्षणः ॥ २७ ॥
कर्मभूमिमिमां प्राप्य कर्तव्यं कर्म यच्छुभम् ॥ अग्निर्वायुश्च सोमश्च कर्मणां फलभागिनः ॥ २८ ॥
शतं क्रतूनामाहृत्य देवराट् त्रिदिवं गतः ॥ तपांस्युग्राणि चास्थाय दिवं याता महर्षयः ॥ २९ ॥

अमृष्यमाणः पुनरुग्रतेजा निशम्य तन्नास्तिकवाक्यहेतुम् ॥
अथाब्रवीत्तं नृपतेस्तनूजो विगर्हमाणो वचनानि तस्य ॥ ३० ॥
सत्यं च धर्मं च पराक्रमं च भूतानुकम्पां प्रियवादितां च ॥
द्विजातिदेवातिथिपूजनं च पन्थानमाहुस्त्रिदिवस्य सन्तः ॥ ३१ ॥
तेनैवमाज्ञाय यथावदर्थमेकोदयं संप्रतिपद्य विप्राः ॥
धर्मं चरन्तः सकलं यथावत्काङ्क्षन्ति लोकागममप्रमत्ताः ॥ ३२ ॥

" प्रत्यक्षंयत्तदातिष्ठपरोक्षंपृष्ठतःकुरु " इत्यन्तस्यजाबालिवाक्यजातस्योत्तरमभिधाय " राज्यंत्वंप्रतिगृह्णीष्वभरतेनप्रसादितः " इत्यस्याप्युत्तरमाह—कथमित्यादिना ॥ २४ ॥ प्रतिज्ञा प्रतिज्ञाता कृतेत्यर्थः ॥ २५ ॥ वनवासमित्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यं । वनवासं वसन् कुर्वन्नित्यर्थः । नियतभोजनः नियतवन्याहारः । संतुष्टपञ्चवर्गः परितुष्टपञ्चेन्द्रियवर्गः । लोकयात्रां पितृवचनपरिपालनरूपलोकवर्तनं । " गमनेवर्तनेयात्रा " इतिवैजयन्ती । अकुहः अकृत्रिमः ॥ २६—२७ ॥ अष्टकोदाहरणेनवैदिककर्मणांनिष्फलत्वंयदुक्तंतत्रपरिहारमाह—कर्मभूमिमित्यादिना । यच्छुभंकर्म तत्कर्तव्यं जनैरितिशेषः । तत्रफलवदनुष्ठानंदर्शयति—अग्निरित्यादि । कर्मणां कर्मभूमिकृतस्वस्वकर्मणां । फलभागिनः अग्नित्वादिफलंप्राप्तवन्तः ॥ २८ ॥ क्रतूनांशतं आहृत्य कृत्वेत्यर्थः । प्रवासिनंप्रतिश्राद्धकरणविधेरभावात् विहितस्थलेकुत्रापिन व्यभिचारइतिभावः ॥ २९ ॥ नास्तिकवाक्यहेतुं । " यदिभुक्तमिहान्येनदेहमन्यस्यगच्छति । दद्यात्प्रवसतःश्राद्धंनतत्पथ्यशनंभवेत् " इत्यादिनास्तिकवाक्यरूपतर्कं विगर्हमाणः मनसिविगर्हमाणः ॥ ३०—३१ ॥ तेनहेतुना विप्राः एवमर्थंयथावत् आज्ञाय ज्ञात्वा । एकोदयंसंप्रतिपद्य ऐककण्ठ्यंप्राप्य । सकलं धर्मं स्वस्ववर्णाश्रमोचितधर्मं । अप्रमत्ताः सावधानाः । यथावच्चरन्तः अनुतिष्ठन्तः । लोकागमं स्वर्गादिलो-

युक्तिकरैः युक्तिरेवकरःकरणंयेषांतैर्वाक्यैः । श्रेष्ठंहि श्रेष्ठमिवाह तदनार्यं अन्याय्यमेवस्यात् ॥ २३ ॥ ति० गुरोःपुरतः इमं गुर्वाज्ञप्तं । गुरोर्वचोहित्वेत्यन्वयः ॥ २४ ॥ ति० कैकेयीचेति । एवंचतस्याहर्षदस्यपुनरहर्षदत्वमत्यन्तमनुचितमितिभावः ॥२५॥ ति० तर्पयन् प्रतिज्ञांपालयिष्यामीतिशेषः ॥ २६ ॥ ति० श्रद्दधानः आस्तिकः । लोकयात्रांप्रवाहये प्रवाहरूपेणप्रवर्तयामीत्यर्थः । शि० किंच संतुष्टपञ्चवर्गः संतुष्टेनसंतोषेणपञ्चौव्यक्तौवर्गौसीतालक्ष्मणौयस्य ॥ २७ ॥ वि० फलभागिनः अग्नित्वादिकंकर्मफलत्वेनप्राप्तवन्तः । अतस्सर्वैरपिशुभकर्मैवकर्तव्यमितिभावः स० कर्मणांफलभागिनः अस्मिन्वर्षेकर्मकृत्वैवप्राप्तपदाः ॥ २८ ॥ ति० शतमिति । अनेनपूर्वोक्तंसमर्थितं । अतीतानागतज्ञेन्द्रादीनांतत्तत्फलानुभवेनतत्तद्वेदभागप्रामाण्यंदर्शितंच । स० त्रिदिवं स्वर्गं । गतः स्वामित्वेनप्राप्तः । महर्षयइत्यनेन पारत्रिकसुखास्तित्वनिश्चयेनैवतपःकरणं नतुभ्रान्त्येति ॥ २९ ॥ ति० नास्तिकवाक्येहेतुं नास्तिपरलोकइतिवचनोपपादकं "यदिभुक्तमिहान्येन" इत्याद्युक्तशुष्कतर्करूपं । अमृष्यमाणः जाबालिमितिशेषः । तस्य जाबालेः अनेन नास्तिकवृत्तयोब्राह्मणाअपिराज्ञोऽवश्यंवाग्दण्डेनदण्ड्याइतिसूचितं । ति० अथ पुनः । तमब्रवीदितिसंबन्धः ॥ ३० ॥

[पा०] १ ख. ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. गुरोः. २ ङ.—ट. प्रहृष्टमानसा. ३ क.—ट. मूलपुष्पफलैः. ञ. पत्रपुष्पफलैः. ४ क. ख. घ. पितृदेवांश्च. ५ छ. गामिनः. ६ ङ. छ. झ. ट. प्राप्ता. ७ ख. घ. हेतुवाक्यं.

निन्दाम्यहं कर्म पितुः कृतं तद्यस्त्वामगृह्णाद्विषमस्थबुद्धिम् ॥
बुद्ध्याऽनयैवंविधया चरन्तं सुनास्तिकं धर्मपथादपेतम् ॥ ३३ ॥
यथा हि चोरः स तथाहि बुद्धस्तथागतं नास्तिकमत्र विद्धि ॥
तस्माद्धि यः शङ्क्यतमः प्रजानां न नास्तिकेनाभिमुखो बुधः स्यात् ॥ ३४ ॥
त्वत्तो जनाः पूर्वतरे वराश्च शुभानि कर्माणि बहूनि चक्रुः ॥
जित्वा सदेमं च परं च लोकं तस्माद्द्विजाः स्वस्ति हुतं कृतं च ॥ ३५ ॥
धर्मे रताः सत्पुरुषैः समेतास्तेजस्विनो दानगुणप्रधानाः ॥
अहिंसका वीतमलाश्च लोके भवन्ति पूज्या मुनयः प्रधानाः ॥ ३६ ॥
इति ब्रुवन्तं वचनं सरोषं रामं महात्मानमदीनसत्त्वम् ॥
उवाच तथ्यं पुनरास्तिकं च सत्यं वचः सानुनयं च विप्रः ॥ ३७ ॥
न नास्तिकानां वचनं ब्रवीम्यहं न चास्तिकोऽहं न च नास्ति किंचन ॥

कप्राप्तिंकाङ्क्षन्तीति ॥ ३२ ॥ विषमस्थबुद्धिं । अवैदिकमार्गनिषण्णातबुद्धिं । अनयाबुद्ध्याचरन्तं चार्वाकमतानुसारिणींबुद्धिंपरान्प्रत्युपदिश्याचरन्तमित्यर्थः। सुनास्तिकं परलोकोनास्तीतिबुद्धियुक्तं । सुशब्देनवैदिकवत्स्थित्वाचार्वाकमतप्रवर्तकइत्युच्यते । निन्दामि वैदिककर्मभ्योबहिष्करोमि ॥ ३३ ॥ प्रत्यक्षैकप्रमाणवादीयदिकश्चिद्राज्येस्यात्सोपिबहिष्करणीयइत्याह—यथेत्यादिना । चोरोयथानिराकरणीयः सः वेदबाह्यत्वेनप्रसिद्धोपि । तथाहि तथैव । अत्र अस्मिँल्लोके । नास्तिकं चार्वाकं । तथागतं बुद्धतुल्यंविद्धि । तस्माद्यः प्रजानांशङ्क्यतमः अवैदिकत्वेनशङ्कनीयः । तेन नास्तिकेनबुधोभिमुखोनस्यात् ॥ ३४ ॥ ऐहिकामुष्मिकफलसाधनेधर्मेशिष्टाचारंप्रमाणयति—त्वत्तइत्यादिना । त्वत्तःपूर्वतरे पुरातनाश्च वराश्च ज्ञानतःश्रेष्ठाश्चजनाः बहूनिशुभानिकर्माणिचक्रुः ते इमंपरंचलोकंजित्वा सदा वर्तन्तइतिशेषः । सदावर्तमानत्वंचग्रहनक्षत्रादिरूपेणदृश्यमानत्वात् । " सुकृतांवाएतानिज्योतींषियन्नक्षत्राणि " इतिश्रुतेः । तस्मात् कर्मानुष्ठानस्यैहिकामुष्मिकसकलफलसाधनत्वात् । द्विजाः स्वस्ति मङ्गलात्मकंकर्म हुतंयज्ञादिकृतंच तपोदानादिकंच कुर्वन्तीतिशेषः । एवंप्रत्यक्षमेवनप्रमाणं तदतिरिक्तानांवेदानामपिप्रमाणत्वात् । तत्त्वंच तेषां महाजनपरिग्रहात् । सचापौरुषेयत्वेन तच्चाविच्छिन्नसंप्रदायत्वेसतिअस्मर्यमाणकर्तृकत्वात् । वैदिकानि चकर्माणिसफलानि अग्निरविसोमनक्षत्रेन्द्रादिफलभोगस्याबाधितप्रत्यक्षसिद्धत्वात् । अन्यकृतभोजनस्यपथिकाशनत्वाभावस्तु अदर्शनादविहितत्वाच्चेत्युक्तं ॥ ३५—३६ ॥ तथ्यं यथार्थं । सत्यं सद्भ्योहितं ॥ ३७ ॥ धर्मसंकटेप्राप्तेसर्वमतज्ञेनविदुषायत्किंचिन्मतमवलम्ब्यापितस्यपरिहरणीयत्वात् महतोराज्यस्या-

ति० चरन्तं लोकनाशायाटन्तं । विषमस्थबुद्धिं अवैदिकदुर्मार्गप्रतिष्ठितबुद्धिं । त्वां योमेपिताअगृह्णात् याजकत्वेनस्वीकृतवान् तत्पितुःकर्मनिन्दामि ॥ ३३ ॥ ति० बुद्धः बुद्धमतानुसारी तथा चोरवद्दण्ड्यः इति हि प्रसिद्धं । नास्तिकं चार्वाकं । तथागतं तत्सदृशं चोरवद्दण्ड्यंविद्धि । नास्तिकविशेषस्तथागतः । तमपिचोरवद्दण्डयामीतिशेषइत्यन्ये । वेदप्रामाण्यापहर्तृत्वेनतेषामपिचोरत्वात् । दण्डयितुंशक्यतमोयस्सचोरवदेवदण्ड्यः । दण्डायोग्येतुनास्तिकेबुधोऽभिमुखोनस्यात् । तत्संभाषणादि नकुर्वीतेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ति० यतः त्वत्तः अन्येइतिशेषः । त्वदन्येद्विजाजनाः पूर्वतरे श्रेष्ठाः । आर्षमिदं । यदेतिपाठे नाध्याहारापेक्षा । तस्यैवयतइत्यर्थकत्वात् । बहूनिशुभानिचक्रुः । इमंलोकं परंचलोकंजित्वा ऐहिकामुष्मिकफलकामनांत्यक्त्वापि वेदोक्तोऽयंधर्मइत्येतावतैवकर्माणिचक्रुरितितात्पर्यं । तस्मात् द्विजाः स्वस्ति अहिंसासत्यादिकं कृतं तपोदानपरोपकारादि । हुतं यज्ञादि कुर्वते वेदप्रामाण्यादेव ॥ ३५ ॥ ति० मुनयः वसिष्ठाद्याः पूज्याभवन्तिलोके नत्वादृशाइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ति० इतिधिक्कृतोजाबालिः स्वविषयकोपशमनायाह—**इतीति** । पथ्यं परमार्थं ॥ ३७ ॥ नेति । एवंचसर्वमतज्ञेनकालविशेषेअन्यथावाग्व्यवहारेपिनत-

[पा०] १ ख. विषयस्थबुद्धिः. २ झ. ट. ठ. सनास्तिके. ३ ञ. वृत्तःपराः. क. त्वत्तोवराः. ४ ङ. छ. झ. ट. द्विजाश्च. क. जनाश्च. ५ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. कृतंहुतंच. ६ ङ. च. छ. झ. ट. सदोषं. ७ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. पथ्यं. ८ क. घ. च. झ. ञ. ट. नास्तिकोहं.

समीक्ष्य कालं पुनरास्तिकोऽभवं भवेय काले पुनरेव नास्तिकः ॥ ३८ ॥
स चापि कालोऽयमुपागतः शनैर्यथा मया नास्तिकवागुदीरिता ॥
निवर्तनार्थं तव राम कारणात्[1]प्रसादनार्थं तु मयैतदीरितम् ॥ ३९ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे नवोत्तरशततमः सर्गः ॥१०९॥

दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

वसिष्ठेनजाबालयेरुष्टंरामंप्रतितद्भावकथनेनपरिसान्त्वनम् ॥ १ ॥ तथातंप्रतिज्येष्ठस्यैवराज्यार्हतेतिव्याप्तेरव्यभिचारप्रदर्शनायब्रह्माणमारभ्यदशरथावधिवंशानुक्रमकीर्तनपूर्वकंज्येष्ठत्वहेतुनाराज्यस्वीकारचोदना ॥ २ ॥

क्रुद्धमाज्ञाय [2]रामं तं वसिष्ठः प्रत्युवाच ह ॥ जाबालिरपि जानीते लोकस्यास्य [3]गतागतिम् ॥ १ ॥
निवर्तयितुकामस्तु त्वामेतद्वाक्य[4]मुक्तवान् ॥ इमां लोकसमुत्पत्तिं लोकनाथ निबोध मे ॥ २ ॥
[5]सर्वं सलिलमेवासीत्पृथिवी [6]यत्र निर्मिता ॥ ततः समभवद्ब्रह्मा स्वयंभूर्दैवतैः सह ॥ ३ ॥

नायकत्वरूपसंकटपरिहारायत्वांनिवर्तयितुंमयानास्तिकमतमुपन्यस्तं नत्वहंवस्तुतोनास्तिकइत्याह—ननास्तिकानामित्यादिना । किंचन परलोकादिकंनास्तीतिन अस्त्येव । समीक्ष्यकालं पुनरास्तिकोभवं यदावादिनाऽन्येननास्तिकमतमवलम्ब्यते तंकालंसमीक्ष्य अहंपुनरास्तिकमतावलम्ब्यभवं । अन्यैर्वादिभिर्नास्तिकमतमवलम्ब्यकुतर्कोद्धाटने तदानीमहमेवत्वदुक्तरीत्याशतशस्तत्खण्डनमकार्षमित्यर्थः । तर्हीदानींनास्तिकमतंकुतोवलम्बितवानसीत्यत्राह—भवेयकालेपुनरेवनास्तिकइति । तादृशोहमेवपुनः काले धर्मसंकटकाले । नास्तिकोभवेय धर्मसंकटकालप्रयुक्तोयंमम नास्तिकवादइत्यर्थः । भवेयेत्यनेन इतःपरमपि कस्मिंश्चिद्धर्मसंकटकाले नास्तिकमतमवलम्बनीयमेव नच तावतावस्तुतोनास्तिकत्वंममभवेदितिभावः ॥ ३८ ॥ तादृशधर्मसंकटकालएवायमित्याह—सचापीति। एवमपिपरमवैदिकस्यतवनयुक्तमेतादृशंवचनमित्याशङ्क्याह—निवर्तनार्थमित्यादिना । निवर्तनार्थं तवनिवृत्तिज्ञापनार्थं तववेदमार्गादविचाल्यत्वस्यलोकानांप्रकटीकरणार्थमित्यर्थः । कारणात् भरतकारणात् । भरतमुखोल्लासायतवप्रसादनार्थंचेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने नवोत्तरशततमःसर्ग ॥ १०९ ॥

अथवसिष्ठोजाबालिवचनयाथार्थ्यप्रदर्शनेनतद्विषयकोपंनिवर्त्यस्वाभिमतंज्येष्ठस्यैवराज्यार्हतारूपंनिवर्तनोपायंप्रतिपादयति—क्रुद्धमित्यादिना । लोकस्य जनस्य । गतं गमनं । भावेनिष्ठा । परलोकप्राप्तिं तत इहागतिंचजानीते । नासौनास्तिकइत्यर्थः ॥१॥ निवर्तनार्थमिति तदुक्तमपिसत्यमित्याह—निवर्तयितुकामइत्या-

---

स्यनास्तिकत्वंभवतीतिभावः ॥ ३८ ॥ **ति०** कारणात् तादृशकालागमनकारणात् । **ति०** कारणात् त्वदीयास्तिकत्वाद्यतिशयस्य लोकेअतिप्रसिद्धिसंपादनरूपकारणात् । नास्तिकवागुक्ता । **स०** यथानास्तिकवागुदाहृता तथा कारणात् तवकोपरूपनिमित्तात् । त्वत्प्रसादनार्थं एतत् आस्तिकवचनं ॥ इतिनवोत्तरशततमस्सर्गः ॥ १०९ ॥

स० क्रुद्धं जाबालये ॥ १ ॥ **स०** सर्वं सर्वत्र । सलिलं लक्ष्म्यात्मकं । तत्र सलिले । **ति०** पूर्वाहान्तेऽपहृतंसर्वंजगत् पराहादौसलिलमेव सविग्रहहिरण्यगर्भात्मनाऽवस्थितमभूत् । तत्र सलिलान्तः । पृथिवी निर्मिता सलिलरूपेणभगवतास्वेच्छया । ब्रह्मा विराड्रूपोदैवतैस्सह । “ अग्निर्वाग्भूत्वामुखंप्राविशत् ” इत्याद्युपदिष्टरीत्या । **वि०** सलिलमेव एकार्णवोदकमेवासीत् । नारायणाधिष्ठितमितिशेषः । ततोनारायणात् स्वयंभूर्ब्रह्मा समभवत् । नाभिपद्मेइतिशेषः । ननुसर्वनाम्नःप्रधानपरामर्शित्वात्कथमिहनारायणपरामर्शइतिचेन्न । “ दशैतेराजमातङ्गास्तस्यैवामीतुरङ्गमाः” इत्यादावप्रधानपरामार्शित्वदर्शनेनतस्यौत्सर्गिकत्वात् ॥३॥

[पा०] १ ख.— ट. प्रसादनार्थंच. २ क.—ट. रामंतु. ३ ख. गतागतं. ४ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. मब्रवीत्. ५. ख. सलिलंसर्वमेवा. ६ ङ. छ. झ. ञ. ट. तत्र.

स वराहस्ततो भूत्वा प्रोज्जहार वसुन्धराम् ॥ असृजच्च जगत्सर्वं सहपुत्रैः कृतात्मभिः ॥ ४ ॥
आकाशप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य अव्ययः ॥ तस्मान्मरीचिः संजज्ञे मरीचेः कश्यपः सुतः ॥५॥
विवस्वान्कश्यपाज्जज्ञे मनुर्वैवस्वतः [1]सुतः ॥ [2]स तु प्रजापतिः पूर्वमिक्ष्वाकुस्तु मनोः सुतः ॥ ६ ॥
[3]यस्येयं प्रथमं दत्ता समृद्धा मनुना मही ॥ तमिक्ष्वाकुमयोध्यायां राजानं विद्धि पूर्वकम् ॥ ७ ॥
इक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान्[4]कुक्षिरेवेति [5]विश्रुतः ॥ कुक्षेरथात्मजो [6]वीरो विकुक्षिरुदपद्यत ॥ ८ ॥
विकुक्षेस्तु महातेजा बाणः पुत्रः प्रतापवान् ॥ [7]बाणस्य तु महाबाहुरनरण्यो [8]महायशाः ॥ ९ ॥
[9]नानावृष्टिर्बभूवास्मिन्न [10]दुर्भिक्षं सतां वरे ॥ अनरण्ये महाराजे तस्करो [11]नापि कश्चन ॥ १० ॥
अनरण्यान्[12]महाबाहुः पृथू राजा बभूव ह ॥ तस्मात्पृथोर्[13]महाराजस्त्रिशङ्कुरुदपद्यत ॥
स सत्यवचना[14]द्वीरः सशरीरो दिवं गतः ॥ ११ ॥
[15]त्रिशङ्कोरभवत्सूनुर्धुन्धुमारो महायशाः ॥ [16]धुन्धुमारो महातेजा युवनाश्वो व्यजायत ॥ १२ ॥
युवनाश्वसुतः श्रीमान्मान्धाता समपद्यत ॥ [17]मान्धातुर्[18]स्तु महातेजाः सुसन्धिरुदपद्यत ॥ १३ ॥
सुसन्धेरपि पुत्रौ द्वौ [19]ध्रुवसन्धिः प्रसेनजित् ॥ यशस्वी [20]ध्रुवसन्धेस्तु भरतो [21]रिपुसूदनः ॥ १४ ॥

दिना । ज्येष्ठस्यैवराज्यार्हतांवक्तुमारभते—इमामित्यादि । लोकनाथ तवैवतत्प्रत्यक्षंहीतिभावः ॥ २—४ ॥ आकाशप्रभवइत्यत्राकाशशब्दःपरब्रह्मपरः । " आकाशोहवैनामरूपयोर्निर्वहितातेयदन्तरातद्ब्रह्म " इतिश्रुतेः । इत्थमेवाव्यक्तप्रभवोब्रह्मेतिबालकाण्डोक्तमपि । शाश्वतःप्रवाहरूपेणनित्यः । नित्यः इतरापेक्षयाचिरकालस्थायी । अन्यथा आकाशप्रभवइतिविरुध्यते । अव्ययः तस्मात्स्थानात्तस्यमोक्षसिद्धेः ॥ ५ ॥ वैवस्वतः विवस्वत्संबन्धी । तस्येक्ष्वाकुवंशकूटस्थत्वंचदर्शयति —सत्वित्यादिना । " मनुनामानवेन्द्रेणयापुरीनिर्मितास्वयं " इतितस्यायोध्यानिर्मातृत्वोक्तिः ॥६—११॥ युवनाश्वएव महातेजःप्रभावेनमहाबलधुन्धुनामकासुरमारणाद्धुन्धुमारसंज्ञामलभतेत्यर्थः ॥ १२—१३ ॥ सुसंधेरिति । ज्येष्ठस्यध्रुवसंधेर्वंशकथनाज्ज्येष्ठस्यैव-

ति० ततस्सत्रिमूर्तेर्विराजोविष्ण्वात्मकोंशोवराहरूपोभूत्वा वसुंधरांप्रोज्जहार । तस्यैवविराजोरजःप्रधानस्सृष्टिव्यापारवानंशोब्रह्मेतिव्यवह्रियमाणः सर्वंजगत् पुत्रैस्सह निजानुग्रहप्राप्तसृष्ट्यादिशक्तिमद्भिर्दक्षादिभिस्सहासृजत् । **स०** सः भगवान् चतुर्मुखान्तर्यामितयाप्रसक्तः । वसुंधरां रसातलगतामितिशेषः । कृतात्मभिः शिक्षितमनस्कैः । **वि०** ननुपृथिव्यास्सलिलेनिमग्नत्वात्कदैवतान्यभवन्नित्याकाङ्क्षायामाह—**सवराहइति** । सः नारायणः । ततोब्रह्मनासारंध्राद्वराहोभूत्वा वसुंधरां प्रोज्जहार सलिलादुद्धृत्यतदुपरिस्थापयामासेत्यर्थः । सएवनारायणोब्रह्ममूर्तिः पुत्रैस्सहसर्वमसृजत् । वक्ष्यत्युत्तरकाण्डे " संक्षिप्यहिपुरालोकान्मायया स्वयमेवहि । महार्णवेशयानोप्सुमांत्वंपूर्वमजीजनः । पद्मेदिव्येऽर्कसंकाशेनाभ्यामुत्पाद्यमामपि । प्राजापत्यंत्वयाकर्ममयिसर्वंनिवेशितं " इति ॥ ४ ॥ **ति०** नन्वसावेवसर्वादिर्नेत्याह—**आकाशेति** । आकाशपदेनकारणोपाधिकंब्रह्मेश्वराख्यं । ब्रह्मेतित्रिमूर्तेर्ग्रहणं । अस्मिन्शाश्वतत्वनित्यत्वाव्ययत्वान्यापेक्षिकाणि । तस्मात् विराजोब्रह्मणः । **स०** आसमन्तात्काशमानत्वादाकाशो भगवान् । तत्प्रभवोब्रह्मा तदन्तर्गतस्तच्छब्दवाच्योहरिरपिग्राह्यः ॥ ५ ॥ **वि०** तत्रमन्वन्तामानसीसृष्टिः । मनोः क्षेत्रेइक्ष्वाकुः ॥ ६ ॥ **स०** सत्यवचनात् त्वांस्वर्गंप्रापयिष्यइतिविश्वामित्रसत्यवचनात् ॥ ११ ॥ **वि०** धुन्धुमाराद्युवनाश्वइति । त्रिशङ्कुसुतो युवनाश्वइत्यन्यत्रश्रूयमाणंकल्पान्तरविषयं । यद्वा युवनाश्वएवमहातेजःप्रभवत्वाद्धुन्धुमारसंज्ञांलभते । यद्वाऽन्यत्रत्रिशङ्कुसुतइत्य-

[पा०] १ घ. क. ख. च. ज. ञ. स्मृतः. ङ. छ. झ. ट. स्वयं. २ ज. मनुः प्रजापतिः. सतुप्रजापतिःपूर्वमित्यर्धस्यस्थाने. क. पाठे. सतुप्रजापतिःपूर्वमिक्ष्वाकूणांमहात्मनां । जजानाङ्गिरसंब्रह्मा प्रचेतसमथाङ्गिराः । मनुःप्रचेतसःपुत्रइक्ष्वाकुस्तु मनोःसुतः । इत्यर्धत्रयंदृश्यते. ३ ख. तस्येयं. ४ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. कुक्षिरित्येव. ५ ख. नःश्रुतं. ज. नःश्रुतः. ६ ङ. च. छ. झ. ट. वीर. ७ ङ. च. झ. ञ. बाणस्यच. ८ ङ. च. झ. ञ. महातपाः. ९ च. नचावृष्टिः. १० क. ङ. च. झ. ट. दुर्भिक्षः. ११ ख. ङ. छ.—ट. वापि. च. वान. १२ ख. ग. ङ. छ. झ. ट. न्महाराज. ञ. न्महातेजाः. १३ ङ. च. छ. ञ. ट. महातेजाः. १४ ग. द्वीरः. १५ क. ग. त्रिशङ्कोस्त्वभवत्. १६ क.—ट. धुन्धुमारान्महा. १७ ख. मान्धातुश्च. १८ ज. सुतःश्रीमान्सुसंधिः. १९ घ. दृढसंधिः. २० घ. दृढसंधेस्तु. २१ रघुनंदन.

भरतात्तु [1]महाबाहोरसितो [2]नाम जायत ॥ यस्यैते प्रतिराजान उदपद्यन्त शत्रवः ॥
हैहयास्तालजङ्घाश्च शूराश्च [3]शशिबिन्दवः ॥ १५ ॥
[4]तांस्तु सर्वान्प्रतिव्यूह्य युद्धे राजा प्रवासितः ॥ स च शैलवरे रम्ये बभूवाभिरतो मुनिः ॥१६॥
द्वे चास्य भार्ये गर्भिण्यौ बभूवतुरिति [5]श्रुतिः ॥ १७ ॥
[[6]तत्र चैका महाभागा भार्गवं देववर्चसम् ॥ ववन्दे पद्मपत्राक्षी काङ्क्षिणी पुत्रमुत्तमम् ॥]
एका [7]गर्भविनाशाय सपत्न्यै [8]सा गरं ददौ ॥ १८ ॥
भार्गवश्च्यवनो [9]नाम हिमवन्तमुपाश्रितः ॥ तमृषिं [10]संमुपागम्य कालिन्दी [11]त्वभ्यवादयत् ॥ १९ ॥
स [12]तामभ्यवदद्विप्रो वरेप्सुं पुत्रजन्मनि ॥ पुत्रस्ते भविता देवि महात्मा लोकविश्रुतः ॥
धार्मिकश्च [13]सुशीलश्च वंशकर्तारिसूदनः ॥ २० ॥
[14]कृत्वा प्रदक्षिणं [15]दृष्ट्वा मुनिं तम[16]नुमान्य च ॥ पद्मपत्र[17]समानाक्षं पद्मगर्भसमप्रभम् ॥
ततः सा गृहमागम्य [18]देवी पुत्रं व्यजायत ॥ २१ ॥
सपत्न्या तु गरस्तस्यै दत्तो गर्भजिघांसया ॥ गरेण सह तेनैव [19]जातः स सगरोऽभवत् ॥ २२ ॥
स राजा सगरो नाम यः समुद्रमखानयत् ॥ इष्ट्वा पर्वणि वेगेन [20]त्रासयन्तमिमाः प्रजाः ॥ २३ ॥
असमञ्जस्तु पुत्रोऽभूत्सगरस्येति नः श्रुतम् ॥ जीवन्नेव स पित्रा तु निरस्तः पापकर्मकृत् ॥ २४ ॥
[21]अंशुमानपि पुत्रोऽभूदसमञ्जस्य वीर्यवान् ॥ दिलीपोंशुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः ॥ २५ ॥

राज्येस्थापितत्वमुक्तं ॥ १४ ॥ जायतेत्यत्राडभावः । अनित्यत्वात् । प्रतिराजानः सामन्ताः शत्रवः । उदपद्यन्त आसन्नित्यर्थः । हैहयाद्यास्तत्तद्देशाधिपतयः ॥ १५ ॥ प्रतिव्यूह्य युद्धंकृत्वा । राजा असितः । शैलवरे हिमवति । रम्ये निर्भयतयास्थातुंयोग्ये । मुनिः सन्नभिरतोबभूव अन्यथा तस्मादपि शैलात्प्रवासयेयुरितिभावः ॥ १६ ॥ श्रूयतइतिश्रुतिः जनवादइत्यर्थः ॥१७—१९॥ अभिवादनप्रसन्नोविप्रःपुत्रजन्मनिविषये वरेप्सुं तां अभ्यवदत् उवाच । महात्मा महामतिः । लोकविश्रुतः सर्वलोकप्रसिद्धः । पुत्रोभवितेत्यभ्यवददित्यन्वयः ॥ २० ॥ सादेवी तंमुनिं अनुमान्य संपूज्य । ततोगृहमागम्य पद्मपत्रसमानाक्षं पद्मगर्भसमप्रभंपुत्रं । व्यजायत व्यजीजनत् ॥२१—२२ ॥ यः इष्ट्वा दीक्षांकृत्वा । पर्वणिवेगेन अम्बुवेगेन इमाः प्रजाः त्रासयन्तंसमुद्रं । अखानयत् ॥२३॥ नः

स्यतत्पौत्रइत्यर्थः ॥ १३ ॥ **ति॰** तान् हैहयादिचतुर्विधशत्रून् । युद्धेस्वसैन्यप्रतिव्यूह्यावस्थितोपि शत्रुबाहुल्यात्तज्जयोशक्यइतिबुद्ध्या प्रवासितः संजातप्रवासोबभूव । शत्रुजयोद्देशेनतपसेहिमवद्गिरिंजगामेत्यन्वयः । **शि॰** पित्राप्रवासितः शत्रुबाहुल्यात्पराजयशङ्कयाविवासितः । मुनिः परमात्ममननशीलोबभूव ॥ १६ ॥ **ति॰** तेनैवसह जातइतिशेषः ॥ २२ ॥ **ति॰** अखानयत् स्वपुत्रैरितिशेषः । इष्ट्वा दीक्षितोभूत्वा । वेगेन खननवेगेन । त्रासमानः उद्वेजयत् । **शि॰** यः पर्वणि इष्ट्वा दीक्षांगृहीत्वा । **स॰** इमाःप्रजाः हैहयादिरूपाः ॥ २३ ॥ **शि॰** पापकर्मकृदिव । एवइवार्थे । **स॰** पापकर्मकृत् तद्वत्प्रदर्शकः । श्रीमद्भागवतेतस्य पुनर्योगेनकुमारप्रदर्शकत्वोक्तेः ॥ २४ ॥

[पा॰] १. क. च. ज. महाबाहुः. २ क. नामतोऽभवत्. ३ घ. ङ. छ. झ. ञ. ट. शशबिन्दवः. ४ ख. ग. तांश्च. ५ क. श्रुतं. ६ इदमर्धद्वयं क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. पाठेषुदृश्यते. ७ ख. गर्भविनाशार्थं. ञ. पुत्रविनाशाय. ८ ग. चगरं. क. ख. ट. तुगरं. ङ. च. छ. झ. ञ. गरलं. ९ ख. राम. १० ङ. च. झ. ञ. ट. साऽभ्युपागम्य. क. समुपागत्य. ११ ग. चाभ्यवादयत्. ख. साभ्यवादयत्. १२ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. मभ्यवदत्प्रीतो. १३ ङ. च.—ट. सुभीमश्च. क. महाबाहुः. १४ ङ. छ. झ. ट. श्रुत्वा. १५ च. नत्वा. ञ. स्तुत्वा. ङ. छ. झ. ट. कृत्वा. १६ ख. ग. घ. मभिवाद्य. १७ ख. ग. विशालाक्षी. घ. समानाक्षी. १८ ङ. झ. पत्नीपुत्रमजायत. १९ ङ. छ. झ. ट. तस्मात्स. २० क.—ट. त्रासयानइमाः. २१ क. च. ञ. अंशुमानस्य. ख. घ. ज. अंशुमानिति.

भगीरथात्[1]ककुत्स्थस्तु काकुत्स्था येन[2] विश्रुताः ॥ [3]ककुत्स्थस्य च पुत्रोऽभूद्रघुर्येन तु राघवाः ॥ २६॥
रघोस्तु पुत्रस्तेजस्वी प्रवृद्धः पुरुषादकः ॥ कल्माषपादः सौदास इत्येवं प्रथितो भुवि ॥ २७ ॥
कल्माषपादपुत्रोऽभूच्छङ्खणस्त्विति वि[4]श्रुतः ॥ [5]यस्तु तद्वीर्यमासाद्य [6]सहसैन्यो व्यनीनशत् ॥ २८ ॥
[7]शङ्खणस्य च पुत्रोऽभूच्छूरः श्रीमान्सुदर्शनः ॥ सुदर्शनस्याग्निवर्ण अग्निवर्णस्य शीघ्रगः ॥ २९ ॥
शीघ्रगस्य मरुः पुत्रो मरोः पुत्रः प्रशुश्रुकः ॥ प्रशुश्रुकस्य पुत्रोऽभूदम्बरीषो [8]महाद्युतिः ॥ ३० ॥
अम्बरीषस्य पुत्रोऽभून्नहुषः सत्यविक्रमः ॥ नहुषस्य च नाभागः पुत्रः परमधार्मिकः ॥ ३१ ॥
अजश्च सुव्रतश्चैव नाभागस्य सुतावुभौ ॥ अजस्य चैव धर्मात्मा राजा दशरथः [9]सुतः ॥ ३२ ॥
तस्य ज्येष्ठोसि दायादो राम इत्यभिविश्रुतः ॥ तद्गृहाण स्वकं राज्यमवेक्षस्व [10]जनं नृप ॥ ३३ ॥
इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां राजा भवति पूर्वजः ॥ पूर्वजे नावरः पुत्रो ज्येष्ठो रा[11]ज्येऽभिषिच्यते ॥ ३४ ॥

स राघवाणां कुलधर्ममात्मनः सनातनं नाद्य वि[12]हन्तुमर्हसि ॥
प्रभूतरत्नामनुशाधि मेदिनीं प्रभूतराष्ट्रां पितृवन्महायशः ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

वसिष्ठेनरामंप्रतिपित्रपेक्षयामातुराचार्यस्यचाभ्यर्हितत्वोपपादनपूर्वकंतद्वचनानुरोधेनाश्रितपारतन्त्र्यरूपस्वासाधारणधर्मपरिरक्षणायभरतप्रार्थनासफलीकरणस्यज्यायस्त्वोक्तिः ॥ १ ॥ रामेणतंप्रत्याचार्यापेक्षयामातापित्रोरेवाभ्यर्हितत्वसमर्थनपूर्वकं पितृवचनपालनस्यप्रथमंप्रतिज्ञाततयाऽनतिक्रमणीयत्वोक्तिः ॥ २ ॥ निरुत्तरीकृतेनभरतेनरामस्यपुरतःप्रत्युपवेशनायकुशानामास्तरणम् ॥ ३ ॥ रामेणतस्यक्षत्रियाणामधर्म्यत्वोक्तौभरतेनतंप्रतितत्प्रतिनिधितयास्वेनवनवासपूरणोक्तिः ॥ ४ ॥ रामेण प्रतिनिध्यपेक्षणस्यासमर्थविषयतयास्वस्यनिन्द्यत्वोक्त्याप्रतिज्ञासमापनानन्तरमयोध्यांप्रत्यागमोक्त्याभरतपरिसान्त्वनम् ॥ ५ ॥

व[13]सिष्ठस्तु तदा राममुक्त्वा राजपुरोहितः ॥ अब्रवीद्धर्मसंयुक्तं पुनरेवापरं वचः ॥ १ ॥

श्रुतं । अस्माभिःश्रुतमित्यर्थः ॥ २४—२७ ॥ तद्वीर्यं वसिष्ठशापाद्राक्षसत्वंप्राप्तस्यकल्माषपादस्य पराक्रमं । आसाद्य व्यनीनशत् विनाशंप्राप्तवानित्यर्थः । राक्षसत्वात्कल्माषपादेनस्वपुत्रएवविनाशितइत्यर्थः ॥२८—३२ ॥ दायादः सुतः । "दायादौसुतबान्धवौ" इत्यमरः ॥ ३३ ॥ पूर्वजेविद्यमाने अपरःकनिष्ठपुत्रो राज्ये नाभिषिच्यते किंतुज्येष्ठएवेत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ सत्वं आत्मनः संबन्धिनांराघवाणांसनातनंपरम्परयाऽऽगतं कुलधर्मं ज्येष्ठाभिषेचनरूपं । अद्यभवन्तमारभ्यनविहन्तुमर्हसि । अन्येनरक्षितुंचाशक्यमित्याह—प्रभूतेति । रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि । प्रभूतराष्ट्रां बहुविधावान्तरजनपदयुक्तां ॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने दशोत्तरशततमः सर्गः॥११०॥

अथरामनिवर्तनोपायान्पुनरुपन्यस्यनिरस्यत्येकाद-

ति० रघोः पुत्रः प्रवृद्धादिनामचतुष्टयेनप्रसिद्धः ॥ २७ ॥ **कतकस०** यः शङ्खणस्तुतत्प्रसिद्धं वीर्यं पराक्रमं । युद्धेप्राप्य दैवात्सहसैन्योव्यनीनशत् नष्टोभूत् स्वार्थेणिः ॥ २८ ॥ **ति०** अजोनाभागस्यज्येष्ठपुत्रः ॥३२॥ इतिदशोत्तरशततमस्सर्गः ॥ ११० ॥

ति० मन्वादीनारभ्यैतावत्पर्यन्तंज्येष्ठेनैवराज्यंपर्यपाल्यतेतिश्रुतेपितदनङ्गीकारमालोच्यपितृवचनादपिपितुस्तवचगुरोर्ममवचनं

[पा०] १ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. त्ककुत्स्थश्च. २ क. ङ.—ट. येनतुस्मृताः. ३ क. ख. ग. ङ. च. झ. ञ. ट. ककुत्स्थस्यतु. ४ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. नःश्रुतं. ५ घ. सतुदैवेनविधिनाससैन्योऽभ्यनशत्पुरा. ६ ख. ग. च. ज. ञ. सहसेनो. ७ ख.—ङ. छ.—ञ. शङ्खणस्यतु. ८ ख. ङ. च. झ. ञ. ट. महामतिः. ९ ग. घ. ज. स्मृतः. १० ख. गतंनृपं. क. ग. ङ.—ट. जगन्नृप. ११ ङ. छ. झ. ट. राजाभि. क. ञ. भ्राताऽभि. १२ क.—घ. च. ज. ञ. विहातुं. १३ ङ. छ. झ. ट. वसिष्ठस्स.

[1]पुरुषस्येह जातस्य भवन्ति [2]गुरवस्त्रयः ॥ आचार्यश्चैव काकुत्स्थ पिता माता च राघव ॥ २ ॥
पिता ह्येनं जनयति पुरुषं पुरुषर्षभ ॥ प्रज्ञां ददाति चाचार्यस्तस्मात्स गुरुरुच्यते ॥ ३ ॥
[3]सोहं ते पितुराचार्यस्तव चैव परंतप ॥ मम त्वं वचनं कुर्वन्नातिवर्तेः सतां गतिम् ॥ ४ ॥
इमा हि ते [4]परिषदः श्रेणयश्च द्विजास्तथा ॥ एषु तात चरन्धर्मं नातिवर्तेः सतां गतिम् ॥ ५ ॥
वृद्धाया धर्मशीलाया मातुर्नार्हस्यवर्तितुम् ॥ [5]अस्यास्तु वचनं कुर्वन्नातिवर्तेः सतां गतिम् ॥ ६ ॥
भरतस्य वचः कुर्वन्याचमानस्य राघव ॥ आत्मानं नातिवर्तेस्त्वं सत्यधर्मपराक्रम ॥ ७ ॥
एवं मधुरमु[6]क्तस्तु गुरुणा राघवः स्वयम् ॥ प्रत्युवाच समासीनं वसिष्ठं पुरुषर्षभः ॥ ८ ॥
यन्मातापितरौ वृत्तं तनये कुरुतः सदा ॥ न सुप्रतिकरं तत्तु मात्रा पित्रा च यत्कृतम् ॥ ९ ॥
यथाशक्तिप्रदानेन स्नापनोच्छादनेन च ॥ नित्यं च प्रियवादेन तथा संवर्धनेन च ॥ १० ॥

शोत्तरशततमे—वसिष्ठस्त्वित्यादिना ॥ १ ॥ एवंकुलधर्मोपपादनेपि सर्वतत् पितृनियोगव्यतिरिक्तविषयमितिमत्वातूष्णींस्थितस्यरामस्याशयंजानन्वसिष्ठःपुनर्निवर्तनहेत्वन्तरमाह—पुरुषस्येत्यादिना ॥ २ ॥ पितेति मातुरप्युपलक्षणं । शरीरमेवमातापितरौजनयत इत्यर्थः । तस्मात् प्रज्ञादानात् गुरुः मातापितृभ्यांगरीयानित्यर्थः । "सहिविद्यातस्तंजनयति तच्छ्रेष्ठंजन्म"इतिवचनादितिभावः ॥ ३—४ ॥ परिषदः ब्राह्मणसमूहाः । श्रेणयः पौरजनाः । द्विजाः क्षत्रियाः । वैश्याश्च तेत्वत्संबन्धिनः येषुविषयेधर्मपरिपालनरूपंचरन् सतांगतिं सतांपूर्वेषांराज्ञां मार्गंनातिवर्तेः नातिवर्तेथाः ॥ ५ ॥ अवर्तितुं शुश्रूषामकर्तुंनार्हसि । अस्यास्तु पितुःशतगुणंमातेत्युक्तायाः ॥ ६ ॥ याचमानस्य सान्त्वितामामिकामातेत्यादिप्रार्थयमानस्य । आत्मानं आत्मभूतंभरतंनातिवर्तेथाइत्युदारधीः । सत्यधर्मनिष्णातत्वस्वभावमित्यपरे । स्वासाधारणधर्मत्वादाश्रितपारतन्त्र्यंनातिवर्तेथाइत्याचार्याः । सएवहिसर्वेश्वरस्यस्वभावः स्वतःसिद्धः सत्यधर्मपराक्रमेतिदृष्टान्तार्थं । यथासत्यबचनमनतिक्रमणीयं यथाचधर्मोनातिक्रमणीयः तथाआश्रितपारतन्त्र्यमपीत्यर्थः । सत्यधर्मयोः पराक्रमः अनुष्ठानशूरत्वंयस्येतिबहुव्रीहिः ॥ ७—८ ॥ "सतिधर्मिणिधर्माश्चिन्त्यन्ते" इतिन्यायेनसर्वधर्मसंपादनबीजभूतशरीरोत्पादकत्वात् अत्यन्ताज्ञानदशायामपिसर्वप्रकारसंरक्षणेनबहुविधोपकारकत्वाच्चाचार्यवचनादपिपितृवचनमवश्यंकर्तव्यं। अतएव "मातृदेवोभव पितृदेवोभव आचार्यदेवोभव" इतिचरमपर्वण्याचार्यउपात्तइत्यभिप्रायेणाह—यन्मातेत्यादिनाश्लोकद्वयेन । तनये तनयसंपादननिमित्तं यद्वृत्तं व्रतोपवासदेवताराधनादिकं कुरुतः तन्नसुप्रतिकरं सुतरामशक्यप्रत्युपक्रियं । मात्रापित्राच उत्पत्त्यनन्तरंयथाशक्तिप्रदानेन स्तन्यान्नादिप्रदानेन स्नापनोच्छादनेन नित्यंप्रियवादेनसदासंवर्धनेनच यत्कृतं तच्च नसुप्रति-

करणीयमितिवक्तुमुपक्रमतेवसिष्ठइत्याह—**वसिष्ठइति** । राजपुरोहितः राज्ञःपुरोहितंचिन्तयतीतिराजपुरोहितः ॥ १ ॥ **ति०** गुरवः उपास्याः । **स०** इत्येतेगुरवः ॥ २ ॥ **ति०** जनयति शरीरमात्रेण । प्रज्ञांददाति उपनयनसंस्कारपूर्ववेदविषयांप्रज्ञांददाति । तस्मादाचार्यएव गुरुसमवायेगुरुः गरीयानुच्यते । तदुक्तमापस्तंबेन । "आचार्यश्श्रेष्ठोगुरूणांसहिविद्यातस्तंजनयतितच्छ्रेष्ठंजन्म शरीरमेवमातापितरौजनयतः जीर्यत्स्वभावंसर्वयोनिसुलभंप्राकृतंमलजंशरीरं" इति ॥ ३ ॥ **ति०** नातिवर्तेः नातिवर्तेथाः । सद्गतिभ्रंशोनभवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ **वि०** नृपाः माण्डलिकाः ॥ ५ ॥ **ति०** मातुःशुश्रूषणेवचनकरणेच अवर्तितुंनार्हसीत्यर्थः । **स०** अवर्तितुं अतिवर्तितुं ॥ ६ ॥ **ति०** आत्मानंत्वांप्रति राज्यप्रत्यर्पणपूर्वप्रतिनिवृत्तिंयाचमानस्यभरतस्यवचःकुर्वन्नित्यर्थः ॥ ७ ॥ **स०** मातापितरौसंभूय तनयेयद्वृत्तं पालनादिरूपं कुरुतः । तन्नसुप्रतिकरं प्रत्युपकारार्हंनभवतीत्यर्थः । नकेवलमुभाभ्यां कृतंन सुप्रतिकरं किंतुमात्रापित्राचयत्प्रातिस्विकंकृतंतदपिनसुप्रतिकरं ॥ ९ ॥ **ति०** यथाशक्तिप्रदानेन बालस्यजीवनार्थपदार्थभोजनशक्त्यनुरोधतःक्षीरान्नादिप्रदानेन । उच्छादनं उद्वर्तनं तिलपिष्टादिना । संवर्धनं क्रीडनं । **स०** उच्छादनं उद्वर्तनं गलप्रान्तगत-

[पा०] १ घ. ङ. छ. ज. ट. पुरुषस्यहि. २ ङ. छ. झ. ट. गुरवस्सदा. ३ क. ग.—छ. झ. ञ. ट. सतेहं.— ४ ङ. छ. झ. ट. परिषदोज्ञातयश्चनृपास्तथा. ५ ज. तस्यास्तु. ङ. च. छ. झ, ञ. ट. अस्याहि. ६ ग. घ. च. ज. मुक्तस्सन्गुरुणा. ङ. छ. झ. ट. मुक्तस्सगुरुणा.

स हि राजा [1]जनयिता पिता दशरथो मम ॥ [2]आज्ञातं यन्मया तस्य न तन्मिथ्या भविष्यति ॥११॥
[3]एवमुक्तस्तु रामेण भरतः प्रत्यनन्तरम् ॥ उवाच [4]परमोदारः सूतं परमदुर्मनाः ॥ १२ ॥
[5]इह मे स्थण्डिले शीघ्रं कुशानास्तर सारथे ॥ आर्यं प्रत्युपवेक्ष्यामि यावन्मे [6]न प्रसीदति ॥ १३ ॥
[7]अनाहारो निरालोको धनहीनो यथा द्विजः ॥ [8]शेष्ये पुरस्ताच्छालाया [9]यावन्न प्रतियास्यति ॥१४॥
स तु राममवेक्षन्तं सुमन्त्रं प्रेक्ष्य दुर्मनाः ॥ कुशोत्तरमुपस्थाप्य भूमावे[10]वास्तरत्स्वयम् ॥ १५ ॥
तमुवाच महातेजा रामो राजर्षिसत्तमः ॥ किं मां भरत कुर्वाणं तात [11]प्रत्युपवेक्ष्यसि ॥ १६ ॥
ब्राह्मणो ह्येकपार्श्वेन नरान्रोद्धुमिहार्हति ॥ न तु [12]मूर्धाभिषिक्तानां विधिः प्रत्युपवेशने ॥ १७ ॥
उत्तिष्ठ नरशार्दूल हित्वैतद्दारुणं व्रतम् ॥ पुरवर्यामितः क्षिप्रमयोध्यां याहि राघव ॥ १८ ॥
आसीनस्त्वेव भरतः पौर[13]जानपदं जनम् ॥ उवाच सर्वतः प्रेक्ष्य किं[14]मार्यं नानुशासथ ॥ १९ ॥
ते [15]तमूचुर्म[16]हात्मानं पौरजानपदा जनाः ॥ काकुत्स्थमभिजानीमः [17]सम्यग्वदति राघवः ॥ २० ॥
[18]एषोपि हि [19]महाभागः पितुर्वचसि तिष्ठति ॥ अतएव न शक्ताः स्मो व्यावर्तयितुमञ्जसा ॥ २१ ॥

करं ॥९—१०॥ जनयितापितेति गौणपितृव्यावृत्तिः। आज्ञातं प्रतिज्ञातं । एवंप्रथमंप्रतिज्ञातत्वात् मातृवचनंभ्रातृवचनंचकर्तुंनार्हामीतिभावः ॥ ११ ॥ प्रत्यनन्तरं समीपस्थं परमोदारः सान्त्वितामामिकेत्यादिनादत्तराज्यनिर्वाहकः ॥ १२ ॥ इहस्थण्डिलेभूमौकुशानास्तर आस्तृणीहि । पावनत्वार्थमित्यर्थः । अत एववक्ष्यति—कुशानास्तीर्यराघवइति । प्रत्युपवेक्ष्यामि प्रतिरोत्स्यामीत्यर्थः ॥ १३ ॥ प्रत्युपवेशप्रकारमाह—अनाहारइति । निरालोकः अवकुण्ठिताननः धनहीनः वृद्ध्यर्थमृणप्रदानान्निर्धनः । शेष्ये शयिष्ये । इडभावआर्षः ॥ १४ ॥ राममवेक्षन्तं रामानुज्ञांकाङ्क्षन्तमित्यर्थः । कुशोत्तरं कुशास्तरणं । उपस्थाप्य आनीय । स्वयमेवास्तरत् आस्तृणात् शयनंकृतवानित्यर्थः ॥ १५ ॥ किंकुर्वाणं किमपकारंकुर्वाणं । तातेतिसान्त्वनार्थमुक्तं ॥ १६ ॥ एकपार्श्वेन एकपार्श्वशयनेन । मूर्धाभिषिक्तानां अभिषिक्तक्षत्रियाणां ॥ १७—१८ ॥ नानुशासथेत्यत्र इतिकरणंबोध्यं ॥ १९ ॥ काकुत्स्थंरामं । अभिजानीमः अभितोजानीमः सत्यसन्धंजानीमइत्यर्थः ॥ २० ॥ सम्यग्वदतीत्येतदुपपादयति—एषइत्यादिना । अञ्जसा शीघ्रं व्यावर्तयितुंनशक्ताःस्मइतितंभरतमूचुरित्यन्वयः

मृत्तिकाद्युद्वासनमितियावत् ॥ १० ॥ **ति०** जनयिता उत्पादकःपिता नतुगौणः । पिता यदाज्ञापयत् वनवासरूपं । एवंचभवदाज्ञातःपूर्वंतेनाज्ञादानान्मयाचावश्यमितिप्रतिज्ञानात्भवदाज्ञयापितदन्यथाकरणमधुनाऽत्यन्तमनुचितमितिभावः ॥ ११ ॥ **ति०** आर्यंप्रत्युपवेक्ष्यामि आर्यमुद्दिश्यप्रत्युपशयनकर्मकरिष्यइत्यर्थः । तच्चोपरोद्धव्यस्यगृहद्वारसमीपेकुशेषुयावत्कार्यसिद्धिनिराहारतयाऽवकुण्ठिताननस्य एकपार्श्वेनैवपार्श्वान्तरपरिवृत्तिराहित्येनशयनमिति । **वि०** धनहीनः वृद्ध्यर्थमृणंदत्वातद्ग्रहणार्थमधमर्णावरोधकोत्तमर्णः अधनइत्यर्थः । सयथाशेते तद्वदहंशये यावन्मां मद्वचनमङ्गीकृत्यप्रतियास्यति अयोध्यामित्यर्थः । **स०** शालायाः पुरस्तात्मामुद्दिश्यप्रतियास्यति त्वद्विधानंकरोमीत्यायास्यति । **कतक०** निराहारइत्यादिपद्यंप्रक्षिप्तं ॥ १४ ॥ **स०** रामं तन्मुखं । सः भरतः । दुर्मनाः मद्वचनंनशृणोतीतिदुःखितमनाः ॥ १५ ॥ **ति०** किंकुर्वाणं किमन्याय्यं कुर्वाणं ॥ १६ ॥ **ति०** ब्राह्मणः धनादिनावियोजितइतिशेषः । अनेनक्षत्रियाणामेतत्करणेप्रायश्चित्तमितिसूचितं । **स०** एकपार्श्वेन परिवर्तनरहितैकभागशयनेन ॥१७॥ **स०** आर्यैरामंकिंनानुशासथ नानुशिष्टेत्यर्थः । अयोध्यांप्रतिगन्तुमितिशेषः ॥ १९ ॥ **स०** काकुत्स्थं रामंप्रति । राघवोभवान् सम्यग्वदतीत्यभिजानीमः ॥ २० ॥ **स०** तर्हिकिमर्थंरामंप्रतिकिमपिनोच्यतेभवद्भिरित्यतआह—**एषोपीति** । रामोपीत्यर्थः । **ति०** एषोपिमहाभागोरामः पितुर्वचसितिष्ठति । तदपिसम्यगेव । यदेवं अतएवेत्यर्थः । अत्रभगवतास्वव्यावर्तननिश्चयेनाग-

[**पा०**] १ ङ. च. छ. झ. ञ. ढ. दशरथोपिताजनयिता. २ ङ. छ. झ. ट. आज्ञापयन्मांयत्तस्य. ३ च.—ठ. एवमुक्तेतु. ४ ग.—ट. विपुलोरस्कः. ५ छ. झ. ट. इहतु. ङ. इहत्वं. ६ ङ. झ. संप्रसीदति. ७ ङ. छ. झ. ट. निराहारो. ८ ङ. छ. झ. ञ. ट. शये. ९ ङ. च. झ. ञ. यावन्मांप्रति. १० घ. ङ. झ. ट. वास्थितस्स्वयं. ११ ङ.—ट. प्रत्युपवेक्ष्यसे. १२ क. ख. घ. ज. मूर्धावसिक्तानां. १३ ख. जानपदाञ्जनान्. १४ च. ट. किमर्थं. १५ ङ. छ. झ. ट. तदोचुः. ग. तथोचुः. १६ ख. महात्मानः. १७ ख. सत्यंवदति. १८ ङ. एषोपीह. १९ ग. महाबाहुः.

तेषामाज्ञाय वचनं रामो वचनमब्रवीत् ॥ एवं निबोध वचनं सुहृदां धर्मचक्षुषाम् ॥ २२ ॥
[1]एतच्चैवोभयं श्रुत्वा [2]सम्यक्संपश्य राघव ॥ उत्तिष्ठ त्वं [3]महाबाहो मां च स्पृश तथोदकम् ॥ २३ ॥
अथोत्थाय जलं स्पृष्ट्वा भरतो वाक्यमब्रवीत् ॥ शृण्वन्तु मे परिषदो मन्त्रिणः [4]श्रेणयस्तथा ॥ २४ ॥
न याचे पितरं राज्यं नानु[5]शासामि मातरम् ॥ [6]आर्यं परमधर्मज्ञं [7]नानुजानामि राघवम् ॥ २५ ॥
यदि त्ववश्यं वस्तव्यं कर्तव्यं च पितुर्वचः ॥ अहमेव निवत्स्यामि चतुर्दश [8]समा वने ॥ २६ ॥
धर्मात्मा तस्य [9]तथ्येन भ्रातुर्वाक्येन विस्मितः ॥ उवाच रामः संप्रेक्ष्य पौरजानपदं जनम् ॥ २७ ॥
विक्रीतमाहितं क्रीतं यत्पित्रा जीवता मम ॥ न तल्लोपयितुं शक्यं मया वा भरतेन वा ॥ २८ ॥
उपधिर्न मया कार्यो वनवासे जुगुप्सितः ॥ युक्तमुक्तं च कैकेय्या पित्रा मे सुकृतं कृतम् ॥ २९ ॥
जानामि भरतं [10]क्षान्तं गुरुसत्कारकारिणम् ॥ सर्वमेवात्र कल्याणं सत्यसन्धे महात्मनि ॥ ३० ॥
अनेन धर्मशीलेन वनात्प्रत्यागतः पुनः ॥ भ्रात्रा सह भविष्यामि पृथिव्याः पतिरुत्तमः ॥ ३१ ॥
वृतो राजा हि कैकेय्या मया तद्वचनं कृतम् ॥ अनृतान्मोचयानेन [11]पितरं तं महीपतिम् ॥ ३२ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥१११॥

॥ २१—२२ ॥ एतदुभयं मद्वचनंपौरजनवचनंचेत्यर्थः । सम्यक्संपश्य कर्तव्यंसम्यङ्निरूपय । मांच स्पृशतथोदकमिति क्षत्रियाविहितप्रत्युपवेशनप्रायश्चित्तार्थमित्यर्थः । वसिष्ठादिषुविद्यमानेषुस्वस्पर्शनविधेः इतः परमेवंविधंनक्रियतइतिशपथार्थंजलंस्पृष्ट्वामांस्पृशेत्यपिसिद्धम् ॥ २३—२४ ॥ नयाचे नयाचितवान् । नानुशासामि नानुशास्मि एवंकुर्वितिनानुशिष्टवानस्मीत्यर्थः । नानुजानामि वनवासायनानुज्ञातवानस्मीत्यर्थः ॥ २५ ॥ अवश्यंपितुर्वचःकर्तव्यंवनेवस्तव्यंचेतियदिमन्यसे तर्हिअहमेवत्वत्प्रतिनिधित्वेनवने वत्स्यामि त्वंतुमत्प्रतिनिधित्वेनायोध्यांपालय एवंचसत्युभाभ्यांसम्यक्पितृवचनंकृतंभवेदितिभावः । इति भरतोवाक्यमब्रवीदित्यन्वयः ॥ २६—२७ ॥ आहितं आधिरूपेणन्यस्तं विक्रयस्त्यागः क्रयः स्वीकारइति भेदः । मह्यंवनवासंदत्त्वातन्मूल्यत्वेनराज्यंस्वीकृतवान् । यद्वा ममवनवासमाधिंकृत्वातवराज्यंदापितवान् । तल्लोपयितुंनशक्यमित्यर्थः ॥ २८ ॥ वारुणस्नानाशक्तस्यमात्रस्नानवदशक्तस्यैवप्रतिनिधिस्वीकारः । अहं तुवनवासेशक्तः अतः प्रतिनिध्याचरणंनपितृऋणमोचनमित्याह—उपधिरित्यादिना । उपधिः प्रतिनिधिरित्यर्थः । मयाशक्तेनजुगुप्सितः हीनकल्पत्वेननिन्दितः । " हीनकल्पंनसेवेतपुरुषोविभवेसति " इतिवचनादितिभावः । कैकेय्या युक्तंयोग्यमेवोक्तं । पित्राचसुकृतंधर्म्यंकृतं । आवाभ्यांतदकरणेहीनकल्पकरणेचपितुरनृतंस्यात् ॥ २९—३१ ॥ पितरंअनेन

तानामपिपौरादीनामन्तर्यामिविधयास्वानुकूलवचनप्रयोगःकारितः । भरतस्यतुयशःख्यापनायज्येष्ठेकनिष्ठेनैवंवर्तितव्यमितिलोकव्यवहारबोधनायचतथाप्रवर्तनमितिप्रतिभाति ॥ २१ ॥ **ति०** वचनमब्रवीत् भरतंप्रतीतिशेषः । निबोध शृणु ॥ २२ ॥ **ति०** उभयं त्वद्विषयंमद्विषयंचवचनं । श्रुत्वा संपश्य विचारय । विचारेणापिकर्तव्यंनिश्चेतुमशक्तश्चेन्मयोक्तंकुर्वितिशेषः । स्वोक्तमेवाह—**उत्तिष्ठेति । स०** उदकंस्पृश आचाम ॥२३॥ **ती०** नाभिजानामीतिपाठे आर्यवनवासोद्युक्तंनज्ञातवानस्मीत्यर्थः । **शि०** नानुजानामि वनवासायानुमतिंनाकार्षं । एतेनस्वापराधाभावस्सूचितः ॥ २५ ॥ **स०** तस्य भ्रातुः ॥ २७ ॥ **स०** जीवता मत्पित्रायद्विक्रीतं मूल्यंगृहीत्वादत्तं । आहितं मर्यादाविशेषंकृत्वान्यस्तं । क्रीतं मूल्यंदत्वागृहीतं । तद्भरतेन मयावा लोपयितुंनशक्यं आवयोरुभयोःपुत्रत्वाविशेषात् । तथाचेदंराज्यंकैकेय्यांचतुर्दशवर्षपर्यन्तंन्यस्तमितिभावः ॥ २८ ॥ **ति०** उक्तौकृतौचयुक्तत्वं वररूपऋणापाकरणार्थत्वाद्बहूपकारकत्वाच्च । अतस्तयोर्वचनमवश्यमेवकार्यमितिशेषः । अयुक्तवादित्वेहिगुरोरप्यवलिप्तस्येत्यादिन्यायविषयत्वंस्यादितिभावः ॥२९॥ **स०** क्षान्तं क्षमावन्तं । अत्रभरते सर्वं राज्यपालनादिकं । कल्याणमिति संभावयामीति शेषः ॥३०॥ **शि०** वनात्पुनःप्रत्यागतोहं धर्मशीलेनभ्रात्राभरतेनसह पृथिव्याउत्तमःपतिर्भविष्यामि ॥३१॥ विक्रीतमित्यादिनापौ-

[**पा०**] १ ख. ततश्चैव. २ ट. सम्यक्त्वंपश्य. ३ ग. ज. महाभाग. ४ झ. शृणुयुस्तथा. ५ ख. ग. शंसामि. ६ ङ. छ. झ. ट. एवंपरम. ७ घ. नाभिजानामि. ८ क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट, वनेसमाः. ९ ङ. च. छ. ञ. ट. सत्येन. १० ञ. शान्तं. ११ ख. पितरंते. ज. पितरंतु.

द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥

रामभरतसंभाषणशुश्रूषयागगनाङ्गणमुपागतैर्देवादिभिस्तत्संभाषणप्रशंसनम् ॥ १ ॥ तथाभरतंप्रतिरामेणपितुरानृण्याय वनवासस्यावश्यंकर्तव्यत्वोक्तिपूर्वकंस्वस्वावासगमनम् ॥ २ ॥ रामप्रतिनिवर्तनेउपायान्तरमनुपलभमानेनभरतेनराज्यपालने स्वस्यशक्त्यभावकथनपूर्वकंपुनस्सप्रणामंरामंप्रतिप्रार्थनम् ॥ ३ ॥ रामेणभरतंप्रतिस्वस्यदुस्त्यजप्रतिज्ञत्वकथनेभरतेनतंप्रतिहेमपादुकाद्वयप्रदर्शनेनतत्रनिजपदार्पणपूर्वकंस्वस्मैतद्दानप्रार्थना ॥ ४ ॥ रामेणपादुकादानेभरतेनतंप्रतिचतुर्दशवर्षसमाह्यव्यवहितोत्तरदिनेऽनागमनेस्वेनाग्नौप्रवेशप्रतिज्ञानम् ॥ ५ ॥ रामेणतदङ्गीकरणेनसपरिष्वङ्गंभरतशत्रुघ्नविसर्जनपूर्वकंयथोचितसंमाननेनसकलजनानांगमनाभ्यनुज्ञानेनस्वपर्णशालाप्रवेशः ॥ ६ ॥

तमप्रतिमतेजोभ्यां भ्रातृभ्यां रोमहर्षणम् ॥ विस्मिताः सङ्गमं प्रेक्ष्य समवेता[1] महर्षयः ॥ १ ॥
अन्तर्हितास्त्वृषिगणाः[2] सिद्धाश्च[3] परमर्षयः ॥ तौ भ्रातरौ महात्मानौ[4] काकुत्स्थौ प्रशशंसिरे ॥ २ ॥
स[5] धन्यो यस्य पुत्रौ द्वौ धर्मज्ञौ धर्मविक्रमौ[6] ॥ श्रुत्वा वयं हि संभाषामुभयोः[7] स्पृहयामहे ॥ ३ ॥
ततस्त्वृषिगणाः क्षिप्रं[8] दशग्रीववधैषिणः ॥ भरतं राजशार्दूल[9]मित्यूचुः[10] सङ्गता वचः ॥ ४ ॥
कुलेजात महाप्राज्ञ महावृत्त[11] महायशः ॥ ग्राह्यं रामस्य वाक्यं ते पितरं यद्यवेक्षसे ॥ ५ ॥
सदानृणमिमं रामं वयमिच्छामहे पितुः ॥ अनृणत्वाच्च कैकेय्याः स्वर्गं दशरथो गतः ॥ ६ ॥
एतावदुक्त्वा[12] वचनं गन्धर्वाः[13] समहर्षयः ॥ राजर्षयश्चैव तदा[14] सर्वे स्वांस्वां गतिं गताः ॥ ७ ॥

राज्यपरिपालनेन अनृतान्मोचयेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकादशोत्तरशततमःसर्गः ॥ १११ ॥

अथभरतस्यसमाधानंकृत्वाप्रस्थापनंद्वादशोत्तरशततमे—तमित्यादि । भ्रातृभ्यांसंगमं भ्रातृभ्यामन्योन्यसौहार्देनकृतंसंगमं प्रेक्ष्य विस्मिताअभूवन्नितिशेषः ॥१॥ अन्तर्हिताः पूर्वमेवान्तर्धानं प्राप्ताः ऋषिगणाः राजर्षिगणाः । सिद्धाः देवजातिविशेषाः । परमर्षयः देवर्षयः । इदमुत्तरत्र "एतावदुक्त्वावचनंगन्धर्वाः समहर्षयः । राजर्षयश्चैव" इत्यत्रव्यक्तीभविष्यति ॥ २ ॥ धर्मविक्रमौ धर्मशूरौ । वयमुभयोः संभाषां श्रुत्वा स्पृहयामहे पुनःपुनः श्रोतुंवाञ्छामइत्यर्थः । वयंययोरुभयोः संभाषां श्रुत्वास्पृहयामहे तादृशौधर्मज्ञौधर्मविक्रमौद्वौपुत्रौयस्य । सधन्यइत्यन्वयः ॥ ३ ॥ संगताः ऐककण्ठ्यंप्राप्ताः ॥ ४ ॥ पितरंयद्यवेक्षसे

रजनमाख्यायपुनर्भरतंप्रत्याह—**वृतइति** । तद्वचनं तस्याःकैकेय्यावचनं । मयाकृतं । मोचयानेन मोचयमानेन । एवंमदुक्तकरणेनत्वमपिपितरमनृतान्मोचयेतिध्वनिः । **शि०** राजाकैकेय्यावृतः वरदायकत्वेनस्वीकृतः । मयाच तद्वचनंकृतं स्वीकृतं । अतः अनेनत्वत्कर्तृकराज्यपरिपालनेनमत्कर्तृवनवाससंमतिदानेनचपितरमनृतान्मोचय ॥३२॥ इत्येकादशाधिकशततमस्सर्गः ॥१११॥

ति० समुपेताः स्वार्थरावणवधसंपत्तयेतत्रस्थलेसमवेताः । महर्षयोनारदाद्याः । **स०** तंसंगमं परस्परमेलनं । भ्रातृभ्यां भ्रात्रोः । प्राधान्यादुभयोक्तिः । संगमंप्रेक्ष्यविस्मिताबभूवुः ॥१॥ **ति०** अन्तर्हिताः अदृश्यरूपाआकाशस्थाः ॥ २ ॥ **स०** सदार्यौ सदुत्कृष्टौ । नकेवलंधर्मज्ञौ किंतु धर्मविक्रमौ धर्मप्रवर्तकौ । **ति०** उभयोःसंभाषां संभाषणंश्रुत्वा उभाभ्यांस्पृहयामहे प्रीताभवामः । **शि०** सदास्पृहयामहे पुनःपुनःश्रोतुंवाञ्छामः ॥ ३ ॥ **स०** पितरंयद्यवेक्षसे सत्यवचनंयदीच्छसीत्यर्थः ॥ ५ ॥ **ति०** सदानृणं सतास्वकृतसमीचीनानुष्ठानेनआसर्वतोऽनृणमित्यर्थः । अनृणत्वात् रामप्रतिज्ञयेतिशेषः । यदिरामइदानींविपरीतंकुर्यात्प्रतिनिधिद्वारावाऽनुतिष्ठेत्तदातेपितुःपुनस्स्वर्गाद्भ्रंशएवेतिध्वनिः । **स०** पितुस्सदाऽनृणं ऋणरहितं इच्छामहे । साचेच्छाऽत्र सत्येवपर्याप्ताभवतीतिभावः । कैकेय्याअनृणत्वात् तत्संबन्ध्यृणरहितत्वादित्यर्थः । **शि०** यतः कैकेय्याअनृणत्वात् अनृणत्वंप्राप्य

[पा०] १ ङ. च. ज.—ट. समुपेता. २ ङ. छ. झ. ञ. ट. अन्तर्हितामुनिगणाः. च. ज. अन्तर्हिताऋषिगणाः. ३ ङ. छ. झ. ट. स्थिताश्च. ४ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. महाभागौ. क. ख. महावीर्यौ. ५ छ. झ. ट. सदार्यौराजपुत्रौ. ङ. सभार्यौराजपुत्रौ. ६. क. धर्मवत्सलौ. घ. सत्यविक्रमौ. ७ क. ख. मुभाभ्यां. ८ क. सिद्धाः. ९ ख. रघुशार्दूलं. १० क. मूचुस्ते. ११ ख. घ. महाव्रत. १२ च. ञ. एवमुक्त्वातु. १३ क. सगन्धर्वामहर्षयः. १४ क.—ट. तथा.

ह्लादितस्तेन वाक्येन [1]शुभेन शुभदर्शनः ॥ रामः संहृष्टवदनस्तानृषीनभ्यपूजयत् ॥ ८ ॥
स्रस्तगात्रस्तु भरतः स वाचा सज्जमानया ॥ कृताञ्जलिरिदं वाक्यं राघवं पुनरब्रवीत् ॥ ९ ॥
[2]राजधर्ममनुप्रेक्ष्य कुलधर्मानु[3]सन्ततिम् ॥ कर्तुमर्हसि काकुत्स्थ मम मातुश्च याचनाम् ॥ १० ॥
रक्षितुं सुमहद्राज्यमहमेकस्तु नोत्सहे ॥ पौरजानपदांश्चापि रक्तान्[4]रञ्जयितुं तथा ॥ ११ ॥
[5]ज्ञातयश्च हि [6]योधाश्च मित्राणि सुहृदश्च नः ॥ त्वामेव प्रतिकाङ्क्षन्ते पर्जन्यमिव कर्षकाः ॥ १२ ॥
इदं राज्यं महाप्राज्ञ स्था[7]पय प्रतिपद्य हि ॥ [8]शक्तिमानसि काकुत्स्थ लोकस्य परिपालने ॥ १३ ॥
[9]इत्युक्त्वा न्यपतद्भ्रातुः पादयोर्भरतस्तदा ॥ भृशं संप्रार्थयामास [10]राममेव प्रियंवदः ॥ १४ ॥
तमङ्के [11]भ्रातरं कृत्वा रामो वचनमब्रवीत् ॥ श्यामं नलिनपत्राक्षं म[12]त्तहंसस्वरं स्वयम् ॥ १५ ॥
आगता त्वामियं बुद्धिः स्वजा वैनयिकी च या ॥ भृशमुत्सहसे तात रक्षितुं [13]पृथिवीमपि ॥ १६ ॥
अमात्यैश्च सुहृद्भिश्च बुद्धिमद्भिश्च मन्त्रिभिः ॥ सर्वकार्याणि संमन्त्र्य [14]सुमहान्त्यपि कारय ॥ १७ ॥

पितरंसुखास्थितंयदिमन्यसइत्यर्थः ॥ ५—८ ॥ सज्जमानया स्खलन्त्या । स्वमनोरथस्यसर्वथाअसिद्धत्वात् शिथिलगात्रत्वंसज्जमानवाक्त्वंच ॥ ९ ॥ राजधर्मं राज्यपरिपालनधर्मं। कुलधर्मानुसंततिं ज्येष्ठाभिषेकरूपकुलधर्मस्यानुस्यूतिं ॥ १०—११ ॥ सुहृदः शोभनहृदयाः। पर्जन्यं रसदब्दमिन्द्रंवा। "पर्जन्यौरसदब्देन्द्रौ" इत्यमरः ॥ १२—१३ ॥ एवंस्वबुद्धिशक्त्युपन्यस्तोपायान्तरवैफल्यदर्शनेनगत्यन्तराभावाद्भरतोराममेवप्रपद्यतेइत्याह—इत्युक्त्वेति ॥ १४ ॥ तमङ्कइति स्वप्रपदनस्यामोघत्वात् तदानींपूर्वकृतदेवसंघशरणागतिफलप्रदानप्रवृत्त्यनुकूलपितृवचनपरिपालनावरुद्धावसरतयातन्निर्वर्तनानन्तरंफलप्रदित्सुस्तावद्विलम्बसहनायसान्त्वपूर्वमङ्कमारोपयति । रामदिव्यदेहसंस्पर्शकृतपुष्ट्यतिशयद्योतनायश्याममित्यादिविशेषणं मत्तहंसस्वरत्वमादरातिशयंद्योतयति । किंचस्वररामणीयकेनपूर्वहंसभूतावस्थासूचकेन सदात्वत्करपुष्करहंसभूतमपिमां कथंवियोजयितुमिच्छसीतिचसूच्यते । स्वयमङ्केकृत्वेत्यन्वयः ॥ १५ ॥ स्वजा सहजा । वैनयिकी विनयोगुरुशिक्षा ततः प्राप्ताइयं उभयाकाराबुद्धिः । त्वामागता त्वांपूर्वमेवप्राप्तवती । अतोभृशमुत्सहसे शक्नोषि ॥ १६ ॥ अमात्यैः प्रधानसचिवैः । मन्त्रिभिः

कैकेय्यैवरंदत्वेत्यर्थः । दशरथस्स्वर्गंगतः । अतोरामंसदावनवासक्लेशेनापिपितुरनृणं ऋणनिवर्तकंवयमिच्छामहे । एतेन रामकर्तृकवनवासमन्तराराज्ञोभिलाषपूर्तिर्नभविष्यतीतिसूचितं । तेनरावणवधार्थमेवराज्ञारामःप्रेषितइतिव्यञ्जितं ॥ ६ ॥ **वि०** अभ्यपूजयत् सम्यग्ज्ञांधर्मतोरक्षितवन्तइत्युक्तवानित्यर्थः । **स०** ह्लादितः तोषितः । पूर्वमपिशुभदर्शनः विशेषतस्संहृष्टवदनस्सन् शुशुभे स्वावतारकार्याभिमुख्यादितिभावः ॥ ८ ॥ **ति०** त्रसगात्रः उद्विग्नगात्रः । स्रस्तगात्रइतिपाठान्तरं ॥ ९ ॥ **ति०** राजधर्ममथ प्रेक्ष्यकालधर्मांश्चसंततमितिपाठे अथ अथवा । कालधर्मान् कालकृतस्वशक्तिमन्निष्टतदभावलक्षणान् । प्रेक्ष्य विचार्य ॥ १० ॥ **ति०** अथकालकृतांस्वस्यरक्षणाशक्तिंदर्शयति—**रक्षितुमिति** । एकः असहायः । **स०** तदा त्वद्वियोगकाले । रक्तान् त्वय्यनुरक्तान् । रञ्जयितुं मयिस्नेहमुत्पादयितुं ॥ ११ ॥ **ति०** अतइदंराज्यंप्रतिपद्य स्वीकृत्य । कस्मिंश्चित्स्थापयहि । हिर्वाक्यालङ्कारे । हि यतः । सः त्वद्दत्तराज्यः लोकपालनेशक्तिमान्भवति । शक्तिमानसीतिपाठे अयंमदीयइतिस्वीकारमात्रेणलोकस्यसमस्तस्यपालनेशक्तिमानसि । रामस्यराज्यमित्येतावल्लोकपरिपालनेऽपेक्षितसहायतयेत्यर्थः ॥ १३ ॥ **ति०** इयंबुद्धिः मद्वनवासविरोधिनी । स्वीयत्वेनाङ्गीकृत्यस्थापनविषया । आगता जाता । सा स्वजा स्वाभाविकी वैनयिकीच इतराच सर्वादुष्टेतिभावः । अथ यात्वयास्वस्याशक्तिरुक्तापालनेसानास्त्येवेत्याह—**भृशमिति** । **स०** इयं मद्वचनानुकूला । त्वदीयत्वेनस्वीकृत्ययत्रक्वचनस्थापयेत्येवंरूपा । **शि०** वैनयिकी पित्रादिसेवाजनितविनयजन्या । स्वजा स्वंस्वकीयधर्मं प्रजापालनमित्यर्थः । जनयतिउत्पादयति सा यात्वामागताप्राप्ता इयंबुद्धिः तयाबुद्ध्या पृथिवींरक्षितुंत्वंभृशमुत्सहसे । एतेनमत्कर्तृकायोध्यागमनंनप्रार्थनीयमितिसूचितं । तेनायोध्यागम-

[पा०] १ ङ. च. छ. झ. ट. शुशुभे. २ ङ. छ. झ. ञ. ट. रामधर्ममिमं. ३ ङ. छ. झ. ट. संततं. ४ ङ. छ. झ. ट. तदा. ५ ङ. च. छ. झ. ट. ज्ञातयश्चापि. ६ ञ. पौराश्च. ७ च. ञ. पालय. ८ ङ. छ. झ. ट. शक्तिमान्सहि ९ ङ. छ. झ. ट. एवमुक्त्वापतद्भ्रातुः. १० छ. झ. ट. राघवेऽतिप्रियंवदन्. क. च. ज. ञ. राममेवंप्रियंवदन्. ११ क. ग. च. भरतं. १२ ङ. च. ज.—ट. हंसस्वरःस्वयं. १३ क. पृथिवीमिमां. १४. क. ङ. छ. झ. ट. महान्त्यपिहि.

लक्ष्मीश्चन्द्रादपेयाद्वा [1]हिमवान्वा हिमं त्यजेत् ॥ अतीयात्सागरो वेलां न प्रतिज्ञामहं पितुः ॥ १८ ॥
कामाद्वा तात लोभाद्वा मात्रा तुभ्यमिदं कृतम् ॥ न तन्मनसि कर्तव्यं वर्तितव्यं च मातृवत् ॥१९॥
एवं ब्रुवाणं भरतः कौसल्यासुतमब्रवीत् ॥ तेजसाऽऽदित्यसंकाशं प्रतिपच्चन्द्रदर्शनम् ॥ २० ॥
अधिरोहार्य पादाभ्यां पादुके हेमभूषिते ॥ एते हि सर्वलोकस्य योगक्षेमं विधास्यतः ॥ २१ ॥
सोधिरुह्य नरव्याघ्रः पादुके [2]ह्यवरुह्य च ॥ [3]प्रायच्छत्सुमहातेजा भरताय महात्मने ॥ २२ ॥
स पादुके संप्रणम्य रामं वचनमब्रवीत् ॥ चतुर्दश हि वर्षाणि जटाचीरधरो ह्यहम् ॥ २३ ॥
फलमूलाशनो वीर भवेयं रघुनन्दन ॥ तवागमनमाकाङ्क्षन्वसन्वै नगराद्बहिः ॥ २४ ॥
तव पादुकयो[4]र्न्यस्तराज्यतन्त्रः परंतप ॥ चतुर्दशे हि संपूर्णे [5]वर्षेऽहनि रघूत्तम ॥
न द्रक्ष्यामि यदि त्वां तु प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥ २५ ॥
तथेति च प्रतिज्ञाय तं[6] परिष्वज्य सादरम् ॥ [7]शत्रुघ्नं च परिष्वज्य [8]भरतं चेदमब्रवीत् ॥ २६ ॥
मातरं रक्ष कैकेयीं मा रोषं कुरु तां प्रति ॥ मया च सीतया चैव शप्तोसि [9]रघुसत्तम ॥ २७ ॥
इत्युक्त्वाऽश्रुपरीताक्षो भ्रातरं विससर्ज ह ॥ २८ ॥

उपमन्त्रिभिः ॥१७॥ मयादेवर्षिसंघैश्चपुनःपुनरुच्यमानोप्ययंनिवर्तनेच्छांनत्यजेदिति तदिच्छा सवासना त्याजयितव्येति स्वप्रतिज्ञादार्ढ्यंदर्शयति—लक्ष्मीरित्यादिना । नप्रतिज्ञां अतीयामितिशेषः ॥ १८ ॥ स्त्रिया कामकृतत्वात्त्यक्तुमियंप्रतिज्ञाऽर्हेत्याशङ्क्याह—कामादित्यादिना । कामात् त्वद्विषयस्नेहात् । लोभात् त्वद्व्याजेनराज्यकरणलोभात् । मातृवत् मातरीव ॥ १९ ॥ तेजसादित्यसंकाशमित्यनेनानिवर्त्यप्रतिज्ञत्वमुच्यते।प्रतिपच्चन्द्रदर्शनमित्यनेन क्रमेणराज्येपूर्णप्रतिष्ठत्वंसर्वैरपि पूज्यत्वंचद्योत्यते॥ २० ॥ अथमध्यस्थेनोभयोर्हितपरेणवसिष्ठेननियुक्तोभरतःप्रार्थयते—अधिरोहेत्यादिना। अतएवभरद्वाजंप्रतिभरतोवसिष्ठोक्तिमनुवदिष्यति "एतेप्रयच्छसंहृष्टःपादुकेहेमभूषिते" इति ॥ २१ ॥ अथरामः स्वप्रतिज्ञांभरतकृतप्रपत्तिंचनिर्वहंस्तथाकरोति—सइति । प्रायच्छत् गृहाणेत्यन्वयुङ्क्त ॥ २२ ॥ सइत्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयं । चतुर्दशेवर्षेसंपूर्णेसति अहनि उत्तरवर्षादिमदिने । प्रवेक्ष्यामीत्यन्तेइति

नेनिरन्तरवनवासविषयकप्रतिज्ञाहानिर्नभवितेतिसूचितम् ॥ १६ ॥ **तनि०** लक्ष्मीः कान्तिः । चन्द्रादपेयात् इन्दुक्षयादिषुतथादर्शनात् । उदाहरणान्तरमाह—**हिमवान्वेति**। ग्रीष्मकालेहिमवंतोपिहिमपरिक्षयसंभवात्। सागरोप्यतीयाद्वेलां प्रलयेवेलोल्लङ्घनसंभवात् । **शि०** लक्ष्मीः शोभा अपेयात् रात्राववगच्छेत् ॥ १८ ॥ **ति०** तुभ्यं तव । कामात् देवानामिच्छातः । लोभाद्वा लोभादेव । तेषांदेवलोकराज्यलोभात् । तवमात्रा देवैरेवमन्थराद्वारा इदं कृतं कारितमितिगूढोर्थः । **स०** कामात् ईशेच्छायाएव । लोभाद्वा लोभादिव । मातृवत् मन्मातृवत् ॥ १९ ॥ **ती०** तेजसादित्यसंकाशमित्यनेन परैरप्रधृष्यत्वं प्रतिपच्चन्द्रमित्यनेन सर्वैरपिपूज्यतयादृश्यमानत्वं वर्धिष्णुत्वं चिरमदर्शनंचद्योत्यते ॥ २० ॥ **स०** हेआर्य अधिरोह पादुकयोःपादौस्थापयेत्यर्थः । एतेचपादुके भरतेन सहानीतेइतिबोध्यं । अन्यथा रामस्यवस्त्राणिगृहीत्वाऽजिनानिदत्तवत्याःकैकेय्यारामायहेमपादुकादानस्यानुचितत्वात् ॥ **ति०** एते उटजसन्निहिते । अधिरोहेत्यनेन भद्रासनस्थानीयपादुकयोःप्रतिनिधिभूतयोरारोहणेनराज्यप्रतिपत्तिःकारिता । **शि०** विधास्यतइत्यनेन पादुकयोश्चेतनत्वंध्वनितं । तेन तयोःप्राकृतविलक्षणत्वंसूचितं ॥ २१ ॥ **ति०** सरामःपादुके अधिरुह्य व्यवमुच्य पुनस्ततोवमुच्य भरतायप्रायच्छत् । एतेन प्रतिनिधिदानद्वाराराज्यरक्षानियोगःकृतः । प्रतिपद्यस्थापयेतिचिरंभरतप्रार्थनंचसाधितं । अधिरोहणेनशक्तिविशेषस्यतत्रस्थापनं । यद्दर्शनेनसर्वज्ञत्वसंपत्तिरितिबोध्यं । तदुक्तंपाद्मे " ज्ञात्वातदाज्ञांताभ्यांचभरतःक्षितिमन्वशात् " इति । ताभ्यांपादुकाभ्यांतद्दर्शनमात्रेणेदृशेविषयेभगवतएवमाज्ञेतिज्ञात्वातथाव्यवहारमकरोदित्यर्थः । भरतस्तु पाञ्चजन्यावतारत्वादाच्छादितसार्वज्ञइत्यनेनसूचितम्। भगवत्स्पर्शेनाचेतनेपिसार्वज्ञदानशक्तिमत्त्वमितिभगवन्माहात्म्यातिशयद्वारारामस्येश्वरत्वंचसूचितं ॥ २२ ॥ **ति०** शप्तोसि रोषाकरणायेतिशेषः ॥ २८ ॥

[**पा०**] १ च. ञ. हिमवाञ्शीततां. २ ङ. झ. ट. व्यवमुच्य. ३ च. ञ. प्रायच्छत्स. ४ क. ङ. छ. झ. ञ. ट. न्यस्यराज्यतन्त्रं. ख. ग. न्यस्तोराज्यभारः. ५ ग. ज. वर्षेहिरघुनन्दन. ६ क. घ. ज. संपरिष्वज्य. ७ घ. शत्रुघ्नंभरतंचेदंरामोवचनमब्रवीत्. ८ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. वचनं. ९ ख. घ.—ट. रघुनन्दन.

स पादुके ते भरतः [1]प्रतापवान्स्वलंकृते सं[2]परिपूज्य [3]धर्मवित् ॥
प्रदक्षिणं चैव चकार राघवं चकार चैवोत्तमनागमूर्धनि ॥ २९ ॥
अथानुपूर्व्यात्[4]प्रतिनन्द्य तं जनं गुरूंश्च [5]मन्त्रिप्रकृती[6]स्तथाऽनुजौ ॥
व्यसर्जयद्राघववंशवर्धनः [7]स्थिरः स्वधर्मे हिमवानिवाचलः ॥ ३० ॥
तं मातरो बाष्पगृहीतकण्ठ्यो दुःखेन [8]नामन्त्रयितुं हि शेकुः ॥
[9]स त्वेव मातॄरभिवाद्य सर्वा रुदन्कुटीं स्वां प्रविवेश रामः ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥

त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥

वसिष्ठादिभिःसहायोध्यांप्रस्थितेनभरतेनभरद्वाजाश्रममेत्यतदभिवादनम् ॥ १ ॥ तथातस्मिन्स्वस्यरामपादुकालाभादिरूपश्चित्रकूटवृत्तवृत्तान्तनिवेदनपूर्वकंतदामन्त्रणेनसकलैस्सहपुनरयोध्यांप्रतिप्रस्थानम् ॥ २ ॥ परिजनैस्सहयमुनागङ्गातरणेनशृङ्गबेरमेत्यततोनिर्गत्यायोध्यांदृष्टवताभरतेनसुमन्त्रंप्रतितस्यानिष्प्रभत्वप्रदर्शनम् ॥ ३ ॥

ततः शिरसि कृत्वा तु पादुके भरतस्तदा ॥ आरुरोह रथं [10]हृष्टः [11]शत्रुघ्नेन समन्वितः ॥ १ ॥
वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिश्च दृढव्रतः ॥ अग्रतः प्रययुः सर्वे मन्त्रिणो मन्त्रपूजिताः ॥ २ ॥
मन्दाकिनीं नदीं रम्यां प्राङ्मुखास्ते ययुस्तदा ॥ प्रदक्षिणं [12]च कुर्वाणाश्चित्रकूटं महागिरिम् ॥ ३ ॥
पश्यन्[13]धातुसहस्राणि रम्याणि विविधानि च ॥ प्रययौ तस्य पार्श्वेन ससैन्यो भरतस्तदा ॥ ४ ॥
अदूराच्चित्रकूटस्य ददर्श भरतस्[14]तदा ॥ आश्रमं यत्र स मुनिर्भरद्वाजः कृतालयः ॥ ५ ॥

करणं । इत्यब्रवीदितिपूर्वेणान्वयः ॥ २३॥२४॥२५—३१॥इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने द्वादशोत्तरशततमःसर्गः ॥ ११२ ॥

अथ भरतस्यायोध्याप्रवेशस्त्रयोदशोत्तरशततमे पादुकेशिरसिकृत्वा शत्रुंजयमूर्ध्निनिक्षिप्तेपादुकेसादरमादायस्वमूर्ध्न्याधायेत्यर्थः । पादुकेशिरसिकृत्वाहृष्टः "यावन्नचरणौभ्रातुःपार्थिवव्यञ्जनान्वितौ । शिरसाधारयिष्यामिनमेशान्तिर्भविष्यति" इतिस्वप्रार्थितस्यागुणकिरीटधारणंकृत्वाहृष्टः पूर्वस्वातन्त्र्यभीतः इदानींपादुकाप्राप्त्याहृष्टः ॥ १ ॥ मन्त्रपूजिताः अमोघकार्यविचारनैपुण्यात्पूजिताः ॥ २ ॥ सीतारामयोर्जलक्रीडादिभिःरम्यांमन्दाकिनीं रामनिवासत्वेनमहाप्रभावंचित्रकूटंगिरिंचप्रदक्षिणंकुर्वाणाः सन्तः प्राङ्मुखाययुः ॥३॥द्रुतगतिंविहायनानाधातून् दृग्भ्यांपिबन्निवपश्यन् तस्यचित्रकूटस्यपार्श्वेनययौ ॥ ४ ॥ अदूरादिति । चित्रकूटसौन्दर्यदर्शनाकृष्टचित्ततयाअदूरादिवभासमानम्

ति० संपरिगृह्य शिरसेतिशेषः । उत्तमनागमूर्धनि राजोपवाह्यगजमस्तके । तत्कालाभिषिक्तराजाधिरोहणधियेतिशेषः । सर्वलोकप्रख्यापनार्थमेतत् ॥ २९ ॥ **शि०** अथव्यसर्जयत् मङ्गलंयापयामास ॥ ३० ॥ **शि०** रुदन् स्वगमनाभावेनरोदयन् ॥ **ति०** सर्वाः सकैकेयीकाः । अनेनकैकेय्यादोषराहित्यंसूचितं । रुदन् रुदन्निव ॥ ३१ ॥ इतिद्वादशोत्तरशततमस्सर्गः ॥ ११२ ॥

तनि० पादुकेशिरसिकृत्वाहृष्टः " यावन्नचरणौभ्रातुःपार्थिवव्यञ्जनान्वितौ । शिरसाधारयिष्यामिनमेशान्तिर्भविष्यति " इतिस्वप्रार्थितस्यानुगुणकिरीटधारणंकृत्वाहृष्टः । पूर्वस्वातन्त्र्यभीतः इदानींपादुकाप्राप्त्याहृष्टः ॥ **ति०** यद्वा शिरसीत्यस्यगजशिरसीत्येवार्थः ॥ १ ॥ **ति०** यत्र यमुनादक्षिणकूले । अतएवचित्रकूटस्यादूरात् । अनेनयमुनादक्षिणतटेपिक्वचिद्भरद्वाजाश्रमइतिज्ञायते ।

[**पा०**] १ ङ. छ. झ. ट. स्वलंकृतेमहोज्ज्वले. २ क. ग.—ट. संपरिगृह्य. ख. संप्रतिगृह्य. ३ च. ञ. राघवः. ४ क. ख. घ. ङ. च. ज.—ट. प्रतिपूज्य. ५ घ. ङ. च. ज.—ट. मन्त्रीन्प्रकृतीः. ६ घ. स्तदा. ७ क.—ट. स्थितः. ८ ख. घ. चामन्त्रयितुंन. ९ ङ. झ. ट. सचैव. १० घ. शीघ्रं. ११ छ. झ. शत्रुघ्नसहितस्तदा. ग.शत्रुघ्नेनसमंततः. १२ घ. प्रकुर्वाणाः १३ ग. न्सानुसहस्राणि. १४ ख. ज. स्तथा.

स तमाश्रमम[1]आगम्य भरद्वाजस्य [2]बुद्धिमान् ॥ अवतीर्य रथात्पादौ ववन्दे [3]भरतस्तदा ॥ ६ ॥
ततो हृष्टो भरद्वाजो भरतं वाक्यमब्रवीत् ॥ अपि कृत्यं कृतं तात रामेण च [4]समागतम् ॥ ७ ॥
एवमुक्तः स तु [5]ततो भरद्वाजेन धीमता ॥ प्रत्युवाच भरद्वाजं भरतो [6]भ्रातृवत्सलः ॥ ८ ॥
[7]स याच्यमानो गुरुणा मया च दृढविक्रमः ॥ राघवः परमप्रीतो वसिष्ठं वाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥
पितुः प्रतिज्ञां तामेव पालयिष्यामि तत्त्वतः ॥ [8]चतुर्दश हि वर्षाणि या प्रतिज्ञा पितुर्मम ॥ १० ॥
एवमुक्तो महाप्राज्ञो वसिष्ठः प्रत्युवाच ह ॥ वाक्यज्ञो वाक्यकुशलं राघवं वचनं महत् ॥ ११ ॥
एते प्रयच्छ संहृष्टः पादुके हेमभूषिते ॥ अयोध्यायां महाप्राज्ञ योगक्षेम[9]करे तव ॥ १२ ॥
एवमुक्तो वसिष्ठेन राघवः प्राङ्मुखः स्थितः ॥ पादुके [10]अधिरुह्यैते मम राज्याय वै [11]ददौ ॥ १३ ॥
निवृत्तोऽहमनुज्ञातो रामेण सुमहात्मना ॥ अयोध्यामेव गच्छामि गृहीत्वा पादुके शुभे ॥ १४ ॥
एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरतस्य महात्मनः ॥ [12]भरद्वाजः शुभतरं मुनिर्वाक्य[13]मुवाच तम् ॥ १५ ॥
[14]नैतच्चित्रं [15]नरव्याघ्र शीलवृत्तवतां वर ॥ यदार्यं त्वयि तिष्ठेत्तु [16]निम्ने सृष्टमिवोदकम् ॥ १६ ॥
[17]अमृतः स महाबाहुः पिता दशरथस्तव ॥ यस्य त्वमीदृशः पुत्रो [18]धर्मज्ञो धर्मवत्सलः ॥ १७ ॥
तमृषिं [19]तु महात्मानमुक्तवाक्यं कृताञ्जलिः ॥ आमन्त्रयितुमारेभे चरणावुपगृह्य च ॥ १८ ॥
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा भरद्वाजं पुनःपुनः ॥ भरतस्तु ययौ श्रीमानयोध्यां सह मन्त्रिभिः ॥ १९ ॥

॥ ५ ॥ सइति । भरद्वाजस्यपादौववन्दइत्यन्वयः ॥ ६ ॥ अपिशब्दःप्रश्ने । रामेणकिंसमागतंसंगतं भवतारामेण कृत्यंभवत्प्रयोजनंकिंकृतमित्यर्थः ॥ ७—८ ॥ गुरुणावसिष्ठेन । पितुरिति । चतुर्दशवर्षाणिवनेवस्तव्यमितिकैकेयीनिमित्तंकृतापितुर्याप्रतिज्ञास्ति तामेवपितुःप्रतिज्ञां तत्वतःपालयिष्यामीत्यब्रवीदितिसंबन्धः ॥ ९—१० ॥ हेमभूषितेइत्यनेन रामायप्रीत्यासमर्पयितुमभिनवतयानिर्माय नगराद्भरतेनानीतेइतिगम्यते । योगक्षेमकरे अपूर्ववस्तुलाभोयोगः । लब्धस्यपरिपालनंक्षेमः । एते पादुकेप्रयच्छेतिवसिष्ठःप्रत्युवाचहेतिसंबन्धः ॥ ११ ॥ १२—१५ ॥ आर्यं ज्येष्ठानुवर्तनरूपंश्रेयः । निम्ने तटाकादौ । सृष्टंधृतम् ॥ १६ ॥ "प्रजामनुप्रजायसेतदुतेमर्त्यामृतं"इतिश्रुत्युक्तरीत्या सत्पुत्रलाभान्मृतोपिदशरथः अमृतइत्याह अमृतइति ॥ १७ ॥ आमन्त्रयितुमारेभे विनयेनामन्त्रणोद्युक्तइवस्थितइत्यर्थः ॥ १८ ॥ ततः तदनुज्ञानन्तरं । अत्र पुनःपुनरित्यनेनएकंप्रदक्षिणंन कार्यमित्युक्तं । प्रदक्षिणविशेषणेन प्रणामस्तुसकृदेवेत्युक्तंभवतीत्याचार्याः । केचित्तु एकहस्तप्रणामैकप्रदक्षिणयोरिव एकप्रणामस्यापिनिषिद्धत्वात् पुनःपुनरितिविशेषणस्यात्रार्थिकेवा पूर्वश्लोकोक्ताभिवादनबलल-

अतएवाग्रेभरद्वाजामन्त्रणोत्तरं "ततस्तेयमुनांतीर्त्वे"तिवक्ष्यति । संप्रतितत्रस्थितिस्तुरामभरतयोस्संवादंशिष्यद्वाराझटितिश्रोतुमिति बोध्यं ॥ **स०** यत्र प्रयागे ॥ ५ ॥ **ति०** प्रयच्छ प्रतिनिधित्वेनेतिशेषः । योगक्षेमकरोभवेति एतद्वाराभरतेसार्वज्ञसंपादनेनेतिशेषः ॥ १२ ॥ **ति०** हेमविकृते हेम्नाविचित्रतयाकृते । ममराज्याय ममराज्यरक्षाशक्त्यनुग्रहार्थमित्यर्थः । **शि०** नचपूर्वंभरतप्रार्थनयारामकर्तृकपादुकादानस्योक्तत्वेनेदंविरुद्धमितिवाच्यं । गुरावीश्वरत्वबुद्ध्याकर्तृत्वंकरणत्वंचेत्यादिश्रुत्याकर्तृत्वस्येश्वरेपर्यवसन्नत्वेनवसिष्ठस्यैवमुख्यकर्तृत्वेनादोषात् ॥ १३ ॥ **ति०** आर्यं शोभनचरित्रं । त्वयितिष्ठेदितियत् तत् उत्सृष्टमुदकं निम्नेतिष्ठेदितिवन्नचित्रं । निम्नेतिलुप्तसप्तम्यन्तं ॥ १६ ॥ **शि०** आमन्त्रयितुं गमनायप्रार्थयितुं ॥ **ति०** आमन्त्रयितुमारेभे आमन्त्रणंकृतवान्

[पा०] १ ख. ग. घ. ज. मासाद्य. २ ङ. झ. वीर्यवान्. ३ क.—ङ. छ. ज. झ. कुलनन्दनः. च. ञ. रघुनन्दनः. ४ च. समागतः. ५ ख. ग. च. ञ. तदा. ६ क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. धर्मवत्सलः. ७ क. याच्यमानोपि. ८ ग. चतुर्दशच. ९ ङ. झ. ट. करोभव. १० क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. हेमविकृते. ११ क. ख. ङ. च. छ. झ ञ. ट. तेददौ. १२ क. च. ञ. भरद्वाजस्तुभरतं. ज. भरद्वाजःशुभरतं. १३ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. मुदाहरत्. ग. मुवाचह. १४ च. नैवचित्रं. १५ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. नरव्याघ्रेशीलवृत्तविदांवरे. १६ ङ. झ. ञ. ट. निम्नोत्सृष्ट. ख. ग. घ. च. ज. निम्नेवृष्ट. १७ ङ. छ. झ, ञ. ट. अनृणः. १८ ख, ङ. छ. झ. ञ. ट. धर्मात्मा. १९ क. समहात्मानं. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. तुमहाप्राज्ञं.

यानैश्च शकटैश्चैव हयैर्नागैश्च सा चमूः ॥ पुनर्निवृत्ता विस्तीर्णा भरतस्यानुयायिनी ॥ २० ॥
ततस्ते यमुनां दिव्यां नदीं तीर्त्वोर्मिमालिनीम् ॥ ददृशुस्तां पुनः सर्वे गङ्गां [1]शुभजलां नदीम् ॥२१
तां [2]रम्यजलसंपूर्णां संतीर्य सह[3]बान्धवः ॥ शृङ्गिबेरपुरं रम्यं प्रविवेश ससैनिकः ॥ २२ ॥
शृङ्गिबेरपुराद्भूयस्त्वयोध्यां सं[4]ददर्श ह ॥ २३ ॥
अ[5]योध्यां च ततो दृष्ट्वा पित्रा [6]भ्रात्रा विवर्जिताम् ॥ भरतो दुःखसंतप्तः सारथिं चे[7]दमब्रवीत् ॥२४॥
सारथे पश्य वि[8]ध्वस्ता साऽयोध्या न प्रकाशते ॥ निराकारा निरानन्दा दीना प्रति[9]हतस्वरा ॥२५॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥११३

चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥

वाल्मीकिनाबहुनिदर्शनप्रदर्शनेनायोध्यायाःशोभाराहित्यनिरूपणम् ॥ १ ॥ अयोध्यांप्रविष्टवताभरतेनसुमन्त्रंप्रत्ययोध्यायानिश्शोभत्वप्रदर्शनपूर्वकंशोकात्पितृनिवेशप्रवेशः ॥ २ ॥

स्निग्धगम्भीरघोषेण स्यन्दनेनोपयान्प्रभुः ॥ अयोध्यां भरतः क्षिप्रं प्रविवेश महायशाः ॥ १ ॥
बिडालोलूकचरितामालीननरवारणाम् ॥ तिमि[10]रंभ्याहतां कालीमप्रकाशां निशामिव ॥ २ ॥
राहुशत्रोः प्रियां पत्नीं श्रिया प्रज्वलितप्रभाम् ॥ [11]ग्रहेणाभ्युत्थितेनैकां रोहिणीमिव पीडिताम् ॥३॥
अल्पोष्णक्षुब्धसलिलां [12]घर्मोत्तप्तविहंगमाम् ॥ लीनमीनझषग्राहां कृशां गिरिनदीमिव ॥ ४ ॥
विधूमामिव हे[13]माभामध्वराग्नेः [14]समुत्थिताम् ॥ हविरभ्युक्षितां पश्चाच्छिखां वि[15]प्रलयं गताम् ॥ ५ ॥
विध्वस्तकवचां रुग्णगजवाजिरथध्वजाम् ॥ हतप्रवीरामापन्नां चमूमिव महाहवे ॥ ६ ॥

ध्येवाप्रणामेप्यन्वयेन नकोपिविरोधइत्याहुः । अयोध्यामुद्दिश्यययावित्यन्वयः ॥ १९ ॥ भरतस्येवसेनायाश्चित्रकूटान्निवृत्तिमाह—यानैरिति ॥ २० ॥ भरतमनुसृत्यसेनानुयानप्रकारमाह—ततइति । यमुनांतीर्त्वागच्छन्तस्तेसर्वे गङ्गांददृशुरितिसंबन्धः ॥ २१—२४ ॥ निराकारा निर्गतशोभनाकारा ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचितेश्रीमद्रामायणभूषणेपीताम्बराख्यानेअयोध्याकाण्डव्याख्याने त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥

पूर्वसर्गान्तिमश्लोकोक्तंविस्तरेणदर्शयति चतुर्दशोत्तरशततमे । उपयान् समीपमागच्छन् ॥ १॥ कालींकृष्णपक्षसंबन्धिनीम् ॥ २ ॥ राहुशत्रोः चन्द्रस्य ॥ ३—४ ॥ हविरभ्युक्षितां दध्यादिहविषाअभ्युक्षितां। शिखां प्रव

॥ १८ ॥ ति० यमुनांतीर्त्वा तस्मिन्नेवदिनेभरद्वाजंदृष्ट्वा गङ्गांददृशुरित्यर्थइतिकश्चित् । तत्तुपूर्वोक्तरीत्याऽसामञ्जस्याद्धेयं । जलस्य शिवत्वंरम्यत्वंच दर्शनमात्रेणसकलपापापहन्तृत्वंमधुरत्वंच ॥ २१ ॥ ति० शृङ्गबेरपुरादिति । निर्गत्येतिशेषः ॥ २३ ॥ ति० विध्वस्ता विध्वस्तशोभा । निराकारा निरलङ्कारा ॥ २५ ॥ इतित्रयोदशाधिकशततमस्सर्गः ॥ ११३ ॥

ति० आसमन्तात्लीनानिश्लिष्टानिलग्नानि नराणांवारणानिकवाटानियस्यां । शि० आलीनानिपिहितानि नरचारणानि नराणांचारणानिमुखानियस्यांतां । किंच आलीनानि निवृत्तानि नराणांप्रतीहाराणांवारणानिनिवारणानियस्यांसातां ॥ २ ॥ ति० विधूमां अतएवहेमाभां अग्नेस्समुत्थितांशिखामिवा । पूर्वंरामस्थितिसमयेजाज्वल्यमानरूपतयास्थितां । पश्चात् रामविवासनकाले हविरभ्युक्षितां होमीयपयस्सिक्तां अतएव विप्रलयंगतांशिखामिवस्थितां । अध्वराग्नेस्समुत्थितामितिपाठोबहुसंमतः तत्राप्यर्थःप्राग्व-

[पा०] १ क.—ट. शिवजलां. २ ज. रम्यांतांजल. ग. तांपुण्यजल. ३ ज. बान्धवैः. ४ ग. संददर्शसः. ५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. अयोध्यांतुतदा. ६ क. च. ञ. भ्रात्राचवर्जितां. ग. भ्रात्राविनाकृतां. ख. भ्रात्राचवर्जितः. ७ क. वाक्यमब्रवीत्. ८ ङ. छ. झ. ट. विध्वस्ताअयोध्या. ९ क. ख. घ.—छ. झ. ञ. ट. प्रतिहतस्वना. १० ग. तिमिरेणाहतां. ११ क. ख. घ. ङ. छ. ज. झ. ट. ग्रहेणाभ्युदितेनैकां. १२ ङ. झ. ञ. ट. घर्मेतप्त. क. घर्मातप्त. १३ ङ. छ. झ. ट. हेमाभांशिखामग्नेः. १४ ग. समुच्छ्रितां. १५ क. ख. प्रविलयं.

सफेना सस्वना भूत्वा सागरस्य समुत्थिताम् ॥ प्रशान्तमारुतोद्भूतां जलोर्मिमिव निःस्वनाम् ॥७॥
त्यक्तां यज्ञायुधैः सर्वैरभिरूपैश्च याजकैः ॥ सुत्याकाले विनिर्वृत्ते वेदिं गतरवामिव ॥ ८ ॥
गोष्ठमध्ये स्थितामार्तामचरन्तीं तृणं नवम् ॥ गोवृषेण परित्यक्तां गवां पत्नीमिवोत्सुकाम् ॥ ९ ॥
प्रभाकराद्यैः सुस्निग्धैः प्रज्वलद्भिरिवोत्तमैः ॥ वियुक्तां मणिभिर्जात्यैर्नवां मुक्तावलीमिव ॥ १० ॥
सहसा चलितां स्थानान्महीं पुण्यक्षयाद्गताम् ॥ संहृतद्युतिविस्तारां तारामिव दिवश्च्युताम् ॥ ११ ॥
पुष्पनद्धां वसन्तान्ते मत्तभ्रमरनादिताम् ॥ द्रुतदावाग्निविप्लुष्टां क्लान्तां वनलतामिव ॥ १२ ॥
संमूढनिगमां स्तब्धां संक्षिप्तविपणापणाम् ॥ प्रच्छन्नशशिनक्षत्रां द्यामिवाम्बुधरैर्वृताम् ॥ १३ ॥
क्षीणपानोत्तमैर्भिन्नैः शरावैरभिसंवृताम् ॥ हतशौण्डामिवाकाशे पानभूमिमसंस्कृताम् ॥ १४ ॥
वृक्णभूमितलां निम्नां वृक्णपात्रैः समावृताम् ॥ उपयुक्तोदकां भग्नां प्रपां निपतितामिव ॥ १५ ॥
विपुलां विततां चैव युक्तपाशां तरस्विनाम् ॥ भूमौ बाणैर्विनिष्कृत्तां पतितां ज्यामिवायुधात् ॥ १६
सहसा युद्धशौण्डेन हयारोहेण वाहिताम् ॥ निक्षिप्तभाण्डामुत्सृष्टां किशोरीमिव दुर्बलाम् ॥ १७ ॥
शुष्कतोयां महामत्स्यैः कूर्मैश्च बहुभिर्वृताम् ॥ प्रभिन्नतटविस्तीर्णां वापीमिव हृतोत्पलाम् ॥ १८ ॥
पुरुषस्याप्रहृष्टस्य प्रतिषिद्धानुलेपनाम् ॥ संतप्तामिव शोकेन गात्रयष्टिमभूषणाम् ॥ १९ ॥

र्म्योत्थितज्वालाम् ॥ ५—७ ॥ यज्ञायुधैः स्फ्यादिभिः । सुत्याकाले सुत्यादिवसे ॥ ८ ॥ अचरन्तींअभक्षयन्तीम् ॥९॥ प्रभाकराद्यैः पद्मरागाद्यैः ॥ १० ॥ ११ ॥ वसन्तान्ते ग्रीष्मे द्रुतदावाग्निविप्लुष्टां वेगवद्दावाग्निनाईषद्दग्धाम् ॥१२॥ संमूढनिगमां जनसंचाररहितमार्गां । "निगमोनिश्चयेवेदेपुरेपथिवणिक्पथे" इतिवैजयन्ती । संक्षिप्तविपणापणां संकुचितविक्रयां संकुचितनिषद्यांच ॥ १३ ॥ क्षीणपानोत्तमैः क्षीणमधूत्तमैः । शरावैः चषकाकारैः । हतशौण्डां हतमत्तजनां आकाशे अनावृतप्रदेशे ॥ १४ ॥ वृक्णभूमितलां विदीर्णभूमितलां । वृक्णपात्रैःभिन्नपात्रैः ॥ १५ ॥ विततां अटनीद्वयव्याप्तां आरोपितामितियावत् । युक्तपाशांयुक्तरज्जुं । तरस्विनां वीराणां । बाणैः विनिष्कृत्तां छिन्नामितियावत् । आयुधात् धनुषः ॥ १६ ॥ युद्धशौण्डेन आहवसमर्थेन । निक्षिप्तभाण्डां अवरोपिताश्वभूषां । उत्सृष्टां वाहनानर्हां

देव । शिखामित्यस्यचावृत्तिः ॥ ५ ॥ **ति०** समुत्थितां प्रबलमारुतेनसमुत्थितां । अतएवसफेनां सस्वनांऊर्मिमिव भूत्वा तत्सदृशंरूपंप्राप्य पश्चात् प्रशान्तमारुतेनउत्अल्पंधूतांकंपितां अतएवनिस्स्वनांसागरस्यजलोर्मिमिवस्थितां । **स०** ऊर्मिमिवरूपंपूर्वं भूत्वा प्राप्य ॥ ७ ॥ **स०** यज्ञायुधैः याज्ञीयायुधाकारस्फयादिभिः । सुत्याकाले यज्ञकाले । सुनिर्वृत्ते निष्पन्नेसति । रवः ध्वनिः ॥ ८ ॥ **ति०** गोष्ठः व्रजं । गोवृषेण गोश्रेष्ठेन । यद्वा गवांप्रियेणवृषेणत्यक्तां अतएवार्तां तत्रोत्सुकां नवंतृणमचरन्तीं अभक्षयन्तीं । गवांतरुणवृषाणांपत्नीमिवस्थितां । गवांपङ्क्तिमिवेतिपाठान्तरं । पत्नीमित्यस्यपङ्क्तिमित्यर्थंतीर्थआह तच्चिन्त्यं ॥ ९ ॥ **ती०** मणिभिः नायकमणिभिः । **ति०** प्रभाकराद्यैः स्फटिकाद्यैरितिकतकोक्तंतुनयुक्तं । **स०** प्रज्वलद्भिः अग्निभिरिवोत्तमैः ॥ १० ॥ **ति०** चरितां चलितां । पुण्यक्षयेतिलुप्तसप्तम्यन्तं । पुण्यक्षयेसतिमहींप्राप्तां । **स०** संहृतद्युतिविस्तारां उपसंहृतप्रकाशां । क्षीणपुण्यत्वात् ॥ ११ ॥ **ति०** संमूढाः शोकाकुलचित्ताः निगमाःवणिजोयस्यां ॥ १३ ॥ **ति०** हतशौण्डां हतमद्यपां ॥ १४ ॥ **ति०** वृक्णभूमितलां भिन्नचत्वरां । भग्नां भग्नस्तंभां । उपयुक्तोदकां समाप्तोदकां ॥ १५ ॥ **स०** युक्तपाशां धनुष्कोट्योःस्थापनार्थमुभयत्र

[पा०] १ क. ख. घ.—ट. सफेनांसस्वनां. ग. सफेनांसस्वरां. २ घ. काले. ३ ख. घ.—ट. मारुतोद्धूतां. ४ च. ञ. चनिर्वृत्ते. ङ. छ. झ. ट. सुनिर्वृत्ते. ५ क. ख. ङ—ट. नवंतृणं. ६ ङ. ट. विमुक्तां. ७ ङ. छ—ट. चरितां. ८ च. छ. झ. ञ. ट. क्षयोद्गतां. ९ घ. ज. विस्तीर्णां. १० क. ङ. छ. झ. ट. भ्रमरशालिनीं. ख. च. ञ. भ्रमरताडितां. ग. भ्रमरलालितां. ११ ख. ग. च. द्रुतं. क. भृशं. १२ घ. ज. संप्लुष्टां. १३ ख. च. लतामिवचदुर्बलां. १४ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. सर्वां. १५ ङ. छ. झ. ट. युतां. १६ ङ. छ. ञ. ट. भग्नैः. १७ ग. घ. ङ. छ.—ट. मिवध्वस्तां. १८ घ. भिन्नां. १९ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. निहतांप्रतिसैन्येनबडबामिवपातितां. २० शुष्कतोयामित्यादिश्लोकत्रयं. झ.—ट. पुस्तकेषुन दृश्यते.

[१]प्रावृषि प्रविगाढायां प्रविष्टस्याभ्रमण्डलम् ॥ प्रच्छन्नां नीलजीमूतैर्भास्करस्य प्रभामिव ॥ २० ॥
भरतस्तु रथस्थः सञ्श्रीमान्दशरथात्मजः ॥ वाहयन्तं रथश्रेष्ठं सारथिं वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥
किंनु खल्वद्य गम्भीरो मूर्च्छितो न निशम्यते ॥ यथापुरमयोध्यायां गीतवादित्रनिःस्वनः ॥ २२॥
वारुणीमदगन्धश्च माल्यगन्धश्च मूर्च्छितः ॥ [२]धूपितागरुगन्धश्च न प्रवाति समन्ततः ॥ २३ ॥
यानप्रवरघोषश्च [३]स्निग्धश्च हयनिस्वनः ॥ [४]प्रमत्तगजनादश्च महांश्च रथनिःस्वनः ॥
नेदानीं श्रूयते पुर्यामस्यां रामे विवासिते ॥ २४ ॥
चन्दनागरुगन्धांश्च महार्हांश्च [५]नैवस्रजः ॥ [६]गते हि रामे तरुणाः संतप्ता नोपभुञ्जते ॥ २५ ॥
बहिर्यात्रां न गच्छन्ति चित्रमाल्यधरा नराः ॥ नोत्सवाः संप्रवर्तन्ते रामशोकार्दिते पुरे ॥ २६ ॥
[७]सह नूनं मम[८] भ्रात्रा पुरस्यास्य द्युतिर्गता[९] ॥ [१०]न हि राजत्ययोध्येयं सासारेवार्जुनी क्षपा ॥ २७ ॥
[११]कदा नु खलु मे भ्राता महोत्सव इवागतः ॥ जनयिष्यत्ययोध्यायां हर्षं ग्रीष्म इवाम्बुदः ॥ २८ ॥
तरुणैश्चारुवेषैश्च नरैरुन्नतगामिभिः ॥ संपतद्भिरयोध्यायां [१२]नाभिभान्ति महापथाः ॥ २९ ॥
[१३]एवं बहुविधं जल्पन्विवेश वसतिं पितुः ॥ तेन हीनां नरेन्द्रेण सिंहहीनां गुहामिव ॥ ३० ॥
तदा तदन्तःपुरमुज्झितप्रभं सुरैरिवो[१४]त्सृष्टमभास्करं दिनम् ॥
निरीक्ष्य [१५]सर्वं तु विविक्तमात्मवान्मुमोच बाष्पं भरतः [१६]सुदुःखितः ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ॥११४॥

किशोरीं बालबडबां ॥ १७—१९ ॥ प्रविगाढायां प्रवृद्धायां भास्करस्यप्रभामिवस्थितां। उक्तविशेषणविशिष्टामयोध्यांप्रविवेशेतिपूर्वेणान्वयः ॥ २०-२१ ॥ किंनु खलु अहोकष्टंजातमित्यर्थः ॥ २२ ॥ वारुणीमदगन्धः वारुण्याः मदोत्पादकोगन्धइत्यर्थः ॥ २३—२६ ॥ सासारा वेगवद्वृष्टिसहिता । "आसारःस्यात्प्रसरणेवेगवृष्टौसुहृद्बले" इतिवैजयन्ती । अर्जुनी शुक्लपक्षसंबन्धिनी ॥ २७ ॥ महोत्सवः ग्रीष्मेअम्बुदइवच अयोध्यायां कदामेभ्राता हर्षजनयिष्यतीतिसंबन्धः ॥ २८ ॥ उन्नतगामिभिः सगर्वगमनैरित्यर्थः । महापथाः राजमार्गाः ॥ २९ ॥ एवंबहुविधंजल्पन्निति पाठः ॥३०॥ सुरैरुत्सृष्टं अभास्करंदिनमिव उज्झितप्रभं अन्तःपुरंनिरीक्ष्येतिसंबन्धः । विविक्तं विजनं। "विविक्तौपूतविजनौ" इत्यमरः । पुराकिलदेवासुरयुद्धेअसुरैर्देवाःपराजिताःस्वर्भानुनाचभानुःपातितः तदानींकियान्कालोदिवारात्रविभागरहितोभूत्। ततःपरं ब्रह्मनियोगादत्रिःस्वतेजसासप्तरात्रंसूर्याधिपत्यंचकारेतिपौराणिकीकथा । अग्निःस्वतेजसेतिपाठान्तरम् ॥ ३१ ॥ इतिश्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने चतुर्दशोत्तरशततमःसर्गः ॥ ११४ ॥

पाशसहितां ॥ १६ ॥ **ति०** मूर्छितः व्याप्तः **स०** मूर्छितः समुत्कृष्टः । **शि०** वारुणी वरुणप्रेषिताओषधिः तस्यामदगन्धः ॥२३॥ **कतक०** भास्करहीनंदिनं । कविकल्पितमत्रोपमानं । **ति०** विभक्तं विगतसंस्कारं । भक्तंसेवितंसंस्कृतं तद्भिन्नमितियावत् ॥ ३१ ॥ इति चतुर्दशोत्तरशततमस्सर्गः ॥ ११४ ॥

[पा०] १ अयंश्लोकः. ख. च. पुस्तकयोः. पुष्पनद्धामितिश्लोकात्परंसंमूढनिगमामितिश्लोकात्पूर्वंदृश्यते. २ क. ङ. छ. झ. ञ. ट. चन्दनागरु. ख. च. धूपेनागरु. ३ ङ. च. ञ. सुस्निग्धहय. ४ ग. उन्मत्तगज. ५ ङ. झ. ञ. वनस्रजः. ६ क.—ट. गतेरामेहि. ७ क.—ट. साहि. ८ घ. ज. सहभ्रात्रा. ९ ख. हृता. १० क. नविराजति. ११ क. कदातु. १२ क. ख. घ. च. ज. ञ. नविभान्ति. ग. नातिभान्ति. १३ एवंबहुविधमित्यर्धस्यस्थाने, " इतिब्रुवन्सारथिना दुःखितोभरतस्तदा अयोध्यांसंप्रविश्यैवविवेशवसतिंपितुः । " इत्येकःश्लोकः, ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. पुस्तकेषुदृश्यते. ख. अयोध्यांचप्रविश्यैवं, च. ञ, विवेशभवनंपितुः. १४ ङ, छ. झ. ट. रिवोत्कृष्टं. १५ ख.—ट. सर्वत्रविभक्तं. १६ क. ख. ङ. सदुःखितः.

पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

भरतेनवसिष्ठाद्यनुमत्यामातॄणामयोध्यायांस्थापनपूर्वकंशत्रुघ्नादिभिःसहनन्दिग्रामप्रवेशः ॥ १ ॥ मुनिवेषधारिणाभरतेन तत्रसमस्तराजोपचारैरामपादुकयोराज्येऽभिषेचनपूर्वकंराज्यपालनम् ॥ २ ॥

ततो निक्षिप्य [1]मातॄः स [2]अयोध्यायां दृढव्रतः ॥ भरतः शोकसंतप्तो गुरूनिदमथाब्रवीत् ॥ १ ॥
नन्दिग्रामं गमिष्यामि सर्वा[3]नामन्त्रयेऽद्य वः ॥ तत्र दुःखमिदं सर्वं सहिष्ये राघवं विना ॥ २ ॥
[4]गतश्च हि दिवं राजा [5]वनस्थश्च गुरुर्मम ॥ रामं प्रतीक्षे राज्याय स हि राजा महायशाः ॥ ३ ॥
एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरतस्य महात्मनः ॥ अब्रुवन्मन्त्रिणः सर्वे वसिष्ठश्च पुरोहितः ॥ ४ ॥
सुभृशं श्लाघनीयं च यदुक्तं भरत त्वया ॥ वचनं भ्रातृवात्सल्यादनुरूपं तवैव तत् ॥ ५ ॥
नित्यं ते बन्धुलुब्धस्य तिष्ठतो भ्रातृसौहृदे ॥ [6]आर्यमार्गं प्रपन्नस्य नानुमन्येत कः पुमान् ॥ ६ ॥
मन्त्रिणां वचनं श्रुत्वा यथाऽभिलषितं प्रियम् ॥ अब्रवीत्सारथिं वाक्यं रथो मे युज्यतामिति ॥ ७॥
[7]प्रहृष्टवदनः सर्वा मातॄः [8]समभिवाद्य सः ॥ आरुरोह रथं [9]श्रीमाञ्शत्रुघ्नेन समन्वितः ॥ ८ ॥
[10]आरुह्य च रथं [11]शीघ्रं शत्रुघ्नभरतावुभौ ॥ ययतुः परमप्रीतौ वृतौ मन्त्रिपुरोहितैः ॥ ९ ॥
अग्रतो [12]गुरवस्तत्र वसिष्ठप्रमुखा द्विजाः ॥ प्रययुः प्राङ्मुखाः सर्वे नन्दि[13]ग्रामो यतोऽभवत् ॥ १० ॥
[14]बलं च तदनाहूतं [15]गजाश्वरथसंकुलम् ॥ प्रययौ भरते याते सर्वे च पुरवासिनः ॥ ११ ॥
रथस्थः [16]स हि धर्मात्मा भरतो भ्रातृवत्सलः ॥ नन्दिग्रामं ययौ तूर्णं [17]शिरस्याधाय पादुके ॥ १२ ॥
[18]ततस्तु भरतः [19]क्षिप्रं नन्दिग्रामं प्रविश्य सः ॥ अवतीर्य रथात्तूर्णं गुरूनि[20]दमुवाच ह ॥ १३ ॥
एतद्राज्यं मम भ्रात्रा दत्तं [21]संन्यासवत्स्वयम् ॥ योगक्षेमवहे [22]चेमे पादुके हेमभूषिते ॥ १४ ॥
भरतः शिरसा कृत्वा संन्यासं पादुके ततः ॥ अब्रवीद्दुःखसंतप्तः सर्वं प्रकृतिमण्डलम् ॥ १५ ॥
छत्रं धारयत क्षिप्रमार्यपादाविमौ मतौ ॥ आभ्यां [23]राज्ये स्थितो धर्मः पादुकाभ्यां गुरोर्मम ॥१६॥

अथभरतस्यनन्दिग्रामेस्थित्वाराज्यपरिपालनंपञ्चदशोत्तरशततमे ॥ १ ॥ राघवंविनादुःखं राघवंविनाप्राप्तंदुःखम् ॥ २—४ ॥ सुभृशंश्लाघनीयंचेति पाठः । सदृशमितिपाठे कुलस्यसदृशमित्यर्थः ॥ ५ ॥ नानुमन्येत वचनमितिशेषः ॥ ६—१३ ॥ मातृवरव्याजेनपित्रादत्तंराज्यंभरतःकरोतीतिजनवादोमाभूदितिधियावदति एतदित्यादिना । संन्यासवत् सम्यक्क्षिप्तद्रव्यमिव । अनेनान्यूनतयाप्रत्यर्पणीयत्वंध्वन्यते । निक्षेपवद्दत्तस्यराज्यस्यरक्षणादिस्वातन्त्र्यमपि स्वस्यनास्तीतिदर्शयति योगक्षेमवहेचेति ॥ १४ ॥ संन्यासं पादुके स्वप्रतिनिधित्वेनन्यस्तेपादुके ॥ १५ ॥ छत्रमित्येतच्चामरादीनामुपलक्षणं । अतएवधारयतेतिबहुवचनं । आर्यपादाभेदभावनया पादुकयोरिमाविति पुँल्लिङ्गनिर्देशः । पादुकाभ्यामितिहेतौतृतीया ॥१६॥

ति०नन्दिग्रामो यतोभवेत् येनमार्गेणसप्राप्तोभवेत् तेनययुः ॥ १० ॥ ति० पादुकेसंन्यासं पादुकात्मकंसद्वस्तुन्यासं । वेदाःप्रमाणमितिवत्साधु । स० संन्यासं ममागमनपर्यंतंत्वयितिष्ठत्वितिसंन्यस्यतइतिसंन्यासं । कर्मणिघञन्तः " घञबन्ताःपुंस्येव " इतिनियमोनास्तीतिसंबन्धमनुवर्तिष्यतइतिभाष्यादौस्पष्टमुक्तेर्युक्तःपादुकेइत्यनेनान्वयः ॥ १५ ॥ शि० स्थितः स्थापितः । अन्त-

[पा०] १ ङ. छ. झ. ट. मातॄस्ताः २ क. ग. च. ञ. ह्ययोध्यायां. ३ झ. ञ. ट. नामन्त्रयेत्र. ४ ङ. छ. झ. ट. गतश्चाहो. ५ क. ख. ग. ङ.—ट. वनस्थस्स. ६ ख. ग. ङ.—ट. मार्गमार्यं. ७ घ. प्रहृष्टमनसः. ८ ङ. छ. झ. ट. समभिभाष्यच. च. ञ. समभिवाद्यच. ९ ख. घ. च. ज. ञ. शीघ्रंशत्रुघ्नेन. १० क. ख. ग. ङ च. छ. झ. आरुह्यतु. ११ ङ. छ. झ. ट. क्षिप्रं. क. दीप्तं. १२ ग. ङ. छ. झ. ञ. ट. गुरवस्सर्वे. ख. घ. च. गुरवस्तस्य. १३ ग. ग्रामंसमन्ततः. ङ. छ. झ. ञ. ट. ग्रामोयतोभवेत्. १४ ग. तद्बलंचयथाभूतं. १५ ख. ग. रथाश्वगजसंकुलं. १६ क. ग.—ट. सतु. १७ ङ. छ. झ. ञ. ट. शिरस्यादाय. १८ ङ. झ. ट. भरतस्तुततः. १९ ख. च. ञ. शीघ्रं. २० ङ. छ. झ. ट. निदमभाषत. २१ ङ. छ. झ. ट. संन्यासमुत्तमं. २२ ख. च. ञ. तस्य. २३ क. ख. राज्यस्थितो.

[1]भ्रात्रा हि मयि संन्यासो निक्षिप्तः सौहृदादसौ ॥ तमिमं पालयिष्यामि [2]राघवागमनं प्रति ॥१७॥
क्षिप्रं संयोजयित्वा तु राघवस्य [3]पुनः स्वयम् ॥ चरणौ तौ तु रामस्य द्रक्ष्यामि सहपादुकौ ॥ १८ ॥
ततो निक्षिप्त[4]भारोऽहं राघवेण समागतः ॥ निवेद्य गुरवे राज्यं भजिष्ये [5]गुरुवृत्तिताम् ॥ १९ ॥
राघवाय च संन्यासं दत्त्वेमे वरपादुके ॥ राज्यं चेदमयोध्यां च धूतपापो [6]भवामि च ॥ २० ॥
[7]अभिषिक्ते तु काकुत्स्थे [8]प्रहृष्टमुदिते जने ॥ प्रीतिर्मम यशश्चैव भवेद्राज्याच्चतुर्गुणम् ॥ २१ ॥
एवं तु विलपन्[9]दीनो भरतः स महायशाः ॥ नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यं दुःखितो मन्त्रिभिः सह ॥२२॥
स वल्कलजटाधारी मुनिवेषधरः प्रभुः ॥ नन्दिग्रामेऽवसद्[10]धीरः ससैन्यो भरतस्[11]तदा ॥ २३ ॥
[12]रामागमन[13]माकाङ्क्षन्भरतो भ्रातृवत्सलः ॥ भ्रातुर्वचनकारी च [14]प्रतिज्ञापारगस्तथा ॥ २४ ॥
[15]पादुके त्वभिषिच्याथ नन्दिग्रामेऽवसत्तदा ॥ [[16]सवालव्यजनं छत्रं धारयामास स स्वयम् ॥
भरतः शासनं सर्वं पादुकाभ्यां [17]न्यवेदयत् ॥ २५ ॥
ततस्तु भरतः श्रीमानभिषिच्यार्यपादुके ॥ तदधीनस्तदा राज्यं कारयामास [18]सर्वदा ॥ २६ ॥
तदा [19]हि यत्कार्यमुपैति किञ्चिदुपायनं चोपहृतं महार्हम् ॥
स पादुकाभ्यां प्रथमं निवेद्य चकार पश्चाद्भरतो [20]यथावत् ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ॥११५॥

अयंसंन्यासः पादुकारूपप्रतिनिधिः । पालयिष्यामिरक्षिष्यामि ॥ १७–१८ ॥ राघवेण समागतः संगतः । गुरवेराज्यंनिवेद्य रामायराज्यंप्रत्यर्प्य ततः गुरुवृत्तितांभजिष्ये पितरीवशुश्रूषांकरिष्यामीत्यर्थः ॥ १९ ॥ धूतपापइत्यत्रपापशब्देन कैकेयीनिमित्तमयशउच्यते ॥ २० ॥ प्रहृष्टमुदिते प्रहृष्टःपुलकितगात्रः । मुदितः संजातमानसहर्षः ॥२१—२३॥ रामागमनमाकाङ्क्षन्नित्यादि । पादुकाभ्यांन्यवेदयत् विज्ञापयामास ॥ २४—२५ ॥ आर्यपादुकेअभिषिच्य राज्याभिषेकमार्यपादुकयोः कृत्वेत्यर्थः। तदधीनः पादुकापरतन्त्रः ॥ २६ ॥ तदा पादुकेपुरस्कृत्यराज्यपालनसमये । उपायनं उपहारः । " उपायनमुपग्राह्यमुपहारः " इत्यमरः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

भावितणिजर्थः ॥ १६ ॥ **तनि०** यत्कार्यं राज्यपरिपालनकृत्यं । उपायनमित्यत्रयदित्यनुवर्तते । उपायनं पत्रफलपुष्पादिकं । पादुकाभ्यांप्रथमंनिवेद्येत्यनेन प्रतिदिनंपादुकार्चातन्निवेदितस्वीकारश्चध्वन्यते । यथावच्चकारेतिहव्यकव्यादिषुविनियोगोव्यज्यते ॥ २७ ॥ इतिपञ्चदशोत्तरशततमस्सर्गः ॥ ११५ ॥

[**पा०**] १ क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. भ्रात्रातु. ग. ममभ्रात्राहि. २ घ. भ्रातुरागमनं. ३ क. ग. पुनस्त्वहं. ४ ग. पादोहं. ५ झ. गुरुवर्तितां. ६ ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. भवाम्यहं. ७ अभिषिक्तेत्वित्यादिश्लोकद्वयं. झ. पाठेनदृश्यते. ८ ख. च. ञ. प्रहृष्टे ९ ग. न्वीरो. १० क. ङ. झ. ञ. द्वीरः. ११ च. स्तथा. १२ रामागमनमितिश्लोको झ. पाठे नदृश्यते. १३ क ख. च. काङ्क्षीचभरतो. घ. ज. माकाङ्क्षीभरतो. १४ ञ. तस्यपादुकयोःसदा. १५ घ. ज. पादुके अभिषिच्याथ ग. पादुके अभिषिच्याशु. १६ इदमर्धं ङ. छ.—ट. पुस्तकेषुदृश्यते. १७ झ. निवेदयन्. १८ घ. वैतदा. १९ क. ख. घ. च. ज. यदाहि. २० क. यथाभवेत्.

षोडशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥

शमेणेङ्गितादिनामुनिकुलस्याश्रमान्तरजिगमिषाविज्ञानेनकुलपतिंप्रतितत्कारणप्रश्नः ॥ १ ॥ तेनरामंप्रतिचित्रकूटेतदवस्थाहेतुकखरादिराक्षसकृतदुस्सहोपद्रवस्यतत्कारणत्वकथनपूर्वकंसगणस्यात्मनआश्रमान्तरगमनाभ्यनुज्ञानप्रार्थना ॥ २ ॥ रामेणसबहुमानंमुनिगणप्रस्थापनपूर्वकंस्वावासप्रवेशः ॥ ३ ॥

[1]प्रतिप्रयाते भरते वसन्रामस्[2]तपोवने ॥ लक्षयामास सोद्वेगमथौत्सुक्यं तपस्विनाम् ॥ १ ॥
ये तत्र चित्रकूटस्य पुरस्तात्तापसाश्रमे ॥ राममाश्रित्य निरतास्तानलक्षयदुत्सुकान् ॥ २ ॥
नयनैर्[3]भृकुटीभिश्च [4]रामं निर्दिश्य शङ्किताः ॥ अन्योन्यमुपजल्पन्तः शनैश्चक्रुर्मिथः कथाः ॥ ३ ॥
तेषामौत्सुक्यमालक्ष्य रामस्त्वात्मनि [5]शङ्कितः ॥ कृताञ्जलिरुवाचेदमृषिं कुलपतिं [6]ततः ॥ ४ ॥
न कच्चिद्भगवन्किंचित्पूर्ववृत्तमिदं मयि ॥ दृश्यते विकृतं येन विक्रियन्ते तपस्विनः ॥ ५ ॥
प्रमादाच्चरितं [7]कच्चित्किंचिन्नावरजस्य मे ॥ [8]लक्ष्मणस्यर्षिभिर्दृष्टं [9]नानुरूपमिवात्मनः ॥ ६ ॥
[10]कच्चिच्छुश्रूषमाणा वः शुश्रूषणपरा मयि ॥ [11]प्रमादाभ्युचितां वृत्तिं सीता [12]युक्तं न वर्तते ॥ ७ ॥

अथरामस्यचित्रकूटान्निर्गमनंषोडशोत्तरशततमे । सोद्वेगं सभयं । औत्सुक्यं आश्रमान्तरगमनाभिलाषं लक्षयामास । इङ्गिताकारादिभिरितिशेषः ॥ १ ॥ पुरस्तात् पूर्वं । चित्रकूटस्यतापसाश्रमेराममाश्रित्यये निरतास्तान् उत्सुकान् गमनोत्सुकान् । अलक्षयत् राम इत्यनुषङ्गः ॥ २ ॥ रामं निर्दिश्य प्रदर्श्य । मिथः रहस्ये । “ मिथोऽन्योन्यरहस्ययोः ” इतिवैजयन्ती ॥ ३ ॥ आत्मनिशङ्कितः स्वस्मिन् संजातशङ्कः ॥ ४ ॥ हेभगवन्मयिपूर्ववृत्तं विकृतंनदृश्येतकच्चित् । येनतपस्विनोविक्रियन्ते इदंकिंचित् किमिदमित्यर्थः ॥ ५ ॥ प्रमादात् अनवधानात् । मे अवरजस्य लक्ष्मणस्य । आत्मनोनानुरूपमिव किंचिच्चरितंऋषिभिर्दृष्टंनकच्चिदित्यन्वयः ॥ ६—७ ॥

ति० येतापसाः । चित्रकूटस्याश्रमे । सन्धिरार्षः । राममाश्रित्यनिरताः नितरांरताः सानन्दाः तानुत्सुकानलक्षयत् । अत्रेदंबोध्यं । चैत्रशुक्लदशम्यांपुष्येरामवनप्रस्थानं । ततः पूर्णिमायामर्धरात्रेदशरथमरणं । ततःपक्षेणभरतागमनमयोध्यायां । तत और्ध्वदैहिकेनपक्षोगतः । एवंवैशाखेगतेज्येष्ठेभरतस्यचित्रकूटंप्रतिप्रस्थानं । अग्रेवर्षाकालेसंनिहितेसतिकार्तिक्यन्तंचित्रकूटेवासो रामस्य । तदनन्तरंतापसौत्सुक्यलक्षणं । नतुभरतनिवृत्त्यनन्तरमेवैतदिति । अतएवपाद्मे भरतस्यायोध्यांप्रतिनिवृत्त्यनन्तरमुक्तं “ राघवश्चित्रकूटाद्रौसानुजोऽरमतस्त्रिया । कदाचिदङ्केवैदेह्यानिद्राणेरघुनन्दने । ऐन्द्रःकाकस्समागम्यजानकींवीक्ष्यकामुकः । विददारनखैस्तीक्ष्णैःपीनोन्नतपयोधरम् । तद्दृष्ट्वाराघवःक्रुद्धःकुशंजग्राहपाणिना । ब्राह्मेणास्त्रेणसंयोज्यचिक्षेपध्वाङ्क्षमारणे । तंदृष्ट्वाघोरसंकाशंज्वलत्कालानलोपमम् । दृष्ट्वाकाकःप्रदुद्रावनिनदन्दारुणस्वनम् । वायसस्त्रिषुलोकेषुबभ्रामभयपीडितः । यत्रयत्रययौकाकःशरणार्थीचवायसः । तत्रतत्रतदस्त्रंतुप्रविवेशभयावहम् । ब्रह्माणमिन्द्ररुद्रंमांशरणार्थीजगामसः । तंदृष्ट्वावायसंभीतंदेवतानररक्षिम । नशक्तास्स्मवयंत्रातुंराघवास्त्राद्भयङ्करात् । इत्यब्रूममहादेवाअन्यथास्त्रंदहेच्चनः । पुनश्चागाद्विधिंकाकोदययाविधिराहतम् । भोभोबलिभुजांश्रेष्ठतमेवशरणंव्रज । सएवरक्षकःश्रीशश्शरणागतवत्सलः । इत्युक्तस्सोथबलिभुग्ब्रह्मणारघुनन्दनम् । उपेत्यसहसाभूमौनिपपातभयातुरः । प्राणसंशयमापन्नंदृष्ट्वासीतातुवायसम् । त्राहित्राहीतिभर्तारमुवाचदयिताविभुम् । तच्छिरःपादयोस्तस्ययुयुजेचाथजानकी । तमुत्थाप्यकरेणाथकृपापीयूषसागरः । ररक्षासौनिजास्त्रायतदेकाक्षिददौतदा । वायसोपिमुहुर्नत्वासीतायैराघवायच । स्वर्लोकंप्रययौहृष्टोराघवेणाभिपालितः । ततोरामोमहातेजावैदेह्यालक्ष्मणेनच । उवासचित्रकूटाद्रौस्तूयमानोमहर्षिभिः । ” इति । **शि०** किंचिद्वक्तव्यविषयकौत्सुक्यविशिष्टान् ॥ २ ॥ **ति०** कथमलक्षयत्तत्राह । नयनैरित्यादि । निर्दिश्य प्रदर्श्य । शङ्किताः रामःकिंमंस्यतइतिभीताः । नयनादिभिःप्रदर्श्यान्योन्यमुपजल्पन्तः आह्वयन्तः । शनैरुपांशुकथाश्चक्रुः । अयंरामइहसस्त्रीकआस्तेराक्षसाश्चैतद्द्वेषेणेहसंचरन्तोस्मान्बाधन्ते । अतोन्यत्रगन्तव्यमित्येवंरूपाःकथाश्चक्रुः ॥ ३ ॥ **ति०** शङ्कत अशङ्क

[**पा०**] १ घ.—छ. झ. ञ. ट. यातेतु. २ ङ. छ. झ. ट. स्तदावने. ३ झ. भ्रुकुटीभिश्च. ४ ग. घ. राममुद्दिश्य. ५ ख. शङ्कया. ङ. झ. शङ्कत. ६ ख. तदा. ७ क. ख. ङ. छ. झ. ञ. किंचित्कच्चिन्नावरजस्य. ८ क. लक्ष्मणस्यहिनिर्दिष्टं. छ. लक्ष्मणस्यापिनिर्दिष्टं. ९ ख. नानुकूलं. १० क. च्छुश्रूषमाणापि. ख. ग. च. ञ. च्छुश्रूषमाणावा. ११ क. ग. च. छ. झ. ट. प्रमदाभ्युचितां. १२ घ. ङ. छ. झ. ञ. ट. युक्तां.

अथर्षिर्जरया वृद्धस्तपसा च जरां गतः ॥ वेपमान इवोवाच रामं भूतदया[1]परम् ॥ ८ ॥ २७॥
कुतः कल्याण[2]सत्त्वायाः कल्याणाभि[3]रतेस्तथा ॥ [4]चलनं तात वैदेह्यास्तपस्विषु विशेषतः ॥ ९ ॥
त्वन्निमित्तमिदं [5]तावत्तापसान्प्रति वर्तते ॥ रक्षोभ्यस्तेन संविग्नाः [6]कथयन्ति मिथः कथाः ॥ १० ॥
रावणावरजः कश्चित्खरो नामेह राक्षसः ॥ उत्पाट्य तापसान्सर्वाञ्जनस्थान[7]निकेतनान् ॥ ११ ॥
धृष्टश्च जितकाशी च नृशंसः पुरुषादकः ॥ अवलिप्तश्च पापश्च त्वां च तात न मृष्यते ॥ १२ ॥
त्वं यदाप्रभृति ह्यस्मिन्नाश्रमे तात वर्तसे ॥ तदाप्रभृति रक्षांसि विप्रकुर्वन्ति तापसान् ॥ १३ ॥
दर्शयन्ति हि बीभत्सैः क्रूरैर्भीषणकैरपि ॥ नानारूपैर्विरूपैश्च [8]रूपैर्विकृतदर्शनैः ॥ १४ ॥
अप्रशस्तैरशुचिभिः सं[9]प्रयोज्य च तापसान् ॥ प्रतिघ्नन्त्यपरान्[10]क्षिप्रमनार्याः पुरतः [11]स्थिताः ॥ १५ ॥
तेषुतेष्वाश्रमस्थानेष्वबुद्धमवलीय च ॥ रमन्ते तापसांस्तत्र नाशयन्तोऽल्पचेतसः ॥ १६ ॥
[12]अपक्षिपन्ति [13]स्रुग्भाण्डानग्नीन्सिञ्चन्ति वारिणा ॥ कलशांश्च [14]प्रमृद्नन्ति हवने समुपस्थिते ॥ १७ ॥
तैर्दुरात्मभि[15]रामृष्टानाश्रमान्प्र[16]जिहासवः ॥ गमनायान्यदेशस्य चोदयन्त्[17]यृषयोऽद्य माम् ॥ १८ ॥
तत्पुरा राम शारीरीमुपहिंसां तपस्विषु ॥ [18]दर्शयन्ति हि दुष्टास्ते [19]त्यक्ष्याम इममाश्रमम् ॥ १९ ॥
बहुमूलफलं चित्रमविदू[20]रादितो वनम् ॥ [21]पुराणाश्रममेवाहं [22]श्रयिष्ये सगणः पुनः ॥ २० ॥

तपसाचजरांगतः सुदीर्घतपाइत्यर्थः ॥ ८ ॥ कल्याणसत्त्वायाः कल्याणस्वभावायाः । " सत्त्वोस्त्रीजन्तुषुक्लीबोऽध्यवसायेपराक्रमे । आत्मभावेपिशाचादौद्रव्येसत्तास्वभावयोः " इतिवैजयन्ती ॥ ९ ॥ त्वन्निमित्तं त्वत्तोहेतोः । रक्षोभ्यःसमागतं इदं वक्ष्यमाणमुपद्रवजातं । तापसान्प्रति वर्तते । तेनरक्षस्संजातोपद्रवेण । संविग्नास्तापसाः । मिथः रहसि । कथाः रक्षोविषयिणीः तदुपद्रवविषयिणीश्चकथयन्ति ॥१०॥ ताएवाह रावणावरजइत्यादिना । श्लोकद्वयमेकंवाक्यं। उत्पाट्य उत्खाय निष्कास्येतियावत् । जितेनजयेन काशतेप्रकाशतइतिजितकाशी । यद्वा जिताहवः । " जितकाशीजिताहवः " इतिहलायुधः ॥११—१२॥

विप्रकुर्वन्ति अपकुर्वन्ति ॥ १३ ॥ बीभत्सैः जुगुप्सितैः । क्रूरैः भीषणकैः भयंकरैः । नानारूपैः अनेकप्रकारैः । विरूपैः लोकविलक्षणसंस्थानैः । विकृतदर्शनैः विकृतदृष्टिभिः । रूपैः शरीरैः । दर्शयन्ति भयमितिशेषः ॥ १४ ॥ अप्रशस्तैः अशुभैः । अशुचिभिः अशुचिद्रव्यैः संप्रयोज्य ॥ १५ ॥ अबुद्धंअविदितंयथाभवतितथा अवलीय निलीय । रमन्ते विहरन्ति । अल्पचेतसः क्षुद्रबुद्धयः ॥ १६ ॥ हवनेसमुपस्थिते होमकर्मणिप्रवृत्ते ॥ १७ ॥ प्रजिहासवः प्रकर्षेणहातुमिच्छवः ॥ १८ ॥ पुरादर्शयन्ति दर्शयिष्यन्ति । यावत्पुरानिपातयोर्लडितिलट् ॥ १९—२० ॥

तेत्यर्थः । **शि०** कुलपतिं संघाधीशंऋषिंवाल्मीकिं ॥ ४ ॥ **वि०** स्खलनं स्वभावविपर्यासः । **स०** अन्तेकथनात्सीतायाबुद्धौपरिवर्तनात्तद्विषयएव । कल्याणसत्वायाःमङ्गलदेव्याः । कल्याणेत्वयिअभिरतिर्यस्यास्सातस्याश्चलनमितिवा । विशेषतइत्यनेन साधारणस्थलेपिमङ्गलकार्याच्चलनंनास्तीतिसूचयति ॥ ९ ॥ **स०** काशः मौञ्जीरज्वात्मकः यस्मिन्नाहवेसकाशीत्युच्यते । ततोबहुव्रीहिः " जितकाशीजिताहवः " इतिहलायुधः । **ति०** जितकाशी जितभयोवा ॥ १२ ॥ **स०** असृग्भाण्डानि रक्तपात्राणि अवक्षिपन्ति ॥ १७ ॥ **ति०** प्रजिघांसवः । परित्यक्तुमिच्छवः । मिथोमिलिताः ॥ १८ ॥ **ति०** अश्वस्य नविद्यतेश्वः संचयो

[पा०] १ छ. परः. २ ख. वृत्तायाः. ३ घ. ङ. छ. झ. ट. रतेस्सदा. ञ. रुचेस्सदा. ४ ख. ञ. स्खलनं. ५ क. च. तातत्तापसान्. ६ ङ. कथयन्तिस्मतेमिथः. ७ ङ. छ. झ. ट. निवासिनः. ८ क. ख. ङ. च. झ. ञ. ट. रूपैरसुखदर्शनैः. छ. रूपैरसुरदर्शनैः. ९ क. ङ. झ. ञ. ट. संप्रयुज्यच. छ. संप्रसह्यच. १० ख. च. ञ. क्षिप्रंमायया. ११ क. ख. घ.—ट. स्थितान्. १२ घ. छ.—ट. अवक्षिपन्ति. १३ न्त्यसृग्भाण्डान्यग्नी. १४ ङ. झ. ञ. ट. प्रमर्दन्ति. १५ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. राविष्टान्. १६ ग. छ. झ. जिघांसवः. १७ च. झ. ञ. न्त्यृषयोमिथः. १८ क. दर्शयन्तिस्म. ख. दर्शयन्तिसु. १९ ख. च. ञ. त्यक्ष्यामस्त्विमं. २० क. ख. च. ञ. दितोपरं. २१ क. ख. ग. च. ञ. कण्वस्याश्रम. ङ. छ. झ. ट. अश्वस्याश्रम. २२ ख. च. ञ. गमिष्ये.

त्वय्यपि चायुक्तं पुरा तात प्रवर्तते ॥ सहास्माभिरितो गच्छ यदि बुद्धिः प्रवर्तते ॥ २१ ॥
सकलत्रस्य संदेहो नित्यं यत्तस्य राघव ॥ समर्थस्यापि वसतो वासो दुःखमिहाद्य ते ॥ २२ ॥
इत्युक्तवन्तं रामस्तं राजपुत्रस्तपस्विनम् ॥ न शशाकोत्तरैर्वाक्यैरवरोद्धुं समुत्सुकः ॥ २३ ॥
अभिनन्द्य समापृच्छ्य समाधाय च राघवम् ॥ स जगामाश्रमं त्यक्त्वा कुलैः कुलपतिः सह ॥२४

रामः संसाध्य त्वृषिगणमनुगमनाद्देशात्तस्मात्कुलपतिमभिवाद्य ऋषिम् ॥
सम्यक्प्रीतैस्तैरनुमत उपदिष्टार्थः पुण्यं वासाय स्वनिलयमुपसंपेदे ॥ २५ ॥
आश्रमं त्वृषिविरहितं प्रभुः क्षणमपि न विजहौ स राघवः ॥
राघवं हि सततमनुगता स्तापसाश्चार्षचरितधृतगुणाः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षोडशोत्तरशततमः सर्गः ॥११६॥

सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११७ ॥

बहुदोषदर्शनेनचित्रकूटवासारोचनात्स्थानान्तरंप्रतिप्रस्थितेनरामेणमध्येमार्गमत्र्याश्रममेत्यतदभिवादनम् ॥ १ ॥ अत्रिणारामंप्रत्यनसूयातपःप्रभाववर्णनपूर्वकंतत्समीपेसीताप्रेषणचोदना ॥ २ ॥ अत्रिभार्ययाऽनसूययासीतांप्रतितत्प्रशंसनपूर्वकंपातिव्रत्यधर्मोपदेशः ॥ ३ ॥

राघवस्त्वथ यातेषु तपस्विषु विचिन्तयन् ॥ न तत्रारोचयद्वासं कारणैर्बहुभिस्तदा ॥ १ ॥
इह मे भरतो दृष्टो मातरश्च सनागराः ॥ सा च मे स्मृतिरन्वेति तान्नित्यमनुशोचतः ॥ २ ॥

अयुक्तमितिक्रियाविशेषणं । पुराप्रवर्तते प्रवर्तिष्यते ॥ २१ ॥ संदेहः संदेहजनकः । यत्तस्य संनद्धस्य । दुःखं दुःखहेतुः ॥ २२ ॥ उत्तरैर्वाक्यैरवरोद्धुंनशशाक मयिवर्तमानेयुष्माकंकाभीतिः अहमेवपरितो रक्षामीत्युत्तरवाक्यैर्निरोद्धुंनशशाक ॥ २३ ॥ कुलैः ऋषिसंघातैः । "कुलंसंघातवंशयोः" इतिवैजयन्ती ॥ २४ ॥ रामः ऋषिगणंतस्माद्देशात् आश्रमप्रदेशात् । अनुगमनात् संसाध्य प्रस्थाप्य । कुलपतिमभिवाद्य तैरुपदिष्टार्थः उपदिष्टप्रयोजनःसन् । वासायपुण्यंस्वनिलयं । उपसंपेदेइतिसंबन्धः ॥२५॥ राघवः ऋषिविरहितमप्याश्रमंक्षणंनविजहौ मुनिशून्यतयातदैवत्याज्यमप्याश्रमं मुनिविषयप्रेम्णाक्षणंन त्यक्तवानित्यर्थः । आर्षचरितधृतगुणाः रामस्यार्षचरित्रेणसंचितगुणाः हियस्मात्कारणात् तापसाः राममनुगताःतस्मात् तत्प्रेम्णा क्षणंनजहाविति । वृत्तं तुश्लोकद्वयस्यापिचिन्त्यम् ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने षोडशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥

अथरामस्यात्र्याश्रमप्रवेशः सप्तदशोत्तरशततमे ॥ १ ॥ बहुकारणान्येवाह इहमइत्यादिना ॥ २ ॥

यस्यतस्यमहर्षेः । स० प्रृषोदरादित्वात्साधु । एतेनरक्षोभयनिवारणक्षमत्वंतस्यदर्शितं ॥ २० ॥ ति० नित्ययुक्तस्यापि सदासावधानस्यापि । रक्षोनिग्रहेसमर्थस्यापि सकलत्रस्य । हेतुगर्भमेतत् ॥ इहाश्रमे । सन्देहः सन्देहवानेववासः । अर्शआद्यच् । अतस्तवाप्यत्रावस्थानमनुचितमितिव्यङ्ग्यं ॥ २२ ॥ शि० राघवं अभिनन्द्य प्रशस्य । समाश्वास्य समाश्वासनंकृत्वा । समाधाय चित्तेनिधाय ॥ २४ ॥ इतिषोडशोत्तरशततमस्सर्गः ॥ ११६ ॥

ति० अनुविचिन्तयन् वक्ष्यमाणलक्षणमुपाधिं ॥ १ ॥ ति० मे मया । सामेस्मृतिः मांनित्यमनुशोचतस्तानन्वेति विषयी-

[पा०] १ ख. ङ. च. झ. ञ. ट. राम. २ क.—घ. छ. झ. नित्ययुक्तस्य. ङ. च. ञ. ट. नित्यंयुक्तस्य. ३ ख.—छ. ञ. ट. हिसतो. झ. सहितो. ४ ख. च. बहुधा. ग. घ. ज. रामस्तु. ५ ख. च.—ट. रवबद्धुं. ६ क.—घ. च.—ट. समुत्सुकं. ७ ट. समाश्वास्य. ८ घ. ङ. च. झ. ञ. ट. संसाध्यऋषिगणं. ९ ख. च. ञ. गमनात्तस्माद्देशात्. १० च. रनुगमनउप. ११ ग. घ. च. ञ. मभिसंपेदे. क. ख. मभिसंप्रपेदे. १२ च. आश्रमंऋषिगणरहितं. झ. आश्रममृषि. १३ क. ग. ङ. छ. झ. ञ. ट. नजहौ. १४ क. राघवंसतत. १५ क. ख. ज. ट. श्चर्षिचरिते. ङ. छ. झ. ञ. श्चार्षचरिते. घ. श्चार्षचरितगृहीतधृत. १६ ख. ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. स्त्वपयातेषु. १७ ङ. झ. ट. सर्वेष्वनुविचिन्तयन्. क. तपस्विष्वनुचिन्तयन्.

स्कन्धावारनिवेशेन तेन तस्य महात्मनः ॥ हयहस्तिकरीषैश्च [1]उपमर्दः कृतो भृशम् ॥ ३ ॥ ८७॥
[2]तस्मादन्यत्र [3]गच्छाम इति संचिन्त्य राघवः ॥ प्रातिष्ठत स वैदेह्या लक्ष्मणेन च सं[4]गतः ॥ ४ ॥
सोत्रेराश्रममासाद्य [5]तं ववन्दे महायशाः ॥ [6]तं चापि भगवानत्रिः पुत्रवत्प्रत्यपद्यत ॥ ५ ॥
स्वयमातिथ्यमादिश्य सर्वम[7]स्य सुसत्कृतम् ॥ सौमित्रिं च [8]महाभागां सीतां च समसान्त्वयत् ॥६॥
पत्नीं च [9]समनुप्राप्तां वृद्धामामन्त्र्य सत्कृताम् ॥ सान्त्वयामास [10]धर्मज्ञः सर्वभूतहिते रतः ॥ ७ ॥
अनसूयां महाभागां तापसीं धर्मचारिणीम् ॥ प्रतिगृह्णीष्व वैदेहीमब्रवीदृषिसत्तमः ॥
रामाय चाचचक्षे तां तापसीं धर्मचारिणीम् ॥ ८ ॥
दशवर्षाण्यनावृष्ट्या दग्धे लोके निरन्तरम् ॥ यया मूलफले सृष्टे जाह्नवी च प्रवर्तिता ॥ ९ ॥
उग्रेण तपसा युक्ता नियमैश्चाप्यलंकृता ॥ दशवर्षसहस्राणि यया तप्तं महत्तपः ॥ १० ॥
अनसूया [11]व्रतैः स्नाता प्रत्यूहाश्च [12]निर्वर्तिताः ॥ देवकार्यनिमित्तं च यया संत्वरमाणया ॥
दशरात्रं कृता रात्रिः सेयं मातेव तेऽनघ ॥ ११ ॥

स्कन्धावारनिवेशेन सेनानिवेशेन।करीषैश्चउपमर्दइत्यत्रवाक्यसंहितायाअनित्यत्वान्नसंधिकार्यं। "पदेषुसंहितानित्यानित्याधातूपसर्गयोः । नित्यासमासेवाक्येतुसाविवक्षामपेक्षते " इतिवचनात् ॥ ३ ॥ प्रातिष्ठत प्रस्थितः ॥ ४—५ ॥ आतिथ्यमादिश्य आतिथ्यं कृत्वा ॥ ६ ॥ सत्कृतां सर्वैः सत्कृताम् ॥ ७ ॥ प्रतिगृह्णीष्वेत्यत्र इतिकरणंद्रष्टव्यं ॥ ८ ॥ दशवर्षाणीत्यारभ्य सेयंमातेवतेनघेत्यन्तमेकंवाक्यं । दशवर्षाण्यनावृष्ट्यालोकेदग्धेसति ययास्वतपोमहिम्ना निरन्तरं मूलफलेसृष्टे जाह्नवीचप्रवर्तिता । ययादशवर्षसहस्राणिमहत्तपस्तप्तं कृतं। ययाव्रतैः कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः। प्रत्यूहाः तपोविघ्नाश्च।निवर्तिताः निरस्ताः। देवकार्यनिमित्तंसंत्वरमाणयायया दशरात्रमेकारात्रिश्चकृता दशरात्रावधिकःकालएकरात्रत्वेन कृतइत्यर्थः । इयंकथापुराणेषुद्रष्टव्या । उग्रेणतपसायुक्ता नियमैश्चाप्यलंकृता सेयमनसूया तेमातेव मातृवत्पूजनीयेत्यर्थः ॥ ९—

करोति । एवंचताशद्दतत्स्मरणेनममापिशोकोवर्धतइतिभावः ॥ २ ॥ **ति०** राजधानीतोनिर्गतायास्सेनायानिवासस्थानं स्कन्धावारः । तेन पुरतोदृश्यमानेन ! अनेनस्मृत्युद्बोधकमुक्तं । उपमर्दः भूमेरशुचिता । **स०** स्कन्धावाराः शिबिराणि ॥ **शि०** स्कन्धावारः सेनासमूहः तस्यनिवेशेन निवासेनहेतुना ॥ ३ ॥ **ति०** तमपिजगत्कारणमपिरामंलोकव्यवहारानुसारेणपुत्रवदङ्गीचकार आलिङ्गनमूर्धाघ्राणादिभिः ॥ **ती०** ववन्दे । वस्तुतस्तु–ववन्दे अस्तौषीत् । पुत्रवत् पुंसः पुरुषान् भक्तान् त्रायतेइतिपुत्रः । तद्वत् । प्रत्यपद्यत ईश्वरत्वेनप्राप्तवानित्यर्थः ॥ ५ ॥ **ति०** तं देशं । अनुप्राप्तां । वाचा सत्कृतां । आमन्त्र्य संबोध्य । सान्त्वयामास प्रीत्यासीतांदर्शयामास । अनन्तरंवैदेहींप्रतिगृह्णीष्वेत्यब्रवीदित्यर्थः । **स०** सान्त्वयामास कुशलप्रश्नादिनातोषयामास ॥ ७ ॥ **शि०** तापसीं परमात्मविचारनिरतां ॥ ८ ॥ **ति०** फलमूले ऋषीणांजीवनायेतिशेषः । जाह्नवीचप्रवर्तिता । दशवर्षमनावृष्ट्याभूमेर्निर्जलत्वात्तेषांस्नानार्थमन्त्रसिद्धिवैभवेनावाहिता । स्वाश्रमेइतिशेषः ॥ ९ ॥ **ति०** अनसूयाव्रतैः तत्कृतैर्व्रतैः **स०** दशरात्रं चात्संख्याव्ययादेः इत्युक्तेरच् । देवकार्यनिमित्तं । अत्रेयंकथापौराणिकी । अनसूयायाःकाचनसखीपतिव्रताऽभूत् । साचकांचनवेश्यांदृष्ट्वातत्संगंकामयमानंस्वपतिंस्वस्कन्धेसमारोप्यतद्गृहंगन्तुमारेभे । तत्समयेमाण्डव्यऋषिश्चोरबुद्ध्याराजभटैश्शूले समारोपितः । सचमार्गेपतिव्रतायाः पत्यापदास्पृष्टोतीवव्यथितोभूत् । तंचदशाहाभ्यन्तरेसूर्योदयेसतिम्रियस्वेतिशशापमाण्डव्यः । ततस्तद्भार्यासूर्योदयानन्तरंकिलमद्भर्तुर्मरणं सएवमाभूदित्यूचे । ततश्चतत्प्रभावात्सूर्येऽनुदितेयज्ञादिलोपेप्राप्ते देवाब्रह्माणमासाद्य प्रार्थयामासुः । सचावादीत् तत्सखीमनसूयांप्रार्थयत । साभवत्कार्यं करोतीति । ततस्तैः प्रार्थितासत्यनसूया दशरात्रावधिकालमेकरात्रित्वेनकृत्वासूर्योदयानन्तरंतद्भर्तुर्मरणेसतिपुनरुज्जीवयिष्यामइतिवरंददतेत्युक्त्वातैर्वरंगृहीत्वादेवकार्यंकृतवतीति ॥ ११ ॥

[पा०] १ ग. च. ञ. ह्युपमर्दः. २ ख. अस्मादन्यत्र. ३ च. छ. ट. गच्छामि. ४ क. संवृतः. ५ च. ञ. ववन्देतं. ६ ख. च. छ. ञ. तंचसभगवान्. ७ ज. मर्घ्यं. ८ क. ख. ङ. छ. झ. ञ. ट. महाभागं. ९ ङ. छ. झ. ट. तमनुप्राप्तां. १० च. ञ. सर्वज्ञः. ११ ख. व्रतस्नाता. क. ग.—ट. व्रतैस्नात. १२ क.—घ. छ. ज. झ. ट. निबर्हिताः.

खर[illegible]मां सर्वभूतानां नमस्कार्यां [१]यशस्विनीम् ॥ अभि[२]गच्छतु वैदेही वृद्धामक्रोधनां [३]सदा ॥ १२ ॥
[४]अनसूयेति या लोके कर्मभिः ख्यातिमागता ।[तां शीघ्रमभिगच्छ त्वमभिगम्यां तपस्विनीम्] ॥१३॥
एवं ब्रुवाणं तमृषिं तथेत्युक्त्वा स राघवः ॥ सीता[५]मुवाच धर्मज्ञामिदं वचन[६]मुत्तमम् ॥ १४ ॥
राजपुत्रि श्रुतं त्वेतन्मुनेरस्य समीरितम् ॥ श्रेयोर्थमात्मनः शीघ्रमभिगच्छ तपस्विनीम् ॥ १५ ॥
सीता त्वेतद्व[७]चः श्रुत्वा राघवस्य हितै[८]षिणः ॥ तामत्रिपत्नीं धर्मज्ञामभिचक्राम मैथिली ॥ १६ ॥
शिथिलां वलितां वृद्धां जरापाण्डुरमूर्धजाम् ॥ सततं वेपमानाङ्गीं प्रवाते [९]कदली यथा ॥ १७ ॥
[१०]तां तु सीता महाभागामनसूयां पतिव्रताम् ॥ अभ्यवादयदव्यग्रा [११]स्वंनाम समुदाहरत् ॥ १८ ॥
अभिवाद्य च वैदेही तापसीं तामनिन्दिताम् ॥ बद्धाञ्जलिपुटा हृष्टा पर्यपृच्छदनामयम् ॥ १९ ॥
ततः सीतां महाभागां दृष्ट्वा तां धर्मचारिणी ॥ सान्त्वयन्त्यब्रवीद्धृष्टा दिष्ट्या धर्ममवेक्षसे ॥ २० ॥
त्यक्त्वा ज्ञातिजनं सीते मानमृद्धिं च भामिनि ॥ अवरुद्धं वने रामं दिष्ट्या त्वमनुगच्छसि ॥ २१ ॥
नगरस्थो वनस्थो वा [१२]पापो वा यदि वा शुभः ॥ यासां स्त्रीणां प्रियो भर्ता तासां लोका महोदयाः २२
दुःशीलः कामवृत्तो वा [१३]धनैर्वा परिवर्जितः ॥ स्त्रीणामार्यस्वभावानां परमं दैवतं पतिः ॥ २३ ॥
नातो विशिष्टं पश्यामि बान्धवं विमृशन्त्यहम् ॥ सर्वत्र योग्यं वैदेहि तपःकृतमिवाव्ययम् ॥ २४ ॥
[१४]न त्वेनमवगच्छन्ति गुणदोषमसत्स्त्रियः ॥ [१५]कामवक्तव्यहृदया भर्तृनाथाश्चरन्ति याः ॥ २५ ॥

११ ॥ या कर्मभिरनन्यशक्यैः परानुग्रहार्थतपोविशेषैः । अनसूया असूयारहितेतिलोकेख्यातिमागता । यद्वाकर्मभिः पातिव्रत्यवर्धकैः अन्याभिःकर्तुमशक्यैःपतिरक्षणादिकर्मभिः । अनसूया अस्पर्धनीयमाहात्म्ययुक्तत्वादसूयितुमशक्या इतिलोकेख्यातिमागता तामिमांवैदेही अभिगच्छत्वितिसंबन्धः ॥१२॥१३—१६॥ शिथिलामित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । शिथिलां श्लथसंधिबन्धावयवसंनिवेशां । वलितां संजातवलिकाम् ॥ १७—१८॥ अनामयं आरोग्यं । "अनामयंस्यादारोग्यं" इत्यमरः ॥ १९ ॥ दिष्ट्या भाग्येन । धर्ममवेक्षसे पातिव्रत्यधर्ममवधानेनसमीक्षसे ॥२०॥ ज्ञातिजनं बन्धुजनं । मानमहंकारं । वनेअवरुद्धं चतुर्दशवर्षाणिवनेवस्तव्यमितिपित्रानियुक्तं ॥ २१—२३ ॥ सर्वत्रयोग्यं सर्वावस्थासुरक्षणसमर्थं ॥ २४ ॥ कामवक्तव्यहृदयाः कामविषयवक्तव्यहृदयाः कामरूपार्थाभिलाषिण्यइतियावत् । यद्वा मदनविधेयहृदयाः। भर्तृनाथाः भर्तॄणांनाथभूताः भर्तृनियामिकाइत्यर्थः । यद्वा भर्तारंनाथन्तेयाचन्तइतितथा परपुरुषकाङ्क्षिण्य

ति० ननुवैदेह्याअल्पवयस्त्वेनव्यवहारानभिज्ञत्वात्क्वचिद्व्यवहारेस्खलनेऽनर्थस्स्यादतआह–**अक्रोधनांसदेति** ॥ १२ ॥ **रामानु०** श्रेयोर्थमात्मनश्शीघ्रगभिगच्छतपस्विनीमित्यतःपरं सीतात्वेतदित्यादिश्लोकः । **ति०** अस्यमुनेःसमीरितंवचनंयतश्श्रुतं अतआत्मनश्श्रेयोर्थमित्यादि ॥ १५ ॥ **ति०** तां अनसूयेत्यन्वर्थनाम्नीं । अभिगम्यां अक्रोधनत्वात् ॥ **ति०** समुदाहरत् । अभिवादनांगत्वेनेतिशेषः ॥ १८ ॥ **ति०** अनामयमिति तपस्विनांस्वायत्तकुशलतयाऽऽरोग्यप्रश्नएवोचितइतिभावः ॥ १९ ॥ **ति०** धर्मचारिणीं भर्तृसमानधर्मचारिणीं । दिष्ट्या दैवयोगेन ॥ २० ॥ **ति०** मानं राजसुताऽहंकथंवनंगच्छेयमित्येवंरूपं ॥२१॥ **ति०** शुभः अनुकूलः । अशुभः प्रतिकूलः । प्रियः लौकिकालौकिकनिमित्ततोप्रियत्वानास्पदं ॥ २२ ॥ **ति०** अतोविशिष्टं भर्तुर्विशिष्टं । बान्धवं इष्टबन्धुं । सर्वत्रयोग्यं इहामुत्रचेष्टसाधनतयाभजनयोग्यं । तपःकृतं भावेनिष्ठा । तपोनुष्ठानमितियावत् ॥ २४ ॥ **ति०** कामवक्तव्यहृदयाः कामाधीनहृदयाः । " गृह्याधीनौतुवक्तव्यौ " इत्यमरः । भर्तृनाथाः भर्तॄणांनाथभूतास्तन्नियन्त्र्यः । यद्वा भर्तॄन्भोगार्थंनाथन्तेयाचन्तेताःपरपुरुषकांक्षिण्यः । ताश्चरन्ति स्वेच्छयाइतस्ततोयान्ति । **स०** कामवक्तव्यहृदयाः यथाकामं

[पा०] १ ङ. च. झ. ञ. ट. तपस्विनीं २ ख. गच्छेत्तु. ३ ख. च. ञ. सतीं. ४ अनसूयेत्यर्धं तांशीघ्रमित्युत्तरार्धसहितं सीतात्वेतदितिश्लोकात्पूर्वं राजपुत्रिश्रुतमितिश्लोकात्परं घ.—छ. झ. ञ. ट. पुस्तकेषुदृश्यते. ५ ङ. छ. झ. ट. मालोक्य. ६ ङ. छ. झ. ट. मब्रवीत्. ७ क. च. ञ. चैतद्वचः. छ. तद्वचनं. ८ ङ. छ. ट. यशस्विनी. क. घ. हितैषिणी. ९ ङ. छ. झ. ट. कदलीमिव. १० ज. ततःसीतामहाभागादृष्ट्वातांधर्मचारिणीम्. ११ ख. घ. च. छ. झ. ट. स्वंनाम. १२ च. पापीवा. ख. ङ. छ. झ. ञ. ट. शुभोवायदिवाऽशुभः. १३ ख. घ. धनीवायदिवाऽधनः. १४ क.—ज. ञ. ट. नेत्वेवमव. झ. नत्वेवमनु. १५ ख. काममव्यक्तहृदया.

प्राप्नुवन्त्ययशश्चैव धर्मभ्रंशं च मैथिलि ॥ अकार्यवशमापन्नाः स्त्रियो याः खलु तद्विधाः ॥ २६ ॥
[1]त्वद्विधास्तु गुणैर्युक्ता दृष्टलोकपरावराः ॥ स्त्रियः स्वर्गे चरिष्यन्ति यथा [2]धर्मकृतस्तथा ॥ २७ ॥
[3]तदेवमेनं त्वमनुव्रता सती पतिव्रतानां समयानुवर्तिनी ॥
भव स्वभर्तुः सहधर्मचारिणी यशश्च धर्मं च ततः समाप्स्यसि ॥ २८ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११७

अष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११८ ॥

सीतयाऽनसूयांप्रतिरामगुणगणानुवर्णनपूर्वकंकैमुत्येनतस्मिन्स्वेननिरुपचरितोपचारकरणोक्तिः ॥ १ ॥ तथास्वस्यपूर्वमेव मात्राद्युपदेशेनपातिव्रत्यधर्माभिज्ञत्वकथनपूर्वकंतदुपदेशप्रशंसनम् ॥ २ ॥ अनसूययास्वस्यतपस्समृद्धिमत्त्वकथनेनाभीष्टार्थवरणचोदनेप्यनिच्छन्त्यैसीतायैपरितोषाद्दिव्यमाल्याभरणादिदानम् ॥ ३ ॥ सीतयाऽनसूयांप्रतितच्चोदनयास्वस्वयंवरादिवृत्तान्तप्रतिपादनम् ॥ ४ ॥

सा त्वेवमुक्ता वैदेही [4]त्वनसूयाऽनसूयया ॥ प्रतिपूज्य वचो मन्दं प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥
[5]नैतदाश्चर्य[6]मार्याया यन्मां [7]त्वमनुभाषसे ॥ विदितं तु ममाप्येतद्यथा नार्याः पतिर्गुरुः ॥ २ ॥
यद्यप्येष भवेद्भर्ता [8]ममार्ये [9]वृत्तवर्जितः ॥ [10]अद्वैधमुपचर्तव्यस्तथाप्येष मया भवेत् ॥ ३ ॥
किंपुनर्यो गुणश्लाघ्यः सानुक्रोशो जितेन्द्रियः ॥ स्थिरानुरागो धर्मात्मा [11]मातृवत्पितृवत्प्रियः ॥ ४ ॥
यां वृत्तिं वर्तते रामः कौसल्यायां [12]महाबलः ॥ [13]तामेव नृपनारीणामन्यासामपि वर्तते ॥ ५ ॥

इत्यर्थः ॥ २५—२७ ॥ समयानुवर्तिनी आचारानुवर्तिनी । "समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः" इत्यमरः । भर्तुः सहधर्मचारिणीभवस्व भव । आर्षमात्मनेपदं । ततः भर्तुः सहधर्मचारित्वेन । यशश्च धर्मंच कालान्तरानुभाव्यसुखसाधनमदृष्टंच समाप्स्यसि । यद्वा भर्तुः सहधर्मचारिणी । एवंभूतात्वं ततः भर्तुस्सहधर्मचारित्वरूपहेतोःयशश्चभवस्वप्राप्नुहीत्यर्थः । धर्मंचसमाप्स्यसि । भूप्राप्तावात्मनेपदीतिगणपाठात् प्राप्त्यर्थस्यभवतेरात्मनेपदं । पातिव्रत्यधर्मेण सर्वैःश्लाघांप्राप्य कालान्तरेतज्जन्यादृष्टद्वारानिरतिशयंश्रेयःसमवाप्स्यसीत्यर्थः । इतिधर्मचारिण्यनसूयासीतामब्रवीदितिसंबन्धः ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११७ ॥

अथसीताऽनसूयासंवादोऽष्टादशोत्तरशततमे।अनसूया असूया रहिता। पातिव्रत्यधर्मोपदेशं गुणत्वेनगृहीतवतीत्यर्थः ॥१—२॥ अद्वैधं द्वैधीभावरहितं। उपचर्तव्यः गुणवत्त्वनिर्गुणत्त्वभेदंविहायसम्यगुपचरणीयइत्यर्थः ॥ ३ ॥ मातृवत्प्रियः प्रियपरत्वात् । पितृवत्प्रियः अत्यंतहितपरत्वेन ॥ ४ ॥ नृपनारीणां

वचनशीलाः । गुणदोषं "सर्वोद्वन्द्वोविभाषयैकवद्भवति"इत्येकवद्भावःगुणेनसहितोदोषइत्युत्तरपदलोपोवा ॥२५॥ **ति०** दृष्टोलोकः परोऽवरश्चयाभिस्ताः । **स०** दृष्टाः लोकेपराअवराश्चयाभिस्ताः ॥ २७ ॥ इतिसप्तदशोत्तरशततमस्सर्गः ॥ ११७ ॥

ति०अनुभाषसे शिक्षयसि । नार्यागुरुःपतिरितियथाभवत्योपदिष्टंएतद्विदितं एतद्विषयकंज्ञानंममापि ॥ २ ॥ **ती०** एषमेभर्तावृत्तिवर्जितोयद्यपि ॥ **ति०** एषभर्तायद्यप्यनार्यः पूज्यचरित्रहीनः । वृत्तिवर्जितः जीवनरहितः दरिद्रश्चभवेत् । तथापि मया मद्विधया । अत्र भर्तरि । अद्वैधंप्रकारद्वयरहितंयथाभवतितथा वर्तव्यं वर्तितव्यं । प्रीतिप्रकारेणैववर्तितव्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥ **ती०**

[पा०] १ घ. तद्विधास्तु. २ क. ख. ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. पुण्यकृतः. ३ ङ. छ. झ. ट. तदेवमेतं. ग. तदेतमेवं. ४ ख. च. ञ. ह्यनसूया. ज. अनसूया. ५ क. नतदाश्चर्यं. ६ ख. ग. छ. ज. झ. ट. मार्यायां. ७ ख. ग.घ. ज. मभिभाषसे. ८ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. अनार्यो. क. ख. ममार्यो. ९ ख. वित्तवर्जितः. ङ. छ. ज. झ. ट. वृत्तिवर्जितः. १० ङ. छ. झ. ट. अद्वैधमत्रवर्तव्यं. घ. अवश्यमुपचर्तव्यः. ११ ग, घ, च. ज. ञ. मातृवर्तीपितृप्रियः. क. मातृवर्तीपितुःप्रियः. १२ क. ख, ग. महायशाः. १३ घ. तांवृत्तिं.

सकृद्दृष्टास्वपि स्त्रीषु नृपेण नृपवत्सलः ॥ मातृवद्वर्तते [1]वीरो मानमुत्सृज्य धर्मवित् ॥ ६ ॥
आगच्छन्त्याश्च विजनं वनमेवं भयावहम् ॥ समा[2]हितं मे श्वश्र्वा च [3]हृदयेतद्धृतं महत् ॥ ७ ॥
पाणि[4]प्रदानकाले च यत्पुरा त्वग्निसंनिधौ ॥ [5]अनुशिष्टा जनन्याऽस्मि वाक्यं तदपि मे धृतम् ॥८॥
[6]नवीकृतं च तत्सर्वं [7]वाक्यैस्ते धर्मचारिणि ॥ पतिशुश्रूषणान्नार्यास्तपो नान्यद्विधीयते ॥ ९ ॥
सावित्री पतिशुश्रूषां कृत्वा स्वर्गे महीयते ॥ तथावृत्तिश्च याता त्वं पतिशुश्रूषया दिवम् ॥ १० ॥
वरिष्ठा सर्वनारीणामेषा च दिवि देवता ॥ रोहिणी न विना चन्द्रं मुहूर्तमपि दृश्यते ॥ ११ ॥
एवंविधाश्च प्रवराः स्त्रियो भर्तृदृढव्रताः ॥ देवलोके महीयन्ते पुण्येन स्वेन कर्मणा ॥ १२ ॥
ततोऽनसूया संहृष्टा श्रुत्वोक्तं सीतया वचः ॥ शिरस्याघ्राय चोवाच मैथिलीं हर्षयन्त्युत ॥ १३ ॥
नियमैर्विविधैराप्तं [8]तपो हि महदस्ति मे ॥ तत्संश्रित्य बलं सीते छन्दये त्वां शु[9]चिस्मिते ॥ १४ ॥
[10]उपपन्नं मनोज्ञं च वचनं तव मैथिलि ॥ प्रीता चास्म्य[11]ुचितं किं ते करवाणि [12]ब्रवीहि मे ॥ १५ ॥
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा विस्मिता मन्दवि[13]स्मया ॥ कृतमित्यब्रवीत्सीता तपोबलसमन्विताम् ॥ १६ ॥
सा त्वेवमुक्ता धर्मज्ञा तया प्रीततराऽभवत् ॥ सफलं च [14]प्रहर्षं ते हन्त सीते करोम्यहम् ॥ १७ ॥
इदं दिव्यं [15]वरं माल्यं वस्त्रमाभरणानि च ॥ अङ्गरागं च वैदेहि [16]महार्हं चानुलेपनम् ॥ १८ ॥

सप्तम्यर्थेषष्ठी ॥५—६ ॥ श्वश्र्वा कौसल्यया । यत्पातिव्रत्यधर्माचरणंसमाहितं उपदिष्टमित्यर्थः ॥७—९॥ तथावृत्तिस्त्वंचदिवंयातेत्युक्तिः पातिव्रत्यतपोमाहात्म्येनस्वर्गस्यहस्तगतत्वात् ॥ १०—११ ॥ भर्तृदृढव्रताः अतिसंकटदशायामपिभर्तृविषयदृढव्रतयुक्ताः ॥ १२ — १३ ॥ छन्दये वरंवृणीष्वेतिप्रार्थये ॥ १४ — १५ ॥ मन्दविस्मया मन्दस्मितेत्यर्थः ॥१६॥ प्रहर्षं ते तुभ्यं । सफलंकरोमि करिष्यामि ॥ १७ ॥ अङ्गरागः कुङ्कुमहरिचन्दनादिः । अनुलेपनं कर्पूरागरुकस्तूरीप्र-

---

मातृवर्ती मातृशुश्रूषकः । पितृप्रियः पितुःप्रीतिविषयइत्यर्थः । **ति०** मातृवत्पितृवत्प्रियः । मयीतिशेषः । प्रियः प्रीतिमान् । ममेतिवाशेषः । प्रीतिविषयइत्यर्थः । ४ । **ति०** अन्यासामपि नृपनारीणांसुमित्रादीनांविषयेपीत्यर्थः । तथा अन्यासामपिविषये मदतिरिक्तस्त्रीमात्रविषयेपि । तामेववृत्तिंकुरुतइत्यर्थः । नृपनारीणामित्यनेनैवसुमित्रादीनांलाभादित्यन्ये ॥ ५ ॥ **ति०** नृपेण दशरथेन । मानं अहंमहाप्रभुरित्यभिमानंत्यक्त्वेत्यर्थः । अन्यमते उक्तार्थेसत्यत्वप्रत्यायनायैतदुक्तिरितिबोध्यं । **स०** सकृद्दृष्टासु भुक्तासु ॥ ६ ॥ **ति०** यच्च स्वैः आत्मीयैर्बन्धुवर्गैः । पतिशुश्रूषणादिप्रकारैर्बोधितमर्थजातं तच्चमेनविस्मृतंत्वित्यर्थः ॥ ९ ॥ **स०** सावित्री सत्यवान्नामकश्चिद्राजा तस्यपत्नी । सावनेमृतंस्वभर्तारं यमंप्रतोष्यतद्वरादुज्जीवितवतीत्यादिकथाज्ञेया । यातेतिसिद्धवत्कृत्योक्तिः ॥ **ति०** तथावृत्तिः सावित्रीसमानवृत्तिः । **कतक०** तपोर्थमिहवर्तमानापिपतिसेवयामूर्त्यन्तरेणदिवंयातेत्यर्थः ॥१०॥ **शि०** दिवं समस्तसिद्धिप्राप्तिजनितातिप्रमोदंयाता । **ति०** रोहिणीति । पूर्वकृतपतिशुश्रूषावशादेवंपतिसाहित्यंप्राप्तमितिभावः ॥ ११ ॥ **ति०** प्रवराःस्त्रियः अरुन्धत्यादयः ॥ १२ ॥ **ति०** विस्मिता जाताश्चर्या । अहोतपसोमाहात्म्यंयन्ममापिवरदानेसामर्थ्यं । कृतं भवत्याअनुग्रहेणैवसर्वंमेपूर्णंनकिंचित्कर्तव्यमस्तीतिभावः । **शि०** अविस्मितातदैश्वर्यविषयकविस्मयरहिता ॥ १६ ॥ **ति०** तया लोभरहितवाचा । प्रहर्षं लोभराहित्यजंस्वनिष्ठं । ते त्वद्विषयं ॥ **वि०** तेप्रकर्षं त्वन्निष्ठमेवदिव्यवैभवं । त्वत्पूजनेनस्वात्मनिसफलं फलजनकंकरोमीत्यर्थः । हंतेतिहर्षे ॥ १७ ॥ **ति०** उद्वर्तनेनाङ्गानिरञ्जयतीत्यङ्गरागः केसरचन्दनादिजः । अनुलेपनंतुकर्पूरागरुकस्तूरीकक्कोलैर्यक्षकर्दमइत्युक्तप्रकारोदिव्यगन्धद्रव्यकल्पइतितीर्थः । कतकस्तु अङ्गरागं अङ्गरञ्जनकरं अनुलेपनं

[पा०] १ घ. धीरो. ख. रामो. २ क. ङ. छ.—ट. हितंहिमेश्वश्र्वा. ख. हितंतुमेश्वश्र्वा. ३ ख. ङ. छ. झ. ञ. ट. हृदयेयत्स्थिरंमम. ग. हृदयेऽवस्थितंमहत्. क. च. हृदयेयत्स्थितंमम. ४ ग. ग्रहणकाले. ५ ङ. च. झ. ञ. ट. अनुशिष्टं. ६ ङ. च. छ. झ. ञ. नविस्मृतंतुमेसर्वं. ट. नवीकृतंचमेसर्वं. ७ झ. वाक्यैस्स्वैर्धर्मे. ८ ग. तपोभिर्महत्. ९ क. ख. ग. ङ. च. छ. ट. शुचिव्रते. १० क.—छ. झ. ञ. ट. उपपन्नंच युक्तंच. ११ क. स्म्युच्यतांकिंते. झ. ट. स्म्युच्यतांसीते. १२ ख. च. ञ. ब्रवीहितत्. ङ. झ. ट. प्रियंचकिं. १३ ख. ग. विस्मिता. १४ च. ञ. प्रकर्षं. १५ क. ग. परं. १६ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. महार्हमनु.

मया दत्तमिदं सीते तव गात्राणि शोभयेत् ॥ [1]अनुरूपमसंक्लिष्टं नित्यमेव भविष्यति ॥ १९ ॥
अङ्गरागेण दिव्येन लिप्ताङ्गी जनकात्मजे ॥ शोभयिष्यसि भर्तारं यथा श्रीर्विष्णुमव्ययम् ॥ २० ॥
सा वस्त्रमङ्गरागं च भूषणानि स्रजस्तथा ॥ मैथिली प्रतिजग्राह प्रीतिदानमनुत्तमम् ॥ २१ ॥
प्रतिगृह्य च तत्सीता प्रीतिदानं यशस्विनी ॥ श्लिष्टाञ्जलिपुटा [2]तत्र [3]समुपास्त [4]तपोधनाम् ॥ २२ ॥
तथा सीतामुपासीनामनसूया दृढव्रता ॥ वचनं प्रष्टुमारेभे [5]कांचित्प्रियकथामनु ॥ २३ ॥
स्वयंवरे किल प्राप्ता त्वमनेन [6]यशस्विना ॥ राघवेणेति मे सीते कथा श्रुतिमुपागता ॥ २४ ॥
तां कथां श्रोतुमिच्छामि [7]विस्तरेण च मैथिलि ॥ [8]यथाऽनुभूतं कात्स्न्र्येन [9]तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ॥२५॥
एवमुक्ता तु [10]सा सीता [11]तां ततो धर्मचारिणीम् ॥ श्रूयतामिति [12]चोक्त्वा वै कथयामास तां कथाम् २६
[13]मिथिलाधिपतिर्वीरो जनको नाम धर्मवित् ॥ [14]क्षत्रधर्मेह्यभिरतो न्यायतः शास्ति मेदिनीम् ॥ २७ ॥
तस्य लाङ्गलहस्तस्य [15]कर्षतः क्षेत्रमण्डलम् ॥ अहं किलोत्थिता भित्त्वा जगतीं नृपतेः सुता ॥ २८ ॥
स मां [16]दृष्ट्वा नरपतिर्मुष्टिविक्षेपतत्परः ॥ पांसुकुण्ठितसर्वाङ्गीं [17]जनको विस्मितोऽभवत् ॥ २९ ॥
अनपत्येन च स्नेहादङ्कमारोप्य च स्वयम् ॥ [18]ममेयं तनयेत्युक्त्वा स्नेहो मयि निपातितः ॥ ३० ॥
अन्तरिक्षे च वागुक्ता प्रति माऽमानुषी किल ॥ एवमेतन्नरपते धर्मेण तनया तव ॥ ३१ ॥
ततः प्रहृष्टो धर्मात्मा पिता मे मिथिलाधिपः ॥ अवाप्तो विपुलामृद्धिं मामवाप्य नराधिपः ॥३२॥

मुखपरिमलमिलितं ॥ १८ ॥ अनुरूपं त्वद्गात्रानुरूपं। असंक्लिष्टं अबाधितशोभमित्यर्थः । भर्तारंशोभयिष्यसीत्यन्ते इत्यब्रवीच्चेत्यध्याहारः । सा अनसूया। प्रीततराभवत् शोभयिष्यसीत्यब्रवीच्चेतिसंबन्धः ॥१९—२२ ॥ प्रियकथामनु प्रियांकथामुद्दिश्यसीतांप्रष्टुंवचनमारेभे वचनंवक्तुमारेभेइत्यर्थः ॥ २३ ॥ श्रुतिमुपागता श्रुतिपथंप्राप्ता ॥ २४—२७ ॥ कर्षतः । "षड्भवेनकृषति" इतिश्रुत्या शोधनंकुर्वतः । क्षेत्रमंडलं यागोपयोगिक्षेत्रं चयनस्थानमित्यर्थः ॥ २८ ॥ मुष्टिविक्षेपतत्परः । "याजाताओषधयः इतिचतुर्दशभिरोषधीर्वपति" इत्युक्तप्रकारेण ओषधिमुष्टिविकिरणतत्परः ॥ २९ ॥ अनपत्येनचतेन स्नेहान्मामङ्कमारोप्य इयंममतनयेतिचोक्त्वास्नेहोमयिनिपातितः । अङ्कं उत्सङ्गं ॥ ३० ॥ माप्रति मामुद्दिश्य । एवमेतन्नरपते धर्मेणतनयातवेति अन्तरिक्षे अमानुषीवागुक्ता। यद्वा वागुक्ताप्रतिमेत्यत्र अप्रतिमेतिच्छित्वा वाग्विशेष-

---

दिव्यगन्धद्रव्यकल्पमित्यर्थइत्याह । इदमेवचयुक्तं ॥ १८ ॥ **ति०** शोभयेत् शोभयिष्यति । अनुरूपं त्वदेकोचितं । नित्यमेवासंक्लिष्टं उपभोगेप्यशुचित्वमृदितत्वादिदोषरहितंभविष्यति ॥ १९ ॥ **ति०** शोभयिष्यसीत्यनेन त्वत्पूजयाभर्तुरपिपूजाकृतेतिसूचितं ॥ **शि०** किंच श्रीः लक्ष्मीस्त्वं अव्ययं विकारशून्यं विष्णुं स्वप्रकाशद्वारासर्वत्रपूर्णं भर्तारं स्वपतिं यथा यथावत् शोभयिष्यसि ॥ **स०** श्रीः मूलरूपा ॥ २० ॥ **ति०** क्षत्रियात्वात्प्रतिग्रहानधिकारेणप्रीतिदानमित्युक्तं । लक्ष्म्युद्देशेनब्राह्मणादिभ्यो दत्तमक्षयंचेत्साक्षाल्लक्ष्म्यैप्रीत्यादत्तंतथेतिकिंवक्तव्यमितिदेव्यैतद्दानमनसूयायाइतिबोध्यं ॥ २१ ॥ **कतक०** मुष्टिविक्षेपतत्परः निम्नोन्नतसमीकरणायमृत्तिकामुष्टिविक्षेपतत्परः ॥ २९ ॥ **शि०** अनपत्येन अपत्यान्तररहितेन । अंकमारोप्य मामितिशेषः ॥ ३० ॥ **ति०** प्रतिमामानुषी प्रतिमयास्वरूपेणमानुषी मनुष्यवाक्यतुल्यावागन्तरिक्षेउक्ता । तांवाचमाह—**एवमिति** । एतत् ममेयंतनयेत्येतत् । एवं अर्थवदेव । यतोहेनरपतेधर्मेणन्यायेनएषा त्वत्क्षेत्रजातत्वात्तवतनयैव । **शि०** अप्रतिमा उच्चारयितृस्वरूपरहिता । अमानुषी मानुषवाक्सदृशी । वाक्उक्ता प्रादुर्भूता ॥ ३१ ॥ **ति०** मामवाप्य यज्ञभूमेरितिशेषः ।

[**पा०**] १ घ. अनुरूपंतुसंश्लिष्टं. २ क.—ङ.—छ.—ट. धीरा. ३ ग. समुपास्ते. ४ च. ञ. तपस्विनीं. ५ क.—ट. कथांकांचिदनुप्रियां. ६ च. ञ. यशस्विनी. ७ घ. विस्तरेणतु. क. विस्तरेणैव. ८ ङ. छ. झ. ट. यथाभूतंच. ९ क. तन्मेवक्तुंत्वमर्हसि. ख. तथामेवक्तुमर्हसि. १० च. ञ. तांसीता. ११ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. तापसींधर्म. ख. तांतथाधर्म. १२ ख. चोक्त्वाथ. १३ घ. मिथिलायाःपतिः. १४ ग. ङ. च. झ. ञ. ट. क्षत्रकर्मण्यभिरतो. १५ क. ग. ङ.—ट. कृषतः. १६ ख. नरपतिर्दृष्ट्वा. १७ ख. ग. ङ. छ. झ. ञ. ट. विस्मितोजनकोऽभवत्. १८ क. ममैव.

दत्ता चासीष्टवद्देव्यै ज्येष्ठायै पुण्य[1]कर्मणा ॥ तया संभाविता चास्मि स्निग्धया मातृसौहृदात् ॥३३॥
[2]पतिसंयोगसुलभं वयो दृष्ट्वा तु मे पिता ॥ चिन्तामभ्यगमद्दीनो वित्तनाशादिवाधनः ॥ ३४ ॥
सदृशाच्चापकृष्टाच्च लोके कन्यापिता जनात् ॥ प्रधर्षणामवाप्नोति शक्रेणापि समो भुवि ॥ ३५ ॥
तां धर्षणामदूरस्थां [3]दृष्ट्वा चात्मनि पार्थिवः ॥ चिन्तार्णवगतः पारं नाससादाप्लवो यथा ॥ ३६ ॥
अयोनिजां हि मां ज्ञात्वा [4]नाध्यगच्छद्विचिन्तयन् ॥ सदृशं [5]चानुरूपं च महीपालः [6]पतिं मम ॥३७
तस्य बुद्धिरियं जाता चिन्तयानस्य संततम् ॥ स्वयंवरं तनूजायाः करिष्यामीति [7]धीमतः ॥ ३८ ॥
महायज्ञे [8]तदा तस्य वरुणेन महात्मना ॥ दत्तं धनुर्वरं प्रीत्या तूणी [9]चाक्षयसायकौ ॥ ३९ ॥
असंचाल्यं मनुष्यैश्च [10]यत्नेनापि च गौरवात् ॥ तन्न शक्ता नमयितुं स्वप्नेष्वपि नराधिपाः ॥ ४० ॥
तद्धनुः प्राप्य मे पित्रा व्याहृतं [11]सत्यवादिना ॥ समवाये नरेन्द्राणां पूर्वमामन्त्र्य पार्थिवान् ॥४१॥
[12]इदं च धनुरुद्यम्य सज्यं यः कुरुते नरः ॥ तस्य मे दुहिता भार्या भविष्यति न संशयः ॥ ४२ ॥
तच्च दृष्ट्वा धनुःश्रेष्ठं गौरवाद्गिरिसन्निभम् ॥ अभिवाद्य नृपा जग्मुरशक्तास्तस्य तोलने ॥ ४३ ॥
[13]सुदीर्घस्य तु कालस्य राघवोऽयं महाद्युतिः ॥ विश्वामित्रेण सहितो यज्ञं द्रष्टुं समागतः ॥
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा रामः सत्यपराक्रमः ॥ ४४ ॥
विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा मम पित्रा सुपूजितः ॥ प्रोवाच पितरं तत्र [14]भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४५ ॥
[15]सुतौ दशरथ[16]स्येमौ धनुर्दर्शनकाङ्क्षिणौ ॥ [17]धनुर्दर्शय रामाय राजपुत्राय दैविकम् ॥ ४६ ॥
इत्युक्तस्तेन विप्रेण तद्धनुः समुपानयत् ॥ [[18]तद्धनुर्दर्शयामास राजपुत्राय दैविकम् ॥ ४७ ॥]
निमेषान्तरमात्रेण तदानम्य [19]सवीर्यवान् ॥ ज्यां समारोप्य झटिति [20]पूरयामास वीर्यवत् ॥ ४८ ॥

णतयावायोज्यं ॥३१—३२ ॥ इष्टवद्देव्यै इच्छावत्यै देव्यै । पुण्यकर्मणा अनवरतयज्ञादिकर्मयुक्तेनजनकेन । संभाविता । संवर्धितेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ पतिसंयोगेसति सुलभं अन्यथा दुर्लभमित्यर्थः । पतिसंयोगंविनास्थातुमशक्ययौवनावस्थावदित्यर्थः ॥ ३४ ॥ प्रधर्षणांतिरस्क्रियां ॥ ३५ ॥ अप्लवः प्लवरहितः ॥ ३६ ॥ सदृशं अभिजनवृत्तादिनातुल्यं । अनुरूपं प्रादुर्भूतयौवनाप्रतिमरूपलावण्यादिनायोग्यं ॥३७—३८॥ वरुणेनदत्तं वरुणेनातिसहकारिणादत्तं ॥३९—४१॥ भविष्यति नसंशयइत्यत्र इतिकरणंद्रष्टव्यम् ॥४२॥ तोलने चालने

मल्लाभोत्तरंतस्यमहतीसमृद्धिर्जातेतिभावः ॥ ३२ ॥ **रामानु०** पुण्यकर्मणेतितृतीयान्तःपाठः । केचिच्चतुर्थ्यन्तंपठित्वादेवीविशेषणंकुर्वन्ति ॥ **ति०** इष्टमितिभावेक्तः । इष्टमिच्छा । तद्वत्यै विषयतासंबन्धेनेत्यक्षरार्थः । यद्वा सन्तानेच्छावत्यैदेव्यैइत्यर्थः ॥ ३३ ॥ **शि०** पतिसंयोगसुलभं पतिसंयोगःसुलभोयस्मिंस्तत् । वित्तनाशात् अर्जितवित्तस्यादर्शनात् । अधनइवदीनोमे पिता ॥ ३४ ॥ **शि०** सदृशात् कुलादिनास्वतुल्याद्वरपित्रादेः । अपकृष्टात् वरमातुलादेश्च ॥ ३५ ॥ **ति०** महायज्ञे दक्षयज्ञे । तस्यमत्पितृपूर्वजस्यदेवरातस्यतदाशत्रुजयसमर्थधनुर्लाभायतपःकरणकाले । दक्षयज्ञेहिशिवेनपीडितादेवाश्शिवंसंप्रार्थ्यधनुर्याचितवन्तः । सचदेवेभ्योदत्वोक्तवानिदंदेवरातायदीयतामिति । ततोदेवैर्वरुणद्वारादेवरातायदत्तं।यद्वा व्रियतेसर्वैदेवैरितिव्युत्पत्त्यावरुणश्शिवएव ॥ **शि०** उःशंभुश्चासौअरुणोलोहितश्चवरुणस्तेन । स्वभागाकल्पनजनितकोपहेतुकारुण्यविशिष्टशिवेनेत्यर्थः । दत्तंदेवैर्दापितं ॥ ३९ ॥ **स०** नमयितुं नामयितुं ॥ ४० ॥ **स०** सवीर्यवान् वीर्यवद्भिर्निरीक्षकैःक्षोणीशैस्सहितः सवीर्यवान् । अने-

[पा०] १ ङ. छ. झ. ट. कर्मणे. २ ख. भर्तृसंयोग. ३ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. संदृश्यात्मनि. ४ क. च. छ. झ. ञ. ट. नाध्यगच्छत्स. ख. नाध्यगच्छत्सु. ५ ङ. छ. झ. चाभिरूपं. ६ ख. ग. घ. च. ञ. पिता. ७ ङ. छ. झ. ट. धर्मतः. ८ ज. तथा. ९ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. चाक्षय्य. १० छ. बलेनापि. ११ ञ. सूक्ष्मवादिना. १२ ख. इदंहि. १३ ख. च. ञ. सुदीर्घस्याथ. १४ ग. ङ. छ. झ. ट. राघवौ. १५ क. ख. च. ञ. पुत्रौ. १६ छ. स्यैतौ. १७ धनुर्दर्शयेत्यर्धं ङ. छ. झ. पाठेषुनदृश्यते. १८ तद्धनुर्दर्शयामासेत्यर्धं ङ. छ. झ. पाठेषुदृश्यते. १९ ख. सराघवः. क. च. सुवीर्यवान्. ङ. झ. ट. महाबलः. २० क. वीर्यवद्बलवद्धनुः. ख. ङ. छ. झ. ञ. ट. पूरयामासवीर्यवान्.

तेन[1] पूरयता वेगान्मध्ये भग्नं द्विधा धनुः[2] ॥ तस्य शब्दोऽभवद्भीमः पतितस्याशनेरिव[3] ॥ ४९ ॥
ततो[4]ऽहं तत्र रामाय पित्रा सत्याभिसन्धिना ॥ निश्चिता दातुमुद्यम्य[5] जलभाजनमुत्तमम् ॥ ५० ॥
दीयमानां न तु तदा प्रतिजग्राह राघवः ॥ अविज्ञाय पितुश्छन्दमयोध्याधिपतेः प्रभोः ॥ ५१ ॥
ततः श्वशुरमामन्त्र्य वृद्धं दशरथं नृपम् ॥ [6]मम पित्रा त्वहं दत्ता रामाय विदितात्मने ॥ ५२ ॥
मम चैवानुजा साध्वी ऊर्मिला प्रियदर्शना[7] ॥ भार्यार्थे लक्ष्मणस्यापि दत्ता[8] पित्रा मम स्वयम् ॥५३
एवं दत्ताऽस्मि रामाय तदा[9] तस्मिन्स्वयंवरे[10] ॥ अनुरक्ता[11]ऽस्मि धर्मेण पतिं वीर्यवतां वरम् ॥ ५४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे अष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ॥११८॥

एकोनविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥

अनसूययास्वदत्तदिव्यमाल्याभरणादिविभूषितांसीतांप्रतिसायंकालवर्णनपूर्वकंरामसमीपगमनचोदना ॥ १ ॥ सीतया स्वावलोकनसंहृष्टरामंप्रतिस्वस्यैदिव्यमाल्याभरणादिवितरणपूर्वानसूयावृत्तान्तकथनम् ॥ २ ॥ तापसकुलार्चितेनरामेण सीतयासहरात्रियापनपूर्वकंप्रभातेगमनायमुनिगणंप्रत्यापृच्छनम् ॥ ३ ॥ तथास्वेषांराक्षसकृतोपद्रवनिवेदनेनतन्निधनप्रार्थनपूर्वकंमुनिकुलप्रदर्शितवर्त्मनासीतालक्ष्मणाभ्यांसहदण्डकारण्यप्रवेशः ॥ ४ ॥

अनसूया तु धर्मज्ञा श्रुत्वा [12]तां महतीं कथाम् ॥ पर्यष्वजत बाहुभ्यां शिरस्याघ्राय मैथिलीम् ॥१॥
व्यक्ताक्षरपदं चित्रं भाषितं मधुरं त्वया ॥ यथा स्वयंवरं[13] वृत्तं तत्सर्वं[14] हि श्रुतं मया ॥
[15]रमेऽहं कथया [16]ते तु दृढं मधुरभाषिणि ॥ २ ॥
रविरस्तंगतः श्रीमानुपोह्य रजनीं शिवाम्[17] ॥ दिवसं प्रतिकीर्णानाम्[18]आहारार्थं पतत्रिणाम् ॥
संध्याकाले निलीनानां निद्रार्थं[19] श्रूयते ध्वनिः ॥ ३ ॥
[20]एते चाप्यभिषेकार्द्रा मुनयः कलशोद्यताः ॥ सहिता [21]उपवर्तन्ते सलिलाप्लुतवल्कलाः ॥ ४ ॥

॥४३—५०॥ छन्दं अभिप्रायं । "वशाभिप्राययोश्छन्दः" इतिवैजयन्ती ॥५१—५४॥ इतिश्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने अष्टादशोत्तरशततमःसर्गः ११८

अथात्र्याश्रमे रजनीमुषित्वा प्रातर्निर्गमएकोनविंशत्युत्तरशततमे ॥ १—२ ॥ उपोह्य समीपंप्राप्य । स्वसंचाराद्विमुक्तंप्रदेशंप्रापय्येत्यर्थः ॥ ३ ॥ कलशो-

---

ननैकान्तिकतास्यप्रमेयस्येतिसूच्यते । विश्वासौईर्यःप्रेर्यश्चसगरुडोस्यास्तीतिसवा ॥ ४८ ॥ **स०** जलभाजनं कमण्डलुं उद्यम्य दातुमुद्यता ॥ ५० ॥ **स०** ममश्वशुरं आमन्त्र्य आकारयित्वा ॥ ५२ ॥ इत्यष्टादशोत्तरशततमस्सर्गः ॥ ११८ ॥

ति० स्वयंवरंवृत्तं स्वयंवरोवृत्तः । अर्धर्चादिस्स्वयंवरः ॥ **शि०** यथास्वयंवरं स्वयंवरमनतिक्रम्ययत्त्वयाभाषितं तद्वृत्तं वृत्तान्तं सर्वं मयाश्रुतं । तेकथयादृढंयथास्यात्तथारमेय विहरेय ॥ २ ॥ **शि०** रविस्तुरजनीमुपोह्यसमीपंप्रापय्यअस्तंगतः ॥ दिवसंप्राप्य आहारार्थंपरिकीर्णानांचतुर्दिक्षुगतानां । सन्ध्याकालेप्राप्तेसतिनिद्रार्थंनिलीनानां स्वस्वावासस्थानेषुस्थितानांपतत्रिणां पक्षिणां । **ति०** निलीनानां निलीयमानानां ॥ ३ ॥ **शि०** उपवर्तन्ते समीपेदृश्यन्तइत्यर्थः । **स०** उपवर्तन्ते शालांप्रत्यागच्छन्ति ॥ ४ ॥

[**पा०**] १ ङ. छ. झ. तेनापूरयता. क. तेनकृष्टंतदा. २ ख. च. ञ. महद्धनुः. क. तदाधनुः. ३ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. स्याशनेर्यथा. ४ ख. अहंच. ५ क.—ठ. उद्यता. ६ ग. मात्रापित्रापिरामायदत्ताहं. ७ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. शुभदर्शना. ८ ग.—च. ज. ञ. पित्रादत्ता. ९ ङ. छ. झ. ट. तथा. १० क. ख. ग. च. ञ. तत्रस्वयंवरे. ११ क.—घ. च. ज. ञ. अनुरक्ताच. १२ छ. तांतुमहत्कथां. १३ क. ग. स्वयंवरे. १४ ङ. छ. झ. ट. तत्सर्वंच. १५ ङ. छ. झ. ट. रमेय. १६ च. ञ. देवि. १७ ङ. च. झ. ञ. ट. शुभां. १८ ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. परिकीर्णानां. १९ घ. निद्रार्थे
२० च. ञ. एतेवैह्यभिषेकाय. क. ख. एतेचाप्यभिषेकाय. २१ क. ह्युपवर्तन्ते.

[1]ऋषीणामग्निहोत्रेषु हुतेषु विधिपूर्वकम् ॥ कपोताङ्गारुणो धूमो दृश्यते [2]पवनोद्धतः ॥ ५ ॥
अल्पपर्णा हि तरवो घनीभूताः समन्ततः ॥ वि[3]प्रकृष्टेऽपि देशेऽस्मिन्न प्रकाशन्ति वै दिशः ॥ ६ ॥
रजनीचरसत्त्वानि प्रचरन्ति समन्ततः ॥ तपोवनमृगा ह्येते वेदितीर्थेषु शेरते ॥ ७ ॥
सं[4]प्रवृद्धा निशा सीते नक्षत्रसमलंकृता ॥ ज्योत्स्नाप्रावरणश्चन्द्रो दृश्यतेऽभ्युदितोऽम्बरे ॥ ८ ॥
गम्यतामनुजानामि रामस्यानुचरी भव ॥ कथयन्त्या हि मधुरं [5]त्वयाऽहं परितोषिता ॥ ९ ॥
अलंकुरु च तावत्त्वं प्रत्यक्षं [6]मम मैथिलि ॥ प्रीतिं जनय मे वत्से दि[7]व्यालंकारशोभिता ॥ १० ॥
[8]सा तथा समलंकृत्य सीता सुरसुतोपमा ॥ प्रणम्य शिरसा [9]तस्यै रामं त्वभिमुखी ययौ ॥ ११ ॥
[10]तथा तु भूषितां सीतां ददर्श वदतांवरः ॥ राघवः प्रीतिदानेन तपस्विन्या जहर्ष च ॥ १२ ॥
[11]न्यवेदयत्ततः सर्वं सीता रामाय मैथिली ॥ प्रीतिदानं तपस्विन्या वसनाभरण[12]स्रजम् ॥ १३ ॥
प्रहृष्टस्त्वभवद्रामो लक्ष्मणश्च महारथः ॥ मैथिल्याः सत्क्रियां दृष्ट्वा [13]मानुषेषु सुदुर्लभाम् ॥ १४ ॥
[14]ततस्तां [15]शर्वरीं प्रीतः पुण्यां [16]शशिनिभाननः ॥ अर्चितस्तापसैः सिद्धै[17]रुवास रघुनन्दनः ॥ १५ ॥
तस्यां रात्र्यां [18]व्यतीतायाम[19]भिषिच्य हुताग्निकान् ॥ आपृच्छेतां नरव्याघ्रौ तापसान्वनगोचरान् ॥१६
तावूचुस्ते वनचरास्तापसा धर्मचारिणः ॥ वनस्य तस्य संचारं राक्षसैः समभिप्लुतम् ॥ १७ ॥
रक्षांसि पुरुषादानि नानारूपाणि राघव ॥ वसन्त्यस्मिन्महारण्ये व्यालाश्च रुधिराशनाः ॥ १८ ॥

घताः उद्यतकलशाः ॥ ४ ॥ कपोताङ्गारुणः कपोतकन्धरावदव्यक्तरागः । "अव्यक्तरागस्त्वरुणः" इत्यमरः ॥ ५ ॥ विप्रकृष्टेपिदेशेअल्पपर्णाःयेतरवस्तेपि समन्ततः घनीभूताहि अव्यक्तपर्णान्तरालत्वात्सान्द्रीभूताइव । तत्रहेतुमाह नप्रकाशन्तिवैदिशइति ॥ ६ ॥ वेदितीर्थेषु वेद्यवतरणप्रदेशेषु ।"तीर्थमन्त्राद्युपाध्यायशास्त्रेष्वम्भसिपावने । पात्रोपधावतरणेषु" इतिवैजयन्ती ॥ ७—८ ॥ अनुजानामि अनुमतिं करोमि । अनुचरीभवेतिपाठः ॥ ९ ॥ अलंकुरु आत्मानमितिशेषः ॥ १०—१२ ॥ प्रीत्यादीयतइति प्रीतिदानं । कर्मणिल्युट् । वसनाभरणस्रजांसमाहारोवसनाभरणस्रजं । "द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहार" इतिसमासान्तष्टच् । वसनाभरणस्रजामितिपाठे प्रीतिदानमितिभावेल्युट् ॥ १३—१५ ॥ अभिषिच्यहुताग्निकान् स्नात्वाकृतहोमान् ॥ १६ ॥ वनस्यसंचारं कंदमूलफलाद्याहरणार्थसंचारं । राक्षसैः समभिप्लुतं सम्यगुपद्रुतमूचुः ॥१७॥ व्यालाः हिंस्रपशवः । "सर्पहिंस्र-

---

ति० कपोताङ्गवत् पारावतकण्ठवदरुणोमेचकः । " श्यामेरक्तेऽरुणोर्केच " ॥ ५ ॥ ति० विप्रकृष्टेन्द्रियेदेशे इन्द्रियविप्रकृष्टे दूरेदेशेइत्यर्थः । स० अल्पपर्णाः संकुचितपत्राः तरवः अतसीप्रमुखावृक्षाः ॥ ६ ॥ ति० वेदितीर्थेषु अग्निहोत्रवेदिसंबन्धात्पुण्यक्षेत्ररूपाश्रमप्रदेशेषु ! तीर्थशब्दः पुण्यक्षेत्रवाची ॥ ७ ॥ ति० चन्द्रोदृश्यतइत्यनेनकार्तिक्युत्तरंप्रतिपदियात्रेतिसूचितं ॥ ८ ॥ स० मद्दत्तालङ्कारपदार्थैर्ममप्रत्यक्षं आत्मानमलङ्कुरु ॥ ति० प्रीतिंजनय अलङ्कृत्यदिव्यस्वस्वरूपानुभावनेनेतिशेषः ॥ १० ॥ शि०ति० पुण्यां अनसूयासमर्पितपुण्यालङ्कारादिविशिष्टांशशिनिभाननांसीतां दृष्ट्वाशर्वरीं रात्रिंउवास ॥ स० पुण्यांशशिनिभाननां तांसीतांप्रति प्रीतस्सन्सर्वैस्तापसैस्सहशर्वरीमुवास ॥ १५ ॥ ति० आपृच्छेतां वनान्तरगमनार्थमितिशेषः ॥ १६ ॥ स० संचरन्त्यत्रेतिसंचारोदेशःतं ॥ १७ ॥ स० व्यालाः वनगजाः । शि० नानारूपाणि अनेकवेषधराणि । व्यालाः सर्पाः हिंस्रपशव-

[पा०] १ ङ. च. झ. अग्निहोत्रेचऋषिणाहुतेच. २ ख. घ. च. पवनोच्छ्रितः. ख. पवनोत्थितः. ३ ङ. छ. झ. ट. विप्रकृष्टेन्द्रियेदेशेन. ग. विप्रकृष्टेहिदेशेस्मिन्. ख. घ. ज. विप्रकृष्टेपिवैदेशे. ४ क.—च. झ. ञ. ट. संप्रवृत्ता. ५ ङ. छ. झ. ञ. ट. त्वयाऽहमपि. ६ घ. देविमैथिलि. ७ ख.—ट. दिव्यालंकारशोभिनी. क. सर्वालंकारशोभिनी. ८ ख.—ङ. ज. झ. ट. सातदा. च. ञ. तत्रसा. ९ ङ. छ. झ. ट. पादौ. १० च. ञ. तथाविभूषितां. ङ. छ. तथाऽनुभूषितां. ११ ख. च. ज. ञ. न्यवेदयततत्सर्वं. १२ क. ग. च. छ. झ. ञ. ट. स्रजां. १३ ग. मानुषेष्वतिदुर्लभां. १४ ङ. झ. ट. ततस्स. १५ घ. रजनीं. १६ ङ. छ. झ. ञ. ट. शशिनिभाननां. १७ ङ. छ. झ. ट. सर्वैरुवास. १८ क. प्रभातायां. १९ ख. मभिषिक्तान्हुता.

उच्छिष्टं वा प्रमत्तं वा तापसं धर्मचारिणम् ॥ अदन्त्यस्मिन्महारण्ये तान्निवारय राघव ॥ १९ ॥
एष पन्था महर्षीणां फलान्याहरतां वने ॥ अनेन तु वनं दुर्गं गन्तुं राघव ते क्षमम् ॥ २० ॥
इतीव तैः प्राञ्जलिभिस्तपस्विभिर्द्विजैः कृतस्वस्त्ययनः परंतपः ॥
वनं सभार्यः प्रविवेश राघवः सलक्ष्मणः सूर्यइवाभ्रमण्डलम् ॥ २१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशत्सहस्रिकायां संहितायां अयोध्याकाण्डे एकोनविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥

इति अयोध्याकाण्डः समाप्तः ॥ २ ॥

पशूव्यालौ" इत्यमरः ॥ १८—२० ॥ तैः प्राञ्जलिभिः तपस्विभिः द्विजैः कृतस्वस्त्ययनः कृतमङ्गलाशीर्वचनः ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकोनविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥

इत्थंश्रीमच्छठारेश्चरणसरसिजद्वन्द्वनिर्द्वन्द्वसेवानिर्धूताशेषमोहोनिरुपमधिषणःकौशिकानांकुलेन्दुः ॥ गोविन्दार्योनिवार्यप्रतिकथकगजस्तोमपञ्चास्यरूपष्टीकांपीताम्बराख्यांव्यतनुतविपुलां साधु साकेतकाण्डे ॥ १ ॥ अयोध्याकाण्डं समाप्तम् ॥ २ ॥

श्च । उभयार्थलाभस्त्वेकशेषवृत्त्या ॥ १८ ॥ **ति०** उच्छिष्टं अशुचिं । प्रमत्तं असावधानं ॥ १९ ॥ **ति०** क्षमं युक्तं ॥ २० ॥ **ति०** इतीरितः एवमुपदिष्टमार्गः । **स०** अभ्रमण्डलंआकाशमण्डलं मेघमण्डलंवा ॥ " अभ्रंनभस्स्वर्गवलाहकेषु" इतियादवः ॥ २१ ॥ इत्येकोनविंशत्युत्तरशततमस्सर्गः ॥ ११९ ॥

[**पा०**] १ ङ. च. झ. ट. ब्रह्मचारिणं. ख. वनचारिणं. २ क. गन्तुमर्हसिते. ३ ङ. छ. झ. ट. इतीरितः.

इदं अयोध्याकाण्डम् कुंभघोणस्थने टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च मुंबय्यां निर्णयसागरमुद्रायन्त्रे मुद्रापितम् । शकाब्दाः १८३३ सन १९११.

SRIMAD VĀLMIKI RĀMĀYANA

A CRITICAL EDITION

With the commentary of Sri Govindaraja

AND

Extracts from many other commentaries and Readings.

ĀRAṆYAKĀṆDA 3.

EDITED AND PUBLISHED BY

T. R. KRISHNACHARYA, T. R. VYASACHARYA &

T. R. SRINIVASACHARYA,

Proprietors, Madhva Vilâs Book Depot, Kumbakonam

Printed by B. R. Ghanekar for the proprietors,

at the "Nirnaya-sagar" Press, 23, Kolbhat Lane,

BOMBAY.

1911.

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्गोविन्दराजीयव्याख्यानसमलंकृतम् ।

तथा

तिलकप्रभृत्यनेकापूर्वव्याख्यानोद्धृतैः
गोविन्दराजीयानुक्तापूर्वविषयैश्च संवलितम् ।

आरण्यकाण्डम् ३.

एतच्च

कुम्भघोणस्थेन श्रीमन्मध्वविलासपुस्तकालयाधिपतिना

टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण
टी. आर्. श्रीनिवासाचार्येण च

अनेकेषां विदुषां साहाय्येन नानादेशीयकोशानुसारेण

संशोध्य

मुंबापुर्यां

तुकाराम जावजी इत्येतेषां निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रे मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शाके १८३३ विरोधकृन्नाम संवत्सरे ।

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्गोविन्दराजीयव्याख्यासमलंकृतम् ।

आरण्यकाण्डम् ३

श्रीरामचन्द्राय नमः ॥

प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

वाल्मीकिनादण्डकारण्यस्थतापसाश्रममण्डलवर्णनम् ॥ १ ॥ तत्रत्यैस्तापसैःस्वाश्रमप्रवेशिनांरामादीनांप्रत्युद्गममङ्गलाशासनपूर्वकमर्घ्यादिनापूजनम् ॥ २ ॥ तथारामंप्रतिसप्रशंसनंस्वरक्षणप्रार्थनपूर्वकंस्तुतिप्रणामादिनापरितोषणम् ॥ ३ ॥

प्रविश्य तु महारण्यं दण्डकारण्यमात्मवान् ॥ [1]ददर्श रामो [2][3]दुर्धर्षस्तापसाश्रममण्डलम् ॥ १ ॥
कुशचीरपरिक्षिप्तं ब्राह्म्या लक्ष्म्या समावृतम् ॥ यथा प्रदीप्तं दुर्दर्शं गगने सूर्यमण्डलम् ॥ २ ॥

श्रीरामचन्द्रायनमः ॥ वात्स्यश्रीशठकोपदेशिकवरश्रीपादरेण्वञ्जनैर्दृष्टया निर्मलया निरीक्ष्य बहुधा वल्मीकजन्माशयम् । श्रीमत्कौशिकवंशसागरमणिर्गोविन्दराजाह्वयो व्याचक्षेऽहमरण्यकाण्डमधुना पश्यन्तु निर्मत्सराः ॥ १ ॥ श्रीरामायणराजस्य दत्त्वा पीताम्बरं महत् । अर्पये परया लक्ष्म्या राजन्तीं रत्नमेखलाम् ॥ २ ॥ एवं पूर्वस्मिन्काण्डे जगज्जन्मादिकारणस्य वेदान्तवेद्यस्य ब्रह्मणो निरस्तसमस्ताविद्यत्वं नित्यानन्दपरिपूर्णत्वं निखिलान्तर्यामित्वं निरतिशयौज्वल्यं निरुपमधर्मप्रवर्तकत्वमित्याद्यनन्तकल्याणगुणजातमुपवर्णितम् । संप्रति सज्जनसंरक्षणरूपं धर्मविशेषमभिधातुमारण्यकाण्डआरभ्यते । यद्वा पूर्वकाण्डे पितृवचनपरिपालनरूपो धर्मः सद्भिरनुष्ठातव्य इति प्राधान्येन दर्शितम् । अथ सज्जनसंरक्षणरूपं धर्मविशेषं प्रतिपादयितुमारण्यकाण्ड आरभ्यते—प्रविश्येत्यादि । तुशब्दः पूर्वारण्यवैलक्षण्यं द्योतयति । महारण्यं इतरदुरवगाहं । दण्डकारण्यं दण्डकस्य राज्ञोरण्यं शुक्रशापादरण्यभूतं जनपदं । प्रविश्य । आत्मवान् धैर्यवान् । दुरवगाहमहागहनप्रवेशेप्यजनितभयलेश इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—दुर्धर्ष इति । हिंस्रादिभिरप्रधृष्य इत्यर्थः । रामः । तापसानां तपस्विनां आश्रममण्डलं आश्रमसमूहं । "तपोवने मठे ब्रह्मचर्यादावाश्रमोस्त्रियां" इति बाणः । ददर्श ॥ १ ॥ अभिगम्यत्वायाश्रममण्डलं वर्णयति—कुशेत्यादिभिस्सार्धसप्तश्लोकैः । कुशैः यज्ञार्थमाहृतैः चीरैः स्नानानन्तरमातपे परिशोषणार्थं क्षिप्तैर्वल्कलैश्च परिक्षिप्तं व्याप्तं । ब्रह्मवेदः तत्संबन्धिनी । वेदाध्ययनतदर्थानुष्ठानजन्येत्यर्थः । तया लक्ष्म्या श्रिया । समावृतं समन्तादावृतं । अत एव गगने प्रदीप्तं गगनमध्यस्थमित्यर्थः । दुर्दर्शं सूर्यमण्डलं यथा तथाऽवस्थितमित्यर्थः । तद्वद्रक्षोभिरनभिभवनीयं । उदयास्तमययोर्हि सूर्यस्य मन्देहाख्यरक्षोभिराक्रमणं नतु मध्याह्ने

श्रीरामचन्द्रायनमः ॥ **ति०** प्रविश्येति । ऋषिदर्शितवर्त्मनेतिशेषः ॥ दण्डकारण्यं प्रायेणमहाराष्ट्रदेशोऽयं ॥ दुर्धर्षमितिपाठे रक्षोयुतत्वादशक्यप्रवेशमित्यर्थः ॥ **शि०** तापसाश्रममण्डलं तापसानांपरमात्मविचारशीलानां आश्रममण्डलं पर्णशालासमूहं । **स०** आत्मवान् प्रशस्तचित्तः ॥ १ ॥ **ती०** ब्राह्मीलक्ष्मीः तपोजनिततेजोविशेषः । तयासमावृतत्वादेव गगनाधिकरणकसूर्यमण्डलवत् दुर्दर्शं रक्षोसुरादिभिर्द्रष्टुमप्यशक्यं ॥ **शि०** कुशचीराणि परिक्षिप्तानियास्मिंस्तं । कुशचीराणां परिक्षिप्तं परिक्षेपोयस्मिंस्तमितिवा ॥

[**पा०**] १ ङ. छ. झ. ञ. ट. रामोददर्श. २ ग. दुर्धर्षं. ३ च. घ. दुर्धर्षं.
वा.

शरणं सर्वभूतानां सुसंमृष्टाजिरं सदा ॥ मृगैर्बहुभिराकीर्णं पक्षिसङ्घैः समावृतम् ॥ ३ ॥
पूजितं च[1] प्रनृत्तं च नित्यमप्सरसां गणैः ॥ विशालैरग्निशरणैः स्रुग्भाण्डैरजिनैः कुशैः ॥ ४ ॥
समिद्भिस्तोयकलशैः फलमूलैश्च शोभितम् ॥ आरण्यैश्च महावृक्षैः पुण्यैः[2] स्वादुफलैर्वृतम्[3] ॥ ५ ॥
बलिहोमार्चितं पुण्यं ब्रह्मघोष[4]निनादितम् ॥ पुष्पै[5]र्वन्यैः परिक्षिप्तं पद्मिन्या च सपद्मया ॥ ६ ॥
फलमूलाशनैर्दान्तैश्चीरकृष्णाजिनाम्बरैः ॥ सूर्यवैश्वानराभैश्च पुराणैर्मुनिभिर्वृतम्[6] ॥ ७ ॥
पुण्यैश्च नियताहारैः शोभितं परमर्षिभिः ॥ तद्ब्रह्मभवनप्रख्यं ब्रह्मघोषनि[7]नादितम् ॥
ब्रह्मविद्भिर्महाभागैर्ब्राह्मणैरुपशोभितम् ॥ ८ ॥
स[8] दृष्ट्वा राघवः श्रीमांस्तापसाश्रममण्डलम् ॥ अभ्यगच्छन्महातेजा विज्यं कृत्वा महद्धनुः ॥ ९ ॥
दिव्यज्ञानोपपन्नास्ते रामं दृष्ट्वा महर्षयः ॥ अभ्यगच्छं[9]स्तथा प्रीता वैदेहीं च यशस्विनीम्[10] ॥ १० ॥
ते [11]तं सोममिवोद्यन्तं दृष्ट्वा वै धर्मचारिणः[12] ॥ लक्ष्मणं चैव दृष्ट्वा[13] तु वैदेहीं च यशस्विनीम् ॥
मङ्गलानि प्रयुञ्जानाः प्रत्यगृह्णन्दृढव्रताः ॥ ११ ॥

॥ २ ॥ अत एव शरण्यं शरणार्हं । "तदर्हति" इति यत्प्रत्ययः। सहजवैरप्रयुक्तवध्यघातुकभावाभावेन सर्वप्राणिनां वरणीयमित्यर्थः । रक्षोभ्यो भीतानां वासार्हं वा "शरणं गृहरक्षित्रोः" इत्यमरः । सदा सुसंमृष्टाजिरं सम्यक् संमृष्टाङ्गणं । "अङ्गणं चत्वराजिरे" इत्यमरः । सर्वभूतशरण्यत्वंप्रपञ्चयति मृगैरिति ॥ ३ ॥ प्रनृत्तं प्रकृष्टनृत्तवत् । अर्शआद्यच् बहुव्रीहिर्वा। अतिरमणीयप्रदेशत्वाद्देवतासान्निध्याद्वा नर्तनं । अत एव पूजितं । अग्निशरणैः अग्निहोत्रगृहैः । स्रुङ्मुखानि भाण्डानि यज्ञपात्राणि स्रुग्भाण्डानि "स्फ्यश्चकपालानि च" इत्याद्याम्नातानि तैः। "वणिङ्मूलधने पात्रे भाण्डं" इतिवैजयन्ती । कुशैः परिस्तरणार्थैः । कुशचीरेत्यत्र संगृहीतकुशोक्तिः ॥ ४ ॥ अरण्ये भवैः आरण्यैः ॥ ५ ॥ बलिभिः भूतबलिप्रभृतिभिः होमैर्वैश्वदेवादिहोमैश्च। अर्चितं सत्कृतं। ब्रह्मघोषैर्वेदघोषैः । निनादितं संजातनिनादं । पुष्पैः देवपूजार्थमुपक्षिप्तैः । सपद्मया पद्मसहितया। पद्मिन्या सरस्या॥६॥ मुनिषु तारतम्यप्रदर्शनार्थं सूर्यवैश्वानराभैरित्युपमानद्वयं । पुराणैः वृद्धैः ॥ ७ ॥ परमर्षिभिः उक्तमुनीनामपि पूजनीयैः । तत् प्रसिद्धं । ब्रह्मभवनप्रख्यं ब्रह्मलोकतुल्यप्रसिद्धिकं ब्रह्मघोषैः कर्मकालिकवेदमन्त्रघोषैः । निनादितं । ब्रह्मविद्भिः परब्रह्मज्ञानिभिः । महाभागैः महाभाग्यैः। "भागो रूपार्थके प्रोक्तो भागधेयैकदेशयोः" इति विश्वः । एतादृशं तापसाश्रममण्डलं ददर्शेति पूर्वेणान्वयः ॥ ८ ॥ विज्यं विसृष्टमौर्वीकं । कृत्वा । विनीतवेषप्रवेश्यत्वादाश्रमाणामाश्रममृगपक्ष्यादिभयनिवृत्त्यर्थं च विज्यकरणं । अभ्यगच्छत् अभिमुखीभूयगतः ॥ ९ ॥ दिव्यं लोकविलक्षणं ज्ञानं तेन उपपन्ना युक्ताः । अतीतानागतज्ञानवन्त इत्यर्थः । रामोयं रावणवधार्थमवतीर्णो विष्णुः सीता लक्ष्मीः लक्ष्मणश्च तदंश इतिविज्ञाततद्वृत्त। रहस्या इतियावत् ॥ १० ॥ ते तमित्यादिसार्धश्लोक एका-

स० ब्राह्म्यालक्ष्म्या ब्राह्मणसंबन्धिन्याशोभया वेदसंबन्धिन्यावा ॥ २ ॥ **स०** फलमूलैः उत्कृत्तकन्दैः । ञिफलाविशरणेकर्मणिघञ् । फलानिमूलानिचतैरितिवा ॥ ५ ॥ **स०** पद्मिन्या सरस्यापरिक्षिप्तं सरामः पद्मया रमारूपयासीतयासह ददर्शेत्यनेनान्वयः ॥ ६ ॥ **ति०** ब्रह्मविद्भिः सर्वत्रब्रह्मानन्यत्वज्ञानवद्भिः । ब्राह्मणैः उक्तलक्षणैरन्वर्थब्राह्मणैः । तादृशैर्युक्तत्वादेवब्रह्मभवनप्रख्यत्वमाश्रमस्य ॥ ८ ॥ **स०** तापसानामाश्रमे श्रमाभावविषये मण्डलीकृतंयत्तद्धनुः विज्यंकृत्वाऽभ्यगच्छदित्यन्वयः ॥ ९ ॥ **स०** पूर्वमेतन्निमित्तकरक्षोविक्षोभभिया त्यक्तचित्रकूटाः पुनाराममागतमवलोक्य न जहर्षिरेमहर्षयः किमित्यतोनेत्याह—**महर्षयइति**। नायंरूढोमहर्षिशब्दः किंतुयौगिकइत्याह—**दिव्यज्ञानोपपन्नाइति** । एतेन चित्रकूटेरामसहवासाननुमतिरत्रतदनुमतिश्च खरादिनिराकरणाहेतुस्थानत्वतत्स्थानत्वाभ्यामितिसूचयति ॥ १० ॥ **तनि०** प्रत्यगृह्णन् आत्मीयताकरणंप्रतिग्रहः ।

[पा०] १ क. ग. ङ.—ट. चोपनृत्तं. २ झ. पुण्यस्वादुफलैः. ३ घ. युतं. ४ च. छ. ज. घोषानुनादितं. क. घोषविनादितं. ५ ग. ङ. झ. ञ. ट. पुष्पैश्चान्यैः. छ. पुष्पैरन्यैः. ६ झ. ञ. ट. युतं. ७ च. छ. ज. विनादितं. ८ क. ख. ग. ङ.—ज. ञ. तंदृष्ट्वा. झ. तद्दृष्ट्वा. ९ ङ. च. झ. ञ. ट. अभिजग्मुस्तदाप्रीताः. घ. अभ्यगच्छन्ततेप्रीताः. ग. अभ्यागच्छन्तसौमित्रिं. क. अभ्यागच्छंस्तदाप्रीत्या. १० घ. तपस्विनीं. ११ ङ झ. ञ. ट. तेतु. १२ क. ग. ङ.—ट. धर्मचारिणं. १३ क. दृष्ट्वावै.

रूपसंहननं लक्ष्मीं सौकुमार्यं सुवेषताम् ॥ ददृशुर्विस्मिताकारा रामस्य वनवासिनः ॥ १२ ॥
वैदेहीं लक्ष्मणं रामं नेत्रैरनिमिषैरिव ॥ [1]आश्चर्यभूतान्ददृशुः [2]सर्वे ते [3]वनचारिणः ॥ १३ ॥
[4]अत्रैनं हि महाभागाः [5]सर्वभूतहिते [6]रतम् ॥ अतिथिं पर्णशालायां राघवं संन्यवेशयन् ॥ १४ ॥
ततो [7]रामस्य सत्कृत्य विधिना पावकोपमाः ॥ [8]आजह्रुस्ते महाभागास्सलिलं [9]धर्मचारिणः ॥
[[10]मङ्गलानिं प्रयुञ्जाना मुदा परमया युताः] ॥ १५ ॥

न्वयः । ते त्रिकालज्ञाः । तं राक्षसनिरासायावतीर्णं रामं । उद्यन्तं सोममिव स्थितं अन्धकारनिवर्तनप्रवृत्तं चन्द्रमिव स्थितं । यद्वा उद्यन्तं सोममिवं प्रतिपच्चन्द्रमिवार्चनीयं । यद्वा वनराज्यन्तःप्रादुर्भवत्तया मेघावृतमिन्दुमिव स्थितं । धर्मचारिणो दृष्ट्वा स्वाचर्यमाणधर्माराध्यं साक्षात्कृत्य । यद्वा इतः पूर्वं धर्मवीर्येण पश्यन्ति संप्रति चक्षुषा साक्षात्कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा लक्ष्मणं च वैदेहीं च दृष्ट्वा मङ्गलानि प्रयुञ्जानाः स्वापेक्षितरक्षाभ्यर्थनात्प्रागेव मङ्गलानि प्रयुञ्जानाः । रामस्य सौन्दर्यसौकुमार्यादिकंदृष्ट्वा रक्षोभूयिष्ठेच वने किं भविष्यतीति व्याकुलहृदयतया तस्मै विरोधिनिरसनवचनानि प्रयुञ्जानाः । दृढव्रताः अशिथिलतद्रक्ष्यत्वनियमाःसन्तः । प्रत्यगृह्णन् प्रतिगृहीतवन्तः । प्रत्युत्थानफलप्रदानाद्युपचारमकुर्वन्नित्यर्थः ॥ ११ ॥ मङ्गलाशासननिमित्तं सौन्दर्यसौकुमार्यादिकमाह—रूपेति। रूपस्य शरीरस्य संहननं "समः समविभक्ताङ्गः" इत्युक्तावयवसंस्थानविशेषं । लक्ष्मीं समुदायशोभां । सौकुमार्यं पुष्पहासतुल्यकोमलतां । सुवेषतां शोभनलावण्यवत्तां । लावण्यस्वरूपमुक्तम् "मुक्ताफलेषु च्छायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभातियदङ्गेषु लावण्यंतदिहोच्यते" इति ॥ विस्मितानामाकारा इवाकारा येषां ते विस्मिताकाराः । विस्मयावेदकस्वमुखप्रसादफुल्लनेत्रत्वादियुक्ता इत्यर्थः । वनवासिनः विकारहेतौ सत्यप्यविकृतचित्ता इत्यर्थः । वनवासिनोपि विस्मिताकाराःसन्तः रामस्य रूपसंहननादिकं ददृशुः । अभेदेन प्रत्ययद्योतनार्थं चकाराप्रयोगः । यद्वा अभूषणेपि भूषितवद्भासमानत्वं रूपं । तथोक्तं "अङ्गान्यभूषितान्येव वलयाद्यैर्विभूषणैः । येनभूषितवद्भाति तद्रूपमितिकथ्यते" इतिसंहननं सौन्दर्यं तदप्युक्तं "अङ्गप्रत्यङ्गकानांयः सन्निवेशो यथोचितः । सुश्लिष्टसन्धिबन्धः स्यात्तत्सौन्दर्यमिहोच्यते" इति ॥ लक्ष्मीं लावण्यं तच्चोक्तं पूर्वमेव। सौकुमार्यमप्युक्तमेव। सुवेषतां उचितशृङ्गारसंपन्नत्वं ॥ १२ ॥ एतं न्यायं सीतालक्ष्मणयोरप्यतिदेष्टुमाह—वैदेहीमिति । सर्वे वनचारिणः । आश्चर्यभूतान् अदृष्टपूर्वतया आश्चर्यावहान् वैदेहीं लक्ष्मणं रामं च दिव्यरूपदर्शनजनितानन्दभङ्गभीरुतया विस्मयविस्फारितेक्षणतया च सर्वथा निर्निमेषैरिव स्थितैर्नेत्रैरुपलक्षिताः सन्तः ददृशुः । अनेन पूर्वश्लोके विस्मिताकारा इत्येतद्विवृतम ॥ १३ ॥ अत्र आश्रममण्डले । महाभागाः महाभाग्या ऋषयः । सर्वभूतहिते रतं । अतिथिं न्यायतः पूजार्हं । एनं राघवं । पर्णशालायां स्वस्वपर्णशालायां संन्यवेशयन् स्थापयामासुः ॥ १४ ॥ रामस्य सत्कृत्येति षष्ठ्यार्षी। "नलोकाव्ययनिष्ठा" इत्यादिना निषेधात् । सत्कृत्य सत्कारंकृत्वा कुशलप्रश्नादिकं कृत्वेत्यर्थः । पावकोपमा इत्यनेन रामस्य पवित्राणां पवित्रत्वमुक्तं धर्मचारिण इत्यनेन सत्कारस्य धर्माचरणफलत्वमुक्तं । महाभागा इति सुकृतपरिपाक उच्यते । सलिलं

" निसृष्टात्मासुहृत्सुच " इतिवक्ष्यति । **स०** उद्यन्तंसोमंचन्द्रमिव । एतेन स्वराजदर्शनेनेव महर्षीणांहर्षोद्योत्यते । " सोमोवैब्राह्मणानांराजा " इतिश्रुतेः । यद्वा सोमं उमयासहितं रुद्रमिवोद्यन्तंलक्ष्मणमित्युत्तरत्रापिसंबध्यते । उभयोश्शेषरुद्रयोस्साम्यादितिभावः ॥ **ती०** तंराममेव स्वेष्टदेवतात्वेन प्रत्यगृह्णन् स्वीचक्रुरित्यर्थः ॥ ११ ॥ **स०** सुवेषतां सुशोभनोवेषः कृत्रिमतापसाकारता यस्य तस्यभावस्सुवेषता तां । वनवासिनइतिषष्ठ्यन्तं रामविशेषणं । प्रथमाबहुवचनान्तमृषिविशेषणं ॥ १२ ॥ **तनि०** नेत्रैरनिमिषैरिव जगन्मोहनदिव्यमङ्गलविग्रहदर्शनानन्दविच्छेदभयेन निमेषरहितैर्नेत्रैः । इवशब्दोवाक्यालङ्कारे । अनिमिषत्वे हेतुमाह—**आश्चर्यभूतानिति । ती०** वनचारिणः पशुपक्षिमृगादयः । अयंभावः पद्मभवप्रमुखानामप्यगोचरोभगवान्सीता-

[**पा०**]१ ग. च. छ. ज. आश्चर्यभूताः. २ ग. सर्वेच. ३ क. ङ.—झ. ञ. वनवासिनः. ४ ख. च. ज. अत्रैवं. छ. तत्रैनं. ५ ट. सर्वभूत. ६ क.—ज. रताः. ७ क. च. छ. ज. ञ. रामंसुसत्कृत्य. ८ ख. प्रजह्रुः. ९ क. ट. ब्रह्मचारिणः. १० इदमर्धं क. ङ.—ट. पाठेषुदृश्यते.

मूलं[1] पुष्पं फलं वन्यमाश्रमं च महात्मनः[2] ॥ निवेदयित्वा धर्मज्ञास्ततः[3] प्राञ्जलयोऽब्रुवन् ॥ १६ ॥
धर्मपालो जनस्यास्य शरण्यस्त्वं[4] महायशः ॥ पूजनीयश्च मान्यश्च राजा दण्डधरो गुरुः ॥ १७ ॥
इन्द्रस्येह[5] चतुर्भागः प्रजा रक्षति राघव ॥ राजा तस्माद्वरान्भोगान्भुङ्क्ते[6] लोकनमस्कृतः ॥ १८ ॥
ते वयं भवता रक्ष्या भवद्विषयवासिनः ॥ नगरस्थो वनस्थो वा त्वं नो राजा जनेश्वरः ॥ १९ ॥
न्यस्तदण्डा वयं राजञ्जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ॥ रक्षितव्यास्त्वया[7] शश्वद्गर्भभूतास्तपोधनाः ॥ २० ॥

अर्घ्याद्युचितं आजह्रुः ॥ १५ ॥ धर्मज्ञाः शेषिणि शेषवृत्तिरूपधर्मज्ञाः । प्राञ्जलयः प्रकृष्टाञ्जलयः । मूर्ध्नि कृताञ्जलय इत्यर्थः । महात्मनः शेषिणो रामस्य । वन्यंमूलादिकं आश्रमं च । निवेदयित्वा इमानि भवदीयानि यथेष्टं विनियुङ्क्ष्वेति निवेद्य । ततोऽब्रुवन् ॥ १६ ॥ धर्मपालः वर्णाश्रमधर्मपालकः । अस्य आर्तस्य मुनिजनस्य । शरण्यः शरणार्हः । पूजनीयश्च देवताबुद्ध्या अर्चनार्हः । मान्यः राजबुद्ध्या बहुमानार्हः । मान्यत्वेहेतुः—राजा दण्डधर इति । दण्डस्य निग्रहस्य धरः कर्ता । पूजनीयत्वे हेतुः—गुरुरिति ॥१७॥ पूज्यत्वे हेत्वन्तरमाह—इन्द्रस्येहेति । इह भूस्वर्गे । इन्द्रस्य चतुर्भागः चतुर्थांशः । राजा प्रजा रक्षति । तस्माद्धेतोः । वरान् श्रेष्ठान् भोगान् भुङ्क्ते अनुभवति । इन्द्रस्येति लोकपालान्तराणामुपलक्षणं । "अष्टाभिर्लोकपालानां मात्राभिः कल्पितो नृपः" इति वचनात् । वस्तुतस्तु इन्द्रशब्दोयं परमात्मपरः । इदि परमैश्वर्ये इतिधातोस्तत्रैव मुख्यवृत्तित्वात् "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूपईयते" इति श्रौतप्रयोगाच्च । इन्द्रस्य परमात्मनः । चतुर्भागःचतुर्थांशः । तदवतारभूते व्यक्तिचतुष्टये एकव्यक्तिभूतो भवान्भोगान्भुङ्क्ष्व इत्यर्थः । पूर्वापरश्लोकानुगुण्यात्त्वायमेवार्थः । नह्यन्यस्मै ऋषयः प्राञ्जलयो भवन्ति नचाश्रमं निवेदयन्ति नापिगर्भभूतत्वं वदन्ति ॥ १८ ॥ भवता रक्ष्यत्वे त्वद्देशवासित्वमेव निष्प्रमादोहेतुः नोपासनादिकमित्याहुः—ते वयमिति । तेवयं आर्ता वयं । भवता रक्ष्याः । आर्तरक्षणदीक्षितेन त्वया रक्षितुमर्हाः । किमुपासनबलेनैवमुच्यते नेत्याहुः—भवद्विषयवासिन इति । भवद्देशवासित्वमेव भवद्रक्ष्यत्वेहेतुः नान्यः । तत्र प्रमादादिसंभवात् देशवासित्वे तदभावादिति भावः । भवतु तथैव रक्षिष्यामः यदारक्षणप्रदेशे स्थास्याम इत्यत्राहुः—नगरस्थ इति । नगरस्थः सिंहासनस्थो वा । वनस्थः तद्रहितो वा । त्वं स्वतःसिद्धसर्वशक्तिकः निरुपाधिकसर्वशेषी च त्वं । नःअस्माकं राजारक्षकः । तत्रहेतुः—जनेश्वर इति । निरुपाधिकसर्वशेषीत्यर्थः ॥ १९ ॥ ननु भवन्त एव तपःप्रभावेन स्वरक्षणक्षमा इत्यत्राहुः—न्यस्तेति । न्यस्तः त्यक्तो दण्डो यैस्ते न्यस्तदण्डाः । शापतो निग्र-

लक्ष्मणोपेतः श्रीरामः पङ्कपरिगङ्गाप्रवाहवदस्माकमपिपुरतः प्रादुरासीदिति मृगादयोप्याश्चर्ययुता ददृशुरित्यर्थः ॥ १३ ॥ **तनि०** आत्मीयभरसमर्पणमत्रोच्यते ॥ **स०** निवेदयित्वा सर्वंतावकमित्युक्त्वा । प्राञ्जलयः बद्धाञ्जलयः । क्षत्रियंप्रत्यपि विदितस्वरूपाणामृषीणामञ्जलिबन्धउचित इतिनानौचिती ॥ १६ ॥ **शि०** धर्मपालः परमधर्मरक्षकः अतएव अस्य एतल्लोकस्थस्यजनस्य इन्द्रस्य तदुपलक्षितोर्ध्वलोकस्थस्यच ब्रह्मादित्रयस्यवा शरण्यः शरणेहितः अतएव महायशाः समातिशयरहितयशोविशिष्टः ॥१७॥ **शि०** चतुर्भागः चतुर्णां अर्थधर्मकाममोक्षाणांभागः आश्रितकर्तृकसेवा यस्मात्सः ॥ १८ ॥ **ति०** भवद्विषयवासिनइति । विषयोदेशः । सार्वभौमत्वाद्दण्डकारण्यमपि तद्देशएवेतिभावः । विष्ण्ववतारत्वात्सर्वोदेशस्तवैवेतिगूढोऽभिप्रायः । **स०** यद्वा भवद्विषये वासिनः त्वद्रूपविषयध्यानयुक्ताः ॥ **तनि०** ते पूर्वोक्तप्रकारेणात्मात्मीयभरसमर्पकाः । वयं उपायशून्यत्वापायबहुलत्वादिमन्तः । भवता निरुपाधिकसर्वलोकशरण्येन रक्ष्याः । अतिप्रसङ्गपरिहारार्थमाह—**भवद्विषयवासिनइति** । भवद्विषयवासित्वात् साकेतसंभवचराचरजन्तुन्यायेन प्रपत्तिनिरपेक्षमेव रक्षणमित्येकःपक्षः । पूर्वोत्तरश्लोकपर्यालोचनया प्रपत्तिद्वारकमित्यन्यः पक्षः । नच पूर्वकृतात्मात्मीयरक्षाभरसमर्पणेनैव प्रयोजनेसिद्धे विषयवासित्वकथनं व्यर्थमितिशङ्क्यं । रक्षकेपश्यति तत्संनिधाने रक्ष्यविनाशस्यदोषभूयस्त्वकथनार्थत्वात् विषयवासित्वस्यनिरपेक्षहेतुत्वनिर्बन्धेपि मोक्षव्यतिरिक्तरक्षणोपायस्याविरोधात् । नह्यत्र महर्षयो मोक्षापेक्षयोपायानुष्टानंचक्रुः किंतु दुष्टराक्षसनिरसनापेक्षया । नगरस्थोवनस्थोवेति इतरे मूर्धाभिषिक्ताः वुद्धि-

[पा०] १ क. पुष्पंमूलं. घ. पुष्पमूलफलंरम्यं. ङ. झ. ट. पुष्पमूलफलंसर्वं. २ घ. महात्मने. ३ ङ. च. झ. ट. तेतुप्राञ्जलयः. ४ ङ. झ. ट. शरण्यश्च. ख. ग. शरणंच. ५ क. घ.—ट. इन्द्रस्यैव. ६ ङ. झ. ट. न्भोगात्रम्यान्भुङ्क्तेनमस्कृतः. क. ख. ग. छ. ज. भोगानथ्यान्भुङ्क्तेनमस्कृतः. ७ ङ. झ. ट. रक्षणीयाः.

एवमुक्त्वा फलैर्मूलैः [1]पुष्पैर्वन्यैश्च [2]राघवम् ॥ [3]अन्यैश्च विविधाहारैः सलक्ष्मणमपूजयन् ॥ २१ ॥
तथान्ये तापसाः सिद्धा रामं [4]वैश्वानरोपमाः ॥ न्यायवृत्ता यथान्यायं तर्पयामासुरीश्वरम् ॥ २२ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

मुनिकृतातिथ्यस्वीकारपूर्वकंसीतालक्ष्मणाभ्यांसहवनमध्यंप्रविष्टवतारामेणतत्रविराधाख्यघोरराक्षसदर्शनम् ॥ १ ॥ विराधेनसीतापहरणपूर्वकंराघवौप्रतिसगर्हणंतद्वधप्रतिज्ञानम् ॥ २ ॥ सीतायास्तादृशावस्थादर्शनेनकैकेय्युपालंभगर्भवचनोक्तिपूर्वकंशोचन्तंरामंप्रतिलक्ष्मणेनससान्त्वनंविराधवधप्रतिज्ञानम् ॥ ३ ॥

कृतातिथ्योथ रामस्तु सूर्यस्योदयनं प्रति ॥ आमन्त्र्य [5]स मुनीन्सर्वान्वनमेवान्वगाहत ॥ १ ॥

ह्यकरणरहिताइत्यर्थः । तत्रहेतुः—जितक्रोधा इति । तपोनाशभीत्या त्यक्तक्रोधा इत्यर्थः । तत्रापि हेतुः—जितेन्द्रिया इति । इन्द्रियजयेन कामाद्यभिष्वङ्गाभावात्तन्मूलक्रोधरहिता इत्यर्थः । वस्तुतस्तु स्वसामर्थ्ये सत्यपि स्वरूपविरोधान्नास्माभिरस्मद्रक्षणमुचितमित्याहुः । त्वया रक्षितव्या इति । अनन्यार्हशरणा इत्यर्थः । गर्भभूताः प्रजातुल्याः । अनेनानन्यार्हशेषत्वमुक्तं । शश्वदिति काकाक्षिन्यायेनोभयत्राप्यन्वेति । तेनानन्यार्हशेषत्वानन्यशरणत्वयोस्स्वाभाविकत्वमुक्तं तथापि साधनं विना रक्षणेऽतिप्रसङ्गस्स्यादित्यत्राहुः । तपोधना इति । तपोत्र न्यासनिक्षेपापरपर्यायः "तस्मान्न्यासमेषां तपसामतिरिक्तमाहुः" इति श्रुतेः प्रपत्त्येकधनावयमित्यर्थः । अस्मत्कृतां प्रपत्तिं व्याजीकृत्यास्मान्रक्षेत्यर्थः । रक्षणमत्र मोक्षप्रापणमेव । खरादिभ्यस्त्राणस्य शरभङ्गाश्रमवासिभिर्वक्ष्यमाणत्वात् । इमे तु मुनयो मोक्षैकपराः ॥ २० ॥ अतस्तेषां प्रपन्नानां यथोचितकैङ्कर्यप्रवृत्तिं दर्शयति—एवमित्यादि । ऋषयः एवमुक्त्वा सलक्ष्मणंराघवं । वन्यैः पुष्पैः फलादिभिश्चापूजयन् । राघवमित्यनेन सीतापूजनमप्यर्थसिद्धं । मिथुनशेषित्वस्यैव स्वरूपत्वात् । प्रभाप्रभावन्न्यायेन तयोरपृथग्भावात् । अन्यैः संकल्पसिद्धैः । विविधाहारैः मृष्टान्नादिभिः ॥ २१ ॥ सिद्धाःसिद्धसाधननिष्ठाः । न्यायवृत्ताः न्ययानुगुणव्यापाराः । स्वरूपानुरूपकैङ्कर्यवृत्तयइत्यर्थः । वैश्वानरोपमाः अस्पृष्टविरोधिनः स्वरूपविरुद्धनिषिद्धकाम्यकर्मान्तरत्यागिन इत्यर्थः । अन्ये पूर्वेभ्यो विलक्षणाः । तापसाः कायिककैङ्कर्याशक्ता इत्यर्थः । ईश्वरं परमशेषिणं रामं । यथान्यायं यथोचितं । स्तुतिप्रणामादिभिस्तर्पयामासुरित्यर्थः ॥२२॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

एवं प्रथमसर्गेण सिद्धसाधननिष्ठानां मुमुक्षूणां मुनीनां तदीयपर्यन्तं विशिष्टविषयकैङ्कर्यं प्रतिपाद्य खरवधार्थिमुनिजनशरणागतिंवक्ष्यञ्शरण्यत्वोपयोगिसामर्थ्यं विराधवधकथनमुखेन बोधयितुमुपक्रमते । कृतातिथ्य इत्यादिना । अतएव संक्षेपे विराधं राक्षसं हत्वा शरभङ्गं ददर्श हेत्यत्र विराधवधोपहारमुखेन शरभङ्गं दृष्टवानिति व्याख्यातं ।तुशब्देन अत्र्यादिकृतातिथ्याद्वैलक्षण्यमुच्यते । अनन्यप्रयोजनदत्तं हि भगवतःपरमभोग्यं पत्रं पुष्पमित्यादि । अथशब्दः कृत्स्नवाची । कार्त्स्न्येन कृतातिथ्य इत्यर्थः। भक्तैर्यत्किञ्चिद्दत्त-

---

बलेन स्थानबलेन चतुरङ्गबलेनच स्वराज्यमात्ररक्षणेसमर्थाभवन्ति । सकललोकरक्षणधुरंधरस्यासहायशूरस्यतव नगरवासेकिंबलमुपचीयते वनवासेकिमपचीयते स्वाभाविकनित्यनिरतिशयशक्तिसंपन्नस्यावसादकंसत्त्वंकिमपिनास्तीत्यर्थः । सोपाधिकशेषिणो देशविशेषादिसंबन्धापेक्षा । निरुपाधिकशेषिणस्तव यत्रकुत्रचिदवस्थानेप्यस्मद्रक्षणमावश्यकमितिराजशब्दार्थः ॥ १९ ॥ **स०** सलक्ष्मणं लक्ष्मणेन श्रीवत्सचिह्नेन वैदेह्या सहितमितियावत् । एतेन पूर्वरामलक्ष्मणाभ्यांसहदृष्टायास्सीतायाः कथमनर्च्यत्वमितिशङ्कापरास्ता । **ति०** सलक्ष्मणमित्यनेन लक्ष्मणस्याप्याहारभक्षणंस्पष्टमुक्तं ॥२१॥ **ती०** सिद्धाः भरद्वाजादिवत्सिद्धसंकल्पाः । न्यायवृत्ताः न्यायोभगवदुपासनादिरूपधर्मः सएववृत्तंशीलंयेषांतेतथा ॥ २२ ॥ इतिप्रथमस्सर्गः ॥ १ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. ङ.—ट. पुष्पैरन्यैश्च. २ क. ख. च. छ. ज. पार्थिवं. ३ क. ख. ग. ङ.—ट. वन्यैश्च. ४ च. छ. ज. ञ. वैश्वानरोपमं. ५ ख. ग. आमन्त्र्यच.

नानामृगगणाकीर्णं शार्दूलवृकसेवितम् ॥ ध्वस्तवृक्षलतागुल्मं दुर्दर्शसलिलाशयम् ॥ २ ॥
निष्कूजनानाशकुनिझिल्लिकागणनादितम् ॥ लक्ष्मणानुगतो रामो वनमध्यं ददर्श ह ॥ ३ ॥
सीतया सह काकुत्स्थस्तस्मिन्घोरमृगायुते ॥ ददर्श गिरिशृङ्गाभं पुरुषादं महास्वनम् ॥ ४ ॥
गम्भीराक्षं महावक्त्रं विकटं विषमोदरम् ॥ बीभत्सं विषमं दीर्घं विकृतं घोरदर्शनम् ॥ ५ ॥
वसानं चर्म वैयाघ्रं वसार्द्रं रुधिरोक्षितम् ॥ त्रासनं सर्वभूतानां व्यादितास्यमिवान्तकम् ॥ ६ ॥
त्रीन्सिंहांश्चतुरो व्याघ्रान्द्वौ वृकौ पृषतान्दश ॥ सविषाणं वसादिग्धं गजस्य च शिरो महत् ॥
अवसज्यायसे शूले विनदन्तं महास्वनम् ॥ ७ ॥
स रामं लक्ष्मणं चैव सीतां दृष्ट्वा च मैथिलीम् ॥ अभ्यधावत संक्रुद्धः प्रजाः काल इवान्तकः ॥ ८ ॥
स कृत्वा भैरवं नादं चालयन्निव मेदिनीम् ॥ अङ्केनादाय वैदेहीमपक्रम्य ततोऽब्रवीत् ॥ ९ ॥
युवां जटाचीरधरौ सभार्यौ क्षीणजीवितौ ॥ प्रविष्टौ दण्डकारण्यं शरचापासिधारिणौ ॥ १० ॥

मपि तत्सर्वातिथ्यत्वेन हि भगवान्स्वीकरोति । सूर्यस्योदयनंप्रतीति कर्मप्रवचनीययोगे द्वितीया । "लक्षणेत्थंभूताख्यान–" इत्यादिना प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वं । उदयनं प्रति उदयकाले । प्रातःस्नानादिकर्मावसान इत्यर्थः । वनमेवान्वगाहत नच तत्र स्थातुमैच्छदित्यर्थः ॥ १ ॥ नानामृगगणेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । ध्वस्तवृक्षलतागुल्मं तुङ्गकठिनविराधदेहसंपर्कादिति भावः । दुर्दर्शसलिलाशयमित्यत्राग्रेप्ययमेव हेतुः । निष्कूजनानाशकुनि निःशब्दनानाविधपक्षिकं । सुदूरमुड्डीयमानोपि पक्षी तस्माद्भिया निःशब्दं लीयत इति भावः । झिल्लिकागणनादितं झिल्लिकाभिस्तु दुर्दर्शत्वात्सर्वदा शब्द्यत इत्यर्थः । नानेत्यादि सर्वं वनमध्यविशेषणं ॥ २—३ ॥ सीतया सहेत्यादि सार्धश्लोकचतुष्टयमेकान्वयं । घोरमृगास्तरक्ष्वादयः । पुरुषानत्ति भक्षयतीति पुरुषादः । पचाद्यच् । राक्षसमित्यर्थः । महास्वनं दृढकण्ठध्वनिकं ॥ ४ ॥ गम्भीराक्षं निम्नाक्षं । महावक्त्रं पृथुतरमुखं । विकटं विशालं । विषमोदरं निम्नोन्नतोदरं । बीभत्सं मांसरुधिरालिप्तशरीरतया कुत्सितं । विषमं न्यूनाधिकावयवं । विकृतं उक्तप्रकारेण विकृतवेषं । अतएव घोरदर्शनम् ॥ ५ ॥ वसा मांसं तया आर्द्रं । रुधिरोक्षितं रक्तसिक्तं । व्यादितास्यं व्यात्तास्यं । आर्ष इट् ॥ ६ ॥ भक्षणार्थमितिशेषः । पृषतान् बिन्दुमृगान् । आयसे अयोमये । शूले अवसज्य प्रोतान् कृत्वा । महास्वनं यथाभवति तथा विनदन्तं विनादं कुर्वन्तं ॥ ७ ॥ काले संहारकाले । प्रजा उद्दिश्य अन्तको यथा धावति तथा अभ्यधावत ॥ ८ ॥ अङ्केन कटिप्रदेशेन ॥ ९ ॥ सभार्याविति भार्याशब्दो योषिन्मात्रवाचीत्येके वदन्ति। अन्ये तु यथा "प्राणभृत उपदधाति" इत्यत्र प्राणभृच्छब्दः प्राणभृदप्राणभृत्साधारणः । यथाच "ऋतं पिबन्तौ" इत्यत्र पानकर्त्रकर्तृसाधारणो जीवेश्वरयोः पिबच्छब्दप्रयोगस्तथा छत्रिन्यायेनात्रापि सभार्यावित्युक्तमित्याहुः । तथापि ध्वनिदोषोऽवर्जनीयः । वस्तुतस्तु द्वयोरेका भार्यास्तीति दुर्बुद्धिनैवमुक्तमिति

स० कुरुपाण्डवन्यायेन नानामृगगणाकीर्णं ऋक्षशार्दूलसेवितमितिसंभवति । दुर्दर्शसलिलाशयं गंभीरत्वात् ॥ २ ॥ **शि०** झिल्लिकागणनादितमित्यनेन झिल्लिकाशब्दस्यराक्षसप्रियत्वंसूचितं ॥ **स०** निष्कूजनानाशकुनि स्वधनुर्दर्शनेननिश्शब्दनानापक्षि । झिल्लिकानांचीरीणां । लक्ष्मणः अनुगतोयंरामंसः । लक्ष्मणानुचरइतिपाठे लक्ष्मणैः शुभलक्षणैः अनुचरास्सर्वेपियस्य सः ॥ ३ ॥ **स०** मृगाणामयुतंयस्मिंस्तस्मिन् । **ती०** गिरिश्शृङ्गाभं गिरेश्शृङ्गं आभा उपमा यस्यतं ॥ ४ ॥ **ती० टी०** अत्र विराधेनसीताग्रहणं स्वाघौघपरिहारार्थमेव नतुदारबुद्ध्या । तदुक्तंस्कान्दे " सोपितांजानकींदृष्ट्वाशीघ्रंसंजातविक्रमः । इयंपुरामहाशक्तिस्सेयंस्वर्गस्यकारणम् । अस्याविबोधोमोक्षेपिकारणंबन्धनेपिच । तस्मादिमांभजिष्यामिदिष्ट्याप्राप्तंहिदर्शनम् । इतिदर्शनमात्रेण विमुक्ताघौघपञ्जरः । भक्तियुक्तोजहारैनांसीतांचैतन्यरूपिणीम् । " इति । **शि०** अङ्केन शीघ्रगत्या । वैदेहीं अपक्रम्य स्वस्कन्धयोस्संस्थाप्य ॥ ९ ॥ **ती०** यद्वा सभायामार्यौ सभार्यौ । **स०** सभार्यौ भार्यासहितौ । सीतायाउभयभार्यात्वभ्रमेणेयमुक्तिः । द्वयो-

[पा०] १ ग. समाकीर्णं. २ ट. शकुनं. ३ ग. सेवितं. ४ ङ. झ. ट. लक्ष्मणानुचरो. ५ क. ख. ग. वनमध्येतुकाकुत्स्थः. ६ च. झ. ञ. ट. गभीराक्षं. ७ ग. घ. महासत्वं. ८ क. च. ज. ञ. विकृतोदरं. झ. ट. विकटोदरं. ९ क. ख. ग. अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धः. क. ख. ग. अभ्यगच्छत्सु. १० ङ. झ. ट. तदाऽब्रवीत्. ११ ङ. झ. ट. पाणिनौ.

कथं तापसयोर्वां च वासः प्रमदया सह ॥ अधर्मचारिणौ पापौ कौ युवां [1]मुनिदूषकौ ॥ ११ ॥
अहं वनमिदं दुर्गं विराधो नाम राक्षसः ॥ चरामि सायुधो नित्यमृषिमांसानि भक्षयन् ॥ १२ ॥
इयं नारी वरारोहा मम भार्या भविष्यति ॥ युवयोः पापयोश्चाहं पास्यामि रुधिरं मृधे ॥ १३ ॥
तस्यैवं ब्रुवतो [2]धृष्टं विराधस्य दुरात्मनः ॥ श्रुत्वा [3]सगर्वितं वाक्यं संभ्रान्ता जनकात्मजा ॥
सीता [4]प्रावेपतोद्वेगात्प्रवाते कदली यथा ॥ १४ ॥
तां दृष्ट्वा [5]राघवः सीतां विराधाङ्कगतां शुभाम् ॥ अब्रवील्लक्ष्मणं वाक्यं मुखेन परिशुष्यता ॥ १५ ॥
पश्य सौम्य नरेन्द्रस्य जनकस्यात्मसंभवाम् ॥ मम भार्यां शुभाचारां विराधाङ्के [6]प्रवेशिताम् ॥
अत्यन्तसुखसंवृद्धां राजपुत्रीं [7]यशस्विनीम् ॥ १६ ॥
यदभिप्रेतमस्मासु प्रियं [8]वरवृतं च यत् ॥ [9]कैकेय्यास्तु सुसंपन्नं क्षिप्रमद्यैव लक्ष्मण ॥ १७ ॥
या न तुष्यति राज्येन पुत्रार्थे दीर्घदर्शिनी ॥ ययाऽहं सर्वभूतानां हितः प्रस्थापितो वनम् ॥
अद्येदानीं सकामा सा या माता [10]मम मध्यमा ॥ १८ ॥

सम्यक् । क्षीणजीवितौमद्धस्ते पतनादिति भावः । यद्वा क्षीणजीवितौ प्रविष्टौ क्षीणजीवितत्वादेव प्रविष्टौ । अत्र प्रविष्टानां जीवितं दुर्लभमितिभावः ॥ १० ॥ वस्तुतो विपरीताचारौ युवां मम वध्यावेवेत्याशयेनाह —कथमिति । वां युवयोः । प्रमदया सह वासश्च कथं विरुद्ध इत्यर्थः । "नचवाहा—" इति निषेधेपि वामादेशआर्षः । कथंशब्दोक्तं विवृणोति—अधर्मेति । मुनिदूषकौ मुनिवेषविरुद्धशरचापासिधारणादितिभावः । अतएव पापौ ॥११—१२॥ मृधे युद्धे ॥१३॥ सगर्वितं सगर्वं । भावे निष्ठा । उद्वेगात् भयात् ॥ १४ ॥ परिशुष्यता शोकसंकुचितेन । मुखेन उपलक्षितः ॥ १५—१६ ॥ कैकेय्याः अस्मासु विषये यदभिप्रेतं योभिप्रायः । यच्च प्रियं वरवृतं वरव्याजेन वृतं । तदद्यैवसुसंपन्नं फलितं ॥१७॥ अभिप्रेतशब्दोक्तं सूक्ष्मेक्षिकया विवृणोति—या न तुष्यतीति । दीर्घदर्शिन्या कैकेय्या अस्मद्व्यसनं पूर्वमेव यदि नचिन्तितं स्यात्तर्हि पुत्रार्थं राज्यमेव वरयेत् । नतु मत्प्रवासनं । मत्प्रवासनवरणादवगम्यते । अयं वनं गतश्चेत्सीतापि गच्छेत् । सा च राक्षसादिभिरपह्रियेत । तेन रामोपि व्यसनं महत्प्राप्नुयात् । ततश्च मत्पुत्रस्य राज्यं निष्कण्टकं स्यादिति कैकेयी नूनममन्यतेति भावः । पुत्रार्थे पुत्रप्रयोजननिमित्तं । माता मम मध्यमेति । यद्यपि पूर्वं मम माता कनीयसीत्युक्तं तथापि महिषीत्रयापेक्षया कनीयसीत्वं सर्वदशरथपत्न्यपेक्षया मध्यमात्वं । त्रिशतंपञ्चाशच्च दशरथपत्न्यः सन्तीति पूर्वमेवोक्तं । अद्य अस्मिन्दिवसे । इदानीं अस्मिन्क्षणे

रेकप्रियत्वंप्रमाणविकलंसदपि तदनुमतंचेन्ममापि सा भार्याभवितुंयोग्येतिभावमवगमयितुमियमुक्तिर्वा । अतएव "इयंनारीवरारोहाममभार्याभविष्यति " इतिवक्ष्यमाणंयुक्तंभवति । छत्रिन्यायेनवा ॥ **ति०** यद्वा विराधस्येदंनिन्दोक्तिरूपमेववाक्यं ॥१०॥ **ति०** तदेवाह—**कथमिति** । प्रमदया एकयासह द्वयोर्वासः कथंचेत्यन्वयः । **स०** मुनिदूषकौ मुनिधर्मदूषकौ ॥११॥ **शि०** वरारोहा वरः अत्युत्कृष्टः आरोहः ममस्कन्धयोरारोहणं यस्यास्सा इयंनारी ममभार्या मत्पोष्याभविष्यति । एतेन तस्यसीतायांसेव्यत्वबुद्धिस्संजातेतिध्वनितं ॥ १३ ॥ **शि०** विराधाङ्कगतां विराधस्याङ्केन शीघ्रगत्याहेतुभूतया गतां तत्स्कन्धयोः प्राप्तां ॥१५॥ **शि०** विराधाङ्के प्रवेशितां विराधाङ्कस्य विराधशीघ्रगमनस्य या ईः व्याप्तिस्तया प्रवेशितां स्कन्धयोस्संस्थापितां । राजपुत्रीं राजती शोभावतीचसा पुत्री तां । **स०** प्रवेशितां तेनेतिशेषः ॥ १६ ॥ **ति०** मध्यमामाता कौसल्यातः कनिष्ठत्वात्सुमित्रातो ज्येष्ठत्वात् । कौसल्यापेक्षयाकनिष्ठत्वात्पूर्वंयवीयसीत्युक्तिरपिनासंगता । भगवतोपीदृशोक्तिस्तु लक्ष्मणोत्साहवर्धनायेतिभावः । **स०** यद्वा मध्यमा सुमित्रा तत्सामीप्यान्मध्यमाकैकेयी । अथवा मध्यमा उक्तकारिणी । स्वतस्सद्बुद्धित्वान्मन्थरोक्तकारिणीति

 १ क. ग. मुनिदूषणौ. २ ङ. च. झ. ञ. ट. दुष्टं. ३ क. ख. ग. सगर्ववचनं. ज. सममवचनं. ४ झ. ट. प्रवेपितोद्वेगात्. घ. प्रावेपतोद्विग्ना. ५ घ. च. ज. ञ. राघवःश्रीमान्. ६ क.—घ. प्रवेपितां. ७ क. ख. ग. च. ज. ञ. मनस्विनीं. ८ घ. वरकृतंच. ज. वरमयंचतत्. ९ क. ग. ङ. च. ज. झ. ञ. ट. स्तुसुसंवृत्तं. घ. स्तत्सुसंवृत्तं. १० ज. झ. ट. मध्यमामम.

परस्पर्शात्तु वैदेह्या न [1]दुःखतरमस्ति मे ॥ [2]पितुर्वियोगात्सौमित्रे स्वराज्यहरणात्तथा ॥ १९ ॥
इति ब्रुवति काकुत्स्थे बाष्पशोकपरि[3]प्लुते ॥ अब्रवी[4]ल्लक्ष्मणः क्रुद्धो रुद्धो नाग इव श्वसन् ॥ २० ॥
अनाथ इव [5]भूतानां नाथस्त्वं वासवोपमः ॥ मया प्रेष्येण काकुत्स्थ किमर्थं परितप्यसे ॥ २१ ॥
शरेण निहतस्याद्य मया क्रुद्धेन रक्षसः ॥ विराधस्य गतासोर्हि मही पास्यति शोणितम् ॥ २२ ॥
राज्यकामे मम क्रोधो भरते यो बभूव ह ॥ तं विराधे [6]प्रमोक्ष्यामि वज्री वज्रमिवाचले ॥ २३ ॥
मम भुजबलवेगवेगितः पततु शरोस्य महान्महोरसि ॥
[7]व्यवसयतु [8]तनोश्च जीवितं पततु [9]ततस्स महीं विघूर्णितः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

॥ १८ ॥ किं ते तादृशं व्यसनं तत्राह—परस्पर्शादिति । वैदेह्याः परस्पर्शाद्यथा दुःखतरं अतिदुःखं । पितृवियोगाद्राज्यहरणाच्च तथा दुःखं नास्तीति योजना ॥ १९ ॥ रुद्धः मन्त्रगणनिरुद्धः । नागः सर्पः । श्वसन् रामशोकदर्शनादिति भावः ॥ २० ॥ वासवोपमो भूतानां नाथः सन् अनाथ इव नाथसापेक्षो नर इव । विशिष्य मया प्रेष्येण सहितोपि किमर्थं परितप्यसे । वास्तवार्थस्तु भूतानां सर्वलोकानां नाथःवासव उपमीयतेनेनेति वासवोपमः त्वं अनाथ इव नाथभिन्न इव किमर्थं परितप्यसे । एवमेव तत्त्वं जगुः । यथा विश्वामित्रः "अहं वेद्मि महात्मानं" इति । यथा च परशुरामः "त्वया त्रैलोक्यनाथेन यदहं विमुखीकृतः" इति । एवमृषयोपि ॥ २१ ॥ प्रेष्येण त्वयाकिं क्रियत इत्यत्राह—शरेणेति ॥२२॥ कैकेय्याः भरतार्थं राज्यकाङ्क्षित्वाद्भरतस्यापि राज्यकामत्वं । तं विराधे विमोक्ष्यामीति शरणागतेभरते दुर्विमोचत्वादिति भावः । ननु भरतकैकेयीभ्यामज्ञानात्प्रवासनं कारितं पुनरागन्तव्यमिति क्षमापणस्य कृतत्वात् । कुतः पुना रामलक्ष्मणाभ्यां तत्र राज्यापहारित्वमनुस्मर्यते । उच्यते अनन्तरं तथाऽनुष्ठानेपि पूर्वं कैकेय्या तथा चिन्तितत्वात्तस्यचावश्यकर्तव्यत्वाद्दुःखकाले तच्चिन्तनं । तथापि व्यसनकालेपि परदोषोद्घाटनं सत्पुरुषानुचितं रामप्रकृतिविरुद्धं च । सुप्तप्रमत्तकुपितानां भावज्ञानंदृष्टमितिन्यायेन दोषदर्शनमेवरामस्यहार्दं तदुपेक्षकत्वं त्वभिनयमात्रमिति स्यात् । अत्रोच्यते । व्यसनकाले लोकोवाच्यमवाच्यं च न जानातीत्यमुमर्थं व्यञ्जयितुमेवमुक्तमिति ॥ २३ ॥ भुजबलवेगेन धनुराकर्षणवेगेन वेगितः आनीतवेगः । इतजन्तो वा । विघूर्णितः संजातभ्रमणः ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

प्रोक्तकारिणीत्यर्थः । " प्रोक्तकारीतुमध्यमः " इत्युक्तेः ॥ १८ ॥ **ती०** क्रुद्धः कैकेयींप्रति ॥२०॥ **ती०** सरामंलक्ष्मणंदृष्ट्वेत्यारभ्य किमर्थंपरितप्यसइत्यन्तस्यग्रन्थसंदर्भस्य वास्तवार्थस्तु सः विराधः रामंलक्ष्मणंवैदेहींचदृष्ट्वासंक्रुद्धस्सन् सीतामभ्यधावत् गृहीतुमिति शेषः ।रामादीन्दृष्ट्वा तत्तेजसाऽभिभूतोविराधः स्ववृत्तान्तंकथयंस्तान्पृच्छति । स कृत्वेत्यादिश्लोकपञ्चकेन । ततस्सविराधः अन्तेसमीपे । आगत्येतिशेषः । वैदेहीमादायापक्रम्याब्रवीत् । रामलक्ष्मणावितिशेषः। युवामिति । सभार्यौ सभायामार्यौ । क्षीणजीवितौ क्षीणंजीवितमरीणांयाभ्यां । शरचापासिधारिणौसन्तौ जटाचीरधरौचसन्तौ दण्डकारण्यंप्रविष्टौ । यद्यपि तापसयोर्वांप्रमदयासहवासोयद्यपि । तथापि कथंपापौ कथंमुनिदूषकौ । तादृशौनभवतइत्यर्थः । अत्रहेतुः अधर्मचारिणौ अधर्मंचरतो भक्षयतो नाशयतइतितथा । एतादृशविशेषणविशिष्टौकौयुवां । किंच । अहमिति । अहंविराधोनामराक्षसः । इदानींमम पापयोः पापाभ्यां । हस्ताभ्यामितिशेषः । ऋषिमांसानिभक्षयन् सायुधोमृधेरुधिरंपास्यामीतिधिया दुर्गवनंचरामि । किंच भया कान्त्या आर्याश्रेष्ठा इयंनारी युवयोःकाभविष्यतीति तावब्रवीदितिपूर्वेणसंबन्धः । तस्येति । ऋषिमांसानिभक्षयंश्चरामीत्येवं दुष्टंयथातथा विराधस्यब्रुवतस्सतः सीताप्रावेपत । तामिति । विराधाङ्के तत्समीपे प्रवेशितां स्थितामित्यर्थः । सीतांदृष्ट्वा परिशुष्यतामुखेनोपलक्षितः सीताभीत्येतिशेषः । अब्रवीत् पश्येति । विराधाङ्के तत्समीपे प्रवेशितांस्थितां । यदभिप्रेतमित्यादिवाक्यानि सीताभीतिनिमित्तेनोक्तानीति द्रष्टव्यानि । परस्पर्शात् परस्यराक्षसस्यस्पर्शात् समीपागमनादित्यर्थः । बाष्पशोकपरिप्लुते सीताभीतिनिमित्तमितिभावः ॥२१॥ इतिद्वितीयस्सर्गः ॥२॥

[पा०] १ ग. दुःखान्तर. २ क. ख. ग. ङ. च. ज. झ. ट. पितुर्विनाशात्. ३ ङ. झ. ट. परिप्लुतः. ४ ख. लक्ष्मणस्तत्र क्रुद्धोनागइव. ५ घ. लोकानां. ६ क. ग. ङ. च. झ. ञ. ट, विमोक्ष्यामि. ७ क. ट. व्यपनयतु. ८ च. ञ. ततोस्य. ९ क. ख. ङ. च. ज. झ, ञ, ततश्च.

तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

रामेणविराधंप्रतिस्ववृत्तान्तनिवेदनपूर्वकंतद्वृत्तान्तनिवेदनप्रश्नेतेनतंप्रतिस्वपितृनामस्वप्रभावनिवेदनपूर्वकंसीताविसर्जनेन त्वरयापलायनचोदना ॥ १ ॥ ततोरामबाणाभिहतिव्यधितेनतेनसीतायाभुविन्यसनपूर्वकंरामलक्ष्मणयोःस्वस्कन्धारोपणेन वनमध्यप्रवेशः ॥ २ ॥

[[1]इत्युक्त्वा लक्ष्मणः श्रीमान्[2]राक्षसं [3]प्रहसन्निव ॥ को भवान्वनमभ्येत्य चरिष्यति यथासुखम् ॥ १ ॥]
[4]अथोवाच पुनर्वाक्यं विराधः पूरयन्वनम् ॥ [5]आत्मानं पृच्छते ब्रूतं कौ युवां क्व गमिष्यथः ॥ २ ॥
तमुवाच ततो रामो [6]राक्षसं ज्वलिताननम् ॥ पृच्छन्तं सुमहातेजा इक्ष्वाकुकुलमात्मनः ॥ ३ ॥
क्षत्रियौ वृत्तसंपन्नौ विद्धि नौ वनगोचरौ ॥ त्वां तु वेदितुमिच्छावः कस्त्वं चरसि दण्डकान् ॥ ४ ॥
तमुवाच विराधस्तु रामं सत्यपराक्रमम् ॥ हन्त वक्ष्यामि ते राजन्निबोध मम राघव ॥ ५ ॥
पुत्रः किल जयस्या[7]हं [8]मम माता शतह्रदा ॥ विराध इति मामाहुः पृथिव्यां सर्वराक्षसाः ॥ ६ ॥
तपसा [9]चापि मे प्राप्ता ब्रह्मणो हि प्रसादजा ॥ शस्त्रेणावध्यता लोकेऽच्छेद्याभेद्यत्वमेव च ॥ ७ ॥
उत्सृज्य प्रमदामेनामनपेक्षौ यथागतम् ॥ त्वरमाणौ पलायेथां न वां जीवितमाददे ॥ ८ ॥
तं रामः प्रत्युवाचेदं कोपसंरक्तलोचनः ॥ राक्षसं विकृताकारं विराधं पापचेतसम् ॥ ९ ॥

अथ विराधानुग्रहाय तदाक्रमणं तृतीये—अथोवाचेत्यादि । पूरयन् शब्देनेति शेषः । आत्मानं युष्मत्स्वरूपं । पृच्छते मह्यमिति शेषः । ब्रूतमिति लोण्मध्यमपुरुषद्विवचनम् । प्रश्नप्रकारमाह—काविति ॥ १—२ ॥ राक्षसत्वेन प्रकृत्या ज्वलिताननमिति भयहेतूक्तिः । आत्मनः सम्बन्धि इक्ष्वाकुकुलमुवाचेत्यन्वयः । इक्ष्वाकुवंश्यदशरथपुत्रावावां पितृवचनाद्वनं गमिष्याव इत्युवाचेत्यर्थः ॥ ३ ॥ अधर्मचारिणौ पापाविति पूर्वोक्तविराधवचनस्योत्तरमाह—क्षत्रियौ वृत्तसंपन्नाविति । त्वामिति । कस्य पुत्रः किंप्रभाव इति ज्ञातुमिच्छावइत्यर्थः । "अहं वनमिदं दुर्गं विराधो नाम राक्षसः" इति नामजात्योः पूर्वमुक्तत्वान्नतद्विषयोयं प्रश्नः ॥४॥ हन्तस्वाभिप्रायकीर्तनोद्योगजगर्वेण । मम मत्तः मे स्वरूपमिति शेषः । निबोधेत्युवाचेत्यन्वयः ॥ ५ ॥ विराधः विगताराधनः दुराराध्यइत्यन्वर्थसंज्ञः । राक्षसाः सजातीयाः सजातीयैः कृतं नामेदं नतु मातापितृभ्यामिति भावः ॥ ६ ॥ चापि किञ्च । तपसा साधनेन । ब्रह्मणः प्रसादजा शस्त्रेणावध्यता अमारणीयता प्राप्ता । अच्छेद्याभेद्यत्वं च प्राप्तं । प्राणवियोजनहेतुखण्डनविदारणानर्हत्वं च प्राप्तमित्यर्थः ॥७॥ अनपेक्षौ अपेक्षायां मरणं ध्रुवमिति भावः । त्वरमाणौ मन्दगमने मे मनश्चलेदिति भावः । न वां जीवितमाददे उत्तमप्रमदारत्नप्रापणादिति भावः ॥ ८ ॥ तं एवं परुषं वदन्तं । परुषवचनादेव

शि० विराधंज्ञातुकामस्य लक्ष्मणस्योक्तिमाह—**इतीति** । श्रीमाँल्लक्ष्मणः इतिवचः उक्त्वा रामंप्रतीतिशेषः । वनं अभ्येत्य प्राप्य यथासुखं यश्चरिष्यति चरति । सभवान्कः इतिवचःप्रहसन्निव विराधं आहेतिशेषः ॥ १ ॥ **स०** वनं गोचरोययोस्तौ । यद्वा वनस्ययागौर्भूस्तस्यां चरत इतितौ तथोक्तौ । समासान्तविधेरनित्यत्वान्नटच् । यद्वा गविचरतोगोचरौ वनस्य गोचरौवनगोचरौ । वनपदार्थस्य योग्यतयागोचरपदैकदेशगोपदार्थेनानन्वयः । "दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयं"इत्यत्राप्रमेयत्वस्य द्युतावन्वयोज्ञेयः ॥ ४ ॥ **स०** सर्वराक्षसाइत्यनेन लोकप्रसिद्धत्वंद्योतयति ॥ ६ ॥ **स०** लोके ये छेद्यास्तेषामभेद्यत्वं । यद्वा छेद्यानामङ्गानामभेद्यत्वं । अवध्यत्वप्रकारनिरूपणं वैतत् ॥ **ती०** शस्त्रेण येनकेनापिशस्त्रेण । शस्त्रबलेनाच्छेद्याभेद्यत्वं छेदभेदाभ्यामव्यथनीयत्वं ॥ **शि०** अच्छेद्यत्वं अवयवद्वैधीभवनाभावः । अभेद्यत्वं शरीरेव्रणप्राप्त्यभावः । वस्तुतस्तु छेद्येन छेत्तुमर्हेणप्राकृतशस्त्रेणेत्यर्थः । अतएव वक्ष्यमाणरामशस्त्रकरणकभेदनंसंगच्छते । तेषांप्राकृतभिन्नत्वात् ॥ ७ ॥ **ती०** अनपेक्षौ प्रमदाशारहितौ । वस्तुतस्तु उत्सृज्य मामितिशेषः । प्रमदामादायेतिशेषः । वां युवयोः जीवितं प्राणसमंस्त्रीरत्नं नाददे इत्युवाचेतिपूर्वेण

[पा०] १ अयंश्लोकः क. ग. च. छ. ज. ञ. ट. पुस्तकेष्वेवदृश्यते. २ क. च. ज. ञ. ट. न्विराधं. ३ ग. प्रदहन्निव- ४ क. तावुवाचततोभीमोविराधः. ५ ङ. झ. ट. पृच्छतोममहिब्रूतं. ६ घ. विराधं. ७ क. अहं. ८ ख. ग. ङ. च. ज. झ. ञ. मातामम. ९ ङ. ज. झ. ट. चाभिसंप्राप्ता.

क्षुद्र[1] धिक्त्वां तु हीनार्थं मृत्युमन्वेषसे ध्रुवम् ॥ रणे संप्राप्स्यसे[2] तिष्ठ न मे जीवन्गमिष्यसि[3] ॥ १० ॥
ततः सज्यं धनुः कृत्वा रामस्सु[4]निशिताञ्शरान् ॥ सुशीघ्रमभिसन्धाय राक्षसं निजघान[5] ह ॥ ११ ॥
धनुषा ज्यागुणवता सप्त बाणान्मुमोच ह ॥ रुक्मपुङ्खान्महावेगान्सुपर्णानिलतुल्यगान् ॥ १२ ॥
ते शरीरं विराधस्य भित्त्वा बर्हिणवाससः ॥ निपेतुः शोणितादिग्धा धरण्यां पावकोपमाः ॥ १३ ॥
स विद्धो न्यस्य वैदेहीं शूलमुद्यम्य राक्षसः ॥ अभ्यद्रवत्सुसंक्रुद्धस्तदा रामं सलक्ष्मणम् ॥ १४ ॥
स विनद्य महानादं शूलं शक्रध्वजोपमम् ॥ प्रगृह्याशोभत तदा व्यात्तानन इवान्तकः ॥ १५ ॥
अथ तौ भ्रातरौ दीप्तं[6] शरवर्षं ववर्षतुः ॥ विराधे राक्षसे तस्मिन्कालान्तकयमोपमे ॥ १६ ॥
स प्रहस्य महारौद्रः[7] स्थित्वाऽजृम्भत राक्षसः ॥ जृम्भमाणस्य ते बाणाः कायान्निष्पेतुराशुगाः ॥१७॥
स्पर्शात्तु[8] वरदानेन प्राणान्संरोध्य[9] राक्षसः ॥ विराधः शूलमुद्यम्य राघवा[10]वभ्यधावत ॥ १८ ॥
तच्छूलं वज्रसंकाशं गगने ज्वलनोपमम् ॥ द्वाभ्यां शराभ्यां चिच्छेद रामः शस्त्रभृतां वरः ॥ १९ ॥

हेतोः कोपसंरक्तलोचनः । विकृताकारं विकृताकारमपि पापे सीताहरणे चेतो यस्य तं ॥ ९ ॥ क्षुद्रहीनजाते । धिक्कारे हेतुरयं । हीनार्थे उत्तमाङ्गनाभिलाषरूपहीनप्रयोजनमितियावत् । मृत्युं अन्वेषणहेतुं मरणं संप्राप्स्यसे । अन्वेषणं सफलं भविष्यतीत्यर्थः । तदा किञ्चिदुपेक्षया गन्तुमुद्युक्तं प्रत्याह—तिष्ठेति । गमनं च दुर्लभमित्याह—नेति । मे पुरत इति शेषः ॥१०॥ राक्षसं प्रति शरान् । निजघान अमुञ्चत् । हन हिंसागत्योरिति धातुः ॥ ११ ॥ पुनःशरान्विशिंषन्नाह—धनुषेति । ज्यारूपो गुणो रज्जुः तद्वता । महावेगान् अतएव सुपर्णानिलाभ्यां तुल्यं गच्छन्तीति तथोक्तान् ॥ १२ ॥ बर्हिणवासस इति स्वार्थे इनच् । बर्हिणवाससः बर्हपत्रा इत्यर्थः । शोणितेन आदिग्धाः ईषल्लिप्ताः । रक्तोद्गमात्पूर्वमेव शरीरान्निर्गमादितिभावः । पावकोपमा इति भूस्थतृणादिदहनादग्निसाम्यसिद्धिः ॥ १३ ॥ विद्धः बाणवेधजनितवेदनातिशयवान् । न्यस्य भूमौ निक्षिप्य ॥ १४ ॥ महान् नादः प्रतिध्वनिर्यस्मिंस्तद्यथा भवति तथा विनद्य । शक्रध्वजोपमं तद्वदुन्नतं । व्यात्ताननः विवृत्तास्यः । अनेन प्रसारितजिह्वत्वं लक्ष्यते शूलोपमेयतालाभाय ॥ १५ ॥ अथ सीतानिक्षेपानन्तरं । यथेष्टं बाणमोचनार्हत्वात् दीप्तं पूर्वबाणेभ्यस्तेजस्वि शरवर्षं शरसमूहं । उभाभ्यामपि मोचनीयत्वे हेतवः राक्षस इत्यादिविशेषणानि । कालान्तकयमोपमे काले संहारकाले अन्तको नाशको यो यमस्तत्तुल्ये ॥ १६ ॥ प्रहस्यकिमेतैर्मशकप्रायैरिति हसित्वा । अजृम्भत गात्रविनाममकरोत् । बाणाः काये किञ्चिल्लग्नाः । आशु गच्छन्तीत्याशुगाः आशुगा अपीत्यर्थः । निष्पेतुः जगलुः ॥ १७ ॥ वरदानेन स्पर्शात् संबन्धात् । प्राणान् प्राणवायून् । संरोध्य हृदये समूह्य बलं कृत्वेत्यर्थः ॥ १८ ॥ तत् हस्तस्थं । गगने ज्वलनः आकाशस्थाग्निः तदुपममित्यभूतोपमा

संबन्धः ॥ ८ ॥ **ती०** ज्यागुणवता ज्याशब्दवता । **स०** ज्यागुणवता भूमौप्रशस्तगुणवता । यद्वा ज्या मौर्वी गुणो मार्तृण्यादिः ताभ्यांयुक्तेन । **शि०** सुपर्णानिलतुल्यगान् सुपर्णानिलौ तुल्यं स्वसादृश्यं गच्छन्तिप्रापयन्ति तान् ॥१२॥ **शि०** बर्हिणवाससः बर्हिणः मयूराः तत्संबन्धिपिञ्छानीत्यर्थः । तान्येववासांसियेषांतेतथा ॥ **स०** बर्हिणवासएव वासोयेषांतेबर्हिणवाससः । मयूरपक्षवस्त्राः ॥ १३ ॥ **ती०** वस्तुतस्तु वैदेहींन्यस्य सीतासमीपमगत्वा ॥ १४ ॥ **ती०** कालोन्तकोयमश्चेतित्रयो मारणाधिकारिणः । तत्र कालस्याधिकारो जीवितविच्छेदे । अन्तकस्य प्राणापहारे । यमस्यपुण्यापुण्यविवेके इतिभेदः ॥ **ति०** कालान्तकयमाः प्राणतनुमनस्संहारप्रधानास्संहाररुद्रस्यमूर्तयः तत्सदृशे ॥ **शि०** कालान्तकयमोपमे अन्तकः मृत्युः । कालस्तन्निमित्तं । यमस्तन्नियन्ता । तैरुपमा यस्य । किंच कालः प्राप्तः अन्तकोयस्य सएव यमोपमस्तस्मिन् ॥ **स०** कालः कालाभिमानी अन्तकोमृत्युरित्युभौ यमभृत्यौ । तौच यमश्च तेषामुपमायस्य तस्मिन् ॥ १६ ॥ **ति०** प्रहस्य शस्त्रावध्येमयि वृथैवबाणपातइतिहासः ॥ १७ ॥ **ती० टी०** वरदानेन ईश्वरवरदानेन । तदुक्तं । "विराधोहाटकपुरेविधिवन्मामपूजयत् । मदनुग्रहवैशिष्ट्यादवध्यस्ससुरा-

[पा०] १ च. क्षुद्रं. २ क. ख. ङ. च. ज.—ट. प्राप्स्यसिसंतिष्ठ. ३ ख. घ. ङ. च. ज.—ट. न्विमोक्ष्यसे. ४ ग. सतु. ५ ख. निजघानसः. ६ क. च. ज. ञ. तत्र. ७ क. ख. ञ. महारौद्रंस्थित्वा. ८ क. ख. ग. च. ज. बलात्तुवरदानस्य ९ क. च. ज संरुध्य. १० क. ङ. च. छ. ज. ट. राघवायव्यसर्जयत्.

तद्राम[1]विशिखच्छिन्नं शूलं तस्य कराद्भुवि ॥ पपाताशनिना छिन्नं मेरोरिव शिलातलम् ॥ २० ॥
तौ [2]खड्गौ क्षिप्रमुद्यम्य कृष्ण[3]सर्पोपमौ शुभौ ॥ तूर्ण[4]मापततस्तस्य तदा प्रहरतां बलात् ॥ २१ ॥
[5]स वध्यमानस्सुभृशं [6]बाहुभ्यां [7]परिरभ्य तौ ॥ अप्रकंप्यौ नरव्याघ्रौ रौद्रः प्रस्थातुमैच्छत ॥ २२ ॥
तस्याभिप्राय[8]माज्ञाय रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ वहत्वयमलं तावत्पथाऽनेन तु राक्षसः ॥ २३ ॥
यथा[9] चेच्छति सौमित्रे तथा वहतु राक्षसः ॥ अयमेव हि नः पन्था येन याति निशाचरः ॥ २४ ॥
स तु स्वबलवीर्येण [10]समुत्क्षिप्य निशाचरः ॥ बालाविव स्कन्धगतौ [11]चकारातिबलौ ततः ॥ २५ ॥
तावारोप्य ततः [12]स्कन्धं राघवौ रजनीचरः ॥ [13]विराधो निनदन्घोरं जगामाभिमुखो वनम् ॥ २६ ॥

वनं महामेघनिभं प्रविष्टो द्रुमैर्महद्भिर्विविधैरुपेतम् ॥
नानाविधैः [14]पक्षिशतैर्विचित्रं शिवायुतं व्यालमृगैर्विकीर्णम् ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

विराधेनरामलक्ष्मणापहरणेसीतयाविषादादुच्चैराक्रोशनम् ॥ १ ॥ राघवाभ्यांशस्त्रेणविराधबाहुद्वयभञ्जनपूर्वकंशस्त्रादिना बहुधापीडनेप्यविमुक्तप्राणेतस्मिन्रामेणलक्ष्मणंप्रतिविराधस्यशस्त्राद्यवध्यत्वोक्तिपूर्वकंगर्तेनिखननस्यतद्वधोपायत्वोक्तिः ॥ २ ॥ रामपादस्पर्शमहिम्नापूर्वजन्मस्मृतिमताविराधेनतंप्रतिकुबेरशापात्स्वस्यराक्षसत्वप्राप्तिनिवेदनपूर्वकंशरभङ्गाश्रमगमनचोदना ॥ ३ ॥ विराधेनापिस्वस्यगर्तक्षेपंप्रार्थितेनरामेणलक्ष्मणखातगर्तेतन्निखननम् ॥ ४ ॥ ततःसीतालक्ष्मणाभ्यांसहवनेसुखनिवासः ॥ ५ ॥

ह्रियमाणौ तु[15] तौ दृष्ट्वा वैदेही रामलक्ष्मणौ ॥ उच्चैस्स्वरेण चुक्रोश प्रगृह्य [16]सुभुजा भुजौ ॥ १ ॥

॥ १९ ॥ अशनिना वज्रेण ॥ २० ॥ प्रहरतां प्राहरतां ॥ २१ ॥ अप्रकम्प्यौ चालयितुमप्यशक्यौ । किंपुनः परिग्रहीतुमिति कविःपरिहसति । रौद्रः रौद्राकृतिः । अप्रकम्प्यत्वे हेतुः—नरव्याघ्राविति । नरव्याघ्रौ पुरुषोत्तमौ ॥ २२ ॥ अभिप्रायं वनान्तर्नयनेच्छां । वहतु नौ प्रापयतु । अनेन आवाभ्यां गन्तव्येन पथावहतु । अथवा यथेच्छति येनमार्गेण गन्तुमिच्छति तथा वहतु । उभयथापि न दोष इति भावः । तत्र हेतुमाह —अयमिति । नः वनमध्यगमनेच्छूनामस्माकं ॥ २३—२४ ॥ अतिबलौ रामलक्ष्मणौ समुत्क्षिप्य बालाविव स्कन्धगतौ चकार तयोरिच्छावशादिति भावः ॥ २५—२६ ॥ इमावपि स्वाभीष्टवनं प्रविष्टावित्याशयेनाह—वनमिति । शिवाः सृगालविशेषः ताभिर्युतं । व्यालमृगैः दुष्टमृगैः । "दुष्टे द्विपे श्वापदे च व्यालः पुंसि शठेपि च" इति बाणः । अत्र सर्गे भगवतः स्वायत्तसकलप्रवृत्तिकत्वं महाभयहेतावपि निर्भयत्वं च दर्शितं । अस्मिन्सर्गे षड्विंशतिः श्लोकाः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

अथ परमपुरुषवहनफलं वक्तुमुपक्रमते—ह्रिय-

सुरैः" इति ॥ १८ ॥ **ति०** तच्छूलं करस्थमूलमागमेवेतिशेषः । गगनेज्वलनोपमं शिखाभागावच्छेदेनेतिभावः ॥ १९ ॥ **स०** महामेघनिभं सूर्यप्रकाशाच्छादकत्वेनेतिभावः ॥ २७ ॥ इतितृतीयस्सर्गः ॥ ३ ॥

शि० सुमहाभुजौ सुमहान्तौस्वबाहूप्रगृह्य समुत्थाप्य । सुमहाभुजौ काकुत्स्थौ प्रगृह्य ह्रियमाणौदृष्ट्वा चुक्रोशेत्यन्वयो वा ॥१॥

[पा०] १ क. ख. ङ.—ट. विशिखैश्छिन्नं. ग. विशिखैर्भिन्नं. २ घ. च. छ. ज. भुजौ. ३ ङ. झ. ट. सर्पाविवोद्यतौ. ४ ट. मापेततुस्तस्य. ५ क. वध्यमानस्सतुभृशं. ६ ख. ग. ङ.—ट. भुजाभ्यां. ७ क.—ज. ञ. ट. परिगृह्य. ८ ज. मासाद्य. ९ क. ख. ग. च. छ. ज. ञ. यथेच्छतिहि. १० क. च. छ. ज. ञ. तौसमुत्क्षिप्यराक्षसः. ११ ग. चचारातिबलौ. ङ. झ. ट. चकारातिबलोद्धतः. १२ क. ङ. ज. ञ. स्कन्धे. १३ ख. घ.—ट. विनदन्घोरं. १४ क. च. छ. ज. ञ. पक्षिगणैः. ङ. झ. ट. पक्षिकुलैः. १५ ङ. झ. ट. तुकाकुत्स्थौदृष्ट्वासीतारघूत्तमौ. क. ख. ततोदृष्ट्वा. १६ ङ. झ. ञ. ट. सुमहाभुजौ.

एष दाशरथी राम[1]स्सत्यवाञ्छीलवाञ्छुचिः ॥ रक्षसा [2]रौद्ररूपेण ह्रियते सहलक्ष्मणः ॥ २ ॥
[3]मां वृका भक्षयिष्यन्ति शार्दूला द्वीपिनस्तथा ॥ मां हरोत्सृज्य काकुत्स्थौ नमस्ते रा[4]क्षसोत्तम ॥ ३ ॥
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा वैदेह्या रामलक्ष्मणौ ॥ वेगं प्रचक्रतुर्वीरौ वधे तस्य दुरात्मनः ॥ ४ ॥
तस्य रौद्रस्य [6]सौमित्रिर्बाहुं सव्यं बभञ्ज ह ॥ [7]रामस्तु दक्षिणं बाहुं तरसा तस्य रक्षसः ॥ ५ ॥
स भग्नबाहुः संविग्नो [8]निपपाताशु राक्षसः ॥ धरण्यां मेघसंकाशो वज्रभिन्न इवाचलः ॥ ६ ॥
मुष्टिभिर्जानुभिः पद्भिः [9]सूदयन्तौ तु राक्षसम् ॥ उद्यम्योद्यम्य चाप्येनं स्थण्डिले निष्पिपेषतुः ॥७॥
स विद्धो बहुभिर्बाणैः खड्गाभ्यां च परिक्षतः ॥ निष्पिष्टो बहुधा भूमौ न ममार स राक्षसः ॥८॥
[10]तं प्रेक्ष्य रामः सुभृशमवध्यमचलोपमम् ॥ भयेष्वभयदः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥
तपसा पुरुषव्याघ्र राक्षसोयं न शक्यते ॥ शस्त्रेण युधि निर्जेतुं राक्षसं निखनावहे ॥ १० ॥
[[11]कुञ्जरस्येव रौद्रस्य [12]राक्षसस्यास्य लक्ष्मण ॥ [13]वनेऽस्मिन्सुमहच्छ्वभ्रं खन्यतां [14]रौद्रवर्चसः ॥ ११ ॥
इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामः प्रदरः खन्यतामिति ॥ तस्थौ विराधमाक्रम्य कण्ठे पादेन वीर्यवान् ॥१२॥]
तच्छ्रुत्वा राघवेणोक्तं राक्षसः [15]प्रश्रितं वचः ॥ इदं प्रोवाच काकुत्स्थं विराधः पुरुषर्षभम् ॥१३॥
[16]हतोस्मि पुरुषव्याघ्र शक्रतुल्यबलेन वै ॥ मया तु पूर्वं त्वं मोहा[17]न्न ज्ञातः पुरुषर्षभः ॥ १४ ॥

माणावित्यादि । चुक्रोश रामस्यातिमानुषं चरित्रमवगच्छन्त्यपि स्नेहातिशयेन व्याकुला रुरोदेत्यर्थः ॥ १ ॥ सत्यवान् सत्यवचनवान् । शीलवान् सदाचारसंपन्नः । शुचिः ऋजुबुद्धिः ॥ २ ॥ एवं दैवं प्रत्याक्रुश्य विराधं प्रत्याह—मामिति । वृकाः ईहामृगाः । "कोकस्त्वीहामृगो वृकः" इत्यमरः । शार्दूलाः महाव्याघ्राः । द्वीपिनः अल्पव्याघ्राः । "व्याघ्रो मृगारिः शार्दूलो हिंसारुश्चित्रकी मृगात् । चण्डश्चाल्पस्त्वयं द्वीपी" इति वैजयन्ती । नमस्त इत्येवं चुक्रोशेति पूर्वेणान्वयः ॥ ३—४ ॥ सव्यमिति । ननु विराधादानेकबन्धादाने च लक्ष्मणः सव्यं रामो दक्षिणं भुजमच्छिनदित्यविशेषेणोच्यते किमत्र नियामकमिति चेत् । उच्यते । सर्वदा लक्ष्मणो रामस्य दक्षिणपार्श्वे एव तिष्ठति अतो गृह्णन्दक्षिणेन रामं सव्येन लक्ष्मणं चागृह्णादित्यविरोधः । तरसा बलेन ॥ ५ ॥ संविग्नः भीतः ॥ ६ ॥ मुष्टिभिरिति । बहुवचनमावृत्त्या उद्यम्योद्यम्य सूदयन्तौ मुष्ट्यादिकमुद्धृत्योद्धृत्य प्रहरन्तौ । स्थण्डिले भूतले ॥ ७—८ ॥ भयेष्वभयदः शापापायकारणाय प्रसन्न इत्युच्यते ॥ ९ ॥ शस्त्रेण शस्त्रादिभिः । निखनावहे भूमौ निक्षिपेव ॥ १० ॥ प्रश्रितं विनयान्वितं यथा तथा प्रोवाचेत्यन्वयः ॥ ११—१३ ॥ रामपादस्पर्शेन प्रत्यभिजानन्नाह—हत इत्यादि । त्वयेति शेषः । पुरुषर्षभः पुरुषोत्तमस्त्वं रामत्वेनावतीर्ण इति न ज्ञात इत्यर्थः ॥ १४ ॥

ती० शार्दूलद्वीपिनः सबिन्दुबिन्दुव्याघ्राः ॥ ३ ॥ **ति०** बाहुंबभञ्जनैतावतापिप्राणहानिरिति नवरदानविरोधः । अभेद्याच्छेद्यत्वंच प्राणनाशक्षमावयवविशेषपरंबोध्यं। बभञ्ज मुष्टिप्रहारेणेतिशेषः । अभेद्याच्छेद्यत्ववरस्तु शस्त्रकरणकतद्विषयइत्यन्ये॥५॥**स०**संविग्नखिन्नः । अनेनवरस्तु रामेतरविषयइतिज्ञायते ॥६॥ **ति०** भयेषुभयकालेषु । **स०** भयेषु भयसाधनेषु। **ती०**भयेष्वभयदइति स्वश्रवणस्मरणकीर्तनादिसंविदधतः पुरुषस्य सकलभयापहारीभवति ॥ ९ ॥ **स०** मया रमयासीतया सहितस्त्वंनज्ञातइतिवा ॥ १४ ॥

[पा०] १ क. च. छ. ज. ञ. सत्यवान्बलवानृजुः. २ ख. घोररूपेण. ३ झ. मामृक्षाः. ४ ग. राक्षसेश्वर. क. ५ भ्रातरौ. ६ क. ख. ङ.—ट. सौमित्रिस्सव्यंबाहुं. ७ ग. रामोपि. ८ ङ. झ. ट. पपाताशुविमूर्च्छितः. ९ क. च. छ. ज. ञ. सूदयन्तौच. १० क. संप्रेक्ष्य. घ. संप्रेक्षमाणस्सभृशं. ११ इदंश्लोकद्वयं क.—ट. पुस्तकेष्वत्रापिदृश्यते. १२ क. च. ज. ञ. राक्षसस्याद्य. घ. राक्षसस्यतु. छ. राक्षसस्यच. १३ ख. महतस्सुमहच्छ्वभ्रं. घ. महतस्सुमहच्छिद्रं. क. च. छ. ज. ञ. महतोस्समहच्छ्वभ्रं. १४ ग. रौद्रकर्मणः. छ. रौद्ररक्षसः. १५ च. ज. प्रथितं. १६ क. ख. ग. ङ.—ट. हतोहं. घ. भक्तोस्मि. १७ क. घ. च. छ. ज. ञ. मोहादज्ञातः.

कौसल्या सुप्रजा राम तात त्वं विदितो मया ॥ वैदेही च महाभागा लक्ष्मणश्च महायशाः ॥ १५ ॥
अपि शापादहं घोरां प्रविष्टो राक्षसीं तनुम् ॥ तुम्बुरुर्नाम गन्धर्वः शप्तो वैश्रवणेन ह ॥ १६ ॥
प्रसाद्यमानश्च मया सोऽब्रवीन्मां महायशाः ॥ यदा दाशरथी रामस्त्वां वधिष्यति संयुगे ॥
तदा प्रकृतिमापन्नो भवान्स्वर्गं गमिष्यति ॥ १७ ॥
इति वैश्रवणो राजा रम्भासक्तं पुराऽनघ ॥ अनुपस्थीयमानो मां संक्रुद्धो व्याजहार ह ॥ १८ ॥
तव प्रसादान्मुक्तोऽहमभिशापात्सुदारुणात् ॥ भुवनं स्वं गमिष्यामि स्वस्ति वोऽस्तु परंतप ॥ १९ ॥
इतो वसति धर्मात्मा शरभङ्गः प्रतापवान् ॥ अध्यर्धयोजने तात महर्षिः सूर्यसन्निभः ॥ २० ॥
तं क्षिप्रमभिगच्छ त्वं स ते श्रेयो विधास्यति ॥ अवटे चापि मां राम प्रक्षिप्य कुशली व्रज॥२१॥
रक्षसां गतसत्त्वानामेष धर्मः सनातनः ॥ अवटे ये निधीयन्ते तेषां लोकाः सनातनाः ॥ २२ ॥
एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थं विराधः शरपीडितः ॥ बभूव स्वर्गसंप्राप्तो न्यस्तदेहो महाबलः ॥ २३ ॥
तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यं लक्ष्मणं व्यादिदेश ह ॥ २४ ॥
कुञ्जरस्येव रौद्रस्य राक्षसस्यास्य लक्ष्मण ॥ वनेऽस्मिन्सुमहच्छ्वभ्रं खन्यतां रौद्रकर्मणः ॥ २५ ॥

ज्ञानप्रकारमाह—कौसल्येति । तात सर्वलोकजनक । त्वं कौसल्यायाः सुप्रजाः । "नित्यमसिच् प्रजामेधयोः" इत्यसिच् । इति विदितोसि । महाभागा श्रीवैदेहीत्यवगता । अयं च त्वदंशभूतो महायशाः त्वदनुवर्तनजकीर्तिमान् । लक्ष्मण इति विदितः ॥ १५ ॥ एतावत्पर्यन्तं कुतो न ज्ञातवानसीत्यत्राह—अपीति । अपिर्गर्हायां । कस्य केन शाप इत्यत्राह—तुम्बुरुरित्यादि । अहमिति शेषः ॥ १६ ॥ उपकारस्मृत्योपश्लोकयति—महायशा इति । प्रकृतिं स्वरूपं । शापनिमित्तमाह—अनुपस्थीयमान इति । रम्भासक्तं मां अनुपस्थीयमानः अवसरे मया असेव्यमानः । अत एव संक्रुद्धः राजा अस्मत्स्वामी वैश्रवणः इति उक्तप्रकारेण । राक्षसो भवेति व्याजहार । पुनर्मया प्रसाद्यमान इत्यब्रवीच । उक्तप्रकारेण शापावसानं चोवाचेति योजना ॥ १७—१८ ॥ स्वंभुवनं स्वर्गलोकं । उपकारस्मृत्या मङ्गलमाशास्ते—स्वस्ति व इति ॥ १९ ॥ वाचिककैङ्कर्यमातनोति—इत इति । प्रतापवान् महातपाः । अधिकमर्धं यस्य तदध्यर्धं तच्च तद्योजनं च तस्मिन् सार्धयोजन इत्यर्थः ॥२०॥ क्षिप्रं तदग्निप्रवेशात्पूर्वं । ते त्वत्तः । श्रेयः ब्रह्मलोकं । विधास्यति पोषयिष्यति । यद्वा ते श्रेयः निवासस्थानप्रवेशनादिकं । अवटे श्वभ्रे । कुशली आर्तत्राणरूपकुशलयुक्तः ॥२१॥ गतसत्त्वानां गतासूनां । "द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु" इत्यमरः । एषः अवटप्रक्षेपः । अस्य धर्मस्य फलमाह—अवट इति ॥ २२ ॥ स्वर्गसंप्राप्तः संप्राप्तप्राय इत्यर्थः । खननानन्तरं स्वर्गप्राप्तेः ॥२३—२४ ॥ कुञ्जरस्येत्यादि श्लोकद्वयं । वैपुल्यं विधाय निम्नतां विधत्ते—प्रदरः खन्यतामिति । प्रकृष्टोदरः प्रदरः ॥२५

ति० त्वयाकौसल्यासुप्रजाइति त्वंविदितः कौसल्यापुत्रइतिज्ञातोसीत्यर्थः ॥ १५ ॥ **ति०** व्याजहारेत्यस्य राक्षसींतनुंप्रविशेतीति शेषः ॥ १८ ॥ **ति०** अनुपस्थानेकारणमाह—**इतीति** । उक्तंशापं तत्प्रतीकारंचोवाचेत्यर्थः । शापमुक्तिकालजानन्दपारवश्यात्पुनरुक्तिर्नदोषाय । रंभासक्तं पुरानघेतिपाठे पुनरुक्त्यभावएव ॥ १८ ॥ **स०** सते सज्जनाय तुभ्यं । तेसकाशात्स्वस्य श्रेयोविधास्यतीतिवा ॥ २१ ॥ **ति०** सनातनः परंपराप्राप्तः । अतएव कलिराक्षसेषुयवनेष्वेतद्धर्मप्रवृत्तिः ॥ २२ ॥ **ति०** बभूव तथाभवितुमुद्यतोबभूव । यद्वा बभूवेत्यर्धेनसंक्षिप्ततयोक्तस्य विस्तरमाह—**तच्छ्रुत्वेति** । अवटनिक्षेपेणस्वर्गप्राप्तिंश्रुत्वा ॥

[पा०] १ ग. घ. ङ. झ. ट. सुप्रजास्ताततराम. २ ख. मयात्वंविदितोधुना. क. च. छ. ज. ञ. विदितस्त्वंमयाधुना. ३ क. ख. ग. महाबलः. ४ क. अहंशापादिमां. ख.—ञ. अभिशापादहं. ५ ङ.—ट. वैश्रवणेनहि. ६ क. ग. ततः प्रकृतिसंपन्नो. ख. ततःप्रकृतिसंपन्नःपुनस्स्वर्गं. ७ इतिवैश्रवणइत्यस्मिञ्श्लोकेपूर्वोत्तरार्धयोःपौर्वापर्यं क. ङ.—ट. पुस्तकेषुदृश्यते. ८ ङ.—ट. सक्तमुवाचह. ९ ङ. झ. ञ. सक्रुद्धो. १० क. च. छ. ञ. ट. मिहशापात्. ११ क.—घ. च. छ. ज. ञ. ट. भवनं. १२ क. च. छ. ज. ञ. तेस्तु. १३ ख. वरानन. १४ क. मधिगच्छ. १५ झ. श्रेयोऽभिधास्यति. १६ ग. वापि. १७ ङ.—ट. निक्षिप्य. १८ ख. कुशलं. १९ ख. हतसत्वानां. २० क. ख. ङ. छ. ज. ञ. राक्षसस्याद्य. २१ क. च. छ. ज. ञ. महतस्सुमहच्छ्वभ्रं. ख. घ. ङ. झ. वनेऽस्मिन्सुमहाञ्श्वभ्रः.

इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामः प्रदरः खन्यतामिति ॥ तस्थौ विराधमाक्रम्य कण्ठे पादेन वीर्यवान् ॥ २६ ॥
ततः खनित्रमादाय लक्ष्मणश्श्वभ्रमुत्तमम् ॥ अखनत्पार्श्वतस्तस्य विराधस्य [1]महात्मनः ॥ २७ ॥
तं मुक्त[2]कण्ठं निष्पिष्य शङ्कुकर्णं महास्वनम् ॥ विराधं प्राक्षिपच्छ्वभ्रे नदन्तं भैरवस्वनम् ॥ २८ ॥

[3]तमाहवे [4]निर्जितमाशुविक्रमौ [5]स्थिरावुभौ संयति रामलक्ष्मणौ ॥
मुदान्वितौ चिक्षिपतुर्भयावहं नदन्तमुत्क्षिप्य बिले[6] तु राक्षसम् ॥ २९ ॥
अवध्यतां प्रेक्ष्य [7]महासुरस्य तौ शितेन शस्त्रेण तदा नरर्षभौ ॥
[8]समर्थ्य चात्यर्थविशारदावुभौ बिले विराधस्य वधं प्रचक्रतुः ॥ ३० ॥
स्वयं विराधेन हि [9]मृत्युरात्मनः प्रसह्य रामेण [10]वधार्थमीप्सितः ॥
निवेदितः काननचारिणा स्वयं न मे वधः शस्त्रकृतो भवेदिति ॥ ३१ ॥
[11]तदेव रामेण निशम्य भाषितं कृता मतिस्तस्य बिलप्रवेशने ॥
बिलं च [12]रामेण बलेन रक्षसा प्रवेश्यमानेन वनं [13]विनादितम् ॥ ३२ ॥
प्रहृष्टरूपाविव रामलक्ष्मणौ विराधमु[14]र्व्याः प्रदरे [15]निहत्य तौ ॥
ननन्दतुर्वीतभयौ महावने शिलाभिरन्तर्दधतुश्च राक्षसम् ॥ ३३ ॥
ततस्तु तौ [16]काञ्चनचित्रकार्मुकौ निहत्य रक्षः परिगृह्य मैथिलीम् ॥

—२६ ॥ उत्तमं अतिनिम्नं । महात्मनः महाकायस्य ॥२७॥ मुक्तकण्ठं कण्ठाक्रमणरहितं । अतएव महास्वनं शङ्कुकर्णं शङ्कुः कीलं तत्सदृशकर्णं गर्दभाकारं वा । "शङ्कुकर्णौ गर्दभोष्ट्रौ" इति बाणः । भैरवस्वनं भयंकरप्रतिध्वानं यथा भवति तथानदन्तं । महास्वनमित्यत्र स्वभावोक्तिः । अत्रोच्चारणरूपकार्योक्तिरिति भिदा ॥ २८ ॥ समस्तमुक्तमेवार्थं वृत्तान्तरेण संगृह्णाति—तमाहव इत्यादिना । संयति युद्धे स्थिरौ ॥ २९ ॥ बिलप्रक्षेपनिमित्तमाह—अवध्यतामिति । महासुरस्य वृत्राद्यसुरसदृशस्य । समर्थ्य अयमेवास्य वधोपाय इतिनिश्चित्य ॥ ३० ॥ न केवलं स्वनिश्चयः विराधेन चानन्तरं तथोक्तमित्याह—स्वयमिति । काननचारिणा रामेण प्रसह्य बलात्कृत्य । आत्मनो वधार्थं स्वयमीप्सितः मृत्युः बिलप्रवेशरूपवधोपायः । न मे वधः शस्त्रकृतो भवेदित्युपायान्तरं प्रतिषिध्य स्वयं निवेदितः उक्तो हीति योजना ॥ ३१ ॥ रामेण तद्भाषितमेव निशम्य तस्य विराधस्य । बिलप्रवेशने मतिः कृता । रामेण बलेन बिलं प्रवेश्यमानेन रक्षसा वनं विनादितमिति योजना ॥ ३२ ॥ प्रहृष्टरूपौ पुलकितशरीरौ । वस्तुतो हर्षशोकावनयोर्न स्तः किंतु तन्नटनमात्रमिति इवशब्देन सूचयति॥३३॥पत्नीसहितस्य रामस्य तद्रहितस्य परतन्त्रस्य लक्ष्मणस्य चोपमानमाह—चन्द्रदिवा-

२३—२४ ॥ **ति०** महात्मनः गन्धर्वत्वप्रत्यापत्त्यभिप्रायेण रामस्वरूपज्ञानाभिप्रायेणच कविना महात्मनइतिप्रयुक्तंवा ॥ २७ ॥ **ती०** मुक्तकण्ठं श्रीरामचरणपीडनेन शिथिलीकृतकण्ठं । यद्वा श्वभ्रेक्षेपणार्थं रामेणमुक्तकण्ठाक्रमणं । नदन्तं परमेश्वरेणश्रीरामेण वधंप्राप्तोस्म्यतो धन्योहं धन्योहमिति हर्षेण नादंकुर्वन्तमित्यर्थः । **शि०** महास्वनं महाऽसुभिः ऊर्ध्वोच्छ्वासैः अनिति जीवतितं आसन्नमरणमित्यर्थः ॥ २८ ॥ **ति०** यथार्थं स्वप्रयोजनोचितं । रामेणकर्त्रा प्रसह्यस्वयं स्वस्य योमृत्युरीप्सितः तमात्मनोमृत्युं प्रसह्य उद्दिश्य । प्रपद्येतिपाठेप्ययमेवार्थः । काननचारिणा विराधेन । मेवधः शस्त्रकृतो नभवेदिति निवेदितोभूत् रामइतिशेषः ॥ ३१ ॥ **ति०** नीलत्वाद्विशालत्वाच्चवनस्याकाशसादृश्यं । उभावपि चन्द्रवत्कलासंपन्नौसूर्यवत्प्रतापयुतौ ॥ ३४ ॥ इतिचतुर्थसर्गः ॥ ४ ॥

[**पा०**] १ क. ख. ग. च. छ. ज. ञ. दुरात्मनः. २ ख. ग. ङ.—ट. कण्ठमुत्क्षिप्य. ३ क. महावने. ४ ङ. झ. ञ. दारुणमाशु. ५ क. च. छ. ज. ञ. स्थितावुभौ. ६ क. ख. घ.—ट. बलेन. ७ क. महाबलस्य. ८ क.—घ. समन्त्र्य. ९ ख. घ. ङ. च. झ. ञ. ट. मृत्युमात्मनः. १० ङ. झ. ट. यथार्थं. ११ क. च. छ. ज. ञ. तथैव. घ. निशम्य रामेणतदेवभाषितं. १२ क. ख. घ.—ट. तेनातिबलेन. १३ घ. ट. निनादितं. १४ क. ङ.—ट. मुर्व्यां. ख. ग. मुग्रं. १५ क. ङ.—ट. निपात्यतं. १६ ख. ग. कार्मुकखड्गधारिणौ.

विंजह्रतुस्तौ मुदितौ महावने दिवि स्थितौ चन्द्रदिवाकराविव ॥ ३४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

विराधवनाच्छरभङ्गाश्रमंप्रविशतारामेणरथादवरुह्यशरभङ्गेणसहसंभाषमाणस्येन्द्रस्यावलोकनम् ॥ १ ॥ तथालक्ष्मणंप्रति सपरिजनेन्द्रप्रदर्शनपूर्वकंसीतयासहतत्रैवावस्थानचोदनेनप्रत्यक्षतोर्पितस्येन्द्रत्वजिज्ञासयातत्समीपंप्रतिप्रस्थानम् ॥ २ ॥ रामागमनमवलोकयतेन्द्रेणशरभङ्गंप्रतितदानींस्वस्यरामसंभाषणादीनामनौचित्यनिवेदनपूर्वकंतदापृच्छनेनस्वलोकगमनम् ॥ ३ ॥ रामेणसीतालक्ष्मणाभ्यांसहशरभङ्गाभिवादनपूर्वकंतंप्रतीन्द्रागमनकारणप्रश्नः ॥ ४ ॥ शरभङ्गेणरामंप्रतितत्कारणमभिधायसुतीक्ष्णाश्रमगमनचोदनपूर्वकंतत्संनिधावग्नौशरीरविसर्जनेनब्रह्मलोकगमनम् ॥ ५ ॥

हत्वा तु तं भीमबलं विराधं राक्षसं वने ॥ ततः सीतां परिष्वज्य समाश्वास्य च वीर्यवान् ॥
अब्रवील्लक्ष्मणं रामो भ्रातरं दीप्ततेजसम् ॥ १ ॥
कष्टं वनमिदं दुर्गं न च स्म वनगोचराः ॥ अभिगच्छामहे शीघ्रं शरभङ्गं तपोधनम् ॥ २ ॥
आश्रमं शरभङ्गस्य राघवोभिजगाम ह ॥ तस्य देवप्रभावस्य तपसा भावितात्मनः ॥ ३ ॥
समीपे शरभङ्गस्य ददर्श महदद्भुतम् ॥ विभ्राजमानं वपुषा सूर्यवैश्वानरोपमम् ॥ ४ ॥
अवरुह्य रथोत्सङ्गात्सकाशे विबुधानुगम् ॥ असंस्पृशन्तं वसुधां ददर्श विबुधेश्वरम् ॥ ५ ॥
सुप्रभाभरणं देवं विरजोम्बरधारिणम् ॥ तद्विधैरेव बहुभिः पूज्यमानं महात्मभिः ॥ ६ ॥

कराविवेति ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

एवं विराधवनवासिमुमुक्षुमुनिजनशरणागतेरानुषङ्गिकफलभूतं विराधवधमभिधाय खरादिवधफलशरभङ्गाश्रमवासिमुनिजनशरणागतिं दर्शयिष्यन् तदुचितसौलभ्यदर्शनायशरभङ्गाश्रमवनगमनं दर्शयति पञ्चमे—हत्वेत्यादि । परिष्वज्य समाश्वास्य चेति विराधाङ्कस्पर्शजभयदुःखव्रीडाशान्त्यर्थमिति भावः ॥१॥ कष्टं कृच्छ्रं गहनं वा । "कृच्छ्रगहनयोःकषः" इत्यनिण्णिनिष्ठा । अतएव दुर्गं विषमं विश्रमायोग्यमित्यर्थः ॥ २ ॥ तस्य विराधोक्तस्य । देवप्रभावस्य तपसा साधनेन भावितात्मनः साक्षात्कृतपरब्रह्मणः । "तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व" इति श्रुतेः ॥ ३ ॥ महदद्भुतंमहाश्चर्यभूतं किमपि वस्तु । विभ्राजमानं वपुषा भ्राजमानवपुषमित्यर्थः । वैश्वानराः सूर्यव्यतिरिक्ततेजांसि । सूर्यादितेजःसमुदायोपममित्यर्थः ॥ ४ ॥ ततः किञ्चित्समीपगमनानन्तरं रथोत्सङ्गात् रथतटादवरुह्य वसुधामसंस्पृशन्तं। अभूमिस्पर्शस्य देवस्वभावत्वात् । सकाशे समीपे । विबुधानुगं विबुधा अनुगाः यस्य तं विबुधेश्वरमिन्द्रंददर्श ॥५॥ सुप्रभान्याभरणानि यस्य तं। देवं देदीप्यमानं। विरजो निर्मलं अम्बरं धर्तुं शीलमस्यास्तीति विरजोम्बरधारिणं । तद्विधैः इन्द्रतु-

---

स० कष्टं कष्टसाधनं । वयं अवनगोचराः । वनंगोचरोविषयोयेषांते वनगोचराः । ते नभवन्तीत्यवनगोचराः । नचस्मः अत्रेतिशेषः । नस्थास्यामः । अन्यत्रगच्छामइतिभावः । यद्वावनगोचरा नचस्म इतीदंवनं दुर्गंकष्टमित्यब्रवीत् ॥२॥ स० इत्युक्त्वेति शेषः । ती० तपसा सर्वेश्वरालोचनेन । भावितः वासितः आत्मा अन्तःकरणं यस्य सतथा ॥ ३ ॥ स० महदद्भुतं महतामद्भुतं। आत्त्वस्यानित्यत्वान्महांश्चासावद्भुतश्चेतिवा ॥ ति० वपुषा वपुःकान्त्या ॥४॥ स० विबुधेश्वरं ज्ञानिश्रेष्ठं। टीका० रथोत्सङ्गादाकाशे इतिपाठान्तरं । आकाशे भूमेस्समीपवर्तिनि ॥ ५ ॥ स० हरिभिरितिपाठे "त्वक्केशवालरोमाणि सुवर्णाभानियस्यतु ।

[पा०] १ क. विजहतुर्वै. २ झ. ट. अब्रवीद्भ्रातरंरामोलक्ष्मणं. ३ क. ङ.—ट. वैश्वानरप्रभं. ४ क. ख. ङ.—ट. रथप्रवरमारूढमाकाशे. ५ ख. ग. झ. संप्रभा. ६ क. ग. छ. ज. ञ. महर्षिभिः.

हरिभिर्वाजिभिर्युक्तमन्तरिक्षगतं रथम् ॥ ददर्शादूरतस्तस्य तरुणादित्यसन्निभम् ॥ ७ ॥
पाण्डुराभ्रघनप्रख्यं चन्द्रमण्डलसन्निभं ॥ अपश्यद्विमलं छत्रं चित्रमाल्योपशोभितम् ॥ ८ ॥
चामरव्यजने चाग्र्ये रुक्मदण्डे महाधने ॥ गृहीते वरनारीभ्यां धूयमाने च मूर्धनि ॥ ९ ॥
गन्धर्वामरसिद्धाश्च बहवः परमर्षयः ॥ अन्तरिक्षगतं देवं वाग्भिरग्र्याभिरीडिरे ॥ १० ॥
सह संभाषमाणे तु शरभङ्गेण वासवे ॥ दृष्ट्वा शतक्रतुं तत्र रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥
रामोऽथ रथमुद्दिश्य लक्ष्मणाय प्रदर्शयन् ॥ ११ ॥
अर्चिष्मन्तं श्रिया जुष्टमद्भुतं पश्य लक्ष्मण ॥ प्रतपन्तमिवादित्यमन्तरिक्षगतं रथम् ॥ १२ ॥
ये हयाः पुरुहूतस्य पुरा शक्रस्य नः श्रुताः ॥ अन्तरिक्षगता दिव्यास्त इमे हरयो ध्रुवम् ॥ १३ ॥
इमे च पुरुषव्याघ्रा ये तिष्ठन्त्यभितो रथम् ॥ शतं शतं कुण्डलिनो युवानः खड्गपाणयः ॥ १४ ॥
विस्तीर्णविपुलोरस्काः परिघायतबाहवः ॥ शोणांशुवसनास्सर्वे व्याघ्रा इव दुरासदाः ॥ १५ ॥
उरोदेशेषु सर्वेषां हारा ज्वलनसन्निभाः ॥ रूपं बिभ्रति सौमित्रे पञ्चविंशतिवार्षिकम् ॥ १६ ॥
एतद्धि किल देवानां वयो भवति नित्यदा ॥ यथेमे पुरुषव्याघ्रा दृश्यन्ते प्रियदर्शनाः ॥ १७ ॥

त्याकारैः । ददर्शेत्यनुषङ्गः ॥ ६ ॥ हरिभिः श्यामैः । यद्वा वाजिभिः वेगवद्भिः हरिभिः अश्वैः । तस्य इन्द्रस्य ॥ ७ ॥ पाण्डुराभ्रस्येव घना अधिका प्रख्या कान्तिर्यस्य तदिति श्वैत्ये दृष्टान्तः । चन्द्रमण्डलसन्निभमिति वृत्ततायां । चित्रमाल्यैर्लम्बमानकुसुमसरैः उपशोभितं ॥ ८ ॥ चामरव्यजने चामररूपव्यजने । महाधने बहुमूल्ये । मूर्धनि तस्येति शेषः । अपश्यदित्यनुषङ्गः ॥ ९ ॥ ईडिरे तुष्टुवुः । ईडमानानपश्यदित्यर्थः ॥ १० ॥ सहेत्यादिसार्धःश्लोक एकान्वयः । तत्र तदानीं । राम इति पदस्यावृत्तिःक्रियाभेदात् । अतो न पुनरुक्तिः । उद्दिश्य हस्तेन निर्दिश्य शरभङ्गेण साकं वासवे संभाषमाणे सति तत्र समये रामः शतक्रतुं दृष्ट्वा तदीयरथं रामः लक्ष्मणाय उद्दिश्य प्रदर्शयन् सन् अथ लक्ष्मणमब्रवीदिति योजना ॥ ११ ॥ अर्चिष्मन्तं सतेजस्कं । श्रिया कान्त्या ॥ १२ ॥ पुरुहूतस्य । यज्वभिर्बहुशो हूतस्य । नः अस्माभिः । इमे हरितवर्णाः । हरयः अश्वाः ते । यद्वा त इमे शक्रस्य हरय इत्यन्वयः ॥ १३ ॥ इमे चेत्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यं । शतं शतमिति प्रतिदिशमिति शेषः ॥ १४ ॥ विस्तीर्णविपुलोरस्काः अत्यन्तविशालोरस्काः । शोणांशुवसनाः रक्तकान्तियुक्तवस्त्राः । एवंभूता य इमे तिष्ठन्तीत्यन्वयः ॥ १५ ॥ येषां सर्वेषामुरोदेशेषु हाराः ज्वलनसन्निभाः अग्निवच्छुक्लभास्वराः दृश्यन्ते । रूपमित्यत्रापि ये इत्यध्याहार्यं । पञ्चविंशतिः वर्षाः परिमाणमस्य पञ्चविंशतिवार्षिकं । "तदस्य परिमाणं" इति ठक् । "वर्षस्याभविष्यति" इत्युत्तरपदवृद्धिः । एवंभूतं रूपं शरीरं ये बिभ्रति "अदभ्यस्तात्" इत्यदादेशः । पञ्चविंशतिवार्षिकमिति यौवनावस्थोच्यते । "कौमारं स्यात्पञ्चदशाद्यौवनं तु ततः परं" इत्युक्तेः । त इमे सुरा इत्यध्याहार्यम् ॥ १६ ॥ तत्रयुक्तिमाह —एतद्धीति । एतत् पञ्चविंशतिवार्षिकं । वयः शरीरावस्था । देवानां नित्यदा भवति । नित्यदेति निपातः । किलेति प्रसिद्धौ । यथेमे वसनाभरणादिभिश्चारुदर्शनाः

हरिस्सवर्णतोश्वस्तुपीतकौशेयसप्रभः " इतिशालिहोत्रोक्तेर्हरिशब्दार्थोज्ञेयः ॥ ७ ॥ **स०** पाण्डुराश्चते अभ्रेविद्यमानघनाश्च तैः प्रख्या सादृश्यं यस्यतं । पाण्डुराभ्रेषुमेघेषु येघनाश्श्रेष्ठास्तत्प्रख्यमितिवा ॥ ८ ॥ **ति०** महाधने रत्नयुतत्वाद्बहुमूल्ये । चामरव्यजने चामरं वालनिर्मितं । व्यजनं मयूरपिच्छनिर्मितं । धूयमाने प्रकंप्यमाने ॥ ९ ॥ **ति०** तं शतक्रतुं दृष्ट्वा ज्ञात्वा । रामो ब्रवीत् । उक्तस्यैवप्रपञ्चः **रामोथेति** । दर्शयत अदर्शयतेत्यर्थः ॥ ११ ॥ **ती०** शतशब्दोत्रानेकवाची ॥ १४ ॥ **ती०** शोणाश्मवसनाः

[पा०] १ ङ. झ. ञ. ट. हरितैः. २ क. घ. च. छ. ज. ञ. ददर्शदूरतः. ३ क. धूयमानेतु. ४ ङ. झ. ट. गीर्भिः. ५ क. च. छ. ज. रस्तुवन्. ङ. झ. रैडयन्.. ६ क. च. छ. ज. ञ. रामोपि. ७ क. ङ.—ट. भ्रातुर्दर्शयताद्भुतं. ८ ङ. झ. ट. दिशं. ९ ग. घ. च. छ. ज. ञ. शोणाश्मवसनाः. ख. शोणाश्ववसनाः. १० क. च. छ. ज. ञ. यइमे. ११ च. छ. ज. ञ. शुभदर्शनाः.

इहैव सह वैदेह्या मुहूर्तं तिष्ठ लक्ष्मण ॥ यावज्जानाम्यहं व्यक्तं क एष द्युतिमान्रथे ॥ १८ ॥
तमेवमुक्त्वा सौमित्रिमिहैव स्थीयतामिति ॥ अभिचक्राम काकुत्स्थः शरभङ्गाश्रमं प्रति ॥ १९ ॥
ततः[1] समभिगच्छन्तं प्रेक्ष्य रामं शचीपतिः ॥ शरभङ्गमनु[2]प्राप्य विविक्त इदमब्रवीत् ॥ २० ॥
इहोपयात्यसौ रामो यावन्मां नाभिभाषते ॥ निष्ठां नयतु[3] तावत्तु ततो मां द्रष्टुमर्हति ॥ २१ ॥
[[4]तावद्गच्छामहे शीघ्रं यावन्मां नाभिभाषते ॥ २२ ॥]
जि[5]तवन्तं कृ[6]तार्थं च द्र[7]ष्टाऽहमचिरादिमम् ॥ कर्म ह्यनेन कर्तव्यं महद[8]न्यैस्सुदुष्करम् ॥
निष्पादयित्वा तत्कर्म ततो मां द्रष्टुमर्हति ॥ २३ ॥
इ[9]ति वज्री तमामन्त्र्य मा[10]नयित्वा च तापसम् ॥ रथेन हरि[11]र्युक्तेन ययौ दिवमरिन्दमः ॥ २४ ॥
प्रयाते तु सहस्राक्षे राघवस्[12]सपरिच्छदम् ॥ अग्निहोत्रमुपासीनं शरभङ्गमुपागमत् ॥ २५ ॥
तस्य [13]पादौ च संगृह्य रामः सीता च लक्ष्मणः ॥ निषेदुस्समनु[14]ज्ञाता लब्धवासा निमन्त्रिताः ॥२६॥
ततः शक्रोप[15]यानं तु पर्य[16]पृच्छत्स राघवः ॥ शरभङ्गश्च तत्सर्वं राघवाय न्यवेदयत् ॥ २७ ॥

तथा किल देवा इति योजना ॥ १७ ॥ रथे इत्यनेन तदानीं रामं दृष्ट्वा रथमारूढ इत्यवगम्यते । यावज्जानामि ज्ञास्यामि। "यावत्पुरानिपातयोर्लट्" इति लट् । व्यक्तं अनुमितिं विना स्पष्टं प्रत्यक्षेण ज्ञास्यामीत्यर्थः ॥ १८ ॥ विरहासहिष्णुतया अनुव्रजन्तं लक्ष्मणं पुनः प्रदिश्य जगामेत्याह—तमेवमिति ॥ १९ ॥ अनुप्राप्य एकान्तवचनश्रवणाय समीपमागत्य । विविक्ते रहसि । वक्ष्यमाणस्यातिगोप्यत्वात् ॥ २० ॥ असौ रामः इह मत्समीपे । उपयाति । उपयानसौ यावति काले मां नाभिभाषते तावत्स्वप्रतिज्ञां निष्ठां समाप्तिं नयतु। "निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ताः" इत्यमरः। मया असंभाषमाण एव स्वप्रतिज्ञां निर्वर्तयतु मया संभाषणेऽस्यदेवत्वप्रकटनं स्यादिति भावः । संभाषणाभावेपि दर्शनमस्त्वित्यत आह—तत इति । ततः स्वप्रतिज्ञानिष्ठानयनानन्तरं । मां द्रष्टुमर्हति स मां पश्यतु ॥ २१—२२ ॥ भवांस्तं पश्यत्वित्यत्राह—जितवन्तमिति । रावणं जितवन्तं अतएव कृतार्थं कृतदेवप्रयोजनं इममहमचिराद्द्रष्टा द्रष्टास्मि । दर्शनसंभाषणाभ्यां देवत्वप्रकटने का हानिरित्यत्राह—कर्मेति । हि यस्मादन्यैर्देवैर्दुष्करं महत्कर्म रावणवधादिकं । अनेन मानुषवेषेण कर्तव्यं तस्मादित्यर्थः ॥ २३ ॥ इति उक्तप्रकारेण तापसं तापसवेषं। मानयित्वा बहुमान्य । तं शरभङ्गमामन्त्र्य । हरियुक्तेन अश्वयुक्तेन रथेन दिवं ययौ ॥ २४ ॥ प्रयाते त्विति रामागमनोद्योगकाल एवेन्द्रस्य प्रयातत्वात् । सपरिच्छदं स्त्रीभ्रातृरूपपरिवारसहितं यथा भवति तथा । अग्निहोत्रं वह्निं । उपासीनं तत्रप्रवेशार्थमुपतिष्ठन्तं । शरभङ्गमुपागमत्॥२५॥ समनुज्ञाताः आसनाय कृतानुमतिकाः । लब्धवासाः मुनितो लब्धासनाः । ततो निमन्त्रिताः सत्कृताश्च सन्तः निषेदुः ॥२६॥ शक्रो-

---

पद्मरागसदृशवसनाः ॥ टीका० शोणाश्ववसनाइतिपाठे शोणा अश्वा वसनानिच येषांते ॥ १५ ॥ ति० अनुज्ञाप्य गमनाय कृतानुमतिकंकृत्वा ॥ २० ॥ ति० यावदसौ मां नाभिभाषते तावन्मां निष्ठां स्थानान्तरं स्वर्गंवा नयत मयासहगच्छत । ततो वनचारित्वाद्धेतोः मा मां अद्रष्टुमर्हति द्रष्टुं नार्हतीत्यर्थः । अइतिनिषेधार्थमव्ययं पृथक्पदं । विपदीवस्थितेन एवंवैभवस्य दर्शनमनुचितमितिभावः ॥ २१ ॥ ति० कृतार्थं निस्तीर्णविपदं। तदावैभवयुक्तमिमं द्रक्ष्यामीतिशेषः । कतकस्त्वेतत्पद्यं प्रक्षिप्तमित्याह। तद्वृथैव मद्रीत्याव्याख्याने सर्वसामञ्जस्यात् । शि० जितवन्तं कृतरावणवधमित्यर्थः । अहंद्रष्टास्मीतिशेषः। एतेन रामसंभाषणे सति रावणः कोपंकर्तेतीन्द्रस्यभीतिर्व्यञ्जिता ॥ स० जितवन्तमिति । अनेन रामेण अन्यैस्सुदुष्करंकर्म रावणहननरूपंकर्तव्यं । जितवन्तं तत्कर्मप्राप्तिमन्तं । जिःप्राप्त्यर्थकः । स्वर्जितइत्यादौ तथात्वात् । कृतार्थं पूर्णं ॥२३॥ स० सपरिच्छदः धनुर्बाणसहि-

[पा०] १ ख. ततस्तमभि. २ क.—ट. मनुज्ञाप्यविबुधानिदं. ३ क.—ट. नयत. ४ इदमर्धं क. च. छ. ज. पुस्तकेषुदृश्यते. ५ घ. जीवितंच. ६ ङ. झ. ट. कृतार्थंहि. ७ ङ. झ. ट. तदाहं. क. च. छ. ज. ञ. दिष्ट्याद्रक्ष्याम्यहंहरिं. ८ ख. ग. मन्यैर्दुरासदं. ९ ङ. झ. ट. अथ. १० घ. मानयित्वातु. ११ ङ. झ. ट. हययुक्तेन. १२ ख. घ. ङ. झ. ञ. ट. सपरिच्छदः. क. च. छ. ज. सपरिच्छदे. १३ क. पादौतु. १४ क. ङ. च. ज.—ट. स्तदनुज्ञाताः. १५ क. ख. च. छ. ज. ञ. यानंतत्. १६ घ. झ. पर्यपृच्छत.

मामेष वरदो राम ब्रह्मलोकं निनीषति ॥ जितमुग्रेण तपसा दुष्प्रापं[1]मकृतात्मभिः ॥ २८ ॥
अहं ज्ञात्वा नरव्याघ्र वर्तमानमदूरतः ॥ ब्रह्मलोकं न गच्छामि त्वा[2]मदृष्ट्वा प्रियातिथिम् ॥ २९ ॥
त्वयाऽहं पुरुषव्याघ्र धार्मिकेण महात्मना ॥ समागम्य गमिष्यामि त्रिदिवं देव[3]सेवितम् ॥ ३० ॥
अक्षया नरशार्दूल म[4]या लोका जिताश्शुभाः ॥ ब्रा[5]ह्म्याश्च नाकपृष्ठ्याश्च प्रतिगृह्णीष्व मा[6]मकान् ॥३१॥
एवमुक्तो नरव्याघ्रः सर्वशास्त्र[7]विशारदः ॥ ऋषिणा शरभङ्गेण राघवो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३२ ॥
अहमेवाहरिष्यामि स[8]र्वलोकान्महामुने ॥ आवासं त्वहमिच्छामि प्र[9]दिष्टमिह कानने ॥ ३३ ॥
राघवेणैवमुक्तस्तु शक्रतुल्य[10]बलेन वै ॥ शरभङ्गो महाप्राज्ञः पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ ३४ ॥

पयानं इन्द्रागमननिमित्तं ॥ २७ ॥ कथं न्यवेदयदित्यत्राह—मामिति । सर्वेषां वरं ददातीति वरदः एष इन्द्रः मां ब्रह्मलोकं निनीषति नेतुमिच्छति । ब्रह्माज्ञयेति शेषः ॥ २८ ॥ तर्हि किमर्थं न गतोसीत्यत्राह—अहमिति । हे नरव्याघ्र अदूरतो वर्तमानं मनसि सदा सन्निहितं त्वां योगतो ज्ञात्वा प्रियातिथिं त्वामदृष्ट्वा त्वदनुभवानन्दं विहाय ब्रह्मलोकं आब्रह्मभवनाल्लोकाः पुनरावर्तिन इत्युक्तलोकं न गच्छामि ॥ २९ ॥ तर्हि केन साधनेन कं लोकं गमिष्यसीत्यत्राह—त्वयेति । धार्मिकेण धर्मस्वरूपेण । स्वार्थे ठक् । महात्मना सत्यसंकल्पेन त्वया समागम्य त्वत्कटाक्षविषयो भूत्वा । देवसेवितं "यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः" इत्युक्तरीत्या नित्यसूरिसेवितं । त्रिदिवं त्रिपाद्विभूतिं ब्रह्मलोकादुत्कृष्टं । गमिष्यामि ब्रह्मलोकं न गच्छामि । त्रिदिवं गमिष्यामीत्यनेनायमर्थोवगम्यते ॥ ३० ॥ क्रमेण तथा भविष्यति आर्जितकर्मफलानि प्रथममनुभवेत्यत आह—अक्षया इति । ब्राह्म्याः ब्रह्मलोकभवाः । नाकपृष्ठ्याः स्वर्गलोकभवाः । अक्षयाः चिरकालस्थायिनः । ये लोकाः भोगभूमयः मया आर्जिताः तान्मामकान् प्रतिगृह्णीष्व मत्कृतानि सर्वाणि सुकृतानि त्वदर्पितानि सन्त्विति भावः । सर्वत्रातिथिसत्कारः प्रातीतिकोर्थः । कर्मणां भगवदर्पणं नाम फलसङ्गत्यागकर्तृत्वत्यागपूर्वकं भगवत्कैङ्कर्यतयानुष्ठानं ॥३१—३२ ॥ तदिदमङ्गीकुर्वन् तस्य वाचिककैङ्कर्यं नियमयति—अहमेवेति । आहरिष्याम्येव स्वीकरिष्याम्येव । सर्वलोकान् त्वया मय्यर्पितान् । इह कानने प्रदिष्टं त्वया निर्दिष्टं । आवासं त्विच्छामि तुशब्देन त्वदभिमतदेश एव वास इत्युच्यते । "सा काशीति न चाकशीति भुवि साऽयोध्येति नाध्यास्यते" इत्यादिकमिहानुसंधेयम् ॥ ३३ ॥ महाप्राज्ञ इत्यनेन

तः ॥ २५ ॥ **ति०** रामस्तस्यपादौसंगृह्येति । रामस्येश्वरावतारत्वेपि क्षत्रियरूपेणावतीर्णत्वात् " यद्यदाचरतिश्रेष्ठः " इतिन्यायेन क्षत्रियमर्यादांप्रवर्तयतीतिसूचितं ॥ **ती०** हेनरव्याघ्र पुरुषोत्तम अदूरतोवर्तमानं बहुकालंमनसाध्यातं अधुनाममभाग्यवशेन बाह्येप्यदूरेवर्तमानं प्रियातिथिं प्रियाअतिथयोभक्तायस्यतं त्वामदृष्ट्वा ब्रह्मलोकं नगच्छामि नगमिष्यामीत्यर्थः ॥ **स०** प्रियातिथिमित्यनेन ब्रह्मलोकापेक्षया रामदर्शनस्यानश्वरेष्टसाधनत्वंद्योतयति ॥ २९ ॥ **ती०** महात्मना महान् जगदाधारः आत्मा मूर्तिर्यस्य तेनत्वया ॥ **ति०** त्वत्समागमश्च सकृदपिसंवृत्तः एतावत्कालपर्यन्तानुष्ठितोपासनातोऽधिकफलदइतिभावः ॥३०॥ **तनि०** ब्राह्म्याः ब्रह्मलोकभवाः भोगप्रदेशविशेषाः । नाकपृष्ठ्याः स्वर्गलोकभवाः भोगप्रदेशविशेषाः । उभयत्र " दिगादिभ्योयत् " इतियत् । प्रतिगृह्णीष्वमामकानिति सर्वेश्वरेफलसमर्पणाभिप्रायेणोक्तं । अतिथिसत्कारविवक्षा प्रातीतिकी । उत्तरत्र " मत्प्रसादात्सभार्यस्त्वं विहरस्व सलक्ष्मणः " इतीदमपि फलसमर्पणाभिप्रायमेव । **ति०** तान्प्रतिगृह्णीष्व स्वकृतत्वेनाङ्गीकुरुष्व । अनेन सर्वकर्मणां भगवदर्पणमकरोदितिसूचितं । "कामतोकामतोवापियत्करोमिशुभाशुभम् । तत्सर्वंत्वयिसंन्यस्तंत्वत्प्रयुक्तःकरोम्यहम् । नाहंकर्तासर्वमेतद्ब्रह्मैवकुरुतेतथा । एतद्ब्रह्मार्पणंप्रोक्तमृषिभिस्तत्वदर्शिभिः" इतिकौर्मोक्तिः यैर्जिताः भवत्कृपया स्वप्राप्तियोग्याः कृतास्तान्मामकाँल्लोकान् त्वंप्रतिगृह्णीष्व स्वकीयत्वेन जानीहि । एतेन तल्लोकेरघुनाथागमनंप्रार्थितमितिसूचितं ॥३१॥ **ति०** अहमे वेति । तपसेत्यर्थः त्वद्दत्तप्रतिग्रहे नाहमधिकारीत्यापाततोर्थः । वास्तवस्तु ऋषेः परमभक्तस्यानुग्रहाय तदर्पितधर्माङ्गीकारमाहभगवान्—**अहमेवेति** ॥ मयिन्यासत्वेनस्थापितानिमांस्त्वदर्जितान्सर्वलोकांस्तुभ्यमहमेवाहरिष्यामि प्रापयिष्यामीत्युक्त्वेतरजरनप्रतारणायाह—**आवासंत्विति** । **तनि०** अहमेवाहरिष्यामि संपादयामि प्रदास्यामीत्यर्थः । "इष्टापूर्तंबहुधाजातंजायमानंविश्वंबि-

[पा०] १ ख. घ. मजितात्मभिः. २ ध. त्वांदृष्ट्वाच. ३ ङ. झ. ट. चावरंपरं. ४ क. ङ.—ट. जितालोकामयाशुभाः. ख. मयालोकाःशुभाजिताः. ५ ग. ब्राह्म्यास्तु. ६ ग. रामतान्. ७ च. छ. ज.ञ. शास्त्रविदांवरः. ८ ख. ग. स्वयंलोकान्. झ—ट. सर्वाल्लोकान्. ९ ख. निर्दिष्टमिह. १० क. बलेनतु.

इह राम म[1]हातेजास्सुतीक्ष्णो नाम धार्मिकः ॥ वसत्यरण्ये ध[2]र्मात्मा स ते श्रे[3]यो विधास्यति ॥ ३५ ॥
सुतीक्ष्णमभिगच्छ त्वं शु[4]चौ देशे त[5]पस्विनम् ॥ रमणीये वनोद्देशे स ते वासं विधास्यति ॥ ३६ ॥
इमां मन्दाकिनीं राम प्रतिस्रोतामनु[6]व्रज ॥ नदीं पु[7]ष्पोडुपवहां तत्र[8] तत्र गमिष्यसि ॥ ३७ ॥
एष पन्था नरव्याघ्र मुहूर्तं प[9]श्य तात माम् ॥ याँ[10]वज्जहामि गात्राणि जीर्णां त्वचमिवोरगः ॥ ३८ ॥
[11]ततोऽग्निं सुसमाधाय हुत्वा चाज्येन म[12]न्त्रवित् ॥ शरभङ्गो महा[13]तेजाः प्रविवेश हुताशनम् ॥ ३९ ॥
तस्य रोमाणि केशांश्च द[14]दाहाग्निर्महात्मनः ॥ जीर्णां त्व[15]चं तथाऽस्थीनि यच्च मां[16]सं सशोणितम् ॥ ४० ॥
रामस्तु विस्मितो भ्रात्रा भार्यया च सहात्मवान् ॥ ४१ ॥
स च पावकसंकाशः कुमारः समपद्यत ॥ उत्थायाग्निचँ[17]यात्तस्मा[18]च्छरभङ्गो व्यरोचत ॥ ४२ ॥
स लोकानाहिताग्नीनामृषीणां च[19] महात्मनाम् ॥ देवानां च व्यतिक्रम्य ब्रह्मलोकं व्यरोहत ॥ ४३ ॥

मृगरूपमारीचनिरसनं मनसि कृतवानिति सूचयति ॥ ३४ ॥ धार्मिकः धर्मचारी । धर्मात्मा धर्मबुद्धिः । वसति अदूर इति शेषः ॥ ३५—३६ ॥ मन्दाकिनीशब्दः पुण्यनदीमात्रे मुनिभिरुपचर्यते । अतएव चित्रकूटेप्युक्तं । प्रतिस्रोतामिति टाबार्षः । प्रतिस्रोतसं कृत्वाऽनुसृत्य व्रज नद्यां पूर्ववाहिन्यां पुरुषेण पश्चिमाभिमुखतया गमने प्रतिस्रोतस्त्वं भवति । पुष्पोडुपवहां उडुपः प्लवः उडुपाकारपुष्पचयावहामित्यर्थः । नदीं तत्र तत्र गमिष्यसीत्यनेन कचिन्नदीतीरे कचिद्व्यवहिते च मार्ग इत्युच्यते ॥ ३७ ॥ अनयोक्त्या सुतीक्ष्णाश्रममार्गो हस्तेन निर्दिश्यते । अथ मुनिः स्वदेहत्यागकाले रामसन्निधानमर्थयते—मुहूर्तं पश्य तात मामिति तात सर्वलोकजनक ॥ ३८ ॥ मन्त्रवित् ब्रह्ममेधमन्त्रवित् शरभङ्गः अग्निं सुसमाधाय परिस्तरणादिभिरलंकृत्य । आज्येन ब्रह्ममेधमन्त्रैर्हुत्वा हुताशनं प्रविवेश । अत्र विधिः "यद्युत्कण्ठा तदावाप्तौ ब्रह्ममेधानलं व्रजेत् । नाभिवक्त्रास्यगानग्नीनवरोप्य यथास्थलम् ॥ संस्कारयेत्" इति ॥ ३९—४१ ॥ अथास्य देवयानमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिं दर्शयति—सचेत्यादिना । कुमारलक्षणमुक्तं रत्नाकरे "बालोथ पञ्चदशभिस्त्रिंशद्भिस्तु कुमारकः" इति ॥ ४२ ॥ ब्रह्मलोकं "तेर्चिषमभिसंभवन्त्यार्चिषोहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षडुदङ्ङेति मासांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयति" इत्युक्तं ब्रह्मात्मकं लोकं ॥ ४३ ॥

भर्तिभुवनस्यनाभिः" इतिश्रुतेः । "लभतेचततःकामान्मयैवविहितान्हितान्" इति भगवदुक्तेश्च ॥ ३३ ॥ **ति०** मन्दाकिनीं तामिवपुण्यां तन्नामिकांवा चित्रकूटस्थेयमेव । पुष्पवल्लघूडुपवहां ॥ **स०** पुष्पाणिच नौकादीनिच वहतीति तां ॥ **शि०** प्रतिस्रोतां देवादिभिः प्रतिस्रोतस्त्वंप्रापितां पश्चिमाभिमुखं वाहितामित्यर्थः । मन्दाकिनीं तदवयवभूतामल्पधारां नदीं ॥ ३७ ॥ **ती०** तात जगज्जनक मांपश्य अयंकृतार्थोभवत्विति करुणाकटाक्षेणेतिशेषः । गात्राणीत्यवयवाभिप्रायेण । वृद्धश्शौचक्रियालुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः । आत्मानंघातयेद्यस्तुभृग्वग्न्यनशनादि(म्बु)भिः ॥" इति वचनाच्छरभङ्गस्याग्निप्रवेशस्समञ्जसइति ॥ **स०** जुहोमि अग्नावितिशेषः ॥ ३८ ॥ **ति०** वह्निः ददाहेतिशेषः ॥ ४० ॥ **ति०** आहिताग्निलोकाः कर्मणा पितृलोकइति श्रुताश्चन्द्रप्रदक्षिणाः ऋषिलोकाः । "विद्ययादेवलोकः" इति श्रुतास्सूर्यप्रदक्षिणाः । देवानां आजानदेवानां ब्रह्मविष्णुरुद्राणांच लोकाः यान्ध्रुवःप्रदक्षिणीकरोति । ततोब्रह्मलोकंतुर्यं । व्यरोहत आरूढवान् । **स०** ऋषीणां कश्यपादीनां । ब्रह्मलोकं भगवद्द्वारत्वेनेत्यर्थः । "स्वगतिंतथादात्" इत्याचार्योक्तेः ॥ ४३ ॥

[पा०] १ क. महाप्राज्ञः. २ ङ. झ. ट. नियतः. ३ ख. ग. वासं. ४ घ. शुचिदेशे. ५ क. छ. तपस्विनां. ६ क. च. छ. ज. ञ. मभिव्रज. ७ ख. पुष्पोत्करवहां. ८ क. ख. ग. ज.—ञ. ततस्तत्र. ९ क. छ. ज. पश्यतांतु. १० ठ. यावज्जुहोमि. ११ क. ख. ग. ङ. झ. ठ. ततोऽग्निंस. छ. ज. ञ. ततोवह्निंसमाधाय. १२ ग. ङ. झ. ञ. ट. मन्त्रवत्. १३ क. च. छ. ज. ञ. महाप्राज्ञः. १४ ङ. झ. ट. तदावह्निः. १५ क. ग. च. छ. ज. ञ. त्वचमथा. झ. त्वचंतदस्थीनि. १६ घ. झ. मांसंच. १७ क. चितात्. १८ ग. च्छरभङ्गोप्यरोचत. १९ क. च. छ. ज. ञ. च. सुकर्मणां. ख. ग. भावितात्मनां.

स पुण्यकर्मा भवने[1] द्विजर्षभः पितामहं सानुचरं ददर्श ह ॥
पितामहश्चापि समीक्ष्य तं द्विजं ननन्द सुस्वागतमित्युवाच[2] ह ॥ ४४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

शरभङ्गाश्रमेमुनिगणैःश्रीरामंप्रतिराजधर्मकथनपूर्वकंस्वेषांराक्षसकृतपीडानिवेदनेनतद्वधप्रार्थनम् ॥ १ ॥ रामेणसबहुमाननंतेभ्योऽभयप्रदानपूर्वकंसुतीक्ष्णाश्रमंप्रतिप्रस्थानम् ॥ २ ॥

शरभङ्गे दिवं याते[3] मुनिसङ्घाः समागताः ॥ अभ्यगच्छन्त काकुत्स्थं रामं ज्वलिततेजसम् ॥ १ ॥
वैखानसा वालखिल्यास्संप्रक्षाला मरीचिपाः ॥ अश्मकुट्टाश्च बहवः पत्राहाराश्च धार्मिकाः[4] ॥ २ ॥
दन्तोलूखलिनश्चैव तथैवोन्मज्जकाः परे ॥ गात्रशय्या[5] अशय्याश्च तथैवाभ्रावकाशकाः[6] ॥ ३ ॥

अत्र पितामहशब्दोपि सविग्रहपरमात्मपरः । सर्वमिदं शरभङ्गस्य रामसान्निध्यप्रतीक्षया व्यज्यते । अस्मिन्सर्गे चतुश्चत्वारिंशच्छ्लोकाः ॥ ४४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

एवं खरवधार्थिमुनिजनशरणागतिं वक्तुं तदुपयोगितया रामस्य समर्थकारुणिकत्वमुक्त्वा अथ तच्छरणागतिं वक्तुमुपक्रमते—शरभङ्ग इत्यादि । शरभङ्गे दिवं यात इति कालप्रदर्शनं सुतीक्ष्णादीनां विद्यमानत्वात् । समागताः संमिलिताः ॥ १ ॥ वैखानसा इत्यादि । "ये नखास्ते वैखानसाः ये-वालास्ते वालखिल्याः" इत्युक्तरीत्या भगवन्नखरोमजाता ऋषयः । सदाशरीरं संप्रक्षालयन्तीति संप्रक्षालाः । मरीचींश्चन्द्रसूर्यादिकिरणान् सदा पिबन्तीति मरीचिपाः । सदाऽन्तःकिरणान् प्रवेशयन्तः विवृतास्या इत्यर्थः । अश्मभिरात्मशरीराणि कुट्टन्तीत्यश्मकुट्टाः । पत्राहाराः पर्णाशनाः ॥ २ ॥ दन्ता एवोलूखलं तदेषामस्तीति दन्तोलूखलिनः दन्तैरेव व्रीह्यादितुषनिर्मोकंकृत्वा भक्षयन्तइत्यर्थः । उन्मज्जकाः शिरोमात्रमुद्धृत्य सदा जलावगाढाः । गात्रमेव शय्या येषां ते गात्रशय्याः । उरसि पृष्ठेंऽसयोर्वा शिरः कृत्वा शयाना इत्यर्थः । अतो न स्थण्डिलशायिन इत्यनेन पुनरुक्तिः । अशय्याः अनम्रगात्रा इत्यर्थः । अभ्रावकाशकाः

ति० पितामहं ब्रह्मादित्रयसमष्टिरूपं ॥ ४४ ॥ इतिपञ्चमस्सर्गः ॥ ५ ॥

ती० मुनिसंघाः काकुत्स्थं ककुत्स्थान्वयेऽवतीर्णं । रामं " रमन्तेयोगिनोऽनन्ते " इतिश्रुतेः परंब्रह्म । अभ्यगच्छन्त द्रष्टुं किञ्चिद्विज्ञापयितुंचेतिशेषः । अयंभावः—स्वप्रकाशंपरंब्रह्मैव ककुत्स्थान्वयेऽवतीर्णं सद्भाग्यवशेनास्मद्दृष्टिगोचरोऽभूत् । अतोस्मत्तपोदानादिकमद्य फलितमिति दर्शनानन्देन कृतार्थीभवितुं निर्धनस्यधनलाभेयथा तद्वदानन्दनिर्भरामुनिसंघा नानादिग्भ्यस्समागताइति ॥ १ ॥ **ती०** वैखानसादयस्तपोविशेषलब्धसंज्ञास्तापसविशेषाः । यद्वा विखनसमुनिनाप्रोक्तंसूत्रमधिकृत्य तन्मार्गानुसारिणो वैखानसाः । वालखिल्यास्तु नवेऽन्नेलब्धे पूर्वसंचितत्यागिनः । संप्रक्षालास्तु भगवतःश्रीपादप्रक्षालनजाता महर्षयः । यद्वा प्रत्यहं जीवनसाधनंसंपाद्य सर्वंतद्विनियुज्यवर्तन्ते ये ते वा संप्रक्षालाः । अश्वस्तनिकाइत्यर्थः । अश्मकुट्टास्तु भक्षणार्थंप्रियंग्वादीनश्मन्येवकुट्टयन्तीतितथा । अश्मकुट्टाः अपक्वकुट्टितान्नभक्षकाः ॥ **स०** विखनसःप्रजापतेर्जातावैखानसाः । विखनसाप्रोक्तंसूत्रमधीयन्ते वैखानसाइतिवा । "तेनप्रोक्त"मित्यणन्तात् "तदधीते—" इत्यणि तस्य "प्रोक्ताल्लुक्" इतिलुक् अनुशतिकादिनिवेशादुभयपदवृद्धिः । संप्रक्षालाः निरन्तरं भक्षप्रक्षालितोदकोपजीविनोवा संप्रक्षालितपात्रावा अश्वस्तनिकाइतियावत् । अश्मकुट्टकाः कुट्टिताश्मभक्षकाः ॥ २ ॥ **ती०** उन्मत्तकाइतिपाठे उद्धतः मत्तोमात्सर्यं येषां ते तथा । स्वार्थेकः । यद्वा ज्ञानिनः बालोन्मत्तपिशाचवदितिस्मरणात्तथा । ये कदाचिदपि नशेरते ते अशय्याः । अभ्यवकाशिनइतिपाठे अभ्यवकाशिनः सदाजाग्रत्स्वभाविनः । **स०** उन्मज्जकाः सदास्नानपराः उपदेशादिनेतरमज्जकावा । अनवकाशकाः सर्वदाभगवदुपासनेनेतरव्यासंगार्थमवकाशरहिताः । **ति०** अनवकाशिकाः एकपादस्य स्थित्यवकाशदानरहिताः । एकपादस्थितिमन्तइतियावत् । **शि०** गात्रशय्याः गात्रावयवानि

[पा०] १ ङ.—ट. भुवने. २ घ. झ. मित्युवाच. ३ क.—ट. प्राप्ते. ४ ग. घ. ङ. छ. झ. ट. तापसाः. ५ घ. गतशय्याश्चआर्याश्च. ६ ङ. झ. ट. तथैवानवकाशिकाः.

मुनयः सलिलाहारा वायुभक्षास्तथा परे ॥ आकाशनिलयाश्चैव तथा स्थण्डिलशायिनः ॥ ४ ॥
[1]व्रतोपवासिनो दान्तास्तथाऽऽर्द्रपटवाससः ॥ सजपाश्च [2]तपोनित्यास्तथा पञ्चतपोऽन्विताः ॥ ५ ॥
सर्वे ब्राह्मया श्रिया [3]जुष्टा [4]दृढयोगाः समाहिताः ॥ शरभङ्गाश्रमे राममभिजग्मुश्च तापसाः ॥ ६ ॥
[5]अभिगम्य च धर्मज्ञा रामं धर्मभृतां वरम् ॥ ऊचुः परमधर्मज्ञमृषिसङ्घाः [6]समाहिताः ॥ ७ ॥
[7]त्वमिक्ष्वाकुकुलस्यास्य पृथिव्याश्च [8]महारथ ॥ प्रधान[9]श्चासि नाथश्च देवानां मघवानिव ॥ ८ ॥
[10]विश्रुतस्त्रिषु लोकेषु यशसा विक्रमेण च ॥ [11]पितृभक्तिश्च सत्यं च त्वयि [12]धर्मश्च पुष्कलः ॥ ९ ॥
त्वामासाद्य महात्मानं धर्मज्ञं धर्मवत्सलम् ॥ अर्थित्वान्नाथ वक्ष्यामस्तच्च नः क्षन्तुमर्हसि ॥ १० ॥

वर्षवातातपादिष्वप्यनावृतदेश एव वर्तमानाः ॥ ३ ॥ सलिलाहाराः सलिलमात्राहाराः । वायुभक्षाः वायुमात्रभक्षाः । आकाशे वृक्षाग्रादौ निलीयन्तइत्याकाशनिलयाः । स्थण्डिले कुशाद्यास्तृतभूतले शेरत इति स्थण्डिलशायिनः ॥ ४ ॥ व्रतोपवासिनः व्रतोपवासनिरताः । सर्वाहारशून्या इत्यर्थः । आर्द्रपटवाससः आर्द्रपटवसनशीलाः । सजपाः सदाजपशीलाः । तपोनित्याः "स्वाध्यायमधीते तपएव तत्तप्यते तपो हिस्वाध्यायः" इत्युक्तसदास्वाध्यायपारायणरूपतपोनिष्ठाः । पञ्चतपोन्विताः ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थाः ॥ ५ ॥ ब्राह्मया श्रिया ब्रह्मविद्यानुष्ठानजनितब्रह्मवर्चसेन । दृढः परिपक्वः योगो यमनियमाद्यष्टाङ्गयोगो येषां ते दृढयोगाः । समाहिताः योगैकाग्रचित्ताः । एवंभूतास्तापसाः राममभिजग्मुरित्यन्वयः । मुनिवैविध्योक्तिर्दर्शनीयत्वाय । अत्राभिजग्मुरित्यनेन शरणागतिरुक्ता ॥ ६—७ ॥ इक्ष्वाकुकुलस्य प्रधानः पृथिव्याश्च नाथः । प्रथमे दृष्टान्तः—देवानामिति । यथादेवेन्द्र इति शक्रस्य नाम तथा रघुपतिरिति तव नामेत्यर्थः ॥ ८ ॥ यशसा शरभङ्गानुग्रहकीर्त्या । विक्रमेण विराधनिरसनेन च त्रिषु लोकेषु भूर्भुवःसुवर्लोकेषु । विश्रुतः प्रसिद्धः । पितृभक्तिस्त्वयि पुष्कला तद्वचनेन लब्धस्यापि राज्यस्य त्यागात् सत्यं सत्यवचनं च । त्वयि पुष्कलं भरतप्रार्थनयापि प्रतिज्ञातस्याभञ्जनात् । धर्मश्च त्वयि पुष्कलः शरभङ्गानुग्रहात् ॥ ९ ॥ धर्मज्ञं धर्मवत्सलमित्युक्तानुवादः । अर्थिनो याचकास्तेषां भावोर्थित्वं याच्ञेत्यर्थः । सा च रक्षोनिरसनविषया तया त्वां किंचिद्वक्ष्यामः तत् क्षन्तुमर्हसि आर्ततया त्वदग्रगमनमेव कार्यसाधनं आर्त्यतिशयेन विज्ञापनं तु क्षमस्वेत्यर्थः । एतेन उपायत्वाध्यवसाय एव चेतनस्य कृत्यं प्रार्थनं तु न कर्तव्यं । हठात्कृतेपि क्षमापणं कर्तव्यमित्युक्तं भवति ॥ १० ॥

व्याघ्रचर्मादीनि शय्या येषांते ॥ ३ ॥ **ती०** आकाशनिलयाः आकाशएव वायुधारणबलेन ये निलीयन्ते तेतथा ॥४॥ **ति०** ऊर्ध्ववासिनः गिरिशिखराद्यूर्ध्वप्रदेशे नित्यंवासशालिनः ॥५॥ **स०** दृढयोगसमाहिताः दृढंयोगस्समाहितोयेषु । यद्वा दृढंयोगाः अणिमादयोवा समाहितायेषु । यद्वा दृढयोगाः अत्यन्तसंबन्धवन्तः पुत्रादयोबान्धवाश्च । तैस्समाः अहिता येषांते । "सुहृन्मित्रार्युदासीन—" इत्यादेः समबुद्धयइतियावत् ॥ ६ ॥ **ती०** त्वमित्यादिश्लोकद्वयस्य प्रातीतिकार्थस्स्पष्टः । वस्तुतस्तु देवानांमघवानिव इक्ष्वाकुकुलस्य इक्ष्वाकुकुलमात्रस्य पृथिव्याश्च पृथिवीमात्रस्यच प्रधानोनाथस्त्वमितिकाकुः । किंतु जगद्धारणपोषणकर्ता । अतएव निरवधिकेनयशसा विक्रमेणच त्रिषुलोकेषु सर्वलोकेषु विश्रुतः सकललोकाधीश्वरइतिशेषः । तथापि क्षत्रियरूपेणावतीर्णत्वाल्लोकशिक्षार्थं पितृव्रतत्वं पित्रर्थंव्रतंयस्यपितृव्रतः तस्यभावस्तत्त्वं पितृवचनपरिपालकत्वमितियावत् । सत्यं सत्यवचनत्वं । पुष्कलं अधिकोधर्मश्च त्वय्यस्तीत्यर्थः । **ति०** किंच त्वयिस्मृते धर्मश्चपुष्कलः अङ्गहीनोपि सकलाङ्गपूर्णो भवतीत्यर्थः । "प्रमादात्कुर्वतांकर्मप्रच्यवेताध्वरेषुच । तद्विष्णोस्स्मरणादेवसंपूर्णस्यादितिश्रुतिः" इतिस्मृतेः । **स०** यशसा विक्रमेणच विश्रुतः । यशस्वी विक्रमीचेति प्रसिद्धइत्यर्थः । त्वयि विक्रमेणापि विरुद्धः क्रमः कनिष्ठराज्यप्रदानरूपस्तेनापि त्यागहेतौसत्यपीतियावत् । पितृव्रतत्वं पित्रनुव्रतत्वं

[पा०] १ क. च. ज. ञ. मासोपवासिनो. ख. घ. तथोपवासिनो. ग. ङ. झ. तथोर्ध्ववासिनो. २ ङ. झ. ट. तपोनिष्ठाः. ३ ङ. झ. ञ. ट. युक्ताः. ४ ङ. झ. ञ. ट. योगसमाहिताः. छ. ज. योगाःसहस्रशः. ५ घ. अभिजग्मुश्च. ६ घ. ङ. ञ. ट. समागताः. क. सहस्रशः. ७ क. इक्ष्वाकूणांकुलस्यास्य. ८ क. ङ.—ट. महारथः. ९ घ. ङ. झ. ट. श्चापि. १० ग. विश्रुताः. घ. विश्रुतं. ११ क. ख. ङ. ट. पितृव्रतत्वं. १२ घ. धर्माश्चपुष्कलाः.

अ[1]धर्मस्तु महांस्तात भवे[2]त्तस्य महीपतेः ॥ यो हरेद्बलिषड्भागं न च रक्षति पुत्रवत् ॥ ११ ॥
[3]युञ्जानः स्वानिव प्राणान्[4]प्राणैरिष्टान्सुतानिव ॥ नित्ययुक्तः सदा रक्षन्सर्वान्विषयवासिनः ॥१२॥
प्राप्नोति शाश्वतीं राम कीर्तिं स बहुवार्षिकीम् ॥ ब्रह्मणः स्थानमासाद्य त[5]त्र चापि महीयते ॥१३॥
[6]यत्करोति परं धर्मं [7]मुनिर्मूलफलाशनः ॥ तत्र राज्ञश्चतुर्भागः प्रजा धर्मेण र[8]क्षतः ॥ १४ ॥
सोयं ब्राह्मणभूयिष्ठो वानप्रस्थगणो महान् ॥ त्वन्नाथोऽनाथवद्राम राक्षसैर्बा[9]ध्यते भृशम् ॥ १५ ॥
एहि पश्य शरीराणि मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ [10]हतानां राक्षसैर्घोरैर्बहूनां बहुधा वने ॥ १६ ॥
[11]पम्पानदीनिवासानामनुमन्दाकिनीमपि ॥ चित्रकूटालयानां च क्रियते कदनं महत् ॥ १७ ॥

स्वविषये रामेण रक्षणं स्वाभाविकमिति दर्शयिष्यन्तः औपाधिकलौकिकराजरक्षणप्रकारंदर्शयन्ति—अधर्मस्त्वित्यादिना । यः प्रजाभ्यो बलिषड्भागं हरति हृत्वा च ताः न रक्षति तस्य महानधर्मः । बलिः करः । "भागधेयःकरोबलिः" इत्यमरः । षष्ठो भागः षड्भागः लुप्तपूरणो निर्देशः बलिश्चासौ षड्भागश्च बलिषड्भागः ॥ ११ ॥ एवमरक्षणे प्रत्यवायमुक्त्वा रक्षणेऽभ्युदयमाहुः—युञ्जान इति । युञ्जानो यतमानः । नित्ययुक्तो नित्यावहितः । सर्वान् स्वविषयवासिनः स्वकीयान् प्राणानिव प्राणैः प्राणेभ्योपि । इष्टान् सुतानिव च यो रक्षति स महीपतिः बहुवार्षिकीं बहुकालस्थायिनीं । शाश्वतीं अनुवृत्तां । " मुहुःपुनःपुनःशश्वत् " इतिबाणः । भवार्थेण् । तोङीप् । कीर्तिं प्राप्नोति । ब्रह्मणः स्थानमासाद्य तत्र ब्रह्मणा महीयते पूज्यते च ॥ १२—१३ ॥ यस्तु करप्रदानासमर्थो मुनिजनस्तद्रक्षणं कुत इत्यत्राह—यदिति । यद्धर्मं तत्र धर्मे राज्ञः चतुर्भागः चतुर्थांशोभवति ॥ १४ ॥ एवं धर्माय प्रजारक्षकस्य फलमुक्त्वा धर्मानपेक्षे रामे शरणागतिरेव रक्षणहेतुरित्याहुः—सोयमित्यादिना । सः पूर्वोक्तवैखानसादिरूपः । ब्राह्मणाः भूयिष्ठाः अधिकाः यस्मिन् स ब्राह्मणभूयिष्ठः । क्षत्रियवैश्यवानप्रस्थसंभवाद्ब्राह्मणभूयिष्ठ इत्युक्तं । यद्वात्राह्मणाः ब्रह्मविदः । "तदधीतेतद्वेद" इत्यण् । वानप्रस्थानां तृतीयाश्रमिणां गणः त्वं नाथो यस्यासौ त्वन्नाथः । अनाथवद्बाध्यते ॥ १५ ॥ बाधामेव दर्शयन्ति—एहीत्यादिना । दूरे सम्यङ् नदृश्यत इत्यत एहि पश्येत्युक्तं । भावितात्मनां ध्यातात्मनां । बहुधा छेदनभेदनभक्षणादिभिः ॥ १६ ॥ हतानां बहूनामित्युक्तं विवृणोति—पम्पेति । अनुमन्दाकिनीमपीति अनुर्ल-

---

विश्रतमिति विपरिणामेनान्वयः । यद्वा हेपितृव्रत त्वं विश्रुत इत्यन्वयः ॥ ८ ॥ ९ ॥ **स०** बलयश्चते षट्च बलिषण्णांभागो यस्य तं षष्ठांशमितियावत् । पूरणार्थकप्रत्ययलोपोवा ॥ ११ ॥ **स०** शाश्वतीं बहुकालसंबन्धिनीं । बहुवार्षिकीं बह्वीचसा वार्षिकीच रक्षकसंबन्धिनीं तां कीर्तिं प्राप्नोतीत्यन्वयः । "वार्षिकंत्रायमाणंस्याद्वर्षाकालभवेऽन्यवत्" इतिविश्वः । **शि०** बहुवार्षिकीं भारताद्यनेकखण्डसंबन्धिनीं । शाश्वतीं नित्यां ॥ १३ ॥ **ती०** ननु क्वचित्षष्ठोभागउच्यते अत्र चतुर्थोभागोभण्यते क्वचिद्द्वितीयोभागः पठ्यते तत्कथमितिचेदुच्यते उपवासिभिक्षाहारजनकृतधर्मात्षष्ठोभागः । राजपरिपालितदेशसंभूतफलाशिनोधर्माच्चतुर्थोभागः । तदन्नपानपुष्टाङ्गजनस्य धर्माद्द्वितीयोभागः । " यस्यान्नपानपुष्टाङ्गःकुरुतेधर्मसंचयम् । अन्नप्रदातुस्तस्यार्धंकर्तुश्चार्धंनसंशयः" इतिस्मरणात् । **ति०** यदिति सामान्ये नपुंसकं । प्रजाः वानप्रस्थप्रजाः । **स०** " स्याद्धर्ममस्त्रियां" इत्यमरात् यद्धर्ममिति संभवति ॥ १४ ॥ **तनि०** सोयंब्राह्मणभूयिष्ठइत्यनेन क्षत्रियवैश्यवानप्रस्थाश्च केचिदिह संतीति व्यज्यते । यद्वा ब्रह्मविद्ब्राह्मणः । ब्राह्मणत्वादिपरमैकान्तिकधर्मनिष्ठइत्यर्थः । अतएव त्वन्नाथइत्येकंपदं । त्वमेव नाथोयस्य सः । तेनानन्यशेषत्वमुक्तं । तस्यैव नाथनीयत्वेनानन्यसाधनत्वानन्यभोग्यत्वे कथिते । अतएव महान् निरतिशयमहिमयुक्तः । तथाविधोप्यनाथवदयं वध्यते । अस्मत्पराभवोनाथ नतेऽनुरूपइतिभावः । **स०** त्वां नाथत इतिवा प्रार्थयतइत्यर्थः ॥ १५ ॥ **तनि०** मुनीनां सर्वेश्वरमननपराणां । भावितात्मनां निदिध्यासननिष्ठानां हतानांशरीराणिपश्येति कारुण्यातिशयोत्पादनायोक्तं । बहुधाहतानां अङ्गप्रत्यङ्गशस्त्रभिन्नानामस्माकं शरीराणि पश्येतिव्यज्यते ॥ **स०** बहुधा खड्गादिनानाशस्त्रेण ॥१६॥ **ति०** सकलदण्डकारण्यपीडामाहुः—पंपेत्यादि ।

[पा०] १ ङ.—ट. अधर्मस्सुमहान्नाथ. २ ङ.—ट. तस्यतुभूपतेः. ३ ग. प्रजाःस्वानिवचप्राणान्स्वसुतानिवनित्यशः. ४ च. छ. ञ. न्प्राणिनःस्वान्सुतानिव. ५ च.—झ. तत्रापिच. ६ क.—घ. च. छ. ज. ञ. यःकरोति. ७ क. च. छ. ज. ञ. पर्णमूल. ८ ग. रक्षितुं. ९ क.—घ. च. ज. ञ. वध्यते. ङ. झ. ट. हन्यते. १० घ. भीतानां. ११ क. ख. ग. पंपावननिवासानां.

एवं वयं न मृष्यामो विप्रकारं तपस्विनाम् ॥ क्रियमाणं वने घोरं रक्षोभिर्भीमकर्मभिः ॥ १८ ॥
ततस्त्वां शरणार्थं च शरण्यं समुपस्थिताः ॥ परिपालय नो राम वध्यमानान्निशाचरैः ॥ १९ ॥
परा त्वत्तो गतिर्वीर पृथिव्यां नोपपद्यते ॥ परिपालय नः सर्वान्राक्षसेभ्यो नृपात्मज ॥ २० ॥
एतच्छ्रुत्वा तु काकुत्स्थस्तापसानां तपस्विनाम् ॥ इदं प्रोवाच धर्मात्मा सर्वानेव तपस्विनः ॥२१॥
नैवमर्हथ मां वक्तुमाज्ञाप्योऽहं तपस्विनाम् ॥ केवलेनात्मकार्येण प्रवेष्टव्यं मया वनम् ॥
विप्रकारमपाक्रष्टुं राक्षसैर्भवतामिमम् ॥ २२ ॥
पितुस्तु निर्देशकरः प्रविष्टोऽहमिदं वनम् ॥ भवतामर्थसिद्ध्यर्थमागतोहं यदृच्छया ॥ २३ ॥
तस्य मेऽयं वने वासो भविष्यति महाफलः ॥ २४ ॥

क्षणे कर्मप्रवचनीयः । मन्दाकिनीं शरभङ्गाश्रमवाहिनीं । मन्दाकिन्यास्तटवासिनामित्यर्थः । कदनं हिंसा ॥ १७ ॥ शरीराण्युपेक्ष्य तपस्यतां किं हिंसाभयेनेत्याशङ्क्य न वयं स्वशरीरपीडातो भीताः किंतु महत्सु गरीयस्सु क्रियमाणं कदनं न मृष्याम इत्याहुः—एवमिति । विप्रकारं निकारं । "निकारोविप्रकारः–स्यात्" इत्यमरः । स्वजनपीडा दुःसहेति भावः ॥ १८ ॥ शरणार्थं रक्षणार्थं । समुपस्थिताः प्रपन्नाः । "गत्यर्थाकर्मक—" इत्यादिना कर्तरि क्तः ॥ १९ ॥ त्वत्तः परा अन्या । गतिः उपायः नोपपद्यते । पृथिव्यामिति सर्वभुवनोपलक्षणं । तथाच श्रुतिः । "नान्यः पन्था अयनाय विद्यते" इति । इत्यूचुरिति पूर्वेणान्वयः ॥ २० ॥ तपस्विनां प्रशस्ततपसां । तापसानां मुनीनां ॥ २१ ॥ शरणागत्यैवाऽऽज्ञप्तोहं परिपालयेत्यादिकं वक्तुं नार्हथ । केवलेनात्मकार्येण केवलात्मप्रयोजनत्वेन । राक्षसैः क्रियमाणं भवतामिमं विप्रकारं अपाक्रष्टुं निवर्तयितुं । मया वनं प्रवेष्टव्यं प्रविष्टं । "तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः" इति कर्मणि तव्यप्रत्ययः । स्वतो मत्प्रयोजनरूपं भवद्विरोधिनिरसनं कर्तुमेवेदं वनं प्रविष्टोस्मीत्यर्थः । शेषभूतरक्षणस्य शेषिप्रयोजनत्वादिति भावः ॥ २२ ॥ पितृवाक्यपरिपालनाय वनं प्रविष्टोसीति किंवदन्त्याः का गतिरित्यत्राह–पितुरिति । अहं भवतामर्थसिद्ध्यर्थमागतोस्मि यदृच्छया दैवगत्या । पितुर्निर्देशकरः वनमिदं प्रविष्टोस्मि । पितृवाक्यकरणव्याजेन भवदर्थसिद्ध्यर्थमेवागतोस्मीतिभावः ॥ २३ ॥ भवत्कार्यार्थमेवागतस्य मे वने

पंपा च नद्यश्च तत्रनिवासो येषांतेषां । पंपारूपा नदीवा । अनुमन्दाकिनीमपीति । मन्दाकिन्या अत्रत्यपुण्यनद्यास्तीरवासिनां । मन्दाकिन्याविस्तीर्णप्रवाहत्वाद्दुरवगाहतयापृथगुक्तीराघवाख्याने । **स०** मन्दाकिनीमित्यनेनास्यास्स्वर्णदीत्वं पंपादीनांचभूनदीत्वं सूच्यते ॥ १७ ॥ **तनि०** शरण्यमितिनिरुपपदेन सर्वलोकशरण्यत्वमुक्तं । तेन तदुपयुक्तगुणास्स्वामित्वादयः पूर्वखण्डनारायणपदोक्तास्स्मारिताः । शरणार्थं उपायान्तरस्थाने निवेशयितुमित्यर्थः । समुपागताः विश्वासाद्यङ्गसंपत्तिपूर्वकरक्षाभरसमर्पणं कृतवन्तः । नःपरिपालयेति गोप्तृत्ववरणोक्तिः । उत्तरार्धेनानिष्टनिवृत्तिरूपफलप्रार्थना पर्यवसिता ॥ १९ ॥ **तनि०** उत्तरखण्डविवरणमाकिंचिन्यमाह—**परेति** । त्वत्तः सिद्धोपायात्परा । गतिः । यद्वा "नान्यःपन्थाअयनायविद्यत" इति श्रुत्यर्थं मनसिकृत्वाह—**परेति** । पृथिव्यांनोपपद्यते यस्मात्परिमितंफलमित्याद्युक्तबहुदोषदुष्टत्वादितिभावः । नस्सर्वानिति आत्मात्मीयसर्वसंग्रहः । राक्षसेभ्यइति सर्वानिष्टोपलक्षणं । **स०** यतोतइतिशेषः । यतस्त्वत्तः परागतिः पृथिव्यांनोपपद्यते अतः परिपालयेत्यन्वयः ॥ २० ॥ **स०** एवं क्षन्तुमर्हसीत्यादिरूपेण । आज्ञाप्यः नियोज्यः । केवलेन मुख्येनस्वकार्येण चतुर्दशवर्षवनवासरूपकार्येणेत्यर्थः ॥ २२ ॥ **स०** भवतां विप्रकारमपाक्रष्टुं पितुर्निर्देशकरश्च वनंप्रविष्टइत्यन्वयः । तुना मद्वनगमनं पितृनिर्देशकरणभवद्विप्रकारापाकरणरूपप्रयोजनवदिति विशेषस्सूच्यते । **ति०** यदृच्छयाऽऽगतएवाहं भवतामर्थसिध्यर्थमपि भविष्याम्येवेतिशेषः ॥ २३ ॥ पितुस्त्वित्यनेनोक्तएवार्थः कविना श्लोकान्तरेण वर्ण्यते । इयमपिशैली कवेरिति कतकतीर्थौ । यतश्शत्रून्हन्तुमिच्छामि अतस्तस्य यदृच्छया वनमागतस्य मेऽयं वनवासो महाफलोभविष्यतीति स्वगतोविचारः । अथऋषिधैर्याय प्रकाशंप्रतिजानीते—**पश्यन्त्विवति** । **तनि०** तस्य भवत्कार्यार्थमेवागतस्य मे वनवासः तपस्विनांमहाफलः अतः रणे तपस्विनांशत्रून्हन्तुमिच्छामीति योजनीयं । महाफलं नाम अनिष्टनिवृत्तिपूर्वकेष्टप्राप्तिरूपं ॥ **स०** तपस्विनांशत्रून्हन्तुमि-

[पा०] १ ख. एवंविधं. २ क. च. छ. ज. ञ. भीमविक्रमैः. ३ घ. समुपागतान्. ४ क.—ट. माज्ञाप्योहं. ५ क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. केवलेनस्वकार्येण. ज. केवलेनच. ख. ग. घ. केवलेनैव. ६ क.—ट. वनंमया. ७ घ. महोदयं.

[1]तपस्विनां रणे शत्रून्हन्तुमिच्छामि राक्षसान् ॥ पश्यन्तु वीर्यमृषयः सभ्रातुर्मे तपोधनाः ॥ २५ ॥
[2]दत्त्वाऽभयं चापि [3]तपोधनानां धर्मे धृतात्मा सह लक्ष्मणेन ॥
तपोधनैश्चापि [4]सभाज्यवृत्तः सुतीक्ष्णमेवाभिजगाम वीरः ॥ २६ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

रामेणसीतालक्ष्मणाभ्यांसहसुतीक्ष्णाश्रममेत्यतदभिवादनपूर्वकंतंप्रतिस्वावासस्थलप्रदर्शनप्रार्थना ॥ १ ॥ सुतीक्ष्णेन-रामंप्रतिस्वाश्रमस्यवासोपयोगिगुणवत्ताकथनपूर्वकंमृगगणप्रलोभनरूपदोषोत्कीर्तनेरामेणतंप्रतिस्वस्यतत्रवासानभिरोचनोक्तिः ॥ २ ॥

[5]रामस्तु सहितो भ्रात्रा सीतया च परंतपः ॥ सुतीक्ष्णस्याश्रमपदं जगाम [6]सह तैर्द्विजैः ॥ १ ॥
[7]स गत्वाऽदूरमध्वानं नदीस्तीर्त्वा बहूदकाः ॥ [8]ददर्श विपुलं शैलं [9]महामेघमिवोन्नतम् ॥ २ ॥
ततस्तदिक्ष्वाकुवरौ [10]संततं विविधैर्द्रुमैः ॥ काननं तौ विविशतुस्सीतया सह राघवौ ॥ ३ ॥
[11]प्रविष्टस्तु वनं [12]घोरं [13]बहुपुष्पफलद्रुमम् ॥ ददर्शाश्रममेकान्ते चीरमालापरिष्कृतम् ॥ ४ ॥
तत्र [14]तापसमासीनं मलपङ्क[15]जटाधरम् ॥ रामस्सुतीक्ष्णं विधिव[16]त्तपोवृद्धमभाषत ॥ ५ ॥

वासो महाफलो भविष्यति ॥ २४ ॥ तदेवफलमाह —तपस्विनामिति । तपस्विनां शत्रून् रणे हन्तुमिच्छामि इतीदं प्रोवाचेत्यन्वयः ॥ २५ ॥ अभयमिति छेदः । धृतात्मा निश्चलमनाः । तपोधनैः ऋषिभिश्च सभाज्यवृत्तः पूज्याचारः ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने षष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥

अथ सुतीक्ष्णाभ्यर्थनया मृगरूपमारीचादिदुष्टराक्षसनिरासःसप्तमे । आश्रमपदं उद्दिश्येति शेषः । तैर्द्विजैः वैखानसादिभिः ॥ १ ॥ अदूरमितिच्छेदः । पूर्वं शरभङ्गेण "इह राम महातेजाः" इति सुतीक्ष्णाश्रमस्यादूरत्वोक्तेर्नदीरिति बहुवचनमेकस्या एव मन्दाकिन्याः बहुप्रदेशेष्वावृत्त्या । बहूदकाः विपुलोदकाः । नौतार्यत्वानुक्तेः शैलं शैलसंबन्धिवनं काननमित्यनुवादात् । तस्येदमित्यण् । महामेघमिवेति श्यामिकायामुपमा ॥ २ ॥ द्रुमैः संततं व्याप्तं । इक्ष्वाकुवरौ राघवावित्युभयथा धैर्यमूलोक्तिः ॥ ३ ॥ चीरमालया वल्कलपङ्क्त्या परिष्कृतं अलंकृतं ॥ ४ ॥ मलपङ्कजटाधरं नित्यनिश्चलतपोयोगेन वा वार्धकेन वा मलपङ्क-

च्छामीति पारोक्ष्यनिर्देशेन पश्यन्त्वितिपारोक्ष्येण निर्देशस्संभवति ॥ २४ ॥ २५ ॥ **शि०** आर्यदत्तः आर्यं सर्वश्रेष्ठं अचलमित्यर्थः दत्तंदानं यस्यसः ॥ **स०** आर्यवृत्तः आर्याणांवृत्तंयस्यसः । आर्यवृत्तंयस्येतिवा । सुतीक्ष्णं तन्नामकमृषिं । सुतीक्ष्णं राक्षसानां तीक्ष्णंयथाभवतितथा जगामेत्यथोवा ॥ २६ ॥ इतिषष्ठस्सर्गः ॥ ६ ॥

स० तैर्द्विजैस्सह । यद्वा हतैः राक्षसैर्हतप्रायैः । स रामः ॥ १ ॥ **ति०** विमलं पवित्रं । महामेघमिवेतिपाठे स्थितमितिशेषः । नैल्यस्थौल्याभ्यां सादृश्यं । उन्नतमिति स्वरूपकथनं ॥ **स०** महामेरुमिव स्थौल्येनेत्यर्थः । उन्नतं अनेकपक्षिभिर्ध्वनितं । "णमुप्रह्वत्वेशब्देच" इत्युक्तेः ॥ २ ॥ **रामानुजीयं** । तदित्यनेन प्रस्तुतस्यकाननस्यपरामर्शः । प्रथमं शैलस्यप्रस्तुतत्वात्तस्यकाननमपि प्रस्तुतमेवेति ॥ ३ ॥ **स०** पूर्वं त्रयाणांप्रस्तुतत्वेप्युत्तरत्र प्रश्नप्रतिवचनयोरामैककर्तृकत्वतदेकविषयत्वाभ्यां प्रविष्टइत्येकवचनमुपपद्यते । अमुमेवविशेषंद्योतयति तुशब्दः ॥ ४ ॥ **ती०** मलपङ्कजटाधरं मलंनाम उद्वर्तनादिसंस्काराभा-

[पा०] १ ङ. छ. तपस्विनो. २ क. ग.—ट. दत्वावरं. ३ क. च. छ. ज. ञ. सतापसानांधर्मप्रधानःसह. ४ ख. ग. च. छ. ञ. सहार्यवृत्तः. ङ. झ. ट. सहार्यदत्तः. क. महानुभावः. ५ च. छ. ज. ञ. रामश्च. ६ क. घ. च. छ. ज. ञ. सहितोद्विजैः. ट. सहितैर्द्विजैः. ७ घ. ते. गत्वा. ८ घ. ददृशुर्विपुलं. ख. ग. ङ.—ट. ददर्शविमलं. ९ क. ग. ङ.—ट. महामेरुं. १० झ. सततं. ११ ख. ग. प्रविष्टस्स. १२ क. च. छ. ज. ञ. रामो. १३ ख. ग. बहुमूलफल. १४ छ. तावत्समासीनं. १५ ङ. झ. ट. पङ्कजधारिणं. १६ ख. ङ. झ. ट. तपोधनं.

रामोऽहमस्मि भगवन्[2]भवन्तं द्रष्टुमागतः ॥ त्वं माऽभिवद धर्मज्ञ महर्षे सत्यविक्रम ॥ ६ ॥
स[3] निरीक्ष्य ततो[4] वीरं रामं धर्मभृतां वरम्[5] ॥ समाश्लिष्य च बाहुभ्या[6]मिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥
स्वागतं खलु[7] ते वीर राम धर्मभृतां[8] वर ॥ आश्रमोऽयं त्वयाऽऽक्रान्तः सनाथ इव[9] सांप्रतम् ॥ ८ ॥
प्रतीक्षमाणस्त्वामेव नारोहेऽहं महायशः ॥ देवलोकमितो वीर देहं त्यक्त्वा महीतले[10] ॥ ९ ॥
चित्रकूटमु[11]पादाय राज्य[12]भ्रष्टोसि मे श्रुतः ॥ १० ॥
इहोपयातः काकुत्स्थ देवराजः शतक्रतुः ॥ उ[13]पागम्य च मां[14] देवो महादेवस्सुरेश्वरः ॥
सर्वा[15]ल्लोकाञ्जितानाह मम पुण्येन कर्मणा ॥ ११ ॥

जटानां धरं । विधिवत् क्रमवद्यथा भवति तथा । अभाषत । मीलितनयनत्वेन स्वाभिवादनापरिज्ञानाद्भाषणं ॥ ५ ॥ मा अभिवादयन्तं मां अभिवाद प्रत्यभिवादनं कुरु । सत्यविक्रम अमोघतपःप्रभाव ॥ ६—७ ॥ सनाथइव सनाथएव । यद्वा सर्वदा त्वया सनाथत्वेपि पामराणां सनाथत्वप्रतिभेदानीं जातेत्यर्थः ॥ ८ ॥ स्वस्य मोक्षापेक्षां व्यञ्जयति—प्रतीक्षमाण इति । त्वामेव प्रतीक्षमाणः प्रतिपालयन् त्वदागमनं काङ्क्षमाण इत्यर्थः । देवलोकं नारोहे "तस्यान्तरायो मैत्रेय देवेन्द्रत्वादिकं फलं" इति तस्य मोक्षविरोधित्वादिति भावः ॥ ९ ॥ मदागमनं कुतोवगतं तत्राह—चित्रकूटमिति । चित्रकूटमुपादाय चित्रकूटगमनमारभ्य । राज्याद्भ्रष्टः प्रच्युत इति मे मया श्रुतोसि ॥ १० ॥ स्वर्गारोहणस्य कः प्रसङ्ग इत्यत्राह—इहेति । उपयातः शरभङ्गार्थमागतः । मामुपागम्याह । तर्हि तादृशमहाफलं किमिति त्यक्त-

---

वाच्छरीरजन्यं । पङ्कोनाम वनसंचाराच्छरीरलग्नमितिभेदः ॥ **कतक०** मलपङ्कजधारिणं मलस्यसर्वाघस्य शान्तये पङ्कजे पद्मासने स्थित्वा धारणशीलं । यद्वा कपङ्कजे हृदयपङ्कजे धारिणं ऐश्वरयोगधारणशीलमित्यर्थः । अत्र ततस्तदिक्ष्वाकुवरौ इत्यादिश्लोकत्रयंप्रक्षिप्तं । **स०** मलपङ्कजधारिणं मलं शारीरमलं । पङ्कजाः पङ्कोद्भूताः कणाः । तान्धर्तुंशीलमस्यास्तीति मलपङ्कजधारी तं तापसं । यद्वा तापसमासीनमित्येकंपदं । तापेषु पञ्चाग्नितापेषु सम्यगासीनं । **ति०** विधिवत् उपगम्येतिशेषः ॥ ५ ॥ **स०** मा मां वद । अनेन ऋषेर्मौनंसूच्यते ॥ ६ ॥ **स०** धीरः धीषुरमणकर्ता ॥ ७ ॥ **ति०** सनाथइव सस्वामिकइव । अत्रायमाश्रमः ब्रह्मचर्याद्याश्रमव्यवहार्योऽयंदेहः । त्वया जीवरूपेणाक्रान्तोपि सांप्रतं अद्य बहिश्चक्षुषानुभवन् सनाथइव मायया सच्चिदानन्दस्यैवैवंशरीररूपेणप्रतिभासमानस्येदृशस्यत्वद्रूपस्य दर्शनेन चित्तशुद्ध्या पूर्वजीवाभेदेनाहमितिप्रतीत्यागृहीतस्य । तद्वैलक्षण्येनेदानींग्रहाद्भेदनिबन्धनसनाथत्वव्यवहारः । इवेन जडानामप्यतिरिक्तत्वाभावस्सूचितइति ध्वनिः ॥ **स०** पूर्वं मयासनाथ इव सांप्रतं त्वयासमाक्रान्तइति सनाथः ॥ ८ ॥ **स०** अहं देवलोकं सत्यलोकं । नारोहे नगच्छेयं । यद्वा हेदेव महीतले देहंत्यक्त्वा इतः परं लोकं देहान्तरं नरोहे इत्यान्तरङ्गिकार्थः ॥ ९ ॥ **ति०** ननु कात्र मदागमनसंभावना तत्राह—**चित्रेति**। यदा राज्यभ्रष्टः चित्रकूटं उपादाय प्राप्य स्थितोसि तदाप्रभृति मे मया श्रुतोसि ॥ आश्रमोयमित्यस्य व्यङ्ग्यार्थेतु चित्रं विचित्रफलहेतुकूटं दुरवगाहत्वात्संसारं प्राप्य राज्यभ्रष्टो विद्यासंसर्गेणस्वाराज्यात् नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपात् भ्रष्टः । तद्योगात्संसारंप्राप्तस्त्वमेव मया श्रुतिवाक्येभ्यश्श्रुतोसि । अतस्तत्प्रतीक्षया नदेवलोकं गतइति व्यङ्ग्योर्थः ॥ १० ॥ नन्विदानीं कृते देवलोकारोहणप्रसक्तिस्तत्राह—**इहेति** । शरभङ्गाह्वानानन्तरमिहाप्यागतइत्यर्थः । **ति०** पुण्येनकर्मणाजितानित्यनेन श्रवणसंपत्तावपि निदिध्यासनसंपत्त्यभावोस्योक्तः । पूजावचनेषु पौनरुक्त्यं नदोषाय । देवादिपदानां प्रवृत्तिनिमित्तभेदस्य स्पष्टत्वान्नपौनरुक्त्यमितिकेचित् ॥ **स०** महादेवः महेनउत्सवेन आदेवः अतिकान्तिमान् सुरेश्वरः । सर्वान् चितान् प्राप्तानाहेत्यन्वयः । आहेत्यनेन तन्निदिध्यासितब्रह्मलोकादिज्ञानं तस्यास्तीति तत्र साक्षित्वेनेन्द्रवचसउपयोगइति कविस्सूचयति । तन्निदिध्यासनाभावोस्योक्तइति नागोजिभट्टीयंव्याख्यानं "यंयंलोकंमनसासंविभाति "यंयंवापिस्मरन्भावं" इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वादसंगततर-

[पा०] १ घ. भद्रंत्वां. २ क. च. छ. ज. आगतंपाहिधर्मज्ञ. ग. ङ. झ. ट. तन्माऽभिवद. ३ क. च. ज. संनिरीक्ष्य. ४ ख. ग. ङ. झ. ट. ततोधीरो. क. च. छ. ज. ञ. तदारामंवीरं. ५ क. वरः. ६ क. बाहुभ्यांवचनंचेदं. ७ ङ. झ. ट. रघुश्रेष्ठ. क. च. ज. ञ. तेनरश्रेष्ठ- ८ ङ. झ. ट. सत्यभृतां. ९ क. इति. ग. इह. १० ख. ग. महीतलात्. ११ क. ख. च. छ. ज. ञ. मनुप्राप्तो. १२ क. छ. ञ. भ्रष्टोमयाश्रुतः. च. ज. भ्रंशोमयाश्रुतः. १३ क. छ. ज. ञ. उपगम्य. १४ ग. घ. ङ. झ. ट. मेदेवो. ख. देवेशो. १५ छ. सर्वलोकान्.

तेषु देवर्षिजुष्टेषु जितेषु तपसा मया ॥ मत्प्रसादात्[1]सभार्यस्त्वं विहरस्व सलक्ष्मणः ॥ १२ ॥
तमुग्रत[2]पसा युक्तं महर्षिं [3]सत्यवादिनम् ॥ प्रत्युवाचात्मवान्रामो ब्रह्माणमिव [4]कश्यपः ॥ १३ ॥
[5]अहमेवाहरिष्यामि स्वयं लोकान्महामुने ॥ आवासं त्वहमिच्छामि प्रदिष्टमिह कानने ॥ १४ ॥
भवान्सर्वत्र कुशलस्सर्वभूतहिते रतः ॥ [6]आख्यातश्शरभङ्गेण गौतमेन महात्मना ॥ १५ ॥
एवमुक्तस्तु रामेण महर्षिर्लोकविश्रुतः ॥ अब्रवीन्मधुरं वाक्यं हर्षेण महताऽऽप्लुत[7]ः ॥ १६ ॥
अयमेवाश्रमो राम गुणवान्रम्यता[8]मिह ॥ ऋषिसङ्घानुचरितस्सदा मूलफला[9]न्वितः ॥ १७ ॥
इममाश्रममागम्य मृगसङ्घा [10]महायशः ॥ [11]अटित्वा प्रतिगच्छन्ति लोभयित्वाऽकुतोभयाः ॥
नान्यो दोषो भवेदत्र मृगेभ्योऽन्यत्र विद्धि वै ॥ १८ ॥
तच्छ्रुत्वा वचनं [12]तस्य महर्षेर्लक्ष्मणाग्रजः ॥ उवाच वचनं धीरो वि[13]कृष्य सशरं धनुः ॥ १९ ॥
तानहं सुमहाभाग मृगसङ्घान्[14]समागतान् ॥ हन्यां निशितधारेण शरेणा[15]शनिवर्चसा ॥ २० ॥
भवांस्तत्राभिषज्येत किं स्यात्[16]कृच्छ्रतरं ततः ॥ ए[17]तस्मिन्नाश्रमे वासं चिरं तु न समर्थये ॥ २१ ॥

वानसीत्युक्ते तारतम्यज्ञानादिति भावः ॥ ११—१४॥ गौतमेन गौतमवंश्येन ॥ १५ ॥ हर्षेण महता प्लुतः मोक्षानुग्रहेण परमानन्दभरितः ॥ १६—१७ ॥ गुणमुक्त्वा दोषमाह निरसनीयत्वाभिप्रायेण—इममिति । आश्रमं तपोवनं । अविद्यमानं कुतोपि भयं येषां ते अकुतोभयाः सन्तः अटित्वा इतस्ततः परिप्लुत्य । लोभयित्वा समाधिभङ्गं जनयित्वा । विचित्रतरवेषैरिति शेषः । प्रतिगच्छन्ति प्रतियान्ति । अत्र वने । मृगेभ्योन्यत्र मृगान्विनाऽन्यो दोषो न भवेदिति विद्धि मृगप्रलोभनरूपदोषादन्यो दोषोत्र नास्तीत्यवेहीत्यर्थः । इति वाक्यमब्रवीदिति पूर्वेण संबन्धः ॥ १८ ॥ तत् मृगभयविषयकं वचनं । विकृष्य सशरं धनुरिति स्वोत्साहप्रकटनं ॥ १९ ॥ हन्यामिति प्राप्तकाले लिङ् । वधकाले प्राप्ते सकलमृगहननं कुर्यामित्यर्थः । प्राप्तकालश्च तद्दर्शनकालः ॥ २० ॥ तच्च हननमिह स्थित्वा न कर्तुं शक्यमित्याह—भवानिति । तत्र मृगसङ्घवधविषये । भवान् मया अभिषज्येत अभिभूयेत । अभिपूर्वात् षञ्जेः कर्मणि लिङ् । "अभिषङ्गः परिभवे सङ्गाक्रोशनयोरपि" इति बाणः । तादृशमृगहनने मया त्वं

मिति द्रष्टव्यं ॥ ११ ॥ **ती०** वस्तुतस्तु मत्प्रसादात् मय्यनुग्रहात् । तेषुविहरस्वेत्यपि तान्विशेषेण हरस्वस्वीकुर्विति भगवति कर्मफलसमर्पणबुद्ध्या मुनिनोक्तं ॥ १२ ॥ **स०** आहरिष्यामीत्यनेन त्वया तपसासंपादितांल्लोकांस्तुभ्यं दास्यामीति रामस्य स्वातन्त्र्यंद्योत्यते । प्रदिष्टमित्यनेन मयैव पूर्वंतुभ्यंप्रदिष्टमिति भावमाविष्करोतिदेव इत्यवगमयति कविः । **ति०** अहमेवेति । तपसेत्यर्थः । त्वत्तःप्रतिग्रहे नाहमधिकारीत्यापाततोर्थः । वास्तवस्तु तद्दत्तपुण्याङ्गीकारेणानुगृह्णाति भगवान्—**अहमेवेति** । न्यासत्वेन त्वयास्थापितं तुभ्यंप्रापयिष्यामि । अहमेवेत्यनेन सर्वकर्मफलदाता सर्वोपासनास्वहमेवेति सूचितं । अथ लोकदृष्ट्येतरजनप्रतारणायावासमिति । प्रदिष्टं । त्वयेतिशेषः ॥ १४ ॥ **टीका०** मृगेभ्यइति हेतुगर्भितं । मृगरूपधारिणोराक्षसाएवागत्य तपोभङ्गंकुर्वन्तीत्यर्थः । **ति०** महीयसः अतिशयितमहत्त्ववतोपि अहत्वा हननमकृत्वा लोभयित्वारूपकान्तिगतिविशेषैश्चित्तक्षोभंकृत्वा गच्छन्तीत्यर्थः । अनेन भावी मारीचवृत्तान्तस्सूचितः । **स०** एतन्निवेशिनांपशूनामपि नद्वेषबुद्धिः किमु मनुष्याणामित्याह—**इममिति** । महीयसः महीयांसः । अहत्वा विरोधिनमितिशेषः । लोभयित्वा स्वस्थावलोकान् सस्वाकाङ्क्षान्कृत्वा । अकुतोभयाः मुक्ताः तइव ॥ **स०** अन्यत्र मदाश्रमातिरिक्ते । अत्र दण्डकारण्ये । मृगेभ्योऽन्योदोषोनास्ति मृगाएवदोषाः । भयकारिणइति यावत् । अतएव पूर्वश्लोके इममितीममर्थं ज्ञापयति ॥ १८ ॥ **स०** तत्रभवानभिषज्येत शपथंवा आक्रोशंवा कुर्यात् मृगहननं नकुर्विति । अतः भवदाक्रोशात् शपथाद्वा । कृच्छ्रतरं कष्टतरं किमु । हातुं हन्तुं नशक्नोमीतिभावः ॥ "अभिषङ्गो

[पा०] १ क. त्सभार्यस्तु. २ क. ख. ग. ङ.—ट. मुग्रतपसंदीप्तं. ३ छ. सत्यविक्रमः. ४ क. ङ. ट. वासवः. ५. ङ. ज. ट. अहमेवहरिष्यामि. ६ ङ. झ. ट. आख्यातं. ७ ङ. झ. ट. युतः. ८ ङ. झ. ट. मिति. ९ क.—घ. च. छ. फलायुतः. ङ. झ. ट. फलैर्युतः. १० ङ. झ. ट. महीयसः. ११ ङ. झ. ट. अहत्वा. ग. अभितः. १२ क. च. छ. ज. ञ. रामो. १३ ङ. झ. ट. विगृह्य. १४ ग. सहागतान्. १५ ङ. झ. ट. शरेणानतपर्वणा. १६ ग. स्याद्दुःखतरं. १७ च. छ. ज. एकस्मिन्नाश्रमे.

तमेवमुक्त्वा वरदं रामस्संध्यामुपागमत् ॥ २२ ॥

अन्वास्य पश्चिमां संध्यां तत्र वासमकल्पयत् ॥ सुतीक्षणस्याश्रमे [3]रम्ये सीतया लक्ष्मणेन च ॥२३॥

ततश्शुभं तापस[4]भोज्यमन्नं स्वयं सुतीक्ष्णः पुरुषर्षभाभ्याम् ॥

[5]ताभ्यां सुसत्कृत्य ददौ महात्मा संध्यानिवृत्तौ [6]रजनीमवेक्ष्य ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

प्रभातेकृताह्निकेनरामेणसुतीक्ष्णंप्रतिस्वस्यदण्डकारण्यदर्शनोत्कण्ठानिवेदनेनतद्गमनाभ्यनुज्ञाप्रार्थनम् ॥ १ ॥ मुनिना कृताभ्यनुज्ञेनरामेणतत्प्रदक्षिणीकरणपूर्वकंदण्डकारण्यंप्रतिप्रस्थानम् ॥ २ ॥

रामस्तु सहसौमित्रिस्सुतीक्ष्णेनाभिपूजितः ॥ परिणाम्य निशां तत्र [7]प्रभाते प्रत्यबुध्यत ॥ १ ॥

[8]उत्थाय तु यथाकालं राघवः सह सीतया ॥ [9]उपास्पृशत्सुशीतेन [10]जलेनोत्पलगन्धिना ॥ २ ॥

अथ [11]तेऽग्निं सुरांश्चैव वैदेही रामलक्ष्मणौ ॥ [12]काल्यं विधिवदभ्यर्च्य तपस्विशरणे वने ॥ ३ ॥

कृतापराधोभवेः आश्रमसंबन्धित्वादितिभावः । ततः किमित्यत्राह—किंस्यात्कृच्छ्रतरं तत इति । ततः भवदभितापात् । कृच्छ्रतरं कष्टतरं । किं न किमपीत्यर्थः । तस्मादेतस्मिन्नाश्रमे चिरं तद्दर्शनपर्यन्तं । वासं न समर्थये नेच्छामि । इह वासे मृगसङ्घपीडां सोढुं स्थातव्यं । हत्वावस्थाने स्वाश्रममृगाणां स्वसन्निधौहनने तव वैमनस्यं स्यात् । तच्च ममानिष्टं अतोन्यत्र त्वदसन्निधाने मृगान् हनिष्यामीत्यर्थः । इत्युवाचेति पूर्वेणान्वयः ॥ २१ ॥ वरदमित्यनेन मुनिस्तथैवानुज्ञातवानिति गम्यते । सन्ध्यामुपागमत् सन्ध्यामुद्दिश्य सरस्तीरं गतवानित्यर्थः ॥ २२ ॥ पश्चिमां सन्ध्यामन्वास्य । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । यावत्सन्ध्यं जलतीरे जपन् स्थित्वेत्यर्थः । तत्राश्रमे वासमकल्पयदित्यनेन प्रातर्जिगमिषा जातेति व्यज्यते । अन्यत्र गत्वा मृगनिरासश्च रावणं प्रति मारीचानुवादादवगन्तव्यः ॥ २३ ॥ शुभं भक्त्युपनीतत्वेन पावनं तापसभोज्यं फलमूलादि । अन्नं अदनीयं । स्वयं नतु शिष्यमुखेन । सुसत्कृत्य अर्घ्यपाद्यादिना संपूज्य । महात्मा तत्र परमपुरुषत्वज्ञानवान् । सन्ध्यानिवृत्तौ सन्ध्याकर्मावसाने । रजनीमवेक्ष्य ददौ रजनीभक्ष्यानुसारं ददावित्यर्थः । सीता तु रामभुक्तशेषं भुक्तवतीत्याशयः ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अथ सुतीक्ष्णानुज्ञया रामस्याश्रममण्डलं प्रति प्रस्थानमष्टमे—रामस्त्वित्यादि । परिणाम्य अतिवाह्य । प्रभाते उषःकाले ॥ १ ॥ सह सीतयेत्यनेन पूर्वमेव सौमित्रिः स्नात इति व्यज्यते । उपास्पृशत् स्नातवान् । " स्नानाचान्त्योरुपस्पर्शः " इति बाणः । सुशीतेनेत्युष्णोदकव्यावृत्तिः । उत्पलगन्धिनेत्यनेन तटाकस्नानं सूच्यते ॥ २ ॥ अग्निमित्येकवचनेन एकाग्नित्वावगमान्न त्रेताग्निरिदानीमिति गम्यते । सुरान् नारायणं । " सहपत्न्या विशालाक्ष्या नारायणमुपागमत् " इत्ययोध्याकाण्डोक्तेः । परिवारापेक्षया बहुवचनं । काल्यं यथाकालप्राप्तं यथा तथा । देशानुगुण-

---

थशपथे स्यादाक्रोशे पराभवे " इतिविश्वः ॥ २१ ॥ ति० उपरमं उपरम्य । क्वचिदुपरम्येत्येवपाठः ॥ शि० उपरमं अतिनिवृत्तचित्तं । तं महर्षिं ॥ २२ ॥ इतिसप्तमस्सर्गः ॥ ७ ॥

[पा०] १ ङ. झ. ट. मुक्त्वोपरमं. क. घ. मुक्त्वावचनं. २ क. ख. ग. मुपाविशत्. ३ क. च. छ. ज. ञ. रामः. ख. ग. पुण्ये. ४ ङ. झ. ट. योग्यमन्नं. ५ क. च. छ. ज. ञ. सत्कृत्यताभ्यांप्रददौ. ६ क. ख. ग. ङ. झ. ट. रजनींसमीक्ष्य. च. छ. ज. ञ. रजनींनिरीक्ष्य. ७ क. च. छ. ज. ञ. प्रत्यूषे. ८ ङ. झ. ट. उत्थायच. ९ ख. ग. च. छ. ज. ञ. उपस्पश्यतुशीतेन. ङ. झ. ट. उपस्पृश्यसुशीतेन. १० ङ.—ट. तोयेनोत्पल. ११ क. छ. ज. ञ. तेऽग्नीन्. १२ क. ट. काल्ये.

उदयन्तं दिनकरं दृष्ट्वा विगतकल्मषाः ॥ सुतीक्ष्णमभिगम्येदं श्लक्ष्णं वचनमब्रुवन् ॥ ४ ॥
सुखोषितास्स्म भगवंस्त्वया पूज्येन पूजिताः ॥ आपृच्छामः प्रयास्यामो मुनयस्त्वरयन्ति नः ॥५॥
[1]त्वरामहे वयं द्रष्टुं कृत्स्नमाश्रममण्डलम् ॥ ऋषीणां पुण्यशीलानां दण्डकारण्यवासिनाम् ॥ ६ ॥
[2]अभ्यनुज्ञातुमिच्छामस्सहैभिर्मुनि[3]पुङ्गवैः ॥ धर्मनित्यैस्तपोदान्तैर्विशिखैरिव पावकैः ॥ ७ ॥
अविषह्यातपो यावत्सूर्यो नाति विराजते ॥ अमार्गेणागतां लक्ष्मीं प्राप्येवान्वयवर्जितः ॥ ८ ॥
तावदिच्छामहे गन्तुमित्युक्त्वा चरणौ मुनेः ॥ [4]ववन्दे सहसौमित्रिस्सीतया [5]सह राघवः ॥ ९ ॥
[6]तौ संस्पृशन्तौ चरणावुत्थाप्य मुनिपुङ्गवः ॥ गाढ[7]मालिङ्ग्य [8]सस्नेहमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥
अरिष्टं गच्छ पन्थानं राम सौमित्रिणा सह ॥ सीतया चानया सार्धं छाययेवानुवृत्तया ॥ ११ ॥
[9]पश्याश्रमपदं [10]रम्यं दण्डकारण्यवासिनाम् ॥ एषां तपस्विनां वीर[11] तपसा भावितात्मनाम् ॥ १२ ॥
[12]संप्राज्यफलमूलानि पुष्पितानि वनानि च ॥ [13]प्रशस्तमृगयूथानि शान्तपक्षिगणानि च ॥ १३ ॥
फुल्लपङ्कजष[14]ण्डानि प्रसन्नसलिलानि च ॥ कारण्डवविकीर्णानि तटाकानि सरांसि च ॥ १४ ॥
द्रक्ष्यसे दृष्टिरम्याणि गिरिप्रस्रवणानि च ॥ रमणीयान्यरण्यानि मयूराभिरुतानि च ॥ १५ ॥
गम्यतां वत्स सौमित्रे भवानपि च गच्छतु ॥ [15]आगन्तव्यं त्वया तात पुनरेवाश्रमं [16]मम ॥ १६ ॥
एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा काकुत्स्थस्स[17]ह लक्ष्मणः ॥ [18]प्रदक्षिणं मुनिं कृत्वा प्रस्थातुमुपचक्रमे ॥ १७ ॥

पूजाकथनायतपस्विशरण इत्युक्तं । उदयन्तं उद्यन्तं । अनेन होमानन्तरमादित्योपस्थानोक्त्या अनुदितहोमपक्षसूचनात् कात्यायनसूत्रक्रमेण राघवाणामनुष्ठानमितिगम्यते ॥ ३—४ ॥ सुखोषिता इत्यादित्रिश्लोक्येकान्वया । आपृच्छामः आपृच्छामहे । परस्मैपदमार्षं । अभ्यनुज्ञातुमिति भावेतुमुन् । त्वत्कर्तृकं गमनानुज्ञानं प्रार्थयामहे इत्यर्थः । मुनयः सहवासयोग्याइत्याह—धर्मनित्यैरित्यादि । धर्मनित्यैः नित्यधर्मैः । तपोभिर्दान्तैः निगृहीतेन्द्रियैः । तपो हीन्द्रियनिग्रहहेतुः । विशिखैः विगतज्वालैः । “ आर्चिर्हेतिः शिखास्त्रियां ”इत्यमरः । गुप्तमाहात्म्यैरित्यर्थः ॥ ५—७ ॥ सूर्यः अविषह्यातपः असह्यातपः सन् यावन्नातिविराजते नात्यन्तमुद्गच्छति । कथमिव अमार्गेणान्यायेनागतां लक्ष्मीं ऐश्वर्यं । प्राप्य अन्वयवर्जितः साधुसमागमवर्जितो दुष्प्रभुरिवाविषह्यातप इत्यन्वयः । तावदिच्छामहे गन्तुमित्यनेन रावणवधत्वरा व्यज्यते । अतो न हीनोपमादोषोपि ॥ ८—१० ॥ अरिष्टं अनुपद्रवं । रिषेः “ तीषसह—” इति भावे निष्ठा । अनेनापि रावणविजयाभ्यनुज्ञा सूच्यते ॥ ११ ॥ तपोवनपदार्थान् कृतार्थयितुमाह—पश्येत्यादि ॥ १२ ॥ प्राज्यं अदभ्रं । “ प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु ” इत्यमरः ॥ १३ ॥ कारण्डवो जलकुक्कुटः । “ मद्गुः कारण्डवः प्लवः ” इत्यमरः ॥ १४ ॥ रमणीयत्वादिना विशेषयितुं पुनरप्याह—रमणीयानीति । मयूराणामभिरुतानि येषु तानि ॥ १५ ॥ गम्यतां त्वयेति शेषः । भवानिति

टीका० त्वरयन्तिमामितिपांठान्तरं । मुनयस्त्वभियन्तिमामित्यनेनचित्रकूटमारभ्यमार्गप्रदर्शनव्याजेनपञ्चवटीप्रवेशपर्यन्तंरामेणसहमुनयस्समागताइतिगम्यते ॥ ५ ॥ **ति०** अभ्यनुज्ञातुमिच्छामः त्वत्कर्तृकंगमनानुज्ञानंप्रार्थयामः । विशिखैः विधूमैः । **स०** पावकैः शुचित्वादिनातत्समैः ॥ ७ ॥ **स०** नातिविराजते नतापयति । अन्वयवर्जितः अकुलीनः ॥ ८ ॥ **शि०** अश्रमपदं श्रमनिवर्तकंस्थानंपश्य । **ति०** आश्रमपदमितिजातावेकवचनं ॥ १२ ॥ **ति०** शान्तपक्षिगणत्वं परस्परविरोधाभावात् । **स०** शान्तपक्षिगणानि मरन्दतुन्दिलत्वादितिभावः ॥१३॥ **शि०** अत्रस्रोतोरहितानितटाकानि तत्सहितानिसरांसीतिनपौनरुक्त्यं ॥१४॥

[पा०] १ ज. इच्छामहे. २ घ. तदनुज्ञातुं. ३ क. च. ज. ञ. सत्तमैः. ४ क. च. छ. ज. ववन्दतुस्तावेकाग्रौसीतयासहराघवौ. ५ घ. चैव. ६ घ. संस्पृशन्तौच. च. छ. ज. संस्पृशन्तावुत्थाप्यचरणौ. ७ क. ख. ग. ङ.—ट. माश्लिष्य. ८ च. छ. ज. तंराममिदं. ९ क. ख. ग. पश्याश्रममिदं. १० ग. पुण्यं. ११ क. च. छ. ज. राम. १२ क. ख. घ. ट. सुप्राज्य. १३ क.—घ. प्रशान्तमृग. १४ ङ. च. छ. झ. ञ. खण्डानि. १५ ग. गन्तव्यंच. ङ. झ. आगन्तव्यंचतेदृष्टा. ट. आगन्तव्यंचतंदृष्टा. १६ ङ. झ. ट. प्रति. १७ क. च. छ. ज. ञ. सहसीतया. १८ क. च. छ. ज. ञ. प्रदक्षिणमृषिं.

ततः शुभतरे तूणी धनुषी चायतेक्षणा ॥ ददौ सीता तयोर्भ्रात्रोः खड्गौ च विमलौ ततः ॥ १८ ॥
आबध्य च शुभे तूणी चापौ चादाय सस्वनौ ॥ निष्क्रान्तावाश्रमाद्गन्तुमुभौ तौ रामलक्ष्मणौ ॥ १९ ॥
श्रीमन्तौ रूपसंपन्नौ दीप्यमानौ स्वतेजसा ॥ प्रस्थितौ धृतचापौ तौ सीतया सह राघवौ ॥ २० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे अष्टमस्सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

सीतयादण्डकारण्यप्रस्थानसमयेआयुधधारिणंरामंप्रतिदृष्टान्ततयापुरावृत्तकथनपूर्वकमायुधधारणेदोषोक्त्यातत्त्यसनप्रार्थना ॥ १ ॥

सुतीक्ष्णेनाभ्यनुज्ञातं प्रस्थितं रघुनन्दनम् ॥ हृद्यया स्निग्धया वाचा भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
अयं धर्मस्सुसूक्ष्मेण विधिना प्राप्यते महान् ॥ निवृत्तेन तु शक्योऽयं व्यसनात्कामजादिह ॥ २ ॥

राम उच्यते आश्रमं प्रतीति शेषः ॥१६—१७॥ ततः प्रस्थानोपक्रमानन्तरं । विमलौ तत इति । ततः धनुरादिदानानन्तरमित्यर्थः । ततः शुभतरे इत्यादिनायमर्थोऽवगम्यते । आश्रमप्रवेशे किमस्माकमायुधैरिति मन्यमाना सीता आयुधानि मुनिगृहे कुत्रचिन्निहितवती । अथ अमार्गेणेत्यादिरामवाक्येन अरिष्टं गच्छेत्यादिमुनिवाक्येन च तयोर्हृदयं विदित्वा स्वयमेवादाय पुनर्दत्तवतीति । अत एवोत्तरसर्गे स्वाशयं वक्ष्यति ॥१८–२०॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

अथ सीता वीरपत्नीत्वेन धनुर्मुष्टिग्रहणविशेषेण सायुधतया सन्नद्धं पतिमालोक्य यदि त्वं सायुधो राक्षसभूयिष्ठे देशे प्रविष्टः स्याः तर्हि तैः साकं विरोधः स्यात् तेनावयोर्विश्लेषः स्यात् तेन भवतो महान्क्लेशः स्यात् अतो निधायायुधं वनेऽस्माभिर्गन्तव्यमित्याह नवमे—सुतीक्ष्णेनेत्यादि । अभ्यनुज्ञातं "अरिष्टं गच्छ पन्थानमिति" रावणवधाभिप्रायेणानुज्ञातं । हृद्यया युक्तियुक्तत्वेन हृदयंगमया । स्निग्धया स्नेहप्रवृत्तया । अनेन वक्ष्यमाणवचने स्नेह एव मूलमित्युक्तं । रामेण ऋषिभ्यः प्रतिज्ञाकरणं रामप्रतिज्ञाया दुरवरत्वं च बहुशो दृष्टवत्यपि राक्षसैर्वैरे भर्तुः स्वविरहद्वारा महान्क्लेशो भवेदिति प्रेमान्धतया तथोक्तवतीति भावः ॥ १ ॥ किं तदुक्तं तत्राह—अयं धर्म इति । महानयं धर्मः त्वयाऽनुष्ठीयमानो मुनिधर्मः । सुसूक्ष्मेण विधिना मार्गेण । प्राप्यते धर्मकामैरिति शेषः । सूक्ष्मविधिमेवाह—निवृत्तेनेति । इह वने । कामजात् इच्छाकृताद्व्यसनान्निवृत्तेन पुरुषेणायं धर्मः शक्यः

ति० चापे चापशब्दोद्विलिङ्गकः ॥ १९ ॥ इत्यष्टमस्सर्गः ॥ ८ ॥

टीका० अथ "केवलेनात्मकार्येण प्रवेष्टव्यंवनंमया । विप्रकारमपाक्रष्टुं राक्षसैर्भवतामिमं" इतिमुनीनां राक्षसवधप्रतिज्ञां कुर्वाणंभर्तारंप्रति सीता "अहिंसापरमोधर्म"इतिन्यायंमनसिनिधाय हिंसांनिवर्तयितुं लोकदृष्टान्तेनवक्तुमारभते—**यस्तुधर्मइत्यादिना** । महान् उत्कृष्टः । योधर्मः सुतीक्ष्णेनमुनिना विधिना शास्त्रोक्तप्रकारेणप्राप्यते । अयंधर्मः । इहलोकेकामजाद्व्यसनान्निवृत्तेनपुरुषेण त्वयेतिवा शक्यः आचरितुंशक्यइतियोजना । अधर्मंतुसुसूक्ष्मेणेतिपाठेतु महान् महात्मायद्यपिभवान् । तथापि सुसूक्ष्मेणविधिना सूक्ष्ममार्गेणविचारणेसति अधर्मंप्राप्यते । आपेश्छान्दसश्श्यन्वा कर्तरियग्वा छान्दसः । अधर्ममेवप्राप्नोति

[पा०] १ च. छ. ज. ञ. कनकत्सरू. ख. ग. विमलौशुभौ. २ क. च. छ. ज. ञ. चापेचादायसुस्वने. ख. ग. ङ. झ. चापेचादायसस्वने. ३ क. च. छ. ज. ञ. वाश्रमपदात्तावुभौ. ४ ङ. झ. ट. शीघ्रंतौ. ५ क. ख. ग. ङ.—ट. संपन्नावनुज्ञातौमहर्षिणा. ६ ङ. झ. ञ. ट. प्रस्थितौधृतचापासी. ख. ग. संप्रस्थितौमहावीरौ. ७ ख. राघवौसहसीतया. ८ क. वैदेही. ९ ङ. झ. अधर्मंतुसु. ख. ग. अथधर्मः. च. छ. ज. ञ. यस्तुधर्मः. ट. योधर्मस्तु. १० ङ. झ. ट. निवृत्तेनच.

त्रीण्येव [1]व्यसनान्यत्र कामजानि भवन्त्युत ॥ मिथ्या[2]वाक्यं परमकं तस्माद्[3]गुरुतरावुभौ ॥
परदाराभिगमनं विना वैरं च रौद्रता ॥ ३ ॥
मिथ्यावाक्यं न ते भूतं न भविष्यति राघव ॥ [4]कुतोभिलाषणं स्त्रीणां परेषां धर्मनाशनम् ॥ ४ ॥
तव नास्ति मनुष्येन्द्र न चाभूत्ते कदाचन ॥ [5]मनस्यपि तथा राम न चैतद्विद्यते क्वचित् ॥ ५ ॥
स्वदारनि[6]रतस्त्वं च नित्यमेव नृपात्मज ॥ धर्मिष्ठस्सत्यसन्धश्च पि[7]तुर्निर्देशकारकः ॥ ६ ॥
सत्यसन्ध [8]महाभाग श्रीमँल्लक्ष्मणपूर्वज ॥ [9]त्वयि सत्यं च धर्मश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ७ ॥
तच्च सर्वं महाबाहो शक्यं [10]धर्तुं जितेन्द्रियैः ॥ [11]तव वश्येन्द्रियत्वं च [12]जानामि शुभदर्शन ॥ ८ ॥
तृतीयं यदिदं रौद्रं परप्राणाभिहिंसनम् ॥ निर्वैरं क्रियते मोहात्तच्च ते समुपस्थितम् ॥ ९ ॥

संपाद्यः । व्यसनमिति जात्येकवचनं ॥२॥ किंतद्व्यसनं तत्राह—त्रीण्येवेति । अत्र लोके । उत अत्यर्थं । कामजानि रागकृतानि । त्रीण्येव व्यसनानि भवन्ति । कानि तानि त्रीणीत्यत्राह—मिथ्यावाक्यमित्यादि । मिथ्यावाक्यं परमकं प्रथममित्यर्थः । सर्वेभ्यो व्यसनेभ्यः श्रेष्ठमित्यर्थः । स्वार्थेकः । तस्मादपि व्यसनात् गुरुतरावुभौ व्यसनविशेषौ तावाह—परदारेत्यादिना । परदाराभिगमनं परदाराभिमर्शनं । वैरं विनारौद्रता हिंसकता चेति ॥ ३ ॥ एवं सामान्येन व्यसनरूपमुक्त्वा प्रकृते परिहार्यत्वेन वक्तव्यं व्यसनं दर्शयितुमितरपरिशेषमाह—मिथ्येत्यादिना । अत्र भूतभविष्यतोर्वर्तमानस्यान्तर्भावः । कुत इति परेषां संबन्धिनीनां स्त्रीणां धर्मनाशनं अधर्मकरं च । अभिलाषणं अभिलाषः । कुतः असंभावित इत्यर्थः । धर्मनाशनशब्देन गुरुतरशब्दोक्तातिशयो दर्शितः । मिथ्यावाक्यमधर्मकरं इदमुभयकरमिति भावः ॥४॥ कुत इत्यादिना परदाराभिलाष एव नास्ति कुतस्तदभिगमनमित्युक्तं कालत्रयेपि तदभाव इति विशेषयति—तवेति । मनुष्येन्द्रेति हेतुगर्भं संबोधनं । तव परदाराभिलाषणमिदानीं नास्ति । कदाचन ते तन्नाभूत् । हे राम एतत् अभिलाषणं । ते क्वचित्सुन्दरेष्वपि परदारेषु मनसा संकल्पेनापि न विद्यते । अनेन भविष्यत्कालेपि नास्तीत्युक्तं । तथेति समुच्चये । चोवधारणे ॥ ५ ॥ उक्तव्यसनद्वयाभावे बहून्हेतून्दर्शयति—स्वदारेत्यादिना । हे नृपात्मज त्वं नित्यमेव स्वदारनिरतः धर्मिष्ठश्च । अतएव सत्यसन्धः सत्यप्रतिज्ञः । तत्र निदर्शनं—पितुर्निर्देशकारकः ॥६ ॥ उक्तानुवादपूर्वकं भर्तारं स्तौति—सत्यसन्धेति । महाभाग महाधर्मन् । श्रीमान् निरवधिकैश्वर्य । लक्ष्मणपूर्वज वैराग्ये लक्ष्मणादप्यधिक । त्वयि सत्यं प्रतिष्ठितं । धर्मश्च प्रतिष्ठितः । अन्यत्सर्वमैश्वर्यवैराग्यादिकं च त्वयि प्रतिष्ठितं सुस्थिरं ॥ ७ ॥ तृतीयव्यसनसद्भावं वक्तुमुक्तव्यसनद्वयाभावं स्वानुभवसिद्धत्वेन द्रढयति—तच्चेति । हे-महाबाहो जितेन्द्रियैः धर्तुं शक्यं तत्पूर्वोक्तं धर्मिष्ठत्वादिकं सर्वं तव वश्येन्द्रियत्वं च जानामि शुभदर्शन तत्सद्भावे तवदर्शनमेव प्रमाणं । "रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे" इति श्रुतेः ॥ ८ ॥ एवं व्यसनद्वयरहितेन त्वया तृतीयव्यसनमपि कथंचित्परिहर्तव्यमित्याशयेनाह—तृतीयमिति । निर्वैरं यथा भवति तथा परप्राणाभिहिंसनरूपं यदिदं रौद्रं रौद्राख्यं । तृतीयं महद्व्यसनं पामरैः क्रियते । तच्च तत्तु । ते समुपस्थितं त्वया कर्तुमुद्युक्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥

भवानित्यर्थः ॥२॥ **शि०** परमं परा अत्युत्कृष्टा मा अर्थाभावेपिमनोहारिका संपत्तिर्यस्मिंस्तत् मिथ्यावाक्यं । **स०** परदाराभिगमनं विनावैरंचरौद्रता । इतीतिशेषः । उभावित्यन्वयः ॥ ३ ॥ **स०** परेषांस्त्रीणामित्यन्वयः । अभिलषणं इच्छापूर्वकसंबन्धः । कुतः कुतश्चित्कारणादपिनास्ति । कदाचन नचाभूदित्यर्थः । अथवा मूलरूपे तवपरस्त्रीसंबन्धाभावेपि भूमौ किंनस्यादित्यतआह—**कुतइति** । भूसंबन्धादपीत्यर्थः ॥ ४ ॥ **स०** स्वदारनिरतः स्वदारेषुमयि निरतः ॥ ६ ॥ **स०** रक्षणार्थाय रक्षणाभिन्नप्रयो-

[पा०] १ क. ग. ङ—ट. व्यसनान्यद्य. २ ग. वादंपरमकं. ङ. झ. ट. वाक्यंतुपरमं. घ. वाक्यंगुरुतरं. ३ ख. ग. द्गुरुतरेशुभे. ४ घ. ङ. च. झ. ञ. ट. कुतोभिलषणं. ग. कुतोहिधर्षणं. ५ ख. मनसापि. ६ ङ. झ. ट. निरतश्चैव. ७ क. पितृनिर्देश. ८ ख. ग. महाबाहो. ९ क. ख. ङ—ट. त्वयिधर्मश्चसत्यंच. ग. वेत्सिधर्मंचसत्यंच. घ. वेत्सिसत्यंचधर्मंच. १० ग. घ. ङ. छ—ट. वोढुं. ख. च. बोद्धुं. ११ ज. तच्च. १२ ङ. झ. ट. भूतानां.

प्रतिज्ञातस्त्वया वीर दण्डकारण्यवासिनाम् ॥ ऋषीणां रक्षणार्थाय वधस्संयति रक्षसाम् ॥ १० ॥
एतन्निमित्तं च वनं दण्डका इति विश्रुतम् ॥ प्रस्थितस्त्वं सह भ्रात्रा धृतबाणशरासनः ॥ ११ ॥
ततस्त्वां प्रस्थितं दृष्ट्वा मम चिन्ताकुलं मनः ॥ त्वद्वृत्तं[1] चिन्तयन्त्या वै भवेन्निःश्रेयसं[2] हितम् ॥१२॥
न हि मे रोचते वीर गमनं दण्डकान्प्रति ॥ कारणं तत्र[3] वक्ष्यामि वदन्त्याः श्रूयतां मम ॥ १३ ॥
त्वं हि बाणधनुष्पाणिर्भ्रात्रा सह वनं[4] गतः ॥ दृष्ट्वा वनचरान्सर्वान्[5]कच्चित्कुर्याश्शरव्ययम् ॥ १४ ॥
क्षत्रियाणां[6] च हि धनुर्हुताशस्येन्धनानि च ॥ समीपतस्स्थितं तेजो बलमुच्छ्रयते भृशम् ॥ १५ ॥
पुरा किल महाबाहो तपस्वी सत्यवाक्छुचिः[7] ॥ कस्मिंश्चिदभवत्पुण्ये वने रतमृगद्विजे ॥ १६ ॥
तस्यैव तपसो विघ्नं कर्तुमिन्द्रश्शचीपतिः ॥ खड्गपाणिरथागच्छदाश्रमं भटरूपधृत्[8] ॥ १७ ॥
तस्मिंस्तदाश्रमपदे निशितः[9] खड्ग उत्तमः ॥ स न्यासविधिना दत्तः पुण्ये तपसि तिष्ठतः ॥ १८ ॥
स तच्छस्त्रमनुप्राप्य न्यासरक्षणतत्परः ॥ वने[10] तं विचरत्येव[11] रक्षन्प्रत्ययमात्मनः ॥ १९ ॥

कथमुद्युक्तमित्यत्राह—प्रतिज्ञात इति ॥ १० ॥ न केवलमृष्यभ्यर्थनया प्रतिज्ञातं प्रथमसंकल्पश्च तव तथैवेत्याह—एतन्निमित्तमिति । दण्डका इतिविश्रुतं वनं प्रति त्वं भ्रात्रा सह धृतबाणशरासनः सन् प्रस्थितः । "केवलेनात्मकार्येण" इत्यादिना भवतैवोक्तत्वादिति भावः ॥ ११ ॥ ततः किमित्यत्राह——ततस्त्वामिति । प्रस्थितं त्वां दृष्ट्वात्वद्वृत्तं सत्यप्रतिज्ञत्वस्वदारैकनिरतत्वादिकं च दृष्ट्वा। त्वन्निःश्रेयसं तव सौख्यं हितं तत्साधनं च चिन्तयन्त्या मम मनश्चिन्ताकुलं भवेद्वै भवतिहि । भवान् सत्यप्रतिज्ञत्वेन रक्षोवधान्न निवर्तेत निर्वैरं परहिंसनं च न करोषि । यस्य कस्यचिद्वैरमूलस्य करणे तदहमेव स्यां । मद्विरहं च त्वमेकदारव्रतनिरतो न सोढुमर्हसि । अतः कथमिदं संपत्स्यत इति भावः ॥ १२ ॥ तर्हि क उपायस्ते प्रतिभातीत्यपेक्षायां रामपक्षस्यैव स्वपक्षत्वात्तत्पक्षं स्थूणादिखनानन्यायेन द्रढयितुं पक्षान्तरमाह—नहीति । मम मत्तः ॥ १३ ॥ शरव्ययं शरमोक्षं। कच्चिदिति कामप्रवेदने ॥ १४ ॥ तर्हि शरव्ययं न करोमीत्यत्राह—क्षत्रियाणामिति । क्षत्रियाणां समीपतःस्थितं धनुः तेजोरूपं बलं भृशं उच्छ्रयते वर्धयति। हुताशस्य समीपस्थितानीन्धनानि च तेजोबलमुच्छ्रयन्ते। दृष्टान्तालंकारः ॥ १५ ॥ उक्तार्थे ऐतिह्यमाह—पुरेत्यादि । रतमृगद्विजे संतुष्टमृगपक्षिके । तपस्वी कश्चिदभवदित्यन्वयः ॥ १६—१७॥ स इति खड्गविशेषणं । न्यासविधिना न्यासप्रकारेण । "राजचोरादिकभयाद्दायादानां च वञ्चनात् । स्थाप्यतेऽन्यगृहे द्रव्यं न्यासः स परिकीर्तितः" इत्युक्तो न्यासः । तिष्ठतः तस्येति शेषः । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ १८॥ आत्मनः प्रत्ययं विश्वासस्थापितं वस्तु। "प्रत्ययोधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु" इत्यमरः । रक्षन्नेव

जनाय ॥ १० ॥ स० दण्डकाइतीत्यस्य विवक्षाऽभावान्नसंधिः ॥ ११ ॥ ति० ममममनश्चिन्ताकुलं भवेत् भवति । रक्षसांबलवत्त्वेन तेभ्योऽनिष्टसंभावनया ऐहिकसुखभङ्गोपि संभावितइतिभावः । शि० त्वद्वृत्तं राक्षसवधप्रतिज्ञावृत्तान्तं । चिन्तयन्त्याममहितंनिश्श्रेयसं कल्याणं भवेत् । मत्प्रार्थनांस्वीकुर्वित्यर्थः । एतेन राक्षसमात्रवधप्रतिज्ञाश्रयणादनपराधिविभीषणादिवधविषयकसंशयो जातइति व्यञ्जितं । नच "तपस्विनांरणेशत्रून्हन्तुमिच्छामिराक्षसान्" इति प्रतिज्ञावाक्ये तपस्विशब्दविशिष्टराक्षसवधप्रतिज्ञया विभीषणादिव्यावृत्तिस्सिद्धैवेति संशयस्यनावकाशइति वाच्यं । शत्रुभ्रातृत्वादेश्शत्रुत्वाभासस्य संशयबीजत्वात् । नच प्रतिज्ञावाक्ये रणइतिसप्तम्यन्तस्योपादानाद्रणेआगतान्राक्षसान्हन्तुमिच्छामीत्यर्थात्कथंविभीषणादिसंग्रहसंशयइति वाच्यं । रणेविद्यमानोऽहं हन्तुमिच्छामीत्यर्थस्यापि संभवात् विभीषणानुयायिनामपि बहूनां रावणाधीनत्वाद्रणागमनसंभवाच्च यत्नविशेषमन्तरा विभीषणागमनस्यापि दुर्वारत्वाच्चेतिदिक् ॥ १२ ॥

[पा०] १ ट. तद्वृत्तं. २ क. घ. तवनिश्श्रेयसंहितत्. ३ क. छ. ज. तव. ४ च. वने. ५ क. च. छ. ज. ञ. न्घोरान्. ६ क. च. छ. ज. ञ. क्षत्रियाणामपि. ङ. झ. ट. क्षत्रियाणामिह. ७ क—ङ. छ. झ. ञ. ट. सत्यवाञ्शुचिः. ८ क. ग. ङ. छ. ज. ञ. ट. रूपधृक्. ९ ङ. छ. झ. ट. निहितः. १० क—ट. वनेतु. ११ ख. ग. ङ. ट. विहरत्येव. क. विहरत्येवं. च. विचरत्येवं.

यत्र गच्छत्युपादातुं मूलानि च फलानि च ॥ न विना याति तं खड्गं न्यासरक्षणतत्परः ॥ २० ॥
नित्यं शस्त्रं परिवहन्क्रमेण स तपोधनः ॥ चकार रौद्रीं स्वां बुद्धिं त्यक्त्वा तपसि निश्चयम् ॥२१॥
ततः स रौद्रेऽभिरतः प्रमत्तो धर्मकर्शितः ॥ तस्य शस्त्रस्य संवासाज्जगाम नरकं मुनिः ॥ २२ ॥
एवमेतत्पुरा वृत्तं शस्त्रसंयोगकारणम् ॥ २३ ॥
अग्निसंयोगवद्धेतुश्शस्त्रसंयोग उच्यते ॥ स्नेहाच्च बहुमानाच्च स्मारये त्वां न शिक्षये ॥ २४ ॥
न कथंचन सा कार्या गृहीतधनुषा त्वया ॥ बुद्धिर्वैरं विना हन्तुं राक्षसान्दण्डकाश्रितान् ॥
अपराधं विना हन्तुं लोकान्वीर न कामये ॥ २५ ॥
क्षत्रियाणां तु वीराणां वनेषु निरतात्मनाम् ॥ धनुषा कार्यमेतावदार्तानामभिरक्षणम् ॥ २६ ॥
क्व च शस्त्रं क्व च वनं क्व च क्षात्रं तपः क्व च ॥ व्याविद्धमिदमस्माभिर्देशधर्मस्तु पूज्यताम् ॥ २७॥
तदार्य कलुषा बुद्धिर्जायते शस्त्रसेवनात् ॥ पुनर्गत्वा त्वयोध्यायां क्षत्रधर्मं चरिष्यसि ॥ २८ ॥

विचरति व्यचरत् ॥ १९ ॥ एतदेवोपपादयति—यत्रेति ॥ २० ॥ परिवहन् रक्षन् । रौद्रीं हिंसापरां । स्वां शस्त्रधार्यसाधारणां ॥ २१ ॥ रौद्रे हिंसारूपकर्मणि । अधर्मेण कर्शितः पीडितः । संवासात्संपर्कात् ॥ २२ ॥ शस्त्रसंयोगकारणं पुरावृत्तं उक्तमिति शेषः ॥ २३ ॥ पुरावृत्तफलितमर्थमाह—अग्नीति । अग्निसंयोगो यथा वस्तुनो विकारहेतुः एवं शस्त्रसंयोगोपि शस्त्रिणो विकारहेतुर्भवति । स्नेहात् त्वद्विषयस्नेहात् । बहुमानात् मद्विषये त्वत्कृतबहुमानात् । स्मारये भवद्विज्ञातार्थमेव स्मारयामि । न शिक्षये नापूर्वमर्थमुपदिशामि ॥ २४ ॥ गृहीतधनुषा त्वयावैरं विना राक्षसान् हन्तुं सा रौद्री बुद्धिः । कथंचन केनापि प्रकारेण । न कार्या न कर्तुं योग्या । त्वत्प्रकृत्यननुगुणत्वादिति भावः । इयं बुद्धिर्मत्प्रकृतेरप्यननुगुणेत्याह—अपराधमिति । लोकान् प्राणिनः ॥ २५ ॥ यद्येवं तर्हि क्षत्रियधर्मो धनुर्धारणं निरवकाशं स्यादित्याशङ्क्याह—क्षत्रियाणां त्विति । वीराणां क्षत्रियाणां धनुषा कार्यं कर्तव्यं । वनेषु निरतात्मनां आर्तानां पीडितानां रक्षणं बाधकोत्सारणमित्येतावदेव । तु[illegible]रणे ॥ २६ ॥ ननु रक्षणार्थं वा धनुर्धार्यमेवेत्याशङ्क्य तदपिनेदानीमुचितं किंतु राज्यपालनकाल इत्याह—क्वचेत्यादिना । क्षात्रं क्षत्रधर्मः । किंशब्दाभ्यांगम्यमानमर्थमाह—व्याविद्धमिदमिति । शस्त्रवने क्षात्रतपसी च । परस्परविरुद्धमिदमस्माभिर्न पूज्यतां । किंतु देशधर्मस्तपोवनधर्मःपूज्यतां । क्षात्रशस्त्रे विहाय वनवासतपश्चरणे एव क्रियतामित्यर्थः ॥ २७ ॥ व्यत्ययो वा किं न स्यादित्यत्राह—तदार्येति । तर्हि वर्णधर्मो

ति० स्नेहात् भवद्विषयात् । बहुमानात् त्वत्कर्तृकान्मद्विषयात् । किंच बहुमानोनाम मदीयोऽयंभर्तेत्येवमभिमानः । स्मारये पुरावृत्तमितिशेषः । अत्र स्नेहोहेतुः । बहुमानाच्च त्वां तु शिक्षये इत्यर्थः । तदेवशिक्षणंकरोति । नकथंचनेति । यत्तुतीर्थः स्मारयेत्त्वांनशिक्षये इतिपठति व्याचष्टेच तत्तूत्तरवाक्ये करिष्यमाणशिक्षणेन व्याहतमिति कतकः ॥ २४ ॥ **तनि०** अपराधंविनेति । निरपराधहननमेवात्रप्रतिषिध्यते नतु तपस्विषुसापराधराक्षसहननं । तेन सापराधं सम्यगालोच्य तत्राप्यपराधक्षालनोपायान्तराभावे हन्तव्यमितिभावः । लोकान्हन्तुमिति । "अकुर्वन्तोपिपापानि शुचयःपापसंश्रयात्" इत्युक्तन्यायेन एकापराधिलक्षीकरणेनप्रवृत्तेहनने अनपराधिनामपि बाधा यथा नभवति तथा कार्यमितीहार्थः । **ति०** हन्तुं राक्षसानिति शेषः । नमंस्यते तवयत्नमौचित्येनेतिशेषः ॥ लोकान्वीरनकामये इति पाठे लोकान्हन्तुंनेच्छामि राक्षसवधवदितरप्राणिवधस्याप्येवंसति प्रसङ्गादितिभावः ॥ **शि०** नमंस्यते प्रशस्तत्वेननिश्चेष्यतिकश्चिद्विद्वानितिशेषः ॥ २५ ॥ **शि०** निवृत्तानांतु प्राकृतक्षत्रियाणामपि शस्त्रधारणमनुचितमित्याह—**क्वचेति** । क्षात्रं क्षत्रियसंबन्धि शस्त्रंक्व तपश्चक्व । इदं धर्मद्वयस्वीकारः व्याविद्धं विरुद्धं अस्माभिर्निश्चीयतइतिशेषः । अतोदेशधर्मः प्राकृतविलक्षणायोध्योचितरीतिः सद्वारकाद्वारकपालनं पूज्यतां क्रियतां ॥२७॥

[पा०] १ ङ. तां. २ ग. नित्यतां. ख. निष्ठतां. ३ क. घ. ङ. च. ज—ट. रौद्राभिरतः. ४ क. धर्मदर्शने. घ. धर्मवर्जितः. ५ ङ. झ. त्वांतुशिक्षये. ६ ङ. झ. लोकोवीरनमंस्यते. ट. लोकेवीरनमंस्यते. क. वीरलोकान्नकामये. ग. लोकान्वीरान्नकामये. ७ क. ख. ग. वनेतु. ८ ङ. च. ज. ञ. नियतात्मनां. ९ ग. धार्यं. १० ग. क्वचित्. ११ क. च. छ. ज. ञ. मस्माकंदेश. १२ क. ङ. झ. ट. कदर्यकलुषा. १३ क. त्वयोध्यांवै.

अक्षया तु भवेत्प्रीतिः श्वश्रूश्वशुरयोर्मम ॥ यदि राज्यं परित्यज्य भवेस्त्वं निरतो मुनिः ॥ २९ ॥
धर्मादर्थः प्रभवति धर्मात्प्रभवते सुखम् ॥ धर्मेण लभते सर्वं धर्मसारमिदं जगत् ॥ ३० ॥
आत्मानं नियमैस्तैस्तैः कर्शयित्वा प्रयत्नतः ॥ प्राप्यते निपुणैर्धर्मो न सुखाल्लभ्यते सुखम् ॥ ३१ ॥
नित्यं शुचिमतिः सौम्य चर धर्मं तपोवने ॥ सर्वं हि विदितं तुभ्यं त्रैलोक्यमपि तत्त्वतः ॥ ३२ ॥
स्त्रीचापलादेतदुदाहृतं मे धर्मं च वक्तुं तव कस्समर्थः ॥
विचार्य बुद्ध्या तु सहानुजेन यद्रोचते तत्कुरु मा चिरेण ॥ ३३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

दशमः सर्गः ॥ १० ॥

रामेणसीतांप्रतिसश्लाघंशरणार्थिषुमुनिजनेषुरक्षोहननस्यस्वेनप्रतिज्ञातत्वोक्त्याप्रतिज्ञापालनस्यप्राणादिभ्योपिगरीयस्त्वेन दुस्त्यजत्वोक्तिपूर्वकंरक्षोवधेनमुनिजनरक्षणस्यावश्यंकर्तव्यत्वोक्तिः ॥ १ ॥

वाक्यमेतत्तु वैदेह्या व्याहृतं भर्तृभक्तया ॥ श्रुत्वा धर्मे स्थितो रामः प्रत्युवाचाथ मैथिलीम् ॥ १ ॥

लुप्येतेत्यत्राह—पुनरिति ॥ २८ ॥ तपोमात्रकरणे फलान्तरमप्याह—अक्षयेति । यद्वा सर्वदा क्षत्रधर्मं त्यक्त्वा मुनिवृत्तिराश्रीयतामित्याह—अक्षयेति । तुः समुच्चये । अकलुषा बुद्धिश्च ते भवेदित्यर्थः । श्वश्रूश्वशुरयोः कैकेयीदशरथयोः । "श्वशुरः श्वश्वा" इत्येकशेषाभाव आर्षः ॥ २९ ॥ केवलधर्मानुष्ठानस्य सर्वश्रेयोमूलत्वमाह—धर्मादित्यादिना । सर्वं मुक्तिमपि ज्ञानद्वारा लभत इत्यर्थः ॥ ३० ॥ धर्मार्थज्ञानप्रकारमाह—आत्मानमिति । नियमैः चान्द्रायणादिव्रतैः । आत्मानं शरीरं ॥ ३१ ॥ त्रैलोक्यं त्रिलोकभवं पुरुषार्थतत्साधनतदङ्गकलापं ॥ ३२ ॥ स्त्रीचापलात् स्त्रीत्वप्रयुक्तचापलात् । मे मया । मा चिरेण विचारस्य विलम्बो मा भूत् । अत्र सार्धत्रयस्त्रिंशच्छ्लोकाः ॥ ३३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

एवं रामः सत्यप्रतिज्ञो निर्वैरं च रक्षोवधं नकरिष्यति । तथाच मद्वियोगेन रक्षोवधेन भवितव्यं । मद्विरहं च न सहिष्यते । संकटमिदमुपस्थितमित्याकुलचित्ता वैदेही पतिप्रेमान्धा रक्षोवधान्निवर्तयितुमुपक्रान्ता । रामस्तु सीताविरहं सोढ्वापि तन्मूलवैरेण रक्षांसि निहत्य प्रतिज्ञा निर्वोढव्येति समाधत्ते दशमे—वाक्यमेतत्त्वित्यादि । भर्तृभक्तयेत्यनेन भर्तृप्रेमपारवश्येन पूर्वमुक्तमिति ज्ञायते । धर्मेस्थित इत्यनेन सीताविरहक्लेशमङ्गीकृत्यापि प्रतिश्रुतनिर्वहणपरता द्योत्यते । यद्यपि

ति० यतः शस्त्रसेवनात् कदर्याणां कृपणानामिव कलुषाबुद्धिर्जायतेधर्मानुष्ठानविरोधिनी । अतः शस्त्रसेवनं वने नकर्तव्यमिति ध्वनिः ॥ २९ ॥ **ती०** श्वश्रूश्वशुरयोः अक्षयाप्रीतिर्भवेत् वनवासोचितधर्मानुष्ठाने श्वशुरस्यस्वर्गलाभजा प्रीतिः । पुत्रस्य युद्धादिक्लेशराहित्येन श्वश्वाःकौसल्यायाः प्रीतिरित्यर्थः ॥ **स०** श्वश्रूश्वशुरयोः वैकल्पिकत्वान्नैकशेषः ॥ २९ ॥ **ति०** अत्रेदं गूढंसीतातात्पर्यं । यदि सकलरक्षःक्षयेण सकलत्रिभुवनवर्त्यार्तरक्षणमनपराधिपीडांविहाय कर्तुंशक्यं तदा क्षात्रधर्मं चर नोचेच्छुद्धतपोधर्मंचरेति "धनुषाकार्यमेतावदार्तानामभिरक्षणं" इत्यनेनेदं ध्वनितं । "क्षत्रियाणांतुवीराणां वनेषुनियतात्मनां" इति पूर्वार्धस्य वनेष्वपिवसतांक्षत्रियाणांवीराणामुत्तरार्धोक्तमावश्यकमिति गूढतात्पर्यं ॥ **स०** पूर्वं स्वस्यस्त्रियाः प्रकृतत्वेपि कस्समर्थइति पुंनिर्देशेन स्त्रीपुरुषसाधारण्येनसमर्थोनास्तीति सूचयति । यद्वा कूटस्थोक्षरइति रमायाः पुंशक्तिमत्त्वेन पुंलिङ्गशब्दवाच्यत्वात्कस्समर्थइति वक्री स्वस्य तत्त्वंसूचयामासेत्यवसेयं । अनुजेनसहविचार्येति लोकानुकरणार्थं ॥ ३३ ॥ इतिनवमस्सर्गः ॥ ९ ॥

स० आपाततोऽधर्मत्वेनप्रतिपादितहिंसांसीतासंमत्यैवधर्मत्वेनोदाहरति—**वाक्यमिति** । **ति०** संवर्धितइतिपाठेसंवर्धि-

[पा०] १ क. ख. ग. ङ—ट. राज्यंहिसंन्यस्य. २ ख. ग. घ. प्रभवते. ३ ग. ज. लभ्यते. ४ ङ. झ. ट. लभते. ५ क. च. ज. ञ. सम्यक्चर. ६ ङ—ज. ञ. ट. सर्वंतु. ७ च. छ. ज. ञ. त्रैलोक्येयद्विवर्तते. क. त्रैलोक्येयद्विवर्तते. ८ ख. ग. सहलक्ष्मणेन. ९ च. ञ. धर्मस्थितो. १० क. ख. ग. ङ—ट. जानकीं.

हितमुक्तं त्वया देवि स्निग्धया सदृशं वचः ॥ कुलं व्यपदिशन्त्या च [1]धर्मज्ञे जनकात्मजे ॥ २ ॥
[2]किंतु वक्ष्याम्यहं देवि त्वयैवोक्तमिदं वचः ॥ [3]क्षत्रियैर्धार्यते चापो नार्तशब्दो भवेदिति ॥ ३ ॥
[4]मां सीते स्वयमागम्य [5]शरण्याः शरणं गताः ॥ ते चार्ता दण्डकारण्ये मुनयः संशितव्रताः ॥ ४ ॥
[6]वसन्तो धर्मनिरता [7]वने मूलफलाशनाः ॥ न लभन्ते सुखं [8]भीता राक्षसैः [9]क्रूरकर्मभिः ॥ ५ ॥
[10]काले काले च निरता नियमैर्विविधैर्वने[11] ॥ भक्ष्यन्ते राक्षसैर्भीमैर्नरमांसोपजीविभिः ॥ ६ ॥
[12]ते भक्ष्यमाणा मुनयो दण्डकारण्यवासिनः ॥ अस्मानभ्यव[13]पद्येति मामूचुर्द्विजसत्तमाः ॥ ७ ॥
मया तु वचनं श्रुत्वा ते[14]षामेवं मुखाच्च्युतम् ॥ कृत्वा [15]चरणशुश्रूषां वाक्यमेतदुदाहृतम् ॥ ८ ॥
प्रसीदन्तु भवन्तो मे ह्रीरे[16]षा हि ममातुला ॥ यदी[17]दृशैरहं विप्रैरुपस्थेयैरुपस्थितः ॥
किं करोमीति च मया व्याहृतं द्वि[18]जसंनिधौ ॥ ९ ॥
[19]सर्वैरेतैः समागम्य वागियं समुदाहृता ॥ १० ॥
राक्षसैर्दण्डकारण्ये बहुभिः कामरूपिभिः ॥ [20]अर्दिताः स्म दृढं राम भवान्न[21]स्तत्र रक्षतु ॥ ११ ॥

खरवध एवदण्डकारण्यवासिभिरार्थितो रामेण प्रतिज्ञातश्च । तथापि खरवधो रावणवधमूलमिति खरवधद्वारा रावणवधोऽप्यर्थित एवेति सीतयोक्तमुपपन्नं ॥१॥ स्निग्धया अनुरक्तया । कुलं व्यपदिशन्त्या स्वमहाकुलीनत्वं प्रख्यापयन्त्या । त्वया सदृशं अनुरागकुलसदृशं हितमुक्तं । हितोक्तौ हेतुः—धर्मज्ञ इति । कुलव्यपदेशे हेतुः—जनकात्मज इति ॥ २ ॥ यदि मया हितमुक्तं तर्हि तथैव क्रियतामिति चेत्तत्र वक्ष्यामि । तदेवाह—त्वयैवेति । क्षत्रियैर्धार्यते चापो नार्तशब्दो भवेदितीदं वचनं त्वयैवोक्तं खलु । मुनयश्चार्ताः तस्मात्तद्विरोधिवधः कर्तव्य एवेति भावः ॥ ३ ॥ ननूक्तं विरोध्युत्सारणेनार्तरक्षणंकर्तव्यं नतु निरपराधवध इत्याशङ्क्य तेषां शरणागतत्वेन मत्प्राणभूतत्वात्तेष्वपराधो मदपराध इत्याशयेनाह—मामित्यादि । अत्रत्यविशेषणैरात्मनः शरणागतपक्षपातं स्फोरयति ॥ ४—५ ॥ काले काले सर्वकालेष्वित्यर्थः ॥ ६ ॥ अभ्यवपद्य अनुगृह्णेत्यर्थः । लोण्मध्यमपुरुषैकवचनं । आर्षं परस्मैपदं । अभ्यवपत्तिः अनुग्रहः ॥ ७ ॥ चरणशुश्रूषां पादवन्दनं ॥ ८ ॥ प्रसीदन्तु मदपचारं क्षमन्तां । ह्रीः लज्जा । अतुला अधिका । तत्रहेतुमाह—यदिति । उपस्थेयैः अभिगन्तव्यैः । उपस्थितः अभिगतः । किं करोमीति लोडर्थे लट् । किं करवाणीत्यर्थः ॥ ९—१० ॥ अर्दिताः पीडिताः । तत्र तेभ्यः रक्षत्विति अभ्यवपद्येत्यत्र सामान्येनानुग्रहः प्रार्थितः । इह तु तद्विशेषे पृष्टे विशेष उक्तः ॥ ११ ॥

ततेजाः ॥ १ ॥ **ती०** कुलंव्यपदिशन्त्या क्षत्रियाणांहिवीराणामित्यादिना क्षत्रियकुलधर्मप्रकाशयन्त्येत्यर्थः ॥ १ ॥ **ती०** हेदेवि किंनुवक्ष्यामि किंचिदपिमयानवक्तव्यं । तत्कुतः त्वयैवोक्तमिदंवचः ॥ ३ ॥ **स०** संशितव्रताः सम्यक् तीव्रफलजनकव्रतविशिष्टाः । संसितव्रताइतिपाठे सम्यक् सितंबद्धं व्रतंयेषांतेतथा । राक्षसोपद्रवादननुष्ठितसद्व्यापाराइतिभावः ॥ ४ ॥ **ति०** कालकालेषु सर्वकालेष्वित्यर्थः । राक्षसैरित्यस्य वध्यमानाइतिशेषः ॥ ५ ॥ **ती०** वचनशुश्रूषां वचनानुष्ठानलक्षणशुश्रूषामित्यर्थः । कृत्वा मनसिकृत्वेत्यर्थः ॥ ८ ॥ **ति०** उपस्थितः रक्षणार्थमितिशेषः ॥ एषा ममह्रीः अकीर्तिः । अतःप्रसीदन्त्वित्यर्थः । **स०** उपस्थेयैः अस्माभिरुपगम्यसंरक्षणीयैः ॥ **तनि०** स्तोत्रादिनाचेतस्संकोचनं ह्रीः " वीतरागस्यस्तोत्राद्यैश्चेतस्संकोचनं व्रीडा " इतिलक्षणात् ॥ ९ ॥ **स०** तत्र तत्कृतपीडावस्थायां । यद्वा तांस्त्रायतइति तत्रः । तस्यसंबुद्धिः हेतत्र । एतावत्काल-

[पा०] १ क. च. छ. ज. ञ. जनकस्यमहात्मनः. २ क. ङ—झ. ट. किंनु. ३ क. ग. घ. धार्यतेक्षत्रियैश्चापो. ४ अस्मिञ्श्लोकेपूर्वोत्तरार्धयोःपौर्वापर्यं क—ट. पुस्तकेषुदृश्यते. ५ घ. ङ. झ. ट. शरण्यं. ६ ङ. झ. ट. वसन्तःकालकालेषु. ७ ग. वनमूल. ८ क. ख. ग. ङ—ट. भीरु. ९ ग. भीमकर्मभिः. १० क. ख. च. छ. ज. ञ. सर्वकालेषुनिरताः. ग. सर्वकालेऽभिनिरताः. ११ क. च. छ. ज. ञ. युताः. ख. वृताः. १२ क. च. छ. ज. ञ. तैर्भक्ष्यमाणा. १३ घ. ङ. झ. ट. पद्यैते. १४ क. ख. घ. च. छ. ज. ञ. तेषामेव. १५ क. ग. ङ—ट. वचनशुश्रूषां. १६ ग. घ. झ. ह्रीरेषातु. ख. श्रीरेषातु क. ह्रीरेषाच. १७ च. छ. ज. रुपस्थेयैरहंवीरैरुपस्थितः. क. रहंवीरैरुपस्थेयैः. १८ क. च. छ. ज. ञ. मुनिसंनिधौ. १९ क. ख. ग. ङ—ट. सर्वैरेव. २० ख. अर्दितान्सुदृढं. घ—ट. अर्दितास्मभृशं. २१ क. च. छ. ज. ञ. नस्त्रातुमर्हसि.

होम[1]कालेषु संप्राप्ताः पर्वकालेषु चानघ ॥ [2]धर्षयन्ति सुदुर्धर्षा राक्षसाः पिशिताशनाः ॥ १२ ॥
राक्षसैर्धर्षितानां च तापसानां तपस्विनाम् ॥ गतिं मृगयमाणानां भवान्नः परमा गतिः ॥ १३ ॥
कामं तपःप्रभावेन शक्ता हन्तुं निशाचरान् ॥ चिरार्जितं तु[3] नेच्छामस्तपः खण्डयितुं वयम् ॥१४॥
बहुविघ्नं तपो नित्यं दुश्चरं चैव राघव ॥ तेन शापं न मुञ्चामो भक्ष्यमाणाश्च राक्षसैः ॥ १५ ॥
[4]तदर्द्यमानान्रक्षोभिर्दण्डकारण्यवा[5]सिभिः ॥ र[6]क्ष नस्त्वं सह भ्रात्रा त्वन्नाथा हि वयं वने ॥ १६ ॥
मया चैतद्वचः श्रुत्वा कार्त्स्न्येन परिपालनम् ॥ ऋषीणां दण्डकारण्ये संश्रुतं जनकात्मजे ॥ १७ ॥
संश्रुत्य च न शक्ष्यामि जीवमानः प्रतिश्रवम् ॥ मुनीनामन्यथा कर्तुं सत्यमिष्टं हि मे सदा ॥१८॥
अप्यहं जीवितं जह्यां त्वां वा सीते सलक्ष्मणाम् ॥ न तु प्रतिज्ञां संश्रुत्य ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः ॥१९॥
तदवश्यं मया कार्यमृषीणां परिपालनम् ॥ अनुक्तेनापि वैदेहि [7]प्रतिज्ञाय तु किं पुनः ॥ २० ॥
[8]मम स्नेहाच्च सौहार्दादिदमुक्तं [9]त्वयाऽनघे ॥ परितुष्टोस्म्यहं सीते न ह्यनिष्टोऽ[10]नुशिष्यते ॥ २१ ॥
सदृशं [11]चानुरूपं च कुलस्य तव [12]चात्मनः ॥ सधर्मचारिणी [13]मे त्वं प्राणेभ्योपि गरीयसी ॥ २२ ॥

न केवलं पीडयन्ति यज्ञविघ्नं च कुर्वन्तीत्याहुः—होमेति। यज्ञविघ्नकरं हन्यामिति मद्भोजननिवर्तनात्कः परोपराध इति सीतायै सूचयितुमिदमनूदितं । होमकालेषु अग्निहोत्रकालेषु । पर्वकालेषु दर्शपौर्णमासादियज्ञकालेषु । धर्षयन्ति अभिधावन्ति ॥ १२ ॥ गतिं रक्षकं । मृगयमाणानां अन्वेषयतां ॥१३॥ परमशब्दव्यवच्छेद्यं दर्शयति––काममिति ॥१४॥ उक्तं विवृणोति—बह्विति ॥१५॥ उपसंहरति—तदिति । त्वन्नाथा इति बहुव्रीहिः । इयं वाक् समुदाहृतेति पूर्वेणान्वयः ॥१६॥ कार्त्स्न्येन परिपालनं रक्षोवधपर्यन्तपरिपालनं। संश्रुतं प्रतिज्ञातं । मदाश्रितविरोधिनो मद्विरोधित्वात् मद्भोजनविघातकत्वाच्चेत्यर्थः ॥ १७ ॥ जीवमानः जीवन् । प्रतिश्रवं प्रतिज्ञां। अन्यथाकर्तुं न शक्ष्यामि । तत्र हेतुः—सत्यमिष्टमिति । सत्यं सत्यवचनं॥ १८॥ तर्ह्यावयोर्विश्लेषो दुर्विषहः स्यात्तत्राह—अप्यहमिति। "आत्मानं सर्वदा रक्षेद्दारैरपि धनैरपि" इत्युक्तं जीवितमपि जह्यां। "भ्राता स्वा मूर्तिरात्मनः" इत्युक्तं लक्ष्मणमपि जह्यां। "अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी" इत्युक्तांत्वांवा जह्यामिति किमाश्चर्यं । संश्रुत्य यस्मै कस्मैचित्किंचिद्यत्प्रतिज्ञाय तां प्रतिज्ञां न जह्यां । ब्राह्मणेभ्यः ब्रह्मविद्भ्यः कृतां प्रतिज्ञां विशेषतो न जह्यां ॥ १९ ॥ अनुक्तेनापीति ऋषिभिरिति शेषः । उक्तरीत्या रक्षसां मदपराधित्वेन तद्वधस्य मत्कार्यत्वादिति भावः ॥ २० ॥ एवं वदन्त्यास्तव हृदयं च जानामीत्याह—ममेति । मम त्वयि स्नेहात् तव मयि सौहार्दाच्चोक्तं । विरहो दुःसहो भविष्यतीत्युक्तमित्यर्थः । अनिष्टः अप्रियः पुरुषः ॥ २१ ॥ तव आत्मनः सदृशं तव कुलस्य चानुरूपमिदं वचः धर्मप्राधान्योक्तिस्त्वत्कुलानुरूपा । "कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः" इति हि त्वत्कुलपद्धतिः । सापराधेष्वपि निरपराधोक्तिस्तव सदृशी । " पापानां वा शुभानां वा वधार्हाणां प्लवंगम । कार्यं करुणमार्येण न कश्चि-

पर्यन्तं राक्षससंरक्षक । त्वद्रक्षणमन्तरेण तेषांजीवनासंभवादितिभावः ॥ ११ ॥ **स०** तापसानां तपसइमे तापसाः अतीतकालीनतपस्काः तेषां । तपस्विनां वर्तमानकालीनतपस्कानां। यद्वा तपस्विनामिति निर्धारणेषष्ठी । तपस्विनांमध्ये तापसानामित्यर्थः । अत्यन्ततपस्विनामितिभावः ॥ **शि०** तपस्विनां परमात्मविचारशीलानां । तापसानां वेदशास्त्रसंपन्नानां ॥ १३ ॥ **ति०** चतुर्दशवर्षपर्यन्तं पित्राज्ञया राज्यत्यागेप्यग्रेराज्यसंबन्धस्यावश्यकत्वाच्छरणागतरक्षणेऽस्त्येवाधिकारः । किंच क्षत्रजातेरेवात्राधिकारः नतुराज्यपदस्थस्यैवेतितात्पर्यं ॥ १७ ॥ **शि०** जीवमानः जीवेनसकलपालनेन मानः सत्कारोयस्य सोहं ॥ सदेत्यनेन स्वाभाविकोधर्मस्त्यक्तुं नशक्यत इतिसूचितं॥ १८ ॥ **शि०** सधर्मचारिणी सहधमर्चरणशीला । त्वं मेप्राणेभ्योपिगरीयसी। असीतिशेषः। एतेन संसर्गप्राप्तानपराधिवधस्त्वयापियत्नतस्त्याजनीयइतिसूचितं । तेन लङ्कागमनाय सीतामाज्ञापयामासेति ध्वनितं ।

[**पा०**] १ क. ख. ग. ङ—ट. कालेतुसंप्राप्ते. २ क. ख. ग. ङ—ट. धर्षयन्तिस्म. ३ ङ. झ. ट. नचेच्छामः. ४ क. ख. छ. ज. तद्धन्यमानान्. ५ क. छ. ञ. वासिनः. ६ ङ. झ. ञ. ट. रक्षकस्त्वं. ७ क. ख. ग. छ. ज. प्रतिज्ञायाथकिं. ङ. झ. ञ. ट. प्रतिज्ञायकथं. ८ क. मयि. ९ क. ख. ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. त्वयावचः. १० झ. शास्यते. ख. शिक्ष्यते. ११ क. चानुकूलं. १२ क—ट. शोभने. १३ ख. नित्यं.

इत्येवमुक्त्वा वचनं महात्मा सीतां प्रियां मैथिलराजपुत्रीम् ॥
रामो धनुष्मान्सह लक्ष्मणेन जगाम रम्याणि तपोवनानि ॥ २३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

दण्डकारण्यंगच्छतारामेणपञ्चाप्सरोनामकेक्वचनतटाकेअन्तर्जलेगीतवादित्रध्वनिश्रवणेनादर्शनेनचवाद्यवादकादीनां विस्मयात्सहचरंकंचनमुनिंप्रतितत्तत्त्वकथनप्रार्थना ॥१॥ तस्मान्मुनिवरात्तत्तटाकादिवृत्तान्तंशृण्वतैवगच्छतारामेणदण्डकारण्येमुनिगणाश्रममण्डलदर्शनम् ॥ २ ॥ तथासीतालक्ष्मणाभ्यांसहतत्रतत्राश्रमेषुत्रिचतुरादिमासक्रमेणनिवासेनदशवर्षपरिमितकालयापनम् ॥ ३ ॥ पुनरपिसुतीक्ष्णाश्रममुपागतवतारामेणतंप्रतिस्वस्यागस्त्यावलोकनौत्सुक्यनिवेदनेनतदाश्रममार्गप्रश्नः ॥४॥ तेनतंप्रत्यगस्त्यभ्रातुराश्रममार्गलक्षणकथनपूर्वकंतत्रैकरात्रिवासेनतेनैवपथाऽगस्त्याश्रमगमनचोदना ॥ ५ ॥ अगस्त्यभ्रात्राश्रमसमीपंगतेनरामेणलक्ष्मणंप्रतिवातापील्वलनिषूदनरूपागस्त्यचरितानुवर्णनपूर्वकंसायाह्नेतद्भ्रातरमेत्यतदभिवादनादिपूर्वकं तत्रतद्रात्रियापनम् ॥ ६ ॥ प्रभातेऽगस्त्याश्रममुपगतेनरामेणलक्ष्मणंप्रतिविन्ध्यगिरिनिरोधकत्वाद्यगस्त्यप्रभाववर्णनपूर्वकमगस्त्यायस्वागमननिवेदनचोदना ॥ ७ ॥

अग्रतः प्रययौ रामः सीता मध्ये सुमध्यमा[1] ॥ पृष्ठतस्तु धनुष्पाणिर्लक्ष्मणोऽनुजगाम ह ॥ १ ॥
तौ पश्यमानौ विविधाञ्शैलप्रस्थान्वनानि च ॥ नदीश्च विविधा रम्या जग्मतुः सीतया[2] सह ॥२॥
सारसांश्चक्रवाकांश्च नदीपुलिनचारिणः ॥ सरांसि च सपद्मानि युक्तानि[3] जलजैः खगैः ॥ ३ ॥
यूथबद्धांश्च पृषतान्मदोन्मत्तान्विषाणिनः ॥ महिषांश्च वराहांश्च नागांश्च[4] द्रुमवैरिणः ॥ ४ ॥
ते गत्वा दूरमध्वानं लम्बमाने दिवाकरे ॥ ददृशुः सहिता रम्यं तटाकं योजनायतम् ॥ ५ ॥

न्नापराध्यति" इति हि तव प्रकृतिः । तथापि त्वं मे प्राणेभ्यो गरीयस्यपि सधर्मचारिणीभव मया यो धर्मः संकल्पितस्तत्रैव त्वयापि संकल्पयितव्यमिति भावः ॥ २२॥ महात्मा महाधृतिः । प्रियां मैथिलराजपुत्रीं । इतीति उक्तधर्मद्वयानुवादः ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने दशमः सर्गः ॥१०॥

अथ कर्माणि सापायानि रामसेवैका निरपायेति दर्शयितुं माण्डकर्णिवृत्तान्तप्रकटनपूर्वकं सकलमुनिजनाश्रममण्डलसंचरणमेकादशे—अग्रत इत्यादि । अनेन श्लोकेन प्रणवार्थ उक्तः । तौ पश्यमानावित्यादिना नारायणपदार्थः । माण्डकर्णिवृत्तान्ते नम इत्यस्यार्थः । ततः परं विरोधिनिवृत्तिः सूच्यते । एवं मूलमन्त्रार्थानुसंधानमेव परमा गतिरित्युच्यते ॥ १ ॥ पश्यमानौ पश्यन्तौ । शैलप्रस्थान् शैलसानूनि ॥ २॥ सारसान् हंसविशेषान् । पुलिनं सैकतं । जलजैः खगैः जलपक्षिभिः ॥ ३ ॥ यूथबद्धान् यूथतयाबद्धान् समूहीभूतानित्यर्थः । पृषतान् बिन्दुमृगान् विषाणिन इति महिषादिविशेषणं । नागान् गजान् ॥ ४ ॥ लम्बमाने अस्तमयोन्मुखे । योजनायतं चतुर्दिशि योजनप्रमाणविस्तारं । पद्मपुष्करसंबाधं पद्मैः पुष्करैः

नहिलङ्कागमनमन्तरा संग्रामाय विभीषणस्य रावणसहगमनं. निवारणार्हमिति तात्पर्यं ॥ **स०** सधर्मचारिणी समानोधर्मस्सधर्मः । सधर्मं चरितुं शीलमस्याअस्तीति सधर्मचारिणी ॥ २२ ॥ इतिदशमस्सर्गः ॥ १० ॥

तनि० अनेनश्लोकेन प्रणवार्थःप्रकाशितइति संप्रदायः । तत्र अग्रतइति अवर्णप्राथमिकत्वं । अग्रतः प्रययावित्यर्थप्राथम्यं । रामइति सत्तासंपादनरक्षणादिना रमयतीति कारणत्वेरक्षकत्वेच रमासंबन्धित्वेन श्रीशत्वंच । सुमध्यमेति प्रणवद्वितीयवर्णश्च । मध्यइतितस्यवर्णद्वयमध्यवर्तित्वं । सीतामध्येइति लक्ष्म्याः पुरुषकारत्वं । लक्ष्मणइति मनज्ञानेइति धातोः असाधारणधर्मवत्वं । धनुष्पाणिरिति निरन्तरकैङ्कर्यवत्त्वं । अनुजगामेति अहंकारममकारविरहेणानुसरणं । पदान्तमकारेण प्रणवतृतीयवर्णश्च व्यज्यतइतिसंक्षेपः । तौपश्यमानावित्यादिना नारायणपदार्थःप्रकाशितइतिसंप्रदायः ॥ **स०** मध्ये रामलक्ष्मणयोर्मध्ये जगाम । मध्येकटिप्रदेशे

[पा०] १ ङ. झ. ट. सुशोभना. २ क—ट. सहसीतया. ३ च. छ. झ. ञ. ट. युतानि. ४ क. ख. ग. ङ—ट. गजांश्च.

पद्मपुष्करसंबाधं गजयूथैरलंकृतम् ॥ सारसैर्[1]हंसकादम्बैः संकुलं [2]जलचारिभिः ॥ ६ ॥
प्रसन्नसलिले रम्ये तस्मिन्सरसि शुश्रुवे ॥ गीतवादित्र[3]निर्घोषो न तु कश्चन दृश्यते ॥ ७ ॥
ततः [4]कौतूहलाद्रामो लक्ष्मणश्च [5]महाबलः ॥ मुनिं धर्मभृतं नाम प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ ८ ॥
इदमत्यद्भुतं [6]श्रुत्वा सर्वेषां नो महामुने ॥ कौतूहलं महज्जातं [7]किमिदं साधु कथ्यताम् ॥ ९ ॥
वक्तव्यं यदि चेद्विप्र नातिगुह्यमपि प्रभो ॥ १० ॥
तेनैवमुक्तो धर्मात्मा राघवेण मुनिस्तदा ॥ [8]प्रभवं सरसः कृत्स्नमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ११ ॥
इदं पञ्चाप्सरो नाम तटाकं [9]सार्वकालिकम् ॥ निर्मितं तपसा राम मुनिना [10]माण्डकर्णिना ॥ १२॥
स हि तेपे तपस्तीव्रं माण्डकर्णिर्[11]महामुनिः ॥ दशवर्षसहस्राणि वायुभक्षो [12]जलाश्रयः ॥ १३ ॥
ततः प्रव्यथिताः [13]सर्वे देवाः साग्निपुरोगमाः ॥ अब्रुवन्वचनं सर्वे परस्परसमागताः ॥ १४ ॥
अस्माकं कस्यचित्स्थानमेष प्रार्थयते मुनिः ॥ इति संविग्नमनसः [14]सर्वे ते त्रिदिवौकसः ॥ १५ ॥
[15]तत्र कर्तुं तपोविघ्नं [16]देवैः सर्वैर्नियोजिताः ॥ प्रधानाप्सरसः पञ्च [17]विद्युच्चलितवर्चसः ॥ १६ ॥
अप्सरोभिस्ततस्ताभिर्मुनिर्दृष्टपरावरः ॥ नीतो मदनवश्यत्वं [18]सुराणां कार्यसिद्धये ॥ १७ ॥
[19]तांश्चैवाप्सरसः पञ्च मुनेः पत्नीत्वमागताः ॥ तटाके निर्मितं [20]तासामस्मिन्नन्तर्हितं गृहम् ॥ १८ ॥
[21]तथैवाप्सरसः पञ्च निवसन्त्यो यथासुखम् ॥ रमयन्ति तपोयोगान्मुनिं यौवनमास्थितम् ॥ १९ ॥

सर्पैश्च संबाधं निबिडं । "वाद्यभाण्डमुखे सर्पे कारण्डे पुष्करं स्मृतं" इति विश्वः । सारसैः "सारसो मैथुने कामी गोनर्दः पुष्कराह्वयः" इत्युक्तेः । हंसैः राजहंसैः । कादम्बैः कलहंसैः । "कादम्बः कलहंसश्च हंसः स्याद्धूसरच्छदः" इत्युक्तेः ॥ ५—६ ॥ गीतेति गीतानि षड्जादिस्वरनिबद्धप्रबन्धाः । वादित्राणि ततघनसुषिरानद्धभेदेन चतुर्विधानि तेषां निर्घोषः । अत्र यादवः । "वादित्रं वादितं वाद्यमातोद्यं तच्चतुर्विधम् । ततं वीणादिकं वाद्यं तालं तु विततं घनम् । वंशादिकं तु सुषिरमानद्धं मुरजादिकं" इति कश्चन वादयिता । न दृश्यते नादृश्यत ॥७॥ धर्मभृतं सहागतेषु मुनिष्वन्यतमं । कथ्यतामित्येवं प्रष्टुं समुपचक्रम इत्यन्वयः ॥ ८—१० ॥ प्रभवं उत्पत्तिं । कृत्स्नं गीतवादित्रमूलं चेत्यर्थः ॥ ११ ॥ पञ्चाप्सरःक्रीडासाधनत्वात् पञ्चाप्सरो नाम । सार्वकालिकं सर्वकाले भवं । "कालाट्ठञ्" उभयपदवृद्धिः । सर्वस्मिन्नपि काले अशुष्यदित्यर्थः ॥ १२ ॥ उक्तार्थे इतिहासमाह—स हीत्यादिना । जलाश्रयः स्वनिर्मिततटाकजलावगाढः ॥ १३ ॥ साग्निपुरोगमाः अग्निना पुरःसरेण सहिताः । क्रियाभेदात्सर्वशब्दावृत्तिः ॥ १४ ॥ अस्माकं मध्ये । संविग्नमनसः भीतमनस्काः ॥ १५ ॥ तत्र तदा । विद्युच्चलितवर्चसः विद्युतइव तरलतेजसः चलितविद्युद्वर्चस इति वार्थः ॥ १६ ॥ दृष्टपरावरः दृष्टपरमात्मजीवस्वरूपः ॥ १७—१८ ॥ तपोयोगात्

सुशोभनेत्यपि द्योत्यते ॥ १ ॥ **ती०** पद्मानां रक्तपङ्कजानां । पुष्कराणां पुण्डरीकाणां ॥ **कतक०** पद्मानां पुष्करेजले संबाधोनैबिड्यं यत्र तं ॥ **स०** पद्मानि कमलानि । पुष्कराः पक्षिणः । तेषां संबाधः संमर्दो यस्मिंस्तं । "पुष्करः । औषधद्वीपविहगेषु" इतिविश्वः । जलजातिभिः । जलेषु जातिर्जन्म येषां तैर्मत्स्यादिभिः ॥ ६ ॥ **ती०** सर्वेप्रव्यथिता अभूवन् । सर्वे अब्रुवन्नितिच सर्वशब्दद्वयस्यनिर्वाहः ॥ १४ ॥ प्रधानाप्सरसः पञ्चेत्यनेन तत्परिचारिकाअन्याअपि सन्तीत्यवगम्यते ॥ १६ ॥ **ति०** दृष्टपरावरः

[पा०] १ घ. च. छ. कारण्डैः. २ ङ—ट. जलजातिभिः. ३ क. च. छ. निर्घोषस्तत्रकश्चिन्नदृश्यते. ४ क. ग. कुतूहलात्. ५ ख—ङ. झ. ट. महारथः. ६ क. च. छ. ज. ञ. दृष्ट्वा. ७ छ. ज. किमेतत्. ८ क. ख. घ. ङ. च. ज—ट. प्रभावं. ९ च. छ. ज. सार्वकामिकं. १० क. ग. माण्डुकर्णिना. ११ ख. महातपाः. १२ क. ख. ग. च. छ. ज. ञ. जलाशयः. ङ. झ. ट. जलाशये. १३ क. देवास्सर्वे. १४ क. ख. ग. ङ—झ. सर्वेतत्र. १५ क—ट. ततः. १६ ख. ग. ङ. ट. सर्वैर्देवैः. झ. सर्वदेवैः. १७ ग. विद्युत्सदृश. १८ ङ—ट. देवानां. १९ ख. तस्यैवा. २० क. ग—ट. तासांतस्मिन्. २१ ख. ग. ङ—ट. तत्रैवा.

तासां संक्रीडमानानामेष वादित्रनिःस्वनः ॥ श्रूयते [1]भूषणोन्मिश्रो गीतशब्दो मनोहरः ॥ २० ॥
[2]आश्चर्यमिति तस्यैतद्वचनं भावितात्मनः ॥ राघवः प्रतिजग्राह सह भ्रात्रा महायशाः ॥ २१ ॥
[3]एवं [4]कथयमानस्य ददर्शाश्रममण्डलम् ॥ कुशचीरपरिक्षिप्तं [5]ब्राह्म्या लक्ष्म्या समावृतम् ॥ २२ ॥
प्रविश्य सह वैदेह्या [6]लक्ष्मणेन च राघवः ॥ उवास [7]मुनिभिः सर्वैः पूज्यमानो [8]महायशाः ॥ २३ ॥
[9]तथा तस्मिन्स काकुत्स्थः श्रीमत्याश्रममण्डले ॥ उषित्वा [10]तु सुखं तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः ॥२४॥
जगाम [11]चाश्रमांस्तेषां पर्यायेण तपस्विनाम् ॥ येषामुषितवान्पूर्वं सकाशे [12]स महास्त्रवित् ॥ २५ ॥
क्वचित्परिदशान्मासा[13]नेकं संवत्सरं क्वचित् ॥ क्वचिच्च चतुरो मासान्पञ्च [14]षट् चापरान्क्वचित् ॥ २६ ॥

तपोरूपोपायात् । यौवनमास्थितं । " योगःसन्नहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु" इत्यमरः ॥ १९ ॥ संक्रीडमानानामिति " क्रीडोनुसंपरिभ्यश्च" इत्यात्मनेपदं । भूषणोन्मिश्रः भूषणघोषोन्मिश्रः वादित्रनिःस्वनविशेषणं । भूषणोन्मिश्रो वादित्रनिःस्वनो गीतशब्दश्च श्रूयत इत्यन्वयः ॥२०॥ एतत् पूर्वोक्तं वचनं । आश्चर्यमिति प्रतिजग्राह श्रुतवान् ॥ २१ ॥ कथयमानस्य कथयमाने तस्मिन्मुनौ । कथयमानःस इतिपाठे एवं संभाषमाणः स रामः ब्राह्म्या ब्राह्मणसंबन्धिन्या । लक्ष्म्या समृद्ध्या ब्राह्मणसंपूर्णमित्यर्थः । आश्रममण्डलं ददर्श राघव इत्यनुषङ्गः ॥ २२ ॥ प्रविश्येति आश्रममण्डलमित्यनुषज्यते । सर्वैस्तदाश्रमवासिभिः पूज्यमानः स्वस्वाश्रमे अर्घ्यादिना अर्च्यमानः ॥ २३ ॥ कियन्तं कालं तत्रोवासेत्यपेक्षायां कालपरिमाणं वक्तुं रामस्याश्रमवासप्रकारंदर्शयति–तथेत्यादिश्लोकद्वयेन । तथा उक्तप्रकारेण । तस्मिन्नाश्रममण्डले । सुखमुषित्वा तत्र पूज्यमानः स राम इत्युक्तानुवादः । येषां सकाशे पूर्वमुषितवान् तेषामाश्रमान् पर्यायेण द्वितीयपर्यायेण च जगाम । एवमाश्रमवासप्रकारः । एकवारं सर्वेषामाश्रमान्गत्वा पुनरपि तेषामेवाश्रमाञ्जगामेति वाक्यार्थः । महास्त्रविदित्यनेन तत्रत्यराक्षसोपद्रवपरिहाराय पुनर्गमनमिति सूचयति । वक्ष्यति हि मारीचः "तेन मुक्तास्त्रयो बाणाः" इत्यारभ्य "पराक्रमज्ञौ रामस्य शरो दृष्टभयः पुरा । समुद्भ्रान्तस्ततो मुक्तस्तावुभौ राक्षसौ हतौ" इति ॥ एतदर्थमेव सुतीक्ष्णेनात्र गमनमनुज्ञातं ऋषिभिः कारितं च ॥ २४—२५ ॥ पूर्वमुषितवानित्युक्तवासक्रमं दर्शयति—क्वचिदित्यादिना ।राघवो रामः क्वचिदाश्रमे परिदशान् परिगताः दश येषां ते परिदशाः । "संख्ययाव्यय—" इत्यादिना बहुव्रीहिसमासः । "बहुव्रीहौ संख्येयेडजबहुगणात्" इतिटच् समासान्तः । तान्मासान् त्रयोदशमासानित्यर्थः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सुखं यथा भवति तथा न्यवसत् । क्वचिदाश्रमे एकं संवत्सरं सुखं न्यवसत् । क्वचिदाश्रमे चतुरो मासान् सुखं न्यवसत् । क्वचित् पञ्च मासान् क्वचित् षण्मासान् क्वचिदपरान् षड्भ्योन्यान् सप्त मासान् । सुखं न्यवसत् । पञ्च षट् च तथा क्वचिदिति पाठे तथा पुनः क्वचित् षण्मासानित्यर्थः । परिदशानित्यत्र चतुर्दशमासानित्यर्थः । अपरत्राश्रमे मासादधिकं सुखं न्यवसत् । अधिकशब्देनात्र मासचतुर्थांशो विवक्षितः । एकमासं मासपादं चेत्यर्थः । अपरत्राधिकं मासमिति पाठे मासं अधिकं तत्पादं चेत्यर्थः । अपिशब्दः सर्वत्र मासानुकर्षणार्थः । क्वचिदाश्रमे अर्धमधिकं च न्यवसत् पादोनमासमित्यर्थः । तथा चैतदव्यवहितपूर्वाश्रमवासदिनैर्द्वौ मासौ संवृत्तौ एकत्र सपादमासः अपरत्र पादोनमास इत्याहत्य मासद्वयसंभवात् । अध्यर्धमधिकं

दृष्टैहिकपारलौकिकधर्माधर्मः ॥ १७ ॥ ति० एवंकथयमानः आश्चर्यमित्येवं कथयन् ॥ २२ ॥ ती० तस्मिन्नाश्रममण्डले उषित्वा तत्रैव महर्षिभिःपूज्यमानइति तच्छब्दद्वयस्यसंबन्धः ॥ २४ ॥ ती० परिदशान् दशसमीपान् एकादशनववेत्यर्थः ॥

[पा०] १ क. भूषणैर्मिश्रो. २ ख. ग. आश्चर्यतरमस्यैतत्. ३ एवंकथयमानस्येत्यर्धस्यस्थाने क. च. छ. ज. ञ. पुस्तकेषु. एवंकथयमानस्यसहभ्रात्रामहामुनेः । अग्रतोरमणीयंचददर्शाश्रममण्डलम् । इत्यर्धद्वयं दृश्यते. ४ ङ. झ. ट. कथयमानस्स. ५ ग. घ. च. छ. ज. नानावृक्षसमाकुलं. ६ क. राघवोलक्ष्मणेनच. ७ ग. ऋषिभिः. ८ क. ख. ग. च. छ. ज. महात्मभिः. ९ घ—ट. तदा. १० ग. ङ. झ. ट. ससुखं. क. ख. घ. सुसुखं. ११ क. ख. ग. चाश्रमंतेषां. १२ क. परमास्त्रवित्. च. छ. ज. सुमहास्त्रवित्. १३ ङ. झ. ट. नेकसंवत्सरं. १४ घ. ङ. झ. षट्चपरान्. च. ज. षड्वासरान्. छ. ञ. षड्वापरान्.

[1]अपरत्राधिकं मासादप्यर्धमधिकं क्वचित् ॥ त्रीन्मासानष्टमासांश्च राघवो न्यवसत्सुखम् ॥ २७ ॥
[2]तथा संवसतस्तस्य मुनीनामा[3]श्रमेषु वै ॥ रमतश्चानुकूल्येन ययुः संवत्सरा दश ॥ २८ ॥
[4]परिवृत्य च धर्मज्ञो राघवः सह सीतया ॥ सुतीक्ष्णस्या[5]श्रमं श्रीमान्पुनरेवाजगाम ह ॥ २९ ॥
स तमाश्रमम[6]आसाद्य मुनिभिः [7]प्रतिपूजितः ॥ तत्रापि न्यवसद्रामः किंचित्कालमरिंदमः ॥ ३० ॥
[8]अथाश्रमस्थो विनयात्कदाचित्तं महामुनिम् ॥ उपासीनः स काकुत्स्थः सुतीक्ष्णमिदमब्रवीत् ॥३१॥
अस्मिन्नरण्ये [9]भगवन्नगस्त्यो मुनिसत्तमः ॥ वसतीति मया नित्यं कथाः कथयतां श्रुतम् ॥ ३२ ॥
[10]न तु जानामि तं देशं वनस्यास्य महत्तया ॥ [11]कुत्राश्रममिदं [12]पुण्यं महर्षेस्तस्य धीमतः ॥ ३३ ॥
[13]प्रसादात्तत्र भवतः सानुजः सह सीतया ॥ अगस्त्यमभिगच्छेयमभिवादयितुं मुनिम् ॥ ३४ ॥
मनोरथो महानेष हृदि [14]मे परिवर्तते ॥ [15]यदहं तं मुनिवरं शुश्रूषेयमपि स्वयम् ॥ ३५ ॥
इति रामस्य [16]स मुनिः श्रुत्वा धर्मात्मनो वचः ॥ सुतीक्ष्णः प्रत्युवाचेदं प्रीतो दशरथात्मजम् ॥३६॥
अहमप्येतदेव त्वां वक्तुकामः सलक्ष्मणम् ॥ अगस्त्यमभिगच्छेति सीतया सह राघव ॥ ३७ ॥
दिष्ट्या त्विदानीमर्थेऽस्मिन्स्वयमेव ब्रवीषि माम् ॥ अहमाख्यामि ते [17]वत्स यत्रागस्त्यो महामुनिः॥३८॥
योजनान्या[18]श्रमादस्मात्तथा चत्वारि वै ततः ॥ दक्षिणेन महाञ्छ्रीमानगस्त्यभ्रातुराश्रमः ॥ ३९ ॥

क्वचिदितिपाठे अध्यर्धं अर्धाधिकं अर्धमासाधिकमित्यर्थः । अधिकं पूर्वोक्तपादमासात्मकाधिकं तथाच त्रिपादमासमित्यर्थः । क्वचित्रीन्मासान् न्यवसत् क्वचिदष्टमासान् न्यवसत् । एवं षष्टिमासाः सिद्धाः । केचिदाहुः परिदशान् दशाधिकानिति । वक्ष्यमाणेष्वष्टसुस्थानेष्वन्वेति । तथाचायमर्थः । एवं संवत्सरं क्वचिदित्यत्र द्वाविंशतिमासानित्यर्थः । क्वचिच्च चतुरो मासानित्यत्र चतुर्दश मासानित्यर्थः । पञ्च षट् चापरान् क्वचिदित्यत्र क्वचित् पञ्चदश मासान् क्वचित् षोडशमासानित्यर्थः । अपरानधिकं मासादप्यर्धमधिकं क्वचिदित्यत्र प्रथमाधिकशब्दोर्धमासरूपाधिकांशपरः । तथा च अपरान्परिदशान्मासान् अधिकं चेत्यन्वये अर्धाधिकदशमासानित्यर्थः । मासादप्यर्धमित्यादेरयमर्थः । क्वचित्परिदशान्मासान् तदुपरिमासादधिकमर्धमपि चेति । तथाच अर्धाधिकैकादशमासानित्यर्थः । त्रीन्मासानष्टमासांश्चेत्यत्र त्रयोदश मासान् अष्टादश मासांश्चेत्यर्थः । तथाच विंशत्युत्तरशतमासा लब्धा इति । तस्मिन्पक्षे प्राथमिकक्वचित्पदमासपदानर्थक्यं पूर्वग्रन्थविरोध इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥२६—२७॥ तथाचाश्रममण्डले दश संवत्सराः संवृत्ता इत्याह—तथा संवसत इति । इयमेवाश्रमवाससंख्या । पूर्वापरसंख्या तु किष्किन्धाकाण्डे वक्ष्यते ॥ २८ ॥ परिवृत्य एवमाश्रमं सर्वं परिक्रम्य ॥ २९—३१ ॥ कथाः नानाकथाः । कथयतां कथयत्सु ॥ ३२—३३ ॥ तत्र वने । अगस्त्यमभिवादयितुमभिगच्छेयमित्यन्वयः ॥ ३४ ॥ तं मुनिवरं शुश्रूषेयमिति यत् एष मनोरथः अभिलाषो मे हृदि परिवर्तत इत्यन्वयः । शुश्रूषेयमिति परस्मैपदमार्षं ॥ ३५—३६ ॥ अहमिति । अगस्त्यमभिगच्छेत्येतद्वक्तुकामोस्मीत्यन्वयः ॥ ३७—३८ ॥ अस्मादाश्रमाद्दक्षिणेन । तथेति हस्तेन निर्देशः । चत्वारि

ति० परिदशान् दशत्वसंख्यांपरिगतान् । दशसंख्यानित्यर्थः ॥ २६ ॥ **ति०** " योजनादाश्रमादस्मादभिचत्वारिवैततः " इति कतकपाठे अस्मादाश्रमाद्योजनादभि अधिकं चत्वारियोजनानीत्यर्थः । **स०** अगस्त्यभ्रातुः इध्मवाहस्य । " अगस्त्यः

[पा०] १ क. ङ—ट. अपरत्राधिकान्मासानध्यर्धं. २ क. ख. घ. च. छ. ज. ञ. ततः. ङ. झ. ट. तत्र. ३ क. च. छ. ज. ञ. ट. माश्रमेषुच. ४ क. ख. झ. परिसृत्यच. च. ज. ञ. परिवृत्यस. ५ ङ. ट. स्याश्रमपदंपुनः. ग. स्याश्रयंरामःपुनः. ६ क. ख. ग. ङ.—ट. मागम्य. ७ क. च. छ. ज. ञ. पूजितस्तदा. ख.—ङ. झ. ट. परिपूजितः. ८ घ. तदाश्रमस्थो. च. ज. अथाश्रमस्थं. ९ क.—घ. च. ज. भगवान्. १० क. च. छ. ज. ञ. नहि. ११ क. च. छ. ज. ञ. यत्राश्रमं. ग. यत्राश्रमपदं. ख.—च. ज. झ. कुत्राश्रमपदं. १२ ङ. ज. झ. ञ. रम्यं. १३ ख. ग. ङ. छ. झ. ट. प्रसादार्थंभगवतः. १४ ख. ग.—ङ. ट. संपरिवर्तते. १५ घ. यद्यहं. १६ क. च. छ. ज. तच्छ्रुत्वाधर्मात्मामुनिसत्तमः. १७ च.—झ. ट, राम. १८ ख. ङ.—ट. न्याश्रमात्तातयाहि.

[१]स्थलीप्राये वनोद्देशे पिप्पलीवनशोभिते ॥ बहुपुष्पफले रम्ये नाना[२]शकुनिनादिते ॥ ४० ॥
पद्मिन्यो विविधास्तत्र प्रसन्न[३]सलिलाः शिवाः ॥ हंसकारण्डवाकीर्णा[४]श्चक्रवाकोपशोभिताः ॥ ४१ ॥
तत्रैकां [५]रजनीं व्युष्य प्रभाते राम गम्यताम् ॥ दक्षिणां दिशमास्थाय वन[६]षण्डस्य पार्श्वतः ॥ ४२ ॥
[७]तत्रागस्त्याश्रमपदं गत्वा योजनमन्तरम् ॥ रमणीये वनोद्देशे बहुपाद[८]पसंवृते ॥ ४३ ॥
रंस्यते तत्र वैदेही लक्ष्मणश्च [९]सह त्वया ॥ [१०]स हि रम्यो वनोद्देशो बहुपाद[११]पसंकुलः ॥ ४४ ॥
यदि बुद्धिः कृता द्रष्टुमगस्त्यं तं महामुनिम् ॥ अद्यैव गमने बुद्धिं रोचयस्व [१२]महायशः ॥ ४५ ॥
इति रामो मुनेः श्रुत्वा सह भ्रात्राऽभिवाद्य च ॥ प्रतस्थेऽगस्त्यमुद्दिश्य सानुजः सी[१३]तया सह ॥ ४६ ॥
पश्यन्वनानि [१४]रम्याणि पर्वतांश्चाभ्रसन्निभान् ॥ सरांसि सरितश्चैव [१५]पथि मार्ग[१६]वशानुगाः ॥ ४७ ॥
सुतीक्ष्णेनोपदिष्टेन गत्वा तेन पथा सुखम् ॥ इदं परमसंहृष्टो वाक्यं लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ४८ ॥
एतदेवाश्रमपदं नूनं तस्य महात्मनः ॥ अगस्त्यस्य मुनेर्भ्रातुर्दृश्यते पुण्यकर्मणः ॥ ४९ ॥
[१७]यथा हि मे वनस्यास्य [१८]ज्ञाताः पथि सहस्रशः ॥ संनताः फलभारेण पुष्पभारेण च द्रुमाः ॥ ५० ॥
पिप्पलीनां च पक्वानां वनादस्मादुपागतः ॥ गन्धोऽयं पवनोत्क्षिप्तः सहसा कटुकोदयः ॥ ५१ ॥
तत्र तत्र च दृश्यन्ते संक्षि[१९]प्ताः काष्ठसंचयाः ॥ लूनाश्च [२०]पथि दृश्यन्ते दर्भा वै[२१]डूर्यवर्चसः ॥ ५२ ॥
एतच्च वनमध्यस्थं कृष्णाभ्रशिखरोपमम् ॥ पावकस्याश्रमस्थस्य धूमाग्रं संप्रदृश्यते ॥ ५३ ॥
विविक्तेषु च तीरेषु[२२] [२३]कृतस्नाना द्वि[२४]जातयः ॥ [२५]पुष्पोपहारं कुर्वन्ति कुसुमैः स्वय[२६]मार्जितैः ॥ ५४ ॥

योजनानि अभियाहीति शेषः । ततस्तत्र अगस्त्यभ्रातुराश्रमो वर्तते । आश्रमाद्दक्षिणेनेत्यत्र “एनपा द्वितीया” इति द्वितीयाऽभाव आर्षः ॥ ३९ ॥ स्थलीप्राये स्थलीप्रचुरे ॥ ४० ॥ कारण्डवाः सारसाः ॥ ४१ ॥ तत्र अगस्त्यभ्रात्राश्रमे रजनीं व्युष्य रात्रिमतिवाह्य वनषंडस्य वनसमूहस्य ।पार्श्वतः दक्षिणां दिशं।आस्थाय उद्दिश्य। निर्वणदेशे योजनमन्तरं योजनावकाशं गत्वा अगस्त्याश्रमपदं गम्यतामित्यन्वयः ॥ ४२—४५ ॥ इति एवंप्रकारेण । मुनेःसकाशाच्छ्रुत्वा ॥ ४६ ॥ अभ्रसन्निभान् मेघसन्निभान् । मार्गवशानुगाः मार्गवशेनानुगम्यमानाः । रामइति पूर्वश्लोकादनुकृष्यते ॥ ४७—४८ ॥ नूनमिति वितर्के । यदाश्रमपदं दृश्यते एतन्मुनेर्नूनमित्यन्वयः ॥ ४९ ॥ उक्तेर्थे हेतुमाह—यथाहीति । यथाहि मे पथि चिह्नतया वनंश्रुतं तथैवास्य वनस्य फलभारेण पुष्पभारेण च संनताः द्रुमाः सहस्रशो मया ज्ञाताः ज्ञायमाना वर्तन्ते॥५०॥ असाधारणोपदिष्टलिङ्गं चानुभूयत इत्याह—पिप्पलीनामित्यादि । पक्वानां पिप्पलीनामिति तत्फलानामित्यर्थः । कटुकस्य कटुरसस्य उदयोभिव्यक्तिरानुमानिकी येन स तथा गन्धः उपागतः ॥ ५१—५२ ॥ कृष्णाभ्रशिखरोपमं नीलमेघाग्रोपमं ॥ ५३ ॥ विविक्तेषु पूतेषु । “ विविक्तौ पूतविजनौ ” इत्यमरः ।

प्राग्दुहितरमुपयेमेदृढव्रताम् । यस्यांदृढच्युतोजातइध्मवाहात्मजोमुनिः” इतिभागवतेज्येष्ठत्वाद्दुहितृसमायामिध्मवाहभार्यायां देवरात्सुतोत्पत्तिन्यायेन दृढच्युतमपत्यमगस्त्योलेभइतिभावः ॥ ३९ ॥ **स०** “ स्थलीप्राये अकृत्रिमस्थलबहुले । “जानपद–” इत्यादिनाङीष् ॥ **ती०**“स्थलप्रायेवनोद्देशेपिप्पलीवनशोभिते ”इतिमार्गप्रदर्शनार्थमुक्तं । स्थलप्राये स्थलं प्रायः प्रायेणयास्मिंस्तथा ॥ **शि०** स्थलीं अकृत्रिमभूमिलं प्रैति प्राप्नोति तस्मिन् । किंच स्थल्याः अकृत्रिमभूमेः प्रायः नित्यंस्थितिर्यस्मिंस्तस्मिन् ॥ ४० ॥

[पा०] १ ग. च. छ. ज. ञ. स्थलप्राये. झ. स्थलीप्रायवनोद्देशे. २ ङ. झ. ट. विहगनादिते. ३ ङ. झ. ट. सलिलाशयाः. घ. सलिलाःशुभाः. ४ क. च. छ. ज. ञ. चक्रवाकैरलंकृताः. ५ क.—घ. च. छ. ज. ञ. रजनीमुष्य. ६ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. खण्डस्य. ७ क. च. छ. ज. ञ. ततोऽगस्त्या. ८ ङ. झ. ट. शोभिते. ९ ङ. झ. ट. लयासह. १० ख. ग. सतु. ११ ङ. झ. ट. संयुतः. १२ ङ. च. ज.—ट. महामते. १३ क—ट. सहसीतया. १४ ख. ग. ङ. झ. ट. चित्राणि. १५ क. च. छ. ज. ञ. सानूनिविविधानिच. १६ ङ. झ. ट. वशानुगान्. १७ क. ख. ग. ङ. च. ज. झ. ञ. यथाहिमे. १८ ख. च. छ. ज. ञ. जाताः. १९ ख. संसक्ताः. २० ख. ङ. झ. ट. परिदृश्यन्ते. २१ झ. ञ. वैदूर्य. २२ ख. ङ.—झ. ट. तीर्थेषु. घ. देशेषु. २३ ख. ग. च. छ. कृतस्नाता. २४ च. ज. ञ. महर्षयः. २५ ङ. झ. पुण्योपहारं. क. च. छ. ज. ञ. पुष्पोपहारान्. २६ ङ. च. झ. ञ. ट. मर्जितैः.

[1]तत्सुतीक्ष्णस्य वचनं यथा सौम्य मया श्रुतम् ॥ अगस्त्यस्याश्रमो भ्रातुर्नूनं[2]मेष भविष्यति ॥ ५५ ॥
निगृह्य [3]तरसा मृत्युं लोकानां हितकाम्यया ॥ [4]यस्य भ्रात्रा कृतेयं दिक्छरण्या पुण्यकर्मणा ॥५६॥
इहैकदा किल क्रूरो वातापिरपि चेल्वलः ॥ भ्रातरौ सहितावास्तां ब्राह्मणघ्नौ महासुरौ ॥ ५७ ॥
धारयन्ब्राह्मणं रूपमिल्वलः संस्कृतं वदन् ॥ आमन्त्रयति [5]विप्रान्स [6]श्राद्धमुद्दिश्य निर्घृणः ॥ ५८ ॥
भ्रातरं संस्कृतं [7]कृत्वा ततस्तं मेषरूपिणम् ॥ [8]तान्द्विजान्भोजयामास श्राद्धदृष्टेन कर्मणा ॥ ५९ ॥
ततो भुक्तवतां तेषां विप्राणामिल्वलोऽब्रवीत् ॥ वातापे निष्क्रमस्वेति स्वरेण महता वदन् ॥ ६० ॥
ततो भ्रातुर्वचः श्रुत्वा वातापिर्मेषवन्नदन् ॥ [9]भित्त्वा भित्त्वा [10]शरीराणि ब्राह्मणानां [11]विनिष्पतत् ६१॥
ब्राह्मणानां सहस्राणि तैरेवं कामरूपिभिः ॥ विनाशितानि [12]संहत्य नित्यशः पिशिताशनैः ॥६२॥
अगस्त्येन तदा देवैः प्रार्थितेन महर्षिणा ॥ अनुकूलः किल श्राद्धे भक्षितः स [13]महासुरः ॥ ६३ ॥
ततः संपन्नमित्युक्त्वा दत्त्वा [14]हस्तोदकं ततः ॥ भ्रातरं निष्क्रमस्वेति [15]चेल्वलः [16]सोऽभ्यभाषत ॥६४॥
[17]स तं तथा भाषमाणं भ्रातरं विप्रघातिनम् ॥ अब्रवीत्प्रहसन्धीमानगस्त्यो [18]मुनिसत्तमः ॥ ६५ ॥
कुतो निष्क्रमितुं शक्तिर्मया जीर्णस्य रक्षसः ॥ [19]भ्रातुस्ते मेषरूपस्य गतस्य यमसादनम् ॥ ६६ ॥
अथ [20]तस्य वचः श्रुत्वा भ्रातुर्निधन[21]संश्रयम् ॥ प्रधर्षयितुमारेभे मुनिं क्रोधान्निशाचरः ॥ ६७ ॥
[22]सोऽभिद्रवन्मुनिश्रेष्ठं मुनिना दीप्ततेजसा ॥ चक्षुषाऽनलकल्पेन निर्दग्धो निधनं गतः ॥ ६८ ॥

उपहारं पुष्पबलिं । स्वयमार्जितैः । "समित्पुष्पकुशादीनि श्रोत्रियः स्वयमाहरेत्" इति स्मरणात् ॥ ५४ ॥ नूनं निश्चये । "नूनं तर्के विनिश्चये" इत्यमरः ॥ ५५ ॥ मृत्युं वातापील्वलनिमित्तकं मरणं । हितकाम्यया हितेच्छया । इयं दिक् दक्षिणा दिक् । शरण्या संश्रयितुं योग्या ॥ ५६ ॥ अस्मिन्नर्थे आख्यायिकामाह—इहेत्यादिना ॥ ५७ ॥ संस्कृतं व्याकरणसंस्कारवतीं वाचं । वदन् ॥ ५८ ॥ संस्कृतं श्राद्धोचितपाकसंस्कारसंस्कृतं कृत्वा श्राद्धदृष्टेन श्राद्धकल्पावगतेन ॥ ५९ ॥ भुक्तवतां भुक्तवत्सु । वदन्नब्रवीत् व्यक्तमब्रवीत् ॥ ६० ॥ व्यनिष्पतत् विनिरपतत् ॥ ६१ ॥ तैरिति बहुवचनं परिवारापेक्षया । संहत्य बहुश इतियावत् ॥ ६२ ॥ अनुभूय श्राद्धवरणादिकमनुभूय ॥ ६३ ॥ ततः श्राद्धान्ते संपन्नमित्युक्त्वा ततो हस्तोदकं च दत्त्वा ॥६४—६६ ॥ निधनसंश्रयं नाशविषयं । प्रधर्षयितुं हिंसितुं ॥ ६७ ॥ अनलकल्पेन अग्निसदृशेन ॥ ६८ ॥ वि-

रामानु० मेषवन्नदन् मृतसंजीविनीवैभवात् उदरान्तरितिशेषः ॥ ६१ ॥ **स०** जीर्णस्य पक्वीकृतस्य "जीर्णं पक्वेपुराणेच" इतिविश्वः ॥ ६६ ॥ **स०** ननु वनपर्वणि "ततोजगामकौरव्य—भिक्षितुंवसु" इत्यारभ्य "ततोराजर्षयस्सर्वेविषण्णागतचेतसः । वातापिंसंस्कृतंदृष्ट्वामेषभूतंमहासुरम् । अथाब्रवीदगस्त्यस्तात्राजर्षीन्नृषिसत्तमः । विषादोवोनकर्तव्योह्यहंभोक्ष्येमहासुरम् । धुर्यासनमथासाद्य निषसाद महामुनिः । तं पर्यवेषद्दैत्येन्द्र इल्वलः प्रहसन्निव । अगस्त्यएव कृत्स्नंतु वातापिं बुभुजेततः" इतिगर्भीकृत्य "गवांदशसहस्राणि राज्ञामेकैकशोसुर । तावदेव सुवर्णस्य दित्सितं तु महासुर । मह्यं ततोवै द्विगुणं रथश्चैवहिरण्मयः । मनोजवौ वाजिनौ च दित्सितंतेमहासुर । जिज्ञास्यतां रथस्सद्यो व्यक्तएष हिरण्मयः । ततः प्रव्यथितोदैत्योददावभ्यधिकंवसु । विवाजाश्वसुवाजाश्च तस्मिन्युक्तौ रथे हयौ । ऊहतुस्स वसूनाशु तानगस्त्याश्रमंप्रति । सर्वांत्राज्ञस्सहागस्त्यान्निमेषादिवभारत"

[पा०] १ ङ. झ. ट. ततःसुतीक्ष्णवचनं. ज. सुतीक्ष्णस्यास्यवचनं. २ क. ख. च. छ. ज. मेव. ३ छ. ज. ञ. तपसा. ४ ख. ग. अस्य. ५ क. ख. घ.—ट. विप्रान्स. ६ घ. श्राद्धकर्मणि. ७ क. ख. ग. भ्राता. ८ क. सद्विजान्. च.—ञ. द्विजातीन्. ९ घ. हित्वा. १० ख. सहस्राणि. ११ क. विनिष्पतन्. ख. सहस्रशः. १२ क. च. छ. ज. ञ. सुभृशं. ग. ङ. ट. संहत्य. १३ क. च. छ. ज. ञ. निशाचरः. १४ ङ. झ. ट. हस्तेवनेजनं. क. ख. ग. च. छ. ज. ञ. हस्तावसेचनं. १५ क. ख. ग. ङ.—ट. इल्वलः. १६ ङ. छ. झ. ट. समभाषत. १७ ङ. झ. ट. सतदाभाषमाणंतु. क. च. छ. ञ. तंतदाभाषमाणंतु. ख. ग. घ. तंतथाभाषमाणंतु. १८ क. च. छ. ञ. मुनिपुङ्गवः. १९ ङ. झ. ट. भ्रातुस्तु. २० क. च. छ. ज. ञ. तद्वचनं. २१ क. ख. ङ.—ट. संश्रितं. २२ क. ख. ग. ङ.झ. ट. सोभ्यद्रवद्द्विजेन्द्रंतं. घ. सोभ्यद्रवद्द्विजश्रेष्ठं. छ. सोभ्यद्रवद्द्विजेन्द्रंतु ।

तस्यायमाश्रमो भ्रातुस्तटाकवनशोभितः ॥ विप्रानुकम्पया येन [1]कर्मेदं दुष्करं कृतम् ॥ ६९ ॥
एवं कथयमानस्य तस्य सौमित्रिणा सह ॥ रामस्यास्तं गतः सूर्यः सन्ध्याकालोऽभ्यवर्तत ॥ ७० ॥
उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां सह भ्रात्रा यथाविधि ॥ प्रविवेशाश्रमपदं तमृषिं [2]सोऽभ्यवादयत् ॥ ७१ ॥
सम्यक्[3]प्रतिगृहीतश्च मुनिना तेन राघवः ॥ न्यवसत्तां निशामेकां प्राश्य मूलफलानि च ॥ ७२ ॥
तस्यां रात्र्यां [4]व्यतीतायां विमले [5]सूर्यमण्डले ॥ भ्रातरं तमगस्त्यस्य [6]ह्यामन्त्रयत राघवः ॥ ७३ ॥
अभिवादये त्वां भगवन्सुखमध्युषितो निशाम् ॥ [7]आमन्त्रये त्वां गच्छामि गुरुं ते द्रष्टुमग्रजम् ७४॥
गम्यतामिति तेनोक्तो जगाम रघुनन्दनः ॥ यथोद्दिष्टेन मार्गेण वनं तच्चावलोकयन् ॥ ७५ ॥
[8]निवारान्पनसांस्तालांस्तिमिशान्वञ्जुलान्धवान् ॥ [9]चिरिबिल्वान्मधूकांश्च [10]बिल्वानपि च तिन्दुकान् ७६॥
पुष्पितान्पुष्पिताग्राभिर्[11]लताभिरनुवेष्टितान् ॥ ददर्श रामः शतशस्तत्र कान्तारपादपान् ॥ ७७ ॥
हस्तिहस्तैर्विमृदितान्वानरैरुपशोभितान् ॥ मत्तैः शकुनिसंघैश्च [12]शतशश्च प्रणादितान् ॥ ७८ ॥
ततोऽब्रवीत्समीपस्थं रामो राजीवलोचनः ॥ पृष्ठतोऽनुगतं वीरं लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् ॥ ७९ ॥
स्निग्धपत्रा यथा वृक्षा यथा क्षान्ता [13]मृगद्विजाः ॥ आश्रमो नातिदूरस्थो महर्षेर्भावितात्मनः ॥८०॥
अगस्त्य इति विख्यातो लोके स्वेनैव कर्मणा ॥ आश्रमो दृश्यते तस्य परिश्रान्तश्रमापहः ॥ ८१ ॥
[14]प्राज्यधूमाकुलवनश्चीरमालापरिष्कृतः ॥ प्रशान्तमृगयूथश्च नानाशकुनि[15]निनादितः ॥ ८२ ॥
निगृह्य तरसा मृत्युं लोकानां हितकाम्यया ॥ दक्षिणा दिक्कृता येन शरण्या पुण्यकर्मणा ॥ ८३ ॥

प्रानुकम्पया विप्रेष्वनुकम्पया ॥ ६९—७१ ॥ प्रतिगृहीतः प्रत्युद्गतः । प्राश्य भुक्त्वा ॥ ७२—७३ ॥ अभिवादय इति अत्रवर्णाधिक्यमार्षं ॥ ७४ ॥ यथोद्दिष्टेन सुतीक्ष्णोक्तेन ॥ ७५॥ निवारान् जलकदम्बान् । वञ्जुलान् बकुलान् । " बकुलोवञ्जुलोशोकः " इत्यमरः । तिमिशान् नेमिवृक्षान् । धवान् चिरिबिल्वान् नक्तमालान् । " करञ्जः स्यान्नक्तमालः प्रकीर्यश्चिरिबिल्वकः " इति वैजयन्ती । मधूकान् मधुद्रुमाख्यवृक्षान् । तिन्दुकान् स्फूर्जकाख्यान्वृक्षान् ॥७६—७९ ॥ स्निग्धपत्राः आश्रमवासिभिः रक्षितत्वेन सरसपत्राः । क्षान्ताः शान्ताः । यथा येन प्रकारेण । तथा तेन प्रकारेण । आश्रमो नातिदूरस्थ इति मन्ये ॥ ८० ॥ स्वेन कर्मणा विन्ध्यस्तम्भनरूपेण । अगस्त्य- इति विख्यातः अगं स्तम्भयतीत्यगस्त्य इति व्युत्पत्तेः । परिश्रान्तानां श्रममपहन्तीति परिश्रान्तश्रमापहः । प्राज्यैर्बहुभिर्धूमैराकुलं वनं यस्य सः ॥ ८१—८३ ॥

इत्यन्तेन प्रधर्षणारंभस्येल्वलकृतस्य तेनागस्त्येन तद्धननस्यचानुक्तेर्विरोधइतिचेत्सत्यं । कल्पभेदेन समाधिसंभवात् । यद्वा अनलकल्पेनस्वेनचक्षुषा दग्धइव सन्निल्वलस्तंमुनिमभ्यद्रवत् । अनन्तरं तेनदीप्तेनतेजसामुनिनागस्त्येन निधनं भारतरीत्या धनाभावरूपंनिधनंगतइत्यर्थैककण्ठ्यंज्ञेयम् ॥ ६८ ॥ **ती०** प्रतिगृहीतः प्रतिपूजितः ॥ ७२ ॥ **स०** लक्ष्मिवर्धनं इकारान्तलक्ष्मीशब्दोप्यस्तीतिभावः । **शि०** लक्ष्मिणां सुचिह्नानां वर्धनं वृद्धिर्यस्मिंस्तं ॥ ७९ ॥ **शि०** अगइतिस्त्यः विन्ध्याद्रौशब्दः नामेतिया-

[पा०] १ ख. ग. कर्मैतत्. २ क. ख. ङ.—ट. चाभ्यवादयत्. ३ ङ. झ. ट. प्रतिगृहीतस्तु. क. च. छ. ज. ञ. प्रतिगृहीतस्स. ख. ग. परिगृहीतस्तु. ४ ख. ङ.—ञ. व्यतीतायामुदिते. ५ ङ. झ. ट. रविमण्डले. ६. क.—घ. च. छ. झ. ट. आमन्त्रयत. ७ क. च. छ. ज. आमन्त्रयित्वा. ८ क. च. छ. ज. ञ. निवारांस्तिमिशांश्चैवपनसान्वञ्जुलान्धवान्. ख. ग. ङ. ट. निवारान्पनसान्सालान्वञ्जुलांस्तिलशांस्तथा. झ. निवारान्पनसान्सालान्वञ्जुलांस्तिनिशांस्तथा. ९ घ. च. चीरबिल्वान्. १० क. प्रकीर्यानपिकिंतुकान्. च. छ. ज. ञ. प्रकीर्यानपि. झ. ट. बिल्वानथच. ११ क. च. छ. ज. ञ. लताभिःपरिवेष्टितान्. ङ. झ. ट. लताभिरुपशोभितान्. १२ क.—च. झ. ट. शतशःप्रतिनादितान्. छ. ज. ञ. शतशःप्रविनादितान्. १३ ख. मृगाद्विजाः १४ ग. च. छ. ज. ट. आज्य. १५ क. ग. च. छ. ज. ञ. संकुलः.

[1]तस्येदमाश्रमपदं प्रभावाद्यस्य राक्षसैः ॥ दिगियं दक्षिणा त्रासादृश्यते नोप[2]भुज्यते ॥ ८४ ॥
यदाप्रभृति चाक्रान्ता दिगियं पुण्यकर्मणा ॥ तदाप्रभृति निर्वैराः प्रशान्ता रजनीचराः ॥ ८५ ॥
नाम्ना चेयं भगवतो दक्षिणा दिक्प्रदक्षिणा ॥ प्रथिता त्रिषु लोकेषु दुर्धर्षा क्रूरकर्मभिः ॥ ८६ ॥
मार्गं निरोद्धुं [3]निरतो भास्करस्याचलोत्तमः ॥ [4]निदेशं [5]पालयन्यस्य [6]विन्ध्यः शैलो न वर्धते ॥८७॥
अयं दीर्घायुषस्तस्य लोके [7]विश्रुतकर्मणः ॥ अगस्त्यस्याश्रमः श्रीमान्विनीतज[8]नसेवितः ॥ ८८ ॥
एष लोकार्चितः साधुर्हिते नित्य[9]रतः सताम् ॥ अस्मा[10]नभिगतानेष श्रेयसा योजयिष्यति ॥ ८९ ॥
आराधयिष्याम्यत्राहमगस्त्यं तं महामुनिम् ॥ शेषं च वनवासस्य सौम्य वत्स्याम्यहं [11]प्रभो ॥ ९० ॥
[12]अत्र देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ अगस्त्यं [13]नियताहारं सततं पर्युपासते ॥ ९१ ॥
नात्र जीवेन्मृषावादी क्रूरो वा यदि वा शठः ॥ नृशंसः [14]कामवृत्तो वा मुनिरेष तथाविधः ॥ ९२ ॥
अत्र दे[15]वाश्च यक्षाश्च नागाश्च पतगैः सह ॥ वसन्ति नियताहारा धर्ममाराधयिष्णवः ॥ ९३ ॥
अत्र सिद्धा महात्मानो विमानैः सूर्यसंनिभैः ॥ [16]त्यक्तदेहा नवैर्देहैः स्वर्याताः परमर्षयः ॥ ९४ ॥
यक्षत्वममरत्वं च राज्यानि विविधानि च ॥ अत्र देवाः प्रयच्छन्ति भूतैराराधिताः [17]शुभैः ॥ ९५ ॥

त्रासात् दृश्यते न तु प्राचीनकाल इवोपभुज्यते ॥८४॥ यदाप्रभृतीति अगस्त्यागमनात्प्रभृति । दिक् अगस्त्याश्रमप्रदेशः । अन्यथा पूर्वोक्तविराधादिराक्षसोपद्रवो विरुध्येत । यद्वा दिक् सर्वापि । विराधादयोऽप्यगस्त्यागमनप्रभृति मन्दोपद्रवाएव । अशुचितादशायामेव मुनिमांसभक्षणं । निर्वैराः वैरप्रवर्तनाशक्ताः । प्रशान्ताः प्रशान्तवद्वर्तमानाः । अतएवेयं दक्षिणा दिक् नाम्ना भगवतोऽगस्त्यस्य दिगिति प्रसिद्धेत्युच्यते ॥ ८५—८६ ॥ निरतः उद्युक्तः । वर्धमान इत्यर्थः । न वर्धते अद्यापीति शेषः ॥ ८७—८८ ॥ सतां हिते साधुः नित्यरतश्च ॥ ८९ ॥ प्रभो इत्युक्तिः लक्ष्मणस्यापि राजपुत्रत्वात् । प्रभोरिति पाठे प्रभोरगस्त्यस्य । नियोगादिति शेषः ॥ ९० ॥ देवाः वक्ष्यमाणाः पूज्यव्यतिरिक्ताः ॥ ९१ ॥ क्रूरः निर्दयः । "क्रूरौ कठिणनिर्दयौ" इत्यमरः । शठः गूढविप्रियकृत् । नृशंसः घातुकः । कामेन वृत्तं यस्य सः कामवृत्तः स्वैरवृत्तः । एषमुनिः अगस्त्यः । तथाविधः मृषावाद्याद्यनर्हः ॥ ९२ ॥ देवाः वक्ष्यमाणब्रह्मादिभिन्नाः । पतगैः गरुडजातिभिः । आराधयिष्णवः आराधयन्तः । छान्दस इष्णुच् ॥ ९३ ॥ सिद्धाः तपस्सिद्धाः । नवैः दिव्यैः ॥ ९४ ॥ भूतैः प्राणिभिः । देवाः ब्रह्मादयः । अगस्त्योपासनकृतनित्यसान्निध्यादितिभावः ।

वत् । यस्मात् ॥ ८१ ॥ **स०** तस्येदमाश्रमपदं दृश्यतइत्यन्वयः ॥ ८४ ॥ सनिर्वैराः एतद्देशस्थितप्राणिषुवैररहिताः ॥ ८५ ॥ **स०** भगवतः अगस्त्यस्यमहिम्ना इयंदिक् क्रूरकर्मभीरक्षोभिर्दुर्धषा । अतोदक्षिणा अत्युदारा इतिहेतोः नाम्ना दक्षिणेति त्रिषुलोकेषु प्रथितेत्यन्वयः ॥ ८६ ॥ **ति०** मेरुस्पर्धयाभास्करमार्गनिरोद्धुं वर्धितुकामोप्यचलोविन्ध्यः तस्यअगस्त्यस्य संदेशं मदागमनपर्यन्तं मावर्धस्वेत्याज्ञां पालयन्न वर्धते । अद्यापीति शेषः । **शि०** इयमत्राख्यायिका । सूर्यमाक्रमितुंवर्धमानोऽगस्त्यशिष्योविन्ध्यो गुरूद्देश्यकनित्यसाष्टाङ्गप्रणामसमये देवप्रार्थितागस्त्येन शिष्यद्वारा यावन्मदागमं प्रणमन्भूमावेव पतेत्याज्ञाप्य तदारभ्य स्वयं दक्षिणस्यांदिश्येवातिष्ठदिति ॥ ८७ ॥ **स०** श्रेयसा धनुर्दानादिना ॥ **ति०** श्रेयसायोजयिष्यति इन्द्रोदीरितं शरभङ्गोक्तमर्थं मनसिनिधायेदमुक्तमित्यनुसंधेयं ॥ ८९ ॥ **ति०** प्रभो शुश्रूषणसमर्थेत्यर्थः ॥ **स०** तमगस्त्यं प्रभोइत्यहमाराधयिष्यामीत्यन्वयः ॥ ९० ॥ **ति०** तथाविधः दुर्वृत्तासहिष्णुः ॥ ९२ ॥ **ति०** अत्र आश्रमे । भूतैःप्राणिभिः कर्तृभिः । शुभैः सत्कर्मभिः आराधितादेवादयः आश्रममाहात्म्यादल्पकालेनैव राज्यादीनि प्रयच्छन्तीत्यर्थः ॥ ९५ ॥ इत्येकादशःसर्गः ॥ ११ ॥

[**पा०**] १ क. ख. ग. च. छ. ज. ञ. तस्यैतदाश्रम. २ च. छ. ज. नोपयुज्यते. ३ क. ख. घ.—ट. सततं. ४ क. ङ. छ. ट. संदेशं. ५ ग. ङ. झ. ट. पालयंस्तस्य. ख. पालयंस्तत्र. ६ क. ख. घ.—ट. विन्ध्यशैलो. ७ क. प्रथित. ८ क. ङ.—ट. मृगसेवितः. ९ क. च. छ. ज. ञ. चाभिरतः. ख. ङ. झ. ट. नित्यंरतः. १० च. ज. निहागतान्. ग. ङ. झ. ञ. ट. नधिगतान्. ख. नभ्यागतान्. ११ क. च. छ. ज. ञ. सुखं. १२ ख. तत्र. १३ ङ. झ. ट. नियताहाराः. १४ ङ. झ. ट. पापवृत्तो. १५ क. देवास्सयक्षाश्च. १६ ङ. च. ज.—ट. त्यक्त्वादेहान्नवैः. १७ घ. शुभाः.

आगताः स्माश्रमपदं सौमित्रे प्रविशाग्रतः ॥[1]निवेदयेह मां प्राप्तमृषये [2]सीतया सह ॥ ९६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

लक्ष्मणेनागस्त्यशिष्यंप्रत्यगस्त्येरामागमननिवेदनचोदना ॥ १ ॥ तेनागस्त्याज्ञयाससीतालक्ष्मणस्यरामस्याश्रमप्रवेशनम् ॥ २ ॥ तत्रब्रह्मादिदेवगणस्थानान्यवलोकयतारामेणशिष्यैःसहाभ्यागच्छतोऽगस्त्यस्यपादाभिवादनम् ॥ ३ ॥ अगस्त्येनश्रीरामायसादरमातिथ्यकरणपूर्वकमिन्द्रदत्तवैष्णवधनुराद्यायुधदानम् ॥ ४ ॥ अगस्त्येनरामंप्रतिभृगुशापेनमरुभूतस्यदण्डकारण्यस्यपुनःस्वप्रभावेणयथापुरंतरुनिकरसरित्सरस्समुदयरूपनिजरूपप्राप्तिकथनपूर्वकंरक्षश्शिक्षणेनमुनिकुलरक्षणप्रार्थना ॥ ५ ॥

स प्रविश्याश्रमपदं लक्ष्मणो राघवानुजः ॥ अगस्त्यशिष्यमासाद्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १ ॥
राजा दशरथो नाम ज्येष्ठस्तस्य सुतो बली ॥ रामः प्राप्तो मुनिं द्रष्टुं [3]भार्यया सह सीतया ॥ २ ॥
लक्ष्मणो नाम तस्याहं भ्राता त्ववरजो हितः ॥ [4]अनुकूलश्च भक्तश्च यदि ते श्रोत्रमागतः ॥ ३ ॥
ते वयं वन[5]मत्युग्रं प्रविष्टाः पितृशासनात् ॥ द्रष्टुमिच्छामहे सर्वे भगवन्तं निवेद्यताम् ॥ ४ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य तपोधनः ॥ तथेत्युक्त्वाऽग्निशरणं प्रविवेश निवेदितुम् ॥ ५ ॥
स प्रविश्य [6]मुनिश्रेष्ठं तपसा [7]दुष्प्रधर्षणम् ॥ कृताञ्जलिरुवाचेदं [8]रामागमनमञ्जसा ॥
यथोक्तं लक्ष्मणेनैव शिष्योऽगस्त्यस्य संमतः ॥ ६ ॥
[9]पुत्रौ दशरथस्येमौ [10]रामो लक्ष्मण एव च ॥ [11]प्रविष्टावाश्रमपदं सीतया सह भार्यया ॥ ७ ॥
द्रष्टुं भवन्त[12]मायातौ शुश्रूषार्थ[13]मरिंदमौ ॥ यदत्रानन्तरं तत्त्वमाज्ञापयितुमर्हसि ॥ ८ ॥
ततः शिष्यादुपश्रुत्य प्राप्तं रामं सलक्ष्मणम् ॥ वैदेहीं च महाभागामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥

शुभैः सत्कर्मनिरतैः ॥ ९५ ॥ सीतया सह प्राप्तमित्यन्वयः । अनेन रावणवधोद्युक्तत्वं द्योतयति ॥९६॥ अत्र चतुर्नवतिः श्लोकाः ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

रुद्रस्याप्यूज्यत्वमाह—स प्रविश्येत्यादि ॥ १—२ ॥ हितः हितकारी । अनुकूलः प्रियकरः । प्रियहितकरत्वे हेतुः—भक्तइति । भक्तः प्रीतिमान् । यदीति संभावनायां । अहं रामश्च ते श्रुतौ भवेवेत्यर्थः । अग्रजत्वादिविशेषणानि रामेण तुल्यप्रतिपत्तिवारणाय ॥ ३ ॥ निवेद्यतां अस्मद्दर्शनेच्छेति शेषः । एतद्वाक्यमुवाचेति पूर्वेणान्वयः । तेवयमित्यस्मिन् श्लोके यमिति गायत्र्या अष्टमाक्षरं सप्तसहस्रसंख्याकाः श्लोका गताः ॥ ४ ॥ अग्निशरण अग्निगृहं ॥ ५ ॥ अञ्जसा आशु । यथोक्तमित्यस्य उवाचेत्यनेनान्वयः । संमतः शिष्येषु मान्यत्वेन संमतः ॥ ६—७ ॥ शुश्रूषार्थं सेवार्थं चेत्यर्थः । अत्र अस्मिन् रामे विषये । अनन्तरं तदागमनानन्तरं । यद्वक्तव्यं तत्त्वं तत्स्वभावं प्रकारं आज्ञा-

---

ती० हितः शुभोदर्ककारी । अनुकूलः तदिच्छाकरणशीलः । भक्तः पूज्यविषयकानुरागो भक्तिस्तद्वान् ॥१॥ ती० ततइति । प्रातीतिकार्थस्स्पष्टः । वस्तुतस्तु अस्मत्कुलदैवतं सीतालक्ष्मणोपेतश्रीराम आगतइति शिष्यादुपश्रुत्य स्वयं श्रवणानन्दमनुभूय

[पा०] १ क. घ. च ज. निवेदयस्व. २ ख. ङ. च. ज.—ट. सहसीतया. ३ क. च. ञ. सीतयासहभार्यया. ४ क. च. ज. ञ. अनुरक्तश्च. ५ घ. मव्यग्रं. ६ ग. मुनिश्रेष्ठं. ७ क. च. ज. ञ. द्योतितप्रभं. ८ क. च. छ. ज. वचनंव्यक्तयागिरा. ९ क. च. छ. ज. ञ. पुत्रोदशरथस्यासौ. १० क. च. छ. ज. ञ. रामोनाममहायशाः, ख. भ्रातारौरामलक्ष्मणौ. ११ क. च. छ. ज. ञ. सहभ्रात्राश्रम. १२ क. च. छ. ज. ञ. मायातो. १३ क. च. छ. ज. ञ. मरिंदमः.

दिष्ट्या रामश्चि[1]रस्याद्य द्रष्टुं मां [2]समुपागतः ॥ मनसा काङ्क्षितं ह्यस्य मयाऽप्यागमनं प्रति ॥ १० ॥
गम्यतां सत्कृतो रामः [3]सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ प्रवेश्यतां समीपं मे किं[4] चासौ न प्रवेशितः ॥११
एवमुक्तस्तु मुनिना धर्मज्ञेन महात्मना ॥ अभिवाद्याब्रवीच्छिष्यस्तथेति नियताञ्जलिः ॥ १२ ॥
[5]ततो निष्क्रम्य संभ्रान्तः शिष्यो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ [6]क्वासौ रामो मुनिं द्रष्टुमेतु प्रविशतु स्वयम् ॥१३
ततो गत्वाऽऽश्रम[7]द्वारं शिष्येण सह लक्ष्मणः ॥ दर्शयामास काकुत्स्थं सीतां च जनकात्मजाम् ॥१४॥
[8]तं शिष्यः प्रश्रि[9]तो वाक्यमगस्त्यवचनं ब्रुवन् ॥ प्रावेशयद्यथान्यायं सत्कारार्हं सुसत्कृतम् ॥ १५॥
प्रविवेश ततो रामः सीतया सह लक्ष्मणः ॥ प्रशान्तहरिणाकीर्णमाश्रमं ह्यवलोकयन् ॥ १६ ॥
[10]स तत्र ब्रह्मणः स्थानमग्नेः [11]स्थानं तथैव च ॥ वि[12]ष्णोः स्थानं महेन्द्रस्य स्थानं चैव विवस्वतः ॥१७॥
सोमस्थानं [13]भगस्थानं [14]स्थानं कौबेरमेव च ॥ धातुर्विधातुः [15]स्थाने च वायोः स्थानं तथैव च ॥१८॥
[16]नागराजस्य च स्थानमनन्तस्य महात्मनः ॥ स्थानं तथैव गायत्र्या वसूनां स्थानमेव च ॥ १९ ॥
स्थानं च पाशहस्तस्य वरुणस्य महात्मनः ॥ कार्तिकेयस्य च स्थानं धर्मस्थानं च पश्यति ॥ २० ॥

पयितुमर्हसि ॥ ८—९॥ दिष्ट्या यदृच्छया। चिरस्य चिरात् प्रतिकाङ्क्षितमित्यन्वयः। प्रतिर्वीप्सायां। सत्कृतः सत्कारार्हः। किंचासौ न प्रवेशितः—कुतो विलम्बितइत्यर्थः ॥ १०—११॥ अभिवाद्येति। विलम्बकरणापचारनिवृत्त्यर्थं वन्दनं। अतएव संभ्रान्त इति वक्ष्यति ॥ १२—१४ ॥ अगस्त्येनोच्यत इत्यगस्त्यवचनं अगस्त्योक्तमित्यर्थः। सुसत्कृतं सविनयवाक्येनबहुमतं ॥ १५ ॥ आश्रमं मुनिगृहं ॥ १६ ॥ अयं तत्र देवपूजागृहाण्यपश्यदित्याह—स तत्रेत्यादि। तत्र अगस्त्यगृहे। ब्रह्मणः चतुर्मुखस्य। अग्नेः पावकस्य। तथैव चेति निपातसमुदायस्समुच्चये ॥ १७ ॥ भगो देवताविशेषः ॥१८—१९॥ पाशहस्तस्येत्यादिविशेषणानि तत्र मुनेरगस्त्यस्य भक्तिविशेषद्योतनार्थं। इमे ब्रह्मादयः पूर्वसर्गे फलप्रदत्वेनोक्ताः। अन्ये अगस्त्योपासकत्वेनोक्ताः। एते ब्रह्माग्निविष्णुमहेन्द्रविवस्वत्सोमभगकुबेरधातृविधातृवाय्वनन्तगायत्रीवसुवरुणकार्तिकेयधर्माख्याः सप्तदशदेवाः। "यो वै सप्तदशं" इत्यनुवाकोक्तसप्तदशाक्षरदेवताः यायजूकेन मुनिना पूजार्थं प्रतिष्ठिता इति बोध्यं। अत्र पूज्यदैवतेषु रुद्रस्यानुपादानादपूज्यत्वमुक्तम्। अधुना जनैः कैश्चित्पूज्यमानता तु तामसशास्त्रानुरोधेनेति बोध्यम्। ननु विष्णोः स्थानं महेशस्येति पाठात् स्थानानुक्त्यसंभव इति चेत् तदापूर्वं रामेण "अगस्त्यं नियताहारं सततं पर्युपासते" इत्युक्तावपि स्थाननिर्देशे

पश्चादब्रवीदित्यर्थः ॥२॥ **ती०** वस्तुतस्तु मयापि अन्तरङ्गभूतया लक्ष्म्यापि। यस्यास्य विष्णोः। "अकारोब्रह्मविष्ण्वीशेषु" इतिनिघण्टुः। आगमनं ज्ञानं। "सर्वेगत्यर्था ज्ञानार्था इतिवचनात्। मनसा काङ्क्षितंहि काङ्क्षितंखलु। "दृश्यतेत्वग्र्यया बुद्ध्यासूक्ष्मयासूक्ष्मदर्शिभिः" इतिश्रुतेः। सएव सर्वलोकैकशरण्यश्श्रीरामः भीषणामयपीडितस्यभिषगिव चिरस्य चिरकालस्य अद्य द्रष्टुं मांप्रति मामुद्दिश्य दिष्ट्या मद्भाग्यवशेन समुपागतः ममपुरतआविर्भूतइत्यहो ममभाग्यं किंवर्णनीयमित्यर्थः। एतदात्मगतं॥ **ति०** किंच। अन्तर्भावितण्यर्थो दृशिः। मामात्मानं दर्शयितुं यद्वनेवसतः चिरस्यचिरकालस्य गमनेप्यागतः तद्दिष्ट्या मद्भाग्येन। उद्बुद्धेनेत्यर्थः। **स०** चिरस्यबहुकालक्षेपंकृत्वा। चिरमस्यति। असुक्षेपणेण्यत्। संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः शकंध्वादित्वात्पररूपं। "चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः" इत्यमरः ॥ १० ॥ **ति०** अग्निरत्ररुद्रः। **शि०** पश्यति अपश्यत्। तत्राग्निशब्देन शंभुरुच्यते। अतएव ब्रह्मविष्णुवाचकशब्दयोरन्तरापाठः ॥ १७ ॥ **ति०** भगः स्थूलमण्डलाभिमानी। **कतक०** धाता कार्यप्रजापतिः। विधाताविश्वकर्मा ॥ **स०** धातुर्विधातुः तन्नामसूर्ययोः पृथक्पृथग्विद्यमानंस्थानं ॥ १८॥ **ति०** गायत्रीति सरस्वतीसावित्र्योरप्युपलक्षणं ॥ १९ ॥ **ति०** एतेन

[**पा०**] १ ग. चिरादद्य. २ ग. समुपस्थितः. ३ क. सहभार्यस्सलक्ष्मणः. ४ छ. झ. किमसौ. ङ. ट. किमयं. ५ ङ. झ. ट. तदा. ६ ङ. झ. ट. कोसौ. ७ क. ङ.—ट. पदं. ८ क. ख. सशिष्यः. ९ ग. ङ.—ट. प्रश्रितं. १० क. ख. ङ.—ज. तत्रतु. ११ क. स्थानंचपश्यति. १२ क. ग. विष्णुस्थानं. १३ घ. शिवस्थानं. १४ च. छ. ज. कौबेरंस्थानमेव. १५ क. ग. ङ.—ट. स्थानंच. १६ नागराजस्यचेत्याद्यर्धत्रयं क. ख. ग. ङ.—ट. पुस्तकेषु स्थानंचपाशहस्तस्य. स्थानंतथैवगायत्र्याः. स्थानंचनागराजस्य. इतिव्युत्क्रमेणदृश्यते. क. च. छ. ज. ट. स्थानंचनागराजस्यगरुडस्यतथैवच. ङ. झ. ञ. स्थानंचनागराजस्यगरुडस्थानमेवच. ख. ग. स्थानंचनागराजस्यवासुकेःसुमहात्मनः.

ततः शिष्यैः परिवृतो मुनिरप्यभिनिष्पतत् ॥ तं ददर्शाग्रतो रामो मुनीनां दीप्ततेजसाम् ॥ २१ ॥
अब्रवीद्वचनं वीरो लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् ॥ एष लक्ष्मण निष्क्रामत्यगस्त्यो भगवानृषिः ॥
औदार्येणावगच्छामि निधानं तपसामिमम् ॥ २२ ॥
एवमुक्त्वा महाबाहुरगस्त्यं सूर्यवर्चसम् ॥ जग्राह परमप्रीतस्तस्य पादौ परंतपः ॥ २३ ॥
अभिवाद्य तु धर्मात्मा तस्थौ रामः कृताञ्जलिः ॥ सीतया सह वैदेह्या तदा रामः सलक्ष्मणः ॥२४॥
प्रतिजग्राह काकुत्स्थमर्चयित्वाऽऽसनोदकैः ॥ कुशलप्रश्नमुक्त्वा च ह्यास्यतामिति चाब्रवीत् ॥२५॥
अग्निं हुत्वा प्रदायार्घ्यमतिथीन्प्रतिपूज्य च ॥ वानप्रस्थेन धर्मेण स तेषां भोजनं ददौ ॥ २६ ॥
प्रथमं चोपविश्याथ धर्मज्ञो मुनिपुङ्गवः ॥ उवाच राममासीनं प्राञ्जलिं धर्मकोविदम् ॥ २७ ॥
अग्निं हुत्वा प्रदायार्घ्यमतिथिं प्रतिपूजयेत् ॥ अन्यथा खलु काकुत्स्थ तपस्वी समुदाचरन् ॥
दुःसाक्षीव परे लोके स्वानि मांसानि भक्षयेत् ॥ २८ ॥
राजा सर्वस्य लोकस्य धर्मचारी महारथः ॥ पूजनीयश्च मान्यश्च भवान्प्राप्तः प्रियातिथिः ॥ २९ ॥

उपास्योपासकयोरुभयोरपि निर्देशो नविरुध्यते । यद्वा उपासनं समीपावस्थानं नत्वाराधनं । धर्ममाराधयिष्णव इत्युक्तेः । धर्मस्याराधनं परिपालनमेव ॥ २० ॥ अभिनिष्पतत् अभ्युत्थानं कृतवान् अडभावआर्षः । मुनीनामग्रतः स्थितमिति शेषः ॥ २१ ॥ औदार्येण तेजोविशेषरूपौन्नत्येन । इममवगच्छामि अगस्त्यत्वेनेति शेषः । इति वचनमब्रवीदित्यन्वयः ॥ २२ ॥ अगस्त्यं उद्दिश्येति शेषः ॥ २३ ॥ रामः अभिवाद्य रामस्तस्थावित्यन्वयः ॥ २४ ॥ प्रतिजग्राह अतिथित्वेनेति शेषः । उदकानि पाद्यानि ॥ २५ ॥ तस्मिन्नासीने अग्निं हुत्वा वैश्वदेवं कृत्वा । तेभ्यः अर्घ्यं दत्त्वा अतिथीन् तान् प्रतिपूज्य आचमनीयपुष्पादिभिः पूजयित्वा । वानप्रस्थेन धर्मेण सिद्धं भोजनं कन्दमूलादिकं ददौ ॥ २६ ॥ स्वयं प्रथममुपविश्य आसीनं राममुवाच ॥ २७ ॥ अयं रामव्याजेन सीतां प्रत्युपदेशः । धर्मकोविदमित्युक्तस्य रामस्य हि नेदं वक्तव्यं । अतएव सीता रावणं सत्करिष्यति । अन्यथा समुदाचरन् होममतिथिसत्कारं चकुर्वन्नित्यर्थः । दुःसाक्षी कूटसाक्षी ॥ २८ ॥ भवांस्तु विशिष्टातिथिरित्याह— राजेति । राजपक्षे स्पष्टोर्थः । तत्त्वार्थस्तु सर्वस्य लोकस्य भुवनत्रयस्य । राजा स्वामी । " पतिं विश्वस्य " इति श्रुतेः । अतएव लोकस्य पूजनीयः कर्मभिराराध्यः । " इष्टापूर्तं बहुधा जातं जायमानं विश्वं बिभर्ति भुवनस्य नाभिः " इति श्रुतेः । मान्यः मुक्तये योगिभिश्चिन्त्यः । प्रियातिथिः लौकिकातिथिभ्यो विलक्ष-

पूजास्थाने एतावतांदेवानां पूजाऽऽवश्यकीतिसूचितं ॥ २० ॥ **ती०** योगरूढिभेदेन रामशब्दस्यापौनरुक्त्यं ॥ **स०** सआरामः उपवनंयस्यसः तदारामः । अतो नपुनरुक्तिः । **शि०** आरामः सर्वाभिरामदाता । रामः ॥ २४ ॥ **ति०** आसीनं पश्चादासीनमित्यर्थइतिप्राञ्चः । ममतुभाति प्रथममिति भोजनं ददावित्यनेनान्वेति । अथ उपविश्य । अतिथिपूजाव्यग्रतया तावत्पर्यन्तमनुपवेशनमिति ॥ २७ ॥ **ती०** ननु निरपेक्षेण पूजनीयो न क्षत्रियः । कथं किमर्थं पूजितइत्याशङ्कायां वानप्रस्थधर्मइति मयैवमनुष्ठितं नान्यथेति समाधित्सुराह—**अन्यथेति** । तपस्वी वानप्रस्थः । अन्यथासमुदाचरन् पूज्यपूजातिक्रमंकुर्वन् परेलोके स्वानिमांसानिभक्षयेत् । किंच दुस्साक्षी कूटसाक्ष्यपि परलोके स्वानिमांसानिभक्षयेत् । अतः प्रत्यवायपरिहाराय त्वां पूजयामीत्यर्थः ॥ **स०** ब्राह्मणैः क्षत्रियपूजा न कार्येत्यतो धर्मस्वरूपनिरूपणव्याजेनातिथिमात्रस्य पूज्यत्वं सूचयति—**अन्यथेति** । परेलोके यमलोके ॥२८ ॥ **ती०** वस्तुतस्तु सर्वस्यलोकस्य ब्रह्माण्डस्य राजा प्रभुः । तथापि धर्मचारी लो-

[पा०] १ ङ. झ. ञ. ट. दीप्ततेजसं. २ क. च. ञ. रामो. ग. धीरो. ३ ङ. झ. ट. बहिर्लक्ष्मण. ४ ग. मुनिसत्तमः. ५ च. छ. ज. ञ. तपसोराशिमुत्तमं. क. तपसोराशिमव्ययं. ङ. झ. निधानंतपसामिदं. ट. निदानंतपसामिदं. ख. निधानं तपसामिव. ६ ङ. झ. ट. जग्राहापततस्तस्यपादौचरघुनन्दनः. ७ ग. ङ—ट. प्रतिगृह्यच. क. प्रतिगृह्यतुतंवीरं. ८ ख. कुशलं प्रश्नयित्वा. ९ क. च. छ. ज. मुक्त्वातु. १० क. ख. ग. ङ—ट. आस्यतामिति. ११ ङ—ट. सोब्रवीत्. १२ इदमर्धं क. ख. ग. छ—ट पुस्तकेषुनदृश्यते. १३ घ. मतिथीन्प्रति.

एवमुक्त्वा फलैर्मूलैः पुष्पैरन्यैश्च राघवम् ॥ पूजयित्वा यथाकामं पुनरेव ततोऽब्रवीत् ॥ ३० ॥
इदं दिव्यं महच्चापं हेमरत्नविभूषितम् ॥ वैष्णवं पुरुषव्याघ्र निर्मितं विश्वकर्मणा ॥
अमोघः सूर्यसंकाशो ब्रह्मदत्तः शरोत्तमः ॥ ३१ ॥
दत्तौ मम महेन्द्रेण तूणी चाक्षयसायकौ ॥ संपूर्णौ निशितैर्बाणैर्ज्वलद्भिरिव पावकैः ॥ ३२ ॥
महारजतकोशोऽयमसिर्हेमविभूषितः ॥ ३३ ॥
अनेन धनुषा राम हत्वा संख्ये महाऽसुरान् ॥ आजहार श्रियं दीप्तां पुरा विष्णुर्दिवौकसाम् ॥३४
तद्धनुस्तौ च तूणीरौ शरं खड्गं च मानद ॥ जयाय प्रतिगृह्णीष्व वज्रं वज्रधरो यथा ॥ ३५ ॥
एवमुक्त्वा महातेजाः समस्तं तद्वरायुधम् ॥ दत्त्वा रामाय भगवानगस्त्यः पुनरब्रवीत् ॥ ३६ ॥
[सुखं स्वप महाबाहो ससीतः सहलक्ष्मणः ॥ रविरस्तंगतः सौम्य सन्ध्याकालोप्युपागमत् ॥३७॥
एते निशाचरा राम निलीना मृगपक्षिणः ॥ नगाग्रेषु भृशं लीना दृश्यन्ते सुसमाहिताः ॥
नैशेन तमसा व्याप्तमप्रकाशं नभस्स्थलम् ॥ ३८ ॥
एवमुक्तो महाबाहुरगस्त्येन महात्मना ॥ उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां रामः सौमित्रिणा सह ॥ ३९ ॥
अभिवाद्य महात्मानमगस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ सुष्वाप रजनीमेकां पूजितः परमर्षिणा ॥ ४० ॥
सुखोषितस्तदा रामः सन्ध्यामन्वास्य सानुजः ॥ कृतपूर्वाह्णिकस्तस्थौ स्नात्वा हुतहुताशनः ॥४१॥
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया च परंतपः ॥ उपागच्छदमेयात्मा अगस्त्यं सूर्यवर्चसम् ॥ ४२ ॥
स दृष्ट्वा राघवं श्रीमानगस्त्यः संयताञ्जलिम् ॥ प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४३ ॥
कच्चित्सुखा निशा राम व्यतीता रघुनन्दन ॥ तव सभ्रातृभार्यस्य ममाश्रमपदे शुभे ॥ ४४ ॥

णः । एवमुवाचेति पूर्वेणान्वयः ॥ २९ ॥ एवमिति पुनः फलादिदानं सीतायाः ॥ ३० ॥ परशुरामाद्गृहीत्वा वरुणहस्ते दत्तं रामेण तदेववरुणः खरादिवधः सन्निहित इत्यगस्त्यहस्ते निक्षिप्तवानित्यवगम्यते । वैष्णवशब्दप्रत्यभिज्ञानात् । ब्रह्मदत्तः ब्रह्मणा दत्तः । अयमितिशेषः ॥ ३१॥ तूणी इमाविति शेषः ॥३२॥ महारजतं सुवर्णं तन्मयः कोशः खड्गपिधानं यस्य सः महारजतकोशः । बालरामायणे ऐन्द्रं शरासनमिति इन्द्रदत्तत्वोक्तिश्छत्रिन्यायात् ॥ ३३ ॥ धनुषा धनुरादिना ॥ ३४ ॥ शरं खड्गं च वैष्णवाविति शेषः । वज्रं वज्रधरो यथेत्यनेन तावकं त्वमेव गृहाणेत्युक्तं ॥ ३५ ॥ एवमुक्त्वा ततः पुनरेव इत्यब्रवीदित्यन्वयः ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

कशिक्षार्थं धर्मांश्चरति आचरतीतितथा। महारथः महान्महात्मा गरुडो रथो यस्य सतथोक्तः । किंच पूजनीयः सत्कर्मभिराराध्यः। मान्यः मुक्तिसिद्धये मन्तव्यश्चेतियोजना । **स०** अतिथिमात्रस्ययदापूज्यता तदा काकथा सर्वोत्तमस्यतवेत्याह—**राजेति ।** प्रियातिथिरिति कर्मधारयो बहुव्रीहिर्वा । बहुव्रीहिपक्षे रामस्यापिप्रियातिथिकत्वंसूचयति ॥ २९ ॥ **कतक०** परशुरामाद्गृहीत्वा वरुणहस्तेदत्तंयद्रामेण तदेव वरुणादादाय महेन्द्रोऽगस्त्ये निक्षिप्तवान्॥ योगेन महेन्द्रपदेन वरुणएवेत्यन्ये॥ **स०** महत् चापमितिपदद्वयं । इदंच शार्ङ्गमिन्द्रदत्तं । " शार्ङ्गंतदादिपुरुषो निजमाजहार " इत्याचार्योक्तेः । एतदुत्पत्तिप्रकारस्तु " अस्त्रागमंतेवक्ष्यामि " इत्यारभ्य ' एतत्तेसर्वमाख्यातं ' इत्यन्तेनानुशासनिकेपर्वण्युक्तः । नन्वानुशासनिकेपर्वणि धनुषोवेणुविकृतत्वोक्तेः कथं शृङ्गविकृतत्वाच्छार्ङ्गत्वोक्तिरितिचेत् कण्वशिरस्स्थवल्मीकगवेणुविकृतत्वात्तथा व्यपदेशः । **ति०** ब्रह्मणादत्तो ब्रह्मदत्तः तदाख्यश्च ॥ ३१ ॥ तूणीचेति चेन धनुश्शरयोरुभयोरिन्द्रदत्तत्वंगम्यते ॥ ३२ ॥ **स०** दिवौकसांश्रियंसंपदं । **ति०** वज्रं वज्रधरोयथेत्यनेन त्वदीयमेव त्वयास्वीक्रियतइतिध्वनितं ॥३५॥ **ति०** वरायुधं वरस्यविष्णोरायुधंच ॥ ३६ ॥ इतिद्वादशस्सर्गः ॥ १२ ॥

[पा०] १ ङ. झ. ट. पुष्पैश्चान्यैश्च. २ ख. पार्थिवं. ३ ततोऽगस्त्यस्तमब्रवीत्. क. छ. ज. ञ. पुनरेवाब्रवीद्वचः. घ. पुनरेवतमब्रवीत्. ४ क. ख. घ. ङ. झ. ञ. ट. वज्र. ५ ङ—ञ. चाक्षय्य. ६ झ. राजत. ७ ग. सौम्य. संख्येहत्वाराम. ८ ङ. छ. झ. ट. तूणीच. ९ इमेसप्तात्रिंशच्छ्लोकाः क. पुस्तकएवाधिकादृश्यन्ते.

अगस्त्येनैवमुक्तस्तु काकुत्स्थो वाक्यमब्रवीत् ।। मानिताः स्म यथान्यायं त्वया पूज्येन पूजिताः ।। ४५
शयनासनदानेन भोजनाच्छादनैः शुभैः ।। राज्ञो दशरथस्यैव पुरस्यान्तःपुरे यथा ।।
सुखोषिताः स्म भगवन्सर्वकामैरुपस्थिताः ।। ४६ ।।
सुखोपविष्टे रामे तु सहसीते सलक्ष्मणे ।। स तेन ऋषिसङ्घेन अगस्त्यो वाक्यमब्रवीत् ।। ४७ ।।
कालोऽयं गतभूयिष्ठो यः कालस्तव राघव ।। समयो यो नरेन्द्रेण कृतो दशरथेन ते ।।
तीर्णप्रतिज्ञः काकुत्स्थ सुखं राम निवत्स्यसि ।। ४८ ।।
धन्यस्ते जनको राम स राजा रघुनन्दन ।। यस्त्वया ज्येष्ठपुत्रेण ययातिरिव तारितः ।। ४९ ।।
एवमुक्तस्ततो रामः प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ।। प्रीतः प्रीततरं वाक्यं प्रत्युवाच महायशाः ।। ५० ।।
धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मि यस्य मे मुनिपुङ्गव ।। प्रीयमाणस्तु सुप्रीतो नास्ति धन्यतरो मम ।। ५१ ।।
मया न तारितो राजा स्वगुणैरेव तारितः ।। स्वर्गं दशरथः प्राप्तः स्वकृतैः पुण्यकर्मभिः ।। ५२ ।।
अयं तु देशो निखिलः सर्व एव महातपः ।। अशरण्यः शरण्योऽभूद्यथैव विनिवेशितः ।।
तथाऽऽख्याह्यर्थतत्त्वेन परं कौतूहलं मम ।। ५३ ।।
श्रुत्वा तु वचनं तस्य रामस्य मधुराक्षरम् ।। प्रत्युवाच ततो राममगस्त्यो भगवानृषिः ।। ५४ ।।
शृणु राघव तत्त्वेन देशस्यास्य यथातथम् ।। ५५ ।।
दण्डकेन परित्यक्तो ह्ययं देशो महात्मना ।। भार्गवस्य च शापेन निर्मनुष्यमृगोऽभवत् ।। ५६ ।।
वृक्षगुल्मलताहीनं तापसैरभिवर्जितम् ।। कान्तारमभवत्तात घोरं परमदारुणम् ।।
योजनार्धसहस्रं तु विन्ध्यपादस्तु दक्षिणः ।। ५७ ।।
नानुवर्षति पर्जन्यो नानुवाति सुखोऽनिलः ।। रक्षःप्रतिभयं घोरमासीत्परमदारुणम् ।। ५८ ।।
बहून्यब्दसहस्राणि ह्येतदासीदमानुषम् ।। गन्धर्वैर्ऋषिसंघैश्च देवैश्च परिवर्जितम् ।। ५९ ।।
कस्य चित्त्वथ कालस्य दैवयोगादहं नृप ।। हिमवच्छिखराद्देशादिह प्राप्तोस्मि मानद ।। ६० ।।
ततो मया समाहूतः पर्जन्यो जलदैः सह ।। स्वच्छन्दवर्षश्च कृतः कंचित्कालमरिन्दम ।। ६१ ।।
यमस्य चैव चारास्तु बहून्यब्दशतानि वै ।। तेजसा मृत्युभूताश्च व्याधयश्च निराकृताः ।। ६२ ।।
हिमवत्पादजा वृक्षाश्चिन्तिता मनसाऽऽगताः ।। प्रवृत्ताश्च पुनर्नद्यः फुल्लपङ्कजमण्डिताः ।।
तटाकानि च रम्याणि सरितश्च सरांसि च ।। ६३ ।।
प्रवृद्धवनषण्डं तु स्फीतसस्यवनाकुलम् ।। अचिरेणाभवद्रम्यं सर्षिसङ्घानुसेवितम् ।। ६४ ।।
केवलं त्वभिशापेन तस्यैव रघुनन्दन ।। सोपद्रुतमिवाप्येतद्राक्षसैरुग्रकर्मभिः ।। ६५ ।।
यदाप्रभृति चापि त्वं चित्रकूटमुपागतः ।। तदाप्रभृति रक्षांसि विप्रकुर्वन्ति तापसान् ।।
ऋषीणामभयं वीर दातुमर्हसि मानद ।। ६६ ।।
अस्माद्धि कारणाद्राम दण्डकारण्यवासिनाम् ।। त्राणार्थमिह संप्राप्तस्त्रातुमर्हति नो भवान् ।। ६७ ।।
समर्थो ह्यसि काकुत्स्थ त्रैलोक्यस्यापि रक्षणे ।। किंपुनर्वीर रक्षांसि द्विजमन्युहतानि वै ।। ६८ ।।
अयमिक्ष्वाकुपुत्रेण दण्डकेन महाबल ।। देशो निराकृतो राजञ्शापदोषेण राघव ।। ६९ ।।
दण्डकारण्यमखिलं दर्शनादेव राघव ।। शापस्यान्ताय काकुत्स्थ प्राप्तस्त्वमरिमर्दन ।। ७० ।।
स त्वं मन्युपरावृत्तैः पितृभिः संनिराकृतम् ।। तारय त्वं महाबाहो दण्डकारण्यमद्य वै ।। ७१ ।।
एवमुक्तस्तदा रामः प्रत्युवाच महामुनिम् ।। आश्चर्यमिदमाख्यातं देशस्यास्य यथातथम् ।। ७२ ।।
एवमुक्तस्तु रामेण महर्षिस्त्विदमब्रवीत्] ।। ७३ ।।

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे द्वादशस्सर्गः ।। १२ ।।

त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

अगस्त्येनरामंप्रतिलौकिकनारीजनदुस्स्वभावनिरूपणपूर्वकंसीतायास्तद्वैलक्षण्योक्त्याप्रशंसनम् ॥ १ ॥ रामेणस्वावासोचितस्थाननिवेदनमर्थितेनागस्त्येनतंप्रतिपञ्चवट्यास्तदर्हत्वोक्तिपूर्वकंलक्षणोक्त्यातन्मार्गनिवेदनम् ॥ २ ॥ रामेणसीतालक्ष्मणाभ्यांसहसप्रणाममगस्त्यामन्त्रणेनपञ्चवटींप्रतिप्रस्थानम् ॥ ३ ॥

राम प्रीतोस्मि भद्रं ते परितुष्टोस्मि लक्ष्मण ॥ अभिवादयितुं यन्मां प्राप्तौ स्थः सह सीतया ॥ १ ॥
अध्वश्रमेण वां खेदो बाधते प्रचुरश्रमः ॥ व्यक्तमुत्कण्ठते चापि मैथिली जनकात्मजा ॥ २ ॥
एषा हि सुकुमारी च दुःखैश्च न विमानिता ॥ प्राज्यदोषं वनं प्राप्ता भर्तृस्नेहप्रचोदिता ॥ ३ ॥
यथैषा रमते राम इह सीता तथा कुरु ॥ दुष्करं कृतवत्येषा वने त्वामनुगच्छति ॥ ४ ॥
एषा हि प्रकृतिः स्त्रीणामासृष्टे रघुनन्दन ॥ समस्तमनुरज्यन्ति विषमस्थं त्यजन्ति च ॥ ५ ॥
शतह्रदानां लोलत्वं शस्त्राणां तीक्ष्णतां तथा ॥ गरुडानिलयोः शैघ्र्यमनुगच्छन्ति योषितः ॥ ६ ॥
इयं तु भवतो भार्या दोषैरेतैर्विवर्जिता ॥ श्लाघ्या च व्यपदेश्या च यथा देवी ह्यरुन्धती ॥ ७ ॥
अलंकृतोऽयं देशश्च यत्र सौमित्रिणा सह ॥ वैदेह्या चानया राम वत्स्यसि त्वमरिन्दम ॥ ८ ॥

एतादृशस्थले सर्गविच्छित्तिर्नास्तीति प्रतीयते कथाया अपर्यवसानात् । अथ खरवधायागस्त्येनानुज्ञातस्य रामस्य पञ्चवटीं प्रति प्रयाणं त्रयोदशे—रामेत्यादि । ते इत्यस्य लक्ष्मणेत्यत्राप्यन्वयः ॥ १ ॥ अध्वश्रमेण मार्गायासेन । प्रचुरः श्रमः श्रमजलं येन सः प्रचुरश्रमः । खेदः वां बाधते । उत्कण्ठते विश्रान्तिमभिलषति । अनेनास्याःश्रमातिशय उच्यते । जनकात्मजेति सौकुमार्यातिशयोक्तिः ॥ २ ॥ एषासुकुमार्यपि प्राज्यदोषं बहुदोषं वनं प्राप्ता दुःखैर्न विमानिता न परिभूता च । तत्र हेतुः—भर्तृस्नेहप्रचोदितेति ॥ ३ ॥ इह आश्रमे ॥ ४ ॥ प्रकृतिः स्वभावः । आसृष्टेः जगत्सृष्टिमारभ्य । समस्थं सुस्थं प्रति । विषमस्थं दुर्दशापन्नं ॥ ५ ॥ शतह्रदानां विद्युतां । लोलत्वं चञ्चलत्वं । अनुगच्छन्ति चञ्चलचित्तत्वादिति भावः । शस्त्राणां तीक्ष्णतां क्रौर्यं । अनुगच्छन्ति बहुकालागतस्नेहबन्धच्छेदनादिति भावः । गरुडानिलयोः शैघ्र्यं अनुगच्छन्ति । अविचारेणकार्यकरणादिति भावः ॥ ६ ॥ एवंलौकिकस्त्रीणां दुष्टस्वभावमुक्त्वा सीतायास्तद्वैलक्षण्यमाह—इयंत्विति । न केवलं दोषरहिता श्लाघ्या सद्भिः प्रशंसनीया च । व्यपदेश्या पतिव्रतास्वग्रगण्या । एवं सीताप्रशंसनं वक्ष्यमाणदेवबन्दीमोचनोत्साहनाय ॥ ७ ॥ अयं देशः आश्रमप्रदेशः । यद्वा भूलोकः । वत्स्यसि दश-

---

ति० लक्ष्मण त्वयिच परितुष्टोस्मि । रामसेवातत्परत्वेन परितोषः । भगवद्विषयप्रीतेरेव भक्तित्वेन त्वद्भक्तोऽहमितिध्वनितं ॥१ ॥ **ती०** अध्वश्रमेण मार्गश्रमेण आगमनादिप्रयुक्तस्वेदादिकार्यकृत्खेदः खिन्नता वां बाधतेकिमितिशेषः । प्रचुरश्रमः मैथिलीमितिशेषः । व्यक्तंबाधतइतियोज्यं । अतएवमैथिलीउत्कण्ठते आकाङ्क्षते कञ्चिद्विश्रान्तिमितिशेषः । **स०** अध्वश्रमेण खेदः तज्जन्यं दुःखंवांबाधतइतिव्यक्तं । ममापि प्रचुरश्रमः मैथिलीसंबन्धमात्रात् । हेजनक जगज्जनक राम आत्मनः स्वतएव जायतइत्यात्मजा अयोनिजेतियावत् ॥ २ ॥ **स०** इहवने रामे त्वयि यथा रमते सीता तथाकुरु । अभिगच्छतीति दीर्घान्तपाठे शत्रन्तं । ह्रस्वान्तपाठे तिङ् । आद्यपाठे अभिगच्छतीसती दुष्करंकृतवतीत्यन्वयः । द्वितीये यतोतइतिशेषः ॥ ४ ॥ **स०** आसृष्टेः ईषज्जन्मनः विवाहरूपद्वितीयजन्मारभ्येतियावत् । “ स्त्रीणां प्रदानकर्मैव यथोपनयनंतथा ” इत्याद्युक्तेः । यद्वा आसृष्टे जगति । समस्थं मया संपदा सहितास्समाः तेषुतिष्ठतीति समस्थस्तं संपद्युक्तं । अनुरज्यन्ति अनुरागयुक्ता भवन्ति ॥ विषमस्थं दरिद्रं ॥ ५ ॥ **स०** “ अजाद्यदन्तं ” इत्यनिलशब्दएव प्राक्प्रयोज्यः । तथापि गरुडशब्दस्य मुख्यगरुडवाचकत्वादनिलशब्दस्य भूतवायुपरत्वात्तदपेक्षया गरुडस्याभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः । यद्वा “ समुद्राभ्राद्घः ” इत्यत्रादर्शनात् “ अजाद्यदन्तं ” इत्यस्यानित्यत्वाद्गरुड-

[पा०] १ ङ. झ. ट. वापि. क. च. छ. ञ. देवी. २ क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. एषाच. ३ च. छ. झ. ञ. खेदैश्च. ४ ग. ङ. झ. ञ. ट. त्वामभि. ख. त्वामिह. ५ ङ. झ. रज्यन्ते. ६ घ. रेतैस्तुवर्जिता. ७ ङ. झ. ट. देवेष्वरुंधती. ग. देवीष्वरुंधती. क. च. छ. ञ. देवीत्वरुंधती.

[1]एवमुक्तः स मुनिना राघवः संयताञ्जलिः ॥ उवाच प्रश्रितं वाक्यमृषिं दीप्तमिवानलम् ॥ ९ ॥
धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मि यस्य मे मुनिपुङ्गवः ॥ गुणैः सभ्रातृभार्यस्य [2]वरदः परितुष्यति ॥ १० ॥
किंतु व्यादिश मे देशं सोदकं बहुकाननम् ॥ यत्राश्रमपदं कृत्वा वसेयं निरतः सुखम् ॥ ११ ॥
ततोऽब्रवीन्मुनिश्रेष्ठः श्रुत्वा रामस्य [3]तद्वचः ॥ ध्यात्वा मुहूर्तं धर्मात्मा [4]धीरो धीरतरं वचः ॥ १२ ॥
इतो द्वियोजने तात बहुमूलफलोदकः ॥ देशो बहुमृगः श्रीमान्पञ्चवट्यभिविश्रुतः ॥ १३ ॥
तत्र गत्वाऽऽश्रमपदं कृत्वा सौमित्रिणा सह ॥ [[5]वैदेह्या चानया राम वत्स्यसि त्वमरिंदम ॥]
[6]रंस्यसे त्वं पितुर्वाक्यं यथोक्तमनुपालयन् ॥ १४ ॥
कालोऽयं गतभूयिष्ठो यः कालस्तव राघव ॥ समयो यो नरेन्द्रेण कृतो दशरथेन ते ॥ १५ ॥
तीर्णप्रतिज्ञः काकुत्स्थ सुखं राज्ये निवत्स्यसि ॥ धन्यस्ते जनको राम स राजा रघुनन्दन ॥
यस्त्वया ज्येष्ठपुत्रेण ययातिरिव तारितः ॥ १६ ॥
विदितो ह्येष वृत्तान्तो मम [7]सर्वस्तवानघ ॥ तपसश्च प्रभावेन [8]स्नेहाद्दशरथस्य च ॥ १७ ॥
हृदयस्थश्च ते छन्दो विज्ञातस्तपसा मया ॥ इह वासं प्रतिज्ञाय मया सह तपोवने ॥ १८ ॥
[[9]वसन्तं त्वां जनास्सर्वे ज्ञास्यन्ति रघुनन्दन ॥] अतश्च त्वामहं ब्रूमि [10]गच्छ [11]पञ्चवटीमिति ॥ १९ ॥
स हि रम्यो वनोद्देशो मैथिली तत्र रंस्यते ॥ स देशः श्लाघनीयश्च नातिदूरे च राघव ॥ २० ॥
गोदावर्याः समीपे च मैथिली तत्र रंस्यते ॥ प्राज्यमूलफलश्चैव नानाद्विज[12]गणायुतः ॥
विविक्तश्च महाबाहो पुण्यो रम्यस्तथैव च ॥ २१ ॥

वर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ॥ ८ ॥ संयताञ्जलिः बद्धाञ्जलिः ॥९—१०॥ निरतः एकाग्रः ॥११॥ ध्यात्वा भाविकार्योचितदेशं ध्यात्वा । धीरः धीमान् निश्चितकार्योचितदेशइत्यर्थः । धीरतरं अतिनिश्चितं वचः ॥ १२ ॥ पञ्चानां वटानां समाहारः पञ्चवटीतद्युक्तदेशो लक्षणया पञ्चवटीत्युच्यते । पञ्चवटीत्यभिविश्रुतो देश इत्यन्वयः ॥ १३—१६॥ मम पितृवाक्यपरिपालनप्रकारःकथं ज्ञात इत्यत्राह—विदित इति । तपःप्रभावेन पर्यालोचनकरणे निमित्तमाह—स्नेहादिति ॥ १७ ॥ छन्दोभिप्रायः । "अभिप्रायवशौ छन्दौ" इत्यमरः । खरादिवधसंकल्प इत्यर्थः । तपसा आलोचनेन तन्मूलत्वद्वचनभङ्ग्याचेत्यर्थः । अलंकृतोयं देशश्चेति ममेह वासे प्रस्तुते किंतु व्यादिश मे देशमिति त्वदुक्त्या चेत्यर्थः । अभिप्रायवेदनकार्यमाह—इहेति । यस्मात्त्वदभिप्रायो मया विदितः अतो हेतोः इह तपोवने मया सह वासं प्रतिज्ञाय अनुज्ञाय तदनन्तरमेव त्वं पञ्चवटीं गच्छेति ब्रूमि ब्रवीमि । अनित्यमागमशासनमिति ईडभावः ॥ १८—१९ ॥ आयुतः व्याप्तः । विविक्तःविजनः ॥२०—

शब्दस्य पूर्वनिपातः ॥ ६ ॥ **ती०** ध्यात्वेति । भाविकार्यनिश्चयाय ध्यानं । ध्यानेनागामिसीतावियोगरूपं किञ्चिद्विक्षेपं दृष्ट्वापि भाविवाञ्छितरावणादिवधसीतावाप्त्यादिकार्यसिद्धिदर्शनेन धीरस्सन् तं वचोऽब्रवीत् । **ति०** ततउवाचेत्यर्थैततोवाचेति संधिरार्षः ॥ १२ ॥ **स०** द्वियोजने द्वैयोजने । द्वितीयाद्विवचनमेतत् । इतः प्राप्तः । योजनद्वयमवधीकृत्य विद्यमानोदेशइतियावत् ॥१३॥ दशरथस्यस्नेहात् कैकेयीविषयदशरथस्नेहात् । तव सर्वोपिवृत्तान्तः प्रवृत्तइति मम तपसःप्रभावेन विदितइत्यन्वयः । यद्वा ममतपसःप्रभावेन। दशरथस्य तवोपरिपरमस्नेहाच्च तवदशरथस्यच वृत्तान्तः पितृवाक्यपरिपालनायवनवासवृत्तान्तः दशरथवृत्तान्तः कैकेयीविषयस्नेहात्त्वत्प्रेरणारूपः विदितइत्यर्थः । **स०** सर्वस्तवेतिव्यस्तं समस्तंच । समस्तत्वपक्षे सर्वैः स्तवो यस्यसः ॥ १७ ॥ **ति०** यदिह वासंप्रतिज्ञाय । "आराधयिष्याम्यत्राहमगस्त्यंतंमहामुनिम् ॥ शेषंचवनवासस्यसौम्यवत्स्याम्यहंप्रभो" इत्यनेन ममसमीपे इह मदाश्रमे वासंप्रतिज्ञाय पुनर्मांप्रति व्यादिशमेवासमित्येतद्वदसि तन्मूलं ते हृदयस्थः छन्दः अभिप्रायः

[पा०] १ ग. ङ. झ. ट. मुक्तस्तु. २ ङ. झ. ट. गुरुर्नः. ३ क.—ट. भाषितं. ४ ङ. झ. ठ. ततोवाचवचःशुभं. ५ इदमर्धं क. च. छ. पुस्तकेषु दृश्यते. ६ ग. ङ.—ट. रमस्व. ७ ग. घ. तदानघ. ८ घ. हार्दात्. ९ क. ख. ग. च. छ. ज. पुस्तकेषुदृश्यते. १० ग. याहि. ११ ख. पञ्चवटीमितः. १२ च. छ. झ. ञ. गणैर्युतः.

भवानपि [1]सदारश्च [2]शक्तश्च परिरक्षणे ॥ अपि चात्र वसन्राम तापसान्[3]पालयिष्यसि ॥ २२ ॥
एतदालक्ष्यते वीर मधूकानां [4]महद्वनम् ॥ उत्तरेणास्य गन्तव्यं न्यग्रोधमभिगच्छता ॥ २३ ॥
ततः स्थलमुपारुह्य पर्वतस्याविदूरतः ॥ ख्यातः पञ्चवटीत्येव नित्यपुष्पितकाननः ॥ २४ ॥
अगस्त्येनैवमुक्तस्तु रामः सौमित्रिणा सह ॥ सत्कृत्यामन्त्रयामास तमृषिं सत्यवादिनम् ॥ २५ ॥
तौ तु तेनाभ्यनुज्ञातौ कृतपादाभिवन्दनौ ॥ [5]तदाश्रमात्पञ्चवटीं जग्मतुः सह सीतया ॥ २६ ॥
गृहीतचापौ तु नराधिपात्मजौ विषक्त[6]तूणौ समरेष्वकातरौ ॥
यथोपदिष्टेन पथा महर्षिणा प्रजग्मतुः पञ्चवटीं समाहितौ ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चवटींगच्छतारामेणमध्येमार्गेदृष्टंजटायुषंप्रतितत्तत्त्वप्रश्नः ॥ १ ॥ तेनरामंप्रतिप्रसङ्गात्सर्वभूतसमुद्भवकथनपूर्वकंस्वस्यारुणात्मजत्वकथनम् ॥ २ ॥ तथास्वस्यदशरथसखत्वकथनेनवनवासेसीतारक्षणादिरूपसाहाय्यकरणोक्तिः ॥ ३ ॥ रामेणसबहुमानंतत्परिष्वङ्गादिपूर्वकंसीतालक्ष्मणाभ्यांतेनचसहपञ्चवटींप्रतिगमनम् ॥ ४ ॥

[7]अथ पञ्चवटीं गच्छन्नन्तरा रघुनन्दनः ॥ आससाद महाकायं गृध्रं भीमपराक्रमम् ॥ १ ॥
तं[8] दृष्ट्वा तौ महाभागौ [9]वटस्थं रामलक्ष्मणौ ॥ मेनाते राक्षसं पक्षिं ब्रुवाणौ को भवानिति ॥ २ ॥
[10]सं तौ मधुरया वाचा [11]सौम्यया प्रीणयन्निव ॥ उवाच वत्स मां विद्धि वयस्यं पितुरात्मनः ॥ ३ ॥

---

२१ ॥ परिरक्षणे तापसानामिति शेषः । अत्र पञ्चवट्याश्रमे ॥ २२ ॥ अस्य मधूकवनस्य । न्यग्रोधमभिगच्छता उत्तरेण मार्गेण गन्तव्यं । इदंमधूकवनंगत्वातदुत्तरेण मार्गेण गन्तव्यं स मार्गो न्यग्रोधं प्रापयतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ ततो न्यग्रोधात्परतः । स्थलं निर्वणप्रदेशं । किंचिदुन्नतमुपारुह्य गमने कश्चित्पर्वतो दृश्यते । तस्याविदूरतः पञ्चवटीति ख्यातः पञ्चवटत्वेन प्रसिद्धः । नित्यपुष्पितकाननत्वेन ज्ञातुं योग्यश्चाश्रमो दृश्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥ सत्कृत्य प्रदक्षिणनमस्काराभ्यामिति शेषः ॥ २५—२६ ॥ विषक्ततूणौ बद्धतूणीरौ । अकारान्तोपि तूणशब्दः । महर्षिणा यथोपदिष्टेन पथेत्यन्वयः । समाहितौ एकाग्रौ । अस्मिन्सर्गे सार्धसप्तविंशतिः श्लोकाः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

अथ गृध्रराजसमागमश्चतुर्दशे—अथ पञ्चवटीमित्यादि ॥ १ ॥ वटस्थं अगस्त्योपदिष्टवटस्थं । पक्षिमिति च्छान्दसं रूपं । को भवानिति ब्रुवाणौ सन्तौ राक्षसं मेनाते राक्षसं मत्वा को भवानित्यब्रूतामित्यर्थः ॥ २ ॥ सौम्यया सौजन्यपरया । प्रीणयन्निवेति इव-

---

मयाज्ञातः अत्रावस्थाने प्रतिज्ञातराक्षसवधनिर्वाहो नभवति । अत्र राक्षसागमनाभावादित्येवंरूपइतिभावः ॥ १८ ॥ ति० भवानपीत्यनेन स्वस्यापि तापसलक्षणेसामर्थ्यबोधनेन स्वाश्रमे रक्षसामपीडा सूचिता ॥ २२ ॥ इतित्रयोदशस्सर्गः ॥ १३ ॥

शि० महाकायं अतएव राक्षसं राक्षसत्वेन प्रतीयमानं तं जटायुषं दृष्ट्वा महाभागौ रामलक्ष्मणौ पक्षिं पक्षिणं मेनाते । को भवानितिविशेषं ब्रुवाणौ अभवतां चेति शेषः ॥ १—२ ॥ ति० तं पक्षिणं राक्षसं मेनाते विज्ञातवन्तौ । तं राक्षसं ब्रुवाणौ

[पा०] १ ङ. झ. ञ. ट. सदाचारः. २ ग. शक्तोहि. ३ ग. पालयिष्यति. ४ ङ. झ. ट. महावनं. ५ क. ख. ङ. च. झ. ट. तमाश्रमं पञ्चवटीं. ग. तदाश्रमं. ६ क. ख. ङ.—ट. तूणी. ७ क. ततः. ८ ग. तंदृष्ट्वाथ. ख. दृष्ट्वातुतं. ९ ख. ग. ङ. झ. ञ. ट. वनस्थं. १० झ. ततो. ११ ख. स्निग्धया.

स तं पितृसखं [1]बुद्ध्वा पूजयामास राघवः ॥ स तस्य कुलमव्यग्रमथ पप्रच्छ नाम च ॥ ४ ॥
रामस्य वचनं श्रुत्वा [2]सर्वभूतसमुद्भवम् ॥ आचचक्षे द्विजस्तस्मै [3]कुलमात्मानमेव च ॥ ५ ॥
पूर्वकाले महाबाहो ये प्रजापतयोऽभवन् ॥ तान्मे निगदतः सर्वानादितः शृणु राघव ॥ ६ ॥
कर्दमः प्रथमस्तेषां [4]विश्रुतस्तदनन्तरः ॥ शेषश्च [5]संश्रयश्चैव बहुपुत्रश्च वीर्यवान् ॥ ७ ॥
स्थाणुर्मरीचिरत्रिश्च क्रतुश्चैव महाबलः ॥ पुलस्त्यश्चाङ्गिराश्चैव प्रचेताः पुलहस्तथा ॥ ८ ॥
दक्षो विवस्वानपरोरिष्टनेमिश्च राघव ॥ कश्यपश्च महातेजास्तेषामासीच्च पश्चिमः ॥ ९ ॥
प्रजापतेस्तु दक्षस्य बभूवुरिति [6]विश्रुतम् ॥ षष्टिर्दुहितरो राम यशस्विन्यो महायशः ॥ १० ॥
कश्यपः प्रतिजग्राह तासामष्टौ सुमध्यमाः ॥ अदितिं च दितिं चैव [7]दनुमप्यथ कालिकाम् ॥
ताम्रां क्रोधवशां चैव मनुं चाप्यनलामपि ॥ ११ ॥
तास्तु कन्यास्ततः प्रीतः कश्यपः पुनरब्रवीत् ॥ पुत्रांस्त्रैलोक्यभर्तॄन्वै जनयिष्यथ मत्समान् ॥१२॥
अदितिस्तन्मना राम दितिश्च [8]मनुजर्षभ ॥ [9]कालिका च महाबाहो शेषास्त्वमनसोऽभवन् ॥ १३ ॥
अदित्यां जज्ञिरे देवास्त्रयस्त्रिंशदरिंदम ॥ आदित्या वसवो रुद्रा [10]ह्यश्विनौ [11]च परंतप ॥ १४ ॥
दितिस्त्वजनयत्पुत्रान्दैत्यांस्तात यशस्विनः ॥ तेषामियं वसुमती पुराऽऽसीत्सवनार्णवा ॥ १५ ॥
दनुस्त्वजनयत्पुत्रमश्वग्रीवमरिंदम ॥ नरकं [12]कालकं चैव [13]कालिकाऽपि व्यजायत ॥ १६ ॥
क्रौञ्चीं [14]भासीं तथा श्येनीं धृतराष्ट्रीं तथा शुकीम् ॥ [15]ताम्राऽपि सुषुवे कन्याः पञ्चैता लोकविश्रुताः ॥१७॥
उलूकाञ्जनयत्क्रौञ्ची भासी भासान्व्यजायत ॥ श्येनी श्येनांश्च गृध्रांश्च व्यजायत सुतेजसः ॥१८॥
धृतराष्ट्री तु हंसांश्च कलहंसांश्च सर्वशः ॥ चक्रवाकांश्च भद्रं ते विजज्ञे [16]साऽपि भामिनी ॥ १९ ॥

शब्द एवकारार्थः । आत्मन इत्यन्ते इतिकरणं ज्ञेयं । आत्मनः रामस्य ॥ ३–४ ॥ द्विजः आत्मानं आत्मनाम ॥ ५ ॥ स्वोत्पत्तिं कथयिष्यन् प्रसङ्गादादौ सर्वभूतसमुद्भवमाह—पूर्वकाल इत्यादि ॥ ६–८ ॥ अरिष्टनेमिरिति कश्यपविशेषणं ॥ ९–१० ॥ तासां दुहितॄणां मध्ये सुमध्यमाः अष्टौ कन्याः प्रतिजग्राह पर्यणैषीत् ॥ ११ ॥ त्रैलोक्यभर्तॄन् त्रैलोक्यरक्षणक्षमान् ॥ १२ ॥ तन्मनाः तद्वचनदत्तावधाना । कालिकाचेत्यत्र चकारेण मनुरप्युच्यते । तन्मना इति दितिकालिकामनूनामपि विशेषणं । चतस्रः प्रौढपुत्रोत्पादनमनसोभवन् चतस्रो नाभवन्नित्यर्थः ॥ १३ ॥ भर्तृवचनादरानादरफलेदर्शयति—अदित्यामित्यादिना । द्वादशादित्याः अष्टौ वसवः एकादश रुद्राः अश्विनौ द्वौ एवं त्रयस्त्रिंशत् ॥ १४ ॥ तेषां दितिपुत्राणां ॥ १५–१७ ॥ ताम्रावंशं प्रपञ्चयति—उलूकानित्यादिना । जनयदित्यत्र आगमशास्त्रस्यानित्यतया नाडागमः ॥ १८ ॥ अप्रसक्तवृत्तान्तानादरप्रतिषेधाय मध्ये भद्रं ते इत्युक्तिः । सा भामिनीति धृतराष्ट्रीवि-

परस्परं कथयन्तौ कोभवानिति पप्रच्छतुरितिशेषः ॥ २ ॥ **ति०** पूर्वकाले ब्रह्मणोऽहरादिकाले ॥ ६ ॥ **ति०** कर्दमाद्यास्सप्तदश प्रजापतयो बभूवुः ॥ ७ ॥ **ती०** ननु " ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश " इतिश्रूयते । अत्र कथमष्टावित्युच्यत इतिचेत्सत्यं । अष्टावित्येकवारमितिवा उपलक्षणमितिवा वैवस्वतमन्वन्तरे एवमितिवा द्रष्टव्यं ॥ **ति०** वक्ष्यमाणसन्तानोपयोगिन्योष्टावितिवा ॥ ११ ॥

[पा०] १ ङ. झ. ट. मत्वा. २ क. ख. ग. ङ.—ट. कुलमात्मानमेव च. ३ क. ख. ग. ङ.—ट. सर्वभूतसमुद्भवं. ४ ग. ङ. ट. विकृतस्तदनन्तरः. छ. झ. ञ. विकृतस्तदनन्तरं. ख. घ. च. छ. ज. विक्रीतस्तदनन्तरं. ५ घ. संश्रितश्चैव. ६ ङ. झ. ट विश्रुतः. क. नःश्रुताः. ख. ग. च. छ. ज. ञ. नःश्रुतं. ७ ख. घ. ङ. झ. ट. दनूमपि च. ८ क. घ. ङ. च. झ. ञ. ट. दनुरेवच. ख. मनुरेवच. ९ ङ. झ. ट. कालका. १० ङ.—ञ. अश्विनौ. ११ ग. चैवराघव. १२ ग. घ. च. छ. ज. ञ. कालिकं. १३ ङ. झ. ट. कालकापि. १४ क. घ. हंसीं. १५ ङ. छ. झ. ट. नाम्नातु. १६ च. ज. ञ. साच.

शुकी नतां वि[1]जज्ञे तु नताया विनता सुता ॥ २० ॥
[2]दश क्रोधवशा राम वि[3]जज्ञे ह्यात्मसंभवाः ॥ मृगीं च मृगमन्दां च हरिं भद्रमदामपि ॥ २१ ॥
[4]मातङ्गीमपि शार्दूलीं श्वेतां च [5]सुरभिं तथा ॥ सर्वलक्षणसंपन्नां सुरसां कद्रुकामपि ॥ २२ ॥
अपत्यं तु मृगाः सर्वे मृग्या नरवरोत्तम ॥ ऋक्षाश्च मृगमन्दायाः सृमराश्चमरास्तथा ॥ २३ ॥
[6]हर्यांश्च हरयोपत्यं वानराश्च तरस्विनः ॥ ततस्त्विरावतीं नाम जज्ञे भद्रमदा सुताम् ॥ २४ ॥
तस्यास्त्वैरावतः पुत्रो लोकनाथो महागजः ॥ [7]मातङ्गास्त्वथ मातङ्ग्या अपत्यं मनुजर्षभ ॥ २५ ॥
गो[8]लाङ्गूलांश्च शार्दूली व्याघ्रांश्चाजनयत्सुतान् ॥ दि[9]शागजांश्च काकुत्स्थ श्वेता[10]ऽप्यजनयत्सुतान् ॥२६॥
ततो दुहितरौ राम [11]सुरभिर्द्वे व्यजायत ॥ रोहिणीं नाम भद्रं ते गन्धर्वीं च यशस्विनीम् ॥ २७ ॥
रोहिण्यजनयद्[12]गा वै गन्धर्वी वाजिनः सुतान् ॥ सुरसाऽजनयन्नागान्राम [13]कद्रूस्तु पन्नगान् ॥ २८ ॥
मनुर्मनुष्या[14]ञ्जनयद्राम पुत्रान्यशस्विनः ॥ ब्राह्मणान्क्षत्रियान्वैश्याञ्शूद्रांश्च मनुजर्षभ ॥ २९ ॥
[[15]मुखतो ब्राह्मणा जाता [16]उरसः क्षत्रियास्तथा ॥ [17]ऊरुभ्यां जज्ञिरे वैश्याः पद्भ्यां [18]शूद्रा इति श्रुतिः] ॥३०॥
सर्वान्[19]पुण्यफलान्वृक्षाननलाऽपि व्यजायत ॥ [[20]जज्ञे राम महाबाहो तांश्च सर्वान्महीरुहान्] ॥३१॥
[21]विनता च शुकीपौत्री कद्रूश्च सुरसास्वसा ॥ कद्रूर्[22]नागं सहस्रास्यं विजज्ञे [23]धरणीधरम् ॥ ३२ ॥

शेषणं ॥ १९ ॥ शुकी ताम्रापुत्री । विजज्ञे एवमादयोन्तर्भावितण्यर्थाः शब्दाः ॥ २० ॥ क्रोधवशा कश्यपपत्नी ॥ २१-२२ ॥ अपत्यमिति जात्येकवचनं । सृमराः स्त्रीणां केशसहायोपयुक्तविनीलदीर्घवालाः मृगाः । चमराः चामरमृगाः ॥ २३ ॥ हरयः सिंहाः ॥ २४ ॥ मातङ्गाः गजाः ॥ २५ ॥ गोलाङ्गूलाः अत्यन्तदीर्घलाङ्गूलाः मर्कटजातिविशेषाः ॥२६-२७॥ रोहिण्यजनयद्गा वै इति पाठः । नागाः बहुफणाः सर्पाः । पन्नगाः केवलसर्पाः ॥ २८ ॥ मनुः कश्यपपत्नी ॥ २९-३० ॥ पुण्यफलान् चारुफलान् । " पुण्यं तु चारु " इत्यमरः । विषवृक्षनिम्बादयोपि महौषधत्वेन पुण्यफला एव । पिण्डफलानितिपाठे पिण्डाकारफलानित्यर्थः । प्रायिकं चैतदिति बोध्यं ॥ ३१ ॥ एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य स्वकुलमवतारयति—विनता चेति । अत्र कद्र्वा उपादानं स्वप्रतिपक्षकुलत्वेनेति केचित् । वस्तुतस्तु धरणीधरशेषजनकत्वेन स्वकुलतुल्यत्वं वक्तुं " कद्रूर्नागं सहस्रास्यं

ती० येषांश्वेतवालैर्देवराजादिवीजनंक्रियते ते चमरामहिषाकृतयः ॥ २३ ॥ **शि०** लोकनाथः सर्वैरीप्सितः ॥ २५ ॥ **ति०** गोलाङ्गूलाइतिपूर्वान्वयि ॥ २६ ॥ **ति०** गावः गाइत्यर्थः ॥ **ती०** यद्वा मनुष्याकाराः फणालाङ्गूलयुक्ता नागाः । तदन्ये पन्नगाः ॥ **कतक०** निर्विषा नागाः । तदन्ये पन्नगाः । **स०** नागान् फणानुद्धृत्य गन्तॄन् पन्नगान् भूमिमालंब्य गन्तॄन् ॥२८॥ **ति०** उरसः बाहुमध्यात् । क्वचित्तु बाहुभ्यामितिपाठः । **ति०** नागसहस्रं पन्नगसहस्रमित्यर्थः । अतोनोक्तेनविरोधः । **शि०** कद्रूस्तुधरणीधरान्नागसहस्रंविजज्ञे । "सुरसाजनयन्नागान्नामकद्रूश्चपन्नगान्" इतिपूर्वोक्तेन न विरोधः । सुरसाया धरणीधरनागातिरिक्त नागोत्पादकत्वेन विरोधाभावात् ॥ ३२ ॥

[पा०] १ क. च. छ. ज. ञ. विजज्ञेसा. २ ग. ततःक्रोशवशानाम. ३ क. ग. ङ. च. छ. ञ. ट. विजज्ञेप्यात्म. ४ ख. ग. ङ—ट. मातङ्गामथ. ५ ख. ग. झ. सुरभीं. ६ हर्यांश्चहरयोपत्यं. ततस्त्विरावतींनाम. तस्यास्त्वैरावतः पुत्रो. मातङ्गास्त्वथ. गोलाङ्गूलांश्च. इतिपञ्चानामर्धानां. ख.—ट. पुस्तकेषु. ततस्त्विरावतींनाम. तस्यास्त्वैरावतःपुत्रो. हर्यांश्चहरयोपत्यं. गोलाङ्गूलाश्च. मातङ्ग्यास्त्वथ. इतिक्रमभेदोदृश्यते. ७ झ. ञ. ट. मातङ्ग्यास्त्वथमातङ्गाः. ८ क. ख. घ. ङ. च. झ. ञ. गोलाङ्गूलाश्च. ९ ग. छ.—ट. दिशागजंतु. १० ग. छ.—ट. श्वेताव्यजनयत्सुतं. घ. श्वेताचजनयत्सुतं. ११ ख. ग. सुरभीर्द्वे. झ. ञ. सुरभिर्द्वेव्यजायत. १२ क. ङ—ट. द्वावो. १३ घ. ङ. झ. ट. कद्रूश्च. १४ क. ग. छ. झ. ञ. जनयत्काश्यपस्यमहात्मनः. १५ अयं श्लोकः क. घ. ङ. छ. झ. ट. पुस्तकेष्वधिकोदृश्यते. १६ घ. शिरसो. १७ च. छ. ज. ञ. बाहुभ्यां. क. भुजाभ्यां. १८ च. छ. ज. ञ. शूद्राविनिस्सृताः. घ. शूद्राइतिस्मृतिः. १९ घ. च. छ. ज. ञ. न्पिण्डफलान्. २० इदमर्धं क. च. छ. ज. पुस्तकेषुदृश्यते. २१ ग. विनतातु. २२ ख. ग. ङ. ज. झ. ट. नागसहस्रंतु. क. नागसहस्रंच. २३ ङ. झ. ट. धरणीधरान्.

द्वौ पुत्रौ विनतायास्तु गरुडोऽरुण एव च ॥ तस्माज्जातोऽहमरुणात्[1]संपातिस्तु ममाग्रजः ॥
जटायुरिति मां विद्धि श्येनीपुत्रमरिंदम ॥ ३३ ॥
सोहं वास[2]सहायस्ते भविष्यामि यदीच्छसि ॥ इदं दुर्गं हि कान्तारं मृगराक्षससेवितम् ॥
सीतां च तात रक्षिष्ये त्वयि याते सलक्ष्मणे ॥ ३४ ॥
[3]जटायुषं तं प्रतिपूज्य राघवो मुदा परिष्वज्य च सन्नतोऽभवत् ॥
पितुर्हि शुश्राव सखित्वमात्मवाञ्जटायुषा संकथितं पुनः पुनः ॥ ३५ ॥
स तत्र [4]सीतां परि[5]दाय मैथिलीं सहैव तेनातिबलेन पक्षिणा ॥
जगाम तां पञ्चवटीं सलक्ष्मणो रिपून्[6]दिधक्षञ्शलभानिवानलः ॥ ३६ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

लक्ष्मणेनरामचोदनयापञ्चवट्यांगोदावरीसमीपेपर्णशालासहिताश्रमनिर्माणम् ॥ १ ॥ पर्णशालारामणीयकावलोकनहृष्टेन रामेणलक्ष्मणश्लाघनपूर्वकंसीतयासहतत्रसुखनिवासः ॥ २ ॥

तत[7]ः पञ्चवटीं गत्वा नानाव्यालमृगायुताम् ॥ उवाच [8]भ्रातरं रामः सौमित्रिं दीप्ततेजसम् ॥ १ ॥
आगताः स्म [9]यथोद्दिष्टममुं देशं महर्षिणा ॥ अयं पञ्चवटीदेशः सौम्य [10]पुष्पितपादपः ॥ २ ॥
सर्वतश्चार्यतां दृष्टिः कानने निपुणो ह्यसि ॥ आश्रमः कतरस्मिन्नो देशे भवति संमतः ॥ ३ ॥

विजज्ञे धरणीधरं " इत्युक्तं ॥ ३२ ॥ श्येनीपुत्रमिति इयं च श्येनी पूर्वोक्ताया अन्या । यद्वा कश्यपसुता श्येनीमाता कश्यपस्य पञ्चमोऽरुणः । पिता कश्यपप्रजापतिः कूटस्थ इति स्वीयवंशप्रभावो निवेदितः । विधिनिषेधयोस्तिर्यङ्क्स्वभावान्न मातृपुत्रयोरेकवंश्यत्वादिदोषः । अयंच सृष्टिक्रमो वैवस्वतमन्वन्तरप्रकारः । अतो न पुराणान्तरविरोधः ॥ ३३ ॥ वाससहायः वासस्थले सीतायाः रक्षणे सहाय इत्यर्थः । यदीच्छसि उक्तार्थमिति शेषः । सहायापेक्षत्वे हेतुमाह—इदमिति । याते मृगयार्थमिति शेषः ॥३४॥ सन्नतौ हेतुमाह—पितुर्हीति ॥ ३५ ॥ सीतां तत्र परिदाय रक्षणाय जटायुवशां कृत्वेत्यर्थः । "यमाय त्वा परिददाम्यसावन्तकाय त्वा परिददाम्यसौ " इत्यादौ तथा प्रयोगात् । शलभानिवानल इत्यनेन लीलया विरोध्युन्मूलनाभिप्रायोवगम्यते ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने चतुर्दशः सर्गः ॥१४॥

अथ शेषभूतस्य शेष्यभिमतकैङ्कर्यमेव कर्तव्यमिति दर्शयति पञ्चदशे—तत इत्यादि । सौमित्रिं रामं दशरथं विद्धीत्यादिसुमित्रानियोगेन रामकैङ्कर्योद्युक्तं । दीप्ततेजसं कैङ्कर्योचितदेशलाभेन संतुष्टमित्यर्थः । व्यालाः दुष्टसर्पाः ॥ १ ॥ यथोद्दिष्टं अगस्त्योक्तक्रमेण आगताः स्म । यं देशं मुनिरब्रवीत् सोयं पञ्चवटीदेश इत्यर्थः ॥ २ ॥ सर्वतः सर्वत्र । कानने त्वया दृष्टिश्चार्यतां सर्वं काननमवलोक्यतामित्यर्थः । हिर्हे-

---

ती० ननु श्येनीशुक्यौ ताम्रायाःपुत्र्यौ श्येनीपुत्रस्तु कथंजटायुः अरुणस्यकथंश्येनी भार्या । उच्यते । श्येनीसंतानपरंपरापतिता काचन श्येनी भविष्यतीत्यदोषः ॥ ३३ ॥ ति० परिधायेतिपाठे परिवार्येत्यर्थः ॥ ३६ ॥ इतिचतुर्दशस्सर्गः ॥ १४ ॥

ति० यं देशं मुनिरब्रवीत् यथोद्दिष्टं तंदेशमागतास्स्मेत्यन्वयः ॥ २ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. ङ. छ.—ट. संपातिश्च. २ ख. ग. रामसहायः. ३ क.—ट. जटायुषंतु. ४ क. च. छ. ज. रामः. ख. सीतासहितोरघूत्तमःसहैव. ५ घ. च. छ. ज. ञ. ट. परिधाय. ६ ङ. झ. दिधक्षन्सवनानिपालयन्. ७ ग. सतु. ८ ङ. झ. ट. लक्ष्मणंरामोभ्रातरं. क. च. छ. ज. ञ. भ्रातरंश्रीमान्. ९ घ. च.—ञ. यथोद्दिष्टंयंदेशंमुनिरब्रवीत्. ख. ङ. ट. यथोद्दिष्टमिमं. १० ङ. झ. ञ. ट. पुष्पितकाननः.

रमते यत्र वैदेही त्वमहं चैव लक्ष्मण ॥ तादृशो दृश्यतां देशः सन्निकृष्टजलाशयः ॥ ४ ॥
वनरामण्यकं यत्र [1]स्थलरामण्यकं तथा ॥ सन्निकृष्टं च [2]यत्र स्यात्समित्पुष्पकुशोदकम् ॥ ५ ॥
एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः संयताञ्जलिः ॥ सीतासमक्षं काकुत्स्थमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥
परवानस्मि काकुत्स्थ त्वयि वर्षशतं स्थिते ॥ स्वयं तु रुचिरे देशे क्रियतामिति मां वद ॥ ७ ॥
सुप्रीतस्तेन वाक्येन लक्ष्मणस्य [3]महात्मनः ॥ [4]विमृशन्रोचयामास देशं सर्वगुणान्वितम् ॥ ८ ॥
स तं रुचिरमाक्रम्य देशमाश्रमकर्मणि ॥ [5]हस्तौ गृहीत्वा हस्तेन रामः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ ९ ॥
अयं देशः समः श्रीमान्पुष्पितैस्तरुभिर्वृतः ॥ इहाश्रमपदं [6]सौम्य यथावत्कर्तुमर्हसि ॥ १० ॥
इयमादित्यसंकाशैः पद्मैः सुरभिगन्धिभिः ॥ अदूरे दृश्यते [7]रम्या पद्मिनी [8]पद्मशोभिता ॥ ११ ॥

तौ । असीति त्वमित्यर्थे निपातः । यस्मात्त्वमाश्रमोचितस्थलपरिज्ञाने निपुणः तस्मात्कतरस्मिन्प्रदेशे सर्वेषां नः संमत आश्रमो भवतीति सर्वत्र कानने दृष्टिश्चार्यतामित्यर्थः ॥ ३ ॥ सर्वसंमतत्वमुपपादयति —रमत इति । त्वं रमस इति शेषः । सर्वरतिहेतुमाह —सन्निकृष्टेति ॥ ४ ॥ तदेवविवृणोति—वनेति । रामण्यकं रमणीयता । " योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् " इति वुञ् । ईकारलोपश्छान्दस इति बोध्यं । वनस्य रमणीयता चूतपुन्नागादिमिश्रत्वं । स्थलस्य रमणीयता निम्नोन्नतत्वरहितकोमलसिकतामयत्वं । समिदिति " जातिरप्राणिनां " इत्येकवद्भावः । वनरामण्यकं कुसुमाभिलाषिण्याः सीताया रतिहेतुः । स्थलरामण्यकं सुखशयनादिकाङ्क्षिणो रामस्य । सन्निकृष्टसमिदादिमत्त्वं शुश्रूषमाणस्य सौमित्रेः ॥ ५ ॥ एवं स्वसौख्यमप्युक्तवतो रामस्य वचनमसहमानःसौमित्रिः सीतायास्तव च यः प्रदेशो रमणीयः स एवाज्ञप्तव्यः न तु मे सौकर्यावह इत्याह—एवमिति। सीतासमक्षमिति पुरुषकारसांनिध्योक्तिः ॥ ६ ॥ परवानस्मि ममास्मिता तवास्मितावन्न भवति पारतन्त्र्यैकवेषा ममास्मितेति भावः । काकुत्स्थ इदं च पारतन्त्र्यं न परत्वावस्थायामेव किंत्ववतारावस्थायामपीत्यर्थः । इदं च पारतन्त्र्यं कियत्कालं तत्राह—त्वयि वर्षशतं स्थित इति । शतशब्द आनन्त्यवचनः । सार्वकालिकं मम पारतन्त्र्यमिति भावः । एवं पारतन्त्र्यस्यैव मत्स्वरूपत्वेन तदनुकूलतया त्वया आज्ञापनं कर्तव्यमित्याह—स्वयमिति । स्वयं रुचिरे देशे तवैव रमणीये प्रदेशे । आश्रमः क्रियतामिति मां वद ॥ ७ ॥ विमृशन् पर्यालोचयन् । देशं कंचिदितिशेषः ॥ ८ ॥ आक्रम्य स्वीयत्वेनाभिमन्य । आश्रमकर्मणि आश्रमनिमित्तं । हस्तौ कृताञ्जलिकौ । स्वहस्तेन गृहीत्वाअब्रवीत् । स्नेहातिशयकृतानुभावो हस्तग्रहणं ॥ ९ ॥ समः समतलः । पुष्पितैः संजातपुष्पैः । यथावत् यथायोग्यं ॥ १० ॥ आदित्यसंकाशैः आदित्यविकसितैः तद्वदुज्ज्वलैर्वा । " तुलसीकाननं यत्र यत्र पद्मवनानि च । वसन्ति वैष्णवा यत्र तत्र सन्निहितो हरिः " इत्युक्तरीत्या नित्यसंनिहितहरिभिरिति वा ।

तनि॰ एवमुक्तः त्वमहंचैव लक्ष्मणेति तवापि सौख्यकारिणि कस्मिंश्चिद्देशे पर्णशालांकुर्विति लक्ष्मणे स्वातन्त्र्यं निक्षिप्य श्रीरामेणोक्ते मयि स्वातन्त्र्यनिक्षेपकालएव रामो मां त्यक्तवान् । एतावत्पर्यन्तं ममाज्ञानेन स्वरूपहानिः कृता । इतःपरं ममस्वरूपं नाम कश्चनपदार्थोस्ति किमित्येवमवस्थान्तरं प्राप्तवाँल्लक्ष्मणः पारतन्त्र्यैकलक्षणः संयताञ्जलिः इदानीं श्रीरामं प्रत्यञ्जलिरेव मद्रक्षकः । अञ्जलेस्सर्वाभिमतसाधनत्वादितिमत्वा कृताञ्जलिस्सन् । सीतासमक्षं पुरुषकारभूतायाःश्रियस्संनिधौ काकुत्स्थं प्रति वचनमब्रवीत् । एतादृशमुक्तवानिति ऋषिःस्तौति । सीतासमक्षमित्यनेनकैङ्कर्यप्रतिसंबन्धित्वं द्वयोत्तरखण्डोक्तं लक्ष्मीविशिष्टस्यैवेति व्यञ्जितं । परवानस्मि ममास्मिता तवास्मितावन्न भवति । तच्च पारतन्त्र्यं न केनाप्याकांक्षितं । अतएव भवता न दीयते । लोकस्य भिन्नरुचित्वात् । मयोऽपेक्षितमेव वर्षशतं । अत्र शतशब्द आनन्त्यवाची । तेन सार्वकालिकत्वोक्तिः । परवानस्मीति सर्वदा परवत्त्वप्रतीत्या सर्वावस्थोक्तिः । क्रियतामिति मां वदेति निरुपपदक्रियापदयोगात्सर्वविधकैङ्कर्योपलक्षणं । एवंकैङ्कर्यरूपफलप्रार्थना द्वयोत्तरखण्डोक्ता व्यञ्जिता ॥ ७ ॥ **ति॰** हस्तेन स्वहस्तेन । हस्ते लक्ष्मणस्यहस्ते । लक्ष्मणंगृहीत्वेत्यर्थः

[पा॰] १ क.—ट. जलरामण्यकं. २ क. ङ.—ट. संनिकृष्टं च यस्मिंस्तु. ग. संनिकृष्टं वनस्यास्य इध्मपुष्पकुशाजिनं. ३ क.—ट. महाद्युतिः. ४ ग. सद्दर्शरोचयामास. ५ ख. ङ.—झ. ट. हस्ते. क. ञ. हस्तं. ६ ङ. झ. ट. रम्यं. ७ ग. पुण्या. ८ ग. घ. च. छ. ज. ञ. पद्मसेविता.

यथाऽऽख्यातमगस्त्येन मुनिना भावितात्मना ॥ इयं गोदावरी रम्या पुष्पितैस्तरुभिर्वृता ॥
हंसकारण्डवाकीर्णा चक्रवाकोप[1]शोभिता ॥ १२ ॥
[2]नातिदूरेण चासन्ने मृगयूथ[3]निपीडिताः ॥ मयूरनादिता रम्याः प्रांशवो [4]बहुकन्दराः ॥
दृश्यन्ते गिरयः [5]सौम्य [6]फुल्लैस्तरुभिरावृताः ॥ १३ ॥
सौवर्णै राजतैस्ताम्रै[7]र्देशे देशे च धातुभिः ॥ गवाक्षिता इवाभान्ति गजाः परमभक्तिभिः ॥ १४ ॥
सालै[8]स्तालैस्तमालैश्च ख[9]र्जूरपनसाम्रकैः ॥ निवारैस्तिमिशै[10]श्चैव पुन्नागैश्चोपशोभिताः ॥ १५ ॥
चूतैरशोकैस्[11]तिलकैश्चम्पकैः केतकैरपि ॥ [12]पुष्पगुल्मलतोपेतैस्तैस्तै[13]स्तरुभिरावृताः ॥ १६ ॥
[14]चन्दनैः स्पन्दनैर्नीपैः पर्णासैर्[15]लिकुचैरपि ॥ धवाश्वकर्णखदिरैः शमीकिंशुकपाटलैः ॥ १७ ॥
इदं पुण्यमिदं मे[16]ध्यमिदं बहुमृगद्विजम् ॥ इह वत्स्यामि सौमित्रे सार्धमेतेन पक्षिणा ॥ १८ ॥
एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः परवीरहा ॥ अचिरेणाश्रमं भ्रातुश्चकार सुमहाबलः ॥ १९ ॥
पर्णशालां सुविपुलां तत्र सं[17]खातमृत्तिकाम् ॥ सुस्तम्भां मस्करैर्दीर्घैः कृतवंशां सुशोभनाम् ॥ २० ॥

सुरभिगन्धिभिः सौम्यगन्धयुक्तैः । "गन्धस्येत्—" इत्यादिना इकारोन्तादेशः । "सुरभिर्मधुमासे स्याद्वसन्ततावपि त्रिषु । सौम्ये सुगन्धौ स्त्रीधेन्वाम्" इति दर्पणः । "सर्वगन्धः सर्वरसः" इत्युक्तरीत्या सुरभिणा हरिणा गन्धिभिः गन्धवद्भिरिति वा । पद्मिनी गोदावरीसमीपस्था पुष्करिणी । पद्मया शोभिता पद्मशोभिता । "ङ्यापोःसंज्ञाछन्दसोर्बहुलं" इति ह्रस्वः । हरिसांनिध्येन तन्नित्यानपायिन्या श्रिया च युक्तेत्यर्थः । अनेन श्लोकेन वासयोग्यत्वमुक्तं ॥ ११ ॥ अगस्त्येन यथा ख्यातं तथेयं गोदावरी दृश्यत इत्यनुषङ्गः ॥१२॥ नातिदूरेण चासन्न इति । अस्य गोदावर्या गिरिभिश्चान्वयः । काकाक्षिन्यायात् । मृगेत्यादि गिरिविशेषणं । मयूरनादिताः मयूरनादयुक्ताः । इतच्प्रत्ययः । प्रांशवः उन्नताः । बहुकन्दराः विपुलगुहाः । "दरी तु कन्दरो वा स्त्री देवखातबिले गुहा" इत्यमरः । फुल्लैः विकसितपुष्पैः । "अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः" इति निपातितः ॥ १३ ॥ देशे देशे नानादेशे वर्तमानैः सुवर्णादिसदृशैः धातुभिः परिणतत्वदशासंक्रान्तैः गैरिकैः । "धातवो गिरिसंभवाः" इत्यमरः । उपलक्षिताः गजाः परमभक्तिभिः उत्कृष्टरेखालंकारैः । गवाक्षिताः संजातगवाक्षा इवाभान्ति । गजानां हि गवाक्षाकाराः भक्तीः कुर्वन्ति ॥ १४ ॥ प्रीत्यतिशयेन वनं वर्णयति—सालैरित्यादिना । सालैः सर्जकाख्यैर्वृक्षैः । तमालैः कालस्कन्धाख्यैः । खर्जूरैः खर्जूरवृक्षैः । पनसैः । आम्रकैः रसालभेदैः । निवारैः जलकदम्बैः । तिमिशैः नेमिद्रुमैः । पुन्नागैः । तिलकैः क्षुरकवृक्षैः । गुल्माः जातिप्रभृतयः । लताः माधवीप्रभृतयः । स्पन्दनैःतिमिशभेदैः । नीपैः स्थलकदम्बकैः । पर्णासैः करिञ्जराख्यैः । लिकुचैः धवैः अश्वकर्णैः खदिरैः शमीभिः । किंशुकैः पलाशैः । पाटलैः । अत्र पूर्वश्लोकात् गिरयो दृश्यन्त इत्यनुषक्तपदाभ्यामन्वयः ॥ १५—१७॥ पुण्यं पुण्यप्रदं । मेध्यं पवित्रं । एतेन अस्माभिः सहागतेन । पक्षिणा जटायुषा ॥ १८ ॥ परवीरहेति क्विप् छान्दसः । आश्रमं अङ्गणादिविस्तारवदाश्रमप्रदेशं ॥ १९ ॥ तत्र आश्रमे । पर्णशालां उटजं । संखातमृत्तिकां भित्तीकृतमृत्तिकामित्यर्थः । मस्करैः वेणुभिः । "मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः" इति निपातनात्साधुः । कृतवंशां कृतगृहोर्ध्वकाष्ठां ।

॥ ९ ॥ ती० परमभक्तिभिः नीलपीतादिवर्णरचनाभिः । गवाक्षिताः चित्रित्ताः । अलङ्कृताइतियावत् ॥ १४ ॥ ती० खर्जूरः कण्टकच्छदः । नीवारः स्थलकदंबः ॥ १५ ॥

[पा०] १ च. छ. ज. ञ. सेविता. २ क.—च. ज. झ. ञ. नातिदूरेनचासन्ने. ३ घ. यूथाभिपीडिताः. क. यूथावपीडिता. ङ. झ. ञ. ट. यूथावपीडिताः. ४ घ. गिरिकन्दराः. ५ ङ. झ. ट. सौम्याः. ६ ग. पुष्पितैस्तरुभिर्वृताः. ७ ङ. झ. ट. तथाशुभैः. ८ ख. ग. घ. स्तमालैस्तालैश्च. ९ ङ. झ. ट. खर्जुरैःपनसैर्द्रुमैः. च. ज. ञ. खर्जुरैःपनसाम्रकैः. १० झ. स्तिनिशैश्चैव. ११ ङ. झ. ट. स्तिलकैः केतकैरपि चंपकैः. १२ ख. फुल्लगुल्म. १३ घ. स्तैर्बहुभिरावृताः. १४ ङ.—ट. स्यन्दनैश्चन्दनैर्नीपैः. क. स्यन्दनैश्चन्दनैः. १५ ख.—ट. लैकुचैरपि. १६ ङ. झ. रम्यमिदं. १७ ख. ग. ङ—ट. संघात.

शमीशाखाभिरास्तीर्य दृढपाशावपाशिताम् ॥ कुशकाशशरैः पर्णैः सुपरिच्छादितां तथा ॥ २१ ॥
समीकृततलां रम्यां चकार लघुविक्रमः ॥ निवासं राघवस्यार्थे प्रेक्षणीयमनुत्तमम् ॥ २२ ॥
स गत्वा लक्ष्मणः श्रीमान्नदीं गोदावरीं तदा ॥ स्नात्वा पद्मानि चादाय सफलः पुनरागतः ॥ २३ ॥
ततः पुष्पबलिं कृत्वा शान्तिं च स यथाविधि ॥ दर्शयामास रामाय तदाश्रमपदं कृतम् ॥ २४ ॥
स तं दृष्ट्वा कृतं सौम्यमाश्रमं सह सीतया ॥ राघवः पर्णशालायां हर्षमाहारयत्परम् ॥ २५ ॥
सुसंहृष्टः परिष्वज्य बाहुभ्यां लक्ष्मणं तदा ॥ अतिस्निग्धं च गाढं च वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २६ ॥
प्रीतोस्मि ते महत्कर्म त्वया कृतमिदं प्रभो ॥ प्रदेयो यन्निमित्तं ते परिष्वङ्गो मया कृतः ॥ २७ ॥
भावज्ञेन कृतज्ञेन धर्मज्ञेन च लक्ष्मण ॥ त्वया पुत्रेण धर्मात्मा न संवृत्तः पिता मम ॥ २८ ॥
एवं लक्ष्मणमुक्त्वा तु राघवो लक्ष्मिवर्धनः ॥ तस्मिन्देशे बहुफले न्यवसत्सुसुखं वशी ॥ २९ ॥
कंचित्कालं स धर्मात्मा सीतया लक्ष्मणेन च ॥ अन्वास्यमानो न्यवसत्स्वर्गलोके यथाऽमरः ॥ ३० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

" वंशस्तु पृष्ठास्थि गृहोर्ध्वकाष्ठे वेणौ गुणे कुले " इति वैजयन्ती । वेणुमयस्तम्भोपरि प्रसारिततिर्यक्काष्ठामित्यर्थः । शमीशाखाभिरास्तीर्य तिर्यग्वेणूपरि शमीशाखाभिरास्तीर्य । दृढपाशावपाशितां दृढवल्कलादिकृतपाशैरवपाशितां संजातपाशां । तिर्यग्वंशैः सह शमीशाखाः दृढं बध्वेत्यर्थः । कुशकाशशरैः कुशादिरूपैः पर्णैः सुपरिच्छादितां सुशोभनं रमणीयं यथा तथा परिच्छादितां । पर्णशालारूपं निवासं चकारेत्यन्वयः ॥ २०—२२ ॥ सफलः फलानि चादायेत्यर्थः ॥ २३ ॥ पुष्पबलिं वास्तुपूजां । शान्तिं आभ्युदयिकीं क्रियां । यथाविधि वास्तुकल्पानुसारेण ॥ २४ ॥ पर्णशालायां विषये हर्षमाहारयत् संतोषं प्राप्तवानित्यर्थः ॥ २५ ॥ अतिस्निग्धं च गाढं चेति परिष्वङ्गक्रियाविशेषणं ॥ २६ ॥ हे प्रभो समर्थ । त्वया इदं महत्कर्म कृतं अतस्ते प्रीतोस्मि । यन्निमित्तं यदाश्रमनिर्माणनिमित्तं । प्रदेयः पारितोषिकोस्ति तन्निमित्तं मया परिष्वङ्गः कृतः आश्चर्यभूतपर्णशालानिर्माणस्य उचितपारितोषिकान्तराभावात्परिष्वङ्गमेव दत्तवानस्मीत्यर्थः ॥ २७ ॥ भावज्ञेन मच्चित्तज्ञेन सीतया सह रहसि स्थातुं मम स्थलं रचयेति रामो न वदेत् किंतु मनसि कुर्यादिति तदपि ज्ञातवतेत्यर्थः । कृतज्ञेन चिरमपुत्रेण दशरथेन स्वस्मिन्नादरातिशयाद्येन क्रमेण चन्द्रताराबलालोचनपूर्वकं गृहं निर्मापितं तेन क्रमेण तत्कृतप्रकारज्ञेनेत्यर्थः । धर्मज्ञेन स्वयं राजपुत्रोपि स्वोचितस्थलमकृत्वा यथा रामः संतुष्यति तथैव मया स्थातव्यमित्येवंविधधर्मज्ञेन । त्वया पुत्रेण पुन्नाम्नो नरकात्त्रायत इति पुत्रः । ततो मदभिमतासिद्धिरेव स्वस्य निरय इत्यभिमेने । मदभिमतकरणेन तस्य निरयनिस्तारकेण त्वयेत्यर्थः । धर्मात्मा स्वयं यावज्जीवंमदभीष्टमेव कृत्वा स्वचरमकालेपि मदभिमतकरणाय त्वां स्थापितवान् पानीयशालाप्रवर्तकवत् । मम पिता न संवृत्तः किंतु त्वमेव त्वन्मुखेन पित्रा मम सर्वाभिलषितपरिपूरणात् अहं सर्वं करिष्यामीति हि त्वयोक्तमिति भावः ॥ २८ ॥ वशी विषयचापलरहितः ॥ २९—३० ॥ अत्र एकत्रिंशच्छ्लोकाः । इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

ती० लघुविक्रमः अनलसगतिः ॥ २२ ॥ ती० नाथेन पालकेनत्वया ॥ २८ ॥ इतिपञ्चदशस्सर्गः ॥ १५ ॥

[पा०] १ क. ङ. छ. झ. ञ. ट. चकारसुमहाबलः. घ. चकारसमहाबलः. च. छ. ज. चकारातुलविक्रमः. २ ख. ...जलः. ३ घ. पुष्पाञ्जलिं. ४ घ. सीतयासह. ५ क. ख. ग. ङ.—ट. त्परं. ६ क.—घ ससंहृष्टः. ७ ङ. ञ. ट. कृतमरिंदम. ८ च. नाथेन. ९ ख. तव. १० च. ज. त्ससुखीसुखं. छ. झ. ञ. त्ससुखंसुखी. ग. ङ. त्सुसुखंसुखी. क च्चसुखंसुखी. ११ घ. स्वर्गेलोके.

षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

हेमन्तागमेप्रातस्स्नानायसीतयासहकदाचनगोदावरींगच्छन्तंराममनुगच्छतालक्ष्मणेनहेमन्तवर्णनम् ॥ १ ॥ लक्ष्मणेन भरतवृत्तान्तप्रस्तावपूर्वकंकैकेय्युपालंभेरामेणतत्प्रतिषेधपूर्वकंभरतप्रशंसनम् ॥ २ ॥ तथासीतालक्ष्मणाभ्यांसहस्नानपूर्वकं सन्ध्योपासनाद्याचरणम् ॥ ३ ॥

वसतस्तस्य तु सुखं राघवस्य महात्मनः ॥ शरद्व्यपाये हेमन्त ऋतुरिष्टः प्रवर्तते ॥ १ ॥
स कदाचित्प्रभातायां शर्वर्यां रघुनन्दनः ॥ प्रययावभिषेकार्थं रम्यां गोदावरीं नदीम् ॥ २ ॥
प्रह्वः कलश[1]हस्तस्तं सीतया सह वीर्यवान् ॥ पृष्ठतोऽनुव्रजन्[2]भ्राता सौमित्रिरिदमब्रवीत् ॥ ३ ॥
अयं स कालः संप्राप्तः प्रियो यस्ते प्रियंवद ॥ अलङ्कृत इवाभाति येन संवत्सरः शुभः ॥ ४ ॥
नीहारपरुषो लोकः पृथिवी सस्यशा[3]लिनी ॥ जलान्यनुपभोग्यानि सुभगो हव्यवाहनः ॥ ५ ॥
नवाग्रयणपूजाभिरभ्यर्च्य पितृदेवताः ॥ कृताग्रयणकाः काले सन्तो विगतकल्मषाः ॥ ६ ॥
प्राज्यकामा जनपदाः संपन्नतरगोरसाः ॥ विचरन्ति महीपाला [4]यात्रास्था विजिगीषवः ॥ ७ ॥
सेवमाने दृढं सूर्ये दिशमन्तकसेविताम् ॥ विहीनतिलकेव स्त्री नोत्तरा दिक्प्रकाशते ॥ ८ ॥
प्रकृत्या हिमकोशाढ्यो दूरसूर्यश्च सांप्रतम् ॥ यथार्थनामा सुव्यक्तं हिमवान्हिमवान्गिरिः ॥ ९ ॥
अत्यन्तसुखसंचारा मध्याह्ने [5]स्पर्शतः सुखाः ॥ दिवसाः सुभगादित्याश्छायासलिलदुर्भगाः ॥१०॥

अथ भाविशूर्पणखादर्शनाद्यनर्थसूचकतया हेमन्तवर्णनं प्रस्तौति—वसत इत्यादि। इष्टः तपस्विनां तपःसाधनायेष्टः । रामस्य तु खरादिराक्षसवधविजयमूलशूर्पणखाऽऽगमनहेतुतयेष्टः ॥ १ ॥ प्रभातायां विरामोन्मुखायां ॥ २—३ ॥ येन हेमन्तेन ॥ ४ ॥ लोको जनः । नीहारेण हिमेन । परुषः परुषत्वक् । सर्वत्र भवतीति शेषः । स्वभावोक्तिरलंकारः । "स्वभावोक्तिः स्वभावस्य जात्यादिस्थस्य वर्णनं" इति लक्षणात् ॥ ५ ॥ काले आग्रयणकर्मानुष्ठानकाले । आग्रयणं नाम कश्चिद्धविर्यज्ञो नूतनधान्यभोजनस्यादावनुष्ठेयः । तदुक्तमापस्तम्बेन "नानिष्ट्वाग्रयणेनाहिताग्निर्नवस्य धान्यस्याश्नीयाद्व्रीहीणां यवानां श्यामाकानामग्रे पाकस्य यजेत" इति । आग्रयणरूपपूजाभिः पितृदेवता अभ्यर्च्य कृताग्रयणकाः नतु कृताग्रयणप्रतिनिधय इत्यर्थः ॥ ६ ॥ प्राज्यकामाः बहुलकामोद्रेकाः । "प्राज्यमदभ्रंबहुलंबहु" इत्यमरः । जनपदाः जनपदस्थाः । यात्रायां युद्धयात्रायां आस्था येषां ते यात्रास्थाः ॥ ७ ॥ अन्तकसेवितां दक्षिणामित्यर्थः । अत्रोत्प्रेक्षालंकारेण दक्षिणा दिक् सतिलकेव प्रकाशत इत्युत्प्रेक्षा व्यज्यते ॥ ८ ॥ प्रकृत्या स्वभावेन । हिमकोशैः घनीभूतहिमैः । आढ्यः संपूर्णः । सांप्रतं दक्षिणायने दूरसूर्यः अत एव हिमवान् अधिकहिमः । भूमार्थे मतुप् । हिमवान् गिरिः यथार्थनामा भवति सुव्यक्तमित्युत्प्रेक्षाव्यञ्जकं निरुक्तिश्चालंकारः । "निरुक्तिर्योगतो नाम्नामन्वर्थत्वप्रकल्पनं" इति लक्षणात् ॥ ९ ॥ मध्याह्ने स्पर्शतः उष्णस्पर्शतः। सुखाः सुखकराः । अतएव तदानीं अत्यन्तसुखसंचाराः सुभगादित्याः दर्शनयोग्यादित्याः । छायासलिलदुर्भगाः दुर्भगच्छायासलिलाः । आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः । अतिशीतच्छायासलिला इत्यर्थः ।

ती० इष्टः कामिनीनां कामिनामिष्टइत्यर्थः ॥ १ ॥ **ती०** येन हेमन्तेनसुपक्कसस्यादिसंपन्नेन । शुभस्सन्नयंसंवत्सरः अलङ्कृतो यद्यपि तथापि तवातिसुकुमारस्य प्रियइवाभातिकिमितियोजना। यद्वा । यःहेमन्तकालः तेप्रियः । येनहेमन्तेनसंवत्सरश्शुभस्सन्नलङ्कृतइवभाति । अयंकालस्संप्राप्तइतियोजना ॥ ४ ॥ **ती०** जलान्यनुपभोग्यानि शैत्यातिशयात्स्नानाद्यर्थमशक्यानि । सुभगः इष्टः ॥ ५ ॥ **ती०** संपन्नतरगोरसाः बहुलतरगोक्षीराः । जनपदाः भवन्तीतिशेषः ॥ ७ ॥ **शि०** हिमकोशाढ्यः हिमकोशैः कोशवद्घनीभूतहिमैः आढ्यः हिमवान्गिरिः सांप्रतंदूरसूर्यस्सन् सुव्यक्तंहिमवानिति यथार्थनामाऽभवत् । सूर्यस्यदूरस्थत्वात्

[पा०] १ ग. ङ. झ. ञ. ट. हस्तस्तु. २ घ. न्भ्रातुः. ख. न्भ्रात्रा. ३ क.—घ. च. ज. झ. ञ. मालिनी. ४ ङ. ज—ञ. यात्रार्थं. छ. यात्रार्थे. ५ च. पश्यतः.

मृदुसूर्याः [1]सनीहाराः पटुशीताः [2]समारुताः ॥ शून्यारण्या हिमध्वस्ता दिवसा भान्ति सांप्रतम् ॥ ११ ॥
निवृत्ताकाशशयनाः पुष्यनीता हिमारुणाः ॥ शीता[3] वृद्धतरायामास्त्रियामा यान्ति सांप्रतम् ॥ १२ ॥
रविसंक्रान्तसौभाग्यस्तुषारारुणमण्डलः ॥ निश्श्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ॥ १३ ॥
[4]ज्योत्स्नी तुषारमलिना पौर्णमास्यां न राजते ॥ सीतेव चातपश्यामा लक्ष्यते [5]न तु शोभते ॥ १४ ॥
प्रकृत्या शीतलस्पर्शो हिमविद्धश्च सांप्रतम् ॥ प्रवाति पश्चिमो वायुः काले द्विगुणशीतलः ॥ १५ ॥

भवन्तीति शेषः । स्वभावोक्तिरलंकारः ॥ १० ॥ मृदुसूर्याः अक्रूरसूर्याः । पटुशीताः प्रबलशीताः । शून्यारण्याः आरण्या वनचराः तैः शून्याः आवरणरहितत्वेन शीतपीडिताः न बहिः संचरन्तीत्यर्थः । हिमध्वस्ताः हिमध्वस्तजनवन्तः । शैत्येन पिण्डीभूतशरीरजना इत्यर्थः । अनेन राक्षसकृतसार्वत्रिकपीडा द्योतिता ॥ ११ ॥ निवृत्ताकाशशयनाः निवृत्तचन्द्रशालाद्यनावृतप्रदेशशयनाः । पुष्यनीताः पुष्यनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी पुष्यं तेन नीताः तत्प्रधाना इत्यर्थः । यद्वा पुष्यः पुष्यमासः तेन नीताः पुष्यमाससन्निहिता इत्यर्थः । हिमारुणाः हिमधूसराः । शीताः शीतवाताः । वृद्धतरायामाः चतुर्विंशतिघटिकायुक्तत्वेनातिवृद्धतरविस्ताराः त्रियामाः रात्रयः । दिनान्ते अर्धयामस्य दिनादावर्धयामस्य च दिनशेषत्वात् । अनेन स्वर्गलोकोपद्रवः तामसराक्षसवृद्धिः सज्जनक्षयः कल्यनुसारिता चोक्ता । पुष्यः कलिः ॥ १२ ॥ मन्दरश्मित्वेन संक्रान्तं संप्रवृत्तं सौभाग्यं भोग्यत्वं यस्य सः सूर्ये स्वसौभाग्यं दत्तवानित्यर्थः । तुषारैः हिमशीकरैः अरुणं रक्तं मण्डलं यस्य । हिमशीकरावरणेन चन्द्रसूर्यमण्डलयोरारुण्यं प्रत्यक्षसिद्धं । निःश्वासेन अन्धः अप्रकाशः । आदर्शः दर्पणमिव । उपमालंकारः । अनेन रावणापहृतसर्वस्वस्य मलिनाकृतेरिन्द्रस्यावस्थोक्ता ॥ १३ ॥ ज्योत्स्नी चन्द्रिकयान्विता रात्रिः । तुषारमलिना सती पौर्णमास्यामपि न राजते न शोभते । एवंभूता सा आतपश्यामा आतपापहृतवर्णा सीतेव लक्ष्यते किंतु सीतावन्न शोभते । व्यतिरेकालंकारः । "व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः" इति तल्लक्षणं । अनेन सीताया भाविरावणाभिभवः तेनापि सुरनारीजनबन्दीमोक्षणार्थत्वेनातिशयश्च व्यज्यते ॥ १४ ॥ प्रकृत्या शीतलस्पर्शः वायोः शीतस्पर्श एव स्वभावः । उष्णस्पर्शस्त्वागन्तुक इति हृदयं । सांप्रतं हेमन्ते । हिमविद्धः हिमयुक्तः । काले प्रातःकाले । द्विगुणशीतलः द्विरावृत्त्या शीतलः । "अथो गुणः । रूपादौ सूदशिञ्जिन्योरावृत्तीन्द्रियतन्तुषु । सख्यादावपि सत्त्वादौ त्यागादावुपसर्जने" इति रत्नमाला । पश्चिमो वायुः पश्चिमदिग्वायुः । अनेन स्वभावतः करुणाशीलस्य अवतारकाले देवप्रार्थनोत्तम्भितकृपस्य पुनर्मुन्याश्रमे

हिमद्रवाभावेन घनीभूतहिमविशिष्टोभवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ **टीका०** सनीहाराइत्युक्त्वा हिमध्वस्ताइतिपुनर्वचनं हिमवासराइतिविशेषणदर्शनार्थं । **स०** हे मध्वस्त मधुरस्तो ध्वस्तोयेन सतथा तत्संबुद्धिः । आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः । आदिवसाः ईषद्दिवसाः अहर्मानन्यौन्यात् । छन्दस्तुल्यत्वादाभान्तीति तिङावाऽऽङोन्वयः । अरण्यपुरहिमभेदांद्वाऽपौनरुक्त्यं । **शि०** मृदुसूर्याः मृदुः सहनयोग्योष्मविशिष्टःसूर्योयेषु । अतएवसनीहाराः । अतएव हिमैर्ध्वस्ताः ध्वंसकर्मीभूताजनायेषुते । अतएव शून्यानि हिमध्वस्तत्वेनकोमलपत्रादिरहितानि अरण्यानि येषुते । **ति०** हिमध्वस्ताः हिमध्वस्तपङ्कजाः ॥ ११ ॥ **ती०** पुष्यनीताः पुष्यनक्षत्रेण नीताः प्रवर्तिताः । येषुदिवसेषु पुष्यनक्षत्रं रात्रिकालपरिमाणंबोधयतीत्यर्थः । अन्येतु पुष्यनीताः पुष्यशब्देन पुष्यनक्षत्रयुक्तापौर्णमासी नीतालक्ष्यते । तथाच पुष्यनक्षत्रयुक्तांपौर्णमासीं नीताः गताः तदुपलक्षिताइतियावत् । कादाचित्कतया भेदधीहेतुरुपलक्षणमित्याहुः । यद्वा पुष्यनीताः पुष्याः पोष्याः गुणाभावआर्षः । शीतनिवारकोपचारैःपोष्याः भोगिनइत्यर्थः । तैर्नीताः कृच्छ्रेणगमिताः । **स०** पुष्यनीताः पुष्यमासावधिकाः ॥ **ति०** हिमारुणाः हिमधूसराः । कपोतवर्णेप्यरुणशब्दः । शीतं वृद्धतरं यासुताः । आयामाः दैर्घ्यवत्यः ॥ १२ ॥ **स०** निश्श्वासान्धः निश्श्वासएव अन्धं तिमिरंयस्यसः । "अन्धंस्यात्तिमिरं" इति विश्वः । प्रतिफलनप्रतिबन्धकत्वादितिभावः ॥ १३ ॥ **ती०** प्रकृत्या स्वभावेन अशीतलस्पर्शः । अशीतेत्युपलक्षणं । अनुष्णोपीतिद्रष्टव्यं । तथाच अनुष्णाशीतस्पर्शइत्यर्थः । काले प्रातःकाले । हिमविद्धस्सन् द्विगुणशीतलः प्रातःकालभवत्वेन हिमविद्धत्वेन द्विगुणशीतलत्वमितिभावः । **स०** यद्वा प्रकृत्याशीतलस्पर्शः । त्रिवृत्करणाज्जलविशेषगुणस्यापि वायुवृत्तित्वं नानुपपन्नं ॥ १५ ॥

[पा०] १ झ. सुनीहाराः. २ ङ. झ. समाहिताः. ३ क. ङ. च. झ. ञ. ट. शीतवृद्धतरा. ४ क.—ट. ज्योत्स्ना. ५ ङ—ट. नच.

बाष्पच्छन्नान्यरण्यानि यवगोधूमवन्ति च ॥ शोभन्तेऽभ्युदिते सूर्ये नदद्भिः क्रौञ्चसारसैः ॥ १६ ॥
खर्जूरपुष्पाकृतिभिः शिरोभिः पूर्णतण्डुलैः ॥ शोभन्ते किंचिदालम्ब्राः शालयः कनकप्रभाः ॥१७॥
मयूखैरुपसर्पद्भिर्हिमनीहारसंवृतैः ॥ दूरमभ्युदितः सूर्यः शशाङ्क इव लक्ष्यते ॥ १८ ॥
अग्राह्यवीर्यः पूर्वाह्णे मध्याह्ने स्पर्शतः सुखः ॥ संरक्तः किंचिदापाण्डुरातपः शोभते क्षितौ ॥ १९ ॥
अवश्यायनिपातेन किंचित्प्रक्लिन्नशाद्वला ॥ वनानां शोभते भूमिर्निविष्टतरुणातपा ॥ २० ॥
स्पृशंस्तु विपुलं शीतमुदकं द्विरदः सुखम् ॥ अत्यन्ततृषितो वन्यः प्रतिसंहरते करम् ॥ २१ ॥
एते हि समुपासीना विहगा जलचारिणः ॥ न विगाहन्ति सलिलमप्रगल्भा इवाहवम् ॥ २२ ॥
अवश्यायतमोनद्धा नीहारतमसा वृताः ॥ प्रसुप्ता इव लक्ष्यन्ते विपुष्पा वनराजयः ॥ २३ ॥
बाष्पसंछन्नसलिला रुतविज्ञेयसारसाः ॥ हिमार्द्रवालुकैस्तीरैः सरितो भान्ति साम्प्रतम् ॥ २४ ॥
तुषारपतनाच्चैव मृदुत्वाद्भास्करस्य च ॥ शैत्यादगाग्रस्थमपि प्रायेण रसवज्जलम् ॥ २५ ॥

द्विगुणितकरुणस्य रामस्य व्यापारः सूचितः ॥ १५ ॥ बाष्पैः ऊष्मभिः छन्नानि यथा कूपोदकेभ्यो निर्गच्छन्तो धूमाकारा बाष्पाः । अनेन रामसमागमानन्तरभाव्याश्रमसमृद्धिरुच्यते । बाष्पशब्देन रामकृपोच्यते । यवेत्यादिना तपःसमृद्धिः । नदद्भिरिति वेदघोषः ॥ १६ ॥ खर्जूरपुष्पाकृतिभिः तद्वत्पिशङ्गवर्णैः । शिरोभिः कणिशैः । कनकप्रभाः परिपक्वनालपत्रवत्त्वात्कनकवर्णाः । अनेन वृद्धा अपि जटाभरितशिरोभिस्त्वां प्रणमन्तीति द्योतितं ॥ १७ ॥ हिमनीहारैः शीतलनीहारैः संवृताः तैः । अनेन बहुकालं समागतोपि राक्षसप्रभाभिभूततेजस्को मृदुरिव किमर्थं वर्तस इत्यर्थः सूच्यते ॥ १८ ॥ पूर्वाह्णे अग्राह्यवीर्यः अग्राह्यौष्ण्यः चन्द्रिकायमाणो वर्तत इत्यर्थः । ईषदर्थे वा नञ् । अनुदरा कन्येतिवत् । तदुक्तं " तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः " इति । मध्याह्ने स्पर्शेन सुखः सुखकरः । किंचित्संरक्तः किंचिदापाण्डुश्च । अनेनापि राक्षसाक्रमेप्यपराक्रमत्वमनुचितमिति गम्यते ॥ १९ ॥ अवश्यायः हिमं । शाद्वलः शष्पप्रचुरा भूमिः । " नडशादाड्ड्वलच् " इति वलच् । अनेन राक्षसाभिभवकृतमुनिजनरोदनं रामकृपाप्रवृत्तिश्चोच्यते ॥ २० ॥ प्रतिसंहरते अतिदुःसहशैत्यवदिति भावः । अनेनेन्द्रस्य राज्यभोगाभिलाषिणोपि तद्भोगभीरुत्वं सूचितं ॥ २१ ॥ समुपासीनाः जलमिति शेषः । अनेन मुनीनां समाधिभङ्गो द्योत्यते । अप्रगल्भाः अधृष्टाः । आहवं युद्धं ॥ २२ ॥ अवश्यायः हिमसलिलं स एव तमः तेन नद्धाः बद्धाः । अनेन निश्चलत्वं लक्ष्यते । हिमक्लिन्ना हि लता निश्चलीभवन्ति । नीहारः अजलवर्षिमहाहिमं तदेव तमः तेनावृताः । अनेन प्रच्छादनपटाच्छन्नत्वं व्यज्यते । विपुष्पा इत्यनेन निमीलिताक्षत्वमुक्तं । अनेन वनवासिनां दैन्यातिशय उक्तः । अत्रोत्प्रेक्षालंकारः ॥२३॥ रुतं शब्दः । हिमार्द्रवालुकैः हिमसिक्तसिकतैः । अनेनापि ऋषिजनदैन्यमेव द्योत्यते ॥ २४ ॥ तुषारः हिमं । अगाग्रस्थमपि निर्मलशिलातलस्थमपि । रसवत् विषवत् । " रसो रागे विषे द्रव्ये शृङ्गारादौ

ती० प्रातःकालेकूपोदकादिष्विव वनादप्यूष्मा प्रादुर्भवतीत्यनुभवएवप्रमाणं ॥ १६ ॥ ति० खर्जूरपुष्पाकृतित्वं प्रलंबत्वेनपीतत्वेनच ॥ किंचिदालंबाः किंचिन्नम्राः ॥ १७ ॥ ति० नीहारः हिमातिशयरूपो वृक्षपर्वताद्यदर्शनसंपादनक्षमः ॥ १८ ॥ ति० आग्राह्यवीर्यः ईषद्ग्राह्यौष्ण्यः ॥ स० अग्राह्यवीर्यः अग्राह्यं हिमप्रसरात्स्वेनगृहीतुमशक्यंवीर्यंयस्यसः ॥ १९ ॥ ति० नावगाहन्ति नावगाहन्ते ॥ २२ ॥ ति० अवश्यायतमोभ्यां नद्धा रात्रौ । नीहारतमसावृताः प्रत्यूषे ॥ २३ ॥ स० रुतविज्ञेयसारसाः हिमाच्छादितत्वादितिभावः ॥ २४ ॥ ती० अगाधस्थमपि गंभीरस्थमपि । अगाग्रस्थमितिपाठे पर्वताग्रस्थमपीत्यर्थः ।

[पा०] १ ग. शष्पच्छन्नानि. २ क ग. ङ.—ट. दालंबाः. ३ झ. आग्राह्यवीर्यः. ४ क. ङ—ञ. संसक्तः. ५ ङ. च. छ. ज. ञ. संस्पृशन्विमलं. घ. स्पृशंस्तुविमलं. ६ ख. च. छ. ज. ञ. अत्यर्थं. ७ घ. विहंगाः. ८ क ख. घ. ङ. ज.—ट. नावगाहति. ९ ङ. झ. ट. वालुकास्तीरैः. १० ग. यान्ति. ११ ग. च. दगारस्थमपि. छ. ज. ञ. दगाधस्थमपि. क. खदपात्रस्थमपि.

जराजर्झरितैः[1] पद्मैः[2] शीर्णकेसरकर्णिकैः[3] ॥ नालशेषैर्हिमध्वस्तैर्न[4] भान्ति कमलाकराः ॥ २६ ॥
अस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रः काले दुःखसमन्वितः ॥ तपश्चरति धर्मात्मा त्वद्भक्त्या भरतः पुरे ॥ २७ ॥
त्यक्त्वा राज्यं च मानं च भोगांश्च विविधान्बहून् ॥ तपस्वी नियताहारः शेते शीते महीतले ॥ २८ ॥
सोऽपि वेलामिमां नूनमभिषेकार्थमुद्यतः ॥ वृतः प्रकृतिभिर्नित्यं प्रयाति[5] सरयूनदीम्[6] ॥ २९ ॥
अत्यन्तसुखसंवृद्धः सुकुमारः[7] सुखोचितः ॥ कथं न्वपररात्रेषु[8] सरयूमवगाहते ॥ ३० ॥
पद्मपत्रेक्षणो[9] वीरः श्यामो निरुदरो महान् ॥ धर्मज्ञः सत्यवादी च ह्रीनिषेधो जितेन्द्रियः ॥ ३१ ॥
प्रियाभिभाषी मधुरो दीर्घबाहुररिंदमः ॥ संत्यज्य विविधान्[10]भोगानार्यं[11] सर्वात्मना श्रितः ॥ ३२ ॥
जितः स्वर्गस्तव भ्रात्रा भरतेन महात्मना ॥ वनस्थमपि तापस्ये यस्त्वामनुविधीयते[12] ॥ ३३ ॥
न पित्र्यमनुवर्तन्ते मातृकं द्विपदा इति ॥ ख्यातो लोकप्रवादोऽयं भरतेनान्यथा कृतः ॥ ३४ ॥

पराक्रमे " इतिबाणः । शैत्यातिशयेन विषवदनुपादेयं भवतीत्यर्थः । एतेन राक्षसप्रकोपात् भवतश्चानुद्योगान्मुनिमनो दुःखितं भवतीति द्योत्यते ॥ २५ ॥ जरया चिरप्ररूढतया जर्झरितैः विवर्णैः । जीर्णकेसरकर्णिकैः शिथिलकिञ्जल्ककर्णिकैः । पद्मैर्न भान्ति । स्पष्टं व्यङ्ग्यं ॥ २६ ॥ एवमृषिपीडातिशयेऽपि रामस्य राक्षसवधानुद्यममुक्त्वा भरतस्य त्वदागमनव्यसनित्वात्तद्दर्शनकालोऽपि संनिहित इत्याशयेनाह—अस्मिन्नित्यादिना । दुःखसमन्वितः त्वद्विरहादिति शेषः ॥२७॥ राज्यं राजत्वं प्रभुत्वमित्यर्थः । मानं राजपुत्रोऽहमित्यभिमानं । भोगान् स्रक्चन्दनवनितादीन् । बहूनित्यपरित्याज्यत्वमुच्यते । तपस्वी तपस्विचिह्नजटादिमान् । नियताहारः फलमूलाद्यशनः । शीत इत्यनेनावरणराहित्यमुच्यते । महीतल इत्यनेन खट्वादिराहित्यं ॥ २८ ॥ वेलां प्राप्येति शेषः । प्रकृतिभिरिति " उपभोक्तुं व्यवस्यन्ति पौरा वै धर्मवत्सलं " इति वक्ष्यमाणरीत्या भरतभक्त्या त्वद्भक्त्या च भरतमनुसरन्तीभिरित्यर्थः ॥ २९ ॥ अत्यन्तसुखसंवृद्धः राज्ञा उपलालितत्वात् सुखसंवृद्धः त्वयापि लालितत्वादत्यन्तसुखसंवृद्धः । सुकुमारः भवतोऽपिदृष्टघवेक्षणासहसौकुमार्यः । सुखोचितः त्वया सह वस्तुं योग्यः ननु त्वद्वियोगार्हः । कथं नु आत्मौपम्येन मन्यते स्वस्य रामविरहाभावेन शैत्यानुभवः तस्य रामतापात " उपतप्तोदका नद्यः " इत्युक्तरीत्या नदीनामपि रामविरहेणोष्णत्वाच्च शैत्यप्रसक्तिरेव नास्ति । अपररात्रेषु यथा नववैधव्याः स्त्रियः मनुष्यसंचारात्पूर्वमेव मनुष्यमुखमनवलोकयन्त्यो गच्छन्ति । तथाऽयमपि । कैकेयीपुत्रोऽयं । एतन्निमित्त एवानर्थ इति जना वक्ष्यन्तीति भीत्या अपररात्रेष्वेव गच्छति । सरयूमवगाहते निर्वेदातिशयेनातित्वरितगामिनीमपि सरयूं निर्भयोवगाहते । अवगाहते जलेनिमग्नश्चेन्मनुष्यादाव्यो भवति ॥३०॥ निरुदरः अतुन्दिलः । ह्रीनिषेधः ह्रिया लज्जया निषेधः अकृत्येभ्यो निवर्तनं यस्य सः ॥ ३१ ॥ मधुरः मधुरवाक् सुन्दरो वा । आर्यं ज्येष्ठं त्वां सर्वात्मना करणत्रयेण श्रितः ॥३२॥ स्वर्गः रामप्राप्त्यन्तरायभूतः स्वर्गः । जितः तिरस्कृतः । वनस्थमपि त्वां तापस्ये तापसकर्मविषये । अनुविधीयते अनुकरोति इयन्नार्षः ॥ ३३ ॥ एवं प्रतिज्ञातराक्षसवधे विलंबः कृतः भरतक्लेशेन तत्रापि शीघ्रं गन्तव्यं । अतःकिमत्र कृत्यमिति सूचयित्वा सर्वस्यानर्थस्य मूलभूता कैकेयीत्याशयेनाह—न पित्र्यमित्यादिश्लोकद्वयेन । पित्र्यं पितृस्वभावं । द्वे पदे येषां ते द्विपदाः मनुष्याः । अन्यथाकृतः पितृस्वभाव

रसवत् रुचिकरं ॥ २५ ॥ स० निरुदरः अल्पाहारत्वात्कृशोदरः । निस्संदेहोवा । अभिधानंतूक्तं । ह्रियाःनिषेधोयस्यसः । राजपुत्रोऽहं कथंस्थण्डिलशायीभविष्यामीति ह्रीप्रतियोगिकनिषेधवानित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ती० आर्यं ज्येष्ठंत्वां । वस्तुतस्तु सर्वात्मना श्रवणादिरूपनवविधभक्त्या । आर्यं ब्रह्मादीनामपिपूज्यंत्वामेवाश्रितः ॥ ३२ ॥ ति० अनुविधीयते अनुकरोति सेवत

[पा०] १ ङ. कर्करितैः. ञ. मर्मरितैः. २ क. ङ. ञ. ट. पत्रैः. ख. पर्णैः. ३ क. च. छ. ज. केसरपाण्डुभिः. ४ ङ. झ. ट. नालशेषाहिमध्वस्ताः. ५ क. ज. संयाति. छ. सयाति. ६ क—ट. सरयूंनदीं. ७ क—ट. सुकुमारोहिमार्दितः. ८ च. ज. चापररात्रेषु. ग. घ. ङ. झ. ञ. ट. त्वपररात्रेषु. छ. वापररात्रेषु. ९ क. ख. घ. च. छ. ज. ञ. पत्रेक्षणःश्रीमान्. ग. ङ. झ. ट. पत्रेक्षणःश्यामःश्रीमान्निरुदरो. १० ग. ङ. झ. ट. विविधान्सौख्यान्. ११ ख. नार्यः. १२ क. विधास्यते.

भर्ता दशरथो यस्याः साधुश्च भरतः सुतः ॥ कथं नु साम्बा कैकेयी तादृशी [1]क्रूरशीलिनी ॥३५॥
इत्येवं लक्ष्मणे वाक्यं [2]स्नेहाद्ब्रुवति धार्मिके ॥ परिवादं जनन्यास्तमसहन्राघवोऽब्रवीत् ॥ ३६ ॥
न [3]तेऽम्बा मध्यमा [4]तात [5]गर्हितव्या कथंचन ॥ तामेवेक्ष्वाकुनाथस्य भरतस्य कथां कुरु ॥ ३७ ॥
[6]निश्चिताऽपि हि मे बुद्धिर्वनवासे दृढव्रता ॥ भरतस्नेहसंतप्ता बालिशीक्रियते पुनः ॥ ३८ ॥
संस्मराम्यस्य वाक्यानि प्रियाणि मधुराणि च ॥ हृद्यान्यमृतकल्पानि मनःप्रह्लादनानि च ॥३९॥
[7]कदान्वहं समेष्यामि भरतेन महात्मना ॥ शत्रुघ्नेन च वीरेण त्वया च रघुनन्दन ॥ ४० ॥
इत्येवं विलपंस्तत्र प्राप्य गोदावरीं नदीम् ॥ चक्रेऽभिषेकं काकुत्स्थः सानुजः सह सीतया ॥४१॥
[8]तर्पयित्वाऽथ [9]सलिलैस्ते पितॄन्[10]दैवतानि च ॥ स्तुवन्ति स्मोदितं सूर्यं [11]देवताश्च [12]समाहिताः ॥ ४२ ॥

एवानुकृतो न मातृस्वभाव इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ साधुशब्दस्य भर्तरि भरतेचान्वयः । तादृशीति पूर्वं कैकेय्युक्तस्मरणं ॥३५॥ इत्येवमिति । अनेन लक्ष्मणः प्रत्यूषे रामस्य ससीतस्य सरःस्नानादिक्लेशमालोक्य सुदुःखिततया कैकेयीं निन्दितुमुपक्रम्य झटितिनिन्दायां क्रियमाणायां रामः कुप्येदिति प्रथमं हेमन्तस्वभावं प्रस्तुत्य तत्प्रसङ्गेन भरतमुपक्षिप्य कैकेयीं निन्दतिस्मेति गम्यते। स्नेहात् रामस्नेहात्। परिवादं अपवादं । असहन् असहमानः॥ ३६ ॥ मध्यमा सर्वदशरथपत्न्यपेक्षया । कथंचन प्रासङ्गिककथायामपि। मध्यमाम्बेति स्वाभिमानद्योतनाय । इक्ष्वाकुनाथस्य राजनि स्वर्गं गते अस्मासु च वनं गतेषु पूर्वतरास्मत्कुलमर्यादास्थापकस्य ॥ ३७ ॥ वनवासे निश्चिता दृढव्रतापि मे बुद्धिः । भरते स्नेहसंतप्ता सती बालिशीक्रियते बालबुद्धिरिव भवति । असंपूर्णेपि वनवासकाले तद्दर्शने संजातकुतूहला भवतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ स्नेहमेव प्रकाशयति—संस्मरामीत्यादिना। लोके कैश्चिदुक्तानि वाक्यानि प्रियाण्यपि कर्णकठोराणि भवन्तीति तद्व्युदासायाह—मधुराणीति। हृद्यानि हृदयादनपेतानि । अमृतकल्पानि शुभोदर्काणि । इदानीमपि मनःप्रह्लादनानि ॥ ३९ ॥ कदेति भरतसाहित्याभावेन विद्यमानाभ्यां सीतालक्ष्मणाभ्यामपि विरहितमात्मानं मन्यते। भरतस्नेहातिशयप्रकारोयम् ॥ ४० ॥ इत्येवं विलपन् भरतस्नेहकृतानि बहूनि वाक्यानि जल्पन्नित्यर्थः। अभिषेकं स्नानं॥ ४१ ॥ तर्पयित्वेति। ऋषितर्पणस्याप्युपलक्षणं । स्तुवन्ति स्म उपतस्थिरे। "मित्रस्य—" इत्यादिमन्त्रैः । सीतात्वमन्त्रेण । देवताः संध्यादिदेव-

---

इत्यर्थः । धीडोदैवादिकस्यरूपं ॥ **स०** जितः प्राप्तः ॥ ३३ ॥ **स०** असहन्नितिपदव्यत्ययेन मत्प्रव्राजनं कैकेयीबुद्धिकृतं नभवतीतिसूच्यते । परस्मैपदतापिसंभवति । "सएवायंनागस्सहतिकलभेभ्यःपरिभवं" इत्यादिकौमुद्युक्तेः ॥ ३६ ॥ **तनि०** तामेव तस्मिन्पुरुषव्याघ्रइत्याद्युक्तां । इक्ष्वाकुनाथस्य "आस्फोटयन्तिपितरः" इत्यादिना इक्ष्वाकुभिःप्रार्थनीयस्य । भरतस्य पद्मपत्रेक्षणइत्याद्युक्तसद्गुणभरितस्य ॥ **स०** आमध्यमेतिच्छेदः । सुमध्यमेतितदर्थः । यद्वा यथातथाशब्दावध्याहार्यौ । तथाच यथाते मातामध्यमा सुमित्रा । मध्येमकारोयस्याइतियोगाद्वा । नगर्हितव्या तथेयमपिनगर्हितव्येत्यन्वयः ॥ ३७ ॥ **तनि०** वाक्यानि अर्थपरिपूर्णानि । प्रियाणि श्रवणप्रियाणि । मधुराणि "माधुर्यंसुकुमारता" इत्याद्युक्तगुणवन्ति । एवं शब्दधर्मानुक्त्वाऽर्थधर्मानाह—**हृद्यानीति** । हृद्यानि हृदयाह्लादजननानि । अमृतकल्पानि शर्करामध्वादिवदत्यन्तभोग्यानि । मनःप्रह्लादनानि विजातीयप्रत्ययमूलतया आनन्दैकजनकानि ॥ यद्वा हृद्यानि हृदयंगमानि । "बन्धनेचर्षौ" इति यत्प्रत्ययः । वश्यमन्त्रवत्परहृदयबन्धनानीतियावत् ॥ ३९ ॥ **तनि०** रघुनन्दन शत्रुघ्नेन त्वयाचसहितेनभरतेन कदासमेष्यामि संगतोभविष्यामीतियोजनीयं । चकारेण सीतासमुच्चयः । यावदनुरक्तमेलनेपि एकानुरक्तविरहे सर्वानुरक्तविरहइवार्तिर्जायते। तस्यैकस्यापिमेलने अपूर्वसर्वसुहृज्जनमेलनइवातिहर्षोजायतइति त्वयाचेति लक्ष्मणमेलनस्यसिद्धत्वेप्यसिद्धवत्कथनं भरतशत्रुघ्नविषयप्रेमातिशयेनेतिभावः ॥ ४० ॥ इतिषोडशस्सर्गः ॥ १६ ॥

[पा०] १ क—ट. क्रूरदर्शिनी. २ ङ. छ.—ट. द्रुदति. ३ अ. तेसा. ४ ग. वत्स. ५ घ. गर्हितास्यात्कथंचन. झ. गर्हितव्याकदाचन. ६ [illegible] झ. ट. निश्चितैव. ख. सुनिश्चिता. ७ ग. ङ.—ट. कदाह्यहं. कदाप्यहं. ८ ग. तर्पयित्वातु. तर्पयित्वायथान्यायंसपितॄन्. ९ क. [illegible]ग. ङ. च. ज. झ. ट. सलिलैस्तैः. १० ग. न्देवताअपि. ख. झ. दैवतानपि. ११ ङ. छ. घ. ट. दैवतांश्च. १२ क. ख. ङ. च. छ. ञ. ट. तथानघाः.

कृताभिषेकः स र[1]राज रामः सीताद्वितीयः सह लक्ष्मणेन ॥
कृताभिषेको गिरिराजपुत्र्या रुद्रः सनन्दी भगवानिवेशः ॥ ४३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

गोदावरीतीरात्सीतालक्ष्मणाभ्यांसहपर्णशालामेत्यऋषिभिःसहसंभाषमाणंराममेत्यशूर्पणखयातत्तत्वप्रश्नः ॥ १ ॥ रामेण स्वतत्वकथनपूर्वकंतांप्रतितत्तत्वादिप्रश्नः ॥ २ ॥ तयारामंप्रतिस्वतत्वकथनेनस्वस्यभार्याभावेनस्वीकारप्रार्थनापूर्वकंसीताल-क्ष्मणयोर्भक्षणप्रतिज्ञानम् ॥ ३ ॥

कृताभिषेको रामस्तु सीता सौमित्रिरेव च ॥ तस्माद्गोदावरीतीरात्ततो जग्मुः स्वमाश्रमम् ॥ १ ॥
आश्रमं तमुपागम्य राघवः सहलक्ष्मणः ॥ कृत्वा पौर्वाह्णिकं कर्म[2] पर्णशालामुपागमत्[3] ॥ २ ॥
उवास सुखितस्[4]तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ लक्ष्मणेन[5] सह भ्रात्रा चकार विविधाः कथाः ॥ ३ ॥
स रामः पर्णशालायामासीनः सह सीतया ॥ विरराज महाबाहुश्चित्रया चन्द्रमा[6] इव ॥ ४ ॥
तथा[7]ऽऽसीनस्य रामस्य कथासंसक्तचेतसः ॥ तं देशं राक्षसी काचि[8]दाजगाम यदृच्छया ॥ ५ ॥
सा तु शूर्पणखा[9] नाम दशग्रीवस्य रक्षसः ॥ भगिनी राममासाद्य[10] ददर्श त्रिदशोपमम् ॥ ६ ॥
सिंहोरस्कं[11] महाबाहुं पद्म[12]पत्रनिभेक्षणम् ॥ आजानुबाहुं[13] दीप्तास्यमतीव प्रियदर्शनम् ॥ ७ ॥
गजविक्रान्तगमनं जटामण्डलधारिणम् ॥ सुकुमारं महासत्त्वं पार्थिवव्यञ्जनान्वितम् ॥ ८ ॥

ता: ॥ ४२ ॥ रुद्रः सनन्दीत्युपमया दुष्प्रधर्षणत्वमुच्यते । रुद्रः सविष्णुर्भगवानिवेश इति न क्वचिदपि कोशे दृश्यते । कश्चिद्दृश्यत इत्याह तदा अभूतोपमेति युक्तमिति ज्ञेयं ॥ ४३ ॥ इतिश्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

एवं रामतपोविशेषद्योतनाय हेमन्तं प्रथमप्रवृत्तमुपवर्ण्य ततस्त्रिषु संवत्सरेष्वतीतेषु कदाचिच्चैत्रमासे प्रसक्तं भाविसकलराक्षसवधनिधानत्वेन शूर्पणखावृत्तान्तमुपक्षिपति सप्तदशे—कृताभिषेक इत्यादि । ततः अभिषेकान्तरभाविकृत्यानन्तरं । आश्रमं तपोवनं । "तपोवने मठे ब्रह्मचर्यादावाश्रमोस्त्रियां" इति बाणः ॥ १ ॥ पूर्वाह्णे भवं पौर्वाह्णिकं ब्रह्मयज्ञादि नत्वग्निकृत्यं । अनुदितहोमत्वेन तस्य सूर्योपस्थानानन्तरभावित्वाभावात् । पर्णशालामुपागमत् आश्रमे पर्णशालातो बहिरेव कर्तव्यमनुष्ठाय वासस्थानमगमदित्यर्थः ॥ २ ॥ कथाः पुराणेतिहासकथाः । चकार उवाचेत्यर्थः । तथा चोक्तं धातुवृत्तौ "करोतिरभूतप्रादुर्भावे वर्तते अश्मानमितः कुरु पादं जले कुरु यः प्रथमः शकलः परापतेत् स्रस्रुः कार्यः चोरंकारमाक्रोशतीत्यदौ अवस्थापननिर्मलीकरणोपादानोच्चारणादौ प्रयोगात् । चौरंकारमित्यत्र चोरशब्दमुच्चार्येत्यर्थः । नह्यत्र चोरः क्रियते । अर्थनिर्देशस्तूपलक्षणं " इति ॥ ३ ॥ चित्रया चित्रानक्षत्रेण । चित्रापौर्णमास्यामितिभावः ॥ ४ ॥ रामस्यासीनस्य रामे आसीने ॥ ५ ॥ राक्षसीमृषिर्विशेषयति—सेति । राममासाद्य ददर्श रामं दृष्ट्वाआससादेत्यर्थः । समानकर्तृकत्वमात्रेल्यप् ॥ ६ ॥ सिंहोरस्कं सिंहशब्दः श्रेष्ठवाची विशालोरस्कमित्यर्थः ॥ ७ ॥ महासत्त्वं महाबलं । पार्थिवव्यञ्जनानि रा-

---

ति० पर्णशालां बाह्यां ॥ २ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. ङ. च. ज.—ट. कृताभिषेकस्त्वगराज. २ क. ग. छ. ज. ञ. सर्वं. ३ क. ग. च. छ. ज. ञ. मुपाविशत्. ४ ख. सहितः. ५ इदमर्धं क. ग. ङ.—ट. पुस्तकेषु. विरराजमहाबाहुरित्यर्धात्परतः. तथासीनस्येत्यर्धात्पूर्वं दृश्यते. ६ क. सहचन्द्रमाः. ७ ङ. ट. तदा. ८ घ. कामात्. ९ क.—घ. छ. ज. शूर्पनखी. १० क. मागम्य. ११ ङ. झ. ट. दीप्तास्यंच. १२ ङ. झ. ट. पत्रायतेक्षणं. १३ इदमर्धं ङ. झ. ट. पाठेषुनदृश्यते.

राममिन्दीवरश्यामं कन्दर्प[1]सदृशप्रभम् ॥ बभूवेन्द्रोपमं दृष्ट्वा राक्षसी काममोहिता ॥ ९ ॥
सुमुखं दुर्मुखी रामं वृत्तमध्यं महोदरी ॥ विशालाक्षं विरूपाक्षी सुकेशं ताम्रमूर्धजा ॥ १० ॥
प्रीति[2]रूपं विरूपा सा सुस्वरं भैरवस्वरा ॥ तरुणं दारुणा वृद्धा दक्षिणं वामभाषिणी ॥ ११ ॥
न्यायवृत्तं सुदुर्वृत्ता प्रियमप्रियदर्शना ॥ शरीरजसमाविष्टा राक्षसी वा[3]क्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥
जटी तापस[4]रूपेण सभार्यः शर[5]चापधृत् ॥ आगतस्त्वमिमं देशं कथं राक्षससेवितम् ॥
किमागमनकृ[6]त्यं ते तत्त्वमाख्यातुमर्हसि ॥ १३ ॥
एवमुक्तस्तु राक्षस्या शूर्पणख्या परंतपः ॥ ऋजुबुद्धितया सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ १४ ॥
अनृतं न हि रामस्य कदाचिदपि संमतम् ॥ वि[7]शेषेणाश्रमस्थस्य समीपे स्त्रीजनस्य च ॥ १५ ॥
आसीद्दशरथो नाम राजा त्रिदशविक्रमः ॥ तस्याहमग्रजः पुत्रो रामो नाम जनैः श्रुतः ॥ १६ ॥
भ्राताऽयं लक्ष्मणो नाम यवीयान्मामनुव्रतः ॥ इयं भार्या च वैदेही मम सीतेति विश्रुता ॥ १७ ॥
नियोगात्तु नरेन्द्रस्य पितुर्मातुश्च यन्त्रितः ॥ धर्मार्थं धर्मकाङ्क्षी च वनं वस्तुमिहागतः ॥ १८ ॥
त्वां तु वेदितुमिच्छामि क[8]थ्यतां का[9]ऽसि क[10]स्य वा ॥ १९ ॥
न[11] हि तावन्मनोज्ञाङ्गी राक्षसी प्र[12]तिभासि मे ॥ इ[13]ह वा किंनिमित्तं त्वमागता ब्रूहि तत्त्वतः ॥ २० ॥
साऽब्रवीद्वचनं श्रुत्वा राक्षसी म[14]दनार्दिता ॥ श्रूयतां राम व[15]क्ष्यामि तत्त्वार्थं वचनं मम ॥ २१ ॥

जलक्षणानि । कामकृतमोहहेतवो विशेषणानि ॥ ८—९ ॥ तस्यास्तस्मिन्मनःप्रवृत्तिं मुनिः परिहसति—सुमुखमित्यादिना । वृत्तमध्यं तनुमध्यं । विरूपाक्षी विकटनेत्री । सुकेशं नीलकेशं ॥ १० ॥ प्रीतिरूपं प्रियरूपं । प्रीयत इति प्रीतिः । विरूपा विकटरूपा । सुस्वरं स्निग्धगम्भीरस्वरं तरुणं युवानं सौम्यं चेत्यर्थः । दारुणेति प्रतियोगिनिर्देशात् दक्षिणं ऋजुभाषिणं । वामभाषिणी वक्रभाषिणी ॥ ११ ॥ न्यायवृत्तं उचिताचारं । शरीरजो मन्मथः ॥ १२ ॥ तापसरूपेण जटी कामुकरूपेण सभार्यः क्षत्रियरूपेण शरचापधृत् । राक्षससेवितं एतद्रूपासहैः सेवितमित्यर्थः ॥ १३ ॥ शूर्पनख्येति छान्दसौ ङीषूणत्वाभावौ । ऋजुबुद्धितया कुटिलेष्वप्यकुटिलबुद्धितया ॥ १४ ॥ आश्रमस्थस्य तपोवनस्थस्य ॥ १५—१६ ॥ यवीयान् कनिष्ठः । अनुव्रतः अनुसरणं व्रतं यस्य सः । वैदेही विदेहराजपुत्री ॥ १७ ॥ मातुः कैकेय्याः । यन्त्रितः नियतः चोदित इति यावत् । धर्मकाङ्क्षी पितृवाक्यपालनरूपधर्मकाङ्क्षी । धर्मार्थं तपोरूपधर्मसिद्ध्यर्थं । वनंवस्तुं यन्त्रितः सन्निहागत इत्यन्वयः ॥ १८ ॥ कासीति नामजातिप्रश्नः । कस्येति पित्रादिविषयः प्रश्नः ॥ १९ ॥ तावत् कार्त्स्न्येन । मनोज्ञाङ्गी न भवसि मां प्रति राक्षसीति प्रतिभासि । यद्वा राक्षससेवित इति तद्वचनात् राक्षसीत्व मित्याशङ्क्य परिहरति । मनोज्ञाङ्गि त्वं राक्षसीति न प्रतिभासीति रामदर्शनकाले तथारूपं कृतवती कामरूपत्वात् । दुर्मुखीत्यादिकं वास्तवाभिप्रायेण मुनिनोक्तमिति ज्ञेयं ॥ २० ॥ तत्त्वार्थं परमार्थं

ति० सुमुखमित्यादि । विषमालङ्कारोत्र ॥ १० ॥ ति० शूर्पनख्येतियौगिकं ॥ १४ ॥ शि० त्रिदशेषुदेवेषु विक्रमः प्रसिद्धः पराक्रमोयस्यसः ॥ १६ ॥ ति० कस्यत्वं कन्यैतिशेषः । कासि किंनामासि । कस्य वंशजेतिशेषः ॥ १९ ॥ ति० राक्षसी एवंमनोज्ञाङ्गत्वस्य कामरूपत्वंविनाऽसंभवात् । कामरूपत्वंच राक्षसत्वंविनानेतिभावः ॥ २० ॥ ति० मदनार्दिता रामदर्शनादितिशेषः ॥ २१ ॥

[पा०] १ क. च. छ. ज. सदृशंप्रभुं. २ क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. प्रियरूपं. ३ ख.—ट. राममब्रवीत्. ४ ङ. झ. ट. वेषेण. ५ घ. चापभृत्. ख. च.—ट. चापधृक्. ६ क. ग. च. छ. ज. ञ. कार्यं. ७ क. ख. च. ज. ञ. विशेषादाश्रमे. ८ ङ. झ. ट. कस्त्वं. ९ क. काच. १० ग. छ. कस्यच. ११ ङ. च. झ. ट. त्वंहि. १२ क. घ. प्रतिभाति. १३ च. छ. ज. इहैव. १४ च. ज. मदनान्विता. १५ ङ. छ. ट. तत्त्वार्थंवक्ष्यामि. च. ज. ञ. वक्ष्यामितत्त्वार्थवचनं.

अहं [1]शूर्पणखा नाम राक्षसी कामरूपिणी ॥ अरण्यं विचरामीदमे[2]का सर्वभयंकरा ॥ २२ ॥
[3]रावणो नाम मे भ्राता [4]बलीयान्राक्षसेश्वरः ॥ [5]वीरो विश्रवसः पुत्रो यदि ते श्रोत्रमागतः ॥ २३ ॥
[6]प्रवृद्धनि[7]द्रश्च सदा कुम्भकर्णो महाबलः ॥ वि[8]भीषणस्तु धर्मात्मा न तु राक्षसचेष्टितः ॥ २४ ॥
प्रख्यातवीर्यौ च रणे भ्रातरौ खरदूषणौ ॥ तानहं समतिक्रान्ता राम त्वा पूर्वदर्शनात् ॥
समुपेताऽस्मि भावेन भर्तारं पुरुषोत्तमम् ॥ २५ ॥
अहं प्रभावसंपन्ना स्वच्छन्दबलगामिनी ॥ चिराय भव [9]मे भर्ता सीतया किं करिष्यसि ॥ २६
विकृता च विरूपा च न चेयं सदृशी तव ॥ अहमेवानुरूपा ते [10]भार्यारूपेण पश्य माम् ॥ २७ ॥
[11]इमां विरूपामसतीं [12]करालां निर्णतोदरीम् ॥ अनेन [13]ते सह भ्रात्रा भक्षयिष्यामि मानुषीम् ॥२८॥
ततः पर्वतशृङ्गाणि वनानि विविधानि च ॥ पश्यन्सह मया [14]कान्त दण्डकान्विचरिष्यसि ॥ २९ ॥

॥ २१ ॥ कामरूपिणी इतोप्यधिकरूपधारणेसमर्था । सर्वभयंकरेति वक्ष्यमाणरतिप्रतिबन्धकनिवारणक्षमत्वोक्ता॥ १२॥ कासीति प्रश्नस्योत्तरमुक्त्वा कस्येत्यस्य प्रश्नस्योत्तरमाह—रावणइत्यादिना ॥ २३ ॥ कुम्भकर्णश्च मे भ्रातेत्यन्वयः। विभीषणस्तु तस्य विशेषोस्ति सोपि मे भ्रातेत्यर्थः । तं विशेषमाह—धर्मात्मेति । धर्मात्मा धर्मस्वभावः । राक्षसचेष्टितो न जन्मना राक्षसोपि न राक्षसव्यापारइत्यर्थः ॥ २४ ॥ एतद्देशागमने निमित्तमाह—प्रख्यातेति । खरदूषणौ जनस्थानस्थावितिशेषः । एवं भ्रातृकथनेन रामस्य स्वपरिग्रहे भीतिर्माभूदित्याह—तानहमिति । अतिक्रान्ता अतिक्रम्य वर्तमाना स्वच्छन्दचारिणीत्यर्थः । त्वा त्वां । पूर्वदर्शनात् प्रथमदर्शनमारभ्य । अपूर्वदर्शनादिति वा छेदः । देवदानवमर्त्येष्वितः पूर्वमदृष्टत्वद्रूपदर्शनाद्धेतोः । भावेन हृदयेन रत्याख्यभावेन वा । भर्तारं समुपेतास्मि तत्र हेतुः—पुरुषोत्तममिति ॥ २५ ॥ सीतायां विद्यमानायां किंत्वयेत्यत्राह—अहमिति । स्वच्छन्दबलगामिनी स्वेच्छानुगुणबलगमना च ॥ २६ ॥ सीतां निन्दति—विकृताचेति । विकृतेति विषमशरीरत्वमुच्यते॥२७॥ करालां विकृतां "करालो दन्तुरे तुङ्गे विशाले विकृतेपि च" इति वैजयन्ती । निर्णतं निरतिशयेन नतं निम्नमुदरं यस्याः सा निर्ण-

---

ति० यदितेश्रोत्रमागतः प्रायश्श्रुतएवभविष्यतीतिभावः ॥ २३ ॥ **ति०** खरदूषणौ विभीषणवत्रिशिराअराक्षसस्वभावत्वान्नोक्तः । रावणादीन्वीर्येणसमतिक्रान्ता ततोधिका । अतस्तान्समतिक्रान्ता त्वदभिसरणेतन्निमित्तभयरहितेत्यावृत्त्यायोज्यं ॥ २५ ॥ **ति०** प्रभावसंपन्ना प्रकृष्टेनभावेनश्शृङ्गारेणसंपन्ना । यद्वा प्रभावेण शक्त्यतिशयेनसंपन्ना ॥ २६ ॥ **ति०** आत्मनोदेवयोनिभेदत्वेनानभिमतग्रहणसामर्थ्याभिमानेनस्वस्मिन्रामप्रवृत्तयेसीतादूषणमाह—**विकृताचेति** । विकृता मायास्वरूपतयापरिणामाख्यविकारवती । विरूपा नानारूपोच्चावचकार्यकारिणी । अतएव शुद्धमुक्तस्वभावस्यतव नसदृशीतिपरमार्थः । अहमेवानुरूपा उभयोरपिमायाधिष्ठातृत्वादित्यर्थः ॥ २७ ॥ **ति०** असतीं स्वपुरुषस्यदुस्तरानेकसंसारदत्वात् । कार्यरूपेणसतींच । त्वयासहप्रौढ्यानिर्मनुष्येवनेआगमनाच्चासतीं । सतीहिवृद्धानांश्वश्र्वादीनांसविधएव पातिव्रत्यरक्षणायतिष्ठेदित्याशयः । **ती०** निर्णतोदरीं लंबोदरीं । **स०** मानुषीमितिभक्ष्यत्वेहेतुः ॥ **शि०** ननुसीतायाःकागतिरित्यत्राह—**इमामिति** । विरूपां मदीप्सितरूपविहीनां । असतीं सूक्ष्माङ्गत्वेनाविद्यमानामिव । अतएव करालां पतनभीत्युत्पादिकां । निर्णतोदरीं अतुन्दिलां ॥ २८ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. च. छ. ज. ञ. शूर्पनखी. २ घ. मेकाकीतुभयंकरा. ख. च. मेकाकीतुभयंकरी. ३ रावणोनामेत्येकश्लोकस्यस्थाने ङ. झ. ट. पाठेषु. रावणोनाममेभ्रातायदितेश्रोत्रमागतइत्यर्धमेवदृश्यते. ४ क. ख. ग. च. छ. ज. ञ. राक्षसोराक्षसाधिपः. ५ घ. छ. ज. सोयं. क. ख. च. योयं. ञ. साक्षाद्विश्रवसः. ६ अस्मिञ्श्लोके पूर्वोत्तरार्धयोः पौर्वापर्यं ङ. ट. पाठयोर्दृश्यते. ७ क. ज. छ. ज. ञ. निद्रस्तु. ८ ख. घ. विभीषणश्च. ९ ङ. झ. भर्तामे. १० छ. ज. ञ. जायारूपेण. ११ ङ. इमामरूपां. १२ ग. च. छ. ज. ञ. करालीं. १३ क. ख. ग. ङ. ट. सहते. १४ क. ख. ग. ङ. झ. ट. कामी.

[1]इत्येवमुक्तः काकुत्स्थः प्रहस्य [2]मदिरेक्षणाम् ॥ इदं वचनमारेभे वक्तुं वाक्यविशारदः ॥ ३० ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

रामेणशूर्पणखांप्रतिस्वेनतदपरिग्रहेहेतूक्तिपूर्वकंसोपहासंलक्ष्मणवरणचोदना ॥ १ ॥ लक्ष्मणेनसयुक्त्युपन्यासंचोदितया शूर्पणखयापुनारामंप्रतिस्वपरिग्रहप्रार्थनापूर्वकंसीताभक्षणोद्यमः ॥ २ ॥ रामचोदनयालक्ष्मणेनछिन्नकर्णनासयाशूर्पणखया खरसमीपगमनम् ॥ ३ ॥

[3]ततः [4]शूर्पणखां रामः कामपाशावपाशिताम् ॥ [5]स्वेच्छया श्लक्ष्णया वाचा स्मितपूर्वमथाब्रवीत् ॥ १ ॥
कृतदारोस्मि भवति भार्येयं दयिता मम ॥ त्वद्विधानां तु नारीणां [6]सुदुःखा ससपत्नता ॥ २ ॥
अनुजस्त्वेष मे भ्राता शीलवान्प्रियदर्शनः ॥ श्रीमानकृतदारश्च लक्ष्मणो नाम वीर्यवान् ॥ ३ ॥
[7]अपूर्वी भार्यया चार्थी तरुणः प्रियदर्शनः ॥ अनुरूपश्च ते भर्ता [8]रूपस्यास्य भविष्यति ॥ ४ ॥

तोदरी ॥ २८—२९ ॥ तां मदिरेक्षणां मदयति दर्पयतीति मदिरं तादृशमीक्षणं यस्यास्तां । मददर्पशोभनयोरित्यस्माद्धातोः “ इषिमदि—” इत्यादिना किरच् प्रत्ययः । अत्रसार्धत्रिंशच्छ्लोकाः ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अथ खरक्रोधहेतुः शूर्पणखाविरूपकरणमष्टादशे । ततः तत्र पर्णशालायां । अथ शूर्पणखावचनानन्तरं । स्वच्छया स्पष्टार्थया श्लक्ष्णया मृद्व्या । काम एव पाशः तेनावपाशितां संजातपाशां बद्धामित्यर्थः ॥ १ ॥ कृतदारः स्वीकृतभार्यः । करोतेरनेकार्थत्वात् । अस्मीत्यहमित्यस्मिन्नर्थे निपातः । भवतीति शूर्पणखायाः संबोधनं । इष्टत्वेन त्यक्तुमनर्हेत्याह—दयितेति । तर्हि “ तुल्योनेकत्रदक्षिणः ” इत्युक्तदक्षिणो भवेत्याशङ्क्याह—त्वद्विधानामिति । सुदुःखा सुतरां दुःखकरी । सपत्न्या सहिता ससपत्नी तस्या भावः ससपत्नता । “त्वतलोर्गुणवचनस्य ” इति पुंवद्भावः । गुणत्वं चास्य न शुक्लतादिवत् किंतु कठिनत्वमित्यादिवद्द्रव्यत्वव्यावृत्तिः । अतः सपत्नीसाहित्यरूपगुणवचनत्वात्पुंवद्भावः ॥ २ ॥ अकृतदारः असहकृतदार इत्यर्थः । “ न वितथापरिहासकथास्वपि ” इत्युक्तेः “अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन” इत्युक्तेश्चाकृतदार इति नार्थः ॥ ३ ॥ पूर्वं भार्यासुखं ज्ञातमनेन पूर्वी “ पूर्वादिनिः ” इति इनिः । न पूर्वी

टीका० मदिरेक्षणां रक्तलोचनां ॥ ३० ॥ इतिसप्तदशस्सर्गः ॥ १७ ॥

ति० स्वेच्छयेतिपाठे परिहासविनोदेनेत्यर्थः । अतएवस्मितपूर्वमितितीर्थः । स्वच्छन्दामितिपाठोयुक्तः । स्वेच्छाचारिणीमित्यर्थः । **स०** स्वेच्छया स्वपतित्वापेक्षया ॥ १ ॥ **ति०** कृतदारः ऊढभार्यः । इयंभार्यामम दयिता संनिहिताचेतिशेषः । ससपत्नता सशत्रुता । पत्युर्भार्यान्तरंहिभार्यान्तरस्यशत्रुभूतंभवति । सपत्नीसाहित्यमितिवार्थः । अगुणवचनत्वेप्यार्षःपुंवद्भावः । सपत्नीशब्दश्चसपत्नप्रकृतिकोपिभर्तुर्द्वितीयभार्यायामेवरूढइतिध्येयं । **शि०** नन्वियंतुमयाभक्ष्यतइत्यतआह—**दयितेति** । अतिप्रिया । एतेन न भक्षणीयेतिसूचितं । ननुमयासहइयमपितिष्ठत्वित्यतआह—**त्वद्विधानामिति** ॥ २ ॥ **ती०** “ गुरुणापि समंहास्यंकर्तव्यंकुटिलंविना ” इतिन्यायेन भ्रातृविषयमपिपरिहासंप्रयोजयन्रामोलक्ष्मणविषयत्वेनप्रवृत्त्याभासप्रत्यायकैस्तात्पर्येण निवृत्तिप्रतिपादकैश्श्लिष्टशब्दैरुत्तरमनुभाषते—**अनुजइत्यादिना** । **ति०** अकृतदारः अकृतपरदारपरिग्रहइति धातूनामनेकार्थत्वादसंनिहितदारइतिवाहृदिस्थोर्थः । नहिरामोमिथ्याब्रूते । परिहासादौमिथ्याभाषणे न दोषइत्यनेनसूच्यतइतिवयं ॥ ३ ॥ **शि०** अकृतदारः न कृताः वनेस्वीकृता दारायेनसः । अतएवापूर्वी पूर्वभार्याभाववान् अतएवभार्ययाऽर्थीप्रयोजनवांश्च

[पा०] १ अस्यार्धस्यवैपरीत्येनैकमर्धं ततोऽधिकमर्धद्वयंच क. ख. पाठयोर्दृश्यते. इत्येवमुक्त्वाकाकुत्स्थंप्रहस्यमदिरेक्षणा । देवीलक्ष्मणमध्येतुबभूवावस्थितापुनः । संप्रहासनिमित्तंतुरामःशूर्पणखांततःइति. २ क. ग. छ. ज. ञ. मदिरेक्षणः. ३ क. ग. ङ. च. ज.—ट. तांतु. ४ क. शूर्पनखीं. ५ क. ख. ङ.—ट. स्वेच्छया. ६ च. ज. ट. सुदुःखाच. ख. सुदुःखाहि. ७ ख. च. ज. अपूर्वभार्यया. घ. अपूर्वभावोभार्यार्थी. च. शीलवान्प्रिय. ८ घ. रूपस्यच.

एनं भज विशालाक्षि भर्तारं भ्रातरं मम ॥ असपत्ना वरारोहे मेरुमर्कप्रभा यथा ॥ ५ ॥
इति रामेण सा[1] प्रोक्ता राक्षसी काममोहिता ॥ विसृज्य रामं[2] सहसा ततो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ६ ॥
अस्य रूपस्य ते युक्ता भार्याऽहं वरवर्णिनी ॥ मया सह सुखं सर्वान्दण्डकान्विचरिष्यसि ॥ ७ ॥
एवमुक्तस्तु सौमित्री राक्षस्या वाक्यकोविदः ॥ ततः शूर्पनखीं[3] स्मित्वा लक्ष्मणो युक्तम[4]ब्रवीत् ॥ ८ ॥
कथं दासस्य मे दासी भार्या भवितुमिच्छसि ॥ सोहमार्येण परवान्भ्रात्रा कमलवर्णिनि ॥ ९ ॥
समृद्धार्थस्य सिद्धार्था मुदितामलवर्णिनी[5] ॥ आर्यस्य त्वं विशालाक्षि भार्या भव यवीयसी ॥ १० ॥
एनां[6] विरूपामसतीं करालां निर्णतोदरीम् ॥ भार्यां[7] वृद्धां परित्यज्य त्वामेवैष भजिष्यति ॥ ११ ॥
को हि रूपमिदं श्रेष्ठं संत्यज्य वरवर्णिनि ॥ मानुषीषु वरारोहे कुर्याद्भावं[8] विचक्षणः ॥ १२ ॥
इति सा लक्ष्मणेनोक्ता कराला[9] निर्णतोदरी ॥ मन्यते तद्वचस्तथ्यं[10] परिहासाविचक्षणा ॥ १३ ॥
सा रामं पर्णशालायामुपविष्टं परंतपम् ॥ सीतया सह दुर्धर्षमब्रवीत्काममोहिता ॥ १४ ॥

अपूर्वी चिरादज्ञातभार्यासुख इत्यर्थः । अतएव भार्यया अर्थी प्रयोजनवान् । इदं वचनद्वयं स्वभार्याविषयकान्तराशयेन प्रयुक्तं । अनुरूपश्च ते भर्तेत्यत्र अभर्तेति च्छेदेनान्तराशयः । रूपस्यास्य कुत्सितस्य रूपस्येत्यर्थः ॥ ४ ॥ विशालाक्षी वर्तुलतया विशालाक्षीत्वमपि गम्यते । अर्कप्रभा मेरुं यथा भजति तथेत्यन्वयः । अर्कप्रभा मेरुं प्राप्ता यथा निवर्तते तथेत्यप्यर्थः । एवं रामो दयालुतया स्वस्मिन्काममोहेन प्राप्तायाः स्त्रियाः सहसा धिक्कारेण दुःखं मा भूदिति परिहासकथां प्रवर्तयामास ॥५—७॥ शूर्प इव नखो यस्याः सा शूर्पनखी संज्ञाया अविवक्षितत्वात् "स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्" इति ङीष् । असंज्ञात्वादेव "पूर्वपदात्संज्ञायां—" इति णत्वाभावः ॥ ८ ॥ दासस्य मे भार्या भूत्वा कथं दासी भवितुमिच्छसि । कस्य दासस्त्वमित्यत्राह—सोहमिति । अहमार्येण ज्येष्ठेनभ्रात्रा । परवान् नाथवान् । "दूरानात्मोत्तमाःपराः" इत्यमरः । तस्य दासोहमित्यर्थः । अकमलवर्णिनीत्यपि च्छेदः ॥ ९ ॥ सिद्धार्था सिद्धनिवृत्तिः । "अर्थोभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु" इत्यमरः । अमुदिता मलवर्णिनीत्यपि । यवीयसी कनिष्ठा हीना च ॥ १० ॥ सीतायां विद्यमानायां कथं मां परिग्रहीष्यसीत्यत्राह—एनामिति । एतादृशावस्थां त्वामेव परित्यज्य सीतां भजिष्यतीति हार्दोर्थः । असतीं अप्रशस्तामिति सीतापक्षे । अतो नपुरः स्फूर्तिकदोषः । करालां दन्तुरां । निर्णतं निरतिशयं उदरं यस्यास्तां ॥ ११ ॥ कोहीति । विपरीतलक्षणा ॥ १२ ॥ परिहासाविचक्षणा परिहासानभिज्ञा ॥ १३ ॥ पर्णशालायामित्यनेन लक्ष्मणो बहिरेव स्थित इति गम्यते

यदिभविष्यतितदाभर्ताभविष्यति । भविष्यतीत्यावर्तते ॥ **ती०** अपूर्वभार्यया चार्थीतिपाठेअयमर्थः । अपूर्वा नूतना या भार्या तामेवार्थयतीति साच त्वमेवभविष्यसीतिपरिहासानुकूलःप्रातीतिकोर्थः । अन्तराशयस्तु अकृतदारः अकृतपरदारपरिग्रहः असंनिहितभार्योवा । अपूर्वभार्यया प्रथमभार्ययैवार्थी चरितार्थः । शीलवान् एकपत्नीव्रतशीलः । प्रियदर्शनः प्रियेषुमित्रेषुदर्शनंदृष्टिर्यस्य सतथोक्तः । तेअभर्तेतिछेदः । अनुरूपः स्वभार्यानुरूपइतियावत् । अस्यरूपस्य योग्यइतिशेषः । भविष्यति काक्कादरेणनभविष्यतीत्यर्थः । यद्वा अस्यरूपस्यानुरूपोभविष्यतीतिकाकुः ॥ ४ ॥ **ती०** भर्तारं मद्दास्यकर्मणाऽस्मत्पोषकमित्यन्तराशयः ॥ ५ ॥ **स०** सहसेत्यव्ययं प्रथमैकवचनंच । बलात्कारेण हसेनहासेनसहितेतिचार्थः ॥ ६ ॥ **स०** आर्येणपरवान् आर्याभिन्नपरवान् कमलवर्णिनि कमलसदृशवर्णवति । पुण्डरीकवद्यशस्विनीतिवा । "वर्णोरूपयशोक्षरे" इतिविश्वः ॥ ९ ॥ **स०** अमलवर्णिनि शुद्धाक्षरालापे ॥ १० ॥ **ती०** वस्तुतस्तुविरूपां विशेषरूपां त्रिलोकसुन्दरीमित्यर्थः । असतीं नविद्यतेअन्यासतीयस्यास्तां । परमपतिव्रतेत्यर्थः । करालां उन्नतां । "करालोदन्तुरेतुङ्गेदारुणेपिचकथ्यते" इतिनिघण्टुः । निर्णतोदरीं निर्णतंनिम्नंउदरंयस्यास्सातां ।

[**पा०**] १ ख. सुप्रोक्ता. २ च. छ. ज. ञ. सहसारामं. ३ च. ज. शूर्पणखां. ४ क. ख. ग. वाक्यं घ. युक्तिं. ५ च. छ. ज. ञ. वरवर्णिनी. क. कामरूपिणी. ६ ङ. झ. ञ. ट. एतां. ७ क. ख. घ. वृद्धांभार्यां. ८ च. छ. ज. ञ. रतिंकुर्याद्विचक्षणः. ९ ख. च. छ. ज. कराली. १० ङ. झ. ट. तद्वचस्सत्यं. छ. ज. तद्वचःपथ्यं.

[1]एनां विरूपामसतीं करालां निर्णतोदरीम् ॥ वृद्धां [2]भार्यामवष्टभ्य मां न त्वं बहुमन्यसे ॥ १५ ॥
अद्येमां भक्षयिष्यामि पश्यतस्तव मानुषीम् ॥ त्वया सह चरिष्यामि निः[3]सपत्ना यथासुखम् ॥ १६ ॥
इत्युक्त्वा मृगशावाक्षीमलातसदृशेक्षणा ॥ [4]अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धा महोल्का रोहिणीमिव ॥ १७ ॥
तां मृत्युपाशप्रतिमामापतन्तीं महाबलः ॥ [5]निगृह्य रामः कुपितस्ततो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १८ ॥
क्रूरैरनार्यैः सौमित्रे परिहासः कथंचन ॥ न कार्यः पश्य वैदेहीं कथंचित्सौम्य जीवतीम् ॥ १९ ॥
इमां विरूपामसतीमतिमत्तां महोदरीम् ॥ राक्षसीं पुरुषव्याघ्र विरूपयितुमर्हसि ॥ २० ॥
इत्युक्तो लक्ष्मणस्तस्याः क्रुद्धो रामस्य [6]पार्श्वतः ॥ उद्धृत्य खड्गं चिच्छेद [7]कर्णनासं महाबलः ॥ २१ ॥
[8]निकृत्तकर्णनासा तु विस्वरं सा विनद्य च ॥ यथागतं प्रदुद्राव घोरा शूर्पणखा वनम् ॥ २२ ॥
सा विरूपा [9]महाघोरा राक्षसी शोणितोक्षिता ॥ ननाद विविधान्नादान्यथा प्रावृषि तोयदः ॥२३॥
सा विक्षरन्ती रुधिरं बहुधा घोरदर्शना ॥ प्रगृह्य बाहू गर्जन्ती प्रविवेश महावनम् ॥ २४ ॥

ततस्तु सा राक्षससंघसंवृतं खरं जनस्थानगतं विरूपिता ॥
उपेत्य तं भ्रातर[10]मुग्रदर्शनं पपात भूमौ गगनाद्यथाऽशनिः ॥ २५ ॥
ततः सभार्यं भयमोहमूर्च्छिता सलक्ष्मणं राघवमागतं वनम् ॥
विरूपणं चात्मनि शोणितोक्षिता शशंस सर्वं भगिनी खरस्य सा ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

॥१४॥ अवष्टभ्य अवलम्ब्य ॥१५॥ पश्यतस्तव त्वयि पश्यति । निःसपत्ना निष्प्रतिबन्धिका ॥ १६ ॥ अलातसदृशेक्षणा निर्ज्वालकाष्ठाग्नितुल्येक्षणा । उल्का निर्गतज्वाला सा चोत्पातकालभाविनी प्रकृते विवक्षिता ॥ १७ ॥ निगृह्य हुंकारेण प्रतिषिध्य ॥ १८ ॥ अनार्यैः दुर्जनैः । कथंचिज्जीवतीं शूर्पणखायाः क्रौर्यमालोक्य कथंचित्स्वास्थ्यमापन्नां ॥ १९ ॥ पूर्वमेव विरूपां पुनर्विरूपयेति भावः । एतावत्पर्यन्तमपराधाभावात्तूष्णीं स्थितं अद्य सीताक्रमणव्याजेनेमां विरूपयेत्यर्थः ॥ २० ॥ तस्याः कर्णनासमित्यन्वयः । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । रामे बद्धभावाया अपि शूर्पणखायास्तदीयापचारेण हानिर्जातेत्यनुसन्धेयं ॥२१॥ यथागतं आगतमार्गमनतिक्रम्य । वनं प्रदुद्रावेति संबन्धः ॥ २२ ॥ शोणितोक्षिता रक्तेन सिक्ता । नादान्ननाद नादांश्चकारेत्यर्थः । ओदनपाकं पचतीतिवत् । प्रावृषि वर्षाकाले ॥२३॥ विसरन्ती स्रवन्ती । रुधिरं रक्तं । प्रगृह्य उद्यम्य ॥ २४ ॥ तं रामवध्यत्वेन प्रसिद्धं । यथाऽशनिः अशनिरिव । गगनात् भूमौ पपात ॥ २५ ॥ उत्तरसर्गार्थमेकेन संगृह्णाति—ततः सभार्यमिति । भयजो मोहो भयमोहः निःसंज्ञता

तनुमध्यामित्यर्थः । वृद्धां ज्ञानशीलगुणवृद्धामित्यर्थः ॥ ११ ॥ **ति०** अनार्यैःपरिहासोनकथमपिकार्यइत्यत्रानुभवंप्रमाणयति । पश्यवैदेहींभक्षयितुमुद्युक्ता । अस्मत्कृतपरिहासदोषादितिशेषः । हेसौम्य कथंचिज्जीवतीमेवेत्युत्तरश्लोकान्वयि ॥ **कतक०** इदंपरिहासेनाप्यनृतवचनंसत्यनिष्ठस्यरामस्यसर्वानर्थमूलं । मूलाविद्यायांमायायांबीजावेशमूलंच ॥ १९ ॥ **टीका०** कर्णनासमित्युपलक्षणं । स्तनोष्ठमपीत्यर्थः । उक्तंचभारते “ निकृत्तकर्णनासोष्ठांचकाररघुनन्दनः ” इति । स्कान्देच “ लक्ष्मणस्तूर्णमुत्थायकरवालेनवीर्यवान् । कर्णौस्तनौनासिकांचअच्छिनद्रामशासनात् ” । **स०** कर्णनासेइतिपाठे छान्दसएकवद्भावाभावः । यद्वा कर्णश्च नासाचकर्णनासं । कर्णनासंचकर्णनासंचकर्णनासेइत्येकशेषाद्द्विवचनोपपत्तिः ॥२१॥ **ति०** अत्रेदंबोध्यं—दशवर्षगमनोत्तरंपुनस्सुतीक्ष्णाश्रमगमनंरामस्य । तत्रचवर्षाकालापगमपर्यन्तंस्थित्वाकिंचिच्छिष्टेएकादशेऽगस्त्याश्रमगमनं । ततोवर्षाकालारंभेपञ्चवट्यांवासः। “मयूरनादितारम्याः” इतितत्रोक्तेः । एवंवसतस्तस्यशरद्यपायेहेमन्तर्तुःप्रविष्टइत्युक्तेरत्रद्वादशवर्षपूर्तिः। “पञ्चमेपञ्चमेवर्षेद्वौद्वावधि-

[**पा०**] १ ख.—च. ज.—ट. इमां. २ ङ. झ. ट. नमांलं. च. छ. ञ. मांलंन. ३ ङ. निस्सपत्नी. ४ ङ. झ. ट. अभ्यगच्छत्. ५ ट. प्रगृह्य. ६ क.—ट. पश्यतः. ७ ङ. झ. ञ. ट. कर्णनासे. ८ ख. ग. घ. विकृत्त. ९ च. छ. ज. महानादा. १० ङ. झ. ट. सुमतेजसं.

एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

खरेण शूर्पणखांप्रतितद्वैरूप्यकारिजनप्रश्ने तयातंप्रति रामवृत्तान्तकथनपूर्वकंतच्चोदनयालक्ष्मणेनस्वस्यवैरूप्यकरणोक्तिः ॥ १ ॥ खरेण रामलक्ष्मणवधंचोदितैश्चतुर्दशभीराक्षसैः शूर्पणखयासह रामाश्रमाभिगमनम् ॥ २ ॥

तां [1]तथा पतितां दृष्ट्वा विरूपां शोणितोक्षिताम् ॥ भगिनीं क्रो[2]धसंतप्तः खरः पप्रच्छ राक्षसः ॥ १ ॥
उत्तिष्ठ तावदाख्याहि प्रमोहं जहि संभ्रमम् ॥ [3]व्यक्तमाख्याहि केन त्वमेवं[4]रूपा विरूपिता ॥ २ ॥
[5]कः कृष्णसर्पमासीनमाशीविषमनागसम् ॥ तुदत्यभिसमापन्नमङ्गुल्यग्रेण लीलया ॥ ३ ॥
[6]कः कालपाशमासज्य कण्ठे मोहान्न बुध्यते ॥ यस्त्वामद्य समासाद्य पीतवान्विषमुत्तमम् ॥ ४ ॥
बलविक्रमसंपन्ना कामगा कामरूपिणी ॥ इमामवस्थां नीता त्वं केनान्तकसमा [7]गता ॥ ५ ॥
देवगन्धर्वभूतानामृषीणां च [8]महात्मनाम् ॥ कोयमेवं वि[9]रूपां त्वां महावीर्यश्चकार ह ॥ ६ ॥
न हि पश्याम्यहं लोके यः कुर्यान्मम विप्रियम् ॥ [10]अन्तरेण सहस्राक्षं महेन्द्रं पाकशासनम् ॥ ७ ॥

तेन मूर्च्छिता व्याप्ता । राघवं वनमागतं शशंस आत्मविरूपणंच सर्वं शशंस समूलं शशंसेत्यर्थः । खरस्य भगिनी सपत्नीमातृपुत्रत्वान्मातृष्वसेयत्वाच्चेति पूर्वमुपपादितं ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

अथ खरवधमूलभूतः खरक्रोध उच्यते एकोनविंशे । भगिनीं ज्येष्ठां ॥ १ ॥ प्रमोहो विसंज्ञता । संभ्रमश्चित्ताप्रतिष्ठा । एवंरूपा यथा भवसि तथा विरूपितेत्यर्थः ॥ २ ॥ उत्तरकाल एवापकर्तुरनिष्टावाप्तिंसूचयन्पृच्छति—क इति । कृष्णेत्यमोघविषत्वव्यञ्जनाय । आसीनं निश्चलमित्यर्थः । आशिषि दंष्ट्रायां विषं यस्येति सर्पविशेषणं । पृषोदरादित्वात्सकारलोपः । "आशीरुरगदंष्ट्रायां प्रियवाक्याभिषङ्गयोः" इति निघण्टुः । ईकारान्तोप्याशीशब्दोस्ति । तुदति व्यथयति । अभिसमापन्नं आभिमुख्येनागतमिति शीघ्रप्रतीकारमूलं । अङ्गुल्यग्रेण लीलयेति प्रभावानभिज्ञत्वोक्तिः । अनेनस्वस्यलीलया सद्यःप्रतीकारसामर्थ्यं द्योतितं ॥ ३ ॥ पुनरपि स्वमहिमानं प्रकटयञ्शूर्पणखां चाश्वासयन्पृच्छति—कः कालेति । यः कण्ठे कालपाशं मृत्युपाशं । आसज्य आबध्य । न बुध्यते उत्तरक्षणे स्वमरणं न जानातीत्यर्थः । यश्च त्वां आसाद्य प्राप्य । उत्तमं विषं कालकूटं पीतवान् स क इत्यन्वयः । अत्र आसादनशब्देन विरूपकरणमुच्यते । त्वदासादनरूपं विषमित्यर्थः ॥ ४ ॥ अथ विस्मयेन पृच्छति—बलेति । इतो गता त्वं केनेमामवस्थां नीतेत्यन्वयः ॥ ५ ॥ देवेत्यादि । निर्धारेण षष्ठी । देवादीनां मध्ये । अयं एतादृशकार्यकर्ता कः एवं विरूपां चकार ॥ ६ ॥ स्वनिश्चयमाह—नहीति । अत्रतमित्यध्याहार्यं । तस्य

कमासकौ" इत्युक्तेर्मार्गशुक्लैकादश्यांत्रयोदशारंभः । अतएवपाद्मउक्तं—"तत्र तु द्वादशाब्दानि रामस्य अतिचक्रमुः । कस्मिंश्चिदथ काले तु राक्षसी कामरूपिणी । तत्र शूर्पणखा भेजे राघवं रावणानुजा" इतिकेचित् । अन्येतु त्रयोदशेकिञ्चिदवशिष्टेशूर्पणखागमनं ततोमाघेसीताहरणमित्याहुः । भारतेयुधिष्ठिरवनवासस्याधिकमासंगृहीत्वाऽर्वागेवसमाप्तेः । "पञ्चमेपञ्चमेवर्षेद्वौमासावुपजायतः । एषामभ्यधिकामासाःपञ्चचद्वादशक्षपाः । त्रयोदशानांवर्षाणामितिमेवर्ततेमतिः" इतिभीष्मेणोक्तत्वात्तद्रीत्याऽत्रापितथैवोचितमितिपूर्वव्याख्यैवयुक्तेतिममभाति । यत्तुतत्रत्रयोदशाब्दानिरामस्यअतिचक्रमुरितिपाद्मेपाठःक्वचित् तत्रापिप्रवेशमात्रेणतदतिक्रमव्यवहारः । यथान्येतु वादिनामर्धावस्थितौतद्व्यवहारइतिबोध्यं । प्रचुरस्तुद्वादशाब्दानीत्येवपाठः ॥ **टीका०** सर्गफलं—"कर्णनासापहारंचशृण्वतांपठतामपि । नजातुमानभङ्गस्स्याद्रघुनाथप्रसादतः ।" इतिस्कान्दे ॥२६॥ इत्यष्टादशस्सर्गः ॥ १८ ॥

ती० बलंआत्मशक्तिः । विक्रमः पराभिभवनसामर्थ्यं ॥ ५ ॥ **ती०** अमरेष्विति । अत्रमहेन्द्रशब्दोविशेष्यं । पाकशासन.

[पा०] १ क. ख. ग. तदा. २ ग. क्रोधसंरक्तः. ख. कोपसंतप्तः. ३ व्यक्तमाख्याहीत्यर्धमारभ्यदेवगन्धर्वभूतानामित्यर्धपर्यन्तंविद्यमानानामष्टानामर्धानांपौर्वापर्यं च. छ. ज. ञ. पुस्तकेषु. यस्त्वामद्य. बलविक्रमसंपन्ना. इमामवस्थां. देवगन्धर्व. व्यक्तमाख्याहि. कःकृष्णसर्प. तुदत्यभि. कःकालपाशं. एवंक्रमेणदृश्यते. ४ ङ. छ. रूपविरूपिता. ५ घ. कृतान्तसममापन्नं. ६ च. छ. ज. झ. ञ. ट. कालपाशंसमासज्य. ७ क. ख. घ. मता. ८ ख. सुमहात्मनां. ९ क—ट. महावीर्यस्त्वांविरूपां. १० क. ग. ङ—ट. अमरेषु.

अद्याहं मार्गणैः प्राणानादास्ये जीवितान्तकैः[1] ॥ सलिले क्षीरमासक्तं निष्पिबन्निव सारसः ॥ ८ ॥
निहतस्य मया संख्ये शरसंकृत्तमर्मणः ॥ सफेनं[2] रुधिरं रक्तं मेदिनी कस्य[3] पास्यति[4] ॥ ९ ॥
कस्य पत्ररथाः कायान्मांसमुत्कृत्य[5] संगताः ॥ प्रहृष्टा भक्षयिष्यन्ति निहतस्य मया रणे ॥ १० ॥
तं न देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ॥ मयापकृष्टं कृपणं शक्तास्त्रातुमिहाहवे[6] ॥ ११ ॥
उपलभ्य शनैः संज्ञां तं मे शंसितुमर्हसि ॥ येन त्वं दुर्विनीतेन वने विक्रम्य[8] निर्जिता ॥ १२ ॥
इति भ्रातुर्वचः श्रुत्वा क्रुद्धस्य च विशेषतः ॥ ततः[7] शूर्पणखा वाक्यं सबाष्पमिदमब्रवीत् ॥ १३ ॥
तरुणौ रूपसंपन्नौ सुकुमारौ महाबलौ ॥ पुण्डरीकविशालाक्षौ चीरकृष्णाजिनाम्बरौ ॥ १४ ॥

गर्वविशेषद्योतनाय इन्द्रस्य विशेषणद्वयं ॥ ७ ॥ प्राणान् तस्येति शेषः । जीवितान्तकैः शत्रुजीवितविनाशकरैः । मार्गणैः बाणैः । सारसः हंसविशेषः ॥ ८ ॥ संख्ये युद्धे । शरसंकृत्तमर्मणः बाणच्छिन्नमर्मस्थलस्य । सफेनं प्राणवायुनिर्गमनकालिकफेनसहितं । रक्तं रक्तवर्णं । अचिरप्रवृत्तत्वमनेनोच्यते । मेदिनी भूमिः ॥ ९ ॥ पत्ररथाः पक्षिणः । कायात् देहात् । उत्कृत्य उच्छिद्य । संगताः संघशः समवेताः ॥ १० ॥ मया आहवे अपकृष्टं आकृष्टं इहेति युद्धसन्निधानोक्तिः ॥ ११ ॥ उपलभ्य प्राप्य । दुर्विनीतेन दुर्जनेन । विक्रम्य शौर्यं कृत्वा ॥ १२ ॥ विशेषतः अतिशयेन । क्रुद्धस्य कृतक्रोधस्य ॥ १३ ॥ ननु व्यक्तमाख्याहि केन त्वमेवंरूपा विरूपितेति पृच्छन्तं खरं प्रति " पुत्रौ दशरथस्यास्तां भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ " इत्येव

सहस्राक्षशब्दौविशेषणे । एतेषुषष्ठ्यर्थेद्वितीया । यथामहेन्द्रस्येतिदृष्टान्तः । पाकं पाकाख्यंवृत्रासुरभ्रातरं शासितवानितिपाकशासनः । अन्तरेणसहस्राक्षमितिपाठे महेन्द्रमन्तरेण इन्द्रंविना । कोममविप्रियंकुर्यात् तंनहिपश्यामीत्यन्वयः । **ति॰** महेन्द्रमित्यस्यान्तरेणेतिशेषः । मनुष्यादीनांतुस्वाप्रियकरणेसंभावनैवनेतिभावः ॥ ७ ॥ **ति॰** जीवितान्तगैः जीवितस्यान्तंगमयन्तिप्रापयन्तितैः । तृषयानिष्पिबन् सारसोहंसो यथा सलिलेआसक्तंक्षीरमादत्ते एवंप्राणानादास्यइत्यर्थः ॥ ८ ॥ **ती॰** श्रीरामचन्द्रेदोषाणामभावाद्गुणोक्त्यैवतंबोधयति—**तरुणावित्यादि** ॥ **तनि॰** एतत्पुत्रावेतन्नामकावितिवक्तव्ये सौन्दर्यवर्णनमस्यावैरूप्यप्राप्तावपिवैराग्योत्पत्त्यभावेन । काममोहितत्वादवशा भ्रातुस्संनिधाववाच्यमपिहृद्गतमेवाह ॥ विषयाभिनिवेशवन्तोह्यनुकूलप्रतिकूलविचारमन्तरेणप्रथमंमनसियल्लग्नंतदेवानुवदन्ति ॥ यद्वा " सर्वाणिरूपाणिविचित्यधीरःनामानिकृत्वा " इतिवत्प्रथमंरूपोदाहरणं । अथवा सुप्तमत्तकुपितानांभावज्ञानंदृष्टमितिकुपितत्वाद्भावज्ञानंप्रकाशितं । यद्वा एवंराक्षसावासवनप्रवेशविरूपकरणाभ्यां तौबलिष्ठावितिमाभैषीः किंतुमृदुप्रकृतिकावित्युच्यते । यद्वा " युवाकुमारं " इत्यादिवेदान्तसिद्धमर्थंराक्षस्याचष्टे । "व्यक्तमेषमहायोगी " इतिमन्दोदरीवत् परत्वंखलुमुक्तवेद्यं स्नेहस्तु दशरथादिभिःकार्यः तदविशेषेणराक्षस्या जातं ज्ञानंस्नेहश्चेत्युभयं रघुनन्दनसौन्दर्यवैलक्षण्यमहिम्नेतिज्ञेयं । ननुरूपसंपदाप्रथमंतरुणत्वादिविशेषणविशिष्टेश्रीरामेभावानुबन्धः । लक्ष्मणेतुविरूपकरणाद्द्वेषः । उभयोःप्राधान्येनग्रहणंकथमितिचेत्परस्परस्यसदृशावितितारुण्यादिसामान्याद्रामप्रत्याख्यानेलक्ष्मणेपिभावबन्धनात् रामेणापिकर्णनासच्छेदाभ्यनुज्ञानेनद्वेषसाम्याच्च नदोषः । ताभ्यामुभाभ्यामिमामवस्थांसंप्राप्तेतिवक्ष्यति । कथं युगपदेकस्याद्वयोर्भावबन्धो जातः। ज्येष्ठकनिष्ठभावानुसंधानेपिनतारुण्यवैषम्यं। तेनोभयत्रैकधा(दा)भावबन्धः तारुण्यैक्येपिरूपवैषम्ये अन्यथाभावबन्धस्स्यात्तच्चनेत्याह । **रूपसंपन्नौ** । लोके मन्मथादिभिःरूपापेक्षया यथाप्रार्थनीयौभवेतां तथा रूपसमृद्धौ एतदङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवलेशयाज्ञयाखलुमदनोरूपवान् । " रूपदाक्षिण्यसंपन्नःप्रसूतः" इत्युक्तरीत्या उत्पत्तिसिद्धरूपसमृद्धौ नतुवयउपाचितरूपसमृद्धौ । "रामेतिरामेतिसदैवबुद्ध्याविचार्यवाचाब्रुवतीतमेव" इत्येतादृशातिव्यामोहजनकरूपसंपन्नौ । सुकुमारौ आलिङ्गनेकाठिन्यरहितावयवौ पुष्पसमुदायालिङ्गनवत् । अतएव शिरीषपुष्पसाम्यं । सौकुमार्यप्रयुक्तदौर्बल्यंपरिहरति—**महाबलाविति** । बलमनुभवसामर्थ्यं । तेन " रामस्तुसीतयासार्धंविजहारबहूनृतून्" इत्युक्तरीत्याऽनवरतकान्तानुभवसंभवेपिबलहानिराहित्यमुक्तं । एतेन राक्षसजातिप्रयुक्तकठिनप्रकृतियुक्ताया अपिस्वस्याःसमरतिप्रदानसामर्थ्यमभिप्रेतं । स्त्रीणांतुस्वानुभवविशेषैः पुरुषोजेतव्यइतिमनोरथः । तमतिक्रम्यस्वबलाधिक्येनक्रीडायांस्त्रियं यो जयति स महाबलः । पुण्डरीकविशालाक्षौ अवयवानांसौन्दर्यंसमीपगमनेसम्यक्प्रकाशते । नेत्रेतु दूरेस्फुटंप्रकाशते । यद्वा पुण्डरीकंसितांभोजं । अनेन सत्वगुणप्रचुरतयादृष्टिप्रसन्नतोच्यते नतुमहापुरुषलक्षणोपयुक्तरक्तान्तत्वं कनीनिकानैल्यंचनिवार्यते । अथवा मनुष्यावतारेणपरत्वगोपनेपि " कप्यासं पुण्डरीकाक्षं' इत्युक्तपुण्डरीकाक्षत्वंप्रकाशतएव । किंच क्षीरसमुद्रवन्नेत्रविशालत्वगांभीर्यंकेनापिनिश्चेतुमशक्यं लोकरीत्यापुण्डरीकसाम्यमुक्तं । वस्तुतस्तु

[पा॰] १ झ. जीवितान्तगैः. २ ङ. सफेनरुधिरं. ३ ङ. झ. ट. कस्य. ४ ङ. झ. ट. पातुमिच्छति. ५ घ. मुद्धृत्य. ६ ङ—ट. त्रातुंमहाहवे. ७ च. ज. ञ. ततः. ८ क.—घ. निष्क्रम्य.

वक्तव्ये तरुणावित्यादिना रामादिसौन्दर्यादिकं किमर्थं कथयतीति चेत् अस्या वैरूप्ये जातेपि वैराग्याजननात्काममोहातिशयेन भ्रात्रादिसन्निधानेपि हृद्गतमेवोक्तवती । अनुकूलानां प्रतिकूलानां च रामं दृष्टवतामयमेव स्वभावः । अतएव " यानि रामस्य चिह्नानि " इति पृष्टवतीं सीतां प्रति " त्रिस्थिरस्त्रिप्रलम्बश्च " इति वक्तव्ये " रामः कमलपत्राक्षः सर्वसत्त्वमनोहरः " इत्येवमाह हनुमान् । यद्वा । " सुप्तप्रमत्तकुपितानां भावज्ञानं दृष्टं " इति न्यायेन कर्णनासाच्छेदेनप्रमत्ता कुपिता च शूर्पणखा हृद्गतमेवाह। तरुणौ कामिनीनां प्रथमाकर्षकं वय एव हि अतस्तदुच्यते। परस्परपरिहासकरणेनोभयत्र भावबन्धाविशेषाद्द्विवचनं । वयसातुल्यत्वेपि रूपेकिमनयोस्तारतम्यमस्ति नेत्याह—रूपसंपन्नौ । रूपं सौन्दर्यं तेन संपन्नौ समृद्धौ । इतरेषां कामादीनां रूपमाभ्यां भिक्षित्वा संपादयितव्यमिति मन्यमानावित्यर्थः । यद्वा रूपसंपन्नौ संपन्नरूपौ । आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः। तेन " उत्पन्नं द्रव्यं क्षणमगुणं तिष्ठति " इतिन्यायं विहाय " रूपदाक्षिण्यसंपन्नः प्रसूतः " इत्युक्तरीत्या धर्मिणा सहैवोत्पन्नरूपावित्यर्थः । वयोरूपसत्त्वेपि किं कठिनस्पर्शौ नेत्याह—सुकुमारौ । परुषतरभवच्छरीरवन्नभवत्यनयोश्शरीरं किंतुपुष्पहाससुकुमारौ । एवं सौकुमार्यसत्त्वेपि रतिवैयात्ये किं श्रान्तौ स्यातां नेत्याह—महाबलौ । " रामस्तु सीतया सार्धं विजहार बहूनृतून् " इत्याद्युक्तरीत्याऽनेकर्तुषु विहरणेपि श्रमलवरहितौ । एवं समुदायशोभासंपन्नत्वेपि किमवयवशोभासु वैकल्यं नेत्याह—पुण्डरीकविशालाक्षौ । "संरक्तनयनाघोरा " इत्युक्तरीत्या त्वादृशनयनवन्न भवति तन्नयनमित्यर्थः । पुण्डरीकं सिताम्भोजं । तमोगुणोद्रेकेण निद्राकषायितत्वं रजोगुणोद्रेकेण संरक्तत्वं वा नास्ति । किंतु सर्वदा सत्त्वप्रसन्ननयनावित्यर्थः । न केवलमेवावयवशोभातिशयः चीरकृष्णाजिनाम्बरौ " किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनां " इत्युक्तरीत्या वल्कलाजिनधारणेप्यतिरमणी-

" अदीर्घमप्रेमदुर्वं " इत्याद्युक्तरीत्याऽनुपममेव । अपिच बद्धमुक्तनित्यात्मकत्रिविधकोट्युभयविभूतिमेकप्रत्यत्नेनकटाक्षयितुं विशालत्वं । महाबलौ पुण्डरीकाक्षाविति बलंप्रदर्श्य भयंजनयित्वा " जितंतेपुण्डरीकाक्ष " इतिस्तुतिप्रसन्ननेत्रतांप्रकाशयति । सुकुमारौ पुण्डरीकविशालाक्षाविति नयनपुष्पबाणवत्त्वमुक्तं अरविन्दस्यमदनबाणत्वात् । तेनशूर्पणखामनोदारकत्वंव्यज्यते । चीरकृष्णाजिनांबरौ आभरणरहितावेव मां मन्मथपीडितां कृत्वाव्यथयतः । " इयमधिकमनोज्ञावल्कलेनापि"—इत्युक्तंहि कालिदासेन । अतश्चीरकृष्णाजिनधारणेन तयोस्सौन्दर्यं न्यूनतांनैति । किंतु तत्तारुण्यादिगुणसमुदायरञ्जितमिदंचीरं रामशरीरसंनिकर्षेणसर्वस्यापिहृदयाकर्षकंसत् " रूपसंहननंलक्ष्मींसौकुमार्यंसुवेषताम् । ददृशुर्विस्मिताकारारामस्यवनवासिनः" इति स्वरूपध्यानपराणामिदमेव हृदयग्राहकंभवति । द्वितीययोजनायां तरुणौ "ऊनषोडशवर्षः नयुद्धयोग्यतामस्यपश्यामि" इत्याद्युक्तरीत्या युद्धायोग्यौ । यद्वा विषयप्रवणौ नतुयुद्धप्रवणौ । रूपसंपन्नौ " कन्याकामयतेरूपं " इतिरूपेण वनिताजनानुरागजनकसौन्दर्यवन्तौ नतुपौरुषज्ञापकपराक्रमसंपन्नौ ॥ केवलमाकारसुन्दरौ नत्वन्तस्सारवन्तौ। अत्रहेतुः **सुकुमारौ** श्रीमत्कुमारतया श्रमासहनौ भवदीयरक्तलोचननिरीक्षणासहावत्युग्रभवदायुधनिपातंकथंसहेतां महाऽबलौ अत्यन्ताबलौ । स्त्रीनिमित्तंराज्यत्यागेनतयोर्बलंदृष्टमेव। यद्वा महतीरक्षणीया अबला ययोस्तौ । प्रतिबन्धकीभूताऽबलाचास्तीत्यर्थः। पुण्डरीकविशालाक्षौ भाविकार्यापरिज्ञानेन कर्णनासच्छेदःकृतः इतःपरंकिं भविष्यतीति भयेन निर्निमेषेणप्रफुल्लनेत्रौ दैन्येनशीतायमाननेत्रौवा स्वस्थानसामर्थ्येपि जलादपनीतपुण्डरीकवदन्यत्रासामर्थ्यंलोचनेनप्रकाशितं । स्वयमशक्तत्वेप्यैश्वर्यादिसंपत्तौप्रबलौ भवतः साचनेत्याह—**चीरकृष्णाजिनांबरौ।** वस्त्राभावेन दारुचर्म मृगचर्मंच वसानौ । अतोद्रव्यसाध्यसेनासंपादनं कथमित्यर्थः । यद्वा आच्छादनमेकजातीयमपिन । किंतु स्थावरेणैकंदत्तं जङ्गमेनैकंदत्तमिति । तृतीययोजनायांतु तरुणौ " ऊनषोडशवर्षः—" इत्युक्तरीत्या अनतिबालावनतिवृद्धौच । यौवनेविजिगीषूणामितिवत् युद्धेनहस्तकण्डूनिरसनंकर्तुमिच्छन्तौ । रूपसंपन्नौ वीररसाभिव्यञ्जकसंहननविशेषौ । "सिंहोरस्कंमहाबाहुं" इतिवत् संनिवेशदर्शनेनशत्रवः पलायन्ते । रूप्यते अनेनेतिव्युत्पत्त्या रूपशब्दोसाधारणनिरतिशयरूपविशेषवाची "नाविजित्यनिवर्तते " इति " यशसश्चैकभाजनं " इतिचबाल्यादारभ्य सुबाहुप्रभृतिनिरसनेनैतावत्पर्यन्तंप्रसिद्धापदानौ । सुकुमारौ अनायासेनशत्रुनिरासकौ । पौरुषदर्शनेहृदयग्राहित्वव रूपसौकुमार्ययोरपि हृदयग्राहित्वं । महाबलौ " सदेवगन्धर्वमनुष्यपन्नगंजगत्सशैलंपरिवर्तयाम्यहम् ।" " सागरमेखलां । महींदहतिकोपेन " इत्याद्युक्तरीत्याप्रसिद्धबलयुक्तौ । बलशब्देनबाहुबलंमनोबलमुपायबलंचोच्यते । पुण्डरीकविशालाक्षौ अतिसङ्कटवनसंचारेप्यम्लाननेत्रौ । एतेन युद्धेअश्रमावितिज्ञायते । युद्धादिकालेपि शत्रुष्वलक्ष्यबुद्ध्यानेत्रविकारादिरहितौ "प्रीतिविस्फुरितेक्षणं" इतिवत् शत्रुदर्शनेप्युत्तरोत्तरमुत्साहेनातिविस्तृतनेत्रौ । चीरकृष्णाजिनांबरौ सर्वदायुद्धसंनाहसूचकवस्त्रबन्धादियुक्तौ । यद्वा मृगयाशीलतया तदुचितकृष्णाजिनदारुपटकञ्चुकधरौ । "सत्येनलोकाञ्जयति" इत्युक्तरीत्या तदुचितवेषव्यापारवत्त्वंप्रसिद्धं । महाबलावित्यनेन खरोक्तवीरालापाननादृत्याजेयत्वंसमर्थितं ॥ १४ ॥

फलमूलाशनौ दान्तौ तापसौ धर्मचारिणौ ॥ पुत्रौ दशरथस्यास्तां भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १५ ॥
गन्धर्वराजप्रतिमौ पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ ॥ देवौ वा मानुषौ वा तौ न तर्कयितुमुत्सहे ॥ १६ ॥
तरुणी रूपसंपन्ना सर्वाभरणभूषिता ॥ दृष्टा तत्र मया नारी तयोर्मध्ये सुमध्यमा ॥ १७ ॥
ताभ्यामुभाभ्यां संभूय प्रमदामधिकृत्य ताम् ॥ इमामवस्थां नीताऽहं यथाऽनाथाऽसती तथा ॥१८॥
तस्याश्चानृजुवृत्तायास्तयोश्च हतयोरहम् ॥ सफेनं पातुमिच्छामि रुधिरं रणमूर्धनि ॥ १९ ॥
एष मे प्रथमः कामः कृतस्तात त्वया भवेत् ॥ तस्यास्तयोश्च रुधिरं पिबेयमहमाहवे ॥ २० ॥
इति तस्यां ब्रुवाणायां चतुर्दश महाबलान् ॥ व्यादिदेश खरः क्रुद्धो राक्षसानन्तकोपमान् ॥२१॥

यौ । यद्वा कोयमेवं महावीर्य इति भीतं प्रति तयोर्दुर्बलत्वमुच्यते । तरुणौ ऊनषोडशवर्ष इत्याद्युक्तरीत्या युद्धायोग्यौ । यद्वा यौवने विषयैषिणामित्याद्युक्तरीत्या विषयप्रावण्येन युद्धभीतौ । रूपसंपन्नौ "कन्या कामयते रूपं" इत्युक्तरीत्या वनिताजनवशीकरणाय शरीरमुद्भासयन्तौ नपौरुषसंपन्नौ । सुकुमारौ श्रीमत्पुत्रतया संपत्कुमारौ । अतो भवदायुधप्रहारासहौ । महाबलौ विपरीतलक्षणया द्वावेतौ दुर्बलौ । ससैन्यस्य भवतो न पर्याप्तावित्यर्थः । यद्वा सुकुमारतराबलासहितौ युद्धविरोधिकलत्रसहितत्वान्न युद्धार्हौ । पुण्डरीकविशालाक्षौ तयोर्युद्धासामर्थ्यं मद्वैरूप्यकरणानन्तरं किं भविष्यतीति भीत्या शुभ्रीभूतलोचनतया चावगम्यते । चीरकृष्णाजिनाम्बरौ परिधानसंपादनस्याप्यशक्तौ । तत्राप्येकरूपोत्तरीयरहितौ । चीरकृष्णाजिनाम्बरौ स्थावरतिर्यग्भ्यां याचित्वा लब्धे अम्बरे बिभ्राणौ । यद्वा खरस्य प्रोत्साहनाय तयोर्बलातिशय उच्यते—तरुणावित्यादि । तरुणौ जयोत्साहयोग्यवयस्कौ । रूपसंपन्नौ "सिंहोरस्कं महाबाहुं" इत्युक्तरीत्या युद्धाभावेपि दर्शनमात्रेण परहृदयकम्पजनकशरीरौ । सुकुमारौ लीलयैव सर्वसंहरणक्षमौ । महाबलौ मनोबलबाहुबलोपायबलसंपन्नौ । पुण्डरीकविशालाक्षौ वैरिषु गौरवबुद्धिमूलककालुष्यरहिततया विमलनेत्रौ । अनेन शत्रुदर्शनकृतक्षोभराहित्यमुच्यते । चीरकृष्णाजिनाम्बरौ सदा बद्धवसनतया युद्धसन्नद्धावित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि योज्यं ॥ १४—१५ ॥ पुनरपि हृदये परिवर्तमानं तत्सौन्दर्यमाह—गन्धर्वेति । देवाविति । यद्यपि दशरथसुताविति श्रुतं तथापि तत्प्रभावदर्शनेनतदसत्यमेवोक्तमिति मन्य इति भावः ॥ १६ ॥ तत्र आश्रमे ॥ १७ ॥ प्रमदां अधिकृत्य निमित्तीकृत्य । उभाभ्यां संभूय ऐकमत्यं प्राप्य इमामवस्थां नीतास्मि । यथा अनाथा असती कुलटा नीयते तथा नीतास्मीति योजना ॥ १८ ॥ अनृजुवृत्तायाः कुटिलवृत्तायाः । अनेन तत्प्रेरणनैव मां तौ विरूपितवन्तावित्यमन्यतेति गम्यते । रणमूर्धनिहतयोरित्यन्वयः। सीताया रणमूर्धनि गमनासंभवाद्धतायाइति विपरिणामो न युक्तः । अन्यथा अशक्यत्वाद्रणमूर्धनीत्युक्तं ॥ १९ ॥ अवश्यकर्तव्यत्वाय पुनरप्याह—एष इति । प्रथमः श्रेष्ठः । कामः अभिलाषः । "प्रथमौ प्रवरादिमौ" इतिवैजयन्ती । *तातेति पितृवज्ज्येष्ठसंबोधनं ॥ २० ॥ चतुर्दशेति

स० भ्रातराविति खरदूषणयोस्संबोधनं । अतोनपुत्राविल्यादिनाऽर्थतःपुनरुक्तिः ॥ १५ ॥ **ती०** रुधिरंपातुमिच्छामीत्यनेन श्रीरामवर्णनेनस्वस्यकामुकीत्वशङ्कांखरस्यनिवर्तयतीतिज्ञेयं । तस्याहतायाइतिविपरिणामः । तस्याश्चानृजुवृत्तायाइत्यादिश्लोकद्वयस्यवास्तवार्थस्तु रणमूर्धनितयोःरामलक्ष्मणयोः । तृतीयार्थेषष्ठी । अनृजुवृत्तायाः तस्याः त्वद्भगिन्याः । ममेतिशेषः । हतयोः छिन्नयोः । द्वितीयार्थेषष्ठी । कर्णनासिके । पश्येतिशेषः । अतइतःपरमहं सफेनमपिरुधिरंपातुमिच्छामीतिकाकुः । नेच्छाम्येवेत्यर्थः । आहवेतयोस्त्वयंकृतोभवेद्यदि । अपकारइतिशेषः । छिन्नकर्णनासांमांदृष्ट्वाप्युपेक्षसेयदि तदा त्यक्ताहारा देहंत्यक्ष्यामीतिभावः ॥ २० ॥ **ती०** इतितस्यांब्रुवाणायामित्यारभ्य सर्गसमाप्तिपर्यन्तस्यवास्तवार्थस्तु––तस्यांब्रुवाणायां रामवृत्तान्तमितिशेषः । खरः–"तस्माद्यःक्रूररूपेणदेहेनहरताऽमृतम् । विष्णुर्दाशरथिर्भूत्वामोक्षयिष्यतिसुव्रत" इति शिवशापाद्राक्षसत्वंप्राप्तो याज्ञवल्क्यसुतश्चन्द्रकान्तइत्यर्थः । अतएव शूर्पणखामुखाद्रामवृत्तान्तश्रवणानन्तरं विष्णुत्वेनज्ञात्वा सपरिवारस्यस्वस्यरामहस्ताद्वधेच्छुस्सन्भगिनीप्रीतयइव रामेणसहयुद्धार्थराक्षसान्व्यादिदेशेत्यर्थः । अस्मिन्नर्थेशेषधर्मेभीष्मयुधिष्ठिरसंवादकथाऽनुसंधेया ।

[**पा०**] १ घ. ङ. छ. ञ. मूलाशिनौ. २ ख. घ. दशरथस्येमौ. ३ ङ. झ. ट. दानवावेतौ. ४ क. ख. श्वानतवृत्तायाः. ५ ङ. ज. झ. ञ. स्तत्र.

मानुषौ शस्त्रसंपन्नौ चीरकृष्णाजिनाम्बरौ ॥ प्रविष्टौ दण्डकारण्यं घोरं प्रमदया सह ॥ २२ ॥
तौ हत्वा तां च दुर्वृत्ता[1]मपावर्तितुमर्हथ ॥ इयं च [2]रुधिरं तेषां भगिनी मम पास्यति ॥ २३ ॥
मनोरथोयमिष्टोस्या भगिन्या मम राक्षसाः ॥ शीघ्रं संपाद्यतां [3]तौ च प्रमथ्य स्वेन तेजसा ॥२४॥
[[4]युष्माभिर्निहतौ दृष्ट्वा तावुभौ भ्रातरौ रणे ॥ इयं प्रहृष्टा मुदिता रुधिरं [5]युधि पास्यति]॥ २५ ॥
इति प्रतिसमादिष्टा राक्षसास्ते चतुर्दश ॥ तत्र जग्मुस्तया सार्धं घना वातेरिता यथा ॥ २६ ॥
ततस्तु [6]ते तं समुदग्रतेजसं [7]तथापि तीक्ष्णप्रदरा निशाचराः ॥
न शेकुरेनं सहसा प्रमर्दितुं [8]वनद्विपा दीप्त[9]मिवाग्निमुत्थितम् ॥ २७ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः ॥ २० ॥

रामेण शूर्पणखासहागतराक्षसावलोकनेन सीतारक्षणे लक्ष्मणनियोजनपूर्वकंरणाय निर्गमनम् ॥ १ ॥ तथा स्वेनस्ववृत्तान्तनिवेदनपूर्वकं सामोक्तौपरुषोक्तावप्यपरावर्तनेनसमरोद्यतानांरक्षसां हननम् ॥ २ ॥ शूर्पणखया खरसमीपमेत्य चतुर्दशराक्षसक्षयनिवेदनम् ॥ ३ ॥

ततः शूर्पणखा घोरा राघवाश्रमम[10]ागता ॥ [11]रक्षसामाचचक्षे तौ भ्रातरौ सह सीतया ॥ १ ॥
ते रामं पर्णशालायामुपविष्टं महाबलम् ॥ ददृशुः सीतया सार्धं वैदेह्यौ[12] लक्ष्मणेन च ॥ २ ॥
[13]तान्दृष्ट्वा राघवः श्रीमान[14]ागतां तां च राक्षसीम् ॥ अब्रवीद्भ्रातरं रामो लक्ष्मणं दीप्ततेजसम् ॥ ३ ॥
मुहूर्तं भव सौमित्रे सीतायाः प्रत्यनन्तरः ॥ इमानस्या वधिष्यामि पदवीमा[15]गतानिह ॥ ४ ॥

चतुर्दशसहस्राध्यक्षानित्यर्थः ॥ २१—२२ ॥ दुर्वृत्तां भगिनीवैरूप्यमूलत्वात् । अपावर्तितुं आनेतुं । तां चेतिचकारेण तावपीत्युच्यते । आनयनप्रयोजनमाह—इयं चेति ॥ २३ ॥ अस्या अयं मनोरथः मम चायमिष्टः संमत इत्यर्थः । प्रमथ्य हत्वा ॥ २४—२५ ॥ इतीति । तयोर्मार्गं प्रदर्शयन्त्येति शेषः । इयं खरेणाप्रेरितापि गतेति बोध्यं ॥ २६ ॥ प्रदराः बाणाः । "प्रदरा भङ्गनारीरुग्बाणाः" इत्यमरः । तथा तीक्ष्णप्रदरा अपीति योज्यं । तमेनमित्यन्वयः । उत्थितं राक्षसान् दृष्ट्वा अभिमुखमुद्गतमिति रामविशेषणं । उत्तरसर्गसंग्रहोयं श्लोकः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

अथ चतुर्दशराक्षसवधो विंशे । ततः शूर्पणखेत्यादि ॥ १—३ ॥ प्रत्यनन्तरः प्रत्यासन्नः रक्षक इति

" भीष्मउवाच । याज्ञवल्क्यसुता राजंस्त्रयोवैलोकविश्रुताः । चन्द्रकान्तमहामेधविजयाब्राह्मणोत्तमाः । खरश्चदूषणश्चेतित्रिशिरा ब्रह्मवित्तमाः । आसंस्तेषांचशिष्याश्च चतुर्दशसहस्रधा " इति । अतएव बाह्यदृष्ट्यापरुषोक्तिवत्प्रतीयमानानि तस्यवाक्यानिसौम्यरूपाण्येव तथाव्याख्यास्यामः ॥ २१ ॥ स० रुधिरंममपास्यतीत्यन्वयेन खरमरणमसूचयत्कविरितिज्ञेयं ॥ ती० वस्तुतस्तु हेराक्षसाः इयंभगिनी प्रमथ्यममरुधिरंपास्यति । अतस्तेषांसमीपंगत्वा स्वतेजसाशीघ्रेणतौरामलक्ष्मणौ । दुर्वृत्तां दुर्लभंवृत्तंआचारोयस्यास्तांसीतांच हत्वा ज्ञात्वा । "हन हिंसागत्योः" इतिधातोर्गत्यर्थस्यज्ञानार्थत्वात् । अपावर्तितुं प्रतिनिवर्तितुमर्हथ । अयंमम भगिन्याः इष्टोमनोरथः ॥ २३ ॥ इत्येकोनविंशस्सर्गः ॥ १९ ॥

ति० सहसीतया वर्तमानावितिशेषः ॥ १ ॥

[पा०] १ क.—ट. मुपावर्तितुं. २ ख. ङ.—ट. भगिनीतेषांरुधिरं. ३ क.—ट. गत्वातौप्रमथ्यस्वतेजसा. ४ क. ख. ङ. झ. ट. पुस्तकेष्वयंश्लोकोदृश्यते. ५ क. भूरि. अयं पाठः झ. ट. पाठयोर्नदृश्यते. ६ च. छ. ज. तेराघवमुग्रतेजसं. ७ च. ट. ज. तथासुतीक्ष्णप्रदराश्चराक्षसाः. घ. दुरासदंधर्षयितुंनचाशकन्वनद्विपादीप्तमिवाग्निमुद्धतं. ८ क. च. ज. वनेद्विपाः. ९ छ. दीप्तदवाग्नि. १० क. ग. घ. माश्रिता. ११ ङ. झ. ट. राक्षसानाचचक्षे. १२ ङ.–ट. लक्ष्मणेनापिसेवितं. १३ झ. ट. तांदृष्ट्वा. १४ ख. ङ. झ. ट. नागतांस्तांश्चरक्षसान्. १५ ज. मागतानहं.

वाक्यमेतत्ततः श्रुत्वा रामस्य विदितात्मनः ॥ तथेति लक्ष्मणो वाक्यं रामस्य प्रत्यपूजयत् ॥ ५ ॥
राघवोपि महच्चापं चामीकरविभूषितम् ॥ चकार सज्यं धर्मात्मा तानि रक्षांसि चाब्रवीत् ॥ ६ ॥
पुत्रौ दशरथस्यावां भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ प्रविष्टौ सीतया सार्धं दुश्चरं दण्डकावनम् ॥ ७ ॥
फलमूलाशनौ दान्तौ तापसौ धर्मचारिणौ ॥ वसन्तौ दण्डकारण्ये किमर्थमुपहिंसथ ॥ ८ ॥
युष्मान्पापात्मकान्हन्तुं विप्रकारान्महाहवे ॥ ऋषीणां तु नियोगेन प्राप्तोऽहं सशरायुधः ॥ ९ ॥
तिष्ठतैवात्र संतुष्टा नोपावर्तितुमर्हथ ॥ यदि प्राणैरिहार्थो वां निवर्तध्वं निशाचराः ॥ १० ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसास्ते चतुर्दश ॥ ऊचुर्वाचं सुसंक्रुद्धा ब्रह्मघ्नाः शूलपाणयः ॥ ११ ॥
संरक्तनयना घोरा रामं संरक्तलोचनम् ॥ परुषं मधुराभाषं हृष्टा दृष्टपराक्रमम् ॥ १२ ॥
क्रोधमुत्पाद्य नो भर्तुः खरस्य सुमहात्मनः ॥ त्वमेव हास्यसे प्राणानद्यास्माभिर्हतो युधि ॥ १३ ॥
का हि ते शक्तिरेकस्य बहूनां रणमूर्धनि ॥ अस्माकमग्रतः स्थातुं किं पुनर्योद्धुमाहवे ॥ १४ ॥
एहि बाहुप्रयुक्तैर्नः परिघैः शूलपट्टिशैः ॥ प्राणांस्त्यक्ष्यसि वीर्यं च धनुश्च करपीडितम् ॥ १५ ॥
इत्येवमुक्त्वा संक्रुद्धा राक्षसास्ते चतुर्दश ॥ [उद्यतायुधनिस्त्रिंशा राममेवाभिदुद्रुवुः ॥]
चिक्षिपुस्तानि शूलानि राघवं प्रति दुर्जयम् ॥ १६ ॥

यावत् । अस्याः पदवीमागतानित्यन्वयः ॥ ४ ॥ प्रत्यपूजयत् परिपालितवान् ॥ ५ ॥ चामीकरं स्वर्णं ॥ ६ ॥ स्वस्य कपटवेषत्वं परिहरन्नाह—पुत्रावित्यादि । आवां किमर्थमुपहिंसथ ॥७—८॥ प्रत्युत युष्मानेवाहं हन्तुमागत इत्याह—युष्मानिति । विप्रकारान् हिंसकान् । भवतां प्रथमप्रवृत्तिमाकाङ्क्षन्स्थितोस्मीत्यर्थः ॥ ९ ॥ अत्रैव संतुष्टाः अभीता इति यावत् । तिष्ठत नोपावर्तितुमर्हथेति मा पलायध्वमित्यर्थः । यदि वा प्राणैः अर्थः प्रयोजनं प्राणापेक्षास्ति चेन्निवर्तध्वमित्यर्थः ॥ १० ॥ ब्रह्मघ्नाः ब्राह्मणघ्नाः ॥ ११—१३ ॥ शक्तिः बलं । “ शक्तिर्बले प्रभावादौ ” इतिविश्वः ॥ १४ ॥ परिघैः गदाभेदैः । पट्टिशैः असिभेदैः ॥१५॥ तानि

ति० अनपकारिणामस्माकंहिंसार्थया युष्मत्प्रवृत्त्या युष्मद्वधार्थमस्मदपेक्षितनिमित्तं संपन्नमित्याह—**युष्मानिति** । विप्रकारात् भवत्कृतपीडारूपान्निमित्ताज्जातनियोगेन युष्मान्हन्तुं सशरासनोऽहं संप्राप्तः संप्राप्तनिमित्तः । यद्वा विप्रकारानित्यर्शआद्यजन्तं । अस्मास्वस्मदीयेषुच वृथावैरवतोयुष्मानित्यर्थः ॥ ९ ॥ **ती०** हेसंदुष्टाः अतिदुष्टाः ॥ १० ॥ **शि०** संरक्तनयाः रामवचनश्रवणजनितकोपहेतुकारुण्यविशिष्टनेत्रवन्तः । संरक्तलोचनं स्वाभाविकारुण्यविशिष्टनयनविशिष्टं ॥ **ति०** अदृष्टपराक्रममितिच्छेदः संधिरार्षः ॥ १२ ॥ **ती०** क्रोधमुत्पाद्येत्यादिश्लोकत्रयस्यप्रातीतिकार्थस्स्पष्टः । वस्तुतस्तु सुमहात्मनः सुमहानात्माशरीरंयस्यसः भर्तूराज्ञःखरस्य क्रोधमुत्पाद्य । तत्प्रेरितैरस्माभिरतितुच्छैःहतः ताडितोपित्वं प्राणान्नोहास्यस्येव । अत्रहेतुः **काहीति** । रणमूर्धन्येकस्यतेऽग्रतः स्थातुंबहूनामप्यस्माकंकाशक्तिः शक्तिर्नास्ति तदा किंपुनर्योद्धुमितियोजना । अतएव खरनिर्बन्धेनागतानामस्माकमित्यत्राप्याकृष्यते । परिघादिभिरुपलक्षितानामस्माकंप्राणान् । वीर्यमित्यादिजात्येकवचनं । वीर्यादिकंच त्यक्ष्यसि । गर्भितणिच् । त्याजयिष्यसि । नसंदेहः । अतएवहीतिसंबन्धः । इतःपरावृत्यगतानामस्माकंखरहस्तवधाद्दूरं त्वद्धस्तेनवधइतिभावः ॥ १३—१५ ॥

[पा०] १ ख. ग. ज. मेतत्तुतच्छ्रुत्वा. २ घ. ङ. झ. राघवस्यप्रपूजयन्. ३ ब्रह्मचारिणौ. ४ च. ज. ञ. पापात्मनो हन्तुं. ५ क. घ. च. छ. ज. ञ. न्महावने. ६ ङ.–ट. संप्राप्तः. ७ ङ. झ. ट. सशरासनः. ८ च. संदुष्टाः. ९ क. ङ.—ज. ञ. ट. नोपसर्पितुं. ख. ग. घ. नोपासर्पितुं. १० ख. ग. च.–ञ. वो. ११ ख. र्वचः. ग. र्वचनसंक्रुद्धाः. १२ क. ग. च. छ. ज. ञ. रक्तान्तलोचनं. १३ क. ख. ङ.–ट. पुरुषः. १४ ख. दृष्ट्वाधृष्ट. १५ क. प्राणानिहास्माभिः. ङ. झ. प्राणान्सद्योस्माभिः. च. छ. ज. ञ. प्राणान्नामास्माभिः. १६ क. ख. घ. ङ. च. ज.–ट. एभिः. १७ छ. ञ. बाहुविनिर्मुक्तैः. च. ज. बाहुविमुक्तैर्नः. ङ. झ. बाहुप्रत्युक्तैश्च. ख. बाहुप्रत्युक्तैस्तु. १८ क.–घ. पट्टसैः. १९ क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. संरब्धाः. ज. संरुद्धाः. २० क. ख. ङ.–ट. पाठेष्विदमर्धंदृश्यते. २१ ख. तावुभावभिदुद्रुवुः.

[1]तानि शूलानि काकुत्स्थः समस्तानि चतुर्दश ॥ तावद्भिरेव चिच्छेद शरैः [2]काञ्चनभूषणैः ॥ १७ ॥
ततः [3]पश्चान्महातेजा नाराचान्सूर्यसन्निभान् ॥ जग्राह परमक्रुद्धश्चतुर्दश [4]शिलाशितान् ॥ १८ ॥
[5]गृहीत्वा धनुरायम्य लक्ष्यानुद्दिश्य राक्षसान् ॥ मुमोच राघवो बाणान्वज्रानिव शतक्रतुः ॥ १९ ॥
रुक्मपुङ्खाश्च विशिखा दी[6]प्ता हेमविभूषिताः ॥ [[7]अन्तरिक्षे महोल्कानां बभूवुस्तुल्यदर्शनाः]॥२०॥
ते भित्त्वा रक्षसां वेगाद्वक्षांसि रु[8]धिराप्लुताः ॥ विनिष्पे[9]तुस्तदा भूमौ [10]न्यमज्जन्ताशनिस्वनाः ॥२१॥
[11]ते भिन्नहृदया भूमौ छि[12]न्नमूला इव द्रुमाः ॥ निपेतुः शोणि[13]ताद्राङ्गा विकृता विगतासवः ॥२२॥
[14]तान्दृष्ट्वा पतितान्भूमौ [15]राक्षसी क्रोधमूर्च्छिता ॥ परित्रस्ता पुनस्तत्र व्यसृजद्भैरवस्व[16]नान् ॥ २३ ॥
सा नदन्ती [17]पुनर्नादं [18]जवाच्छूर्पणखा पुनः ॥ [[19]जगाम तत्र संभ्रान्ता खरो यत्र महाबलः]॥२४॥
उपगम्य खरं सा तु किंचित्संशुष्कशोणिता ॥ पपात पुनरेवार्ता सनिर्यासेव [20]सल्लकी ॥ २५ ॥
भ्रातुः समीपे शोकार्ता [21]ससर्ज निनदं [22]मुहुः ॥ [[23]भूमौ शयाना दुःखार्ता लब्धसंज्ञा चिरात्पुनः]॥
सस्वरं मुमुचे बाष्पं वि[24]षण्णवदना तदा ॥ २६ ॥

निपातितान्दृ[25]श्य रणे तु राक्षसान्प्रधाविता शूर्पणखा [26]पुनस्ततः ॥
वधं च [27]तेषां निखिलेन रक्षसां शशंस सर्वं भगिनी खरस्य सा ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

शूलपाणय इति पूर्वमुक्तानि ॥ १६—१७॥ नाराचान् अफलकान्बाणान् । शिलाशितान् शिलास्वपि शितान् शिलानिर्भेदक्षमानित्यर्थः । शाणोपलसन्निघृष्टानित्यप्याहुः ॥ १८ ॥ लक्ष्यान् वेध्यान् । वज्रानित्यभूतोपमा ॥ १९—२० ॥ न्यमज्जन्त न्यमज्जन्तचेत्यर्थः ॥ २१ ॥ विकृताः विरूपाः । विगतासवः विगतप्राणाः ॥ २२ ॥ भैरवस्वनान् भयंकरशब्दान् ॥ २३ ॥ महानादं नदन्ती कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥ निर्यासः क्षतप्रसृतवृक्षरसः । सल्लकीलताविशेषः ॥२५—२६॥ पुनः सर्गार्थं संक्षेपेणाह—निपातितानिति । दृश्य दृष्ट्वा । अस्मिन्सर्गे पञ्चविंशतिश्लोकाः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने विंशः सर्गः ॥ २० ॥

स० खिलोदुर्बलोनभवतीत्यखिलः प्रबलोरामः । तेनवधं ॥ २७ ॥ इतिविंशस्सर्गः ॥ २० ॥

[पा०] १ तानिशूलानीतिश्लोकानन्तरं च. छ. ज. पुस्तकेषु. अभिपत्यततो वेगाच्चिक्षिपुस्तेनिशाचराः । परिघान्पट्टिशाञ्शूलांश्चतुर्दश चतुर्दश ॥ तावद्भिरवचिच्छेदसमस्तान्सवरायुधान् । चतुर्दशभिरव्यग्रःशरैःकाञ्चनभूषणैः ॥ इतिश्लोकद्वयमधिकं दृश्यते. ञ. पुस्तकेतु. तानागतान्प्रचिच्छेदसमस्तान्सवरायुधान् । चतुर्दशभिरव्यग्रःशरैःकाञ्चनभूषितैः ॥ इत्येकःश्लोकोऽधिको दृश्यते. २ ख. कनकभूषणैः. ग. ङ. झ. ट. काञ्चनभूषितैः. ३ ङ. छ.–ञ. पश्यन्महातेजाः. ४ ख. ग. शराञ्शितान्. ५ च. ज. गृहितधनुरानम्य. ६ च. छ. अ. प्रदीप्ताहेमभूषणाः. क. ग. प्रदीप्ताहेमभूषिताः. ख. दीप्ताहेमपरिष्कृताः. ७ इदमर्धं क. ख. पाठयोर्दृश्यते. ८ ङ. ज. झ. ट. रुधिरप्लुताः. ९ क. विनिपेतुः. १० ङ.–ट. वल्मीकादिवपन्नगाः. ११ क. ख. ग. ञ. तैर्भिन्न. ङ. झ. ट. तैर्भग्न. १२ ङ. झ. भिन्नमूलाः. १३ ग. ङ. झ. ट. शोणितस्नाताः च. छ. ज. ञ. शोणिताक्ताङ्गाः. क. शोणितादिग्धाः. १४ च. छ. ज. ञ. राक्षसान्पतितान्दृष्ट्वा. क. ख. ग. ङ. झ. ट. तान्भूमौपतितान्दृष्ट्वा. १५ ख. घ. क्षणेनैवमहाबलान्. १६ ख. ग. स्वरान्. १७ क.–घ. च. छ. ज. ञ. महानादं. १८ छ. यथाशूर्पनखी. १९ इदमर्धं च. छ. ज. ञ. पाठेषुदृश्यते. २० ख. घ.–ट. वल्लरी. २१ ग. विसृज्य. २२ ङ.—झ. ट. महत्. २३ इदमर्धं क. च. छ. ज. ञ. पाठेषुदृश्यते. २४ ङ.—ट. विवर्णवदना. २५ क. घ.–ट. न्प्रेक्ष्य. २६ च. छ. ज. ञ. पुनःपुनः. २७ ठ. तेषामखिलेन.

एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

खरेणसरोदनंपुनरागतांशूर्पणखांप्रतिससान्त्वनंरोदनकारणप्रश्नः ॥ १ ॥ तयातंप्रतितत्प्रेषितरक्षसांरामेणहनननिवेदनपूर्वकं परुषभाषणैरणप्रोत्साहनम् ॥ २ ॥

[1]स पुनः पतितां दृष्ट्वा क्रोधाच्छूर्पणखां [2]खरः ॥ उवाच व्यक्तया वाचा तामनर्थार्थमागताम् ॥१॥
[3]मया त्विदानीं शूरास्ते राक्षसा [4]रुधिराशनाः ॥ त्वत्प्रियार्थं [5]विनिर्दिष्टाः किमर्थं रुद्यते पुनः ॥ २ ॥
भक्ताश्चैवानुरक्ताश्च [6]हिताश्च मम नित्यशः ॥ [7]घ्नन्तोपि न [8]निहन्तव्या न न कुर्युर्वचो मम ॥ ३ ॥
किमेतच्छ्रोतुमिच्छामि कारणं यत्कृते पुनः ॥ हा नाथेति विनर्दन्ती [9]सर्पवल्लुठसि क्षितौ ॥ ४ ॥
अनाथवद्विलपसि [10]नाथे तु मयि संस्थिते ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ [11]मा भैषीर्वैक्लव्यं [12]त्यज्यतामिह ॥ ५ ॥
[13]इत्येवमुक्ता दुर्धर्षा खरेण परिसान्त्विता ॥ [14]विमृज्य नयने [15]सास्रे खरं भ्रातरमब्रवीत् ॥ ६ ॥
अस्मीदानीमहं प्राप्ता हृतश्रवणनासिका ॥ शोणितौघपरिक्लिन्ना [16]त्वया च परिसान्त्विता ॥ ७ ॥
[17]प्रेषिताश्च त्वया [18]वीर [19]राक्षसास्ते चतुर्दश ॥ निहन्तुं राघवं [20]क्रोधान्मत्प्रियार्थं सलक्ष्मणम् ॥ ८ ॥
ते तु रामेण सामर्षाः शूलपट्टिशपाणयः ॥ समरे निहताः सर्वे सायकैर्मर्मभेदिभिः ॥ ९ ॥
[21]तान्दृष्ट्वा पतितान्भूमौ क्षणेनैव [22]महाबलान् ॥ रामस्य च महत्कर्म महांस्त्रासोऽभवन्मम ॥ १० ॥
[23]अहमस्मि समुद्विग्ना [24]विषण्णा च निशाचर ॥ शरणं त्वां [25]पुनः प्राप्ता सर्वतोभयदर्शिनी ॥ ११ ॥
विषादनक्राध्युषिते परित्रासोर्मिमालिनि ॥ किं मां न त्रायसे मग्नां विपुले शोकसागरे ॥ १२ ॥
एते [26]च निहता भूमौ रामेण निशितैः शरैः ॥ [27]येऽपि मे पदवीं प्राप्ता राक्षसाः पिशिताशनाः॥१३॥
[28]मयि ते यद्यनुक्रोशो यदि रक्षस्सु तेषु च ॥ [29]रामेण [30]यदि ते शक्तिस्तेजो वाऽस्ति निशाचर ॥
दण्डकारण्यनिलयं जहि राक्षसकण्टकम् ॥ १४ ॥

अथ खरप्रोत्साहनमेकविंशे—स पुनरित्यादि । अनर्थार्थं सर्वराक्षसविनाशार्थं ॥ १—२ ॥ भक्ताः विश्वासभाजः । हिताः हितपराः । नकुर्युरिति न किंतु कुर्युरेवेत्यर्थः ॥ ३ ॥ किमेतदिति विस्मये । यत्कृते यस्यकृते । कृत इत्यव्ययं । यन्निमित्तं लुठसि तस्य कारणं श्रोतुमिच्छामीत्यन्वयः ॥४॥ विलपसीति किमिति शेषः । वैक्लव्यं कातर्यं । इह मत्समीपे ॥५॥ दुर्धर्षा दुःसाध्या ॥ ६ ॥ खरोक्तमङ्गीकरोति—अस्मीत्यादिना ॥ ७—१० ॥ समुद्विग्ना भीता । विषण्णा दुःखिता । सर्वतो भयदर्शिनी सर्वत्ररामप्रतिभासवतीति भावः ॥ ११ ॥ नक्रो ग्राहः ॥ १२ ॥ क्रोधभीतिभ्यां पूर्वोक्तं विस्मृत्य पुनराह—एते चेति ॥ १३ ॥ अनुक्रोशो दया । शक्तिरिति तुल्येति शेषः

ति० यदितेशक्तिः योद्धुमितिशेषः । **ती०** रामेणेत्यादिश्लोकचतुष्टयस्यप्रातीतिकार्थस्स्पष्टः । वस्तुतस्तु—शूर्पणखारामंनजहीतिहितबुद्ध्याखरंनिवारयति—**रामेणेत्यादिना** । हेनिशाचर रामेण तेशक्तिः वीर्यंतेजोवास्तियदि । तथापिअमित्रघ्नंदण्ड-

[पा०] १ ख. तांपुनः. २ ङ. झ. ट. पुनः. ३ ख. गतास्त्विदानीं. ४ ख. ङ.—ट. पिशिताशनाः. ५ ख. मयोद्दिष्टाः. ६ ख. भीताश्च. ७ क. ख. ग. ङ.—ट. हन्यमानानहन्यन्ते. ८ घ. निहन्यन्ते. ९ क.—घ. सर्पवद्वेष्टसे. ङ. च. ज.—ट. सर्पवच्चेष्टसे. १० क.—घ. च. ट. किंतुनाथेमयिस्थिते. ङ. छ.—ञ. किंनुनाथेमयिस्थिते. ११ क.—घ. च. ज. ञ. माभैस्त्वं. ङ. झ. ट. मामैवं. १२ ङ.—ट. त्यज्यतामिति. १३ ग. सालेवं. १४ ख. विवृत्य. १५ ग. सास्ये. १६ ख. त्वयातु. १७ ख. प्रेषितास्ते. १८ क.—ट. शूराः. १९ ख. छ. ट. राक्षसाश्च. २० च.—ञ. घोरंमत्प्रियार्थं. ङ. ट. घोरामत्प्रियार्थं. २१ क. ख. ग. ङ. च. ज.—ट. तान्भूमौपतितान्दृष्ट्वा. २२ ङ.—ट. महाजवान्. २३ च. छ. ज. ञ. सास्मिभीताभयोद्विग्ना. क. ग. ङ. झ. ट. सास्मिभीतासमुद्विग्ना. २४ ख. विषण्णास्मि. २५ ख. प्रपन्नाहं. २६ च. छ. ज. ञ. विनिहता. २७ ख. घ. ङ. झ. येच. २८ च. ज. ञ. यदितेमय्यनु. २९ क. रामेवा. ३० ङ. झ. यदिशक्तिस्ते.

यदि [1]रामं मम[2]ामित्रं न त्वमद्य वधिष्यसि ॥ [3]तव चैवाग्रतः प्राणांस्त्यक्ष्यामि निरपत्रपा ॥ १५ ॥
बुद्ध्याऽ[4]हमनुपश्यामि न त्वं रामस्य संयुगे ॥ स्थातुं प्रतिमुखे शक्तः [5]सबलश्च महात्मनः ॥ १६ ॥
[6]शूरमानी न शूरस्त्वं मिथ्यारोपितविक्रमः ॥ [7]मानुषौ यौ न शक्नोषि [8]हन्तुं तौ रामलक्ष्मणौ ॥१७॥
रामेण यदि ते शक्तिस्तेजो [9]वाऽस्ति निशाचर ॥ दण्डकारण्यनिलयं जहि [10]तं कुलपांसन ॥ १८ ॥
निःसत्त्वस्याल्पवीर्यस्य वासस्ते कीदृशस्त्विह ॥ अपयाहि जनस्थानात्त्वरितः सह[11]बान्धवः ॥
[[12]जहि त्वं समरे मूढाऽन्यथा तु कुलपांसन] ॥ १९ ॥
रामतेजोभिभूतो हि त्वं क्षिप्रं विनशिष्यसि ॥ २० ॥
स हि तेजःसमायुक्तो रामो दशरथात्मजः ॥ भ्राता चास्य महावीर्यो येन चास्मि विरूपिता ॥२१॥
एवं विलप्य [13]बहुशो राक्षसी [14]विततोदरी ॥ भ्रातुः समीपे [15]दुःखार्ता नष्टसंज्ञा [16]बभूव ह ॥
कराभ्यामुदरं हत्वा रुरोद भृशदुःखिता ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

खरेणशूर्पणखासमाश्वासनपूर्वकंदूषणंप्रतिसेनासंनाहनादिचोदना ॥ १ ॥ तथादूषणानायितरथाधिरोहणेनचतुर्दशसहस्रसंख्याकराक्षससेनयादूषणेनचसहरणायनिर्याणम् ॥ २ ॥

एवमाधर्षितः शूरः शूर्पनख्या खरस्[17]तदा ॥ उवाच रक्षसां मध्ये खरः खरतरं वचः ॥ १ ॥
तवावमानप्रभवः [18]क्रोधोऽयमतुलो मम ॥ न शक्यते धारयितुं लवणाम्भ [19]इवोत्थितम् ॥ २ ॥

॥ १४ ॥ निरपत्रपा निर्लज्जा । हृतकर्णनासात्वादिति भावः ॥ १५ ॥ प्रतिमुखे अग्रे । सबलः ससैन्यः ॥१६॥ मिथ्येति मिथ्यावचोभिरित्यर्थः । आरोपितविक्रमः कल्पितपराक्रमः ॥ १७—१८ ॥ कीदृश इति अत्यन्तायोग्य इत्यर्थः ॥१९—२१॥ विततोदरी प्रहारार्थं विस्तृतोदरी। अत्र द्वाविंशतिःश्लोकाः ॥२२॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

अथ खरस्य युद्धोद्योगो द्वाविंशे। आधर्षितः अवमानितः। खरः दारुणः। खरतरं परुषतरं ॥१॥ लवणा-

---

कारण्यनिलयं । रामंत्वंनजहि मावधीः ; यदिहनिष्यसि तर्हि तवाग्रतोहंप्राणांस्त्यक्ष्यामीतिसंबन्धः । विचार्यमाणेतयोर्हननेतवशक्तिरपिनास्तीत्याह—**बुद्ध्येति** ॥ १४—१७ ॥ इत्येकविंशस्सर्गः ॥ २१ ॥

स० अखरः स्वभावतोऽक्रूरः ! याज्ञवल्क्यसुतत्वात् । यथोक्तंशान्तिपर्वणि " याज्ञवल्क्यसुताराजन्- " इत्यादि ॥ १ ॥ **ती०** आत्मनीत्यध्याहारः । आत्मनिकोपोधारयितुंनशक्यतइत्यन्वयः । लवणांभइवोल्बणं । व्रणइतिशेषः । व्रणेविक्षिप्तंलवणयुक्तमंभइव धारयितुंनशक्यतइत्यर्थः । उदितमितिपाठे उदितं न्यस्तं । **ति०** ममेतिमयेत्यर्थेसंबन्धेषष्ठी । **स०** क्रोधः यम-

[पा०] १ क. ग. ङ. छ. झ. ट. रामममित्रघ्नं. २ च. छ. ज. ञ. मित्रमद्यत्वंन. ३ च. छ. ज. ञ. तवाहमग्रतः. घ. तवैवचाग्रतः. ४ क. मनुशोचामि. ५ क. ग. च. छ. ज. सचापस्यमहारणे. ख. सचापस्यमहात्मनः. ङ. झ. ञ. ट. सबलोपिमहारणे. ६ शूरमानीत्यर्धादनन्तरं झ. पुस्तके. अपयाहि. जहित्वं. मानुषौतौ. निस्सत्वस्येत्यर्धानिएवंक्रमेणदृश्यन्ते. किंचरामेणयदितेशक्तिरितिपुनरपिदृश्यमानोऽष्टादशःश्लोकश्चनदृश्यते. ७ ङ. झ. ञ. मानुषौतौ. क. ग. मनुष्यौयौ. च. छ. ज. मनुष्यौयन्न. ८ ङ. झ. ञ. हन्तुंवै. क. ग. हन्तुंत्वं. ९ घ. वापि. १० ग. त्वं. ११ ख. च. छ. ज. ञ. बान्धवैः. १२ इदमर्धं झ. पुस्तके दृश्यते. १३ क. ग. बहुधा. १४ घ. च. छ. ज. ञ. प्रततोदरी. ङ. झ. ट. प्रदरोदरी. १५ क. ग. ङ.—ट. शोकार्ता. १६ क. ग. घ. च. छ. ज. बभूवसा. १७ क. ग. झ. ट. स्ततः. १८ क. कोपोयं. १९ ङ.—ट. इवोल्बणं.

न रामं गणये वीर्यान्मानुषं क्षीणं[1]जीवितम् ॥ आत्मदुश्चरितैः प्राणान्हतो योऽद्य वि[2]मोक्ष्यति ॥३॥
बाष्पः संह्रि[3]यतामेष संभ्रमश्च विमुच्यताम् ॥ अहं रामं सह भ्रात्रा नयामि यमसादनम् ॥ ४ ॥
परश्वध[4]हतस्याद्य मन्दप्राणस्य संयु[5]गे ॥ रामस्य रुधिरं रक्तमुष्णं पास्यसि रा[6]क्षसि ॥ ५ ॥
सा[7] प्रहृष्टा वचः श्रुत्वा खरस्य वदनाच्च्युतम् ॥ प्रशशंस पुनर्मौर्ख्याद्भ्रातरं रक्षसां वरम् ॥ ६ ॥
तया परुषितः पूर्वं पुनरेव प्रशंसितः ॥ अब्रवीद्दूषणं नाम खरः सेनापतिं तदा ॥ ७ ॥
चतुर्दश सहस्राणि मम चित्तानुवर्तिनाम् ॥ रक्षसां भीमवेगानां समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ८ ॥
नील[8]जीमूतवर्णानां घोराणां क्रू[9]रकर्मणाम् ॥ लो[10]कहिंसाविहाराणां बलिनामुग्रतेजसाम् ॥ ९ ॥
[11]तेषां शा[12]र्दूलदर्पाणां महास्यानां म[13]होजसाम् ॥ सर्वोद्योगमुदीर्णानां रक्षसां सौम्य कारय ॥ १० ॥
उपस्थापय मे क्षिप्रं रथं सौम्य धनूंषि च ॥ श[14]रांश्चित्रांश्च खड्गांश्च शक्तीश्च विविधाः शिताः ॥११॥
अग्रे निर्यातुमिच्छामि पौलस्त्यानां महात्मनाम् ॥ वधार्थं दुर्विनीतस्य रामस्य र[15]णकोविदः ॥१२॥
इति तस्य ब्रुवाणस्य सूर्यवर्णं महारथम् ॥ सदश्वैः श[16]बलैर्युक्तमाचचक्षेऽथ दूषणः ॥ १३ ॥
तं मेरुशिखराकारं तप्तकाञ्चनभूषणम् ॥ हेमचक्रमसंबाधं वैडूर्यमयकूबरम् ॥ १४ ॥

म्भः लवणसमुद्राम्भः । उत्थितं पर्वण्युल्बणं ॥२॥ यः आत्मदुश्चरितैरेव हतः सन् अद्य प्राणान्विमोक्ष्यति तं रामं न गणये ॥३॥ संह्रियतां निवर्त्यतां । सदनमेव सादनं ॥ ४ ॥ परश्वधः कुठारः । मन्दप्राणस्य अल्पप्राणस्य । औष्ण्यार्थमिदमुक्तं रक्तवर्णत्वार्थं च ॥ ५ ॥ मौर्ख्यात् अव्यवस्थितचित्ततया । पुनः प्रशशंस॥६॥ अमुमर्थं विशदयति—तयेति ॥ ७ ॥ चतुर्दशेत्यादिश्लोकत्रयमेकंवाक्यं । चतुर्दश सहस्राणि सन्तीति शेषः । घोराणां घोररूपाणां । लोकहिंसाविहाराणां जनवधैकलीलानां । महास्यानां विकृतमुखानामिति यावत् । उदीर्णानां गर्वितानां सर्वोद्योगं सर्वप्रकारैरुद्योगं सर्वायुधवाहनादिभिरुद्योगमित्यर्थः ॥८—१०॥ शक्तिः आयुधविशेषान् ॥ ११ ॥ पौलस्त्यानां पुलस्त्यवंश्यानां अग्रे रणकोविदोहं गन्तुमिच्छामीत्यन्वयः । रामस्य रणज्ञत्वात् पौलस्त्यानां वधार्थमिति दैवी वाक् भाविसूचनी ॥१२॥ शबलैः नानावर्णैः । "शबलैताश्च कर्बुरे" इत्यमरः । महारथं सदश्वैर्युक्तमाचचक्ष इत्यन्वयः ॥ १३ ॥ तप्तकाञ्चनं परिशुद्धकाञ्चनं । असंबाधं विस्तीर्णं । कूबरः युगंधरः ।

तुलः यमसदृशः । तद्वन्मारकत्वात् । अयमित्यपिच्छेदः ॥ २ ॥ **ती०** आत्मदुश्चरितैः विरूपकरणैः ॥ ३ ॥ **ती०** संभ्रमः भयं ॥ ४ ॥ **ति०** तवावमानप्रभवइत्यादिश्लोकचतुष्टयस्य वास्तवार्थस्तु—तवावमानप्रभवः त्वत्संबन्ध्यवमानोत्पन्नः मयित्वयाकृतावमानप्रभवइत्यर्थः । क्रोधः धारयितुंनशक्यते ॥ किंचमानुषंच । वीर्यात् मच्छौर्यात् । क्षीणजीवितं नगणये । तमहंजेतुंनशक्नोमीत्यर्थः । स रामएव । प्राणान् मदीयप्राणान् । मोक्ष्यति मोक्षयिष्यतीत्यर्थः । अतोहेदुर्भगे आत्मदुश्चरितैः स्वापचारव्यापारैः । अद्य अयः मच्छुभावहविधिः हतः । त्वन्निमित्तंममैश्वर्यंक्षीणजीवितंच नष्टमितिभावः । इतःपरंबाष्पस्संह्रियतां । संभ्रमश्चविमुच्यतां । अहंभ्रात्रासहरामंप्रतियामि । यमसादनंचयामि नसन्देहइत्यर्थः । परश्वधेति । ततः परं रामस्यपरश्वथहतस्य रामसंबन्धिपरश्वथेनहतस्य मन्दप्राणस्य भूतलेपतितस्य । ममेतिशेषः । हेराक्षसि रुधिरंपास्यसीतिसंबन्धः । **ति०** परश्वथहतस्येति । परश्वथस्तस्य मुख्यमायुधमित्यनेनज्ञायते । रक्तं रक्तवर्णमित्यर्थः ॥ ५ ॥ **ती०** तयेति । पुनश्शंसितत्वमेवसकलरक्षश्श्रेष्ठइत्यादि । **स०** परुषितः श्रावितनिष्ठुरवाक् । दूषितइतियावत् ॥ ७ ॥ **स०** पौलस्त्यानांमध्ये रणकोविदः ॥ १२ ॥

[पा०] १ ख. क्षणजीवितं. २ घ.—झ. ट. विमोक्ष्यते. ३ ङ. झ. ट. संधार्यतां. घ. संभ्रियतां. ४ ख. हतस्यास्य. घ. हतस्याथ. ५ क. ख. ग. ङ. ट. भूतले. ६ क. च. छ. ज. काङ्क्षितं. ७ च. छ. ज. ञ. प्रहृष्टावचनं. ङ. झ. ट. संप्रहृष्टा. ८ अस्यश्लोकस्यप्रतिनिधितया, नीलजीमूतवर्णानांलोकहिंसाविहारिणां. इत्यर्धमेव ग. ङ. झ. ट. पुस्तकेषुदृश्यते. ९ क. ख. च. छ. ञ. कामरूपिणां. १० लोकहिंसाविहाराणां. तेषांशार्दूलदर्पाणां. इत्यनयोरर्धयोःपौर्वापर्यं च. छ. ज. ञ. पाठेषुदृश्यते. ११ ग. ङ. छ. ट. पुस्तकेष्विदमर्धंनदृश्यते. १२ ख. शार्दूलसत्वानां. १३ च. छ. ज. ञ. महात्मनां. १४ ग. रथांश्चचित्रान्खड्गांश्च. ख. ङ.—ट. शरांश्चचित्रान्खड्गांश्च. १५ च. छ. ञ. रणमूर्धनि. १६ ग. सबलैः.

मत्स्यैः पुष्पैर्द्रुमैः शैलैश्चन्द्रसूर्यैश्च काञ्चनैः ॥ मङ्गलैः पक्षिसङ्घैश्च ताराभिरभिसंवृतम् ॥ १५ ॥
ध्वजनिस्त्रिंशसंपन्नं किङ्किणीकविराजितम् ॥ सदश्वयुक्तं सोमर्षादारुरोह खरो रथम् ॥ १६ ॥
निशाम्य तु रथस्थं तं राक्षसा भीमविक्रमाः ॥ तस्थुः संपरिवार्यैनं दूषणं च महाबलम् ॥ १७ ॥
खरस्तु तान्महेष्वासान्घोरवर्मायुधध्वजान् ॥ निर्यातेत्यब्रवीद्धृष्टो रथस्थः सर्वराक्षसान् ॥ १८ ॥
ततस्तद्राक्षसं सैन्यं घोरवर्मायुधध्वजम् ॥ निर्जगाम जनस्थानान्महानादं महाजवम् ॥ १९ ॥
मुद्गरैः पट्टिशैः शूलैः सुतीक्ष्णैश्च परश्वधैः ॥ खड्गैश्चक्रैश्च हस्तस्थैर्भ्राजमानैश्च तोमरैः ॥ २० ॥
शक्तिभिः परिघैर्घोरैरतिमात्रैश्च कार्मुकैः ॥ गदासिमुसलैर्वज्रैर्गृहीतैर्भीमदर्शनैः ॥ २१ ॥
राक्षसानां सुघोराणां सहस्राणि चतुर्दश ॥ निर्यातानि जनस्थानात्खरचित्तानुवर्तिनाम् ॥ २२ ॥
तांस्त्वभिद्रवतो दृष्ट्वा राक्षसान्भीमविक्रमान् ॥ खरस्यापि रथः किंचिज्जगाम तदनन्तरम् ॥२३॥
ततस्ताञ्शबलानश्वांस्तप्तकाञ्चनभूषितान् ॥ खरस्य मतिमाज्ञाय सारथिः समचोदयत् ॥ २४ ॥
स चोदितो रथः शीघ्रं खरस्य रिपुघातिनः ॥ शब्देनापूरयामास दिशश्च प्रदिशस्तदा ॥ २५ ॥
प्रवृद्धमन्युस्तु खरः खरस्वनो रिपोर्वधार्थं त्वरितो यथाऽन्तकः ॥
अचूचुदत्सारथिमुन्नदन्घनं महाबलो मेघ इवाश्मवर्षवान् ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

"कूबरस्तुयुगंधरः" इत्यमरः ॥ १४ ॥ मङ्गलैः मङ्गलावहैः अलंकारकरैरित्यर्थः । काञ्चनैः काञ्चनविकारैः । इदं विशेषणद्वयं मत्स्यादिसर्वविशेषणं। निस्त्रिंशः असिः ॥ १५—१८ ॥ राक्षसं राक्षससंबन्धि ॥ १९ ॥ मुद्गरः लोहमयगदा । पट्टिशः पट्ट्यमितिद्रमिडनामयुक्त आयुधविशेषः । तोमरः वल्लयमिति द्रमिडनामयुक्तः ॥ २० ॥ शक्तिः ईट्टीति द्रमिडनामकः । परिघः कुण्डान्तडीति द्रमिडनामा । अतिमात्रैः महद्भिः । वज्रैः अष्टास्रैरायुधैः ॥ २१—२२ ॥ किंचिज्जगाम सेनासंमर्दादिति भावः । खरानुज्ञाभावाद्वा ॥ २३ ॥ मतिं संमतिं यात्राभिप्रायमिति यावत् ॥ २४ ॥ शब्देन नेमिघोषेण । प्रदिशः विदिशः ॥ २५ ॥ महाबलः झञ्झामारुतः । "झञ्झावातो महाबलः" इति निघण्टुः । तद्वान् अर्शआद्यच् । झञ्झामारुतप्रेरित इत्यर्थः । महानिल इत्यपि पाठः । अश्मवर्षवान् अश्मवर्षोद्युक्त इत्यर्थः । घनं उपरितनमेघं ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

ती० अमर्षात् क्रोधादारुरोहेतिपराजयसूचनं । "क्रोधःकार्यविभङ्गाय" इतिशकुनशास्त्रे ॥ १६ ॥ **ति०** दूषणः दूषणश्चेत्यर्थः ॥ १८ ॥ **ति०** संचोदितइत्यादिश्लोकद्वयं कतकसंख्यारीत्याप्रक्षिप्तं ॥ २५ ॥ इतिद्वाविंशस्सर्गः ॥ २२ ॥

[पा०] १ ङ. झ. श्चन्द्रकान्तैश्च. २ क. घ. ङ. झ. ट. माङ्गल्यैः. छ. पक्षिसंघैश्चताराभीरामाभिश्चसमावृतं. ख. पुष्पसंघैश्चमाङ्गल्यैः. ३ ग. ङ. च. झ. ञ. ताराभिश्चसमावृतं. ४ च. छ. ज. ञ. किङ्किणीभिर्विभूषितं. झ. किङ्किणीवरभूषितं. ङ. ट. किङ्किणीरवभूषितं. क. ख. किङ्किणीजालभूषितं. ग. घ. किङ्किणीकविभूषितं. ५ ग. घ. च. छ. ज. ञ. ट. सामर्षात्. ६ क. च. छ. ज. ञ. ट. रथंखरः. ख. घ. ङ. झ. खरस्तदा. ७ ख. ते. ८ क. ग. च. छ. ज. ञ. तस्थुश्चपरिवार्यैनं. ९ ङ. ज. झ. तन्महत्सैन्यंरथचर्मायुधध्वजं. ट. तत्सैन्यंरथवर्मायुधध्वजं. क. तान्महाप्रासान्. १० ङ. झ. ट. त्यब्रवीत्प्रेक्ष्य. ख. घ. त्यब्रवीद्दृष्ट्वा. ११ क. सरथः. ङ. झ. ट. दूषणः. १२ च. छ. ज. ञ. ततस्तद्रक्षसां. घ. ततस्तुतन्महत्सैन्यं. १३ ङ. झ. ट. चर्मायुध. १४ ख. तीक्ष्णैश्चैव. १५ ख. चक्रैःखड्गैश्च. ङ. झ. ट. खड्गैश्चक्रैरथस्थैश्च. १६ क.—ट. भ्राजमानैस्स. १७ ङ. ज. झ. गदाभिर्मुसलैः. १८ क. ग. रुग्रदर्शनैः. १९ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. तांस्तुनिर्धावतो. २० ङ. च. छ. झ. ञ. ट. भीमदर्शनान्. २१ ङ. झ. ट. खरस्याथ. २२ क. ख. ङ. च. छ. ञ. भूषणान्. २३ क.—ङ. छ. झ. ञ. ट. मतं. २४ झ. संचोदितः. २५ ङ. च. झ. ट. दिशस्सप्रदिशः. २६ क. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. स्तथा. २७ ङ. झ. खरस्वरे. २८ क. ग. ङ.—ट. मुन्नदन्पुनः. ख. घ. मुन्नदन्भृशं.

त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

खरेण रणप्रयाणसमयसमुद्भूतदुर्निमित्तनिरीक्षणेपि गर्वात्तदविगणनेनैव दूषणादिभिस्सहरणायनिर्याणम् ॥ १ ॥

तस्मिन्याते जनस्थानादशिवं शोणितोदकम् ॥ अभ्यवर्षन्महामेघस्तुमुलो गर्दभारुणः ॥ १ ॥
निपेतुस्तुरगास्तस्य रथयुक्ता महाजवाः ॥ समे पुष्पचिते देशे राजमार्गे यदृच्छया ॥ २ ॥
श्यामं रुधिरपर्यन्तं बभूव परिवेषणम् ॥ अलातचक्रप्रतिमं परिगृह्य दिवाकरम् ॥ ३ ॥
ततो ध्वजमुपागम्य हेमदण्डं समुच्छ्रितम् ॥ समाक्रम्य महाकायस्तस्थौ गृध्रः सुदारुणः ॥ ४ ॥
जनस्थानसमीपे तु समागम्य खरस्वनाः ॥ विस्वरान्विविधांश्चक्रुर्मांसादा मृगपक्षिणः ॥ ५ ॥
व्याजह्रुश्च प्रदीप्तायां दिशि वै भैरवस्वनम् ॥ अशिवं यातुधानानां शिवा घोरा महास्वनाः ॥ ६ ॥
प्रभिन्नगिरिसंकाशास्तोयशोणितधारिणः ॥ आकाशं तदनाकाशं चक्रुर्भीमा बलाहकाः ॥ ७ ॥
बभूव तिमिरं घोरमुद्धतं रोमहर्षणम् ॥ दिशो वा विदिशो वाऽपि न च व्यक्तं चकाशिरे ॥ ८ ॥
क्षतजार्द्रसवर्णाभा सन्ध्या कालं विना बभौ ॥ खरस्याभिमुखा नेदुस्तदा घोरमृगाः खगाः ॥ ९ ॥
कङ्कगोमायुगृध्राश्च चुक्रुशुर्भयशंसिनः ॥ [चक्रिरे विस्वरान्घोरान्मांसादा वनगोचराः] ॥ १० ॥
नित्याशुभकरा युद्धे शिवा घोरनिदर्शनाः ॥ नेदुर्बलस्याभिमुखं ज्वालोद्गारिभिराननैः ॥ ११ ॥
कबन्धः परिघाभासो दृश्यते भास्करान्तिके ॥ जग्राह सूर्यं स्वर्भानुरपर्वणि महाग्रहः ॥ १२ ॥

अथ युद्धाय प्रयातस्य खरस्य उत्पातवर्णनं त्रयोविंशे । अशिवं अशुभावहं । शोणितोदकं रक्तवर्णजलं । तुमुलः संकुलः । गर्दभारुणः गर्दभवद्धसरः ॥१॥ निपेतुः स्खलिताः रथयुक्ताः रथे बद्धाः । पुष्पचिते पुष्पैः निबिडे । यदृच्छया दैवगत्या ॥ २ ॥ सूर्यपरिवेषमाह—श्याममिति । सर्वत्र श्यामं । पर्यन्ते प्रान्ते रुधिरं रुधिरवर्णं । अलातचक्रप्रतिममिति ह्रस्वत्वमुच्यते । परिवेषणं परिवेषः । परिगृह्य परितो व्याप्य ॥३॥ समुच्छ्रितं उन्नतं । ध्वजमुपागम्य समाक्रम्य परिक्रम्य तस्थौ ॥४॥ खरस्वनाः परुषस्वनाः । विस्वरान् विकृतस्वरान् । मांसमदन्तीति मांसादः ॥ ५ ॥ प्रदीप्तायां दिशि सूर्यसन्निहितदिशीत्यर्थः । शिवाः सृगालाः । घोराः ज्वालामुखाः ॥ ६ ॥ प्रभिन्नाः इन्द्रच्छिन्नपक्षाः । तोयशोणितधारिणः शोणिततोयधारिणः । परनिपातः । अनाकाशं अप्रकाशं छन्नमिति यावत् । बलाहकाः मेघाः ॥ ७ ॥ उद्धतं सान्द्रं ॥ ८ ॥ क्षतजार्द्रसवर्णाभा क्षतजेन रक्तेनार्द्रं संसिक्तं यत् पटादिकं तत्तुल्याभा । कालं विना स्वकालं विना । सन्ध्या बभौ मेघेष्विति शेषः । खरस्येति । पूर्वं सूर्याधिष्ठितदिशि शिवारुतमुक्तं । अधुना खरस्याभिमुखमुच्यते । घोरमृगाः श्वापदादयः । कङ्काः स्थूलकायाः भयंकराः मृतपशुनरादिभक्षणशीलाः पक्षिविशेषाः ॥ ९—१० ॥ सेनाभिमुखशिवारुतमाह—नित्येति । युद्धे नित्यमशुभकराः अशुभशंसिनः । घोरनिदर्शनाः घोरफलकनिदर्शनाः । शिवाः गोमायवः । " स्त्रियां शिवाभूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः " इत्यमरः । ज्वालामुद्गिरन्तीति ज्वालोद्गारीणि तैः आननैः उपलक्षणे तृतीया ॥ ११ ॥ परिघवत् परिघायुधव-

ति० तुमुलः तुमुलशब्दः । अभ्यवर्षत् मेघइतिशेषः ॥ १ ॥ **ति०** प्रभिन्नगजेतिपाठे मत्तगजेत्यर्थः । प्रभिन्नगिरीतिपाठे गैरिकादिधातुस्राविणइत्यर्थः ॥ ७ ॥ **टीका०** कङ्कः श्वेतगृध्रः ॥ १० ॥ **ती०** कबन्धः धूमकेतुः ॥ १२ ॥

[पा०] १ ङ—ट. तंप्रयातंबलंघोरमशिवं. घ. तंप्रयातंजनस्थानात्. ग. तंप्रयान्तंबलंघोरमशिवं. २ ङ. ज.–ट. महाघोरः. ३ क—ट. प्रतिगृह्य. ४ घ. दण्डसमुच्छ्रितं. ५ क. ग.—ट. समीपेच. ६ ङ.—ट. समाक्रम्य. ७ ख. ग. घ. खरस्वराः. ८ ङ. झ. ट. विविधान्नादान्मांसादाः. ९ ङ. झ. ट. व्याजह्रुरभिदीप्तायां. क. ख. व्याजह्रुरपिदीप्तास्यादीप्तायां दिशिभैरवं. १० ख. महास्वराः. ११ क. ख. ङ. झ. ट. प्रभिन्नगज. १२ घ. भीमवलाहकाः. ङ. झ. ट. भीमांबुवाहकाः. १३ च. ज. ञ. नव्यक्तंसंचकाशिरे. ङ. झ. ट. सुव्यक्तंनचकाशिरे. क. ग. नव्यक्तंप्रचकाशिरे. १४ ट. खरंचाभिमुखे. ङ. झ. खरंचाभिमुखं. ख. खरस्याभिमुखे. १५ क.—छ. झ. ञ. ट. घोरामृगाः. १६ इदमर्धं क. पुस्तकेदृश्यते. १७ क—ट. नित्याशिवकराः. १८ घ. च. छ. ज. ञ, बलस्याभिमुखा. १९ घ. च. ज. कबन्धाःपरिघाभासोदृश्यन्ते.

[1]प्रवाति मारुतः शीघ्रं निष्प्रभोऽभूद्दिवाकरः ॥ उत्पेतुश्च विना रात्रिं ताराः खद्योतसं[2]प्रभाः ॥ १३ ॥
संलीनमीनविहगा नलिन्यः शुष्कपङ्कजाः ॥ तस्मिन्क्षणे बभूवुश्च विना [3]पुष्पफलैर्द्रुमाः ॥ १४ ॥
उद्धूतश्च विना वातं रेणुर्जलधरारुणः ॥ वी[4]चीकूचीति [5]वाश्यन्त्यो बभूवुस्तत्र [6]शारिकाः ॥ १५ ॥
उल्काश्चापि [7]सनिर्घाता निपेतुर्घोरदर्शनाः ॥ प्रचचाल मही सर्वा सशैलवनकानना ॥ १६ ॥
खरस्य च रथस्थस्य नर्दमानस्य धीमतः ॥ प्राकम्पत भुजः सव्यः स्वरश्चास्यावसज्जत ॥ १७ ॥
[9]सास्रा संपद्यते दृष्टिः पश्यमानस्य सर्वतः ॥ ललाटे च रुजा जाता न च मोहान्न्यवर्तत ॥ १८ ॥
तान्समीक्ष्य महोत्पातान्[10]समुत्थितान्रोमहर्षणान् ॥ अब्रवीद्राक्षसान्सर्वान्[11]प्रहसन्स खरस्तदा ॥ १९ ॥
महोत्पातानिमान्सर्वान्[12]समुत्थितान्घोरदर्शनान् ॥ न चिन्तयाम्यहं वीर्याद्बलवान्दुर्बलानिव ॥ २० ॥
तारा अपि शरैस्तीक्ष्णैः [13]पातयामि नभःस्थलात् ॥ मृत्युं मरणधर्मेण संक्रुद्धो योजयाम्यहम् ॥ २१ ॥
राघवं तं बलोत्सिक्तं भ्रातरं [14]चास्य लक्ष्मणम् ॥ अहत्वा सायकैस्तीक्ष्णैर्नोपावर्तितुमुत्सहे ॥ २२ ॥
[15]सकामा भगिनी मेऽस्तु [16]पीत्वा तु रुधिरं तयोः ॥ [17]यन्निमित्तस्तु [18]रामस्य लक्ष्मणस्य विपर्ययः ॥ २३ ॥

दाभासत इति परिघाभासः कबन्धः शिरःशून्यमनुष्यकायः । भास्करान्तिके सूर्यस्य समीपे । दृश्यते अदृश्यत । तथोक्तं कामन्दकीये । "सूर्यदृष्टकबन्धादिरकस्मान्मूढवाहनः" इति । कबन्धाकारमेघखण्ड इतियावत् । महानाग्रहो यस्य स महाग्रहः स्वर्भानुः राहुः । अपर्वणि प्रतिपद्दर्शसंधिः पर्व तस्मादन्यस्मिन्नपि काले सूर्यं जग्राह । तदाह वराहमिहिरः । "अपर्वणि तथा राहुग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः" इति ॥ १२ ॥ प्रवाति प्रतिकूलो वाति । उत्पेतुः प्रचकाशिरे । खद्योतसप्रभाः ज्योतिरिङ्गणसमानकान्तयः ॥ १३ ॥ संलीनाः जलान्तरगताः । पुष्पफलैर्विना बभूवुः गलितपुष्पादिका बभूवुरित्यर्थः ॥ १४ ॥ उद्धूतः उत्क्षिप्तः । जलधरारुणः मेघवद्धूसरः । वीचीकूचीति शब्दनुकारः । वाश्यन्त्यः शब्दं कुर्वन्त्यः ॥ १५ ॥ उल्कानिर्घातौ ज्योतिर्वायुविशेषौ । अत्रवराहमिहिरः "उल्का शिरसि विशाला निपतन्ती वर्धते तनुप्रभया । पवनाभिहता गगनादवनौ च यदा समापतति ॥ भवति तदा निर्घातः स च पापो दीर्घखगविरुतः" इति ॥ १६ ॥ अवसज्जत अवासज्जत । गद्गदकण्ठतया प्रतिबद्धोभूदित्यर्थः ॥ १७ ॥ रुजा पीडा । "स्त्रीरुग्रुजाचोपतापरोगव्याधिगदामयाः" इत्यमरः । मोहात् अज्ञानात् । न न्यवर्तत एवमनेकदुर्निमित्तदर्शनेपियुद्धगमनान्न न्यवर्ततेत्यर्थः ॥ १८ ॥ उत्थितान् उद्भूतान् । रोमहर्षणान् रोमाञ्चकरान् भयजनकानित्यर्थः । तदुक्तं साहित्यचिन्तामणौ "उल्कानिपातनिर्घातव्यालव्याघ्रादिदर्शनैः । उत्पन्नः सहसा चित्तविक्षोभस्त्रास इष्यते ॥ नेत्रसंमीलनोत्कम्पगात्रसंकोचगद्गदैः । वैवर्ण्यस्वेदरोमाञ्चस्तम्भाद्यैरनुभाव्यते" इति ॥ प्रहसन्नित्यनेन गर्वः सूच्यते ॥ १९ ॥ तत्कार्यप्रतिज्ञामाह—महोत्पातानिति । तथाचोक्तं चिन्तामणौ । "कुलरूपवयोविद्याबलैश्वर्यधनादिभिः । या भवेदात्मनः श्लाघा स गर्व इति कथ्यते ॥ उद्ग्रीवावेक्षणावज्ञाप्रतिज्ञातिर्भवेदिह" इति । दुर्बलानिव पुरुषान् ॥ २०—२१ ॥ उत्सिक्तं

ति० खद्योतसप्रभत्वंनिस्तेजस्कत्वेनचाञ्चल्येनच ॥१३॥ **ति०** वाश्यन्तः । आर्षं ॥१५॥ **शि०** वनकाननयोर्निबिडानिबिडत्वेनभेदान्नपौनरुक्त्यं ॥१६॥ **स०** मरणधर्मेण मरणाख्यधर्मेण ॥२१॥ **टीका०** ननुरामस्यामानुषचरित्रंज्ञात्वा युद्धागमनवेलायां खरस्यदुर्निमित्तानिदृष्ट्वाचखरोनिर्भीकःप्रहृष्टःकिमर्थमभूदित्याशङ्कायामुच्यते। खरस्यशिवशापविमुक्तिर्भविष्यतीतितद्वासनावशात्प्रमोदोजातइत्यविरोधः ॥ **ती०** वस्तुतस्तुअहत्वानोपावर्तितुमुत्सहइत्यनेन हत्वैवोपावर्तितुमुत्सहइत्यभिप्रायः । हन्तुमसमर्थः अतोनोपावर्ततइतिव्यज्यते ॥२२॥ **ती०** वस्तुतस्तु रामस्यलक्ष्मणस्यचजयइतिशेषः । मेममविपर्ययः नाशश्च यन्निमित्तः याशूर्पणखानिमित्तं

[पा०] १ ग. विवाति. २ क. ख. च. छ. ञ. संनिभाः. ३ घ. च. छ. ज. ञ. पुष्पैःफलैः. ४ झ. चीचीकूचीति. ५ झ. वाश्यन्तो. घ. शंसन्त्यो. ६ ङ. छ.—ट. सारिकाः. ७ ङ. झ. ञ. ट. सनिर्घोषाः. ८ क.—ट. चापि. ९ घ. सास्रं. १० ङ. ट. नुदितान्. ११ क. ख. ग. च. छ. ज. ञ. प्रहसन्वाहिनीपतिः. १२ ङ. ट. नुदितान्. १३ क. ग. ङ.—ट. पातयेयं. १४ ङ. ट. चापि. १५ एतच्छ्लोकार्धयोःपौर्वापर्यं. क. ङ.—ट. पुस्तकेषुदृश्यते. १६ ख. ग. पीत्वाच. छ. ज. ञ. पीत्वेयंशोणितं. १७ क. ग.—ट. यन्निमित्तंतु. १८ ख. रामश्चलक्ष्मणश्चविपत्स्यते.

न कच्चित्प्राप्तपूर्वो[1] मे संयुगेषु[2] पराजयः ॥ युष्माकमेतत्प्रत्यक्षं नानृतं कथयाम्यहम् ॥ २४ ॥
देवराजमपि क्रुद्धो मत्तैरावतयायिनम्[3] ॥ वज्रहस्तं रणे हन्यां किं पुनस्तौ[4] कुमानुषौ ॥ २५ ॥
सा तस्य गर्जितं श्रुत्वा राक्षसस्य[5] महाचमूः ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे मृत्युपाशावपाशिता[6] ॥ २६ ॥
समीयुश्च[7] महात्मानो युद्धदर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ऋषयो देवगन्धर्वाः सिद्धाश्च सह चारणैः ॥
समेत्य चोचुः सहितास्तेऽन्योन्यं पुण्यकर्मणः ॥ २७ ॥
स्वस्ति गोब्राह्मणेभ्योस्तु[8] लोकानां येऽभिसंगताः[9] ॥ जयतां राघवः[10] संख्ये पौलस्त्यान्[11]रजनीचरान् ॥
चक्रहस्तो यथा[12] युद्धे सर्वानसुरपुङ्गवान्[13] ॥ २८ ॥
एतच्चान्यच्च बहुशो ब्रुवाणाः परमर्षयः ॥ जातकौतूहलास्तत्र विमानस्थाश्च देवताः ॥
ददृशुर्वाहिनीं तेषां राक्षसानां गतायुषाम् ॥ २९ ॥
रथेन तु खरो वेगादुग्रसैन्यो[14] विनिःसृतः ॥ तं दृष्ट्वा राक्षसं[15] भूयो राक्षसाश्च[16] विनिःसृताः ॥ ३० ॥
श्येनगामी पृथुग्रीवो[17] यज्ञशत्रुर्विहङ्गमः[18] ॥ दुर्जयः करवीराक्षः[19] परुषः कालकार्मुकः ॥ ३१ ॥
मेघमाली महामाली[20] सर्पास्यो[21] रुधिराशनः ॥ द्वादशैते महावीर्याः प्रतस्थुरभितः खरम् ॥ ३२ ॥
महाकपालः स्थूलाक्षः प्रमाथी[22] त्रिशिरास्तथा ॥ चत्वार एते सेनान्यो[23] दूषणं पृष्ठतो[24] ययुः ॥ ३३ ॥

सा भीमवेगा समराभिकामा[25] महाबला[26] राक्षसवीरसेना ॥
तौ राजपुत्रौ सहसाऽभ्युपेता माला ग्रहाणामिव चन्द्रसूर्यौ ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

गर्वितं ॥२२—२६ ॥ समीयुः सङ्गताः । सहिताः लोकहितपराः । पुण्यकर्मणः पुण्यकर्माणः। दीर्घाभाव आर्षः ॥ २७ ॥ लोकानामभिसङ्गता इति ये लोकानां अभिसङ्गताः अनुकूलाः तेभ्योपि स्वस्त्यस्त्वित्यर्थः । जयतां जयतु। आर्षमात्मनेपदं। संख्ये युद्धे। चक्रहस्तो विष्णुः । वाहिनीं सेनां । गतायुषां गन्तुमुद्युक्तायुषां । एतत् स्वस्तीत्यादिवाक्यं । अन्यच्च राघवजयविषयकं वाक्यं । ब्रुवाणाः परमर्षयः विमानस्था देवताश्च जातकौतूहलाः सन्तः । राक्षसानां वाहिनीं ददृशुरिति संबन्धः ॥ २८—२९ ॥ वेगात् रथवेगात् । विनिःसृतः गतः ॥ ३० ॥ श्येनगाम्यादयो द्वादशखरामात्याः ॥३१—३३॥ समराभिकामा युद्धेप्सुः । ग्रहाणां अङ्गारकादीनां ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

यस्यसः । साभगिनी तयोः ताभ्यां मृतस्यममेतिशेषः । रुधिरंपीत्वासकामाऽस्तु ॥ २३ ॥ **ती०** कुमानुषौ कौ भूमौ मनुष्यरूपेणावतीर्णावित्यवगन्तव्यं ॥ २५ ॥ **ति०** सैन्यस्याग्राद्विनिस्सृतः पूर्वसैन्यसंबद्धएवतदग्रभागेस्थितः । इदानींतुसेनांबहुदूरेपृष्ठतस्त्यक्त्वास्वयमेवाग्रेगतइत्यर्थः ॥ ३० ॥ इतित्रयोविंशस्सर्गः ॥ २३ ॥

[पा०] १ च. छ. ज. ञ. प्राप्तपूर्वस्तु. २ ख. संग्रामेषु. ३ ख. ङ. च. झ. ट. गामिनं. ४ ख. ग. छ. स्तौतुमानुषौ. ङ. झ. ट. स्तौतुमानवौ. ५ ङ. झ. ट. राक्षसानां. ६ ख. पाशवशंगता. ७ क.—च. ञ. ट. समेयुश्च. ८ ङ. झ. ञ. ट. ब्राह्मणेभ्यस्तु. ९ ङ. झ. ञ. ट. येचसंमताः. ख. येहितैषिणः. १० क. ख. ग. ङ. झ. ञ. ट. राघवोयुद्धे. ११ सर्वानसुरसत्तमान्. १२ ङ. झ. ञ. ट. यथाविष्णुः. १३ क. ग. ङ. झ. ञ. ट. सत्तमान्. १४ ङ. झ. ट. वेगात्सैन्याग्राद्विनिस्सृतः. १५ च. छ. ज. ञ. निस्सृतंभूमौ. १६ घ. श्चापिनिस्सृताः. १७ ङ. ट. पृथुश्यामो. १८ क. ख. शत्रुर्महाविषः. १९ ट. परवीराक्षः. २० ख. महाबाहुः. २१ ङ. ट. वरास्यो. २२ ङ. ट. प्रमाथित्रिशिराः. झ. प्रमाथत्रिशिराः. २३ घ. च. छ. ज. ञ. सेनाग्र्याः. क. ग. ङ. झ. ट. सेनाग्रे. २४ ङ.—ट. पृष्ठतोन्वयुः. २५ ङ. झ. ट. कांक्षिणी. २६ क. ग. ङ.—ट. सुदारुणा.

चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

रामेणलक्ष्मणंप्रति खरप्रयाणकालिकदुर्निमित्तप्रदर्शनेन तेषां स्वपरजयापजयसूचकत्वकथनपूर्वकंसीतारक्षणाय तया-सहगुहाश्रयणचोदना ॥ १ ॥ श्रीरामेयुद्धसन्नद्धे समरावलोकनायदेवगन्धर्वादिषुगगनाङ्गणमवतीर्णेषु खरसैन्येनरणायरामं-प्रत्यभिसर्पणम् ॥ २ ॥

आश्रमं प्रतियाते तु खरे खरपराक्रमे ॥ तानेवौत्पातिकान्रामः सह भ्रात्रा ददर्श ह ॥ १ ॥
तानुत्पातान्महाघोरा[1]नुत्थितान्रोमहर्षणान् ॥ प्रजाना[2]महितान्दृष्ट्वा [3]वाक्यं लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ २ ॥
इमान्पश्य महाबाहो सर्वभूतापहारिणः ॥ समुत्थितान्महोत्पातान्संहर्तुं सर्वराक्षसान् ॥ ३ ॥
अमी रुधिरधारास्तु वि[4]सृजन्तः खरस्वनान् ॥ व्योम्नि मेघा वि[5]वर्तन्ते परुषा गर्दभारुणाः ॥ ४ ॥
सधूमाश्च शराः सर्वे मम युद्धाभि[6]नन्दिनः ॥ रुक्मपृष्ठानि चापानि विवे[7]ष्टन्ते च लक्ष्मण ॥ ५ ॥
यादृशा इह [8]कूजन्ति पक्षिणो वनचारिणः ॥ अग्रतो नो भयं प्राप्तं संशयो जीवितस्य च ॥ ६ ॥
सं[9]प्रहारस्तु सुमहान्भविष्यति न संशयः ॥ ७ ॥
अयमाख्याति मे बाहुः स्फुरमाणो मुहुर्मुहुः ॥ सन्निकर्षे तु नः शूर जयं शत्रोः पराजयम् ॥ ८ ॥
सं[10]भ्रमं च प्रसन्नं च तव वक्त्रं हि लक्ष्यते ॥ उद्यतानां हि युद्धा[11]र्थं येषां भवति लक्ष्मण ॥
निष्प्रभं वदनं तेषां भवत्यायुःपरिक्षयः ॥ ९ ॥
रक्षसां नर्दतां घोरः [12]श्रूयते च महाध्वनिः ॥ आहतानां च भेरीणां राक्षसैः क्रूरकर्मभिः ॥ १० ॥

अथ रामस्य युद्धसन्नाहश्चतुर्विंशे । औत्पातिकानिति स्वार्थेठक् ॥ १—२ ॥ सर्वभूतापहारिणः सर्वभूतापहारसूचकान् । प्रकृतेतु सर्वराक्षसान् संहर्तुमुद्यतानिति योजना ॥ ३ ॥ रुधिरमय्यो धारा येषां ते रुधिरधाराः । खरस्वनान् घोरस्तनितानि । विवर्तन्ते संचरन्ति ॥ ४ ॥ सधूमा इति । प्रतापानलोद्युक्ता इतिभावः । अत एव मम युद्धाभिनन्दनः रुक्मपृष्ठानि स्वर्णमयपृष्ठानि । चापानि धनूंषि । " अथास्त्रियां । धनुश्चापौ " इत्यमरः । विवेष्टन्ते चलन्ति । युद्धसन्नद्धानि भवन्तीत्यर्थः । आत्मनश्चापद्वयं लक्ष्मणस्यैकमिति बहुवचनं ॥ ५ ॥ यादृशाः प्रसिद्धाः । पूर्वकृतसंवादा इत्यर्थः । अग्रतः अव्यवहितोत्तरकाले । नो भयमिति सुवाक् ॥ ६ ॥ सुमहान् संप्रहारः युद्धं ॥ ७ ॥ बाहुः दक्षिणः । सन्निकर्षे अव्यवहितोत्तरकाले ॥८॥ स्वमुखप्रसादादेः स्वयं द्रष्टुमशक्यत्वेन स्वसमानसुखे लक्ष्मणेनिदर्शयति—सप्रभमिति । मुखप्रसादफलं व्यतिरेकमुखेनाह—उद्यता-

---

स० तान् ये खरदृष्टाः ॥१॥ **शि०** अत्यमर्षणः मुनिखेदासहिष्णुः । रामः प्रजानां दशरथराज्यनिवासिराक्षसानां । किंच प्रकर्षेण जो मृत्युञ्जयोयेषांतेषांराक्षसानां । अहितान् घोरानुत्पातान् दृष्ट्वा अवलोक्य दृष्ट्वा विचार्यच । लक्ष्मणमब्रवीत् । "जो ना मृत्युञ्जयेजन्यांतातमात्रेजनार्दने" इतिमेदिनी ॥२॥ **ती०** एवंराक्षसानांदुर्निमित्तान्युक्त्वा स्वस्यजयसूचकानिनिमित्तान्याह—**सधूमाइति** । ममयुद्धाभिनन्दिताः युद्धेअभितोनन्दः आनन्दः एषांसंजातइतितथोक्ताः । श्रीरामगतोयुद्धहर्षश्शरेषूपचर्यते । ममयुद्धहर्षसूचकाइतिफलितार्थः । चापानिविवेष्टन्ते विशेषेणवेष्टन्ते । अभिमन्त्रिततत्तद्देवतासांनिध्याच्चापेषुस्वयमेवशरास्संसक्ताभवन्तीत्यर्थः । **स०** शराः तदभिमानिदेवताः । एवमुत्तरत्रापि ॥ ५ ॥ **ती०** अग्रतः अस्माकंपुरतइत्यर्थः । वनचारिणः यादृशाःसौम्याः पक्षिणःकूजन्ति । तादृशैस्सुनिमित्तैः नः अस्माकं अभयंप्राप्तं । चकारादरीणांजीवितस्यसंशयश्चप्राप्तइत्यर्थः ॥ ६ ॥ **स०** आयुः परिक्षयइतिपदद्वयं । यतस्तववक्त्रंसुप्रसन्नंलक्ष्यते तस्माद्भवतित्वयि आयुः । येषांपरिक्षयोभावी तेषांवदनंनिष्प्रभंभवति ॥ ९ ॥

[पा०] १ ङ.—ट. घोरान्रामोदृष्ट्वात्यमर्षणः. २ ख. महितान्घोरान्. ३ च. छ. ञ. लक्ष्मणंवाक्यं. ४ ग. ङ. झ. ट. विसृजन्तेखरस्वनाः. क. ख. ग. विसृजन्तःखरस्वनाः. च. छ. ज. ञ. विसृजन्तःखरस्वराः. ५ ग. निवर्तन्ते. च. छ. ज. ञ. विनर्दन्ते. ६ ङ.—ट. नन्दिताः. ७ च. छ. ज. ञ. चेष्टन्तेपिच. ङ. ट. विचेष्टन्तेच. झ. विचेष्टन्तेविचक्षण. ८ ग. गर्जन्ति. ९ च. छ. ञ. ससंप्रहारः. १० ख. घ.—ट. सुप्रभं. ११ ट. युद्धार्थे. १२ क. च. ज. ञ. श्रूयतेहि. ङ. झ. ट. श्रूयतेऽयं.

अनागतविधानं तु कर्तव्यं [1]शुभमिच्छता ॥ [2]आपदं शङ्कमानेन पुरुषेण विपश्चिता ॥ ११ ॥
तस्माद्गृहीत्वा वैदेहीं शरपाणिर्धनुर्धरः ॥ गुहामाश्रय शैलस्य दुर्गां पादपसंकुलाम् ॥ १२ ॥
प्रतिकूलितुमिच्छामि न हि वाक्यमिदं त्वया ॥ शापितो मम पादाभ्यां गम्यतां [3]वत्स मा चिरम् ॥१३
त्वं हि शूरश्च [4]बलवान्हन्या ह्येतान्न संशयः ॥ [5]स्वयं तु हन्तुमिच्छामि सर्वानेव निशाचरान् ॥१४॥
एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः सह सीतया ॥ शरानादाय चापं च गुहां दुर्गां समाश्रयत् ॥ १५ ॥
तस्मिन्प्रविष्टे तु गुहां लक्ष्मणे सह सीतया ॥ हन्त [6]निर्युक्तमित्युक्त्वा रामः कवचमा[7]विशत् ॥ १६॥
स तेनाग्निनिकाशेन कवचेन विभूषितः ॥ बभूव रामस्तिमिरे [8]विधूमोऽग्निरिवोत्थितः ॥ १७ ॥
स चापमुद्यम्य मह[9]च्छरानादाय वीर्यवान् ॥ [10]बभूवावस्थितस्तत्र ज्यास्वनैः पूरयन्दिशः ॥ १८ ॥
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च [11]सह चारणैः ॥ [12]समेयुश्च महात्मानो युद्धदर्शन[13]काङ्क्षिणः ॥ १९ ॥
ऋषयश्च महात्मानो लोके ब्रह्मर्षिसत्तमाः ॥ समेत्य चोचुः [14]सहिता अन्योन्यं पुण्यकर्मणः ॥ २० ॥
स्वस्ति गो[15]ब्राह्मणेभ्योऽस्तु लोकानां [16]येऽभिसङ्गताः ॥ जयतां राघवो युद्धे पौलस्त्यान्रजनीचरान् ॥२१॥
चक्रहस्तो यथा युद्धे सर्वानसुर[17]पुङ्गवान् ॥ [[18]एतच्चान्यच्च बहवो ब्रुवाणाः परमर्षयः ॥]
एवमुक्त्वा पुनः प्रोचुरालोक्य च परस्परम् ॥ २२ ॥

नामिति ॥९—१०॥ आपदं निमित्तवशाच्छङ्कमानेन शुभं आपत्परिहारं । इच्छता विपश्चिता दूरदर्शिना पुरुषेण अनागतविधानं अनागतस्य भाविनोऽनर्थस्य विधानं प्रतिविधानं कर्तव्यं ॥११॥ गृहीत्वा रक्ष्यत्वेन गृहीत्वा । पादपसंकुलां वृक्षावृतां ॥ १२ ॥ अहमेव योत्स्यामीति वक्तुमुद्यतं प्रत्याह—प्रतिकूलितुमिति । इदं वाक्यं प्रतिकूलितुं नेच्छामि । मयाशापितोसीति वक्तव्ये मम पादाभ्यामित्युक्तिर्लक्ष्मणव्यवहारानुसारेण ॥ १३ ॥ त्वन्निवर्तनं न त्वदशक्तया किंतु मुनिभ्यः प्रतिज्ञानान्मयैव तद्वधः कर्तव्य इत्याशयेनाह—त्वं हीति ॥ १४ ॥ दुर्गां अन्यैर्दुरासदां ॥ १५ ॥ हन्तेति हर्षे । निर्युक्तं निश्चयेन उपायश्चिन्तित इत्यर्थः । "योगः सन्नहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु" इत्यमरः । आविशत् प्राविशत् अधारयदित्यर्थः ॥ १६ ॥ अत्रोपमालंकारेण क्षणेन रक्षःक्षयो ध्वन्यते ॥१७—१८॥ ततो देवा इत्यादि । पूर्वसर्गे समागमनमुक्तं अत्र सन्निधानं । चारणाः देवजातिविशेषाः ॥१९॥ लोके त्रैलोक्ये । ब्रह्मर्षिसत्तमाः भृग्वादयः । पुण्यकर्मणः पुण्यकर्माणः ॥२०॥ लोकानां येभिसंगता इति ये लोकानामभिसंगताः अनुकूलाः । तेभ्योपि स्वस्त्यस्त्वित्यर्थः । देवादयः समेत्य स्वस्तीत्याद्यूचुः । तएवैवमुक्त्वा कथं युद्धं भविष्यतीत्यन्तं पुनः प्रोचुरिति संबन्धः ॥२१॥

ति० प्रतिकूलितुं विपरीतंकर्तुं नेच्छामि । भिन्नकर्तृके तुमुनार्षः । **ती०** प्रतिकूलितमितिपाठे त्वयाप्रतिकूलितं त्वत्कर्तृकप्रातिकूल्यवद्वाक्यंनेच्छामीत्यर्थः । **स०** इदंवाक्यंत्वयाप्रतिकूलितुंनेच्छामीतिभिन्नकर्तृकत्वेपिभोक्तुमनुजानामीत्यादिवत्तुमुन्संभवति । यद्वा इदंत्वयेत्येकंपदं अयंचासौत्वंचइदंत्वंतेन प्रतिकूलितुं । भवान्युवत्यासहगच्छतीतिशङ्कामारोपयितुंवाक्यंनेच्छामीतिपादाभ्यांशपितोसि । अतश्चिरंमामाकुरु । यद्वा इदं वाक्यं । चिरमुत्तरं प्रत्युत्तररूपं मामाकार्षीः ॥१३॥ **ती०** निर्युक्तं अस्मदुक्तं लक्ष्मणेन निर्युक्तं नितरांयुक्तंकृतमित्युक्त्वा रामः कवचमाविशत् धृतवानित्यर्थः । **स०** निर्युक्तं अतिशोभनं । इत्युक्त्वा । यथोक्तंकर्मनिर्णयटीकायां "युक्तशब्दश्शोभनपर्यायः । यथाहभिक्षुः" इति । तट्टिप्पण्यांच यथाहभिक्षुः "बालक्रीडावासुदेवस्ययुक्ता" इतीति ॥१६॥ **ती०** येलोकानामभिसंगताः हविर्मुखेनानुकूलाभवन्तीत्यर्थः । तदुक्तं "अग्नौप्रास्ताहुतिस्सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायतेवृष्टि-

[पा०] १ ख. घ. जयमिच्छता. २ झ. आपदा. ३ ख. च. छ. ज. ञ. तत्र. ४ ख. बलवानेतांहन्तुंन. ५ क. ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. स्वयंनिहन्तुं. ख. अहंतुहन्तुं. ६ ख. निर्यामिचेत्युक्त्वा. ७ घ. मादधत्. ८ क. ग. ङ. ट. महानग्निः. ९ ग. च्छरमादाय. १० ङ. झ. ट. संबभूवास्थितः. ११ ख. च. छ. ज. ञ. परमर्षयः. १२ ख. समेताश्च. च. छ. ज. ञ. समेयुश्चारणैस्तत्र. १३ क. ङ.—ट. काङ्क्षया. १४ क. ग. ङ.—ट. सहितास्तेऽन्योन्यं. १५ क. ग.—च. झ. ट. ब्राह्मणानांच. ख. ब्राह्मणेभ्यश्च. १६ ङ. झ. ट. चेतिसंस्थिताः. घ. च. छ. ज. येहिसंगताः. क. ख. ग. चेतिसंगताः. १७ क. सत्तमान्. १८ इदमर्धं क. च. छ. ज. पाठेषुदृश्यते.

चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ एकश्च रामो धर्मात्मा कथं युद्धं भविष्यति ॥ २३ ॥
इति राजर्षयः सिद्धाः सगणाश्च द्विजर्षभाः ॥ जातकौतूहलास्तस्थुर्विमानस्थाश्च देवताः ॥ २४ ॥
आविष्टं तेजसा रामं संग्रामशिरसि स्थितम् ॥ [1]दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि भयाद्विव्यथिरे तदा ॥ २५ ॥
रूपमप्रतिमं [2]तस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ बभूव रूपं क्रुद्धस्य रुद्रस्येव [3]पिनाकिनः ॥ २६ ॥
इति संभाष्यमाणे [4]तु देवगन्धर्वचारणैः ॥ ततो गम्भीरनिर्ह्रादं घोर[5]वर्मायुधध्वजम् ॥
अनीकं यातुधानानां समन्तात्[6]प्रत्यदृश्यत ॥ २७ ॥
[7]सिंहनादं विसृजता[8]मन्योन्यमभिगर्जताम् ॥ चापानि विस्फारयतां जृम्भतां चाप्यभीक्ष्णशः ॥ २८ ॥
[9]विप्रघुष्टस्वनानां च [10]दुन्दुभींश्चापि निघ्नताम् ॥ तेषां [11]सुतुमुलः शब्दः पूरयामास तद्वनम् ॥ २९ ॥
तेन शब्देन वित्रस्ताः श्वापदा वनचारिणः ॥ दुद्रुवुर्यत्र निःशब्दं पृष्ठतो [12]न व्यलोकयन् ॥ ३० ॥
[13]तत्त्वनीकं महावेगं [14]रामं समुपसर्पत ॥ धृतनानाप्रहरणं गम्भीरं सागरोपमम् ॥ ३१ ॥
[15]रामोपि चारयंश्चक्षुः सर्वतो रणपण्डितः ॥ ददर्श खरसैन्यं [16]तद्युद्धाभिमुख[17]मुत्थितम् ॥ ३२ ॥
[18]वितत्य च धनुर्भीमं [19]तूण्योश्चोद्धृत्य सायकान् ॥ क्रोधमाहारयत्तीव्रं वधार्थं सर्वरक्षसाम् ॥ ३३ ॥

—२३ ॥ राजर्षयः देवत्वं प्राप्ताः । यद्वा वानप्रस्थीभूताः । सगणाः सपरिकराः ॥ २४ ॥ संग्रामशिरसि युद्धाग्रे ॥ २५ ॥ रामस्य रूपं रुद्रस्य रूपमिव बभूव ॥ २६ ॥ निर्ह्रादः शब्दः । वर्म कवचं । अनीकं सेना ॥ २७ ॥ अन्योन्यमभिगर्जतां अहमेव शत्रुं हनिष्यामीति जल्पतामित्यर्थः । विस्फारयतां ज्याशब्दं कुर्वतां । अभीक्ष्णशः भृशं । जृम्भतां जृम्भमाणानां मदेनोद्गच्छतामित्यर्थः । विप्रघुष्टस्वनानां घोषो गुञ्जनाख्यध्वनिविशेषः । "घोषो गुञ्जनमञ्जने" इति वैजयन्ती । भावे निष्ठा । तद्रूपस्वनवतामित्यर्थः ॥ २८—२९ ॥ श्वापदाः हिंस्रा व्याघ्रादयः । यत्र निःशब्दं शब्दाभावः । "अव्ययं विभक्ति—" इत्यादिना अव्ययीभावः । तं देशं दुद्रुवुरित्यन्वयः । पृष्ठतः पश्चाद्भागं ॥ ३० ॥ समुपसर्पत समुपासर्पत् । गम्भीरं इतरदुष्प्रवेशं ॥ ३१ ॥ उत्थितं उद्युक्तं ॥ ३२ ॥ वितत्य किञ्चिद्बाणविसर्पणं कृत्वेत्यर्थः । "विततं संहितस्येषोः किंचिदेव विसर्पणं" इति वैजयन्ती । तूण्योः पृष्ठपार्श्वद्वयबद्धयोः । आहारयदित्यनेन करुणामूर्तिरप्याश्रितकण्टकोद्धारणाय क्रोधमारोपयामासेति गम्यते । भीमं धनुरुद्धृत्य तूण्योः शरांश्चोद्धृत्य

वृष्टेरन्नंततःप्रजाः" इति ॥ २१ ॥ **ति०** धर्मात्मा अच्छद्मयोधीत्यर्थः ॥ २३ ॥ **ति०** तेजसा वैष्णवेनक्षात्रेण । एतेनसहजस्वभावोभगवतोग्राह्यएव । क्षात्रस्तुस्वेच्छयाकार्यायभगवतास्वीक्रियतइतिसूचितं । भयात् अनुमितरामपरिश्रमजनितभीतेः ॥ २५ ॥ **ती०** रूपमिति । जगत्संहरणार्थमुद्युक्तस्यप्रलयकालरुद्रस्यरूपंयद्वत् तद्वत्खरादिवधार्थमुद्युक्तस्यरामस्यरूपमपिबभूवेत्यर्थः । तदुक्तंस्कान्दे—"रुद्रतेजोविलसितंदृष्ट्वारामकलेबरम् । शङ्खंचक्रंचशूलंचपिनाकंखेटमेवच । खट्वांघण्टांचडमरुंबाणपाशाङ्कुशंतथा । चापंवज्रंचखड्गंचपरशुंत्रासकारणम् । जयश्रियंचगङ्गांचददृशुस्सिद्धचारणाः ।" इति ॥ **शि०** नक्लिष्टं नकस्मैचित्खेदप्रदं कर्म व्यापारोयस्यतस्य ॥ **ति०** रुद्रस्यरूपमिव रामस्यरूपमप्रतिमं ॥ २६ ॥ **स०** समन्तात् सम्यगन्तमुद्दिश्येतिल्यब्लोपनिमित्तापञ्चम्यपि ॥ २७ ॥ **ति०** अन्योन्यमभिगच्छतां एवंयुद्धंकर्तव्यमितिचबोधनार्थमितिशेषः । देहममताराहित्येनयुद्धप्रवृत्तये मादकद्रव्यस्वीकारजंजृंभणं ॥ २८ ॥ **शि०** विप्रहृष्टस्वनानां अतिहर्षसूचकशब्दवतां ॥ २९ ॥ **ति०** सर्वरक्षसांवधार्थं सर्वरक्षोवधद्वारत्वादस्ययुद्धस्येतिभावः ॥ ३३ ॥ इतिचतुर्विंशस्सर्गः ॥ २४ ॥

[**पा०**] १ ट. तं दृष्ट्वासर्वभूतानि. २ तत्र. ३ ङ. झ. ट. महात्मनः. ४ क. सर्षिसंघैश्चचारणैः. ५ ङ. झ. ट. चर्मायुध. ६ ङ. झ. ट. त्प्रत्यपद्यत. ७ ङ. च. ज.—ट. वीरालापान्विसृजतां. क. छ. ज. विरावांस्तान्विसृजतां. ८ ङ. झ. ट. मन्योन्यमभिगच्छतां. ख. मन्योन्यंभयगर्जनां. ९ ग. घ. च. ज. ट. विप्रहृष्ट. १० क. ख. दुन्दुभीनांचनिःस्वनैः. ११ क.—ट. सुविपुलः. १२ क.—ट. नावलोकयन्. १३ ङ.—ट. तच्चानीकं. ग. गत्वानीकं. १४ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. रामंसमनुवर्तत. क. ख. राघवंसमसर्पत. ज. रामंसमनुवर्तते. १५ ख. रामोविचारयन्. ग. घ. च. छ. ज. ञ. ट. रामोपिचालयन्. १६ घ. तद्युद्धायसमुपस्थितं. ङ. झ. तद्युद्धायाभिमुखोगतः. १७ क. ख. ग. च. छ. ज. ञ. ट. मुद्यतं. १८ ख. विनम्यच. क. सज्यंकृत्वा. १९ झ. तूण्याश्चोद्धृत्यसायकं. क. ख. ङ. च. ञ. तूण्याश्चोद्धृत्य. घ. तूणाचोद्धृत्य.

[१]दुष्प्रेक्षः सोभवत्क्रुद्धो युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ॥ तं दृष्ट्वा तेजसाऽऽविष्टं प्राद्रवन्वनदेवताः ॥ ३४ ॥
तस्य [२]क्रुद्धस्य रूपं तु रामस्य [३]ददृशे तदा ॥ दक्षस्येव क्रतुं [४]हन्तुमुद्यतस्य पिनाकिनः ॥ ३५ ॥
[५]आविष्टं तेजसा रामं संग्रामशिरसि स्थितम् ॥ दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि भयार्तानि प्रदुद्रुवुः ॥ ३६ ॥
तत्कार्मुकैराभरणैर्ध्वजैश्च तै[६]र्वर्मभिश्चाग्निसमानवर्णैः ॥
बभूव सैन्यं पिशिताशनानां सूर्योदये नीलमिवाभ्र[७]वृन्दम् ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

रामस्यखरसैन्येनसहसंकुलयुद्धम् ॥ १ ॥

अवष्टब्धधनुं रामं [८]क्रुद्धं च रिपुघातिनम् ॥ ददर्शाश्रममागम्य खरः सह [९]पुरःसरैः ॥ १ ॥
तं दृष्ट्वा [१०]सशरं चापमुद्यम्य [११]खरनिःस्वनम् ॥ रामस्याभिमुखं सूतं चो[१२]द्यतामित्यचोदयत् ॥ २ ॥
स खरस्याज्ञया सूतस्तुरगान्समचोदयत् ॥ यत्र रामो महाबाहुरेको [१३]धून्वन्स्थितो धनुः ॥ ३ ॥
तं तु निष्पतितं दृष्ट्वा [१४]सर्वे ते रजनीचराः ॥ [१५]नर्दमाना महानादं सचि[१६]वाः पर्यवारयन् ॥ ४ ॥
स तेषां यातुधानानां मध्ये रथगतः खरः ॥ बभूव मध्ये ताराणां लोहिताङ्ग [१७]इवोदितः ॥ ५ ॥
ततः शरसहस्रेण राममप्रतिमौजसम् ॥ अर्दयित्वा महानादं ननाद समरे खरः ॥ ६ ॥
ततस्तं भीमधन्वानं क्रुद्धाः सर्वे निशाचराः ॥ रामं नानाविधैः शस्त्रैरभ्यवर्षन्त दुर्जयम् ॥ ७ ॥
[१८]मुद्गरैः पट्टिशैः शूलैः [१९]प्रासैः खड्गैः परश्वधैः ॥ राक्षसाः समरे रामं निजघ्नू रोषतत्पराः ॥ ८ ॥
ते वलाहकसंकाशा [२०]महानादा महौजसः ॥ अभ्यधावन्त काकुत्स्थं [२१]रथैर्वाजिभिरेव च ॥
[२२]गजैः पर्वत[२३]कूटाभै रामं युद्धे जिघांसवः ॥ ९ ॥

वितत्य सर्वरक्षसां वधार्थं क्रोधमाहारयदित्यन्वयः ॥ ३३—३४ ॥ दक्षस्येति क्रोधातिशयमात्रे दृष्टान्तः ॥३५—३६॥ कवचसूर्यकिरणयोः साम्यं । नीलाभ्राणां रक्षसां च कार्मुकवत्त्वं ध्वजवत्त्वं च तुल्यं मेघे उत्पातध्वजसंभवात् । अत्र सार्धसप्तत्रिंशच्छ्लोकाः ॥३७॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

तुमुलयुद्धं पञ्चविंशे। धन्यत इति धनुः। धन धान्य इत्यस्माद्धातोः "भृमृशीङ्तृचरितत्सरितनिधनिमीमस्जिभ्यउः" इत्यौणादिकसूत्रेण उप्रत्ययः । "धनुषां च धनुं विदुः धनुरिवाजनिवक्रः" इति कविकाव्यप्रयोगश्च ॥ १ ॥ चोद्यतामिति रथ इतिशेषः ॥२—३॥ निष्पतितं युद्धोन्मुखं। सचिवाः श्येनगाम्यादयः ॥४॥ लोहिताङ्गः अङ्गारकः ॥ ५॥ अर्दयित्वा पीडयित्वा । महानादं ननाद चकारेत्यर्थः ॥ ६ ॥ भीमधन्वानं "धनुषश्च" इत्यनङ्समासान्तः । शस्त्रैः आयुधैः । "शस्त्रमायुधलोहयोः" इत्यमरः ॥ ७ ॥ मुद्गरैःस्थूलगदाभिः। प्रासैः कुन्तैः। रोषतत्पराः क्रोधपरवशाः ॥ ८ ॥ वलाहकसंकाशाः मेघतुल्याः । कूटं शृङ्गं ।

[पा०] १ ङ.—ज. ञ. ट. दुष्प्रेक्षश्चाभवत्. २ क. ग. ङ. झ. ट. रुष्टस्य. ३ ख. ददृशुस्तदा. ४ च. छ. ज. ञ. हन्तुंक्रुद्धस्येव. ५ ख. ग. घ. प्रविष्टं. ६ ख. ङ. झ. ट. तद्वर्मभिः. ७ ग. ङ. झ. ञ. ट. जालं. ८ ङ. झ. ञ. ट. क्रुद्धंतं. ९ क. ग. पुरस्सरः. १० ख. ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. सगुणं. ११ क. च. छ. ज. ञ. खरनिस्स्वनः. १२ ख. चोदयामासराक्षसं. १३ ङ.—ट. धुन्वन्धनुस्स्थितः. १४ ङ. झ. ट. सर्वतो. घ. सर्वेपि. १५ ङ.—ट. मुञ्चमानाः. १६ क. सचापाः. १७ क. च. ज. ञ. ट. इवोत्थितः. ङ. झ. इवोद्धतः. १८ क. ख. ग. ङ.—ट. मुद्गरैरायसैः. १९ ख. खड्गैःप्रासैः. २० ङ.—ट. महाकायामहाबलाः. २१ ख. गजैर्वाजिभिः. २२ ख. रथैः. २३ क. संकाशैः.

ते रामे शरवर्षाणि व्यसृजन्रक्षसां गणाः ॥ शैलेन्द्रमिव धाराभिर्वर्षमाणा [1]वलाहकाः ॥ १० ॥
[2]स तैः परिवृतो घोरै राघवो रक्षसां गणैः ॥ [3]तिथिष्विव महादेवो वृतः पारिषदां गणैः ॥ ११ ॥
तानि मुक्तानि शस्त्राणि यातुधानैः स राघवः ॥ प्रतिजग्राह विशिखैर्नद्योघानिव सागरः ॥१२॥
स तैः प्रहरणैर्घोरैर्भिन्नगात्रो न विव्यथे ॥ रामः प्रदीप्तैर्बहुभिर्वज्रैरिव [4]महाचलः ॥ १३ ॥
स विद्धः क्षत[5]जादिग्धः सर्वगात्रेषु राघवः ॥ बभूव रामः सन्ध्याभ्रैर्दिवाकर इवावृतः ॥ १४ ॥
विषेदुर्देवगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ एकं सहस्रैर्बहुभिस्तदा दृष्ट्वा [6]समावृतम् ॥ १५ ॥
ततो [7]रामः सुसंक्रुद्धो मण्डलीकृतकार्मुकः ॥ ससर्ज [8]विशिखान्बाणाञ्शतशोथ सहस्रशः ॥ १६ ॥
दुरावारान्दुर्विषहान्[9]कालदण्डोपमान्रणे ॥ मुमोच [10]लीलया रामः कङ्कपत्रानजिह्मगान् ॥ १७ ॥
ते शराः शत्रुसैन्येषु मुक्ता रामेण लीलया ॥ आददू रक्षसां प्राणान्पाशाः कालकृता इव ॥१८॥
[11]भित्त्वा राक्षसदेहांस्तांस्ते शरा रुधिराप्लुताः ॥ अन्तरिक्षगता रेजुर्दीप्providedाग्निसमतेजसः ॥ १९ ॥
[12]असंख्येयास्तु रामस्य सायकाश्चापमण्डलात् ॥ विनिष्पेतुरतीवोग्रा रक्षःप्राणापहारिणः ॥ २० ॥
तैर्धनूंषि ध्वजाग्राणि [13]वर्माणि च शिरांसि च ॥ बाहून्सहस्ताभरणानूरून्करिकरोपमान् ॥
[14]चिच्छेद रामः समरे शतशोथ सहस्रशः ॥ २१ ॥
हयान्काञ्चनसन्नाहान्रथयुक्तान्ससारथीन् ॥ गजांश्च [15]सगजारोहान्सहयान्सादिनस्[16]तथा ॥
[[17]चिच्छिदुर्बिभिदुश्चैव रामबाणा गुणच्युताः] ॥ २२ ॥

अभ्यधावन्त आभिमुख्येनाधावन्त ॥ ९ ॥ शैलेन्द्रमिवेत्युपमानेन रामस्य निर्दुःखत्वमुक्तं ॥ १०—११ ॥ विशिखैः बाणैः । प्रतिजग्राह प्रतिरुरोध । नद्योघान् नदीप्रवाहान् ॥ १२ ॥ वज्रैः अशनिभिः ॥ १३ ॥ क्षतजादिग्धः रुधिरालिप्तः ॥ १४ ॥ बहुभिः सहस्रैः चतुर्दशसहस्रैः ॥ १५ ॥ मण्डलीकृतकार्मुकः आकर्णाकर्षणेन मण्डलाकारीकृतधनुः । विशिखान् बाणान् अर्धचन्द्राग्रबाणान् । प्रथमं शतशः अनन्तरं सहस्रशः स निर्बिभेदेति योजना ॥ १६ ॥ दुरावारान् वारयितुमशक्यान् । दुर्विषहान् दुःसहान् । कालदण्डोपमान् यमदण्डतुल्यान् । अजिह्मगान् अवक्रगामिनः । अस्खलितलक्ष्यकानित्यर्थः । कङ्कपत्रान् बाणान् । “ कङ्कपत्रशरमार्गणबाणाः ” इति हलायुधः ॥ १७ ॥ प्राणानाददुः अमारयन्नित्यर्थः । कालकृताः यममुक्ता इत्यर्थः ॥ १८ ॥ रुधिराप्लुता इति विशेषणं दीप्ताग्न्युपमासिद्ध्यर्थं ॥ १९ ॥ सायकाः बाणाः ॥ २० ॥ तैरित्याद्यर्धत्रयमेकं वाक्यं । वर्माणि कवचानि ॥ २१ ॥ काञ्चनसन्नाहान् काञ्चनाभरणान् । रथयुक्तान् रथबद्धान् । सगजारोहान्

ति॰ तिथिषु प्रदोषतिथिषु । पारिषदां नुडभावआर्षः ॥ ११ ॥ **ती॰** वज्रैरिवमहाचलइतिव्यतिरेकदृष्टान्तः । वज्रैः वज्रनिपातैः । अनयोपमया श्रीरामस्यनकदाचिदपितत्कृतव्यथेतिसूच्यते । **शि॰** भिन्नगात्रः भिन्नंप्राकृतविलक्षणं गात्रंशरीरंयस्यसः ॥ १३ ॥ क्षतजादिग्धः स्वीकृतकोपाभासहेतुकारुण्यविशिष्टत्वेन रुधिरलिप्तइव ॥ १४ ॥ **ती॰** विशिखान्बाणान् बाणसंज्ञाञ्शरान् । “ बाणास्तुगतपत्रिणः ” इतिवैजयन्ती ॥ १६ ॥ **ति॰** लीलयेति । युगपत्सकलप्रपञ्चसंहारस्वरूपस्यैतावन्मात्रंलीलैवेति नाश्चर्यायेतिभावः ॥ १८ ॥ **ति॰** चापमण्डलात् सन्धानमोचनशैघ्र्यान्मण्डलाकारताचापस्य ॥ २० ॥ **ति॰** छेदभेदौ द्वैधीभा

[पा॰] १ क. ख. ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. महाघनाः. २ ङ.—ट. सर्वैःपरीवृतोरामोराक्षसैःक्रूरदर्शनैः. ३ इदमर्धं ङ. झ. ञ. ट. पाठेषुदृश्यते. एतदर्धस्यप्रतिनिधितया. घोररूपैर्महादेवोवृतःपारिषदांगणैः. इत्यर्धं च. छ. ज. पाठेषु दृश्यते. ४ घ. च. महाबलः. ५ क. ग. क्षतजैर्दिग्धः. ६ घ. समागतं. ७ ङ. झ. ट. रामस्तु. ८ क. ङ.—ट. निशितान्. ख. विविधान्. ९ ङ. झ. ट. कालपाशोपमान. १० ङ. झ. लीलयाकङ्कपत्रान्काञ्चनभूषणान्. ११ ख. हत्वा. १२ घ. असङ्ख्येयाश्च. १३ ङ.—ट. चर्माणिकवचानिच. १४ घ. बिभेद. १५ ख. गजसंरोहान्. १६ ङ.—ट. स्तदा. १७ इदमर्धं ङ.—ट. पुस्तकेषुदृश्यते. चिच्छिदुर्बिभिदुश्चैव. पदातीन्समरे. इत्यनयोरर्धयोःपौर्वापर्यं. च. छ. ज. ञ. पुस्तकेषुदृश्यते.

पदातीन्समरे हत्वा ह्यनयद्यमसाधनम् ॥ २३ ॥
ततो नालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्च विकर्णिभिः ॥ भीममार्तस्वरं चक्रुर्भिद्यमाना निशाचराः ॥ २४ ॥
तत्सैन्यं निशितैर्बाणैरर्दितं मर्मभेदिभिः ॥ रामेण न सुखं लेभे शुष्कं वनमिवाग्निना ॥ २५ ॥
केचिद्भीमबलाः शूराः शूलान्खड्गान्परश्वधान् ॥ रामस्याभिमुखं गत्वा चिक्षिपुः परमायुधान् ॥२६॥
तानि बाणैर्महाबाहुः शस्त्राण्यावार्य राघवः ॥ जहार समरे प्राणांश्चिच्छेद च शिरोधरान् ॥ २७ ॥
ते छिन्नशिरसः पेतुश्छिन्नवर्मशरासनाः ॥ सुपर्णवातविक्षिप्ता जगत्यां पादपा यथा ॥ २८ ॥
अवशिष्टाश्च ये तत्र विषण्णाश्च निशाचराः ॥ खरमेवाभ्यधावन्त शरणार्थं शरार्दिताः ॥ २९ ॥
तान्सर्वान्पुनरादाय समाश्वास्य च दूषणः ॥ अभ्यधावत काकुत्स्थं क्रुद्धो रुद्रमिवान्तकः ॥ ३० ॥
निवृत्तास्तु पुनः सर्वे दूषणाश्रयनिर्भयाः ॥ राममेवाभ्यधावन्त सालतालशिलायुधाः ॥ ३१ ॥
शूलमुद्गरहस्ताश्च चापहस्ता महाबलाः ॥ सृजन्तः शरवर्षाणि शस्त्रवर्षाणि संयुगे ॥
द्रुमवर्षाणि मुञ्चन्तः शिलावर्षाणि राक्षसाः ॥ ३२ ॥
तद्बभूवाद्भुतं युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ रामस्य च महाघोरं पुनस्तेषां च रक्षसाम् ॥ ३३ ॥
ते समन्तादभिक्रुद्धा राघवं पुनरभ्ययुः ॥ ३४ ॥

सनिषादान् । सादिनः अश्वारोहान् ॥ २२ ॥ सदनमेव सादनं स्वार्थे अण् ॥ २३ ॥ नालीकाः नालमात्रशराः । नाराचाः आयसशराः । विकर्णिनः कर्णशराः । भीममिति क्रियाविशेषणं ॥ २४ ॥ रामेण कर्त्रा बाणैः आर्दितं पीडितं । तत्सैन्यं सुखं दुःखनिवृत्तिं । अग्निनार्दितं शुष्कं वनमिव न लेभे ॥ २५ ॥ परमायुधानिति शूलादिविशेषणं ॥ २६ ॥ आवार्य निवार्य शिरोधरानिति पुल्लिङ्गत्वमार्षं । शिरोधरांश्चिच्छेद प्राणाञ्जहारेति क्रमः ॥ २७ ॥ सुपर्णो गरुडः तस्य वातेन पक्षानिलेन विक्षिप्ताः उन्मूलिताः । जगत्यां भुवि ॥ २८ ॥ तत्र सैन्येषु । अवशिष्टाः हतावशिष्टाः । विषण्णाः दुःखिताः । शरणार्थं रक्षणार्थमिति यावत् ॥ २९ ॥ आदाय खरसमीपगमनान्निवर्त्य । अन्तकः रुद्रपराजितो यमः ॥ ३० ॥ निवृत्ताः युद्धान्निवृत्ताः । दूषणरूपाश्रयेण निर्भयाः सन्तः अभ्यधावन्त अभिमुखमाजग्मुः । प्रायशो नष्टायुधत्वात्सालतालेत्याद्युक्तं ॥ ३१ ॥ शस्त्रवर्षाणि शरभिन्नायुधवर्षाणीत्यर्थः । सृजन्त इति आसन्निति शेषः ॥ ३२ ॥ रामस्य रक्षसां च तुमुलं संकुलं । महाघोरं अत एव रोमहर्षणं भयातिरेकेण रोमाञ्चकं । अत एवाद्भुतं तद्युद्धं पुनरपि बभूव ॥ ३३ ॥ त इत्यर्धमेकं

वविदारणरूपौ ॥ २२ ॥ **शि०** यमसादनं इनांसर्वसंपत्तीनांअमःनित्यंप्राप्तिर्यस्मिन् तदेवसादनंगृहंयस्मिंस्तंनित्यलोकं ॥ २३ ॥ **ति०** नालीकाः मुखमात्रायस्संयुक्ताः । नाराचाः सर्वतआयसाः । विकर्णिनः अग्राङ्कुशाः उद्धारेप्राणहराः ॥ २४ ॥ **स०** शूलान् "शूलोस्त्री रोगआयुधे" इत्यमरव्याख्या ॥ २६ ॥ **कतक०** सुपर्णवातेन गरुडपक्षवातेन अमृतहरणयुद्धे विक्षिप्ताः भग्नाः । पादपाः नन्दनस्थाःकल्पवृक्षादयोयथा तद्वत् । समग्रालङ्कारयुतत्वाद्रक्षस्तनूनांकल्पवृक्षादिसाम्यं ॥ २८ ॥

[**पा०**] १ ङ. झ. ञ. ट. अनयत्. २ ङ.—ट. चक्रुश्छिद्यमानाः. ३ ङ. झ. ट. विविधैर्बाणैः. ४ ङ.—ट. नरामेण. ५ ग. भीमबलान्प्रासान्. ६ क. ख. ङ. झ. ट. प्रासाञ्शूलान्परश्वधान्. च. छ. ज. ञ. शूलांश्चैवपरश्वधान्. ७ ङ. झ. ट. चिक्षिपुःपरमक्रुद्धारामायरजनीचराः. ८ च. छ. ज. ञ. स्थित्वा. ९ ङ. झ. ट. तेषां. क. तेषांयुधिमहा. ग. तेषांसुधीर्महा. १० ङ. झ. ट. वीर्यवान्. ११ घ. तैश्छिन्न. ग. तैर्भिन्न. १२ ङ. झ. ट. चर्मशरासनाः. ग. वर्मशिरोधराः. १३ च. पक्षविक्षिप्ता. घ. ङ. ट. वातनिक्षिप्ता. क. ख. पादविक्षिप्ता. १४ ङ. झ. विषण्णास्ते. १५ ग. ङ. मेवाभिधावन्तः. १६ ङ. झ. शराहताः. १७ ङ.—ट. सर्वान्धनुरादाय. १८ ङ. झ. ञ. ट. अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धःक्रुद्धंक्रुद्धइवान्तकः. १९ ग. रुद्रंक्रूर इवान्तकः. क. ख. क्रुद्धंरुद्रमिवान्तकः. २० च. छ. ज. संश्रयाः. ग. दुर्जयाः. ञ. संश्रिताः. २१ क. ङ.—ट. पाशहस्ता. २२ क. ग. ङ.—ट. रामस्यास्य. २३ ङ. झ. ट. पुनरर्दयन्.

तैश्च[1] सर्वा दिशो दृष्ट्वा प्रदिशश्च समावृताः ॥ राक्षसैरुद्यतप्रासैः[2] शरवर्षा[3]भिवर्षिभिः ॥ ३५ ॥
स कृत्वा भैरवं नादमस्त्रं परमभास्वरम् ॥ [4]संयोजयत गान्धर्वं राक्षसेषु महाबलः ॥ ३६ ॥
ततः शरसहस्राणि निर्ययुश्चापमण्डलात् ॥ सर्वा दश दिशो बाणैरावार्यन्त[5] समागतैः ॥ ३७ ॥
नाददानं शरान्घोरा[6]न्न मुञ्चन्तं शिलीमुखान्[7] ॥ [8]विकर्षमाणं पश्यन्ति राक्षसास्ते शरार्दिताः ॥३८॥
[[9]शरा रामेण तूत्सृष्टा रुक्मपुङ्खाः पतत्रिणः ॥ सर्पाः पञ्चानना भूत्वा भक्षयन्ति स्म राक्षसान्]॥३९॥
शरान्धकारमाकाशमावृणोत्सदिवाकरम् ॥ बभूवावस्थितो रामः प्रवमन्निव[10] ताञ्शरान् ॥ ४० ॥
युगपत्पतमानैश्च युगपच्च[11] हतैर्भृशम् ॥ [12]युगपत्पतितैश्चैव [13]विकीर्णा वसुधाभवत् ॥ ४१ ॥
निहताः पतिताः क्षीणाश्छिन्ना भिन्ना[14] विदारिताः ॥ तत्रतत्र स्म दृश्यन्ते राक्षसास्ते सहस्रशः ॥४२॥
सोष्णीषैरुत्तमाङ्गैश्च साङ्गदैर्बाहुभि[15]स्तथा ॥ ऊरुभि[16]र्जानुभिश्छिन्नैर्नानारूप[17]विभूषणैः ॥ ४३ ॥

वाक्यं । अभ्ययुः आवव्रुः ॥३४॥ इदमनुवदन्नाह—तैश्चेत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यं । महाबलः स रामः दिशः प्रदिशश्च तैरावृता दृष्ट्वा भैरवं भयंकरं नादं कृत्वा राक्षसेषु राक्षसनिमित्तं । गान्धर्वमस्त्रं धनुषि संयोजयत समयोजयत् । शरवर्षाभिवार्षिभिः शरवर्षकारिभिरित्यर्थः ॥ ३५—३६ ॥ चापमण्डलात् संहितगान्धर्वास्त्रात् । आकर्षणातिशयेन मण्डलीकृताच्चापान्निर्ययुः । समागतैस्तैर्बाणैर्दश दिशः सर्वाः अन्यूनाः अवार्यन्त ॥ ३७ ॥ राक्षसा रामस्य शरादानकर्षणमोचनानि नापश्यन् किंतु स्वहिंसनमेवापश्यन्निति क्रियाप्रधानो निर्देशः । यद्यपि गान्धर्वास्त्रप्रयोगे विचित्रबाणनिर्गमोस्ति तदस्मिञ्श्लोके नोच्यते । किंतु तदनन्तरभाविकेवलशरमोक्ष इति ज्ञेयं ॥ ३८—३९ ॥ अन्धकारमिति क्लीबत्वमार्षं । प्रवमन् उद्गिरन् ॥ ४० ॥ युगपच्छरनिर्गमः समुत्प्रेक्ष्यते—युगपदिति । पतमानैः पतद्भिः । एककाले शरहतैः एककाले भूमौ पतद्भिः एककाले पतितैश्च राक्षसैः । वसुधा विकीर्णा व्याप्ताऽभवदिति युगपच्छरनिर्गमनकार्योक्तिः ॥ ४१ ॥ अथ हिंसावैचित्र्यमाह—निहता इति । निहताः केवलं प्रहताः । पतिताः अशनिपात इव भयेन भूमौ पतिताः । क्षीणाः कण्ठगतप्राणाः । छिन्नाः द्विधाकृताः । भिन्नाः खण्डितावयवाः । विदारिताः नृसिंहेन हिरण्यवदानाभिकण्ठमुद्भिन्नशरीराः । तत्र तत्रेत्यनेन कश्चिद्भिन्नः कश्चिद्विदारितः पुनः कश्चिद्भिन्न इत्येवं विचित्रशववत्त्वमुक्तं ॥ ४२ ॥ चित्रवधं दर्शयति—सोष्णीषैरित्यादिना । सोष्णीषैः शिरोवेष्टनवद्भिः । उत्तमाङ्गैः केवलशिरोभिः । नानारूपविभूषणैरित्यूरुजानूनां विशेषणं । सार्धोरुकैरूरुभिः सकटकैर्जानुभिश्चेत्यर्थः । अनेकशो भिन्नैरिति हयादित्रयविशेषणं । विच्छिन्नैरिति चामरादिसर्वविशेषणं । विचित्रैरिति शूलादिविशेषणं । नानाविधैरिति चामरादिविशेषणं । पूर्वोक्तैरेतैर्विकीर्णा अतएव भयंकराऽभूदिति योजना । एतावता ग्रन्थेन रामशरप्रभावातिशयो दर्शितः ।

स० सर्वाइत्यनुपचरितत्वंद्योतयति । शि० अत्र दशशब्दोपादानेनैव सर्वदिशांग्रहणेसिद्धे पुनस्सर्वशब्दोपादानमवान्तरदेशव्याप्तिपरिग्रहाय ॥३७॥ शि० प्रक्षिपन्निवबभूव प्रक्षिपन्निवेत्यनेनाभिप्रायविज्ञानमात्रेण स्वतश्चलन्तीतिसूचितं । तेन रामबाणानांचेतनत्वं सूचितं । ति० प्रक्षिपन्निव भूयोभूयःप्रक्षिपन्निवेत्यर्थः । इवशब्दएवार्थे ॥ ४० ॥ वि० विस्तीर्णा विशेषतःकृताच्छादना ॥ ४१ ॥ ति० विभूषणैरुपलक्षितैः । राक्षसैरितिशेषः ॥ ४३ ॥ इतिपञ्चविंशस्सर्गः ॥ २५ ॥

[पा०] १ ङ. झ. ट. ततः. २ ङ. झ. ट. राक्षसैस्सर्वतःप्रासैः. ३ क. ग. च. छ. ज. ञ. वर्षाणिवर्षिभिः. ङ. झ. ट. वर्षाभिरावृतः. ४ ङ. झ. ट. समयोजयद्गान्धर्वं. ५ च. ट. रापूर्यन्तः. ख. ग. रावार्यन्तै. ६ ख. घोरान्नामुञ्चन्तं. ङ. झ. ट. घोरान्विमुञ्चन्तं. ७ ख. ग. ङ.—ट. शरोत्तमान्. ८ क. न कार्मुकं विकर्षन्तं रामं पश्यन्ति संयुगे. ९ अयं श्लोकः क. पुस्तके दृश्यते. १० ङ. झ. ञ. ट. प्रक्षिपन्निव. च. छ. ज. विसृजन्निशिताञ्शरान्. ११ ग. च. छ. ज. ञ. युगपत्प्रहितैःशरैः. १२ घ. युगपत्प्रेरितैश्चैव. १३ क.—घ. च. छ. ज. विस्तीर्णा. १४ घ. भग्नानिवारिताः. १५ ख. बहुभिस्तदा. १६ क. ख. घ. ङ. झ. ट. बाहुभिः. १७ क. ट. रूपैर्विभूषणैः.

हयैश्च द्विपमुख्यैश्च रथैर्भिन्नैरनेकशः ॥ [1]चामरैर्व्यजनैश्छत्रैर्ध्वजैर्नानाविधैरपि ॥ ४४ ॥
[2]रामस्य बाणाभिहतैर्[3]विचित्रैः शूलपट्टिशैः ॥ [4]खड्गैः खण्डीकृतैः प्रासैर्विकीर्णैश्च परश्वधैः ॥ ४५ ॥
[5]चूर्णिताभिः शिलाभिश्च [6]शरैश्चित्रैरनेकशः ॥ [7]विच्छिन्नैः समरे भूमिर्[8]विकीर्णाऽभूद्भयंकरा ॥४६॥
[[9]तान्दृष्ट्वा निहतान्[10]सर्वे [11]राक्षसाः परमातुराः ॥ न तत्र [12]चलितुं शक्ता रामं परपुरंजयम् ॥ ४७ ॥
बलावशेषं तु निरस्तमाहवे खराधिकं राक्षसदुर्बलं बलम् ॥
जघान रामः स्थिरधर्मपौरुषो धनुर्बलैरप्रतिवारणैः शरैः ॥ ४८ ॥]
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

दूषणेन स्वसेनाक्षयजकोपात्पञ्चसहस्रराक्षसैस्सह रामंप्रत्यभियानम् ॥ १ ॥ रामेण दूषणेतदनुयायिनिसेनापतित्रयेच सेनयासहनिहते खरेणद्वादशसेनाध्यक्षैस्सहतंप्रत्यभियानम् ॥ २ ॥ खरेण स्वसहचराणांद्वादशसेनापतीनामपिरामेणहनने स्वयमेवतंप्रत्यभियानम् ॥ ३ ॥

दूषणस्तु स्वकं सैन्यं हन्यमानं [13]निरीक्ष्य सः ॥ संदिदेश महाबाहुर्भीमवे[14]गान्दुरासदान् ॥
राक्षसान्पञ्च साहस्रान्समरेष्वनिवर्तिनः ॥ १ ॥
ते शूलैः पट्टिशैः खड्गैः [15]शिलावर्षैर्द्रुमैरपि ॥ शर[16]वर्षैरविच्छिन्नं व[17]वृषुस्तं समन्ततः ॥ २ ॥
[18]सद्रुमाणां शिलानां च वर्षं प्राणहरं महत् ॥ प्रतिजग्राह धर्मात्मा राघवस्तीक्ष्णसायकैः ॥ ३ ॥
[19]प्रतिगृह्य च तद्वर्षं निमीलित इवर्षभः ॥ रामः क्रोधं परं [20]भेजे वधार्थं सर्वरक्षसाम् ॥ ४ ॥
ततः क्रोधसमाविष्टः प्रदीप्त इव तेजसा ॥ शरै[21]रवाकिरत्सैन्यं सर्वतः सहदूषणम् ॥ ५ ॥

अस्मिन्सर्गे पञ्चचत्वारिंशच्छ्लोकाः ॥ ४३—४८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

अथ दूषणप्रमुखसर्वसैन्यविनाशः षड्विंशे । दूषणस्त्वित्याद्यर्धत्रयमेकं वाक्यं । निरीक्ष्य चेति खिन्नश्चेत्यर्थः । भीमवेगान् भयंकरधावनान् । अतएव दुरासदान् । पञ्चसहस्रानित्यनेन पञ्चसाहस्री पूर्वं हतेति व्यज्यते ॥ १ ॥ तं रामं ॥ २ ॥ प्राणहरं अन्येषामिति शेषः । प्रतिजग्राह प्रतिरुरोध । धर्मात्मेत्यनेन कूटयोधित्वव्युदासः ॥ ३ ॥ निमीलितइवर्षभ इत्यनेन शरवर्षेपि निर्व्यथत्वमनायासत्वं च द्योत्यते ॥ ४ ॥ क्रोधसमाविष्ट इति राम इति शेषः। प्रदीप्त इव तेजसेति तेजोयुक्तत्वेन प्रदीप्त इव स्थित

स० पञ्चसाहस्रान् " शतमानविंशतिक—" इत्यण् । सहस्राणीतिवक्तव्येयत्साहस्रानितिकथनं तेन अहस्रैःअमूर्खैस्सहितास्साहस्रास्तान् कुशलपुरुषसहितानितियावत् । " हस्रोमूर्खेविदूषके " इतिसंसारावर्तः ॥ १ ॥ **ति०** निमीलितः वर्षधारयानि-

[पा०] १ क. ख. घ. झ. ट. चामरव्यजनैः. २ क. ग. ङ. झ. ञ. ट. रामेण. ३ ख. ग. ङ.—ट. विच्छिन्नैः. ४ खड्गैः खण्डीकृतैः. चूर्णिताभिःशिलाभिश्च. इत्यर्धद्वयं झ. ञ. ट. पाठेषु न दृश्यते. ५ ख. चूर्णीकृतैः. ६ च. शरैश्छिन्नैः. घ. ज. शरैश्छत्रैः. ७ च. छ. ज. विच्छिन्नैस्तोमरैर्भूमिः. ञ. विचित्रैस्समरे. क. विभिन्नैस्समरे. ८ क.—ट. विस्तीर्णाभूत्. ९ इदं श्लोकद्वयं क. ख. ङ.—ज. ञ. पुस्तकेषुदृश्यते. झ. ट. पाठयोस्तु तान्दृष्ट्वेतिश्लोकमात्रं दृश्यते. १० क. ख. च. छ. ज. ञ. न्सङ्ख्ये. ११ च. छ. ज. राक्षसान्परमातुरान्. १२ क. ख. च. छ. ज. सहितुं. १३ ङ.—ट. विलोक्यच. ख. निरीक्ष्यतत्. क. ग. घ. निरीक्ष्यच. १४ घ. वेगान्निशाचरान्. ख. वेगान्महाबलान्. १५ ख. ग. वर्षद्रुमैरपि. १६ घ.—रविच्छिन्नैः. १७ ख. ववृषुश्च. १८ ङ.—ट. तद्द्रुमाणां. १९ क. प्रतिगृह्यतु. २० ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. लेभे. २१ क. ख. ग. ङ. झ. ट. रभ्यकिरत्. च. छ. ज. ञ. रभ्यहनत्तूर्णं.

ततः सेनापतिः क्रुद्धो दूषणः शत्रुदूषणः ॥ शरैरशनि[1]कल्पैस्तं राघवं [2]समवाकिरत् ॥ ६ ॥
ततो रामः सुसंक्रुद्धः क्षुरेणास्य महद्धनुः ॥ चिच्छेद समरे वीरश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ ७ ॥
हत्वा चाश्वाञ्शरैस्तीक्ष्णैरर्धचन्द्रेण सारथेः ॥ शिरो [3]जहार तद्रक्षस्त्रिभिर्विव्याध वक्षसि ॥ ८ ॥
स च्छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ॥ जग्राह गिरि[4]शृङ्गाभं परिघं रोमहर्षणम् ॥ ९ ॥
वेष्टितं काञ्चनैः पट्टैर्देव[5]सैन्यप्रमर्दनम् ॥ आयसैः शङ्कुभिस्तीक्ष्णैः कीर्णं परवसोक्षितम् ॥ १० ॥
वज्राशनिसमस्पर्शं [6]परगोपुरदारणम् ॥ तं महोरगसंकाशं प्रगृह्य परिघं रणे ॥
[7]दूषणोऽभ्यद्रवद्रामं क्रूरकर्मा निशाचरः ॥ ११ ॥
तस्याभिपतमानस्य दूषणस्य स राघवः ॥ द्वाभ्यां शराभ्यां चिच्छेद सहस्ताभरणौ भुजौ ॥ १२ ॥
भ्रष्टस्तस्य महाकायः पपात रणमूर्धनि ॥ परिघश्छिन्नहस्तस्य शक्रध्वज [8]इवाग्रतः ॥ १३ ॥
[9]स कराभ्यां विकीर्णाभ्यां पपात भुवि दूषणः ॥ विषाणाभ्यां विशीर्णाभ्यां मनस्वीव महागजः १४
[10]तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ दूषणं निहतं रणे ॥ साधु साध्विति काकुत्स्थं सर्वभूतान्यपूजयन् ॥ १५ ॥
एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धास्त्रयः सेनाग्रयायिनः ॥ [11]संहत्याभ्यद्रवन्रामं मृत्युपाशावपाशिताः ॥ १६ ॥
महाकपालः स्थूलाक्षः प्रमाथी च महाबलः ॥ महाकपालो विपुलं शूलमुद्यम्य राक्षसः ॥
स्थूलाक्षः पट्टिशं गृह्य प्रमाथी च परश्वधम् ॥ १७ ॥
दृष्ट्वापतत[12]स्तूर्णं राघवः सायकैः शितैः ॥ तीक्ष्णाग्रैः प्रतिजग्राह संप्राप्तानतिथीनिव ॥ १८ ॥
महाकपालस्य शिरश्चिच्छेद [13]परमेषुभिः ॥ असंख्येयैस्तु बाणौघैः प्रममाथ प्रमाथिनम् ॥ १९ ॥
[14]स पपात [15]हतो भूमौ विटपीव महाद्रुमः ॥ स्थूलाक्षस्याक्षिणी [16]तीक्ष्णैः पूरयामास सायकैः ॥ २० ॥
दूषणस्यानुगान्पञ्चसा[17]हस्रान्कुपितः क्षणात् ॥ [18]बाणौघैः पञ्च साहस्रैरनयद्यमसादनम् ॥ २१ ॥

इत्यर्थः । सहदूषणं दूषणसहितं ॥ ५ ॥ दूषणः खरस्य सेनापतिः ॥६॥ चतुर्भिरिति शरैरित्यनुषङ्गः ॥ ७ ॥ तद्रक्षः दूषणं । वक्षसि विव्याधेति संबन्धः ॥८॥ परितो हन्यतेनेनेति परिघः तं । पट्टैः बन्धनैः। परवसोक्षितं शत्रुमेदःसिक्तं "हृन्मेदस्तु वपावसा" इत्यमरः । वज्राशनिसमस्पर्शं वज्रं वज्राख्यरत्नं । अशनिः वज्रायुधं । तदुभयसदृशकाठिन्यं । परगोपुरदारणं परेषां शत्रूणां यत् गोपुरं पुरद्वारं तस्य दारणं भेदकं । "पुरद्वारं तु गोपुरं" इत्यमरः ॥ ९—११ ॥ अभिपतमानस्य अभिपततः । सहस्ताभरणावित्यनेन शौर्यबिरुदवत्त्वं लक्ष्यते ॥ १२ ॥ रणमूर्धनि छिन्नहस्तस्य तस्य दूषणस्य भ्रष्टः हस्ताच्च्युतः । महाकायः महाप्रमाणः । परिघः शक्रध्वज इवाग्रतः पपातेत्यन्वयः ॥ १३ ॥ कराभ्यां सह पपातेत्यन्वयः । मनस्वी धीरः ॥ १४ ॥ अपूजयन् अस्तुवन् ॥ १५—१६ ॥ त्रीनेवाह—महाकपाल इति । कः किमायुधं गृहीत्वाऽभ्यद्रवदित्यत्राह—महाकपाल इति ॥ १७ ॥ शितैः शाणोल्लीढैः । प्रतिजग्राह तेषु बाणानर्पयामासेत्यर्थः । यथा गृहं प्राप्तानतिथीनुपचारैः प्रतिगृह्णाति तथेत्यर्थः ॥ १८ ॥ प्रतिजग्राहेत्युक्तं विवृणोति—महाकपालस्येत्यादिना । प्रममाथ चूर्णीचकारेत्यर्थः ॥ १९ ॥ चूर्णशरीरत्वे दृष्टान्ततयोक्तं—

मीलिताक्षः ॥ ४॥ **ति०** क्षुरेण क्षुरधारेण शरेण ॥७॥ **ति०** पुरगोपुरदारणं शत्रूणांगावइन्द्रियाणितेषांपुरंशरीरंतस्यदारणंविदारकं । **ती०** वज्राशनिसमस्पर्शं व्रजतियात्येव न प्रतिहन्यतइतिवज्रं । अश्नाति शत्रुजीवितमित्यशनिः । तदुभयसमस्पर्शं ॥ ११ ॥ **शि०** असंख्येयैः अतिद्रुतगमनवत्त्वेनसंख्यातुमशक्यैः ॥ १९ ॥ **ति०** पञ्चसाहस्रान्पञ्चसाहस्रैरित्यनेन भगवतोऽमोघेषुत्वंसूचितं

[पा०] १ ख. कल्पैश्च. २ ङ. झ. ट. समवारयत्. ३ क. जघान. ४ ख. संकाशं. ५ क.—घ. च.—ट. सैन्याभिमर्दनं. ६ ग. च. छ. ज. पुरगोपुर. ७ ख. ग. ङ.—ट. दूषणोऽभ्यपतत्. क. दूषणोह्यपतत्. ८ घ. इवोच्छ्रितः. ९ ङ. झ. ट. कराभ्यांच. १० क.—ट. दृष्ट्वा तं. ११ क. संगम्याभ्यद्रवन्. १२ क.—ट. स्तांस्तु. १३ ङ.—ट. रघुनन्दनः. क. परमेषुणा. १४ एतच्छ्लोकार्धयोः पौर्वापर्यं क.—ट. पुस्तकेषु दृश्यते. १५ ख. ग. महान्भूमौ. १६ ङ. झ. ट. स्थूले. १७ ख. ग. च. छ. ज. ञ. सहस्रान्. १८ क. ङ. झ. ञ. हत्वातुपञ्च. च. छ. ज. ट. हत्वातान्पञ्चसाहस्रान्.

दूषणं निहतं दृष्ट्वा तस्य चैव पदानुगान् ॥ व्यादिदेश खरः क्रुद्धः सेनाध्यक्षान्महाबलान् ॥२२॥
अयं विनिहतः संख्ये दूषणः सपदानुगः ॥ महत्या सेनया सार्धं युध्वा रामं कुमानुषम् ॥ २३ ॥
शस्त्रैर्नानाविधाकारैर्हनध्वं सर्वराक्षसाः ॥ एवमुक्त्वा खरः क्रुद्धो राममेवाभिदुद्रुवे ॥ २४ ॥
श्येनगामी पृथुग्रीवो यज्ञशत्रुर्विहङ्गमः ॥ दुर्जयः करवीराक्षः परुषः कालकार्मुकः ॥ २५ ॥
मेघमाली महामाली सर्पास्यो रुधिराशनः ॥ द्वादशैते महावीर्या बलाध्यक्षाः ससैनिकाः ॥
राममेवाभ्यवर्तन्त विसृजन्तः शरोत्तमान् ॥ २६ ॥
ततः पावकसंकाशैर्हेमवज्रविभूषितैः ॥ जघान शेषं तेजस्वी तस्य सैन्यस्य सायकैः ॥ २७ ॥
ते रुक्मपुङ्खा विशिखाः सधूमा इव पावकाः ॥ निजघ्नुस्तानि रक्षांसि वज्रा इव महाद्रुमान् ॥२८॥
रक्षसां तु शतं रामः शतेनैकेन कर्णिना ॥ सहस्रं च सहस्रेण जघान रणमूर्धनि ॥ २९ ॥
तैर्भिन्नवर्माभरणाश्छिन्नभिन्नशरासनाः ॥ निपेतुः शोणितादिग्धा धरण्यां रजनीचराः ॥ ३० ॥
तैर्मुक्तकेशैः समरे पतितैः शोणितोक्षितैः ॥ आस्तीर्णा वसुधा कृत्स्ना महावेदिः कुशैरिव ॥ ३१ ॥
क्षणेन तु महाघोरं वनं निहतराक्षसम् ॥ बभूव निरयप्रख्यं मांसशोणितकर्दमम् ॥ ३२ ॥
चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ हतान्येकेन रामेण मानुषेण पदातिना ॥ ३३ ॥
तस्य सैन्यस्य सर्वस्य खरः शेषो महारथः ॥ राक्षसस्त्रिशिराश्चैव रामश्च रिपुसूदनः ॥ ३४ ॥
शेषा हता महासत्त्वा राक्षसा रणमूर्धनि ॥ घोरा दुर्विषहाः सर्वे लक्ष्मणस्याग्रजेन ते ॥ ३५ ॥

ततस्तु तद्भीमबलं महाहवे समीक्ष्य रामेण हतं बलीयसा ॥
रथेन रामं महता खरस्तदा समाससादेन्द्र इवोद्यताशनिः ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

विटपीति ॥ २०—२३ ॥ हनध्वं घ्नत ॥ २४ ॥ सेनाध्यक्षानेवाह—श्येनगामीत्यादिना ॥२५—२६॥ वज्रं वज्रमणिः । तेजस्वी राम इति शेषः ॥ २७ ॥ सधूमा इत्यनेन दहनोन्मुखत्वं व्यज्यत इत्यङ्गारावस्थाव्यावृत्तिः । वज्रा इवेति "वज्रमस्त्रियां" इत्युभयलिङ्गो वज्रशब्दः ॥ २८ ॥ कर्णिना कर्णाकारशरीरेण ॥ २९ ॥ छिन्नं खण्डितं । भिन्नं विदारितं । आदिग्धाः आलिप्ताः ॥ ३० ॥ रणाग्रपतितत्वातिशयात्कुशसाम्योक्तिः ॥ ३१ ॥ निरयप्रख्यं नरकतुल्यं । मांसशोणितैः कृतः कर्दमः पङ्को यस्य तत्तथा ॥ ३२ ॥ मानुषेण ऋजुना । पदातिना वाहनरहितेनेत्यद्भुतोक्तिः ॥ ३३ ॥ सैन्यस्य युद्धप्रवृत्तस्य । अतो रामस्यापि तत्रान्तर्भावः । खरादित्रयं शेषः अवशिष्टांश इत्यर्थः । शेषाः सर्वे राक्षसा हता इत्यन्वयः । महासत्त्वा इत्यादिविशेषणैर्महारथा एव हताः क्षुद्राः केचन भीरवो न हता इतिगम्यते । अत एवोत्तरसर्गे हतशेषा इति वक्ष्यति । लक्ष्मणस्याग्रजेनेति रामस्य विष्णवर्धांशभाक्त्वेनाधिकबलत्वोक्तिः ॥ ३४—३५ ॥ भीमबलं भीमसैन्यं । उद्यताशनिः उद्यतवज्रः ॥३६॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

शि० पञ्चसाहस्रान्दूषणस्यानुगान्हत्वा तान्पञ्चसाहस्रान् यमसादनं सकलसंपत्तिविशिष्टलोकविशेषं अनयत् । **वि०** पञ्चसाहस्रैः बाणैरितिशेषः ॥ २१ ॥ **स०** कुमानुषं कौ भूमौमनुष्याकारंप्राप्तं ॥ २३ ॥ **ति०** शतं एकेन शतेन तत्संख्याकेन । कर्णिना बाणविशेषेण । एवंसहस्रंसहस्रेण ॥ २९ ॥ **शि०** मुक्ताः ग्रन्थिरहिताःकेशाःयेषांतैः ॥ ३१ ॥ इतिषड्विंशस्सर्गः ॥२६॥

[**पा०**] १ ङ. झ. ट. श्रुत्वा. २ ग. वशानुगान्. ३ च. छ. ज. ञ. शेते. ४ ङ.—ट. हेममाली. ५ क. ङ.—ट. वाभ्यधावन्त. ६ ख. शेषांस्तेजस्वी. ७ क. वज्राणीव. ८ च. छ. ज. ञ. महासुरान्. ९ च. छ. ज. शरेणैकेन. १० क.—ट. सहस्रंतु. ११ ङ. झ. ट. विस्तीर्णा. १२ क. तत्र. १३ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. तत्क्षणेतु. १४ क. क्रूरकर्मणां. १५ ङ.—ट. महावीर्याः. १६ क. रणनिर्भयाः. ख. ग. रणदुर्जयाः. १७ ङ. झ. ट. धर्मेण. १८ क. ङ.—ट. स्ततः.

सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

त्रिशिरसा रामाभियायिनः खरस्यरामवधप्रतिज्ञानेननिवर्तनपूर्वकं तंप्रत्यभियानम् ॥ १ ॥ रामेणत्रिशिरसोपिवधे खरेणरामंप्रति स्वयमेवाभियानम् ॥ २ ॥

खरं तु रामाभिमुखं प्रयान्तं [1]वाहिनीपतिः ॥ राक्षसस्त्रिशिरा नाम सं[2]निपत्येदमब्रवीत् ॥ १ ॥
मां नियोजय वि[3]क्रान्त [4]संनिवर्तस्व साहसात् ॥ पश्य रामं महाबाहुं संयुगे विनिपातितम् ॥ २ ॥
प्रतिजानामि ते [5]सत्यमायुधं [6]चाहमालभे ॥ यथा रामं वधिष्यामि [7]वधार्हं सर्वरक्षसाम् ॥ ३ ॥
अहं वाऽस्य रणे मृत्युरेष वा समरे मम ॥ विनिवृत्य रणोत्साहान्मुहूर्तं प्राश्निको भव ॥ ४ ॥
[8]प्रहृष्टे वा हते रामे जनस्थानं प्रयास्यसि ॥ मयि वा निहते रामं सं[9]युगायोपयास्यसि ॥ ५ ॥
खरस्त्रिशिरसा तेन मृत्युलोभात्प्रसादितः ॥ गच्छ [10]युध्येत्यनुज्ञातो राघवाभिमुखो ययौ ॥ ६ ॥
[11]त्रिशिराश्च रथेनैव वाजियुक्तेन भास्वता ॥ अभ्यद्रवद्रणे रामं त्रिशृङ्गइव पर्वतः ॥ ७ ॥
शरधारासमूहान्स महामेघ इवोत्सृजन् ॥ [12]व्यसृजत्सदृशं नादं [13]जलार्द्रस्य तु दुन्दुभेः ॥ ८ ॥
आगच्छन्तं त्रिशिरसं राक्षसं प्रेक्ष्य राघवः ॥ धनुषा प्रतिजग्राह विधून्वन्सायकाञ्शितान् ॥ ९ ॥
स संप्रहारस्तुमुलो रामत्रिशि[14]रसोर्महान् ॥ [15]बभूवातीव बलिनोः सिंहकुञ्जरयोरिव ॥ १० ॥

त्रिशिरश्शिरसां छेददृष्टान्तेन स्वसेविनाम् । दुःखत्रयनिहन्तारं लक्ष्मणाग्रजमाश्रये ॥ वाहिनीपतिः सेनापतिः । संनिपत्य समीपमागत्येत्यर्थः ॥ १ ॥ साहसात् युद्धाभिमुख्यलक्षणात् । विनिपातितमिति मयेतिशेषः ॥ २ ॥ आलभे स्पृशामि । प्रतिज्ञाप्रकारमाह—यथेति । सर्वरक्षसां सर्वरक्षोभिः ॥ ३ ॥ मृत्युः मारयिता । प्राश्निकः जयापजयनिर्णायकः ॥४॥ प्रहृष्टे गर्विष्ठे । संयुगाय युद्धं कर्तुं । "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" इति चतुर्थी ॥५॥ मृत्युलोभात् मृत्युना कृतो लोभो युद्धलोभस्तस्मात् । प्रसादितः निर्वर्तित इति यावत् । युध्य युद्धं कुरु । अनुज्ञातः खरेणेति शेषः । त्रिशिरा इति सिद्धं ॥ ६ ॥ त्रिशिराश्चेति चकारो न समुच्चयार्थः ॥ ७ ॥ शरा एव धाराः आसाराः तासां समूहान् । दुन्दुभिशब्दः पुंलिङ्गः । "भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्" इत्युक्तेः । दुन्दुभेः दुन्दुभिनादस्य । जलार्द्रस्येत्यनेनास्य हीनस्वरत्वमुक्तं ॥ ८ ॥ धनुषा सायकान् विधून्वन् कम्पयन् मुञ्चन्निति यावत् ॥ ९ ॥ संप्र-

---

ती० सप्तविंशेसर्गेमांनियोजयेत्यादिसार्धश्लोकस्यचतुष्टयस्यवास्तवार्थस्तु—हेखर संयुगेरामंच तेनविनिपातितंसैन्यंचेतिशेषः । पश्य । अतस्त्वंसाहसान्निवर्तस्व । मांनियोजय । तर्हित्वं तंहनिष्यसिकिं तत्राह—**प्रतिजानामीत्यादि** । सर्वरक्षसांवधार्हं सर्वरक्षसांहन्तारमित्यर्थः । रामं यथा यथावत् । अहंप्रतिजानामि सम्यग्जानामीत्यर्थः । अतस्तं वधिष्यामीति सर्वमायुधमालभे ग्रहिष्यामिकेवलमित्यर्थः । हन्तुमशक्यश्चेदनेनाकिं तत्राह—**अहमिति** । अस्यरामस्य अहं वा रणेमृत्युः किंतु एषवा एषरामएव समरेममृत्युः । अतस्त्वं महोत्साहाद्विनिवर्तस्व । मुहूर्तंप्राश्निकोभवेतिसंबन्धः । प्रहृष्टोवाहतइत्यत्र अहतइतिच्छेदः । रामे अहतेसति मे मयिच निहतेसति प्रहृष्टस्त्वं रामंप्रति संयुगायोपयास्यसि अथवा जनस्थानंवा प्रयास्यसीतिसंबन्धः । प्रसादितः प्रार्थितः ॥ २—६ ॥ **स०** सर्वरक्षसांवधार्हं सर्वराक्षसकर्मकवधयोग्यं वधकर्तारमितियावत् ॥ ३ ॥ **ति०** अहंवासमरेइतिपाठे मृत्युरित्यस्याख्येतिशेषः ॥ ४ ॥ **ति०** मृत्युलोभात् मृत्युकृतेयुद्धलोभात् । मृत्युसमये रक्षःप्रकृतिविपर्ययात्तस्यभगवत्तत्वंज्ञात्वा तद्धस्तमृत्युलोभादित्यर्थश्च ॥६॥ **ति०** जलार्द्रस्येति । अनेन नादवैपरीत्येनमृत्युसांनिध्यंसूचितं । **स०** मेघपक्षे शरशब्दउदक-

[**पा०**] १ च. छ. ज. ञ. वाहिनीपतिं. २ क. ख. संनिवर्त्यैदं. ३ च. छ. ज. ञ. संग्रामे. घ. ङ. झ. विक्रान्तं. ४ ङ. झ. ट. त्वंनिवर्तस्व. ५ क. सर्वं. ६ क. च. समालभे. ७ ख. हितार्थं. ८ घ. प्रहृष्टोनिहते. क. ख. ग. ङ.—ट. प्रहृष्टोवाहते. ९ ङ.—ट. संयुगायप्रयास्यसि. १० क. ग. युद्धेऽभ्यनुज्ञातः. ११ घ. ङ. झ. ट. त्रिशिरास्तु. १२ च. छ. ज. ञ. व्यसृजद्भैरवं. १३ क.—ट. जलार्द्रस्येव. १४ ङ. झ. ट. त्रिशिरसोस्तदा. १५ ङ.—ट. संबभूवाति.

ततस्त्रिशिरसा बाणैर्ललाटे ताडितस्त्रिभिः ॥ अमर्षी कुपितो रामः संर[1]ब्धमिदमब्रवीत् ॥ ११ ॥
अहो विक्रमशूरस्य राक्षसस्येदृशं बलम् ॥ पुष्पैरिव शरै[2]र्यस्य ललाटेऽसि परिक्षितः ॥ १२ ॥
ममापि प्रतिगृह्णीष्व शरांश्चापगुणच्युतान् ॥ एवमुक्त्वा तु[3] संरब्धः शरानाशीविषोपमान् ॥
त्रिशिरोवक्षसि क्रुद्धोः नि[4]र्जघान चतुर्दश ॥ १३ ॥
चतुर्भिस्तुरगानस्य शरैः संनतपर्वभिः ॥ न्यपातयत तेजस्वी चतुरस्तस्य वाजिनः ॥ १४ ॥
अष्टभिः सायकैः सूतं र[5]थोपस्थे न्यपातयत् ॥ रामश्चिच्छेद बाणेन ध्वजं चास्य समुच्छ्रितम् ॥१५॥
ततो हतरथात्तस्मादुत्पतन्तं निशाचरम् ॥ [6]बिभेद रामस्तं बाणैर्हृदये सोभवज्जडः ॥ १६ ॥
सायकैश्चाप्रमेयात्मा सामर्षस्तस्य रक्षसः ॥ शिरांस्य[7]पातयद्रामो वेगवद्भिस्त्रिभिः शि[8]तैः ॥ १७ ॥
स[9] भूमौ रुधिरोद्गारी रामबाणाभिपीडितः ॥ न्यपतत्पतितैः पूर्वं स्व[10]शिरोभिर्निशाचरः ॥ १८ ॥
हतशे[11]षास्ततो भग्ना राक्षसाः खरसंश्रयाः ॥ द्रवन्ति स्म न तिष्ठन्ति व्याघ्रत्रस्ता मृगा इव ॥१९॥
तान्खरो द्रवतो दृष्ट्वा निवर्त्य [12]रुषितः स्वयम् ॥ राममेवाभिदुद्राव राहुश्चन्द्रमसं यथा ॥ २० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

हारो युद्धं ॥ १० ॥ संबन्धं सकोपमित्यर्थः । लोके कश्चित्कुपितोपि वचनेन कोपं न प्रकटयति अयं तु प्रकटयतीति भावः ॥ ११ ॥ अहो इत्यादिव्यङ्ग्योक्तिः । विक्रमः पराभिभवनं तत्र शूरस्य समर्थस्येत्यर्थः । ईदृशमित्यस्यैव विवरणं—पुष्पैरिवेत्यर्धं । ललाटे स्वललाटे । ललाटे स्वल्पापि क्षतिर्बाधिका भवति सापि नास्तीति सूचयितुं पुष्पतौल्यं । चापगुणः चापमौर्वी । संरब्धः सन्नेवमुक्त्वा क्रुद्धो निजघानेत्यन्वयः ॥ १२—१३ ॥ सन्नतपर्वभिः ऋजुपर्वभिः । वाजिनः वेगवतः ॥ १४ ॥ रथोपस्थे रथोपरिभागे ॥१५॥ हतरथात् हतहयसारथिकरथात् । हृदये वक्षसि । बिभेदेत्यन्वयः । जडः निश्चेष्टः ॥ १६—१७ ॥ पूर्वं पतितैः शिरोभिः हेतुभिः स्वयं न्यपतत् ॥ १८ ॥ खरसंश्रयाः खरसेवकाः ॥ १९—२० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

वाची ॥ ८ ॥ **शि०** अमर्षी ऋष्यपराधासहनशीलः ॥ ११ ॥ **ती०** अहोइतिसोपहासवचनं । पुष्पैस्स्वल्पापीडाभवति । त्वच्छरैस्तादृशपीडापिनास्तीतिभावः । **स०** परिक्षतः वर्जितक्षतः । “ अपपरीवर्जने ” इतिवचनात् पुष्पैरितिसुलभं ॥ १२ ॥ **ति०** जडः आयुधपरिग्रहेइतिशेषः ॥ १६ ॥ **ति०** पूर्वपतितैः शिरोभिरुपलक्षितः पश्चान्न्यपतत् । “ चतुर्दशसहस्राणिममचित्तानुवर्तिनाम्” इतिसेनोद्योगेखरोक्तेः चतुर्दशसहस्राणिहतानि खरत्रिशिरसावेवावशिष्टाविति पूर्वसर्गान्ते उक्तेर्हतशेषान्निवर्त्येत्यत्रत्योक्तेश्चचतुर्दशसहस्रं यूथपाअत्रेतिज्ञायते । हतशेषाइतितु खरीयमूलबलाभिप्रायंबोध्यं । **टी०** ननु खरश्शेषोमहारथः । त्रिशिराश्चैवरामश्चेत्युक्तं कथमिदानींहतशेषाइति । उच्यते । तत्र प्रधानेषुत्रयोऽवशिष्टाइतिमुनेरभिप्रायः ॥ १९ ॥ **स०** निवर्त्य निवर्तयित्वा । रुषितः रुष्टः ॥ २० ॥ इतिसप्तविंशस्सर्गः ॥ २७ ॥

[**पा०**] १ क. ख. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. संरब्धइदं. २ ङ.—ट. शरैर्योहं. ३ ट. सुसंरब्धः. क. ख. तु संक्रुद्धः. ४ ख. घ. निचखान. ५ ञ. रथोपस्थान्न्यपातयत्. ६ ङ.—ट. चिच्छेद. ७ क. ग. ङ.—ट. स्पातयत्त्रीणि. ८ क.—ट. शरैः. ९ ङ. झ. ट. सधूमशोणितोद्गारी. ख. ग. च. छ. ज. ञ. सभूमौशोणितोद्गारी. १० ख. ङ. ट. समरस्थोनिशाचरः. घ. स्वशिरोभिर्महाबलः. ११ क. शेषास्तु. १२ ङ. झ. ट. रुषितस्त्वरन्.

अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

खरकृतधनुश्छेदरुष्टेनरामेणागस्त्यदत्तधनुरादानेन शरैः खरस्यविरथीकरणम् ॥ १ ॥ रथसङ्गेगदापरिग्रहेणधरणीतलस्थे खरे विमानस्थैर्देवादिभिः सहर्षंश्रीरामाभिष्टवः ॥ २ ॥

निहतं दूषणं दृष्ट्वा रणे त्रिशिरसा सह ॥ खरस्याप्यभवत्त्रासो दृष्ट्वा रामस्य विक्रमम् ॥ १ ॥
स दृष्ट्वा राक्षसं सैन्यमविषह्यं [1]महाबलः ॥ हतमेकेन रामेण [2]त्रिशिरोदूषणावपि ॥ २ ॥
तद्[3]बलं हतभूयिष्ठं विमनाः प्रेक्ष्य राक्षसः ॥ आससाद खरो रामं नमुचिर्वासवं यथा ॥ ३ ॥
विकृष्य बलवच्चापं नाराचान्रक्तभोजनान् ॥ खरश्चिक्षेप रामाय क्रुद्धानाशीविषानिव ॥ ४ ॥
ज्यां विधून्वन्[4]सुबहुशः शिक्षयाऽस्त्राणि दर्शयन् ॥ [5]चकार समरे मार्गाञ्शरै रथगतः खरः ॥ ५ ॥
स सर्वाश्च दिशो बाणैः प्रदिशश्च महारथः ॥ पूरयामास तं दृष्ट्वा रामोपि सुमहद्धनुः ॥ ६ ॥
स सायकैर्दुर्विषहैः सस्फुलिङ्गैरिवाग्निभिः ॥ [6]नभश्चकाराविवरं पर्जन्य इव वृष्टिभिः ॥ ७ ॥
तद्बभूव शितैर्बाणैः खररामविसर्जितैः ॥ पर्याकाशमनाकाशं सर्वतः शरसंकुलम् ॥ ८ ॥
शरजालावृतः सूर्यो न तदा [7]स प्रकाशते ॥ अन्योन्यवधसंरम्भादुभयोः संप्रयुध्यतोः ॥ ९ ॥
ततो नालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्च विकर्णिभिः ॥ आजघान [8]खरो रामं तोत्रैरिव महाद्विपम् ॥ १० ॥
तं रथस्थं धनुष्पाणिं राक्षसं पर्यवस्थितम् ॥ ददृशुः सर्वभूतानि पाशहस्तमिवान्तकम् ॥ ११ ॥
हन्तारं [9]सर्वसैन्यस्य पौरुषे पर्यवस्थितम् ॥ परिश्रान्तं महासत्त्वं मेने रामं खरस्तदा ॥ १२ ॥
तं सिंहमिव विक्रान्तं सिंहविक्रान्तगामिनम् ॥ दृष्ट्वा नोद्विजते रामः सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ १३ ॥
ततः सूर्यनिकाशेन रथेन महता खरः ॥ आससाद रणे रामं पतङ्ग इव पावकम् ॥ १४ ॥

महामोहसहायस्य दर्पस्याश्रयनिग्रहम् । व्यङ्क्तुं खरोपकरणं हन्तारं राममाश्रये ॥ निहतं दूषणं दृष्ट्वा रामस्य विक्रमं च दृष्ट्वा स्थितस्य खरस्य त्रासोऽभवदिति योजना ॥ १ ॥ रक्षसां संबन्धि राक्षसं त्रिशिरोदूषणौ हतावित्यनुषङ्गः । बलं सैन्यं । हतभूयिष्ठं हतप्रवरराक्षसं । चतुर्दशसहस्रसंख्याकाः प्रधाना हताः अवशिष्टं सैन्यं प्रेक्ष्येत्यर्थः । विमनाः विगतगर्वावस्थं मनो यस्य स तथा ॥ २—३ ॥ बलवत् अत्यन्तं । नाराचान् "प्रक्ष्वेडनास्तु नाराचाः" इत्यमरः । रक्तभोजनानिति रक्तरूषितत्वेन रक्तभोजनत्वव्यपदेशः । आशीविषानिव सर्पानिव स्थितान् ॥ ४ ॥ शिक्षया धनुर्वेदशिक्षापाटवेन । ज्यां विधून्वन् अस्त्राणि दर्शयन् अस्त्रप्रयोगपाटवं दर्शयन्नित्यर्थः । समरे शरैः मार्गान् नानाप्रकारांश्चकार ॥५॥ स रामोपि तं दृष्ट्वा बाणैः सुमहद्धनुः सर्वा दिशः प्रदिशश्च पूरयामासेत्यन्वयः ॥ ६ ॥ सः रामः । अविवरं नीरन्ध्रं ॥ ७ ॥ पर्याकाशं परितः स्थितमाकाशं । खररामयोश्चतुःपार्श्ववर्त्याकाशमित्यर्थः । सर्वतः सर्वत्र । अनाकाशं अनवकाशं बभूव ॥ ८ ॥ संरम्भात् कोपात् । "संरम्भः संभ्रमे कोपे" इत्यमरः । उभयोः शरजालावृत इत्यन्वयः ॥ ९ ॥ तोत्रैः गजशिक्षणयष्टिभिः ॥ १०—११ ॥ खरः सर्वसैन्यहननपरिश्रान्तमपि रामं पौरुषे पर्यवस्थितं महासत्त्वं मेने । यद्वा उक्तविशेषणं रामं परिश्रान्तं मेने ॥१२॥ नोद्विजते नाचलत् । क्षुद्रमृगं शशं ॥ १३ ॥ पतङ्ग

स० मार्गान् शरसंघातप्रक्षेपणादिप्रकारभेदान् । स० रथगतइत्यनेन रामस्यपदातित्वेप्यस्यरथगतत्वमन्याय्यमितिसूचयति ॥ ५ ॥ स० शरसंकुलं उदकसंकुलमिव ॥ ८ ॥ ति० रामंखरःपरिश्रान्तंमेने । अनेनायंप्रहारावसरइति खरबोधस्सूचितः ।

[पा] १ ख.—च. झ. ट. महाबलं. २ ङ. झ. ञ. ट. दूषणस्त्रिशिराअपि. ३ ख. तत्सैन्यं. ४ क. घ. सबहुशः. ५ क. च.—ट. चचार. ६ क. ग. रामश्चकार. ख. रामश्चकाराविरतं. ७ ख. च. छ. ज. ञ. संप्रकाशते. ८ क.—ट. रणे. ९ क. च. छ. ज. ञ. तस्यसैन्यस्य.

ततोस्य सशरं चापं मुष्टिदेशे महात्मनः ॥ खरश्चिच्छेद रामस्य दर्शयन्[1]पाणिलाघवम् ॥ १५ ॥
स पुनस्त्वपरान्सप्त शरानादाय [2]वर्मणि ॥ [3]निजघान खरः [4]क्रुद्धः शक्राश[5]निसमप्रभान् ॥ १६ ॥
[6]ततस्तत्प्रहतं बाणैः खरमुक्तैः [7]सुपर्वभिः ॥ पपात कवचं भूमौ रामस्यादित्य[8]वर्चसः ॥ १७ ॥
ततः शरसहस्रेण [9]राममप्रतिमौजसम् ॥ [10]अर्दयित्वा महानादं ननाद समरे खरः ॥ १८ ॥
स शरैरर्पितः क्रुद्धः सर्वगात्रेषु राघवः ॥ रराज समरे रामो [11]विधूमोग्निरिव ज्वलन् ॥ १९ ॥
ततो गम्भीरनिर्ह्रादं रामः शत्रुनिबर्हणः ॥ चकारान्ताय स रिपोः सज्यमन्यन्महद्धनुः ॥ २० ॥
सुमहद्वैष्णवं यत्तदतिसृष्टं महर्षिणा ॥ वरं तद्धनुरुद्यम्य खरं समभिधावत ॥ २१ ॥
ततः कनक[12]पुङ्खैस्तु शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ [13]बिभेद रामः संक्रुद्धः खरस्य समरे ध्वजम् ॥ २२ ॥
[14]स दर्शनीयो बहुधा [15]विकीर्णः काञ्चनध्वजः ॥ जगाम धरणीं सूर्यो देवतानामिवाज्ञया ॥ २३ ॥
[16]तं चतुर्भिः खरः क्रुद्धो [17]रामं गात्रेषु मार्गणैः ॥ विव्याध [18]युधि मर्मज्ञो मातङ्गमिव तोमरैः ॥२४॥
स रामो बहुभिर्बाणैः खरकार्मुकनिःसृतैः ॥ विद्धो रुधिर[19]सिक्ताङ्गो बभूव रुषितो भृशम् ॥ २५ ॥
स धनुर्धन्विनां श्रेष्ठः [20]प्रगृह्य परमाहवे ॥ मुमोच परमेष्वासः षट् छरानभिलक्षितान् ॥ २६ ॥
शिरस्येकेन बाणेन द्वाभ्यां [21]बाह्वोरथार्दयत् ॥ त्रिभिश्चन्द्रा[22]र्धवक्त्रैश्च वक्षस्य[23]भिजघान ह ॥ २७ ॥

इत्यनेन अमृत्वा अनिवृत्तिरुच्यते ॥ १४ ॥ मुष्टिदेशे मुष्टिबन्धनसमीपदेशे । महात्मन इत्यनेन मुष्टिदेशे पततो बाणस्य परिहरणसामर्थ्यं व्यज्यते । लाघवं शैघ्र्यं। चिच्छेद रामस्य किंचिच्छ्रान्तत्वेनानवधानादिति भावः ॥ १५ ॥ पाणिलाघवमेवाह—स पुनरित्यादिना । वर्मणि निजघान अवदारयति स्म ॥ १६ ॥ आदित्यवर्चस इत्यनेन कवचपतनानन्तरं प्रकाशमानतेजोविशेष उच्यते ॥१७—१८ ॥ अर्पितः संयुक्तः । विधूम इत्यनेन ज्वालाधिक्यमुच्यते ॥ १९ ॥ गम्भीरनिर्ह्रादं गम्भीरध्वनिकं। धनुः रिपोरन्ताय नाशाय । चकारेत्यन्वयः ॥२०॥ यत्तदिति प्रसिद्ध्यतिशयवाची। महर्षिणा अगस्त्येन । अतिसृष्टं दत्तं । समभिधावत समभ्यधावत ॥ २१ ॥ सन्नतपर्वभिः ऋजुपर्वभिः ॥ २२ ॥ दर्शनीयः रम्यः । आज्ञया शापेन । उत्प्रेक्षेयं ॥ २३ ॥ मातङ्गं गजं । तोमरैः गजशिक्षादण्डैः । चतुर्भिरित्यत्र वीप्सा बोध्या। बहुभिरित्यनुवादात् ॥ २४—२५ ॥ परमेष्वासः उत्कृष्टशरासनः । अभिलक्षितान् प्रसिद्धान् ॥२६॥ षण्णां विनियोगप्र-

---

अतएवानुपदं तेनरामधनुषश्छेदः । **स०** महासत्वमपि रामं परिश्रान्तंमेने । अनेन भ्रमस्सूच्यते। **शि०** पौरुषे परमपुरुषत्वे पर्यवस्थितंरामं खरःपरिश्रान्तंमेने । एतेन खरस्याज्ञानंसूचितं ॥ १२ ॥ **शि०** चिच्छेद । एतेन तद्धनुषोऽदिव्यत्वंसूचितंयद्यपि । वस्तुतस्तु चिच्छेदेत्यस्य द्विधाभवनानुकूलव्यापारंचकारेत्यर्थः । नहि व्यापारमात्रेण फलसिद्धिस्सार्वत्रिकीति अत्र फलसिद्धेरभावा॰ च्चापस्यदिव्यत्वमक्षतमेव ॥१५॥ **शि०** खरमुक्तैर्बाणैः प्रहतं ताडनाश्रयत्वेनेच्छविषयीभूतं । आदित्यवर्चसं तद्रामकवचं भूमौपपात ताडितस्वसंस्पर्शजनितरामखेदसंभावनया बाणसंबन्धात्पूर्वमेव रामशरीरान्निस्सृत्य खरप्रक्षिप्तबाणान्गृहीत्वा पृथिव्यामतिष्ठदित्यर्थः ॥ १७ ॥ **शि०** अगस्त्येनदत्तमित्यनेन मद्दत्तचापेनैव खरोहन्तव्य इत्यगस्त्यप्रार्थना सूचिता । तेनागस्त्यस्याप्यनेन कश्चिदपराधःकृतइति सूचितं ॥ २१ ॥ **स०** देवतानां स्वोत्तमानां हरिब्रह्महराणां आज्ञया सूर्यः अस्तसमयेधरणींमिव ध्वजोजगामेत्यर्थः ॥ २३ ॥ **शि०** बाणैर्विद्धस्ताडितः. रुधिरसिक्ताङ्गः निहतानेकराक्षसशरीरजनितशोणितोक्षितोरामः ॥ **स०** रुधिरसिक्ताङ्गः तद्वद्बभूवेत्यर्थः ॥ २५ ॥ **स०** अभिलक्षितान् ज्ञातसामर्थ्यान् ॥ २६ ॥

[पा०] १ ङ. झ. ट. न्हस्तलाघवं. २ क.—घ. च.—ञ. मर्मणि. ३ क —घ. निचखान. ४ क.—ट. रणे. ५ क. ग. समस्वनान्. ६ ततस्तत्प्रहितं. ततःशरसहस्रेणेत्यनयोः श्लोकयोः पौर्वापर्यं क. ख. ग. ङ.—ट. पाठेषु दृश्यते. क. ततस्तन्मृदितं. छ. ततस्तत्प्रहतैः. ७ ग. सपर्वभिः. ८ ङ. झ. ञ. ट. वर्चसं. ९ ख. रामंचापिमहौजसं. १० ख. ग. घ. च. छ. ज. अर्पयित्वा. ११ घ. विधूमाग्निरिव. १२ च. ज. पुङ्खैश्च. १३ ङ.—ट. चिच्छेद. १४ ख. दर्शनीयोथ. १५ क. ङ.—ट. विच्छिन्नः काञ्चनो ध्वजः. १६ ख. खरश्चतुर्भिःक्रुद्धोथ. १७ ज. रामगात्रेषु. १८ ङ. झ. ट. हृदि. १९ ख. च. छ. ज. ञ. दिग्धाङ्गो. २० ङ. झ. ट. संगृह्य. २१ क. ग. घ. ङ. छ. झ. ञ. ट. बाह्वोरथार्पयत्. ख. बाह्वोस्समार्पयत्. २२ घ. वक्रैस्तं. २३ घ. जघानच.

निर्णयसागरयन्त्रालयस्थविक्रेयसंस्कृतपुस्तकानां सूची ।

न्यायशास्त्रग्रन्थाः ।

	मू०	डा०
कारिकावली–(सिद्धान्तमुक्तावलीसहिता)—नास्त्यविदितमेतत्कृतगीर्वाणभाषापरिचयानां विशेषतश्च भारतीयानां यत्किल सकलप्रकरणमौलिभूता सिद्धान्तमुक्तावलीभासिता कारिकावली न्यायसिद्धान्तं करतलगतमिव प्रकाशयन्ती गादाधरीजागदीशीप्रभृतितत्त्वचिन्तामणिदीधितिव्याख्याध्ययनयोग्यतामादधात्यध्येतॄणामिति । सेयमस्माभिर्दिनकरीव्याख्यया पाठान्संवाद्य विषमस्थलटिप्पणीनिवेशनपुरःसरं प्रकाशिता.	।=	८/
तर्ककौमुदी—लौगाक्षिभास्करकृता.	८=	८॥
तर्कसंग्रहः—न्यायबोधिनीपदकृत्यव्याख्याटिप्पणैः संवलितः.	।/	८/
तर्कसंग्रहः—अन्नंभट्टकृतः, तत्कृततर्कदीपिकाटीकासहितः.	।=	८/
भास्करोदया—तर्कसंग्रह-दीपिका-प्रकाश (नीलकण्ठी) संवलितेयमपूर्वा व्याख्या मुद्रितास्ति । तर्कसंग्रहदीपिकाया यथावदवबोधाय यथा नीलकण्ठ्युपकरोति एवमेव नीलकण्ठ्या अप्यवयवशो यथावज्ज्ञानायेयं भास्करोदयातीव साहाय्यकारिण्यस्ति.	।॥=	८=

व्याकरणग्रन्थाः ।

	मू०	डा०
अष्टाध्यायीसूत्रपाठः—पाणिनिमुनिप्रणीतः.	८≡	८॥
पातञ्जलमहाभाष्यम्—(नवाह्निकम् ।) कैयटप्रणीतप्रदीपेन नागेशकृतोद्द्योतेन पायगुण्डेकृतछायया च परिवृतम् । श्रीवाराणस्यादिनगरेषु विहितमुद्रणमपीदं नवाह्निकभाष्यमविभक्तविषयतया साहायकमिवाचरति दुर्बोधतायां विषयगाम्भीर्यस्येत्याकर्ण्य विविधविचक्षणमुखात्, संजातसुविभक्तमुद्रणोत्साहेन मयैतत् पूर्वपक्षि–सिद्धान्त्येकदेशि–सिद्धान्त्युक्तिभिस्तदन्तर्गतैरवान्तरविषयैश्च संविभज्य, संयोज्य च यथास्वं शिरोलेख्ये–(हेडिंग)न संविभक्तविषयसूचकेन, विभूष्य च कृतसंविभागप्रदीपोद्द्योतयोरधस्तात् संनिवेशनेन मुद्रितम् । येनास्यानतिशिक्षिता अपि रहस्यमवगच्छेयुः । पायगुण्डे इत्युपाभिधनागेशछात्रप्रवरकृतछायायास्तु प्रथमोऽयं मुद्रणशालाप्रवेशः । इयमत्र टिप्पणीरूपं प्रतिलम्भिता.	४	।=
धातुरूपावलिः....	८=	८॥
प्राकृतमञ्जरी—श्रीमत्कात्यायनमुनिप्रणीतप्राकृतसूत्रवृत्तिः । संस्कृतनाटकादिप्रबन्धेषु नव्यादिपात्रेषु प्राकृतभाषा प्रयुक्तोपलभ्यते । सा किल मागधी–शौरसेनी–पैशाचीत्यादिभेदेन षोढा प्रविभक्ता प्राचीनैः प्राकृतभाषाव्याकर्तृभिः प्राकृतकल्पलतिकाकारादिभिः । तेष्वन्यतमस्य प्राथमकल्पिकस्य प्राकृतभाषाभेदस्येयं परिचायिकास्माभिर्भूयसायासेन संपाद्य मुद्रिता.	।·	८॥
मध्यसिद्धान्तकौमुदी—वरदराजप्रणीता, इदं पुस्तकं विपुलटिप्पण्यादिभिरलंकृतं, मध्यकौमुदीगतसूत्राणामकारादिवर्णक्रमकोशसहितं च मुद्रितमस्ति.	॥·	८=
रामचन्द्रिका—संस्कृतशब्दरूपावलिः, गुञ्जीकरकृता.	।·	८॥
लघुसिद्धान्तकौमुदी—श्रीवरदराजविरचिता, टिप्पण्या सूत्राणामकारादिकोशेन च सहिता.	८≡	८/
लघुधातुरूपसंग्रहः—अत्र प्राचीनपण्डितवरसुबोधशास्त्रिप्रणीताः सोपसृष्टधात्वर्थादर्शना-		

	मू०	डा०
मिकाः कारिकाः सव्याख्याः लकारार्थनिरूपणं च विद्यते । तथा च धातूनां लक्षणानि, अनुबन्धप्रयोजनानि, उपसर्गार्थनिरूपणं च ।	०≡	०॥
शब्दरूपावलिः—गुञ्जीकरकृता.	०-	०॥
समासचक्रम्....	०।।।	०॥
सारस्वतपूर्वपक्षावलिः.	०=॥	०॥
सारस्वतव्याकरणम्—चन्द्रकीर्तिप्रणीतव्याख्यासहितम् (वृत्तित्रयात्मकम्.)	२॥	।·
सारस्वतव्याकरणम्—चन्द्रकीर्तिव्याख्यासहितम् । **पूर्वार्ध**.	१	०=
सारस्वतव्याकरणम्—चन्द्रकीर्तिव्याख्यासहितम् । **उत्तरार्ध**....	१॥	।·
सारस्वतव्याकरणं पूर्वार्धम्—वस्त्रबद्धम्.	।-	०-
सारस्वतव्याकरणं पूर्वार्धम्—पत्रमात्रबद्धम्.....	।·	०॥
सारस्वतव्याकरणम्—वृत्तित्रयात्मकम्—पत्रमात्रबद्धम्	॥=	०-॥
सारस्वतव्याकरणं वृत्तित्रयात्मकम्—इदं पुस्तकं प्राचीनहस्तलिखितपुस्तकान्येकीकृत्य संशोधय्य च मुद्रितम् । केवलं वस्त्रबद्धपुस्तकस्य.	।।।·	०=
सिद्धान्तकौमुदी—भट्टोजिदीक्षितकृता, अष्टाध्यायीसूत्रपाठः, गणपाठः, धातुपाठः, लिङ्गानुशासनं, शिक्षा, सूत्रानुक्रमणी चेत्येतैः सहिता.	२	।-
सिद्धान्तकौमुदी (तत्त्वबोधिनीसमाख्यव्याख्यासंवलिता.)—इयं चोत्तरकृदन्तान्तं श्रीमत्परमहंस-परिव्राजकाचार्य**ज्ञानेन्द्रसरस्वती**भिर्विरचित- **तत्त्वबोधिनी**संवलिता, उत्तरत्र स्वरवैदिकी-प्रकरणयोस्तु **श्रीमज्जयकृष्ण**विरचिता सुबोधिनी; **लिङ्गानुशासनो**परि भैरवमिश्रविरचित**भैरवी**टीका च वर्तते । ग्रन्थान्ते च पाणिनीय**शिक्षा, गणपाठः, धातुपाठः, लिङ्गानुशासनं** चेति परिशिष्टानि अकाराद्यनुक्रमेण **कौमुदीगताष्टाध्यायी**सूत्राणां पृष्ठाङ्कसूत्राङ्कसूची, **वार्तिक-गण-सूत्र-परिभाषाणां** समुचितसूची **धातूनां** पृष्ठाङ्कसूची, **उणादिसूत्र**सूची **फिट्सूत्र**सूचीति कोशपञ्चकं च संगृहीतम्.	४	।।।·

कोशग्रन्थाः ।

	मू०	डा०
अभिधानसंग्रहः–(**प्रथमो भागः**)—अमरसिंहकृतं नामलिङ्गानुशासनं, पुरुषोत्तमदेव-कृतत्रिकाण्डशेषः, हारावली, एकाक्षरकोशो द्विरूपकोशश्च इयन्तः कोशा अस्मिन् संगृहीताः.	१	०=
अभिधानसंग्रहः–(**द्वितीयो भागः**)—हेमचन्द्रकृतोऽभिधानचिन्तामणिः, अभिधान-चिन्तामणिपरिशिष्टं, अनेकार्थसंग्रहः, निघण्टुशेषः, लिङ्गानुशासनं, जिनदेवमुनि-विरचितोऽभिधानचिन्तामणिशिलोञ्छश्च इयन्तः कोशा अस्मिन् संगृहीताः.	१।·	०=
अमरकोशः—अमरसिंहकृतः, भानुजीदीक्षितकृतया व्याख्यासुधया (रामाश्रमीटीकया) सहितः....	४	॥-
अमरकोशः सटीकः—शब्दकोशसहितश्च.	।।।·	०-॥
अमरकोशः मूलमात्रः—शब्दकोशसहितः.	।=	०-

काव्यमालामुद्रितसंस्कृतग्रन्थानां सूची ।

	मू॰	डा॰
१. आर्यासप्तशती—गोवर्धनाचार्यकृता, अनन्तपण्डितकृतया व्यङ्ग्यार्थदीपनया टीकया सहिता.	१॥	८=
२. काव्यालंकारः—रुद्रटकृतः, नमिसाधुकृतटीकया सहितः.	१॥	८-॥
३. श्रीकण्ठचरितकाव्यम्—श्रीमङ्खकविकृतम्, जोनराजकृतया टीकया सहितम्.	२॥	८=॥
४. कर्पूरमञ्जरीसट्टकं—श्रीराजशेखरकृतं, वासुदेवकृतया टीकया सहितं, बालभारत-नाटकं च.....	१	८-॥
५. अनर्घराघवं नाटकम्—श्रीमुरारिकृतं, रुचिपत्युपाध्यायकृतया टीकया सहितम्.	२	८=॥
६. कंसवधनाटकम्—महाकविश्रीशेषकृष्णकृतम्.	·॥·	८-
७. कर्णसुन्दरी नाटकम्—महाकविश्रीबिह्लणकृतम्.	·॥·	८-
८. धर्मशर्माभ्युदयकाव्यम्—महाकविश्रीहरिचन्द्रविरचितम्.	१	८=
९. सुभद्राहरणं श्रीगदितम्—श्रीमाधवभट्टप्रणीतम्.	·।·	८॥
१०. समयमातृकाकाव्यम्—महाकविश्रीक्षेमेन्द्रविरचितम्.	·॥·	८-
११. कादम्बरीकथासारकाव्यम्—श्रीमदभिनन्दकृतम्.	·॥·	८-
१२. रसगङ्गाधरः—(अलंकारः) महाकविश्रीजगन्नाथपण्डितरायविरचितः, महाम-होपाध्यायनागेशभट्टकृतया टीकया समेतः.	३॥	८≡॥
१३. साम्बपञ्चाशिका—साम्बकविप्रणीता, क्षेमराजकृतया टीकया सहिता.	·।·	८॥
१४. पारिजातहरणचम्पूः—महाकविश्रीशेषकृष्णविरचिता.	·।=	८-
१५. काव्यालंकारसूत्राणि—(वृत्तिसहितानि)—अयं पञ्चाधिकरणात्मकः अलंकार-शास्त्रस्य मूलभूतो ग्रन्थः.	·॥-	८-
१६. मुकुन्दानन्दभाणम्—श्रीकाशीपतिविरचितम्.	·।=	८-
१७. उन्मत्तराघवप्रेक्षाणकम्—श्रीभास्करकविविरचितम्.	८=	८॥
१८. अमरुशतकम्—श्रीअमरुककविरचितं, अर्जुनवर्मदेवशर्मप्रणीतया रसिकसंजीविन्या टीकया सहितम्.	·॥=	८-
१९. सूर्यशतकं काव्यम्—श्रीमयूरकविप्रणीतं, त्रिभुवनपालविरचितया टीकया सहितम्.	·।=	८-
२०. लटकमेलकप्रहसनम्—श्रीशङ्खधरविरचितम्.....	·।·	८॥
२१. गाथासप्तशती—श्रीसातवाहनविरचिता, गङ्गाधरभट्टकृतटीकया सहिता.	१॥	८≡
२२. हरविजयमहाकाव्यम्—राजानकरत्नाकरविरचितं, राजानकालककृतटीकया सहितम्.	५	·।।।·
२३. स्तुतिकुसुमाञ्जलिकाव्यम्—श्रीजगद्धरभट्टविरचितं, राजानकरत्नकण्ठविरचितटी-कया सहितं च.	३	८≡
२४. काव्यप्रदीपः—(अलंकारग्रन्थः) महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दविरचितः	३।	८≡
२५. ध्वन्यालोकः—(अलंकारः) श्रीमदानन्दवर्धनाचार्यकृतः.	१।।।	८=

	मू॰	डा॰
२६. **दशावतारचरितकाव्यम्**—श्रीक्षेमेन्द्रविरचितम्.	१	८-॥
२७. **जीवानन्दनाटकम्**—आनन्दरायमखिकृतम्.	·।।।·	८-
२८. **दूताङ्गदनाटकम्**—श्रीसुभटकविविरचितम्.	८=	८॥
२९. **भर्तृहरिनिर्वेदनाटकम्**—श्रीहरिहरोपाध्यायकृतम्.	८=॥	८॥
३०. **चन्द्रप्रभचरितकाव्यम्**—श्रीवीरनन्दिविरचितम्.	·।।।·	८-
३१. **विष्णुभक्तिकल्पलताकाव्यम्**—पुरुषोत्तमविरचितं, महीधरविरचितया टीकया सहितम्.	·।।=	८-॥
३२. **सहृदयानन्दकाव्यम्**—कृष्णानन्दविरचितम्.	·।।=	८-
३३. **श्रीनिवासविलासचम्पूः**—वेङ्कटेशकविप्रणीता, धरणीधरकृतटीकया सहिता.....	·।।।=	८-॥
३४. **प्राचीनलेखमाला**—(प्रथमो भागः)	१॥	८=
३५. **अलंकारसर्वस्वम्**—राजानकरुय्यककृतं, जयरथकृतटीकासहितम्.	१।	८=
३६. **वृत्तिवार्तिकम्**—श्रीमदप्पयदीक्षितप्रणीतम्.	८≡	८॥
३७. **रससदनभाणम्**—युवराजकविविरचितम्.	·।≡	८-
३८. **चित्रमीमांसा**—श्रीमदप्पयदीक्षितप्रणीता, **चित्रमीमांसाखण्डनम्**—पण्डितराज-जगन्नाथविरचितम्.	·।।।·	८-॥
३९. **विद्यापरिणयः**—आनन्दरायमखिविरचितः.	·।।-	८-
४०. **रुक्मिणीपरिणयं नाटकम्**—श्रीरामवर्मवञ्चियुवराजविरचितम्.	·।-	८-
४१. **प्राकृतपिङ्गलसूत्राणि**—श्रीमद्वाग्भटविरचितानि, **लक्ष्मीनाथभट्टकृतटीका-सहितानि**.....	१।।।	८≡
४२. **नाट्यशास्त्रम्**—श्रीभरतमुनिप्रणीतम्.	३	·।·
४३. **काव्यानुशासनम्**—श्रीमद्वाग्भटविरचितं, स्वकृतटीकायुतम्.	·।≡	८-
४४. **शृङ्गारतिलकभाणम्**—श्रीरामभद्रदीक्षितविरचितम्.	·।=	८-
४५. **बालभारतम्**—श्रीमदमरचन्द्रसूरिविरचितम्.....	३।	८≡॥
४६. **वृषभानुजा नाटिका**—श्रीमथुरादासविरचिता.	·।=	८-
४७. **सेतुबन्धमहाकाव्यं**—श्रीप्रवरसेनविरचितं, श्रीरामदासभूपतिप्रणीतया टीकया सहितम्.	३।	८≡
४८. **वाग्भटालंकारः**—श्रीवाग्भटप्रणीतः, सिंहदेवगणिविरचितया टीकया सहितः.	·।।·	८-
४९. **द्विसंधानमहाकाव्यम्**—श्रीधनंजयविरचितं, बदरीनाथविरचितया टीकया सहितम्.	१॥	८-॥
५०. **अलंकारशेखरः**—श्रीमाणिक्यचन्द्रकारितः, श्रीकेशवमिश्रकृतः.	·।।-	८-
५१. **पतञ्जलिचरितम्**—श्रीरामभद्रदीक्षितप्रणीतम्.	·।।=	८-
५२. **मन्दारमरन्दचम्पूः**—श्रीकृष्णकविविरचिता.	१।	८=
५३. **वाणीभूषणम्**—श्रीदामोदरमिश्रविरचितम्.	·।=	८-
५४. **धनंजयविजयः**—श्रीकाञ्चनाचार्यविरचितः.	८≡	८-
५५. **अद्भुतदर्पणनाटकम्**—श्रीमहादेवकविविरचितम्.	·।।।·	८-

	मू०	डा०
५६. नेमिनिर्वाणकाव्यम्—महाकविश्रीवाग्भट्टविरचितम्.	·॥=	८-
५७. राघवनैषधीयकाव्यम्—श्रीहरदत्तसूरिकृतम्, स्वकृतया टीकया सहितम्.	·॥·	८-
५८. शृङ्गारभूषणभाणम्—वामनभट्टबाणविरचितम्.	८≡	८॥
५९. अमृतोदयनाटकम्—श्रीमद्गोकुलनाथकृतम्.	·॥·	८-
६०. युधिष्ठिरविजयकाव्यम्—महाकविश्रीवासुदेवविरचितम्, राजानकरत्नकण्ठकृतया टीकया सहितम्.	१॥	८=
६१. हरचरितचिन्तामणिकाव्यम्	१॥।	८=
६२. राघवपाण्डवीयकाव्यम्—कविराजविरचितं, शशधरकृतया (प्रकाश) टीकया सहितम्.....	१।	८-॥
६३. साहित्यकौमुदी—(अलंकारः) श्रीविद्याभूषणविरचिता. कृष्णानन्दिनीटीकासहिता.	१॥	८=
६४. प्राचीनलेखमाला—(द्वितीयो भागः).	१॥	८=
६५. भारतमञ्जरीकाव्यम्—महाकविश्रीक्षेमेन्द्रविरचितम्.....	५	·।-
६६. अलंकारकौस्तुभः—(अलंकारः) श्रीविश्वेश्वरपण्डितविरचितः स्वोपज्ञव्याख्यासहितः.	३	८≡
६७. हीरसौभाग्यकाव्यम्—श्रीदेवविमलगणिविरचितं, स्वोपज्ञया व्याख्यया समलंकृतम्.	५॥	·।=
६८. रावणार्जुनीयकाव्यम्—काश्मीरिकश्रीभट्टभीमकृतम्.	१।	८-॥
६९. बृहत्कथामञ्जरी—श्रीक्षेमेन्द्रविरचिता.	३॥।	·।·
७०. यशस्तिलकचम्पूः—(महाकाव्यं) श्रीसोमदेवसूरिविरचितं श्रीश्रुतसागरसूरिकृतया व्याख्यया समेतं पूर्वखण्डम्.	३॥।	·।·
७१. यशस्तिलकचम्पूः—(महाकाव्यं) श्रीसोमदेवसूरिविरचितं श्रीश्रुतसागरसूरिकृतया व्याख्यया समेतं उत्तरखण्डम्.	२॥।	·।·
७२. काव्यानुशासनम्—आचार्यहेमचन्द्रविरचितं, स्वोपज्ञालंकारचूडामणिसंज्ञकवृत्तिसमेतम्.	२।	८=
७३. कथाकौतुकम्—पण्डितश्रीवरविरचितम्.	·॥।·	८-
७४. सुरथोत्सवम्—श्रीसोमेश्वरदेवविरचितम्.	·॥।=	८-॥
७५. सौगन्धिकाहरणम्—श्रीमद्विश्वनाथकविविरचितम्.	·।·	८-
७६. जयन्तविजयम्—श्रीमदभयदेवविरचितम्.	१	८-॥
७७. गङ्गावतरणम्—श्रीनीलकण्ठदीक्षितविरचितम्.	·॥·	८=
७८. देलरामकथासारः—राजानकभट्टाह्लादकविरचितः	·।=	८-
७९. शृङ्गारसर्वस्वभाणः—श्रीमल्लकविविरचितः.	·।-	८-
८०. कर्णभूषणम्—श्रीगङ्गानन्दकविराजप्रणीतम्.	·॥·	८-
८१. प्राचीनलेखमाला—(तृतीयो भागः).	१	८-॥
८२. विदग्धमाधवम्—(नाटकं) श्रीरूपगोस्वामिप्रणीतम् (सटीकम्).	१।	८-॥
८३. सुभाषितरत्नसंदोहः—श्रीमदमितगतिविरचितः.	·॥।·	८=
८४. रामायणमञ्जरी—क्षेमेन्द्रविरचिता.	३।	·।·

NOTICE.

We beg to inform our Ramayana subscribers that in future two parts will be sent to them by V. P. P., once in about two months, bound together in one volume. But not as we have done in the case of the 1st and 2nd parts. Further we beg to inform them that in no case in future any amounts wlll be received in advance from them nor books sent to them by ordinary book posts and that only in special cases books will be sent by Registered book post and the Register charges will be recovered from them.

Madhva Vilas Book Depot,
Kumbakonam,
February 1911.

T. R. KRISHNACHARYA,
T. R. VYASACHARYA,
Proprietors.

OPINIONS.

॥ श्रीशृङ्गेरीजगद्गुरुसंस्थानम् ॥

His Holiness SRI SRINGERI JAGADGURU SRI SANKARACHARYA SWAMIGALU.

Dated 15th October 1910. Camp : Anyambutty, Salem Dt.

Messrs. T. R. Krishnacharya and T. R. Vyasacharya, Proprietors of the Madhva Vilas Book Depot, Kumbakonam, are trying to bring out Devanagari Editions with commentaries of the great Epic poems of the Hindus—the Ramayana and the Mahabharata. The latter is ready and the former is on a fair way to completion. The publishers have been pushing on the works at great sacrifice and outlay. The attempt is a most laudable one and I have no doubt the works will on their completion prove a blessing to their possessors. I am sure that, published as they are in Devanagari characters, they will be very much appreciated by the public from the Himalayas to Cape Camorin.

Under command of **His Holiness Sri Jagadguru,** I request that all Astik (devoted) gentlemen in the land will help forward the publications by subscribing freely for copies of the works.

(Sd.) N. SRIKANTHA SASTRI,
Agent, Sringeri Mutt.

Office of the Curator,
GOVERNMENT ORIENTAL LIBRARY, Mysore.
Dated, 16*th January* 1911.

II. Messrs. T. R. Krishnacharya and T. R. Vyasacharya, Proprietors of the Madhva Vilas Book Depot at Kumbakonam, have just commenced a new Edition of the Valmiki Ramayana with several well-known commentaries in Sanskrit. Govindraja's erudite commentary is given in full while from other commentaries such extracts are given as may throw additional light. The reader is thus saved the trouble of wading through these other commentaries for getting

at the additional explanation. A perusal of the 1st part of the work, which now to hand, shows that the Edition gives all, and even much more than tl explanatory notes which an average Sanskrit student may require for a prope understanding of the original text. It needs no saying that this Edition, basec as it is on a careful collation of several manuscripts of each commentary, will be found superior to the existing editions, while in point of printing and general get up, the Edition maintains that standard of excellence for which the Madhva Vilas publications and the Nirnaya Sagar Press have become quite famous. A the work is very expensive the publishers may justly seek public help and th quality as well as the quantity of work turned out by them entitle them to a unstinted aid from the State and private gentlemen of light and leading.

(Sd.) A. MAHADEVA SASTRI, B. A.
Curator, Government Oriental Library, MYSORE.

A PRAISE AND HOPE.

III. Messrs. T. R. Krishnacharya and Vyasacharya, have after finishi the gigantic enterprise of bringing out a complete and correct edition of tl Mahabharata, now set their hands to an edition of the Ramayana, with mai commentaries. Those who are acquainted with the controversies which hav raged round Ramayana both in India and the European countries will eage look out for this Edition, which the two Acharyas above named have undertal at considerable trouble, expenses, and self-sacrifice. I feel sure they will make as reliable and complete reference Ramayana as possible; and add alphabet Index of the verses errata, and abbreviation lists complete to have nothing even the strictest critic to complain of.

I need not say the undertaking is a most praise-worthy one, and wortl of the patronage of lovers of India and lovers of literature. I only wish tl Princes and other monied classes knew the value of supporting a national-under taking such as the complete and best Edition of RAMAYANA.

Vêdagriham, MYSORE, 17*th January*, 1911.

(Sd.) A. GOVINDACHARYA M. R. A. S. &c.
Translator of Bhagavadgita &c. &

IV. The Editions of the Texts of Ramayana and Mahabharata which brothers Brahmasri T. R. Krishnacharya and T. R. Vyasacharya have alre brought out testify to their good work. The new edition of Valmiki Ramaya with the extracts of salient points from the commentaries of Tilaka and oth illustrious commentators is sure to be acceptable to the public; and considering tl labour involved, the price fixed, I should say, is not high. A similar edition the Mahabharata is also a desideratum. The two popular Epics must be in eve household; for they contain all moral and religious instruction that can be h from our sacred books.

Mysore. 14*th January* 1911.

(Sd.) S. VENKATARAMA SASTRI B. A.,
Maharajah's College, MYSORE.